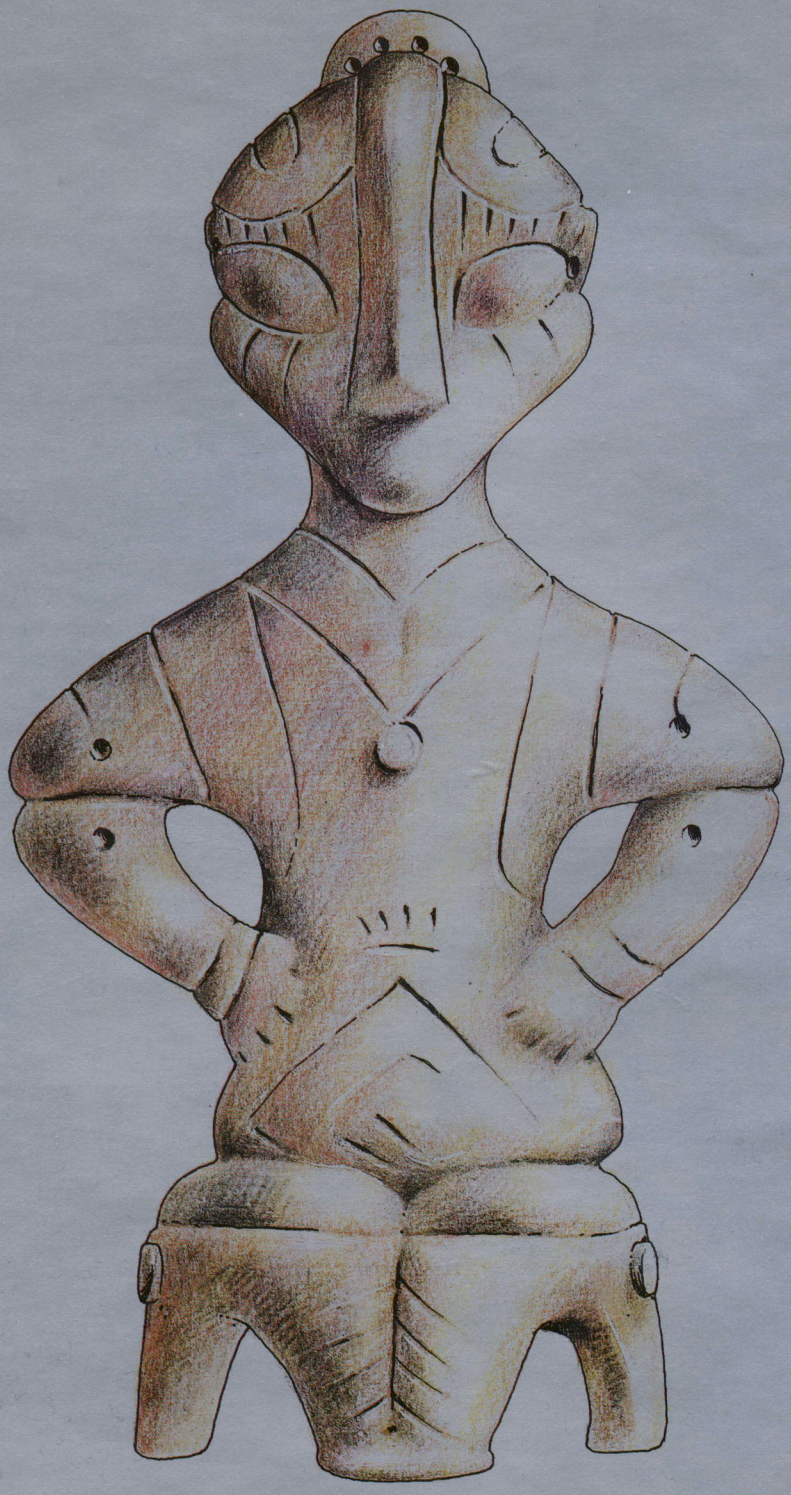

PRAISTORIJA

JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA

NEOLIT

PRAISTORIJA
JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA
NEOLIT

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Centar za balkanološka ispitivanja

Redakcija
ĐURO BASLER, ALOJZ BENAC, STANE GABROVEC,
MILUTIN GARAŠANIN, NIKOLA TASIĆ, KSENIJA VINSKI-GASPARINI

Glavni urednik
ALOJZ BENAC

Redaktor II knjige
MILUTIN GARAŠANIN

Ilustracije i zaštitni ovitak
SEAD ČERKEZ

PRAISTORIJA JUGOSLAVENSKIH ZEMALJA

II

NEOLITSKO DOBA

SARAJEVO
1979

SADRŽAJ

Predgovor 9
Uvod 11
Dragoslav Srejović, Protoneolit — Kultura Lepenskog vira 33
Milutin Garašanin, Centralnobalkanska zona 79
Bogdan Brukner, Körös — grupa 213
Stojan Dimitrijević, Sjeverna zona 229
Alojz Benac, Prelazna zona 363
Šime Batović, Jadranska zona 473
Zaključna razmatranja 635
Popis nalazišta na kartama 669
Bibliografija 677
Registar 699

Alojz Benac, Sarajevo

PREDGOVOR

U predgovoru prve knjige »Praistorije jugoslavenskih zemalja« naznačeni su neki podaci koji se odnose i na sve druge knjige, pa, svakako, i na ovu knjigu o neolitskom dobu. Pri tome se može naglasiti da je struktura ovog drugog toma »Praistorije« prilično dobro prilagođena usvojenim principima o rasporedu građe i načinu pisanja čitavog djela. Ovome je mnogo doprinio relativno visok stepen istraženosti neolitskih lokaliteta na području jugoslavenskih zemalja (naročito od 1945. godine do danas) i dosta dobro fiksiranje teritorije, stilskih i drugih osobina pojedinih kulturnih grupa. Autori su od početka usvojili zajedničke stavove o rasporedu građe i to je jako mnogo pomoglo jedinstvu same knjige.

Kao što se može vidjeti, druga knjiga »Praistorije« sadrži dosta opsežan uvodni i zaključni dio, sa velikim brojem općih podataka i sa iznošenjem sintetskih pogleda na mnoge strane života neolitskih zajednica na tlu jugoslavenskih zemalja. Kod obrade kulturnih grupa autori se nisu držali republičkih granica, nego su teritoriju jugoslavenskih zemalja podijelili na četiri glavne zone — na osnovu rasprostiranja kulturnih grupa i njihovog odnosa prema susjednim mediteranskim i srednjoevropskim kulturnim kompleksima. U okviru tih zona svaki autor se držao usvojenih hronoloških sistema, a kulturne grupe su obrađivane prema fazama i prema prihvaćenim principima o tretiranju pojava.

Iako su u ovoj, kao i u drugim knjigama, izbjegnuti direktni polemički stavovi, sasvim je prirodno da svugdje nije postignuta puna saglasnost autora u interpretaciji određenih pojava. To je naročito došlo do izražaja u onim slučajevima u kojima su se neke kulture djelomično protezale i na susjedne zone (centralni Balkan — sjeverna zona, jadranska — prelazna zona). Pored toga, ne treba zaboraviti da su autori takve pojave posmatrali iz svoga ugla istraživanja, da imaju vlastite teorije, a i svoj sistem prezentiranja materijala (negdje je keramički materijal vrlo detaljno opisan, a drugdje se ta obrada zadržala na osnovnim karakteristikama; kod nekih kulturnih grupa je poklonjena veća pažnja jednim, a kod drugih nekim drugim elementima; ima određenih razlika u istorijskoj interpretaciji i sl.). Zbog toga su naročito došle do izražaja neke razlike u tretiranju starčevačke i vinčanske kulturne grupe ili u tretiranju nekih pojava u okviru danilo-hvarske i kakanjsko-butmirske kulturne grupe. Pa ipak, ovo nije bitno utjecalo na cjelinu knjige, a u isto vrijeme odražava i stanje istraživanja ovog praistorijskog doba u jugoslavenskim zemljama.

Uz ove napomene potrebno je iznijeti još nekoliko stvari:

a) Autori su svjesni da ovdje prezentirana sinteza o neolitskom dobu u jugoslavenskim zemljama ima još uvijek relativnu vrijednost. Nova istraživanja na terenu, rezultati novih analiza i buduća saznanja o društveno-ekonomskim kretanjima kod zajednica prvobitnog društva vjerovatno će doprinijeti korekcijama ovdje iznesene slike. Dostignuti stepen istraživanja je, ipak, takav da će ova sinteza imati trajniju vrijednost.

b) Autori su, isto tako, svjesni da interpretacija nekih pojava nije dovoljno fundirana materijalnim pokazateljima i zato one još uvijek imaju preliminaran karakter. No, velika je dobit u tome što će te interpretacije izazvati i diskusiju i dalja istraživanja.

c) U knjizi nisu obuhvaćene neke periferne kulturne pojave, jer one nisu od većeg značaja za neolitsko doba na tlu jugoslavenskih zemalja.

d) U početku je bilo zamišljeno da se jezički izraz autora potpuno ujednači i da se u tom pogledu obrada svih zona objedini. Tokom rada odustalo se od ove zamisli, pošto je ovako sačuvana veća autentičnost misli pojedinih autora. Jedino su uvodni i zaključni tekstovi jezički ujednačeni, no ovdje se radi o zajedničkim, kontinuiranim tekstovima pa bi jezičke razlike bile izvjesna smetnja pri čitanju.

e) U izboru ilustrativnog materijala svaki autor je bio samostalan. Danas je već sakupljen ogroman materijal iz neolitskog doba i neki veći izbor u ovakvoj publikaciji nije mogao doći u obzir. Autori su prezentirali samo uži tipološki izbor, a svaki onaj koji želi da se detaljnije upozna sa nekom kulturnom grupom ili pojavom može da nađe podatke u citiranoj literaturi.

Alojz Benac, Sarajevo
Milutin Garašanin, Beograd
Dragoslav Srejović, Beograd

UVOD

Neolit, odnosno neolitsko doba shvaćeni su u ovoj knjizi u klasičnom smislu čitavog pojma. Početak toga doba vezan je uz pojavu novih manifestacija, prvenstveno uz početak zemljoradničke i stočarske proizvodnje, te uz izradu keramičke robe i poliranih kamenih oruđa. Sasvim je prirodno da svi ovi elementi nisu došli podjednako do izražaja u pojedinim neolitskim kulturama i područjima, ali su, bar, pojedinačno odigrali osnovnu ulogu pri prelazu na neolitski sistem života.

Tokom razvoja neolitskih kulturnih grupa na tlu Jugoslavije, kao i u drugim mediteranskim i evropskim zemljama, došlo je do napretka u osnovnim privrednim granama, kao i u ostalim vidovima materijalne i duhovne kulture neolitskog svijeta. U ovoj knjizi je učinjen napor da se taj napredak ilustruje podacima iz pojedinih naselja, grupa ili čitavih područja, naravno, koliko su to dozvoljavali raspoloživi podaci. I dalje, neolitske grupe na tlu Jugoslavije nisu živjele u nekom odvojenom prostoru, niti potpuno samostalno. One su bile povezane mnogobrojnim nitima sa neolitskim kulturama Mediterana, Panonije i srednje Evrope i o tim vezama se i ovdje moralo voditi računa. Ovo tim više što su se te grupe razvijale na jednom prostoru koji predstavlja prirodan most između Mediterana i Panonije, odnosno između Jugoistoka i srednje Evrope. Takav položaj morao se neminovno odraziti i na genezu, razvoj i nestajanje neolitskih civilizacija na jugoslavenskom prostoru.

Kada se govori o shvatanju neolitskog doba na navedenom prostoru, nužno je spomenuti još dva vrlo važna momenta.

Već dugo vremena se vodi diskusija da li je na terenu jugoslavenskih zemalja postojao jedan period tzv. beskeramičkog ili pretkeramičkog

neolita. Odmah treba reći da do sada nisu pronađena staništa ili stratumi sa elementima ovakvog perioda. Zbog toga sve više preovladava mišljenje da se u ovim oblastima neolitsko doba naslanja na pravo mezolitsko doba i da među njima ovdje ne postoji jedan prelazni, akeramički period. Samoj genezi prvih i kasnijih neolitskih kultura posvećeno je mnogo pažnje i o tome će biti dosta govora u poglavljima ove knjige. To je prvi momenat.

Drugi se odnosi na završetak neolitskog doba. Da li neolitska civilizacija prestaje prvom pojavom izrađevina od bakra? Da li mlađa vinčanska kultura, posljednja faza butmirske kulture ili kasna sopotsko-lengyelska kultura pripadaju neolitskom ili eneolitskom dobu? Ovo je posebno važno za kasnu vinčansku kulturu. Pisci ove knjige su se saglasili da u njoj obuhvate sve faze pomenutih i drugih kultura. Pošlo se od stanovišta da prva eksploatacija bakra i korištenje nekim nakitnim ili upotrebnim predmetima ne znači odmah i smjenu doba i civilizacije. To se vidi na primjeru vinčanske, a i butmirske kulture. U kasnim fazama ovih kultura nastavljen je isti način privređivanja, ostala su ista duhovna shvatanja i ostale navike kao i u ranijim fazama (vidi poglavlje o periodizaciji). Prema tome, radi se o kulturnom kontinuitetu i tek će upadi novih grupa promijeniti ovu situaciju i unijeti elemente novog vremena i novog civilizacijskog perioda. To su razlozi zbog kojih su u ovoj knjizi obuhvaćene i kasne faze pojedinih, posebno onih najizrazitijih kultura. Naravno, moguća su i drugačija rješenja, no ovdje je primijenjen naprijed navedeni princip.

ISTORIJSKI POGLED NA DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

U okviru istorijskog pogleda treba prvo reći da je istraživanje neolitskog doba na tlu jugoslavenskih zemalja počelo relativno kasno u odnosu na proučavanje mlađih praistorijskih perioda. To je svakako uslovljeno općim stanjem arheološke nauke u Evropi tokom XIX i početkom XX vijeka. U to vrijeme se mnogo veća pažnja posvećivala željeznom i bronzanom dobu, a posebno nekropolama iz ovih perioda jer su grobovi često pružali obilan i dekorativan metalni materijal. Bio je to vrlo pogodan metod da se brzo popune muzejske i privatne zbirke nalazima iz praistorijskog doba. Osim toga, znatno manje napora je iziskivalo iskopavanje jedne nekropole ili pojedinačnog groba nego istraživanje komplikovanih ostataka nekog neolitskog naselja. Ovakvo stanje se naročito jasno odrazilo na području Slovenije i Hrvatske, gdje su istraživanja praistorijskih perioda počela ranije nego u drugim jugoslavenskim zemljama (npr., Prozor i Kompolje u Lici, Magdalenska gora i Vače u Sloveniji i dr.).

Ovdje treba napomenuti da je različit istorijski i politički položaj pojedinih jugoslavenskih zemalja uslovio i nejednakosti u razvoju arheološke nauke, odnosno praistorijske arheologije u tim zemljama. Jedan dio ovih zemalja je dugo vremena bio vezan za Austro-Ugarsku pa je onda

ovdje ostvaren i vidljiv uticaj srednjoevropske arheološke nauke, kako po shvatanjima prošlosti tako i po metodama istraživanja. Drugi dio, pritisnut turskom okupacijom ili borbama za oslobođenje, nije bio u stanju da uhvati korak sa istraživačkim poletom u Evropi. Te razlike su se osjećale vrlo dugo, pa i danas još nisu sasvim prevaziđene.

Gledano u istorijskoj retrospektivi, istraživanje neolitskog doba na tlu jugoslavenskih zemalja se može podijeliti u tri faze: I. do prvog svjetskog rata, II. između dva svjetska rata i III. nakon drugog svjetskog rata.

I. Prvo i jedino veliko iskopavanje nekog neolitskog naselja u prošlom vijeku izvedeno je u Butmiru kod Sarajeva (1893—1896, dakle, na samom kraju XIX vijeka). Bilo je to sretno i slučajno otkriće u blizini samog Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a V. Radimsky, F. Fiala i M. Hoernes su tokom iskopavanja zahvatili veliku površinu, tako da je to i danas jedno od najvećih iskopavanja neolitskog naselja u Jugoslaviji. Početkom XX vijeka (1908—1913) započeo je M. Vasić istraživanje neolitske stanice u Vinči. Ta iskopavanja će biti nastavljena i između dva svjetska rata, pa će Vinča postati jedno od najznačajnijih neolitskih lokaliteta u Evropi zbog svoje izuzetne stratigrafije.

Treba istaći da su obadva lokaliteta pružila izvanredan materijal. Butmir je postao u Evropi pojam spiraloidne i trakaste keramike, a Vinča crnoglačane i kanelirane keramičke robe. Oba nalazišta su pružila i bogate nalaze plastike. Ipak, tu postoje i znatne razlike. Butmir je istraživan prilično zastarjelom metodom, tako da nedostaju stratigrafski podaci i koštani nalazi, a boja sa keramike je temeljito isprana. Vinča je istraživana znatno naprednijom metodom i kao rezultat takvog istraživanja odmah od početka je načinjena stratigrafska slika, koja je kasnije postala jedan od temelja relativne hronologije neolitskog doba u jugoistočnoj Evropi.

II. U periodu 1918—1941. godine učinjen je izvjestan napredak na upoznavanju neolitskog doba u jugoslavenskim zemljama, ali je, ipak, postignuto znatno manje nego što bi se moglo očekivati. Znatno je tome doprinijelo i pomanjkanje školovanog stručnog kadra.

Najznačajnije je u ovom vremenu bilo dugogodišnje, sistematsko iskopavanje u samoj Vinči, pod stručnim rukovodstvom M. Vasića (1924, 1928—1933). Rezultati tih istraživanja objavljeni su u četiri posebne sveske, a sa materijalom je formirana i dobro poznata Univerzitetska zbirka u Beogradu. Nema nikakve sumnje da je ovo bio najznačajniji rezultat istraživanja neolitskog doba između dva svjetska rata u Jugoslaviji. Ovome je nužno dodati još dva značajna otkrića.

Prvo, u Starčevu kod Pančeva američki i jugoslavenski stručnjaci su 1931. i 1932. godine izvršili istraživanje tamošnjeg neolitskog naselja (W. Fewkes, R. Ehrich, H. Goldman, M. Grbić) i time zapravo otvorili nove horizonte u ispitivanju starijeg neolitskog doba na Balkanu i u okolnim područjima. Stvoren je pojam starčevačke kulture, koja i danas

stoji kao jedna od temeljnih kultura početnog i starijeg neolita u Evropi. Starčevačka keramika postala je, isto tako, pojam barbotinske i specifične bojene keramike na Balkanu.

Drugo, 1936. godine započeo je G. Novak svoja dugogodišnja, sistematska istraživanja neolitske stanice u Grapčevoj špilji na ostrvu Hvaru. Tim istraživanjem otvorena je nova epoha u istraživanju neolitskog doba na drugoj strani Jugoslavije, na Jadranu i u njegovom zaleđu. Jadranska obala sa ostrvima je do tada predstavljala nepokriveno područje i to je svakako neobično mnogo smetalo proučavanju neolitskih zona na tlu Jugoslavije. Na osnovu rezultata istraživanja na Hvaru stvoren je pojam hvarske kulture, koja je i danas klasičan predstavnik mlađeg neolita na Jadranu.

Bilo je, naravno, još nekih manjih iskopavanja neolitskih stanica u ovom periodu (npr., Pločnik, Botoš, Sarvaš, Kakanj, Donja Mahala i dr.), no ona nisu imala ni izdaleka taj značaj kakav su imala navedena tri kapitalna istraživanja.

Nije bez interesa napomenuti da baš ova tri iskopavanja potvrđuju uvjerenje da je između dva svjetska rata preovladavao u jugoslavenskoj praistorijskoj arheologiji stratigrafski metod iskopavanja. Time su znatno unaprijeđene mogućnosti proučavanja hronoloških i kulturnih odnosa u neolitskom svijetu ovog područja, kao i proučavanje drugih aspekata života neolitskih ljudi. Pa ipak, mora se reći da je još uvijek preovladavao individualni nad ekipnim radom. Zbog toga i nedostaju u dovoljnoj mjeri sistematski proučeni paleozoološki, paleobotanički, pedološki, petrografski i slični podaci, koji su nužni za kompleksno sagledavanje života u pojedinim neolitskim naseljima, grupama ili širokim područjima. Naravno, to je posljedica i materijalnih i kadrovskih mogućnosti.

III. Poslije drugog svjetskog rata, u novoj Jugoslaviji, arheološka nauka — posebno terenska istraživanja — dobila su izvanredan zamah. Organizovana su sistematska rekognosciranja terena, a prišlo se i planskom proučavanju određenih problema iz praistorije ovih područja. U tome su značajnu ulogu igrale i mnoge nove institucije koje su osnovane u poslijeratnom periodu. Posebno se može istaći da je u tom novom poletu ispitivanje neolitskih stanica i neolitskog doba u cjelini dobilo izuzetno mjesto. Tako se desilo da je najviše terenskih iskopavanja bilo usmjereno na neolitske stanice, čime je, naravno, dobiven bogat i dragocjen materijal za dalje kompletiranje slike neolitskog svijeta. Ovdje se mogu spomenuti samo neka od značajnijih istraživanja:

— Grapčeva i Markova špilja na Hvaru (G. Novak), Danilo kod Šibenika (J. Korošec), Smilčić i Nin kod Zadra (Š. Batović);

— Vinkovci, Sopot i dr. u Hrvatskoj (S. Dimitrijević);

— Zelena pećina, Lisičići, Obre u Bosni i Hercegovini (A. Benac);

— Crvena stijena (A. Benac); Odmut-Plužine (D. Srejović, Č. Marković) u Crnoj Gori;

— Žarkovo kod Beograda (M. i D. Garašanin), Lepenski vir (D. Srejović) i Vlasac (D. Srejović, Z. Letica) na Đerdapu, Fafos kod Kosovske Mitrovice (B. Jovanović, J. Glišić) i dr. u Srbiji i na Kosovu;

— Anzabegovo kod Štipa (J. i P. Korošec, M. i D. Garašanin i dr.), Porodin (M. Grbić i dr.), Veluška tumba (D. Simoska, V. Sanev), Zelenikovo (R. Galović, M. Garašanin) u Makedoniji.

Ovdje je naveden samo mali broj istraživanja na neolitskim lokalitetima, ali ima još dosta novih nalazišta koja bi zasluživala da budu istaknuta. Međutim, detaljni podaci o istraživanjima poslije oslobođenja zemlje izneseni su u obradi pojedinih zona i kulturnih grupa, a na ovom mjestu se išlo samo za naglašavanjem obimnosti istraživanja u trećoj fazi.

Kao što se i moglo očekivati, u ovoj trećoj fazi je značajno unaprijeđen metod terenskog rada, došla je do izražaja tendencija da se u tom pogledu dostigne opći evropski nivo. Na svim velikim istraživanjima su sudjelovale kombinirane ekipe stručnjaka (naprijed su navedeni samo glavni rukovodioci istraživanja), što je doprinijelo sakupljanju raznovrsnih i dragocjenih podataka iz raznih naučnih oblasti. Na taj način stvorena je podloga za pisanje parcijalnih i općih sintetskih pregleda o neolitskom dobu jugoslavenskih zemalja.

Rezultati istraživanja u trećoj fazi omogućili su rješavanje mnogih kapitalnih pitanja iz neolitske problematike na tlu Jugoslavije, kao što su:

a) razrješavanje odnosa između mezolitskog i neolitskog doba, te problema beskeramičkog neolita na tlu Jugoslavije;

b) uspostavljanje troperiodnog sistema neolitskog doba na Jadranu, sagledavanje geneze tamošnjih kulturnih grupa i njihovih veza sa mediteranskim svijetom;

c) stvaranje troperiodnog sistema neolitskog doba u Bosni i Hercegovini, utvrđivanje genetskog procesa pojedinih kulturnih grupa i uspostavljanje jedne prelazne neolitske zone;

d) utvrđivanje sopotsko-lengyelske grupe i razrješavanje odnosa slavonsko-sremskog neolita prema vinčanskom području i panonskoj oblasti;

e) otkrivanje jedne potpuno nove praistorijske manifestacije kakva je kultura Lepenskog vira i uspostavljanje njenih odnosa prema starčevačkoj kulturi;

f) izdvajanje kosovske varijante vinčanske kulture;

g) izdvajanje neolitske kulture Vršnik-Anzabegovo i sagledavanje velikog značaja pelagonijskih tumbi za izučavanje odnosa prema Tesaliji i jugu Balkana u neolitskom dobu.

Na osnovu novih podataka danas se mogu izvlačiti i određeni zaključci (bilo preliminarni bilo definitivnijeg karaktera) o ekonomici,

društvenim odnosima, duhovnom životu i nekim drugim važnim aspektima života neolitskih ljudi na ovom prostoru. Sve to je omogućilo i pisanje druge sveske »Praistorije jugoslavenskih zemalja« u ovakvom obliku.

Sasvim je prirodno da ovi podaci pružaju, ipak, mogućnost za stvaranje samo jedne relativne slike o životu neolitskih grupa na teritoriji jugoslavenskih zemalja. Ona je odraz dosadašnjih rezultata istraživanja; ta istraživanja se nastavljaju i ona će u budućnosti pružiti podatke za nove zaključke, za ispravke i dopune dosadašnjih saznanja i za građenje jedne nove stepenice u izučavanju materijalne i duhovne kulture neolitskih grupa u ovim oblastima.

PRIRODNA SREDINA

Nastanak i razvoj neolitskih kultura na tlu Jugoslavije dobrim dijelom zavisi od niza faktora prirodne sredine — geografskog položaja, geomorfoloških odlika, zemljišta, klime, vegetacije i faune. Ovi faktori su umnogome uticali da neolitske kulture u ovom dijelu Evrope dobiju markantne, individualizovane crte, a dijelom su odredili i njihovu teritorijalnu rasprostranjenost, kao i uzajamne veze. Raznovrsnost zemljišta, specifičnosti klime i osobenosti vegetacije i faune snažno su djelovali na način privređivanja neolitskih zajednica u pojedinim regijama, na izbor mjesta za podizanje naselja, na izgled staništa, kao i na mnoge druge manifestacije materijalne i duhovne kulture.

KLIMA, ZEMLJIŠTE I VEGETACIJA

Mora se odmah reći da istorija klime, pedogeneza i paleoetnobotanika jugoslovenskih zemalja nisu još dovoljno poznati, jer su samo na nekoliko područja i punktova izvršena detaljnija geološko-pedološka i ekološko-botanička ispitivanja. U ranom holocenu, u razdoblju između 8300. i 5000. g. prije nove ere, opšta klima se u nekoliko mahova osjetnije mijenjala i preobražavala zemljište, vegetaciju i strukturu faune. Ove promjene su znatno uticale na kulturu lovačko-skupljačkih zajednica i omogućile uspostavljanje nove, proizvođačke ekonomike.

U odnosu na cjelinu Evrope, jugoslovenske zemlje imaju prelazni položaj kako u klimatskom, tako i u biogeografskom smislu. Iz tih se razloga istorija klime i vegetacije ove prostrane oblasti ne podudara sa istorijom klime i vegetacije srednje ili južne Evrope. Razumljivo je da su kolebanja opšte klime (preborealna, borealna i atlantska klima) bila osjetna i u jugoslovenskim zemljama, ali se postavlja pitanje intenziteta ovih kolebanja i njihovog uticaja na vegetaciju, posebno u zaklonjenim područjima, u velikim klisurama i brojnim izolovanim župama.

Prostrana nizijska područja od Hrvatskog zagorja do zapadnih ogranaka Karpata imaju gotovo jednaku pedogenezu što podrazumijeva i približno istu podlogu i reljef, kao i klimu i vegetaciju. Ovdje je najvećim dijelom podloga les, polifaznog karaktera, a samo manje površine pokrivene su mlađim sedimentima — finim eolskim pijeskom ili aluvijalnim nanosima. Polenovi dijagrami iz ivičnih područja Panonske nizije pokazuju da se već od početka holocena (preboreal) struktura vegetacije u Panoniji ne podudara sa vegetacijom srednje Evrope. Svi poznati polenovi dijagrami preborealne starosti pokazuju da je u sastav hladnih šuma Betula/Pinus ulazilo i toplije listopadno drveće (Ulmus, Tilia, Corylus, Quercus). Količina polena zeljastih biljki je već znatna, tako da se može pretpostaviti da su ovi tereni bili pokriveni šumsko-stepskom vegetacijom. Početak boreala označava prelomni momenat u pedogenezi i istoriji vegetacije ove oblasti. Svi polenovi dijagrami borealne starosti pokazuju da u ovo vrijeme dominiraju mješovite hrastove šume, koje su se u mozaičkom rasporedu smjenjivale sa prostranim stepskim livadama. U ovom razdoblju otpočinje velika migracija termofilnih zajednica iz južnih oblasti Balkanskog poluostrva prema srednjoj Evropi, nivo nadzemnih voda naglo opada, rijeke ustaljuju svoje tokove, a na velikim prostranstvima formira se plodno zemljište — černozem. Ova vrsta zemljišta imala je u borealu veću rasprostranjenost nego danas, a pojas šumo-stepe, gdje je formirano šumsko-stepsko zemljište, bio je relativno uzak. Treba napomenuti da izvjestan broj polenovih dijagrama ne sadrži borealni horizont. Ovaj vegetacijski hijatus pokazuje da su u borealu pojedini dijelovi Panonske nizije bili bez vegetacije, odnosno da su bili pokriveni rječnim pijeskom, močvarama i slatinama. U razdoblju atlantske klime struktura vegetacije se bitnije ne mijenja. Kontinentalna klima postaje nešto blaža, a pojas mješovitih hrastovih šuma — znatno širi. Naglo podizanje nivoa podzemnih i nadzemnih voda prouzrokuje, međutim, nove erozije i stvaranje jezera, bara i močvara i u ranije suvim regionima. Na pošumljenim područjima nastaje postupna degradacija černozema, u pjeskovitim zonama stvara se ritsko zemljište, a na lesnim platoima formira se livadska crnica.

Dok se istorija klime i vegetacije ranog postglacijala nizinskih područja srednjeg Podunavlja može, i pored navedenih specifičnosti, još relativno dobro vezati za odgovarajuće vegetacijske zone srednje Evrope, brdski ambijenti, kao što je, na primjer, Đerdap, imaju posebnu istoriju klime i vegetacije. To su, u stvari, džinovski termostati, veliki zbjegovi za cio živi svijet. Znatne razlike u nadmorskim visinama (od 40 do 1200 m), geološkoj podlozi (krečnjaci, pješčari, škriljci, eruptivne stijene), rasporedu i količini padavina, kao i oblicima reljefa utiču da se u ovim područjima formira veći broj mikroekoloških zona sa specifičnom klimom koja je u većini slučajeva znatno vlažnija, umjerenija i blaža od opšte klime Podunavlja. Ova modifikovana klima naročito je izražena u zaklonjenim uva-

lama, na terasama ili na mjestima gdje visoke krečnjačke stijene formiraju velike zatvorene basene. Ovdje se koncentrišu i dugo zadržavaju znatne količine vlage, a ogromne mase krečnjaka trajno održavaju toplotu. Ekološko-fitocenološkim istraživanjima utvrđeno je da su zaklonjeni dijelovi Đerdapa izuzetno povoljni za održavanje raznovrsne i bogate faune i flore, odnosno da kolebanja opšte klime ranog holocena nisu ovdje znatnije uticala na strukturu biljnih i životinjskih zajednica. Otuda su se u oblasti Đerdapa do danas očuvale šume složenog sastava, u koje su uključene i vrste karakteristične za obalu nekadašnjeg mediteranskog mora — Paratetisa. U nizinskim, izloženijim oblastima Podunavlja ove reliktne vrste inače su potpuno iščezle pod uticajem kolebanja opšte klime.

Polenovi dijagrami iz područja Đerdapa pokazuju da je hladna klima preboreala uslovila ovdje dominaciju bora i breze samo na izloženim mjestima sa većim nadmorskim visinama. U zaklonjenim dijelovima klisure, bliže Dunavu, rasle su, međutim, i brojne termofilne i reliktne vrste kao koprivić, cuga, jela, bukva, lipa, mnoge zeljaste biljke i mahovine.

Za rekonstrukciju vegetacije borealnog perioda u Đerdapu nema dovoljno pouzdanih podataka. Izvjesno je, međutim, da se pod uticajem otopljenja opšte klime vegetacija ovdje i dalje bogatila, da na zaklonjenim terasama kontinentalni, suvi uslovi borealne klime nisu nepovoljno uticali na strukturu vegetacije. U brojnim ekološkim nišama duž obala Dunava bilo je u sva godišnja doba dovoljno vlage i toplote, tj. povoljnih uslova za održavanje i dalje bogaćenje složenih šumskih zajednica.

Prelaz iz boreala u atlantik gotovo je neosjetan. Polenovi dijagrami jasno pokazuju da se početkom ovog razdoblja struktura vegetacije ne mijenja i da su i dalje prisutne vrste karakteristične za područja šireg Mediterana. Iz tih razloga polenovi dijagrami iz Đerdapa bliži su polenovim dijagramima iz znatno južnijih oblasti Balkanskog poluostrva, na primjer, iz Dalmacije, nego odgovarajućim polenovim dijagramima iz srednje Evrope ili ravničarskih oblasti Podunavlja. S druge strane, i redoslijed faune moluska u Đerdapu, upoređen sa njihovim srednjoevropskim holocenskim redoslijedom, pokazuje da se pojedine termofilne vrste (npr., *Capaea vindobonensis Fer.*, *Zebrina detrita Müller*), koje se inače u srednjoj Evropi relativno pozno javljaju, sreću u Đerdapu već početkom holocena. Ovaj »konzervatizam« koji karakteriše floru i faunu Đerdapa siguran je dokaz da je u ranom holocenu ovo područje bilo izuzetno bogat rezervat živog svijeta. Iz tih razloga je razumljivo da su i za ljudske zajednice ranog postglacijala zaklonjena brdska područja morala biti daleko privlačnija od Panonske nizije, gdje su kolebanja opšte klime često prouzrokovala uslove nepovoljne za život.

Danas se ne raspolaže podacima za detaljniju rekonstrukciju klime, pedogeneze i vegetacije južnijih oblasti jugoslovenskih zemalja. Najveći broj polenovih dijagrama odnosi se na visoke planinske predjele, koji su

i u praistoriji bili nenaseljeni, a u nižim područjima, gdje je otkriven najveći broj neolitskih naselja, polinološka istraživanja izvršena su samo u nekoliko regija (centralna Šumadija, Ovče polje). Manje oaze kontinentalnog lesa i zone plodnijeg zemljišta grupisane su jedino duž Morave i Vardara, oko Usore, Skadarskog jezera, Drima i Skradina. Najveći dio ostalih teritorija pokrivaju smonica (zatalasani tereni duž aluvijalnih ravni između 100 i 250 metara nadmorske visine), ganjača (podbrda između 250 i 600 m nadmorske visine) i neplodna, skeletna zemljišta (iznad 650 m nadmorske visine). Zbog karstnih procesa visoki predjeli Jadranskog primorja gotovo su ogoljeni; ovdje se rastresito zemljište, na prvom mjestu crvenica (*terra rossa*), sreće jedino u uvalama, karstnim poljima i ponekim dolinama. Kako je smonica, za koju se vezuju brojna naselja starijeg neolita, nastala pretežno na zatravnjenim područjima, to se može zaključiti da su tokom boreala sve teritorije sa ovom vrstom zemljišta imale izgled polustepe, odnosno da su se gušće šume nalazile na većim nadmorskim visinama. Polenovi dijagrami iz najstarijih neolitskih naselja u Grivcu, Divostinu, Anzabegovu i Nea Nikomediji pokazuju da u dugačkom pojasu od Egejske Makedonije do centralne Šumadije nije bilo gustih šuma na terenima ispod 500 m nadmorske visine. Polenovi dijagrami iz zapadnijih nizinskih predjela, iz okoline Skadarskog jezera, donjoneretvljanskih blatija i sa Mljeta, ukazuju na terene pokrivene mješovitim šumama u kojima dominira hrast. Gušće mješovite šume i tereni sa šumo-stepskom vegetacijom karakterišu i okolinu neolitskih naselja na području centralne Bosne.

Ako se ova uopštena razmatranja o geomorfologiji, klimi, zemljištu i vegetaciji povežu sa raspoloživim arheološkim podacima o ljudskim zajednicama koje su tokom ranog holocena naseljavale teritoriju jugoslovenskih zemalja, onda se primjećuje da rasprostranjenost i odlike predneolitskih i neolitskih kultura umnogome zavise od odlika prirodne sredine. Odmah se uočava da su sve velike promjene u prirodi propraćene krupnim promjenama u kulturi; tako su prelazi iz preboreala u boreal i iz poznog boreala u atlantik istovremeno i momenti za koje se vezuje opšti preobražaj lokalnih kultura. Svakako nije slučajnost da se podizanje prvih naselja pod vedrim nebom i uvećanje ljudskih zajednica vremenski podudara sa početkom boreala (formiranje kulture Lepenskog vira) i što obrazovanje najstarijih zemljoradničko-stočarskih zajednica u svim jugoslovenskim zemljama koincidira sa klimatskim optimumom, sa uspostavljanjem tople i vlažne atlantske klime. Stoga se čini da su krupne promjene u prirodnoj sredini bile presudnije za uspostavljanje novih privredno-društvenih odnosa, nego eventualna selidbena strujanja iz Anadolije ili sa juga Balkanskog poluostrva. S druge strane, dinamični razvoj predneolitskih kultura i prvi uspjesi na planu pripitomljavanja životinja i u kultivaciji biljaka povezuju se za one predjele jugoslovenskih zemalja koji su prirodno zaklonjeni (Đerdap, kanjon Pive, dolina Trebišnice), a ne za ravničarska pod-

ručja gdje su se snažno osjećale promjene opšte klime. Takode je zanimljivo da su najstarija neolitska naselja izuzetno rijetko podizana u niskim predjelima sa jakim zemljištima (crnica), već najčešće u pobrdu, na terenima koji su pokriveni smonicom i ganjačom. Tek tokom mladeg neolita ljudske zajednice se djelimično oslobađaju ove zavisnosti od prirodne sredine, savladuju nepovoljne i koriste se u najvećoj mjeri njenim povoljnim faktorima.

UTICAJ GEOGRAFSKIH FAKTORA NA RAZVOJ NEOLITSKIH KULTURA U JUGOSLAVIJI

Jugoslavija je svojim prirodnim položajem vezana za nekoliko širih geografskih oblasti:

— za Balkansko poluostrvo, odnosno za njegov centralni region, kome pripada najveći dio istočne Jugoslavije i njegov zapadni region u koji ulazi najveći dio zapadne Jugoslavije,

— za Panonsku oblast, u čiji južni dio Jugoslavija zalazi na prostoru između jugozapadnog ruba Karpata-Đerdapske klisure — Vršačkog brda i rubova Alpa na zapadu,

— za istočnoalpsku oblast, čiji je jugoistočni dio takode zahvaćen dijelom jugoslavenske teritorije.

Ovo znači da Jugoslavija pokriva prostor koji se geografski i kulturno vezuje, sa jedne strane, za jugoistočnu Evropu, Mediteran i Bliski istok, a, sa druge strane, za srednjoevropsku oblast. Ovaj geografski položaj zemlje se odrazio i na njenu kulturnu evoluciju u raznim praistorijskim periodima, osobito u neolitu, o kome je ovdje riječ. Baš zbog toga što se geografski položaj jugoslavenskih zemalja tako jasno odrazio na kulturni razvoj u neolitskom dobu ovdje je tom aspektu posvećeno nešto više pažnje.

Jezgro jugoslavenske teritorije pripada, ipak, Balkanskom poluostrvu. Ova teritorija je prirodnim komunikacijama, koje predstavljaju rječni tokovi, dobro povezana sa kontinentalnom Grčkom na južnom Balkanu, sa dijelom zapadnobalkanske oblasti u Albaniji i sa tračkom i donjopodunavskom nizijom u istočnom Balkanu. — Geomorfološki karakter zemljišta i njegova prirodna konfiguracija učinili su da se pojedini veći geografski regioni u Jugoslaviji mogu podijeliti u regije, a ove opet i u manje mikroregije.

Ovakva podjela najjasnije dolazi do izražaja u balkanskom dijelu Jugoslavije, koji je planinama podijeljen na više manjih i većih područja. Treba napomenuti da tokovi rijeka, ipak, čine sponu koja povezuje neke od izdvojenih oblasti.

Osnovna podjela balkanskog dijela Jugoslavije se odnosi na istočni i zapadni dio ovog prostora. Istočno jugoslavensko područje čini u svojoj

osnovi geografsku oblast centralnog Balkana. Ova oblast je na istoku, jugu i zapadu omeđena prirodnim granicama. Južnu granicu centralnog Balkana (doduše izvan Jugoslavije) čini obala Egejskog mora i planine koje makedonsku ravnicu odvajaju od Tesalije. Istočna granica slijedi liniju koja spaja planine balkanskog i rodopskog sistema, odnosno Staru planinu (do skretanja njenog grebena iznad doline Nišave), Suvu planinu, Osogovo i Belasicu. Zapadna granica je na svom južnom dijelu jasno povučena visokim planinama šarsko-pindskog sistema (Prokletije, Paštrik, Koritnik i Korab), koje istovremeno čine i najveći dio jugoslavensko-albanske granice. Dalje prema sjeveru, zapadna granica centralnog Balkana se može povući približno dolinom Lima, a zatim dolinom Drine do njenog ušća u Savu. Sjevernu granicu ove oblasti zatvara tok Dunava i donji tok Save od ušća Drine do ušća Save u Dunav. To je u geografskom smislu i dio sjeverne granice Balkanskog poluostrva.

Unutrašnja povezanost cjelokupne ove oblasti uslovljena je gravitiranjem prema velikoj prirodnoj transverzali, moravsko-vardarskoj dolini, koja predstavlja okosnicu istočne Jugoslavije, odnosno centralnog Balkana. Rijeke crnomorskog i egejskog sliva koje čine hidrografsku mrežu ove oblasti uglavnom su pritoke Morave i Vardara i pretežno teku pravcem istok-zapad (odnosno zapad-istok), što jasno podvlači povezanost cijele ove oblasti. Kosovska ravnica je dolinom Ibra na sjeveru i Lepenca na jugu također usko povezana sa sjevernim i južnim dijelom centralnog balkanskog područja. Na sjeveru se granica prema velikom panonskom regionu ne može oštro povući. To važi i za sjevernu granicu zapadnog dijela balkanske oblasti u zapadnoj Jugoslaviji. Planine koje pokrivaju cijelu unutrašnjost Balkanskog poluostrva postepeno se snižavaju prema sjeveru tako da su doline Dunava i Save (sa srpskim Podunavljem i Posavinom) u geografskom smislu direktno povezane sa Panonijom, Vojvodinom i Slavonijom. Ovakvoj geografskoj situaciji odgovara i kulturna slika, jer oštra granica između balkanskog i panonskog regiona u zoni njihovog direktnog sučeljavanja i ne postoji.

Zapadno jugoslavensko područje, do Save na sjeveru, pripada zapadnom Balkanu. Njegove granice na istočnoj i sjevernoj strani su već spomenute. Na jugu i jugozapadu prirodnu granicu predstavlja jadranska obala sa otocima koji su uvijek pružali mogućnost lakog komuniciranja sa susjednim Apeninskim poluostrvom. Na zapadu, pak, ova granica se uglavnom podudara sa granicom Balkanskog poluostrva, pri čemu važnu ulogu igra rijeka Soča i njena dolina. Alpski region Jugoslavije, dalje prema zapadu, nije oštro odvojen od ove oblasti, kao što nije odvojen ni od panonske oblasti za koju ga vezuju tokovi velikih rijeka Save i Drave, a donekle i tok rijeke Mure.

U zapadnobalkanskoj oblasti, odnosno u zapadnom dijelu Jugoslavije postoji, međutim, još jedna, veoma oštra, prirodna podjela kojom

se priobalski pojas odvaja od unutrašnjosti. Ovu granicu čine planine dinarskog sistema koje prate jadransku obalu od sjevera do prelaska u Ulcinjsko polje i ravnice duž rijeka Bojane i Drima. Ove planine (Velebit, Promina, Svilaja, Kozjak, Mosor, Biokovo, Orijen, Lovćen i Rumija) prate obalu na prosječnom odstojanju od 30 do 160 km, spuštajući se ponekad okomito do samog mora, a udaljujući se u većoj mjeri od obale samo u srednjem jadranskom pojasu (Ravni kotari) i na jugu, na prelasku u ravnicu oko rijeke Bojane. Priobalski pojas u cjelini gravitira ka moru, što znači u širem smislu ka srednjem Mediteranu i preko Apeninskog poluostrva ka zapadnom Mediteranu. Unutrašnji pojas, naprotiv, tokovima rijeka crnomorskog sistema, koje uglavnom imaju orijentisan tok u pravcu jug-sjever (Drina, Bosna, Vrbas), više je vezan za Panoniju, a preko Drine, njenih pritoka i posavske ravnice i za centralnu balkansku oblast. Ipak, i ovdje treba istaći da između tih oštro odvojenih područja postoje mogućnosti određene komunikacije rječnim tokovima. Osobito značajnu ulogu u tom smislu igra dolina Neretve, koja duboko zadire u kontinentalni dio zapadnog Balkana i preko svojih pritoka se uže vezuje sa centralnim dijelom toga područja u centralnoj Bosni. Zapadnobalkanska oblast je na jugu povezana i sa istočnom Jugoslavijom i centralnim balkanskim područjem, osobito dolinom rijeke Drima, odnosno sa njegova dva kraka — Belim Drimom, koji se spušta iz Metohije, i Crnim Drimom, koji izvire iz Ohridskog jezera. U manjoj mjeri ovdje su kao komunikacije, iako sa većim preprekama, mogli poslužiti i drugi rječni tokovi, osobito dolina Devola.

Ovakve geografske odlike jugoslavenske teritorije uslovljavaju, kako je rečeno, i izdvajanje pojedinih kulturnih regija u čijem se okviru razvijao neolit Jugoslavije. Te regije se djelimično podudaraju sa prirodnim regionima i regijama, iako ponekad uža povezanost nekih geografskih oblasti u znatnoj mjeri doprinosi prevazilaženju prirodnih granica.

Istočna Jugoslavija, u centralnom Balkanu, pripada istočnoj kulturnoj regiji koja je primarno vezana za istočni Mediteran i Bliski istok. Neolit ove oblasti u osnovi se razvijao u okviru dva velika kulturna kompleksa: starijeg i mlađeg balkansko-anadolskog kompleksa. S obzirom na užu povezanost sjevernog dijela centralnog Balkana sa panonskom oblašću, prvenstveno dolinom Morave od Preševskog razvođa, na ovom prostoru se osjeća i jača veza sa panonskom kulturnom regijom. Tako se u starijem neolitu u ovoj oblasti pojavljuje starčevačka grupa (i dalje prema sjeveru Körös-grupa), koja svoje osnove nalazi u sjevernobalkansko-panonskom području a rasprostranjena je i u južnoj Panoniji. S druge strane, balkansko-anadolski elementi starijeg kompleksa (grupa Gura Baciului) prodiru daleko na sjever sve do panonskog područja. Na taj način se u okviru ove zatvorene regije, ipak, izdvajaju dva područja, sjeverno i južno, premda ova područja nisu oštro razgraničena ni u geografskom ni u kulturnom smislu.

U zapadnobalkanskoj oblasti, tj. na zapadu Jugoslavije, daleko je oštrije razgraničenje između dviju regija — priobalskojadranskog pojasa i unutrašnjeg, kontinentalnog područja. Priobalski pojas svojom kulturom se najuže povezuje sa zapadnomediteranskim neolitom. Geografske odlike kontinentalnog dijela zapadnog Balkana dovode, u kulturnom smislu, do formiranja jedne prelazne regije ili zone, koja je za sada sasvim jasno određena u centralnoj Bosni rezultatima istraživanja na nalazištima Obre I i Obre II, ali se ova prelazna zona osjeća i dalje prema jugu. U ovoj zoni spajaju se elementi istočne regije, koji su na početku dominantni, sa elementima iz zapadne, jadranske regije.

Neolit panonske regije se manifestuje preko elemenata koji su vezani i za centralnobalkansku oblast i za Panoniju. Ovo se naročito odražava u ranijim neolitskim etapama. U mlađim, pak, periodima neolita u vojvođansko-panonskom području dolazi više do izražaja balkansko-anadolska komponenta, ali sa određenim lokalnim specifičnostima, vezanim za regionalni razvoj. Ovakva situacija je potpuno jasna u jugozapadnom dijelu Panonije, u Slavoniji i u dijelu zapadnog Srema. Na sjeveru, u Bačkoj sjeverno od Dunava i u Banatu sjeverno od Aranke, gotovo se sasvim gube uticaji istočne regije, a pojavljuju se, npr., Körös i potiska grupa. Razlozi koji su doveli do ovih razlika nisu još uvijek potpuno jasni. Sigurno je da se u sjevernom Banatu mora računati sa vidnom ulogom močvarnih terena, kakvi su još do prije relativno kratkog vremena pokrivali trougao između rijeka Moriša, Tise i Aranke, pri čemu treba takođe istaći da se Moriš ulijevao u Tisu daleko južnije nego što danas leži njegovo ušće. U svakom slučaju ova situacija opravdava odvajanje panonske regije, u čijem je istočnom i jugoistočnom dijelu veza sa istočnom regijom veoma jako izražena.

Neolit alpske regije je još uvijek nedovoljno poznat. Može se uglavnom reći da je ova regija u sjevernom dijelu uže vezana za panonsku oblast, a u priobalskom dijelu za jadransku kulturnu regiju.

Već je rečeno da se u okviru pojedinih velikih regija izdvajaju i manja geografska područja i neke mikroregije. U okviru potpunije ispitanih i većih kulturnih grupa, kao što su starčevačka i vinčanska grupa, ova se pojava manifestuje kroz formiranje regionalnih varijanti ovih grupa. Treba, međutim, posebno napomenuti izdvojene mikroregije koje su prirodnom konfiguracijom terena formirane u istočnoj Makedoniji. To su posebno oblasti oko Ohridskog i Prespanskog jezera, koje se, prema geografskom položaju (doline Drima i Devola), uže vezuju za jadransku regiju, što je i arheološki potvrđeno. Ovo isto vrijedi i za Metohiju, koja je dolinom Belog Drima povezana sa pomenutom regijom. Pelagonija zauzima specifičan položaj; ona se vezuje za centralni Balkan i istočnu kulturnu regiju Jugoslavije (dolinom rijeke Crne), no i za područje Ohridskog i Prespanskog jezera (preko prevoja Djevoto). Otuda u svojoj neolitskoj

kulturi ova oblast u osnovi pripada istočnoj regiji, ali sa izvjesnim jačim prodorima iz jadranske regije (Trnska tumba). Veze sa jadranskom i istočnom regijom mogle bi se očekivati i u Pološkoj ravnici oko Tetova i Gostivara. Međutim, o neolitu ovog kraja nema još nikakvih podataka.

S obzirom na ovakvu geomorfološku sliku i na podjelu jugoslavenskih zemalja na određene regije, obrada neolitskog doba na tlu Jugoslavije u ovoj knjizi je izvršena po slijedećim zonama:

I. — centralnobalkanska zona,
II. — jadranska zona,
III. — prelazna zona i
IV. — sjeverna zona.

Kod obrade svake od ovih zona prikazaće se još jednom, i to detaljnije, njen geografski položaj, a na ovom mjestu je pružen samo jedan opći geografski okvir za daljnja razmatranja.

PERIODIZACIJA NEOLITSKIH GRUPA NA TLU JUGOSLAVIJE

Periodizacija neolitskog doba na tlu Jugoslavije vezana je za probleme koji se grupišu oko dva osnovna pitanja:

I. Pitanje opće periodizacije neolita, odnosno izdvajanja osnovnih i glavnih etapa koje se uglavnom uklapaju u širu problematiku periodizacije neolita u Evropi, posebno u jugoistočnoj Evropi, na Mediteranu i u srednjoj Evropi;

II. Pitanje periodizacije u užim geografskim i kulturnim regionima a posebno u okviru pojedinih dobro proučenih neolitskih grupa. Ovo se vezuje za finiju internu hronologiju u okviru pojedinih velikih etapa praistorije i za mogućnost sinhroniziranja i povezivanja pojava u takvim okvirima.

U metodskom pogledu, kod rješavanja obje grupe pitanja polazi se, prije svega, od izvorne građe: solidno klasiranog i pouzdano opredijeljenog arheološkog materijala, dobijenog sistematskim istraživanjima. Pri tome kod konfrontacije ovog materijala i određivanja izdvojenih etapa i faza posebnu vrijednost imaju sigurni stratigrafski podaci, zatim zatvorene cjeline nalaza, koje dopuštaju i razradu tipologije određenih kulturnih grupa i etapa u cjelini. Uporedo sa tim, fiksirane etape, osobito one iz okvira opšte periodizacije, moraju se povezati sa tokom istorijskih zbivanja. U slučaju neolita to, naravno, znači povezivanje sa općim kulturnim strujanjima epohe i sa mogućnostima sagledanja socijalnih i ekonomskih faktora koji su ta zbivanja i njihovu periodizaciju uslovili.

I. Kod opće periodizacije neolita, naročito poslije novijih istraživanja na tlu Jugoslavije i u susjednim zemljama, potrebno je osvrnuti se na sljedeća dva momenta:

A. Pretkeramički neolit ili protoneolitsko doba;
B. Klasični (keramički) neolit.

A. Pretkeramički neolit, period okarakterisan osnovnim ekonomskim aktivnostima tipičnim za neolitsko doba (primitivna zemljoradnja, stočarstvo), kao i nekim odgovarajućim manifestacijama kulture (stalnije naseljavanje), ali i nedostatkom pojedinih bitnih pojava u neolitu (osobito grnčarstva), nije dosada mogao biti dokazan na tlu jugoslavenskih zemalja. Pokušaji koji su u tom smislu učinjeni u Jugoslaviji i Rumuniji nisu izdržali ozbiljnu i argumentisanu kritiku koju su im uputili pojedini istraživači (osobito V. Dumitrescu). Samo je u Tesaliji sa sigurnošću ustanovljeno postojanje ove etape na više lokaliteta. Van ove oblasti zasada nema sigurnih nalaza koji bi odgovarali definiciji pretkeramičkog neolita.

Nasuprot tome, istraživanja u Jugoslaviji pružila su dosta elemenata za izdvajanje jedne protoneolitske epohe, koja, u suštini, ne pokazuje još nikakve elemente tipičnog neolita, ali se u njenom okviru mogu konstatovati izvjesne pojave koje nagovještavaju direktnu povezanost sa kasnijom neolitskom evolucijom. Ovdje spadaju:

1. Otkrića izvršena u Đerdapskoj klisuri, na obje obale Dunava. Zasluga za izdvajanje ovih nalaza pripada rumunskim i jugoslovenskim arheolozima, a posebno D. Srejoviću. Na nizu lokaliteta, osobito na Lepenskom viru, konstatovan je kontinuitet koji se može pratiti od početaka mezolita (Cuina Turcului I) do jedne vrlo rane etape klasičnog neolita (Lepenski vir IIIa). Izvjesne indicije, na koje je posebno ukazao D. Srejović, upućuju na činjenicu da se u toku toga perioda već javljaju prvi počeci poznavanja i korišćenja žitaricama za hranu, kao i izvjesno selekcioniranje životinja, koje čini prvi korak ka njihovom pripitomljavanju. I hronološki se ova etapa, koja svojim krajem direktno prethodi klasičnom neolitu, može obilježiti kao predneolitska. Teškoću, međutim, u njenom definisanju predstavlja činjenica da između ovih prvih koraka, koje je ustanovio D. Srejović, i formirane ekonomike ranog klasičnog neolita u ovoj oblasti ne postoji direktan kontinuitet.

2. Predneolitski nalazi u oblasti jadranske regije. Ovdje na prvom mjestu treba pomenuti nalaze iz pećine Crvena stijena. Kako je pokazao A. Benac, proizvodnja tesanih kamenih oruđa ovog nalazišta obuhvata forme koje kasnije slijede i u prvoj etapi ranog, klasičnog neolita. Takođe, u ekonomici početne etape ovog neolita nema bitnih razlika prema prethodnom periodu. Otuda se ovi nalazi s pravom mogu uklopiti u jednu predneolitsku etapu.

B. Klasični neolit predstavlja period u kome se uz nove oblike neolitske ekonomike (primitivna zemljoradnja i stočarstvo, koje još uvijek prate lov i ribolov) pojavljuju i druge manifestacije neolitske kulture i

života (trajno naseljavanje, oruđa od glačanog kamena i osobito keramika), kao i nove manifestacije duhovnog života i kulta. Kod rješavanja periodizacije ovog doba osnovna su pitanja:

a. Utvrđivanje sadržaja pojedinih velikih etapa i njihovog tačnog razgraničenja, te fiksiranje cezura koje se između njih pojavljuju. Ovo je, naravno, povezano i sa utvrđivanjem opštih tokova kulturnih strujanja u onoj mjeri u kojoj se ona danas mogu utvrditi. Iz toga, međutim, proističe i drugi problem;

b. Pitanje sinhronizacije početnih i završnih faza pojedinih velikih etapa. Može li se, drugim riječima, pretpostaviti da se prelaz iz jedne u drugu veliku etapu odvijao istovremeno u svim regijama, ili prema specifičnostima kulturnog razvoja pojedinih regija postoje u tom smislu izvjesna odstupanja, tako da se u nekim krajevima može računati sa izvjesnim retardiranjem prelaska na novu etapu, koja bi, u nekim drugim krajevima, otpočinjala nešto ranije?

Sada ćemo reći nešto više o svakom od ova dva pitanja:

a. Utvrđivanje opće periodizacije neolita u Jugoslaviji danas je prilično jasno. Niz neslaganja koja su u tom pogledu postojala među jugoslovenskim arheolozima danas su uglavnom otklonjena. Ipak, još uvijek, postoje i izvjesne razlike. Kako one odražavaju stepen na kome se nalazi istraživanje neolita u Jugoslaviji, nužno je da se na njih ukaže u ovom tekstu.

Dok arheolozi čiji je domen rada vezan za područje zapadne Jugoslavije i za odgovarajuće regije već duže vrijeme u periodizaciji neolita razlikuju tri osnovne etape (rani, srednji i kasni neolit), arheolozi istočne regije manipulisali su doskora isključivo dvjema etapama: starijim i mlađim neolitom. Ovakav stav tih arheologa nalazio je svoje opravdanje u činjenici što su se u osnovi u ovom području mogle razlikovati dvije velike kulturne grupe sa svojom internom evolucijom u više faza: starčevačka i vinčanska grupa. Sa ovim grupama ili pojedinim njihovim fazama bilo je dalje moguće sinhronizirati i pojedine druge grupe kao što su sopotska, potiska i druge grupe.

Rezultati novijih istraživanja u istočnoj Makedoniji, sa otkrivanjem nove kulturne grupe Anzabegovo-Vršnik (M. Garašanin-D. Garašanin) unijeli su više svjetlosti u ovo pitanje i dopustili reviziju ovakve periodizacije. Tako je u grupi Anzabegovo-Vršnik izvršeno izdvajanje četiri osnovne faze (I—IV), a dobijena je i mogućnost direktnog paraleliziranja i povezivanja sa neolitom Tesalije, sa čijom je ranom etapom ova grupa i genetski vezana. Ona ima veze i sa starčevačkom grupom u sjevernom dijelu istočne kulturne regije. S obzirom na povezanost sa ranim neolitom Tesalije, postalo je sigurno da grupa Anzabegovo-Vršnik pripada, u svom nastanku, balkansko-anadolskom kompleksu starijeg neolita. Genetska

povezanost nameće, prema tome, povezivanje sa periodizacijom neolita u Tesaliji. Tamo su izdvojene tri etape neolita, od kojih rani neolit čine Protoseskio i Preseskio (Magulița)-grupa, srednji neolit Sesklo, a mladi neolit razne etape Diminija i kasnijih grupa. Grupa Anzabegovo-Vršnik vezana je u fazi I sa Protoseskio i Preseskio-fazom u Tesaliji. Ona, prema tome, predstavlja jednu kasnu fazu ranog neolita u smislu egejske periodizacije. Faze Anzabegovo-Vršnik II—IV vezuju se, naprotiv, za Sesklo-period i, izgleda, dijelom za pojedine etape Diminija, dakle, i za početak kasnog neolita. S druge strane, starčevačka grupa svojom fazom I, a to važi i za grupu Gura Baciului, može se sinhronizovati sa Anzabegovo-Vršnik I-fazom, a cjelokupna dalja evolucija Starčeva (IIa, b i III po D. Garašanin) sa fazama Anzabegovo-Vršnik II—IV. Posmatrano u cjelini, to, dakle, znači da sa aspekta egejskog neolita starčevačka grupa pripada dvjema etapama opšte periodizacije, ranom i srednjem neolitu. Značajno je ovdje istaći da već u pomenutim etapama starčevačke grupe postoji sigurno jače izdvajanje lokalnih, regionalnih varijanata. Moglo bi se, dakle, reći da se formiranjem ranog neolita stvara najprije jedna opća široka baza neolitske kulture koja proističe iz procesa primarne neolitizacije. Kasnije dolazi do užih kontakata, s jedne strane, do dubljeg prožimanja i jače asimilacije kulture, a, s druge, do intenzivnijeg regionalnog razvoja. Ovaj proces, koji zapravo predstavlja stabilizaciju neolita, održan je kroz kulturu srednjeg neolitskog perioda.

Sa sličnim procesom susrećemo se i u drugim područjima u vrijeme srednjeg neolita: npr., sa izdvajanjem grupe Kremikovci i varijante Čavdar u Bugarskoj ili sa izdvajanjem Criș-grupe u Rumuniji. S druge strane, mogućnosti sinhronizacije kasnijih etapa grupe Anzabegovo-Vršnik ukazuju da je ona jednim dijelom paralelna sa pojavama ranijih etapa Diminija u Tesaliji, kao i sa fazama Karanovo II i III u Bugarskoj, čime se već obilježava i prelaz u period mlađeg neolita. Ovakva jedna sinhronizacija bi značila da se cezure velikih etapa neolita ne mogu shematski postaviti u apsolutno isti period. Izvjesne oblasti, pod povoljnijim uslovima i u bližem kontaktu sa područjima više civilizacije, nešto ranije prelaze granicu dviju velikih etapa nego što je to slučaj kod drugih. Cezure između velikih etapa neolitske evolucije ne bi, prema tome, bile apsolutno horizontalne, već stepenaste u vremenu i prostoru.

Kasni neolit istočne regije obilježen je, prije svega, pojavom vinčanske grupe i njenih varijanata. Uprkos pretpostavljenim kontaktima, možda u nekim zonama i izvjesnom sinhronizmu ranovinčanskih pojava sa kasnim Starčevom (srednji neolit), sigurno je da pojava nove grupe znači i sasvim novu etapu, koja se manifestuje kroz nov karakter materijalne kulture (pretezanje tamne monohromne keramike, potpuno novi oblici i ornamenti posuda, intenzivno širenje u sjevernom dijelu regije višeslojnih naselja koja indiciraju i znatno dugotrajniji život na jednom mjestu),

što će biti u vezi sa promjenama u ekonomici (bitan je svakako prelaz na gajenje krupne stoke-govečeta, nasuprot ranije pretežnom gajenju ovce i koze). Ne ulazeći na ovom mjestu u pitanje geneze grupe i mehanizma njenog širenja, sigurno je da sa njom počinje nova etapa neolita koja se može obilježiti kasnom etapom neolita ili mlađim neolitom.

U najnovije vrijeme pojavilo se mišljenje nekih arheologa da bi se mlada faza vinčanske grupe (vinčansko-pločnička faza) mogla pripisati eneolitskom periodu. Ovakav stav prema periodizaciji ove etape nalazio bi svoje opravdanje u počecima metalurgije, kao i u sinhronizaciji mlađih pojava vinčanske grupe sa izvjesnim pojavama eneolita na istočnom dijelu Balkanskog poluostrva. S druge, pak, strane, cjelokupni karakter vinčanske grupe ostaje u tom periodu sasvim neizmijenjen. S obzirom na to, vinčansku grupu bi trebalo posmatrati kao izuzetno jaku manifestaciju kulture mladeg neolita, koja je samim tim i duže vrijeme ostala zatvorena prema novinama sa strane, a u kulturnom i duhovnom pogledu zadržala svoj integritet. Pored upoznavanja bitnih osobina metalurgije, u materijalnoj kulturi i duhovnom životu nosilaca vinčanske grupe ne dolazi ni do kakvih promjena. U ovoj pojavi nalazi se opravdanje da se na ovom mjestu vinčanska grupa u cjelini pripiše kasnom neolitu, s tim što je to jedna od pojava retardiranja kod smjene velikih etapa koje izdvajamo u neolitskoj periodizaciji.

Ovako fiksirana periodizacija prirodno se prenosi i na onaj dio panonske regije koji je uže vezan za istočnu kulturnu regiju Jugoslavije. Radi se o oblastima Vojvodine i južne Panonije u kojima je zastupljena starčevačka i vinčanska grupa, kao i ranoneolitska grupa Gura Baciului. Na isti način, konačno, treba posmatrati i situaciju u slavonskom području sa starčevačkom i sopotskom grupom. Ova posljednja se, svojim karakterom i manifestacijama kulture, može dobro paralelisati sa vinčanskom grupom, sa kojom su i pojedine njene faze uglavnom sinhronizirane. Otuda će i ona pripadati kasnom neolitu opšte periodizacije.

Teža je situacija u sjevernom dijelu panonske kulturne regije u Jugoslaviji, u oblasti Körös-grupe. Iako je sigurno da počeci ove grupe padaju u rani neolit, na šta između ostalog upućuje i njena sinhronizacija sa grupom Gura Baciului i sa najstarijim fazama starčevačke kulture, zasada je teško u njenom okviru izdvojiti etapu srednjeg neolita. Prividno, razvoj grupe teče neprekidno do pojave potiske grupe koja je vremenski paralelna sa vinčanskom, a i po cjelokupnom svom habitusu pripada kasnom neolitu naše periodizacije. Teškoća proizilazi iz činjenice što je mogućnost stratigrafskog praćenja evolucije Körös-grupe još uvek minimalna. Sem za njenu jasno izdvojenu najstariju fazu (Biserna obala i Ludoš), mlade etape nisu u dovoljnoj mjeri razrađene. Interna evolucija vodeće manifestacije kulture Körös-grupe (njene »grube« keramike), kao i propratne pojave u materijalnoj kulturi i ekonomici i njihove eventualne prom-

jene, zasada su još nejasne. Sigurno je, međutim, da se u ovoj grupi ima računati sa više etapa. Kako se i u kojoj mjeri one opravdano mogu izdvojiti u okviru dviju prvih etapa neolitske periodizacije koja je primijenjena u ovoj knjizi, ostaje zasada otvoreno pitanje.

Kako je već istaknuto, u zapadnom dijelu Jugoslavije, koji obuhvata jadransku i prelaznu kulturnu zonu, već znatno ranije nego na istoku našla je svoju primjenu trajna opšta periodizacija neolita. Ona je ovdje bila nametnuta samim karakterom arheološkog materijala. U jadranskoj oblasti su izdvojene tri osnovne neolitske kulture, čija je hronologija mogla biti utvrđena horizontalnom i vertikalnom stratigrafijom a isto tako i konfrontacijom nalaza sa pojedinih lokaliteta. To su: grupa Smilčić (sa impresso-keramikom), grupa Danilo i grupa Hvar-Lisičići. Karakter danilske grupe u odnosu na dugotrajnu fazu sa impresso-keramikom, koja po kulturi, primitivnoj ekonomici i mogućnosti sinhronizacije sa ranim neolitom Tesalije (Presesklo-grupa) pripada ranom neolitu, približno odgovara konstatacijama o izdvajanju srednjeg od starijeg neolita u ranijem izlaganju. I ovdje se, dalje, zapaža tendencija izdvajanja regionalnih specifičnosti, kao i određenih sažimanja i prožimanja raznih elemenata, ali se sada jasnije mogu sagledati i odnosi prema susjednom Apeninskom poluostrvu. I u toj oblasti, uostalom, srednji neolit izražen je procvatom niza lokalnih i regionalnih grupa sa slikanom keramikom, većom raznovrsnošću i užim kontaktima.

Ovakva periodizacija mogla je dalje biti prenijeta, i stratigrafski potvrđena, u prelaznoj regiji kontinentalnog balkanskog dijela zapadne Jugoslavije, u prvom redu iskopavanjima u Obrima I i II. Tako su za ovu regiju izdvojene etape ranog neolita (Starčevo-impresso), srednjeg neolita (Kakanj) i mlađeg neolita (Butmir) — svaka sa nekoliko faza.

I u ovom slučaju postavlja se pitanje konfrontiranja osnovnih velikih etapa neolita na području Jugoslavije. U Obrima I je faza Starčevo-impresso sigurno vezana za rani (impresso) neolit jadranske regije, ali je i njena sinhronizacija sa Starčevom IIb (po Aranđelović-Garašanin) nesumnjiva, što znači da u odnosu na istočnu regiju zalazi već u etapu srednjeg neolita. Može se naravno ostaviti otvoreno pitanje da li se u ovom području može računati sa nekom još nepoznatom starijom neolitskom evolucijom. S druge strane, pomenuta situacija — koja se onda prenosi i na odnos srednjeg neolita jadranske regije (danilske grupe) prema starčevačkoj grupi i periodizaciji u istočnoj regiji — možda još jednom potvrđuje stepenasto razdvajanje velikih etapa neolita sa izvjesnim zakašnjenjem u obje zapadne regije. Sa sličnom situacijom susrećemo se donekle i u mlađem neolitu: grupa Hvar-Lisičići sigurno je u počecima nešto kasnija od mlađeg neolita istočne regije i pojave vinčanske grupe. U današnjem stanju istraživanja, posebno u radovima Š. Batovića, mnogo jasnije se nazire razgraničenje

između danilske i hvarske faze (Hvar I), pa će to donekle smanjiti razliku prema vinčanskoj grupi u hronološkom pogledu.

U prelaznoj zoni nalazi iz Obra II su također jasno pomjerili početke butmirske grupe, a time i mlađeg neolita ove zone, u jednu prošlost, dublju nego što je to dotle bilo zamišljeno.

b. Ovo pitanje već je u ranijem izlaganju u više mahova bilo raspravljano u vezi sa konfrontiranjem granica pojedinih etapa neolita u pojedinim obrađenim regijama. Pri tome se pokazalo da se, po svemu sudeći, i u današnjem stanju istraživanja mora računati sa izvjesnim pomjeranjima koja neminovno dovode do djelimičnog poklapanja starijih i mlađih etapa neolita od jedne regije do druge. Tako je, bar po onome čime se danas raspolaže, stariji neolit Tesalije počeo ranije od onog u istočnoj regiji Jugoslavije, kao što je ovdje i prelaz iz srednjeg u mlađi neolit nastupio nešto kasnije. S druge strane, u jadranskoj i prelaznoj regiji prelaz iz ranog u srednji i srednjeg u mlađi neolit dolazi nešto kasnije nego u istočnoj regiji.

Naravno da se dalje, u okviru pojedinih etapa, konfrontiranjem materijala sa pojedinih nalazišta i pojedinih grupa, dolazi i do finijih sinhronizacija. One su u ovoj knjizi primjenjivane kad god je to bilo moguće. Nekada se u njima mogu vidjeti i izvjesna odstupanja koja su posljedica još uvijek postojećih praznina u istraživanjima koje, tu i tamo, dopuštaju, u detaljima, manje razlike u relativnoj hronologiji. Ovakva situacija, međutim, niukoliko ne mijenja u osnovi konkretnu sliku koju pruža opšta periodizacija neolita na području Jugoslavije.

II. Sa konstatacijama, iznijetim u prethodnom izlaganju, stoji u najužoj vezi i pitanje finijih periodizacija kulturnih grupa. Ovdje se, u stvari, prije svega radi o hronološkim sistemima koji su razrađeni za internu periodizaciju takvih grupa. Ti sistemi su detaljno prodiskutovani i obrađeni u odgovarajućim poglavljima ovog djela te će se čitalac sa njima bolje upoznati na tim mjestima, kako u pogledu istorijata njihovog nastanka tako i u pogledu njihove vrijednosti. Na ovom mjestu potrebno je s toga učiniti samo nekoliko najnužnijih napomena.

Hronološki sistemi danas su razrađeni već za znatan niz neolitskih grupa. U starijem neolitu to je učinjeno za grupe Anzabegovo-Vršnik, Starčevo i stariji neolit Dalmacije (Smilčić), a u srednjem neolitu za kasnije faze grupa Anzabegovo-Vršnik i Starčevo, te za grupe Danilo i Kakanj. U mlađem neolitu hronološki sistemi su razrađeni za vinčansku, butmirsku i sopotsku grupu. U većini slučajeva ovakvi sistemi zasnovani su na pouzdanim zatvorenim nalazima i na stratigrafiji pojedinih lokaliteta. Prirodno je da sistemi zasnovani na stratigrafiji imaju posebnu vrijednost, pošto zahvataju u vertikalnom redoslijedu dio ili čitavu evoluciju jedne grupe. Takav je slučaj sa sistemima grupa Anzabegovo-Vršnik (M. Garašanin), Vinča (F. Holste, V. Milojčić, M. Garašanin), Sopot (S. Dimitrijević), Kakanj (A. Benac), Butmir (A. Benac). U nekim slučajevima su prvobitni

sistemi, izrađeni na osnovu izdvajanja materijala po nalazištima ili izdvojenim cjelinama u horizontalnoj stratigrafiji, kasnije popunjeni podacima sa drugih nalazišta, pa i iz susjednih usko povezanih grupa. Takav je slučaj kod starčevačke grupe (V. Milojčić, D. Aranđelović-Garašanin). Neki od hronoloških sistema raznih autora gotovo se sasvim podudaraju, te primjena jednog ili drugog sistema zapravo predstavlja više pitanja vezanih za interpretaciju evolucije grupe, nego za hronološki sadržaj sistema. Takav je slučaj sa sistemima nekih autora za starčevačku grupu (V. Milojčić: Starčevo I—IV, D. Aranđelović-Garašanin: Starčevo I, IIa, IIb i III) i za vinčansku grupu (V. Milojčić: Vinča A-D, M. Garašanin: Vinča Tordoš I—II, gradačka faza Vinča-Pločnik I—II). Ovi se sistemi danas najviše i upotrebljavaju od strane stručnjaka za neolitsko doba i izvan Jugoslavije.

Sigurno je da se pomenuti sistemi ne mogu smatrati definitivnim i jednom za svagda postavljenim i da novi rezultati istraživanja dovode do izmjena, dopuna pa i nekih novih periodizacija. U tom okviru se i periodizacija S. Dimitrijevića za starčevačku grupu, koja se bazira na kombinovanju podataka iz raznih lokalnih područja grupe, mora primiti sa pažnjom, iako ona zasad nije prihvaćena od strane drugih autora. — U obradi pojedinih zona došao je, međutim, jasno do izražaja stav autora ove knjige prema ovim relativnohronološkim sistemima.

Dragoslav Srejović, Beograd

PROTONEOLIT — KULTURA LEPENSKOG VIRA

Osvit neolitske epohe na teritoriji Jugoslavije otpočinje na njenom severoistoku, na području gde je Dunav presekao obronke južnih Karpata i stvorioĐerdap — najveću klisuru Evrope. Na niskim đerdapskim terasama i obližnjim dunavskim ostrvcima otkrivena su između 1965. i 1970. godine naselja ribarsko-lovačkih zajednica u čijim su okvirima ostvareni prvi uspesi na planu kultivacije biljaka i pripitomljavanja životinja. Pošto ove dve glavne tekovine »neolitske revolucije« nisu na području Đerdapa dugo vreme izmenile tradicionalni način života, to se i razdoblje u kojoj su ostvarene može definisati kao protoneolit. Sama kultura ribarsko-lovačkih zajednica đerdapskog područja, koja je po imenu najvećeg i najcelovitije istraženog lokaliteta nazvana kultura Lepenskog vira, otpočinje, međutim, znatno pre ovog razdoblja; ona se temelji na tradicijama lokalne kulture finalnog paleolita i u svojoj starijoj fazi ima još izrazito epipaleolitski karakter. Da bi se razumeo ceo proces ovog ekonomskog i socio-kulturnog preobražaja, potrebno je najpre izložiti sve raspoložive podatke o kulturi Lepenskog vira.

TERITORIJALNA RASPROSTRANJENOST I RELATIVNA HRONOLOGIJA

Đerdap je kolevka kulture Lepenskog vira, ali ne i njen jedini životni prostor. Do danas je istraženo deset nalazišta ove kulture (karta 1), od kojih je sedam locirano u Đerdapu — *Alibeg*, *Padina*, *Lepenski vir*, *Vlasac*, *Răzvrata* (Razvrata), *Icoana* (Ikoana) i *Hajdučka vodenica*, a tri nizvodno od Gvozdenih vrata — *Ostrovul Banului* (Bansko ostrvo), *Schela*

Cladovei (Kladovska skela) i *Ostrovul Corbului* (Korbovsko ostrvo).[1] Činjenica da tri nalazišta leže van bespuća Đerdapa, u ravničarskom ambijentu, dokaz je da se kultura Lepenskog vira širi i dalje prema istoku, niz Dunav. Dva nalaza do kojih se nedavno došlo, i to kod Bačke Palanke i Dunavecse (Dunavec), nagoveštavaju mogućnost da je kultura Lepenskog vira u jednoj od svojih razvojnih faza zahvatala obale Dunava i uzvodno od Đerdapa, možda sve do Matre i Bakonjske šume.[2] S druge strane, podatak da su počeci starijeg neolita u Đerdapu (Lepenski vir IIIa) okarakterisani pojavama koje se sreću i na najstarijim neolitskim naseljima Vojvodine (Donja Branjevina), Transilvanije (Gura Baciului — Gura Baćului) i Oltenije (Cîrcea — Krča) navodi na pretpostavku da je ovo kulturno jedinstvo ostvareno već u predneolitu, odnosno da je kultura Lepenskog vira zahvatala veći deo srednjeg i donjeg Podunavlja. Ukoliko se pokaže da su obluci iz Gura Baciului zaista modelovani i da predstavljaju skulpture, biće dokazano da je kultura Lepenskog vira već pre početka starijeg neolita obuhvatila deo Transilvanije.[3] Bez obzira kako će u budućnosti biti označene granice teritorijalne rasprostranjenosti kulture Lepenskog vira, već je i danas jasno da ova kultura nije ograničena samo na Đerdap; stoga se i nastanak, razvoj i zamiranje kulture Lepenskog vira mora posmatrati kao proces koji je zavisan od prirodne sredine i kulturnih tradicija celog južnog Podunavlja, kao i složenih etno-kulturnih kretanja u ovoj oblasti počevši od 8000. do 5000. god. st. ere.

Mada su prva nalazišta kulture Lepenskog vira otkrivena tek 1965. godine, ipak su neka od njih istražena gotovo u celini (Lepenski vir, Vlasac, Padina). S druge strane, danas se već raspolaže rezultatima analiza radioaktivnog ugljenika C-14, ostataka faune, polena i antropoloških nalaza s nekoliko naselja (Lepenski vir, Vlasac, Icoana, Schela Cladovei) koji omogućuju da se kultura Lepenskog vira celovito prouči. Uz to, na području Đerdapa su istražena nalazišta koja hronološki prethode, odnosno neposredno slede kulturi Lepenskog vira. Stoga se povezivanjem stratigrafije naselja kulture Lepenskog vira s kulturnim slojevima starijih i mladih nalazišta dobija stratigrafska lestvica koja pruža uvid u kontinuirane tokove kulture derdapskog područja od IX do V milenija stare ere.

Od nalazišta na desnoj, jugoslovenskoj obali Dunava u Đerdapu jedino je na terasi Vlasac istražen kulturni sloj, mestimično moćan 3,5 m, koji dokumentuje razvoj kulture Lepenskog vira u celini.[4] Na ovoj malenoj dunavskoj terasi ispitana je površina od 640 m^2; ovde su ispod humusa i naslaga sipara otkriveni ostaci od četiri superponovana naselja (Vlasac Ia, Ib, II, III). Dva starija stambena horizonta (Vlasac Ia, Ib) potpuno se

[1] Srejović, D. 1973 a, 197 i dalje, fig. 52; Boroneanț, V. 1973
[2] Nad, A. 1975; Korek, J. 1973, fig. 1
[3] Up.: Vlassa, N. 1972
[4] Letica, Z. 1969; Srejović, D. — Letica, Z. 1971

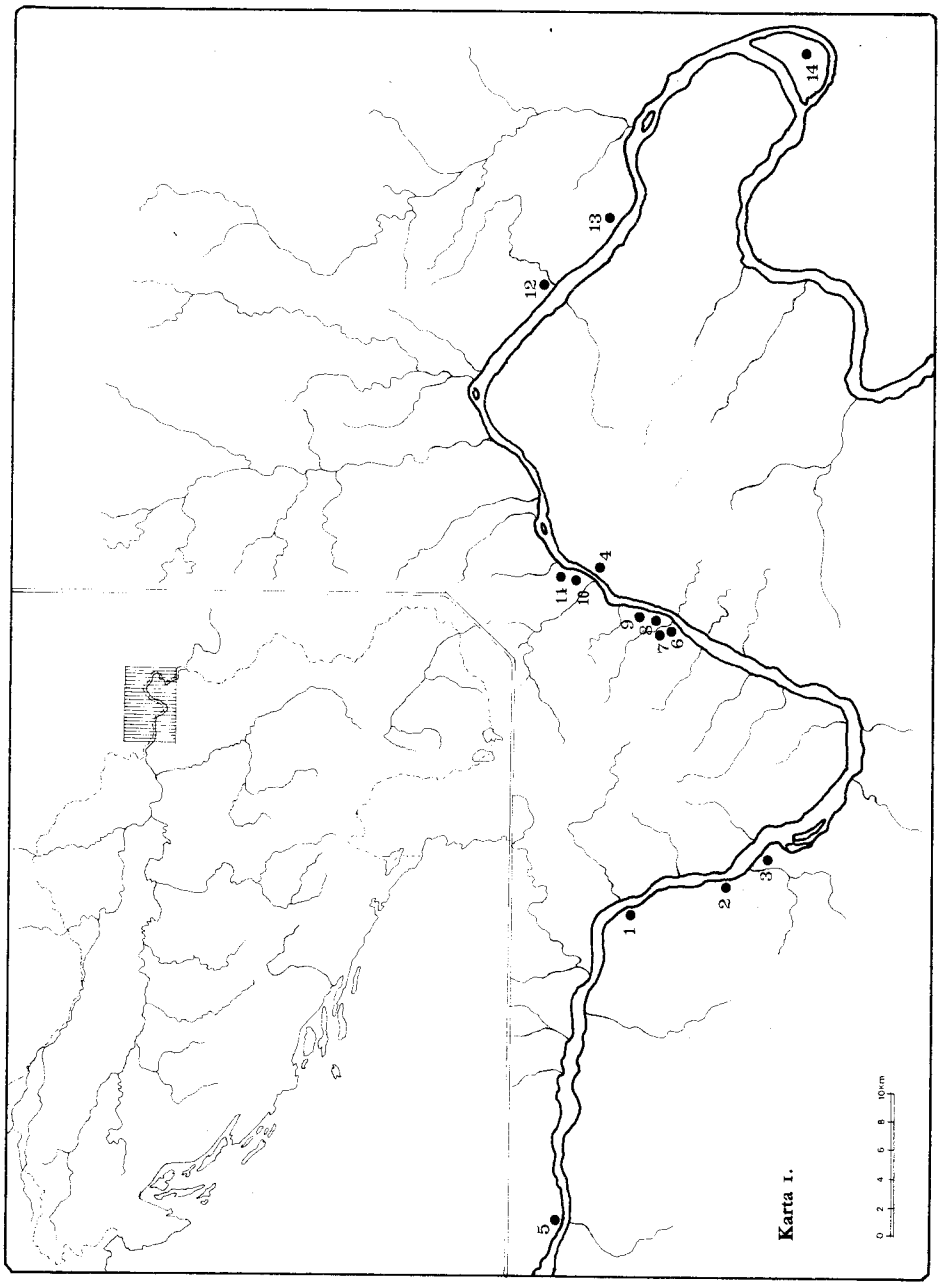

Karta 1.

razlikuju po strukturi i boji zemljišta, a delom i po vrstama arheoloških nalaza, od mlađih stambenih horizonata (Vlasac II, III); stoga kulturni sloj Vlasca realno dokumentuje dve osnovne razvojne etape kulture Lepenskog vira od kojih svaka podrazumeva dve faze.

Stratigrafija kulturnog sloja koji je istražen na samom Lepenskom viru nešto je složenija.[5] Na eponimnom lokalitetu otkriveni su, ispod starijeneolitskih slojeva (Lepenski vir IIIa, IIIb), ostaci od sedam superponovanih naselja koji se uključuju u tri jasno izdvojena stratuma (Protolepenski vir, Lepenski vir I, Lepenski vir II). Ovde je, za razliku od Vlasca, najstariji stratum jedinstven (Protolepenski vir), ali se u okvirima mlađih stratuma uočava šest faza (Lepenski vir Ia-e, Lepenski vir II).

Veoma složenu topografiju i stratigrafiju Padine prikazao je B. Jovanović; po njegovom se mišljenju samo jedan stratum, označen kao Padina A, povezuje s kulturom Lepenskog vira, dok se u stratumu Padina B oblici, koji su inače karakteristični za kulturu Lepenskog vira, javljaju uporedo s formama starijeneolitske, starčevačke kulture.[6] Kulturni sloj Hajdučke vodenice je, međutim, B. Jovanović u celini opredelio u gvozdeno doba, iako su ovde u starijem stratumu, koji se po boji i strukturi potpuno razlikuje od mladeg, otkrivena staništa i pokretni arheološki materijal, tipičan za kulturu Lepenskog vira.[7]

Stratigrafija nalazišta kulture Lepenskog vira na levoj, rumunskoj obali Dunava u svim slučajevima je jasna. Dva najznačajnija nalazišta — Icoana i Schela Cladovei — pokazuju, kao i stratigrafija Vlasca i Lepenskog vira, da se i na levoj obali Dunava uočavaju dve osnovne etape u razvoju kulture Lepenskog vira. Starija etapa je dokumentovana nalazima iz stratuma Icoana I i Schela Cladovei I, a mlađa — nalazima iz stratuma Icoana II i Schela Cladovei II.[8] Na levoj obali Dunava ispitano je, međutim, i nekoliko lokaliteta koji kulturu Lepenskog vira povezuju sa starijim i mlađim kulturama đerdapskog područja. Tako nalazi sa Ostrovul Banului (stratum I), terase Veterani i iz stratuma IIa-b abrija Cuina Turcului čine sponu između najstarije etape kulture Lepenskog vira (Vlasac Ia, Icoana Ia) i kulture finalnog paleolita tipa Cuina Turcului (Cuina Turcului I).[9] S druge strane, u gornjoj klisuri Đerdapa, na lokalitetu Alibeg, najmlađi oblici kulture Lepenskog vira neposredno se povezuju s formama starčevačke kulture.[10] Ako se svi ovi podaci objedine, kako je to učinjeno na priloženoj tabeli (sl. 1), dobija se jasan uvid ne samo u relativnu hronologiju kulture Lepenskog vira već i u stratigrafsko-hronološku lestvicu koja na gotovo idealan način dokumentuje razvoj kulture đerdapskog područja, i to počevši od finalnog paleolita (Cuina Turcului I) pa do vremena stabilizacije starijeneolitske kulture (Lepenski vir IIIa).

---

[5] Srejović, D. 1973a, 37—43
[6] Jovanović, B. 1968; isti, 1969
[7] Jovanović, B. 1966; isti, 1967; Bošković, Đ. 1971
[8] Boroneanț, V. 1969; isti, 1970a; isti, 1973
[9] Up.: Paunescu, A. 1970; Boroneanț, V. 1970a; Srejović, D. 1969a
[10] Boroneanț, V. 1973, str. 11.

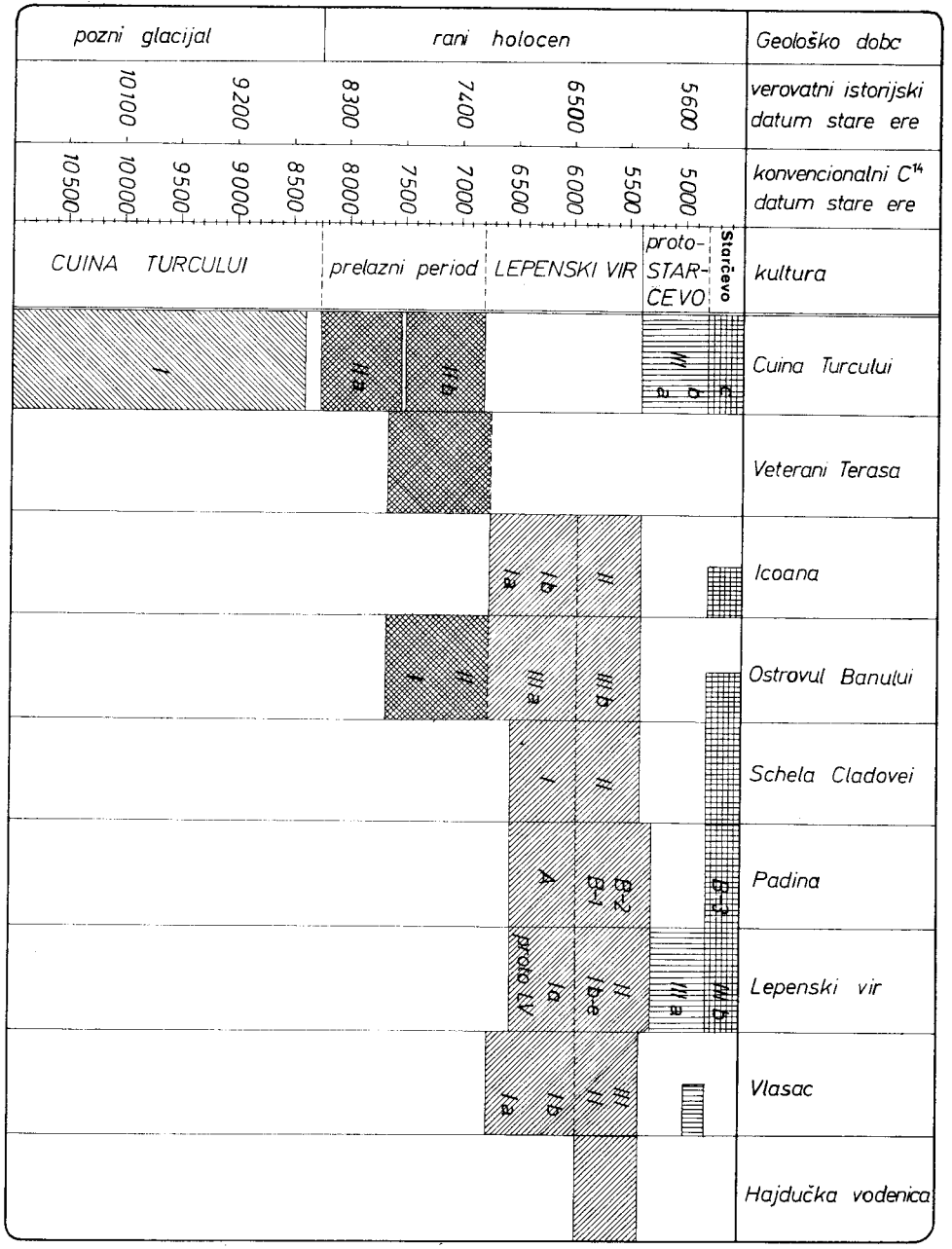

Sl. 1 — Pregled relativne i apsolutne hronologije ranoholocenskih nalazišta đerdapskog područja.

NASELJA

U Đerdapu, matičnom području kulture Lepenskog vira, sva naselja ove kulture podignuta su na najnižim dunavskim terasama od 1 do

10 m relativne visine. Ove terase su redovno prostorno ograničene jer ih po dužini preseca Dunav, dok ih po širini zatvaraju strmi odseci okolnih brda. Teren na kome se podiže naselje ima otuda uvek manje ili više pravilan polukružni, potkovičast oblik. U neposrednoj blizini svih naselja nalazi se izvor pitke vode i ušće neke od manjih pritoka Dunava čija kratka dolina otvara put do brdovitih površi u zaledu. Gotovo sva naselja leže kraj velikih dunavskih virova (Lepenski vir, Padina, Vlasac). Uočava se i grupisanje naselja, po dva ili tri u jednoj zoni čiji radijus nije veći od 10 kilometara (npr. Lepenski vir i Vlasac ili Icoana, Răzvrata i Hajdučka vodenica.). Samo između naselja jedne grupe postoje povoljnije komunikacije; kretanja obalom Dunava su krajnje ograničena, odnosno ona su na području Đerdapa najčešće svedena samo na nekoliko kilometara.

Arhitektura kulture Lepenskog vira ne poznaje ortogonalne osnove i vertikalne zidove. U svim fazama ove kulture grade se isključivo staništa sa osnovama koje su po obliku bliske krugu ili trouglu (kružni isečak, elipsa, zarubljeni kružni isečak, trougao zaobljenih uglova) i ukošenim zidovima, odnosno krovom koji neposredno naleže na osnovu. To znači da su nosioci kulture Lepenskog vira živeli u staništima šatorastog izgleda, odnosno da su stambeni prostor još uvek shvatali kao zaklon ili pećinu.

Na Vlascu, u najstarijem naselju Ia, otkrivena su četiri stambena objekta (staništa br. 1, 1a, 2 i 2a) koja pružaju uvid u izgled najstarijih staništa kulture Lepenskog vira. Za podizanje pomenutih objekata iskorišćena su levkasta udubljenja, trougaona ili trapezoidna u osnovi, koja su na terasi izlokale vode Dunava. Bočne strane ovih prirodnih niša veštački su zasecane, tj. adaptirane su u neku vrstu vertikalnih zidova. Najarhaičniji oblik ima stanište br. 1a. Ono je izgrađeno na taj način što su bočne strane jednog prostranog levkastog udubljenja, sa podužnom osom od 6 m, adaptirane u »zidove« visoke 0,80 m, dok je na jednoj strani, pri otvoru ovog prirodnog levka, formiran prilaz u vidu dva široka stepenika. Pod ovog staništa je ravan, ali se pri jednoj od bočnih strana naglo spušta i obrazuje »korito«, duboko 0,60 m (sl. 2). Ovo stanište podseća na »zemunicu« s osnovom u vidu trougla sa zaobljenim uglovima. Slične »zemunice« otkrivene su na terasi Veterani, u Icoani i Răzvrati, i to u najstarijem stambenom horizontu.[11] Treba, međutim, istaći da se na Vlascu istovremeno s ovim »zemunicama« podiže i jedna druga vrsta stambenih objekata s idealno ravnim podovima i elipsoidnim vatrištima. Tako su staništa br. 1 i 2, koja se pouzdano vezuju za stambeni horizont Ia, podignuta takođe na mestima gde su vode Dunava formirale veća levkasta udubljenja, ali se u njih nije silazilo rampom ili stepenicama, odnosno njihove osnove su samo u začelju spuštene u odnosu na okolni teren. U oba slučaja su bočne strane prirodnih depresija zasecane s ciljem da se u začelju i duž bočnih strana sta-

[11] Boroneanț, V. 1973, fig. 3, 4.

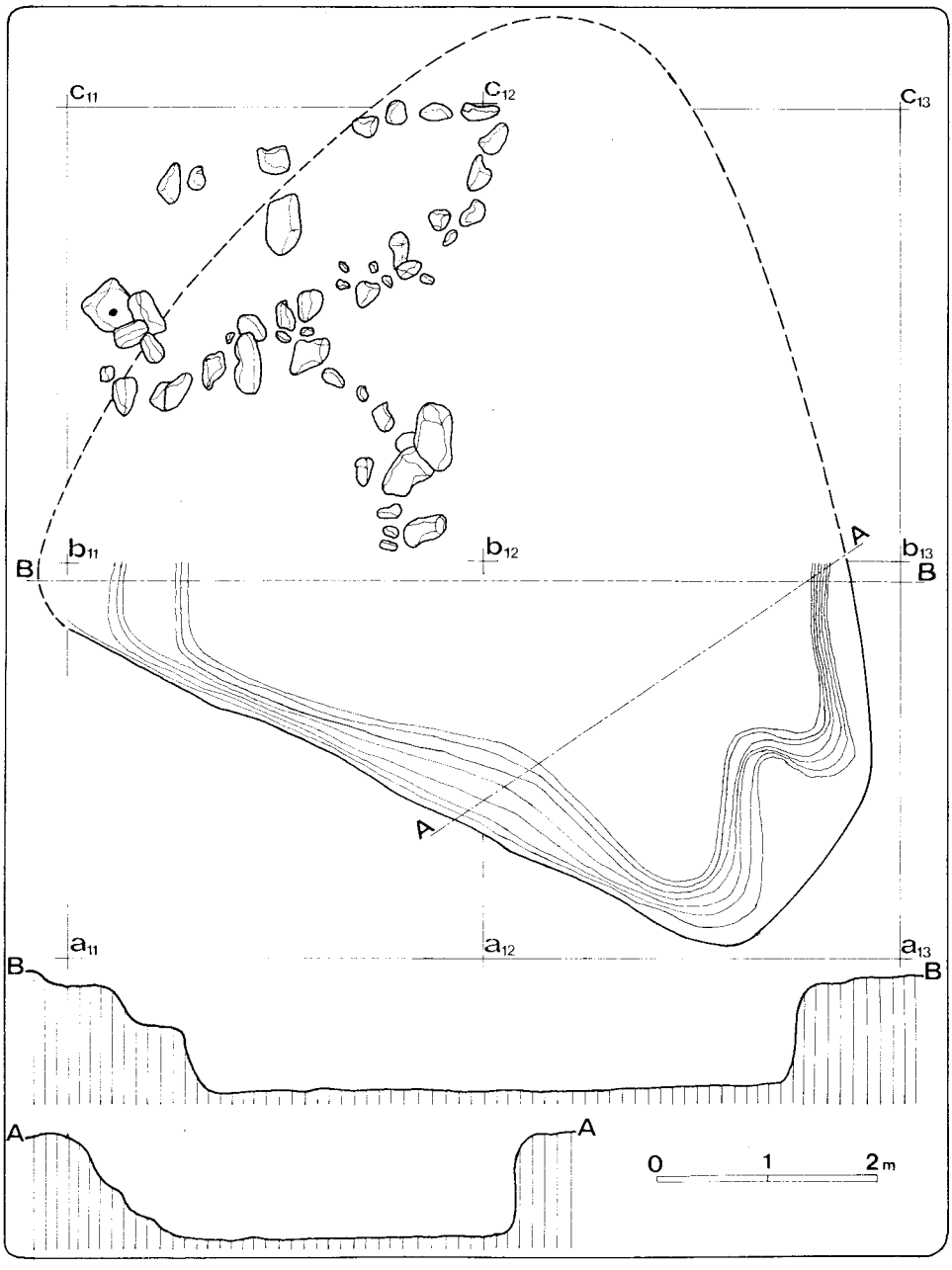

Sl. 2 — Osnova i presek staništa br. 1 iz naselja Vlasac I a

ništa dobije strmi »zid«. Visina bočnih »zidova«, medutim, nije jednaka, već se naglo smanjuje od začelja prema pročelju tako da pri ulazu u stanište ovi »zidovi« praktično i ne postoje. Ovim gradevinskim postupkom sta-

ništa potpuno izranjaju na površinu; njihovi podovi imaju isti nivo kao i pristupni teren, a »zidovi« duž bočnih strana i u začelju služe jedino da se o njih upru ukošeni nosači nadzemne konstrukcije, tj. visok, strm krov. S druge strane, ova staništa imaju sasvim pravilne osnove u vidu zarubljenog kružnog isečka pod uglom od 35°, ravan pod od zdrobljenog, dobro nabijenog krečnjaka i elipsoidno vatrište koje je ukopano u zdravicu, neposredno kraj ulaza. Raspored udubljenja za nosače krovne konstrukcije sugeriše krov na dve vode ili neku sličnu konstrukciju, možda u vidu presečenog levka ili poliedra (sl. 3). Ovaj tip staništa predstavlja prototip za sve ostale vrste stambenih objekata iz mlađih faza kulture Lepenskog vira.

Narednu fazu starije etape kulture Lepenskog vira karakterišu staništa sa ognjišnom konstrukcijom u osovini osnove, koja su otkrivena u stambenom horizontu Vlasac Ib i naseljima Protolepenski vir i Lepenski vir Ia. Ova vrsta staništa nastala je udvajanjem stambenog prostora staništa prethodne faze (Vlasac Ia) jer stambeni objekti o kojima je reč imaju takođe osnove u vidu zarubljenog kružnog isečka, ali znatno šireg, pod uglom od 60°. Udvajanjem stambene površine vatrište se nužno našlo u osovini osnove staništa i otuda je moralo dobiti ogradu. Ova ograda je izvedena od nasatično postavljenih krečnjačkih blokova i ploča. Otuda ognjišne konstrukcije imaju izgled elipsoidnih, trapezoidnih ili pravougaonih korita čije dimenzije zavise od veličine staništa. Počevši od ovog vremena kamena ognjišta postaju obavezan element arhitekture i kasnije se pojavljuju na svim naseljima kulture Lepenskog vira (sl. 6).

U ovoj fazi savladan je na Vlascu još jedan građevinski problem. Pošto su prirodna udubljenja vremenom zaravnjena, osnove staništa više ne prate dublji ukopi već sasvim niski »zidovi« od lomljenog kamena o koje se sad upire krovna konstrukcija. Ovo je značajna novina jer su ove kamene ograde omogućile podizanje staništa na ravnom terenu. Tokom ove faze na Vlascu i Lepenskom viru podovi staništa se i dalje premazuju masom od zdrobljenog krečnjaka. Još nije jasan tehnološki postupak kojim je dobijana ova vrsta izuzetno čvrstog poda, ali se čini da su njega poznavali samo žitelji Vlasca I i Lepenskog vira I. S druge strane, dve glavne odlike arhitekture Vlasac Ib i Lepenskog vira Ia — uokviravanje ognjišta kamenom i njegov osovinski položaj u staništu — sreću se na svim nalazištima kulture Lepenskog vira. Treba, međutim, napomenuti da se za stariju etapu vezuju ognjišne konstrukcije koje još nemaju pravilnu četvorougaonu formu, tj. elipsoidna ili trapezoidna ognjišta kakva su nađena u Icoani (sloj Ib), Răzvrati, Vlascu Ib, Protolepenskom viru i Lepenskom viru Ia.[12]

Razvoj arhitekture u mlađoj etapi kulture Lepenskog vira može se pratiti do detalja na osnovu mnogobrojnih stambenih objekata koji su otkriveni na samom Lepenskom viru, u stambenim horizontima Lepenski

[12] Up.: Srejović, D. 1969a, T. II; isti, 1973a, 50 i dalje; Boroneant, V. 1970a, fig. 15.

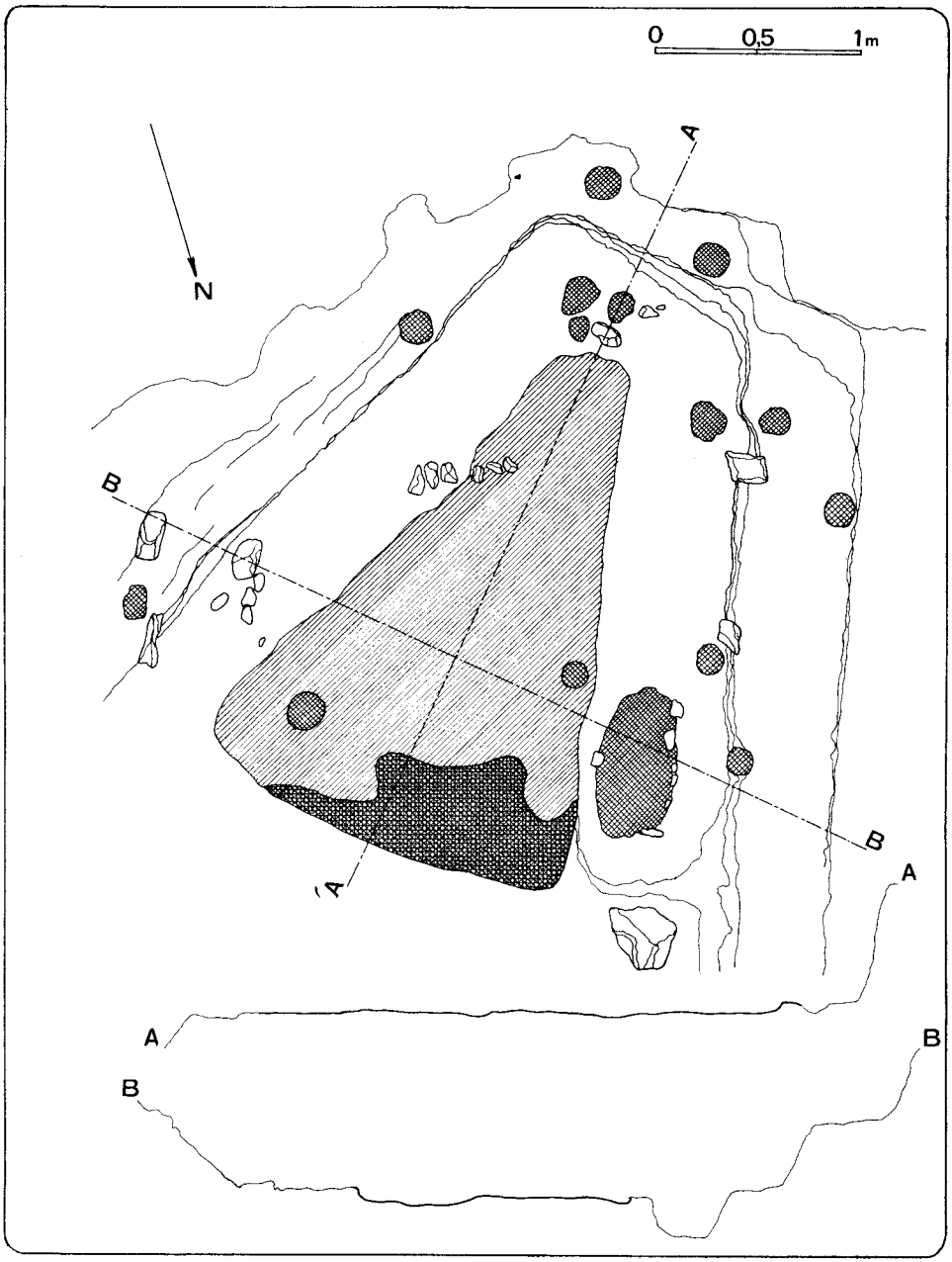

Sl. 3 — Osnova i presek staništa br. 1a iz naselja Vlasac Ia

vir I b-e i Lepenski vir II.[13] U ovom razdoblju Lepenski vir postaje veliko kulturno žarište, neka vrsta metropole, ali se baš stoga arhitektura mlađe

[13] Srejović, D. 1973a, 73—105.

etape ne može proučavati isključivo na osnovu staništa koja su otkrivena na ovom mestu. Arhitektura Lepenskog vira Ib-e, a delom i Lepenskog vira II, reprezentativna je, ali, pošto ima pretežno sakralni karakter, nju je teško uporedivati s arhitekturom ostalih naselja koja je, sem nekoliko izuzetaka, sasvim skromna i isključivo svetovna. Stoga se promene u arhitekturi mlađe etape kulture Lepenskog vira mogu pratiti na dva plana: jednu razvojnu liniju dokumentuju sakralni objekti Lepenskog vira Ib-e i II i Hajdučke vodenice, a drugu — skromna staništa Vlasca II-III, Icoanae II i Schela Cladovei II.

Staništa mlađe etape kulture Lepenskog vira malo se razlikuju od onih iz starije etape; građevinski materijal i tehnika gradnje se ne menjaju, osnove staništa zadržavaju stari oblik u vidu zarubljenog kružnog isečka, a i dalje se grade kamena ognjišta. Kontinuitet je očigledan, ali se u naseljima mlađe etape javljaju i tri nove vrste objekata: izuzetno solidno građena staništa — svetilišta, šatori i kružne platforme od kamena, verovatno radna mesta na otvorenom prostoru.

Naselja mlađe etape kulture Lepenskog vira nisu jednoobrazna; naselja Lepenski vir Ib-e sastoje se gotovo isključivo od staništa — svetilišta, u naseljima Vlasac II-III, uz tradicionalna staništa, podizani su šatori i građene su kamene platforme pod vedrim nebom, a naselje u Hajdučkoj vodenici, koje je inače istovetno Vlascu III, imalo je samo jedno stanište — svetilište.[14] Uz to, sve pomenute vrste objekata vremenom se menjaju. Promene u svetovnoj arhitekturi najlakše se uočavaju na građevinskim objektima Vlasca II i III, a razvoj sakralne arhitekture najpotpunije ilustruju brojna staništa — svetilišta Lepenskog vira Ib-e i Lepenskog vira II.

U stambenom horizontu Vlasac II otkriveni su ostaci od 15 staništa. Samo četiri staništa su po izgledu slična staništima Vlasca Ib, tj. imaju osnove u vidu zarubljenog kružnog isečka i pravougaona ognjišta od kamena. U blizini ovih staništa otkriveno je pet pravougaonih, solidno građenih ognjišnih konstrukcija oko kojih nije bilo ni poda niti bilo kakvih tragova krovne konstrukcije. Stiče se utisak da su ova ognjišta građena na otvorenom prostoru i da su samo povremeno iskorištavana. Na sezonski karakter Vlasca II ukazuje i pet kamenih konstrukcija koje se sastoje od dva koncentrična kamena prstena. Periferni prsten, od lomljenog kamena i velikih krečnjačkih blokova, ima prečnik od 5 m, a u njegovom središtu nalazi se drugi prsten od pravilno cepanih ploča, prečnika 2 m. Za periferni prsten vezana je pravougaona platforma, dimenzija 1,50 × 0,80 m, od većih krečnjačkih blokova i ploča. Ovi venci od kamena verovatno su obrubljivali osnove šatora u čijoj su se unutrašnjosti nalazile pravougaone i kružne platforme od kamena, verovatno mesta za spavanje (pravougaone platforme) i za preradu sirovina (kružne platforme). Posebno su zanimljive

[14] Jovanović, B. 1966, Pl. I—II.

tri konstrukcije sagrađene na otvorenom prostoru. One se sastoje od kamenog »stola« (velika ploča od krečnjaka) koji je uokviren vencem lomljenog kamena i kamene »stolice« (veliki, nešto uzdignut krečnjački blok). Oko ovih konstrukcija nađeni su perkuteri i oruda od kamena, roga i kosti, ali i obluci bojeni okerom tako da je neizvesno da li one predstavljaju radna ili sakralna mesta.

Istog su karaktera i staništa Vlasca III. U ovom naselju otkriveni su ostaci šest šatora, četiri ognjišta pod vedrim nebom i samo tri solidnije građena staništa. Ognjišne konstrukcije su izvedene od teških krečnjačkih blokova, ali su relativno malih dimenzija i loše su proporcionisane. I šatori su manjih dimenzija, odnosno prečnik »kamenih venaca« iznosi najčešće 3 m. Jedinu novinu predstavljaju niske kamene ograde koje zatvaraju gotovo kvadratni prostor; ovo su možda ostaci šatora kvadratne osnove i piramidalnog izgleda.

I na ostalim naseljima mlađe etape kulture Lepenskog vira otkriveni su slični stambeni objekti. Pravougaona, solidno građena ognjišta pod vedrim nebom ili u osovini staništa nađena su u Schela Cladovei II, Icoana II, Hajdučkoj vodenici, Padini B i na Ostrovul Banului (sloj III).[15] Ostale konstrukcije (ostaci šatora, kamene platforme, radna mesta) poznata su iz okvira naselja Lepenski vir II,[16] a bilo ih je, čini se, i u Hajdučkoj vodenici i na Padini, ali su od strane B. Jovanovića drugojačije protumačene.[17] Pošto su ove konstrukcije privremenog, sezonskog karaktera, njih i ne treba očekivati na svim naseljima kulture Lepenskog vira. Isti je slučaj i sa staništima — svetilištima, tj. sa sakralnom arhitekturom.

Prema skromnim, često i privremenim staništima Vlasca II-III, Schela Cladovei II ili Icoana II kontrastiraju solidno i smišljeno građena staništa — svetilišta čija je najranija pojava dokumentovana u vreme izgradnje Lepenskog vira Ib.[18] Staništa — svetilišta imaju iste osnove i spoljni izgled kao i objekti svetovne arhitekture, ali su za razliku od njih ona precizno razmeravana, daleko solidnije građena i, što je najznačajnija novina, njihova unutrašnjost je raščlanjena na dva dela, na svetilište i prostor za stanovanje. Staništa — svetilišta projektovana su na sledeći način: uvek se najpre određuje raspon pročelja, a zatim se ta dužina prenosi na bočne strane koje se spajaju u začelju. Ovim postupkom dobija se ravnostrani trougao čija temena određuju ravan na kojoj se podiže stanište — svetilište. Da bi se osnovi dao funkcionalni oblik, ocrtani trougao se proširuje na strani gde će biti pročelje, a na suprotnoj strani, gde će biti začelje, skraćuje. Ove izmene se, međutim, ne vrše proizvoljno; začelje se skraćuje tačno za jednu

---

[15] Up.: Letica, Z. 1969, 8; Srejović, D. – Letica, Z. 1971, sl. 4; Jovanović, B. 1969, Pl. V, VII—VIII; Boroneant, V. 1970a, 12.

[16] Srejović, D., 1973a, 84 i dalje.

[17] Jovanović, B. 1966; isti 1967.

[18] Srejović, D. 1973a, 73 i dalje.

četvrtinu visine primarnog trougla, a pročelje se proširuje na taj način što se iz temena začelja povlači luk čiji je poluprečnik jednak rasponu pročelja. Na ovaj način se dobija osnova u vidu zarubljenog kružnog isečka, ista kao i kod staništa starije etape, ali geometrijski pravilna (sl. 4—5). Ognjišna konstrukcija i dalje zadržava osovinski položaj, ali se ona sad okružuje širokim kamenim »stolovima« koji ograničavaju prostor malog svetilišta u čijim se okvirima postavljaju žrtvenici i skulpture od velikih oblutaka. Veličina svetilišta zavisi od veličine staništa. Odnos između sakralnog i svetovnog prostora je uvek približno isti, tj. svetilište zauzima četvrtinu unutrašnjeg prostora svakog staništa. Svi elementi enterijera (ognjište, žrtvenik, »stolovi«, skulpture) zaliveni su u čvrstu krečnjačku masu poda i uvek se postavljaju simetrično, po dužoj osi osnove, i to žrtvenik i skulptura — prema začelju, a ognjište, »stolovi« i ukošeni kameni pragovi — prema pročelju staništa. Osovinskim povezivanjem skulpture, žrtvenika, ognjišta i pragova ostvarena je u osnovama svih staništa sa svetilištem jedna zanimljiva kompozicija koja živo podseća na stilizovanu ljudsku figuru[19].

Spajanje svetovnog i sakralnog prostora u jednu celinu tako je uspelo arhitektonsko rešenje da se i u poznijim fazama kulture Lepenskog vira staništa — svetilišta grade uvek po tradicionalnoj shemi. Promene do kojih vremenom dolazi uglavnom su iste kao i u profanoj arhitekturi Vlasca II-III i ostalih istovremenih naselja, tj. stambeni prostor i svetilišta sve se više smanjuju, u gradnji se češće iskorištavaju masivni krečnjački blokovi i ploče, razmeravanje osnove postaje sve nemarnije, a proporcije sve nepravilnije. U svetilištima Lepenskog vira Id-e kameni »stolovi« ne uokviruju kao ranije celo ognjište, već najčešće maleni prostor uz njegovu kraću stranu. U njima se, međutim, javlja jedan nov element: trougli s produženim kracima od crvenih kamenih pločica koje se nasatično uglavljuju u pod, uz ognjište. Broj i položaj ovih tajanstvenih »trouglova« nije u svim svetilištima jednak; oni su katkad postavljeni samo duž jedne strane ognjišta, katkad duž obe ili tako da formiraju kontinuirani friz. Kasnije, u svetilištima Lepenskog vira II ovi »trouglovi« su izvedeni od većih krečnjačkih pločica i postavljeni su najčešće samo uz jedan ugao ognjišta. Istovremeno prestaje premazivanje poda krečnjačkom masom. Uz to, u naselju Lepenski vir II, koje se inače sastoji od 44 staništa, nađeno je samo jedno stanište sa svetilištem, dok ostala staništa imaju jedinstven unutrašnji prostor, kao i staništa Vlasca III. Ista je situacija i u Hajdučkoj vodenici, gde je među ostacima brojnih staništa otkriven samo jedan sakralni objekt, tj. stanište — svetilište.[20]

---

[19] Srejović, D. 1974.
[20] Jovanović, B. 1966; isti, 1967.

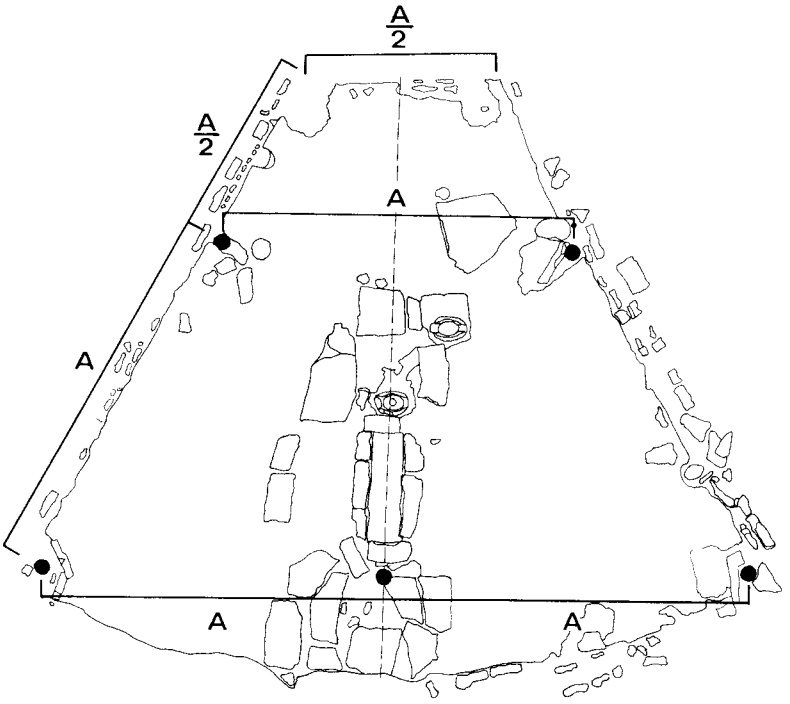

Sl. 4 — Osnova staništa-svetilišta br. 37 iz naselja Lepenski vir Ib

Za sakralnu arhitekturu najprisnije je vezana monumentalna kamena skulptura (sl. 7—8). Ovi umetnički spomenici, jedinstveni u praistoriji Evrope, pojavljuju se istovremeno kad i prva staništa — svetilišta, i to kao njihov sastavni deo, kao element koji je uvek vezan za određeno mesto

u enterijeru.[21] Samo na lokalitetima gde su postojala staništa — svetilišta otkrivene su i kamene skulpture (Lepenski vir, Hajdučka vodenica, Padina).

Da su skulpture vezane isključivo za sakralnu arhitekturu, pokazuju i njihovi položaji, kao i njihova veličina. Bez obzira da li svetilište ima jednu ili veći broj skulptura, one se redovno postavljaju iza ognjišta i žrtvenika, i tu su uvek učvršćene u pod, uz kamene »stolove«. S druge strane, dimenzije skulptura i žrtvenika zavise od veličine svetilišta. Najveća skulptura Lepenskog vira Ib, koja je visoka 62 cm, nađena je u najprostranijoj zgradi od 40 m^2, a najmanja skulptura, visoka 16 cm, otkrivena je u staništu koje zahvata površinu od nepunih 8 m^2. Isti je slučaj i sa žrtvenicima. Stoga se različite veličine skulptura i žrtvenika doživljavaju u enterijeru na isti način. Ove činjenice pokazuju da je skulptura potpuno zavisna od sheme svetilišta, tj. da sakralna arhitektura uslovljava pojavu i razvoj skulpture, a dobrim delom i njeno značenje.

Arhitektura kulture Lepenskog vira je originalna i njen je razvoj potpuno autonoman. Ova arhitektura verno odražava ekonomsko-društvenu stvarnost ranoholocenskih stanovnika derdapskog područja i rastače se u trenutku kada se ta stvarnost bitno menja širenjem zemljoradnje i stočarstva. Samo nekim njenim elementima (ognjišne konstrukcije) koriste se, kako to pokazuju ostaci staništa iz Alibega, možda i iz Padine B, i prve zemljoradničko-stočarske zajednice ovog dela Podunavlja, ali za kratko vreme.[22] Otuda su i sve analogne pojave u praistorijskoj arhitekturi ostalih oblasti Evrope i zapadne Azije sasvim formalne prirode.

Najstarija staništa kulture Lepenskog vira u vidu »zemunica« mogu se formalno povezati sa kolibama-zemunicama iz mladih paleolitskih kultura istočne i srednje Evrope. Ove poluukopane kolibe imale su i nadzemne konstrukcije, bliske onima koje su pokrivale poluukopane stambene objekte Vlasca Ia, ali je važno istaći da su njihove osnove uvek nepravilnog oblika.[23] Isti je slučaj i sa znatno mladim poluukopanim staništima naselja Soroki I (sloj 2) i Soroki II (sloj 2 i 3).[24] Za staništa sa pravougaonim ognjišnim konstrukcijama nije moguće naći nijednu analogiju; ona su osobenost arhitekture Lepenskog vira, a samo po preciznosti svojih osnova, brižljivo izvedenim konstrukcijama u enterijeru i strukturi podova od krečnjaka mogu se formalno povezati sa arhitekturom protoneolitskih i prekeramičkih naselja Bliskog istoka.[25]

Naselja kulture Lepenskog vira su relativno mala, ali su zato uvek brižljivo organizovana. Razlikuju se dva tipa naselja: stalna (bazična) i

---

[21] Srejović, D. 1973a, 109 i dalje.
[22] Boroneanț, V. 1973, 11; Jovanović, B. 1968; isti, 1969.
[23] Srejović, D. 1973a, 100 i dalje.
[24] Markević, V. I. 1974, ris. 6, 30.
[25] Up.: Mellaart, J. 1975, 38 i dalje; Vaux, R. 1966, 12 i dalje.

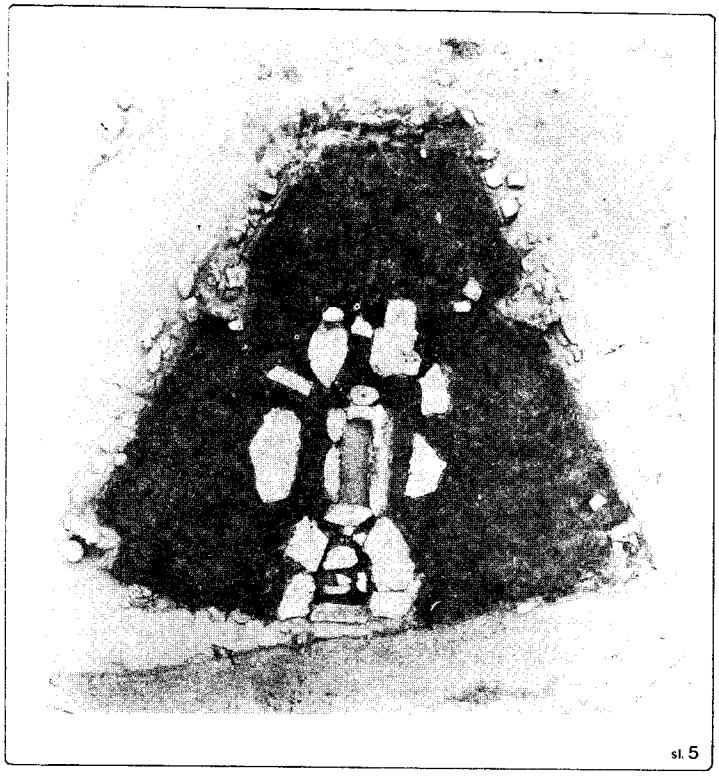

sl. 5

Osnova staništa-svetilišta br. 54 iz naselja Lepenski vir Ib

sl. 7

Skulptura iz staništa-svetilišta br. 28 (Lepenski vir Ib)

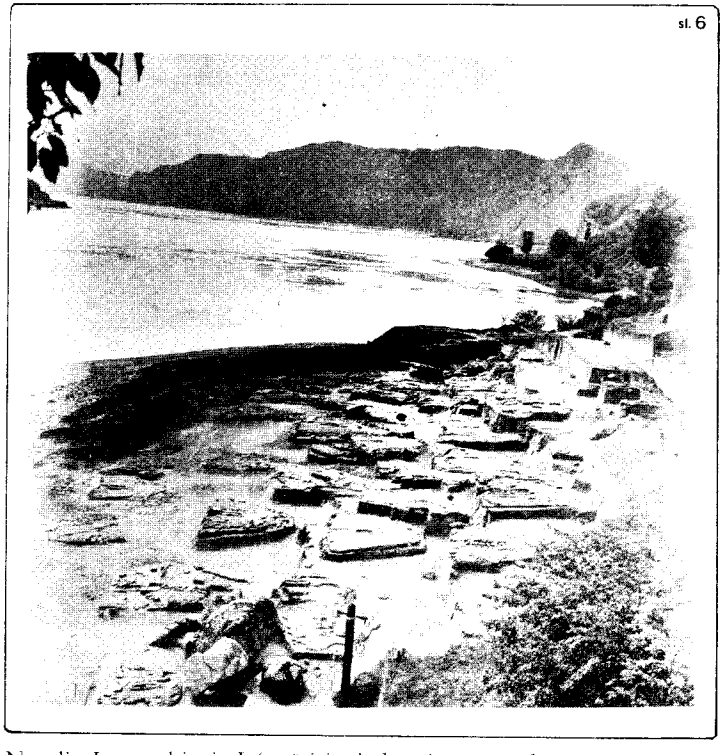

sl. 6

Naselje Lepenski vir I (opšti izgled sa jugozapadne strane)

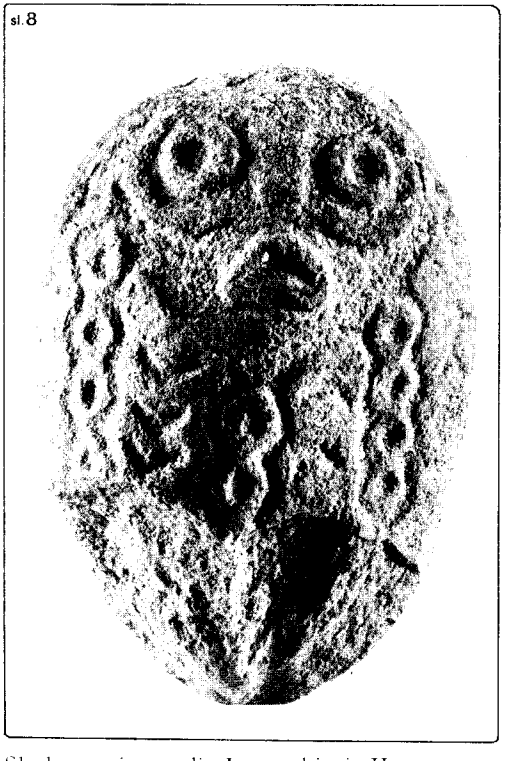

sl. 8

Skulptura iz naselja Lepenski vir II

sezonska (tranzitna). Pojedina naselja vremenom menjaju karakter. Tako stambeni objekti koji su otkriveni na Vlascu pokazuju da je ova terasa bila stalno nastanjena samo tokom faza Vlasac Ia-b, odnosno da naselja iz mlađih faza (Vlasac II-III) imaju sezonski karakter. S druge strane, najstarije naselje na obližnjem Lepenskom viru (Protolepenski vir) sezonsko je, a mlađa naselja su stalna (Lepenski vir Ia-e, delom Lepenski vir II). Ova promenljivost karaktera pojedinih naselja ne utiče, međutim, na njihovu strukturu. Tako, na primer, raspored staništa u sezonskim naseljima Vlasac II-III ostaje isti kao i u stalnim naseljima Vlasac Ia-b. To znači da Vlasac sve vreme nastanjuje jedna zajednica koja, počevši od faze Vlasac II, nalazi u blizini novo stalno naselje, ali se u određeno doba godine jednim delom vraća da živi na starom boravištu. Činjenica da su naselja kulture Lepenskog vira grupisana, i to najčešće po dva i tri naselja na teritoriji čiji radijus nije veći od desetak kilometara, takođe je dokaz da su na svakoj od ovakvih teritorija postojala bazična i tranzitna naselja. Svakako nije slučajnost što u vreme dok je Vlasac stalno naselje (Vlasac I), obližnji Lepenski vir (Protolepenski vir) ima karakter sezonskog naselja, odnosno što od trenutka podizanja stalnog naselja na Lepenskom viru (Lepenski vir I), Vlasac postaje sezonsko boravište (Vlasac II-III). Prisnu vezu između Vlasca i Lepenskog vira dokumentuju i strukture svih naselja, podizanih na ova dva mesta.

Sva naselja na Vlascu i Lepenskom viru organizovana su na isti način. Na oba ova mesta staništa se podižu oko čistine koja zahvata središte potkovičaste terase. Stoga naselja imaju u osnovi prstenastu, polukružnu formu i slobodan, takođe polukružan prostor, neku vrstu »trga«, u centru. Struktura naselja je u suštini koncentrična, ali pošto Dunav preseca obe terase, kao i »trgove« koji se nalaze u njihovom središtu, to se staništa, inače orijentisana uvek prema reci, grupišu u dva krila od kojih je jedno usmereno uz vodu, a drugo — niz vodu. Ovakvu strukturu ima već najstarije naselje na Vlascu. Podela naselja na dva dela postaje vremenom sve očitija; u naseljima Lepenski vir Ia-b sponu između krila uz vodu i krila niz vodu čine centralna kuća i »trg«, ali se već naselja Lepenski vir Ic-e jasno dele u polovine od kojih svaka ima mali »trg« u središtu i koncentričan raspored staništa.[26] Važno je istaći da se u vreme sezonskog boravka na Vlascu (Vlasac II-III) staništa nikad ne podižu na čistini u središtu terase. To znači da je »trg« obavezan element naselja kulture Lepenskog vira, odnosno da je imao određenu, veoma značajnu funkciju koja se nije mogla zanemariti ni u vreme logorovanja.

Struktura naselja na Vlascu i Lepenskom viru zavisna je sigurno od društvenih odnosa koji odlikuju kulturu Lepenskog vira u celini. Stoga ne treba sumnjati da su i ostala naselja ove kulture bila organizovana na

[26] Srejović, D. 1973a, 77 i dalje, fig. 14—15.

isti ili sličan način, iako su od naselja koja leže na levoj obali Dunava poznati samo maleni delovi. S druge strane, o strukturi naselja koja su otkrivena na Padini i kod Hajdučke vodenice moći će da se govori tek kad budu u celini objavljeni rezultati istraživanja ovih inače velikih i značajnih lokaliteta kulture Lepenskog vira.[27]

GROBOVI

U svim naseljima kulture Lepenskog vira nađeni su grobovi, često u velikom broju. Na Vlascu su otkrivena 84 groba, na Lepenskom viru — 82, na Padini — 37, a u Schela Cladovei — oko dvadesetak.[28] Pojedinačni grobovi poznati su i sa lokaliteta Icoana i Răzvrata.[29] Ovako veliki broj grobova, uz to najčešće i pouzdano stratifikovanih, omogućuje da se do detalja prouče pogrebni rituali koje su praktikovali nosioci kulture Lepenskog vira.

U svim fazama kulture Lepenskog vira mrtvi su sahranjivani u okviru naselja, i to najčešće oko ognjišnih konstrukcija, u staništima — svetilištima, ispod staništa ili u njihovoj neposrednoj blizini. Na ovaj se način, međutim, ne sahranjuju svi, već samo pojedini članovi zajednice. Samo je za oko 10% pripadnika jedne generacije obezbeđivan grob u okvirima naselja. Kako se postupalo s ostalim pokojnicima, nije poznato, ali se mogu naslutiti kriteriji po kojima je odlučivano koji će od preminulih članova zajednice biti sahranjen u okvirima naselja. Upadljivo je da su u naseljima na Vlascu, Padini i Lepenskom viru sahranjivana ili odojčad ili već zrele i stare individue oba pola (adultus, maturus, senilis I-II), odnosno da je naden minimalan broj grobova individua starosnih kategorija infans II i juvenilis.

U svim fazama kulture Lepenskog vira praktikovani su izuzetno složeni pogrebni rituali. Uočavaju se tri osnovna postupka — inhumacija, spaljivanje i sekundarno, odnosno parcijalno sahranjivanje pokojnika.[30] Treba, međutim, istaći da je svaki grob na neki način indivudualizovan, bilo svojim položajem, oblikom ili konstrukcijom, bilo načinom na koji je pokojnik u njega položen.

Inhumacija se praktikuje za sve vreme trajanja kulture Lepenskog vira; to je i najuobičajeniji pogrebni ritual jer su u grobovima najčešće nalaženi skeleti, i to u različitim položajima: opruženi na leđima, na stomaku, na boku ili u sedećem stavu. Pokojnici su polagani u prirodna udubljenja, na ravno tle, u plitke rake, a, izuzetno, i u grobnice konstruisane od krupnog lomljenog kamena i velikih krečnjačkih ploča. U slučajevima kada

---

[27] Jovanović, B. 1966; 1967; 1968; 1969.

[28] Srejović, D. 1973a, 141 i dalje; Letica, Z. 1975; Živanović, S. 1975; Boroneanţ, V. 1970a, 24 i dalje, T. 3.

[29] Boroneanţ, V. 1973, 23 i dalje.

[30] Letica, Z. 1975.

se pokojnik polaže na ravno tle oko njega se postavlja lomljen kamen i formira se neka vrsta elipsoidnog kamenog korita koje se zasipa kamenjem i zemljom.

Najveći broj inhumiranih pokojnika položen je na leđa, u opruženom stavu, s rukama spuštenim niz telo i šakama na donjem trbuhu. Odstupanja od ovog osnovnog stava su, međutim, česta. Ruke pokojnika mogu biti spuštene niz telo, položene na stomak ili skrštene na grudima, a na Vlascu su, u četiri groba, nađeni skeleti kod kojih je jedna ruka sa otvorenom šakom dignuta u visinu glave. U više slučajeva primećeno je da se pokojnik polaže u grob s nogama koje su ispod kolena ili gležnjeva prebačene jedna preko druge. Orijentacija pokojnika nije strogo utvrđena, ali je zavisna od orijentacije staništa, posebno od orijentacije ognjišnih konstrukcija. U starijoj etapi kulture Lepenskog vira inhumiranje pokojnika vrši se uglavnom uz staništa, ali i oko njih, na slobodnom prostoru. U mlađoj etapi, međutim, pokojnici se uglavnom polažu na dva mesta: oko ognjišnih konstrukcija i u začelje staništa, ispod poda. U Schela Cladovei, oko jednog pravougaonog ognjišta, nađeno je dvadesetak skeleta koji su mahom bili orijentisani kao i duže strane ognjišta.[31] U staništima sa svetilištem, međutim, pokojnici se uvek polažu iza ognjišta, između žrtvenika i skulptura, i stoga su orijentisani kao uže strane ognjišta. Tako je orijentacija skeleta koji su otkriveni u staništima — svetilištima Lepenskog vira uvek jug-sever ili sever-jug, jer duže strane ognjišta imaju orijentaciju istok-zapad.[32] U Hajdučkoj vodenici, gde ognjište ima smer jugoistok-severozapad, skeleti su orijentisani takođe suprotno, u smeru severoistok-jugozapad i jugozapad-severoistok.[33] Pokojnici koji se ne sahranjuju u svetilištima orijentisani su i u mlađoj etapi na različite načine.

Sem u opruženom stavu, na leđima, pokojnici su katkad polagani licem prema zemlji, blago okrenuti na bok ili u sedećem položaju. Sahranjivanje u sedećem položaju obavlja se sasvim izuzetno. Otkrivena su samo četiri ovakva skeleta, i to jedan na Vlascu, jedan na Lepenskom viru i dva na Padini.[34] U svim slučajevima pokojnik je zreo muškarac koji je smešten u jednu šatorastu, piramidalnu konstrukciju od krupnog lomljenog kamena, čija je osnova, čini se, imala isti oblik kao i osnove staništa. Polaganje pokojnika licem prema zemlji praktikuje se takođe retko i dokumentovano je samo u mlađoj etapi kulture Lepenskog vira. Na sasvim neuobičajen način je sahranjen jedan pokojnik na Vlascu čiji su ostaci otkriveni u velikoj kružnoj grobnici. U ovoj grobnici, koja je građena od masivnih krečnjačkih blokova i ploča, nađen je sklupčan skelet, okrenut lobanjom prema dnu grobnice.

---

[31] Boroneanț, V. 1970a, T. 3.
[32] Srejović, D. 1973a, 141 i dalje.
[33] Jovanović, B. 1967, fig. 1.
[34] Letica, Z. 1975.

Polaganje pokojnika u opruženom stavu, ali na bok, dokumentovano je samo u starijoj etapi Lepenskog vira, i to sa nekoliko grobova iz naselja Vlasac Ia i Ib. Kraj svih pokojnika koji su polagani na bok nađeni su i skeleti novorođenčadi.

Deca su u svim fazama kulture Lepenskog vira sahranjivana na poseban način. U okvirima naselja sahranjuju se uglavnom novorođenčad, a samo izuzetno i starija deca. Iz starije etape kulture Lepenskog vira poznat je mali broj dečijih grobova. U naselju Vlasac Ia otkrivene su na nekoliko mesta male elipsoidne jame u kojima su nađeni ostaci novorođenčadi, zasuti okerom. Na Vlascu je otkriven i grob u kome je odrasli muškarac sahranjen sa odojčetom na grudima.

Iz mlade etape kulture Lepenskog vira poznat je daleko veći broj dečijih grobova. U staništima — svetilištima Lepenskog vira Ib-e nađeno je 45 novorođenčadi. Počev od faze Lepenski vir Ib deca se sahranjuju isključivo u začeljima staništa, i to ispod poda. Gotovo u svim staništima — svetilištima Lepenskog vira otkriveni su dečiji skeleti.

Spaljivanje pokojnika dokumentovano je jedino na Vlascu, i to samo sa nekoliko grobova. Ovaj pogrebni ritual bio je poznat već prvim generacijama koje su naseljavale Vlasac, jer su u okvirima naselja Ia na nekoliko mesta otkrivene kružne i elipsoidne jame koje su sadržale ostatke spaljenog pokojnika, kao i gar i pepeo sa lomače. I u okvirima naselja Vlasac II nadeni su tu i tamo grobovi spaljenih pokojnika. Nekoliko pokojnika je samo parcijalno spaljeno. U jednom slučaju na gomilicu spaljenih kostiju položena je lobanja na kojoj nije bilo tragova gorenja. Ovo su najstariji grobovi spaljenih pokojnika na Balkanskom poluostrvu. Nedavno su i u kulturi Protoseskio dokumentovani grobovi spaljenih pokojnika; oni su nešto mladi od onih sa Vlasca, ali njihova pojava dozvoljava da se nasluti etno-kulturna povezanost Tesalije i srednjeg Podunavlja, možda već od početka VI milenija stare ere.[35]

Dok je spaljivanje pokojnika, kao i polaganje pokojnika na stomak, bok ili u sedeći položaj obavljano samo izuzetno, sekundarno i parcijalno sahranjivanje je zajedno s inhumacijom u opruženom stavu glavni pogrebni ritual koji se praktikuje u svim fazama kulture Lepenskog vira. Pokojnici koji su sahranjeni na ovaj način izlagani su najpre van naselja, a tek posle izvesnog vremena, po završenom procesu ekskarnacije, prenošeni su u staništa, i to ili u celini (sekundarno sahranjivanje) ili u delovima (parcijalno sahranjivanje).

U starijoj etapi kulture Lepenskog vira parcijalno sahranjivanje je češće od sekundarnog. Najpre se posebno sahranjuju samo lobanje ili donje vilice pokojnika, a tek u mladoj etapi i neki drugi delovi, na primer, duge kosti ruku i nogu. Lobanje, i to uvek bez donje vilice, polažu se u

[35] Gallis, K. 1975.

posebne kamene konstrukcije. Najčešće se lobanja stavlja na veću kamenu ploču, a zatim zaštićuje vencem od lomljenog kamena, ali su poznati i »grobovi« sa dve i više lobanja koje su smeštene u neku vrstu kamenog sanduka. U mlađoj etapi uz lobanje se često sahranjuju i duge kosti. Tako je u naselju Vlasac II otkrivena jedna »škrinja« od krečnjačkih ploča u kojoj su sahranjene četiri lobanje i duge kosti. Sve posebno sahranjene lobanje na Vlascu i Lepenskom viru pripadaju muškarcima između 40 i 60 godina starosti, a sve posebno sahranjene mandibule — ženama između 25 i 60 godina. Mandibule, kao i pojedine duge kosti (femur, tibia, ulna) polažu se najčešće uz ognjišta ili ispod podova staništa mlađe etape kulture Lepenskog vira. U ovo vreme praktikuje se i običaj da se primarna sahrana kombinuje sa parcijalnom. U jednom grobu Lepenskog vira Ie na levo rame odraslog muškarca položena je lobanja stare žene, a u nekoliko grobova Vlasca II i Vlasca III uz pokojnika su sahranjene i duge kosti jedne ili većeg broja individua.

Sekundarno sahranjivanje je dokumentovano na Vlascu i Lepenskom viru. Pri ovom pogrebnom ritualu ostaci pokojnika se posle ekskarnacije prenose u celini u naselje, ali se tu sahranjuju na dva načina: ili se kosti slažu na gomile, ili se vodi računa da skelet ostane u anatomskom sklopu. Prvi način sahranjivanja praktikuje se češće i u svim fazama kulture Lepenskog vira, dok je drugi način vezan za sahrane po svetilištima, to jest za mlađu etapu. Sekundarno sahranjivanje »na gomilu« vrši se dvojako. U nekim slučajevima svi delovi skeleta se lome i slažu bez reda, a zatim se na njih postavlja lobanja. U većini slučajeva se, međutim, kosti skeleta pažljivo slažu, i to tako da se lobanja polaže između dugih kosti. Sekundarno sahranjivanje, pri kome se vodi računa da skelet ostane u anatomskom sklopu, dokumentovano je jedino u staništima sa svetilištima Lepenskog vira Ib-e.

Sva ova raznovrsnost u načinu sahranjivanja popraćena je i složenim pogrebnim običajima. Čini se da je za svaku sahranu bio određen poseban ritual jer je na osnovu istraženih grobova teško utvrditi postojanje ceremonija koje su opšte prihvaćene, koje se vrše pri svakom pogrebu. Posipanje pokojnika okerom dokumentovano je na lokalitetima Icoana, Schela Cladovei i Vlascu, ali se uočava da okerom nisu posipani svi pokojnici. Od 116 individua čiji su ostaci nađeni na Vlascu samo je njih 15 pri sahrani posuto okerom, i to ne na isti način. Jedino su odojčad, i to u tri slučaja, u celini posuta okerom, a sve odrasle individue posipane su samo delimično, najčešće u predelu stomaka i glave. U Icoani, ispod jednog ognjišta, otkrivena su dva skeleta posuta okerom, ali od dvadesetak skeleta u Schela Cladovei samo su na dva skeleta primećni tragovi okera.[36] I drugi običaji — posipanje pokojnika ribljim zubima — praktikuje se

[36] Boroneanț, V. 1970a, 24 i dalje.

samo pri sahrani pojedinaca. S druge strane, iako se pokojnici po pravilu sahranjuju bez priloga, ipak su u nekoliko grobova nađene razne vrste nakita i alatke od roga, kosti ili očnjaka divlje svinje. Katkad se kao prilog kraj glave pokojnika polaže lobanja jelena ili divljeg govečeta, a u nekoliko grobova nađeni su i ostaci psa.

Ovakva složenost pogrebnog rituala odraz je izuzetno složenih društvenih odnosa, o kojima će biti reči u kasnijem izlaganju. Na ovom mestu treba istaći da se način sahranjivanja pokojnika u kulturi Lepenskog vira jasno razgraničava od pogrebnih rituala finalnog paleolita i ranog neolita. Grob iz pećine Climente II (Klimente II) pokazuje da su na đerdapskom području, u kulturi finalnog paleolita, pokojnici sahranjivani u zgrčenom stavu.[37] S druge strane, u svim grobovima sa ovog područja, koji su pouzdano opredeljeni u stariji neolit (Lepenski vir III, Schela Cladovei III), nađeni su isključivo zgrčenci.[38]

Pogrebni rituali praktikovani u okvirima kulture Lepenskog vira analogni su, s jedne strane, sahranjivanju u mezolitskim kulturama istočne i severne Evrope, a, s druge, sahranama koje se vrše u protoneolitskim i najstarijim neolitskim kulturama Bliskog istoka. Dok je polaganje pokojnika u ispruženom i sedećem stavu česta praksa u brojnim ribarsko-lovačkim kulturama, posebno u mezolitskim kulturama istočne Evrope i Đerdapa, sekundarno i parcijalno sahranjivanje je običaj koji je karakterističan prvenstveno za kulture skupljača plodova, odnosno najstarijih zemljoradnika Bliskog istoka (natufijenska kultura, Jerihon A-B).[39] Ove analogije samo pokazuju da se u kulturi Lepenskog vira prožimaju koncepcije ribarsko-lovačkih populacija s koncepcijama zajednica koje su zainteresovane za plodove zemlje. Obe ove koncepcije, međutim, nastaju autonomno u kulturi Lepenskog vira, kao rezultat složenih procesa na ekonomskom i društvenom planu.

POKRETNI ARHEOLOŠKI NALAZI

Zbog prostorne ograničenosti naselja kulture Lepenskog vira, kulturni slojevi svih istraženih lokaliteta sadrže brojne i veoma raznovrsne arheološke nalaze. Prema funkciji, ovi se nalazi mogu razdeliti na dve velike grupe, i to:

A — predmeti profanog karaktera, vezani za svakodnevne aktivnosti, i

B — predmeti sakralnog karaktera, vezani za religiju i magiju.

---

[37] Boroneanţ, V. 1970.

[38] Srejović, D. 1973a, 166.

[39] Up.: Häusler, A. 1962; Perrot, J. 1966; Mellaart, J. 1975, 37 i dalje.

U prvu grupu nalaza uključuju se artefakta izrađena od raznih vrsta kamena, alatke i oružja od kosti, roga i očnjaka divlje svinje, kao i nakit; drugu grupu čine razne vrste kultnih objekata i kultnih, odnosno magijskih instrumenata.

A — PREDMETI ZA SVAKODNEVNU UPOTREBU

Na svim naseljima kulture Lepenskog vira u svakodnevnim aktivnostima najviše su iskorišćene razne vrste kamena i rog jelena, a u znatno manjoj meri i kosti velikih papkara, očnjaci divlje svinje, kao i razne vrste fosila.

Artefakta od kamena formirana su tehnikom okresivanja (oruđa i oružja od sileksa, kvarca i raznih vrsta silikatnih stena), iskucavanjem (predmeti od krupnozrnog peščara) i glačanjem (predmeti od sedimentnih i vulkanskih stena). U svim fazama kulture Lepenskog vira dominiraju okresana kamena oruđa i oružja; artefakta, koja se oblikuju iskucavanjem ili glačanjem, dokumentovana su tek na naseljima iz mlađe etape, i to relativno malim brojem primeraka.

Najpotpuniju sliku o okresanim oruđima i oružjima pružaju nalazi ove vrste sa Vlasca. U naseljima Vlasac I-III nađeno je 31225 artefakata i odbitaka od sileksa, kvarca i silikatnih stena. U starijim fazama (Vlasac Ia-b) sileksna oruđa i oružja su najbrojnija, a tek u mlađim fazama (Vlasac II-III) artefakta od kvarca brojno dominiraju. Pošto su kao sirovina za izradu sileksnih artefakata iskorištena mahom mala jezgra, koje je voda isprala iz geoloških slojeva i zaoblila, sileksna industrija kulture Lepenskog vira ima u celini mikrolitski karakter, mada su artefakta retko izrađivana klasičnom mikrolitskom tehnikom. U većini slučajeva odbici od ovih malih nukleja iskorišćeni su bez dodatnog retuša jer je preko 50% iveraka samo nazubljeno upotrebom. Retuširani sileksni artefakti su ne samo relativno malobrojni već je i retuš na njima grub i ograničen na male površine. Otuda je i retuširane silekse teško sistematizovati u tipove koji karakterišu mezolitsku sileksnu industriju zapadne ili srednje Evrope.

Najveći broj sileksnih artefakata može se svrstati u atipične iverke koje odlikuje poligonalna forma i ljuspičasto retuširane ivice (pièce esquillée). Ovim su se oruđima koristili za sve vreme trajanja kulture Lepenskog vira, ali se primećuje da su brojnija u mlađim fazama. Drugo mesto po brojnosti zauzimaju strugači (racloirs) i strugalice (grattoirs), među kojima je moguće izdvojiti nekoliko tipova: atipične strugalice (grattoirs sur bout de lame atypique), strugalice na odbitku (grattoirs sur éclat), ovoidne strugalice (grattoirs unguiformes) i diskoidne strugalice (grattoirs circulaires), zatim slede rezači (lames), šiljci (pointes atypiques), ubadači (burins) i svrdla (perçoirs) — T. I, 1—18; II, 3,9. Mikrolitska oruđa, u užem smislu

reči, zastupljena su malim brojem primeraka, i to uglavnom iz naselja mlađe etape kulture Lepenskog vira. Pravilnih geometrijskih formi gotovo i nema; samo je na Vlascu nađeno nekoliko trapeza, trouglova i segmenata (T. II, 5—6).

Posmatrana u celini, sileksna proizvodnja kulture Lepenskog vira je atipična; ona gotovo i ne evoluira jer se između sileksnih artefakata mlađe i starije etape teško uočavaju razlike. Jedino se primećuje da broj sileksnih artefakata opada tokom mlađe etape, da retuš na njima postaje sve nemarniji, a njihovi oblici — sve nepravilniji. Do istih zaključaka se dolazi i analizom oruđa od kvarca i silikatnih stena. Pošto se cepanjem ovih materijala dobijaju iverci vrlo oštrih ivica, to se oni najčešće odmah iskorištavaju, bez posebnog doterivanja. Retuširani odbici od kvarca i silikatnih stena imaju najčešće izgled listolikih šiljaka, poligonalnih strugača, lepezastih strugalica ili kratkih rezača.

Artefakta od raznih vrsta vulkanskih i sedimentnih stena, iako su relativno malobrojna, daleko su brižljivije oblikovana. Njihova namena je usko specijalizovana i stoga im je i oblik uvek strogo utvrđen. Za njihovu izradu, kao sirovina, iskorišteni su veći obluci ili šljunci od peščara, krečnjaka, škriljca i vulkanskih stena kojima se tehnikom iskucavanja ili glačanja daje željeni oblik. Među predmetima dobijenim na ovaj način uočava se pet vrsti artefakata, i to: batovi, sekire-obluci, glačala, perkuteri i tegovi.

Kameni batovi se izraduju u svim fazama kulture Lepenskog vira, ali se njihove dimenzije i oblici vremenom menjaju. Oni se oblikuju od većih oblutaka i šljunaka cilindrične, vretenaste, paralelopipedne ili trougaone forme. U svim slučajevima zadržan je prirodni oblik odabranog oblutka ili šljunka, a njegove površine se glačaju samo delimično, dok se ne dobije forma pogodna za rukovanje. U starijoj etapi batovi imaju uglavnom vretenaste forme ili oblik izduženog trougaonog klina. Tokom mlađe etape batovi se proizvode u velikom broju, imaju cilindričan ili paralelopipedan oblik i katkad dosežu dužinu od 60 cm. Jedan kraj bata uvek je prilagođen za držanje u šaci, dok se drugi kraj klinasto oblikuje ili zatupljuje, zavisno od toga da li je iskorišten kao neka vrsta oružja ili kao masivan tučak (T. II, 1; III—IV). Za batove-tučkove treba svakako vezati kamene avane, duboke ili sasvim plitke, koji su nalaženi na pojedinim naseljima.

Sekire-obluci, koje su karakteristične isključivo za mlađu etapu kulture Lepenskog vira, izraduju se od velikih jajolikih oblutaka, rede i od velikih diskoidnih šljunaka. Uočavaju se dva tipa ovih masivnih sekira, dužine 15 i 30 cm, i to: sekire-obluci s vertikalnom sečicom i sekire-obluci sa horizontalnom sečicom. Za izradu sekira s vertikalnom sečicom biraju se elipsoidni obluci ili pljosnati šljunci, a zatim se na jednom njihovom kraju iskucavanjem ili glačanjem formira sečica, a na drugom, koji se glačanjem zatupljuje, neka vrsta malaja. Po sredini sekira, oformljenih na

ovaj način, uvek se primećuje profilisano rebro, paralelno sa sečicom (T. V, 6). Sekire s horizontalnom sečicom izrađene su od jajolikih ili vretenastih oblutaka koji se na ventralnoj strani zaravnjuju glačanjem dok se ostale površine samo parcijalno doteruju s ciljem da se na jednom kraju dobije horizontalna sečica, a na drugom — klinasto teme (T. V, 2). Ove dve vrste sekira-oblutaka predstavljaju prototipove za valjkaste i kalupaste sekire starijeg neolita.

Glačala se izrađuju u svim fazama kulture Lepenskog vira. To su predmeti od vulkanskih ili zrnastih sedimentnih stena po čijoj je sredini izdubljen kanal koji je profilisan u vidu slova V ili U. Ovi predmeti služili su za izradu alatki od roga i kosti (T. V, 4).

Na svim naseljima kulture Lepenskog vira nađen je veliki broj jajolikih, diskoidnih, poligonalnih i paralelopipednih oblutaka koji na jednoj ili na svim stranama imaju kružna ili elipsoidna udubljenja (T. V, 1, 3, 5). Ovi obluci su verovatno služili pri izradi najraznovrsnijih alatki od kamena, kao perkuteri u užem smislu, ili kao »nakovnji«, tj. kao tvrda podloga. Na nekim naseljima mlađe etape kulture Lepenskog vira nalaženi su i teški obluci od krupnozrnog peščara po čijoj je sredini izdubljen kontinuirani kanal za vezivanje. Funkciju ovih kamenih artefakata teško je odrediti; to su možda tegovi za ribarske mreže, ali je moguće da su iskorišćavani i kao utezi za kože koje su pokrivale šatore.

Okresana kamena oruđa kulture Lepenskog vira sasvim su atipična; njih je teško vezati za sileksne proizvode bilo koje klasične mezolitske kulture istočne, srednje i zapadne Evrope, ali su ona veoma slična okresanim oruđima sa juga i jugozapada Balkanskog poluostrva koja se tipološki i tehnički nadovezuju na sileksne proizvode mediteranskog tardigravetijena, odnosno romanelijena. S druge strane, predmeti koji su formirani iskucavanjem ili glačanjem tipološki se delom vezuju za kulturu finalnog paleolita (perkuteri, glačala), a delom za protoneolitske i najstarije neolitske kulture Bliskog istoka (tučkovi, avani, sekire-obluci).[50] Iako su artefakta oblikovana ovim tehnikama nalažena sporadično, i to uglavnom u mlađim naseljima, značajno je da se ona vezuju za aktivnosti koje karakterišu kulture prvih zemljoradnika i stočara. To znači da kamena oruđa i oružja kulture Lepenskog vira pokazuju da se njena ekonomika delom zasniva na paleolitskim tradicijama, ali da je delom usmerena i na aktivnosti koje karakterišu privredu prvih proizvođača hrane.

Do sličnih zaključaka se dolazi i analizom predmeta od roga, kosti i očnjaka divlje svinje; oni se u svim fazama kulture Lepenskog vira proizvode u velikom broju, u raznim oblicima i sa velikom veštinom, ali se primećuje da ova industrija doživljava pun procvat tek u mlađoj etapi, u razdoblju kad industrija okresanih oruđa naglo opada, a proizvodnja

[40] Mellaart, J. 1975, fig. 3, 13, 22, 30; Stekelis, M. — Yzraely, T. 1963, T. 2; Perrot, J. 1966, fig. 17, 19, 20.

glačanih kamenih artefakata raste. Učestalost korišćenja predmetima od roga, kosti i očnjaka divlje svinje u pojedinim razvojnim fazama kulture Lepenskog vira dobro ilustruju ove vrste nalaza sa Vlasca. Dok su u starijim naseljima (Vlasac Ia-b) nađena 462 predmeta od roga, 159 predmeta od kosti i 41 predmet od očnjaka divlje svinje, u okvirima mladih naselja (Vlasac II—III) otkriveno je 2265 predmeta od roga, 765 predmeta od kosti i 189 predmeta od zuba divlje svinje. Posebno je upadljiv porast proizvodnje predmeta od roga. I na ostalim naseljima nađen je izuzetno veliki broj artefakata od roga, i to raznih oblika. Raznovrsnost njihovih oblika ukazuje i na raznolikost njihove upotrebe tako da se može govoriti o posebnoj ekonomici zasnovanoj na korišćenju jelenjeg roga.

Brojne i raznovrsne predmete od roga, kosti i očnjaka divlje svinje moguće je prema funkciji razvrstati u tri grupe: oružja za lov i ribolov, oruđa koja su iskorištavana u domaćoj radinosti i alatke za rad u prirodi, na polju i u šumi.

Gotovo svi oblici oružja i oruđa za lov i ribolov prisno se vezuju za tradicionalne forme finalnog paleolita. To se u prvom redu odnosi na koštane projektile tipa pointes de sagaies, šiljke sa jezičkom za vezivanje od roga i harpune. Koštani projektili, koji su kao i primerci iz magdalenske epohe često na zasečenoj baznoj strani ukrašeni zarezima, nađeni su u velikom broju na lokalitetima Vlasac, Lepenski vir, Ostrovul Banului, Icoana i Schela Cladovei, i to kako u starijim tako i u mlađim slojevima ovih naselja (T. VI, 2, 4, 5; VII, 2) Isti je slučaj i sa šiljcima sa jezičkom za vezivanje od roga (T. VIII, 2—5), ali su harpuni, takođe magdalenskog tipa, iskorištavani isključivo u starijoj etapi kulture Lepenskog vira (T. IX, 2). Za lov i ribolov služili su svakako i maleni deltoidni projektili od kosti, kao i konične strelice od roga (T. VI, 7—8). Za ove aktivnosti posredno su vezani koštani noževi i bodeži (T. IX, 4, 6), verovatno iskorišćavani za dranje koža s ubijenih životinja, kao i raznovrsne alatke od očnjaka divlje svinje koje su služile da se ulovljena riba raspori i za skidanje krljušti (T. XII).

Za poslove koji su obavljani po staništima i u naselju, iskorišćavana su pretežno koštana oruđa, i to šila, svrdla, igle i dleta. Šila se proizvode u velikom broju. U starijim naseljima pretežno su iskorišćavana šila od metakarpusa i metatarsusa velikih papkara sa kojih je zglob odsečen; otcepljeni iverak je pri baznoj strani ravno ili lučno zasečen, a pri vrhu glačanjem stanjen i preobražen u kratak šiljak. U mlađoj etapi za izradu šila iskorišćavane su iste sirovine, ali se metakarpusi i metatarsusi tako cepaju da se zadržava veći deo zgloba na iverku koji se obrađuje, odnosno čiji se vrh glačanjem formira u oštar šiljak (T. VII, 4). Uz šila sa zglobom na baznoj strani proizvode se i dvojna šila, dugačka katkad i po 25 cm i majstorski uglačana, koja predstavljaju najkvalitetnija koštana artefakta kulture Lepenskog vira (T. VII, 1). U znatnoj meri su iskorištavana i svrdla, tj. alatke sa dugim, ali nedovoljno oštrim vrhom koji prelazi u

paralelopipednu dršku. Dleta se izrađuju u svim fazama kulture Lepenskog vira, i to isključivo od metatarsusa divljeg govečeta čiji se proksimalni deo tako zaseca da se zadržava veći deo zgloba, a zatim se glača sa svih strana i pri vrhu stanjuje. Na ovaj način formira se alatka trapezastog oblika sa širokom baznom stranom, pogodnom za vršenje upravnog, osovinskog pritiska, i stanjenom lepezastom sečicom na vrhu, prilagođenom za cepanje (T. VI, 1, 6; IX, 3). Ovoj velikoj porodici koštanih alatki treba možda pridružiti i jezičaste sekirice od kosti koje su nalažene uglavnom u starijim naseljima (T. VII, 3).

Najbrojniju, a svakako i najzanimljiviju grupu čine alatke od jelenjeg roga koje su iskorišćavane za razne poslove van naselja, verovatno za kopanje, sađenje i vađenje plodova ili sečenje i obradu drveta. U ovoj grupi uočava se nekoliko vrsta alatki, i to: sadiljke, motike, budaci, pijuci, sekire i sekire-čekići. Samo su motike i sekire izradivane u svim fazama kulture Lepenskog vira, dok se ostale vrste alatki pretežno proizvode tek u mladoj etapi. Motike su pravljene od segmenata stabla jelenjeg roga, i to na taj način što je segment na bazalnoj strani ravno zasečen i izdubljen, a na terminalnoj — kosim zasecanjem i glačanjem oformljen u strmu, lepezastu sečicu (T. XI, 2, 5). Udubljenje na bazalnoj strani služilo je svakako za pričvršćivanje drvenog držalja, verovatno kolenasto oblikovanog. Ovim motikama su slične sekire, ali su one znatno masivnije jer se izrađuju od viljuškastog segmenta roga. I kod sekira je na jednoj strani viljuškastog segmenta izdubljen usadnik za držalje, ali je na drugoj, kosim zasecanjem i glačanjem, oformljena povijena, asimetrična sečica koja leži u osi držalja (T.XI,3).

Na naseljima mlađe etape kulture Lepenskog vira nađeni su u velikom broju budaci i pijuci — izuzetno velike alatke, katkad i po 50 cm dugačke — izrađene od viljuškastog segmenta jelenjeg roga po čijoj je sredini probijen kružni otvor za držalje (T. IX, 1). Sa viljuškastog segmenta najč se otklanja središni parožak i na tom mestu se perforira kružni otvor, a zatim se ili samo na jednoj strani segmenta oblikuje sečica (budaci) ili na obe strane (pijuci). Uz ove alatke pojavljuju se i masivna oruda koja se izrađuju od krune ili bazalnog segmenta roga, takođe s perforiranim kružnim otvorom za držalje. U nekim naseljima ove kulture (Icoana) nađene su velike alatke od roga, slične budacima, ali sa dva horizontalno perforirana kružna otvora, koje su protumačene kao raonici.[41] Na mlađim naseljima rog se iskorištava i za izradu sekira-čekića, tj. alatki s lučnom sečicom i tupim temenom koje podsećaju na kamene kalupaste sekire (T. XI, 1).

Proizvodnja od roga, kosti i očnjaka divlje svinje delom se zasniva na tradicijama finalnog paleolita, delom se podudara s nalazima koji

[41] Boroneanț, V. 1973, Pl. VI, 5.

se sreću na mezolitskim lokalitetima ostalih oblasti Evrope, a delom se vezuju za oblike poznate prvenstveno iz protoneolitskih kultura Ukrajine. Zanimljivo je da su gotovo sve vrste lovačkog oružja nasleđene iz magdalenske i tardigravetijenske kulture, da se za alatke koje se upotrebljavaju za svakodnevne aktivnosti u naselju mogu naći brojne analogije u okvirima mezolitskih kultura od severne Evrope do Peloponeza, a da se oruđa sa usadnikom za držalje upotrebljavaju uglavnom na teritoriji Ukrajine, u naseljima poznog mezolita i prekeramičkog neolita (naselje Soroki I—II) čiji žitelji seku šumu, obrađuju zemlju i uzgajaju svinju i goveče.[42]

B — PREDMETI SAKRALNOG KARAKTERA

Govoriti o sakralnim predmetima kulture Lepenskog vira znači raspravljati ne samo o njenoj religiji već i o njenoj umetnosti. Svim predmetima koji su namenjeni kultu dat je poseban oblik ili im je pridodata boja, reljefna predstava ili graviran ukras koji treba da tačnije utvrde njihova značenja ili funkcije, da izraze određen sadržaj ili ideju. Okolnost da je na svim naseljima nađen veliki broj predmeta sakralnog karaktera omogućuje da se u okvirima kulture Lepenskog vira detaljno prati i razvoj religije i razvoj umetnosti.

U naseljima su nalažene dve vrste sakralnih predmeta: objekti kulta, vezani za određena mesta, i kultno magijski instrumenti. Prvu vrstu predmeta čine skulpture od teških, velikih oblutaka koje su uglavljene u podove svetilišta, a u drugu se grupu uključuju najraznovrsniji predmeti od roga, kosti i kamena, malih dimenzija i laki za rukovanje.

Kultni instrumenti izrađuju se od kosti i od roga, rede i od kamena. Ovi predmeti nikada nemaju odlike objekata koji se upotrebljavaju u praktične svrhe i uvek su bojeni ili ukrašeni gravurama. Kultni predmeti od kosti i roga imaju najraznovrsnije forme koje je, zbog fragmentovanosti, teško sistematizovati. Ipak se uočavaju tri karakteristične vrste predmeta: palice, ritualni bodeži i ritualne lopatice (spatule). Palice se izrađuju od cele grane rogova srndaća koja se glača, pri bazi stanjuje i prilagođava za držanje u ruci, a zatim ukrašava graviranjem (T. IX, 7). Ove palice imaju verovatno istu funkciju kao i paleolitski »komandni štapovi«. Ritualni bodeži su pravljeni od roga ili lednog pršljena jelena, i to na taj način što je na bazalnoj strani povijenog paroška ili dorsalnog trna kičme probijen otvor za držalje, dok je terminalna strana oformljena u sečicu. Bočne strane su dobro uglačane i ukrašene zarezima (T. IX, 5). Ovaj instrument, koji ima izgled dugog i oštrog ptičijeg kljuna, služio

[42] Marković, V. I. 1974, fig. 36.

je verovatno za ubijanje žrtvenih životinja. Kao instrument kulta svakako su iskorišćavane i lopatice, izrađene od skapula divljeg govečeta i jelena, čije su ivice ukrašene dubljim zarezima, a bočne strane — snopovima graviranih linija. S druge strane, na svim naseljima kulture Lepenskog vira nađeni su gravirani i rezbareni predmeti od kosti i roga, koji imaju iste oblike, kao i alatke upotrebljavane u svakodnevnom životu (šila, igle, svrdla). Ovo, međutim, nisu instrumenti kulta, već su instrumenti magije, verovatno iskorišćavani pri lečenju ili raznim procedurama simpatične i imitativne magije (T. VI, 3; VII, 5—10; X, 6—8).

Mada su instrumenti kulta i magije u svim fazama kulture Lepenskog vira ukrašavani na gotovo isti način, ipak se pažljivom analizom uočavaju izvesne razlike između starijih i mlađih primeraka. Dva ornamentalna motiva — motiv snopova paralelnih linija i mrežasti motiv — omiljeni su za sve vreme trajanja kulture Lepenskog vira. Zapaža se, međutim, da se ovi motivi na starijim predmetima često povezuju sa šrafiranim rombovima, trouglovima ili cik-cak linijom (T. IX, 7), odnosno da se ove kombinacije nikada ne pojavljuju na predmetima iz mlađih faza (T. X, 7—8). Uz to, samo se stariji primerci ukrašavaju šrafiranim trakama, a samo mlađi — mrežastim motivima. I tehnika ukrašavanja se vremenom menja. U starijoj etapi urezi su nešto dublji, zbog čega je i ornamentalni motiv jasno vidljiv, a u mlađoj etapi kulture Lepenskog vira zarezi su sasvim plitki, i stoga su ukrasi jedva primetni. S druge strane, dubokim žlebljenjem i rezbarenjem ukrašeni su samo predmeti iz mlađe etape. Teško je zaključiti da li motivi koji se prikazuju na ovim predmetima imaju neki dublji, simbolični smisao ili su samo ukras koji treba da ih odvoji od predmeta za svakodnevnu upotrebu.

Daleko su zagonetnije funkcije i smisao sakralnih predmeta od kamena. Ovi se predmeti formalno mogu razvrstati u tri grupe, i to: bojene i gravirane oblutke, kamene pločice s graviranim predstavama i kamene batove na kojima su urezani enigmatični znaci.

Na svim naseljima nađeni su obluci čije su površine poravnjene iskucavanjem ili glačanjem, a zatim delimično ili u celini prevučene crvenom bojom (oker ?). U naselju Vlasac I-a nađen je oblutak čije su površine najpre ukrašene gravurama (šrafirane trake, trougli i, možda, stilizovana ljudska figura), a zatim obojene u crveno (T. II, 2). Bojeni obluci imaju loptastu ili jajoliku formu, a njihove se dimenzije kreću između 5 i 15 cm. Oni su nalaženi na raznim mestima (u staništima, uz razne konstrukcije od kamena ili grobove) zbog čega je teško odrediti njihov smisao i funkciju. Isti je slučaj i sa kamenim pločicama trougaonog ili paralelopipednog oblika na kojima su zarezima, ređe crvenom bojom, izvedene linije koje formiraju znake u vidu krsta, radijalnih zraka, trougla ili kruga, kao i sa privescima od kamena i kosti (T. X, 1—3). Nešto je jas-

nija funkcija velikih kamenih batova na kojima su urezane složene šare, iskidani, enigmatični znaci, a u jednom slučaju predstava ribe (T. III—IV). Neki primerci su u celini formirani u vidu ribe ili zmije (T. IV). Ukrašeni batovi nalaženi su samo u naseljima mlađe etape kulture Lepenskog vira, i to ili kraj ognjišta svetilišta (Lepenski vir) ili u grobovima (Vlasac). Pošto su kameni batovi upotrebljavani i u svakodnevnom životu, ukrašeni primerci verovatno nisu kultni, već magijski instrumenti.

Na osnovu načina ukrašavanja sakralnih predmeta od kamena može se naslutiti i nešto o njihovoj funkciji i smislu. Bojenje oblutaka crvenom bojom i posipanje pokojnika okerom svakako su postupci koji se idejno povezuju. Stoga se može pretpostaviti da obojeni obluci zauzimaju određeno mesto u pogrebnim ritualima, odnosno u kultu mrtvih. Predstave na kamenim pločicama i batovima su dvojake i stoga svakako imaju i različito značenje. Samostalni geometrijski motivi (snopovi zareza, »vučji zubi«, trougli, krugovi, pravougaonici, »slova« i slično) kao da imaju smisao nekih vrsta zabeleški — raboša, dok figuralni motivi u vidu ribe i zmije, koje na neki način oponašaju i talasaste i cik-cak linije, pokazuju da su predmeti sa ovom vrstom ukrasa iskorišćavani kao magijski instrumenti, pri ribolovu ili lečenju od ujeda otrovnica.

U kulturi Lepenskog vira samo nepokretni objekti kulta — monumentalne skulpture od kamena — imaju vrednost velikih svetinja i pravih umetničkih spomenika. Već je napomenuto da su skulpture vezane za arhitekturu, za određena mesta u svetilištu, i da su modelovane isključivo od velikih blokova krupnozrnog peščara koje je voda zaoblila i preobrazila u džinovske oblutke. Ista vrsta oblutaka iskorištava se i za izradu žrtvenika sa kružnim ili elipsoidnim recipijentom. Modelovanje oblutaka vrši se tehnikom iskucavanja, rede klesanjem, i to tako da razlika između pri[illegible]e površine i onih koje su iskucane ili oklesane iznosi samo 4—8 mm. Otuda je oblikovanje skulpture uvek sintetičko i svedeno na sasvim plitak reljef, a detalji nikad nisu posebno istaknuti jer se željena predstava projicira na oblutak samo u okvirima nekoliko na njemu istaknutih tačaka ili površina.

Skulpture su stilski i tematski heterogene; one se mogu razvrstati u tri grupe: figuralne skulpture modelovane u naturalističkom stilu, skulpture na kojima su prikazane zamršene apstraktne arabeske i anikonične forme. Ove tri vrste skulptura pojavljuju se istovremeno u naselju Lepenski vir Ib, katkad i u okvirima jednog istog staništa — svetilišta. Značajno je da one tu nisu suprotstavljene jedna drugoj, već da su određenim rasporedom u okvirima svetilišta međusobno tesno povezane, tj. da zajedno obrazlažu sadržaj neke složene ideje ili glavne motive jednog mita.[43]

---

[43] Srejović, D. 1973a, 109 i dalje; isti, 1975.

Ikonografija figuralnih skulptura svedena je na dve teme: ljudski i životinjski lik. Najstarije skulpture prikazuju ljudsku figuru u celini, ali je jasno oblikovana samo glava, i to samo njena osnovna obeležja (obrvni luci, dug nos, velika usta), dok je telo neraščlanjeno i sabijeno u zatvoren blok oblutka (sl. 7). Već skulpture iz svetilišta Lepenski vir Ic prikazuju drugojačiji ljudski lik, i to ili isključivo ljudsku glavu ili ljudsku glavu sa ribolikim telom. Na skulpturama se u ovo vreme predstavljaju uvek oči, a katkad se lice uokviruje ornamentima koji sugerišu uvojke kose ili šare na kapi. U svetilištima Lepenskog vira Ic nađene su i prve skulpture koje prikazuju životinje, i to ribu ili glavu jelena. Ovo je razdoblje u kome je skulptura najbrojnija i najkvalitetnija. Već od vremena izgradnje Lepenskog vira Id otpočinje naglo opadanje skulpture i u brojnom i u oblikovnom smislu. Skulpture iz svetilišta Lepenskog vira Id-e odlikuje krajnje nemarna obrada. I dalje se prikazuju isti motivi, ali je modelovanje tako škrto da su likovi jedva vidljivi. Tek u vreme izgradnje Lepenskog vira II skulptura doživljava izvestan preporod. U centralnom staništu — svetilištu ovog naselja nađene su skulpture koje impresioniraju svojom veličinom, smelim oblikovnim postupcima i efektno naglašenim detaljima. Ikonografija se ne menja, ali pošto tehnika klesanja potiskuje u drugi plan tehniku iskucavanja, na svim figuralnim predstavama pojavljuje se veći broj detalja. U svetilištu pomenutog staništa nadeno je pet monumentalnih skulptura koje na izvestan način predstavljaju sintezu svih stilskih tendencija izraženih u prošlosti. Zbog toga ove skulpture, koje inače karakterišu poslednju etapu u razvoju umetnosti kulture Lepenskog vira, odlikuje arhaizirajući stil. U ovo vreme se opet pokušava da se ljudska figura prikaže u celini, a u tome se delimično i uspeva. Na nekim skulpturama su predstavljeni prvi put i detalji tela (ruke, grudi, kičma), ali su oni, kao i detalji lica, dati stilizovano i linearno zbog čega deluju kao aplicirani ornamenti. Sada se prvi put ljudska glava prikazuje u natprirodnoj veličini, sa svim detaljima lica. Snažnim akcentovanjem pojedinih crta lica (oči, usta) ljudski lik, međutim, gubi životnu uverljivost i postaje »transcendentalan«, tj. raniji naturalizam prerasta u apstraktno-ekspresionistički stil (sl. 8). Dok su starije figuralne skulpture posedovale vitalnu snagu i otuda imale izgled pravih idola, skulpture iz svetilišta Lepenskog vira II liče na groteskne maske i deluju kao apotropejske predstave.

Skulpture modelovane u ornamentalnom stilu, iako formalno različite od figuralnih skulptura, dokumentuju slične stilske promene. Ornamenti na starijim skulpturama poseduju, kao i figuralne predstave Lepenskog vira Ib-c, vitalnu snagu, dok kasnije postaju nepokretni, tvrdi i geometrizovani. Na najstarijim ornamentalnim skulpturama sve površine pokrivaju vijugave brazde koje ne ostavljaju nijedan celovit motiv, već samo pokretnu arabesku. Pošto obluci od kojih su modelovane ove skulp-

ture nemaju jednake forme, to se i osnovna ornamentalna tema — ustalasana linija — uvek pojavljuje u novim vidovima, uvek u drugojačijem odnosu prema površini koju pokriva i osnovnoj formi koju uobličuje. Na nekim skulpturama ova lelujava udubljenja razlažu primarnu površinu na bezbroj isturenih ostrvaca koja se i sama uključuju u složenu ornamentalnu igru. Osnovni ornament se stoga teško prati jer se pojavljuje čas u pozitivu, a čas u negativu. Na ornamentalnim skulpturama iz Lepenskog vira Ic već se na krajevima ovih arabeski izdvajaju pojedini motivi (uvojci, koncentrični krugovi, preplet, srcolike šare) i, što je za dalji razvoj ovog stila značajno, ornament ne pokriva ceo oblutak, već samo pojedine površine. Počevši od vremena podizanja naselja Lepenski vir Ie pojedini ornamentalni motivi se osamostaljuju i postupno geometriziraju tako da se na najmlađim skulpturama iz svetilišta Lepenskog vira II nalaze gotovo isključivo pravolinijski motivi (cik-cak linije, meandrasti motiv, snopovi paralelnih linija). To znači da figuralna skulptura evoluira od naturalizma ka ekspresionističko-apstraktnom stilu, a ornamentalna — od organskih, pokretnih arabeski ka strogom geometrizmu.

Figuralne skulpture nadene su samo na Lepenskom vîru, dok su obluci modelovani u ornamentalnom stilu otkriveni u jednom staništu — svetilištu u Hajdučkoj vodenici,[44] a poznati su i sa Padine i iz Cuina Turcului.[45] Već je napomenuto da se kamene skulpture mogu očekivati samo u mlađim naseljima, i to na mestima gde su postojala svetilišta. Pošto u najmlađim staništima Lepenskog vira II nisu nađene skulpture, izvesno je da se obluci ne modeluju u vreme koje neposredno prethodi kraju kulture Lepenskog vira. Otuda je malo verovatno da obluci iz starijeneolitskog stratuma iz Gura Baciului zaista predstavljaju skulpture.

Na osnovu pregleda sakralnih objekata može se zaključiti da su kultni instrumenti iskorištavani u svim fazama kulture Lepenskog vira, a da predmeti kulta karakterišu samo određeno razdoblje mlađe etape ove kulture. Uz to, ukrasi na kultnim instrumentima ostaju uvek na nivou primenjene, »predmetne« umetnosti, a samo obluci, kojima se u okvirima staništa — svetilišta ukazuje najveće poštovanje, imaju visoke umetničke vrednosti. Kultni instrumenti su često i instrumenti magije; predmeti kulta su, međutim, vezani isključivo za religijska shvatanja, za rituale koji se redovno vrše, uvek na određenom mestu. Iz tih razloga su kultni instrumenti nalaženi u svim naseljima kulture Lepenskog vira, i to u najrazličitijim kontekstima, dok su predmeti kulta otkriveni samo u staništima sa svetilištima.

Distinkcija koja se zapaža među sakralnim predmetima dokazuje da na prelazu iz starije u mlađu etapu kulture Lepenskog vira dolazi do

[44] Srejović, B. 1966, Pl. II.
[45] Srejović, B. 1968, T. IV, 9; Boroneant, V. 1972, fig. 6.

krupnih promena u religijskim shvatanjima i praksi. Religija starije etape još nema izraženih osobenih karakteristika; ona se nije mnogo razlikovala od religije ostalih ribarsko-lovačkih zajednica jer se sve vrste sakralnih predmeta iz naselja starije etape (bojeni obluci, gravirani kultni instrumenti) sreću u raznim oblastima Evrope, na nalazištima brojnih mezolitskih kultura. Tek od vremena pojave monumentalnih kamenih skulptura religija kulture Lepenskog vira se odvaja od religioznosti ribarsko-lovačkih zajednica Evrope i postaje srodna religiji koja je posvedočena u protoneolitskim i najstarijim neolitskim kulturama Bliskog istoka. Sve se ovo odnosi i na umetnost kulture Lepenskog vira. Svi ornamentalni motivi kojima se ukrašavaju kultni instrumenti vezuju se za tradicije paleolitske »predmetne« umetnosti, prvenstveno za predmetnu umetnost madlenske kulture i mediteranskog tardigravetijena.[46] Tim istim motivima ukrašavaju se predmeti od roga i kosti u gotovo svim mezolitskim kulturama Evrope.[47] Kamene skulpture, međutim, odlikuju jedino kulturu Lepenskog vira. Analogne pojave, a ne analogije, zapažaju se samo u protoneolitskim i najstarijim neolitskim kulturama Bliskog istoka (natufijenska kultura, Jerihon B).[48] Otuda je i autonomna pojava monumentalne kamene skulpture na početku mlađe etape kulture Lepenskog vira siguran dokaz da su u ovo vreme na području Đerdapa izmenjeni tradicionalni ekonomsko-društveni odnosi i da otpočinje osvit nove, neolitske epohe.

EKONOMIKA, DRUŠTVO, RELIGIJA

Glavne izvore za upoznavanje ekonomike kulture Lepenskog vira predstavljaju podaci o položaju naselja i komunikacijama, ostaci korišćenih vrsta iz životinjskog i biljnog sveta, kao i sva oruđa i oružja. Karakter ekonomike starije etape određuje u prvom redu prirodna sredina i lokalna tradicija. Nije potrebno posebno isticati da je Đerdap, taj prirodni okvir kulture Lepenskog vira, svakako jedan od najizuzetnijih ambijenata u Evropi, da ga odlikuju specifične osobine abiotičke sredine i živog sveta, posebna klima, kao i brojna i raznovrsna ekološka staništa. Za stalan boravak ljudskih zajednica u ovoj sredini od presudnog je značaja što se u Đerdapu velika reka neposredno vezuje za razigrani planinski reljef, što se ovde na malim razdaljinama naglo menjaju nadmorske visine terena i otuda na ograničenom prostoru sučeljavaju dve, tri i više ekoloških zona. Naselja kulture Lepenskog vira podizana su uvek kraj Dunava, najčešće na onim mestima gde se iznad niskih terasa nižu, poput

[46] Up.: Graziozi, P. 1973, T. 40, 41, 43.
[47] Up.: Clark, J. G. D. 1936, 151 i dalje, fig. 60.
[48] Up.: Mellaart, J. 1975, fig. 8, 10, 26.

spratova, ostaci starijih, viših dunavskih terasa preko kojih se brzo stiže na planinske površi. Svaki od ovih »spratova«, kao i zaklonjene uvale između njih i obalni pojas kraj naselja, predstavlja posebno mikroekološko stanište. Otuda su žitelji svakog naselja od reke do planinskih površi stizali samo za nekoliko sati hoda i na tom kratkom putu su nalazili sve što je potrebno za život. Sve što je nađeno u naseljima kulture Lepenskog vira dobavljeno je s područja čiji radijus nije veći od nekoliko kilometara. Teritorija koju ekonomski eksploatišu stanovnici jednog naselja bila je, znači, relativno mala. Da je ona bila i strogo ograničena, pokazuje činjenica da se gotovo svako naselje odlikuje nekom osobenošću u odnosu na sirovine kojima se njegovi žitelji koriste, na životinje koje love ili na artefakta koja proizvode. Iako svaka od ekonomski eksploatisanih teritorija poseduje u obilju osnovne elemente na kojima se zasniva neproizvođačka ekonomika — vodu, gorivo, lovački plen i jestivne plodove — sva ova bogatstva, s obzirom na prostornu ograničenost ovih teritorija, ne bi mogla da budu dovoljna za vekovni boravak ljudskih zajednica na malenim đerdapskim terasama. Nosioci kulture Lepenskog vira nisu obezbeđivali svoju egzistenciju pasivnim preuzimanjem prirodnih dobara, već uspostavljanjem stroge kontrole nad ekonomski eksploatisanim teritorijama, tj. organizovanjem osobenog privrednog i socio-kulturnog sistema.

Nastanak ovog sistema uslovljen je odlikama terena na kome populacija kulture Lepenskog vira živi i priraštajem žitelja u geografski skučenim okvirima svih naselja ove kulture u Đerdapu. Usredsređivanje ljudskih aktivnosti na mala područja, na površinu naselja od svega 1500—2000 m^2 i teren ekonomskog zahvata njegovih žitelja čiji radijus nije veći od nekoliko kilometara, prouzrokovalo je sve one osobenosti koje karakterišu ekonomiku, društvo i religiju kulture Lepenskog vira.

Na osnovu broja stambenih objekata i antropoloških ostataka u najstarijim naseljima kulture Lepenskog vira (Vlasac Ia, Protolepenski vir, Icoana Ia) lako se da zaključiti da su se prve zajednice koje su nastanjivale male dunavske terase u Đerdapu sastojale od samo dve do četiri biološke porodice, odnosno od dvadesetak članova. Taj broj je gotovo idealno usklađen sa veličinama nastanjenih terasa i pristupačnog okolnog terena, a i sa tradicionalnim životnim navikama još malobrojnih zajednica kakve su u Đerdapu posvedočene na početku ranog holocena, u periodu između 8000. i 7000. god. st. ere (Cuina Turcului II, terasa Veterani). Ova usklađenost prouzrokuje privredno-društveni imobilizam i čini da se u najstarijoj fazi kulture Lepenskog vira još ne zapažaju pojave koje bi bitnije razlikovale ovu kulturu od ostalih ranoholocenskih kultura južnog Podunavlja. Malobrojnost zajednice, ograničenost komunikacija i svođenje ekonomski eksploatisane teritorije na neposrednu okolinu naselja nužno uspostavljaju privredno-društvene odnose koji

se zasnivaju na učešću svih odraslih članova zajednice u radu i korišćenju dobrima, jednakim obavezama i istim pravima, na ravnopravnosti i kolektivnoj, mehaničkoj solidarnosti koja je neprijateljski raspoložena prema svakom autoritetu i svim individualnim težnjama. Arheološki nalazi iz naredne faze (Vlasac Ib, Lepenski vir Ia) pokazuju, međutim, sasvim drugojačiju sliku privredno-društvenog života. Postavlja se pitanje koji je činilac bio tako snažan da jedno zatvoreno i jednostavno, a samim tim i rezistentno privredno-društveno ustrojstvo relativno brzo preobrazi.

Čini se da je pravilan odgovor na ovo pitanje moguće naći isticanjem razlika koje postoje između prirodnih okvira populacije kulture Lepenskog vira (Đerdap) i onih u kojima žive lovačko-skupljačke zajednice ostalih podunavskih oblasti, pre svega ravničarskih područja. Dok je u prvom slučaju izbor mesta za nastanjivanje krajnje ograničen, a komunikacije kratke i skopčane s najvećim teškoćama, lovačko-skupljačke zajednice ostalih oblasti južnog Podunavlja imale su pred sobom bezbroj terena pogodnih za stanovanje i puteve otvorene na sve strane. U ovakvim predelima tradicionalno ustrojstvo lovačko-skupljačkih zajednica moglo se održati unedogled jer je svaka grupa mogla bez teškoća da promeni mesto stanovanja i da raseljavanjem reguliše svoju brojnost.

Sasvim je drugojačija situacija kod lovačko-skupljačkih zajednica koje su naseljavale male terase u Đerdapu. U naseljima Vlasac Ib i Lepenski vir Ia otkriveno je po petnaestak staništa, ali se s obzirom na veličine neistraženih površina može pretpostaviti da su se ova naselja sastojala od najmanje dvadesetak stambenih objekata, odnosno da je svako od njih imalo stotinjak žitelja. Jasno je da su se primarne zajednice, koje su se sastojale od dve do četiri biološke porodice, rano suočile s problemom porasta stanovništva. P što su im bespuća Đerdapa, odnosno mali izbor mesta pogodnih za st. ovanje onemogućavali da se trajno rasterete sve većeg broja članova, ove grupacije su nužno morale da traže druga rešenja, da se povremeno, sezonski raseljavaju, da krajnje smišljeno organizuju život u naselju i da na nov način pristupe teritoriji kojom se u toku godine privredno koriste.

Sučeljavanje raznih ekoloških zona na teritoriji koju eksploatiše jedno naselje obezbedivalo je njihovim žiteljima raznovrsnu ishranu i sirovine. Ostaci faune sa istraženih naselja pokazuju, međutim, da se svaka od ekoloških zona iskorištava ograničeno vreme, i to u meri koja ne iscrpljuje njene ekonomske potencijale.[49] Ovi su potencijali bili ne samo raznovrsni već i promenljivi, i to zavisno od godišnjih doba. Da bi se oni iskoristili u dovoljnoj meri i u pravo vreme, na teritoriji koja se u toku jedne godine ekonomski eksploatiše podižu se uz stalno naselje

[49] Up.: Bolomey, A. 1973; Bökönyi, S. u Srejović, D. 1973a, 244 i dalje.

i sezonski logori.[50] Tako se već u starijoj etapi kulture Lepenskog vira uspostavlja kombinovana, sedelačko-mobilna ekonomika ribara, lovaca i skupljača hrane. Ovaj tip ekonomike vremenom nužno dovodi do specijalizacije, odnosno do sve složenijih društvenih odnosa i do sve brojnijih magijsko-religijskih obreda kojima se ti odnosi regulišu. Zajednice na svakoj od ekonomski eksploatisanih teritorija najpre se dele na imobilan i mobilan deo, a vremenom se u okviru svakog ovog dela vrši deoba poslova prema godišnjim dobima, a, svakako, i po polu, uzrastu i individualnim sposobnostima. Raspodela zaduženja može se prilično jasno naslutiti, ali ne i struktura grupa kojima se poveravaju određeni zadaci. Određeni broj članova zajednice čine mobilnu grupu (verovatno odrasli muškarci), ali se i ova grupa deli na podgrupe specijalizovane za lov na određene vrste divljači, za skupljanje plodova sa drveća ili za vađenje krtolastih biljaka iz zemlje. Među članovima imobilnog dela zajednice (verovatno žene i deca) takođe se dele zaduženja, odnosno obrazuju se grupe za ribolov, za preradu određenih sirovina u naselju i slično. Ovakva podela rada u okvirima neproizvođačke, sedelačko-mobilne ekonomike ne dovodi do sticanja privatnog vlasništva i obrazovanja društvene hijerarhije koja se zasniva na posedovanju ekonomskih dobara, već do sve veće specijalizacije i isticanja sposobnosti pojedinaca. Sad postaje razumljivo zašto se pojedini članovi zajednice sahranjuju u okvirima naselja. Razlike koje su ispoljene u načinu sahranjivanja pokazuju da se već u starijoj etapi kulture Lepenskog vira formira društvena struktura u kojoj se pojedinci ili grupe pojedinaca različito vrednuju. Ova vrsta društvene hijerarhije zasniva se na posedovanju onih znanja i sposobnosti koje su od vitalnog interesa za zajednicu. Poseban smisao za određenu vrstu poslova, posvećenost u tajne prirode, sposobnost da se utiče na njene negativne i pozitivne sile, nadarenost da se predvide događaji ili iznađu novi izvori hrane i sirovina bili su, verovatno, oni kvaliteti koji su utvrđivali autoritet pojedinaca i obezbeđivali im povlašćen položaj u društvu. Činjenica da su zreli ili stari muškarci sahranjivani na sasvim izuzetan način može se uzeti kao ozbiljan dokaz da su oni i upravljali glavnim poslovima i verskim obredima. Pošto nalazi iz nekih grobova dokumentuju i posebno poštovanje starih žena, to se čini da se iskustvo koje se stiče godinama posebno uvažavalo, odnosno da je već u starijoj etapi kulture Lepenskog vira uspostavljena neka vrsta gerontokratije.

Podela naselja na dva dela, uočena u strukturi svih naselja na Vlascu i Lepenskom viru, takođe je relevantna za proučavanje ekonomike i društva. Na osnovu brojnih etnoloških paralela može se pretpostaviti da dihotomija, koja je jasno izražena u strukturi naselja Lepenskog vira, verno odražava rodovsku strukturu sa dualnom podelom u osnovi.[51]

[50] Up.: Higgs, E. S. — Vita-Finzi, C. 1972.

[51] Up.: Kulišić, Š. 1972.

Struktura naselja Lepenskog vira Ic jasno pokazuje da su ove polovine naselja bile ravnopravne, a, verovatno, i egzogamne, što znači da je svaka od njih imala svoje prvake, možda i deo teritorije koju ekonomski eksploatiše naselje. Dualna organizacija obično podrazumeva i dalje podele (npr. deobu egzogamnih polovina na egzogamne bračne klase) i dihotomije (muškarci i žene, profano i sveto, celibat i brak), ali se o njima ne može ništa određeno reći na osnovu arheoloških nalaza. Jedino se »trg«, koji postoji na svim naseljima na Vlascu i Lepenskom viru, može interpretirati kao mesto na kome su vršeni razni rituali koji su objedinjavali sve delove zajednice u celinu i ukidale sve suprotnosti. Ovakva složenost odnosa unutar jedne manje rodovske zajednice, komplikovana, uz to, i odnosima sa zajednicama koje nastanjuju i ekonomski kontrolišu susedne teritorije, podrazumeva uspostavljanje brojnih tabua koji se članovima zajednice nameću obrednim ceremonijama ili obrazlažu odgovarajućim mitovima. Otuda u kulturi Lepenskog vira osobeni način privređivanja prati i sasvim osobena religijsko-magijska praksa i za nju vezana ideologija i umetnost.

U svim naseljima kulture Lepenskog vira nađena je izuzetno velika količina ribljih kostiju. Ribolov se neguje u svim fazama ove kulture, i to s istim intenzitetom. Na svim mestima se stalno lovi i krupna divljač, ali se zapaža da se žitelji pojedinih naselja specijalizuju za lov na određene vrste životinja; na primer, stanovnici Lepenskog vira za lov na divlje goveče, a stanovnici Icoanae za lov na divlje svinje.[52] Jedino je jelen u svim naseljima omiljena lovna životinja. U Icoanai, Alibegu i na Vlascu nađena je tako velika količina kostiju jelena, a isto tako i alatki od jelenjeg roga, pa se može govoriti o ekonomici koja se zasniva na korišćenju jelena, pa čak pretpostaviti i odgajanje stada jelena.[53] S druge strane, na svakoj od ekonomski eksploatisanih teritorija zapažaju se i osobene pojave. Na Vlascu je pripitomljen *in loco* pas, u Icoanai su selektivno ubijane pojedine vrste životinja (divlja svinja, jelen), na Lepenskom viru je lovljena izuzetno krupna riba, a na području oko Icoanae i Vlasca izvršena je kultivacija divljih cerealija. Polen koji je sadržan u koprolitima iz ova dva naselja jasno pokazuje prisustvo graminea tipa cerealija, koje, u odnosu na stratigrafiju, pokazuju stalan porast, odnosno sve intenzivniju kultivaciju.[54] Porast interesovanja za zemlju i njene plodove ilustruje i razvoj obrade kamena, kosti i roga, odnosno činjenica da u mladoj etapi kulture Lepenskog vira proizvodnja okresanih oruđa naglo opada, a da se sve više proizvode alatke od glačanog kamena (obluci-sekire, tučkovi, avani) i jelenjeg roga (sadnice, motike, budaci »raonici«). Pošto se ove nove vrste alatki

[52] Up.: Bökönyi, S. u Srejović, D. 1973a, 244 i dalje; Bolomey, A. 1973.
[53] Up.: Boroneanţ, V. 1973, 14; Jarman, M. R. 1972.
[54] Carciumaru, M. 1973.

od kamena i roga upotrebljavaju za sađenje, kopanje i krčenje, već je i njihova pojava dovoljan dokaz da se tradicionalna ekonomika postupno menja.

Upadljivo je da se promene u ekonomici jasno manifestuju gotovo u isto vreme kada se na pojedinim naseljima pojavljuju staništa-svetilišta i monumentalna kamena skulptura, tj. kad se konačno utvrđuje religija i ideologija kulture Lepenskog vira. Korelacija između ovih pojava je očigledna, pogotovu ako se uporede nalazi iz istovremenih naselja, na primer, između Vlasca II—III i Lepenskog vira Ib-e i II. Dok su u naseljima na Lepenskom viru otkrivena brojna staništa — svetilišta, umetnički spomenici izuzetne vrednosti i brižljivo gravirani ili rezbareni kultni instrumenti, u skromnim staništima i šatorima Vlasca II—III nađeno je samo obilje najraznovrsnijih alatki za svakodnevnu upotrebu. Jasno je da zajednica koja nastanjuje Lepenski vir najveći deo vremena i snaga troši na stvaranje vrednosti koje su, na izgled, daleko od praktičnih, a da zajednica sa Vlasca sve energije usredsređuje na delatnosti vezane za svakodnevnicu. Samo ovakvom »specijalizacijom«, odvajanjem sakralnog od svetovnog, teorije od prakse, odnosno usmeravanjem ljudskih sposobnosti ka različitim ciljevima, omogućen je ekonomski preobražaj koji je manifestovan u mlađoj etapi kulture Lepenskog vira.

U periodu kada umetnost i religija doživljavaju najviši uspon na ekonomskom planu postaje sve evidentnije da su ostvarena dva velika podviga, da su pripitomljene ili selekcionisane određene vrste životinja i da se pristupilo kultivaciji biljaka. Ove glavne tekovine tzv. »neolitske revolucije«, koje će kasnije iz osnove izmeniti život ljudi i presudno uticati na dalja kretanja u kulturi južnog Podunavlja, nisu rezultat trenutka i slučaja, već istrajnog posmatranja prirode, brižljivog odbira i dugotrajne nege određenih vrs' iz biljnog i životinjskog sveta, kao i sasvim određenih, sistematizo.anih znanja. Do svega ovoga moglo je doći samo u slučaju ako zajednica određeni broj svojih članova oslobađa svakodnevnih poslova, poverava im vršenje posebnih dužnosti i ako im, kako to pokazuju pogrebni rituali, obezbeđuje trajno poštovanje. Razumljivo je da zajednica ovim povlašćenim članovima, svakako vračima, možda i šamanima, postavlja visoke zahteve, da je od njih očekivala i čuda. Da bi opravdali svoj položaj i utvrdili autoritet, oni su bili prinuđeni da budno prate svaku prirodnu pojavu, da u tančine upoznaju ponašanje životinja, da znaju mesta gde rastu određene vrste biljaka i umeju da objasne svojstva svake stvari i svakog bića. Već je pomenuto da su u naseljima kulture Lepenskog vira nađeni predmeti od kamena, roga i kosti na kojima su urezane zagonetne predstave i znaci, slični koordinatnom sistemu, skicama predela, brojkama i slovima. Smisao ovih »zabeleški« ostaće tajna, ali ne treba sumnjati da su one neka vrsta raboša koji trajno utvrđuju određena zapažanja i znanja. Jednoobraznost koja odlikuje sva staništa — sveti-

lišta i skulpture pokazuje da su sva predačka zapažanja vremenom objedinjena u jedan celovit sistem, koji je, kao i u svim tradicionalnim kulturama, prezentovan u vidu mita i obrazlagan u ritualima i umetnosti. Samo ova sistematizovana znanja, nastala iz metodičnog posmatranja svojstava realnog sveta, omogućila su da se dođe i do niza otkrića i sjajnih rezultata u praksi među kojima na prvo mesto treba istaći uspehe u kultivaciji biljaka i pripitomljavanju životinja. Stoga i svetilišta kulture Lepenskog vira ne treba posmatrati samo kao mesta gde je ponikla prva monumentalna skulptura Evrope i jedna od najsloženijih religija praistorije, već i kao mesta u kojima su anticipirana znanja i veštine naredne, neolitske epohe.

Nije još poznato koje su vrste žitarica odgajivane u mladoj etapi kulture Lepenskog vira i u kojoj meri. Prvi uspesi na planu pripitomljavanja životinja i kultivisanju cerealija svakako su jedno vreme ostali u ritualnom kontekstu ili su bili pod strogom kontrolom zajednice. Društveni odnosi i religija s odgovarajućom ideologijom, uspostavljeni na tradicionalnoj neproizvođačkoj ekonomici, morali bi da se bitno izmene ukoliko bi nove forme ekonomskog života odnele prevagu nad starim. Religija, u čijim se okvirima došlo do otkrića od najveće važnosti za ekonomiku, postaje u završnoj etapi kulture Lepenskog vira ona konzervativna sila koja podržava već postojeće društvene odnose i time onemogućuje za dugo vreme razvoj proizvođačke ekonomike. Dovoljno je isticano da su sakralna arhitektura i kamena skulptura iz svetilišta samo ikonografske ilustracije mita o nastanku i sudbini sveta, izrazi jedne svojevrsne kosmologije i eshatologije, sažeta obrazloženja o prošlosti i budućnosti čiji je cilj da objasni sve pojave koje su od vitalnog interesa za zajednicu.[55] Glavni elementi tog mita — oblutak (kao ujedinilački simbol za rađanje iz vode i kamena), ribolika ljudska bića u skulpturi (kao obeležja za praroditelje i obećanja ponovnog rađanja) i jelen, posebno njegovi rogovi (kao veliki dar viših sila koji garantuju stalnu obnovu svega onog što je potrebno u životu) — istovremeno su i simboli za osnovne elemente neproizvođačke ekonomike. Unošenje bilo kojeg novog simbola u postojeći mit dovelo bi do njegovog uništenja i do izmene na njemu zasnovanih društvenih odnosa, a time i do raspadanja kulture u celini. Stoga i u vreme kada se ovladalo glavnim elementima proizvođačke ekonomike, kultura Lepenskog vira ostaje čvrsto vezana za tradicionalni način privređivanja. Koji su sve faktori uticali da se ova situacija najzad izmeni, da se sve energije usredsrede na ekonomiku i oslobode kontrole, još nije dovoljno jasno. Očigledno je da uspesi koji su već ranije ostvareni na planu domestikacije izlaze početkom neolita iz ritualnog konteksta; u trenutku kada oni postaju opšta, svima pristupačna dobra ukidaju se, međutim, tradicionalni društveni odnosi, a s njima i stara religiozna praksa.

---

[55] Srejović, D. 1975.

GENEZA I HRONOLOGIJA

U odeljku o relativnoj hronologiji već je pokazano da se kultura Lepenskog vira, preko arheoloških nalaza sa terase Veterani, Ostrovul Banului (sloj I—II) i iz Cuina Turcului (sloj IIa-b), hronološki vezuje za kulturu finalnog paleolita đerdapskog područja. Da ova veza nije samo hronološke već i genetske prirode, pokazuju arheološki i antropološki nalazi sa pomenutih lokaliteta.

Između arheoloških nalaza iz najstarijih naselja kulture Lepenskog vira (Vlasac Ia-b, Protolepenski vir, Icoana I, Schela Cladovei I) i onih sa terase Veterani i Ostrovul Banului postoji najveća srodnost. Na obe grupe lokaliteta pojavljuju se iste vrste oruđa od sileksa i kvarca, a jedinu razliku čini sporadična pojava gravetijenskih šiljaka na terasi Veterani i Ostrovul Banului koji uspostavljaju neposrednu vezu između sileksne proizvodnje ova dva lokaliteta i sileksne proizvodnje Cuina Turcului I—II.[56] S druge strane, alatke od kosti starije etape kulture Lepenskog vira identične su i po obliku i po načinu ukrašavanja predmetima od kosti iz stratuma Cuina Turcului II.[57] Naselja kulture Lepenskog vira odvajaju se od starijih nalazišta đerdapskog područja jedino po svom položaju, stalnom karakteru, masi ribljih kostiju i po daleko većoj upotrebi alatki od kvarca, raznih vrsta stena i jelenjeg roga. Pošto se sve ove novine vezuju za ekonomiku, jasno je da počeci kulture Lepenskog vira, u stvari, ne označavaju nastanje potpuno nove kulture, već samo početak jedne nove etape u načinu privređivanja stanovnika Đerdapa.

Do istih zaključaka se dolazi i analizom antropoloških nalaza. J. Nemeskéri (J. Nemeškeri) utvrdio je da se najstarija populacija Vlasca sastojala od dva bazična antropološka tipa, i to od nadživelog paleolitskog tipa (visoko-srednji rast, dolihokranski indeks lobanje, očne duplje velike, mandibula veoma široka i visoka) i kromanjonskog tipa (visok rast, mezokranski indeks lobanje, kvadratne očne duplje, masivna i niža mandibula). Vremenom, usled mikroevolucionih promena, pojavljuju se ova dva mešovita tipa, odnosno bazični tipovi pokazuju znake gracilizacije i približavaju se gracilnom mediteranskom tipu.[58] Međutim, zbog izolovanosti, ova populacija je očuvala do kraja kulture Lepenskog vira stari antropološki izgled. Antropološki ostaci sa starijih lokaliteta, iz Cuina Turcului i sa terase Veterani, istih su odlika, a, što je još značajnije, i najstariji arheološki dokumentovan stanovnik Đerdapa — pokojnik čiji su

---

[56] Up.: Paunescu, A. 1970, 11 i dalje; Boroneanț, V. 1970a, fig. 2, 4, 5, 6.

[57] Up.: Paunescu, A. 1970, 17 i dalje, fig. 11—12; Srejović, D. 1969a, Pl. II—IV; Boroneanț, V. 1972, fig. 1—4.

[58] Nemeskeri, J. i saradnici, Đerdapska subpopulacija sa Vlasca u monografiji Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu, knjiga II (u štampi).

ostaci otkriveni u paleolitskom stratumu pećine Climente II (Klimente) — pokazuju sve karakteristike kromanjonskog tipa. [59]

Antropološki i arheološki nalazi utvrđuju populaciono-kulturni kontinuitet na području Đerdapa počevši od vremena finalnog paleolita do perioda stabilizacije starijeneolitske, starčevačke kulture. Kontinuirana kultura đerdapskog područja samo je na početku i na kraju ovog dugotrajnog razdoblja obeležena markantnim crtama; samo iz tih razloga može se i govoriti o dve posebne kulture — kulturi tipa Cuina Turcului I (finalni paleolit) i kulturi Lepenskog vira (pozni mezolit, protoneolit), kao i o jednom prelaznom periodu izmedu njih (epipaleolit, stariji mezolit) koji je dokumentovan arheološkim nalazima iz stratuma Cuina Turcului IIa-b, Ostrovul Banului I—II i sa terase Veterani.

Kultura tipa Cuina Turcului I, označena od strane rumunskih arheologa kao romanelo-azilien,[60] u stvari je lokalna manifestacija mediteranskog tardigravetijena koja, u vreme poznog Drijasa (Dryas III), asimiluje i izvesne elemente magdalenske kulture.[61] Nalazi iz pećine Climente I u Đerdapu pokazuju da se već krajem virmske glacijacije (Würm 3) južno Podunavlje nalazi pod uticajem mediteranskog gravetijena.[62] S druge strane, okresana sileksna artefakta iz Szekszard-Palank (Seksard-Palank) dokumentuju prodor mediteranskog tardigravetijena i dalje prema severu, sve do Matre i Bakonjske šume.[63] Pošto kulture ranog holocena najvećeg dela južnog Podunavlja genetski proizilaze ili iz kulture tipa Cuina Turcului I ili iz kulture tipa Szekszard-Palank, to znači da Đerdap i Panonska nizija ostaju i u preborealu uključeni u sferu mediteranske kulture. Tokom boreala situacija se donekle menja. Zapadni i severoistočni delovi Panonske nizije i najistočnije oblasti Vlaško-pontskog basena zahvaćeni su srednjoevropskim, odnosno istočnoevropskim facijesom tardenoazijenske kulture. Đerdap, središni delovi Panonske nizije i zapadni delovi Vlaško-pontskog basena ostaju, međutim, i dalje vezani isključivo za kulturu južnih oblasti, tj. za Balkansko i Apeninsko poluostrvo. To postaje očito ako se ranoholocenski arheološki nalazi južnog Podunavlja uporede s mezolitskim nalazima iz jugozapadnih i jugoistočnih delova Balkanskog poluostrva.

U pećinama Crne Gore (Crvena stijena, Odmut) i Grčke (Seidi, Franchthi — Frankti) ispitani su stratumi iz poznog glacijala i ranog holocena sa sileksnim i koštanim proizvodima koji su tipološki veoma srodni ovim vrstama nalaza iz Cuina Turcului I—II, Szekszard — Palank i kulture Lepenskog vira. U ovom smislu posebno su značajni nalazi iz stratuma IX—IV Crvene stijene.[64] Nalazi iz stratuma Crvena stijena IX—VIII

[59] Boroneant, V. 1970.
[60] Paunescu, A. 1970, 24 i dalje.
[61] Boroneant, V., 1968.
[62] Up.: Srejović, D. 1972, 19 i dalje.
[63] Srejović, D. 1972, 20 i dalje.
[64] Benac, A. — Brodar, M. 1958.

bliski su, s jedne strane, nalazima iz pećine Seidi, a, s druge, nalazima iz stratuma Cuina Turcului I i Szekszard-Palank. Naredni stratumi od VII do IV sadrže sileksna oruda koja su karakteristična i za stariji mezolit pećine Franchthi i za nalazišta »prelazne faze« u Đerdapu (Cuina Turcului II, terasa Veterani, Ostrovul Banului I—II). Najzad, sileksni i koštani materijal iz stratuma Crvena stijena IV odgovara u potpunosti istim vrstama nalaza iz mladeg mezolitskog sloja pećine Franchthi, iz Sidari (sloj D) i sa naselja kulture Lepenskog vira.[65] Sve ovo pokazuje da se, počevši od poznog glacijala na Balkanskom poluostrvu, mora računati sa jednom svojevrsnom kulturom koja proizilazi iz mediteranskog gravetijena. Tokom ranog holocena u jugozapadnim delovima Balkanskog poluostrva obrazuje se, pod uticajem pojačanih kulturnih strujanja sa Apeninskog poluostrva, jedan poseban kulturni facijes (jadransko-jonski facijes), koji se u vreme boreala potpuno odvaja od egejskog facijesa. Istovremeno, na severu Balkanskog poluostrva, zbog izuzetno povoljnih ekoloških uslova, otpočinje nagli uspon kulture đerdapskog područja (kultura Lepenskog vira), dok na jugoistoku, u nešto nepovoljnijim životnim uslovima, srodni egejski facijes znatno usporenije evoluira.

Teza da je »plodni polumesec« jedina teritorija gde postoje prirodni uslovi za kultivaciju biljaka i životinja, a otuda i da je jedini mogući centar »neolitske revolucije«, zasnovana je na predubeđenju 19. veka da je Bliski istok »kolevka civilizacije«, odnosno na naporima arheologa da na osnovu istraživanja u Iraku i Iranu objasne prelaz od »stupnja divljaštva« preko »stupnja prvih efektivnih seoskozemljoradničkih zajednica« ka urbanoj civilizaciji. Za potvrdu ove hipoteze založili su se i stručnjaci za botaniku i zoologiju koji su, uvereni u apsolutnu ispravnost arheoloških interpretacija, svoja istraživanja usredsredili isključivo na oblast »plodnog polumeseca«. Njihova domišljanja o kultivaciji biljaka i životinja na Bliskom istoku preuzeta su odmah od strane arheologa kao egzaktna činjenica. Tako je od pretpostavki arheologa i od pretpostavki biologa stvoren začaran krug koji danas otežava uzimanje u obzir alternativnih hipoteza. Objektivno ne postoji nijedna ni arheološka ni biološka činjenica koja bi dokazivala da je Bliski istok jedino žarište domestifikacije, odnosno matično područje neolitske kulture. Tako i argument da u južnom Podunavlju ne postoje prirodni uslovi za kultivaciju biljaka i životinja ne obezvređuju samo nalazi iz okvira kulture Lepenskog vira već i zaključak biološke nauke da je »govoriti o distribuciji divljih prethodnika žitarica i domaćih životinja u prošlosti gotovo nemoguće, odnosno da je metodološka pogreška koristiti se za ova razmatranja savremenom distribucijom divlje flore i faune«.[66] U ovom je smislu veoma značajno i upozorenje E. S. Higgsa

[65] Up.: Jacobsen, T. W. 1969; Srejović, D. 1972, 38 i dalje.
[66] Jarman, M. R. – Wilkinson, P. F. 1972, 91.

i M. R. Jarmana: »Treba imati na umu da su sa biološkog aspekta do sada adekvatno istraženi samo ograničeni regioni Amerike i Bliskog istoka i da je stoga nužno da se upitamo da li su naša uobičajena mišljenja i tumačenja zasnovana na nekoj vrsti predubedenja uslovljenog otkrićima u ovim veoma ograničenim oblastima. Da li stoga faktori koje smo uobičajili da smatramo od bitne važnosti imaju išta više od lokalnog značaja i da li su oblasti koje smo tako dugo smatrali za najvažnije centre od kojih je zavisio dalji razvoj, u stvari, samo delovi šire pojave u vremenu i prostoru«.[67] Kultura Lepenskog vira je dokaz da se južno Podunavlje ne sme isključiti pri razmatranju problema »neolitske revolucije«.

Progres posvedočen u ekonomici kulture Lepenskog vira ne zaostaje mnogo za poletom koji se opaža u ekonomici onih postpaleolitskih naselja Bliskog istoka za koja se vezuju počeci »neolitske revolucije«. Zbog znatnih razlika u C-14 datumima, a još više zbog nedovoljne istraženosti severozapadnih delova Anadolije i oblasti oko Kaspijskog jezera i Crnog mora, u ovom trenutku nije moguće uspostaviti nikakvu geografsku i hronološku vezu između naselja kulture Lepenskog vira i pomenutih postpaleolitskih naselja prednje Azije. Mada postoji najveća bliskost između kulture Lepenskog vira i natufijenske kulture Palestine, ipak, zbog geografske udaljenosti i razlike u hronologiji, ove kulture ne mogu da objasne jedna drugu. Međutim, hronološki prioritet prednjoazijskih protoneolitskih i najstarijih neolitskih nalazišta nije odlučujući za rešenje problema neolitizacije Evrope, i to iz dva razloga: prvo, što su C-14 datumi krajnje neujednačeni kako za ranoholocenska naselja Bliskog istoka tako i za ona u Evropi i, drugo, što se u ranoholocenskim kulturama jugoistočne Evrope, za koje se vezuju procesi koji vode u »neolitsku revoluciju« (na primer, u kulturi Lepenskog vira), ne zapažaju nikakvi prednjoazijski uticaji. Prednjoazijska nalazišta, na kojima su posvedočeni pr[illegible]spesi u pripitomljavanju životinja ili kultivisanju biljaka, razdvaja, sudeći po C-14 datumima, vreme od hiljadu ili dve hiljade i više godina — na primer, početak prekeramičkog neolita u Jerichonu (Jerihon) oko 8000. godine st. ere, u Hacilaru (Hadžilar) oko 7000. godine st. ere, u Tell Ramadu (Tel Ramad) i Jarmou (Đarmo) oko 6000. godine st. ere. Mada su C-14 datumi za mezolitska i protoneolitska nalazišta južnog Podunavlja i evropskog dela Sovjetskog Saveza ujednačeniji od prednjoazijskih, ipak se u nekim slučajevima oni ne podudaraju sa hronologijom koja je izvedena na osnovu arheoloških kriterija. Značajno je, međutim, da C-14 datumi za sva nalazišta u južnom Podunavlju, Moldaviji i na Krimu, na kojima su učinjeni prvi podvizi bilo u kultivisanju biljaka bilo u pripitomljavanju životinja, čine jednu homogenu grupu i da ukazuju na razdoblje od 6300. do 5500. godine st. ere.[68] To znači da početak kulture Lepenskog vira približno koincidira

[67] Higgs, E. S. — Jarman, M. R. 1972, 3.
[68] Up.: Quitta, H. u Srejović, D. 1973a, 272—275.

sa osnivanjem naselja u Jarmo ili Tell Ramadu, odnosno da se protoneolitska nalazišta iz južnog Podunavlja i Ukrajine hronološki i geografski približavaju »prirodnoj zoni« kultivacije biljaka i životinja. Uz to, ako se »konvencionalni« C-14 datumi preračunaju u »istorijske datume«, onda se može zaključiti da je pristup »neolitskoj revoluciji« u Podunavlju učinjen već početkom VII milenija, najkasnije između 6800. i 6500. godine st. ere. Nije, verovatno, slučajnost da ovi datumi istovremeno obeležavaju početak boreala i prelomni momenat u pedogenezi i istoriji vegetacije južnog Podunavlja i Ukrajine. U ovo vreme otpočinje i velika migracija termofilnih biljnih zajednica iz južnih oblasti Balkanskog poluostrva prema srednjoj Evropi, nivo voda opada, reke ustaljuju svoje tokove i, što je od najvećeg značaja, na velikim prostranstvima od Ukrajine do Panonije obrazuje se plodno zemljište — černozem. To znači da se u borealu ova prostrana oblast Evrope ekološki približava prednjoazijskoj »primarnoj zoni« kultivacije biljaka i životinja. Buduća istraživanja će svakako pokazati ili da se luk prednjoazijskog »plodnog polumeseca« širi preko oblasti oko Kaspijskog jezera i Crnog mora i povija sve do južnog Podunavlja ili, što je verovatnije, da evropska ranoholocenska naselja formiraju blistav srp novog, nešto mlađeg »plodnog polumeseca«.

Konvencionalni C-14 datumi za naselja na Vlascu, Lepenskom viru, Ostrovul Banului i Icoanai pokazuju da kultura Lepenskog vira otpočinje oko 6300. godine i da se završava oko 5400/5200. godine st. ere. Datumi koji označavaju kraj kulture Lepenskog vira gotovo su identični datumima koji obeležavaju početak ne samo starčevačke kulture (Protostarčevo I) već i ostalih starijeneolitskih kultura u kontinentalnim oblastima Balkanskog poluostrva (Karanovo I, Anzabegovo I). To znači da se kultura prvih izrazito zemljoradničkih zajednica srednjeg Podunavlja (kultura Protostarčeva) hronološki neposredno nadovezuje ... mladu, protoneolitsku fazu kulture Lepenskog vira. Ukoliko se pokaže da nalazi iz Alibega i Padine B zaista potiču iz neporemećenih kulturnih slojeva, onda će, sem hronološke, biti dokazana i genetska veza između ove dve podunavske kulture.

Danas, međutim, još nije moguće tačno oceniti koliko starčevačka kultura duguje za svoj nastanak kulturi Lepenskog vira, a koliko kulturnim podstrecima sa juga Balkanskog poluostrva, iz Tesalije i Makedonije. M. Garašanin smatra da su uticaji sa jugoistoka bili odlučujući u formiranju neolitske kulture centralnobalkanskog područja (v. poglavlje o starijem neolitu u ovoj knjizi). Izvesno je, međutim, da ekonomsko-kulturni preobražaj, koji dokumentuju najstarija naselja starčevačke kulture (Lepenski vir IIIa, Gura Baciului, Divostin), nije izazvan prilivom novog stanovništva jer je utvrđeno da su njihovi žitelji neposredni potomci stare populacije. S druge strane, starčevačka naselja često su podizana u onom istom ambijentu, u nekoliko slučajeva i na istom mestu (Lepenski

vir, Padina, Alibeg, Schela Cladovei) gde su postojala naselja kulture Lepenskog vira. Dokazano je, uz to, da su žitelji ovih naselja, uz obradu zemlje, negovali i tradicionalni način privredivanja — ribolov i lov. Sem na populaciono-ekonomskom planu, kontinuitet se ogleda i u mnogim delatnostima koje su vezane za svakodnevni život. Tako »zemunice« sa najstarijih starčevačkih naselja živo podsećaju na šatoraste poluukopane kolibe sa naselja kulture Lepenskog vira, velike valjkaste kamene sekire opominju na tradicionalne sekire-oblutke, a ornamenti na keramici (mrežast motiv, viseći trougli, šrafirane trake) gotovo su identični ranijim gravurama na predmetima od kosti, roga i kamena. Oštre razlike se uočavaju jedino u umetničkom stvaralaštvu i religioznim shvatanjima.

Za razliku od naselja kulture Lepenskog vira, najstarija neolitska naselja na području Đerdapa i u celom srednjem Podunavlju uvek su jednoobrazna; ni na jednom od njih nisu otkrivena staništa-svetilišta niti dela monumentalne umetnosti, nigde nisu posvedočene specijalizovane delatnosti i svuda se sreću istovetna staništa i iste vrste predmeta. Stoga se čini da prve zemljoradničke zajednice ove oblasti baštine samo »praksu« kulture Lepenskog vira, a da u potpunosti odbacuju njenu »ideologiju« i tradicionalno ustrojstvo društva. Smena kultura se i u ovom slučaju odigrava prvenstveno na ekonomskom planu; otuda mlada etapa kulture Lepenskog vira i najstarija faza starčevačke kulture deluju kao uzročno vezani delovi jednog istog fenomena, kao svitanje i zora neolitske epohe na području srednjeg Podunavlja.

Milutin Garašanin, Beograd

CENTRALNOBALKANSKA ZONA

UVODNE NAPOMENE

Istočna Jugoslavija, čiji neolit predstavlja predmet ovog izlaganja, svojim prirodnim položajem najvećim delom (današnja SR Srbija, SR Makedonija i SAP Kosovo), južno od Dunava i donjeg toka reke Save, pripada centralnobalkanskom prostoru, a manjim delom severno od ovih reka panonskom području (SAP Vojvodina). U svojoj zoni kontakta, dolinama Dunava i Save, ove su dve oblasti usko povezane bez prirodnih prepreka, što je našlo svog odraza i u kulturnoistorijskom razvoju epohe koja nas ovde interesuje.[1]

Okosnicu centralnog Balkana čine doline Morave i Vardara. Njegove granice, iako ne sasvim precizno fiksirane, idu slivovima ovih dveju reka i pokrivaju teritoriju koja se proteže: na zapadu približno do Drine, Ibra i planina šarsko-pindskog sistema duž jugoslovensko-albanske granice (Šara, Paštrik, Koritnik, Korab), na istoku do linije Suve planine i Osogova, kojom je ovaj prostor odvojen od donjodunavske i tračke ravnice, na jugu, van Jugoslavije, do severne obale Egejskog mora a na severu do Dunava i Save.

Doline Morave (Velike i Južne Morave) i Vardara gotovo po sredini presecaju Balkansko poluostrvo i predstavljaju njegovu najznačajniju prirodnu transversalu pravca sever-jug, koja isto tako čini jedan od najvažnijih prirodnih puteva starog Balkana. Ova transversala direktno i najkraće povezuje među sobom severnu obalu Egejskog mora i srednje

[1] Za geografske i kulturne odlike ovog područja up. R. Ehrich, 1965, osob. 406 i d., 408; Fewkes, 1936, 6–9; A. Benac-M. Garašanin, 1971, 265 i d.; M. Garašanin, 1968, 151–153.

Podunavlje, istočno od Đerdapske klisure, a u širem smislu istočni Mediteran, Malu Aziju i Bliski istok, s jedne, i srednju Evropu, s druge strane. Otuda je razumljivo da su se u ovoj oblasti najpre i najintenzivnije sučeljavali uticaji dveju velikih kulturnih regija: istočnomediteranske i srednjoevropske. Njihovi elementi dolazili su ovde u direktan kontakt, prožimajući se uzajamno, što je i kulturnoj evoluciji tih krajeva dalo njene posebne specifičnosti. Ovaj karakter pomenute oblasti jasno je izražen u neolitskom periodu.

S obzirom na geomorfološki karakter centralnog Balkana u celini, kao i na posebne specifičnosti izvesnih njegovih delova i na njihov položaj, ne sme se, medutim, uloga i značaj moravsko-vardarske transversale posmatrati uprošćeno i pojednostavljeno. U ovoj oblasti, kako u dolinama Morave i Vardara, tako i u susednim delovima, izdvajaju se pojedine regije, koje se većim delom mogu opredeliti i nekim, manje ili više jasno izraženim, specifičnostima u kulturnoj evoluciji. S toga je i potrebno na te elemente i pojave posebno ukazati u daljem izlaganju.

Gornji tok Južne Morave i srednji tok Vardara nisu medu sobom odvojeni većim prirodnim preprekama. Naprotiv, veza izmedu ovih dveju oblasti bila je laka preko blago ustalasanog područja Preševskog razvoda. Otuda je opravdano moravsko-vardarsku transversalu posmatrati kao jednu celinu, jedan prirodni put. Medutim, pre svega na srednjem toku Vardara, pojavljuju se na toj prirodnoj saobraćajnici znatne prepreke: u pitanju je Demirkapijski klanac i u nešto manjoj meri, severno od njega, Taorska klisura na južnom rubu Skopske kotline. Ne treba zaboraviti da je prirodna barijera na Demir-kapiji upravo savladana tek sredstvima modernog saobraćaja i moderne tehnike gradnje. U praistorijsko doba ona je morala biti gotovo nepremostiva. Otuda je razumljivo da se povezivanje sa egejskim svetom i istočnim Mediteranom većim delom vršilo i drugim, lakšim prirodnim putem. U prvom redu ovde treba pomišljati na put dolinom Strume, od njenog ušća preko njene desne pritoke Strumešnice u Strumičko polje. Odavde je dolinom Lakavice postojala udobna veza sa Bregalnicom i Ovčim poljem, iz koga se zatim, bez teškoća, dolazi do područja Kumanova i Preševskog razvoda, predela kojima i danas vodi put Sveti Nikola-Kumanovo[2]. Značaj ovog puta potvrduje i rasprostranjenost ranoneolitske kulture balkansko-anadolskog kompleksa sa grupom Anzabegovo-Vršnik, koja je najjače zastupljena u slivu Bregalnice i na Ovčem polju. Nova istraživanja pokazala su širenje pomenute grupe i do oblasti Kumanova, dok se njena pojava u Skopskoj kotlini do severnog ulaza u Taorsku klisuru (Zelenikovo) najpre ima objasniti širenjem sa severa prema jugu, od Kumanova, a ne sa juga kroz klisuru.

[2] M. Garašanin, 1968, loc.cit.; Isti, 1958, 108 i d.

Na toku Južne i Velike Morave postoji još jedna znatnija prirodna prepreka: Grdelička klisura između Vladičinog Hana i Grdelice. Ona odvaja među sobom dve značajne južnomoravske kotline: Vranjsku i Leskovačku. Nedostatak nalaza praistorijskog doba u Grdeličkoj klisuri ukazuje na to da ovaj put nije bio upotrebljavan u ovoj dalekoj prošlosti. S toga bi se očekivalo da se u ovoj oblasti izdvajaju i velike kulturne regije neolita: balkansko-anadolski i severnobalkansko-panonski kompleks starijeg neolita sa svojim osnovnim grupama: Anzabegovo-Vršnik i starčevačkom. To, međutim, nije slučaj. Starčevačka grupa raširena je i južno od Grdeličke klisure (Vranjska kotlina) u istoj varijanti u kojoj se nalazi i neposredno severno od nje (južnomoravskoj). Tek dalje, prema jugu, kako danas izgleda negde oko Preševskog razvoda, može se postaviti približna granica ovih kompleksa. To znači da se prepreka kod Grdeličke klisure verovatno zaobilazila još u neolitsko doba, možda dolinom Veternice, koja je za put iskorišćavana, npr., u XVII veku[3].

Još jedna značajna tačka na pravcu sever-jug velike prirodne transversale nalazi se kod Stalaća, na mestu sastava Južne i Zapadne Morave. Neposredno ispred stalaćke ravnice Južna Morava prolazi ovde kroz klisuru kod sela Braljine. Od ovog mesta ka severu ona se bez ikakve prepreke povezuje sa dunavskom dolinom, a samim tim sa srpskim Podunavljem i vojvođanskim delom Panonije. U kulturnom smislu značaj ove tačke manifestuje se u tome što ona predstavlja približnu granicu između južnomoravskih varijanata neolitskih grupa (starčevačke i vinčanske grupe) i onih zastupljenih severno odatle, osobito srbijanske varijante vinčan grupe.

Već je naglašeno da unutrašnju povezanost centralnobalkanskog područja uslovljavaju, pre svega, tokovi reka, pritoka Morave i Vardara. Ovo je posebno izraženo u slivu Morave. U vezi sa ovim treba ukazati na sledeće rečne tokove, na zapadnom delu centralnobalkanskog prostora:

Zapadna Morava sa Ibrom. — Ova dolina u kulturnom pogledu omogućila je povezivanje velikog dela zapadne Srbije sa kulturom centralnobalkanskog prostora u neolitskom dobu. Pri tome, međutim, ne treba zaboraviti da je deo te veze morao ići i dunavskom i savskom dolinom ka zapadu, kao i uz tokove pritoka Save (osobito Kolubare i Drine). Dolina Ibra igrala je, pak, značajnu ulogu u povezivanju Kosova sa kulturom centralnobalkanskog regiona.

Toplica sa Kosanicom. — Preko Prepolca ovde je takođe bila laka veza sa područjem Kosova kod Podujeva. U pitanju je prirodna transversala pravca istok-zapad, koja je i u kasnije vreme igrala vidnu ulogu. Tako se sa njom poklapa i pravac antičkog puta Naissus-Lissus, čija je važnost potvrđena njegovim navođenjem u antičkim itinerarima.

---

[3] Fewkes, 1936, 6, nap. 6 (sa daljom literaturom).

Kada je reč o Kosovu, posebno treba ukazati i na gornji tok Južne Morave sa Biničkom Moravom, kojim se ovo područje direktno povezuje sa južnim Pomoravljem i Preševskim razvođem, a najzad i dolinu Lepenca, koja predstavlja direktnu vezu Kosova sa srednjim tokom Vardara i Skopskom kotlinom.

U ovoj situaciji potpuno je razumljivo da se Kosovo u svom neolitskom razvoju najuže vezuje za južnomoravsku oblast (kosovska varijanta starčevačke i vinčanske grupe), ali do ove oblasti prodiru i neki elementi kulture balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita (nalazište Rudnik u Metohiji).

Sa istočne strane veza sa područjem istočne Srbije bila je naročito moguća od Niškog polja u pravcu doline Timoka, dakle, ka istočnom delu srednjeg Balkana. Značajnu ulogu igrala je svakako i dolina Nišave u smislu kulturnog povezivanja sa delom istočnobalkanskog prostora. Prirodna prepreka kod Sićevačke klisure mogla se zaobići prevojima preko Suve planine i Svrljiških planina[4]. Ovim se može objasniti uska povezanost starčevačke grupe centralnog Balkana sa grupom Kremikovci u Sofijskom polju.

Nasuprot ovoj situaciji, i onoj već opisanoj kada je bilo reči o istočnoj Makedoniji (Strumičko polje, Bregalnica, Ovče polje), situacija zapadne Makedonije u okviru centralnobalkanskog regiona manje je jasna u pogledu njenog kulturnog razvoja. Ovo područje je svojom prirodnom konfiguracijom i geomorfologijom podeljeno u nekoliko regija:

Pelagonska ravnica, uglavnom izolovana od vardarske doline sa kojom je povezana samo dolinom Crne reke i severno od Demir-kapije Pletvarskim prevojem. Ova je oblast, u pravcu juga, uže povezana sa Egejskom Makedonijom i dolinom Bistrice (Haliakmona). Prilično izolovano, ovo područje u neolitu razvija delom posebnu, specifičnu kulturu (veluško-porodinska grupa), koja se, međutim, svojim opštim karakterom usko vezuje za balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita. Iako se pri tome mogla očekivati uža povezanost sa neolitskim kulturama Tesalije, dosadašnje poznavanje arheološkog materijala ne potvrđuje ovu pretpostavku;

Oblast Pologa, uže povezana sa gornjim tokom Vardara;

Oblasti Prespanskog i Ohridskog jezera. Prvo područje, dolinom Devola, a drugo dolinom Crnog Drima bliže se povezuju sa jadranskom zonom, zapadnomediteranskom oblašću.

Iako je kultura ovih zona još nedovoljno poznata, ovakav geografski položaj uticao je sigurno na njen razvoj. Time se može objasniti i pojava u toku neolita naselja Ustia na Drim kod Struge sa jasno izraženom kulturom jadranskog karaktera. Otuda, ili preko Prespanske oblasti, dolinom

[4] Ibid. 7.

Devola, kroz Resensko polje i preko prevoja Đevoto mogli su i u Pelagoniju dospeti elementi jadranskog neolita (Mala trnska tumba).

Uopšte treba napomenuti da se, uprkos prirodnoj barijeri koju na zapadu, između centralnog Balkana i jadranske oblasti, predstavljaju planine šarsko-pindskog sistema pomenute u ranijem izlaganju, nesumnjivo već u neolitu ima računati i sa izvesnim vezama i prirodnim komunikacijama. Tako je svakako značajnu ulogu morala igrati dolina Drima sa potolinama koje je prate, a sa kojom se delom poklapa i antički put Naissus-Lissus[5]. Svakako je preko ove doline Belim Drimom došlo do prodora jadranskih elemenata i do Metohije (Reštane).

Dok je uprkos prodorima izvesnih elemenata sa zapada u zapadni deo centralnog Balkana ovo područje u celini oštrije odvojeno od susedne jadranske zone, granice centralnog Balkana ka severu i severozapadu daleko su manje oštre. Ovde nema stvarnih prirodnih prepreka između panonske i severnog dela centralnobalkanske zone. Otuda je razumljivo da se i u kulturnom razvoju između južnopanonskog prostora (vojvođanski deo) i centralnog Balkana ne javljaju oštre granice. Kultura neolita ovde je istog karaktera, kako u starijim tako i u mlađim etapama, naravno sa izvesnim lokalnim specifičnostima i sa jače izraženom panonskom kulturnom komponentom. Ova je naročito vidljiva u ranim etapama severnobalkansko-panonskog kompleksa, u ranoj etapi starčevačke grupe i njenim vezama sa čisto panonskom Körös-grupom. Mešavina ovih elemenata naročito je vidljiva u području takozvane beogradske konfluence (»Belgrader Konfluenz«), gde se, na relativno malom prostoru, susreću i povezuju sa Dunavom nekoliko reka (Sava, Tisa, Tamiš, Morava), koje otvaraju puteve kulturnim strujanjima iz raznih područja Balkana, Podunavlja i srednje Evrope. Izgleda da ovde, u kulturnom pogledu, Tamišu i Morišu, kao levoj pritoci Tise, treba pripisati poseban značaj u formiranju vinčanske grupe: njena najstarija varijanta, srbijanska, usko se vezuje sa transilvanskom, takođe veoma starom varijantom iste grupe.

U pravcu severozapada, doline Save i njenih desnih pritoka predstavljale su put prirodnih komunikacija u široko područje u kome se elementi centralnobalkanskog regiona u većoj meri sučeljavaju i prožimaju sa onima jadranske zone. O ovoj prelaznoj regiji i njenoj kulturi, kao i o geografskom položaju ove zone detaljno je govorio A. Benac u poglavlju o prelaznoj zoni.

Posmatrano, pak, u celini, područje istočne Jugoslavije, koje pokriva teritoriju centralnog Balkana i manjim delom prelazi u južnu Panoniju, pokazuje tokom neolita, u kulturnoj evoluciji, izdvajanje dve osnovne oblasti, koje je naročito jasno u ranom i srednjem neolitu. One se formiraju u okviru dva velika kulturna kompleksa: balkansko-anadolskog starijeg

[5] E. Čerškov, 1969, 13 i d.; 43 i d.

neolita i severnobalkansko-panonskog. Iako u osnovi zavisna od geografskih uslova, ova kulturna podela ne manifestuje se, međutim, preoštrim teritorijalnim razgraničenjem. Tako elementi jednog kompleksa prelaze na područje drugog (grupa Gura Baciului), a u toku dalje evolucije situacija u fazama Starčevo II—III starčevačke grupe i Anzabegovo Vršnik II—IV istoimene grupe pokazuje prožimanje kulture vezane sa onom poreklom iz drugog kompleksa. Takođe se teško može povući linija granice između pomenuta dva kompleksa i ona se ne poklapa idealno sa najoštrijim geografskim razgraničenjima ili barijerama. U kasnom neolitu, kulturna unifikacija otišla je još dalje, kako pokazuje rasprostranjenost vinčanske grupe do istočne Makedonije i pojava srodne varijante Zelenikovo II u Skopskoj kotlini. U jugozapadnim delovima centralnobalkanskog područja situacija je, međutim, u ovo doba još uvek nedovoljno jasna.

GRUPA ANZABEGOVO — VRŠNIK

U arheološku literaturu grupa je najpre uvedena pod imenom »vršnička«, na osnovu rezultata prvih stratigrafskih iskopavanja na istoimenom lokalitetu. Kasnije, posle iskopavanja u Anzabegovu, koja su znatno dopunila sliku o njenom karakteru i stratigrafiji, ovaj je naziv izmenjen u »Anzabegovo-Vršnik«.

RASPROSTRANJENOST

Grupa je dosada stratigrafski ispitivana na sledećim lokalitetima (karta 2):

Barutnica u Anzabegovu, u geografskom centru Ovčeg polja. U arheološku literaturu ovaj lokalitet uveden je pod imenom Barutnica, Anzabegovo i Anza (Gumbutas, 1974—1).[6]

Rug — Bair u Gorubincima, iznad severnog ruba ovčepoljske ravnice kod grada Sveti Nikola. U arheološkoj literaturi lokalitet se javlja pod imenom Rug — Bair (Sanev, 1975);

Slatina u Zelenikovu na krajnjem jugu Skopske kotline, na ulazu u Taorsku klisuru. U arheološkoj literaturi lokalitet je poznat pod imenom Zelenikovo (Garašanin—Spasovska, 1975)[7].

---

[6] P. Korošec-J. Korošec, 1973; M. Gimbutas i dr., 1976; M. Garašanin, 1974a, 21—28; M. Garašanin—V. Sanev i dr., 1971, No. 1—80; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No. 1—150. Za hronološku podelu takođe; M. Garašanin 1971, 73—84, osob. 76 i d.; Isti, 1976, 79—86, osobito 85 i d.

[7] M. Garašanin-G. Spasovska, 1976, 85—118.

Vršnik u Tarincima nad istočnim rubom ovčepoljske ravnice, na ograncima Pljačkovice. U arheološku literaturu uveden je pod imenom Vršnik[8].

Već samim ovim lokalitetima okvirno je obeležena i granica rasprostranjenosti ove grupe. Ona se koncentriše na Ovče polje i neposredno susedna područja. Kada se ima u vidu njena povezanost sa još nedovoljno poznatim nalazima starijeg neolita u dolini Strume, sa onima u Trakiji (Karanovo I—III) i u Egejskoj Makedoniji (Nea Nikomedeia), može se sa dosta verovatnoće pretpostaviti da će nalazišta ove grupe biti otkrivena i u dolini Strumešnice i na donjem toku Vardara, južno od Demir-kapije. Prema istoku se kao prirodna granica može pretpostaviti venac Osogovskih planina i Belasice. U pravcu severa, prema oblasti rasprostranjenosti starčevačke grupe, situacija je daleko nejasnija. Kao prirodna granica, koja, medutim, ne čini oštru barijeru, moglo bi se pretpostaviti Preševsko razvode. U prilog tome govori i pojava nalazišta ove grupe u Skopskoj kotlini (Zelenikovo). S druge, pak, strane, površinski nalazi sa lokaliteta u Madžarima kod Skopja ukazuju na širenje starčevačke grupe i u ovom području. Tako se ovde verovatno ima računati sa izvesnim prožimanjem teritorije obeju grupa.

OPŠTA PERIODIZACIJA

U okviru opšte periodizacije neolita jugoistočne Evrope, grupa Anzabegovo—Vršnik svojim počecima pripada starijem neolitu, dok se njena dalja evolucija odvija u periodu srednjeg neolita, na osnovama ranije kulture, i uz preuzimanje i fuziju sa elementima susednih kulturnih grupa[9]. Stratigrafska iskopavanja na Vršniku omogućila su podelu grupa u 4 osnovne faze. Ovu sliku, medutim, znatno su dopunila iskopavanja većeg obima u Anzabegovu. Tako je ovde bilo moguće fazu Anzabegovo—Vršnik I, koja pripada starijem neolitu, podeliti u tri etape (Ia-c). Takođe se ovde kasna etapa, Anzabegovo—Vršnik IV, mogla jasnije odvojiti od elemenata vinčanske grupe, koji pripadaju jednoj već razvijenoj etapi faze Vinča—Tordoš I (Vinča A), što je na Vršniku bilo nemoguće učiniti. Iskopavanjima na Rug—Bairu ustanovljeno je postojanje slojeva koji pripadaju trima kasnijim fazama grupe, fazama II—IV. Najzad, u Zelenikovu, nova stratigrafska iskopavanja, koja su zasada zahvatila samo manji prostor, pokazala su postojanje nekoliko horizonata koji se sigurno vezuju za fazu Anzabegovo—Vršnik IV, a možda i za raniju fazu III. Pri tome treba takođe istaći da su osnovne karakteristike kulture u poje-

---

[8] M. Garašanin-D. Garašanin, 1961, 7—40.
[9] M. Garašanin, 1974a, 21 i d.; Isti, 1971, 76 i d.

dinim fazama uvek iste, iako se na pojedinim lokalitetima mogu konstatovati i lokalne razlike.

NASELJE I STAN

Naselja grupa Anzabegovo—Vršnik nalaze se po pravilu na rečnim terasama, iznad rečnih tokova, ili na blagim padinama u blizini potoka. Prvi od ovih slučajeva predstavljaju Anzabegovo na rubu stare terase desne obale Svetonikolske reke i, još izrazitije, Zelenikovo na staroj visokoj terasi desne obale Vardara, na mestu gde je reka pravila meandar, tako da je lokalitet bio donekle i prirodno zaštićen. Drugi je, pak, slučaj na lokalitetima na rubu ovčepoljske ravnice, u Rug—Bairu i Vršniku. Iako po pravilu višeslojna, naselja nemaju nikada karakter tela.

O oblicima zgrada za stanovanje podatke pružaju nalazi sa raznih lokaliteta grupe, koji se mogu vezati i za pojedine faze. Po pravilu, radi se o četvrtastim nadzemnim zgradama. Iz faze Anzabegovo—Vršnik I u Anzabegovu poznata je kuća čiji su zidovi radeni od ćerpiča[10]. Na žalost, zgrada je kasnijim ukopima i poremećajima do te mere oštećena da je bilo nemoguće stvoriti potpuniju sliku o njenom izgledu. Daleko je bolja situacija sa zgradama faze Anzabegovo—Vršnik II. U Anzabegovu otkrivene su dve zgrade ovog perioda koje su se sučeljavale svojim užim stranama, tako da je između njih ostao neznatan razmak. Kuće su bile orijentisane u pravcu severoistok-jugozapad. Jedna je kuća bila podužno podeljena u dve nejednake prostorije od kojih se uža nalazila na severozapadnoj strani. Moguće je da se ovde radi o tremu. Obe kuće bile su postavljene na platformu od nabijene gline. Zidovi se sastoje od gusto poredanog kolja malog prečnika. Pod od nabijene zemlje, bez drvene supstrukcije, bio je u više mahova obnavljan. Fazi Anzabegovo—Vršnik III pripada deo zgrade slične orijentacije koja je otkrivena u Vršniku. Zgrada je slične konstrukcije no sa daleko jačim koljem, koje ukazuje na solidniju gradnju. Takva je svakako bila i gradnja u Zelenikovu, sudeći po moćnim ruševinama od kućnog lepa koje pokrivaju ostatke dveju pronađenih kuća. Kuće su bile, izgleda, iste orijentacije a širina jedne od njih iznosi cca 7 m. Između kuća ostavljen je ovde, međutim, širi prostor za komuniciranje — neka vrsta uluce.[11]

U raznim fazama grupe poznate su peći mahom kalotnog oblika. Posebnu pažnju zaslužuje četvrtast objekat, ograđen niskim zidićem od nabijene zemlje, koji je otkriven pored kuće faze Anzabegovo — Vršnik III na Vršniku. Objekat je bio ispunjen žitom, te je svakako služio kao ambar. Način na koji je bio pokriven nije mogao biti ustanovljen.[12]

---

[10] M. Gimbutas i dr., 1976., T. II, 2.
[11] M. Garašanin-P. Korošec, 1971, 131 i d., T. IX; M. Gimbutas 1976, T. III, 4.
[12] M. Garašanin-D. Garašanin, 1961, 13, sl. 1 i Pl. 2.

Takođe naročitu pažnju zaslužuju dva manja četvrtasta objekta iz Anzabegova koji pripadaju fazama Anzabegovo Ib i Ic. Pod ovih objekata bio je od nabijene gline, a i zidovi su građeni od gline bez drvene konstrukcije. Analogiju za ovu gradnju nalazimo u Otaki Magula u slojevima iznad Protosesklo-faze i u okviru Magulița-kulture[13]. U sredini ovih zgrada nalazila se po jedna prostrana jama. U jami zgrade faze Ib nađeni su ostaci kostiju novorođenčeta. U istoj zgradi, na severozapadnoj užoj strani, nalazile su se manje površine, ograđene zidićima od gline u kojima je otkriven gar, pepeo i životinjske kosti. Sudeći po ovim konstatacijama, verovatno bi se radilo o kultnim objektima.

OBLICI SAHRANJIVANJA

O načinu sahranjivanja podatke su pružila iskopavanja u Anzabegovu i na Vršniku. U svim fazama grupe mrtvi su sahranjivani u naselju, u zgrčenom stavu, pri čemu orijentacija i položaj na desnom ili levom boku igraju sekundarnu ulogu. Posebno je zanimljiv grob iz faze Ic u kome su bile sahranjene dve odrasle individue, u zgrčenom stavu a sa glavama na naspramnim stranama groba. Zajedno sa njima nalazio se i dečiji skelet, a ispod toga u posebno ukopanoj jami ležao je položen na bok veći sud-amfora, u kome je nađen dečji skelet. Dno amfore, kao i njene drške bili su namerno odsečeni[14].

POKRETNI INVENTAR

O pokretnom inventaru grupe, najpotpunije podatke pružila su iskopavanja u Anzabegovu. S toga će se u daljem izlaganju najviše govoriti o materijalu ovog lokaliteta, dok će objekti sa drugih nalazišta biti uzeti u obzir samo ukoliko je to neophodno potrebno (sl.9)[15].

U svim fazama grupe Anzabegovo—Vršnik upadljivo je siromaštvo nalaza o r u đ a, posebno onih od kamena. Tesano oruđe veoma se retko pojavljuje. Glačano kameno oruđe, sekire, zastupljeno je pljosnatim trapezastim sekirama, sekirama sa suženom ušicom koje mogu biti valjkastog preseka, jezičastim sekirama i dletima. Takođe su, u raznim fazama, ka-

---

[13] M. Garašanin, 1974a, 22. sl. 1; u. Gimbutas 1976, T. II, 2.; Up. Milojčić v. J. Zumbusch V. Milojčić, 1971, 13 i d.; M. Garašanin, 1976, 81.

[14] M. Garašanin, 1974a, 23; Nemeskeri-Lengyel u Gimbutas 1976, 345 i d.

[15] M. Garašanin 1974a, 23 i d., sl. 3—12 (ispremetan red slika u publikaciji. Treba: tekst slike 3 ispod slike 5; ispod slike 3 treba: Mehrfüssiges Gefäss der Stufe Anzabegovo I, Block L; Natpisi ispod slika 5—8 pomeraju se za jedno mesto, a natpis ispod sl. 9 ide ispod sl. 12. Natpis ispod sl. 12 ide ispod slike 2). Gimbutas, 1976, 29 i d. nije izdvojila fazu Ib i Ic i pogrešno interpretira faze II i III. Ornament spirale tipičan je tek u fazama III i osobito IV, koju Gimbutas takođe nije izdvojila već je identifikuje sa vinčanskom grupom.

rakteristične igle i šila od kosti, nekada veoma brižljivo obrađena. Medu spatulama, u fazi Anzabegovo—Vršnik I, karakteristične su one od kosti čiji je kašikasti deo izrađen uzdužnim zasecanjem kosti po sredini, što predstavlja karakterističnu formu u Protoseskio-kulturi Tesalije[16].

Od drugih predmeta ove vrste treba pomenuti kamene žrvnje uobičajenog oblika, jajastu đulad za praćku i nepravilne kružne pločice, isečene iz zida sudova, mahom vertikalno bušene, čija je namena nedovoljno jasna (gladilice?). Retka je i pojava pršljenova za vreteno.

Najkarakterističniju vrstu nalaza grupe čini k e r a m i k a, koja je veoma bogato zastupljena. Na osnovu njenih stratigrafski propraćenih odlika u fakturi, ornamentici i donekle oblicima moguće je precizno dokumentovati relativnu hronološku podelu naše grupe. Pri tome, medutim, treba osobito podvući da se izvesne pojave u fakturi i oblicima sudova mogu pratiti kroz sve etape grupe. Imajući u vidu ovu situaciju, a posebno kontinuitet pojedinih keramičkih vrsta kroz etape grupe Anzabegovo—Vršnik, odstupilo se donekle u ovom slučaju od opšteg principa obrade pojedinih faza jedne određene kulturne grupe. Kako se kontinuitet u okviru grupe, kao i njena interna evolucija mogu naročito sagledati u postojanju i zastupljenosti izvesnih keramičkih vrsta, osobito njihovih faktura, dat je izdvojeno pregled ovih pojava, čijem je proučavanju, s obzirom na njihovu važnost, kod obrade materijala iz Anzabegova i posvećena osobita pažnja.

Osnovnu karakteristiku grupe čini izuzetna brojnost fine i obične keramike u odnosu na grubu.

Fina keramika rađena je od dobro prečišćene zemlje koja može sadržati sitna zrnca peska ili mike. Po pravilu, ova je keramika dobro, skroz pečena. Površina suda brižljivo je obrađena i polirana, tako da poseduje umeren do intenzivan sjaj. Nekada je, naročito kod slikane keramike, površina sa obe ili samo sa spoljne strane prevučena finom, glačanom prevlakom.

Osnovnu vrstu ove keramike čini crvena i mrka monohromna keramika. Nijanse boje variraju od otvoreno crvene do tamne i boje vinskog taloga, a postoji i čitava skala preliva između crvene i mrke keramike, tako da je nekada teško sa sigurnošću izdvojiti mrke od crvenih primeraka. Ipak je upadljivo da broj mrke keramike raste tek od faze Anzabegovo—Vršnik II. Ova monohromna keramika inače je vodeća u svim fazama grupe. Na prvom mestu nalazi se u fazama Ibc, III i IV, dok se u fazi Ia nalazi na drugom mestu iza obične ružičaste keramike, i u fazi II iza keramike tzv. vršničke fakture. U fazi IV na drugo je mesto potiskuje sivocrna monohromna keramika[17].

---

[16] D. Theocharis, 1967, T. XXIIIa.

[17] Za monohromnu crvenu keramiku: Milojčić — v. J. Zumbusch-V. Milojčić, 1971, 69 i d.

Obična keramika rađena je od slične zemlje, ali se od prethodne izdvaja time što je, po pravilu, površina samo izravnana i delom uglačana, bez poliranja. Retka je pojava loše prevlake koja se mahom slabo očuvala. Glavnu vrstu ove keramike čini monohromna svetlomrka roba koja je osrednje zastupljena kroz sve faze grupe. Prati je obična siva keramika koja je retka i počinje se u većoj količini pojavljivati tek od faze Anzabegovo—Vršnik III.

Gruba keramika rađena je od lošije prečišćene zemlje, koja nekada sadrži i krupnije kamenčiće ili plevu. Zidovi sudova su debeli, ali je i ova vrsta keramike mahom dobro pečena. Površina suda ostavljena je neobrađena ili je preko nje nanet sloj razmućene zemlje koji je prekriva (ogrubljena barbotinom). Unutrašnja strana sudova, međutim, mahom je brižljivo glačana ili prevučena posebnom prevlakom, pretežno sive, rede mrke ili beličaste boje. U ovoj vrsti najčešća je gruba svetlomrka keramika. Retka u fazi Anzabegovo Ia, ova keramička vrsta postaje česta već u periodu Ib i održava se kroz celu evoluciju grupe približno na trećem-četvrtom mestu. Daleko je ređa gruba siva keramika, koja brojno raste tek od faze Anzabegovo—Vršnik III i postepeno se u zastupljenosti izjednačuje sa prethodnom grupom.

Kako se iz ovoga vidi, osnovna evolucija keramike sastoji se u postepenom porastu tamnih keramičkih vrsta u odnosu na svetle, što predstavlja jedan postupni i dosta ujednačeni proces.

Osnovni oblici keramike su prilično malobrojni i zadržavaju se kroz sve etape, pri čemu se naravno pojavljuju i izvesne forme koje su vezane samo za pojedine faze (sl. 9). Stalni oblici grupe su loptasti i poluloptasti sudovi raznih dimenzija. U suštini istim formama pripadaju i veliki grubi sudovi koji su verovatno služili za ostavu. Kod loptastih sudova vrat može biti profilisan na razne načine: blago konično izdvojen, viši ili niži cilindričan ili nešto razgrnut. Profilacija poluloptastih sudova takođe je različita i nekad vrlo blaga tako da je potrebno ovu poslednju varijantu izdvojiti kao sudove zaobljenog profila. Pored toga, pojavljuju se i konične zdele. Osnovni oblik drške, karakterističan osobito za fazu Anzabegovo—Vršnik I, tunelasta je, vertikalno bušena, drška. U oblicima dna, sa izuzetkom opšte zastupljenih nešto zadebljanih i blago izdvojenih, posebne forme pokazuju užu vremensku povezanost za određene faze[18]. U svim slojevima, međutim, mada u malom broju, nađeni su sudovi sa otiskom hasure ili tekstila na dnu.

Najveća raznovrsnost postoji, međutim, u ornamentici keramike. Posle ovih podataka o opštim pojavama na keramici svih faza dolazi sada obrada karakterističnih pojava za pojedine etape grupe Anzabegovo—Vršnik.

[18] Ibid., 50 i d.

U fazi Anzabegovo — Vršnik I (T. XIII, 1—4, 6; sl. 9, br. 1—3), osnovnu vrstu keramike čini crvena i mrka monohromna grnčarija sa pretezanjem one crvene boje. Samo u fazi Ia ove grupe, po procentualnoj zastupljenosti, prvo mesto zauzima ružičasta obična keramika bez prevlake, ili sa lošom, mahom otrtom, prevlakom, koja, medutim, već od faze Ib dolazi na drugo mesto. Takode u svim etapama (Ia-c), u malim količinama, javlja se i keramika sa neujednačeno pečenom površinom, čiji je osnovni ton isto tako ružičast. O procentualnoj evoluciji grube, pre svega mrke granulacije, čiji je porast znatan u fazi Anzabegovo—Vršnik Ib, bilo je reči u ranijem izlaganju, kao i o već od početka osrednje zastupljenoj običnoj, mrkoj keramici. Za fazu Anzabegovo—Vršnik I vezana je mrka keramika uobičajenog oblika, mahom dobre fakture i debljih zidova, sa neujednačenom poliranom površinom koja stvara utisak žilica drveta (»gemasert«)[19], zatim svetlomrka keramika, radena od zemlje intenzivnije mešane sa zrncima peska, i konačno, žućkastobeličasta grnčarija, nekada boje slonove kosti, mahom sa crno oivičenim obodom u black-topped-tehnici. Poslednja vrsta osobito je retka, dok se kod dveju prethodnih zapaža izvesno opadanje prema kasnijim etapama faze Anzabegovo — Vršnik I. Pored pomenutih opštih oblika keramike, ovde posebno treba pomenuti sudove na više nogu u finoj poliranoj, monohromnoj crvenoj, odnosno mrkoj i slikanoj keramici (T. XIII, 3, 6). U fazi Anzabegovo — Vršnik Ia čepaste noge ovih sudova pretežno su izdužene, dok u kasnijim etapama (Ib — c) postaju kraće i nešto više. Od drugih oblika treba pomenuti i konične poklopce sa bradavičastim, vertikalno bušenim drškama na rubu, u tehnici fine polirane crvene granulacije. Osnovnu formu drške predstavljaju vertikalno bušene bradavice, koje su u fazi Ia nešto izduženije a u dvema narednim etapama kraće. Od novih keramičkih formi, tokom ove evolucije pojavljuje se u toku faze Ib zdela sa izvijenim (S—) profilom, a u fazi Ic veći bikonični sud, čiji je oblik dokumentovan, i amforom u kojoj se nalazio dečji skelet u grobu faze Ic. Takode je u ovom periodu karakteristična prstenasta noga koja je nalepljena na dno suda. Osobito u fazi Ia, ona može biti ovalnog oblika. U ornamentici grube i obične keramike od samog početka zastupljena je, mada u malom broju, impresso-ornamentika sa utiscima prsta i zarezima noktom, nekad i plastična traka sa utiscima (dokumentovana u Anzabegovu u fazi Ia). Pomoću instrumenta izvedeni su trouglasti, pravilni kružni ili sočivasti ubodi, a retko polumesečasti zarezi, izvedeni utiskivanjem cardium školjke ili njegovom imitacijom. Barbotine ornamentika nalazi se u obliku ogrubljivanja površine suda barbotinom, zatim u obliku gusto ili retko rasporedenih barbotine-nalepaka, a retko u obliku traka izvedenih prevlačenjem preko površine suda (T. XIV, 7). U fazi Ia osobito je karakterističan nalepljeni barbotine, koji

[19] Ibid., 81—82.

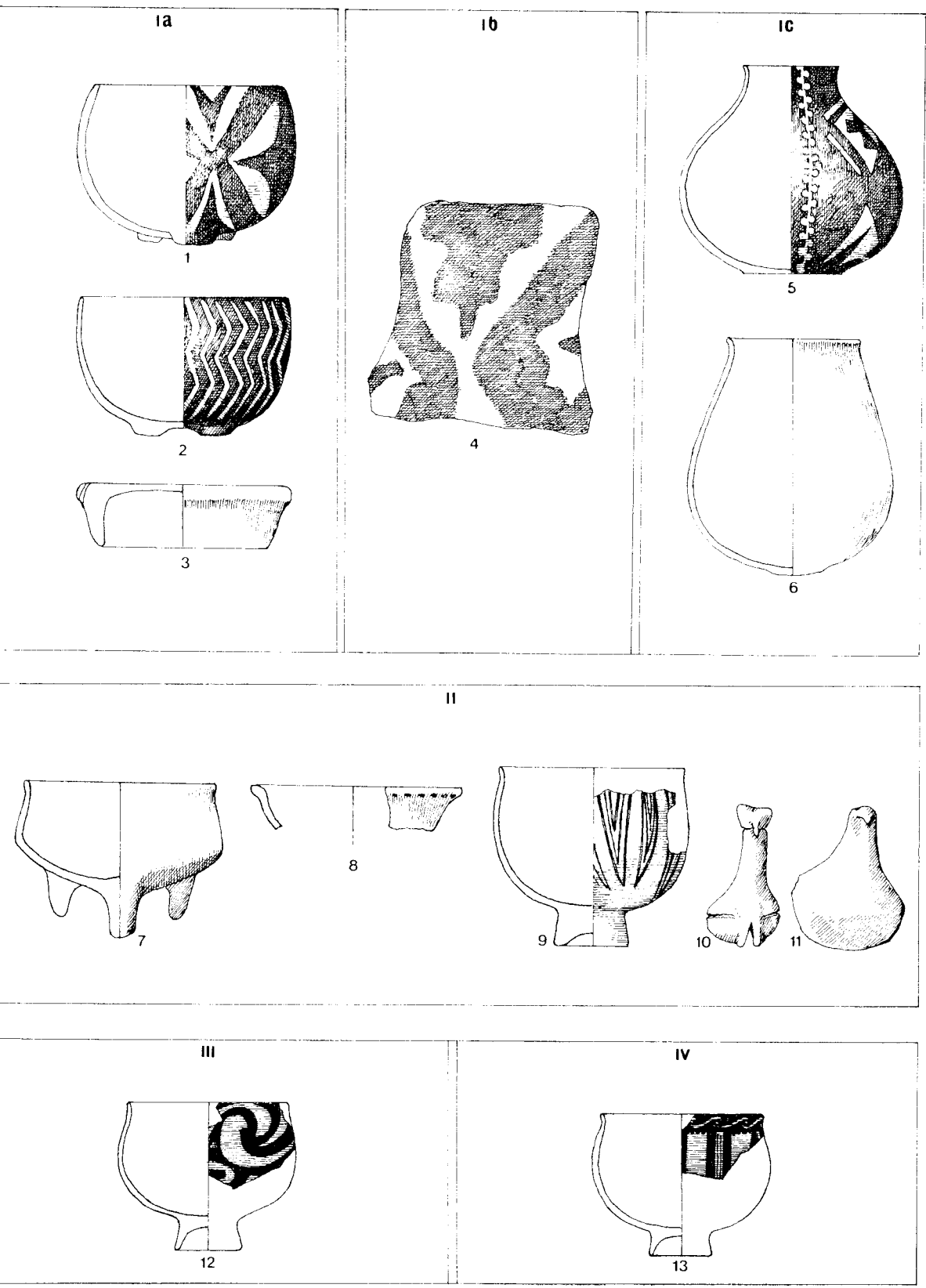

Sl. 9 — Tipološka tabela keramike grupe Anzabegovo-Vršnik (I—IV faza)

se, inače, zadržava i kroz kasnije etape. U finoj keramici srazmerno je često slikanje belom bojom na crvenom ili mrkom pozadu koje, fakturom i ornamentikom, pruža i najviše mogućnosti za izdvajanje pojedinih faza.

Tako se u fazi Ia nalazi i ružičasta, obična keramika, sa lošom prevlakom ili bez nje, na čijoj je površini slikanje vršeno belom bojom lošeg kvaliteta koja se često otire. Kao osnovni motivi ove keramike pojavljuju se meandri i meandroidi. U kasnijim etapama posle faze Anzabegovo — Vršnik Ia, ova keramička vrsta više nije zastupljena. Naprotiv, kroz sve etape (Ia — Ic) pojavljuje se fina polirana, crvena i, u manjoj meri, mrka grnčarija sa belo slikanim ornamentima trougla (T. XIII, 2). Površina sudova ovde je, po pravilu, brižljivo polirana. Tek u fazi Ic javlja se i otvorenomrka ili crvenkasta keramika, lošije fakture, čija površina ne pokazuje tragove intenzivnijeg poliranja. I po svojim motivima, ova poslednja grupa slikane keramike razlikuje se uglavnom od ranijih vrsta. Kao ornamentalni motivi polirane, slikane keramike u fazi Ia pojavljuju se na razne načine i mahom slobodno i nesistematski raspoređeni trouglovi, vertikalni, paralelni cik-cak motivi i floralni ornamenti koji prikazuju stilizovanu krunicu cveta (T. XIII, 2,6).[20] Osnovni element ovih motiva, po pravilu, jeste trougao. Pored toga, javljaju se i slobodno izvedeni krivolinejni motivi, često u slobodnoj kombinaciji sa drugim elementima, dok su retko kad strane trouglova sferno-kriv linejno izvijene. U fazi Ib ostaju u upotrebi isti osnovni ornamenti, s gubljenjem floralnih motiva, i iščezavanjem lošije keramike sa meandrastim ornamentima. Motiv trougla, koji se već ranije nalazio u osnovi svih ornamentalnih kombinacija slikane keramike, sada se složenije kombinuje u raznim oblicima, pri čemu jače dolazi do izražaja težnja ka pravilnom, ritmičkom, stepenastom kombinovanju trouglova (sl. 9, br. 4) iako ona nije bila sasvim nepoznata ni prethodnoj fazi. Iščezavaju vertikalni sistemi cik-cak traka (T. XIII, 6), dok se uglavnom samo za ovaj period vezuju talasaste, slikane trake. Izuzetnu pojavu predstavlja jedan fragment uobičajene fine fakture na kome se, izgleda, može sagledati deo antropomorfne predstave. Konačno, u fazi Ic, pored pomenutog opadanja fakture slikane keramike, uz zadržavanje od ranije poznatih motiva, padaju u oči kapljičasti motivi slikani belom bojom, po pravilu duž ruba sudova (T. XIII, 1,4), kao i paralelni nizovi motiva u obliku zareza, kakvi su naročito jasno vidljivi na jednom fragmentu ovog perioda iz Vršnika[21].

U fazi Anzabegovo-Vršnik II (sl. 9) kojoj pripadaju ostaci dveju ranije pomenutih kuća, kao i nalazi iz prirodne depresije iznad koje su ove kuće bile podignute (9), upadljivo je pretezanje nove fakture keramike, tzv. vršničke (dobro poznate iz slojeva faze II na istoimenom nalazištu), koja, na početku ovog perioda i za kratko vreme, potiskuje čak na drugo mesto

[20] Ibid., 64–65.

[21] Za slikanu keramiku: M. Garašanin-V. Sanev i dr., 1971, No. 3 – 6 (Ia); 1 – 2 (Ib); 7 (Ic). Motiv Ic: Garašanin 1974a, sl. 8; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, 56.

crvenu i mrku monohromnu keramiku. Sudovi ove fakture rađeni su od dobro prečišćene zemlje koja može sadržati sitna zrnca peska ili mike. Zidovi sudova srazmerno su debeli, ali su oni, po pravilu, odlično pečeni i tvrdi. Površina suda prevučena je finom, pretežno sivomaslinastom, ređe crvenkastom, mrkom ili žućkastom, prevlakom, u čiji je sastav dodavana neka, do sada hemijski neanalizirana, masna materija. Otuda je pri poliranju površina sudova dobijala mastan sjaj, dok je na dodir prevlaka sapunjasta, te pod prstima podseća na fakturu klasične minijske keramike sa kojom, naravno, hronološki, te i genetski, ne može imati nikakve veze. U ovom periodu potpuno iščezavaju fina svetlomrka i žućkasta (eventualno black-topped) keramika ranijeg perioda, kao i neujednačeno pečena (gemasert) keramika. Ovu vrstu u malom broju sada zamenjuje druga slična vrsta grnčarije, ovoga puta tankih zidova, kod koje su trake neujednačenog glačanja nešto pravilnije raspoređene i često, zavisno od pečenja sudova, dobijaju blago ružičaste nijanse koje, na prvi pogled, daju utisak bojenja. Od ovoga momenta ova se vrsta grnčarije može pratiti i kroz kasnije etape, postajući opet izuzetno retka u fazi Anzabegovo — Vršnik IV. Osnovni oblici sudova ostaju i nadalje isti, no iščezava forma suda na više nogu u tipičnoj fakturi monohromne grnčarije, a vertikalno bušene tunelaste drške postaju ređe iako ih je, u znatno umanjenom broju, moguće pratiti i kroz kasnije etape. Kao nova keramička forma, vezana gotovo isključivo za sudove »vršničke« fakture, pojavljuju se blago loptasti ili bikonični sudovi sa visokim ramenom i niskim cilindričnim vratom, koji je, često, od ramena odvojen horizontalno udubljenim žlebom. Fragmenti iz odgovarajućih slojeva u Anzabegovu potvrđuju postojanje sudova ovog oblika, postavljenih na više nogu (T. XIV, 6), čiji jedan odličan primerak predstavlja pouzdano rekostruisani sud sa Vršnika[22]. Drugu karakterističnu formu, vezanu mahom za ovu fakturu, predstavljaju retki fragmenti koji indiciraju postojanje boce sa uskim i visokim cilindričnim vratom. Pojavljuju se i loptasti oblici sa proširenim ravnim obodom koji nestaju već u fazi III. U ornamentici sudova »vršničke« fakture treba pomenuti i pojavu vertikalnih ili koso raspoređenih, paralelnih, rebrastih kanelura. Inače u ornamentici grube i obične keramike ostaju u upotrebi motivi izvedeni u tehnici impresso ili barbotine u formama koje su od ranije poznate (T. XIV,7). Prvi put, kao tipičan, pojavljuje se ornament arkadnog barbotina sa vertikalnim, polulučno završenim, paralelnim barbotiniranim rebrima na površini sudova čiji je gornji deo neposredno ispod oboda, mahom brižljivo glačan i čak poliran. Ovakav kontrast između oboda i donjeg dela suda, no bez izrazito arkadnog barbotiniranog ornamenta, poznat je i iz ranijih perioda. Isto tako se od ovog vremena javlja organizovani barbotine. U slikanoj keramici

[22] M. Garašanin-D. Garašanin, 1961, sl. 26; M. Garašanin-V. Sanev i dr. 1971, No. 47; V. Sanev-D. Simoska i dr. No. 85.

javljaju se još uvek, premda retko, fragmenti sa belo slikanim motivima, mahom onima u vidu kapljice ispod oboda suda. Prvi put, međutim, javlja se i keramika sa tamno slikanim motivima na svetlom pozadu. Već od samog početka uporedno se javlja keramika ove vrste, sa motivima izvedenim crnom ili tamnomrkom tečnom bojom na crvenoj ili svetloj oker osnovi, koja se često povezuje sa primenom posebne previake, i ona slikana smolastom bojom koja se lako otire, ostavljajući trag na površini suda. Kao motivi ove keramike izuzetno se javljaju i horizontalni nizovi tamnih kapljica ispod oboda, kao i posebni motivi, npr., oni izvedeni u formi latinskog slova Z. Ove pojave, osobito prvopomenuta, ukazuju na direktnu povezanost sa kasnim elementima faze Anzabegovo — Vršnik I. Kao drugi motivi na sudovima slikanim na ovaj način nalaze se vertikalne, paralelne trake, u alternaciji debljih i tanjih, (sl. 9, br. 9) između kojih se povremeno primenjuju mrežasti ornamenti. Nekad se trake pri dnu suda sažimaju i spajaju. Duž oboda suda može se nalaziti i motiv visećih trouglova (T. XIII, 5b). Ovakva se ornamentika već usko vezuje za tipičnu dekoraciju slikane starčevačke grnčarije[23]. U keramici ovog perioda takode se prvi put kao tipična pojava nalazi niska, šuplja, konična noga.

U fazi Anzabegovo — Vršnik III (sl. 9) dolazi do znatnog opadanja »vršničke« fakture, pri čemu se monohromna polirana crvena i mrka keramika opet brojno vraća na prvo mesto. U ovo doba dolazi, međutim, i do izvesnog porasta polirane monohromne mrke u odnosu na crvenu grnčariju koji se i dalje održava i u toku kasnije evolucije. Takode, osobito od ovog vremena, pada u oči porast tamnih keramičkih vrsta u finoj običnoj i gruboj keramici, na koje je, kao opštu karakteristiku u evoluciji grupe, ukazano u ranijem izlaganju. Intenzivno crna sjajna keramika u fakturi slična tesalskim vrstama, koja se prvi put počela pojavljivati krajem faze II, zadržava se i nadalje u malom broju. Osobito treba pomenuti opadanje u kvalitetu fine monohromne keramike osobito crvene i mrke, pri čemu je još više otežano opredeljenje po boji mnogih fragmenata. Među oblicima ove grnčarije češće se javljaju fragmenti tankih zidova sa horizontalnim žlebom ispod oboda. Pri tome je, većinom, obod sa spoljne, a manje sa unutrašnje strane svetlije boje. Ove pojave predstavljaju izvesnu lokalnu evoluciju oblika prvobitno vezanih za »vršničku« fakturu u jednoj kasnijoj etapi i možda u regionalnim uslovima razvoja. U osnovnim formama keramike ne konstatuju se osobite izmene. U impresso i barbotine keramici, kao i onoj ukrašenoj instrumentom, nema takode bitnih razlika sem porasta procenta fragmenata ukrašenih gusto ili razređeno rasporedenim barbotine nalepcima. U slikanoj keramici ovom periodu pripadaju poslednji retki fragmenti, ukrašeni belom bojom na crvenom pozadu, što, možda, predstavlja i slučajnost, te ne mora

[23] M. Garašanin, 1974a, 26, sl. 9; M. Garašanin-V. Sanev i dr. No. 19; up. V. Sanev-D. Simoska i dr. 115 (Rug Bair).

imati stratigrafsku ni hronološku vrednost. Ipak, zanimljiva je pojava jednog fragmenta iz horizonta IIIa u Anzabegovu sa krivolinejnim belim slikanim motivima i izostavljenim srpastim površinama (negativni motiv), koja podseća na ornamentiku porodinske grupe, a ne nalazi direktne analogije u ranim fazama ove vrste slikane grnčarije u Anzabegovu. Inače se još sporadično pojavljuju fragmenti sa belim motivima kapljica. U grnčariji, slikanoj tamnom bojom na svetlom pozadu, produžuju se već pomenute osnovne vrste, izdvojene po karakteru primenjene boje i po tonu pozada, koje se, uostalom, zadržavaju u kasnijoj etapi. I osnovni motivi ove slikane keramike ostaju nepromenjeni. Značajno je, međutim, da se za ovaj period mogu vezati prvi fragmenti sa slikanim motivom spirale, izvedene tamnom bojom na svetlom pozadu. U pitanju je, pre svega, jedan fragmenat nađen neposredno iznad ruševina kuće faze Anzabegovo — Vršnik II. Radi se o velikoj spirali koja je kao neprekidni motiv tekla oko celog trbuha suda a vezivala se za tanku tamnu prugu koja prati njegov rub (T. XIII,7).

Faza Anzabegovo — Vršnik IV (sl. 9) je vreme još jačeg porasta tamnih keramičkih vrsta, kako u grubom materijalu (siva gruba grnčarija), tako i u finom, gde tamna siva ili crna monohromna keramika postaje ravnopravna sa crvenom. Među oblicima nestaju zdele sa izvijenim S-profilom, dok se sudovi sa žlebom ispod oboda, vezani prvobitno za pojave vršničke fakture, sada zadržavaju samo sporadično. U ovom periodu posle prekida od faze Anzabegovo — Vršnik Ib ponovo se pojavljuje prstenasta noga suda. Takođe karakterističnu vrstu nalaza čine noge žrtvenika mahom sa oštrom ivicom i nekada ukrašene urezanim ornamentima, koje se bliže vezuju za pojave grupe Karanovo III u Bugarskoj[24]. U ornamentici među grubom keramikom opada impresso-ornamentika, dok su u barbotine tehnici česti motivi nalepaka gusto ili retko rasporedenih, zatim arkadni i organizovani barbotine, koji se može javljati i u formi krivolinejnih motiva. Tamno slikana ornamentika češća je u ovom periodu, gde se pojavljuju u većem broju krivolinejni, osobito spiralni i meandrasti motivi. Sigurno se u fazi IV javljaju složene tekuće spirale ispod oboda suda (T. XIII, 5). Sa spoljne strane spirale mogu biti ograničene dvojnom slikanom trakom, a nekada su međusobno povezane nazubljenim trakama. Takođe se pojavljuje spirala sa krajem u obliku kandži. I dalje su u upotrebi, od ranije poznate, velike spirale. Često se spiralni motivi na gornjem delu suda povezuju na trbuhu sa vertikalnim snopovima debljih i tanjih traka kakve se, u geometrijskoj ornamentici tamno slikane keramike, nalaze već od samog početka (no bez spirale), što takođe potvrđuje kontinuitet u ovoj keramičkoj vrsti[25].

---

[24] Up. P. Detev, 1960, 27, sl. 26.

[25] Npr., M. Garašanin, 1974a, 26, sl. 12; M. Garašanin-V. Sanev i dr., 1971, No. 33—34; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No. 60—61; R. Galović, 1967, T. II, 2—4; III; IV, 5—6; M. Garašanin-G. Spasovska 1976, 94 i d., T. III, 1, 3; IV, 3—4.

Počevši od sloja 2, u Anzabegovu se pojavljuju i prvi primerci sigurne vinčanske grnčarije (T. XIV, 3) koja je, međutim, naročito česta tek u gornjem sloju 1. Ovde se ona pojavljuje još uvek zajedno sa elementima grupa Anzabegovo — Vršnik IV, ali se ne može tvrditi da ovo pokazuje sigurni sinhronizam obeju grupa. Naprotiv, inventar niza jama vezanih za sloj 1 upućuje više na hronološko izdvajanje vinčanske grupe na ovom lokalitetu. U takvoj situaciji takođe je teško odrediti da li nekoliko fragmenata, ukrašenih na beloj prevlaci tehnikom zgrebanih (»scrapped«) krivolinejnih ornamenata, pripadaju još grupi Anzabegovo — Vršnik IV ili predstavljaju lokalnu pojavu u vinčanskoj grupi u ovom kraju[26].

Stratigrafska zapažanja o izdvajanju pojedinih faza grupe Anzabegovo — Vršnik, izvršenom prvenstveno na osnovu keramike, potvrđena su uglavnom i na drugim lokalitetima grupe. Tako karakteristične pojave u najnižim slojevima Vršnika i u odgovarajućim jamama ukazuju na povezivanje početaka ovog nalazišta sa fazom Anzabegovo — Vršnik Ic, o čemu govori češća pojava grube keramike, kao i karakter slikanih belih motiva srpastih, i u obliku kapljica, na fragmentima mahom lošije fakture. Dalja evolucija naselja uglavnom odgovara onoj u Anzabegovu, pri čemu se kao lokalno svojstvo, možda u vezi sa jačim uticajem komponente Karanovo II, treba navesti česta pojava sive keramike i srazmerno retka crvena monohromna i polirana vrsta. Na lokalitetu Rug — Bair evolucija uglavnom odgovara fazama Anzabegovo — Vršnik II—IV, no i ovde se u monohromnoj keramici zapaža pretezanje sive. U gruboj keramici barbotine ornamentika preteže nad impressom, pri čemu u dva gornja sloja (Anzabegovo — Vršnik III—IV) dolazi do sve većeg porasta organizovanog barbotina. U slikanoj keramici, u najnižem sloju nalazi se, pored geometrijskog slikanja tamnom bojom, i belo slikanje, što odgovara situaciji u fazi Anzabegovo — Vršnik II, dok se u dvema kasnijim etapama u tamnom slikanju pojavljuju i spirale, kasnije i u formama bogato razvijenih, barokiziranih spirala tipičnih i za Anzabegovo — Vršnik IV. Ovom istom periodu pripadao bi uglavnom materijal iz starijih slojeva Zelenikova, što takođe potvrđuju oblici spirala sa ovog nalazišta[27].

Nasuprot ovakvom bogatstvu keramike, plastika je u grupi Anzabegovo — Vršnik srazmerno retka. Broj statueta na raznim lokalitetima, pa i u samom Anzabegovu srazmerno je mali. Ipak je moguće razlikovati nekoliko osnovnih tipova antropomorfne plastike[28]. Tako se u svim fazama javljaju statuete sa predimenzioniranim vratom, kod kojih,

---

[26] Za vinčanski materijal Anzabegova: M. Garašanin, D. Sanev i dr., 1971, No. 37; P. Korošec-J. Korošec, 1973, 57 i d., T. XXVII, XXVIII, 3, 11; XXIX, 3—14; XXX, 2; XXXI, 9 (ovde naveden samo tipičan materijal); L. Mount-Williams u M. Gimbutas i dr., 1976, 117 i d. (i odgovarajuće ilustracije).

[27] Za Vršnik: M. Garašanin-D. Garašanin, 1960—1961, passim; za Zelenikovo: Garašanin-Spasovska, 1976, osob. 11 i d. (sa ilustracijama); za Rug Bair: Sanev 1976, 203—231.

[28] M. Gimbutas i dr., 1976, 198 i d.; M. Garašanin-D. Garašanin, 1960—1961, sl. 15—19, 22—24, 31—32, 35.

s obzirom na njihovu lošu očuvanost, često nije moguće sigurno odlučiti da li se radi o stubastim statuetama u užem smislu, ili o fragmentima sa dugim vratom. Možda bi ovom tipu pripadao jedan vrlo primitivni fragmenat faze Ib iz Anzabegova, na čijem je licu samo naznačen nos, no koji odgovara delu cele figure od kosti, pripisane fazi II. Posebnu varijantu čine minijaturne, sedeće, steatopigne figure sa predimenzioniranim vratom (sl. 9, br. 10) koje se vezuju za isti period[29]. U fazi Anzabegovo — Vršnik III i IV javljaju se statuete sa predimenzioniranim vratom i proširenim, šupljim trupom, poznate iz Vršnika i Zelenikova[30]. (T. XXXVII, 6). Drugu vrstu statueta koje su nađene u Anzabegovu i na Vršniku predstavljaju jako uprošćene i shematizovane figure sa izduženim zašiljenim vratom i proširenim, kruškastim trupom (sl. 9, br. 10—11). Najtipičniji primerak ove vrste nađen je na Vršniku i pripada fazi Anzabegovo — Vršnik II. Pripadnost ovom periodu potvrđena je i nekolikim nalazima iz Anzabegova, ali je jedan primerak koji predstavlja varijantu ovog tipa nađen u sloju faze Anzabegovo Ic na tome lokalitetu. Ove statuete slične su tipovima poznatim u Tesaliji u okviru Protoseskло-grupe[31]. Sa njima stoji u vezi i tip statuete sa lomljenom osovinom, svakako sedeće figure iz faze II koja je srodna sa plastikom Porodina. Najzad, poznate su i steatopigne stojeće statuete sa izdvojenim nogama, rađene u dve polovine, i poznate iz faze Anzabegovo — Vršnik II i III na Vršniku. Ove statuete mogu biti u kukovima skroz horizontalno bušene radi boljeg povezivanja izdvojeno rađenih delova. Sličnu tehniku izrade statueta nalazimo i u Nea Nikomedeia[32].

Antropomorfna vaza takođe je poznata grupi Anzabegovo — Vršnik. Jedan fragmenat iz sloja faze Ic u Anžabegovu deo je trbuha takvog suda sa izvanredno modelovanom predstavom ruke. Drugi primerak sa Vršnika iz faze Anzabegovo — Vršnik II (T. XIV, 1) predstavlja donji deo vaze u obliku steatopigne figure, ukrašen ubodima izvedenim instrumentom[33]. Pojedini fragmenti antropomorfnih vaza sa predstavom lica na obodu koji su nađeni u gornjim slojevima Anzabegova mogu se sa više verovatnoće vezati za nalaze vinčanske grupe na ovom lokalitetu.

Karakter ornamentike i plastike ove grupe ukazuje da se u umetničkom poimanju njenih nosilaca sigurno susreću dve komponente. Slobodna i maštovita ornamentika rane slikane keramike, osobito one faze Ia, sa izrazitom tendencijom ka primeni floralnih (T. XIII, 3) i figuralnih

---

[29] M. Garašanin, V. Sanev i dr., 1971, No. 39; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No: 73; Gimbutas, 1976, 210, sl. 44.

[30] M. Garašanin-D. Garašanin, 1961, sl. 15; M. Garašanin-G. Spasovska, 1976, 89, sl. 6; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No. 144.

[31] M. Garašanin-D. Garašanin, 1960—1961, sl. 24; Milojčić — v. J. Zumbusch-V. Milojčić 1971; donekle: M. Gimbutas 1976, 210. sl. 143.

[32] M. Garašanin-D. Garašanin, 1961, sl. 19; R. Rodden i dr., 1962.

[33] M. Garašanin-V. Sanev i dr., 1971, No. 12; M. Gimbutas i dr., 1976, T. XXVI; M. Garašanin-D. Garašanin, 1961, sl. 33; M. Garašanin-V. Sanev i dr., 1971, No. 48; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No. 91.

ornamenata, kao i visoki umetnički nivo dela ruke antropomorfne vaze iz faze Ic u Anzabegovu upućuju na anadolske koncepcije. Nasuprot tome, stilizovanost plastike u celini i osobito pojava stubastih motiva te grupe pre su u vezi sa uže balkanskim, kontinentalnim shvatanjima. Da ova komponenta postupno postaje nadmoćna, pokazuje već i evolucija ranije, slikane ornamentike sa sve više naglašenom težnjom za ritmičkom podelom površine suda (npr., u stepenastom raspoređivanju ornamenata trouglova) a posebno kasnija, tamnom bojom slikana, keramika čiji motivi, raspoređeni u vertikalne snopove ili horizontalne frizove, (T. XIII, 5) imaju za cilj da jače istaknu formu i površinu ukrašavane vaze.

EKONOMIKA

O ekonomici grupe Anzabegovo — Vršnik najviše podataka pružaju istraživanja u Anzabegovu, dopunjena nekim podacima sa Vršnika. Tako je nesumnjivo da je zemljoradnja predstavljala jednu od osnovnih grana privrede. Pri tome su naročito gajene razne vrste pšenice, i to pre svega triticum dicoccum, a u manjoj meri triticum monococcum. Obe vrste pojavljuju se u svim fazama grupe. Dok nalazi iz Anzabegova, koji su uglavnom dobijeni flotacijom, ne moraju iskazivati sa punom sigurnošću stvarni odnos vrsta, oni iz ambara faze III na Vršniku govorili bi o znatnijem iskorišćavanju vrste triticum monococcum[34]. Posebno se izdvaja jedna vrsta heksaploidne žitarice, vezane isključivo za fazu Anzabegovo — Vršnik I, a koja je inače osobito tipična za stariji neolit Balkana. Od drugih žitarica, u znatno manjoj meri gajen je ječam, a od drugih kulturnih biljaka grašak i sočivo. I stočarstvo je u životu nosilaca grupe igralo vidnu ulogu[35]. Pada u oči veliki procenat pripitomljenih životinjskih vrsta, doduše sa izvesnim opadanjem u kasnijim fazama (Anzabegovo — Vršnik I 90,27%; Anzabegovo — Vršnik III — IV 84,74%) u odnosu na divlje. Pri tome su ovca i koza apsolutno pretežne vrste u svim fazama grupe, takođe sa izvesnim opadanjem prema kasnijim epohama (Anzabegovo — Vršnik I: 70,80%; Anzabegovo — Vršnik III — IV: 64,89%). Na drugom mestu među gajenim vrstama nalazi se u fazama I (10,62%) i II (15,19%) goveče, koje, međutim, u kasnijim fazama ustupa mesto svinji (7,63% i 8,40%). I ova životinja gajena je već od faze Anzabegovo — Vršnik I (faza I: 7,08%; faza II: 8,86%). Procenat gajenja psa je minimalan, no sa stalnim porastom od faze I (1,77%) do faze III—IV (3,82%). Od divljih životinja najviše su lovljeni tur, razne vrste jelena i divlja svinja. Kosti riba i ptica zastupljene su u malom broju, dok su kornjače srazmerno

[34] J. Renfrew u M. Gimbutas i dr., 1976, 300—310; M. Hopf u M. Garašanin-D. Garašanin, 1961, 41—45.
[35] S. Bökönyi u M. Gimbutas i dr. 1976, 313—374.

brojne. Za izradu oruđa od tesanog kamena najviše su upotrebljavani kvarc i kriptokristalne silikatne stene vulkanskog porekla (jaspis, kalcedon i opaliti). One potiču primarno iz ležišta severoistočno od Svetog Nikole, ali su mogle biti dobijene iz rečnih korita u blizini naselja. Sličnog porekla je i obično kamenje koje se nalazi na lokalitetu i delom je služilo kao tučak za mlevenje hrane. Ono se, međutim, ne nalazi u rečnim tokovima, ali je njegovo postojanje konstatovano i na rubu susednog brda Bogosloveca. Za izradu kamenih sekira upotrebljavani su jadeiti i serpentinske stene koje se takođe nalaze na istom mestu. Druga vrsta kamena kvarciti, felsiti i sitnozrni glinac mogu poticati iz susednog područja, tzv. Peširovske formacije[36].

Sve ovo pokazuje da su nosioci grupe Anzabegovo — Vršnik očigledno živeli u primitivnim rodovskim zajednicama čije je osnovno zanimanje zemljoradnja i stočarstvo, dok lov, a pogotovu ribolov igraju sekundarnu ulogu. Lokalne razlike u karakteru materijalne kulture pojedinih nalazišta upućuju na izdvajanje u manje ekonomske zajednice. Druge pojave u materijalnoj kulturi, o kojima će biti govora u daljem izlaganju, govore, međutim, i o održavanju kontakta, nekad čak i sa udaljenijim oblastima. Elementi za proučavanje ekonomskog života kojima raspolažemo i koji su gore izneti ne daju, međutim, osnova za podrobnije proučavanje karaktera ovih veza.

GENEZA, HRONOLOGIJA I KULTURNI ODNOSI

Istraživanja vršena poslednjih decenija na području jugoistočne Evrope nesumnjivo pokazuju da se u ovoj oblasti u starijem neolitu sučeljavaju tri velika kulturna kompleksa, i to:

Balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita, koji je okarakterisan, pre svega, svetlom monohromnom finom i običnom keramikom, koju već vrlo rano prati i slikana, zatim loptastim i poluloptastim oblicima sudova u raznim varijantama sa tipičnim, mahom vertikalno bušenim, tunelastim drškama. Ovaj kompleks obuhvata pored Anadola jugoistočni Balkan i južni deo centralnog Balkana, sa velikim delom Grčke, a širi se delom i prema severu do Panonije i Karpata;

Cirkummediteranski (ili zapadno mediteranski) kompleks, koji pre svega obuhvata zapadni deo Sredozemlja sa severnom Afrikom i jadranskom oblašću. Njegovu osnovnu karakteristiku, pored u osnovi sličnih oblika keramike, čini grnčarija mahom grube fakture, koja primarno ne poznaje slikanje, a ukrašena je tehnikom utiskivanja (impresso) i posebno utiskivanja ruba školjke (cardium) ili njegovom imitacijom;

---

[36] D. Weide u M. Gimbutas i dr., 1976, 418–441.

Jedan još uvek nedovoljno jasan kompleks koji bi se mogao uslovno nazvati južnopanonsko-severnobalkanskim. I njegovu karakteristiku čini primarno gruba i, manje, obična keramika sa ornamentikom impresso, a posebno barbotinom. Danas postaje sve jasnije da se ovaj kompleks mora odvojiti od cirkummediteranskog, iako njegova evolucija nije sasvim jasna[37].

Osnovne teritorije ovih kompleksa primarno su dosta jasno razgraničene, iako se u dodirnim zonama nesumnjivo pojavljuje izvesno presecanje njihovih zona rasprostranjenosti. Evolucija srednjeg neolita u svim ovim krajevima teče na osnovama starijeg neolita uz jače međusobno prožimanje i spajanje elemenata raznih grupa često primarno vezanih za razne komplekse ranijeg perioda[38].

Grupa Anzabegovo — Vršnik započinje u starijem neolitu i svojim osnovama nesumnjivo pripada balkansko-anadolskom kompleksu starijeg neolita. U vezi sa tim potrebno je, međutim, prikazati u glavnim crtama njenu genezu, odnos prema drugim grupama istog kompleksa, kao i dalju evoluciju tokom srednjeg neolita, u njenim fazama II—IV.

Treba naglasiti da je za sada još uvek nemoguće sa više sigurnosti izvršiti povezivanje grupa ovog kompleksa na Balkanskom poluostrvu, uključujući tu i grupu Anzabegovo — Vršnik, sa odgovarajućim pojavama u Anadolu. U opštem karakteru keramike, formama, fakturi i ornamentici slikane grnčarije nesumnjivo je genetska veza sa nalazima tipa Hacilar V—I, ali se detalji hronoloških i kulturnih odnosa ne mogu precizirati, s obzirom na još uvek nedovoljni materijal koji je iz Anadola publikovan[39].

Na osnovu današnjeg stanja istraživanja moguće je nešto bolje osvetliti odnos grupe Anzabegovo — Vršnik prema starijem neolitu u Grčkoj, pre svega Tesaliji i u Egejskoj Makedoniji, blagodareći objavljenom i stratigrafski obrađenom materijalu iz Otaki Magula kod Larisse, koji korisno dopunjuju nalazi sa većeg broja drugih tesalskih nalazišta, prvenstveno sa novih iskopavanja u Achilleionu kod Farsale[40]. Na osnovu rezultata istraživanja u Otaki Magula moguće je u starijem neolitu Tesalije izdvojiti dve glavne faze, i to: stariju Protoseskio i mlađu Preseskio, koja je prema glavnom nalazištu Magulita u novije vreme nazvana i imenom Magulita grupa. U Otaki Maguli osnovnu razliku između ovih dveju grupa čini gubljenje u Preseskio (Magulita)-fazi slikane keramike ukrašene tamnim i vrlo retko belim motivima čiji osnov čini trougao, a uporedo sa tim prva pojava, doduše u dosta skromnim razmerama, impresso-keramike,

---

[37] M. Garašanin, 1971, 73—84; Isti, 1974, 1—48, osob. 7 i d.
[38] Isti, 1974, 10 i d.
[39] Isti, 1971, 81.
[40] Milojčić — v. J. Zumbusch-V. Milojčić, 1971, 111—151; D. Theocharis i dr., 1973, 37 i d.; M. Gimbutas, 1974, 277—301.

i u jednoj kasnoj etapi keramike ukrašene pomoću instrumenta ili otiskom cardium školjke. Niz drugih karakteristika pokazuje, međutim, nesumnjivi kontinuitet između Protoseskla i Preseskla: to su razne vrste monohromne keramike, pre svega apsolutno dominantne crvene i mrke polirane, kao i osnovni oblici sudova. Na prvi pogled, s obzirom na gubljenje slikane keramike u slojevima Preseskло u Oţaki Maguli, izgledalo bi opravdano grupu Anzabegovo—Vršnik I vezati za Protoseskло-grupu. Protiv ovoga govori, međutim, nekoliko odlučujućih činjenica, i to:

1. U grupi Anzabegovo—Vršnik pojavljuju se već od samog početka (faza Ia) ornamenti izvedeni pomoću instrumenta i otiska školjke ili njegovom imitacijom, što je tipično za najmlađe slojeve Preseskло (Maguliţa)-grupe u Oţaki Maguli, koji neposredno prethode Seskло-grupi;

2. Takođe je za ovaj period u Oţaki Maguli tipična pojava neujednačeno polirane mrke keramike (»gemasert«), koja oblicima i po fakturi potpuno odgovara starijoj vrsti ove keramike u Anzabegovu. Ova keramika vezana je isključivo za fazu Anzabegovo—Vršnik Ia-c;

3. U ovom smislu govore i jako stilizovani kruškasti idoli grupe Anzabegovo—Vršnik, čija je prva pojava zabilježena u fazi Ic, ali se produžuju i u fazu II. Ovakvi idoli tipični su za Preseskло (Maguliţa)-grupu;

4. I oblik i konstrukcija zgrada iz faza Anzabegovo—Vršnik Ib i Ic, koje su protumačene kao kultni objekti, odgovaraju kolibama koje se u Oţaki Maguli nalaze iznad sloja Protoseskло-grupe i vezuju se za prelazni i za slojeve Preseskло (Maguliţa)-grupe[41].

Ostale odlike kojima se grupa Anzabegovo-Vršnik povezuje za Protoseskло u stvari su samo opšte zajedničke odlike koje obe grupe opredeljuju kao deo balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita.

Ako se imaju u vidu sve ove činjenice, trebalo bi nedostatak slikane keramike u Oţaki Magula i na nekim drugim nalazištima Protoseskло-faze u Tesaliji najpre protumačiti kao lokalnu pojavu. U prilog tome govore i rezultati istraživanja na Achilleionu. Tokom najranije faze ovog nalazišta, koja je vezana za Protoseskло-period (Ib-c), prvi put se pojavljuje slikana keramika sa tamnim, mrkim motivima na svetlom pozadu. Tek u sledećoj etapi (Achilleion II), koju M. Gimbutas pripisuje Preseskло (Maguliţa)-fazi, prvi put se pojavljuje belo slikanje, kao i impresso-keramika. Ova faza na Achilleionu prelazi bez ikakvog prekida u sledeći Seskло-period[42].

Konačno, u ovom pogledu svakako su od interesa još neka zapažanja u Anzabegovu. Tako, stepenasto raspoređivanje trouglastih motiva na starijoj slikanoj keramici ovog lokaliteta veoma podseća na tipičnu dekoraciju tzv. solid stila Seskло-grupe. Sem toga, u Anzabegovu, u nepovređenim slojevima faze Ia, nađeno je nekoliko fragmenata keramike koji

---

[41] M. Garašanin, 1976, osob, 85—86.
[42] Gimbutas, 1974, 291 i d.

se, svojim karakterom, jasno izdvajaju od ostalog materijala i verovatno predstavljaju import. U pitanju je loše pečena, te s toga prilično trošna, grnčarija, rađena od zemlje mešane sa plevom. Površina sudova prevučena je lošim crvenkastomrkim premazom, dok su delovi, namenjeni ornamentisanju, pri tome izostavljeni. Ornamenti su izvedeni u vidu uglastih traka ispunjenih duboko usečenim ubodima (T. XIV, 4). Ova keramika poznata je u Sesklo-kulturi. Značajno je, međutim, da je u Oţaki Maguli, u najkasnijem sloju Preseskio (Magulița)-grupe, nađeno nekoliko fragmenata koji, iako u detaljima odstupaju od ovih primeraka, pokazuju u osnovi iste karakteristike. V. Milojčić—Zumbusch smatra da je ova keramika morala biti rađena u nekom još nepoznatom centru iz vremena Magulița-grupe. Ona se svakako ima smatrati prototipom pomenute vrste Sesklo-keramike[43].

Imajući u vidu sve ove činjenice, može se zaključiti da grupa Anzabegovo—Vršnik I vremenski pripada samom kraju Preseskio (Magulița)-grupe, neposredno pred početak srednjeg neolita sa Sesklo-grupom.

U vezi sa tim zanimljivo je i upoređenje grupe Anzabegovo—Vršnik sa nalazima starijeg neolita u Nea Nikomedeia[44]. Pored opštih odlika vezanih za balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita, koje u tom smislu povezuju Nea Nikomedeia sa Anzabegovo—Vršnikom I, ovde treba posebno ukazati na još neke momente. To je, pre svega, činjenica da se u Nea Nikomedeia, pored slikane keramike u kojoj tamno slikanje preteže nad belim, ali se kao motivi često javljaju trouglovi, pojavljuje i grnčarija sa impresso-ornamentima. Ova poslednja pojava ukazuje i ovde na datiranje posle vremena Protoseskio-grupe. Možda Nea Nikomedeia sa grupom Anzabegovo—Vršnik donekle povezuje i veliki procenat ružičaste monohromne keramike, koja je, kako je istaknuto ranije, tipična za fazu Anzabegovo—Vršnik Ia. S druge, pak, strane, na istom lokalitetu pojavljuju se i monohromni, polirani askoidni sudovi nepoznati grupi Anzabegovo—Vršnik i karakteristični »čepovi« (»Ohrpflocken«), tipični za ranije etape starijeg neolita u Tesaliji[45].

Ako se uporede pojave u Tesaliji, Nea Nikomedeia i grupa Anzabegovo—Vršnik I, stvara se utisak jedne duge evolucije koja počinje u Protoseskio i nastavlja se, u raznim lokalnim varijantama, tokom Preseskio (Magulița)-grupe. Jednu od takvih varijanata, svakako raniju od naše grupe, predstavlja Nea Nikomedeia. Grupa Anzabegovo—Vršnik svojom fazom I predstavlja završnu etapu razvoja starijeg neolita balkansko-anadolskog tipa na samom prelazu u period srednjeg neolita. Ovakva ocena grupe takođe opravdava pretpostavku da se na području Makedonije ima

---

[43] M. Garašanin, 1974a, 25, sl. 6; M. Garašanin-V. Sanev i dr., 1971, No. 11a; Milojčić — v. J. Zumbusch-V. Milojčić, 1971, 79 i d., T. Q, 1—3; VIIIf.

[44] R. Rodden i dr., 1962, 267—288.

[45] R. Rodden i dr., 1962, 285, sl. 11 (SF. 1—3).

računati i sa pojavama ranijih etapa starijeg neolita koje do sada nisu otkrivene.

Teže je utvrditi kontakte grupe Anzabegovo—Vršnik sa grupom Karanovo I u Trakiji, koja takođe pripada balkansko-anadolskom kompleksu starijeg neolita, pre svega zbog jače izraženih lokalnih crta u inventaru te grupe, koje se manifestuju u vodećem obliku keramike, peharu u obliku lale (»Tulpenbecher«), a takođe u posebnim odlikama bele slikane dekoracije sa karakterističnom težnjom za ritmičkom dekoracijom uglastih motiva, koje nekada prate mrežasti ornamenti, i razvijenom spiralnom dekoracijom[46]. S obzirom na činjenicu da se grupa Karanovo II nesumnjivo mora paralelisati sa fazom Anzabegovo—Vršnik II, ipak je jasno da će Karanovo I biti suvremeno sa Anzabegovo—Vršnikom I. Pojava spiralne dekoracije u Karanovu I pri tome ne mora iznenađivati. Kako je pokazao V. Milojčić, na osnovu brojnih nalaza balkanskog područja i Bliskog istoka, prvenstveno na osnovu nalaza pintadera, spirala je u ovim krajevima bila poznata već vrlo rano, iako nije primenjivana na grnčariji. Otuda su spiralni motivi na keramici mogli biti preuzeti u razna vremena u raznim krajevima[47]. Tako spiralni ornament sam po sebi gubi od svoje hronološke vrednosti. Kao vremenski kriterij, on se, pre svega, može primeniti u užim regionalnim evolucijama ili onda kada se uz njega pojavljuje i niz drugih, za hronologiju značajnih, elemenata.

Na ovom mestu valja pomenuti i nedavno otkrivenu grupu Čavdar u Bugarskoj, koja predstavlja jednu lokalnu i nešto kasniju varijantu grupe Karanovo I. Na relativno pozno datiranje upućuje i činjenica da se u ovoj grupi, uporedo sa belim, pojavljuje i tamno slikanje mlađeg tipa i polihromno slikanje. Pored spirale, karakteristični su i motivi kapljica[48]. Ove pojave upućivale bi na datiranje ove grupe oko završetka faze Anzabegovo—Vršnik I (Ic) i početka faze II.

Tek odskora poznat je i prodor elemenata balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita, u jednoj svakako kasnoj etapi, na području severne Srbije (Grivac, Divostin, Lepenski vir), Vojvodine (Donja Branjevina u Bačkoj), Transilvanije i Oltenije (Gura Baciului i Circea), gde prethodi klasičnim etapama starčevačke grupe — Starčevo IIa i kasnije[49]. O ovom pitanju govori se takođe u vezi sa odnosom prema južnopanonsko-severnobalkanskom kompleksu sa barbotine ornamentikom, kome pripadaju osnove starčevačke grupe. Nesumljivo da su pojave balkansko-anadolskog kompleksa tipa Gura Baciului takođe učestvovale u formiranju kasnijih etapa Starčeva, iako pitanje međusobnog odnosa

---

[46] G. Jl. Georgiev, 1961, 57 i d., T. IV, 1—6; T. V.
[47] V. Milojčić, 1964, 57—80.
[48] G. Jl. Georgiev, 1973, 263—271.
[49] D. Srejović, 1973, 252—262 (sa daljom literaturom); M. Garašanin, 1974, 9 i d.; up.: D. Srejović, 1969, 161—181; N. Vlassa, 1974, 174—197; M. Nica 1976, 435—463.

pojedinih elemenata i mehanizma širenja pojava balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita nije još ni izbliza rešeno. U svakom slučaju, prodor na sever morao je nastupiti relativno kasno. Na to upućuje činjenica da se na nalazištima o kojima se ovde govori kao tipični motiv pojavljuju ornamenti u vidu belih kapljica, a na nekim od njih (Circea) u zatvorenim celinama pojavljuju se, izgleda, zajedno belo i manje tamno slikanje, koje se već vezuje za slikanu starčevačku grnčariju. U tome slučaju ostaje, međutim, otvoreno pitanje jedne faze okarakterisane isključivo monohromnom, mahom crvenom keramikom bez slikanja, koja je, izgleda, zastupljena na pojedinim lokalitetima (Lepenski vir, Divostin, Donja Branjevina). Ukoliko se postojanje ovakve etape zaista potvrdi, moglo bi se raditi o izvesnoj retardaciji ranijih pojava. Prema podacima D. Srejovića iz Lepenskog vira, koje, izgleda, potvrđuju i zapažanja na drugim lokalitetima (Donja Branjevina, Gura Baciului, donekle Circea), grupa Gura Baciului, čiju osnovnu odliku predstavlja monohromna i keramika sa belim slikanjem čiji su glavni motivi kapljice, prethodila bi vremenski razvijenim fazama starčevačke grupe (Starčevo II po hronološkom sistemu D. Arandelović—Garašanin).

Sa istim problemom susrećemo se i u slučaju najstarijeg sloja naselja Rudnik u Metohiji. Najstariji sloj ovog naselja, u kome su otkrivene četvrtaste nadzemne građevine sa zidnom konstrukcijom od moćnih kolaca i bez poda, okarakterisan je pretezanjem monohromne polirane, crvene keramike. Oblici sudova su loptasti i poluloptasti, ali se javljaju i takvi sa elipsasto izvučenim trbuhom i askoidne forme slične onima iz Nea Nikomedeia (T. XIV, 2). Oblici nogu su isključivo prstenasti a tunelaste drške češće su vertikalno bušene. U ornamentici postoji nešto impresso-keramike, dok je barbotine veoma redak. Od drugih pojava poznati su i čepovi (»Ohrplocken«), dok je slikana keramika potpuno nepoznata. Mlađa faza ovoga naselja već pripada starčevačkoj grupi i može se, prema uporednoj pojavi belog i mlađeg, tamnog slikanja, vezati za Starčevo IIa. U takvoj situaciji nejasno je da li se ovde radi o jednoj vrlo ranoj etapi koja bi prethodila grupi Anzabegovo — Vršnik I i pokazivala više srodnosti sa tesalskim Protosesklom, u kom bi slučaju između nje i kasnijeg sloja ovog naselja postojao prekid, ili je pak u pitanju retardacija koja se ni regionalno ni hronološki danas još ne može bliže opredeliti[50].

Kako je već istaknuto, od najranijeg početka faze Anzabegovo—Vršnik I poznati su, mada očigledno kao sekundarne pojave, impresso i keramika sa ornamentima izvedenim instrumentom i utiskom školjke, odnosno njenom imitacijom a takođe i barbotine keramika. Kada se ima u vidu da su ove pojave primarno strane balkansko-anadolskom kompleksu

[50] Iskopavanja J. Glišića, nepublikovano. Materijal u Muzeju Kosova-Priština.

starijeg neolita, mogu se one najverovatnije protumačiti dodirom i preuzimanjem izvesnih elemenata iz oblasti drugih susednih kompleksa. Veze sa circummediteranskim kompleksom potvrđene su u nešto kasnijem periodu za Pelagoniju nalazima sa Male trnske tumbe a za područje Ohridskog jezera onima sa lokaliteta Ustia na Drimu[51] (up. str. 462). Veze sa starčevačkom grupom i susednim područjima na severu, odakle bi dolazila prvenstveno barbotine keramika, potpuno su jasne u kasnijim fazama grupe Anzabegovo—Vršnik.

Dalja evolucija grupe Anzabegovo—Vršnik tokom srednjeg neolita okarakterisana je, s jedne strane, kontinuitetom čitavog niza elemenata nastalih još tokom starijeg neolita, a, s druge, pojavom novih elemenata manje ili više primljenih iz oblasti i područja drugih kulturnih grupa. Tako je već rečeno da se osnovne karakteristične pojave faze Anzabegovo—Vršnik II, sa tipičnom »vršničkom« fakturom i odgovarajućim novim oblicima i ornamentima (rebraste kanelure), vezuju za grupu Karanovo II[52]. U krajnjoj liniji ova grupa vezana je za jedan sasvim novi kulturni kompleks okarakterisan tamnom monohromnom keramikom, težnjom ka bikoničnim formama i novim elementima ornamentike koji nazivamo balkansko-anadolskim kompleksom mlađeg neolita, ali čije se prve pojave u Trakiji javljaju već u srednjem neolitu. Veza je ovde bila vrlo jaka tako da, u prvi mah, strani elementi postaju vodeći, ali potom ubrzo opadaju ili kreću putem svoje lokalne evolucije, povlačeći se iza nasledenih elemenata balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita. Ovakav odnos više govori o uskim kontaktima i preuzimanju uticaja, nego o dolasku novih elemenata migracijom, iako se izvestan strani etnički priliv ne može a priori sasvim odbaciti. Pojave u gruboj keramici ukazuju na održavanje veza sa susednim circummediteranskim i panonsko-severobalkanskim kompleksom, u kome u ovo vreme nastaju klasične forme starčevačke grupe (od faze Starčevo IIa). U ornamentici tamno slikane keramike veza sa Starčevom je apsolutno sigurna i ide nekada do identičnosti. Drugo je pitanje da li su se ove forme u slikanoj keramici stvorile na licu mesta ili su, kao već formirane, prenete sa područja starčevačke grupe. U prilog prvoj mogućnosti išla bi možda činjenica da u fazi Anzabegovo—Vršnik II još neko vreme žive najmlađe forme dekoracije starije belo slikane keramike i da se neki motivi (npr., kapljice) direktno preuzimaju u tamno slikanoj keramici. S druge, pak, strane, uzeta u celini, ornamentika tamno slikane keramike naše grupe ne ukazuje na nekakve prototipove starčevačke slikane grnčarije, već na potpuno formirane motive i sistem dekoracije, što pre govori za preuzimanje sa strane, odnosno za direktno ugledanje.

---

[51] D. Simoska-V. Sanev, 1977, 215—237; Isti, 1976, 44 i d.; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No. 305—316; za Ustja na Drim: M. Garašanin-V. Sanev i dr., 1971, No. 121—161; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No. 326—363.

[52] G. Jl. Georgiev, 1959 (1961), 63 i d., T. VIII—IX.

Celokupna evolucija grupe Anzabegovo—Vršnik u srednjem neolitu (faza II—IV) prolazi u osnovi kroz iste etape koje se vide i kod starčevačke grupe, što ukazuje na paralelan i usko povezan dugotrajni proces mirne evolucije. Tako bi faza Anzabegovo—Vršnik III sa prvim pojavama slikane spirale i ostalim motivima mogla da se okvirno poveže sa Starčevom IIb, a sledeća etapa sa Starčevom III[53]. Sličan paralelizam u evoluciji može se pratiti i prema Trakiji. Dok se faza Anzabegovo—Vršnik II vezuje sa Karanovom II, noge žrtvenika faze IV povezuju se, kako je već rečeno, sa pojavama faze Karanovo III, što dopušta utvrđivanje sinhronizma Anzabegovo—Vršnik II—IV = Karanovo II-III. Svakako se može računati sa paralelom Anzabegovo—Vršnik II/Sesklo, koja se potvrđuje i mogućnostima sinhronizacije Karanova II i možda delom III sa Sesklo-grupom Tesalije. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje odnosa prema ranim etapama Dimini-grupe Tesalije. Za eventualnu sinhronizaciju sa kasnijim etapama Diminija, spiralna dekoracija gubi danas svoju hronološku vrednost na osnovu gore iznetih konstatacija. Izvestan paralelizam sa ranijim fazama ne bi se, međutim, mogao isključiti iako za to nema pouzdanih elemenata. U suštini, rešenje ovog pitanja zavisi od precizne sinhronizacije kasnije Larissa i vinčanske grupe, koja još uvek nije sasvim sigurna[54].

Faze Anzabegovo—Vršnik II—IV pokrivaju celokupni razvoj srednjeg neolita u istočnomakedonskom području. Ova evolucija završava se na Vršniku i u Anzabegovu pojavom nove vinčanske grupe. Zapažanja u Anzabegovu pokazuju da se pri tome ne može govoriti o direktnom vremenskom paralelisanju, mada su izvesne starije pojave mogle nesumnjivo i kasnije živeti. Takođe se vinčanska grupa u ovom području javlja kao sasvim formirana, što znači da su je morali doneti doseljenici sa strane, verovatno iz južnomoravskog područja vinčanske grupe. Pošto se nalazi iz Anzabegova mogu pripisati jednoj razvijenoj formi faze Vinča—Tordoš I i samim počecima faze Vinča—Tordoš II (razvijena Vinča A i početku Vinče B), moglo bi se pretpostaviti, ako u Anzabegovu ne postoji prekid u naselju, da je srednjoneolitska faza Anzabegovo—Vršnik IV živela nešto duže i svojim završetkom zašla u same početke kasnog neolita. U svakom slučaju, slika kojom raspolažemo u ovoj grupi pokazuje da je ona nastala u balkansko-anadolskom kompleksu starijeg neolita u jednoj srazmerno kasnoj etapi, da se zatim neprekidno razvijala uz primanje jačih i slabijih uticaja sa strane tokom srednjeg neolita, i da je, konačno, iščezla početkom kasnog neolita pod pritiskom novih došljaka iz susednih severnijih krajeva. Koji su razlozi doveli do ove promene i pomeranja, danas još ne možemo da sagledamo.

---

[53] Za ovu podelu: D. Arandelović-Garašanin, 1954, 131 i d., osob. 136—137.
[54] M. Garašanin, 1971, 79 i d.

VELUŠKO-PORODINSKA GRUPA

U arheološku literaturu ova je grupa uvedena pod imenom porodinske, posle objavljivanja prvih sistematskih iskopavanja na tumbi istoimenog sela kod Bitolja. Tek tokom poslednjih godina pristupilo se ponovo njenom sistematskom istraživanju. Tako su preduzeta i nova iskopavanja na Veluškoj tumbi u selu Velušina u neposrednoj blizini Porodina. Blagodareći novijim rekognosciranjima, a u manjoj meri i starijim radovima, grupa je danas poznata sa još nekoliko lokaliteta kao: Grgur tumbe u Bitolju, Optičarske tumbe u selu Optičare, Dobromirske tumbe u selu Dobromiri i sa lokaliteta Vlaka kod sela Živojna (karta 2).

RASPROSTRANJENOST

Izneti podaci daju već okvirnu sliku o rasprostranjenosti grupe. Ona se ograničava zasada na područje Pelagonije i u toj oblasti, pre svega, jedan uži region u okolini Bitolja i južno od ovog grada, zapadno od velikog luka Crne reke, na njenoj desnoj obali. Izuzetak u tome pogledu čini nalazište Vlaku kod sela Živojna, koje leži na levoj obali reka. Ovo se naselje i po svome tipu izdvaja od ostalih lokaliteta grupe[55]. Treba izričito pomenuti da, sem nekih pojedinačnih nalaza nađenih van ovog područja a u okviru drugih kulturnih celina (grupe Anzabegovo—Vršnik, eventualno Čavdar), ova grupa nije nigde zastupljena van ove oblasti. To je verovatno posledica prirodne geografske zatvorenosti Pelagonije, pogotovu prema severu. U vezi sa tim, s obzirom na otvorenu mogućnost komuniciranja ove oblasti u pravcu juga, najpre sa južnim delom Pelagonije oko Florine a zatim sa dolinom Haliakmona (Bistrice) a samim tim sa Tesalijom, može da se očekuje pojava nalazišta ove grupe ili bar sličnih pojava u zapadnom delu Egejske Makedonije, gde, medutim, do sada nisu vršena nikakva istraživanja.

Prva iskopavanja u *Porodinu* nisu pružila mogućnost bližeg stratigrafskog razdvajanja materijala koji je tada u celini pripisan jednoj jedinoj hronološkoj fazi. Tek su nova istraživanja na *Veluškoj tumbi*, zasada još malog obima no vršena po najsavremenijem stratigrafskom metodu, dopustila izdvajanje nekoliko faza razvoja u ovoj grupi. Tako autori toga iskopavanja razlikuju 4 osnovne faze obeležene kao Veluška tumba I—IV[56]. One, u stvari, obeležavaju i glavne etape grupe. Pri tome se jasno pokazalo

---

[55] D. Simoska-V. Sanev, 1976, 10—11.

[56] M. Grbić i dr., 1960; D. Simoska-V. Sanev, 1975, 25—88. Za materijal: M. Garašanin-V. Sanev i dr., 1971, No. 81—115; V. Sanev-D. Simoska i dr. 1976, No. 164—287; D. Simoska-V. Sanev, 1976, 10—16 (sa uputom na ilustracije).

da naselje u Porodinu pripada fazama III—IV veluško-porodinske grupe i predstavlja njenu klasičnu etapu. Utvrđivanjem faza I—II na Veluškoj tumbi utvrđene su takođe prethodne etape ove grupe i njene početne faze iz kojih se razvila klasična veluško-porodinska kultura. Prema tome, veluško-porodinska grupa deli se na četiri faze (I—IV), pri čemu faze III—IV grupe mogu da se nazovu klasičnim Porodinom, jer odgovaraju nalazima učinjenim prilikom prvih iskopavanja u Porodinu. Izvesni elementi importa, nađeni na lokalitetima grupe Anzabegovo—Vršnik *(Anzabegovo, Rug—Bair)*, dopuštaju paralelisanje klasičnog Porodina (veluško-porodinska grupa III—IV) sa grupom Anzabegovo—Vršnik II—III, o čemu će još biti govora. To početke grupe, faze I—II, pomera još u period starijeg neolita iako se sinhronizmi sa grupom Anzabegovo—Vršnik I sigurno ne mogu dovesti do samih početaka ove grupe. To, međutim, znači da se u okviru opšte periodizacije neolita Balkana počeci veluško-porodinske grupe imaju staviti na sam kraj starijeg neolita, dok se njena evolucija produžila dalje tokom srednjeg neolita. Gornju granicu grupe prema kasnom neolitu danas još ne možemo sigurno da utvrdimo.

NASELJE I STAN

Naselja veluško-porodinske grupe su višeslojna i pripadaju tipu telova koji su u Pelagoniji poznati pod imenom tumbe. Izuzetak predstavlja samo lokalitet Vlaku u Živojnu, koji se i inače nalazi izvan uže regije rasprostranjenosti veluško-porodinske grupe. Tako se naselja ove grupe svojim tipom vezuju za uobičajene oblike naselja čitavog područja Grčke, prvenstveno Tesalije, Trakije i Bliskog istoka. Svakako da je ovaj oblik bio uslovljen i samim karakterom močvarne i podvodne ravnice koji je nametao podizanje naselja na mestima izdignutim i prirodno zaštićenim, usamljenim položajima koji su pružali uslove za trajno obnavljanje na istom položaju.

O oblicima zgrada za stanovanje dosta podataka dala su iskopavanja u Porodinu i na Veluškoj tumbi. Tako je u samom Porodinu otkrivena nadzemna kuća klasične porodinske faze sa trapezastom osnovom i najdužom stranom 6,5 m, a širinom oko 5 m. Ulaz se nalazio na zapadnoj strani, a zidna konstrukcija bila je sagrađena od kolja sa debelim nanosom kućnog lepa. Ove osnovne odlike konstatovane su i prilikom istraživanja na Veluškoj tumbi, no sa izvesnim manjim razlikama u pojedinim fazama. Tako su u fazi I veluško-porodinske grupe jedino konstatovani zidovi građeni od trske i drveta, dok je u svim ostalim fazama konstrukcija zida bila od kolja često velikih dimenzija. U fazi Velušina—Porodin II zid je bio građen od dvostrukog reda kolja. Između kolja vertikalno su postavljene cepane gredice. Primena cepanih greda pored oblica konstatovana je i

kod zgrada drugih faza. Takođe se može računati sa postojanjem izvesne arhitektonske dekoracije: iz faze Velušina—Porodin II na Veluškoj tumbi poznati su tragovi bojenja lepa belom bojom, dok su u fazi III istog lokaliteta nađeni ostaci nekakve arhitektonske dekoracije u vidu preplata. U samom Porodinu iz klasične faze potiče neka vrsta ukrasa u vidu akroterije. Podovi zgrada bili su rađeni od premaza a u fazi IV imali su drvenu supstrukciju[57]. O krovnoj konstrukciji pružaju podatke zatvoreni modeli kuća koji pripadaju isključivo fazi Velušina—Porodin IV (T. XVI, 7). Prema jednom pouzdano rekonstruisanom modelu iz Porodina, na sredini dvoslivnog krova nalazio se šupalj cilindar ukrašen predstavom lica, kakvi su kao minijaturni dobro poznati iz slojeva faze III—IV sa oba ispitana lokaliteta. Verovatno se radi o nekoj vrsti dimnjaka. Plastična rebra raspoređena radijalno oko ovog cilindra i završena kuglastim ispupčenjima verovatno predstavljaju užad sa privezanim kamenjem koje je služilo utvrđivanju krovnog pokrivača[58]. Od drugih građevinskih objekata poznata su i ognjišta okruglog oblika koja su nađena i u samim kućama.

O obredima sahranjivanja veluško-porodinske grupe još se ne raspolaže nikakvim podacima.

POKRETNI INVENTAR

Stratigrafska iskopavanja na Veluškoj tumbi dala su mogućnost preciznijeg praćenja evolucije materijalne kulture kroz oblike kulturnog inventara (sl. 10). Pri tome je i za ovu grupu karakteristično siromaštvo oruđa, osobito kamenih. Oruđa od tesanog kamena izuzetno su retka. Među sekirama od glačanog kamena javljaju se trapezoidne, jezičaste i sekire u obliku obućarskog kalupa. Takođe su poznati oblici dleta. Koštano oruđe zastupljeno je iglama, šilima i gladilicama. Od drugih predmeta karakteristični su tegovi kalemastog oblika, jajasta đulad za praćku i bušene kružne pločice, isečene iz zida keramičkih sudova. U Porodinu nađene su i pintadere[59].

Osnovnu vrstu materijala čini i ovde keramika, koja omogućuje i jasnije sagledavanje pojedinih faza veluško-porodinske grupe. Pri tome odmah valja podvući da se čak i u ovoj vrsti materijala zapažaju male razlike, osobito u pogledu fakture i oblika keramike, čime je nesumnjivo potvrđeno jedinstvo grupe kao kulturne celine.

Prema podacima D. Simoske i V. Saneva, na Veluškoj tumbi gruba je keramika nešto češća od fine, što ukazuje na njeno apsolutno pretezanje

[57] M. Grbić i dr., 1960, 11 i d., T. IV; D. Simoska-V. Sanev, 1975, 33 i d., sl. 1—9, Pril, 6a, b.
[58] M. Grbić i dr., 1960, T. VII. Za ostale modele: Ibid. T. XXXIV; M. Garašanin-V. Sanev i dr. 1971, No. 81—82; V. Sanev-D. Simoska i dr., 1976, No. 245—246; D. Simoska-V. Sanev, 1976, No. 90—92; Isti, 1975, T. XXII, 1.
[59] M. Grbić i dr., 1960, T. XXV; D. Simoska-V. Sanev, 1975, 44 i d.

pogotovu s toga što autori u finoj keramici nisu posebno izdvajali običnu glačanu od monohromne poliranę. Faktura grube keramike slična je onoj u grupi Anzabegovo — Vršnik. Uglavnom je zastupljena mrka, crvena i siva keramika. Fina i obična keramika, rađena od zemlje sa sitnim zrncima peska i mike, pretežno je crvena, siva, mrka i konačno crna. U priličnom procentu zastupljena je slikana grnčarija, dok je keramika, izvedena u black-topped--tehnici, veoma retka. Sve ove fakture zastupljene su kroz sve faze veluško--porodinske grupe, ali se može konstatovati veća raznovrsnost u nijansiranju boja sudova u fazi Velušina — Porodin II[60].

I oblici keramike u suštini ne trpe velike izmene tokom pojedinih faza[61]. Tako su u gruboj keramici karakteristični veliki sudovi loptastog oblika sa cilindričnim višim i nižim ili slabo izdvojenim vratom. Poznata je i forma bute. Dna su, po pravilu, ravna ili nešto zadebljana sa slabom profilacijom. Na dnu su u raznim fazama konstatovani otisci hasure ili tekstila. Drške su bradavičaste, nekada dvojne ili trojne, dugmaste i trakaste.

U finoj i običnoj keramici javlja se i ovde loptasta forma sa niskim vratom i poluloptastog oblika, češće u varijanti sa blago zaobljenim profilom. Karakterističan je i loptast sud sa višim cilindričnim ili nešto levkasto proširenim vratom koji se prati od faze Velušina — Porodin I, i poklopci koničnog ili kalotastog oblika (T. XV, 1,5). Posebno treba pomenuti pojavu bikoničnih zdela (sl. 10, br. 1, 3) koje se pojavljuju u raznim varijantama: sa profilisanim gornjim konusom, nekad sa izdvojenim ili blago razgrnutim obodom, sa konkavnom profilacijom gornjeg konusa ili u formi sa oštrom uglastom profilacijom (carinated bowl). Ove su forme najizrazitije u fazama Velušina — Porodin I—II a kasnije dobijaju blaže zaobljenu profilaciju. Sud na niskoj koničnoj šupljoj nozi pojavljuje se od faze I. Žrtvenici na tri noge, u obliku slični starčevačkim, javljaju se na Veluškoj tumbi od faze III. Klasičnoj fazi prema nalazima iz Porodina pripadaju i žrtvenici sa stepenasto izrezanim nogama[62]. O teriomorfnim žrtvenicima biće govora u daljem izlaganju.

U ornamentici grube keramike karakterističan je barbotine sa gušće ili ređe raspoređenim nalepcima, sa prevlačenjem i arkadni barbotine (T. XV, 3—4). Na Veluškoj tumbi, naročito u gornjem horizontu (faza IV), vrlo je čest arkadni i organizovani barbotine. (T. XV, 4). Impresso-keramika daleko je slabije zastupljena i javlja se samo u fazama I — III. Osnovnu vrstu ornamentike čini slikanje[63]. Ona se, po pravilu, vrši belom bojom na crvenom, ređe tamnom, pozadu. U fazama I — II karakteristični su motivi trouglova, primenjenih na površini suda mahom bez nekog određenog sistema (kraći nizovi različito postavljenih trouglova, nepovezani stepenasti

---

[60] Ibid., 48 i d.
[61] Osnovno: Ibid., 47 i d. (uz ilustracije).
[62] M. Grbić i dr., 1960, T. XXVII, 2, 4; XXVIII, 1.
[63] D. Simoska-V. Sanev, 1975, T. XVII, 3—4; XVIII—XIX.

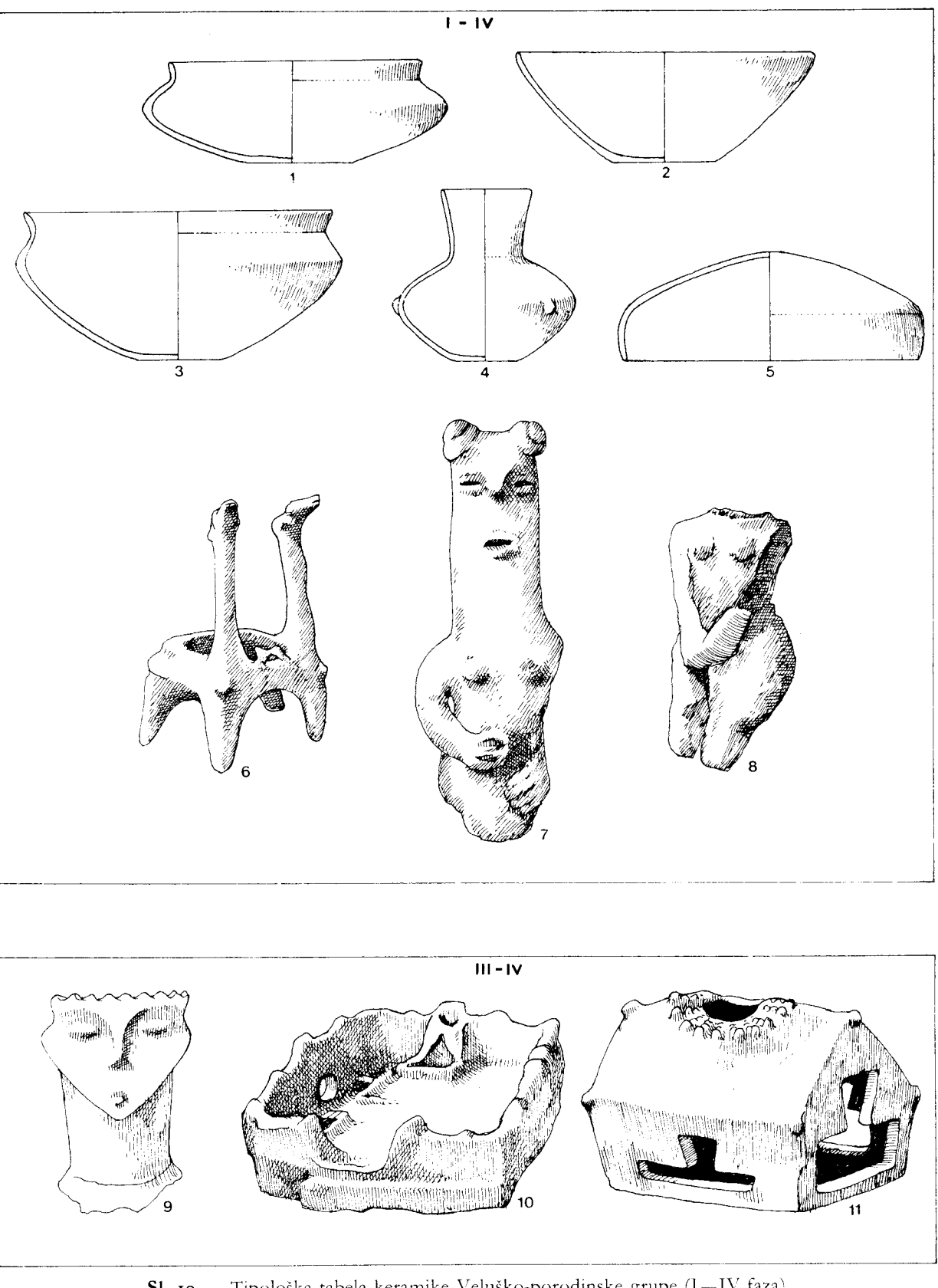

Sl. 10 — Tipološka tabela keramike Veluško-porodinske grupe (I—IV faza).

motivi) i na sličan način postavljene uglaste trake. Slobodna kombinacija raznih motiva naročito je karakteristična na većem loptastom sudu sa niskim, nešto razgrnutim obodom, gde se ornamenat kombinuje i sa negativnim srpastim motivom. Od faze I pojavljuju se i karakteristični motivi u obliku ćirilskog slova з ili grčkog epsilona (ε) (T. XV, 1—2). Motivi su raspoređeni u pravilne nizove i nekada grupisani u vidu šahovskih polja, a nalaze se na ramenu ili trbuhu sudova. Ovi motivi javljaju se još vrlo retko u fazi III, da bi zatim sasvim iščezli. Naprotiv, kroz celu evoluciju grupe pojavljuju se mahom na ivici sudova ornamenti, izvedeni u vidu belih kapljica, ili paralelni vertikalni srpasti motivi. U fazama III — IV osobito su karakteristični ornamenti izduženih sfernih trouglova, kopljasti motivi u kombinacijama sa raznim trakama, talasnim linijama. Poprečno šrafirane trake pojavljuju se već u fazi II. Za klasični Porodin (faze III—IV) tipični su motivi girlanda i ornamenti u vidu peščanog sata (T. XV, 5—7)[64].

Plastika je u veluško-porodinskoj grupi srazmerno dobro zastupljena i raznovrsna (T. XVI, 2, 3, 5; sl. 10).[65] U antropomorfnoj plastici, već od samog početka evolucije, pojavljuju se dva osnovna tipa statueta, i to ona sa predimenzioniranim vratom, koja, međutim, ne mora uvek biti cela stubasta figura, i sedeća steatopigna statueta (T. XVI, 3). Kod prve grupe česta je pojava dugog, jako istaknutog nosa, koja se javlja već u fazi I. Iz klasičnog perioda (faze III — IV) na lokalitetu Porodin poznate su i takve statuete sa dva dugmatska ispupčenja na slepoočnicama. Sedeće figure imaju naznačenu steatopigiju i izdvojene noge. Ruke su postavljene ispod grudi, na trbuh ili genitalije (T. XVI, 5), često u nejednakom položaju. Ovaj tip statueta javlja se kroz sve etape veluško-porodinske grupe, ali su figure ranog perioda na Veluškoj tumbi (Porodin I) nezgrapnije rađene i prostije. Tako i sedeći položaj nije toliko jasan, već je trup jače povučen u nazad. Lomljena osovina statueta uopšte je poznata u veluško-porodinskoj grupi, što možda ukazuje na izvesni kontinuitet sa terakotama kasnijih epoha u Pelagoniji.[66] U teriomorfnoj plastici naročito su karakteristične životinjske glave na hiperdimenzioniranom vratu. Jedna fragmentovana glava ove vrste nađena je na Veluškoj tumbi već u fazi I. Rekonstruisani primerci iz Porodina potvrđuju njihovo povezivanje za oblik žrtvenika sa četvrtastim recipijentom, gde su postavljene po dve na prednjoj strani žrtvenika (T. XVI, 4). Ranije, ove figure tumačene su kao predstave zmija. Na osnovu jednog primerka faze II iz Veluške tumbe, izneta je pretpostavka da bi se radilo o glavama jelena[67]. Šuplji cilindri sa predstavom lica vezani su isključivo za faze III — IV (T. XVI, 1). Njihov je smisao svakako kultni, a rekonstrukcija na jednom modelu kuće u Porodinu ukazuje i na njihovu primenu

[64] Tabla u boji: M. Grbić i dr., 1960, T. XLI.
[65] Ibid., 51 i d., T. XXVII—XXXII; D. Simoska-V. Sanev 1975, 60 i d., T. XI—XII; XXI—XXIII.
[66] H. Hauptmann, 1967, 1—21.
[67] D. Simoska-V. Sanev, 1975, 62 i d.

u običnom životu. Takođe su modeli kuća poznati isključivo iz perioda klasičnog Porodina (T. XVI, 6—7). Pri tome se izdvajaju dva tipa, otvoreni i zatvoreni sa dvoslivnim krovom. Ova poslednja forma za sada je potvrđena samo u fazi Velušina — Porodin IV.

Izgleda da se i u veluško-porodinskoj grupi u koncepciji umetnosti sučeljavaju dva shvatanja slično situaciji u grupi Anzabegovo — Vršnik. Ovde je, međutim, realistička komponenta znatno jača, što se ogleda u tipovima statueta sa izdvojenim nogama i rukama postavljenim na telo, koje su bliske krugu realističkih statueta starijeg neolita Tesalije[68]. Maštovitost ove umetnosti odražava se i u čudnim kulturnim objektima (teriomorfni žrtvenici, modeli kuća). Ona se zapaža i u bogatstvu i složenosti kompozicije ornamentike, sa izrazitim crtama barokizacije. U svojoj slobodi, često nesređenosti, i obilju kombinacije ova ornamentika ukazuje, međutim, na jednu već dekadentnu fazu umetničkog stvaranja čije su ranije klasične forme nepoznate. Duh ove ornamentike u korišćenju i raspoređivanju ornamentike donekle podseća na pojave Dimini-grupe Tesalije.

EKONOMIKA

O ekonomici grupe poznato je još uvek vrlo malo. Iskopavanja, osobito ona na Veluškoj tumbi, ukazuju na razvoj zemljoradnje pri čemu je glavnu žitaricu predstavljala pšenica. Od domaćih životinja pominju se ovce (svakako je prisutna i koza), goveče i svinja. U manjoj meri bio je razvijen lov, prvenstveno na krupnu divljač i ptice[69].

HRONOLOGIJA I GENEZA GRUPE

S obzirom na njenu izolovanost, danas je dosta teško govoriti o genezi veluško-porodinske grupe. Iskopavanja na Veluškoj tumbi pokazala su, međutim, nesumnjivo homogenost grupe koja se bez prekida razvija od samih početaka. Takođe se ovde ne zapažaju ona intenzivna strujanja i fuzija raznih komponenata koja je karakteristična za grupu Anzabegovo — Vršnik. Evolucija se manifestuje isključivo u izvesnim internim promenama u oblicima keramike i njenoj ornamentici i u formama plastike, pri čemu osnovni tipovi ostaju neizmenjeni kroz sve etape. S obzirom na njene opšte karakteristike, jako razvijenu monohromnu i slikanu keramiku, može se i ova grupa u krajnjoj liniji vezati za balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita, kao jedna regionalno ograničena i krajnje specijalizirana

[68] Milojčić — v. J. Zumbusch-V. Milojčić, 1971,
[69] D. Simoska-V. Sanev, 1975, 66 i d.; Grbić, 1960, 56 i d.

forma. Za određivanje njenog položaja u opštoj periodizaciji balkanskog neolita značajne su izvesne, već pomenute, pojave importa u grupi Anzabegovo — Vršnik. Tako su na Rug — Bairu u najdubljem sloju, koji odgovara fazi Anzabegovo — Vršnik II, nađeni fragmenti porodinskog cilindra i modela kuća[70]. Fragmenat otvorenog modela kuće predstavlja, izgleda, i jedan jako oštećen objekat iz faze Anzabegovo — Vršnik III u Anzabegovu. Primerak cilindra iz Čavdara u Bugarskoj, s obzirom na hronološki položaj ove grupe prema Karanovu I, takođe bi se dao povezati sa periodom Anzabegovo — Vršnik II[71]. Samim tim se nameće zaključak da bi faze I — II veluško-porodinske grupe pripadale još periodu Anzabegovo — Vršnik I. S obzirom na karakteristične motive kapljica i srpaste ornamente, ne može se, međutim, početak grupe pomeriti u predaleku prošlost. Tako izgleda najverovatnije da se faze I—II ove grupe mogu povezati sa periodom Anzabegovo — Vršnik Ic i verovatno početkom faze II, dok bi počeci klasičnog Porodina bili negde tokom faze Anzabegovo — Vršnik II. Posebno je pitanje u kojoj se meri nagore može pomeriti vremenska granica grupe, što je takođe pominjano u ranijem izlaganju. Ovde treba ukazati i na neke pojave pomenute već u ranijoj literaturi i koje upućuju na izvesnu vezu sa ranim fazama Dimini — grupe, Tsangli i Arapi-faze. Kao takvi elementi javljaju se duguljasti motivi talasnih linija, a donekle i motivi u obliku slova »3« i »σ«. U Arapi-grupi takođe su karakteristični i izduženi kopljasti ornamenti[72]. Ranije je rečeno da se može pretpostaviti izvestan paralelizam kasnih faza grupe Anzabegovo — Vršnik sa početnim Dimini-fazama. Pri tome je pitanje naravno zavisno od toga kada se zapravo završava ova grupa, što je za sada teško ustanoviti. Ipak, obilje organizovanog barbotina u gornjem horizontu Veluške tumbe ukazuje na kontakt sa razvijenom grupom Anzabegovo — Vršnik.

Sa sigurnošću se može tvrditi jedino da veluško-porodinska grupa predstavlja jednu usko regionalnu grupu nastalu u okviru balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita, na samom završetku ovog kompleksa i koja je zatim produžila život u jednoj zatvorenoj lokalnoj evoluciji. Njene bliže osnove u starijem neolitu još nisu poznate. Takođe se ne može tvrditi da li je ova grupa u svojoj internoj evoluciji dočekala, ili čak nadživela, kraj srednjeg neolita. Bliže podatke o ovom pitanju mogu da pruže tek nova istraživanja u Pelagoniji i neposredno susednim područjima.

---

[70] V. Sanev, 1977, 221, T. XIV, 3, 5.
[71] Georgiev, 1973, 270, sl. 4.
[72] H. Hauptmann-V. Milojčić, 1969, Beil. 2:3, 19, 23—26; 5:48—50.

STARČEVAČKA GRUPA

U arheološku literaturu grupa je uvedena pod ovim imenom po prvom nalazištu na kome su vršena veća sistematska iskopavanja u saradnji američke ekspedicije Harvardskog univerziteta i Narodnog muzeja u Beogradu. Kasnije, intenzivnim terenskim radom, broj lokaliteta ove grupe u znatnoj je meri povećan. Iz liste nalazišta ovde navodimo samo nekoliko najznačajnijih lokaliteta ili grupe nalazišta vezanih za pojedine regije (karta 2).[73]

RASPROSTRANJENOST

U užoj Srbiji su: *Pavlovac* kod Vranja sa dva lokaliteta — *Gumnište* i *Čukar*, *Mala Kopašnica* kod Leskovca, *Bubanj* kod Niša i *Crnokalačka bara* kod Ražnja, gde je, u donjim slojevima ovih lokaliteta, zastupljena starčevačka grupa, nalazišta na srednjem toku Velike Morave, u okolini Ćuprije i Paraćina, osobito *Drenovac* sa složenijom stratigrafijom, *Vinča* kod Beograda, u čijim se jamama i najnižem sloju (»sloj zemunica«) nalazi izmešan materijal starčevačke i vinčanske grupe, nalazišta u Posavini, u okolini Obrenovca, nalazišta Đerdapa, osobito *Lepenski vir* i *Padina*.

U Vojvodini su: pored već pomenutog *Starčeva* (lokalitet *Grad*), *Kozluk* kod Vršca i *Krstićeva humka* (u arheološkoj literaturi poznato i pod imenom Mužlja) kod Zrenjanina u Banatu, *Baštine u Obrežu* u Sremu i *Donja Branjevina* u Bačkoj, čiji gornji slojevi pripadaju starčevačkoj grupi.

U Slavoniji su: *Sarvaš* i *Vučedol* kod Vukovara, sa njihovim najnižim slojevima, kao i niz nalazišta u Vinkovcima i u okolini *Vinkovaca*.

U severoistočnoj Bosni su donji slojevi nalazišta u *Gornjoj Tuzli* (Gornja Tuzla VIa i VIb)[74].

Već sami ovi podaci pružaju okvirnu sliku o rasprostranjenosti starčevačke grupe. Ona se koncentriše na centralno-balkanskom i južnopanonskom području, pri čemu se može reći da se vezuje za područje tokova reka crnomorskog sliva koje se u Dunav ulivaju na jugoslovenskom delu njegovog toka. Tako se na jugu, kao prirodna granica prema susednoj grupi Anzabegovo — Vršnik, može pretpostaviti područje Preševskog razvođa između gornjeg toka Morave i Vardarske doline, iako površinski nalazi iz Madžara kod Skoplja ukazuju na izvesno prekoračenje ove linije,

[73] M. Grbić, 1939, 47—60, osob. 50 i d.; za opšti istorijat: D. Aranđelović-Garašanin, 1954. Američka iskopavanja: V. Fewkes-H. Goldman-R. Ehrich, 1933, 33—52. Noviji radovi o panonskom području: S. Dimitrijević, 1969, 7—96; Isti, 1974, 59—122. Opšti osvrti: M. Garašanin, 1973, 17—64; B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, 33—52.

[74] M. Garašanin, 1973, 18 i d. Dopunski: S. Dimitrijević, 1969, 10; Isti, 1974, osob. 72 i d.

presecanje ove linije i presecanje prostora regionalnih grupa u zoni njihovog neposrednog dodira. U pravcu istoka teže je povući razgraničenje prema srednjeneolitskoj Kremikovci grupi Sofijskog polja. Prirodno razgraničenje može se teoretski tražiti istočno od Niša, oko neprohodne Sićevačke klisure, ali se ovo ne sme uzeti kao definitivno, pogotovu usled potpune neispitanosti praistorijskih lokaliteta u području Pirota i Dimitrovgrada. Nova istraživanja u Đerdapu pokazala su, međutim, da se ovde na obema obalama Dunava nalaze lokaliteti starčevačke grupe. Takođe je sigurno postojanje njenog prodora duboko u karpatsku oblast, u Transilvaniju, svakako, kako to pokazuju poznati lokaliteti, dolinom Tamiša. Na severu i severozapadu, u Vojvodini i Slavoniji, razgraničenje je teško povući već i zbog prirodnog geomorfološkog karaktera ovih oblasti. Pored toga, u pravcu severa, starčevačka grupa dolazi u neposredni kontakt sa Körös--grupom, koja je sa njom veoma srodna, dok je njena finija, interna hronologija još uvek nedovoljno razrađena. Moglo bi se, čak, izneti mišljenje da razlika ovih dveju grupa više dolazi do izražaja u njihovoj ekonomici (pretezanje lova i ribolova u Körös-grupi, a zemljoradnja i stočarstvo u starčevačkoj) nego direktno u karakteru kulture. Uglavnom se smatra da se u Banatu razgraničenje ovih dveju grupa može postaviti negde između Galačke i Zlatice (Aranke), gde se pojavljuju lokaliteti obeju grupa. Pri tome treba pomenuti da se u *Idošu* susrećemo sa lokalitetom koji je u karakteru bliži starčevačkoj no Körös-grupi. Sigurno je da starčevačka grupa prelazi i u Bačku, na levu obalu Dunava, gde se, međutim, takođe ne može povući potpuno sigurna linija razgraničenja. Uglavnom se danas, prema svom inventaru, nalazišta u okolini Ludoškog jezera kod Subotice (»*Biserna obala*« i *Ludoš*) bliže vezuju za jednu ranu fazu razvoja Körös-grupe. Na severozapadu koncentracija nalazišta starčevačke grupe od Sarvaša i Vučedola do okoline Vinkovaca svakako se neće poklapati sa njenom granicom. Protiv ovoga govori, pre svega, pojava starčevačke grupe u severoistočnoj Bosni, kao i vrlo jak prodor starčevačkih elemenata u dolinu Bosne — *Obre I* —, gde grupa dolazi u direktan kontakt sa elementima vezanim za jadransko područje i circummediteranski kompleks. Najzapadnije poznato nalazište ove grupe, koje, doduše, pripada jednoj vrlo kasnoj fazi i degenerisanoj formi Starčeva, nalazi se na lokalitetu *Ždralovi* kod Bjelovara. Sigurno je da se u ovim krajevima starčevačka grupa, makar u jednoj svojoj već evoluisanoj fazi, dodiruje sa pojavama srednjoevropskog neolitskog kompleksa, sa trakastom grnčarijom tipa Malo Korenovo. Najzad, ka jugozapadu, starčevačka grupa široko je prodrla u dinarsko planinsko područje, pre svega dolinama reka, u prvom redu Drine. Najjužniju, do sada poznatu, tačku čine površinski nalazi iz *Petnjika kod Ivangrada*. Sigurno je da se u ovim krajevima grupa direktno dodiruje sa pojavama circummediteranskog kompleksa sa impresso-keramikom, koji je raširen u jadranskoj priobalnoj zoni i njenom širem zaleđu. Nalazi, kao

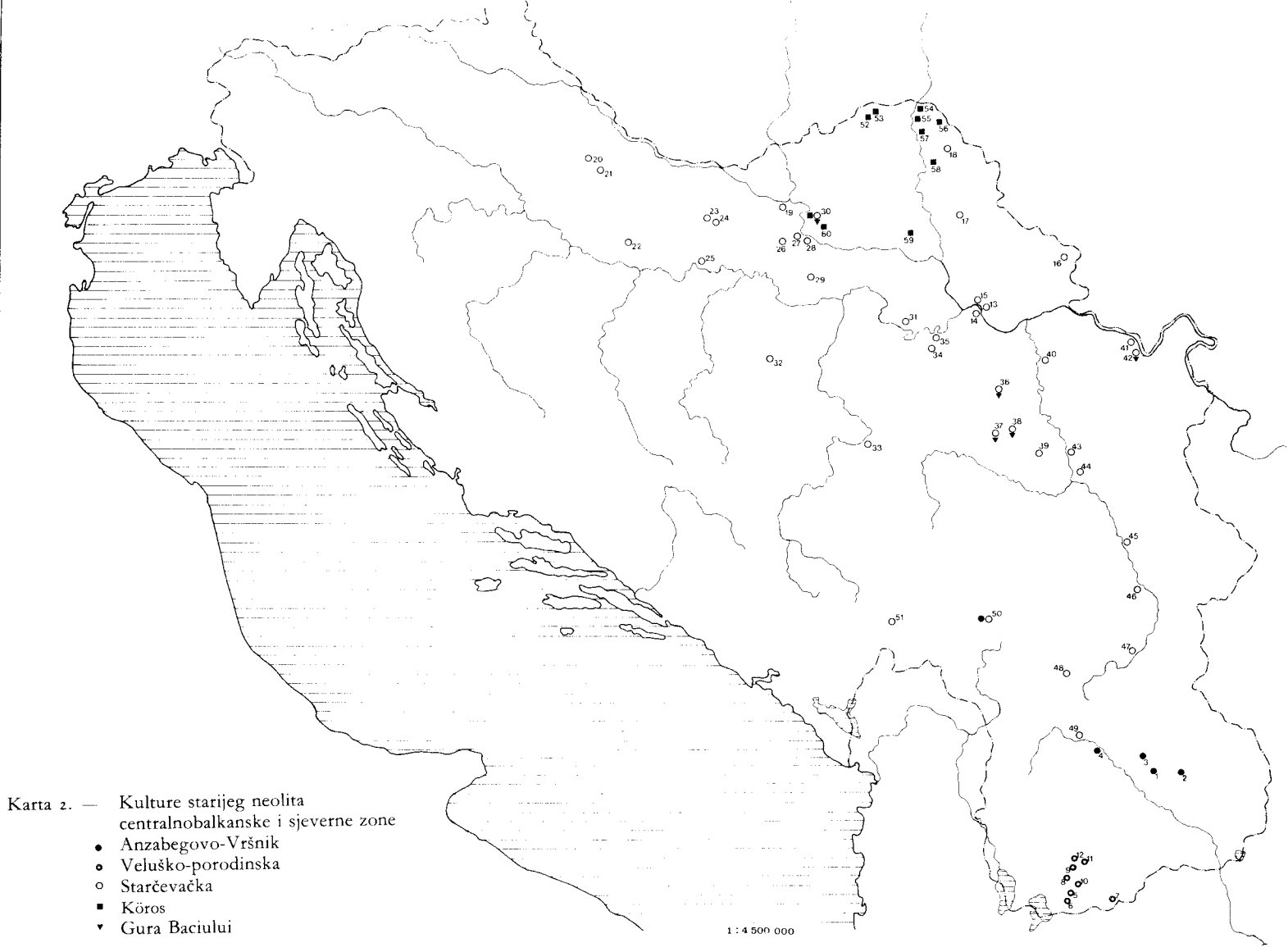

Karta 2. — Kulture starijeg neolita centralnobalkanske i sjeverne zone

- ● Anzabegovo-Vršnik
- ⊙ Veluško-porodinska
- ○ Starčevačka
- ■ Köros
- ▼ Gura Baciului

oni iz pećine Odmutnjače na Pivi, nesumnjivo potvrđuju ovu činjenicu.[75].

PERIODIZACIJA

Starčevačka grupa, kao i neki novi elementi koji sa njom stoje u vezi i čije je postojanje tek nedavno utvrđeno, predstavlja, bez sumnje, najstariju keramičku neolitsku grupu centralnobalkanskog područja. Otuda je i razumljivo da je, u opštoj periodizaciji neolita jugoistočne Evrope i Balkana, ova grupa u ranije vreme pripisivana starijem neolitu. Novija istraživanja i upoređenje sa nalazima i grupama drugih područja, osobito Makedonije i Tesalije, potvrdila su nesumnjivo da se starčevačka grupa samo svojim najranijim manifestacijama može pripisati ovom periodu. Najvećim delom, pak, u svojim klasičnim etapama, starčevačka grupa pripada srednjem neolitu i može se direktno paralelisati sa fazama II—IV grupe Anzabegovo — Vršnik. Kraj starčevačke grupe seže do početaka kasnog neolita, u njenom matičnom području do početaka vinčanske grupe, sa kojom je, izgleda, imala direktnog dodira. Iako je naša grupa poznata na znatnom broju lokaliteta, mora se istaći da oko njene interne hronologije i periodizacije postoje još uvek prilično različita mišljenja. To je, pre svega, posledica činjenice da je broj lokaliteta sa sigurnom vertikalnom ili horizontalnom stratigrafijom na kojima su vršena iskopavanja modernim metodama još uvek veoma mali, a još manji broj onih čiji je materijal na odgovarajući način publikovan. Otuda se i dogodilo da je prvi pokušaj periodizacije starčevačke grupe (V. Milojčić) zasnovan na upoređivanju materijala, često nedovoljnog, sa različitih lokaliteta i utvrđivanju tipoloških razlika u tom materijalu. Prvi pokušaj periodizacije, zasnovane na izdvajanju zatvorenih nalaza, predstavlja sistem D. Arandelović — Garašanin[76]. Kao polazna tačka ovoga sistema uzeta je analiza i upoređivanje materijala iz jama otkrivenih na samom Starčevu prilikom prvih američko-jugoslovenskih većih iskopavanja. Sigurno je da ove jame ne pripadaju sve jednom periodu. Do njihovog ranijeg pogrešnog ocenjivanja došlo je s toga što su, prilikom iskopavanja, jame u osnovi konstatovane tek od nivoa njihovog ukopavanja u zdravicu, ali je nivo njihove gornje ivice ostao nezapažen. Razlike u inventaru jama upućuju, međutim, na njihovo ukopavanje sa raznih nivoa i na postojanje više faza. Elemente za vertikalnu stratigrafiju pružila je takođe tzv. jama V A. Profil sa iskopavanja, koji nije objavljen, pokazuje da se ovde radi zapravo o jednom većem plitkom udubljenju u zemlji iznad koga su zatim postavljena dva uzastopna poda. Ne radi se, prema tome, o jami u pravom smislu reči, pa je

[75] Č. Marković, 1974, 7—8.

[76] V. Milojčić, 1950, 108—118; D. Arandelović-Garašanin, 1954, 136 i d.

razumljivo da je primena termina »jama« mogla dovesti i do nesporazuma u tumačenju stratigrafije na ovom delu terena. Polazeći od ovih činjenica i dajući statističke podatke o zastupljenosti pojedinih karakterističnih keramičkih vrsta u jamama, D. Arandelović — Garašanin izvršila je u Starčevu izdvajanja tri osnovne faze obeležene kao I, II i III, od kojih je faza II podeljena u dve potfaze IIa i IIb. Zanimljivo je da se, uz izvesne ispravke i dopune, ovaj sistem prilično slaže sa prvom periodizacijom starčevačke grupe koju je izvršio Milojčić. Smatramo, takode, da sistem D. Arandelović — Garašanin može još uvek poslužiti kao solidna baza za periodizaciju starčevačke grupe, uprkos izmenama koje su u njega unela nova istraživanja. U osnovi, za izdvajanje faza IIa i IIb i III osnove je pružila vertikalna i horizontalna stratigrafija nekih kasnije detaljnije ispitivanih nalazišta, osobito Rudnika u Metohiji, Gladnica na Kosovu i Pavlovca kod Vranja, na lokalitetima Čukar (Starčevo IIb) i Gumnište (Starčevo III). Pojam faze Starčevo III, koji je kod D. Arandelović — Garašanin ostao neodreden, mogao je kasnije biti preciznije definisan, blagodareći nalazima sa niza kasnih starčevačkih lokaliteta, kao što su Crnokalačka bara kod Ražnja, Baština kod Obreža, Krstićeva humka kod Zrenjanina i Tržnica u Vinkovcima[77]. Što se, pak, tiče faze Starčevo I, nove momente u periodizaciji, koji su značajni i za genezu grupe, unelo je otkriće niza nalazišta u severnoj Srbiji (Grivac, Divostin), na Đerdapu (Lepenski vir, faza IIIa) u Vojvodini (Donja Branjevina) i u karpatskom području Transilvanije (Gura Baciului) i Olteniji (Circea). Ova nalazišta predstavljaju u osnovi jednu izdvojenu grupu vezanu za balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita sa pretezanjem monohromne, osobito crvene i mrke i bele slikane keramike. Kako će se još dalje pokazati, ova se grupa izgleda vezuje za kasnu etapu faze Anzabegovo — Vršnik I (Ic). Polazeći od ovih nalaza i njihovog stratigrafskog položaja u Donjoj Branjevini i Lepenskom viru, D. Srejović je ovu pojavu obeležio kao Protostarčevo i izjednačio je u vremenu sa Starčevom I[78]. Nesumnjivo je da pojave ove grupe predstavljaju jednu od bitnih komponenata u formiranju starčevačke grupe. S druge strane, daleko pretežniji deo materijala starčevačke grupe pripada severnobalkansko-panonskom kompleksu sa grubom keramikom koja, pored impresso-keramike, poznaje, i u velikoj meri primenjuje, barbotine ornamentiku. Tome kompleksu sa potpunim pretezanjem barbotine keramike pripadali bi nalazi koje je D. Garašanin izdvojila kao Starčevo I i njegovi elementi ostaju i dalje vodeći kroz celu evoluciju starčevačke grupe. Kakav je, medutim, prvobitni odnos ovih dveju komponenti, Protostarčeva, ili-kako je ovde nazvana — grupe Gura Baciului i Starčeva I u pogledu teritorijalne rasprostranjenosti i medusobnog odnosa, ostaje još uvek

[77] M. Garašanin, 1971, 79. Za Starčevo III: S. Dimitrijević, 1974 (s.v. pojedinih nalazišta, sa ilustracijama).
[78] D. Srejović, 1973, 252 i d.

otvoreno pitanje. U svakom slučaju, ne može se odbaciti postojanje i faze Starčevo I u smislu hronologije D. Arandelović — Garašanin. Poslednji značajan pokušaj periodizacije starčevačke grupe dao je S. Dimitrijević[79]. Polazeći od upoređivanja i tipološke obrade materijala sa niza nalazišta i, koristeći se statističkim podacima iz Starčeva i sa nekoliko drugih lokaliteta u okviru zatvorenih celina, S. Dimitrijević je proširio hronološku podelu starčevačke grupe i predložio izdvajanje sledećih faza: Starčevo monohrom; linear A; linear B; girlandoid; spiraloid A; spiraloid B (»Starčevo final«). Izvesne od postavki ovog autora mogu se nesumnjivo dovesti u skład sa, danas poznatim, arheološkim materijalom i prihvatiti uz izvesne dopune i adaptacije. Tako faze monohrom i linear A sigurno odgovaraju grupi Gura Baciului, odnosno Protostarčevo. Takode je opravdano izdvajanje dveju faza sa spiralnom ornamentikom, što je u širem području našlo potvrdu i u fazama Anzabegovo — Vršnik III—IV, čija slikana keramika, kako je već pokazano, potpuno odgovara odredenim starčevačkim vrstama. Postojanje jedne veoma kasne finalne faze starčevačke grupe može se prihvatiti iako ona, izgleda, nije jedinstvena u svom karakteru i pokazuje znatne lokalne i regionalne razlike. Na ovo bi mogli ukazivati kasni nalazi sa lokaliteta Ždralovi i iz Vinče, gde se, izgleda, neposredno pred početak vinčanske grupe javljaju razni starčevački elementi, možda, vezani i za Körös-komponentu. Medutim, za razradu faza linear B i girlandoid nema u arheološkoj građi dovoljno elemenata koji bi se sa sigurnošću mogli hronološki odvojiti. Materijal ove vrste, uglavnom, može se vezati za Starčevo IIa i IIb po D. Garašanin, pri čemu su kriteriji njenog hronološkog sistema u današnjem stanju istraženosti još uvek najsigurniji. O tim kriterijima i odlikama pojedinih faza biće posebno govora pri obradi pokretnog inventara grupe.

NASELJE I STAN

Naselja starčevačke grupe podignuta su na rečnim terasama, blagim padinama pored potoka ili izvora, a u ravničarskim krajevima na niskim i dugim uzvišenjima (tzv. »gredama«), koja su se uzdizala nad okolnim močvarnim terenom i nekad mogla biti i potpuno okružena vodom. Treba izrazito pomenuti da su naselja sa formiranom vertikalnom stratigrafijom retka, a da nema nijedno koje bi kroz slojeve pružilo sliku kompletne evolucije starčevačke grupe, osim Rudnika u Metohiji. Čak i onda kada su naselja postojala pri dnu telova kakvi postoje u Slavoniji i severoistočnoj Bosni — Gornja Tuzla, ne može se ustanoviti ovakav kompletan kontinuitet naselja. To svakako ukazuje na relativnu kratkotrajnost naselja

[79] S. Dimitrijević, 1969 i detaljnije Isti, 1974.

i njihovo izmeštanje koje pruža više mogućnosti praćenja horizontalne stratigrafije. U tome se i može videti bitna razlika prema načinu postavljanja naselja u južnijim područjima, npr., u starijem i srednjem neolitu Makedonije. U planinskim oblastima, kao, npr., u stenovitom području Đerdapa, poznata su i naselja u pećinama (Liupkova). Takođe su retka naselja na dominantnim položajima, teško pristupačnim i prirodno zaštićenim. Izrazit primer ove vrste predstavlja naselje u Vučedolu, a, donekle, i neki lokaliteti postavljeni na visokim i strmim terasama na sastavu vodenih tokova, kao u slučaju Bubnja kod Niša, iznad starog ušća Nišave u Moravu, Strojkovca — lokalitet Srednja Bila kod Leskovca, i, možda, Makršna kod ušća Rasine u Zapadnu Moravu[80].

Zgrade za stanovanje starčevačke grupe pripadaju tipu zemunice ili poluzemunica (prema dubini ukopavanja zgrade) i četvrtastih nadzemnih zgrada. Ovi oblici zgrada poznati su u raznim fazama i sa raznih lokaliteta. Postojanje zemunica se navodi u ranijoj literaturi, pri čemu se, međutim, u većini slučajeva ne raspolaže podacima dovoljnim da se ovakva definicija pojedinih, često malih, jama prihvati kao sigurna. Nesumnjivo je, međutim, da je oblik zemunice bio u upotrebi u raznim fazama starčevačke grupe. One su poznate na Lepenskom viru IIIa, gde pripadaju grupi Gura Baciului, u Vinči, gde se za jedan deo jama najdubljeg sloja može smatrati da su sigurno prvobitno predstavljale zemunice, koje su zatim poremećene delovanjem nosilaca vinčanske grupe i u Crnokalačkoj bari, gde pripadaju fazi Starčevo III. Zgrade sa Lepenskog vira bile su ovalnog oblika sa ulazom sa rampom, koji se nalazio na južnoj strani. Ove zgrade bile su orijentisane u pravcu sever — jug i mogle su imati i znatnije dimezije, kao zemunice D, veličine 10 × 4,5 m. Na Crnokalačkoj bari pominje se jedna veća zemunica sa tri odaje, od kojih je prva, ulazna, bila najmanja, ali nisu dati potpuniji podaci o izgledu ovog objekta[81]. Nadzemne zgrade poznate su uglavnom iz faze IIa — III starčevačke grupe, pri čemu, u tehnici gradnje zidova, postoje izvesne razlike, kojima, međutim, ne smemo još uvek pripisati potpunu hronološku vrednost. Tako je zgrada faze IIa u Gladnicama bila sagrađena sa gusto proređanim koljem, postavljenim u posebno izrađen temeljni rov. Na Lepenskom viru, u fazi Lepenski vir IIIb (Starčevo IIb), zidovi zgrada bili su sagrađeni od kolja sa temeljima od kamena. Zgrade su bile nepravilno četvrtastog oblika sa podovima od nabijene zemlje. Nađene su i peći potkovičastog oblika. Na lokalitetu Baštine u Obrežu (Starčevo III) konstatovani su ostaci zgrade sa zidovima od pruća. Jame od kolja ovde nisu zapažene[82]. Sličan je slučaj i sa većom četvrtastom nadzemnom zgradom, otkrivenom prilikom poslednjih iskopavanja u Starčevu 1969—1970. Površina, pokrivena ruševinama lepa, ukazuje na zgradu četvrtastog

[80] Generalno: M. Garašanin, 1973, 23 i d.; B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, 34 i d.
[81] D. Srejović, 1969, 163 i d.; N. Tasić-E. Tomić, 1969, 19—20.
[82] D. Srejović, 1969, 164 i d.; B. Brukner, 1960, 83.

oblika. Zgrada se verovatno može pripisati fazi Starčevo IIb. Izuzetnu pojavu predstavljale bi zgrade sa Padine u Đerdapu. Prema podacima B. Jovanovića, ovde se radi o zgradama trapezoidnog oblika za čije je podizanje teren najpre posebno nivelisan, tako da su delom bile ukopane u prirodnu strminu terena. One poseduju ognjišta sa pepelištem i kultnu jamu. U svome obliku identične su sa zgradama ranije kulture Lepenskog vira, te se u okviru starčevačke grupe mogu smatrati samo kao lokalna pojava i sirvival ranijih formi. Prema malobrojnom publikovanom materijalu iz ovih zgrada, teško je, međutim, izvršiti njihovo bliže datiranje u okviru starčevačke grupe[83].

OBLICI SAHRANJIVANJA[84]

U vezi sa pogrebnim ritualom nosilaca starčevačke grupe, u ranijoj literaturi često je iznošeno mišljenje da oni nisu prema mrtvima gajili poseban kult, te su ih bacali u jame ili na đubrište. Ovo je mišljenje na starčevačku grupu uglavnom preneto na osnovu ranije poznatih zapažanja o sahranjivanju u Körös-grupi. Može se smatrati sigurno da je u starčevačkoj grupi odista bilo ovakvih slučajeva. Na to ukazuje, pre svega, jedan grob iz Saraoraca kod Smedereva, koji je samo na osnovu stratigrafskih podataka pripisan starčevačkoj grupi. Ovde je skelet ležao na trbuhu, u položaju koji očigledno ukazuje da je telo bilo jednostavno bačeno. Nejasno je, međutim, da li se ljuštura školjke, nađene blizu glave ovog skeleta, može smatrati darom u grobu ili je ovamo dospela slučajno. Nalazi sa većeg broja lokaliteta pokazuju, međutim, da je starčevačkoj grupi bilo poznato sahranjivanje u samom naselju, pri čemu su mrtvi postavljani u jame ili neposredno pored njih. Sahrana je vršena u zgrčenom stavu, ali orijentacija i položaj na levom ili desnom boku nisu, izgleda, igrali osobitu ulogu. Grobovi ove vrste poznati su sada sa niza lokaliteta kao iz Tečića, sa Kozluka, iz Obreža-Baštine i sa Lepenskog vira. Samo izuzetno, kao u Kozluku i Tečiću, u grobovima su nađeni i darovi. Tako je u grobu 1 iz Tečića ispod lica nađen sud sa slikanim linearnim motivima izvedenim tamnom bojom na crvenom pozadu (T. XIX, 1), a iza glave sud sa borbotine ornamentima. U grobu 2 nađen je samo jedan sud ispred lica pokojnika sa slikanim belim i tamnim ornamentima na svetlom pozadu (T. XIX, 3). Zanimljivo je takođe da su se grobovi nalazili jedan iznad drugog tako da je grob 2 ležao 40 cm ispod groba 1. Moguće je da se radi o sahranjivanju na dva razna nivoa, kakvo je inače poznato iz Anzabegova u fazi Anzabegovo Ic. Grobovi bi se mogli pripisati fazi Starčevo IIb[85]. Može

[83] B. Jovanović, 1968, 1—9; Isti, 1969, 25 i d.
[84] M. Garašanin, 1973, 27 i d.; B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, 37 i d.
[85] R. Galović, 1962, 33 i d., sl. 1—2.

se, takođe, reći da je starčevačka grupa, bar u jednoj kasnoj etapi, poznavala i grupno sahranjivanje. Ovo potvrđuje nalaz iz jedne jame (»zemunica Z«) u Vinči sa pristupnim hodnikom, u kojoj je nađeno devet skeleta. Skeleti su u jami bili nabacani bez određenog pogrebnog rituala. Po sudovima nađenim neposredno iznad ove grobnice i jednoj statueti koja je u njoj otkrivena, (sl. 11, br. 10), grobovi bi se mogli vezati za jednu vrlo kasnu, degenerisanu fazu starčevačke grupe — finalnu fazu po Dimitrijeviću[86]. Prema podacima sa iskopavanja u Padini na Đerdapu, izgleda da bi se samo u ovom slučaju moglo računati sa postojanjem nekropole van naselja sa posebnom kamenom konstrukcijom[87]. Od drugih pojava, vezanih za kult mrtvih, možda je kult lubanje posvedočen nalazima iz Višesave kod Bajine Bašte. Ovde su u jednom objektu, sagrađenom od lepa, otkrivene dve ljudske lobanje. Kulturna pripadnost ovih nalaza (starčevačka III, vinčanska grupa ?) nije, međutim, potpuno sigurna[88].

POKRETNI INVENTAR

Pokretni inventar starčevačke grupe (sl. 11) poznat je danas blagodareći istraživanju na nizu lokaliteta i brojnom sakupljenom materijalu. Treba izričito podvući da u osnovi starčevačka grupa čini potpuno monolitnu kulturu sa neprekinutom evolucijom, bar od njenih klasičnih etapa (Starčevo IIa i dalje). Izdvajanje pojedinih faza više se manifestuje u detaljima, osobito ornamentikom i nekim drugim pojavama. Otuda će se u daljem izlaganju najpre dati opšta slika o karakteristikama ovog inventara da bi se tek potom pristupilo bližoj definiciji pojedinih faza i regionalno izdvojenih varijanata.

Oruđe od tesanog kamena još uvek je u nedovoljnoj meri proučeno i ispitano, tako da se o njegovom karakteru ne može stvoriti kompletna slika. Uglavnom su zastupljeni primerci raznih sečiva, mahom manjih dimenzija. Upotreba opsidijana posvedočena je sa raznih lokaliteta, kao, npr., Starčeva, Lepenskog vira, tek u fazi IIIb (Starčevo IIb) i Obreža (Starčevo III). Kao osnovni oblici oruđa od glačanog kamena nalaze se sekire zastupljene pljosnatim, kalupastim i jezičastim formama (T. XXIII, 6), zatim dleta. Od kamena poznate su i kamene kugle koje su mogle služiti u razne svrhe (za mlevenje ili udaranje) kao žrvnji.

Među oruđima od kosti, (T. XXIII, 7—12) pored igala i šila uobičajenog oblika, česte su fino obrađene spatule sa pravilno izrađenim i proširenim loptastim završetkom. I ovi se oblici javljaju na raznim lokalitetima, i, kako izgleda, u raznim fazama grupe. Posebnu pažnju zaslužuje

[86] M. Vasić, 1936, 9 i d.; 1936b, 150 i d. Pomenuti idol: Isti, 1936, sl. 22; D. Arandelović-Garašanin 1954, 32.
[87] B. Jovanović, 1969, 31 i d.
[88] M. Garašanin, 1973, 29 (sa literaturom).

izuzetno fino rađeni primerak manjih dimenzija iz Starčeva, koji na kratkoj drški ima posebno ležište za oslonac prsta (T. XXIII, 7).

Tegovi od pečene zemlje rađeni su u raznim formama: loptasti, bikonični i piramidalni. Pršljeni za vreteno zastupljeni su u pljosnatoj i koničnoj formi. Starčevačka grupa, takođe, poznaje nepravilno kružne pločice od keramike koje mogu biti probušene, a isečene su iz površine keramičkih sudova. Pintadere su poznate primercima iz Starčeva i Tečića[89].

Najznačajniju vrstu materijala u pokretnom inventaru grupe predstavlja k e r a m i k a, na osnovu koje je i moguće najpotpunije oceniti karakter ove kulture i pratiti njenu evoluciju.

Keramika starčevačke grupe rađena je u gruboj, običnoj i finoj fakturi[90]. Pri tome pada u oči da je kroz celu evoluciju grupe gruba keramika apsolutno pretežna. Ova keramika rađena je od zemlje, često nedovoljno prečišćene i mešane sa mikom, sitnim zrncima peska i plevom. Sudovi su mahom većih dimenzija i debljih zidova. Često je ova grnčarija slabo pečena tako da se u prelomu pojavljuje tamno, slabo pečeno, jezgro. Spoljna površina sudova ostavljena je neobrađena. Naprotiv, unutrašnja strana je najčešće brižljivo izravnata, glačana i može takođe imati posebnu prevlaku. Kod grubih sudova na spoljnoj strani često je nabacan sloj razmućene zemlje koji predstavlja osnov za izvođenje barbotine ornamentike u njenim raznim tehnikama. Ogromna većina ove keramike je svetlomrke boje ili crvenkasta. Prevlaka sa unutrašnje strane može biti mrka do mrkocrna, rede crvena.

Obična keramika odlikuje se izravnatom ujednačenom glatkom površinom. Ona je, međutim, bez prevlake, a takođe nije polirana tako da ne dobija poseban sjaj. I ova vrsta keramike najčešće je svetlomrke, daleko rede crvene boje, dok se primerci žućkaste obične keramike pojavljuju vrlo retko. Generalno treba pomenuti da se i kod ove keramike zapaža veći procenat lošije pečenih sudova sa tipičnim tamnim jezgrom u prelomu. Ista se odlika zapaža i kod dela fine keramike. Tako kvalitetom izrade materijal starčevačke grupe u celini znatno zaostaje za keramikom grupe Anzabegovo—Vršnik. Fina keramika mahom je zastupljena sudovima manjih dimenzija i tankih zidova. Površina suda je, po pravilu, polirana. Poliranje se može vršiti na samoj izravnanoj i uglačanoj površini, ili se, pak, ova prevlači posebnom tankom prevlakom, a potom vrši glačanje. Upotreba prevlake naročito je tipična kod slikane keramike, pri čemu prevlaka može prekrivati obe, ili samo spoljnu, stranu suda. Postoje, međutim, i slikani sudovi čija površina nije prevučena prevlakom. U tom

[89] Opšti osvrt: Ibid., 30; D. Arandelović-Garašanin, 1954, 48 i d. Pintadere: Ibid, T. III; R. Galović, 1962, T. II, 4.
[90] D. Arandelović-Garašanin, 1954, 62 i d.

slučaju crvena je boja dobijena pečenjem suda, ali se nekada konstatuje da je sud bio prekriven crvenom bojom. Ova se boja u tom slučaju često skida tako da ostavlja za sobom svetlije tačke osnove na koju je boja nanošena. Intenzitet poliranja takođe je različit, ali je intenzivno polirana i sjajna keramika u okviru starčevačke grupe retka. Boja fine keramike pokazuje pretežno niz nijansi od svetlocrvene do tamnomrkog i mrkosivog. Dakle, zastupljena je i siva keramika, dok je crna, umereno polirana, grnčarija retka. Kod svih ovih vrsta postoji i dobro pečena keramika čiji je prelom ujednačene boje ili u jezgru više beličast. Ova se pojava zapaža kod pomenute crne keramike. Fina žuta keramika poznata je iz samog Starčeva. Ona je skroz dobro pečena i zastupljena u malom broju.

Broj oblika starčevačke grnčarije (sl. 11) nije osobito velik i vezuje se za osnovne forme poznate i u drugim susednim kompleksima i grupama starijeg neolita, no sa izvesnim posebnim specifičnostima[91]. Osnovni oblik i ovde predstavlja loptast ili poluloptast sud koji se pojavljuje u svim fakturama i raznim dimenzijama od krupnih sudova za ostavu do običnih ili vrlo malih finih sudova tankih zidova (T. XVII, 1—5; XIX, 1—5). Ipak, u ovim oblicima postoje u starčevačkoj grupi izvesne specifičnosti. Tako je opšta tendencija sudova starčevačke grupe, kako kod loptastih, tako i kod poluloptastih, za višim i zatvorenijim recipijentom, nego što je to slučaj kod nekih drugih srodnih grupa, npr., grupe Anzabegovo—Vršnik. Otuda je ovde poluloptast sud kao zatvorenija forma znatno češći no u pomenutoj grupi Makedonije, dok su niske otvorene forme, zdele zaobljenog profila, kao varijanta poluloptastog oblika, i konična zdela daleko ređe. Takođe se kod poluloptastih sudova već rano oseća tendencija ka izdvajanju višeg strmijeg vrata i naglašavanju prelaza u donji deo recipijenta (npr., belo slikani pehar faza Starčevo IIa u Starčevu), što daje osnova za kasnije sve jače naglašenu i u fazi Starčevo III osobito izrazitu težnju ka bikoničnosti (npr. T. XIX, 2). Profilacija oboda pokazuje razne varijante. Kod loptastih sudova javlja se niži ili viši jasno izdvojeni cilindrični vrat, blago izdvojeni obod, kao i jače ili slabije razgrnuta forma. Poluloptasti sudovi imaju mahom ravan obod koji je nekada samo blago profilisan ili neznatno razgrnut prema spoljnoj strani. Ove forme sudova mogu imati ravno ili zadebljano blago profilisano dno koje je osobito često i javlja se u svim fakturama, no osobito kod grube keramike. Pojedine vrste nogu naprotiv su tipičnije za finu keramiku. Pojavljuju se cilindrična niža ili masivna noga, zatim niska prstenasta i konična (T. XVII, 2—5; XVIII, 2—4; XIX). Konične, više noge pretežno su spolja glačane (npr. T. XIX, 6). Drške se po pravilu zamenjuju bradavičastim ispupčenjima koja su horizontalno ili vertikalno bušena. Postoje i tunelaste drške, ali nemaju, po pravilu, jasno izraženu i modelovanu formu razvijenih tune-

[91] Ibid. Up. M. Garašanin, 1973, 32 i d.

lastih drški kakve su poznate u grupi Anzabegovo—Vršnik. Trakaste i drške ovalnog preseka daleko su ređe. Javljaju se na sudovima većih dimenzija, između ostalog na sudovima tipa bute (T. XVII, 7) sa po dve horizontalne drške, postavljene jedna iznad druge na naspramnim stranama recipijenta. Od drugih oblika grnčarije treba pomenuti i žrtvenike, koji su uglavnom postavljeni na četiri noge, ali se pojavljuju u više varijanata (T. XVII, 8; XVIII, 5—6). Osnovni je tip žrtvenika sa plitkim i širokim kružnim recipijentom koji je blago razgrnut. Drugi je oblik žrtvenik na kome se, na postolje sa četiri noge, postavlja poluloptast sud. Takav oblik žrtvenika poznat je iz Pavlovca (Starčevo IIb), Vučedola (Starčevo IIb) i Tečića (Starčevo IIb). Najzad, samo u području Pomoravlja i Kosova javljaju se četvrtasti žrtvenici u vidu stočića koji svojom formom predstavljaju preteče kasnijih formi vinčanske grupe.

Ornamentika starčevačke grupe može se, uglavnom, podeliti na tipične vrste ukrašavanja grube i fine keramike[92]. U gruboj keramici, pre svega, u upotrebi je barbotine ornamentika, dok je u tehnici impresso, ukrašavanje urezivanjem, koje se javlja i na običnoj keramici, ili pomoću instrumenta manje karakteristično.

Barbotinska tehnika predstavlja osnovnu i najčešću pojavu na gruboj keramici starčevačke grupe. Razmućena zemlja, nabacana na spoljnu stranu modelovanog suda, stvara na njoj jednu vrstu grube skrame koja čvrsto prijanja za površinu. Ako se ona ravnomerno ne razmaže, ostaju na površini nepravilno rasporedena ispupčenja raznog oblika, pri čemu se često može pitati da li su ona imala izvesnu estetsku vrednost ili su samo vezana za funkcionalno prekrivanje površine sudova barbotinom. No, uporedo sa tim, već vrlo rano (Starčevo I) ova se ispupčenja počinju modelovati prevlačenjem prstima ili možda nekim drvetom, te tako dobijaju oblik plastičnih rebara, veće ili manje dužine i pravilnosti (tehnika prevlačenja) (T. XVIII, 1). Ovo je osnov tzv. organizovanog barbotina kod koga su plastična rebra brižljivije modelovana i pravilnijeg oblika a grupišu se mahom u vertikalne, ređe horizontalne ili druge kose, uglaste i stepenaste sisteme. Ova vrsta ornamentike naročito je česta u kasnoj etapi starčevačke grupe (Starčevo III). Još jednu vrstu barbotine ornamentike predstavljaju nalepljeni komadići zemlje okruglog, ovalnog, ređe nepravilnog, oblika koji se na površini suda pojavljuju pravilno ili nepravilno rasporedeni na većem udaljenju, ili mogu biti gusto zbijeni (razređeni i gusti nalepci) (T. XVII, 2, 4). Poslednje dve vrste ornamenta mogu se javljati i na bolje obrađenoj, običnoj keramici.

Daleko ređu pojavu predstavlja impresso-ornamentika izvedena utiskivanjem prsta u još vlažnu površinu zemlje ili zarezima noktom, koji mogu biti raspoređeni nepravilno ili u određene sisteme (T. XVII,

[92] D. Arandelović-Garašanin, 1954, loc. cit.; M. Garašanin, 1973, 32 i d.

3; XVIII, 2). Ovde treba pomenuti i ornamente izvedene naspramnim utiskivanjem noktiju dva prsta, dveju ruku (štipani ornamenti), koji se nekad grupišu u pravilne vertikalne ili kose sisteme koji imaju oblik klasa. Uz ovu vrstu ornamentike treba pomenuti i plastične trake sa utiscima, takođe poznate iz raznih faza starčevačke grupe.

Kako kod barbotine, tako i kod impresso ukrašene keramike česta je pojava da obod i gornji deo suda budu brižljivo glačani tako da fakturom odgovaraju običnoj, nekad čak i finoj keramici, dok je donji deo suda ogrubljen barbotinom, primenjenim u raznim navedenim formama ili impresso ornamentima.

Ukrašavanje pomoću instrumenta naprotiv je retko u okviru starčevačke grupe. Tako mogu postojati plitki i dublji udubljeni kružići koji prekrivaju površinu suda ne stvarajući, po pravilu, određene ornamentalne sisteme. Ornament utiska ruba školjke ili njegova imitacija praktično je nepoznat u starčevačkoj grupi. Jedan primerak ove vrste nađen je u sloju IIa naselja u Drenovcu kod Paraćina, koji se, sudeći po svom inventaru, može pripisati fazi Starčevo IIa.

Retka je i ornamentika izvedena urezivanjem (sl. 11, br. 1; T. XVIII, 4). Naročito su zastupljeni motivi urezanih, mrežasto raspoređenih, linija koje stvaraju rombična, koso ili horizontalno raspoređena polja. Motivi se, po pravilu, nalaze na trbuhu suda, ređe na dnu. I ova vrsta ornamentike može se pojavljivati i na primercima obične fakture.

U vezi sa ovim ornamentima treba konačno pomenuti i otiske hasure ili tekstila, koji se ponekad pojavljuju na dnu sudova starčevačke grupe.

U finoj keramici osnovnu vrstu ornamentike predstavlja slikanje koje se pojavljuje u tri osnovne vrste: belo slikanje na crvenom pozadu, tamno (crno, tamnomrko ili crvenkasta boja vinskog taloga na svetlom pozadu) i polihromno slikanje.

Belo slikanje izvedeno je obično belom bojom ili bojom sa žućkastim ili krem nijansama, koja mahom dobro prijanja za površinu suda i slabo se otire (T.XIX, 2; XX, 1—8). Ostavljajući za sada po strani ovu ornamentiku u grupi Gura Baciului, ograničavamo se na nalaze koji sigurno pripadaju starčevačkoj grupi. Osnovne motive na obodu sudova predstavljaju polulukovi većeg ili manjeg raspona — girlandi, postavljeni horizontalno, mrežasti motivi ili jednostavni ili višestruki sistemi cik-cak linija. Od ovih sistema polaze vertikalno raspoređeni snopovi paralelnih traka, ili sistemi većih traka koje se spajaju na donjem delu trbuha suda. Između ovih motiva mogu se javljati i vertikalno sastavljeni girlandi. Poznati su i krivolinejni motivi. Reda je pojava kombinovanja traka sa mrežastim ornamentima. Motiv spirale veoma je redak. On se pojavljuje u vidu izdužene spiralne omče na fragmentu noge suda koja je nađena u jami VI u Starčevu (Starčevo IIa, T. XX, 6).

Tamno slikana keramika (T. XXI, 1—6, 9) ukrašavana je bojom čiji karakter u potpunosti odgovara pojavama konstatovanim u grupi Anzabegovo—Vršnik. Boja može biti smolasta, crna, u kome slučaju se često otire i skida, ili tečna boja manje ili više razvodnjena crna, tamnomrka ili mrkocrna. Boja vinskog taloga tipična je posebno za južnomoravsko — kosovsku varijantu. Na obodu sudova javljaju se ovde slični motivi onima koji su poznati i kod belog slikanja, pri čemu se mogu pojavljivati i ornamenti šrafiranih trouglova. Često je obod suda obojen neprekidnom crnom trakom koja nekada prelazi na unutrašnju stranu i za koju se u nekim slučajevima direktno vezuju sistemi ornamenata koji pokrivaju trbuh suda. I ornamenti na trbuhu delom su slični onima na belo slikanoj keramici. Tako se javljaju snopovi paralelnih traka, često alternirajućih debljih i tanjih u okviru jednog sistema snopova, obične, jednake, vertikalne i paralelne trake i trake koje se pri dnu trbuha međusobom spajaju. Prostor između traka može biti ispunjen mrežastim motivima, ali se javljaju i vertikalni snopovi mrežasto ispunjenih polja. Naročito u južnomoravsko — kosovskoj varijanti nalaze se gusti i sitni talasasti motivi (tremola) kako na obodu suda, tako i na trbuhu. Posebno karakterističnu pojavu predstavljaju spirale koje se javljaju u raznim vidovima (T. XXII). Tako postoje sistemi spirala koje neposredno polaze od oboda suda i povezuju se u složene horizontalne i kose nizove. Spirale teku neprekidno, dok se pojedine spiralne volute završavaju u vidu kovrča zavinutih ili srpastih kao na jednom primerku iz Crnokalačke bare ili u vidu raščlanjenih šapa ili kandži. Retki su primerci spirala od snopova, paralelnih povezanih linija sa naznačenim krajem volute u vidu mehura. Postoje i vrlo velike spiralne volute koje dodiruju obod ili direktno polaze od oboda, vezujući se u neprekidan sistem oko trbuha suda, npr., na nalazima sa Tržnice u Vinkovcima. Meandrasti motivi, pak, daleko su retki. Što se tiče osnove na kojoj je slikanje vršeno, već je istaknuto da se ono može vršiti na crvenoj prevlaci raznih nijansi, na svetloj oker prevlaci ili na osnovi suda istih boja, bez prevlake. Pomenute tehnike, kao i većina motiva, poznati su i iz grupe Anzabegovo—Vršnik, gde pripadaju fazama III i IV ove grupe.

Polihromno slikanje (T. XXI, 7—8) za sada je retka pojava i zastupljeno je svega na nekoliko lokaliteta kao, npr., u Starčevu, Crnokalačkoj bari, Krstićevoj humci, Tržnici u Vinkovcima, Gornjoj Tuzli i na Rudniku u Metohiji[93]. Slikanje se vrši tamnom crnom ili tamnomrkom bojom na svetlom, mahom crvenom, pozadu pri čemu se motivi oivičavaju belom trakom. Kao osnovni ornamenti nalaze se mahom krivolinejni motivi koji sigurno predstavljaju delove spirale, dok su linearni motivi zastupljeni na primercima iz Starčeva i Tržnice u Vinkovcima.

[93] D. Aranđelović-Garašanin, 1954, T. XV, 5 (Starčevo); M. Garašanin, 1973, T. 6, 1 (Crnokalačka bara); S. Dimitrijević, 1974, T. XVI, 11 (Vinkovci-Tržnica); XIX, 8 (Krstićeva humka); str. 78 (Gornja Tuzla).

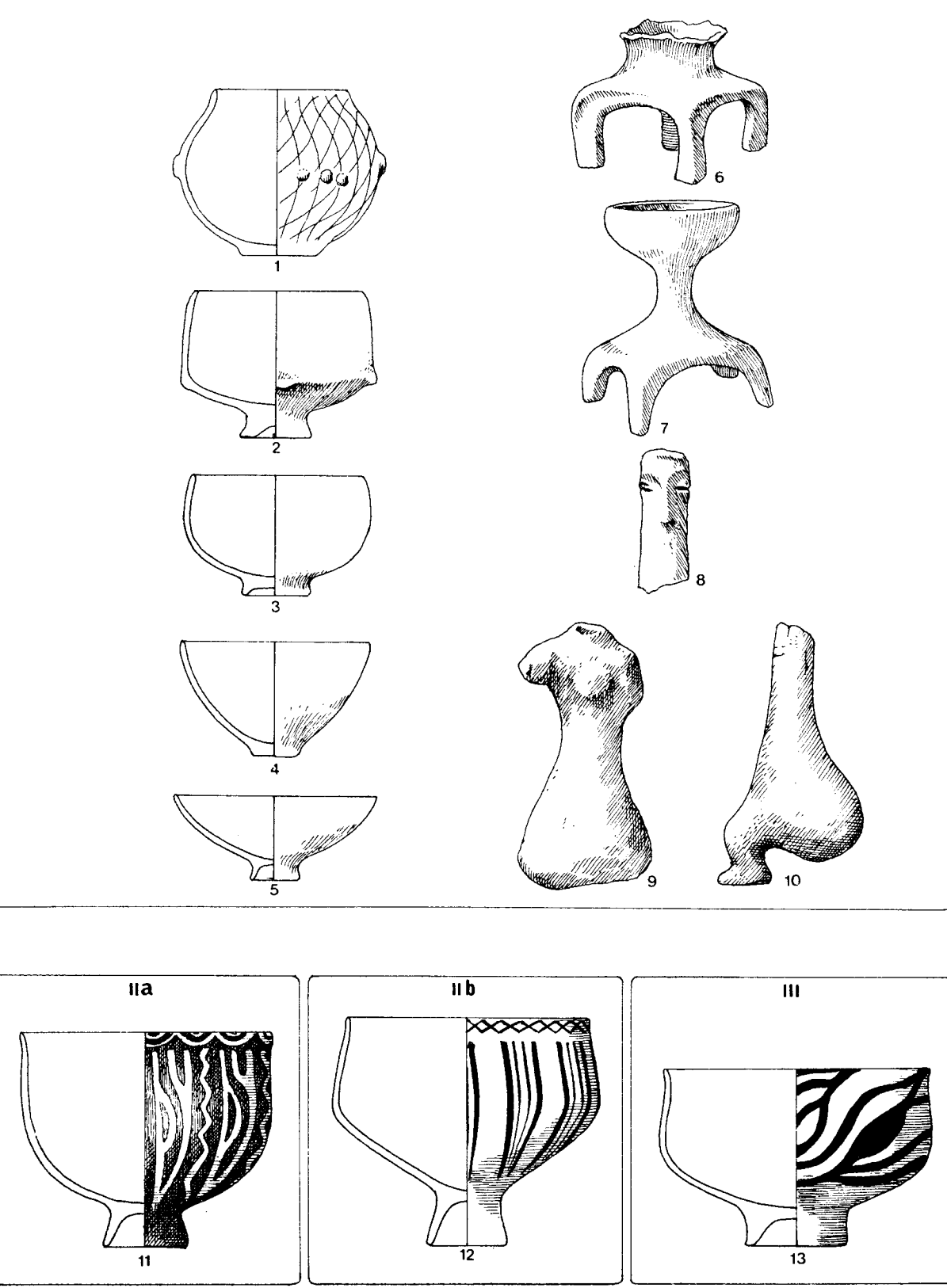

Sl. 11 — Tipološka tabela keramike starčevačke grupe (I—III faza).

Starčevačkoj grupi bila je svojstvena plastika (sl. 11. br. 8—10), iako ni kvantitetom ni raznovrsnošću ne dostiže bogatstvo kasnije vinčanske grupe. Takođe se, pored zajedničkih crta, zapažaju i razlike u odnosu na grupu Anzabegovo—Vršnik. Osnovni tipovi statueta su: stubaste figure, statuete sa koničnо ili zvonasto proširenim donjim delom tela i jako naglašenim grudima i steatopigne valjkaste statuete[94].

Stubaste statuete (T. XXV, 1—2) su najčešća forma i vezuju se i za širi krug statueta ovog oblika na balkanskom području (grupa Anzabegovo—Vršnik, Sesklo-grupa, Karanovo III). Poznate su u okviru klasičnih faza starčevačke grupe (IIa i dalje), a nađene su na nizu lokaliteta kao u Gladnicama (Starčevo IIa), Pavlovcu i Bubnju kod Niša (Starčevo IIb), Crnokalačkoj bari (Starčevo III), Starčevu, Grivcu, Beletincima u Sremu. Brojni nalazi pokazuju da se radi o završenoj figuri, iako se ne može isključiti da neki fragmenti pripadaju statuetama sa predimenzioniranim vratom (T. XXIV). Statuete imaju manje ili više izdužen-stubast oblik. Na licu figura plastično je prikazan nos koji je modelovan zajedno sa statuetom ili posebno nalepljen. Oči su izvedene urezima pa postavljene horizontalno ili koso. Često se oči prikazuju i pomoću dva koso postavljena mala plastična rebra sa obe strane nosa. Teme figure je mahom ravno, a ređe izvučeno naviše kao na jednom primerku iz Gladnica, iz Grivca ili na nepublikovanom primerku iz Starčeva. Kosa pokriva ceo zaravnjeni deo glave i pada niz leđa u obliku gustih paralelnih ureza. Hronologija pojedinih primeraka pokazuje da se u kasnijoj evoluciji (npr., figura iz Crnokalačke bare) veća pažnja počinje obraćati modelovanju tela. Tako se počinju na stubastoj figuri pojavljivati i patrljci. Ovo je osobito uočljivo na vrlo kasnom primerku iz masovne grobnice u Vinči, kod koga je zastupljena i steatopigija, dok lice već dobija karakterističnu formu »kikladskog lica« ranijih vinčanskih idola sa predstavom očiju u vidu uglasto postavljenih ureza.

Statuete sa koničnim ili zvonastim donjim delom tela i jako naglašenim grudima zastupljene su sa dva pouzdana primerka, i to iz Starčeva (u arheološkoj literaturi poznata pod imenom »Venera od Starčeva«) (sl. 11, br. 9) i iz Pavlovca (T. XXV, 1). Na primerku iz Starčeva površina statuete prevučena je belom prevlakom na kojoj su crvenkastomrkom bojom izvedeni mrežasti motivi. Pojava statuete ovog tipa u Pavlovcu ukazuje na njeno relativno kasno datiranje u okviru starčevačke grupe, Starčevo IIb. U prilog ovakvom datiranju govori i srodnost ovog tipa sa figurama sa hiperdimenzioniranim vratom i proširenim trupom, koje su u grupi Anzabegovo—Vršnik vezane za faze III (primerak sa Vršnika) i IV (primerak iz Zelenikova), o čemu je već bilo govora u ranijem izlaganju.

Steatopigne statuete su takođe retke, ali se njihovo postojanje

---

[94] D. Aranđelović-Garašanin, 1954, 54 i d.; M. Garašanin, 1973, 35 i d. Up.: B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, 44 i d.

u starčevačkoj grupi može smatrati sigurnim. Ovde, pre svega, treba pomenuti jednu statuetu iz Gladnica, a naročito veliku statuetu iz najdubljih slojeva Vinče sa jako naglašenom steatopigijom, koja, možda, predstavlja sedeću figuru[95] (sl. 11, br. 10; T. XXX, 3). Pojava ovih statueta vezivana je i za susednu Körös-grupu, u kojoj su slični tipovi poznati. Ne može se isključiti postojanje izvesnih uticaja iz toga područja na plastiku starčevačke grupe.

Ovde treba pomenuti i neobične amulete, mahom od gline, koji su nađeni na lokalitetu Kozluk kod Vršca. U pitanju su predmeti blago zaobljenog oblika sa dva mala bočna ispupčenja na gornjem delu. Njihovo značenje i namena nisu, međutim, za sada sasvim sigurni[96].

Ako na osnovu svega iznetog o ornamentici starčevačke grupe i odlikama njene plastike treba izvesti izvesne zaključke o umetničkim shvatanjima njenih nosilaca, može se reći da se ovde izgubila ona realistička komponenta koja se, bar delimično, može pratiti u grupi Anzabegovo—Vršnik, a koja poreklo vodi iz koncepcija nastalih u anadolskom delu balkansko-anadolskog kompleksa. Naprotiv, statuete starčevačke grupe pokazuju izrazitu težnju ka apstrakciji i uprošćavanju u jednoj formi koja, naročito kod stubastih idola, pokazuje povezanost sa širim, sličnim shvatanjima u balkanskom području[97]. Izvesne promene koje nastaju tokom evolucije, kao težnja za potpunijim modelovanjem, u suštini ne razbijaju osnovnu ikonografsku shemu i koncepciju, već je samo unekoliko dopunjuju i osvežavaju variranjem osnovne prvobitne forme koja se, međutim, ne menja. U ornamentici keramike takođe je osnovni princip ritmičnost u dekorisanju, osobito jasan u slikanoj keramici. Forma suda i njegova visina jače se naglašavaju potenciranjem oboda, dekorativnim frizom i najčešće vertikalno raspoređenim alternirajućim ukrašenim i neukrašenim poljima koja ritmički teku odozgo naniže oko cele površine suda. Spiralni ornament, pak, tekući neprekinuto oko najistaknutijeg dela suda, privlači pažnju na modelaciju i proporcionalne odnose osnovnih delova posude. Ovi principi stilizacije, apstrakcije i ritmičke dekoracije ostaće u osnovi karakteristični i za kasnije etape neolita u balkanskim oblastima.

HRONOLOGIJA

Kako je već od početka ovog izlaganja naglašeno, u starčevačkoj grupi moguće je sigurno izdvojiti nekoliko osnovnih faza, pri čemu je kao polazna tačka periodizacije poslužio sistem D. Arandelović-Garašanin. Pri tome je takođe pokazano da se, u pojedinim etapama, starčevačka grupa

[95] Up. M. Vasić, 1936, sl. 36.
[96] B. Jovanović, 1967a, 11 i d., T. I, 1—4; IV, 1—7.
[97] D. Srejović, 1968, 180 i d.; 188 i d.

razvijala bez ikakvog prekida. Razlikovanje pojedinih etapa može se vršiti na osnovu evolucije karakterističnih formi, o čemu je bilo reči kod plastike i kod hronološke diferencijacije u ornamentici. Donekle se može vršiti i prema fakturi pojedinih keramičkih vrsta, no najviše prema procentualnoj zastupljenosti nekih karakterističnih pojava. Još više nego u grupi Anzabegovo—Vršnik, ovde, prema tome, dolazi do izražaja važnost izvesne predilekcije za neke karakteristične pojave u izdvojenim etapama, ili, nasuprot tome, odumiranje drugih pojava i njihovo napuštanje. Pri tome prelazi nisu nastali sa oštrim cezurama, tako da je kod pojedinačnih ili slučajnih nalaza često teško, ako ne i nemoguće, pripisivanje jednoj odredenoj etapi.

U ranijem izlaganju takode je već istaknuto da je u formiranju starčevačke grupe važnu ulogu igrala nedavno otkrivena balkansko-anadolska komponenta starijeg neolita, koja vremenski prethodi Starčevu II, a čiji odnos prema Starčevu I, kako ga je definisala D. Aranđelović-Garašanin, nije potpuno jasan. Ovu komponentu obeležili smo imenom grupe Gura Baciului. Ona odgovara pojavama koje je D. Srejović obeležio imenom Protostarčevo.

Na ovom mestu biće stoga potrebno da se najpre iznesu karakteristike ove komponente[98].

Grupa *Gura Baciului* zastupljena je, kako je već rečeno, u severnoj Srbiji, Vojvodini, Transilvaniji i Olteniji. Njena su glavna nalazišta Grivac, Divostin, Lepenski vir, Donja Branjevina, Gura Baciului i Circea. Bliža ocena njene interne hronologije može se za sada, medutim, dati samo na osnovu nalaza iz Donje Branjevine i Lepenskog vira, gde je moguće utvrditi i njenu stratigrafiju. Na oba pomenuta lokaliteta utvrđeno je, naime, postojanje jednog sloja bez slikane keramike u kome preteže monohromna, mahom crvena, keramika, iako je prisutna i gruba keramika. Na Lepenskom viru, u sloju ovog perioda (Lepenski vir IIIa), odnos grube i fine keramike je 2 : 3[99]. Kod grube keramike površina je često ogrubljena i potom izravnana, što podseća na ogrubljenu površinu keramike u grupi Anzabegovo-Vršnik i može se dovesti u vezu sa barbotine tehnikom. Takode se u ornamentici često javljaju manja, različito postavljena, plastična rebra sa utiscima, koja se nalaze i na finoj monohromnoj keramici, što ima naročito dobre analogije u ranije opisanom materijalu sa Rudnika. U malom broju zastupljena je impresso-ornamentika, izvedena utiskivanjem prsta ili nokta. Ornamenti utiska prsta i motivi »klasa« poznati su u ovoj fazi i u Donjoj Branjevini.

U sledećoj etapi i dalje je pretežna monohromna keramika, ali se sada javlja i slikana ornamentika isključivo belom i samo izuzetno crvenom

[98] Up. literaturu uz grupu Anzabegovo-Vršnik, nap. 49.
[99] Srejović, 1969, 167.

bojom. Na Lepenskom viru odnos grube i fine keramike iznosi sada 1 : 1, pri čemu se prvi put pojavljuje i »nabacani« barbotine. Impresso-keramika i dalje je u upotrebi, ali se javlja i motiv utiskivanja školjkom ili pomoću instrumenta, pri čemu se motivi nekada grupišu u trake. Iz ovoga sloja potiče i vaza sa plastičnom rukom sa četiri prsta (T. XVIII, 3) koja, iako neuporedivo slabije rađena, može da se paraleliše sa poznatim primerkom antropomorfne vaze iz Anzabegova. U Donjoj Branjevini česta je gruba keramika, ali je ona, ukrašena barbotine ornamentima, retka.

Osnovni oblici keramike grupe Gura Baciului su loptasti i poluloptasti sudovi, ali su oblici, po pravilu, otvoreniji i niži nego u starčevačkoj grupi, tako da je sud zaobljenog profila, blizak formama grupe Anzabegovo — Vršnik češći. Posebnu formu predstavljaju sudovi, postavljeni na četvrtastu, probijenu nogu, čiji je profil blago zaobljen a obod višestruko izvučen. Na Lepenskom viru oblik prelazi i u fazu IIIb. U ornamentici belog slikanja u ovoj grupi karakteristični su motivi trouglova i mrežasto ispunjenih traka, koji se pojavljuju na raznim lokalitetima i posebno na Lepenskom viru. Na lokalitetima van Lepenskog vira osobito su karakteristični i motivi belih kapljica (T. XX, 9—10), koje mogu biti raspoređene ispod samog oboda, no i u raznim vertikalnim i horizontalnim sistemima, (Donja Branjevina, Gura Baciului, Circea), nekad u tipičnoj formi belih kapljica koje sa obe strane prate vertikalnu belu liniju kao na Grivcu. Javljaju se i krivolinejni i meandroidni motivi (Donja Branjevina), talasasti i cik-cak motivi (Donja Branjevina, Gura Baciului) i rombovi (Gura Baciului, Circea). Od drugih pojava, posebno treba pomenuti male čepove, čija namena nije sasvim jasna, (Ohrpflocken) poznate iz Gura Baciului[100].

Stratigrafski nalazi ove vrste prethode razvijenim formama starčevačke grupe-Starčevo II, pri čemu u Gura Baciului i Lepenskom viru starčevački sloj, prema tipologiji materijala, treba pripisati fazi Starčevo IIb. U Circea, gde su nalazi ovog perioda kao u Gura Baciului nađeni u pojedinim izdvojenim jamama na samoj zdravici, u jednoj od jama bilo je slikane keramike sa tamnim geometrijskim motivima na svetlom pozadu, ali se ne sme isključiti mogućnost poremećaja. O problemima koje postavlja ova hronološka slika biće govora i u izlaganju o genezi starčevačke grupe.

Po svom karakteru faza Starčevo I, onakva kakvu je definisala D. Arandelović — Garašanin, na osnovu zatvorenih celina iz jama 3 i 8 i najdubljeg sloja tzv. jame 5, a u najdubljem sloju na zdravici samog Starčeva pokazuje sledeći karakter [101]: apsolutno pretezanje grube nad finom keramikom. U finoj keramici pretežna je siva (jama 3 i 5a) i svetla

[100] S. Karmanski, 1968a, T. I; II, 1—3, 5, 6—9; V, 1, 3, 7. Mrežasti motivi: Ibid., T. III, 1, 4, 7, 11, 12; cik-cak: Ibid., T. IV, 1, 2, 6. V. takođe: S. Karmanski, 1975, T. V—VI. Gura Baciului: N. Vlassa, 1972, T. XV, XVI, 1. Tzv. »Ohrpflock«: Ibid., 180, sl. 3, 9, Circea: M. Nica, 1976, 437, sl. 1 – 3. Grivac: B. Gavela, 1958, 261—262, sl. 257—259.

[101] D. Arandelović-Garašanin, 1954, 136 i d. (sa statističkim odnosima nalaza u jamama).

mrka i mrka keramika (jama 8, gde je odnos mrke i sive 39:21 nasuprot jami 5, a gde iznosi 14:26). Crvena keramika javlja se u znatnim količinama, a žuta je sasvim retka. U ornamentici grube keramike pretežan je barbotine, i to, pre svega, nabacani ili već izdvojen prevlačenjem prstima, dok su barbotine nalepci poznati, ali vrlo retki. Odnos nabacanog barbotina i prevlačenja prema barbotine nalepcima iznosi u jami 3 110:12, a u jami 8 101:13. Impresso, izveden noktom, jako je redak (jama 3:4 komada, jama 5a:5 komada, jama 8:7 komada), dok je urezana ornamentika nešto češća (jama 3:6 komada; jama 5a:5 komada; jama 8:10 komada, pri čemu, međutim, nije izvršeno izdvajanje od »štipanih« ornamenata). Slikana keramika potpuno je nepoznata. Kao oblici nogu postoji prstenasta, masivna cilindrična i šuplja konična noga. Ovde treba spomenuti zadebljana, blago profilisana, dna, koja se najčešće javljaju u svim fazama starčevačke grupe.

U fazi Starčevo IIa (sl. 11, br. 11) koja je dokumentovana u Starčevu jamama 4,5a (neposredno ispod prvog poda), 6 i 7, radi se delom o većim jamama sa ogromnom količinom materijala (jame 6 i 7). I ovde se zapaža apsolutno pretezanje grube keramike, iako je procenat fine uvećan. Pri tome su i sada vodeće vrste siva i svetlomrka fina keramika, od kojih prva preteže u jamama 4 i 5a, a druga u jamama 6 i 7, dok je crvena keramika i dalje retka. Slikana keramika zastupljena je obema vrstama: belim slikanjem na crvenom, i tamnim slikanjem na svetlom pozadu, no, sa izuzetkom jame 5a, pretežna je keramika sa belim slikanjem (odnos bele i tamno slikane keramike je sledeći: jama 4—7:5; jama 5a—8:3; jama 6—62:60; jama 7—16:4). Motiv spirale poznat je i u tamno i u belo slikanoj keramici (jama 6). Oblici nogu su isti sa pretezanjem onih cilindričnih. U ornamentici keramike zadržava se sličan odnos dveju vrsta barbotine keramike, kao i odnos barbotine keramike u celini prema impresso-ornamentici. Urezana ornamentika i dalje je u upotrebi a pominje se veći procenat keramike ukrašene plastičnom trakom sa utiscima koja je, međutim, postojala i u fazi I.

U fazi Starčevo IIb (sl. 11, br. 12) koja je dokumentovana u Starčevu materijalom iz jame 5a (između dva poda) i jame 10, odnos grube i fine keramike bitno se ne menja. Fina mrka i siva približno su jednako zastupljene. Crvena (i crvenomrka) keramika nešto je češća u jami 5a (odnos sive, mrke i crvene prema mrkocrvenoj keramici 19 : 18 : 15). Slikana keramika je retka i zastupljena je isključivo onom sa tamnim slikanjem na svetlom pozadu. Odnosi osnovnih tehnika ukrašavanja ostaju, uglavnom, nepromenjeni. Od oblika nogu, sudeći po inventaru jame 10, postaju češće konične, pretežno šuplje, noge.

Iz publikovanog materijala iz jama ne vidi se postojanje ornamenta spirale u okviru ove faze, što, međutim, izgleda nemoguće, već s obzirom na pojavu ovakvih motiva u fazi Starčevo IIa. Moguće je, kako je nedavno pretpostavljeno, da bi nalazi iz Tečića pripadali fazi IIb. Među materija-

lom sa ovog lokaliteta spirale su još uvek retke, ali se sigurno pojavljuje velika spirala koja polazi neposredno od oboda suda i pripada tipu spirale čije je postojanje već ranije konstatovano u fazi Anzabegovo — Vršnik III, kao i složena spirala (sa naglašavanjem spiralnog motiva proširenog mehurom), i, konačno, spirala sa više šapa ili kandži. Sudeći po podacima sa iskopavanja, naselje u Tečiću bilo bi jednoslojno. Ako grobovi iz ovog naselja pripadaju istom vremenu, sud iz groba 2 imao bi se smatrati kao prvi primer polihromne dekoracije, koji, međutim, oblikom ornamenta (tamne trake sa belim mrežastim motivima) odstupa od uobičajene klasične polihromne dekoracije. U tom slučaju bi se i niži oblik sudova iz grobova sa jače naglašenom težnjom ka bikoničnosti mogao smatrati bitnom odlikom faze Starčevo IIb.

Fazu Starčevo III (sl. 11, br. 13) moguće je jasnije determinisati na osnovu materijala sa lokaliteta Tržnica u Vinkovcima, koji se dobro usklađuje sa materijalom Crnokalačke bare, Baština kod Obreža i Krstićeve humke kod Zrenjanina. Statistika nalaza sa lokaliteta Tržnica pokazuje znatan porast fine keramike u odnosu na grubu (163:206 komada)[102]. Ova se konstatacija dobro slaže i sa zapažanjima učinjenim na Crnokalačkoj bari. U ornamentici grube keramike ne postoje u tehnici bitne izmene u odnosima pojedinih vrsta: barbotine i dalje znatno preteže nad impressom, urezima i plastičnim rebrima, koja su nešto češća. Izvesno odstupanje predstavlja Crnokalačka bara, srazmerno velikim brojem slikanih primeraka, nasuprot Tržnici, gde je ova vrsta ornamentike i nadalje retka[103]. Pored češćeg tamnog slikanja na svetloj osnovi, u kome su primenjeni često razni oblici spiralne dekoracije, zastupljena je i polihromija, koja, kako je već istaknuto, postoji i na drugim lokalitetima: Krstićevoj humci i Starčevu, Gornjoj Tuzli i Rudniku IV. Pri tome su tipični spiralni ornamenti. U vezi sa tim treba takođe pomenuti da su pri novim iskopavanjima u Starčevu u gornjem sloju, nad samim ruševinama ranije pomenute kuće, nađeni fragmenti polihromne slikane keramike. Inače je u slikanoj keramici ovih naselja spirala uopšte dobro zastupljena kako brojno, tako i po varijantama u kojima se izvodi. Ovim odlikama faze III, vodeći računa o ostalom inventaru pomenutih naselja, treba još dodati sledeće karakteristike: čestu primenu organizovanog barbotina, zatim težnju ka bikoničnim formama i pojavu već potpuno formiranih varijanti bikonične zdele[104].

Ovako predloženu periodizaciju starčevačke grupe dopunjavaju i stratigrafska zapažanja na Gladnicama kod Prištine i na lokalitetu Rudnik u Metohiji. U donjem sloju nalazišta Gladnice zastupljeno je uz tamno slikanje, mada u malom broju, i slikanje belom bojom, čime se lokalitet

---

[102] S. Dimitrijević, 1969, 20 i d.; za Obrež: Ibid. 18—19.
[103] N. Tasić-E. Tomić, 1969, 24 (35% slikane keramike).
[104] S. Dimitrijević, 1969, T. 11, 2; 12, 2—3, 9. Up.: Isti, 1974, T. XV, 14—16; XVII, 6, 9.

može vezati za fazu IIa starčevačke grupe. U gornjem sloju zastupljena je spirala u raznim oblicima[105]. Daleko značajnija je, međutim, stratigrafija nalazišta Rudnik u Metohiji. O prvom sloju ovoga nalazišta, koji pripada balkansko-anadolskom kompleksu starijeg neolita, sa svetlom monohromnom grnčarijom bez slikane keramike, bilo je već govora u ranijem izlaganju, u vezi sa grupom Anzabegovo — Vršnik. Drugu etapu ovog naselja karakteriše uporedna pojava belog i tamnog slikanja pri čemu su poznati i krivolinejni motivi, ali spirala još nije zastupljena. U većoj količini pojavljuje se sada barbotine ornamentika, dok su u plastici retke stubaste figure i životinjski idoli. U fazi III naselja Rudnik gubi se belo slikanje, dok se u tamno slikanoj keramici pojavljuju, pored krivolinejnih, i pravi spiralni ornamenti. Motivi se uglavnom izvode širokim trakama. Najzad, faza IV na Rudniku je doba procvata spirale u raznim varijantama, među kojima se javlja i spirala sa završetkom u obliku šapa ili kandži. U barbotine ornamentici sada preteže organizovani barbotine, dok se među oblicima keramike nalaze i bikonične forme. Konačno, iz ovog sloja potiče i jedan polihromni slikani fragment. Tako se, okvirno, prema osnovnim karakteristikama, faze II — IV na Rudniku dobro uklapaju u hronološku shemu Starčevo IIa-b i Starčevo III, koja je analizirana u gornjem tekstu.

Brojni nalazi starčevačke grupe u raznim područjima njene rasprostranjenosti dopuštaju danas i prve pokušaje izdvajanja nekoliko lokalnih varijanata. Pri tome treba izričito napomenuti da je današnja slika o tome još uvek nepotpuna i da će se daljim istraživanjima i proučavanjima svakako u znatnoj meri proširiti. Ipak, moguće je već sada govoriti o jednoj južnomoravsko-kosovskoj i jednoj istočnobosanskoj varijanti[106].

Južnomoravsko-kosovska varijanta poznata je, pre svega, po nalazima iz Pavlovca, Male Grabovnice kod Leskovca, Gladnice i sa Rudnika. Kao posebne karakteristike u ovoj varijanti treba istaći u slikanoj keramici čestu primenu ornamenata izvedenih bojom vinskog taloga na svetloj oker i ređe crvenoj osnovi. Među motivima ove keramike, pored uobičajenih linearnih, osobito su karakteristični talasasti tremolo-motivi, raspoređeni ili oko oboda suda ili vertikalno. Ova tehnika slikanja je bogato zastupljena u Pavlovcu, na lokalitetu Čukar (Starčevo IIb) i može se povezati sa karakterističnim pojavama grupe Kremikovci u Sofijskom polju.

U monohromnoj keramici česta je pojava većih, plitkih koničnih sudova sa glačanom površinom i crvene boje. Sudovi su debelih zidova i odlično pečeni. Brojni primerci ove vrste poznati su osobito iz Pavlovca i Male Grabovnice.

---

[105] J. Glišić, 1959, 16.

[106] M. Garašanin, 1973, 41—42. Za Kosovo: J. Glišić, 1965; za nalaze iz Bosne: B. Čović 1961, 81—88 i dopune S. Dimitrijevića, 1974, 77—78.

Među oblicima žrtvenika karakteristični su oni na četiri noge i sa četvrtastim recipijentom koji, u neku ruku, predstavljaju preteče žrtvenika vinčanske grupe. Često su ovi primerci ukrašeni urezanim ornamentima.

Na žrtvenicima uobičajenog oblika sa kružnim recipijentom česta je pojava ornamenata izvedenih u obliku izrezanih (Kerbschnitt) trouglova (up. T. XVII, 8). I ova tehnika vezuje se, uglavnom, za pojave u susednim područjima Bugarske.

Konačno, na Kosovu postojala je i monumentalna plastika. Na ovo ukazuje jedna velika stubasta figura uobičajenog tipa, visine 35 cm. (T. XXIV) Figura je nađena u Gladnicama i pripada fazi Starčevo IIa, a bila je deo ognjišta u kući. Ova figura rađena je od nepečene zemlje i vertikalno skroz probušena, kako bi se kroz nju po osovini provukla drvena oblica, svakako radi učvršćivanja.

Istočnobosanska varijanta poznata je danas po nalazima iz slojeva VIa i VIb u Gornjoj Tuzli. Ovu varijantu karakteriše, izgleda, potpuni nedostatak plastike. U slikanoj keramici karakteristična je pojava meandroidnih ornamenata. Tvrdenje da motivi spirale nisu bili poznati mora se, međutim, odbaciti. Nedavno je revizijom materijala konstatovano na dva fragmenta postojanje spiralnih motiva. Na jednom od njih koji pripada fazi VIa radi se o velikoj spirali koja polazi od samog oboda, na drugom, pak, o spirali sa završecima u obliku šapa ili kandži (Gornja Tuzla VIb). Konačno, fazi VIa pripada i fragmenat sa polihromno slikanim ornamentom[107]. Od drugih karakteristika treba pomenuti i pojavu visokih loptastih sudova bez izdvojene noge i profilisanog oboda koji su bliski primercima nađenim u Vinči u vezi sa grobnicom-kosturnicom. Ove pojave, kao i intenzivno korišćenje organizovanog barbotina, ukazuju na kasan datum istočnobosanske varijante — period Starčevo III.

Ostaje otvoreno pitanje u kojoj se meri u drugim područjima mogu izdvajati lokalne varijante iako već danas naziremo izvesne elemente u ovom smislu. Takav je možda slučaj sa karakterističnim oblicima zgrada za stanovanje i sa načinom sahranjivanja na Padini u Đerdapu, ali je datacija ovih nalaza u okviru starčevačke grupe, kao i njihov odnos prema grupi Gura Baciului i Lepenskom viru IIIa i IIIb (= Starčevo IIb) još uvek nejasan. Sličan je slučaj i sa nizom nalazišta u području Svetozareva i Paraćina, na kojima, izgleda, impresso-ornamentika preteže nad, inače svuda karakterističnim, barbotinom. Na ovim lokalitetima istraživanja su, međutim, do sada vršena u suviše malom obimu da bi dopustila donošenje definitivnog suda[108]. Konačno ostaje otvoreno pitanje izvesnih vrlo kasnih manifestacija starčevačke grupe kao što su nalazi sa Ždralova kod Bjelovara pa i oni iz grobnice-kosturnice iz Vinče i jedan deo nalaza iz mlađih slojeva ovog

[107] S. Dimitrijević, loc, cit.
[108] Za Đerdap: B. Jovanović, 1972, 31—49 (i literatura nap. 11). Za Pomoravlje: S. Vetnić, 1972, 123—181.

nalazišta, koji su, izgleda, već paralelni sa počecima vinčanske grupe. Sa dosta razloga ukazivano je, međutim, i kod njih i na izvesne elemente koji upućuju na uticaje Körös-grupe[109].

EKONOMIKA

O ekonomici starčevačke grupe još uvek je moguće vrlo malo govoriti[110]. Sigurno se može računati sa poznavanjem zemljoradnje na šta ukazuju indirektno tzv. sekire u obliku obućarskog kalupa, koje se smatraju zemljoradničkim alatkama. U istom smislu ukazuju i nalazi žrvnja, kao i upotreba pleve kod izrade keramičkih sudova. Pri tome je nužno obratiti pažnju na činjenicu, već ranije istaknutu, da naselja starčevačke grupe, po pravilu, nemaju karakter telova, naselja sa većim brojem slojeva, što upućuje na njihovu relativnu kratkotrajnost. Izuzetaka u tome pogledu ima malo, a najdugotrajnije svakako je bilo naselje Rudnik, koje, međutim, leži na južnom rubu teritorije rasprostanjenosti starčevačke grupe. Ova činjenica verovatno ukazuje na formu primitivne ekstenzivne zemljoradnje u kojoj je obrađivanje zemlje vezano za ciklično pomeranje u jednom određenom širem ili užem području, onako kako je to bio slučaj i u srednjoevropskom kompleksu sa trakastom grnčarijom. O stočarstvu, takođe, raspolažemo izvesnim brojem podataka. Zanimljiva je činjenica da se na više lokaliteta (Starčevo, Baštine kod Obreža, Lepenski vir) pominje pretezanje kostiju govečeta. U većini slučajeva ne pominje se da li se radi o divljim ili pripitomljenim vrstama. Međutim, na Lepenskom viru dati su u ovom smislu precizni podaci: pripitomljene životinje čine 23,50% ukupnog broja životinja, od čega 15,83% otpada na goveče, dok je pas zastupljen sa 5,91%, ovca sa 3,42% a svinja sa svega 0,63%. Ovca i koza takođe se pominju u Starčevu (samo ovca, što je svakako nepotpun podatak) i Obrežu, a svinja u Starčevu, sa napomenom da se radi o divljoj svinji, i Gornjoj Tuzli. Analiza životinjskih ostataka sa nalazišta Šumadije, osobito Divostina, pokazala je pretezanje pitomog govečeta (45%) prema kozi i ovci (koza/ovca 38%, ovca 4%, koza 1%), dok je domaća svinja daleko slabije zastupljena (4%). Procenat divljih životinja (divlje goveče, divlja svinja, jelen, srndać) daleko je manji. On ni za jednu od ovih vrsta ne prelazi 4%. Pretezanje govečeta među pripitomljenim životinjama, koje je sigurno dokumentovano na Lepenskom viru, iznenađuje, kako u poređenju sa pojavama u balkansko-anadolskom kompleksu starijeg neolita na jugu, tako i u odnosu na Körös-grupu, gde su ovca i koza zastupljene sa 70%. Slično veliki procenat govečeta poznat je i u srednje-neolitskoj Cris-grupi Romunije. Svakako da je, na-

[109] S. Dimitrijević, 1974, 70; Isti, 1969, 40—41. Up. takođe nap. 86.

[110] M. Garašanin, 1973, 42—43 (opšti osvrt). Bökeny u Srejović i dr., 1969, 224—228; A. Mc. Pherron-D. Srejović, 1971, 12—13, sl. 7—8.

suprot ovci i kozi, koje dolaze iz istočnomediteranskog područja, goveče, bar delom, lokalnog porekla. Ova situacija upućivala bi, prema tome, i na izvesne lokalne osnove razvitka stočarstva u okviru starčevačke grupe. Na nalazištima starčevačke grupe pominje se i veći broj kostiju divljih životinja, pre svega cervida, pored sigurno pomenute divlje svinje u Starčevu. Na Lepenskom viru procenat divljih životinja daleko je veći od onih pripitomljenih (74,50%:23,50%). Najviše je lovljen jelen, a slede tur, divlja svinja, suri medved. Na drugom mestu nalaze se kosti ribe (16,88%:36,39% jelena). Sa drugih lokaliteta ne raspolažemo bližim podacima o ovim odnosima. Zanimljivo je da u Starčevu nedostaju riblje kosti, što je gotovo nerazumljivo s obzirom na blizinu Dunava. Skupljanje školjaka potvrđeno je u Obrežu, gde je cela jedna jama bila ispunjena ljušturama školjaka (unio). Ovde je takođe potvrđeno skupljanje puževa.

Verovatno je da se situacija u Lepenskom viru ima smatrati specifičnom s obzirom na njegov položaj u Đerdapskoj klisuri, što pokazuje i činjenica da ovde nedostaju podaci o postojanju zemljoradnje. Sigurno je, međutim, da su i na drugim lokalitetima, pored zemljoradnje i stočarstva, lov i ribolov morali igrati još uvek značajniju ulogu.

Na osnovu svega ovoga može se zaključiti da su nosioci starčevačke grupe živeli u rodovskim zajednicama, koje su, pored proizvodnje hrane (zemljoradnja i stočarstvo), pri čemu, bar u nekim slučajevima (Lepenski vir), stočarstvo igra prvenstvenu ulogu, još uvek imale kao značajnu granu ekonomike lov, ribolov i skupljanje hrane. Takođe izgleda da se zemljoradnja u ovoj grupi, s obzirom na karakter i trajanje naselja, nalazi na primitivnijem stepenu u okviru ekstenzivne zemljoradnje, od onoga koji je već bio dostignut u područjima dalje na jugu Balkanskog poluostrva.

GENEZA GRUPE

Kod osvrta na genezu starčevačke grupe treba se vratiti na već, u više mahova, iznetu konstataciju da su u njenom formiranju sigurno učestvovale dve komponente: jedna balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita i, druga, vezana za severnobalkansko-panonski kompleks sa grubom impresso i barbotine keramikom, pri čemu je u formiranju starčevačke grupe element sa barbotine keramikom bio van svake sumnje odlučujući. Komponentu balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita — grupa Gura Baciului — karakteriše fina polirana, pretežno crvena, keramika, koja je u jednoj ranijoj fazi isključivo monohromna, dok se nešto kasnije javlja i sa elementom belo slikane keramike. U ovom kompleksu barbotine keramika nije zastupljena tako da se ne može smatrati

osnovnim elementom tog kompleksa. To je, uostalom, slučaj i na jugoslovenskim lokalitetima grupe Gura Baciului. U starijoj fazi, na Lepenskom viru postoji samo keramika sa ogrubljenom površinom, a u mlađoj (Lepenski vir IIIa2) javlja se prvi put i nabacani barbotine. Ista situacija, čak i sa još manje elemenata barbotina, nalazi se i na drugim lokalitetima. Vremenski se nalazi mlađe faze sa upotrebom slikane keramike mogu najpre paralelisati sa jednom kasnom etapom faze I grupe Anzabegovo—Vršnik (Anzabegovo—Vršnik Ic). Na to posebno ukazuju veoma karakteristični motivi belih kapljica, koji su nepoznati pre ove faze. To znači da u okviru periodizacije neolita balkanskog područja ova grupa pripada najkasnijoj mogućoj etapi. Zanimljivo je, međutim, da, kako izgleda, u Donjoj Branjevini i na Lepenskom viru ovoj fazi direktno prethodi faza koja još uvek ne poznaje slikanu keramiku, što bi u okviru balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita predstavljalo jednu veoma staru epohu i svakako se ne slaže sa situacijom u grupi Anzabegovo—Vršnik, koja već od faza Ia i b poznaje veoma razvijenu slikanu keramiku, iza koje mora stajati i duga evolucija ove tehnike ukrašavanja, čiji su neki članovi u periodu Magulița (Protoseskio) grupe određeni u ranijem izlaganju (Achilleion II, Nea Nikomedeia[111]. Ne manje zanimljiva je situacija na Rudniku, gde se u najstarijem sloju (Rudnik I) takode susrećemo sa čistom monohromnom fazom, pri čemu je, međutim, kvalitet keramike nesravnjeno viši, a postoje i izvesni oblici (aktoidni sudovi) koji pokazuju izvesnu vezu sa nalazima iz Nea Nikomedeia. U ovoj situaciji, izgleda, da je teško povući direktne sinhronizme. Ovde se pre radi o jednoj opštoj genetskoj srodnosti u širem hronološkom okviru balkansko-anadolskog područja, u kome srodne pojave prolaze kroz slične stadije razvitka koji, međutim, ne moraju nužno biti potpuno istovremeni. Tako se sa baze monohromne, svetle, polirane keramike moglo preći na upoznavanje slikane keramike u raznim momentima, na raznim mestima. U nekim slučajevima možda nisu u ovom procesu zastupljene sve etape. To bi objasnilo pojavu da se na Rudniku, ukoliko nema prekida u životu naselja, u fazi Rudnik II već nailazi na formiranu kulturu tipa Starčevo IIa, da na Lepenskom viru i u Donjoj Branjevini na monohromnu fazu sleduje direktno faza sa slikanom keramikom koja već odgovara fazi Anzabegovo Ic. U tome slučaju radilo bi se o retardacijama i odstupanjima od opšte evolucije, koji su utoliko veći ukoliko se više udaljuje od centra ka periferiji kulturnog kompleksa.

Može se smatrati sigurnim da je starčevačka grupa od balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita preuzela monohromnu finu keramiku, pri čemu je, međutim, svetlomrka keramika ovde ostala stalno omiljenija od crvene, a svakako i slikanu ornamentiku. Izvesni elementi belog i tamnog slikanja, kao i motivi trouglova i paralelnih traka i krivoli-

[111] Up.: Poglavlje o ranom i srednjem neolitu Makedonije (sa literaturom).

nejni motivi poznati su dobro grupi Gura Baciului i grupi Anzabegovo—Vršnik I. Svakako da se u daljem razvoju, fazama Starčevo IIa—III, na ovim osnovama razvija kultura sa jače izraženim specifičnim svojstvima, što se odražava u drugim tendencijama kod oblikovanja u osnovi sličnih keramičkih formi, a naročito u specifičnoj slikanoj ornamentici sa njenim tamnim motivima na svetlom pozadu. Ni rana pojava spirale ne mora u ovom slučaju čuditi kad se zna da je sasvim moguće da motiv spirale, koji je od davnina poznat u balkansko-anadolskom području, prelazi na keramiku u raznim grupama, u raznim momentima. U takvoj situaciji prva pojava spirale u Karanovu I, Starčevu IIa i Anzabegovo—Vršniku III nema značaja za utvrđivanje sinhronizama na širim područjima. S druge strane, identičnost motiva i koncepcije tamno slikane geometrijske keramike faze Anzabegovo—Vršnik II—IV, kao i izvesne druge paralele, ovde nesumnjivo upućuju na sinhronizam sa Starčevom IIa—III. Nejasno je, međutim, kako objasniti da na Lepenskom viru grupu Gura Baciului sa slikanom keramikom sledi, izgleda, razvijena faza Starčeva II (Starčevo IIb). Situacija u Donjoj Branjevini, ukoliko su tačna stratigrafska zapažanja na ovom lokalitetu, možda upućuje na jedan prekid između ovih dveju pomenutih faza (Donja Branjevina stratum III—II, no, uglavnom, sa pretezanjem keramike sa impresso i urezanim ornamentima)[112].

Daleko je značajnija činjenica da balkansko-anadolska komponenta u formiranju starčevačke grupe predstavlja samo jedan, i to manje značajan, elemenat. Mnogo je važnija druga komponenta sa grubom keramikom čiju osnovnu karakteristiku čini barbotine ornamentika. Pomenute pojave ove vrste na Lepenskom viru IIIa svakako su i suviše slabe da bi se mogle vezati za balkansko-anadolski kompleks starijeg neolita. Uostalom, kao i u grupi Gura Baciului, tako je i u drugim grupama balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita (Anzabegovo—Vršnik, Nea Nikomedeia, Magulița-grupa na Achilleionu i na Oțaki Maguli) borbotine element u suštini sekundaran. Naprotiv, u fazama Starčevo IIa—III barbotine se pojavljuje kao potpuno formiran, bogato iskorišćen i primenjen u raznim formama (nabacani barbotine, prevlačenje, organizovani barbotine, gusto i razređeno rasporedeni nalepci). U fazama Anzabegovo—Vršnik II—IV sve ove vrste barbotine ornamenata poznate su, ali su zastupljene u vrlo malom procentu i daleko zaostaju za osnovnim vrstama koje evoluišu dalje iz balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita: za monohromnom poliranom keramikom. Između Starčeva IIa—III i istovremenog Anzabegovo—Vršnika II—IV postoji, dakle, u tome pogledu jasna interverzija. U formiranju prve grupe osnovnu komponentu čini ona sa grubom barbotine keramikom, u formiranju druge ona sa monohromnom poliranom i slikanom.

---

[112] S. Karmanski, 1968; Isti, 1975.

Ova konstatacija dovodi do zaključka da na području starčevačke grupe, u vremenu koje prethodi fazi Starčevo IIa, moraju postojati naselja čiju osnovnu karakteristiku čini barbotine keramika, a koja vremenski moraju biti paralelna sa grupom Gura Baciului. To potvrđuje i pojava barbotine elementa kao sekundarnog elementa na nekim od nalazišta ove grupe. U tome smislu ne može se odbaciti ni postojanje faze Starčevo I, onako kako ju je odredila D. Arandelović-Garašanin, na osnovu nalaza iz jama u Starčevu, gde apsolutno preteže gruba barbotine ornamentika, dok su impresso i monohromna fina keramika veoma retke, a slikana grnčarija još sasvim nedostaje. Drugo pitanje, koje se još uvek ne može rešiti, jeste: gde valja tražiti centar ove barbotine keramike. Prema podacima sa istraživanja Körös-grupe, izgleda da se u njenom području najpre pojavljuje impresso-keramika, dok je ona sa barbotine ornamentima tek kasnija (up. i izlaganje B. Bruknera o Körös-grupi u ovoj knjizi). Ne može se, dakle, isključiti teza da u severnom delu srednjeg Balkana i južnoj panonskoj oblasti postoje naselja sa ovakvim karakteristikama, možda, delom i uporedo sa naseljima grupe Gura Baciului. Moglo bi se raditi o južnijem pandanu ranoj Körös-grupi, odnosno o dve grane jednog istog kulturnog kompleksa, od kojih ova južna apsolutnu prevagu dobija na severu u toku njihove uporedne evolucije. U rešavanju ovog problema čini se da će od osobitog interesa biti intenzivna istraživanja u mikroregijama ovog područja sa tačnim kartiranjem svih pojava i njihovim hronološkim upoređivanjem.

Uzeto u celini, nastanak starčevačke grupe može se shvatiti, prema tome, kao sažimanje dveju raznih komponenti, jedne, neposredno vezane za severni Balkan i južnu Panoniju, i druge, čiji elementi dolaze, ili bivaju preneti, sa juga iz balkansko-anadolskog kompleksa starijeg neolita, i to pri kraju evolucije ovog kompleksa. Sažimanjem ovih dveju komponenti, od kojih je prva u starčevačkoj grupi primarna, dolazi do formiranja klasičnih formi starčevačke grupe, njenih faza IIa—III. S obzirom na utvrđeni paralelizam sa fazama Anzabegovo—Vršnik II—IV, starčevačka grupa u svojim klasičnim fazama pripada već srednjem neolitu opće periodizacije, kada se na bazi starih, najpre izdvojenih, širih kompleksa, sažimanjem njihovih elemenata i stvaranjem novih manifestacija kulture dolazi i do formiranja novih, uže regionalnih, pojava. Sličan je proces očigledno postojao i u drugim susednim područjima Balkanskog poluostrva i donjeg Podunavlja. Tako se u Rumuniji može pratiti paralelna evolucija Criș-grupe, koja se prema paralelama sa starčevačkom okvirno može sa svojim fazama I—III sinhronizirati sa Starčevom IIa—III. U slučaju grupe Kremikovci u Sofijskom polju paralela je još uža, toliko da se teško mogu razdvojiti ove dve grupe. Inače, bližoj periodizaciji ove grupe u bugarskoj arheološkoj literaturi obraćena je pažnja tek u najnovije vreme[113].

[113] M. Garašanin, 1973, 46 i d. Za Leț: E. Zaharia, 1962, 5—52. Za Kremikovce: G. Jl. Georgiev 1975, 17 i d.

U ranijem izlaganju već je bilo postavljeno pitanje da li pojavu izrazito starčevačkih elemenata u fazama Anzabegovo—Vršnik II treba smatrati kao lokalnu evoluciju ili, pak, kao prodor i prenošenje formiranih elemenata starčevačke grupe na jug. S obzirom na identičnost u karakteru materijala, osobito slikane keramike i na dobre mogućnosti direktne sinhronizacije, ova druga pretpostavka izgledala bi verovatnija. Nesumnjivo je da je starčevačka grupa, iako formirana regionalno, u doba svog klasičnog procvata, pokazala i izuzetnu dinamičnost koja se manifestuje u prenošenju i širenju njenih elemenata u periferne regije, gde nekad dobijaju čak i vrednost značajne komponente u formiranju pojedinih kulturnih grupa. Takav je osobito slučaj sa Obrima I, gde je A. Benac sigurno utvrdio u fazama I i II spajanje dveju komponenti: starčevačke sa barbotine i slikanom keramikom i impresso-komponente circummediteranskog kompleksa, čiji nosioci u ove delove Bosne prodiru iz jadranskog područja[114]. Pri tome je na osnovu slikane ornamentike starčevačka komponenta tačno opredeljena u period Starčevo IIb. U narednoj fazi III dolazi do naglog opadanja starčevačke komponente i postepenog pretezanja novih elemenata protokakanjske grupe. Prema mogućnostima sinhronizacije starčevačke grupe sa grupom Anzabegovo—Vršnik, Magulița grupom i Sesklom imali bi se i počeci naselja u Obrima datirati negde u vreme tokom Sesklo-grupe Tesalije.

Posebno pitanje predstavlja završetak starčevačke grupe. Svakako se može smatrati sigurnim da se već od faze IIb a pogotovu u fazi Starčevo III manifestuje sve jače izražena težnja ka formiranju bikoničnih vinčanskih oblika. Situacija u Anzabegovu pokazala je takođe da vinčanska grupa u jednoj razvijenijoj formi svoje rane faze (Vinča—Tordoš I = Vinča A), sledi fazu Anzabegovo—Vršnik IV. Time se ne isključuje, ali se ne može ni dokazati, izvesno hronološko presecanje ovih dveju grupa. Nalazi opredeljeni kao finalno Starčevo (kasni starčevački nalazi iz Vinče) možda, medutim, svojom stratigrafijom i svojim degenerisanim karakterom u okviru starčevačke grupe upućuju na ovakav dodir u vremenu koje nastaje tek posle poslednje klasične faze starčevačke grupe Starčeva III. No, i ovde su stratigrafski podaci još uvek nedovoljno sigurni, te će definitivne zaključke omogućiti tek buduća iskopavanja.

[114] A. Benac, 1973a, passim.

VINČANSKA GRUPA

Uprkos izvesnim prazninama, koje su, pre svega, posledica nedostatka modernih interdisciplinarnih istraživanja, vinčanska grupa predstavlja danas najbolje i najpotpunije istraženu pojavu neolita na Balkanskom poluostrvu. Ovo se, pre svega, ima zahvaliti činjenici da su prva istraživanja na jednom praistorijskom lokalitetu ove grupe u Srbiji otpočela još pre više od sedamdeset godina, 1901. godine (*Jablanica* u Međulužju kod Aranđelovca), dok su u Transilvaniji prvi radovi vršeni još 1875. godine (Turdaş—Tordoš). U vreme pre prvog svetskog rata istraživano je u Srbiji na još nekoliko lokaliteta (*Čaršija* kod Ripnja, *Mali drum* kod Popovića, *Gradac* u Zlokućanu kod Leskovca), a već 1908. godine započeta su sistematska istraživanja na eponimnom lokalitetu *Vinči* kod Beograda, koja su u nizu kampanja vođena sve do 1934. godine (1908, 1911—1913, 1924, 1929—1931. i 1933—1934). Ova iskopavanja vršena su, za ono vreme, najsavršenijim metodama i sredstvima, uz pažljivo praćenje stratigrafije — beleženjem dubinskih kota na svim otkopanim objektima i delimičnim izdvajanjem zatvorenih celina. Tako je, bez obzira na poslednju neprihvatljivu interpretaciju vinčanskih nalaza koju je u završnoj publikaciji dao autor istraživanja M. M. Vasić, bilo moguće kontrolisati rezultate istraživanja i izvršiti vrednovanje prikupljene građe. Stoga se i može razumeti da je neolit Jugoslavije, a posebno neolitski nalazi slični onima iz Vinče, već vrlo rano privukao pažnju domaćih i stranih istraživača. U periodu između dva rata preduzeta su istraživanja na još nekim lokalitetima vinčanske grupe u Srbiji i Vojvodini (npr., *Aradac* i *Botoš* u Banatu, *Pločnik* kod Prokuplja, *Lipovac* kod Aranđelovca)[115]. Dosta podataka pružila su i rekognosciranja koja je tridesetih godina vršila jedna američka naučna ekspedicija pod rukovodstvom V. J. Feweksa[116]. Tako se i moglo dogoditi da se već pred drugi svetski rat pojave i prvi pokušaji hronološke klasifikacije vinčanske grupe u okviru praistorije Srbije (Vulić i Grbić), kao i prvi sistem interne klasifikacije i hronologije vinčanskog materijala[117].

Posle drugog svetskog rata, u okviru intenzivnog razvoja arheoloških istraživanja a posebno praistorije u Jugoslaviji preduzet je i niz novih istraživanja i rekognosciranja u Srbiji i Vojvodini, uporedo sa arheološkim iskopavanjima, iako su ova, većinom, bila manjeg obima. Tako je, pre svega, konstatovan i delom ispitan niz neolitskih nalazišta vinčanske grupe u užoj Srbiji i Pomoravlju (npr., *Grivac* i *Divostin* u Šumadiji, *Supska*, *Mala Grabovnica*, *Crnokalačka bara*, *Vitoševac*, *Pavlovac* u Pomoravlju), a

[115] Za opšti istorijat istraživanja: M. Garašanin, 1973, 65 i d. Opšta sinteza o grupi: Ibid., 65—139, B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, 69—82.
[116] V. J. Fewkes, 1936, 5—81.
[117] N. Vulić-M. Grbić, 1937; F. Holste, 1939, 1—21.

preduzeta su i reviziona istraživanja na nekim, od ranije poznatim, lokalitetima (Pločnik i Gradac kod Zlokućana). Novim radovima, medutim, utvrdeno je širenje vinčanske grupe na daleko većoj teritoriji no što je to ranije bilo poznato, tako, npr., u zapadnoj Srbiji (*Pljosna stijena* u Radoinji kod Nove Varoši, *Stapari* kod Titovog Užica) i osobito na Kosovu, koje je sve do tog vremena arheološki bilo praktično nepoznato (*Predionica* u Prištini, *Fabrika fosfata »Fafos«* kod Kosovske Mitrovice, *Valač*), zatim u severoistočnoj Bosni (*Gornja Tuzla* i *Varoš* kod Koraja). Konstatovano je i širenje grupe do u istočnu Makedoniju (*Anzabegovo* i *Vršnik* kod Štipa) i Crnu Goru (*Beran-krš* kod Ivangrada). U Vojvodini otkriven je niz novih lokaliteta, a preduzeta su iskopavanja na nekoliko značajnijih nalazišta vinčanske grupe (osobito *Idoš* u Banatu, *Jakovo-Kormadin* i *Beletinci—Obrež* kod Zemuna u Sremu, *Gomolava—Hrtkovci* kod Rume, gde je u složenoj stratigrafiji lokaliteta zastupljena i vinčanska grupa)[118]. Nova saznanja stečena su i radovima u susednoj Rumuniji, delom u Transilvaniji, sa naročito značajnim nalazima iz naselja Tartaria, a takode u Olteniji i, u najnovije vreme, u rumunskom Banatu[119]. Tako je danas vinčanska grupa u karakteru i odlikama svoje kulture i njenih pojedinih etapa iscrpno proučena i dobro poznata. U vezi sa njenom rasprostranjenošću na širokom području, pokazalo se takode da se u okviru grupe može računati i sa izdvajanjem lokalnih, regionalnih varijanata, čije su osnovne karakteristike već danas u dovoljnoj meri fiksirane.

RASPROSTRANJENOST VINČANSKE GRUPE

Danas je sigurno utvrdeno da se teritorija vinčanske grupe, (karta 3), uglavnom, poklapa sa oblašću u kojoj je bila rasprostranjena starčevačka grupa starijeg neolita, sa izvesnim manjim odstupanjima[120].

Jezgro ove teritorije predstavlja uža Srbija sa Kosovom i južnopanonsko područje, tj. veliki deo Vojvodine. U pravcu juga, vinčanska grupa raširila se u istočnu Makedoniju, gde je njeno postojanje konstatovano u gornjim slojevima naselja u *Vršniku—Tarinci* kod Štipa i *Anzabegovu* na Ovčem polju[121]. Može se smatrati sigurnim da je u ove krajeve vinčanska grupa prodrla iz južnomoravskog ili kosovskog područja sa kojima se pojave vinčanske grupe u istočnoj Makedoniji najviše vezuju. Ovaj prodor usledio je verovatno direktno sa Preševskog razvoda ka Ovčem polju. Na ovo ukazuje činjenica da vinčanska grupa nije za sada

---

[118] M. Garašanin, loc. cit.

[119] N. Vlassa, 1963, 485—494; V. Dumitrescu i dr., 1951, 267—278; Gh. Lazarovici, 1973, 25—55; Isti, 1976, 203—234.

[120] M. Garašanin, 1973, 67—70; B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, 69—70.

[121] Mount-Williams u M. Gimburas, 1976 i dr., 117—158.

zastupljena u Skopskoj kotlini, gde se, doduše u nešto mlađem periodu, susrećemo sa pojavom vrlo slične i genetski usko povezane grupe Zelenikovo II, koja se, međutim, ne može apsolutno izjednačiti sa vinčanskom. U Metohiji, vinčanska grupa došla je u kontakt sa neolitskim pojavama poreklom sa jadranske obale i uže vezanim za neolit zapadnobalkanske zone. Ova se situacija naročito konstatuje u *Reštanima*. Na jugozapadu, slično starčevačkoj, vinčanska grupa duboko prodire dolinom Drine (*Višesava* kod Bajine Bašte) i Lima, u dinarsku planinsku oblast, ali ne dopire do priobalskog pojasa niti njegovog šireg zaleđa — Skadarskog jezera, gde je sigurno raširena kultura jadranske zone. Najjužnije poznato nalazište vinčanske grupe u ovoj oblasti je *Beran-krš* kod Ivangrada.

U pravcu zapada, na desnoj obali Save u širem pribrežnom pojasu severno od planinske dinarske zone, grupa je zastupljena u severozapadnoj Srbiji (*Jela* u Šapcu, nalazišta u Mačvi), severoistočnoj Bosni sa već pomenutim nalazištima u *Gornjoj Tuzli* i *Koraju* i može se pratiti do donjeg toka Bosne i njene pritoke Usore. I u Sremu se širenje vinčanskih nalazišta poklapa, uglavnom, sa pojavom ranije starčevačke grupe. Pri tome je za sada nemoguće utvrditi razloge koji su u ovoj ravničarskoj zoni opredelili razgraničenje prema pojavama jače zastupljenim u pravcu zapada. Sigurno je, međutim, da područje Vinkovaca već pokrivaju naselja sopotsko-lengyelske grupe, dok se u istočnom Sremu pojavljuju vinčanska naselja kao *Beletinci* i *Jakovo-Kormadin*, a duž Dunava naselja u Sremskim Karlovcima (*Karaš*), *Petrovaradinu* (*Tvrđava*) i *Ledincima*. Zanimljivo je, međutim, da ova nalazišta, uglavnom, pripadaju mlađoj etapi vinčanske grupe (vinčansko-pločnička, pretežno vinčansko-pločnička faza IIa). Na naselju u *Gomolavi* takođe su poznati nalazi vinčanske grupe u izdvojenom sloju, ispod sopotsko-lengyelske grupe. Nasuprot tome, grupa je u manjoj meri proširena na područje Bačke, gde je, uglavnom, zastupljena na jugu. Novija istraživanja pokazala su, međutim, njeno postojanje na nizu lokaliteta u *Odžacima* (*Mostonga* IV, *Duge njive*), *Deronjama* (*Mostonga V*), *Ratkovu* (*Čakovac* i *Bukovac*), *Karavukovu* (*Krčevina*) i *Bogojevu* (*Donja šuma* i *Benčelat-Verebeš Kut*). Sa izuzetkom Bogojeva, ostala nalazišta nisu poznata u ranijoj arheološkoj literaturi kao vinčanska. Sva ova naselja, sem dva lokaliteta u Bogojevu, koji pripadaju kasnijoj vinčanskoj grupi (Vinča—Pločnik I), vezuju se za ranija razdoblja vinčanske grupe (Vinča—Tordoš I — Odžaci, Deronje, Vinča—Tordoš II Ratkovo—Čakovac a Karavukovo—Krčevine pokazuje elemente obe etape vinčansko-tordoške faze)[122]. Sigurno je da je u Bačkoj vinčanska grupa bila u kontaktu sa nosiocima lengyelske grupe. Otuda je teško objasniti situaciju konstatovanu u jugozapadnoj Mađarskoj na nalazištu Bicske, gde je, uz postojane elemenata lengyelske grupe a delom i trakaste grnčarije (Bandkeramik),

[122] S. Karmanski, 1968 (s.v. imena pojedinih lokaliteta — sa ilustracijama).

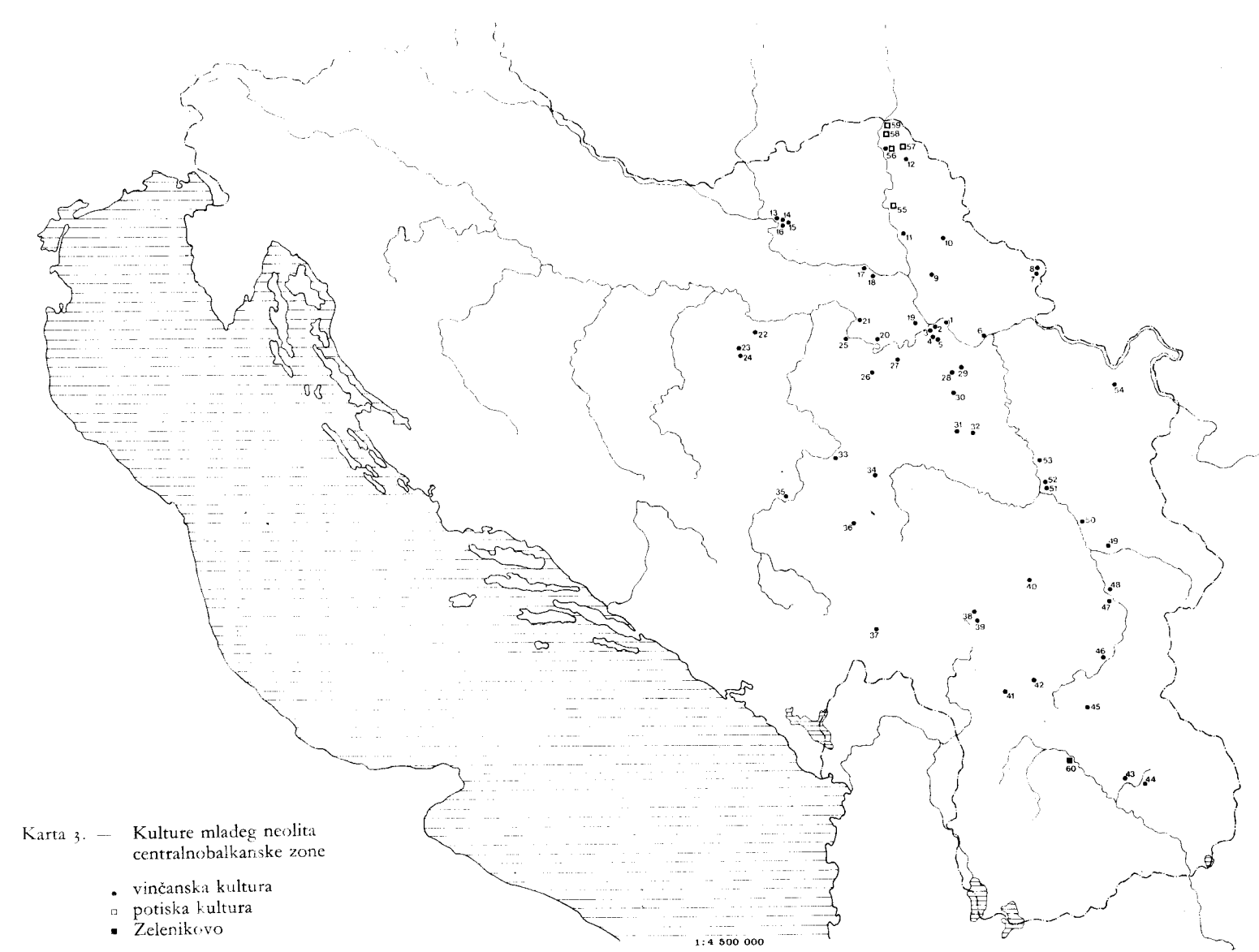

Karta 3. — Kulture mladeg neolita centralnobalkanske zone

- vinčanska kultura
- potiska kultura
- Zelenikovo

pretežna komponenta materijalne kulture vezana za vinčansku grupu[123]. Svakako da se objašnjenje ove teritorijalno izdvojene vinčanske enklave može očekivati tek od budućih istraživanja.

U pravcu severa i severoistoka granice vinčanske teritorije znatno premašuju uže područje starčevačke grupe, iako su njene granice u ovim krajevima doživele tokom vremenske evolucije izvesne izmene. U svojim počecima vinčanska grupa nesumnjivo je pokrivala u Banatu i područje trougla Aranka—Moriš—Tisa, koji se u ranijem periodu može smatrati oblašću razgraničenja starčevačke i Körös-grupe. Ovo je sigurno utvrđeno dobro poznatim nalazima iz O Szent-Ivan VIII. Već vrlo rano, međutim, (tokom faze Vinča—Tordoš II), u severnom delu banatskog Potisja vinčanska grupa ustupila je mesto pojavama uže vezanim za neolitsku evoluciju madarskog Potisja i koje su u ranijoj literaturi bile istaknute i obeležene kao potiska grupa. Sigurno je da ni u ovo vreme vinčanski elementi ne iščezavaju u potpunosti, već predstavljaju i nadalje jednu znatnu komponentu u potiskoj kulturi ovih krajeva, što je osobito vidljivo na materijalu poznatog naselja *Čoka-Kremenjak*[124]. Ovo se svakako ima tumačiti dodirom i simbiozom prvobitno različitih elemenata u jednoj graničnoj oblasti širenja njihove kulture. Dalje prema istoku, u rumunskom Banatu, vinčanska grupa zadržala se duže tokom cele ranije vinčanske evolucije (Vinča—Tordoš I) kako to pokazuju nalazi iz Parța, Zorlențul Mare, Gornea, Balta Sarata, a po mišljenju rumunskih istraživača i u još kasnijoj epohi na nekim nalazištima, o čemu će biti govora u daljem izlaganju[125]. Slična je situacija i u Transilvaniji, kako pokazuju dobro poznati nalazi iz Turdaşa. U Olteniji, pak, vinčanska evolucija može se pratiti kroz sve faze vinčanske grupe, do njenog završetka (Verbița, Rast). Po svom karakteru vinčanska grupa Oltenije uže se vezuje za područje južnog Banata i Srbije nego za Transilvaniju. Otuda izgleda da se ovde mora računati i sa direktnim kontaktima dolinom Dunava, uprkos velikoj prirodnoj prepreki, koju je, nesumnjivo, predstavljao Đerdap. U ovom smislu, uostalom, ukazuje i postojanje nalazišta vinčanske grupe u samom Đerdapu (Orniţa u selu Liupcova, koje je takođe svojim karakterom uže povezano sa Srbijom, južnim Banatom i Oltenijom, te nesumnjivo predstavlja posredan član u povezivanju vinčanskih lokaliteta ovih teritorija)[126].

Nasuprot tome, situacija u pogledu razgraničenja vinčanske grupe u pravcu istoka postala je danas manje jasna. U ranijim radovima M. Garašanin je iznio mišljenje da je grupa sigurno zahvatila i delove Bugarske, i to Trakije i Sofijskog polja. Ovo mišljenje bilo je zasnovano na postojanju izrazito vinčanskih elemenata na nekim nalazištima grupe Karanovo IV

[123] J. Makkay, 1969, 253—270.
[124] M. Garašanin, 1950, 125—132; J. Banner, 1960, 1—56.
[125] Lazarovici, 1973, passim.
[126] E. Comşa, 1969, 11—44.

u Trakiji (Oblučište) i na nekim lokalitetima Sofijskog polja. Potpunije objavljivanje materijala grupe Karanovo IV pokazalo je, međutim, i njenu veliku sličnost sa vinčanskom grupom. Dok se, međutim, ne bude u celini, ili bar u većem broju i sa više nužnih stratigrafskih i hronoloških objašnjenja, objavio materijal iz Bugarske, biće i nemoguće utvrditi da li se kod vinčanskih elemenata u područjima o kojima je reč radi o importu ili eventualno o mešavini raznih komponenata, sličnoj onoj koju smo mogli konstatovati u severnom Banatu[127].

PERIODIZACIJA VINČANSKE GRUPE

Pre nego što se prede na pitanje periodizacije u užem smislu, potrebno je ovde izneti još neke principijelne napomene koje se tiču položaja vinčanske grupe o opštoj periodizaciji praistorije jugoistočne Evrope.

Vinčanska grupa pripada neolitu ovih krajeva i u širem smislu jednom određenom neolitskom kompleksu koji je pisac ovog poglavlja nazvao mladim kompleksom balkansko-anadolskog neolita. U opštoj periodizaciji praistorije jugoistočne Evrope, vinčanska grupa, nalazeći se na granici dva područja, centralnobalkanskog, uže vezanog za istočni Mediteran i prednju Aziju, i zapadnobalkanskog, uklapa se u opšte periodizacije oba područja. Otuda bi, posmatrano iz aspekta neolita istočnog Mediterana i Egeje, vinčanska grupa imala da se smatra pojavom mladeg neolita, dok se u periodizaciji zapadnobalkanske oblasti, koja je bliža srednjoj i zapadnoj Evropi, ova grupa uklapa u srednji (starija vinčansko-tordoška faza) i mladi neolit (vinčansko-pločnička faza). Ova razlika posledica je opšteg prednjačenja u evoluciji istoka i jugoistoka u odnosu na zapadnije oblasti, koje se jasno zapaža i u neolitu. U smislu naše ocene i datiranju grupe Anzabegovo—Vršnik i Starčevo, vinčansku grupu tretiramo ovde kao deo kasnog neolita. Radi jedinstvenog prikaza neolita Jugoslavije, koji je u jednoj zajedničkoj publikaciji ove vrste neophodan, na ovom mestu je uvršćavanje vinčanske grupe u srednji i kasni neolit prihvaćeno kao nužan kompromis.

Druga napomena nametnuta je činjenicom da je, osobito u novije vreme, u okviru vinčanske grupe, njene mlade evolucije, ustanovljeno postojanje niza nalaza koji utvrđuju poznavanje metala, dok nalazi sa Rudne glave u istočnoj Srbiji ukazuju i na poznavanje rudarstva. O svemu tome biće više govora u daljem izlaganju. Značajno je, međutim, da posle ovih nalaza izvestan broj arheologa počinje posmatrati mladu vinčansku evoluciju kao sastavni deo eneolitskog perioda. U vezi sa tim treba već ovde istaći da je ovaj period u Vinči vremenski nesumnjivo paralelan sa eneoli-

[127] M. Knčev, 1973, 42 i d.

tom u nekim susednim oblastima, posebno na istočnom Balkanu i u karpatskoj oblasti, ali da sve manifestacije materijalne i duhovne kulture koje su konstatovane u vinčanskoj grupi ne pokazuju nikakve elemente promena u odnosu na ranije etape. Ovo u osnovi važi i za način života i njegove društveno-ekonomske osnove. U takvoj situaciji vinčanska grupa sa svojim kasnijim razdobljem (Vinča—Pločnik) mora se posmatrati kao retardirajuća pojava neolita, koja je, međutim, po svim manifestacijama svoje kulture i života još uvek neolitskog karaktera.

Kako je već ranije istaknuto, još u periodu pred drugi svetski rat pojavili su se i prvi pokušaji periodizacije vinčanske grupe. Od stranih arheologa, ovim pitanjem pozabavili su se osobito O. Menghin i V. G. Childe, koji su svoje pokušaje zasnovali na materijalu, publikovanom u prethodnim izveštajima sa iskopavanja u Vinči. Zasnovani na nedovoljnoj građi, ovi pokušaji danas imaju još samo istorijsku vrednost. Uostalom, V. G. Childe je kasnije u svom poslednjem radu posvećenom ovim problemima prihvatio novu periodizaciju autora ovih redova[128]. Takođe, isključivo istorijsku vrednost, u smislu etape u arheološkoj nauci, treba pripisati hronološkom sistemu N. Vulića i M. Grbića, u kome je, u okviru neolita Jugoslavije, vinčanski materijal uvršćen u faze neolita B i C, pri čemu je za fazu C kao osnov uzet materijal iz Pločnika. Ipak je značajno da se ovakvom podelom već pravilno uočila osnovna cezura u evoluciji vinčanske grupe koja pada u vreme slojeva oko 6,5—6 m u Vinči. Od većeg značaja, naprotiv, bio je pokušaj F. Holstea, koji je izvršio periodizaciju samog nalazišta u Vinči na osnovu keramičkih nalaza[129]. Pri tome je Holste pošao od malobrojnih zatvorenih celina keramičkih nalaza koje je u monografiji Vinče objavio M. M. Vasić, vezujući dalje za njih i druge karakteristične pojave na keramici u bliskim stratigrafskim okvirima. Tako je Holste izdvojio četiri osnovne neolitske faze u Vinči, koje je obeležio kao A—D, dok faza Vinča E već pripada postneolitskom periodu. Proširena i na nalazišta drugih grupa, kao i na drugi materijal van same keramike, ova podela ostala je jedan od osnova dalje razrade hronološkog sistema vinčanske grupe.

Na razradi sistema hronologije-periodizacije vinčanske grupe posle drugog svetskog rata radilo je više autora, i to osobito V. Milojčić, M. Garašanin, J. Korošec i B. Jovanović[130]. Prva dva autora posebno su se trudila da, polazeći od svih ostataka materijalne kulture u Vinči i povezujući ih sa nalazima drugih nalazišta, izrade hronološki sistem vinčanske grupe u celini sa njenim određenim fazama. Nasuprot tome, J. Korošec i B. Jovanović su svoja razmatranja u osnovi ograničili na samo Vinču.

[128] M. Garašanin, 1951, 8 i d.; V. G. Childe, 1957, 89 i d.

[129] Up. nap. 3.

[130] V. Milojčić, 1949, 70—81; M. Garašanin, 1951. i zadnja verzija: 1973, 81—96; J. Korošec, 1953, 5—46; B. Jovanović, 1960, 9—20.

Pri tome su oba ova autora pošli od izdvojenih horizonata života na vinčanskom naselju sa odgovarajućim nepokretnim objektima — kućama, dok su V. Milojčić i M. Garašanin materijal iz Vinče posmatrali prema tipološkim kriterijima, vezujući određene tipološki fiksirane grupe — objekte za određene raspone vinčanske vertikalne stratigrafije, tj. izvesne određene delove sloja izdvojene po dubini izraženoj u metrima kako je ona prezentirana u publikacijama autora istraživanja Vasića. Iako je metodski pristup J. Korošeca i B. Jovanovića, bez sumnje, ispravniji, njegova je primena na materijal iz Vinče nemoguća s obzirom na činjenicu da u publikacijama ovog nalazišta raspolažemo sa premalo pouzdanog materijala iz određenih horizonata, i nedovoljno elemenata za izdvajanje tih horizonata. To se uostalom vidi već iz činjenice da se horizonti, izdvojeni po planovima Vinče koje je ostavio M. Vasić, u hronološkom sistemu J. Korošeca ne slažu sa horizontima koje je, prema podacima iz dnevnika iskopavanja (»žurnala«) autora istraživanja, izdvojila B. Stalio[131]. Ni u jednom, ni u drugom slučaju ne postoje, međutim, ni približno potpuni podaci o objektima koji bi se direktno vezivali za pojedine osnove zgrada, pošto je broj publikovanih nalaza iz zatvorenih celina u Vasićevim radovima izuzetno mali. Otuda se za osnov periodizacije i morao uzeti kriterij kojim su se služili Milojčić i Garašanin. Njihova dva hronološka sistema razlikuju se, uostalom, više u terminologiji no u samom sadržaju pojedinih faza. Ovi sistemi danas su manje-više ravnopravno u upotrebi u arheološkoj literaturi[132].

U svom hronološkom sistemu V. Milojčić podelio je celokupnu vinčansku grupu na osnovne faze A — D, od kojih je faza B podeljena na dve potfaze B1 i B2, dok je dalje pretpostavljeno i postojanje jedne faze C1, koja, međutim, nije bliže razrađena. M. Garašanin, pak, pošao je od činjenice da se u evoluciji vinčanske grupe u samoj Vinči može računati sa jednim bitnim preokretom na dubini oko 6,5—6 m u ovom nalazištu. Kako se i pre i posle ovog perioda radi u suštini o istoj kulturi, period ovih slojeva u Vinči predstavlja granicu pojave ili nestajanja izvesnih karakteristika u materijalnoj kulturi, vrstama predmeta, tipovima i ornamentici. Otuda je vinčanska grupa u njegovom sistemu i podeljena u dve osnovne faze obeležene kao Vinča-Tordoš i Vinča-Pločnik, prema imenima dva glavna, u vreme izrade toga sistema, poznata nalazišta tipična za stariju (Tordoš = Turdaş u Transilvaniji) i mlađu (Pločnik) fazu vinčanske grupe. Ova podela kasnije je mogla biti dopunjena konfrontacijom materijala iz Vinče sa nalazima drugih lokaliteta na kojima su preduzeta novija iskopavanja, a gde je bilo moguće pratiti izdvojeno pojedine etape vinčanske grupe zastupljene u vinčanskoj stratigrafiji, ili pak više etapa, pa i celu

[131] B. Stalio, 1968, 84 i d.
[132] M. Garašanin, 1973, 95 i d.

evoluciju grupe. Osobito važni u tome pogledu bili bi nalazi iz Supske kod Ćuprije, gde je zastupljena u izdvojenim slojevima celokupna evolucija vinčanske grupe onakva kako je konstatovana i u samoj Vinči. S druge strane, nalazi iz južnog Pomoravlja potvrdili su još jednom da se odista u vreme slojeva oko 6,5—6 m u Vinči izdvaja posebna faza u vinčanskoj evoluciji. Ovom momentu, koji je u samoj Vinči manje jasno uhvatljiv, odgovaraju i neolitski nalazi sa Gradca kod Zlokućana, te je i mogao biti obeležen kao gradačka faza. Uzimajući u obzir sve ove elemente, danas se u hronološkom sistemu M. Garašanina razlikuju više etapa koje se delom mogu dobro uklopiti sa hronološkim sistemom V. Milojčića. Radi potpunijeg uvida u ove hronološke sisteme i mogućnosti njihove konfrontacije, prikazana je ovde sledeća tabela hronologije vinčanske grupe prema oba hronološka sistema i uz navođenje dubinskih kota kojima u Vinči odgovaraju pojedine faze:

Vinča (dubina)	M. Garašanin	M. Milojčić
Zemunice (vinčanske grupe)	Vinča — Tordoš I	Vinča A
Dub. oko 8 m		
Dub. oko 8 m	Vinča — Tordoš II	Vinča B1
oko 6,5 m	(sa mogućnošću izdvajanja dve etape)	(samo do oko dub. 7 m)
Dub. oko 6,5 m — 6 m	Gradačka faza	Vinča B2
Dub. oko 6 m — 4,1 m	Vinča — Pločnik I	Vinča B2 i početak C (iznad 5 m dub.)
Dub. 4,1 m (zgrada na dub. G33 — 2,3 m — 4,1 m)	Vinča — Pločnik IIa	Vinča C
Dub. 3,48 m (zgrada na dub. 33 — 2,98 m — 3,48 m) (18a)	Vinča — Pločnik IIb	Vinča D

Odmah treba istaći da se pomenuta razgraničenja po metrima ne smeju uzeti preoštro, jer je jasno da dubinske kote kojima jedino raspolažemo iz publikacije Vinče ne odgovaraju stvarnom položaju pojedinih slojeva i horizonata na terenu, kako je to jasno pokazao B. Jovanović. Takođe se u okviru faze Vinča — Tordoš II daje naslutiti i izdvajanje još jedne izdvojene etape koja je osobito ilustrovana u Vinči nalazima iz osnova ili grupa keramike na dubini 7,05 i 6,5 m, a čiji se prvi elementi pojavljuju već na dubini 7,7 m, o čemu će dalje biti govora. U stratigrafiji Supske takođe je potvrđena mogućnost ovakvog izdvajanja.

U ovako određene hronološke sisteme koji se, kako se vidi, mogu bez teškoće konfrontirati, dobro se uklapaju i sistemi koje su prema stratigrafiji pojedinih lokaliteta i izradili drugi autori, bilo za takve lokalitete ili za određene regije i lokalne varijante vinčanske grupe. Takav je slučaj sa podelom prema stratigrafiji Gornje Tuzle i lokaliteta Varoš (Koraj) za severoistočnu Bosnu, kao i sa onom po stratigrafiji Predionice kod Prištine i Fabrike fosfata kod Kosovske Mitrovice za kosovsku varijantu[133]. O

[133] B. Čović, 1961, 81 i d.; Benac, 1961, 39—78; J. Glišić, 1963, 11—61; Isti, 1965.

ovim klasifikacijama i njihovom povezivanju sa prednjom hronologijom biće govora u kasnijem izlaganju.

NASELJE I STAN

Odavno je već utvrđena činjenica da se po svom položaju naselja vinčanske grupe u suštini malo razlikuju od starčevačkih tokom cele evolucije vinčanske grupe. Tek u mladim fazama, počevši od one gradačke, zapaža se i pojava novih položaja naselja. Na ovu srodnost u položaju naseobina uostalom ukazuje činjenica da je znatan deo vinčanskih naselja (npr., Vinča, Mala Grabovnica, Pavlovac i sa izvesnim pomeranjem u horizontalnoj stratigrafiji Supska) podignut na istim položajima na kojima su ranije postojala starčevačka. Prema tome, za vinčansku grupu karakteristična su, pre svega, naselja podignuta na rečnim terasama, na blagim padinama u blizini potoka ili izvora, a u ravničarskom području Vojvodine na niskim i duguljastim uzvišenjima — gredama[134]. Pri tome, međutim, postoji, ipak, jedna bitna razlika: naselja vinčanske grupe u ogromnoj su većini višeslojna, bilo da je pri tome obuhvaćen dugi vremenski razvoj koji, uglavnom, pokriva celokupnu evoluciju grupe (npr., Vinča, Supska, donekle Varoš kod Koraja i Fabrika fosfata u Kosovskoj Mitrovici) ili samo izvesne faze vinčanske evolucije (npr., Žarkovo, Predionica kod Prištine, Mala Grabovnica, Pavlovac). Značajno je, međutim, da sa izuzetkom pojava u severoistočnoj Bosni (Gornja Tuzla, Varoš) i Sremu naselja ne pripadaju tipu telova. Svakako da višeslojna naselja ukazuju na povoljnije prilike za stalno naseljavanje na jednom mestu, što upućuje i na napredniju ekonomiku, iako je u današnjem stanju našeg znanja teško izneti konkretne razlike u ekonomici između starčevačke i vinčanske grupe. S druge strane, nedostatak telova sigurno je zavisan od specifičnog položaja ovih naselja. Formiranje tela moguće je u ravnicama, podizanjem naselja na prvobitnoj prirodnoj niskoj uzvišici iznad okolnog podvodnog ili vodoplavnog terena. Na rečnim terasama ili padinama postojali su, pre svega, uslovi za lakše širenje naselja na veći prostor, po horizontali, čime se stvara i horizontalna stratigrafija, kakva je na nekim lokalitetima vinčanske grupe sigurno utvrđena pored vertikalne (npr., Fabrika fosfata kod Kosovske Mitrovice, Pločnik). S druge strane, pored veštačkog formiranja vertikalnih slojeva obnavljanjem naselja, na ovim mestima veću su ulogu imali sigurno i erozija i prirodno taloženje slojeva (npr., eološke naslage)[135].

---

[134] M. Garašanin, 1973, 70—79 (opšti pregled sa literaturom). Za oblike zgrada up.: M. Vasić, 1932, 10—17 (i odgovarajuće slike); Isti, 1936, sl. 209—210; J. Korošec, 1953; B. Stalio, 1968, loc. cit. i ilustracije.

[135] B. Jovanović, 1961, 9—78.

Tek počevši od gradačke faze i tokom vinčansko-pločničke, postaje češći nov tip naselja, podignutih na teško pristupačnim brežuljcima, dominantnim i zgodnim za odbranu. Takav je slučaj Gradca kod Zlokućana na istočnom rubu leskovačke kotline, Radoinje (Pljosne stijene) na dominantnom i isturenom rtu u planinskom području i Valača, koji sa juga zatvara ulaz u ibarsku klisuru severno od Kosovske Mitrovice. Sličan položaj konstatovan je i kod niza drugih, manje značajnih, naselja koja su samo delom ispitivana (npr., Beogradska tvrđava, Rt kod Železnika, Beran-krš kod Ivangrada, na kome postoji i ranija faza života u vinčanskoj grupi i dr.). Takode u ovom kasnijem periodu postaju češća jednoslojna naselja, što ukazuje na kratkotrajnije naseljavanje. Treba, međutim, izričito podvući da pri tome ne iščezavaju, već ostaju i dalje u upotrebi višeslojna naselja poznata iz ranijeg perioda. Verovatno da se ove pojave imaju dovesti u vezu sa promenama u društveno-ekonomskim odnosima, ne toliko u okviru same vinčanske grupe, koliko u susednim područjima gde sa razvojem upotrebe metala nastupa prelaz u eneolit. Ovakve promene stvarale su veću nesigurnost i nametale nosiocima vinčanske grupe potrebu za obezbeđenjem i zaštitom od eventualnih napada njihovih suseda.

U vezi sa tim postavlja se i pitanje utvrđenih naselja. Iako su ona u vinčanskoj grupi sigurno postojala, danas se o njima još vrlo malo zna. Tako je u samoj Vinči konstatovano postojanje dva rova od kojih se prvi, niži, prema analizi stratigrafskih podataka koju je dao B. Jovanović, ima vezati sa periodom koji neposredno sledi građenju prvih nadzemnih kuća u Vinči, što upućuje na jednu razvijenu etapu faze Vinča — Tordoš I. Drugi rov pripadao bi kraju neolitskog života u Vinči (Vinča — Pločnik II) iako se ne može isključiti ni njegovo kasnije datiranje u postneolitski period[136]. Postojanje rova konstatovano je i na Gradcu kod Zlokućana, pri čemu je, novim iskopavanjima na tome lokalitetu, utvrđeno da se rov vezuje sa neolitskim naseljem na tome mestu. Na žalost, podaci publikovani o ovom značajnom objektu sasvim su nedovoljni za sticanje makar i približne slike o njegovom izgledu, kao i o celokupnoj fortifikaciji ovog naselja[137]. Postojanje rova sa palisadom sigurno je konstatovano u Valaču u kasnoj fazi vinčansko-pločničkog perioda, dok se na naselju istog perioda na Pljosnoj stijeni (Radoinji), takode pominje pristupni deo sa suhozidom. U Jakovo-Kormadinu, u periodu Vinča — Pločnik II, konstatovano je postojanje rova. Naselje se nalazi u ravnici, čime odstupa od drugih utvrđenih lokaliteta vinčanske grupe. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje celine ovog utvrđenog naselja, a donekle i namene utvrđenja kod naseobine ovakvog položaja: radi li se o utvrđenju, što ne bi bilo isključeno s obzirom na nesigurno vreme kome naselje pripada, ili je rov bio postavljen radi

[136] Isti, 1960, 11 i d.
[137] Stalio, 1972, 9 i d., osob. 50.

ograničavanja kretanja stoke, što je takođe čest slučaj na neolitskim naseljima.

Takođe otvoreno mora ostati pitanje tzv. Obrovaca, karakteristične vrste naselja sa bedemima i rovovima koja su u većem broju ustanovljena u mačvanskoj ravnici[138]. Prema tvrđenju istraživača ovih lokaliteta, oni pripadaju vinčanskoj grupi.

O obliku naselja vinčanske grupe iskopavanja su takođe pružila izvesne podatke. Plan koji se može izraditi za pojedine grupe kuća iz Vinče koje se sa manje ili više sigurnosti spajaju u zatvorene horizonte pokazuje da su, po pravilu, kuće bile postavljane u redove sa istom orijentacijom u određenom periodu. Ova orijentacija odgovara, uglavnom, osnovnom pravcu istok-zapad, sa raznim devijacijama u raznim nivoima. Ovakav raspored kuća potvrđen je i osnovama raznih horizonata vinčanske grupe na nalazištu Banjica[139]. U tome slučaju ostaje, međutim, nejasna tvrdnja M. M. Vasića da su u nekim slučajevima kuće bile sasvim blizu jedna drugoj, tako da praktično između njih nije bilo prolaza. Ova situacija potvrđena je u Divostinu u okviru vinčansko-pločničke faze. Ovde su nadzemne kuće četvrtastog oblika bile postavljene u paralelne redove[140]. Drukčiji je, međutim, položaj dveju, inače istovremenih kuća na Jakovo-Kormadinu, koje su razne orijentacije i postavljene na znatnom odstojanju jedna od druge. Postavlja se pitanje da li se ovde radi o odstupanjima mogućim u vrlo kasnoj etapi vinčanske grupe (Vinča — Pločnik II), ali treba voditi računa o činjenici da naselje nije ispitano u celini, te se ni o obliku i ni o tipu ne može imati sigurna predstava.

Osnovne oblike zgrada za stanovanje vinčanske grupe predstavljaju zemunice i nadzemne zgrade. Odmah treba istaći da su, kako je poznato, u ranijoj arheološkoj literaturi, mnoge jame bile olako obeležavane kao zemunice, tako da određivanje jama kao ovakvih zgrada za stanovanje iziskuje izvesnu reviziju. Kao zemunice mogu se, naime, smatrati, kako je na drugom mestu već ukazano, samo jame koje svojim dimenzijama i drugim odlikama, planom, postojanjem ognjišta, rešenim pristupom zaista ispunjavaju uslov da se u njima može stanovati. Takođe se može smatrati sigurnim da, po pravilu, zemunice imaju privremeni karakter kao ljudski stanovi. Bez obzira na period u kome se javljaju, one se nalaze uglavnom u vreme početaka života na naseljima ili u periodima vezanim za krupne promene ili katastrofe u životu naselja. Takav je slučaj sa zemunicama u Vinči, koje se pojavljuju u prvoj etapi života, početkom vinčansko-tordoške faze I (do dubine oko 9,1 m), ali se već u toj fazi i približno na istoj dubini pojavljuju i prve nadzemne zgrade koje se zatim mogu pratiti kroz

---

[138] V. Trbuhović-M. Vasiljević, 1974, 157–162.
[139] J. Todorović-A. Cermanović, 1961, 9–19 (i planovi pojedinih horizonata).
[140] Mc. Pherron-Srejović, 1971, 4 i d., sl. 3.

celu evoluciju naselja. Sličan je slučaj i na Banjici i u Žarkovu, gde se, međutim, dvodelna zemunica pojavljuje i u fazi Vinča-Pločnik I, no u periodu koje nesumnjivo sleduje periodu propasti i uništenja naselja Žarkovo u ranijoj etapi[141]. Osnovni poznati oblici zemunica vinčanske grupe su kružne zemunice sa bankom i dvodelne zemunice kod kojih je po pravilu pristupni deo pliće ukopan. Prvom tipu pripadaju zemunice na dubini 9,3 m i zemunice A i H iz Vinče, dok je drugi tip predstavljen zemunicama E, M, B, R i W u Vinči. Prema inventaru ovih zemunica može se sa sigurnošću tvrditi da zemunice M, W i A, koje sadrže znatan broj fragmenata vinčanske grupe, sa svega nekoliko starčevačkih, pripadaju vinčanskoj grupi. Isto važi i za zemunicu H s obzirom na njen inventar koji sačinjavaju jedan sud vinčanske grupe i dva, svakako, zalutala fragmenta starčevačke. Teže je, međutim, opredeliti pripadnost zemunica B, R i na dubini 9,3 m, gde je procenat starčevačkih elemenata daleko veći, iako mešoviti karakter materijala u njima pre govori za pripadnost mladoj, tj. vinčanskoj grupi[142]. U svakom slučaju, navedeni podaci su dovoljni da potvrde da se u vinčanskoj grupi u Vinči nalaze zastupljena dva osnovna tipa zemuničkih zgrada. Zemunica sa pristupnim hodnikom (dromosom), tj. »zemunica Z« u Vinči ne može se pripisati vinčanskoj grupi, pošto je u njoj izvršena sahrana više skeleta, koja pripada sigurno starčevačkoj grupi.

Nadzemne zgrade karakteristične su za sve faze vinčanske grupe i pokazuju u suštini iste karakteristike gradnje. Zgrade imaju po pravilu četvrtastu osnovu sa zidovima rađenim od kolja ukopanog u zemlju i sa pleterom i lepom. U detaljima konstrukcije mogu se zapaziti izvesne razlike, koje, međutim, nisu vremenski vezane za određene etape. Tako su na Banjici kuće građene po pravilu sa primenom temeljnog rova, što je konstatovano i u Gornjoj Tuzli II (Vinča-Pločnik II). Zgrada u Žarkovu imala je plitko ukopano kolje koje je bilo poduprto kamenjem a takođe je moglo biti postavljeno na horizontalno položeni kamen. Zgrada pripada periodu Vinča-Tordoš II. Sličan je slučaj, međutim, konstatovan u Valaču u periodu Vinča-Pločnik II. Odstupanja od osnovnog četvrtastog plana srazmerno su malobrojna i mahom se, pre, mogu smatrati posledicom nesavršene tehnike gradnje. Tako je pomenuta kuća iz Žarkova imala približno romboidnu osnovu. Oblik megarona bio je, međutim, poznat vinčanskoj grupi na šta ukazuje megaron otkopan na Banjici, kao i jedna zgrada istog oblika iz Vinče, koju B. Stalio pripisuje svom horizontu IV, na dubini 6,20—5,60 m, što ukazuje na period gradačke faze ili početak faze Vinča-Pločnik I[143]. Podovi zgrada takođe su bili različito građeni. U Vinči je konstatovana česta pojava podova od premaza sa podpatosnim gredama.

---

[141] M. Garašanin-D. Garašanin, 1954, 107 i d., sl. 2.
[142] Z. Letica, 1968, 11—18.
[143] Stalio, 1968, 85, T. VI.

Slična situacija utvrđena je i u zgradama faze Vinča-Pločnik II u Jakovo-Kormadinu i Beletincima kod Obreža. Kuća u Žarkovu imala je, međutim, običan pod od nabijene zemlje. Na Pljosnoj stijeni supstrukcije poda bila je napravljena od šljunka, dok je pod zgrade u Valaču bio fundiran na steni.

Uprkos ovim, u osnovi zajedničkim, crtama koje karakterišu nadzemne zgrade u Vinči, moguće je prema izvesnim zapažanjima u samoj Vinči i njihovom upoređenju sa planovima zgrada drugih lokaliteta, osobito Jakovo-Kormadina i Beletinca, doći do zaključka o izvesnoj evoluciji u oblicima kuća. Sigurno je da se u Vinči, još od samih početaka vinčansko-tordoške faze, pojavljuju zgrade sa dve odaje ili takve sa srednjim podužnim nizom kolja koje je svakako služilo držanju krovne konstrukcije. Tokom evolucije vinčanskog naselja zapaža se, međutim, težnja ka uveličavanju dimenzija zgrada pri čemu i njihov oblik postaje nepravilniji. Lep primer ove vrste predstavlja zgrada sa dubine 6,54 m koja se prema svome stratigrafskom položaju može najpre pripisati kraju vinčansko-tordoške faze II. Zgrada je nepravilne osnove i sa dva unutrašnja podužna niza kolja za držanje krovne konstrukcije. Zgrade faze Vinča-Pločnik II bile su većih dimenzija i sa više odaja u kojima se nalaze ognjišta i peći. Ova situacija konstatovana je kako u samoj Vinči, tako i u Beletincima i Jakovo-Kormadinu[144]. Bez obzira na sve ovo, treba istaći da zgrade u Vinči nikada ne dostižu one ogromne dimenzije koje karakterišu kuće srednjoevropske trakaste grnčarije ili eneolitske zgrade »ploščadke« ukrajinsko-moldavskih naselja eneolitskog doba (Cucuteni i Tripolje grupa). Kod najvećih zgrada vinčanske grupe, kao zgrade horizonta II na Banjici (kuća 4), dimenzije iznose 20 × 11 m. Na značaj ove pojave, koja svakako ukazuje i na drukčiji oblik života u samom naselju, biće ukazano tokom daljeg izlaganja.

Poseban oblik zgrada predstavljaju one koje su plitko ukopane u zemlju, te se ne mogu opredeliti kao zemunice u pravom smislu reči. Takav je slučaj sa jednom zgradom iz najranijeg sloja Predionice kod Prištine, koja sigurno pripada vinčansko-tordoškoj fazi I u jednoj već razvijenoj etapi. Zgrada je bila elipsastog oblika, sa peći čiji se otvor nalazio na unutrašnjoj strani zgrade. Poluukopane zgrade konstatovane su i u Aradcu kod Zrenjanina koje se takođe mogu pripisati fazi Vinča-Tordoš I u jednoj, verovatno, razvijenoj etapi (prve pojave meandrastih ornamenata)[145]. Takođe izuzetnu pojavu predstavljaju ostaci sojenica, otkrivenih u naselju vinčanske grupe u Tuzli (Rudarska ulica). Postojanje sojenice potvrđeno je ovde vertikalnim koljem koje je držalo platformu od horizontalno postavljenih oblika. Svakako da se ova pojava ima dovesti u vezu sa lokalnom

---

144 Za Kormadin: B. Jovanović-J. Glišić, 1960, 126 i d. i odgovarajuće slike. Za Beletince: B. Brukner, 1962, 89 i d., Pl. 2.

145 J. Glišić, 1963, 24 (sa planom); B. Stalio, 1968, 89.

specifičnošću terena. Sojeničarska naselja, inače, nisu svojstvena vinčanskoj grupi[146].

O unutrašnjoj dispoziciji ovih zgrada takođe raspolažemo izvesnim, mada oskudnim, podacima. Iako na osnovu toga nije moguće pratiti razlike u okviru pojedinih faza vinčanske grupe, potrebno je ukazati na ove elemente, pošto pružaju izvesnu, makar i nepotpunu, sliku o životu u kućama. U dvema zgradama iz Vinče, sa dubine 6,6 m (kraj faze Vinča-Tordoš II) i 4,1 m konstatovano je da su se sudovi nalazili uz zidove zgrade, što znači da su verovatno bili postavljeni pored zida ili redani na police. U zgradi sa dubine 7,445 m u kojoj je otkriven monumentalni sud za ostavu-pitos samo je odaja sa pitosom imala podnu konstrukciju, što je svakako imalo za cilj bolju izolaciju suda u kome se mora pretpostaviti da je čuvana hrana. Interesantan je raspored u kući II u Jakovo-Kormadinu (Vinča-Pločnik II), koja se sastojala od tri odaje. U srednjem odeljenju nalazila se peć, ispred koje je postojala jama, brižljivo prekrivena premazom, koja je služila za pepeo, dok se iznad peći nalazio bukranion. U trećoj odaji nađene su kugle-tegovi, poređane uz zid, te je ova odaja protumačena kao ostava. Zanimljivo je da su na sličan način raspoređeni sudovi i tegovi nađeni i u jednoj zgradi iz Vinče koja je pripisana fazi Vinča-Pločnik II (dubina 4—3,50 cm) u jednoj izdvojenoj prostoriji. U Beletincima kod Obreža jedna odaja, koju autor iskopavanja smatra ulaznom, bila je loše sačuvana, svakako, i lošije konstruisana, te je verovatno imala posebnu namenu, koja se, međutim, ne može bliže utvrditi.

O postojanju posebnih zgrada koje su služile u kultne svrhe nema dovoljnih podataka. Činjenica da su u nekim zgradama u Jakovo-Kormadinu i Vinči nađeni bukraniji, koji se u Vinči javljaju u kućama raznih faza, nedovoljna je za njihovo povezivanje za kult, pogotovu kada se ima u vidu unutrašnji raspored kuće II u Jakovo-Kormadinu, o kojoj je već bilo govora. Isto je slučaj i sa postojanjem bojenja zidova zgrada koje je konstatovano u Vinči, Grivcu kod Kragujevca i Trnovači-Barandi, koja se, sudeći po nalazima, može datirati u fazu Vinča-Tordoš II[147]. Jedini siguran podatak o zgradi sa odajama kultne namene predstavlja kuća I u Jakovo-Kormadinu. U ovoj zgradi postojale su dve odaje, od kojih je jedna posedovala peć. U zgradi su otkriveni fragmenti velikog, monumentalnog žrtvenika od pečene zemlje sa metopama ukrašenim raznim ornamentima. Zapadno odatle, u istoj prostoriji, otkrivena je površina lepa ukrašena plastičnim pervazom a nađeno je i dosta fragmenata ukrašenog lepa sa motivima spirala, uglastih, pravih i krivolinejnih traka. I u ovoj zgradi postojao je bukranion[148]. Svi ovi elementi nesumnjivo upućuju na poseban značaj i funkciju ove zgrade.

[146] I. Puš, 1957, 86—87, T. I.

[147] B. Jovanović, 1965 (Baranda). Up. takođe M. Garašanin, 1973, 78 (sa literaturom).

[148] Ibid., 77; B. Jovanović-J. Glišić, 1960, 131 i d., sl. 33—36.

U naseljima vinčanske grupe u raznim etapama i periodima naden je i znatan broj jama čiju namenu nije uvek moguće utvrditi. Samo po analogiji sa drugim grupama može se pretpostaviti da je deo ovih jama mogao služiti za vađenje zemlje prilikom konstrukcije zidova. Delom se svakako mogu smatrati kao jame za otpatke. U naselju kod Fabrike fosfata u Kosovskoj Mitrovici jame su bile ispunjene lepom porušenih zgrada, svakako prilikom nivelisanja terena za nove gradnje. Posebno karakterističnu vrstu jama predstavljaju silosi koji su otkriveni u Vinči, na Banjici i Žarkovu i mogu se vezati za vinčansko-tordošku fazu I. Jame koje su u Vinči obeležene kao silosi nalaze se grupisane u jednom delu naselja i imale su kupast, nadole proširen oblik. Silos iz Žarkova takođe je jama kupastog oblika koja je, međutim, bila duboko ukopana i pokrivena koničnim drvenim krovom[149]. Zanimljivo je da su sigurno za čuvanje hrane, pored jama-silosa, upotrebljavani i veliki sudovi pitosi koji se u Vinči pojavljuju već od rane vinčansko-tordoške faze. Ovo je još više potvrđeno položajem tzv. monumentalnog pitosa u posebnom delu zgrade na dubini 7,445 m u Vinči. (T. XXXVI,1) Ovo ukazuje na razlike u načinu čuvanja hrane, koje se u detaljima još uvek ne mogu pratiti niti sagledati njihova eventualna evolucija tokom života vinčanske grupe.

NEKROPOLE I NAČIN SAHRANJIVANJA

Iako su u najnovije vreme učinjeni novi nalazi vezani za sahranjivanje u vinčanskoj grupi, osnovna znanja o tome problemu nisu time bitno proširena. Ipak, novi rezultati potvrdili su neka ranija zapažanja, a naročito dali nove podatke za hronologiju pojedinih oblika sahrane u vinčanskoj grupi[150].

Osnovni oblik sahrane ove grupe predstavlja skeletno sahranjivanje koje je moglo biti vršeno u samom naselju ili izdvojenim nekropolama. Sahrana u naselju potvrđena je, pre svega, u Vinči, gde je otkriven jedan grob sa zgrčenim skeletom na dubini 8,75 m. Kako je grob bio bez darova, moguće ga je samo prema stratigrafskom položaju pripisati fazi Vinča-Tordoš, i to verovatno Vinča-Tordoš II. U samom naselju Vinče nađeni su na raznim dubinama, a do 4,5 m, ostaci dislociranih ljudskih kostiju, koji su, svakako s pravom, protumačeni kao ostaci uništenih skeletnih grobova u naselju. Ovo u svakom slučaju potvrđuje da je sahranjivanje u naselju ostalo u upotrebi i tokom vinčansko-pločničke faze. Pojava sahranjivanja u naselju poznata je i sa drugih lokaliteta, i to iz Tordoša (svakako faza Vinča-Tordoš, bez mogućnosti finijeg datiranja) a posebno iz Parţa

[149] M. Garašanin-D. Garašanin, 1954, 111 i d., sl. 4 i sl. 37. Za silose u Vinči: M. Vasić, 1936b, 147 i d., sl. 239.
[150] M. Garašanin, 1973, 79 i d. Detaljnije: Isti, 1956, 205—236.

u rumunskom Banatu. Ovde je skeletni grob, u zgrčenom stavu, otkriven pored ognjišta u jednoj zgradi. Iako je ovakav položaj groba sasvim neobičan, te bi se moglo pomisliti na naknadnu inhumaciju, prema podacima E. Comşae grob se nesumnjivo nalazi u primarnom položaju i ima se pripisati vinčanskoj grupi. Na osnovu nedavno objavljenog materijala iz ovog lokaliteta i pomenute zgrade (Coliba scheletului), izgleda da bi se ovaj nalaz mogao pripisati ranoj etapi Vinče-Pločnik I. U ovom smislu ukazuje posebno nalaz dvokrakog idola iz ove zgrade, dok je keramički materijal hronološki manje osetljiv[151].

Srazmerno mali broj sahrana u naselju u odnosu na veliki broj poznatih naselja ove grupe ukazuje svakako na to da se sahranjivanje u naselju ne može smatrati kao glavni oblik sahrane vinčanske grupe, već mora pretpostavljati u izvesnom smislu izuzetnu pojavu, vezanu za odredene, nama nedovoljno poznate, uslove (ritualno sahranjivanje ili žrtvovanje?).

Postojanje izdvojenih nekropola u vinčanskoj grupi potvrđeno je već pre II svetskog rata otkrićem nekropole u Botošu kod Zrenjanina. Na ovom mestu konstatovano je postojanje većeg broja grobova, ali je prilikom iskopavanja otkriveno ukupno 18 grobova, od kojih je jedan bio dvojni. Pored toga, nadene su tri izdvojene lobanje, nekoliko gomila kostiju i grupa sudova. Skeleti su redovno postavljeni u zgrčenom stavu, pri čemu nema pravila u pogledu postavljanja na desni ili levi bok. Trinaest grobova bilo je orijentisano u pravcu istok-zapad, od čega tri sa devijacijama, a ostalih pet postavljeni su u pravcu sever-jug. Nalazi grupa keramike imaju, verovatno, ritualni karakter. Što se tiče otkrivenih lobanja, podaci sa iskopavanja nedovoljni su da bi se sa sigurnošću moglo odlučiti da li se radi o oštećenim grobovima, ili o ritualnom sahranjivanju lobanje. Za takvo sahranjivanje možda se, ukoliko pripadaju vinčanskoj grupi, mogu vezati i lobanje nadene u jednoj posebnoj konstrukciji u Višesavi kod Bajine Bašte, ali se ovi nalazi mogu pripisati i starčevačkoj grupi (up. str. 123 ove knjige).

Nekropola ove grupe otkrivena je i na Gomolavi. Ona obuhvata 23 skeletna groba. Sahranjivanje je izvršeno u zgrčenom stavu bez odredene orijentacije, kako na levom, tako i na desnom boku. Nekropola je delom ukopana u zdravicu, a delom u sloj koji autori iskopavanja vezuju za period vinčansko-tordoške faze ili za doba prelaza iz vinčansko-tordoške u vinčansko-pločničku. Prema podacima B. Bruknera, keramika pripada poznoj vinčansko-pločničkoj fazi. Pojava zdela sa uvučenim obodom svakako ukazuje na fazu Vinča-Pločnik IIb. U jednom grobu nadena je masivna grivna od bakra Autori iskopavanja ne isključuju, medutim, izvesnu ho-

[151] Lazarovici, 1973, sl. 21, 12.

rizontalnu stratigrafiju nekropole, tj. postojanje i nešto starijih grobova u njenom okviru.

Verovatno primer ritualnog sahranjivanja predstavlja poznata jama iz Tartaria u Transilvaniji, u kojoj su nađene i poznate tablice sa urezanim pismenima. Ova jama sadržala je 26 idola od pečene zemlje sa tipičnim licem kikladskog tipa, dva »kikladska« idola od alabastra, jedan predmet lengerastog oblika, grivnu od spondylus školjke, kao i lomljene i dislocirane kosti čoveka čija je starost procenjena na 35—40 godina. Uprkos sumnjama i polemici koju su pokrenuli ovi nalazi, pri čemu je izražena sumnja i u njihovu vremensku pripadnost, inventar ove jame nesumnjivo ukazuje na vinčansko-tordošku fazu I u njenoj razvijenoj etapi (Vinča 9—8 m dubine), eventualno na početak vinčansko-tordoške faze II. Stanje u kome je nađen skelet, kao i inventar jame, nesumnjivo, takođe, upućuje na njen ritualni karakter. Nasuprot tome, teže je oceniti značenje nalaza fragmenta lubanje i delova ljudskog stopala u zgradi na dubini 3,48 m u Vinči, kao i fragmenta lubanje koji je prianjao za kamenu sekiru iz zgrade sa dubine 4,1 m sa istog lokaliteta. Kako su obe zgrade stradale u požaru, ne bi se moglo isključiti da se radi o ostacima ljudi koji su tom prilikom u njima izgubili život.

Problem postojanja kremacije u vinčanskoj grupi još uvek nije definitivno rešen. O ovom obredu sahranjivanja postoje podaci iz Vinče i sa nalazišta u Vršcu na granici atara prema Potpornju. U oba slučaja, u keramičkom sudu nađeni su ostaci kalcinisanih kostiju, a u sudu iz Potpornja i jedna kamena sekira. Sud iz Vinče pripada gruboj keramici i može se vezati za vinčansko-tordošku fazu I, ukoliko čak ne bi bio i raniji, dok onaj iz Vršca, bikonična amfora sa vrlo visokim gornjim konusom, oblikom i fakturom ima direktne analogije iz sloja Vinča-Tordoš I u Vinči[152]. Teškoću kod opredeljenja ovih nalaza čini fakat da karakter kalcinisanih kostiju nije bliže opredeljen te se ne može smatrati sigurnim da se radi o ljudskim kostima. S druge strane, nalazi iz Tesalije, gde je sahrana u urnama poznata kako u Larissa-grupi (Soufli magula), tako i ranije u fazi I Dimini-grupe (Tsangli-grupa — nalazište Platia Magula u Zarkosu), dok je spaljivanje utvrđeno i u Protoseskло-grupi, ukazuju na mogućnost postojanja ovakvog običaja u vinčanskoj grupi, pogotovu ako se ima u vidu genetska veza vinčanske grupe sa tesalskom Larisom[153].

POČECI RUDARSTVA

Svakako jedan od najznačajnijih rezultata novih istraživanja, vršenih u poslednjim godinama u Jugoslaviji, predstavlja nedvosmislen dokaz o postojanju rudarstva u vremenu vinčanske grupe.

---

[152] Vasić, 1936/II, 182 i sl. 365; F. Milleker, 1938, 166, T. XII.
[153] K. Gallis, 1976.

Već prilikom svojih ranijih iskopavanja ustanovio je M. M. Vasić u Vinči postojanje perli ovalnog oblika verovatno od bakra koje su nađene na dubini 6, 6 m u ovom nalazištu, dok je izvestan broj bakarnih perli otkriven u istom nalazištu na dubini 6,1 m — 2 m[154]. Po svom stratigrafskom položaju, ovi nalazi pripadaju gradačkoj i vinčansko-pločničkoj fazi, pri čemu se ne može isključiti da se izvestan broj (sa dubine iznad 3 m) ima pripisati i kasnijoj epohi. U periodu posle drugog svetskog rata tragovi bakarne metalurgije, kao i predmeti od bakra, nađeni su na nizu lokaliteta vinčanske grupe: u Divostinu (Vinča-Pločnik II), Gornjoj Tuzli III—II (Vinča-Pločnik II), na nalazištu kod Fabrike fosfata (u sloju koji B. Jovanović vezuje za kasniji vinčanski period), Grivcu, Staparima i kasnom vinčanskom sloju Gomolave. Ovde posebno treba pomenuti bakarnu grivnu iz jednog od vinčanskih grobova Gomolave koji pripadaju fazi Vinča-Pločnik II, a konačno i četiri poznate ostave iz Pločnika sa bakarnim i kamenim alatkama koje se mogu pripisati fazi Vinča-Pločnik I.

Navedene činjenice pokazuju, prema tome, da je bakar bio sigurno u upotrebi počevši od gradačke faze i tokom cele faze Vinča-Pločnik I. Utoliko je zanimljivija činjenica da ovakve pojave, posebno kakve su ostave iz Pločnika koje ukazuju na postojanje radionica na ovom nalazištu, nisu izazvale nikakve bitne promene u životu i kulturi nosilaca vinčanske grupe.

Od posebnog je značaja činjenica da su istraživanja B. Jovanovića na Rudnoj glavi kod Majdanpeka u istočnosrpskom rudarskom basenu potvrdila postojanje iskorišćavanja i vađenja rude na ovom mestu u periodu vinčanske grupe. Nađena je i keramika koja se sa sigurnošću može pripisati vinčansko-pločničkoj fazi, pri čemu krčag sa jednom drškom, nađen na ovom lokalitetu, predstavlja sigurnu i dobro datiranu formu (Crnokalačka bara, Valač, Pločnik) koja se ima datirati u fazi Vinča-Pločnik I. Karakterom metalnih predmeta, a posebno bakarnih sekira — čekića i dleta, ovi se proizvodi uklapaju u balkansko-karpatsku rudarsku oblast eneolita, u kojoj se takvi predmeti pojavljuju u već sasvim formiranim eneolitskim grupama kao što su Tiszapolgár i grupa Varna, koje, međutim, celokupnim karakterom svoje kulture sasvim izlaze iz neolitskog kompleksa i predstavljaju nove, delom čak razvijene, pojave balkanskog eneolita.

Nasuprot ovim nedvosmislenim nalazima, manje je sigurno iskorištavanje poznatog rudnika cinabarita na Šupljoj steni pod Avalom kod Beograda u toku vinčanske grupe. Najstariji materijal koji je ovde otkriven, sa izuzetkom jednog fragmenta suda ukrašenog crnom tečnom bojom koji bi mogao pripadati vinčanskoj grupi, vezan je za mlađi period badenske i kostolačke grupe, tj. za vreme koje neposredno sledi vinčanskoj evoluciji[155].

---

[154] M. Garašanin, 1973, 113 i d.; B. Jovanović-A. Ottaway, 1976, 104—113, T. XI—XII.
[155] M. Garašanin, loc.cit. V. Milojčić, 1943, 41—54.

POKRETNI INVENTAR

Pokretni inventar vinčanske grupe danas je u dovoljnoj meri poznat, (sl. 12, br. 13) kako blagodareći iskopavanjima u Vinči, tako i drugim, premda manjim radovima preduzetim na nizu lokaliteta ove grupe. Kao što je u ranijem izlaganju već istaknuto, stratigrafski podaci Vinče, upoređeni sa stratigrafijom niza drugih nalazišta, kao i sa nalazima iz pojedinih jednoslojnih lokaliteta, omogućuju davanje potpune slike karakterističnim pojavama i manifestacijama vinčanske grupe u okviru pojedinih izdvojenih faza njene periodizacije. Samo u nekim slučajevima ostaje još uvek sporno vreme prve pojave ili nestanka nekih tipičnih elemenata. Pored toga, istraživanja posle drugog svetskog rata dala su mogućnosti izdvajanja nekoliko posebnih varijanata vinčanske grupe, vezanih za izdvojena područja. Pri tome naročito treba voditi računa o klasičnoj teritoriji grupe koja, prema dosadašnjim istraživanjima, obuhvata znatan deo uže Srbije, prvenstveno centralnu i zapadnu Srbiju i južnu Vojvodinu. S obzirom na jezgro ovog klasičnog područja, varijanta koju ono obuhvata obeležena je ovde kao »*Srbijanska*«, iako smo je u ranijim radovima nazivali *klasičnom*. Opšti prikaz odlika vinčanske grupe zasniva se, pre svega, na materijalu ove klasične teritorije i srbijanske varijante, jer u ovoj oblasti postoje i najpunija stratigrafska zapažanja, koja su učinjena dugogodišnjim sistematskim iskopavanjima u Vinči, a potvrđena istraživanjima na naselju u Supskoj kod Ćuprije, gde su takođe konstatovane sve dosada izdvojene faze vinčanske grupe. Ostale varijante vinčanske grupe su: *južnomoravska* i sa njom usko povezana *kosovska varijanta* u slivu Južne Morave i na Kosovu, sa kojom se u njenoj ranoj fazi (Vinča-Tordoš I) vezuju i nalazi istočne Makedonije (gornji slojevi Anzabegova i Vršnika), *istočnobosanska varijanta* na desnoj obali Save u području severoistočne Bosne, *transilvanska varijanta* sa nalazištima Turdaș (Tordoš), Valea Nandrului (Nadruvale, Nandorvalya) i Tartaria, u kojoj je, međutim, kasnija evolucija nešto izmenjena jačim kontaktima sa transilvanskom (Petrești grupa) slikanom keramikom, *oltenijska* (Verbița, Rast), koja se preko nalazišta u Đerdapu uže povezuje sa srbijanskom varijantom a izdvaja od transilvanske od koje takođe pokazuje dužu evoluciju[156]. Pored toga S. Dimitrijević u najnovije vreme i na osnovu svojih istraživanja izdvaja danas i posebno *sremsko-slavonsku varijantu*, koja je prikazana u okviru posebnog poglavlja ove knjige.

S obzirom na trajanje i ispitanost klasične varijante, prikaz pokretnog inventara vinčanske grupe polazi od njenog materijala, prvenstveno onog iz Vinče, dopunjenog nalazima sa nekih drugih lokaliteta, dok će

---

[156] M. Garašanin, 1973, 81 i d. Za pojedine varijante koje se uklapaju u opštu stratigrafiju vinčanske grupe baziranu na materijalu »srbijanske varijante« up. Ibid. 95 i d. Za tipologiju materijala kao posebne kataloge plastike i keramike iz Vinče up. Vasić, 1936a i 1936b, a uz to i materijal publikovan u 1932/I i 1936/II od istog autora. Takođe: M. Garašanin, 1951, 18 i d. (bez obzira na kasnije dopunjenu hronološku klasifikaciju).

pojedine varijante biti obrađene posebno, prema zastupljenim fazama vinčanske grupe i uz isticanje njihovih regionalnih specifičnosti.

Pre prelaza na obradu materijala, potrebno je ovde učiniti još neke napomene:

Kameni i koštani inventar vinčanske grupe (T. XXXV), osobito za klasičnu varijantu, a posebno za samu Vinču, danas je dobro poznat i hronološki klasiran na odgovarajući način blagodareći radovima B. Jovanovića i D. Srejovića[157]. Treba izričito napomenuti da je na ostalim nalazištima vinčanske grupe nađeno srazmerno malo materijala ove vrste tako da se slika koju su u ovim nalazima pružili pomenuti autori nije do sada bitno izmenila. Stoga će se prikaz ovog materijala u daljem izlaganju i bazirati na njihovim rezultatima.

Što se tiče keramike kao najbitnije vrste proizvoda vinčanske grupe, čije je praćenje svakako najvažnije za proučavanje hronološke evolucije, treba pomenuti da se osnovne odlike u pogledu fakture mogu odrediti bar kroz izvesne njene faze. Radi jasnije slike o ovom pitanju i izbegavanju eventualnih ponavljanja, na ovom mestu se daje kratak prikaz osnovnih faktura grupe i njihovih karakteristika[158].

Glavnu i osnovnu vrstu vinčanske keramike čini fina ili obična keramika pretežno tamne boje: crna, siva ili mrka raznih nijansi. Ova keramika, koja je u arheološkoj literaturi često obeležavana imenom crne monohromne (naziv tamna je, u stvari, tačniji), dobijana je pečenjem uz redukciju priliva kiseonika. Obična keramika ima, po pravilu, samo glačanjem izravnatu površinu, dok je kod finije površina brižljivije polirana te može postići umereni sjaj. Granica između fine i obične keramike nekad se teško može povući, pogotovu onda kada fini sudovi nemaju posebno nanesenu prevlaku. Ova prevlaka nekad može biti intenzivno polirana i dovedena do jakog metalnog sjaja, što je posebno karakteristično za fazu Vinča-Tordoš I. U pitanju je, u stvari, keramika koju je M. Vasić u svojim radovima obeležio kao bucchero. Svojim tehničkim osobinama ovoj grupi pripada i tzv. keramika sa žigosanim ubodima koja se, međutim, izdvaja oblicima i ornamentikom i vezuje uglavnom za fazu Vinča-Pločnik I, iako se, prema izvesnim nalazima iz Vinče i konstatacijama u Supskoj, njeni počeci mogu možda staviti još u period Vinča-Tordoš II.

Posebnu varijantu iste keramičke vrste čini svetlosiva umereno polirana i sjajna keramika, čiji je sjaj nekad mastan, a koja, katkada, može pod prstima davati utisak donekle sličan onom koji stvara minijska keramika. U pitanju je vrsta koju je i M. Vasić obeležio imenom »minijske«,

---

[157] D. Srejović-B. Jovanović, 1957, 259—296; Isti, 1958—1959, 118—192. Za oruđa od kosti: M. Vasić, 1936b, 157 i d. (i odgovarajuće slike).

[158] M. Garašanin, 1951, 18 i d.; 50 i d.; Vasić, 1936/IV, XIV i d.

što se naravno može prihvatiti samo kao izvesna tehnička reminiscenca a nikako u hronološkom smislu[159].

Daleko je ređa crvena keramika čija tehnika u osnovi odgovara poznatoj iz starijeg neolita. Posebnu retku vrstu čini keramika sa crvenim premazom (wash) vezana uglavnom za Vinču-Tordoš II.

Black-topped-tehnika zastupljena je pretežno na peharima na nozi a tehnički postizana na isti način kao u starijem neolitu. Posebno treba izdvojiti keramiku, osobito amfore koje na trbuhu pokazuju bogate nijanse raznih boja postignutih razlikom u intenzitetu pečenja. Ovoj grupi pripada i poznati pehar na nozi iz Vinče, verovatno import, nađen na dubini 7,4 (7,9 m), koji pripada vinčansko-tordoškoj fazi II, ali se sigurno može smatrati da ova tehnika nastaje na samom početku ove faze, a možda čak u periodu Vinča — Tordoš I, odnosno pri kraju te epohe[160].

Što se tiče grube keramike, pretežno mrke ili sive, ona ne pokazuje neka posebna tehnička svojstva. Zemlja od koje je rađena mešana je sa sitnim kamenčićima, peskom ili plevom. U fazi Vinča — Tordoš još je jaka tradicija starčevačke grupe koja se manifestuje i u ornamentici, osobito barbotinu, no i otiscima prstiju, iako se ovi mahom javljaju u organizovanim sistemima. Starčevačke tradicije gube se uglavnom tokom vinčansko-tordoške faze II.

Što se tiče plastike, ostavljajući po strani sedeće i druge posebne tipove, kod tipološke podele stojećih figura zadržan je, uglavnom, princip koji je primenjen pri obradi toga materijala u delu M. Garašanina »Hronologija vinčanske grupe«. (sl. 12—13) Pri tome je kao osnov uzeto izdvajanje valjkastih i pljosnatih statueta, koje dalje mogu biti steatopigne i bez steatopigije. Od faze Vinča — Tordoš II počinje se isticati težnja ka spljoštenom gornjem delu tela, dok donji ostaje nadalje valjkast. Ovo konačno dovodi do pojave tzv. mešovitog tipa statuete, sa spljoštenim trupom i valjkastim donjim delom, koja postaje tipična osobito od gradačke faze, a tokom vinčansko-pločničke I pokazuje sve jaču tendenciju ka predimenzioniranosti trupa u odnosu na donji deo tela, što, tokom ove faze, naročito dolazi do izražaja na statuetama na dubini 5—4 m u Vinči. Ovakva tipološka podela izgleda jasnija i hronološki bolja od one koju je u svojim radovima primenio J. Korošec i koja stvaranjem prevelikog broja tipova i varijanti nekad ometa jasnije sagledanje hronološke i stilske evolucije u celini[161]. Stratigrafska istraživanja, osobito u samoj Vinči, pružila su mogućnost bolje i preciznije hronološke podele plastike vinčanske grupe. Stoga je i u daljem izlaganju plastici posvećena posebna pažnja.

---

[159] Posebno: M. Vasić, 1932, 88 i d. (i registar s.v.).

[160] Isti, 1936, 163, sl. 342; 1936/IV, sl. 65.

[161] M. Garašanin, 1951, 37 i d.; za materijal M. Vasić 1936a passim i odgovarajući materijal u 1932/I i 1936. Takođe J. Korošec, 1959, 1962a i 1967.

KLASIČNO PODRUČJE

A. VINČANSKO-TORDOŠKA FAZA

Vinča — Tordoš I (sl. 12, br. 1—7) — Ovom periodu pripadaju nalazi iz Vinče koji potiču iz prvobitnog humusa i samih zemunica koje se odavde spuštaju u zdravicu. M. Vasić je ovde izvršio izdvajanje sloja dubine 9,1-10,5 m, koji zapravo obuhvata i zemunice, a kome treba dodati i sloj dubine oko 9—8 m koji pripada istoj fazi, no po svemu sudeći u nešto evoluisanoj formi[162].

Oruđa od kamena rađena su u tehnici tesanja i glačanja. U prvoj tehnici, pored kremena, u upotrebi je opsidijan a oblici pripadaju, uglavnom, grupi sečiva (strugači, strugalice, noževi) i produžuju se i u kasnijoj epohi. Među glačanim oruđima nalaze se sekire u obliku obućarskog kalupa, zatim jezičaste i elipsastog preseka. Koštana oruđa predstavljena su, pre svega, udicama i harpunima koji imaju jedan red zubaca, zatim šilima. Ovi oblici zastupljeni su i u kasnijim fazama sa izvesnim promenama u karakterističnim tipovima, o kojima će biti govora u daljem izlaganju. Ista konstatacija važi i za šila.

Posebno treba istaći da su oruđa od kamena i kosti retka u zemunicama i postaju češća tek u sloju neposredno iznad njih, tj. u gornjem delu sloja ove faze.

U keramici, osobito finoj i običnoj, osnovni oblik predstavlja bikonična zdela uz koju se nalaze i zdele sa zaobljenim profilom i koničnog oblika koje se prate kroz sve dalje faze (sl. 12, br. 1—2; T. XXVI, 1, 4; XXVIII, 1). Posebno za fazu Vinča — Tordoš I karakteristična je fina intenzivno glačana prevlaka. Bikonične zdele su, po pravilu, niske i široke, sa niskim gornjim konusom ili uglastom (»carinated«) profilacijom. Tokom ove faze, naročito u mladem delu sloja, pojavljuju se i zdele kod kojih se počinje odvajati nizak cilindričan vrat i nastaje težnja ka blagom zaobljavanju ramena, što će biti osobito tipično za fazu Vinča — Tordoš II (up. T. XXVI, 2—3). Ovde treba izrazito napomenuti da se pomenuti oblici mogu pojavljivati i u kasnije vreme, za koje, međutim, nisu tipični, tako da ocena pripadnosti određenoj fazi može biti sasvim sigurna samo ukoliko se raspolaže većim brojem predmeta koji daju sigurnu sliku o pripadnosti jednog sloja ili zatvorene celine određenom periodu.

Sa zdelama u tesnoj vezi stoje pehari na nozi, rađeni po pravilu u black-topped-tehnici (T. XXVIII, 1; sl. 12, br. 3). Oblik njihovog recipijenta odgovara onome kod zdela, dok se noga pojavljuje u obliku šuplje, konične i visoke noge. U mladem delu sloja pojavljuju se i masivne, visoke noge pehara.

---

[162] M. Vasić, 1936b, 3. Za vrednovanje: M. Garašanin, 1973, 83—86.

Amfore, rađene u običnoj fakturi, imaju bikoničnu profilaciju sa izdvojenim vratom (sl. 12, br. 4). U gruboj fakturi javlja se i visoka amfora zastupljena primercima iz Vinče i sa nalazišta u Vršcu na granici atara prema Potpornju, gde je ovaj sud navodno služio kao urna. Jedan primerak iz Vinče ima ispod oboda predstavu lica. I pitosi ovog perioda imaju, po pravilu, bikoničnu formu.

Posebnu vrstu sudova čine prosopomorfni poklopci koji su sigurno vezani za amfore (T. XXXIV, 2,5)[163]. Oni se mogu pratiti do kraja faze Vinča — Pločnik I, ali pokazuju određenu tipološku varijantu. Tako se u fazi Vinča — Tordoš I javljaju prosopomorfni poklopci sa niskim, koso postavljenim, rožastim drškama koje na donjem delu imaju manje ispupčenje, ali uglavnom nadvisuju obod poklopca. Drugi oblik predstavljaju visoki poklopci kod kojih su rožaste drške više i pravije postavljene, dok se ispupčenje na donjem delu spaja sa samim recipijentom poklopca.

Žrtvenici (T. XXX, 6—7; sl. 13, br. 36) na više nogu javljaju se u ovom periodu i produžuju kroz celu vinčansku evoluciju. Za fazu Vinča — Tordoš I posebno je karakteristična zoomorfna vaza sa predstavom glave iznad koje se nalazi otvor recipijenta (T. XXX, 7; sl. 12, br. 7).

U ornamentici fine keramike, osobito zdela, karakteristični su kanelovani motivi koji se već sada javljaju mahom u obliku finih kanelura raspoređenih vertikalno ili koso. Često se kod zdela sa početkom formiranja vrata nalazi na prelazu u rame horizontalna kanelura ili žleb, od koje polaze dalje vertikalni i kosi sistemi. Takođe se već u ovo doba javlja ornament kanelovanog prepleta koji je jedna od najtipičnijih pojava vinčanske dekoracije (up. T. XXVII, 4). Retka je pojava bikoničnih zdela sa horizontalnim rebrastim kanelurama, koje su, međutim, tipične samo za fazu Vinča — Tordoš I. Od drugih ornamenata na zdelama pojavljuju se glačani (»stralucido«) ornamenti koji po pravilu pokrivaju trbuh zdela. Oni se često kombinuju sa kanelurama na gornjem konusu. Glačani ornamenti faze Vinča — Tordoš I izvedeni su u vidu širih traka koje se radijalno raspoređuju na trbuhu, oko ravnog dna zdele.

Urezana ornamentika karakteristična je osobito na amforama (sl. 12, br. 5). U fazi Vinča — Tordoš I ornamenti se sastoje od urezanih paralelnih linija nekad raspoređenih u snopove, koje mogu, sa jedne ili obe strane, pratiti nizovi uboda. Takođe je poznata pojava traka mahom paralelnih ili uglastih, koje se ispunjavaju ubodima. Karakteristični su i urezani bockani trouglovi. Sve ove vrste mogu se javljati i u fazi Vinča — Tordoš II, ali su sa izuzetkom paralelnih i uglastih traka u ovom periodu retki. Ova konstatacija potvrđena je i u stratigrafiji Supske.

Tehnika pastoznog crvenog bojenja posle pečenja (crusted) pojav-

---

[163] Za tipove poklopaca posebno: M. Garašanin, 1951, 27 i d.; 54 i d. Za materijal: M. Vasić, 1936, 63 i d. (sa ilustracijama).

ljuje se već u ovoj epohi, ali je primenjena isključivo na žrtvenicima i plastici. Na ovoj vrsti predmeta ona se prati kroz celu vinčansku evoluciju, a tek u fazi Vinča — Pločnik II vezuje se za određene forme zdela.

U gruboj keramici, vezanoj za starčevačku grupu, nalaze se barbotine motivi, često u obliku organizovanog barbotina, dok su utisnuti ornamenti redi.

U plastici ove faze tipične su od samog početka valjkaste i pljosnate statuete, mahom steatopigne (sl. 12, br. 5—6; T. XXX, 2, 5). Ova poslednja vrsta statueta gubi se u sledećim etapama i ponovo se pojavljuje tek krajem vinčansko-pločničke faze. Sedeće statuete na zemlji, kao i prve životinjske figure nalaze se prvi put u ovoj fazi, kako izgleda, vezane za njeno mlađe razdoblje (iznad 9 m dubine u Vinči). Posebno se izdvaja jedna sedeća statueta iz Supske koja pripada istom periodu. Figura je oštećena, ali, sudeći po sačuvanom delu noge, izgleda da bi se radilo o figuri zamišljenoj kao sedećoj na prestolu, koji bi, međutim, u tom slučaju morao biti posebno modelovan. U obliku glave statueta karakterističan je tzv. kikladski tip sa trouglastim licem (T. XXX, 2) na kome je, po pravilu, prikazan plastičan nos i oči u vidu horizontalnih ili uglastih ureza, kod kojih se teme ugla nalazi prema korenu nosa. Takođe je karakteristična prva pojava figura sa konično izvučenom glavom, što stvara utisak predstave kape.

Na ovom mestu treba pomenuti i predmete od kosti koji su protumačeni kao spatule ili stilizovane statuete. U ovom slučaju trebalo bi ih shvatiti kao pljosnate figure sa hiperdimenzioniranim vratom i slabo naglašenim patrljcima. One se u Vinči produžuju u toku vinčansko-tordoške faze II, a van Vinče dobro su zastupljene u Aradcu[164].

Vinča — Tordoš II (sl. 12, br. 8—15). — Ovom periodu pripada, kako je već istaknuto, materijal slojeva od 8 do 6,5 m dubine u Vinči. Nalazi sa dubine 6,5—6 m produžuju u osnovi karakter materijala prethodne etape u Vinči, ali sa nekim novim elementima. Kako se ovi poslednji pojavljuju kao tipični i na nalazištu Gradac kod Zlokućana, to su već ranije izdvojeni kao pojave gradačke faze. Treba, međutim, istaći da izdvajanje ove faze u Vinči nije u pokretnom inventaru potpuno jasno. Ovo isto važi i za situaciju u Supskoj, gde se, međutim, takođe u sloju koji odgovara vinčinim slojevima 6,5—6 m zapažaju bitne promene u karakteru materijala i naročito intenzivna rušenja. U okviru, pak, same faze Vinča — Tordoš II daje se u materijalu naslutiti i izvesna podela u dve etape od kojih bi druga, uglavnom, bila okarakterisana materijalom vezanim na osnove kuća u Vinči na dubini 7,05 i 6,5 m, iako se neke pojave vezane za ovu vrstu materijala u sloju pojavljuju i nešto ranije[165].

Period Vinča — Tordoš II predstavlja doba procvata u obradi

[164] Za materijal: M. Vasić, 1932, 39 i d., sl. 69—88.
[165] M. Garašanin, 1973, 87 i d. (sa literaturom).

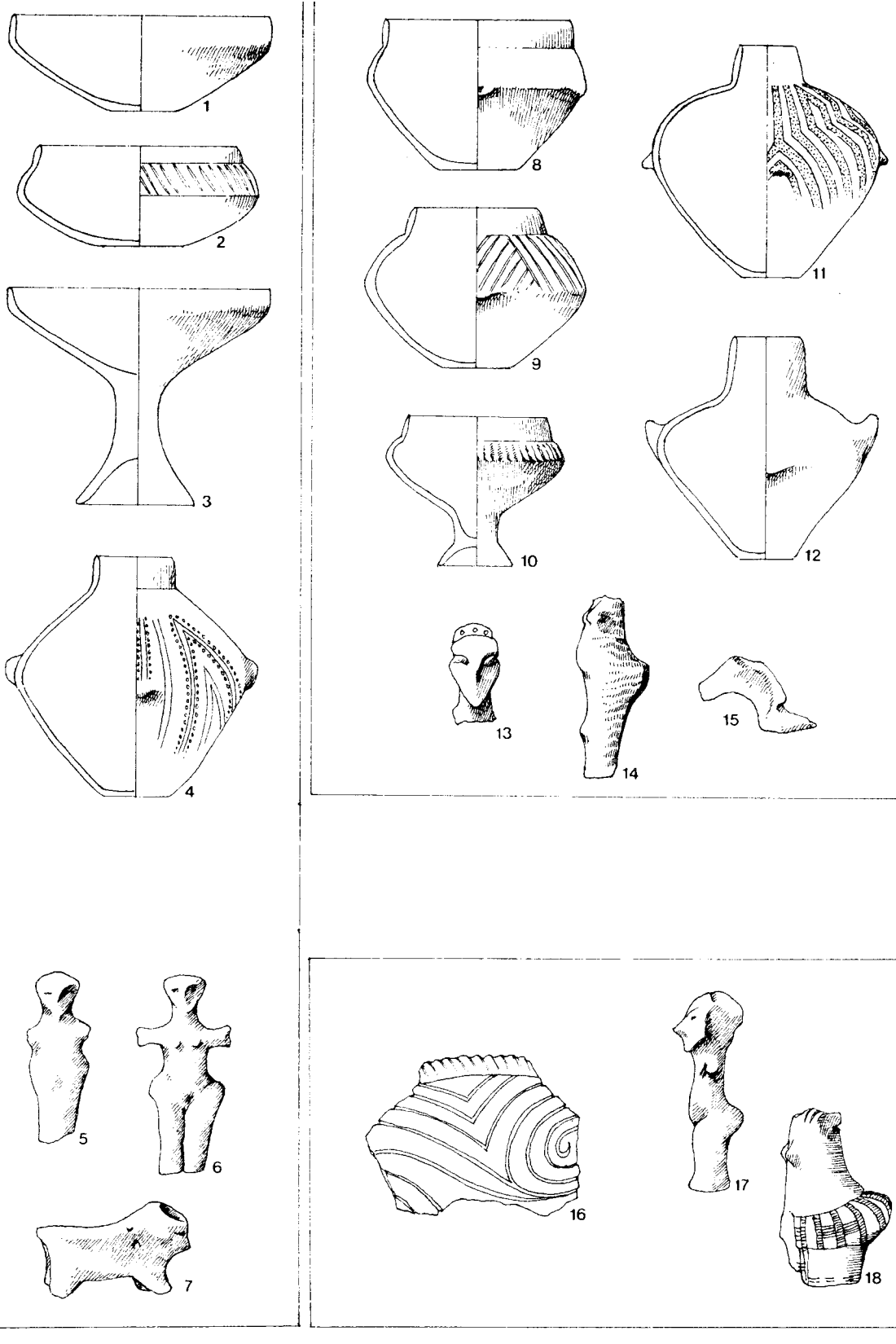

Sl. 12 — Tipološka tabela keramike vinčanske grupe (1—7: Vinča—Tordoš I; 8—15: Vinča—Tordoš II; 16—18: Gradačka faza).

tesanog kamena. Posle ovog perioda ova proizvodnja je u znatnom opadanju, koje je sve intenzivnije prema kraju faze Vinča — Pločnik. Među oblicima kamenih sekira pojavljuju se novi tipovi kao što su sekire sa simetričnim oštricama, trapezaste i trouglaste. Takođe se u ovo doba javljaju izdužena kamena dleta manjih dimenzija. Među oruđima od kosti pojavljuje se kao nov tip jedna posebna vrsta koja je protumačena kao praćka.

Uz nakit se u ovo doba kao nova pojava nalaze kamena dugmeta koja su sa strane bušena, dok se i nadalje održava nakit od spondylus-školjke, poznat još iz faze Vinča — Tordoš Ia koji se prati i tokom kasnije evolucije grupe. Slična je situacija i sa bikoničnim perlama od kamena ili kosti koje se takođe nalaze već u fazi Vinča — Tordoš I, a mogu se pratiti i do dubine 5,7 m, što znači da iščezavaju tokom faze Vinča — Pločnik I.

U keramici osnovnu karakteristiku predstavljaju bikonične zdele čiji vodeći oblik pokazuje dalje evoluisanu formu. Oblici ovih zdela odlikuju se, po pravilu, jasnim izdvajanjem vrata koji može biti i viši-cilindričan, kao i težnjom ka zaobljavanju ramena (T. XXVI, 2—3; XXVII, 4; sl. 12, br. 8—9). Inače su zdele, po pravilu, više i uže. Ova evolucija završava se pojavom visokih zdela sa niskim cilindričnim vratom i zaobljenim ramenom koje se u formi već više približuju amforicama. Takav je oblik dobro zastupljen u mlađem delu sloja Vinča — Tordoš II. Tipičan primerak ove vrste predstavlja zdela-amforica iz osnove na dubini 6,5 m. Tako se ovaj oblik može vezati za pretpostavljenu mlađu etapu faze Vinča — Tordoš II (sl. 12, br. 9; T. XXVII, 4)[166].

Pehar na nozi i dalje u obliku recipijenta ponavlja formu zdela, naravno onih tipičnih za ovu fazu. Noge pehara su, međutim, isključivo masivne, iako po pravilu visoke (sl. 12, br. 10). Posebnu vrstu pehara na nozi predstavlja onaj sa dubokim, blago bikoničnim, recipijentom, čija je formalna srodnost sa kikladskim peharima nesumnjiva. Primerak nađen u Vinči na dubini 7,2 (7,7) m i po svojoj fakturi istupa iz uobičajenog materijala grupe i deluje kao import. Ovaj je oblik, međutim, čest u nalazištima rumunskog Banata, a nađen je i u Bačkoj na lokalitetu Čakovac u Ratkovcu[167]. Prema stratigrafskom položaju u Vinči, kao i propratnom inventaru na drugim nalazištima, može se pripisati početnoj etapi faze Vinča — Tordoš II.

Amfore ovog perioda su, po pravilu, kruškaste profilacije, što predstavlja bitnu razliku u odnosu na one faze Vinča — Tordoš I (sl. 12, br. 11; T. XXVII, 6). I prosopomorfni poklopci javljaju se sa novim tipom koji je nizak, sa ugnutom gornjom površinom poklopca (T. XXXIV, 1, 4). Rožaste drške sa strane su visoke i prave, dok je ispupčenje na njihovom

[166] M. Vasić, 1936b, sl. 56b.
[167] Gh. Lazarovici, 1973, sl. 13, 7; 26,5; S. Karmanski, 1968, T. XXX, 2.

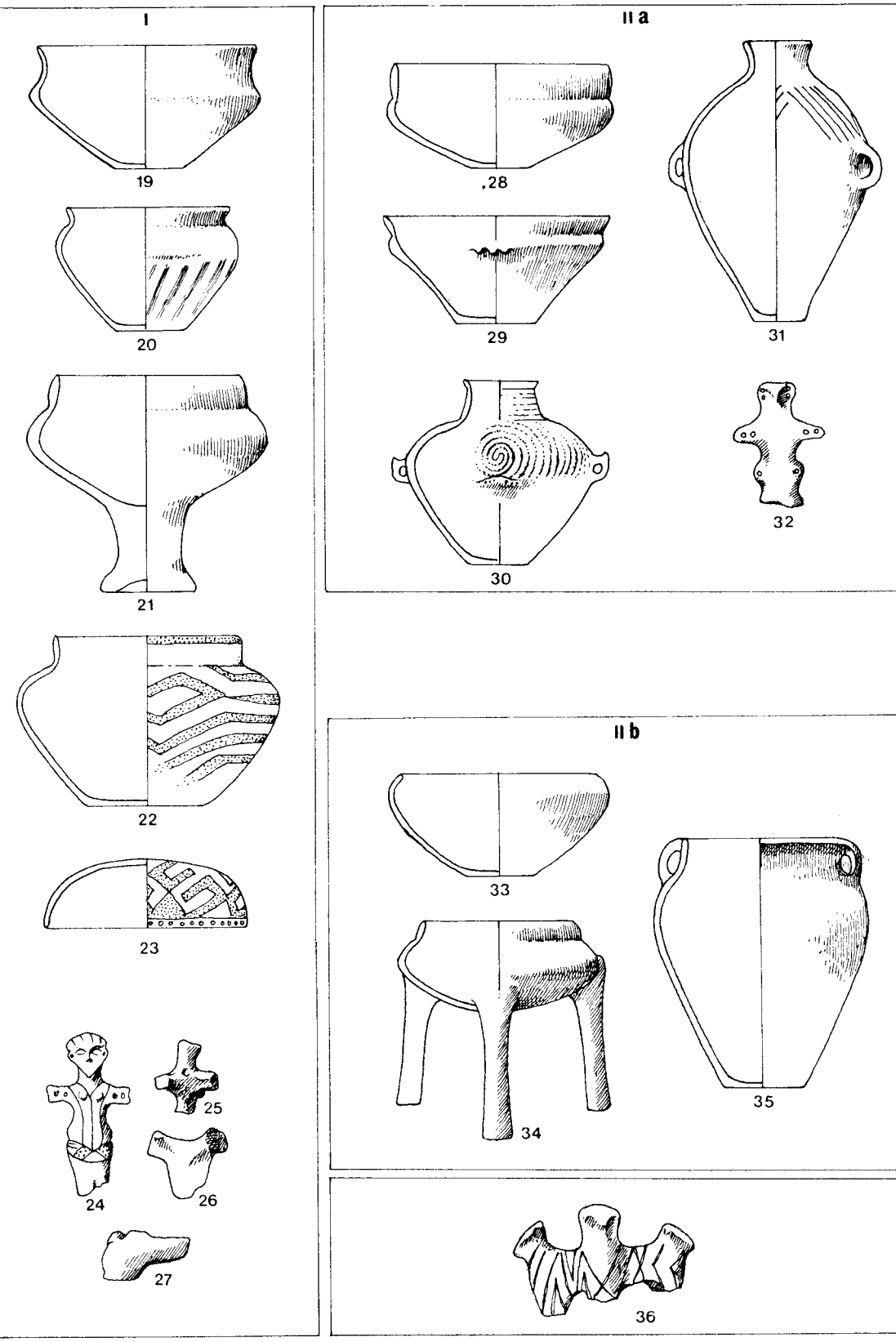

Sl. 13 — Tipološka tabela keramike vinčanske grupe (19—27: Vinča Pločnik I; 28—32: Vinča—Pločnik IIa; 33—36: Vinča—Pločnik IIb).

donjem delu spušteno nisko i sasvim organski vezano za sam recipijent poklopca.

U gruboj keramici treba pomenuti pojavu sudova sa siskom za izlivanje, dok su plitki, ovalni sudovi (tzv. »duveči«) bili u upotrebi još u fazi Vinča — Tordoš I, ali se u ovom periodu i dalje javljaju.

Treba takođe pomenuti da se u ovom periodu, po svemu sudeći u toku prve etape faze, javljaju i prve drške sa dugmastim ispupčenjem na gornjem delu (up. T. XXVIII, 5), koje međutim, u samoj Vinči, i uopšte u klasičnoj varijanti grupe, predstavljaju redu pojavu u toku faze Vinča — Tordoš II[168].

Posebnu pažnju, međutim, zaslužuju amforice sa cilindričnim vratom i visokim ramenom (T. XXVII, 2; sl. 12, br. 12) koje se mogu javljati u varijantama sa vrlo visokim ramenom i niskim trbuhom ili sa približno jednakim dimenzijama ramena i trbuha. Ove amforice su, po pravilu, oštre profilacije. Na prelazu iz ramena u trbuh mogu imati drške koje su rožastog oblika a nekad završene malim dugmastim ispupčenjem. Ukrašene su rebrastim kanelurama na trbuhu, rasporedenim horizontalno ili u vidu prepleta. Većim delom rađene su u svetlosivoj fakturi koja je opisana u prethodnom izlaganju. Najveći deo ovih amforica nađen je u Vinči u grupi vaza na dubini 7,05 i osnovi na dubini 6,5 m, iako je jedan komad varijante sa vrlo visokim ramenom nađen na dubini 7,7 m[169]. Na osnovu svega toga može se zaključiti da bi ove amforice, zajedno sa već pomenutom zdelom amforicom, predstavljale karakterističnu formu druge etape faze Vinča — Tordoš II. U istom periodu pojavljuje se u Vinči i prvi sud sa izrazito zadebljanim obodom[170]. Ovi sudovi nekad su rađeni u svetlo-sivoj (»minijskoj«) tehnici.

Od drugih oblika treba pomenuti i vazu u obliku ptice (Hyde vaza) iz Vinče, takođe iz grupe vaza na dubini 7,05 i rađenu u sličnoj tehnici no u kombinaciji sa bojenjem smolastom materijom. Sličan, manji primerak ornitomorfne vaze nađen je, međutim, i na dubini 8 m.

U ornamentici grupe u celini karakteristična je i nadalje fina kanelura raspoređena u preplete ili vertikalne sisteme. O rebrastim kanelurama na amforicama kasnije etape vinčansko-tordoške faze II bilo je već govora u ranijem izlaganju. Uglačani ornamenti primenjuju se i nadalje na trbuhu suda, najčešće zdela, a ređe amfora, mahom u vidu širih traka čiji se međuprostori ispunjavaju mrežastim motivima ili u vidu tankih glačanih pruga koje se radijalno spuštaju prema dnu suda. U urezanoj ornamentici, koja je tipična na amforama, sada pretežu uglaste i osobito meandraste bockane

[168] M. Garašanin, 1973, 88 (sa navedenom literaturom).
[169] Ibid., 87—88 (sa navedenom literaturom i ilustracijama).
[170] Ibid., 88; M. Vasić, 1936b, sl. 45a.

trake, koje čine posebnu karakteristiku ovog perioda (T. XXVII, 6; sl. 12, br. 11). Ređe su, međutim, primenjeni snopovi paralelnih urezanih linija, takođe često raspoređeni u obliku meandroida. Izuzetna je pojava traka u vidu S spirala na jednom fragmentu amfore ove faze. Ornamenat je verovatno nastao pod uticajem iz susednih neolitskih grupa srednjoevropskog područja[171].

Treba najzad pomenuti da se već u slojevima Vinče, vezanim za ovu fazu, javljaju prvi primerci keramike sa žigosanim ubodima, koja je, međutim, osobito tipična za vinčansko-pločničku fazu, te će i biti tretirana u daljem izlaganju. Dok bi se pojave u Vinči mogle protumačiti i poremećajem u sloju ili eventualnim postojanjem neke nezapažene jame, stratigrafski položaj nekoliko fragmenata ove vrste iz Supske potvrđivao bi da početke ove vrste keramike treba staviti na kraj vinčansko-tordoške faze II.

Plastika ovog perioda pokazuje takođe izvesne promene u detaljima izrade (sl. 12, br. 13—14; T. XXX, 1). Iako se kod stojećih tipova statueta zadržavaju u suštini isti oblici, razlike se manifestuju, pre svega, u detaljima izrade glave. Karakteristične su glave sa jako izvučenim, kosim potiljkom koji je, po pravilu, vertikalno bušen, dok se na trouglastom licu najčešće pojavljuju oči izvedene plastično u vidu izduženog segmenta (up. T. XXXII, 6). Takođe je karakteristična postepena težnja ka jačem naglašavanju obraza koja obeležava prelaz ka poligonalnom licu tipičnom za kasnije periode vinčanske grupe. Posebnu pojavu predstavljaju vrlo brižljivo modelovane statuete sa naznačenim kukovima i izdvojenim nogama koje se sada prvi put javljaju a prate se i tokom vinčansko-pločničke faze I (T. XXX, 1). Nekada su one rađene u dve polovine, što je, međutim, poznato i kod statueta drugih tipova još od faze Vinča — Tordoš I. U ovom periodu takođe ostaju u upotrebi statuete sa predstavom kape, koje, međutim, predstavljaju u Vinči uopšte srazmerno retku pojavu.

Posebno treba pomenuti pojavu životinjskih glava od kamena (alabaster ili mramor) (sl. 12, 15) koje se prvi put pojavljuju u ovom periodu i prate u Vinči do kraja faze Vinča — Pločnik I. Pojave glave ptice od kamena iz Jablanice — Međulužja, upućuje, međutim, na mogućnost održavanja ove vrste predmeta do faze Vinča — Pločnik II. Inače se izrada predmeta od kamena, vezanih za plastiku, može pratiti još od faze Vinča — Tordoš I, kako pokazuju karakteristični amuleti čiji je gornji deo koničan ili u obliku pečurke, postavljene na izduženi pravougaoni postament[172].

---

[171] M. Vasić, 1936b sl. 75b.
[172] D. Garašanin, 1951, 7—12.

Kako je već istaknuto, ova faza se teško može jasno izdvojiti u samoj Vinči i uopšte u klasičnoj varijanti vinčanske grupe. (sl. 12, br. 16—18; T. XXX, 4). Značajno je, međutim, da se u Vinči na dubini oko 6,5—6 m pojavljuju u pokretnom inventaru izvesne nove pojave koje će se potom razviti tokom vinčansko-pločničke faze, a da se i može konstatovati stradanje u požaru zgrada neposredno ranijeg perioda, kao one, na dubini 6,5 m, što naravno ne mora značiti katastrofu celog naselja. I u Supskoj se u sloju koji obeležava prelaz ka vinčansko-pločničkoj fazi konstatuju tragovi rušenja i znatnih poremećaja. Takođe se ovde mogu pratiti izvesni elementi u materijalnoj kulturi koji se bliže vezuju za gradačku fazu. Otuda smo i smatrali potrebnim da, za sada uslovno, sloj oko 6,5—6 m u Vinči izdvojimo kao zasebnu etapu, iako je ona ovde stratigrafski i u materijalu nedovoljno jasno uhvatljiva, dok se naprotiv njeno postojanje u južnomoravskoj varijanti daje utvrditi sa sigurnošću, osobito u materijalu sa Gradca kod Zlokućana.

Ovde, pre svega, treba pomenuti da se među materijalom prvenstveno iz Supske pojavljuju tanjiri sa zadebljanim obodom čija je pojava bolje izražena no u samoj Vinči, a koji se takođe mogu pratiti i u ranijem sloju vinčansko-tordoške faze II. Postoje takođe takvi tanjiri čija je unutrašnja strana ukrašena snopovima kanelovanih ornamenata, što je blisko pojavama na tanjirima sa zadebljanim obodom gradačke faze na Gradcu (T. XXVIII, 4)[173].

U Vinči, pak, osobito u plastici, pojavljuju se u slojevima dubine 6,5 do 6 m novi elementi koji se mogu vezati za gradačku fazu a dalje se prate i tokom vinčansko-pločničke faze gde doživljuju posebnu evoluciju. Tako se prvi put u ovo vreme pojavljuju statuete mešovitog tipa sa spljoštenim gornjim i valjkastim donjim delom tela. U krajnjoj liniji ovoj vrsti pripadaju i statuete tipa »Vidovdanka«, sa vrlo karakterističnim poligonalnim licem, plastičnim očima, zatubasto zasečenim nosom i često predstavljenim ustima (T. XXX, 4; sl. 12, br. 17). Lice ovih statueta ima izraziti karakter maske. Prvi primerak lica ove vrste nalazimo na antropomorfnoj vazi na dubini 6,6 m u Vinči. Inače je ovaj tip lica poznat i među materijalom gradačke faze u južnom Pomoravlju. Drugu karakterističnu pojavu predstavljaju zdepaste statuete mešovitog tipa, sa urezanom predstavom kose i odela koje je prikazano u vidu resa (sl. 12, br. 18). I ove statuete imaju svoje paralele na Gradcu. Najzad treba pomenuti da se urezana predstava kose kao tipična prvi put javlja u Vinči na dubini oko 7—6 m, kada se pojavljuju i prve sedeće statuete na postolju i prestolu (sa izuzetkom usam-

[173] M. Garašanin-D. Garašanin 1978 (u štampi) — Supska. Za pomenute tanjire, npr. B. Stalio, 1955, T. XXVI, 1.

ljenog, već pomenutog primerka iz Supske), kao i kurotrofne figure. Sve ove pojave evoluišu dalje tokom vinčansko-pločničke faze, dok su u vinčansko-tordoškoj nepoznate. Kurotrofna figura takođe je poznata među plastikom Gradca kod Zlokućana[174].

Za sada se gradačka faza u Vinči i klasičnoj varijanti grupe može samo izdvojiti na osnovu gore iznetih elemenata. Ipak, s obzirom na dalju evoluciju i karakter vinčansko-pločničke faze, sigurno je da pomenute pojave predstavljaju uvod u ovu novu etapu vinčanske grupe a da specifičnosti inventara, čak samo one konstatovane u Vinči i Supskoj, opravdavaju izdvajanje jedne posebne faze, čije je postojanje u južnom Pomoravlju sigurno utvrđeno postojanjem Gradca.

C. VINČANSKO-PLOČNIČKA FAZA

Vinča — Pločnik I (sl. 13, br. 19—27)[175]. — Ovom periodu pripadaju nalazi iz slojeva u Vinči od dubine oko 6 m do dubine 4,1 m. Ova gornja granica određena je pojavom kuće na dubini 4,1 m koja po svom inventaru već sigurno pripada fazi Vinča — Pločnik IIa, odnosno fazi Vinča C prema hronologiji V. Milojčića.

U kamenoj proizvodnji ovog perioda pada u oči znatno opadanje. Ipak, i nadalje ostaju u upotrebi oruda od kremena i opsidijana. Opsidijan je u Vinči poznat do dubine 3,8 m, što znači da se sa njegovim definitivnim nestankom ima računati tokom faze Vinča — Pločnik IIa. Među orudima od glačanog kamena sada se pojavljuju i bušeni kameni čekići. Prvi primerak ove vrste nađen je na dubini 7—6 m u Vinči što, možda, indicira pojavu ove vrste objekata još tokom gradačke faze, ali su nalazi zasada nedovoljni za izvođenje sigurnijih zaključaka. Među orudima od kosti česte su udice koje sada ispod vrha imaju istaknutu kuku i harpuni sa dva reda zubaca. Inače koštana proizvodnja doživljuje osobiti procvat krajem faze Vinča — Pločnik I.

U keramici vinčansko-pločničke faze nastavlja se evolucija od ranije poznatih oblika. Upadljiva je veća varijabilnost u oblicima bikoničnih zdela (T. XXVI, 7—8; sl. 13, br. 19—20). Tako se u ovo vreme javljaju opet češće niski i široki tipovi ovih zdela čiji obod može biti konkavno izvijen ili levkast. Ponovo se pojavljuju i čisto bikonične zdele kakve su naročito bile tipične u fazi Vinča — Tordoš I.

Pehari na nozi prate svojim recipijentom evoluciju bikonične zdele. Noge pehara su, međutim, često kraće i zdepaste (T. XXVIII, 2; sl. 13, br. 21), a postoji i varijanta sa zdepastom, masivnom nogom koja se naniže

---

[174] Npr. M. Vasić, 1936a, sl. 203 (»Vidovdanka«); sl. 168. Up.: B. Stalio, 1955, T. XIV; XV, 2; XVI, 3. Za prvu pojavu tipova plastike: M. Garašanin, 1951, 42.

[175] M. Garašanin, 1973, 90—92.

sužava. Takođe je karakteristično da pehari ovog perioda nekad nisu rađeni u black-topped-tehnici, te im je i noga u uobičajenoj tamnoj fakturi.

Osnovni oblik velikih amfora predstavljaju kruškaste forme poznate iz prethodne etape. Prvi put, međutim, javljaju se amfore sa koničnim ili blago razgrnutim vratom, nešto razgrnutim obodom, zaobljenim trbuhom i malim drškama sa rožastim ispupčenjem, koje su horizontalno bušene. Ovaj oblik amforice biće osobito tipičan za fazu Vinča — Pločnik II (T. XXVII, 1, 3).

Prosopomorfni poklopci javljaju se u dva osnovna tipa: niski poklopci sa ravnim gornjim delom čije oči prate gusti snopovi urezanih, izvijenih linija i visoki poklopci sa velikim vertikalnim rožastim drškama i visoko postavljenim polukružnim očima (T. XXXIV, 3). Oblik prosopomorfnog poklopca definitivno se gubi krajem vinčansko-pločničke faze I.

Među grubim sudovima treba pomenuti sudove sa siskom koji je izvijen nagore, dok se mesto ranijih ovalnih, plitkih sudova javljaju takvi sudovi sa kružnim recipijentom.

Posebnu pažnju zaslužuje amforica sa širokim gotovo horizontalnim ramenom, ukrašena rebrastim kanelurama, a sa crnom prevlakom masnog sjaja. Oblik se u Vinči javlja u vinčansko-pločničkoj fazi, no stratigrafska zapažanja u Supskoj upućuju na mogućnost ranije pojave u okviru vinčansko-tordoške faze.

Od drugih karakterističnih formi treba pomenuti drške sa dugmastim završetkom, kao i one u obliku roga. Posebno tipične za vinčansko-pločničku fazu su uštinute drške, nekad skroz horizontalno bušene, nekada samo uštinute u srednjem delu. Oblik je poznat sa niza lokaliteta ove faze, pored Vinče i sa Čaršije kod Ripnja i Malog druma kod Popovića[176].

U ornamentici ove faze tipične su, pre svega, fine kanelure na zdelama razne profilacije. Ornamenat prepleta postaje pri tome redi, dok se u većoj meri pojavljuje krivolinejni i spiralni motiv. Krivolinejni, delom i spiralni motivi češći su i u urezanoj ornamentici bockanih traka na amforama (up. T. XXVII, 5). Uopšte je motiv spirala, kao i krivolinejni motiv jedna od osnovnih odlika vinčansko-pločničke faze. U tehnici uglačanih ornamenata javljaju se polja ograničena širim trakama i ispunjena tanjim, uglačanim linijama.

U okviru keramike faze Vinča — Pločnik I posebno treba izdvojiti već spomenutu keramiku sa žigosanim ubodima (sl. 13, br. 22—23; T. XXIX)[177], iako se njena prva pojava, kako je prethodnom izlaganju istaknuto, može sa dosta verovatnoće staviti već u period Vinča — Tordoš II ili u gradačku fazu na klasičnom području vinčanske grupe. U svojoj fakturi

[176] M. Vasić, 1906.

[177] M. Garašanin, 1951, 58 i d.; Vasić, 1936, 116 i d.

keramika ove grupe ne razlikuje se bitno od ostale tipične fine ili obične grnčarije. Rađena je, po pravilu, u tamnoj monohromnoj fakturi, sa umereno poliranom površinom, pretežno crne ili tamnosive a ređe mrke i crvenkaste boje. Karakteristično je da su sudovi ove grupe srazmerno dubljih zidova i da je unutrašnja strana sudova, po pravilu, svetlosiva, neglačana i nepolirana, no sa horizontalnim tragovima mehaničkog ravnanja površine. Kao osnovni oblici ove keramičke grupe javljaju se amforice sa širokim, gotovo ravnim, ramenom, zdele-amforice sa niskim cilindričnim vratom i zaobljenim ramenom, koje, tipološki, stoje u vezi sa odgovarajućim oblikom zdele iz kasnije etape faze Vinča — Tordoš II, osobito iz osnove zgrade sa dubine 6,5 m u Vinči. Pored toga, karakteristični su poklopci koničnog ili kalotastog oblika, kao i fragmenti većih sudova koji verovatno predstavljaju delove kruškastih amfora. Osnovnu vrstu ornamentike čine urezane trake ispunjene, po pravilu, finim, žigosanim ubodima, rađenim pomoću instrumenta. Ovakve bockane trake raspoređuju se u podužne nizove-frizove, oko ramena i trbuha zdela i amforica, ili u vidu ograničenih četvrtastih polja-metopa, što je osobito tipično na poklopcima, ali se može javljati i na drugim oblicima sudova. Duž oboda suda, odnosno oboda poklopca javljaju se trake ispunjene nizom žigosanih uboda, ili nizovi takvih uboda koji nisu ograničeni urezanim linijama. Kao ornamentalni motivi pojavljuju se duguljasti meandri, u obliku slični klasičnom grčkom meandru, raspoređeni u friz oko trbuha sudova, zatim spirale, trouglovi, kao i isečci meandra ili spirale, po pravilu, podeljeni u izdvojene metope, konačno i ornamenti šahovskih polja, trouglova ili rombova. Često se u frizovima i metopama isečci pojedinih određenih motiva kombinuju u slobodne, nepravilne grupe, koje se ne mogu spojiti u određeni i smišljeni sistem ornamentike.

U plastici ove epohe, među stojećim ljudskim figurama, kao isključivo vodeći tip pojavljuju se mešovite figure sa pljosnatim trupom i valjkastim donjim delom (sl. 13, br. 24; T. XXXII, 1), čija je forma prvi put preovladala u okviru neposredno prethodne građačke faze. Tokom evolucije u ovoj fazi sve jače dolazi do izražaja nesrazmera između znatno višeg trupa i donjeg dela tela. Uporedo sa tim razvija se poligonalni oblik lica, često sa visokim čelom i jako naglašenim nosom. Pored urezane predstave očiju segmentnog oblika, nalaze se na licu i urezane linije, osobito na čelu figura. Potiljak ovih statueta često je niži od čela i skroz vertikalno bušen nizom rupica, dok se na trupu nalaze karakteristične urezane linije koje oko vrata stvaraju trouglasti isečak, a ivicama trupa mogu se pratiti kao paralelne vertikalne linije. Na horizontalnim ili ka trbuhu savijenim patrljcima ruku takođe se nalaze poprečni urezi, dok donji deo tela može biti ukrašen urezanim, meandroidnim i spiralnim motivima ili mrežastim poljima koja pokrivaju celu površinu. U svojoj punoj formi ovaj tip stojeće statuete pojavljuje se tek na dubini oko 5—4 m u Vinči, što znači da je

njegova forma dostigla svoj puni razvoj u toku faze Vinča — Pločnik I. U ovom periodu gube se figure sa koničnom kapom, dok se među sedećim statuetama naročito često pojavljuju one na prestolu, pri čemu je delom presto modelovan izjedna sa samom statuetom (T. XXXII, 2), ili se, pak, sedeća statueta prema svom tipu može odrediti kao sedeća na prestolu, za koji se svakako mora pretpostaviti da je bio posebno modelovan. Takav je slučaj kod poznate statuete iz Čaršije kod Ripnja. Kurotrofne figure takođe su karakteristične za ovu epohu. Stilskim odlikama i karakterom vezuju se za opšte odlike i oblike statuete faze Vinča — Pločnik I. Krajem perioda Vinča — Pločnik I pojavljuju se i statuete sa ptičjim licem, koje su, međutim, osobito tipične za period Vinča — Pločnik II.

Vinča — Pločnik II (sl. 13, br. 28—35). — Ovom periodu pripisuju se nalazi vezani u suštini za dve zgrade raznih nivoa u Vinči, onu sa dubine 4,1 m i zgradu sa dubine, 3,48 m[178]. Razlike u inventaru ove dve zgrade opravdava izdvajanje dveju etapa Vinče — Pločnik II, koje su obeležene kao IIa i IIb. S druge strane, može se prihvatiti da se nalazi poznati iz Vinče u odgovarajućim slojevima određenim metarskom dubinom između 4 i 3 m pripišu fazi Vinča — Pločnik II, i, ukoliko su stratigrafski podaci o njima precizniji, može se govoriti i o pojedinim potfazama Vinče — Pločnik II (IIa i IIb). U nekim slučajevima ne može se izvršiti posebno odvajanje pojava sigurno vezanih za jednu ili drugu potfazu, tako da se, bar zasada, moraju globalno tretirati kao pojave faze Vinča — Pločnik II. Inače je postojanje ovih dveju etapa potvrđeno i stratigrafskim zapažanjima u Supskoj.

Faza Vinča — Pločnik IIa okarakterisana je, prema tome, prvenstveno nalazima iz pomenute osnovne kuće na 4,1 m u Vinči i pokazuje, pre svega, gubljenje niza elemenata tipičnih za period Vinča — Pločnik I (sl. 13, br. 28—32). Tako nestaju, pored oruđa od opsidijana, i niz oblika tesanih oruđa uopšte, elipsaste, trapezaste i trouglaste sekire, neke vrste koštanih oruđa, osobito šila. Prvi put u ovo vreme, prema stratigrafskim podacima u Vinči, javlja se koštano orude sa trnom i dve rupice, čija namena nije potpuno jasna, ali je protumačeno kao ribarska alatka[179].

I u keramici gubi se niz karakterističnih pojava, kao što su pehari na nozi, velike amfore, prosopomorfni poklopci i dr. Posebno je karakteristično bogatstvo varijanata bikoničnih zdela (sl. 13, br. 28—29; T. XXVI,5). Tako postoje zdele sa cilindričnim, često visokim vratom i zaobljenim ramenom, zdele sa levkastim obodom, koje dobijaju i oblik gotovo konične zdele kod koje je obod izdvojen horizontalnim plastičnim rebrom. I dalje su u upotrebi konične zdele i one zaobljenog profila. Posebno ka-

[178] M. Garašanin, 1973, 92 i d.; Vasić, 1936b, sl. 99—112; 168—184.
[179] D. Srejović-B. Jovanović, 1959, 181 i d.

rakterističnu pojavu predstavljaju amforice sa koničnim razgrnutim obodom i malim bušenim drškama na trbuhu (T. XXVII, 3), čija je prva pojava konstatovana već u fazi Vinča — Pločnik I. Upadljiva je težnja ka nižim i širokim oblicima zdela koja je takođe došla do izražaja već u prethodnoj etapi.

Od drugih oblika treba istaći velike kruškaste pitose (sl. 13, br. 31) sa niskim vratom i horizontalno bušenim trakastim drškama na trbuhu, kao i vazu u obliku ptice sa karakterističnim licem bez predstave očiju.

U ornamentici tipične su, pre svega, kanelure, mahom vertikalne ili kose, kao i one izvedene u obliku spirale na već pomenutom primerku amforice (T. XXVII, 3). Tehnika uglačanih motiva doživljuje znatan procvat, što potvrđuje i materijal iz sloja, van same pomenute zgrade. Često su ornamenti ove vrste izvedeni i sa unutrašnje strane zdela, nekad u neobičnim i maštovitim motivima, kao u slučaju jedne zdele sa dubine 3,8 m u Vinči. Keramika sa žigosanim ubodima nalazi se, međutim, u punom opadanju.

Faza Vinča — Pločnik IIb (sl. 13, br. 33—35) iz zgrade sa dubine 332, 98 (= 3,48) pokazuje u suštini vrlo slične odlike u oblicima i ornamentici keramike. Kao posebne pojave vezane isključivo za ovaj period, prema zapažanjima u Vinči, treba istaći i treba pomenuti zdele sa gotovo formiranim, blago zaobljenim i uvučenim obodom, kao i oblik zdele na tri visoke cilindrične noge. Pomenuta forma, sem iz osnove zgrade u Vinči o kojoj je reč, poznata je među materijalom sa Pljosne stijene — Radoinja[180]. Najzad, pored formi pitosa poznatih iz perioda Vinča — Pločnik IIa pojavljuju se i drugi sa širokim otvorom i naspramnim drškama koje spajaju obod sa ramenom.

Ornamentika ove etape odgovara uglavnom onoj u fazi Vinča — Pločnik IIa. Posebno je karakterističan dalji procvat uglačane ornamentike. U vezi sa njom osobito valja ukazati na unutrašnju stranu jedne zdele koja je u ovoj tehnici ukrašena krstastim, uglačanim motivima[181].

U okviru faza Vinča — Pločnik II ne mogu se hronološki bliže opredeliti ornamenti izvedeni pastoznom crvenom ili belom bojom na površini zdela. Zdele na kojima je ovaj ornament sigurno utvrđen pojavljuju se na dubini 4,2 m — 0,7 m, što znači tokom cele vinčansko-pločničke faze II, dok se nalazi iz kasnijih slojeva moraju smatrati kao pojave koje se ovde nalaze u sekundarnom položaju. U pomenutim osnovama kuća faze Vinča — Pločnik I i Vinča — Pločnik II pojave ove vrste nisu mogle biti ustanovljene, s toga što su zgrade stradale u požaru, pri čemu su ornamenti, ukoliko ih je bilo, potpuno uništeni. Kao osnovni ornament ove vrste na materijalu iz Vinče nalaze se trake, meandroidni i spiralni motivi. U vezi sa tim treba

---

[180] A. Jurišić, 1959, 99 i d., sl. 71.
[181] M. Vasić, 1936/II, 113, sl. 191d.

takođe istaći da se ovi ornamenti samo formalno mogu vezati za motive izvedene istom tehnikom u okviru pojedinih eneolitskih grupa kao Salcuţa i Bubanj-Hum I, gde se pastozni ornamenti nalaze, po pravilu, na unutrašnjoj strani oboda i recipijenta tanjira sa zadebljanim obodom. Slična je pojava tipična i za Rakmani-grupu Tesalije. Oblici sudova, kao i ornamenti izvedeni pastoznom bojom u fazi Vinča — Pločnik II naprotiv se bliže vezuju sa pojavama u srednjoj Evropi koje pripadaju kasnoj etapi lengyelske grupe[182].

Ni kod plastike kasnih slojeva vinčanske grupe u Vinči nije moguće izvršiti posebno izdvajanje pojava faze Vinča — Pločnik IIa i IIb. Osnovnu karakteristiku plastike slojeva iznad 4 m dubine u celini predstavlja sve veća degeneracija statueta. Tipovi pljosnatih steatopignih figura, mešovite i statuete sedeće na prestolu, i nadalje su prisutni, no često u jako uprošćenim oblicima: pljosnatim sa naglašenim kukovima (sl. 13, br. 32) ili sedećim kod kojih su noge figure srasle sa nogama prestola tako da se zapravo samo prema od ranije poznatim, boljim primercima može doći do objašnjenja i rekonstrukcije ovakvih statueta (T. XXXII, 2). U ovom sloju brojno znatno opadaju i dvokrake ili višekrake figure tipične za fazu Vinča — Pločnik I (sl. 13, br. 25—26). Osnovnu karakteristiku statueta predstavlja ptičje lice (sl. 13, br. 32), često bez predstave očiju i samo sa naznakom nosa u vidu kljuna, čiji su prvi primerci počeli da se javljaju još krajem faze Vinča — Pločnik I. Posebnu vrstu statueta predstavljaju one sa ptičjim licem i izdvojenim horizontalno postavljenim nogama, koje čine poseban i jako degenerisan tip sedećih statueta. Ova forma idola osobito je dobro zastupljena u Jablanici — Međulužju[183]. Prema nalazu glave ptice sa istog lokaliteta koja je već pomenuta u ranijem izlaganju, može se takođe pretpostaviti da su kamene životinjske glave ostale u upotrebi i tokom faze Vinča — Pločnik II.

U vezi sa plastikom treba najzad istaći da se u gornjim slojevima Vinče, iznad 4 m dubine, nalaze još uvek i statuete daleko bolje izrade koje se svojim karakteristikama vezuju za period Vinča—Pločnik I. Mora se za sada ostaviti otvoreno pitanje da li ovakve pojave treba tumačiti kao dalji život karakterističnih tipova faze Vinča—Pločnik I i u kasnijoj etapi, ili se moraju dovesti u vezu sa poremećajima u slojevima Vinče o kojima se danas ne može stvoriti siguran i određen sud.

Najzad, na kraju ovog izlaganja o fazi Vinča—Pločnik II valja posebno ukazati na fragmente sudova sa jednom ili dve drške koje polaze direktno od oboda ili ispod samog oboda sudova. Iz same Vinče sudovi ove vrste nisu poznati. Njihovi fragmenti nalaze se, međutim, u Supskoj u gornjim slojevima koji se mogu vezati za fazu Vinča—Pločnik II. Sudovi

[182] M. Garašanin, 1951, 56 i d; M. Vasić, 1936, 134 i d., sl. 282—285. Za vezu sa Lengyelom up.: M. Garašanin, 1961, 345—349.

[183] M. Vasić, 1902, 5, sl. 5—6.

istog oblika poznati su i iz Divostina, gde se, takođe, generalno mogu pripisati fazi Vinča—Pločnik II. Pojava sudova sa dve drške, iako nešto drukčijeg tipa, u Pločniku se može vezati za period Vinča—Pločnik I, u kom bi se slučaju imali smatrati pretečama pojava u Supskoj i Divostinu. Za sada se u svakom slučaju sa sigurnošću mora konstatovati da ovi oblici pripadaju periodu Vinča—Pločnik II, pri čemu pitanje njihovih eventualnih prototipova u ranije vreme treba ostaviti otvoreno.

U okviru materijala vinčanske grupe na ovom mestu treba posebno ukazati na još jednu karakterističnu pojavu tzv. znake svojine. U pitanju su urezani znaci koji se nalaze, pre svega, na keramici-grnčariji, na trbuhu ili na dnu sudova. Poznati su sa niza lokaliteta vinčanske grupe u raznim fazama njene evolucije: tako, npr., u raznim etapama u samoj Vinči, posebno u raznim slojevima i horizontima Banjice, čije je bliže povezivanje za određene etape vinčanske grupe, na žalost, nemoguće, a zatim u okviru materijala niza do sada nedovoljno ispitanih i proučenih lokaliteta, npr., Čaršije i Malog druma kod Beograda i drugih[184]. Pitanje ovih znakova posebnu vrednost i značaj dobija na osnovu pločica iz Tartarije u Transilvaniji, koje su od posebne važnosti za rešavanje hronoloških i istorijskih problema o kojima će, konačno, biti govora i u kasnijem izlaganju.

VARIJANTE VINČANSKE GRUPE

1. SRBIJANSKA VARIJANTA[185]

U prethodnim redovima obrađena je, kao najbolje ispitana na klasičnoj teritoriji grupe, srbijanska varijanta vinčanske grupe, kao osnov za utvrđivanje pojedinih faza i etapa njenog razvoja koje su, u krajnjoj liniji, istaknute i izdvojene sa dovoljno podataka. Radi boljeg sagledavanja celine klasične teritorije i srbijanske varijante smatramo potrebnim da, polazeći od prethodne tipološke i hronološke analize materijala te varijante, ovde damo sintetičnu ocenu o njoj. Bez toga se teško može razumeti karakter i položaj ostalih varijanti u okviru vinčanske grupe.

Teritorija srbijanske varijante vinčanske grupe obuhvata deo uže Srbije i južni deo Panonije (današnja Vojvodina sa malim teritorijalnim odstupanjima). U pravcu zapada, bez obzira na još uvek nedovoljne arheološke podatke, izgleda verovatno da celo područje zapadne Srbije treba pripisati ovoj varijanti. Ka jugu, vodeći pre svega računa o materijalu i rezultatima dosadašnjih istraživanja, granicu varijante treba postaviti približno kod sastava dveju Morava, s tim da je precizno povlačenje linije

---

[184] M. Garašanin, 1973, 95. M. Vasić posebno detaljno: 1910, 31 i T. 16; J. Todorović-A. Cermanović, 1961, 41 i d. i tabela. Za nalaze iz Tordoša: M. Roska, 1941, T. 131—136.

[185] M. Garašanin, 1973, 98—101.

razgraničenja nemoguće. Tako srbijanskoj varijanti sigurno pripada naselje u Supskoj, sa nizom stratigrafski utvrđenih faza, pri čemu krajem faze Vinča—Tordoš II i u vremenu tzv. gradačke faze, daleko više no u Podunavlju, dolaze do izraza izvesne lokalne specifičnosti, posebno evolucija tanjira sa zadebljanim obodom, koje u krajnjoj liniji čine postepeni i blagi prelaz ka južnomoravskoj varijanti. Gotovo istu situaciju susrećemo na bliskom lokalitetu u Vitoševcu, takođe u blizini sastava dveju Morava[186]. Tanjir sa zadebljanim obodom ovde doživljuje poseban razvoj, a da pri tome nema nikakvih elemenata vezanih isključivo za južnomoravsku varijantu. Suprotno tome u Crnokalačkoj bari, u okviru perioda Vinča—Pločnik, nalazimo niz elemenata posebno vezanih za južnomoravsku varijantu: oblike statueta, krčage sa jednom drškom bliže vezane za južnomoravsku varijantu, tip figura tzv. kentaura[187].

Mogućnost razgraničenja u pravcu istoka, prema današnjoj Bugarskoj, nesigurna je, kako je to istaknuto i u prethodnom izlaganju. U pravcu severa, južne Panonije, uključujući pre svega današnju Vojvodinu, izdvajanje srbijanske varijante pričinjava manje teškoće: sigurno je da se vinčanska grupa u svojoj ranoj fazi — vinčansko-tordoška faza I, širila najpre ka severu do doline Moriša, naravno sa izvesnim pov' ićenjem tokom kasnije evolucije, koje je osobito vidljivo severno od Aranke, o čemu je već bilo govora u ranijem izlaganju. U drugim delovima Vojvodine, posebno u južnom Banatu, bez obzira na nedostatke potpunih i sistematskih iskopavanja, no delom na osnovu prikupljenih slučajnih nalaza, delom na osnovu iskopavanja, konstatuje se život vinčanskih elemenata tokom cele neolitske kulture. Nalazi okoline Vršca, pre svega oni iz Potpornja, i sa neposredno susednih lokaliteta pružaju u ovom smislu dovoljno pouzdanih podataka. Izvesna nalazišta iste oblasti vezana su hronološki samo za ograničene faze vinčanske evolucije, kao, npr., naselje Čakovac u Baranji, koje, prema karakteru materijala, pripada fazi Vinča—Tordoš II[188].

U ovom području posebno valja ukazati na, unekoliko izdvojen, položaj vinčanskih nalazišta rumunskog Banata i onih u Bačkoj[189]. Uzeto u celini, lokaliteti rumunskog Banata pripadaju bliskoj varijanti vinčanske grupe, no sa izvesnim posebnim lokalnim odlikama. Ove se manifestuju u sledećim činjenicama: 1. prozopomorfni poklopci rumunskog Banata, u okviru više faza koje se u krajnjoj liniji vezuju za Vinču—Tordoš I—II (= Vinča A, B1 i delom B2), nastavljaju određenu evoluciju poklopaca visokog oblika, sa visoko postavljenim, prema recipijentu koso stojećim, rožastim drškama. Ovi oblici bliski su pojavama faze Vinča—Tordoš I srbijanske varijante. Prema do sada publikovanoj građi, nema mogućnosti

[186] D. Krstić, 1964, 51—63.
[187] M. Garašanin, 1973, 102 i T. 21,1.
[188] Karmanski, 1968, T. XXX i d.
[189] Gh. Lazarovici, 1973, passim; S. Karmanski, 1968 (sa ilustracijama vinčanskog materijala).

konstatovanja dalje evolucije ovih poklopaca u kasnijim fazama onako kako se ona daje utvrditi u Vinči i odgovarajućim nalazištima srbijanske varijante grupe u Srbiji; 2. u keramici (posebno amforama) sa urezanim ornamentima rumunskog Banata posebno su tipične urezane paralelne linije, nasuprot urezanim trakama raznih varijanata, ispunjenim obodima; 3. jedan od vodećih oblika pehara na nozi predstavlja tzv. kikladski tip, o kome je u našim ranijim izlaganjima bilo govora. Ovaj je tip, prema nalazima sa lokaliteta na teritoriji rumunskog Banata i odgovarajućim zatvorenim celinama, vezan za fazu Vinča—Tordoš II. Što se, pak, tiče poznatih nalaza iz Bačke, o kojima je takođe već bilo govora, pada u oči da malobrojni lokaliteti ove teritorije sa isto tako vrlo oskudnom arheološkom građom stvaraju utisak da se u ovoj oblasti mora računati sa daleko jačom zastupljenošću urezanih ornamenata i bockanih traka, pri čemu, naravno, ovaj zaključak mora za sada ostati prilično neodređen, imajući u vidu mali broj poznatih nalazišta i pogotovu njihovu nedovoljnu ispitanost.

Osnovne karakteristike srbijanske varijante vinčanske grupe u njenim određenim fazama i etapama već su dovoljno utvrđene u prethodnom izlaganju. U vezi sa tim samo bismo još jednom ukazali na izvesne osobito značajne elemente, i to:

1. Pojavu tzv. keramike sa žigosanim ubodima (T. XXIX). Oblicima i ornamentikom, sa njenim posebnim odlikama motiva i njihovog rasporeda i položaja, ova vrsta grnčarije dovoljno je opredeljenja u okviru srbijanske varijante vinčanske grupe. U suštini, pojavu ove keramike možemo pratiti, sa određenim hronološkim razlikama, počevši od faze Vinča—Pločnik I, iako pojedini nalazi iz Vinče, pogotovu njihovo poređenje sa stratigrafskim konstatacijama u Supskoj, potvrđuju da su se ovakvi tipovi grnčarije sa njihovim određenim oblicima sudova i osobito ornamentikom, počeli javljati već u nešto ranijem periodu. Uzeto u celini, keramika ove vrste vezuje se, pre svega, za lokalitete srbijanske varijante vinčanske grupe, među kojima treba navesti: Vinču, Čaršiju, Mali drum, Jablanicu—Medulužje (sa degenerisanim oblicima istog ornamenta), Grivac, Žarkovo, Lipovac, Čučuge, Ostrov, Kormadin, Potporanj, Gomolavu, Supsku, Zemun u okviru ove varijante vinčanske grupe. Van toga treba pomenuti i lokalitete na Crnokalačkoj bari, u okviru južnomoravske varijante, zatim onaj u Šetki kod Ražnja, u istoj oblasti, kao i postojanje keramike iste ornamentike u sopotsko-lengyelskoj grupi[190]. Pojedinačni nalazi keramike ove vrste sa nalazišta južnog Pomoravlja, koji se čuvaju u Narodnom muzeju u Leskovcu, ne mogu se smatrati sigurnim; u pitanju su objekti iz jedne privatne zbirke (dr Sergije Dimitrijević) koji su delom prikupljeni i sa neolitskih nalazišta našeg Podunavlja, što teritorijalnu pripadnost pomenutih nalaza čini, u najmanju ruku, problematičnom.

[190] M. Garašanin, 1973, 100 i d.

Posebno se postavlja problem porekla i nastanka ove vrste keramike vinčanske grupe. Nesumnjiva je činjenica da se grnčarija ove vrste pojavljuje, kako svojim oblicima, tako i ornamentikom, u sasvim formiranim tipovima, bez ikakvih prethodnih elemenata od početka faze Vinča—Pločnik I, a možda, čak, i u nešto ranijem periodu. Ne manja važna je vremenski uporedna pojava ovih elemenata u sopotsko-lengyelskoj grupi Srema. Imajući u vidu izdvojenost keramike ovog tipa, kako u oblicima i ornamentici, tako, donekle, i u njenoj fakturi, trebalo bi pomisliti na pojavu sasvim novog, stranog elementa u vinčanskoj grupi. U tom slučaju, međutim, ne postoji nikakva mogućnost iznalaženja prototipova ove keramičke vrste u bilo kome bližem ili daljem području neolitske kulture. S druge strane, ne treba smesti s uma da se u srbijanskoj varijanti vinčanske grupe, kako u Vinči, tako i na drugim lokalitetima faze Vinča—Tordoš II, u okviru keramike sa bockanim trakama, pojavljuje tendencija ka razbijanju osnovnih motiva bockanih traka — uglaste trake, meandri, meandroidi i dr., pri čemu se motivi počinju deliti u određene ograničene površine i posebna polja (-metope) koja su tipična i za grnčariju sa žigosanim ornamentima. Otuda se i mora ostaviti otvoreno pitanje: ne postoji li mogućnost jedne lokalne evolucije na licu mesta, bez obzira na razlike u tipovima posuđa i kombinacijama motiva. Čini nam se da ovo pitanje u današnjoj situaciji možemo samo postaviti, dok njegovo rešenje valja očekivati od daljih sistematskih potpunijih arheoloških istraživanja.

2. Pojavu u vrlo kasnim etapama vinčanske grupe (Vinča—Pločnik IIa i b) sudova sa jednom (mahom pitosi) (sl. 13, br. 35) ili dve drške u nizu varijanti koje se u vremenskom rasponu kasne vinčanske grupe ne mogu uvek fiksirati sa dovoljnom preciznošću, o čemu je u ranijem izlaganju već bilo govora. Rešenje pitanja ovih oblika jedno je od zadataka daljih potpunijih istraživanja vinčanske grupe.

U vezi sa ovom varijantom vinčanske grupe treba ukazati i na njen hronološki raspon, tačnije-etape vinčanskog razvoja koje se u okviru ove varijante mogu fiksirati i izdvojiti. Nesumnjivo je da se u klasičnoj varijanti grupe mora računati sa vrlo dugom evolucijom, kroz sve njene postojeće etape, utvrđene, pre svega, u Vinči i u Supskoj. Ovde valja pomenuti i kasne lokalitete vezane, pre svega, za fazu Vinča—Pločnik II (a i b), kakvi su u klasičnom području grupe Divostin kod Kragujevca (sa zatvorenim, nepublikovanim kućnim celinama koje mogu da se vežu za obe etape poslednje faze vinčanske grupe). Pljosna stijena u Radoinji vezana je takođe za pomenutu poslednju fazu, a u Vojvodini Jakovo—Kormadin i Beletinci kod Obreža. Samo u rumunskom Banatu, možda i u Bačkoj, završetak evolucije vinčanske grupe u njenoj klasičnoj varijanti može se, izgleda, utvrditi u jednoj ranijoj vremenskoj etapi: nalazi rumunskog Banata, u svojoj najkasnijoj etapi mogu se sigurno vezati za fazu Vinča—Pločnik I osobito sa karakterističnim višekrakim idolima ili dvokrakim oblicima

idola — amuleta.[191] To isto važi i za ranije pomenute nedovoljno izdiferencirane kasne nalaze vinčanske grupe u Bačkoj[192].

Jasno je da se ovim konstatacijama ostvaruju i neki problemi istorijske interpretacije kasnog neolita na centralnom Balkanu, o kojima će, naravno, biti govora u daljem izlaganju.

2. *JUŽNOMORAVSKA I KOSOVSKA VARIJANTA*

Obe pomenute varijante (T. XXVIII, 3—5; XXXI; XXXII, 3; XXXIII) bile su već ranije obrađene sa njihovim osnovnim karakteristikama u ranijim publikacijama[193].

Već na početku ovog izlaganja treba ukazati na činjenicu da je razlika izmedu pomenutih varijanata na prvi pogled sasvim neznatna u toj meri da se čak mora, formalno, postaviti pitanje opravdanosti njihovog izdvajanja. U vezi s tim treba istaći sledeće činjenice: 1. izmedu pomenutih varijanata izvesna razlika postoji u daleko bogatijoj plastici kosovske varijante, bez obzira na činjenicu što obe, u suštini, obuhvataju iste tipove i osnovne oblike, čak i u okviru detalja (T. XXXI; XXXII, 3; XXXIII, 1, 3, 4), 2. u kosovskoj varijanti, bar za sada, nije moguće sa odgovarajućom preciznošću izdvojiti tzv. gradačku fazu na prelazu iz vinčansko-tordoške u vinčansko-pločničku fazu, 3. u vremenskom rasponu obeju varijanata postoje takode izvesne razlike. Danas se sigurno može konstatovati da se evolucija kosovske varijante nastavila i posle završetka južnomoravske, što je, bez sumnje, zavisno od istorijskih prilika u uže izdvojenim regionalnim područjima.

Polazeći, prema tome, od ovih elemenata, zadržava se u suštini već ranije predloženo izdvajanje južnomoravske i kosovske varijante, uz iznošenje njihovih osnovnih odlika u okviru vinčanske grupe.

A. JUŽNOMORAVSKA VARIJANTA

Teritorija ove varijante nadovezuje se direktno na onu klasičnu, severno od nje. To znači da se granica ovih dveju oblasti ima tražiti na severu oko sastava dveju Morava, uz vođenje računa o nemogućnosti sasvim preciznog razgraničenja, kako je to u ranijem izlaganju izneto. U pravcu istoka, ka području današnje Bugarske, Trakije i Sofijskog polja, pitanje razgraničenja takode mora ostati otvoreno. S obzirom na usku povezanost sa kosovskom varijantom postoje i znatne teškoće u smislu sigurnog razgraničenja južnomoravske varijante u pravcu zapada. Ka jugu,

---

[191] Gh. Lazarovici, 1973, 52—53.
[192] S. Karmanski, 1968, 7 i d., T. XLVII i d.
[193] M. Garašanin, 1973, 101—107.

pak, kako je to i navedeno u ranijim izlaganjima, može se smatrati sigurnim da se južnomoravska (možda i kosovska?) varijanta vinčanske grupe širi u istočnu Makedoniju na oblast Ovčeg polja. Nalazi iz Vršnika i Anzabegova, iz gornjih slojeva ovih lokaliteta, bez sumnje potvrđuju raširenost vinčanske grupe u ove krajeve u okviru jedne rane, no ne početne, faze grupe koja bi odgovarala razvijenijoj etapi faze Vinča—Tordoš I. U ovom smislu, među nalazima sa oba navedena lokaliteta, a posebno iz Anzabegova, ukazuju sledeće pojave: kao tipične forme gornjih slojeva Anzabegova i onih jama koje se mogu smatrati vezanim za pojave vinčanske grupe na ovom lokalitetu[194] izdvajaju se zdele sa uglastim (carinated) profilom, obične forme bikoničnih zdela, kao i one sa jače naglašenim obodom, šuplje konične i masivne noge pehara, zatim delovi pehara na nozi u black-topped-tehnici, no i sudovi sa neujednačenom bojom, postignutom raznim intenzitetom pečenja. Oblici amfora su, po pravilu, bikonični, ali se u njihovoj ornamentici nalaze i bockane trake u obliku motiva meandra (T. XIV, 3). U kanelovanoj ornamentici pretežu paralelne vertikalne i kose kanelure, dok su uglačani motivi veoma retki. Sve ove pojave potvrđuju datiranje vinčanskog sloja u Anzabegovu onako kako je ono u gornjem izlaganju predloženo. Ostaje otvoreno pitanje daljeg razvoja neolita u istočnoj Makedoniji u vreme faze Vinča—Tordoš II i Vinča—Pločnik. Nalazi Anzabegova i Vršnika nisu, za sada, u tom smislu pružili sigurnijih podataka, dok sa drugih lokaliteta u Makedoniji takođe ne raspolažemo podacima za ove epohe.

Novija istraživanja u oblasti južnog Pomoravlja daju i izvestan broj podataka o stratigrafiji nalazišta vinčanske grupe na tom području. U pitanju su, pre svega, rezultati stratigrafskih iskopavanja u Pavlovcu (na dva lokaliteta: »Čukaru« i »Gumništu«, delom sa vertikalnom a delom sa horizontalnom stratigrafijom), u Maloj Grabovnici i u Pločniku (poslednje, kako izgleda, pre svega sa horizontalnom stratigrafijom). Na ovim nalazištima ustanovljeno je postojanje horizonata vinčansko-tordoške i vinčansko-pločničke faze, no kompletna evolucija u okviru pojedinih faza, onakva kakva postoji u Vinči i Supskoj, za sada nije mogla biti utvrđena. Posebnu pažnju zaslužuju nalazi sa Gradca kod Zlokućana, koji dopuštaju izdvajanje napred pomenute gradačke faze. Pouzdane elemente u ovom smislu pružila su već ranija iskopavanja M. Vasića, bez obzira na njihovu interpretaciju od strane istraživača[195]. Novija istraživanja samo su povrdila mogućnosti interpretacije nalaza koje su pružili raniji radovi.

Imajući u vidu karakter materijala sa raznih lokaliteta vinčanske grupe u južnom Pomoravlju i mogućnosti njegovog vremenskog razvrsta-

---

[194] Obrađeno detaljno u monografiji Anzabegova (jugoslovenska ekipa; u štampi). Up. za materijal: P. Korošec-J. Korošec, 1973 57 i d. (i odgovarajuće ilustracije); Mount-Williams u M. Gimbutas i dr., 1976, 117 i d.

[195] M. Vasić, 1911, 97—135 (sa ilustracijama). Za materijal: B. Stalio, 1955, passim; Ista, 1972, passim.

vanja, moguće je o opštim odlikama južnomoravske varijante dati sledeće podatke:

1. U okviru vinčansko-tordoške faze posebno su tipične sledeće pojave:

a. niske, šuplje, po pravilu crvene, konične noge pehara koje se mogu pratiti tokom cele faze, a predstavljaju tradiciju ranijih, starčevačkih formi;

b. tanjiri sa zadebljanim obodom koji se pojavljuju u ranoj etapi vinčansko-tordoške faze, a produžuju zatim kroz sve etape vinčanske grupe (up. T. XXVIII, 4);

c. drške sa dugmastim ispupčenjem (T. XXVIII, 5) na gornjem delu, poznate i u samoj Vinči i klasičnoj varijanti grupe, još od faze Vinča—Tordoš II. U južnomoravskoj varijanti oblik je daleko češće zastupljen;

d. statuete sa ptičjim licem pojavljuju se ovde već od faze Vinča—Tordoš I i mogu se pratiti kroz celu vinčansku evoluciju (up. T. XXXI, 3; T. XXXIII, 4). Nekad se može raditi o oblicima lica čiji je ptičji karakter u osnovi izražen nedostatkom urezane predstave očiju, dok osnovni tip stoji u vezi sa onima poznatim i u klasičnoj vinčanskoj varijanti (npr., tip statueta sa »kikladskim« licem);

e. statuete sa jako istaknutim stomakom, tzv. gravidni tip statuete (up. T. XXXVII, 2), poznat još iz perioda Vinča—Tordoš;

f. u istom periodu nalaze se i prve statuete sa bočno prikazanim rogovima (up. T. XXXI, 5; up. T. XXXVII, 1), predstave koje se mogu opredeliti kao ovnujske glave ili tipovi sa posebnom vrstom kape ili frizure. Oblik se može pratiti i u kasnijim epohama na području južnog Pomoravlja[196].

2. Gradačkoj fazi pripadaju, pre svega, na osnovu nalaza sa Gradca kod Zlokućana, kao i dela nalaza sa drugih lokaliteta, sledeći elementi[197]:

a. plitki tanjiri sa zadebljanim obodom (sl. 12, br. 16; T. XXVIII, 4). Često na obodu postoje poprečne kanelure, koje nekada mogu biti i jako naglašene-rebraste. Unutrašnja strana tanjira može biti ukrašena snopovima kanelura u obliku paralelnih linija, spirala i meandroida;

b. fragmenti keramike mahom lošije, obične fakture, sa izravnatom nepoliranom površinom. Ornamenti se sastoje od snopova paralelnih ureza, često nemarno izvedenih, najčešće u obliku paralelnih traka ili meandroida;

c. drške sa ispupčenjem u obliku dugmeta na gornjem delu (up. T. XXVIII, 5), koje je kod primeraka gradačke faze nesrazmerno veliko-predimenzionirano;

d. statuete mešovitog tipa sa licem tipa tzv. »vidovdanke«, tj.

---

[196] M. Garašanin, 1973, 102 i d. (sa literaturom).

[197] Ibid.

poligonalnom maskom sa reljefnom predstavom očiju i naglašenim ustima (up. T. XXX, 4; T. XXXI, 4);

e. statuete mešovitog tipa sa urezanom predstavom odela, koje se najviše približuju odgovarajućim figurama iz Vinče sa odelom, predstavljenim urezima u obliku resa; (sl. 12, br. 18).

f. konačno kao posebnu predstavu treba navesti i u suštini dosta primitivne prikaze kurotrofne figure.

3. Vinčansko-pločničkoj fazi pripadaju sledeći elementi[198]:

a. oblici statueta koje se u krajnjoj liniji vezuju za one vinčansko-pločničke faze I u Vinči, sa poligonalnim licem i plastičnom ili urezanom predstavom očiju. Čelo je, po pravilu, jako visoko, zadnji deo glave često vertikalno zaravnjen, bez horizontalnog dela sa rupicama, urezani ornamenti na licu i predstave očiju u raznim slobodnim i složenim kombinacijama koje su daleko bogatije od onih u klasičnoj varijanti grupe (up. T. XXXIII, 1, 3). Statuete ove vrste naročito su dobro zastupljene među materijalom iz Pločnika;

b. statuete sa poligonalnim licem i kosom predstavljenom u vidu kalote, često zavinute na bočnim stranama pored lica. Oblik je dobro poznat među materijalom iz Pavlovca (T. XXXIII, 2) kao i sa nekih drugih lokaliteta delom među slučajnim nalazima (npr., Vranje—Raška);

c. vrlo karakteristične figure u vidu »kentaura«, sa ljudskom bistom direktno povezanom sa trupom četvoronošca. Oblik je dobro poznat i iz kosovske varijante, a u južnomoravskoj susreće se u Pločniku i Crnokalačkoj bari[199];

d. sudovi sa dve drške i krčazi sa jednom drškom (up. T. XXVIII, 3). Oblik je dobro poznat već sa ranijih istraživanja u Pločniku, a potvrđen i novim nalazima iz Crnokalačke bare. Pojava odgovarajućeg oblika suda na Rudnoj glavi, u vezi sa rudarskom aktivnošću ove epohe, otvara i nove perspektive u tumačenju pojave ovih oblika. Nalazima iz Pločnika i sa Crnokalačke bare, koji su sigurno stariji od faze Vinča—Pločnik II, dobija se takođe značajna osnova za relativnu hronologiju ove forme. To isto važi i za plitki sud sa jednom drškom koja prelazi preko oboda, a čiji je oblik utvrđen u vinčansko-pločničkom sloju naselja u Maloj Grabovnici kod Leskovca[200];

e. posebnu pažnju zaslužuju četiri ostave sa bakarnim objektima iz Pločnika. Kao karakteristične forme bakarnih predmeta pojavljuju se sekire-čekići tzv. pločničkog tipa, bakarna dleta, bakarna grivna i posebna forma igle sa bočno izvučenim krajevima, kao i, među propratnim mate-

---

198 Ibid.

199 R. Galović, 1960, 28.

200 N. Tasić-E. Tomić, 1969, T. VI, 10; M. Garašanin, 1973, T. 20,1; B. Jovanović-A. Ottaway, 1976, T. XII, b (Rudna Glava); M. Garašanin-V. Ivanović, 1958, T. VII, 4 (Mala Grabovnica).

rijalom, glačane kamene sekire od lakog belog kamena-magnezita[201]. U poslednje otkrivenoj ostavi (četvrtoj) nađen je i minijaturni sudić koji je, možda, služio za topljenje rude. Kako ćemo u daljem izlaganju pokazati, sve pomenute ostave mogu se vezati za period Vinča—Pločnik I.

Od drugih karakterističnih pojava južnomoravske varijante treba, pre svega, ukazati na izuzetnu retkost uglačanih ornamenata. Srazmerno često, osobito u Pavlovcu, nalaze se muške statuete. Za sada je teško utvrditi da li ova pojava predstavlja posebnu odliku pomenutog lokaliteta, ili joj se, u okviru južnomoravske varijante, ima pripisati širi značaj.

Vremenski, život južnomoravske varijante završava se krajem faze Vinča—Pločnik I. Ni na jednom nalazištu vinčanske grupe na području južnomoravske varijante nije do sada utvrđeno produživanje života tokom faze Vinča—Pločnik II. Naprotiv, u ovo doba, prodiru u južno Pomoravlje nosioci nove bubanjsko-humske grupe, uže vezane za kompleks Bubanj-Salcuța-Krivodol u jednoj srazmerno kasnoj epohi. Pojava ovih novih elemenata nedvosmisleno je za ovo doba fiksirana na Bubnju kod Niša. Nova iskopavanja na Pločniku pokazala su postojanje sličnih pojava, koje se za sada ne mogu sigurno vrednovati. Svakako se može tvrditi da ove pojave u južnom Pomoravlju imaju i posebnu istorijsku vrednost, o čemu će još biti govora u daljem izlaganju.

B. KOSOVSKA VARIJANTA

Samo okvirno moguće je teritoriju kosovske varijante opredeliti, pre svega, na područje ove oblasti: zbog velike sličnosti i uske povezanosti sa južnomoravskom varijantom, ovde je inače nemoguće izvršiti bliže razgraničenje. Takođe nema dovoljno podataka za izdvajanje od klasične varijante u pravcu severa. Na jugozapadu, kako je u ranijem izlaganju već istaknuto, kosovska varijanta dolazi u dodir, na području Metohije, sa pojavama jadranskog neolita.

Stratigrafska iskopavanja na više lokaliteta Kosova pružila su mogućnost, povezivanjem i uporedenjem stratigrafije raznih nalazišta, za stvaranje jedne kompletne slike relativne hronologije vinčanske grupe u ovim krajevima. Posebno važna u ovom pogledu je stratigrafija nalazišta kod Fabrike fosfata u Kosovskoj Mitrovici (»Fafos«) i ona kod Predionice u Prištini, iako stratificirani materijal sa oba lokaliteta nije još dovoljno obraden i publikovan. Takođe neobjavljena ostala je studija J. Glišića o neolitu na Kosovu[202]. Otuda se u oceni kosovske varijante oslanjamo još uvek na nedovoljnu i nekompletnu građu.

---

[201] M. Grbić, 1929, 15, sl. 98—105; B. Stalio, 1964, 35—41, sl. 1—11; Ista, 1973, 157—161, sl. 1—13.

[202] M. Garašanin, 1973, 104—107. Za materijal up. J. Glišić, 1965; Isti, 1963, 11 i d. (sa ilustracijama); R. Galović, 1959, passim; N. Tasić, 1957, 3—36; 1960, 11—82.

U vinčanskom materijalu Kosova na osnovu stratigrafije pomenuta dva lokaliteta stvorena je sledeća slika o relativnoj hronologiji koja se, naravno, posebno vezuje za ovo područje:

Predionica	Fabrika fosfata	Vinča
I	Ia	Vinča — Tordoš I
IIa	međufaza Ia—Ib	Vinča — Tordoš II
IIb	Ib	kraj Vinča — Tordoš II ili doba gradačke faze
IIIb	II	Vinča — Pločnik I
Valačka faza Kosova		Vinča — Pločnik II[203]

Faza Predionica I povezuje se sa vinčansko-tordoškom I, na osnovu karakterističnih oblika pehara na nozi i bikoničnih zdela, među kojima je, međutim, češći oblik sa nešto jače naglašenim vratom koji upućuje na razvijeniju etapu pomenute faze. U fazi Predionica IIb, koja na naselju predstavlja spaljen horizont, profili sudova, kao i karakteristični ornamenti paralelnih urezanih snopova linija upućuju ili na gradačku fazu Pomoravlja, ili na period koji joj je veoma blizak a neposredno bi joj prethodio. Publikovani materijal kasnijih etapa nedovoljan je za jedan potpuniji prikaz, ali se okvirno može povezati sa fazom Vinča—Pločnik I. Konačno nalazi iz Valača, gde su izdvojene i zatvorene kućne celine, sa karakterističnim formama bikoničnih zdela i onih sa zadebljanim obodom povezuju se sa fazom Vinča—Pločnik II, bliže, sudeći po uvučenim obodima, Vinča—Pločnik IIb. Ispod kuće ovog perioda nađen je krčag sa jednom drškom čija datacija na drugim lokalitetima (Vinča—Pločnik I) potvrđuje kasni datum gornjeg sloja u Valaču.

U svojim osnovnim odlikama kosovska varijanta ne razlikuje se bitno od južnomoravske. Tako se i ovde, dalje, tokom vinčansko-tordoške faze, pa i kasnije, nalaze u upotrebi niske šuplje konične noge pehara u tradiciji starčevačke keramike. Pada u oči česta i rana pojava drški sa dugmastim ispupčenjem i tanjira sa zadebljanim obodom (up. T. XXVIII, 4—5). Među statuetama rano se pojavljuju one sa ptičjim licem, dok posebne varijante vezane za vinčansko-tordošku fazu čine gravidne figure i one sa bočnim volutama-rogovima na glavi koje počinju da se javljaju nešto kasnije, ali ostaju u upotrebi i u vinčansko-pločničkoj fazi (T. XXXI, 3; XXXII, 5; XXXIII, 4; up. T. XXXVII, 1—4). Za ovu poslednju etapu karakteristični su kentauri a poznate su i figure sa karakterističnom frizurom i poligonalnim licem, koje predstavljaju jednu od karakteristika južnomoravske varijante (up. T. XXXIII, 2).

Osnovni oblici plastike ove faze i njeni detalji slažu se sa pojavama u južnomoravskoj varijanti. Padaju, međutim, u oči češći primerci izuzetno

[203] J. Glišić, 1963, 40 i d.; M. Garašanin, 1973, 97.

velikih statueta, kakvi su poznati iz Valača, Predionice, Beriljeva i dr. Nekada, kao u slučaju statuete iz Beriljeva, ove figure su šuplje[204].

3. ISTOČNOBOSANSKA VARIJANTA

Ova varijanta rasprostranjena je u severoistočnoj bosanskoj Posavini i sigurno je fiksirana na području do reke Usore. U pravcu zapada njeno se širenje može pratiti do doline reke Bosne a na jugu se širila dolinom Drine, kako pokazuju nalazi iz okoline Goražda. Sigurno se može smatrati da je na jugozapadu ova varijanta došla u direktan dodir sa butmirskom grupom. Treba, međutim, istaći da je u ovom pravcu (Obre) granica vinčanske grupe nešto uža od granice starčevačke: na Obrima nije naden izrazit materijal vinčanske grupe i u najboljem slučaju može se računati sa njenim uticajem na butmirsku, ali ne sa dubljim sažimanjem i direktnim mešanjem. Na severu, sigurno je postojao kontakt sa sopotsko-lengyelskom grupom, čija nalazišta delom prelaze i na desnu obalu Save[205].

Interna hronologija ove varijante utvrđena je stratigrafskim zapažanjima u Gornjoj Tuzli i na lokalitetu Varoš kod Koraja. Stratigrafija i tipološki karakter materijala daju se, uglavnom, dobro uskladiti a, u suštini, i dovesti u vezu sa opštom podelom vinčanske grupe po pojedinim fazama i etapama. Slika hronologije istočnobosanske varijante je sledeća:

Varoš-Koraj	Gornja Tuzla	Vinča
IV	V	Vinča — Tordoš I (razvijena etapa)
III	IV	(Vinča — Tordoš II)
III/II		Vinča — Pločnik I
II	III	Vinča — Pločnik IIa
I	II	Vinča — Pločnik IIb[206].

Ovi sinhronizmi potvrđeni su arheološkim materijalom. Tako se za fazu Varoš IV — Gornja Tuzla V tipične bikonične zdele ranih varijanata, no sa već izdvojenim niskim cilindričnim obodom, što indicira kasniju etapu u okviru pomenute faze. Tipične su i bikonične zdele sa višim gornjim konusom, što, uglavnom, upućuje u istom smislu. Takođe se javljaju šuplje noge pehara karakteristične za istu epohu. Materijal faze Varoš III — Gornja Tuzla IV, iako vezan za vinčansku grupu, ne pokazuje dovoljno karakterističnih elemenata za bliže hronološko opredeljenje. Samo, s obzirom na datiranje nalaza prethodne i neposredno kasnije etape, može se utvrditi njegov sinhronizam sa fazom Vinča—Tordoš II. U fazi Varoš III—II karakteristična je, pre svega, pojava zdela sa konkavnim obodom a među kanelovanim ornamentima javljaju se vertikalni pravolinejni, no i krivo-

[204] N. Slavković-Đurić, 1963, 303—307.
[205] M. Garašanin, 1973, 107—109; A. Benac, 1961, 39—78; Isti, 1961a, 31—37; B. Čović, 1961, 88 i d.
[206] M. Garašanin, 1973, 97.

linejni motivi, što upućuje na period Vinča—Pločnik I. U sledećoj fazi Varoš II — Gornja Tuzla III osobito karakteristične zdele sa jako naglašenim levkastim obodom, kao i amforice tipične za fazu Vinča—Pločnik IIa (amforica iz zgrade na dub. G 33 2,3 = 4,1 m u Vinči) što jasno određuje dataciju ove etape. Najzad, u slojevima Varoš I — Gornja Tuzla II javljaju se zdele sa uvučenim obodom i bikonične forme tipične za fazu Vinča—Pločnik IIb.

Naravno da se ovi sinhronizmi moraju primiti uglavnom okvirno. Ne može se za sada tvrditi da su na pomenutim lokalitetima severoistočne Bosne zastupljene sve etape koje su u vinčanskoj grupi mogle biti utvrđene stratigrafijom Vinče i Supske.

U poređenju sa klasičnom, južnomoravskom i kosovskom varijantom, istočnobosanska odlikuje se znatno skromnijim sadržajem. Vodeći elemenat predstavljaju zdele i kanelovani ornamenti, česti su i pehari na nozi, dok se druge karakteristične forme i tehnike ukrašavanja ne mogu obeležiti kao tipične u ovoj varijanti. Isti je slučaj i sa izuzetno siromašnom plastikom. Pri tome malobrojni poznati primerci statueta u tipološkom smislu izgledaju bliži butmirskoj no vinčanskoj plastici[207].

Od posebnih karakteristika istočnobosanske varijante vinčanske grupe treba pomenuti izvesne karakteristične oblike. Tako se među varijantama bikoničnih zdela već u fazi Varoš IV — Gornja Tuzla V javljaju zdele sa levkasto razgrnutim obodom, kakve se u klasičnoj varijanti kao tipične mogu, uglavnom, povezati tek sa fazom Vinča—Pločnik I. Ova pojava u istočnoj Bosni mora se s toga posmatrati kao lokalna karakteristika, nastala, po svemu sudeći, nezavisno na ovom delu teritorije vinčanske grupe. Šuplje konične noge, tipične u klasičnoj varijanti za fazu Vinča—Tordoš I, ovde ostaju dalje u upotrebi. Kroz dugi vremenski raspon od perioda Varoš IV—Gornja Tuzla V do Varoš II—Gornja Tuzla III mogu se pratiti karakteristični sudovi sa šiljatim dnom koji su u ostalim varijantama vinčanske grupe nepoznati. Konačno, u fazi Varoš III—Gornja Tuzla IV pojavljuju se sudovi sa talasastim obodom, takođe pojava nepoznata u drugim područjima.

Uzeto u celini, može se smatrati da istočnobosanska varijanta vinčanske grupe predstavlja perifernu, osiromašenu formu ove kulture, koja je, međutim, u svom području imala dug život tako da se njen vremenski raspon poklapa sa celokupnom klasičnom vinčanskom varijantom do poslednje etape njenog postojanja.

4. TRANSILVANSKA VARIJANTA

Ova varijanta, zastupljena isključivo van naše zemlje, već odavno je dobro poznata po materijalu sa nekoliko nalazišta, osobito, Turdaş,

[207] A. Benac, 1961a, T. 25.

Velea Nandrului (Nandorvalya, Nadruvale) i Tartaria. O njenim odlikama i položaju u odnosu na hronologiju Vinče do sada je više puta pisano u jugoslovenskoj arheološkoj literaturi. Kako se ocena koja je tom prilikom data nije bitno izmenila, ovde će samo, u kratkim potezima, biti navedene osnovne karakteristike[208].

Transilvanska varijanta predstavlja srazmerno vrlo ranu pojavu u okviru vinčanske grupe, kako pokazuju tipični oblici bikoničnih zdela no još mnogo više karakteristične forme amfora i ornamenata. Takođe se prosopomorfni poklopci javljaju u formama i varijantama koje se bliže mogu povezati sa odgovarajućim primercima na nalazištima rumunskog Banata, iako su ova, po svojim ostalim odlikama, uže vezana za klasičnu varijantu vinčanske grupe. I neki oblici idola vezuju se za rane oblike faze Vinča—Tordoš I. Takođe, tipološki pregled materijala pokazuje da se evolucija ove varijante, uglavnom, može pratiti do kraja vinčansko-tordoške faze, sa kojom se u Transilvaniji prekida život vinčanske grupe. U odnosu na klasičnu varijantu, pada, pre svega, u oči izvanredno bogatstvo urezane ornamentike koja, za razliku od pojava u drugim varijantama, ovde apsolutno preteže nad kanelovanom dekoracijom.

Situacija konstatovana u Tartaria unekoliko se razlikuje od one u Tordošu; ovde se, naime, može pratiti i postepeno širenje upliva erdeljske slikane keramike (grupe Petreşti), koja vremenom potiskuje klasične vinčanske elemente. U svakom slučaju, transilvanska varijanta može se oceniti kao pojava paralelna sa klasičnom vinčanskom od njenih samih početaka, iako sa lokalnim specifičnostima kakve su u ranijem izlaganju pomenute. S druge, pak, strane, vinčanska evolucija ovde je rano prekinuta, tako da razvoj kroz vinčansko-pločničku fazu sa njenim etapama nije zastupljen u Transilvaniji.

5. OLTENIJSKA VARIJANTA

I o ovoj varijanti već je ranije pisano i u jugoslovenskoj arheološkoj literaturi, a da se podaci kojima se tada raspolagalo nisu bitno izmenili, niti se pak mogu naročito dopuniti. Poznavanje ove varijante za sada je prilično nepotpuno. Sigurno je da se ona pojavljuje već u fazi Vinča—Tordoš, kako pokazuju nalazi iz Verbica, koji su, međutim, publikovani u suviše neznatnom broju da bi se o karakteru oltenijske varijante u toj fazi mogao steći određeniji sud. Kasnija evolucija stratigrafski je dobro praćena na lokalitetu Rast, ali definitivna publikacija ovog materijala još uvek nedostaje[209]. Celokupna evolucija na ovom lokalitetu pripada, međutim, kasnoj etapi u okviru vinčanske grupe. Tako se već u fazi Rast I zapažaju oštro izdvojeni, nekad levkasti, obodi zdela, što prema situaciji

[208] M. Garašanin, 1973, 109—111; Isti, 1951, 82—88; M. Roska, 1941, passim; N. Vlassa, 1963, 485 i d.
[209] M. Garašanin, 1973, 111—112; V. Dumitrescu, 1951, 267 i d.

u klasičnoj varijanti vinčanske grupe odgovara fazi Vinča—Pločnik. Takođe su tipične više zdele, zatvorenijeg oblika sa niskim cilindričnim vratom i zaobljenim ramenom kakve se pojavljuju krajem faze Vinča—Tordoš II. U fazi Rast II nalaze se bikonične zdele tipičnih varijanata faze Vinča—Pločnik IIa, kao što su one sa visokim cilindričnim ili jako naglašenim levkastim vratom koji je od trupa zdele izdvojen rebrom. Kod zdela ovog perioda pada u oči i težnja ka obnavljanju starih bikoničnih formi. U fazi Rast III karakteristične su čisto bikonične zdele i one sa uvučenim obodom, što predstavlja tipične pojave faze Vinča—Pločnik IIb.

Među plastikom pada u oči pojava kurotrofnih figura, kao i dvoglavih stilizovanih statueta koje su tipične za vinčansko-pločničku fazu. Na isti period ukazuje i težnja ka poligonalnim licima statueta a češća je pojava da trup figura bude bogato ukrašen urezanim geometrijskim motivima. Slična pojava konstatovana je i na području Đerdapa, npr., na lokalitetu Ornița Vest u Liupcova[210].

Naselje u Rastu stradalo je u požaru, kao i niz lokaliteta klasične vinčanske varijante. Takođe se na osnovu nalaza sa toga lokaliteta može konstatovati da je oltenijska varijanta živela vrlo dugo, paralelno sa klasičnom varijantom grupe i da je nestala praktično u isto vreme kada i klasična varijanta. Posmatrana u celini, ova se varijanta, ipak, ima tretirati kao prilično siromašna u odnosu na klasičnu. Njen položaj, u tom smislu, sličan je onom istočnobosanske varijante. Svakako se i ona u okviru vinčanske evolucije ima tretirati kao periferna pojava.

UMETNOST I DUHOVNI ŽIVOT

Podaci koji su u prethodnom izlaganju izneti o karakteru materijalne kulture, a posebno o ornamentici, kao i o razvoju plastike u okviru vinčanske grupe pružaju osnova i za ocenu umetničkih shvatanja i koncepcija njenih nosilaca.

Osnovne karakteristike umetnosti vinčanske grupe ne razlikuju se bitno od onih kod starčevačke. To je i razumljivo s obzirom na istu neolitsku osnovu i slične društvene i ekonomske odnose. U detaljima, međutim, razlika se mora uočiti. Iako su proizvodi umetnosti obe grupe u osnovi zasnovani na stilizovanju figuralne predstave koja ima za cilj da samo iznese bitne odlike i karakteristike prikazane figure, bez suvišnih detalja i, pogotovu, bez individualnih crta, sigurno je da se u vinčanskoj grupi opaža, pre svega, znatno veće bogatstvo plastike, kako u kvantitetu statuete, tako u načinu izrade. Za razliku od starčevačke, vinčanska grupa dala je veliki broj statueta, koje su prisutne gotovo na svim nalazištima

[210] E. Comșa, 1969, 33 i d.

najvećeg broja varijanata grupe. Pored toga, stroga ikonografska shema starčevačke grupe koja se u osnovi svodi na tri osnovna tipa statueta, različita u detaljima, no povezana istim osnovnim elementima stila, u vinčanskoj grupi znatno je proširena i raznovrsnija. Postoji niz varijanata statueta, sa razlikama u detaljima, predstavi lica, odela, položaju tela i udova. Pojedine varijante pojavljuju se uporedo, neke, pak, vezane su za određene etape u razvoju vinčanske grupe. Sve ovo u okviru opšte koncepcije stilizovane umetnosti ukazuje na znatno veću slobodu stvaranja, traženje novih formi i u suštini razbijanje osnovnog kanona. Ovaj se ne ponavlja shematski i mehanički i tek pri kraju vinčanske evolucije, u vinčansko-pločničkoj fazi II, dolazi do jasnih znakova preživelosti i zamorenosti, koji se manifestuju u sve većem, no sada i nezgrapnom uprošćavanju figura, predstave tela ili položaja figure (sedeće figure na prestolu čije su noge modelovane izjedna sa nogama same figure). I u ornamentici na grnčariji dolazi do izražaja sve veća sloboda i traženje novih formi izražaja u jednom određenom okviru. To se vidi kako u bogatstvu i raznovrsnosti tehnika ukrašavanja, tako i u raznim kombinacijama u ritmički raspoređenim motivima, npr., u raznim kombinacijama kanelovanih ornamenata ili urezanih traka. Druga ritmička podela površina i u alternirajućem ritmu raspoređeni motivi, kakvi su tipični za starčevačku grupu, razbijaju se i pokušavaju zameniti novim formama i izražajnim mogućnostima. Takav je slučaj naročito uočljiv kod keramike sa žigosanim ubodima, gde se prvobitni motivi razbijaju, raščlanjuju i kombinuju među sobom na razne načine sa izrazitom težnjom da prekriju celu površinu ukrašenog objekta i deluju svojom raznovrsnošću, slično dekoraciji na tekstilu. U ornamentici ove keramičke vrste, čije poreklo, kako je u ranijem izlaganju već nagoveštено, možda treba tražiti u okviru same vinčanske grupe, u njenim unutrašnjim snagama, nalazi se i prvi put princip horror vacui, koji će se i u kasnijim epohama, i u raznim kulturama manifestovati u geometrijskoj ornamentici.

Obilje i raznovrsnost statueta, osobito ljudskih figura, svakako da mora imati svoje dublje korene i u verovanjima i duhovnom životu vinčanskog čoveka. Nasuprot školskom i ukorenjenom mišljenju da pojava statueta, osobito ženskih, stoji u vezi sa kultom boginje-majke primitivnih neolitskih zemljoradnika na matrijarhalnom stupnju, postavljena je i pretpostavka da su ovakve statuete mogle služiti u nizu raznih obreda, vezanih svakako prvenstveno za plodnost i potrebe održavanja života, da im, prema tome, funkcija, iako u celini ista, nije to bila i u detaljima. U prilog ovakvoj pretpostavci govorio bi, pre svega, veliki broj statueta, a i činjenica da se često one nalaze oštećene i odbačene, što znači da više nisu iskorištavane u trenutku kada su, svakako u vezi sa izvesnim određenim obredom, ispunile svoju funkciju[211]. Brojnost i raznovrsnost raznih

[211] D. Srejović, 1968, osob. 215 i d.; D. Garašanin, 1968, 241 i d.; 248 i d.

obreda kod savremenih zemljoradničkih i stočarskih naroda, čiji deo vuče poreklo iz daleke matrijarhalne prošlosti, takođe govori u prilog mogućnosti ovakvog tumačenja o duhovnom životu neolitskog čoveka. Time se, međutim, otvara još jedna nova i gotovo neproučavana oblast praistorijskih istraživanja.

Drugi aspekt duhovnog života čoveka vinčanske grupe, koji se, donekle, može sagledati, nalazi svoj odraz u kultu mrtvih. O tome je u ranijem izlaganju već bilo govora. Na ovom mestu biće dovoljno istaći da, pored sigurnog postojanja kulta prema mrtvima, koji se manifestuje u njihovom sahranjivanju u izdvojenim nekropolama, koje se sada mora smatrati sigurno dokazanim za razne faze vinčanske grupe, postoji, izgleda, i druga forma ovakvog kulta, koja se odražava sahranjivanjem u naselju. Razlozi za ovakvu sahranu, kao i obim u kome je ona bila primenjivana i detalji sahranjivanja nisu iz arheološke dokumentacije bliže poznati. Izgledalo bi najverovatnije pomisliti na kult koji su uživale pojedine posebno istaknute ličnosti u zajednici ili na žrtvovanje. Kult lubanje, vezan za posebna magijska i religiozna shvatanja, nije sigurno dokazan za vinčansku grupu. Interesantan je, međutim, slučaj sahrane u zgradi pored ognjišta u Parta, što stvara utisak da bi se ovde radilo o posebnom kultu prema određenoj ličnosti, možda pretku. Takođe se sigurno od daljih proučavanja, kod kojih će se u obzir uzeti i antropološki podaci, mogu očekivati mnoga razjašnjenja u pogledu obreda sahranjivanja, odnosa i srodstva sahranjenih u okviru pojedinih nekropola, kao i onih ličnosti sahranjenih u naseljima, o čemu je za sada još prerano govoriti.

EKONOMIKA I DRUŠTVENI ODNOSI

Iako smo o materijalnoj kulturi vinčanske grupe, njenoj internoj hronologiji i regionalnoj rasprostranjenosti srazmerno vrlo dobro obavešteni, odgovarajuća znanja o ekonomici i društvenim odnosima su vrlo skučena. To je posledica još uvek nedovoljnih istraživanja i proučavanja u tom pravcu prilikom rada na lokalitetima vinčanske grupe. U tom smislu smo i mogli ranije izneti samo nekoliko, manje-više opštih, podataka i uopštenih konstatacija i zaključaka[212].

Sigurno je postojanje zemljoradnje kao osnovnog zanimanja nosilaca vinčanske grupe. Ovo potvrđuju nalazi ugljenisanog žita na raznim lokalitetima. Analize koje je izvršila M. Hopf na biljnim ostacima sa više lokaliteta vinčanske grupe, kao i iz zemlje pojedinih fragmenata keramike pružaju izvesne osnovne podatke o zemljoradnji nosilaca ove grupe. Tako

[212] M. Garašanin, 1973, 112—114.

su u Selevcu kod Smederevske Palanke (naselje »kasnije« vinčanske grupe) utvrđeni ostaci žitarica (Triticum monococcum-Einkorn) i sočiva. U Valaču, naselju vinčansko-pločničke faze, konstatovano je postojanje graška i hrastovog žira, dok su žitarice (Triticum dicoccum-Emmer) opredeljene i u Prištini i Gornjoj Tuzli. Na ovom poslednjem lokalitetu zastupljene su obe vrste žitarice (Triticum monococcum i Triticum dicoccum)[213]. U istom smislu ukazuju i jame protumačene kao silosi u više lokaliteta (npr., Vinča, Žarkovo, Banjica), iako se možda tačnost ovakve interpretacije ne mora uvek smatrati dokazanom. Nalazi životinjskih kostiju potvrđuju postojanje lova i gajenja domaćih životinja. Na nalazištima Šumadije, osobito Divostinu, upadljivo je znatno pretezanje pitomog govečeta (oko 60%) nad ovcom i kozom (ukupno 17%). Ova je razlika od posebnog interesa i u poređenju se situacijom starčevačkih lokaliteta istog regiona, gde se pretezanje govečeta tek nagoveštava, što očigledno upućuje na znatne razlike u karakteru stočarstva starčevačke i vinčanske grupe. Gajenje domaće svinje takođe je u izvesnom porastu (9%), dok se zastupljenost kostiju divljih životinja nije bitno promenila u odnosu na situaciju starčevačkog perioda. Time se potvrđuje da i pri kraju mlađeg neolita lov ne igra posebno značajnu ulogu u ekonomskom životu nosilaca te kulture[214]. Zna se da su na Banjici zastupljeni: sus scrofa fera, bos primigenius, ovis, cervus elaphus, a slična fauna potvrđena je i u Žarkovu. U Gornjoj Tuzli V (Vinča—Tordoš I) pominje se pas (canis familiaris) a u Gornjoj Tuzli II (Vinča—Pločnik IIb) cervidi, bovidi, suidi, ovca, mali glodari canidi i felidi, što je, ipak, nedovoljno za izvođenje određenijih zaključaka. Zanimljiv je podatak o nalazištu oltenijske varijante u Rastu u Olteniji, gde 92% otkrivenih životinjskih ostataka pripada domaćim životinjama. Kako se radi o naselju koje svojom celom evolucijom pripada vinčansko-pločničkoj fazi, ovaj je podatak od interesa za poznavanje stočarstva ili pripitomljavanja životinja u kasnijim vinčanskim etapama.

Postojanje ribolova, pored ribljih kostiju, potvrđuje i pojava ribarskih alatki, osobito u Vinči.

Za izradu alatki od kamena u Vinči iskorištavane su, uglavnom, stene koje su poznate iz bliže ili dalje okoline naselja. Raniji podatak prema kome bi izvesne alatke iz Žarkova bile rađene od kamena čija se najbliža ležišta nalaze u Anadolu zaslužuje pažnju, iako se mora primiti sa rezervom, već s obzirom na činjenicu da su potrebe za sirovinom neolitskog čoveka mogle biti zadovoljene i iskorištavanjem malih, neznatnih ležišta koja su mogla biti brzo iscrpljena i nisu od interesa u modernom smislu[215]. Sigurno

---

[213] M. Hopf, 1974 (1977), 1—11.
[214] A. McPherron-D. Srejović, 1971, 12—13, sl. 7—8.
[215] M. Garašanin, 1973, 113.

je, međutim, da se je čovek vinčanske grupe već srazmerno rano, početkom faze Vinča—Pločnik I, koristio metalnim izradevinama, dok se krajem ove faze može računati sigurno sa počecima rudarstva, kako pokazuju nalazi i pojave konstatovane na Rudnoj glavi. U isto vreme padaju i ostave metalnih predmeta iz Pločnika sa već formiranim krupnim metalnim alatkama. Učestalost ovakvih nalaza u Pločniku dovedena je u vezu sa postojanjem radionica, dok tipovi objekata ukazuju na vreme razvijenog eneolita. S druge strane, pak, nepromenljivost karaktera vinčanske grupe, koja je u ovom vremenu po svojoj kulturi još izrazito neolitska, govori o dugom održavanju neolitske tradicije i ekonomike koja se tek krajem vinčansko-pločničke faze I počinje menjati. Zanimljivo je, uostalom, da se pojave izrazito vezane za formiranu metalurgiju nalaze u rudarskom bazenu istočne Srbije, u oblasti bliskoj krajevima gde je prelaz na eneolitski period u vezi sa intenzivnijim upoznavanjem i iskorištavanjem metala nastupio ranije, u Karpatskom području i u nekoliko oblasti istočnog Balkana. Pojava ostava u Pločniku pada u vreme koje neposredno prethodi prvom prodoru nosilaca nove kulture, eneolitske u smislu poznavanja metala i karaktera, u južnomoravsko područje, tj. neposredno pred pojavu bubanjsko-humske grupe.

Sigurno je, međutim, da je između nosilaca vinčanske grupe i susednih, pa i udaljenijih, područja postojao i uži kontakt sa razmenom dobara ili sirovina. Na to ukazuje pojava nakita od spondylus školjaka, kao i iskorištavanje opsidijana, za koji se smatra da je poreklom iz područja Bükk-planina. U vezi sa ovim često je ukazivano i na nalaz keramike iz Vinče koja se vezuje za potisku oblast a javlja se prvi put tokom faze Vinča—Tordoš II, da bi se zatim mogla pratiti i u periodu Vinča—Pločnik I (T. XXXVI). U ovom kontekstu treba ukazati i na monumentalni pitos iz Vinče, nađen u zgradi na dubini 7,45 m (T. XXXVI, 1)[216]. Pri tome međutim, valja ukazati i na to da se ovakva pitanja ne mogu uvek rešavati jednostavno, linearno i prividno najlogičnijim dogovorima. Sam pomenuti monumentalni pitos, svojim dimenzijama, predstavljao bi veliki problem za prenošenje iz udaljenog Potisja u Vinču, što postaje još jasnije kada se ima u vidu srazmerno loša faktura ovog suda, koji ne bi mogao izdržati sve nezgode i teškoće dugog putovanja. Otuda je i verovatnije da je pomenuti objekat izrađen na licu mesta, iako je po svim svojim odlikama u Vinči potpuno stran. U takvoj situaciji pre treba pomišljati na komplikovane međurodovske i međuplemenske odnose, a u konkretnom slučaju najpre na egzogamne odnose kojima se može objasniti da se i elementi, prividno strani u materijalnoj kulturi, mogu pojaviti na pojedinim lokalitetima, u okviru druge kulture, a da se pri tome ne mora pomišljati samo na direktne odnose razmene.

---

[216] W. Buttler, 1938.

U vezi sa ovim ponovo se valja vratiti na tip kuće i naselja vinčanske grupe koji u ovom pogledu takođe pružaju nešto podataka. Već je ukazano da kuće vinčanske grupe pokazuju oblik koji se jasno razlikuje od velikih građevina srednjoevropske trakaste grnčarije ili kuća tripoljske grupe, odnosno ukrajinsko-moldavskog kompleksa. Ove velike zgrade, sa izdvojenim odajama od kojih je svaka imala peć, protumačene su kao zajedničke zgrade za stanovanje u kojima je svaka porodica-porodica parova, imala svoje posebne prostorije za život. Zgrade vinčanske grupe, čije su osnove poznate, bez obzira na izvesnu evoluciju u pogledu oblika i dimenzija o kojoj je bilo govora u ranijem izlaganju, odgovaraju potpuno potrebama jedne porodice u okviru šire zajednice koju sačinjava jedno naselje. Pri tome je takođe utvrđeno, gdegod se o planu naselja u celini raspolaže sa nešto više podataka, da se radi o grupisanju kuća u okviru jedne celine, sa izvesnim određenim pravilima u pogledu rasporeda i međusobnog položaja zgrada koje su postavljene paralelno i tako da između njih postoje prolazi. U osnovi, ovakav raspored ima svoje preteče u starijem neolitu balkansko-anadolskog kompleksa, npr., u Makedoniji (Anzabegovo—Zelenikovo), i Trakiji, u okviru faze Karanovo I, pa i neposredno kasnijih faza Karanovo-grupe. S druge strane, kako pokazuju rezultati novih istraživanja u okviru trakaste grnčarije srednje Evrope, u toj oblasti prisutan je i sasvim drugi tip naselja. Na Aldenhofener Platte kod Kölna naselje sačinjavaju izdvojene velike kuće sa propratnim objektima, tako da se stvaraju u suštini naselja razbijenog tipa. Između pojedinih zgrada, koje su na većim udaljenostima jedne od drugih, nalazilo se, verovatno, i obradivo zemljište koje su iskorištavali njihovi stanovnici[217]. Situacija na zbijenom vinčanskom naselju upućuje, naprotiv, na postojanje obradivog zemljišta u neposrednoj blizini naselja, a gusta naseljenost bar u izvesnim oblastima, pri čemu se svakako, makar u izvesnim etapama, mora računati na istovremenost naselja (npr., Vinča i naselja njene bliže okoline, Beogradska tvrđava, Žarkovo, Banjica, Mali drum, Čaršija i dr.); takođe bi govorila da su ova naselja, zajedno sa svojim odgovarajućim zemljištem za obradu a tako i za ispašu, morala imati i svoju određenu i razgraničenu teritoriju. U tome postoje, dakle, i u okviru samog neolita bitne razlike koje se za sada tek počinju nazirati a na koje će valjati obratiti više pažnje kod budućih istraživanja.

GENEZA I HRONOLOGIJA GRUPE

Već u periodu neposredno pred drugi svetski rat poznavanje odlika vinčanske grupe bilo je toliko uznapredovalo da se ona sa sigurnošću mogla izdvojiti od starčevačke. Kasnije, uporedo sa sistematskim prou-

[217] J. Lüning, 1976, 291.

čavanjem grupe i razradom njenih faza i etapa, ova zapažanja još su više dopunjena. Tako je vinčanska grupa mogla biti uvršćena u jedan širi okvir — kulturni kompleks, okarakterisan nizom među sobom srodnih grupa, raširenih na prostoru od zapadnog dela Male Azije do duboko u srednju Evropu i koji je tada nazvan balkansko-anadolskim kompleksom mlađeg neolita. Kako njegovi počeci padaju u hronološkom smislu u raniju epohu koja u istočnobalkansko-anadolskom smislu odgovara srednjem neolitu, biće podesnije nazvati ga mlađim balkansko-anadolskim kompleksom za razliku od onog istoimenog starijeg neolita[218].

Osnovne karakteristike ovog kompleksa ogledaju se u novoj tehnici izrade keramike, tzv. tamne monohromne, koja je za ovaj period vodeća, u potpuno novim oblicima i nizu novih ornamentalnih tehnika koje su bile strane starčevačkoj grupi, kao i u delu grupa ovog kompleksa, u velikom bogatstvu plastike koja je u tipovima i varijantama takođe bitno odvojena od starčevačke. Otuda je razumljivo da se pojava i širenje ovog kompleksa mora dovesti u vezu sa novim elementima koji na području starijeg neolita jugoistočne Evrope dolaze sa strane, Tako je za objašnjenje pojave mlađeg balkansko-anadolskog kompleksa nastala teorija o sukcesivnoj (M. Garašanin) ili gradacionoj migraciji (B. Jovanović), tj. postepenom širenju novih elemenata pomeranjem primitivnih zemljoradnika na sve nova i nova područja[219]. Novija istraživanja pokazala su, međutim, da se ovakvo gledište ne može prihvatiti u njegovoj prvobitnoj, u suštini pojednostavljenoj, formi, pošto se u mnogim slučajevima moglo konstatovati da novi elementi nisu nastupili naglim prekidom sa starijom kulturom, već da je preuziman i niz starijih pojava i karakteristika. Ovo pokazuje da se, pre svega, mora raditi o prenošenju elemenata kulture, koje nije moralo ići uporedo sa etničkim pomeranjima i sporom migracijom ljudi nosilaca novih pojava. Naravno da se pri tome ne mogu isključiti ni takva pomeranja i da se radi o vrlo komplikovanom procesu u kome su učestvovale razne komponente i razni mehanizmi ekspanzije. Time se i može objasniti opšta srodnost svih grupa mlađeg balkansko-anadolskog kompleksa, no sa znatnim lokalnim razlikama, koje delom proističu iz stare autohtone baze koja te elemente preuzima ili sa njima stupa u simbiozu.

Uzeto u celini, širenje mladeg balkansko-anadolskog kompleksa išlo je sa jugoistoka prema severozapadu, što jasno utvrduju relativne hronologije pojedinih grupa. Tako se vinčanska grupa u okviru toga dugotrajnog kompleksa javila relativno kasno, dok se njene manifestacije u pravcu srednje Evrope imaju pripisati još mladoj epohi.

Pojave ovog kompleksa u Anadolu za sada su još uvek nedovoljno fiksirane u relativnohronološkom pogledu, iako je njihovo postojanje

[218] Za pregled o ovom kompleksu: M. Garašanin, 1973, 114—123.
[219] B. Jovanović, 1968a, 131 i d.

nesumnjivo i manifestuje se u nalazima kao što su, npr., oni tipa Kum Tepe i Bešika Tepe. Daleko je jasnija situacija u Trakiji, gde elementi novog kompleksa počinju grupom Karanovo II, a njihov se neprekidni razvoj može pratiti dalje kroz grupe Karanovo III (Veselinovo) i Karanovo IV, osobito u dolini Marice. Sa grupom Karanovo III svakako se imaju vezati i nalazi tipa Sitagroi (Fotolivo) I i Komotini-grupa u priobalskoj tračkoj oblasti. U svim ovim grupama, uz niz lokalnih specifičnosti u oblicima keramike i plastici koja dobrim delom ostaje u tradicijama starijeg neolita, karakteristične su i nove forme sa izrazitom težnjom ka bikoničnosti, nova ornamentika, pre svega sa tehnikom kanelovanja a osobito nova tehnika tamne monohromne keramike kojoj se u nekim slučajevima pridružuju i druge pojave kao black-topped-tehnika. Hronološki, međutim, ove su pojave velikim delom starije od vinčanske grupe. Tako se Karanovo II, kako je pokazano kod obrade materijala iz Makedonije, sigurno mora povezati sa fazom Anzabegovo—Vršnik II, dok izvesni oblici i motivi ornamentike upućuju na direktan kontakt sa Sesklo-grupom. Grupa Karanovo III—Veselinovo takode se za stariji neolit povezuje, pre svega, svojim statuetama sa predimenzioniranim vratom, kao i karakterističnim žrtvenicima koji su u Makedoniji konstatovani u fazi Anzabegovo—Vršnik III. Tek krajem grupe pojavljuju se u gornjim slojevima nalazišta Jasa Tepe kod Plovdiva prvi tipični oblici bikoničnih zdela, koji se usko povezuju sa onima faze Vinča—Tordoš I. Samim tim nameće se konstatacija da će tek tračko Karanovo IV biti paralelno sa vinčansko-tordoškom fazom. U ovom smislu ukazuju i materijali sa nalazišta Trakije, koji su još uvek nedovoljno publikovani. Nalazi sa naselja kod Nove Zagore pružaju, međutim, u tome smislu dragocene podatke[220]. U okviru opštih karakteristika kojima se oni vezuju za mladi balkansko-anadolski kompleks (tamna monohromna keramika, drške sa dugmastim ispupčenjem koje se javljaju već od Karanova II) ovde treba navesti oblike bikoničnih zdela sa tipičnim uglastim (carinated) profilom ili običnih bikoničnih sa višim gornjim konusom, amforice bliske vinčanskim uglastog profila, rožaste drške a u ornamentici tipične kanelure, sastavljene od snopova grupisanih u uglaste motive, meandroide i spiralne ornamente koji se mogu smatrati pretečama pojava gradačke faze. U plastici pojavljuju se, slično situaciji u južnomoravskoj i kosovskoj varijanti vinčanske grupe, figure sa ptičjim licom, jako naglašenim trbuhom (gravidne), a na keramici poznata je i primena znakova svojine. Sve ovo dopušta okvirno datiranje grupe u period vinčansko-tordoške faze.

Dalje na severu istom kompleksu, u severnoj Bugarskoj i delovima Rumunije pripadaju grupe Dudeşti i Bolintineanu. U ovim grupama nesumnjivo je jaka i druga komponenta, strana balkansko-anadolskom

[220] M. Knčev, 1973.

kompleksu. Tako se, u grupi Dudeşti, pojavljuje i gruba keramika, najčešće sa zarezima noktom, koja vodi poreklo iz starijih tradicija, i posebno keramika sa urezanim ornamentima meandroida i spirala, čije se poreklo za sada može teško odrediti. Uporedo sa tim javlja se, međutim, i tamna monohromna keramika sa karakterističnim rebrastim kanelurama, često raspoređenim u cik-cak, koja svojim odlikama još pokazuje srodnost sa pojavama faze Karanovo II, dok su u plastici tipične statuete sa predimenzioniranim vratom[221]. U grupi Bolintineanu, stariji element iskazuje se najpre u keramici ukrašenoj organizovanim barbotinom, dok se kao posebno tipična javlja urezana ornamentika, često sa motivima u obliku bodljikave žice. Uporedo sa tim, javlja se, međutim, i keramika tamno monohromnog tipa sa kanelovanim ornamentima. Oblik predstavljaju bikonične zdele sa slabo naglašenim vratom i zaobljenim ramenom. Motivi su kombinacije horizontalnih rebrastih kanelura ispod oboda i različito raspoređene kanelure na ramenu[222]. Za hronologiju ovih pojava značajna je činjenica da stratigrafska zapažanja u Cernici, kao i inventar jama sa ovog nalazišta, od kojih neke sadrže isključivo materijal grupe Dudeşti, a druge mešovit materijal obeju grupa, pokazuje vremenski prioritet Dudeşti-grupe, koja se za raniji period vezuje i već pomenutim oblicima idola a i karakterom kanelovane ornamentike. U vezi sa tim treba takođe pomenuti da se u Vinči u okviru faze Vinča—Tordoš I nalaze i neki fragmenti keramike koji se daju uže vezati sa grupom Boian-Bolintineanu. Takav je fragment nađen na dubini od 9,1 m, sa urezanim ornamentima, kao i fragmenti sa rebrastim kanelurama, delovi zdela, nađeni na dubini 8 m koji se bliže vezuju za Bolintineanu-grupu. Time se dokazuje da početke vinčanske grupe svakako treba staviti u period Bolintineanu-grupe[223].

Dalje prema zapadu balkansko-anadolskom kompleksu pripada pre svega sopotsko-lengyelska grupa, koja je u svojoj hronologiji velikim delom paralelna sa vinčanskom, iako njen početak pada u nešto kasnije vreme, kao i lengyelska grupa sa nizom njenih regionalnih varijanata srodnih grupa (Münchshöfen, Aichbühl, Jordansmühl), koje predstavljaju kasne reperkusije ili manifestacije mlađeg balkansko-anadolskog kompleksa. U Tesaliji, posle prvih izrazitih pojava vezanih za ovaj kompleks koje se kao strani element javljaju u ranoj fazi Dimini-grupe-Dimini-Tsangli, izrazitu pojavu ovog kompleksa predstavlja Larissa-grupa, koja se prema tipologiji zdela može povezati svojim početcima sa razvijenom etapom faze Vinča—Tordoš I ili vremenom Vinča—Tordoš II.

Srazmerno rana pojava elemenata balkansko-anadolskog karaktera u nekim kasnim nalazima starčevačke grupe, osobito u Sremu, kao i preuzimanje nekih starčevačkih elemenata osobito u gruboj keramici (npr.,

---

[221] E. Comşa, 1973, 434—438.
[222] Isti, 1974, 93 i d., T. 1—5.
[223] M. Vasić, 1936, sl. 218—219 (dub. 8 m.); Isti, 1936/IV, sl. 24a (dub. 9.2 m.).

barbotine ornamentika) koji se u klasičnoj vinčanskoj varijanti održavaju tokom vinčansko-tordoške faze, upućuje na izvestan direktan kontakt balkansko-anadolskih i starčevačkih elemenata i na izvesnu simbiozu ovih kulturnih elemenata iz koje je proistekla vinčanska grupa. Ako se, međutim, postavi pitanje najstarijih poznatih vinčanskih pojava, pada u oči da se one vezuju za transilvansku i srbijansku varijantu, gde nalazimo zastupljene najstarije manifestacije faze Vinča—Tordoš I. Pojave ove iste faze u južnomoravskoj i kosovskoj varijanti, kao i u bosanskoj, stvaraju utisak nešto kasnijih, već evoluisanih, elemenata faze Vinča—Tordoš I. Ista konstatacija važi i za nalaze u istočnoj Makedoniji, vezane za južnomoravsku varijantu. To ukazuje na činjenicu da je širenje balkansko-anadolskih elemenata koji dovode do formiranja vinčanske grupe moralo ići preko Trakije, zaobilazeći klasični moravski i vardarski put, verovatno kroz severnu Bugarsku, do rumunskog Podunavlja i Transilvanije. Na ovakav put, uostalom, ukazuje i hronologija ranih grupa balkansko-anadolskog kompleksa, o kojima je bilo govora u prethodnom izlaganju, a takođe i hronološki položaj srbijanske i transilvanske varijante u okviru vinčanske grupe. Iz Transilvanije, južne Panonije i uže Srbije elementi vinčanske grupe rašireli su se dalje, na udaljenija područja i delom u periferne zone planinskog zapadnog Balkana. Pri tome se u pojedinim regijama daljom internom evolucijom razvijaju i pomenute varijante grupe.

Izvesne promene u ovakvoj teritorijalnoj rasprostranjenosti nastupile su već vrlo rano baš na rubu klasične oblasti vinčanske teritorije. U pitanju je postepeno širenje elemenata neolitske kulture Potisja, koji postepeno ovladavaju severnim Banatom. Izgleda, međutim, da se ovde ne radi o oštrom razgraničenju nastalom nasilnim promenama: ovde treba ponoviti konstataciju da se u severnom Banatu oseća i nadalje prisutnost vinčanske komponente u materijalnoj kulturi, kako to naročito ilustruju nalazi sa Kremenjaka u Čoki a donekle i sa drugih nalazišta ovog područja[224]. Znatne promene nastupaju, međutim, tek oko prelaska iz vinčansko-tordoške u vinčansko-pločničku i u vreme gradačke faze. I na klasičnoj vinčanskoj teritoriji ovde se zapažaju ovakve promene, kako u konstatacijama učinjenim u odgovarajućim slojevima nekih nalazišta (Vinča, Supska, možda i Žarkovo), tako i u bitnijim promenama u materijalnoj kulturi, uprkos neprekinutoj internoj evoluciji između vinčansko-tordoške i vinčansko-pločničke faze. Neprekinuta evolucija može se pratiti i u varijantama grupe dalje prema jugu i zapadu, ka njenoj periferiji. Na istoku, međutim, nastaju daleko značajnije promene. Pre svega, transilvanska varijanta sigurno nije preživela kraj vinčansko-tordoške faze, dok se i u istočnom delu klasične varijante, rumunskom Banatu, izgleda može računati sa gubljenjem vinčanske grupe u klasičnom smislu, početkom faze

[224] M. Garašanin, 1950, 125 i d.; J. Banner, 1960, 1 i d.

Vinča—Pločnik I. Ove promene imale su nesumnjivo dublje korene i širi značaj, jer se ne ograničavaju samo na područje vinčanske grupe. U Trakiji i na celom istočnom Balkanu, sa prelazom na novu etapu-Marica-grupa i Karanovo V — nastaje prelaz u eneolit sa njegovim dugim razvojem tokom faze Karanovo VI do početka bronzanog doba. Sa sličnom situacijom susrećemo se i u karpatskoj zoni i rumunskoj ravnici, sa prelaskom na Gumelniţa-grupu i njenu oltenijsku varijantu — Salcuţa, kao i sa paralelnim razvojem Cucuteni-grupe i u Transilvaniji Petreşti-grupe. Ove promene mogu se uglavnom paralelisati sa periodom intenzivnijih izmena u karakteru vinčanske grupe u doba gradačke i početka vinčansko-pločničke faze. To je i vreme kada se pouzdano javljaju u raznim varijantama vinčanske grupe prvi metalni predmeti i kada postaju češća naselja na dominantnim položajima zgodnim za odbranu. U vinčanskoj grupi, međutim, ne nastaju u ovo vreme onakve bitne izmene ni u karakteru materijalne kulture ni u društvenim i socijalnim odnosima, koje se manifestuju u karakteru grobova Tiszapolgár-grupe u često bogatijem metalnom inventaru, a, još više, tokom eneolitske evolucije u grupi Varna i istočnoj Bugarskoj sa njenim utvrđenim naseljima i nekropolama koje jasno upućuju na novo društveno raslojavanje[225]. Tokom ovog perioda vinčanska grupa ostaje u celokupnom svom karakteru i manifestacijama izrazito neolitska. Može se, dakle, zaključiti da promene koje započinju dalje na istoku i severoistoku i koje se određuju prelazom u eneolit nesumnjivo imaju reperkusija na nosioce vinčanske grupe, ali ne dovode do potpune promene u karakteru kulture i društvenim odnosima, onako kako se to manifestovalo u pomenutim susednim krajevima. U procesu metalizacije ili eneolitizacije kulture na jugoistoku Evrope, vinčanska grupa, verovatno i s toga što je bila jedna od najbogatijih i najjačih manifestacija neolita, zadržava u osnovi svoje stare neolitske odlike i svojstva.

Ovakav karakter grupa je sačuvala još dugo vremena tokom cele vinčansko-pločničke evolucije u području srbijanske varijante, kao i u udaljenijim perifernim zonama ka zapadu (istočnobosanskoj, i, bar, delom kosovskoj varijanti, kako pokazuju nalazi sa Valača). Krajem faze Vinča—Pločnik I u južnomoravskoj varijanti dolazi do bitnih promena, svakako u vezi sa činjenicom da je na istoku počeo i intenzivniji prodor novih formi ekonomike, pre svega, sa širenjem rudarstva u istočnom delu klasičnog područja. Podatke u ovom smislu pružaju osobito nalazi sa Rudne glave. U južnomoravskoj varijanti ove se promene manifestuju i prvim tragovima radionica metala konstatovanih u Pločniku. Ubrzo zatim, u tome području vinčanska evolucija prekinuta je pojavom novih elemenata bubanjsko-humske grupe, koji prodiru u oblasti južnog Pomoravlja, i, u vreme faze Vinča—Pločnik II, zamenjuju vinčansku grupu. Ovde se, međutim, mora

[225] I. Ivanov, 1975, 1—19; H. Todorova, 1975, passim; Ista, 1976, passim.

računati sigurno i sa jednim prodorom novih etničkih elemenata nosilaca kulture kompleksa Bubanj—Salcuța—Krivodol, najpre iz Oltenije. Razloge ovih pomeranja, koja su u južnom Pomoravlju ubrzala proces raspadanja i propasti neolitske vinčanske grupe, treba tražiti u pritisku donjopodunavskih plemena i njihovom postepenom pomeranju uz Dunav. U pitanju su nosioci grupa Cernavoda I i Cernavoda III, čija su kretanja svakako u vezi sa indoevropskim pomeranjima u pravcu istok-zapad i igrala vidnu ulogu u indoevropeizaciji Balkana i jugoistočne Evrope[226].

U suženom klasičnom području vinčanske grupe i pomenutim perifernim zonama, uključujući tu i Olteniju i područje Đerdapa, vinčanska grupa živela je još izvesno vreme, tokom faze Vinča—Pločnik II. U pitanju je vreme njenog potpunog opadanja koje se ogleda u siromaštvu kulturnog inventara, degradaciji plastike i gubljenju niza karakterističnih pojava, koje su se kroz razvoj vinčanske grupe mogle pratiti u dugom vremenskom periodu. Konačno uništenje bilo je, izgleda, velikim delom nasilno, kako pokazuje činjenica da se na brojnim naseljima vinčansko-pločničke faze II konstatuje da su uništena u požaru, i, kako izgleda, morala biti napuštena na brzinu. Tek ovim momentom u užoj oblasti vinčanske grupe definitivno je uništena neolitska kultura koja se ovde zadržala, kao neka vrsta fosila, vrlo dugo, i kroz epohe tokom kojih se u susednim oblastima u potpunosti formiraju prve kulture sa izrazitim iskorišćavanjem metala, kulture eneolita.

Posebno je pitanje ko su bili ljudi koji su uništili vinčansku grupu. U Pomoravlju, sigurno je da su u tome pogledu presudnu ulogu igrali pridošli nosioci bubanjsko-humske grupe. Dalje ka severu, u klasičnom području grupe situacija je manje jasna. Stratigrafska zapažanja u samoj Vinči upućuju na nosioce badenske grupe kao rušitelje vinčanskog neolita u ovim krajevima. U istočnobosanskoj varijanti nalazi iz gornjih slojeva vezanih za fazu Varoš I — Gornja Tuzla II pokazuju postojanje elemenata raznih kasnijih grupa, pri čemu se, međutim, ne može doći do određenijih zaključaka, pošto se materijal stratigrafski nije mogao u dovoljnoj meri vrednovati.

Povezivanje uništavanja klasične varijante vinčanske grupe sa nosiocima badenske značajno je i u pogledu izvođenja drugih, relativnohronoloških, zaključaka. Ono se, međutim, daje dobro uklopiti u sliku koju o ovom pitanju pružaju i konstatacije na drugim nalazištima. Poznati sinhronizam Bubanj—Hum Ib—II/Baden—Kostolac ukazivao bi na to da bi klasična badenska grupa mogla jednim delom biti paralelna sa Vinčom—Pločnik II, što je logično, ako se pretpostavi da su nosioci formirane badenske grupe direktno zamenili u Vinči nosioce grupe Vinča—Pločnik IIb. Prema uobičajenoj dataciji ranijih grupa, u Panonskoj niziji, badenskoj

[226] M. Garašanin, 1974, 23 i d.

grupi prethodile bi Tiszapolgár, kao starija i Bodrogkeresztúr kao mlađa pojava. U tome pogledu značajan je, međutim, inventar ostava iz Pločnika sa sekirama — čekićima pločničkog tipa. Ostava iz Slivnice u Bugarskoj ukazuje na delimičnu istovremenost ovih sekira — čekića sa onima tipa Vidra, koje predstavljaju karakterističan deo inventara tzv. grupe Varna u istočnoj Bugarskoj. Ova je opet sigurno starija od bubanjsko-humske grupe[227]. Kako se u okviru grupe Varna u istoimenoj nekropoli javljaju i sekire — čekići tipa Čoka u jednoj posebnoj varijanti, kao i tipični oblici nakita koji su poznati, zajedno sa pomenutim oblikom sekira — čekića u inventaru Tiszapolgár-grupe, može se pretpostaviti, i sa ove strane, izvestan paralelizam faze Vinča—Pločnik I sa Tiszapolgár, iz čega proizilazi i odgovarajuća paralela sa ranijom evolucijom Gumelnița-grupe[228]. Ovim se opet potvrđuje činjenica da vinčanska grupa, u svom kasnijem razvoju, vremenski pripada dobu formiranog eneolita u karpatskoj oblasti i na istočnom Balkanu, zadržavajući, međutim, u kulturnom i društveno-ekonomskom smislu osnovni neolitski karakter.

Na kraju je potrebno još ukazati na pitanje apsolutne hronologije vinčanske grupe. Ovo pitanje predstavlja danas još otvoren problem s obzirom na nepremostive kontradikcije koje postoje između klasične hronologije i one dobijene metodom radioaktivnog ugljenika C14. Prvi je V. Milojčić pokušao da apsolutnu hronologiju vinčanske grupe utvrdi na osnovu izvesnih predmeta protumačenih kao import, što je takođe tretirao i autor ovih redova, ukazujući isto tako na elemente ili pojave koje se mogu protumačiti uticajima iz egejske oblasti u periodu ranog bronzanog doba. Ovde se posebno mora pomisliti na pehar »kikladskog« tipa iz perioda Vinča—Tordoš II, u Vinči, čija je relativna hronologija u okviru vinčanske grupe potvrđena i nalazima iz rumunskog Banata, kao i na tip »kikladskih« idola u Vinči, koji se pojavljuju već od faza Vinča—Pločnik I. Konačno, tome treba dodati i poznate tablice iz nalazišta Tartaria, koje se vezuju za pismo Džemdet Nasr perioda, tj. etapu Uruk IIIb u Mesopotamiji[229]. Neki od ovih elemenata danas se mogu dovesti u sumnju, tako da se može pomisliti i na konvergentne pojave. To je slučaj sa idolima »kikladskog« tipa, pošto znamo da se slično formirano lice pojavljuje već u fazi Karanovo I u Bugarskoj, kao i u grupi Anzabegovo-Vršnik, o čemu je bilo govora u izlaganju o nalazima ove grupe. Isto bi se moglo pomisliti u vezi sa »kikladskim« peharom, s obzirom na njegovu čestu pojavu u sigurno lokalnoj izradi u rumunskom Banatu, iako se primerak iz Vinče jasno izdvaja od ostalog materijala vinčanske grupe i stvara utisak importovanog predmeta. U slučaju nalaza iz Tartarie ovakvo isključivanje veze izgleda daleko manje sigurno. Svi ovi elementi govorili bi, međutim, u prilog

[227] Za pomenuti tip oruda u Varni up.: I. Ivanov, 1975, sl. 58—59.
[228] M. Garašanin, 1973, 224—225.
[229] A. Falkenstein, 1965, 268—273; V. Milojčić, 1965, 261—268.

okvirnom datiranju vinčanske grupe u III mileniju pre n.e., što je, naravno, zavisno od tačnosti niske egipatske hronologije po kojoj se počeci prve dinastije mogu staviti negde oko 2900. godine. Ako se u tom pogledu i prihvati mogućnost izvesnog pomeranja datacije, ostaje, ipak, nemoguće da se Uruk IIIb stavi pre 3100. godina pre n.e. Ako nalazi iz Tartarie i ne pripadaju samom početku faze Vinča—Tordoš I, opet se teško sa datumom početka vinčanske grupe može preći granica oko polovine četvrtog milenija pre n.e. Datumi dobijeni metodom C14 pokazuju, međutim, sasvim drugu situaciju. Primera radi, evo nekoliko datuma za fazu Vinča D (Vinča—Pločnik II), i to: 3945 (Valač), 3870 (Bapska), 3895 (Vinča)[230]. Time se stvara nepremostiva praznina od preko 1000 godina između datuma dobijenih metodom C14 za kraj vinčanske grupe i vremena badenske grupe, koja se, uglavnom, metodom C14 datira u drugu polovinu trećeg milenija, što, izgleda, potvrduje sinhronizam badenske grupe sa krajem ranoheladske faze II, za koju se datumi radioaktivnog ugljenika kreću između 2386±64 i 2097±65[231]. Da se ovde u datumima C14 u četvrtom i trećem milenijumu mora, bar na Balkanskom poluostrvu, računati sa greškama čiji je izvor teško utvrditi (verovatno se radi o izmenjenoj radioaktivnosti u jednom dužem vremenskom rasponu koja dovodi do ovakvih promena), pokazuje i činjenica da su datumi za dve hronološki izdvojene faze Karanovo grupe (Karanovo V—VI) gotovo identični (Karanovo V: 3269—3890; Karanovo VI: 3085—3938), kao i da na lokalitetu Dipsis Ezero datumi za horizonte 4—10 pokazuju uglavnom veću starost stratigrafski mlađih slojeva u odnosu na one stratigrafski starije, tako da su datumi horizonata 4 i 10 gotovo identični (horizont 4 : 2300: horizont 10-dublji : 2290)[232]. Očigledno je, prema tome, da se, uprkos svoj obazrivosti koja se nameće prilikom korišćenja klasičnim »istorijskim« metodama datacije, metod C14 u ovim područjima ne može sigurno primeniti sve dotle dok se izvori grešaka koje u njemu nastaju ne budu mogli sigurno utvrditi i ukloniti. Da se i ne pominje da primena tzv. kalibriranih datuma u ovom pogledu stvara još veće teškoće.

ZELENIKOVO II

Ova varijanta vezana je za Skopsku kotlinu.

U arheološku literaturu uvedena je tek 1975. godine posle početka novih sistematskih iskopavanja na lokalitetu *Slatina u Zelenikovu*. U publikaciji ranijih iskopavanja na tome lokalitetu ona je jednostavno bila izjed-

---

[230] H. Quitta-G. Kohl, 1969, 232 i d.
[231] M. Garašanin, 1973, 206—207.
[232] Quitta-Kohl, 1969, 230.

načena sa vinčanskom grupom[233]. Ime joj je dato radi izdvajanja materijala starijih slojeva (Zelenikovo I) koji pripada grupi Anzabegovo—Vršnik.

Zelenikovo je zasada jedini poznati lokalitet ove grupe. (T. XXXVII) Takođe su nova iskopavanja na ovom mestu, koja jedino pružaju pouzdane stratigrafske podatke, vođena do sada na relativno malom prostoru (4 bloka dimenzija 5 × 5 m). S toga se zasad mogu dati samo prvi preliminarni podaci o varijanti.

Sa dosta verovatnoće može se pretpostaviti da je uže područje varijante vezano za Skopsku kotlinu. Prema istoku (istočna Makedonija i Ovče polje) i severu (oko Preševskog razvođa i severno od njega) nalazi se u to doba vinčanska grupa. S obzirom na velike prirodne prepreke u pravcu juga, Taorsku i dalje Demirkapijsku klisuru, slabo je verovatno da bi se nalazi ove varijante mogli pratiti u tome pravcu, iako se izvesna veza ne može isključiti, ako se imaju u vidu elementi srodnosti sa priobalskim tračkim nalazima (Fotolivo-Sitagroi, Komotini) i grupom Karanovo IV u Trakiji. Ka zapadu, situacija je sasvim nejasna pošto je ovaj deo Makedonije arheološki neispitan.

U opštoj periodizaciji balkanskog neolita Zelenikovo II pripada kasnoj neolitskoj kulturi i svojim karakteristikama ulazi u balkansko-anadolski kompleks mlađeg neolita. Konfrontacija sa nekim pojavama vinčanske grupe, o kojima će biti govora u daljem izlaganju, pokazuje da ona pripada okvirno fazi Vinča—Tordoš II (Vinča B1).

NASELJE I STAN

Situacija naselja u Zelenikovu pokazuje da je kao tip naselja postojalo ono podignuto na visokoj rečnoj terasi (up. podatke o naseljima grupe Anzabegovo—Vršnik). O oblicima stanova za sada nema nikakvih podataka. U gornjim slojevima Zelenikova, u kojima je ova grupa zastupljena, ustanovljeni su sigurno ostaci jednog horizonta stanovanja, sa ruševinama četvrtastih zgrada od lepa i kamena[234].

POKRETNI INVENTAR

U pokretnom inventaru veoma je retko oruđe od kamena, ali su sigurno postojale pljosnate trapezoidne i kalupaste sekire. Kao oruđa od kosti nalaze se uobičajene igle i šila. Nađeni su fragmenti tegova i pršljena za vretena od gline.

---

[233] M. Garašanin-G. Spasovska, 1976, 85—111; raniji radovi: R. Galović, 1962 i 1964, 3—29, osob. 11 i d.; 22 i d.; Isti, 1967, 127—152, osob. 142—152.

[234] M. Garašanin-G. Spasovska, 1976, 89—90.

Varijanta se za sada uglavnom izdvaja prema odlikama njene grnčarije i plastike. U gruboj keramici, koja je pretežno svetlomrke i sive boje, zastupljeni su uobičajeni loptasti oblici, često većih dimenzija sa odebljanim i blago profilisanim ili ravnim dnom. U boljoj keramici fina grnčarija u užem smislu gotovo je izuzetna. Najveći deo materijala čini siva grnčarija raznih nijansi, rađena od zemlje koja je intenzivno mešana sa zrncima peska tako da je površina vidljivo prošarana ovim zrncima. Keramika je osrednje pečena, a površina više izravnana nego glačana, bez tragova politure i sjaja. U istoj fakturi javlja se znatno ređe i crvena keramika. Takođe je retka fina, umereno polirana, mrka keramika, nekada sa delimično očuvanom prevlakom. Nađeno je svega nekoliko fragmenata intenzivno polirane sjajne crne, odlično pečene, keramike koja podseća na odgovarajuću tesalsku keramiku (crne monohromne Dimini-vrste i Larissa keramika)[235].

Osnovni oblik obične i finije keramike predstavljaju loptasti sudovi sa blago izdvojenim, niskim cilindričnim ili nešto razgrnutim, zasečenim ili sa spoljne strane zadebljanim obodom. Uz to postoje i konične zdele i one zaobljenog profila. Pehar na nozi zastupljen je formom sa niskom koničnom nogom koja je često crvene boje i rađena u običnoj fakturi. Nađene su i visoke valjkaste noge sudova koje ukazuju na sudove sa više nogu i fragmenti žrtvenika, srodnih onima vinčanske grupe. Bikonične zdele predstavljaju retku pojavu. Naprotiv, u keramici ove vrste česta je pojava drški, među kojima pretežu valjkaste ili drške ovalnog preseka sa dugmastim (up. T. XXVIII, 5) ili rožastim ispupčenjem na gornjem delu, obične rožaste drške i tzv. drške u obliku jadca (wish bone). Bradavičasta ispupčenja na površini sudova srazmerno su retka.

U ornamentici grube keramike javlja se u ograničenim količinama, barbotine ornamentika, i to u vidu organizovanog barbotina, prevlačenja ili nalepaka. Obična keramika ukrašena je kanelurama koje su jače naglašene, dosta grubo izvedene i nikada ne postižu finoću ove ornamentike u vinčanskoj grupi niti primenjuju kanelovani preplet. Radi se, po pravilu, o kosim ili vertikalnim kanelurama na ramenu suda[236].

Plastika je relativno dobro zastupljena (T. XXXVII, 1—4). Kao osnovni tipovi statueta javljaju se steatopigne statuete nekada rađene u dve polovine ili sa nogama izdvojenim žlebom i naznačenim kukovima, steatopigne statuete sa pljosnatim trupom, no jako naglašenim trbuhom koje verovatno predstavljaju gravidnu figuru, dok u oblicima lica preteže ono sa naglašenim nosom bez predstave očiju (»ptičije lice«). Postoje i glave statueta sa bočno postavljenim volutama, te bi se radilo o ovnujskoj glavi, ili o posebnoj vrsti frizure[237].

[235] Ibid., 102 i d.
[236] Za oblike i ornamentiku: Ibid., 103 i d., T. V, VII—VIII.
[237] Ibid., 105, sl. 1—5.

Verovatno ovom periodu pripadaju i modeli kuća (T. XXXVII, 7—8).

Svojim osnovnim karakteristikama se Zelenikovo II vezuje za dobro poznati balkansko-anadolski kompleks mlađeg neolita. Na prvi pogled pokazuje dosta sličnosti sa vinčanskom grupom, u kojoj je, u stvari, i poznat najveći broj njenih karakteristika. Takav je slučaj sa motivom kanelura, koji je i ovde dominantan, zatim sa peharom na šupljoj koničnoj nozi, koji predstavlja čestu pojavu u kosovskoj i južnomoravskoj varijanti vinčanske grupe. Vinčanskoj grupi nisu strane ni odgovarajuće forme drški: iako su znatno ređe i u ranijim etapama vinčanske grupe postoje uglavnom u dvema pomenutim varijantama. Isto važi i za osnovne forme statueta, pri čemu rana pojava ptičijeg lica i glave sa bočnim volutama takođe pripadaju istim varijantama vinčanske grupe. Konačno, ovde treba pomenuti i fakturu obične keramike sa mnogo zrnaca peska koja je osobito tipična za tzv. gradačku fazu Pomoravlja, koja vremenski pripada prelazu iz vinčansko-tordoške u vinčansko-pločničku fazu (Vinča oko 6,5 m dubine, kraj Vinče B1)[238].

Treba, međutim, pomenuti da u grupi Zelenikovo II nedostaje niz karakterističnih pojava vinčanske grupe, kao što su klasična monohromna, mahom tamna vinčanska keramika, kanelovani preplet, koji u vinčanskoj grupi predstavlja vodeću pojavu, uglačani (stralucido) ornamenti, ornamentika bockanih traka, fini pehari na visokoj nozi, amfore raznih oblika, prosopomorfni poklopci i dr. Pomenuti oblici drški, koji se doduše javljaju čak i relativno rano u južnim varijantama vinčanske grupe, česti su naprotiv, kako je već rečeno, u priobalskom pojasu Trakije. U ovim krajevima takođe je tipična i pomenuta faktura keramike (Komotini-grupa). U Fotolivo-Sitagroi, pomenute forme drški pripadaju fazama I—II, koje neposredno prethode procvatu grafitirane keramike (Karanovo VI) i mogu se ovirno paralelisati sa grupom Karanovo IV i vinčansko-tordoškom fazanom II[239].

Za utvrđivanje sinhronizama značajne su još i sledeće konstatacije: figure sa »ptičjim licem« javljaju se u kosovskoj varijanti vinčanske grupe već od faze Ia (Vinča—Tordoš I — Vinča A), a one sa bočnim volutama nešto kasnije (Fafos Ia-b = Vinča—Tordoš II—Vinča B1). Sličan je i slučaj drški sa dugmastim ispupčenjima, dok se faktura slična onoj kod obične keramike nalazi u Bugarskoj na nalazištu Oblučišta, vezanom za fazu Karanovo IV, u čijem okviru postoje i nesumnjivi nalazi vinčanske grupe[240].

Ako se Zelenikovo II paraleliše sa vinčanskom grupom, moglo bi se u najboljem slučaju govoriti o jednoj osiromašenoj vinčanskoj kulturi

---

[238] M. Garašanin, 1973, 65 i d. Za varijante: 101 i d.
[239] C. Renfrew, 1970, 47 i d., T. I, 5—9.
[240] M. Garašanin, 1973, 106 i d.; 122 i nap. 492.

koja je, s druge strane, obogaćena nekim elementima iz Trakije. U oblicima sudova i ornamentici grube keramike još je živa tradicija ranijih kultura srednjeg neolita. Prema tome je opravdano nalaze iz Zelenikova II izdvojiti od vinčanske grupe i opredeliti ih kao posebnu, uže lokalnu, grupu balkansko-anadolskog kompleksa mlađeg neolita. Vremenski, grupa je sigurno postojala tokom već evoluisane starije vinčanske kulture (Vinča—Tordoš II—Vinča B1). Za sada se još ne može bliže osvetliti mehanizam njenog nastanka i sažimanja raznih komponenata, kao verovatno ni njene početne faze.

CENTRALNOBALKANSKI REGION I NJEGOVI SINHRONIZMI

Doba	Istočna Makedonija (Skopska kotlina)	Pelagonija	Srbija – Južna Vojvodina	Sjeverna Vojvodina – Panonija	Tesalija	Trakija
Stariji neolit	Anzabegovo – Vršnik I a b c	?	? Starčevo I ? Gura Baciului	? Körös (Biserna obala 3)	Protoseskło Preseskło	? Karanovo I
Srednji neolit	II Anzabegovo – Vršnik III IV	Velušina – Porodin I/II III IV Trnska tumba	IIa Starčevo IIb III	Körös	Sesklo	? II ? Karanovo III
Mladi neolit	Vinča – Tordoš I/II Zelenikovo II ?	?	Vinča – Tordoš I Vinča – Tordoš II a b Gradačka faza Vinča – Pločnik I a b Ia Bubanj Hum	? Potiska ?	Tsangli Dimini Arapi Otzaki ? Klassisch Larissa ? ? Rakhmani	Karanovo IV Karanovo V (Marica) Karanovo VI

Bogdan Brukner, Novi Sad

KÖRÖS — GRUPA

ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

U mađarskoj i rumunskoj arheološkoj istoriografiji rezultati iskopavanja J. Nađa iz 1907. godine kod Besenova Veche (Staro Bešenovo) smatraju se kao najraniji podatak o otkriću Körös (Kereš) i Criş (Kriš) nalaza[1]. F. Tompa je uspeo 1936. godine, na osnovu istraživanja J. Bannera u Hödmezóvásárhely-Köpáncs (Hodmezvašarhelj-Kopanč), Kotacpartu i stratigrafskog položaja Körös-posuđa u vinčanskom kulturnom stratumu, da ispravi ranije pogrešne ocene o vremenskom prioritetu potiske u odnosu na Körös-grupu[2]. U istraživanju ove najranije neolitske keramičke grupe u Mađarskoj posebno se ističu J. Banner, I. Bognár-Kutzián, N. Kalicz, J. Makkay i O. Trogmayer[3]. U Jugoslaviji Körös-grupom uglavnom su se bavili S. Dimitrijević, M. Garašanin i D. Garašanin i još neki autori[4]. Danas se iskristalisalo mišljenje da treba izdvojeno posmatrati Körös-grupu od grupe Starčevo, iako je između ove dve grupe bio ostvaren značajan kulturni kontakt.

PODRUČJE GRUPE

Izdvajanje teritorije širenja Körös-grupe ne znači da se radi o stabilnim i posebno naglašenim granicama u odnosu na susedne grupe. Istraživanja u zonama dodirivanja starčevačke i Körös-grupe pokazuju da se

[1] I. Bognár-Kutzián, 1947, 3, nap. 3; E. Comşa, 1959, 173, nap. 2.
[2] F. Tompa, 1935, 47.
[3] J. Banner, 1942, 1—17; I. Bognár-Kutzián 1947, passim;
[4] S. Dimitrijević, 1974a, 64—65; D. Arandelović-Garašanin, 1954, passim;

međusobni odnosi u perifernim pojasevima ostvaruju, pre svega, kulturnim prožimanjem i da su neujednačenog intenziteta.

U Jugoslaviji se lokaliteti Körös-grupe nalaze u Vojvodini. Mada se poslednjih godina, na osnovu manjih sondiranja, rekognosciranja i pojedinačnih nalaza, povećao broj nalazišta, još uvek je mali izbor onih za koja se može reći da su pružili takve podatke koji se mogu iskoristiti za dobijanje delimične, a kamoli celovite slike kulturno-hronološkog razvoja Körös-grupe u jugoslavenskom delu Panonske nizije.

U severoistočnoj Bačkoj izdvajaju se nalazišta u blizini Subotice, od kojih su najpoznatija: *Biserna obala* kod Nose i *Ludoš — »Budžak«*[5]. Kod Deronja, na lokalitetu »*Donja Branjevina*« u oblasti jugozapadne Bačke takode je konstatovan stambeni horizont Körös-grupe[6]. Pored ovoga, u jugozapadnoj i centralnoj Bačkoj poznat je i niz drugih lokaliteta ove grupe (tvrdava *Bač*, *Stari Bečej*, *Bačko Gradište*, *Bački Monoštor*, *Bogojevo* i dr.)[7].

Južna granica Körös-grupe u Jugoslaviji ide duž rečice Zlatice (Aranke), od jugoslavensko-rumunske granice do njenog ušća u Tisu. Unutar tog prostora nalaze se poznati lokaliteti: *Čoka — »Kremenjak«*, *Krstur—»Bajir II«*, verovatno Banatski Monoštor — »Bašče« i neka nalazišta u dolini Padeja, Vrbice i Podloknja[8]. Uticaj Körös-grupe evidentan je i u međurečju Zlatice i Galacke[9].

Zapadna granica ove grupe u Jugoslaviji ide od krajnje jugozapadne tačke kod Bača i poklapa se sa levom obalom Dunava sve do jugoslavensko-mađarske granice.

Što se tiče severne i istočne granične linije, ona je u Jugoslaviji ograničena državnim granicama prema Mađarskoj i Rumuniji, ali je jasno da to ne predstavlja i geografsko fiksiranje Körös-grupe u celini, jer se ona dalje širi na teritoriju obe te zemlje.

RELATIVNA HRONOLOGIJA GRUPE

Utvrdivanje relativne hronologije Körös-grupe zavisilo je i još uvek se oslanja na podatke koji se dobijaju prvenstveno istraživanjima starčevačke i vinčanske grupe. Prvi rezultati u sagledavanju jasnijeg hrono-

---

[5] Biserna obala (M. Garašanin, 1973, 20, nap. 11); Ludoš »Budžak« (L. Sekereš, 1974, 189—196).

[6] S. Karmanski, 1975, 5—6, 8.

[7] Stari Bečej (nepublikovani materijal sa iskopavanja Š. Nađa u Vojvođanskom muzeju u Novom Sadu); Bačko Gradište — »Obala Gornjeg rita« (B. Brukner, 1968, 40, nap. 72, 60, nap. 236); Gospođinci — »Jaroš« (nepublikovano iskopavanje Š. Nađa u Vojvođanskom muzeju u Novom Sadu); Bački Monoštor i Bogojevo (I. Bognár-Kutzián, 1947, T. XIII, 8; T. XIII, 5). Ostali nalazi Körös-grupe u Vojvodini (B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, 57); Starčevo-Körös-nalazišta u severnom Banatu (M. Girić, 1974, 169—187).

[8] U nalazima iz Banatskog Monoštra, okoline Padeja, Vrbice, Podloknja primećuju se tipični primerci Körös-keramografije (M. Girić, 1974, 178—180).

[9] Sajan — »Domboš« (M. Girić, 1974, 178, T.I, III), gde se pored Körös posuda nalaze i posude starčevačke grupe (M. Girić, 1974, 171—172).

loškog mesta u odnosu na mlađe neolitske grupe u istočnoj Mađarskoj dobijeni su otkrićem steatopignih Körös-figurina na 8,9 m i posuda na 8,4 m u Vinči. Ovo je F. Tompi poslužilo kao argument da »obori« hipotezu o pripadnosti Körös-grupe potiskoj III fazi[10]. Bilo je jasno, na osnovu vertikalne stratigrafije u Vinči, da je Körös-grupa starija od potiske[11]. I. Bognár-Kutzián u monografiji o Körös-kulturi povezuje njen razvoj generalno sa starčevačkom grupom, te sa bugarskim i grčkim ranim neolitom[12]. V. Milojčić u okviru četiri faze starčevačke grupe stavlja genezu Körös-grupe u poslednju (IV) etapu[13]. I u kasnijim raspravama ovog autora o starijem neolitu Balkanskog poluostrva ponovo se podvlači relativnohronološka povezanost sa poznom fazom starčevačke grupe i kulturno jedinstvo Starčevo-Körös-grupe, što će uticati na izdvajanje Starčevo—Körös—Criş-kompleksa u okviru šireg balkanskog ili balkansko-anadolskog kompleksa srodnih kulturnih grupa[14]. D. Garašanin polazi od povezanosti jednog dela tada poznatog Körös-materijala sa kasnim Starčevom (Starčevo III), ali konstatuje da u Körös-grupi ima dosta nalaza koji se vezuju za starije Starčevo. Ovo stoga dopušta dužu vremensku paralelu između Starčevo i Körös-grupe. Pojedine faze Körös-grupe u nedostatku stratigrafskih podataka nije, međutim, izdvajala.[15]

O. Trogmayer, na osnovu ispitivanja u Panai, veruje da Körös-grupa prolazi kroz tri evolutivne faze[16]. Izgleda moguće da se najstarija etapa (Pana-jama 4), koju između ostalog karakteriše »impresso« i ornamenat urezivanja noktima, može sinhronizovati sa fazama Crvena stijena III — Vorseseklo. Time se rana etapa Körös-grupe istočne Mađarske povezuje za Starčevo II (linearna faza po S. Dimitrijeviću)[17]. Pokušaj da se hronološki poveže i poistoveti pojava pseudoimpresso-dekora u Panai (jama 4) i impresa u Crvenoj stijeni III upućivao bi na izdvajanje horizonta koji se formirao tek posle početka starčevačke grupe[18].

Na osnovu ovih interpretacija O. Trogmayera o odnosu jama i kulturnog sloja u Panai, M. Garašanin prihvata tri faze Körös-grupe. S obzirom na fragmente belo slikane keramike na Bisernoj obali kod Nose,

---

[10] Körös-nalazi u Vinči, steatopigne statuete (M. Vasić, 1936, 30 sl. 54a i b; M. Vasić, 1936a 10, 36a i b), pitosi (M. Vasić, 1936b, 23 sl. 27—28) i zaključci F. Tompe, 1936, 36, 47.

[11] M. Vasić, 1936a, 10, sl. 36; V. Milojčić, 1949, 80.

[12] I. Bognár-Kutzián, 1947 passim.

[13] V. Milojčić, 1949, 69, 91, 94, 106.

[14] Od klasičnog povezivanja Starčevo IV sa Körös-grupom (V. Milojčić, 1950, 109—110) u okviru Starčevo-Körös-grupe i grupom Kremikovci-Sesklo-Dimini (V. Milojčić, 1950, 113—115) preko povezivanja razvoja starčevačke grupe sa Protoseskom (V. Milojčić, 1960, 69—70) do jednog od poslednjih radova V. Milojčića, (1967, 3—4), stav pomenutog autora je ostao u osnovi nepromenjen. Körös-grupa je deo, i to poslednje faze starčevačke grupe.

[15] D. Arandelović-Garašanin, 1954, 136; D. Garašanin, 1954, 137 i d.

[16] O. Trogmayer, 1964, 85—86.

[17] O. Trogmayer, 1964, 86; Sinhronizacija sa starčevačkom grupom B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974.

[18] A. Benac, 1971b, 102.

on u ovoj knjizi paraleliše početak Körös-grupe sa grupom Gura Baciului, iz čega vrši i sinhronizaciju sa krajem grupe Anzabegovo—Vršnik I. A. Benac periferno dodiruje relativnu hronologiju Körös-grupe, odobravajući njen pozniji početak u odnosu na starčevačku[19]. S. Dimitrijević odvaja starčevačku od Körös-kulture, uviđajući mogućnost njihovog razgraničavanja. U okviru četveročlane hronološke sheme početak Körös-grupe on povezuje sa linear A (Starčevo IIa po D. Garašanin ili II po V. Milojčiću), a kraj (final) sa spiraloid B (Starčevo III po D. Garašanin ili IV po V. Milojčiću)[20]. Do sličnih zaključaka o početku Körös-grupe je došao autor ovog teksta, pretpostavljajući preliminarnu sinhronizaciju: rani Körös—Starčevo IIa—Vršnik I. Kraj Körös-grupe odgovarao bi periodu između Starčevo III (IV po V. Milojčiću — spiraloid B po S. Dimitrijeviću) i razvijene vinčansko-tordoške (B1) faze[21].

Najteže se prati uticaj autohtonog supstrata[22]. U Panonskoj niziji formirao se poznomezolitski stambeni horizont koji se datuje između 8000. i 6000. god. pr.n.ere[23]. Kao neposredni prethodnici prvih neolitskih naselja mogu se smatrati predstavnici podunavsko-tardenoazijenske (Tardenoisien) faze[24]. Staništa tardenoazijenskog tipa iz jugozapadne Slovačke, južno od Blatnog jezera (Mađarska), u Bačkoj i u severozapadnoj Transilvaniji, za sada su jedino dokaz kontinuiteta življenja na prostoru koji kasnije naseljavaju zajednice trakastolinearnog kompleksa i Körös-grupe[25]. Po mišljenju autora ovog teksta, grupa Gura Baciului sa svojom monohromnom keramikom je učestvovala u genezi Körös-grupe, te se prva faza u nastanku ove grupe može definisati kao Protokörös-faza. Stoga bi se u sadašnjoj fazi istraživanja mogle izdvojiti sledeće faze Körös-grupe:

Faza izdvajanja Körös-grupe (Protokörös) koju treba, sa još nužnom opreznošću, povezati sa ranokeramičkim monohromnim horizontima: Lepenski vir IIIa (donji nivo) — Donja Branjevina III (jama 2) — prelaz iz ranog keramikuma Grčkog u Protoseskло (Achilleion Ia).

Rana faza Körös-grupe — Körös I (Pana-jama 4 sa odgovarajućim slojevima nekih nalazišta u Madžarskoj) može se sinhronizovati sa onim stambenim horizontima u kojima se javlja tipična Körös-impresso-dekoracija: Lepenski vir IIIa (gornji nivo)-Padina D-4 — Donja Branjevina II-Gura Baciului I. Ovaj horizont bi odgovarao fazama Starčevo I i IIa, odnosno monohromnoj i linearnoj fazi — kraj Protoseskla — početak Preseskla.

---

[19] A. Benac, 1961a, 30.
[20] S. Dimitrijević, 1974a, 59—65.
[21] B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974, 56.
[22] O osnovi mezolitske osnove u neolitskim kulturama u južnoj Panoniji (S. Dimitrijević, 1974a, passim).
[23] M. Gábori, 1956, 181—182.
[24] M. Gábori, 1968, 33.
[25] B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974, 23—24, nap. 60—63.

Srednja faza Körös-grupe — Körös II obuhvata stratum sa slikanom keramikom u Mađarskoj (kulturni sloj u Panai) koji korespondira fazama: Donja Branjevina Ia — Lepenski vir IIIb — Padina B-2 — Gura Baciului II — lokaliteti starčevačke grupe koji ulaze u Starčevo IIb fazu (raspon između linear B do kraja spiraloid A prema S. Dimitrijeviću).

Kasna faza Körös-grupe — Körös III, u kojoj se pojavljuju bikonične posude (Pana-jama 3, Donja Branjevina Ib). Ova faza obuhvata period od poznih starčevačkih naselja (final prema S. Dimitrijeviću) tipa Obrež-Vinkovci (spiraloid B po S. Dimitrijeviću) do formiranja razvijenih vinčansko-tordoških slojeva (B1).

Ovakva relativna hronološka podela ne slaže se u mnogim pojedinostima sa hronološkim sistemom koji je postavio M. Garašanin za grupu Gura Baciului i za njen odnos prema tesalskom i makedonskom neolitu.

TIP NASELJA I NASEOBINSKI OBJEKTI

Jugoistočna Panonija, pretežno ravničarska, izrazito bogata hidromrežom, pružila je sve pogodnosti za formiranje naselja prvih zemljoradničko-stočarskih zajednica. Na blago uzdignutim delovima obala Tise i njenih pritoka, pored većih i manjih reka, kraj potoka i manjih jezera podižu se gotovo isključivo jednoslojna staništa[26].

U Vojvodini su ostaci građevinske aktivnosti utvrđeni na poznatom kompleksu lokaliteta na Ludoškom, kao i na Kelebijskom jezeru. Körös-grupi pripadaju takozvano ostrvsko naselje na Tisi kod Čoke. U blizini obale Zlatice i nekih isušenih potoka u severnom Banatu takođe su pronađeni ostaci kućnog lepa sa grnčarijom tipičnom za Körös-grupu[27]. Dugogodišnja istraživanja ranog neolita u Mađarskoj, kao i rezultati iz Vojvodine omogućavaju da se ukaže na veličinu i tip naselja. N. Kalicz upućuje na podatke da se ostaci staništa mogu da prate na prostoru od nekoliko stotina metara[28]. Tako, na primer, u blizini Dévavanyae, oblast Békés (Bekeš) uz obalu potoka, otkriveni su delovi naselja na dužini od oko 800 m, sa dva reda kuća i međuprostorom između njih od oko 50 m[29]. O. Trogmayer smatra da su sela sa kućama u redovima tipičan način formiranja naselja u Körös-grupi[30].

Mnogo više detalja je prikupljeno o vrsti i načinu podizanja kuća na teritoriji Körös-grupe. Na osnovu istraživanja u Mađarskoj ustanovljeno je da u okviru naselja Körös-grupe postoje poluzemunice sa trapezoidnom osnovom i četvrtaste nadzemne kuće raznih dimenzija.

---

[26] O uslovima i načinu stanovanja u Körös-grupi (O. Trogmayer, 1968, 12).
[27] O Körös-naseljima u severnoj Bačkoj (L. Sekereš, 1974, 189—193) i Banatu (M. Girić, 1974, 172, 176—177).
[28] N. Kalicz, 1970a, 18.
[29] I. Ecsedy, 1972, 59.
[30] I. Ecsedy, 1972, 63, Num. 5.

Na osnovu rezultata iskopavanja na Bisernoj obali kod Nose dobijeni su jedini pouzdani podaci o tipu kuća i naselja Körös-grupe u Vojvodini[31]. Tamo su konstatovane četverougaone kuće, sa drvenim stubovima i dobro očuvanim podnim premazom. Dužina kuća ide do 6,70 m. Izvesna vremenska razlika u stambenim nivoima na Bisernoj obali i otkriće ambara za čuvanje hrane u blizini objekta ukazuju na mogućne lokalne diferencije u dužini boravka na jednom mestu i načinu života u Körös-naseljima istočne Panonije[32]. L. Sekereš upućuje na postojanje nadzemnih objekata kod Ludoša[33]. Na osnovu objavljenih rekognosciranja i manjih sondažnih iskopavanja, u severnom Banatu se mogu očekivati Körös-staništa sa nadzemnim objektima[34].

Podaci sa kojima se raspolaže ne dozvoljavaju finiju relativnohronološku determinaciju pojedinih objekata u odnosu na razvoj Körösgrupe. Ipak, njihov oblik, dimenzije, tehnika izrade i materijal od koga su izradivani ukazuju na sličan ili identičan način gradnje sa istovremenim kulturnim grupama na Balkanu.

POGREBNI RITUAL

U Körös-grupi mrtvi se sahranjuju u zgrčenom položaju u kulturnom sloju naselja, stambenim objektima i jamama za otpatke[35].

Sa teritorije Vojvodine ne postoje pouzdani podaci o grobovima Körös-grupe. Za skelet u zgrčenom položaju iz Bogojeva, orijentacije SI-JZ, smatra se da pripada Starčevo—Körös-grupi[36]. U Deronjama — »Donja Branjevina« otkrivena su dva očuvana »hoker« (dic) i dva oštećena (aib) skeleta bez priloga. Tri su nađena u jamama, a jedan u kulturnom sloju blizu jame 6[37]. Pošto se radi o pokojnicima ukopanim u jame i kulturni sloj, gdje nije mogao da se utvrdi nivo sahranjivanja i grobne rake, njihova hronološka determinacija može da se pretpostavi, sa nužnom opreznošću, jedino na osnovu tipološke interpretacije fragmenata posuda sa prostora u kome su skeleti nađeni. Pokojnik (d) iz jame 7 možda je sahranjen u monohromnoj ili Starčevo IIa fazi (Branjevina I—II). Drugi zgrčenac (c) verovatno je ukopan iz horizonta koji se formirao u poznoj Körös-fazi (Donja

---

[31] Podaci sa starčevačkim karakteristikama naselja na Bisernoj obali (D. Garašanin, 1959, 10; D. Garašanin, 1961, 305; M. Garašanin, 1973, 23, 25—26) i Körös-uticaju na formiranje istog naselja (O. Trogmayer, 1964, 86; B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974, 53, 54, nap. 215, 216.).

[32] M. Garašanin, 1973, 25.

[33] Na usmenom saopštenju zahvaljujem L. Sekerešu, kustosu Gradskog muzeja u Subotici.

[34] M. Girić, 1974, 174—176.

[35] I. Bognár-Kutzián, 1947, 11—12.

[36] R. Galović, 1964, 170, nap. 15.

[37] S. Karmanski, 1975, Pl. III.

Branjevina Ib). Oštećen skelet (a), iz jame 1, izgleda pripada stratumu koji se akumulirao u Starčevo IIa-b-fazi[38].

Iz oskudnog materijala o načinu sahranjivanja u Körös-grupi kojim se dosada raspolaže može se izvući pretpostavka o delimičnom, reduciranom prihvatanju rituala mrtvih sa jugoistoka Balkana; o preuzimanju neke autohtone tradicije u tom pogledu zasada se ne bi moglo ništa reći.

MATERIJALNA KULTURA

Osnovne odlike materijalne kulture Körös-grupe poznate su na osnovu rezultata iskopavanja J. Bannera. Sintetički su obuhvaćene u monografiji I. Bognár-Kutzián. Mada su posljednjih decenija izvedena nova istraživanja u Mađarskoj, nema bitnih promena u odnosu na ranije uočene karakteristike tipologije pokretnog arheološkog materijala Körös-kulture[39].

Predmeti svakodnevne upotrebe, od kamena, sileksa, kosti i ilovače, po funkciji i tipologiji neznatno se razlikuju ili su identični alatkama i posudama koje se upotrebljavaju u drugim kulturnim grupama ranog neolita jugoistočne Evrope i Balkanskog poluostrva. Sličnost forme i funkcije, na lokalne razlike će se ukazati u odjeljku o genezi, povezana je sa bliskim društveno-ekonomskim stepenom razvoja ranoneolitskih zajednica panonsko-balkanskog regiona.

U Körös-grupi među kremenim oruđem, naročito na Bisernoj obali i u Ludošu-Budžaku, ističu se mikroliti koji ukazuju na jednu mezolitsku tradiciju. Iskorištavaju se varijante kamenih sekira pljosnatog i kalupastog oblika, tipa sa zatupastim i jezičastim sečivom. Koštana šila, gladilice i takozvane spatule ponekada su vrlo brižljivo obrađeni[40]. Od gline se izrađuju tegovi, kugle i pršljenovi[41]. Tipični za Körös-grupu su cilindrični tegovi za ribarske mreže, vertikalno perforirani, ukrašeni u tehnici utiskivanja i štipanja, kao i tegovi takozvanog »tomato«-tipa[42]. U Vojvodini se ova vrsta tegova iskorištavala u takozvanoj zoni sažimanja Körös i starčevačke grupe. U Starom Bečeju, u okviru horizonta sa brojnim fragmentima impresso-keramike, pronađen je cilindrični teg. Na osnovu publikovanih izveštaja sa iskopavanja iz istočne Mađarske i iz rumunskog dela Banata dobija se utisak da se pintadere češće pojavljuju u Körös nego u starčevačkoj grupi[43].

---

[38] B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974, 38a Sinhrona tabela Donje Branjevine u odnosu na starčevačku grupu.

[39] J. Banner, 1942, passim i I. Bognar-Kutzián, 1947, passim.

[40] J. Banner, 1942, 18; Gh. Lazarovici, 1969, Fig. 3;

[41] I. Bognár-Kutzián, 1947, T. XLV;

[42] I. Bognár-Kutzián, 1947, Pl XLV, 13, 17, 10; B. Brukner, 1968, 62, nap. 233; B. Brukner, 1968, 64; M. Girić, 1974, 178, T.I.

[43] Gh. Lazarovici, 1971, Fig. 7; I. Bognár-Kutzián, 1947;

Analiza oblika i načina ukrašavanja posuda Körös-grupe predstavlja jedan od najubedljivijih dokaza polagane evolucije tzv. materijalne kulture. Mada se razvoj ove grupe prati u relativno dugom periodu, tipologija i ukrašavanje su pretrpeli neznatne promene. Zahvaljujući radovima J. Bannera, I. Kutzián i N. Kalicza, kao i drugih istraživača Körös-grupe, detaljno su izdvojene tipološke karakteristike keramičkih vrsta[44].

Uglavnom se posuđe, po načinu izrade, deli na grubo, prelazno i fino. Pri tome apsolutno preteže upotreba grube i prelazne (obične) keramičke robe.

Pojedine vrste posuda smatraju se tipičnim proizvodom Körös-lončara. U Panai, od najstarijih slojeva, upotrebljavaju se zdele sa više nogu. Pripadaju takozvanoj keramici prelaznog tipa. Javljaju se i na drugim staništima mađarskog Potisja i u severoistočnom delu rumunskog Banata. U Jugoslaviji su otkrivene u Donjoj Branjevini i na Ludošu (T. XXXVIII, 6)[45]. Neki tipovi većih posuda izgleda da ulaze u upotrebu tek na kraju evolucije Körös-grupe. Posude odudaraju od poznatih vrsta starčevačke i Körös-grupe. U pitanju su duboke sferične posude zvane bute (T. XL, 3—4). Po pravilu se javljaju u horizontima poznog stepena Körös-grupe i u vinčansko-tordoškoj fazi[46].

Potrebno je napomenuti da se na teritoriji Körös-grupe u Vojvodini keramika najčešće javlja sa tragovima glačanja na crvenoj monohromnoj površini. Ovo bi mogao da bude jedan od elemenata raspoznavanja uticaja takozvanog monohromnog »talasa« u formiranju Körös-grupe. U kategoriju finog posuđa uglavnom ulaze manje trbušaste zdele, retko bikonične, ravnog ili naglašenog dna i manji pehari na višoj ili nižoj prstenastoj nozi (T. XXXVIII, 4—5)[47]. Analiza profilacija iz Panae i drugih Körös-lokaliteta u jugoistočnoj Panoniji ukazuje na skroman izbor zaobljenih i koničnih formi koje se zadržavaju kroz sve razvojne faze Körös-grupe. Pored mađarskih nalazišta sa slikanom keramikom: Kopáncz, Zsoldos-Gehöft; Kotacpart, Vata-Gehöft; Gyälaret, Maroslele—Pana (Kopanč, Žoldoš — Geheft, Kotacpart — Vata — Geheft, Đalaret) otkriveni su i u Vojvodini lokaliteti sa bojenom grnčarijom[48]. Na Bisernoj obali pronađeni su delovi posuda ukrašeni belim trouglovima i tačkama na crvenoj uglačanoj osnovi[49]. Na lokalitetu Domboš kod Sajana (severni Banat) javljaju se spora-

---

[44] J. Banner, 1942, 20—23; J. Bognár-Kutzián, 1947, passim; N. Kalicz, 1970a, 20.

[45] Mada se varijante posuda sa više nogu javljaju i na drugim nalazištima ranog i srednjeg neolita — primer Bugarske (H. Todorova 1975, T. II, 5, T. III, 1—3), njihova upotreba je najčešća u Körös-grupi — Pana (O. Trogmayer, 1964, 85), Bešenovo (Gh. Lazarovici, 1971, Fig. 5), Donja Branjevina (S. Karmanski, 1968a, T. XIV, 2a-b), Ludoš (B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974, 486, sl. 14).

[46] Bač (Š. Nađ, 1961, 93, T.I. 1—4), Vinča (M. Vasić, 1936, T. CXV, sl. 246), Čoka (J. Banner, 1960, 51, XXXVIII, 7, 9, XXXIX, 6, XXXII, 2), Bapska (R.R. Schmidt, 1945, 123, T. 71).

[47] Neki primeri u Vojvodini (B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, 1974, 485, sl. 8, 9, 486, sl. 14), Rumuniji (Gh. Lazarovici, 1969, Fig. 7, 2, 3, 15, 18), Mađarskoj (J. Makkay — O. Trogmayer, 1965, Abb. 3, 1, Abb. 5).

[48] J. Makkay — O. Trogmayer, 1965, passim.

[49] D. Garašanin, 1959, 9.

dično delovi posuda ukrašeni belim i crvenim jednostavnim spiraloidnim trakama na mrkoj osnovi, što omogućava da se jedna od faza razvoja ovog Körös-naselja sinhronizuje sa spiraloid A—B-fazama starčevačke grupe[50]. Na Ludoš — »Budžaku« takođe su otkriveni fragmenti keramike, ukrašeni tamnim motivima na svetloj osnovi. Ovaj podatak dozvoljava da se pretpostavi nešto duže boravljenje na ovom mestu u odnosu na obližnju Bisernu obalu[51]. Koristan prilog utvrđivanju hronoloških veza starčevačke i Körös-grupe pruža tipološka analiza nekih delova slikanog posuđa iz Donje Branjevine. Fragmenat keramike ružičaste osnove, ukrašen talasastom crvenom linijom iz sloja Ia koji pripada mlađoj etapi starčevačke grupe, ulazi u grupu retkih bojenih posuda pozne Körös-faze — sudeći po nalazima iz Mađarske[52].

Rezultati ispitivanja procentualne zastupljenosti pojedinih tehnika ukrašavanja na takozvanom grubom i finom posuđu u naseljima starijeg neolita Mađarske i Vojvodine pružaju najviše argumenata u prilog regionalnih osobenosti razvoja Körös-grupe i olakšavaju utvrđivanje granica dodirivanja dveju grupa i praćenje međusobnih sinhronističkih veza.

U Körös-grupi, već od najranijih faza razvoja, paralelno sa monohromnom (uglavnom crveno glačana), javlja se gruba keramika ukrašena urezima noktom ili impresso-zarezima i utiscima. Ovo su podaci na osnovu istraživanja najstarijih slojeva u Panai (jama 4) i na Bisernoj obali u blizini Subotice[53]. U kasnijim stepenima evolucije, isti ornamentalni dekor predstavlja osnovni i najbrojniji vid ukrašavanja. Tako, npr., na lokalitetu Budžak, na obali Ludoškog jezera, urezivanje noktom obuhvata 40,6%, glačanje 33,7%, ornamenat u obliku klasa 8,7% a varijante barbotina samo 6,3% od ukupnog broja zastupljenih tehnika ukrašavanja[54]. Do sličnih rezultata došlo se statističkom analizom iz jame 3 u Panai koja pripada mlađoj fazi razvoja Körös-grupe.[55] Ako se ovim zapažanjima pridodaju zaključci i jugoslavenskih autora o relativnohronološkim odnosima pojedinih Körös i starčevačkih nalazišta: Maroslele-Pana (jama 4) — Biserna obala — Crvena stijena III — Vršnik I (O. Trogmayer) i Vršnik I — Starčevo I—Körös početak (M. Garašanin), kao i paralelizam Crvena stijena III — pozna faza ranog Starčeva (A. Benac), onda je analiza značaja upotrebe impressa (Körös) i varijanata barbotina (starčevačke grupe) koristan prilog utvrđivanju sinhronizacije Körös I—Starčevo II faza[56].

---

[50] Sajan Jaroš-»Domboš« (M. Girić, 1974, 178, T. III).

[51] »Ludoš-Budžak« (L. Sekereš, 1976, 9—12).

[52] O nalazu (S. Karmanski, 1968a, 10, sl. 26) iz sloja Donje Branjevine Ia koji vremenski odgovara Starčevu IIb (B. Brukner, 1976, 50), tipološki odgovara nalazima iz horizonta sa slikanom keramikom iz Kotacpart, Vata-Gehöft i Maroslele-Pana (J. Makkay — O. Trogmayer, 1965, Abb, 2, 1, 2, 4; Abb. 3, 1).

[53] O. Trogmayer, 1964, 70; D. Garašanin, 1961, 305.

[54] L. Sekereš, 1974, 192.

[55] O. Trogmayer, 1964, 70.

[56] Veze Körös-grupe sa starčevačkom (O. Trogmayer, 1964, 86; M. Garašanin, 1971, 81), Crvena stijena III sa starčevačkom (A. Benac, 1971b, 102).

Jedan od vrednih elemenata proučavanja geneze Körös-grupe je tipološko-stilska analiza retkih antropomorfnih statueta.

Na osnovu tipološke klasifikacije J. Bannera, statuete u jugoslovenskom Podunavlju pripadaju varijantama stubasto-steatopignog tipa[57]. Körös-statuete pronađene su uglavnom na južnoj periferiji rasprostiranja grupe, u slojevima koji vremenski odgovaraju kraju starijeg neolita i početku vinčansko-tordoške faze. Radi se, pre svega, o terakotama iz Bačkog Monoštra, Bogojeva, Kozluka i Vinče[58]. Relativno pozna pojava terakota u Körös-grupi uticala je na pojedine autore da neke tipove, kao, npr., steatopigno-pljosnate, poveže sa uticajem stilskih koncepcija mlađeg neolita[59]. Takođe bi se moglo prihvatiti gledište da steatopigni koncept Körös-statueta proizlazi iz usporenog razvoja materijalne i takozvane duhovne kulture u odnosu na ranoneolitske kulture jugoistoka Balkana. Tako, npr., tipološke karakteristike plastike Protoseskло-faze, u specifičnim geografsko-istorijskim uslovima razvoja Körös-grupe, dolaze znatno kasnije do izražaja nego u matičnim centrima Tesalije[60].

Jedna od karakteristika Körös-grupe je izrada antropomorfnih posuda (T. XL, 1). Takođe je poznato da se ovom periodu na posudu često apliciraju antropomorfne i zoomorfne predstave.

UMETNOST

U Körös-grupi u umetnička dela, verovatno kultnog konteksta, treba izdvojiti steatopigne terakote, antropomorfne posude, grnčariju sa životinjskim aplikacijama, pojedine posude ukrašene ornamentom »otiska klasa« i neke brižljivo obrađene posude varijantama impresso-tehnike ukrašavanja[61].

U umetnosti Körös-grupe kao vodeći stil može se smatrati naturalističko-realistički koncept oblikovanja ljudskog tela u izradi sitnofiguralne plastike. U Vojvodini je »Venera iz Deronja« najbolji predstavnik ovog manira[62]. Stilizacija je karakteristična za reljefno prikazivanje divljih i pripitomljenih životinja na spoljnim površinama posuda. Primena tehnike urezivanja je izrazito retka. Zbog toga se ovde ističe žanr-scena »lova na jelene« iz Donje Branjevine (T. XXXIX, 1—2). Stroga stilizacija friza podseća na manir »crteža u steni« koji se retko susreće u ranoneolitskim

---

[57] J. Banner, 1937, 40—41.

[58] Bački Monoštor (J. Bognár-Kutzián, 1947, T. XIII, 8), Bogojevo (J. Bognár-Kutzián, 1947, T. XIII, 5), Kozluk (F. Milleker, 1938, 121, T. XIV), Tordoš (I. Bognár-Kutzián, 1947, T. LII, 8), Vinča (M. Vasić, 1936a, 10, sl. 36).

[59] D. Srejović, 1968, 186.

[60] D. Theocharis i dr., 1973, sl. 18.

[61] N. Kalicz, 1970a, 1—10, Fig. 9—12.

[62] Venera iz Deronja (S. Karmanski, 1968a, T. XXI, 1a-1b).

kulturama jugoistočne Evrope. Originalnost ideje i tehnika izrade izdvajaju ovaj rad u dela umetnosti Körös-grupe[63]. Na žalost, ostaje otvoreno pitanje da li je nepoznati umetnik tražio inspiracije u kultnom, estetskom ili ekonomskom kontekstu.

EKONOMSKI ASPEKTI I DRUŠTVENA STRUKTURA

O ekonomskim osnovama Körös-grupe može se pisati na osnovu relativno skromnih podataka sa nekoliko lokaliteta u mađarskom donjem Potisju i sa teritorije severne Bačke. Već su J. Banner i I. Bognár-Kutzián tačno ukazali na značaj stočarske i lovačke komponente u ishrani ranoneolitskog stanovništva Alfölda[64]. Ovaj zaključak potvrđen je kasnijim ispitivanjima kod Maroslele-Pana i proširen ulogom ribolova u ekonomici na pomenutom nalazištu[65]. S. Bökönyi kroz analizu domestikacije životinja u centralnoj i istočnoj Evropi ukazuje na pravce širenja pripitomljavanja od Balkana ka Panonskoj niziji. Prve domaće životinje (ovca, koza, goveče itd.) pojavljuju se u jugoistočnoj Mađarskoj u okviru etnomigracija sa jugoistoka Balkana u istočnu Panoniju. S. Bökönyi upućuje na geografske i klimatske faktore koji su uticali na kvantitet, intenzitet i razvoj pojedinih vrsta domaćih životinja u Körös-grupi[66]. Na osnovu ispitivanja ostataka faune u Maroslele-Pana, Gyálaret (Đalaret), Roszke-Ludvár (mađarsko Potisje), sa Biserne obale i Ludoš-Budžaka proizlazi da su ovca i koza najbrojnije. Nešto rjede se javlja goveče, a sporadično svinja i pas. Međutim, lov na divlje životinje (evropski bizon, jelen, srna, divlja svinja itd.), sudeći po tabelarnim grafikonima zastupljenosti životinjskih vrsta, predstavlja na mađarskim nalazištima značajan i konstantan faktor prehranjivanja[67]. Skupljačko-lovačko-ribolovna komponenta igrala je veliku ulogu u svim etapama razvoja Körös-grupe. Na Bisernoj obali u primitivnim ambarima pronađeni su proso i žir. Kod Sajana, na lokalitetu Jaroš—Domboš, u grupi divljih životinja preovlađuju nalazi jelena, a kod domesticiranih kosti govečeta. U celini, procenat pripitomljenih vrsta samo neznatno preovlađuje[68]. Konfiguracija močvarnog terena u blizini Segedina uslovljavala je lov na barske ptice i životinje, dok je stepsko-šumski ambijent Biserne obale i Ludoš-Budžaka uticao da se stanovnici

[63] Fragmenat posude sa scenom »lov na jelene« (S. Karmanski, 1975, P. 5, 4).
[64] J. Banner, 1937, 44, 47, 49; I. Bognár-Kutzián, 1947, 10, 32.
[65] O. Trogmayer, 1964, 79.
[66] O pravcima domestikacije Balkan — centralna Evropa, u okviru etnoseoba i negiranja lokalnih uslova (S. Bökönyi, 1974, 56, 26).
[67] Grafikoni odnosa pripitomljenih i divljih životinja na Körös-nalazištima u Mađarskoj i Jugoslaviji (S. Bökönyi 1974, Fig. 1., 1 —3; Fig. 2.2).
[68] O skupljačko-lovno-ribolovnoj komponenti: (S. Bökönyi. 1974, 56), Biserna obala (D. Garašanin, 1961, 35), Sajan (M. Girić, 1974, 186—187).

ovih staništa orijentišu na lov drugih vrsta divlje faune[69]. Prostor na kojem leže pomenuta nalazišta takođe je značajan kao šira zona dodirivanja starčevačke i Körös-grupe. Moglo bi se pretpostaviti da je upravo blizina, u geografsko-ekonomskom smislu reči, starčevačkih naselja u donjem toku Tise uticala na preovladivanje stočarske komponente. Ova pretpostavka nije lišena osnove jer su, na primer, u ranom neolitu Grčke zemljoradnja i pripitomljavanje životinja osnovne pretpostavke prehranjivanja[70]. Na kraju ovog odeljka moglo bi se zaključiti da su snažne tradicije lova i skupljanja hrane u specifičnom ambijentu Körös-grupe uticali na usporeniji socijalno-društveni razvoj u odnosu na kulturne grupe ranog neolita centralnog i jugoistočnog dela Balkana.

Društveno-ekonomska struktura Körös-grupe sintetizuje opšte okvire socio-ekonomskih odnosa u ranoneolitskim zajednicama na Balkanu i u centralnoj Evropi i specifične geografsko-istorijske uslove razvoja u jugoistočnoj Panoniji. Uzajamna zavisnost društvenih i ekonomskih komponenata uticala je da se uporedo sa prelaskom na zemljoradnju i stočarstvo prihvata sedelački način života u okviru manjih naselja koja podižu razvijene gentilne zajednice[71]. Rodovsko uređenje, u kome sve više dolazi do izražaja okupljanje u okviru većih i manjih porodičnih skupina na matrijarhalnoj osnovi, jeste društveno-ekonomska ćelija kulturnih grupa ranog neolita.

U Körös-grupi je takođe primetno izražen lovačko-ribolovno-skupljački način prehranjivanja, što upućuje na upražnjavanje nekih oblika mezolitske ekonomike, u kojoj tek počinje izdvajanje monogamskih veza na matrijarhalnoj osnovi. Ovo bi bio jedan od posrednih argumenata u prilog mišljenja da populacija Körös-grupe polaganije prelazi u takozvano razvijeno gentilno uređenje nego što je to slučaj sa zajednicama ranog neolita centralnog i jugoistočnog Balkana.

Otkrića kuća manjih dimenzija (6 × 5 m, 3 × 5 m i 4 × 4 m) u naseljima Körös-grupe su jedan od dokaza matrijarhalno-monogamskog izdvajanja na manje porodice[72]. Dela umetnosti u kojima se, izuzev nekih (»lov na jelene«), predstavljaju žene takođe su prilozi utvrđivanja njene odlučujuće uloge u gensu. Specifična »mešovita« ekonomika Körös-grupe možda se ne može u celini uklopiti u matrijarhalno-gentilnu shemu.

---

[69] Kod Segedina se nalaze kosti barskih ptica i riba. Na stepsko-šumskom području otkriveni su osteološki ostaci evropskog bizona i magarca (Ludoš) v. S. Bökönyi, 1974, 21, 62.

[70] D. Theocharis i dr., 1973, 168; J. Renfrew, 1973, 148—149.

[71] Pojam »razvijene gentilne zajednice« (Entwickelte Sippengesellschaften) odnosi se na neolitski period (R. Feustel, 1975, 45—63).

[72] U karakteristike razvijenih gentilnih zajednica ulazi i matrijarhalno-monogamsko formiranje porodica (R. Feustel, 1975, grafikon evolucije praistorijskih zajednica).

GENEZA GRUPE I ODNOSI SA SUSEDNIM GRUPAMA

Iskopavanje ranoneolitskih (keramičkih) slojeva u Grčkoj (Achilleion Ia, Sesklo, Lerna, Soufli, Argissa) i na jonsko-egejskim ostrvima Krf i Skiros pokazala su da monohromna keramika označava najstariju vrstu grnčarije koja reprezentuje u kulturno-ekonomskim relacijama početak keramičkog neolita krajnjeg jugoistoka Evrope[73]. Ovaj horizont bi mogao da označava migracionu komponentu u formiranju starčevačke, a nešto kasnije u izdvajanju Körös-grupe (alternativno Protokörös-faza). Treba istaći da se tek poslednjih godina na nekim lokalitetima starčevačke grupe u jugoslovenskom Podunavlju nazire verovatnoća postojanja monohromne faze, što je za genezu Körös-grupe od izuzetnog značaja. U Donjoj Branjevini, Lepenskom viru i Dobanovcima javljaju se slojevi sa monohromnom keramikom koji pripadaju početnim fazama osnivanja naselja[74]. Radi se o prostoru u blizini teritorije širenja Körös-grupe. Znači da se u širem arealu ušća Save u Dunav možda formirala jedna potencijalna zona izdvajanja Körös-grupe. U pitanju je područje sa koga su etno-kulturni uticaji prodirali dalje na sever i koji su doveli do podizanja prvih neolitskih staništa u Alföldu (Körös-faza). Tako bi najraniji starčevački sloj sa slikanom keramikom na Donjoj Branjevini (T. XXXVIII, 1—3) pripadao Körös I fazi u matičnom području razvoja.

Može se pretpostaviti da monohromni horizont označava početak neolitizacije centralnog Balkana, drugim rečima dovodi do izdvajanja i formiranja starčevačke grupe. Kada je u pitanju rani neolit Alfölda, onda se utjecaj monohromne faze, kao integralnog dela starčevačke grupe, može tumačiti jedino kao podstrek prelaska na zemljoradničko-stočarsku ekonomiku uz upotrebu pečene grnčarije u okviru Körös I-etape.

Mezolitski karakter dela keramičkog oruđa i vrsta grube i prelazne (obične) keramike upućuje i na jaku autohtonu komponentu u formiranju Körös-grupe. Dalji tokovi evolucije Körös-grupe mogu uopšteno da se prate u dva pravca. Prvi se povezuje sa fazom razvoja i nestajanja (Körös II—III). Odnosi se na uticaje dinamičnih zemljoradničko-stočarskih zajednica centralnog Balkana koji se manifestuju u okviru Starčevo IIb-faze i etno-kulturnih dodira sa ranom vinčansko-tordoškom etapom. Kada je u pitanju vinčanska grupa, treba pomenuti da su predmeti Körös-grupe nađeni u Vinči u sloju koji se datuje u ranu vinčansku-tordošku (B1) fazu[75]. Drugu grupu problema predstavlja ispitivanje karaktera odnosa starijeg neolita centralnog i jugoistočnog Alfölda sa susednim, severnim, mezolitskim i neolitskim zajednicama. Poznato je da se teritorija Körös-grupe

---

[73] Rani keramikum grčko-monohromna faza (M. Garašanin, 1974a, 282—283, T. 3) predstavlja deo (starije faze) ranog neolita Grčke (D. Theocharis, 1973, 38—39).

[74] S. Dimitrijević, 1974a, 82—83.

[75] v. nap. 10.

nalazi u graničnoj zoni dodira balkansko-anadolskog i srednjoevropskog kompleksa kultura ranog neolita. Zbog toga neki naučnici pripisuju Körös-grupi značajnu ulogu pri formiranju Alföld i transdanubijske grupe linearne keramike[76].

Ovde treba napomenuti da se odnosi i veze Körös-grupe sa susednim grupama ne mogu posmatrati statično, već dinamično. Pri kraju Körös-grupe počinje prodiranje trakastolinearnih zajednica sa severa i penetracija vinčanske grupe sa juga. Tako se kraj života na naseljima Körös-grupe može povezati sa širenjem Szakálhat-grupe (protopotiska faza) i kontaminacijom sa ranom vinčansko-tordoškom fazom u severnoj Bačkoj i Banatu.

Položaj Körös-grupe u okviru ranog neolita u Jugoslaviji je nesumnjivo periferan. Ali, posmatrajući istorijsku uslovljenost mesta ove grupe u odnosu na balkansko-anadolske i srednjoevropske ranoneolitske grupe, Körös-grupa se može definisati kao značajna pojava u kontekstu proučavanja neolitizacije Evrope.

[76] S Karmanski, 1968b, 19 T. XXII, 1; N. Kalicz — J. Makky, 1972, 77—78; N. Kalicz — Makkay, 1972, 81; O. Trogmayer, 1972, 73—74; N. Kalicz-Makkay, 1972a, 93—95; N. Kalicz — J. Makkay, 1972a, 94.

Stojan Dimitrijević, Zagreb

SJEVERNA ZONA

NEOLIT U CENTRALNOM I ZAPADNOM DIJELU SJEVERNE JUGOSLAVIJE

UVOD

Zone koje su obuhvaćene nazivom centralnog i zapadnog dijela sjeverne Jugoslavije u današnjoj geografsko-političkoj terminologiji jesu prostori sjeverne i sjeverozapadne Hrvatske, te sjeverne i posavske Slovenije. To je, kako vidimo, prije svega prostor Međuriječja Dunava, Drave i Save od srpsko-hrvatske granice u Sremu, pa do krajnjih zapadnih granica ovog geografskog pojma. Prostoru Međuriječja, koje je nesumnjivo okosnica svih ključnih zbivanja u neolitu citiranih zona sjeverne Jugoslavije, priključuju se ovdje i gravitirajuća područja: hrvatski dio Baranje, bosansko Posavlje, Turopolje i Banija u Hrvatskoj, Međimurje u Hrvatskoj i Sloveniji, te Dolenjska u Sloveniji. U širem geografskom smislu to je prostor južne periferije Karpatske kotline i prostor jugoistočnih Alpi. U geografskom smislu se tu radi, kako vidimo, o dvije geografske cjeline u širem smislu, a kako se arheološka ostavština mahom iskazuje u tijesnoj povezanosti s geografskom slikom, odrazit će se takva geografska polarizacija u znatnoj mjeri i na sliku kultura o kojima će ovdje biti govora.

Dio Međuriječja koji zahvataju granice Hrvatske zaključno s potezom Medvednica—Kalnik na zapadu, dio je južne periferije Karpatske kotline. U općem geografskom konceptu, taj je prostor geomorfološki vrlo sličan tlu zapadne Mađarske, tj. Transdanubije. No, zbog jake izduženosti i jasne omeđenosti na sjevernoj (Dunav i Drava) i južnoj medi (Sava), svako jače poprečno presijecanje brdskim masivima čini taj region kulturno razbijenijim nego što je slučaj s Transdanubijom. Tako zapadni Srem i istočna Slavonija geografski i kulturno čine cjelinu sa sremskim tlom; taj dio Međuriječja u arheološkoj nauci se simplificirano naziva slavonsko-sremskim prostorom. Brdski masivi koji obrubljuju Požešku

kotlinu (Krndija, Papuk, Psunj, Požeška gora i Dilj) prva su barijera geografskom i kulturnom homogenitetu ove regije. Ti masivi presijecaju Slavoniju na dvije zone — istočnu i zapadnu, pri čemu Požeška kotlina ima osobine srednje zone u kojoj će se ispreplitati istočnije i zapadnije locirane kulturne manifestacije — ovo će ispreplitanje, međutim, doći daleko više do izraza u eneolitskom razdoblju. Na Krndiju i Papuk nadovezuju se Bilogora i Kalnik, tvoreći gotovo paralelni međašni sklop s rijekom Dravom; na taj se način Podravina i slavonsko Podravlje izdvajaju kao uski nizinski pojas, koji bi, u određenim etapama kulturnog razvoja, mogao pokazivati znatne bliskosti s južnom Transdanubijom. Baranja i Međimurje su, međutim, u geografskom smislu integralni dijelovi Transdanubije i za kulturni razvoj u tom prostoru bit će indikativna kulturna slika južne Transdanubije. Prostor omeđen Psunjom, Papukom, Bilogorom, Kalnikom i Medvednicom, te rijekom Savom na jugu, dakle — Moslavina, Prigorje i Bjelovarski kraj — opet je jedna kotlina. Ona ima položaj kotla u kojemu se očituju utjecaji iz istočnog, dakle, južnopanonskog areala, te zapadnih i sjeverozapadnih regiona, tj. istočnoalpskog prostora — u razdoblju o kojemu se ovdje govori to ispreplitanje različitih utjecajnih sfera u tom regionu je napose uočljivo. Od gorskog poteza Kalnik—Medvednica—Samoborska gora dalje prema zapadu dolazi područje koje predstavlja izdanke jugoistočnih Alpa. I taj prostor čini u geomorfološkom smislu nehomogenu sliku. Okosnice kulturnog života vezivat će se ovdje uz tokove rijeka. Štajerska gravitira Podravlju, Dolenjska i Gorenjska Posavlju, no u kojoj mjeri će se iskazivati kulturne sklonosti u tom prostoru vrlo je teško odredenije reći — zbog izuzetne oskudice u neolitskom kulturnom nasljedu.

Povezivanje geografskih i arheoloških činilaca uvjetovano je poznavanjem arheološke ostavštine. To poznavanje je za zone o kojima je ovdje riječ izuzetno neujednačeno. Kontinentalna Slovenija je dosada pružila samo jedan poznati neolitski lokalitet, i to s malim brojem nalaza (Ajdovska jama), Hrvatsko zagorje je dalo jedan ulomak neolitske keramike, nađen prije jednog stoljeća, istraživanje u kotlini Prigorja, Moslavine i Bjelovarske regije počelo je tek prije dvije decenije. Nasuprot tome je istočna zona ovog prostora (istočna Slavonija i zapadni Srem) sistematski rekognoscirana još koncem prošlog stoljeća zahvaljujući izvanrednim naporima Josipa Brunšmida. Brunšmid je u Slavoniji i Sremu imao razgranatu mrežu muzejskih povjerenika koji su sustavno obilazili svoj teren i slali pismene izvještaje i arheološki materijal; sam Brunšmid je jednom godišnje obišao prostor koji se nalazio u nadležnosti Arheološkog muzeja u Zagrebu (od Zemuna do Sutle, odnosno od Drave do Rijeke i Karlobaga). Do 1918. god. su ta nastojanja dobila posve konkretne oblike i činila su osnovu za sva kasnija istraživanja. Boljem poznavanju ovog prostora doprinio je u znatnoj mjeri i bivši Narodni muzej u Osijeku (danas Muzej Slavonije), čiji je nekadašnji upravitelj Vjekoslav Celestin u velikoj mjeri zadužio

muzeologiju na prijelazu stoljeća u stoljeće[1]. Osnutak niza muzejskih ustanova u gradovima sjeverne Hrvatske i Slovenije nakon 1945. god. djelovao je na popunjavanje »bijelih mrlja« u nekim regionima, a kada je riječ o neolitskom vremenu, onda treba, prije svega, spomenuti muzeje u Vukovaru, Vinkovcima, Slavonskom Brodu, Kutini, Bjelovaru i Križevcima. U prostoru između Slavonskog Broda i Kutine na tlu Hrvatske nema organiziranog muzeja, pa se taj manjak iskazuje i prazninama na karti neolitskih naselja.

Prvi pokušaj prikazivanja neolitskog nasljeđa s tla Slavonije (i sjeverne Hrvatske) datira još iz 1870. god. zahvaljujući nastojanjima Jeana Victora[2]. Prvo veliko istraživanje izvedeno u Slavoniji i sjevernoj Jugoslaviji na jednom neolitskom naselju treba zahvaliti kustosu osječkog Muzeja Vjekoslavu Celestinu. Njegovo iskopavanje na sopotskom tellu Herrmannov vinograd u Osijeku izvedeno je 1897. god. na površini od 794 m^2, pa na taj način organizirana istraživačka djelatnost neolitskih naselja na tlu Slavonije i Međuriječja traje već punih osam decenija. No, u tim istraživanjima očituju se izrazite plime i osjeke, pa se tih osam decenija istraživačkog kontinuiteta može uzeti prije kao historiografski, a manje kao objektivni podatak. U razdoblju između 1897. i 1938. god. uslijedilo je samo nekoliko manjih pokusnih iskopavanja, koja nisu bila nikada objavljena (Hrtkovci-Gomolava i sl.). Uoči rata, tj. 1940. god. pokušao je, na temelju dostupnih mu nalaza, sintetizirati neolit sjeverne Hrvatske i Srema F. v. Tompa. On je pretpostavio kulturni slijed: a) čista linearna keramika (Samatovci, Vučedol itd.), b) potiska kultura (starija) u koju su ubrojana kasnovinčanska i sopotska naselja (Samatovci, Vukovar, Vučedol, Jakovo-Kormadin, Zemun-groblje), c) mlađa potiska ili tzv. »lengyelska« kultura (Bapska, Dalj) — ovamo su uvrštena mahom tipična kasnosopotska, a i dio kasnovinčanskih naselja[3]. Tompin pokušaj sinhronizacije slavonsko-sremskog neolita s kulturnom slikom neolita u Mađarskoj, i to slikom neolita kakvu je on vidio, imala je presudni utjecaj i na slijedeći pokušaj sintetskog prikaza — onog R. R. Schmidta. R. R. Schmidt je sa sistematskim iskopavanjem Gradca na Vučedolu, 1938. god., otvorio drugu eru istraživanja na ovom tlu. On je zatim 1939. i 1940. god. kopao u Bapskoj (Gradac) i Ledincima, a 1942. i 1943. god. u Sarvašu. Iskopavanje u Sarvašu je na glavnom sektoru obuhvatilo 625 m^2, a s dodatnim blokovima A i B više od 700 m^2 s debljinom sloja 6—7 m. U historiji prethistorijske arheologije na tlu sjeverne Hrvatske to je donedavno bio još uvijek daleko najveći istraživački poduhvat. Schmidt je 1945. god. prezentirao jedan sintetski prikaz neolita Slavonije i Srema, njegova sistematizacija, iako u velikoj

[1] Muzej u Osijeku osnovan je 1877. god., dakle, prije jednog stoljeća.
[2] J. Victor, 1870, str. 18. i d.; 23 i d. (Samatovci); T. I—VIII, XI, XIII i plan na str. 26.
[3] V. Celestin, 1897; F. Tompa, 1940, str. 8. i 9.

mjeri pod utjecajem Tompinog autoriteta, znatan je korak naprijed. Schmidt u ovom prostoru vidi slijedeće manifestacije: a) starčevačku kulturu ili sjevernobalkanski neolit stupnja A (najstariji neolit), b) starčevačku kulturu slijedi stupanj B, koji Schmidt povezuje s klasičnom trakastom keramikom (Bogdanovci) i sa Bükk-stilom, ali bi to bio i genetski nastavak prethodne faze, tj. starčevačke kulture, c) slijedi faza potiske, odnosno potisko-jordansmilske kulture; obje ove kasnije razvojne etape, tj. fazu B u cjelini Schmidt označava kao trakastu keramiku (Bandkeramik) u duhu Tompinog shvaćanja. Bitan doprinos Schmidtovog sistema je uvođenje faze ranog neolita, tj. starčevačke kulture, kao i lučenje dvije etape u poststarčevačkom razvoju, koje, iako terminološki pogrešno imenovane, imaju jasniju kulturnu poziciju od one kakvu je prikazao F. v. Tompa[4]. Bitni zaokret u sistematizaciji neolita slavonsko-sremskog prostora nastao je 1949. god. zahvaljujući Vladimiru Milojčiću. V. Milojčić je, koristeći se poznavanjem građe iz Bapske i Sarvaša, kao i drugih značajnijih naselja, prezentirao kulturni slijed: a) starčevačka kultura (Vučedol, Sarvaš), b) slavonsko-sremska kultura s četiri razvojna stupnja I—IV, koji teku istovremeno s vinčanskom kulturom; slavonsko-sremsku kulturu naziva također i Bapska-Lengyel-Kultur (bapsko-lengyelska kultura), pa je taj naziv bio za izvjesno vrijeme prihvaćen i u našoj nauci — tu manifestaciju nazivamo danas sopotskom kulturom. Osnovne kronološke odrednice neolitskih manifestacija slavonsko-sremskog prostora ostale su i danas onakve kakvima ih je Milojčić prikazao[5]. Iste podatke kojima su se koristili njegovi prethodnici upotrijebio je i Josip Korošec, ali ih je nadopunio novim nalazima iz Slovenije, te je na temelju svih tih saznanja prezentirao sliku razvijenog neolita na tlu Međurječja (1957. i 1962). Tako bismo u Međurječju od Zemuna pa do linije Osijek — Sl. Brod imali slavonsko-sremsku zonu vinčanske kulture, u zapadnoj Slavoniji bi bila prisutna lengyelska kultura, poput one u zapadnoj Mađarskoj (tj. klasični Lengyel), u sjeverozapadnoj Hrvatskoj bi živjela jedna samostalna kulturna grupa u vrijeme kraja neolita, koja bi bila slična alpskom faciesu lengyelske kulture u Sloveniji, dok bi u kontinentalnoj Sloveniji u tom istom razdoblju egzistirao alpski facies lengyelske kulture. Time je korigirano ranije njegovo mišljenje da bi se Milojčićeva slavonsko-sremska kultura rasprostirala na tlu srednje Slavonije, te južno od tog prostora, tj. u sjevernoj i djelomično centralnoj Bosni, postojanje slavonsko-sremske kulture u novoj sistematizaciji posve je isključeno. Treba, međutim, istaći da alpski facies lengyelske kulture, u stvari, predstavlja eneolitsku, lasinjsku kulturu, kako su to i kasniji nalazi dovoljno uvjerljivo potvrdili.[6]

[4] R.R. Schmidt, 1945, str. 132. i 133; 159. i 160.
[5] V. Milojčić, 1949, str. 82. i d.
[6] J. Korošec, 1962, str. 30. i d.; Korošec, 1957a, str. 198. i 199.

Treća etapa u istraživanju neolita Međuriječja od srpsko-hrvatske granice prema zapadu započela je 1956. god. iskopavanjem u Malom Korenovu kod Bjelovara, koje je u ime Bjelovarskog muzeja izveo Stjepan Vuković. Godinu dana kasnije izvedena je jedna serija manjih iskopavanja u Vinkovcima (Ervenica i Ervenica-Trbušanci), u neposrednoj blizini Vinkovaca (Sopot) i kod Vinkovaca (Otok). Ta su istraživanja — uključujući i sav neolitski materijal u Arheološkom muzeju u Zagrebu, kao i korištenjem nalaza iz Muzeja Slavonije u Osijeku, muzeja u Vinkovcima, Sl. Brodu, Zemunu i Novom Sadu — omogućila da se prezentira jedna potpunija i realnija slika zbivanja u vrijeme neolita na tlu Slavonije i Srema (Dimitrijević, 1959); taj tekst, međutim, nije nikada objavljen, a njegovi elementi su upotrijebljeni tek deset godina kasnije (1968. i 1969). No, zato je 1961. god. prikazana slika neolita (i eneolita) na tlu sjeverozapadne Jugoslavije, a tom su prilikom objavljeni nalazi s Vukovićevih iskopavanja u Malom Korenovu kod Bjelovara, te ranije nepoznati nalazi iz Bjelovarskog muzeja. Na temelju stanja istraživanja do 1961. god. dispozicija kultura u Međuriječju bila je ova: a) rani neolit — starčevačka kultura, b) srednji i kasni neolit u zapadnom Sremu i većem dijelu Slavonije — bapsko-lengyelska kultura (koja odgovara Milojčićevoj slavonsko-sremskoj kulturi), c) srednji neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj — tip Malo Korenovo trakastokeramičke kulture (Bandkeramik), d) kasni neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj — bapsko-lengyelska kultura[7].

Istraživačka kampanja započeta 1956. god., dobila je na intenzitetu u razdoblju od 1962. do 1973. god. U tom je razdoblju iskopavano u Vinkovcima (bivša Tržnica), Klokočeviku (Klinovac), Bapskoj, Gradcu kod Pleternice (Pašnjak), Otoku i Gornjim Brezovljanima (sve u organizaciji Arheološkog instituta, a u Klokočeviku u suradnji s Muzejom brodskog Posavlja u Sl. Brodu). Manja istraživanja vodio je i Muzej u Sl. Brodu (Gornja Bebrina—Topolice) i Muzej u Kutini (Tomašica). U 1976. i 1977. god. izvedeno je nekoliko velikih zaštitnih zahvata u Vinkovcima. Gradski muzej je iskopavao na lokaciji buduće Name (2.680 m^2 površine; I. Iskra-Janošić) i lokaciji robne kuće »Zvijezda« na sjevernom dijelu tella »Tržnica« (285 m^2 površine; K. Minichreiter). Filozofski fakultet u Zagrebu vodio je radove na »Tržnici« na lokaciji budućeg hotela u jesen 1977. i proljeće 1978 (S. Dimitrijević i A. Durman). Površina iskopavanja od 2.100 m^2 uz prosječnu debljinu sloja od 3 m uvrštava ovaj zahvat u red najvećih iskopavanja na tlu Hrvatske. Sva tri spomenuta iskopavanja dala su starčevački stratum povrh zdravice. U 1977. god. započeo je A. Durman iskopavanje jedne starčevačke zemunice u Cerničkoj Šagovini kod Nove Gradiške (iskopavanja se nastavljaju). Time je slika starčevačke kulture u Hrvatskoj bitno dopunjena. U sjevernoj Bosni iskopavao je Ćiro Truhelka

[7] S. Vuković, 1958; Dimitrijević, 1959; Dimitrijević, 1961, str. 6—22; T. I—IV.

jedno sopotsko naselje još prije I svjetskog rata — u Donjem Klakaru, dok je Jozo Petrović prije nešto više od pet decenija istraživao naselje u Donjoj Mahali; na prvonavedenom lokalitetu kopao je u novije vrijeme i Brana Belić, dok je Đuro Basler istraživao naselje na Visokom brdu u Ljupljanici[8]. Količina informacija dobila je dimenzije koje su omogućile da se prikaže pouzdanija kulturna slika za veći dio prostora obuhvaćenog naslovom ovog poglavlja. Dosadašnji napori u Sloveniji nisu dali zadovoljavajućeg rezultata, dok se na tlu Baranje i Međimurja dosada nisu ni pokušavala istraživati neolitska naselja. Jedna od uočljivih negativnih dimenzija koje su iskazane u politici istraživanja jeste i nedostatak ne samo nekropola nego i pojedinačnih pokopa.

Preliminarna kulturna slika koja proističe iz stanja istraživanja prostora o kojemu je riječ bila bi ova:

a) Rani neolit — starčevačka kultura, pouzdano prisutna već od pretklasičnog razdoblja; rasprostire se u Međuriječju od Zemuna do Bjelovara (Ždralovi). Ona je ovdje naslijedila mezolitski supstrat koji bi se uklapao u uobičajenu sliku panonsko-podunavskog Tardenoisiena (Vindija II-a), ta manifestacija bi u nestarčevačkom prostoru vjerovatno i dalje trajala sve do nastupa keramičkog neolita.

b) Srednji neolit pokazuje jasnu diobu Međuriječja na četiri kulturne zone: Srem od Zemuna do poteza Ilok-Rača integralni je dio vinčanskog područja; od poteza Ilok—Rača prema zapadu do srednje Slavonije (Orljava?) pripada sopotskoj kulturi (tj. Milojčićevoj slavonsko-sremskoj kulturi); Moslavačka, Prigorska i Bjelovarska kotlina i zapadna Slavonija pripadaju korenovskoj kulturi linearnog kulturnog kompleksa, toj kulturi je, kako se čini, pripadala i pridravska zona do našičkog prostora prema istoku; područje koje se prostire zapadnije od Hrvatskog zagorja kulturno nije definirano.

c) Kasni neolit nalazi se, također, u znaku kulturne podvojenosti. Vinčanska kultura se nalazi u istom prostoru kao i ranije, jedino je u fazi Vinče D došlo u podunavskoj zoni do manjeg prodora prema zapadu, do Vukovara; sopotska kultura zadržava isto matično područje (uključujući i centralni dio sjeverne Bosne), ali se postupno širi prema zapadu; u sjeverozapadnoj Hrvatskoj je iz simbioze korenovskog supstrata i sopotske populacije ostvaren brezovljanski tip sopotske kulture; sopotska populacija je na prijelazu srednjeg u kasni neolit ili neposredno prije toga ostvarila dosta snažne ekspanzijske mogućnosti — u to će vrijeme padati ne samo prodor prema zapadu, tj. u korenovski kulturni areal, nego i prema jugu, tj. u centralni dio sjeverne Bosne (Donji Klakar, Donja Mahala), te prema

[8] S. Dimitrijević, 1968; S. Dimitrijević, 1969—1; D. Iveković, 1968, str. 363. i d; sl. 57—67; vidi još D. Iveković, 1966, str. 19—21; T. IV Ć. Truhelka, 1906; J. Petrović, 1925; A. Benac, 1964a, str. 136. i d.; T. III/8.

sjeveru, duž Dunava u podunavski dio Transdanubije (Bicske), gdje će se ostvariti još jedan regionalni facies ove kulture — Sopot—Bicske-tip. U drugom odsjeku kasnog neolita dolazi do totalne »sopotizacije« i sjeverozapadnohrvatskog prostora, te se brezovljanske individualne osobine uklapaju u sliku klasične kasnosopotske kulture. U kontinentalnoj Sloveniji, tačnije rečeno, u posavskom dijelu Dolenjske, iskazuje se — doduše s dosta oskudnim nalazima — jedna regionalna, subalpska varijanta lengyelskog tipa; taj nalazišni kompleks se može determinirati kao istočnoalpska ili subalpska lengyelska kultura — ovu ni u kojem slučaju ne treba identificirati s eneolitskom lasinjskom kulturom (Ajdovska jama kod Nemške Vasi, stratum IV). Nastupom eneolitskih manifestacija, bilo ranobadenske, bilo ranolasinjske kulture, prestale su živjeti sve ovdje pobrojane kulturne pojave u svojim izvornim oblicima.

Ovakva dispozicija kulturnih pojava na tlu Međuriječja i susjednih oblasti odgovara slici kakva je prezentirana 1971. god. i nadopunjena novijim saznanjima (Brezovljani, Ajdovska jama i sl.)[9]. Iz razloga koji su maločas istaknuti, poznavanje pobrojanih manifestacija nije ujednačeno; neke od njih su poznate sa samo nekolicine, neke samo sa jednog jedinog nalazišta (Brezovljani), neke opet samo po nekoliko ulomaka keramike (subalpska lengyelska kultura).

RANI NEOLIT

STARČEVAČKA KULTURA

Prvi starčevački nalazi iz Međuriječja došli su u Arheološki muzej u Zagrebu još 1894. god. iz Vukovara (Gimnazija); no prvi spomen te manifestacije u naučnoj literaturi dolazi tek 1945. god. zahvaljujući R. R. Schmidtu, koji objavljuje izbor starčevačkih nalaza s *Vučedola* i *Sarvaša* s ispravnom atribucijom. U kronološkom sistemu Vladimira Milojčića ti su nalazi vremenski preciznije opredijeljeni (1949. i 1950); u monografskom djelu Drage Garašanin oni su također sumarno opisani (1954)[10]. Iscrpnije objavljivanje starčevačkih nalaza iz sjeverne Hrvatske uslijedilo je tek 1969. god. Ti su nalazi još jednom pregledno interpretirani u 1971. god., a 1974. god. u pokušaju prezentiranja kronološkog sistema za ovu kulturu

[9] S. Dimitrijević, 1969—2; S. Dimitrijević, 1977 (Brezovljani); P. Korošec 1975, str. 173, i citirani nalazi (Ajdovska jama IV).

[10] V. Milojčić, 1949, str. 85; V. Milojčić, 1950, str. 110. i 111; D. Arandelović-Garašanin, 1954, str. 45. i 46 (tačke 60—65).

oni su u tom sistemu našli preciznije vremensko svrstavanje. Na taj je način odnos između ukupnog fundusa starčevačke građe s tla sjeverne Hrvatske i količine objavljenih nalaza dosegao zadovoljavajuću razinu. Tome su doprinijeli i napori da se novootkrivena nalazišta prezentiraju naučnoj javnosti (Z. Marković)[11].

Osim iskopavanja na *Vučedolu (Gradac*, 1938) i u *Sarvašu (Vlastelinski brijeg*, 1942. i 1943), koja je izveo R. R. Schmidt i sa kojih je bio dostupan samo jedan manji fundus nalaza, izvedena su manja iskopavanja u *Vinkovcima (Ervenica* — 1957, *Tržnica* — 1962) i *Vučedolu (Karasovićev vinograd*, 1967). Jedan zaštitni zahvat izveden je u *Ždralovima* kod Bjelovara (Z. Lovrenčević, 1968), te kontrola jedne gradnje puta na *Igraču* kod Slavonskog Broda (Jesenka Miškiv, 1974)[12]. U najnovije vrijeme započelo je pokusno iskopavanje u *Cerničkoj Šagovini* kod Nove Gradiške (A. Durman, 1977; iskopavanja se nastavljaju), no najveći su radovi izvedeni također u najnovije vrijeme — u *Vinkovcima*. Zaštitno iskopavanje na lokaciji »*Nama*« otkrilo je površinu starčevačkog naselja u opsegu 2.680 m² (Ivana Iskra—Janošić, 1976/1977), a na naselju poznatom pod nazivom »bivša Tržnica« zaštitnim iskopavanjima na dva objekta (»*Zvijezda*«, na površini od 285 m² pod vodstvom Kornelije Minichreiter; »*Hotel*«, 2.100 m² pod vodstvom S. Dimitrijevića i A. Durmana) otkriven je znatan dio, već od ranije poznatog, starčevačkog naseobinskog prostora. Na taj način su Vinkovci sa 5.300 m² istražene površine starčevačkih naseobinskih segmenata ušli u red najbolje istraženih lokaliteta ove kulture uopće.

RASPROSTIRANJE STARČEVAČKE KULTURE U HRVATSKOM DIJELU MEĐURIJEČJA

Još do prije nekoliko godina smatralo se da će istočna Slavonija predstavljati najzapadniju periferiju starčevačkog kulturnog prostora, no s otkrićem starčevačke jame u Ždralovima kod Bjelovara (Z. Lovrenčević, 1968) ta je granica pomaknuta prema zapadu za cca 140 km. Starčevačko prisustvo u zapadnim regionima potvrđeno je i novootkivenim naseljima u Cerničkoj Šagovini kod Nove Gradiške i Staroj Rači nedaleko Bjelovara. Najgušća koncentracija naselja i dalje je na tlu zapadnog Srema i istočne Slavonije (Vučedol—Gradac, Vinograd Streim i Vinograd Ka-

[11] S. Dimitrijević, 1969—1, R. 1/3—5; T. 2—15. S. Dimitrijević, 1969—2, str. 42 i d; T. III—VI. S. Dimitrijević, 1974, str. 75, 77, 78, 85. i d.; T. IV; V/1—3; XIV—XVIII; XIX/1—6; XXII; Z. Marković, 1971 (Podgorač-Breške).

[12] Vidi prethodnu bilješku. Nalazi s iskopavanja na Vučedolu 1967 (Karasovićev vinograd) nisu objavljeni. Konstatirana je jedna starčevačka jama s klasično ukrašenom grubom keramikom, manjim brojem prelazne i fine keramike, a bez slikanog posuđa. Nije moguća preciznija datacija nalaza — osim pripadnosti klasičnim fazama. Za uvid u nalaze s »Igrača« zahvaljujem se srdačno kolegici Jesenki Miškiv.

rasović; Lipovac, jugoistočno od Vinkovaca; prostrani naseobinski kompleks i jedno sezonsko stanište u Vinkovcima; Sarvaš; Gorjan—Tomašanci, sjeverno od Đakova). Jasnije je i prisustvo starčevačke populacije u srednjoj Slavoniji (Našice—Ciglana; Podgorač kod Našica; Igrač kod Sl. Broda). Starčevačke nalaze treba očekivati i u Baranji, jer je evidentan jedan prodor starčevačke populacije spiraloid B-horizonta duž Dunava u Transdanubiju (Medina i Harc)[13].

KRONOLOŠKO VREDNOVANJE STARČEVAČKIH NALAZA U CENTRALNOJ ZONI SJEVERNE JUGOSLAVIJE

Prisustvo pretklasične starčevačke kulture na Igraču kod Sl. Broda ukazuje na vrlo rano uključivanje istočne i srednje Slavonije u integralni prostor ove kulture. To znači da je na ovom tlu starčevačka kultura proživjela sve, ili bar gotovo sve, etape svog kulturnog razvitka. Prodor prema zapadu, u pravcu Bjelovara, uslijedio je, kako se čini, bliže kraju ove kulture. U tom je prostoru ostvarena slika ove manifestacije, koja u priličnoj mjeri odudara od klasičnih predodžbi, pa će to biti razlogom da se ovaj facies izdvoji kao zaseban tip — tip Ždralovi starčevačke kulture. No, podvajanje starčevačke kulture u finalnom razdoblju njene egzistencije bilo je već i ranije pretpostavljeno, pa ta pojava neće činiti sliku ove manifestacije složenijom nego što se ona dosada činila. Veći je problem apliciranje jednog od kronoloških sistema, koji se nalaze u upotrebi, a o kojima je bilo riječi u poglavlju »Starčevačka grupa« M. Garašanina ove knjige. Kronološki sistem, koji je apliciran na ovom mjestu, opsežno je obrazložen u ranijim tekstovima, a odnosi se prvenstveno na južnopanonski, dakle, podunavski prostor starčevačke kulture. Sumarno pobrojani stupnjevi i faze tog sistema su ovi:

Pretklasična starčevačka kultura
Monohrom-stupanj,
Linear A-stupanj ili bijeli linearni stupanj;

Ranoklasična starčevačka kultura
Linear B-stupanj ili tamni lenearni stupanj,
Girlandoid-stupanj;

Kasnoklasična starčevačka kultura
Spiraloid A-stupanj,
Spiraloid B-stupanj.

[13] N. Kalicz-J. Makkay, 1972a, sl. 1—4.

Ove tri faze sa šest stupnjeva, unatoč nekim različitim interpretacijama pojedinih razvojnih etapa, u osnovi se mogu sinhronizirati sa tri faze starčevačke kulture, kako ih u ovoj knjizi opisuje M. Garašanin[14]. U okvirima kasnoklasične starčevačke kulture bit će opisan i regionalni tip Ždralovi (regionalni »final«).

NASEOBINSKI POKAZATELJI I POKOPAVANJE MRTVIH

Topografske osobine starčevačkih naselja u sjevernoj Hrvatskoj identične su onima iz drugih regiona ove kulture (vidi poglavlje M. Garašanina). Naseobinski elementi u užem smislu nisu, međutim, dovoljno dokumentirani. Tako nije poznata debljina starčevačkog stratuma u Sarvašu, kao ni oblici jama. Na vučedolskom Gradcu je starčevački stratum od 0,60 m debljine bio oštećen badenskom građevnom aktivnošću. Na Karasovićevom vinogradu na Vučedolu otkrivena je jedna starčevačka jama manjeg i najjednostavnijeg tipa — također ispod badenskog stratuma (1967). Naseobinska situacija u Vinkovcima pokazuje jedan složeni kompleks koji se proteže na lijevoj obali Bosuta (koji ovdje čini izraziti luk) u dužini od više od 1 km. Na toj se površini iskazuju prekidi u horizontalnim vezama pojedinih naseobinskih sektora, a samo na rijetkim mjestima pokazuje se i vertikalna stratigrafija. Na »Tržnici« starčevački stratum obuhvaća od 0,50 do 1,00 m debljine, u »Ervenici« od 0,20 do 0,50, dok na nekim, ne udaljenim, sektorima istog lokaliteta (Ervenica) starčevački stratum uopće nije obrazovan.

U dispoziciji objekata moguće je na većim površinama istraženih vinkovačkih naseobinskih zona zamijetiti neke pravilnosti. One se očituju u koncentraciji objekata — u pravilu se radi samo o jamskim objektima. Tako je prvo na »Nami« (2.680 m^2 površine) zapaženo koncentriranje objekata gotovo isključivo u sjevernoj zoni iskopane površine, na »Tržnici« na sjevernoj i južnoj zoni s »prazninom« u centralnom prostoru — ta praznina se, međutim, ne iskazuje nedostatkom stratuma, nego nedostatkom jama i vrlo malenom količinom nalaza. Iz toga se može zaključiti da bi mogla postojati određena grupacija objekata, možda po porodičnim ili nekim drugim plemenskim vezama, ali i s izvjesnim vremenskim razlikama — koje mogu, ali i ne moraju postojati. Vinkovački naseobinski kompleks je u principu jednoslojan, samo na nekim sektorima naselja na bivšoj »Tržnici« (sjeverna i jugozapadna zona) iskazuju se dva horizonta — linear B i povrh njega spiraloid B-horizont. Razlog tome je jamski način života, dakle,

[14] O odnosu različitih kronoloških sistema: S. Dimitrijević, 1974, str. 66. i d. Sistem Dimitrijević opsežnije: o.c. str. 82 i d.

neposredno ukopavanje stambenih i pomoćnih objekata u zdravicu; ukopavanje je teško izvedivo iz debljeg kulturnog sloja i u pravilu je takav način izbjegavan. Vremenska distinkcija naseobinskih faza iskazuje se u pravilu na horizontalnom planu (horizontalna stratigrafija), a kada postoji vertikalna stratigrafija, ona gotovo uvijek pokazuje znatne prekide u kontinuitetu. Stoga je metodološki vrlo nesigurno bilo koji vertikalni slijed starčevačkih horizonata na nekom naselju determinirati u smislu punog razvojnog kontinuiteta[15].

Starčevački stratum na vinkovačkoj »Tržnici« iskazuje se još nekim osobenostima, prije svega izuzetnom čistoćom — u stratumu i jamama nema nikakvih otpadaka od hrane, aglomeracija pepela ili bilo čega drugog što bi poremetilo prirodnu čistoću prostora. Takva okolnost čini stratum slabo čitljivim u smislu distinkcije na pojedine faze stanovanja.

U Vinkovcima nisu nigdje zapaženi ostaci nadzemne arhitekture, također ni na drugim naseljima sjevernohrvatskog starčevačkog prostora. Treba, prema tome, uzeti kao normativ za ovaj prostor isključivo jamske oblike naseobinskog života. Jamski se objekti po obliku i namjeni mogu podijeliti na manje okrugle ili ovalne jame standardnog promjera od cca 2,0 do ispod 3,0 m, relativno duboko ukopane (oko 1,0 do 1,5 m) — dio ovih jama je služio kao sezonsko stanište i ujedno jama za otpatke (Vinkovci—Pjeskana). Slijede složeni objekti srednje veličine (4,0 do 6,0 m promjera) bubrežaste, višećelijske kompozicije s ukopavanjem u zdravicu do ispod 1,0 m. Najljepši primjer ovakvog objekta je jama u obliku trolisne djeteline (Vinkovci—Tržnica, južna zona, 1962). Taj tip objekta pokazuje apsolutnu podudarnost s jamama linearnotrakaste keramike srednjoevropskog prostora. Treći oblik ukopavanja predstavljaju zemunice. Od svih vinkovačkih objekata samo se jedan može s punom sigurnošću determinirati kao zemunica, to je objekt u južnoj zoni »Tržnice« (1977). Objekt ima trapezoidni, višećelijski oblik — dimenzija 8,10 × 5,0 (s ulaznim pristupom 8,10× 5,90). Da se radi o zemunici, govori vanjski i unutrašnji niz rupa od kolaca, tačnije oblica, jer promjer rupa ne prelazi 10 cm. U strmi zid zemunice također su bili zabodeni potporni, koso ili gotovo horizontalno položeni kolčići, koji su statički učvršćivali unutrašnji red nosivih kolaca. Zemunicom se može proglasiti i onaj objekt koji ukazuje na drugačiju konstrukciju krovnih nosača — u takvom slučaju moraju postojati u stijenu urezani stepenasti oslonci za grede; svaki drugi ukopani objekt

[15] U najnovije vrijeme tako čini M. Nica. On je kombiniranjem vertikalne i horizontalne stratigrafije u Circei (Rumunija) izdvojio četiri razvojne etape i ove definirano kao Starčevo I—IV po Milojčiću, odnosno kao Protostarčevo i Starčevo I—III po jednoj modificiranoj shemi D. Garašanin. Pri tome će Circea I, u kojoj se vidi stil lineara A, dakle, Donje Branjevine II i Gura Baciului, biti identificiran s fazom Milojčić I, koja, kao što je poznato — nema slikanja. Circea, međutim, po mišljenju autora ovog teksta, jasno potvrđuje kronološki sistem koji je prezentiran u ovom poglavlju, jer ukazuje na redoslijed: linear A (Circea I) — girlandoid (Circea II) — spiraloid A (Circea III) — spiraloid B (Circea IV). Između horizonata Circea I i II postoji hiatus, koji odgovara horizontu linear B. Vidi: Nica, 1977, str. 13. i d.; 52 i 53 (kronološka valorizacija).

koji ne posjeduje ovakve pokazatelje, odnosno rupe od kolaca — nije moguće determinirati kao zemunicnu nastambu. U sjevernoj zoni »Tržnice« zapaženi su i veći, plitko ukopani prostori (do najviše 0,50 m), nepravilnog oblika. Takvi prostori služili su za svakodnevne poslove i čine standardni životni ambijent, odnosno »prostor za dnevni boravak«. Identični elementi pokazali su se, na primjer, i na trakastokeramičkom naselju u Malom Korenovu. Oni se mogu jasnije definirati tek na relativno velikim, iskopanim površinama. U Vinkovcima (»Tržnica«) zapaženo je i više ognjišta na otvorenom prostoru, no samo je jedno bilo posve sačuvano — ono je ovalnog oblika promjera do 0,80 m, a površina mu je bila višestruko obnavljana.

Južna zona »Tržnice« čini jedan neobičan i vrlo složen, gotovo kompletan mikroregion. Ovdje je prisutna zemunica, »trolisna jama« u njenoj neposrednoj blizini, jedan pravilan, 4 m dug rov, V-presjeka, ukopan do 1 m dubine, također u nesposrednoj blizini zemunice i »trolisne jame«[16]. Uz sjeverni rub zemunice otkrivena su tri pokopa, a sjevernije od zemunice još jedan. Na udaljenosti nešto manjoj od 6 m sjeverno od zemunice otkrivena je jedna duguljasta peć pačetvorinastopotkovaste osnove (1,95 × 0,80 m), lučno presvođena, koja je, po svemu sudeći, bila namijenjena lončarskoj produkciji. Ovaj segment starčevačkog naselja u Vinkovcima iskazuje neke složenije, ali uzajamno konvergentne naseobinske elemente, vezane u jednu mikrorajonsku cjelinu.

Na »Nami« se ponavlja identična kompozicija naselja. U sjevernoj se zoni iskazuje jedna grupa ukopanih objekata u zbijenom rasporedu, dakle, jednoj cjelini, u sredini iskopa nema ukopavanja, a na južnom se sektoru opet ukazuje jedan skup jamskih objekata. Najveći objekat u sjevernoj zoni ima dimenzije 12,5 × 6,5 m i ima poligonalnobubrežasti oblik, te bi, po kompoziciji sudeći, mogao biti jedan zemunični objekt. Na to bi mogli ukazati i naknadno položeni grobni ukopi, ukupno četiri groba, također smještena na periferiji objekta. Zapadno i jugozapadno od ove vjerovatne zemunice nalazila su se još dva veća, ali vrlo nepravilna objekta (9,70 × 5,5; 9,5 × 4,0, odnosno 8,5), dok je sedam manjih i srednjih jama zaokružilo ovaj naseobinski blok u jednu cjelinu elipsoidnog oblika. Najveći objekt u južnoj zoni ima dimenzije 11,0 × 4,0, sjeverno od njega su tri objekta srednje veličine (5,0 × 4,0; 6,0 × 4,7; 6,0 × 4,5) i dvije manje jame[17]. S obzirom na okolnosti da su situacije na »Nami« i »Tržnici« u smislu naseobinskog rastera gotovo posve podudarne, mogli bi se uz izvjesne rezerve ovi pokazatelji uzeti kao graditeljski normativ u vrijeme kasnoklasične starčevačke kulture na ovom prostoru.

---

[16] S. Dimitrijević, 1966, sl. 3 — stratigrafski profil južnog sektora »Tržnice«. U profilu je vidljiv presjek rova V-oblika.

[17] Za podatke i uvid u terensku dokumentaciju dugujem zahvalnost kolegici Ivani Iskri-Janošić.

Na »Tržnici« su otkrivena četiri starčevačka pokopa, kako je već rečeno — u južnom sektoru naselja. Jedan grob je bio dječji, tri su pripadala odraslim osobama, svi su bili »zgrčenci«. Dva odlično sačuvana pokopa pokazuju polaganje pokojnika na desni bok. Dječji ukop je sadržavao kao priloge dvije ranovičanske posude, ulomke starčevačke keramike i jedan amulet od spondilusa. Na »Nami« su na perifernim dijelovima vjerovatne zemunice otkrivena četiri groba — svi na sjeverozapadnom i sjevernom rubnom sektoru jame. Svi pokojnici su položeni u zgrčenom položaju, bilo na lijevi, bilo desni bok. Jedan je grob sadržavao prilog — jednu veću starčevačku zdjelu, oštro prelomljenog bikoničnog oblika (spiraloid B-stupanj)[18]. Na taj se način i ovdje ukazuje gotovo identična slika kao na »Tržnici«. U blizini jama u Ulici 1. maja (Vinkovci; zapadna, pribosutska zona starčevačkog naseobinskog kompleksa) otkriven je pri javnim radovima koncem pedesetih godina jedan grob bez priloga, ukopan u zdravicu, na relativno velikoj dubini. Skelet je bio uništen, a sačuvana glava je pokazala neke zanimljive sekundarne antropološke osobine (posve ravna i glatka gornja površina svih zubi)[19].

Dok u oblicima sahranjivanja (pokopavanje u naselju) sjevernohrvatski prostor pokazuje standardne pokazatelje, naseobinski elementi ukazuju na izvjesna odstupanja od balkanskih normativa. Ta se odstupanja iskazuju, prije svega, nedostatkom nadzemnih objekata (kuća), kakvi su poznati iz prostora uže Srbije. Preferiranje jamskog, odnosno zemuničnog oblika naseobinskog života moralo je biti uslovljeno akceptiranjem mezolitske tradicije, kao što je apliciranje nadzemnih zgrada u Srbiji moralo biti uslovljeno bilo vezama s južnobalkanskim prostorom, bilo nasljeđem koje vezuje na lepensku tradiciju derdapskog prostora. No, nešto primitivnija naseobinska struktura na tlu sjeverne Hrvatske mogla je biti uslovljena i izvjesnom udaljenošću od primarnog kulturnog izvorišta.

KERAMOGRAFIJA MEĐURIJEČJA IZ ASPEKTA RAZVOJA STARČEVAČKE KULTURE

Kako posuđe, tačnije rečeno — ulomci posuđa čine cca 95%, a ponekad i više od cjelokupnog nalazišnog fundusa na nekom lokalitetu, moguće je dati cjelovitiju sliku zapravo samo o lončarskoj produkciji. Materijalna kultura ovog razdoblja iz hrvatskog dijela Međuriječja bit

[18] I za ovaj podatak dugujem zahvalnost kolegici I. Iskri-Janošić.

[19] Matija Klein, službenik Gradskog muzeja u Vinkovcima u penziji, izrazio je u povodu ovog nalaza lubanje mišljenje da je ravna površina zubi nastala uslijed žvakanja sirove pšenice, te da su identični slučajevi konstantirani u grobovima rimskih legionara, koji su na maršu također žvakali sirova zrna pšenice. Nisam bio u mogućnosti da provjerim ovaj podatak, ali se on čini prihvatljivim.

će prezentirana u okvirima kronološkog sistema koji je nešto ranije sumarno naveden.

Starčevačka gruba keramika izvedena je istim tehnološkim postupkom kao i fina. Ona sadrži nešto veće količine pljeve i odlikuje se specifičnim tehnikama površinskog ukrašavanja. Fino monohromno posuđe ima mehanički uglačanu površinu, koja može doseći i vrlo visok sjaj; ona nikada nema klasičnu prevlaku. Ima primjese pljeve, a od linear B-stupnja može imati i manje primjese pijeska. U klasičnim fazama starčevačke kulture iskazuje se i jedna kategorija robe koja se oblicima mahom podudara s onima fine keramike, no ona nema sjajno uglačanu površinu. Njena površina je ili ravna, ali neuglačana (mat) ili ovlaš polirana (polumat) — ta kategorija robe naziva se prelaznom keramikom, a po svojim osobinama odgovara finoj keramici u Körös-kulturi. Ona je u pretklasičnoj fazi gotovo isključivo crvene, a u klasičnim fazama oker ili sivkastooker boje. Fina monohromna roba pokazuje veću lepezu boja, ali se i ovdje iskazuju neki standardi. Slikano posuđe ima u pravilu iste oblike kao fina monohromna keramika, no u klasičnim fazama je slikanje aplicirano pretežno na posude na nozi (mahom zdjele na nozi). Slikanje je u pravilu izvedeno nakon pečenja, a izvodi se pastozno i lazurno; ovo potonje dolazi rjeđe, i to pretežno pod konac ove kulture. Stabilnost slikanog uzorka ne zavisi ni od boje ni od namaza, nego od kvaliteta veziva koje se dodaje pigmentu, kao i kvaliteta pečenja, ali znatnu ulogu ima i kvalitet gline. Kod kvalitetne gline i dobrog pečenja sačuva se površina, a time slikani uzorak čak i kod loših uslova prirodne konzervacije. Boje kojima je izvedeno slikanje su najvećim dijelom željezni oksidi s različitim dodacima u funkciji tamnih boja (crvena do crnosmeđa), dok bi bijela boja mogla biti i organskog porijekla.

a. Pretklasična starčevačka kultura

Pretklasičnu starčevačku kulturu na prostoru o kojem je ovdje riječ prezentira predbarbotinsko razdoblje ove kulture. Ova faza je, po mišljenju autora ovog teksta, na širem prostoru predstavljena s dva stupnja — monohromnim (Starčevo monohrom) i bijelim linearnim, odnosno linear A-stupnjem. Ta je faza identična Protostarčevu I i II D. Srejovića, dok po M. Garašaninu ova dva horizonta predstavljaju jednu izdvojenu, regionalnu grupu Gura Baciului[20].

Ovoj fazi bi u Hrvatskoj pripadalo nalazište Igrač kod Sl. Broda. Nalazi potječu iz jednog jednoslojnog horizonta, relativno plitko lociranog, pa su uslovi prirodne konzervacije bili dosta nepovoljni. Uslijed toga nije moguće odrediti da li na Igraču nema slikane keramike ili ona nije sačuvana. Odsustvo barbotinskog ukrašavanja svakako ukazuje na pretklasično

[20] Za monohromni i linear A-stupanj vidi opis i podatke o izvorima kod: S. Dimitrijević, 1974, str. 82—85; T. I i II.
Za definiciju Protostarčeva po D. Srejoviću usp.: Srejović, 1971, str. 14. i 15 (opis kronološkog sistema); detaljni opisi etapa: str. 7. i d.

razdoblje, a dosta jak udjel ukrašavanja noktom i vrhom prsta (pseudo-impresso) sugerira ili vrijeme kasnijeg monohromnog stupnja (monohrom B; horizont Lug-Zvečka) ili linear A-stupnja (horizont Donja Branjevina II, odnosno Gura Baciului I). Prisutnost pretklasične starčevačke kulture na tlu srednje Slavonije ukazuje na povlačenje zapadnih granica rasprostiranja već u najranijoj etapi razvoja ove kulture — dalji prodori prema zapadu uslijedili su, koliko je danas moguće utvrditi, tek u završnom razdoblju starčevačke kulture[21].

b. Ranoklasična starčevačka kultura

Ranoklasičnu fazu starčevačke kulture autor ovog teksta označava masovnim nastupom barbotinske robe, uvođenjem posuda na srednjovisokoj nozi i apliciranjem tamno slikanih uzoraka u kojima neće biti zastupljeno spiraloidno slikanje. Sve ono što je kreirano u ovoj razvojnoj etapi zadržat će se — uz male iznimke — sve do kraja starčevačke kulture. I ova se faza može podijeliti na širem prostoru na dva stupnja — jedan linearni, tačnije rečeno, tamni linearni (linear B), te jedan girlandoidni stupanj (girlandoid). U girlandoidnom horizontu dolazi do apliciranja lučnih, tj. girlandoidnih uzoraka, kao i jakog udjela bijelog slikanja, koje u prethodnom horizontu može doći samo iznimno. Linear B-stupanj je na tlu sjeverne Hrvatske relativno dobro zastupljen, napose u Vinkovcima, dok je prisustvo girlandoidnog horizonta dosta nesigurno (Sarvaš, Vinkovci—»Tržnica-Zvijezda«, jama).

LINEAR B ILI TAMNI LINEARNI STUPANJ

Ovaj horizont poznat je s tla istočne Slavonije i zapadnog Srema od ranije jedino iz Vučedola (Gradac, R. R. Schmidt, 1938), ali po dosta oskudno objavljenim nalazima. Jasniju sliku o ovoj razvojnoj etapi pružilo je iskopavanje na bivšoj »Tržnici« u Vinkovcima (Tržnica-Hotel, 1977. i 1978). Sjeverni sektor ovog naselja dao je u donjem starčevačkom horizontu brojne nalaze, koji ovaj horizont uvrštavaju u najbolje predstavnike ovog stupnja na tlu Jugoslavije, napose u odnosu na slikano posuđe.

---

[21] Lug-Zvečka: J. Todorović, 1966; Donja Branjevina II: S. Karmanski, 1968a, str. 4. i 5; 10. i 11; sl. 4, 5, 9; T. I; II; III/1—12; IV/1—6, 9, 14; V/1—5, 7—9; S. Karmanski, 1968b, str. 2. i d.; T. II/4, 5; IV; S. Karmanski, 1975, str. 6. i 7; T. II-VI i prilog 3 (D. Branjevina II); str. 7. i 8; T. VII—XII i prilog 4 (Donja Branjevina III'—II' — taj horizont predstavlja stupanj linear A-2, dakle, kasni linear A; taj horizont nagovještava znatne izmjene u procesu razvoja pretklasične starčevačke kulture, odnosno dolazeću ranoklasičnu fazu). Vidi još: Karmanski, 1975a. Gura Baciului: N. Vlassa, 1972.
Nalazi s »Igrača« u znatnoj su mjeri slični onima iz Mostonge I, iako pokazuju slabiju razvijenost dekorativnog stila — Mostonga I: S. Karmanski, 1968, str. 2; T. VI—XI, XII/1. Mostonga I pokazuje razvijenije oblike grubog ukrašavanja od Donje Branjevine II, te bi stoga mogla ići u konac linear A-stupnja.
Za uvid u nalaze s lokaliteta »Igrač« zahvaljujem se kolegici Jesenki Miškiv. Nalazi se čuvaju u Muzeju brodskog Posavlja u Sl. Brodu.

Zastupljene su sve standardne vrste posuda — u ukupnoj sumi (statistika za 1977) nađenih predmeta (643 primjerka) grubo posuđe zauzima 27,84%, prelazno 14,62%, fino 12,91%, a slikano 44,63%. Prilično je iznenađujuća okolnost da slikano posuđe ovdje ima izrazitu prevlast u odnosu na ostale kategorije keramičke produkcije. U grupi grubog posuđa dominiraju klasični bombasti lonci sa zadebljanim dnom. Kod ukrašavanja grubog posuđa izrazito prevladava kanelirani barbotine (14,93% od svih nalaza, a 53,63% od grubog posuđa), slijedi pravi (amorfni) barbotine (8,24% od svih nalaza, a 29,60% od grubog posuđa), sve ostale vrste ukrasa (urezivanje, pseudoimpresso, grebanje oštrim predmetom) slabo su zastupljene. Dosta je značajan podatak da pseudoimpresso ukrašavanje (otiskivanje nokta ili vrha prsta) ima dosta minoran procent u tom udjelu (1,39% od svih nalaza, a svega 5,02% od grubog posuđa). U kategoriji prelaznog posuđa mahom su zastupljene posude na nogama, te dva fragmentirana žrtvenika. Od 83 primjerka finog posuđa samo se kod malog broja mogu prepoznati oblici — to su mahom zdjele na nogama s crvenim »pseudoslipom«, ali dolaze i oker i smeđkaste površine, dok se sivo i crno posuđe javlja samo iznimno. Oblici su posve podudarni s onima kod slikanog posuđa.

Slikano posuđe sa 44,63% predmeta od svih nalaza iskazuje se kao dominantna i najkarakterističnija kategorija nalaza. Ako se ima u vidu da odgovarajući horizont Lepenskog vira (III-b) ima minoran, gotovo zanemarljiv, procent slikanog posuđa, a da ni u Obrama I udjel slikanog posuđa nije snažan, što se vidi i u Gornjoj Branjevini I'a — onda je udjel slikanog posuđa u Vinkovcima, kao i apsolutna cifra od 287 primjeraka vrlo impresivna, ali se istovremeno ne može uzeti kao normativ. Vjerovatno će udjel od cca 25% slikanog posuđa biti u podunavskim regionima bliži stvarnom standardu, odnosno normativu.

Faktura finog posuđa ovdje je vrlo kvalitetna i ona nastavlja tradiciju pretklasične starčevačke kulture. Posuđe, međutim, ima i manje količine pijeska u glini, što se ranije smatralo tipičnim za najmlađi starčevački horizont. Posuđe je dobro pečeno, ima crnu jezgu i ciglastocrveni »omotač«, te sjajno uglačani pseudoslip, pretežno crvene boje koja varira od cinobera do ciglastocrvene. Manji broj predmeta ima oker boju, no ti su za nijansu slabije kvalitete. Dominiraju zdjele na nozi, bilo jednostavnog zaobljenog, bilo lakog S-profila (T. XLI, 5). Nešto su rjeđe posude bombastog ili trbušastog oblika s vertikalno probušenom ušicom (T. XLI, 7). Slikanje je izvedeno crvenosmeđom ili tamnosmeđom bojom, bilo u pastoznim, bilo lazurnim, gotovo prozračnim namazima (T. XLI, 7). Lazurnije slikanje čini se da je postojanije. Tehnika slikanja je standardna, no dio predmeta je slikan vrlo uskim potezima kista i izvanrednom preciznošću. Motivi su gotovo isključivo linearni. Od ukupnog fundusa slikane keramike oko 95% je ukrašeno na standardni linearni način — to su klinaste trake, ispu-

njene šrafiranjem ili mrežom (rjeđe motivom riblje kosti), ili uske klinaste trake, koje dolaze u manjem broju. Koncepcija dekoracije pokazuje horizontalnu borduru ispod usta posude (mahom traka ispunjena mrežom — T. XLI, 7), no ova može i izostati, te vertikalno smješten niz klinastih traka ili klinova. Taj standardni motiv se ponavlja s malobrojnim odstupanjima — odstupanja se javljaju pretežno u izvedbi bordure ispod usta. Bordura može biti i dosta složene kompozicije (T. XLI, 8), može biti u obliku cik-cak motiva (T. XLI, 2), kao i u nizu valovnica (T. XLI, 4). Valovnice (ukupno dva primjerka) jedini su krivolinijski motivi u vinkovačkom horizontu ovog stupnja. Kod posuda s visokim vratom vrat može biti pokriven snopom uskih, kosih linija ili mrežom. Složenije kompozicije zastupljene su s vrlo malobrojnim nalazima. To se odnosi, prije svega, na horizontalnu organizaciju motiva u kojima zubasto-trokutasti uzorci igraju dominirajuću ulogu (ukupno dva primjerka — T. XLI, 3), a zatim i na dvored šrafiranih trokuta s negativnom cik-cak trakom između ovih (T. XLI, 8) — taj motiv je u bijeloj izvedbi inače dobro poznat iz Starčeva, kao i iz Sarvaša (kao i sjeverne zone »Tržnice«, lokalitet »Zvijezda«). Dosta je neočekivan i neobičan u ovom prostoru motiv masline (ukupno tri fragmenta, vjerovatno od iste posude — T. XLI, 1), koji u Anzabegovu dolazi izveden bijelom bojom. Ova posuda (kao i neki drugi primjerci) zakrivljenošću usta i debljinom stijena (do 1,3 cm) ukazuje na relativno velike dimenzije predmeta, što znači da su i posude velikih dimenzija bile ukrašene slikanjem. Ukrašavanje unutrašnje strane posude (ispod ruba usta) relativno je rijetko zastupljeno. Svi stilski elementi ovog naseobinskog segmenta ukazuju na jedan razvijeni, ali ne i kasni linear B-horizont. On se može dobro vezati uz horizont Donja Branjevina I'a — Lepenski vir III-b — Divostin III — Obre I/I—II[22].

Na lokaciji »Zvijezda« se iskazala slična situacija kao u sjevernoj zoni sektora »Tržnica-Hotel«, jer se ova dva sektora međusobno nadovezuju jedan na drugi. U gornjem je horizontu starčevačkog stratuma prisutan spiraloid B-stupanj, koji je preslojio jedan ranoklasični horizont. Jedna od jama pripada ovom potonjem horizontu, ali je ona, pored tamno slikanih linearnih uzoraka, dala i nekoliko primjeraka bijelo slikanog posuda (pet fragmenata). Bijelo slikani uzorci se stilski vežu uz slične primjerke iz jame 7 u Starčevu, a i kod tamno slikanih uzoraka prevladavaju složenije

[22] Za opis linear B-stupnja usp.: S. Dimitrijević, 1974, str. 85. i 86; T. III; T. IV/1—3 (Vučedol-Gradac). Schmidt, 1945, str. 53. i 54; T. 19 (Vučedol-Gradac).
Donja Branjevina I'a i I'b: S. Karmanski, 1968a, str. 8—10, 11 i 12; sl. 17—26; T. III/13, 14; IV/10, 11, 15; V/6; S. Karmanski, 1968b, str. 20. i d.; sl. 6. i 7; S. Karmanski, 1975, str. 8—12; T. XIII—XIX i prilozi 5. i 6; vidi još: S. Karmanski, 1975a.
Lepenski vir III-b: D. Srejović, 1971, str. 9. i 10; T. 5/22—24; 7/2, 5, 6; 9/1, 3, 4; 10/3—6; 11/1—4, 6, 7; 12/1, 2, 5; 13/6, 7, 10; 14/2, 5, 7; 15/1, 2, 7.
Divostin: McPherron-D. Srejović, 1971. Izbor tipičnih nalaza bio je izložen na izložbi u povodu VIII internacionalnog kongresa prethistorijskih i protohistorijskih nauka, Kragujevac, 1971.
Obre I (horizonti I i II): A. Benac, 1973a, str. 49. i d., 53. i d.; 67. i d.; T. XIII/1,2; XIV—XXV.

kompozicije. Također će umjesto crvene osnove dominirati tamna oker podloga. Ali, kako se u ovom zatvorenom nalazu ne može pouzdano izdvojiti ni jedan primjerak s girlandnim motivom, postoje izvjesne teškoće u preciznijem datiranju ove cjeline. Međutim, ona je u svakom slučaju mlađa od linear B-horizonta u sjevernoj zoni »Tržnice-Hotela«, a najvjerovatnije će ići u prelaz od lineara B u girlandoid. Ovime se opet potvrđuje ranije naglašena pretpostavka o iskazivanju vremenskih razlika više u smislu horizontalne nego vertikalne stratigrafije[23].

GIRLANDOIDNI STUPANJ (GIRLANDOID)

Girlandoidna etapa u razvoju starčevačke kulture razlikuje se od prethodne u dva bitna i jednom nešto manje uočljivom aspektu, to su: primjena lučnih, odnosno girlandnih uzoraka, veliki udjel bijele boje u podunavskim oblastima (napose u ranijem horizontu ovog stupnja), te složene linearne kompozicije. U Milojčićevoj kronološkoj shemi su linear A i girlandoid integrirani u njegov II stupanj. U takvu stilsku sliku može se uklopiti maločas opisana jama ranoklasičnog razdoblja s lokaliteta Vinkovci — »Tržnica-Zvijezda«, te starčevački stratum iz Sarvaša. U oba se slučaja bijelo slikanje iskazuje manjim udjelom, ali složenim linearnim kompozicijama, mahom dvoredima šrafiranih ili mrežom ispunjenih trokuta s negativnom cik-cak trakom između gornjeg i donjeg reda trokuta. Takvi su isti motivi zastupljeni i u tamnom slikanju. Sada već tradicionalni klinasti motivi i dalje su zastupljeni u velikom broju. Vinkovački nalazi pokazuju i promjene u fakturi površine kod slikanog posuđa — umjesto dominirajućeg crvenog »pseudoslipa«, sada dolaze tamnooker površine (lederbraun po R. R. Schmidtu) u vrlo velikom broju. No, zbog nedostatka girlandnih uzoraka ni ovaj vinkovački jamski objekt, kao ni sarvaški horizont nije moguće decidirano opredijeliti u girlandoidni stupanj. Za jamu s lokacije »Zvijezda«, kako je rečeno, bilo bi možda bolje reći da ide u prelazno razdoblje od lineara B u girlandoid, napose zbog, još u procentu nedovoljno iskazanog, prisustva bijelog slikanja. Sarvaš je, osim pet primjeraka slikane keramike i ostalih pratećih oblika keramičke produkcije, dao i reljefnu aplikaciju jedne ženske figure na stijenu jedne posude grube izrade, te jedan dosta neobičan tip žrtvenog stolića[24]. Girlandoidni horizont

[23] Za uvid u nalaze sa sektora »Zvijezda« zahvaljujem kolegicama Korneliji Minichreiter i Ivani Iskri-Janošić. Pojava hiatusa u vertikalnom slijedu neće biti osobina samo podunavskih naselja — jedan takav primjer pokazuje npr. naselje Rudnik na Kosovu. Rudnik je udaljen oko 250 km od podunavske zone. Rudnik pokazuje tri starčevačka horizonta s ovim vrednovanjem po sistemu S. Dimitrijevića: Starčevo-monohrom — girlandoid (s anzabegovskim importom) — spiraloid A/B (tranzitno razdoblje). Kao što se vidi, nedostaju stupnjevi linear A i linear B, koji će se zacijelo naći na nekoj drugoj površini ovog naseobinskog kompleksa, a zatim i ranija, odnosno razvijena etapa spiraloid A-stupnja. Primjer izmještanja lokaliteta vrlo dobro ilustrira i starčevačko naselje Pavlovac (Čukar i Gumnište) — Garašanin, 1973, str. 39. i 40 (tačka 8).

[24] Sarvaš: R. R. Schmidt, 1945, str. 127. i d.; sl. 74/1, 3—5; 74-A; S. Dimitrijević, 1974, T. IV/6—10. Za pregled ovog horizonta i izvore usp.: S. Dimitrijević, 1974, str. 86. i 87; T. IV/6—10; V i VI.

u razvijenom obliku u svakom slučaju treba očekivati u starčevačkom naseobinskom kompleksu Vinkovaca.

c. Kasnoklasična starčevačka kultura

Kasnoklasični period u razvoju starčevačke keramografije nalazi se u znaku spiraloidnog slikanja. I on je predstavljen s dva stupnja — takvu je distinkciju prvi predložio V. Milojčić (1949. i 1950), pa će spiraloid A i spiraloid B-stupanj odgovarati Milojčićevom III i IV stupnju. Takva je podjela aplicirana i u kronološkom sistemu D. Srejovića (Starčevo II i III). Ovakvu distinkciju u okvirima spiraloidne starčevačke faze sugerirala bi, po mišljenju autora ovog teksta, prije svega stratigrafija jame 5-A u Starčevu (ovdje se pokazuje slijed: girlandoid — spiraloid A — spiraloid B), kao i novootkrivenog oltenijskog naselja Circea (La Hanuri i Viaduct; u kombinaciji horizontalne i vertikalne stratigrafije vidi se ovaj kulturni slijed: linear A — girlandoid — spiraloid A — spiraloid B)[25].

SPIRALOID A-STUPANJ

Spiraloid A-horizont starčevačke kulture, koji nesumnjivo predstavlja kulminaciju u razvoju ove manifestacije, na tlu međuriječja Dunava, Drave i Save nije dosada zastupljen ni jednim poznatim nalazištem, pa je o njemu nemoguće reći bilo što određenije iz ove geografske perspektive[26].

SPIRALOID B-STUPANJ

Spiraloid B-horizont danas je najiscrpnije prezentiran razvojni stupanj starčevačke kulture, kako u cjelini, tako i na tlu sjeverne Hrvatske. Vinkovačka nalazišta u oblikovanju slike ovog horizonta imaju nesumnjivo prioritetni značaj. U različitim kronološkim sistemima taj je stupanj najmanje sporan — on odgovara Milojčićevom IV, Srejovićevom III stupnju i također III stupnju sistema M. i D. Garašanin. Taj horizont predstavlja ojačanje starčevačke populacije u prekosavskim i prekodunavskim regionima, kao i vrijeme daljih prodora prema sjeveru (u Transdanubiju i jugoistočnu Slovačku — Medina, Harc-Nynyapuszta; Aggtelek-špilja, Domica). Od sremskih naselja ovog vremena najistaknutije mjesto zauzima Obrež (Baštine); u Slavoniji je, pored prostranog naseobinskog kompleksa u Vinkovcima (Tržnica, Ulica 1. maja, »Nama«, Ervenica, Pjeskana),

---

[25] V. Milojčić, 1949, str. 70. i d.; V. Milojčić, 1950, str. 109. i d.; D. Arandelović-Garašanin, 1954, str. 131. i d., 136; M. Garašanin, 1971, str. 77. i d.; M. Garašanin, 1973, str. 36. i d.; D. Srejović, 1971, 14. i 15. Pregled ovih kronoloških sistema i položaj spiraloidnih horizonata u njima usp.: S. Dimitrijević, 1974, str. 66, i d. Za jamu 5-A iz Starčeva vidi: D. Arandelović-Garašanin, 1954, str. 134; kronološka valorizacija horizonata: S. Dimitrijević, 1974, str. 74 (tačka 4). Za naselje Circea vidi bilješku 15 ovog poglavlja.

[26] Opis spiraloid A-stupnja i izvori: S. Dimitrijević, 1974, str. 87. i 88. Najtipičniji nalazi: R. Galović, 1962; R. Galović, 1968, str. 10. i d.; T. 9; 10/1—4; 11/1—5; 14/1, 6; 15/3—5, 9; 16/5; 17/1, 3, 5—9; 18/2; 19/2 (sve: Tečić). Tipični stil spiraloidnog slikanja ovog horizonta: D. Arandelović-Garašanin, 1954, T. XIV/1—4, 6 i XVII, te V. J. Fewkes-H. Goldman-R. Ehrich, 1933, svi spiraloidno slikani predmeti izuzev polihromnih.

poznato i naselje u Podgoraču (Breške). Sumarna oznaka ovog stupnja jeste nastup bikoničnog oblikovanja, postupno opadanje udjela slikanog posuda (od 20% do 2,36%, pa i manje), dakle, tendencija ka monohromizaciji finog posuda, te neki novi likovni elementi u kategoriji slikane keramike.

Najindikativniji lokalitet ovog horizonta uopće je naselje na lokalitetu Vinkovci-Tržnica. Naselje se, kako je već rečeno, dijeli na sjeverni i južni mikrorajon (zatvorene zone). Ukupan broj nalaza iz 1962. i 1977. god., koji su i statistički obrađeni, iznosi 5220 predmeta keramičke produkcije u užem smislu (bez utega i pratećeg materijala). Opće relacije između pojedinih kategorija nalaza za sjevernu i za južnu zonu su slijedeće:

keramika	gruba	prelazna	fina monohromna	slikana
sjeverna zona	66,86 %	10,97 %	19,85 %	2,32 %
južna zona	65,57 %	9,46 %	22,61 %	2,36 %

Opći pokazatelji su, kao što se vidi, u granicama beznačajnih odstupanja — gotovo podudarni. Razlike između ove dvije zone se, međutim, manifestiraju u udjelu bikoničnog posuđa — o čemu će biti također govora.

U grupi grubog posuda izrazito dominira tradicionalno, klasično bombasto oblikovanje — s više ili manje izvijenim vratnim segmentom (sl. 14, br. 1—4; T. XLII, 6). No i ovdje se prvi put, doduše s malobrojnim primjercima, javljaju bikonične zdjele. U oblasti ukrašavanja dominira kanelirani barbotine (T. XLII, 6) u sjevernoj zoni on ima 42,7% od svih nalaza, a u južnoj 44,5%. U okviru ove kategorije ukrašavanja javlja se jedna nova podvrsta — dekorativni barbotine. On prikazuje prepoznatljive uzorke, mahom spletove girlandi, ali i slobodne krivolinijske kompozicije, izvedene prevlačenjem prstima, dakle, u tehnici kaneliranog barbotina. Pravi ili amorfni barbotine zastupljen je u sjevernoj zoni s 12% od svih nalaza, a u južnoj s 8,22%. Ostali oblici ukrašavanja, kao što su urezivanje, duborez, pseudoimpresso (utiskivanje vrha prsta ili nokta), pravi impresso (instrument), plastični klas i sl., zastupljeni su s vrlo malenim procentualnim udjelom. Novinu čini jedan primjerak krupne posude (ulomak), po namjeni pripadajući kategoriji grubog posuda, koji ima, međutim, tamnosivi do crni polirani pseudoslip i rebrastu polumjesečastu aplikaciju. Predmet bi tehnički išao negdje između prelazne i fine keramike, a po fizionomiji bi bio vjesnik nastupajućeg srednjeg neolita. U istom se smislu

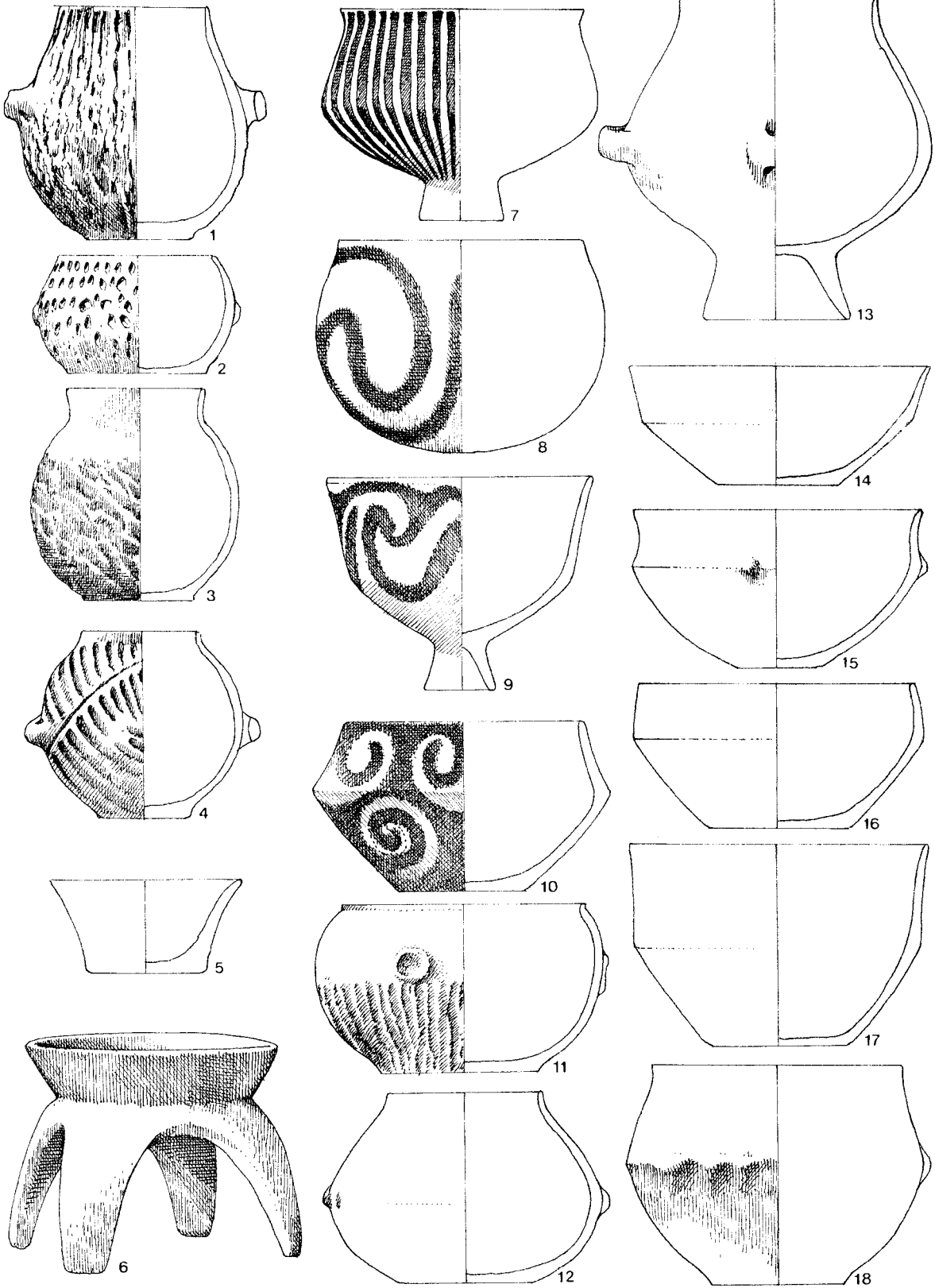

Sl. 14 — Tipološka tabela keramike starčevačke kulture u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije

iskazuju i plastične trake s otiscima prstiju, koje se javljaju kao dopuna standardnom načinu ukrašavanja, a koje u svom duhu čine uvod u srednjoneolitski način ukrašavanja grubog posuđa.

Prelazno posuđe se iskazuje dosta velikim procentom, no dio tog posuđa, bez sumnje, mora pripadati kategoriji finog posuđa lošije tehničke izrade — uslijed toga je slip otpao i takvi ulomci posve odgovaraju prelaznom posudu. U ovoj se grupi posuđa najviše ističu posude na nozi. Veći dio žrtvenika je također rađen u ovom postupku (sl. 14, br. 6). U okvirima ove kategorije javlja se ukrašavanje urezivanjem (T. XLIII, 3) i pseudoimpresso postupkom, pa takvo posuđe, napose ono loptastih (bombastih) oblika, ima velike srodnosti s najranijom linearnom keramikom (Tichý, stupanj I-A), pa u tim elementima treba tražiti dio protolinearnih manifestacija.

Fina monohromna keramika ima uz pljevu i primjese pijeska, no pijesak je zastupljen u nešto jačoj mjeri nego u linear B-horizontu. Pseudoslip je vrlo tanak, a boja površine varira od okera do crne, sa svim mogućim međunijansama, no prevladavaju tamni tonovi (tamnosivi, tamni sivosmeđi). Vodeći oblici su zdjele, one čine gros prepoznatljivih oblika (sl. 14, br. 14—16; T. XLIII, 2). U manjoj mjeri su zastupljene zdjele i terine na nozi (T. XLII, 4), obične terine (sl.14, br. 9; T. XLIII, 1), trbušasti lonci (sl. 14, br. 12) i kupe (sl. 14, br. 5). U sjevernoj zoni kod zdjela prevladavaju zaobljeni, dakle, klasični oblici nad bikoničnim (1,16% prema 0,67% od svih nalaza). U južnoj zoni je situacija dijametralno suprotna; tu prevladavaju bikonični oblici — koji u apsolutnom smislu zauzimaju 5,18% od svih nalaza. Od 171, po obliku prepoznatljivog predmeta, 101 primjerak ima bikoničnu profilaciju, što čini 58,06% od prepoznatljivih nalaza, na bikonične zdjele otpada od te cifre 70 primjeraka ili 40,93% od prepoznatljivih predmeta (bolje sačuvani primjerci) u ovoj kategoriji keramičke produkcije. Time se južna zona ovog naseobinskog kompleksa iskazuje kao mlađa od sjeverne, a ovo će potvrditi i neke druge pojave. Od 97 sačuvanija primjerka zdjela — 70 otpada na bikonične, a 27 na zaobljene, dok 4 primjerka čine prelazni tip zdjele. Oštro prelomljeni bikonični oblici, koji se uklapaju u standarde srednjoneolitskog oblikovanja, ovdje imaju dominirajuću i stilski najsignifikantniju ulogu.

U kategoriji slikane keramike, također se mogu uočiti neke razlike između sjeverne i južne zone. Od 77 primjeraka slikane keramike u sjevernoj zoni 50 ima prepoznatljive uzorke. Od tih 50 primjeraka 66% otpada na standardne pravolinijske uzorke, 4% na meandroidne motive, a 30% na spiralne. U južnoj zoni od 46 primjeraka (svi su u dekorativnom smislu prepoznatljivi) na spiralne i pravolinijske otpada po 34,78%; dakle, odnos je posve izjednačen, dok na meandar otpada 2,17%. U sjevernoj zoni na polihromno slikanje otpada 2,59% od prepoznatljivih uzoraka, a u južnoj znatno više — 8,69%. U sjevernoj zoni slikanje preko bijele slikane pre-

vlake nije zastupljeno, u južnoj dva primjerka imaju takvu prevlaku, jedan ima bijelu (krem) slikanu prevlaku i s vanjske i sa unutrašnje strane, a jedna fragmentirana posuda ima i prevlaku i uzorke slikane u crusted postupku. Iz ovog aspekta se također iskazuje južna zona kao vremenski mlađa od sjeverne. Slikano posuđe, inače, ima fakturu identičnu finom monohromnom posuđu, no ono je u pravilu svijetle osnove. Samo u jednom jedinom slučaju je slikano preko tamnosive podloge, ali je taj primjerak izveden u polihromnoj tehnici. I u slikanoj keramici ima uz pljevu dosta primjesa pijeska. Vanjska površina ima vrlo tanki pseudoslip koji je pretežno oker i svijetle oker boje, a rjeđe ciglastocrvene. Ponekad je osnova tako svijetla da djeluje kao da ima slikanu krem prevlaku. Slikanje je izvedeno tamnim bojama, gotovo isključivo tamnosmeđom bojom, dok se crvenkastosmeđa javlja znatno rjeđe. Bijela boja je upotrijebljena samo za borduru (oko 1,0—1,5 mm širine) uz tamno slikani motiv kod polihromnog postupka (T. XLIII, 5—7). U grupi pravolinijskih motiva dominiraju jednostavne, uske (0,5—0,7 mm) klinaste trake (T.XLIII, 9), iako su rascijepljene trake stilski indikativnije (T. XLIII, 4). No tradicionalne klinaste trake, ispunjene mrežom ili šrafiranjem, još uvijek su dobro zastupljene. U grupi spiraloidnih motiva dominiraju veliki spiralni uzorci, koji pokrivaju 2/3 visine ili čitavu visinu posude (T. XLII, 1, 5; T. XLIII, 8). Oni su znatno slobodnije interpretirani nego klasične tekuće spirale poznate iz prethodnog horizonta (Starčevo). Kao novi element u starčevačkoj dekoraciji nastupaju meanderski uzorci. Od ukupno šest primjeraka slikanih u polihromiji s naselja na »Tržnici« — pet ima spiraloidni (T. XLIII, 5, 7), a jedan meanderski uzorak (T. XLIII, 6). Sumarno rečeno — polihromija, veliki spiraloidni motivi i meandar — novi su likovni elementi u starčevačkoj dekoraciji, ovamo kao tehničku komponentu treba dodati i bijelo slikanu prevlaku. U oblikovanju slikanog posuđa također nastupaju novi elementi — oštro bikonično prelamanje; no ono je zastupljeno samo u južnoj naseobinskoj zoni »Tržnice«, i to sa svega dvije fragmentirane posude (sl. 14, br. 10). Jedna od njih slikana je u crusted-postupku i to je prvi nastup ove tehnike slikanja, koja je inače indikativna za srednji i još više za kasni neolit podunavskog prostora. Gros slikanog posuđa inače ima standardne zaobljene oblike, mahom zdjele ili zdjele na nozi S-oblika (T. XLII, 1; XLIII, 4, 9). U cjelini uzevši, slikana keramika na neki način djeluje robustnije nego u prethodnim razvojnim etapama, ponajprije zbog okrupnjavanja samih motiva, koji su zbog toga slikani širokim trakama (do 1 cm širine, pa i više), ali i zbog manje pažljivog likovnog izvođenja nego u prethodnom stupnju. Tehnološki kvalitet slikanja inače nije slabiji nego ranije. Stabilnost namaza boje zavisi o općoj tehnologiji izvedbe i pečenja posude, a ta ne zavisi o samom načinu slikanja, jer će i lazurno i pastozno slikanje, ako je tehnologija pročišćavanja gline i tehnologija pečenja korektna, biti podjednako dobro sačuvano. No, slikana keramika u ovoj etapi sama po sebi gubi na

značaju, jer dolazeći srednji neolit uvjetuje težnju ka monohromizaciji, koja se očituje postupnim, ali izrazitim padom udjela slikane keramike[27].

REGIONALNE FINALNE MANIFESTACIJE (STARČEVO-FINAL) — TIP ŽDRALOVI

U razvoju starčevačke kulture podunavsko-posavsko-podravskog areala iskazuju se u novije vrijeme i neke pojave koje se ne uklapaju u standarde postojećih shema i sistema. One se iskazuju mahom u završnim horizontima starčevačkog kulturnog razvoja, koliko je danas moguće utvrditi — gotovo isključivo u perifernim regionima ove kulture. Stoga se nametnula potreba za izdvajanjem jedne takve razvojne pojave (ili pojava), koja neće imati jedinstvenu fizionomiju, nego će imati oznake regionalne uslovljenosti. Radi se prvenstveno o degenerativnim promjenama u uslovima nedovoljne kulturne kohezije — takve su promjene prvi put bile indicirane u horizontu Gornja Tuzla VI-a.

Odstupanje od standardne slike starčevačke kulture napose je dobro uočljivo u regionalnoj starčevačkoj zajednici na tlu sjeverozapadne Hrvatske, koja se prvi put pojavila na lokalitetu Ždralovi kod Bjelovara, pa će ta regionalna starčevačka manifestacija po ovom lokalitetu nositi naziv tip Ždralovi starčevačke kulture. Poslije Ždralova otkriveno je i naselje ovog faciesa u Staroj Rači (kod Bjelovara) i Cerničkoj Šagovini (kod Nove Gradiške, odnosno Cernika). Ovaj potonji lokalitet je u fazi istraživanja (A. Durman, 1977; iskopavanja se nastavljaju). Tip Ždralovi u grupi grubog posuđa pokazuje ravnomjerniji odnos između kaneliranog barbotina, pravog barbotina i plastičnih naljepaka i aplikacija, tako da djeluje »kerešoidnije« od klasične starčevačke kulture (T. XLIV, 1, 2, 5—7, 9). Apliciranje dekorativnog kaneliranog barbotina, međutim, veže ovaj facies na spiraloid B-stil starčevačke kulture (T. XLIV, 8). Kod prelazne keramike nema nekih uočljivijih razlika, dok u grupi finog posuđa prevla-

---

[27] Spiraloid B-stupanj je u nekoliko navrata dosta iscrpno opisan na temelju iskopavanja na »Tržnici« u Vinkovcima 1962. god. Blok iz 1962. god. se neposredno veže uz iskop 1977. god., te čini integralni dio južne naseobinske zone. Nalazi iz 1962. god. su uklopljeni u statistiku, koja je ovdje predočena. Kako će iskopavanja na »Tržnici« (Hotel) biti nastavljena ni ova ovdje predočena statistika nije definitivna, ali realno odražava opće odnose u keramografiji klasične starčevačke kulture za stupnjeve o kojima je bilo govora u ovom poglavlju.

Vinkovci: S. Dimitrijević, 1966, str. 13. i d.; T. 2—6; S. Dimitrijević, 1969, str. 14. i d.; 19. i d.; T. 2/3—8; T. 3—14; S. Dimitrijević, 1972, str. 47. i d.; T. III—VI; S. Dimitrijević, 1974, str. 77, 88. i d.; T. XIV—XVIII, XIX/1—6.

Obrež-Baštine: B. Brukner, 1960; S. Dimitrijević, 1969, str. 18. i 19 (statistika za jamu 1); S. Dimitrijević, 1974, T. X—XIII (izbor nalaza iz jame 1).

Podgorač-Breške: Z. Marković, 1971.

Za nalaze u Mađarskoj i Slovačkoj usp.: N. Kalicz-J. Makkay, 1972—2, sl. 1, 2, 4. (Medina i Harc). F. Tompa, 1929, str. 19. i 20; T. XLVI/1 (Aggtelek). J. Lichardus, 1964, str. 860. i d.; sl. 261. i 262 (Domica I).

Za definiciju ovog horizonta i ostale izvore usp.: S. Dimitrijević, 1974, str. 88. i d.; T. VIII—XXI.

davaju zaobljeni, prije svega, bombasti oblici, zbog čega ova grupa proizvoda ima znatnih dodirnih tačaka s linearnotrakastom keramikom (T. XLIV, 3). Fino posuđe je pretežno ciglastocrvene boje, ali je siva pseudoprevlaka (slip) također dobro zastupljena, napose u samim Ždralovima. Bikonično posuđe je prisutno u Ždralovima i St. Rači. Zdjela iz Stare Rače bikonične, jako prelomljene, profilacije inače ima stijene debele do 14 mm, što znatno podsjeća na posuđe debelih stijena iz Gornje Tuzle. Od slikanog posuđa nađen je samo jedan jedini primjerak (Cernička Šagovina; tamno slikanje i linearni uzorak). Sva keramika tipa Ždralovi ima apsolutno starčevačku fakturu, dvobojan presjek i primjese pljeve u glini, dok se pijesak javlja relativno rijetko i u manjim primjesama — za razliku od Vinkovaca, gdje je pijesak u grupi fine i slikane keramike dobro zastupljen.

Tip Ždralovi starčevačke kulture supstrat je linearnotrakastoj korenovskoj kulturi, pa ždralovski facies ima u stratigrafskom i genetskom smislu protokorenovski, odnosno protolinearni karakter. Njegov značaj leži, prema tome, ne samo u činjenici da dolazi do perifernih stilskih podvajanja nego i u činjenici kulturnog i genetskog kontinuiteta, koji je na ovom tlu nedvojben[28].

KULTNI PREDMETI

Kultni predmeti u starčevačkoj kulturi sjeverne Hrvatske eksponiraju se plastikom, koja je vrlo malobrojna, jer su dosada poznate samo dvije statuete (Vinkovci, 1977), te s nešto jače zastupljenom grupom žrtvenika. Obje poznate statuete su iz Vinkovaca (Tržnica) i obje su klasičnog stubastog tipa (tip Obrež). Posve sačuvana manja figura pripada linear B-horizontu (T. XLI, 6), gornji dio veće statuete pripada spiraloid B-horizontu (T. XLII, 2). Stilskih razlika između ove dvije figure praktično nema.

Žrtvenici su, izuzev jednog koji nosi oznake vinčanske tipologije, vrlo fragmentarno sačuvani. Ima ih ukupno 12 primjeraka, dok s Vučedola potječu također dva nalaza (Gradac, 1938). Vinkovački primjerci, koji pripadaju linear B-horizontu, predstavljaju ulomke četvrtastih žrtvenika s izvučenim rubom (poput ograde), dakle, jedan manje poznati tip. Oni dolaze u uobičajenoj veličini i krupnim dimenzijama. Vučedolski primjerci predstavljaju klasični oblik. U spiraloidnom horizontu Vinkovaca također su zastupljeni žrtvenici standardnih i krupnih dimenzija; međutim, prisutni su samo u sjevernoj zoni naselja na »Tržnici«. Osim klasičnog žrtvenika i oblika opisanog malo ranije, zastupljen je tip velikih dimenzija s velikim

[28] Ždralovi: S. Dimitrijević, 1969, str. 26. i 41; T. 15; S. Dimitrijević, 1974, str. 90; T. XXII. Stara Rača: S. Dimitrijević, 1977, sl. 2.
Za podatke o iskopavanjima, kao i uvid u dokumentaciju i nalaze iz Cernićke Šagovine zahvaljujem kolegi Aleksandru Durmanu.

otvorom u četvrtastom postamentu — u taj postament, odnosno njegov otvor mogla se staviti svaka zdjela na nozi uobičajene veličine — umjesto ugrađenog recipijenta. U južnoj zoni nađena su dva žrtvenika i oba su vinčanskog tipa. Fragmentirani primjerak ima četvrtasti oblik i crnu poliranu površinu, a nađen je pri dnu zemunice Z. Drugi primjerak je trokutastog oblika i crnog presjeka, te posve nestarčevačke fakture. Ukrašen je dubloreznim urezivanjem (T. XLII, 3). Dok o četvrtastom primjerku još može biti dvoumljenja radi li se o vinčanskom, vinčoidnom ili starčevačkom žrtveniku rađenom u duhu vinčanskog oblikovanja, kod ovog drugog nema sumnje u njegov vinčanski karakter i porijeklo. On je nađen u horizontu povrh zemunice Z i jednako kao i grobovi 3, 4, 5 i 6 pripadaju završnoj etapi ovog naseobinskog kompleksa[29].

OSTALI OBLICI MATERIJALNE KULTURE

U pratećoj keramičkoj produkciji najuočljivije mjesto zauzima grupa utega. Oni se dijele na dvije osnovne grupe — vrlo velike i one manjih dimenzija. Veliki utezi su valjkastog, dugoljastog oblika, uzdužno probušeni i ukrašeni jakim otiscima vrha prsta. Oblikovani su gnjetenjem. U grupi manjih utega treba razlikovati oble i izdužene, valjkaste. Ovi potonji su u spiraloid B-horizontu dosta često ukrašeni urezivanjem, rjeđe otiskom vrha prsta ili nokta, a po fakturi i izradi bi odgovarali prelaznoj keramici. Nekoliko primjeraka daje vrlo lijep utisak. Takvi su primjerci najvjerovatnije služili kao utezi za tkalačke stanove ili završeci za vretena[30].

Litički nalazi su nešto potpunije zastupljeni također samo na vinkovačkim nalazištima, no i taj skup predmeta nije brojan. Cijepana litička industrija najbolje je prezentirana nalazima iz jame na »Pjeskani«; ona ima uobičajene ranoneolitske oblike. I na »Pjeskani« i na »Tržnici« zastupljen je opsidijan. Polirana litička produkcija pokazuje plosnate sjekire i klinove, dok jedna trapezna plosnata sjekira s »Tržnice« liči na niski kalupasti klin. Plosnati klinovi dolaze izvedeni i od lakog materijala (»Pjeskana« — laki žućkasti kamen i pješčenjak); takvi predmeti, unatoč oštećenjima na sječivu, teško da su mogli imati neku praktičnu funkciju.

Osteološki nalazi su vrlo malobrojni. Osim nekoliko jednostavnih šila s »Tržnice« poznato je i jedno dlijeto od paroška s »Pjeskane«[31].

---

[29] R. R. Schmidt, 1938, T. 19/2, 3 (Vučedol-Gradac). Schmidt donosi i jedan žrtvenik, zapravo žrtveni stolić neuobičajenog tipa iz Sarvaša — o.c. sl. 74/3. No, problem je u kojoj je mjeri rekonstrukcija predmeta tačna, jer je sačuvana samo jedna strana. Postoji veća vjerovatnost da je predmet bio kvadratne, a ne izdužene pravokutne osnove.

[30] S. Dimitrijević, 1966, T. 4/2, 11; S. Dimitrijević, 1969, T. 4/6; 5/4, 5; 10/8; S. Dimitrijević, 1974, T. XVIII/3.

[31] S. Dimitrijević, 1969, T. 13/2 (klin od mekog žućkastog kamena); 14/2 (opsidijansko sječivo); 14/1, 10, 11 (litički osteološki nalazi); S. Dimitrijević, 1974, T. XVIII/7—11 (litički osteološki nalazi).

STARČEVAČKI STIL

O umjetnosti u užem smislu teško je govoriti na temelju dvije statuete iz Vinkovaca i jedne, od ranije poznate, reljefne figure na stijeni posude grube fakture iz Sarvaša (ženska figura u adorantskom, odnosno »žabljem« položaju), no i veća grupa statueta ne bi u principu ništa izmijenila, jer se starčevačka figuracija kreće u vrlo simplificiranim i standardnim shemama, koje se vijekovima drže u neizmijenjenom obliku. Starčevačka kreativnost ispoljava se, prije svega, u oblasti keramičke produkcije, koja u najboljem smislu ocrtava individualitet ove populacije. U samom oblikovanju neće biti mnogo inovacija tokom čitavog trajanja ove kulture — sve do završne etape kada zaobljena profilacija postupno smjenjuje bikonično oblikovanje. U oblasti grube keramike oblici se još manje mijenjaju, ali s nastupom klasične starčevačke kulture (linear B) dolazi do nagle promjene u oblasti dekoracije masovnom aplikacijom kaneliranog, a nešto manje pravog barbotina. U kategoriji fine monohromne keramike pretklasične horizonte označava fina crvena, sjajno polirana površina; ona će tokom ranoklasičnih etapa (linear B i girlandoid) postupno gubiti na značenju, da bi u spiraloid B-horizontu gotovo iščezla u korist skale boja od okera do crne. Taj je horizont donio uz bikonično oblikovanje i neke dekorativne inovacije — žlijebljenje i fino kaneliranje (razmaknute, upolirane, uske kanelure — Vinkovci—Tržnica). No, stvaralački duh starčevačke keramografije ispoljava se u daleko većoj mjeri u oblasti slikanog posuđa. U ovoj kategoriji lončarske produkcije dolazi do nekih naglih promjena u sklonostima i navikama, neuobičajenim za dosta izrazito konzervativni duh starčevačkih lončara — te promjene se, prije svega, očituju u oblasti upotrebe osnovne boje za slikanje. Slikanje počinje gotovo isključivom primjenom bijele boje (cca 99,5%), crvena boja je upotrijebljena samo iznimno (linear A). Već u slijedećem horizontu (linear B) vidimo dijametralno obrnutu sliku — sada je u identičnom smilu upotrijebljena tamna boja, bijela boja je iznimno aplicirana samo u prelaznim horizontima. U slijedećoj razvojnoj etapi — girlandoidnom horizontu — ponovo dolazi, bar u podunavskim regionima, do masovne, ali ne isključive upotrebe bijele boje. Sredinom ovog horizonta dolazi do ujednačavanja u upotrebi, a bliže kraju će prevladati tamno slikanje. U spiraloid A-stupnju dominira tamna boja, bijela boja će biti upotrijebljena vrlo rijetko. Ovdje će se javiti prvi put oblici polihromnog slikanja, ali s jačim akcentom na upotrebu bijele boje (Tečić). U najmlađem, spiraloid B-horizontu bijela boja je upotrijebljena samo za izvlačenje uske bordure uz tamni uzorak pri polihromnom slikanju, ali i za izvođenje slikane prevlake. U razvoju ornamentike također su vidljive neke zakonitosti. Prvu etapu slikanja — linear A-horizont — karakterizira vrlo osebujni »grozdasti« i »trokutasti« dekorativni stil, u manjoj mjeri apliciranje vegetabilnih motiva. S pojavom

lineara B i tamnog slikanja dolazi do naglog zaokreta u stilskoj orijentaciji, skala motiva se sužava i dominiraju dosta jednostavne klinaste trake, dok se neke individualne razlike ispoljavaju u glavnom u izvedbi horizontalnog »friza« ispod usta posude (T. XLI, 7). Bliže kraju ovog horizonta oživljavaju trokutaste kompozicije, poznate iz prethodnog horizonta, koje su u međuvremenu bile radikalno potisnute (T. XLI, 8). Trokutaste kompozicije, napose u bijeloj boji, jedno su od osnovnih obilježja slijedećeg, girlandoidnog stupnja. Upotreba girlandnih motiva daje življi izgled kompozicijama naslijedenim iz linear B-horizonta. Kratkotrajno stilsko osiromašenje koje karakterizira linear B-horizont bit će time prevladano. Apliciranjem spiralnih uzoraka u kasnoklasičnoj starčevačkoj kulturi, napose u spiraloid A-horizontu, starčevački dekorativni izraz doživljava svoj maksimalni procvat. Spiraloid B-horizont je, međutim, razdoblje u kojemu se jasno očituje sklonost ka monohromizaciji; udjeli i značaj slikanog posuđa rapidno opadaju i nužno donose i stilsko siromašenje (T. XLII, 1, 5; XLIII, 4—9). Samo će upotreba polihromnog efekta donekle ublažiti stilski pad, koji se iskazuje u odnosu na prethodni stupanj (T. XLIII, 5—7).

Regionalni tipovi, poput ždralovskog faciesa, u stilskom usmjeravanju starčevačke dekoracije igraju sporednu ulogu. Tip Ždralovi preferira grubu keramiku, koja nosi odlike likovnih sklonosti ždralovskih lončara. Jednostavna, zaobljena monohromna keramika, lišena ukrasa, sama po sebi ne može mnogo kazati. Na neki način se u osnovnim opredjeljenjima ždralovski lončari vraćaju na polazne stilske pozicije monohromnog horizonta (T. XLIV). Kao da i ovaj regionalni facies, gotovo lišen slikanog posuđa, jednako kao i završni horizont klasične starčevačke kulture sa svojim monohromističkim stremljenjima, u stilskim nastojanjima bliskim prvom stupnju ove kulture, sugerira misao da je na početku i na kraju sve bilo gotovo jednako.

POLOŽAJ STARČEVAČKE KULTURE MEĐURIJEČJA U VREMENSKOM I GEOGRAFSKOM SMISLU

Dolaskom nosilaca starčevačke kulture na tlo međuriječja Dunava, Drave i Save dolazi do nastupa neolitskog razdoblja. Neolitska revolucija sa svim svojim društvenim i ekonomskim posljedicama, prema tome, importirana je u ovaj prostor. No, kako svaka nova kulturna manifestacija, u pravilu, nešto preuzima od starosjedilačke populacije, nepoznavanje mezolitskog supstrata u ovom prostoru, bez sumnje, predstavlja otežavajuću okolnost u sagledavanju nekih odnosa, koji mogu biti od nesumnjive važnosti. Treba vjerovati da apliciranje jamskog oblika stanovanja u ovom prostoru, a takvo je stanovanje u suprotnosti sa starčevačkim navikama, treba zahvaliti utjecajima mezolitskog supstrata. Starčevačka kultura

slavonsko-sremskog prostora ne pokazuje utjecaje ovog supstrata u materijalnoj kulturi; nasuprot tome litička industrija ždralovskog faciesa nosi oznake i mezolitskog nasljeđa (mikrolitska, trapezna sječiva). No, ždralovski tip je kasna pojava i on je, bez sumnje, imao neposredni dodir s kasnotardenoazijenskom populacijom u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i zapadnoj Slavoniji.

Razvojni tokovi pretklasične i klasične starčevačke kulture Međuriječja u osnovi su podudarni s razvojem u drugim regionima. Rani starčevački horizont u Vinkovcima (Tržnica) s vrlo velikim apsolutnim i relativnim udjelom slikane keramike omogućit će bolje nego druga nalazišta jasniju definiciju linear B, odnosno ranoklasičnog horizonta. U povodu toga bi, međutim, trebalo reći nekoliko riječi o odnosu pretklasične i ranoklasične starčevačke kulture. Pretklasična starčevačka kultura predstavlja jednu primarnu, stilski jasno definiranu, manifestaciju, koja u razdoblju bijelog linearnog horizonta (linear A) doživljava svoj nagli i vrlo bujni procvat. Razlika između takve starčevačke kulture i one koju sobom donosi slijedeći, tj. linear B-horizont vrlo je izrazita, gotovo skokovita. U nizu mogućih objašnjenja jedno bi se moglo činiti dosta logičnim — postoji, naime, vjerovatnost da se bijeli, »grozdasti« stil linear A-horizonta formirao u Podunavlju, odnosno u sjevernim arealima starčevačke kulturne zajednice, a da se tamni, »klinasti« stil lineara B oblikovao u južnim arealima, još u vrijeme trajanja bijelog lineara. Činjenica je, naime, da se u okvirima linear A-horizonta mogu lučiti jedna ranija, »grozdasta« etapa (Donja Branjevina II) i jedna kasnija, geometrijsko-linearna, bez »grozdastih« i »kapljičastih« motiva (Lepenski vir III-a/gore). Ova potonja etapa mogla je biti rezultat utjecaja stilskog pročišćavanja i simplificiranja koji donosi tamni linear, za koji se može vjerovati da je izrastao u južnim regionima. Karakteristika južnih regiona u toku klasične starčevačke kulture je, prije svega, iskazana apsolutnim neprijateljstvom prema bijeloj boji. Klasiciziranje podunavske starčevačke kulture bio bi, prema tome, rezultat pritiska iz južnih oblasti, koje su se zbog svog geografskog položaja ubrzanije razvijale. Vraćanje upotrebi bijele boje u girlandoidnom horizontu trebalo bi objasniti popuštanjem južnog »pritiska« i vraćanjem lokalnoj tradiciji. Statistički pokazatelji iz Lepenskog vira ukazuju, međutim, na nedvojbeni kontinuitet i kulturno jedinstvo pretklasične i ranoklasične starčevačke kulture.

Najznačajniji doprinos slavonskog tla razjašnjavanju problema evolucije starčevačke kulture iskazuje se u razdoblju spiraloid B-horizonta. Osnovna karakteristika ovog horizonta jeste bikonizacija monohromne keramike, postupno odumiranje slikane robe i usvajanje nekih vinčanskih oblika u završnom razdoblju ovog stupnja. Ovakav facies kasnostarčevačke kulture moguće je objasniti iz dva aspekta. Jedan se

veže uz vinčansku seobu i on bi spiraloid B-facies definirao kao refleks na vinčansko kulturno prisustvo u Podunavlju. Takav stav, naravno, implicira istovremenost Vinče A i spiraloida B. Prodor vinčanske populacije u Podunavlje bitno će izmijeniti životne navike u ovom prostoru. No, kao i većina seoba, vinčanska seoba je također populacijski nedovoljno kapacitirana za velika osvajanja u početnoj etapi. Ona je, doduše, razbila starčevačko jezgro u sjevernoj Srbiji, ali je starčevačka kultura izvan ovog prostora nastavila i dalje da živi, koliko je danas moguće utvrditi — čak i s jačim intenzitetom. Kako ovaj horizont izuzev Crnokalačke bare neće biti zastupljen u užoj Srbiji, treba vjerovati da je starčevačka populacija uslijed vinčanskog prisustva ili nestala iz tog prostora ili je izgubila svoj kulturni individualitet. No, zato u južnom Banatu, Sremu, Slavoniji i sjeveroistočnoj Bosni starčevačka kultura živi i dalje svoj život populacijski vjerovatno ojačana pridošlicama s tla uže Srbije. Gubitak srpskog prostora djelomično je bio nadoknađen prodorima u zapadne regione Međuriječja (do Ždralova), Transdanubiju (Medina, Harc-Nyanyapuszta) i sjeverno Potisje (Aggtelek, Domica I)[32]. Spiraloid B-stupanj je pod utjecajem vinčanske kulture postupno transformirana klasična starčevačka kultura. Prelaz na bikonično oblikovanje, usvajanje tamnih površina kod fine keramike i postupno odustajanje od slikanja čine odstupanje od jednog dijela ukorijenjenih navika, ali ovi ustupci »novom valu« nisu toliki, da bi kulturna autonomija bila izgubljena. Ta je autonomija bila čuvana do krajnjih granica koje su vrijeme i historijski uslovi dopustili. U tom naporu da se pod svaku cijenu očuva kulturni integritet razvile su neke populacijske osobine — upornost i konzervativnost. Te osobine će ostaviti snažne tragove na nasljednike starčevačke kulture u slavonsko-sremskom prostoru, na sopotsku populaciju. Takav aspekt na razvoj događaja implicira — kako je maločas istaknuto — istovremenost Vinče A sa spiraloid B-stupnjem starčevačke kulture. Kontakt starčevačke i vinčanske kulture u Vinkovcima je nedvojben. U donjem stratumu zemunice Z nađen je četvrtasti žrtvenik crne, polirane površine, vinčanskog tipa, kao i jedan ulomak posude crne boje ukrašene plitko upoliranim, na rijetko postavljenim kanelurama. U horizontu povrh zemunice Z nađen je trokutasti žrtvenik vinčanskog tipa i fakture u posve razvijenom stilskom obliku (T. XLII, 3). Poslije napuštanja zemunice Z uslijedilo je pokopavanje na njenoj periferiji (grobovi 4, 5, 6) i neposrednoj blizini (grob 3). Grob 3 sadržao je dvije vinčanske posude — jednu bikoničnu zdjelu i jednu koničnu terinu, te amulet od spondilusa. Pod pokojnikom (dijete) i oko njega bila je razasuta polomljena starčevačka keramika. Grob 4 je također imao jedan privjesak od spondilusa. Oba groba u osnovi već pripadaju najranijoj etapi

[32] Crnokalačka bara: R. Galović, 1968, str. 8. i d.; T. 11/6; T. 12 i 13; 14/2—5, 7; 16/6, 7; 19/1—4; N. Tasić-E. Tomić, 1969, str. 5. i d.; sl. 1—15; S. Dimitrijević, 1974, T. VIII i IX. Za lokalitete u Mađarskoj i Slovačkoj vidi bilješku 27 (završni pasus).

srednjeg neolita i za starčevačku kulturu bi mogli predstavljati datum post quem non, kao što mogu predstavljati i značajnije pokojnike starčevačke zajednice, kojima se davanjem napose vrijednog importiranog materijala u smislu grobnih priloga iskazivalo posebno štovanje. U svakom slučaju, ovi grobovi nalaze se na kulturnoj prekretnici dva prelomna razdoblja.

No, slika spiraloid B-horizonta može biti objašnjena i iz drugačijeg aspekta. M. Garašanin je u ovoj knjizi problem postanka vinčanske kulture vezao uz prodor utjecaja iz tračko-bugarskog preko rumunsko-bugarsko-srpskog regiona; ti utjecaji bi djelovali na lokalni starčevački supstrat i iz simbioze ove dvije kulturne komponente nastala bi vinčanska kultura. Vinčanska seoba dolinom Vardara i Morave, koja je po istom autoru, kao i V. Milojčiću, bila ranije preferirana — time bi bila isključena[33]. Vinkovačka situacija mogla bi se, dakle, promatrati i iz takvog aspekta, tj. vidnog kuta koji preferira tokove autohtonog razvoja. Postupna bikonizacija monohromnog posuđa, prelaz na tamne površine, odumiranje slikanja, potiskivanje starčevačkih oblika žrtvenika vinčanskim — pojave su koje se mogu iskazati i kao protovinčanske. Takvom tumačenju, međutim, protivurječi okolnost da te pojave u ovom prostoru imaju nedvojbeni protosopotski karakter, a ne protovinčanski. Kasnostarčevački facies, poput ovog s vinkovačke »Tržnice«, na tlu uže Srbije nije dosada otkriven, pogotovo ne u sjevernosrpskom Podunavlju. Jedini lokalitet spiraloid B-stupnja na tlu uže Srbije je Crnokalačka bara, no ona predstavlja najraniju razvojnu etapu ovog horizonta, a svojim položajem bi prije potvrdila moravsko-vardarski, nego dunavski put širenja novih spoznaja. Međutim, buduća istraživanja mogu uvijek donijeti i drugačije rezultate od onih koji bi se sada mogli nametnuti kao najlogičniji.

ZAKLJUČAK

Starčevačka kultura u hrvatskom dijelu Međuriječja ima višestruko značenje. Vinkovački nalazi su pružili mogućnost za jasniju definiciju dvije razvojne etape u okviru klasične starčevačke kulture — početne (linear B) i završne (spiraloid B). Regionalni tip Ždralovi ima poseban smisao, jer je jedna od perifernih manifestacija, koje odudaraju od klasične slike, također u finalnom periodu starčevačke kulturne egzistencije. On ima otprilike onaj položaj kao i Szatmar-tip Körös-kulture u sjevernopotiskom regionu.[34] Oba ova tipa predstavljat će i protolinearne horizonte u svojim regionima, jednako kao što će spiraloid B-horizont u slavonsko-

[33] Vidi bilješke 1 i 3 poglavlja o srednjem i kasnom neolitu u istoj zoni.
[34] Szatmar tip: N. Kalicz-J. Makkay, 1972, str. 78. i d.; sl. 2—8; 9/1—8, 10, 14—16.

sremskom prostoru imati protosopotski karakter. U kontinuiranom kulturnom razvoju ovih područja ima takva starčevačka kultura izvanredno značajnu ulogu, a pozitivne nalazišne okolnosti koje su omogućile da se upravo te razvojne etape jasno izdvoje i opišu riješile su dio složenih razvojnih problema u prelaznim razdobljima od ranog ka srednjem neolitu. Starčevačka keramička produkcija iskazuje se s najranijim nastupom starčevačkog prisustva u Međuriječju, kao i u svim drugim arealima ove kulture, kao jedna tehnološki dovršena pojava. Složeni tehnološki postupak s izmjenama redukcionog i oksidacionog pečenja u toku jednog procesa (paljenja) iskazuje se kao tehnološko savršenstvo. Sve što će se — sve do pojave lončarskog kola (u vrijeme keltsko-latenske kulture) — u ovom prostoru dogoditi neće unijeti nikakve bitnije tehnološke, a ni kvalitativne inovacije. Na taj način starčevačka kultura na svim segmentima ekonomske djelatnosti, od motičarske zemljoradnje i stočarstva u kojemu dominira govedarstvo, pa do tehnološki savršene keramičke produkcije, predstavlja se kao jedna posve dovršena kulturna pojava neolitskog vremena. Problem, bez sumnje, predstavljaju društveni odnosi. No, istražene površine starčevačkih naseobinskih površina u Vinkovcima ukazale su na neke nove okolnosti — »ovalna« mikrorajonska naseobinska dispozicija bez sumnje je nov element u sociologiji starčevačkih naselja. U svakom slučaju su istraživanja u Slavoniji, kako istočnoj (Vinkovci), tako i zapadnoj (Cernička Šagovina), u velikoj mjeri obogatila saznanja o ovoj kulturnoj manifestaciji.

SREDNJI I KASNI NEOLIT U ISTOČNOJ SLAVONIJI, ZAPADNOM SREMU I BARANJI

Seoba vinčanske populacije i izbijanje ove na obalu Dunava u sjevernoj Srbiji prouzročila je mnogostrani učinak. Jednu komponentu u spletu ovih posljedica već smo dotaknuli pri determiniranju završnih etapa starčevačke kulture. No, vinčanska seoba i promjene koje je ona sobom donijela nisu bili izdvojeni događaji, nego dio širih pokreta i kulturnih smjena u južnim arealima Balkanskog poluotoka. Jer, vinčanska populacija je samo jedan ogranak velike populacijske grupacije koja će oblikovati grupu kultura koja će u literaturi biti uopćeno tretirana pod pojmom

balkansko-anadolski kompleks (M. Garašanin)[35]. Sličan proces ovome, koji se zbio u arealu srpskog Podunavlja, vidjet ćemo u Tesaliji u odnosu Sesklo III — Dimini-Tsangli, a u egejskoj Makedoniji u odnosu Sesklo—Late Neolithic I (kasni neolit I). Bitnu novinu koju u tesalsko-makedonski prostor donose Tsangli-horizont i Late Neolithic I čini crnopolirana keramika, koju istovremeno prate neke nove tehnike ukrašavanja: kaneliranje i efekat glačanja (Politurmuster)[36]. To znači da se na tlu južnog (Tesalija i Egejska Makedonija) i sjevernog Balkana (srpsko Podunavlje) zbivaju gotovo identični procesi. Ukazujući na fakat da su starija Vinča i Heurtleyev (Hertlijev) Late Neolithic »istovremene i u habitusu identične« manifestacije, pretpostavlja V. Milojčić još 1949. god. »svakako jednu unutrašnju populacijsku vezu«[37]. Kako je već tada pogođena srž problema u balkanskim kulturnim i populacijskim relacijama na prelomu dva perioda neolitskog vremena, bilo je moguće kasnijim otkrićima, prije svega u odnosu na Tsangli-horizont, ove teze samo još nadograditi.

Ranovinčanska kultura predstavlja, prema tome, zajedno s ranom fazom Late Neolithica i ranom fazom Dimini-kulture (Tsangli-horizont) početnu osnovu balkansko-anadolskog kulturnog kompleksa, koji se u smislu kulturnog noviteta iskazuje kao nosilac horizonta crnopolirane keramike. No, govoreći o učinku »novog« koje sobom donosi vinčanska seoba u podunavski prostor, onda treba imati u vidu nešto širi spektar faktora, prije svega: nove kategorije keramičke produkcije kao vidljivi segment kulturnih promjena, zatim razvijenije oblike duhovnog života, kao i društvenog organiziranja, dok bi se promjene u oblasti privredne djelatnosti, kako se čini, najmanje iskazivale u smislu novog. Keramografski elementi koji imaju karakter novog bili bi ovi:

a. praktično isključiva i dosljedna primjena redukcionog paljenja posuda s proizvodima crne i sive boje;

b. upotreba prevlake na finom posudu, koja nije »firnizovana« (kako se to nekada mislilo), nego dobijena specifičnom obradom površine; prevlaka je mehanički polirana i može doseći vrlo visok sjaj;

c. ukrašavanje efektom glačanja (Politurmuster), pri čemu se tonski efekti postižu različitim intenzitetom poliranja (sivo na sivom ili crno na sivom);

d. ukrašavanje pravim kaneliranjem, pri čemu su za ranu vinčansku kulturu napose tipične fine, upolirane kanelure; pored kaneliranja dolazi i žlijebljenje, kao grublja varijanta ovog postupka;

---

35 M. Garašanin, 1954. U svjetlu novijih saznanja: M. Garašanin, 1973, str. 114. i d.

36 V. Milojčić, 1960, sl. 13/21, 23—25, 28—31 (»vinčoidni« nalazi u Tsangli-stupnju Dimini-kulture); H. Hauptmann, 1969, T. III/12—22; T. 1/18—33; T. 2.

37 V. Milojčić, 1949, str. 75.

e. trakasto ukrašavanje urezivanjem i ubadanjem (za ranu Vinču je tipično i ubadanje uz traku, poput bordure, koje podsjeća na lasinjsko ukrašavanje);

f. u oblikovanju posuda nastupa izričita prevlast bikonične profilacije, no oblici se mahom iskazuju raščlanjenima u tri horizontalna segmenta: vrat, gornji konus (iznad ramena) i donji konus (ispod ramena);

g. nastup posuda (mahom plitkih zdjela) na visokoj, zvonastoj nozi;

h. nastup novih tipova kultnih posuda, prije svega, trokutastih žrtvenika s protomama (lebesi), te masovni nastup kultne plastike.

Nastupom vinčanske kulture nestale su iz ovog kulturnog područja neke udomaćene keramografske manifestacije, prije svega, oksidaciono pečenje i slikano posude. U ranoj vinčanskoj kulturi zadržat će se, međutim, neki elementi starčevačkog nasljeda u kategoriji grubog posuđa, prije svega, kanelirani barbotine. Za razliku od vrlo osebujne i vrlo bogate kategorije finog posuđa, grubo vinčansko posude je posve bezlično; ono je isključivo predmet praktične, svakodnevne upotrebe i njemu nije posvećena nikakva posebna pažnja.[38]

Prva posljedica vinčanskog prisustva u srpskom Podunavlju — izuzev potiskivanja starčevačke kulture s tla sjeverne Srbije — bila je djelomična transformacija starčevačke keramografije; kao što je ranije naglašeno, taj se preobražaj očituje u postupnom bikoniziranju fine keramike i isto tako postupnom odumiranju slikanog posuđa. Posuđe fine kategorije je mahom sivkastih tonova, iako je oksidaciono proizvedeno, pa se na taj način i tonski približava vinčanskom ukusu. Drugi talas posljedica izazvan je daljnim kulturnim i populacijskim pritiskom vinčanskog areala. Pod konac A-stupnja nalazi se vinčanska kultura već i na tlu istočnog Srema (Zemun—Beljarica); taj fakat izazvao je dalje promjene u Međuriječju, a taj drugi talas vinčanizacije starčevačke osnove proizveo je — sopotsku kulturu[39].

Sopotska kultura je matična srednjoneolitska i kasnoneolitska kultura na tlu zapadnog Srema, istočne i djelomično srednje Slavonije. Ona nije derivat vinčanske kulture, jer je stilski bliža starčevačkoj, ali kasnostarčevačkoj osnovi. Sopotska kultura će, međutim, biti eksponent balkansko-anadolskog kompleksa, naravno, ne tako raskošan i bogat kao vinčanska kultura. No, prihvaćajući suštinu novog vremena — bikonično oblikovanje i redukciono paljenje — ona se iskazuje kao jasan predstavnik horizonta crnopolirane keramike, a time i balkansko-anadolskog kompleksa. Prisustvo sopotske kulture u citiranom dijelu Medu-

[38] Vidi opsežnije kod: S. Dimitrijević, 1969—1, str. 45. i d.; T. 19 i 20-te citirane izvore.
[39] S. Dimitrijević, 1968, str. 56—59.

riječja, pogotovo nakon faze stabiliziranja, dobilo je za zapadnije i sjeverozapadnije susjedne areale otprilike onu funkciju, koju je u svoje vrijeme imala ranovinčanska kultura. Sopotska penetracija u mađarsko Podunavlje imala je kao posljedicu eliminiranje kasnolinearnog individualiteta i u simbiozi s tom osnovom stvaranje klasične lengyelske ili Zengövárkony-Lengyel kulture. No efekat tog prisustva uslovio je duboke promjene i u susjednim područjima, zapadnoj Slovačkoj, Moravskoj i sjeveroistočnoj Austriji, pa je i u ovim prostorima došlo do stvaranja lokalnih lengyelskih kultura. Na taj se način sopotska kultura iskazala kao produžena ruka vinčanskog i balkansko-anadolskog upliva, jer konačno sve ove promjene započele su dolaskom vinčanske populacije. Klasična lengyelska kultura je kao svoje matično područje imala i čitavu Baranju, pa, iako ona u hrvatskom dijelu Baranje nije uopće istražena, ipak će trebati reći nekoliko riječi i o toj pojavi, pogotovo što je ona faktično prisutna i u jugozapadnoj Bačkoj (Bački Monoštor kod Sombora).[40]

No, pod konac neolitskog vremena pojavljuje se na tlu hrvatskog dijela Srema, i to u podunavskoj zoni, i klasična vinčanska kultura. Kada je došlo do gubitka velike većine vinčanskih posjeda — to se zbilo na prijelazu stupnja C na D-1 — i kada je vinčanska kultura uspjela sačuvati samo Šumadiju, Mačvu, Srem i sjeveroistočnu Bosnu, onda je taj gubitak malim dijelom nadoknađen širenjem prema zapadu, uz Dunav — do Vukovara. Stoga ovdje treba reći nekoliko riječi i o Vinči D na tlu sjeverne Hrvatske.

Imamo, prema tome, pred sobom tri kulturne pojave o kojima treba govoriti u ovom potpoglavlju: sopotsku kulturu, kao matičnu manifestaciju, te kasnovinčansku i lengyelsku kulturu kao periferne pojave.

SOPOTSKA KULTURA

Sopotska kultura je jedna od relativno kasno utvrđenih kulturnih manifestacija neolita jugoslavenskog tla, iako s istraživanjem jednog sopotskog utvrđenog tella još 1897. god. (Herrmannov vinograd u Osijeku), u stvari, započinje organizirana istraživačka djelatnost neolitskih i uopće prethistorijskih kultura na tlu sjeverne Hrvatske. Sopotsku kulturu kao samostalnu pojavu prvi je izdvojio Vladimir Milojčić 1949. god. i nazvao ju je slavonsko-sremskom kulturom (slavonisch-syrmische Kultur), ali i bapsko-lengyelskom kulturom (Bapska-Lengyel-Kultur), a negdje i lengyelsko-slavonskom kulturom. Razvoj ove manifestacije raščlanio je na četiri stupnja, koje je vremenski poistovjetio s trajanjem vinčanske kulture (stupnjevi Vinča A-D). Kasnija istraživanja su potvrdila postojanje četiri stupnja u evoluciji sopotske kulture; no početak sopotske

[40] O.c. str. 63. i d. i citirani izvori.

kulture neće se moći dokazati ranijim od Vinče B-1[41]. Milojčić je time isključio konfuzno prikazivanje slavonsko-sremskog neolita nakon starčevačke kulture, kako su ga predočili F. Tompa i R. R. Schmidt, pri čemu je srednji neolit trebalo da predstavlja trakasta keramika, a kasni potiska kultura. Regionalne oznake u nazivu ove kulture prihvatio je i Alojz Benac; on ovu manifestaciju naziva posavskom kulturnom grupom, ali i posavsko-slavonskom (umjesto Milojčićevog naziva slavonsko-sremska)[42].

Pisac ovog poglavlja je nakon manjih istraživanja 1957. god. i sabiranja starijih nalaza u veću kulturnu cjelinu u 1959. god. predložio jednu zaokruženu sliku ove manifestacije (u sklopu jedne veće cjeline) i aplicirao jedan od tri Milojčićeva naziva — bapsko-lengyelska kultura; taj naziv je došao u javnost nešto kasnije (1961). Imajući pred očima značaj eponimnog lokaliteta Bapske, pogotovo što rezultati Schmidtovih iskopavanja (1939. i 1940) nisu nikada bili objavljeni, poduzeo je isti jedno nešto veće pokusno istraživanje u Bapskoj (lokalitet Gradac) 1964. god., i to u blizini Schmidtovih iskopnih blokova. Iskopavanja su pokazala neke neočekivane posljedice: gornja dva metra sloja pripadala su vinčanskoj kulturi, a tek donja dva metra tzv. bapsko-lengyelskoj kulturi. Time se pokazalo posve deplasiranim upotrebljavanje Bapske kao eponima za ovu kulturu, pogotovo što su oni najtipičniji »bapsko-lengyelski« nalazi iz Bapske koje je objavio R. R. Schmidt, a koji nisu potekli s njegovih iskopavanja, nego su bili slučajni nalazi iz 1902. god.; u stvari, pripadali su kasnovinčanskom stratumu (mahom kao import sa susjednih područja). Takav, ne baš sretan, sticaj okolnosti uslovio je promjenu naziva kulture, pa je predložen naziv sopotsko-lengyelska kultura (1966. i 1968), kao prvi eponim odabran je tell Sopot nedaleko Vinkovaca. Drugi dio naziva — »lengyelska« — zapravo je odabran da se apostrofira primarna uloga ove kulture u tvorbi lengyelskih kultura; sopotsko-lengyelska kultura je zaista rodonačelnik ove grupe kultura, iako je u svojoj suštini bliža vinčanskoj negoli lengyelskim kulturama. Do novih promjena došlo je otkrivanjem sopotskih nalazišta i u zapadnoj Mađarskoj zahvaljujući naporima Jánosa Makkaya i Nándora Kalicza (1968. i 1972); ovi autori su ovu manifestaciju na tlu Mađarske definirali kao Sopot-Bicske-kulturu, što se može bez rezerve prihvatiti. No, time je protolengyelski karakter »sopotsko-lengyelske« kulture još više apostrofiran. Da bi se konfuzno stanje u terminologiji donekle raščistilo, predložio je pisac ovog poglavlja alternativni naziv sopotska kultura (1971), koji će biti apliciran i u ovom tekstu. Time će i položaj sopotske kulture biti donekle »čistiji«, pogotovo što neki autori, koji se bave problemima lengyelskog kulturnog kompleksa, napose oni

[41] V. Milojčić, 1949, str. 83. i d. (slawonisch-syrmische Kultur; također na tabeli na str. 84); 93 (Bapska-Lengyel-Kultur; također i Bapska-Kultur — ista str.); tabele na str. 90. i 94 (Lengyel-Slawonische Gruppe).

[42] Vidi bilješke 3 i 4 prethodnog poglavlja (I—II). A. Benac, 1962, str. 37. i d.; A. Benac, 1964a, str. 39. i d.; 67.

koji ne preferiraju jugoistočne utjecaje, smatraju problematičnim uvrštavanje sopotske manifestacije u krug lengyelskog kompleksa (npr. J. Koštuřik)[43]. No, protolengyelski karakter sopotske kulture je u današnjim uslovima vrlo teško poreći.

Sopotskom kulturom su se u okvirima većih sinteza bavili još Milutin Garašanin (1959. i 1973), Alojz Benac, kojemu zahvaljujemo sintetsku obradu sjevernobosanskih nalaza (1962. i 1964), i Bogdan Brukner, koji je ovome problemu posvetio znatnu pažnju (1974)[44]. O stavovima J. Korošeca rečeno je dovoljno već u uvodnom dijelu ovog poglavlja.

Prvi sopotski nalazi došli su u Arheološki muzej u Zagrebu još 1888. god. *(Vukovar*, bivša ciglana *Eltz)*; oni su zatim intenzivno pristizali sve do I svjetskog rata, tako da se sakupila relativno bogata kolekcija nalaza, koja, međutim — osim onih iz Samatovaca — nesretnim sticajem okolnosti nije mogla biti objavljena[45]. Prvo, i po površini iskopavanja, najveće istraživanje jednog sopotskog naselja izveo je Vjekoslav Celestin u *Herrmannovom vinogradu u Osijeku* na 794 m^2 iskopa. Iste je godine publiciran jedan prethodni izvještaj, tako da se Celestin iskazuje kao pionir na području istraživanja neolita i sopotske kulture u ovom prostoru. No, to su bila iskopavanja koja nisu vodila računa o stratigrafiji, a materijal je odabiran isključivo po muzeološkim kriterijima. Tek nakon pauze od preko četiri decenije uslijedila je druga faza intenzivnijih istraživanja. R. R. Schmidt je 1939. i 1940. god. kopao u *Bapskoj*, ali nalaze sa svojih iskopavanja nije objavio, zatim je 1942. i 1943. god. iskopavao u *Sarvašu* na površini od preko 700 m^2, ali nesretnim sticajem okolnosti ni ti nalazi nisu nikada bili objavljeni. Sopotski sloj u Sarvašu obuhvatio je horizonte od 4,50 do 6,0 m i dublje (tj. do pojave zdravice); koliko je danas moguće utvrditi, bila su vidljiva dva sopotska horizonta. Materijal koji je piscu ovog poglavlja bio dostupan bio je dosta malobrojan i imao je osobine arhaične sopotske kulture[46]. Pisac ovog poglavlja započeo je 1957. god. jednu kampanju pokusnih iskopavanja *(Vinkovci—Ervenica, Ervenica—Trbušanci, Sopot i Otok)* s ciljem da se vertikalno-stratigrafskim pokazateljima dode do sheme razvoja ove kulture. Ta je kampanja nastavljena 1962. god. istraživanjem *Klokočevika (Klinovac*, zajedno s Muzejom brod-

---

[43] S. Dimitrijević, 1959; S. Dimitrijević, 1961, str. 18. i d. (bapsko-lengyelska kultura); S. Dimitrijević, 1966, str. 17. i d.; S. Dimitrijević, 1968 (sopotsko-lengyelska kultura). Za Bapsku vidi: S. Dimitrijević, 1968, str. 12. i d.
J. Makkay, 1969.; N. Kalicz-J. Makkay, 1972a, str. 9. i d.; N. Kalicz-J. Makkay, 1972b.
P. Koštuřik, 1972, str. 14.

[44] M. Garašanin, 1959, str. 27. i d.; M. Garašanin, 1973, str. 149. i d.; A. Benac, 1962, str. 37. i d.; A. Benac, 1964a, str. 39. i d.; B. Brukner u B. Brukner-B. Jovanović-N, Tasić, 1974, str. 95. i d.

[45] R. Dreksler-Bižić, 1956.

[46] R. R. Schmidt, 1945, str. 121 (Bapska); 127. i d. (Sarvaš). S. Dimitrijević, 1971, sl. 2 (profil Schmidtovog iskopa u Sarvašu — prema njegovoj vlastitoj dokumentaciji). S. Dimitrijević, 1959, str. 98. i d.; T. 58 i 59 (izbor nalaza neolitskog stratuma Sarvaša, Schmidtovo iskopavanje). S. Dimitrijević, 1968, str. 26. i 27 (ovdje je pretpostavljeno da će sopotski stratum Sarvaša ići u vrijeme stupnjeva I-A i I-B; danas čini realnijim uvrštavanje u horizonte I-B i II stupnja).

skog Posavlja, 125 m² površine), zatim Bapske (Gradac, 1964), *Gradca kod Pleternice (Pašnjak*, 1966) i opet Otoka u 1970. god. na površini od 100 m². Osim Celestinovih i Schmidtovih iskopavanja (Osijek i Sarvaš), kao što se vidi, najveći zahvati dosegli su 100—125 m²; zbog takvih okolnosti mnogi će pokazatelji, napose oni sociološkog karaktera, biti oskudni ili posve nedovoljni. Od istraživanja lokalnih muzeja samo je Muzej brodskog Posavlja izveo jedno pokusno iskopavanje — u *Gornjoj Bebrini (Topolice)* pod rukovodstvom Katarine Petrović i Brane Belića (1963), ne računajući suradnju pri istraživanju u Klokočeviku, koje je izvedeno s Arheološkim institutom Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Kampanje u 1957. god. izveo je Arheološki zavod Filozofskog fakulteta, one od 1962. do 1970. Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu[47]. Istraživanja sopotskih naselja u Bosni započela su samo koju godinu kasnije nego u Slavoniji, već 1906. god. objavio je Ćiro Truhelka rezultate istraživanja u *Donjem Klakaru* kod Bosanskog Broda, koje je dalo vrlo lijepu kolekciju tipičnih sopotskih nalaza. Gotovo dva decenija kasnije objavio je Jozo Petrović rezultate svojih istraživanja u *Donjoj Mahali* kod Orašja (nedaleko od Brčkog, 1925). Time su sjevernobosanska naselja sve do novijih kampanja zapravo dala naviše publicirane građe ove kulturne manifestacije. No, nastavak istraživanja uslijedio je tek u novije vrijeme — Brana Belić je ponovno kopao u Klakaru, dok je Đuro Basler istraživao *Visoko brdo* u Ljupljanici. Bosanskim nalazima ove faze posebnu je pažnju posvetio Josip Korošec (1957), kasnije ih je, kako smo već napomenuli, sintetski interpretirao Alojz Benac (1962. i 1964)[48].

U opsegu u kakvom danas poznajemo jugoslavenski neolit u cjelini sopotska kultura pruža zadovoljavajuću količinu građe i uvjerljivu stratigrafsku potporu kojom se omogućuje definiranje razvojnog toka ove manifestacije; ona, prema tome, neće biti u kulturnom smislu manje jasna od niza kultura koje su naučno interpretirane čak i znatno ranije od sopotske kulture. No, to se odnosi samo na pokretni arheološki materijal; svi složeniji pokazatelji ostat će, međutim, više ili manje samo nagoviješteni.

RASPROSTIRANJE SOPOTSKE KULTURE

Matično područje sopotske kulture jeste dio Međuriječja od srpsko-hrvatske granice u Sremu, tačnije od poteza Ilok—Sremska Rača pa dalje prema zapadu. Zapadna granica će se, međutim, mijenjati. Ona u ranoj i srednjoj fazi ove kulture ide približno do rijeke Orljave, ulazeći u Požešku

[47] Za podatke o iskopavanjima vidi: Dimitrijević, 1968, str. 12. i d. Dimitrijević, 1972, str. 55. i 56.

[48] Ć. Truhelka, 1906; Ć. Truhelka, 1912, T. VIII—XII (D. Klakar). J. Petrović, 1925, T. III/1, 2, 6, 8, 10 (D. Mahala — veći dio objavljenih nalaza pripada, međutim, lasinjskoj kulturi). Benac, 1962, str. 37. i d.; T. VIII/1—4; A. Benac, 1964a, str. 39. i d.; T. VIII/1 -4. J. Korošec, 1957.

kotlinu (Gradac kod Pleternice; Novoselci—Pašnjak također kod Pleternice). Okolina Našica se, međutim, već iskazuje kao miješana korenovsko-sopotska zona, bar u vrijeme rane faze sopotske kulture (Podgorač—Ražište). Tako bi granica između Sopota i Korenova mogla ići približno potezom Donji Miholjac—Našice—Orljava. Time bi prve dvije faze Sopota živjele u rasponu između naselja Bapska i Sot u istočnoj, te Gradca i Novoselaca u zapadnoj perifernoj zoni.

Pod konac I—B-stupnja počinje ekspanzija sopotske populacije. Dolazi do spuštanja preko Save i uklapanja dijelova sjeverne Bosne u integralni prostor ove kulture, obuhvaćen je dio Posavlja između rječice Tinje (zapadno od Brčkog) i rijeke Vrbasa. Istovremeno je došlo i do prodora prema sjeveru, duž Dunava u podunavsku zonu Transdanubije u Mađarskoj; najsjevernije naselje ove transdanubijske sopotske manifestacije — Sopot-Bicske-tipa — jeste Bicske (Kom. Fejér, 35 km zapadno od Budimpešte). U isto vrijeme je došlo i do ekspanzije prema zapadu u prostoru Međurječja; tim je prodorom eliminirana korenovska kultura, ali je u simbiozi između starosjedilačke i sopotske populacije oblikovan jedan regionalni tip sopotske kulture — *brezovljanski tip* (Gornji Brezovljani kod Žabna). No, ovaj će tip biti iscrpnije obrađen u slijedećem potpoglavlju. S nastupom III stupnja sopotske kulture definitivno je dovršena sopotizacija i ovog prostora, lokalni individualiteti su eliminirani i slika ove kulture i ovdje usaglašena s klasičnom fizionomijom. Najzapadnija naselja takve sopotske kulture u Međurječju jesu Tkalec i Beketinec kod Križevaca. To znači da u sadašnjim uslovima istraživanja brdski sklop Medvednica-Kalnik čini zapadnu granicu sopotske kulture (karta 4).[49]

SUMARNA PERIODIZACIJA I PRELIMINARNO VREMENSKO VREDNOVANJE SOPOTSKE KULTURE

Kao što je već ranije istaknuto, Vladimir Milojčić je već pri prvom definiranju sopotske kulture (slavonsko-sremska kultura) njen razvoj odredio s četiri stupnja označena rimskim brojkama (I—IV). On je te stupnjeve sinhronizirao s četiri stupnja vinčanske kulture (Vinča A-D). Milojčić se je pri tome, prije svega, koristio poznavanjem nalaza iz Bapske i Sarvaša, jer je sudjelovao na nekoliko Schmidtovih kampanja[50]. Pisac ovog poglavlja je nakon iskopavanja u 1957. god., prije svega na dva tella — Otoku i Sopotu — koristeći se stratigrafijom ovih višeslojnih naselja podijelio ovu kulturu na tri stupnja: I-A, I-B i II. Sopotska bi kultura po

[49] J. Makkay, 1969; N. Kalicz-J. Makkay, 1972a, str. 95. i 96, sl. 8; N. Kalicz-J. Makkay, 1972b; J. Makkay, 1975, sl. 24—26, 34, 35, 38—40, 43. — za Sopot-Bicske tip.
S. Dimitrijević, 1977 — za Sopot-Brezovljani-tip.

[50] V. Milojčić, 1949, str. 86. i d.

takvoj vremenskoj dispoziciji započela u vrijeme razvijenog B-1 stupnja vinčanske kulture, stupanj I-A bi trajao tokom mladeg odsjeka Vinče B-1 i tokom B-2 stupnja. Stupanj I-B bi trajao istovremeno s Vinčom C, a stupanj II s Vinčom D. U takvom je obliku periodizacija »bapsko-lengyelske« kulture predočena 1961. god. Istraživanja koja su izvedena nakon toga, prije svega ona u Klokočeviku (1962) i Bapskoj (1964), unijela su više svjetla u rješavanje ovog problema. Klokočevik (Klinovac) iskazao se kao jedini lokalitet s kulturnim kontinuitetom od najranije, dosada poznate, etape ove kulture, pa do srednje faze. Najranija razvojna faza sopotske kulture, koja je ovdje izdvojena, označena je kao stupanj I-A i ta etapa u cijelosti prethodi sistemu iz 1959/1961. Dodavanjem ovog stupnja ranijem sistemu dobijena je shema od četiri stupnja, pa bi ovakav četverostepeni sistem u principu odgovarao prvobitnom Milojčićevom prijedlogu (1949). Ranu fazu sopotske kulture sada će predstavljati stupnjevi I-A i I-B, srednju fazu stupanj II, a kasnu stupanj III. U takvom je obliku predočen razvoj sopotske kulture 1966. god., a 1968. god. on je detaljnije obrazložen i dopunjen rezultatima istraživanja u Bapskoj. Početak sopotske kulture stavljen je u konac Vinče A, dok bi sopotski stupanj I-A trajao u osnovi istovremeno s Vinčom B-1. Stupanj I-B bio bi istovremen s Vinčom B-2, što su i nalazi iz Bapske uvjerljivo potvrdili, stupanj II s Vinčom C, a stupanj III s Vinčom D. Pouzdana sinhronizacija ova dva posljednja stupnja sopotske kulture s Vinčom C i D bila je već i prije toga uvjerljivo iskazana (Otok, Sopot, Vinkovci-Ervenica, zatim Klokočevik). Istraživanja u Otoku 1970. god. unijela su promjene samo utoliko što je život naselja u Otoku spušten na prijelaz od stupnja I-B na II, s tim da je on na nekim segmentima naselja mogao početi u vrijeme kasnog I-B-stupnja. Na taj je način Klokočevik ostao isključivi predstavnik I-A-stupnja, a Klokočevik i Bapska jedini tipični nosioci I-B-etape, što je u priličnoj mjeri suzilo lepezu mogućnosti koje se pružaju za jasnije određivanje rane faze sopotske kulture[51].

Sinhroniziranje razvoja sopotske kulture s razvojem vinčanske kulture proizvelo je i sve daljne posljedice u širim kronološkim relacijama; sve ono što će vrijediti za kronološki položaj vinčanske kulture od B-1 do zaključno s D-2-stupnjem, vrijedit će, naravno, i za sopotsku kulturu.

Prema tome ćemo u daljem dijelu ovog poglavlja imati pred sobom četiri stupnja sopotske kulture — i to:

Stupanj I-A Stupanj I-B	rana faza sopotske kulture (= Vinča B-1 i B-2)
Stupanj II	srednja faza sopotske kulture (= Vinča C)
Stupanj III	kasna faza sopotske kulture (= Vinča D-1 i D-2).

[51] S. Dimitrijević, 1959, str. 109. i d., 112. i d.; S. Dimitrijević, 1961, str. 21. i d. kronološka tabela na str. 65; D. Dimitrijević, 1966, str. 17, i d. i kronološka tabela na str. 20; S. Dimitrijević, 1968, str. 11, 30. i d, 66. i d. i kronološka tabela na str. 89; S. Dimitrijević, 1972, str. 55. i d., 64. i kronološka tabela na str. 65.

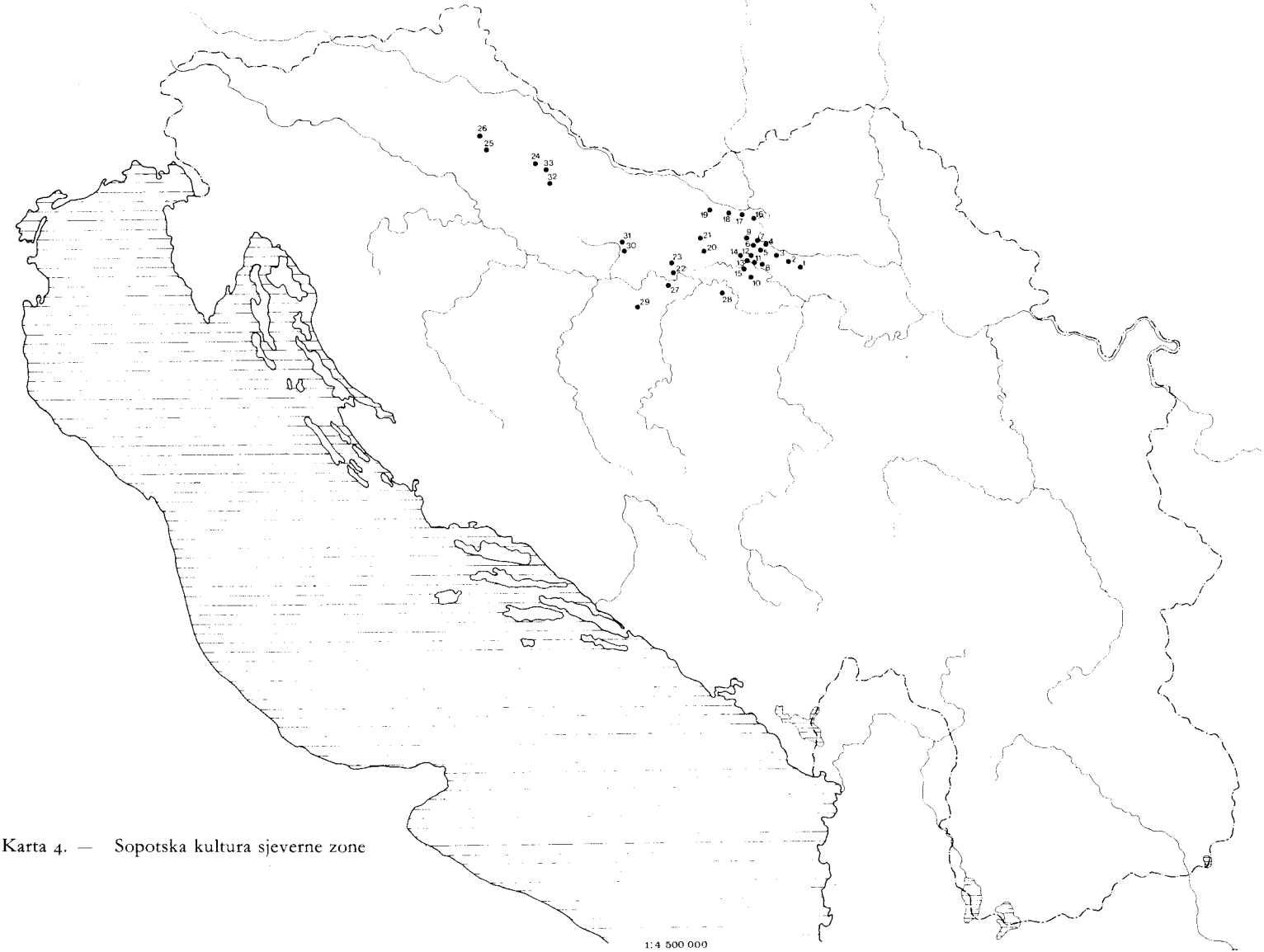

Karta 4. — Sopotska kultura sjeverne zone

Sopotska populacija predstavnik je klasične zemljoradničke neolitske privrede, takve ekonomske karakteristike iskazuju se, naravno, i adekvatnim odabirom naselja u smislu njihovih topografskih osobina. U ranoj fazi se topografske karakteristike naselja uopće ne razlikuju od onih starčevačkog supstrata — to su prirodna uzvišenja uz obale rijeka, potoka i stalnih močvarnih površina. Takva su naselja u Bapskoj (izdanak Fruške gore), Sarvašu ili Klokočeviku. Bapska i Klokočevik su bili nadomak plavne zone Dunava, odnosno Save, Sarvaš je bio uz korito »stare Drave«. Takav trend traje i pod konac ove etape, kao i znatnim dijelom tokom II stupnja (Vinkovci—Ervenica i Ervenica—Trbušanci; Bogdanovci; Samatovci; Gradac—Pašnjak; Novoselci—Pašnjak itd.). No, u istom će horizontu doći i do oblikovanja, za sopotsku kulturu specifičnih, naselja u močvarnim i vodoplavnim regionima. Ta su naselja pravilnog, ovalnog oblika, imaju opkop i vjerovatno palisadni zid, dakle, sve osobine utvrđene gradine okružene vodom (Wasserburg). Najveća koncentracija takvih gradina je u Pobosuću, bilo uz sam Bosut (Sopot; Orolik-Gradina; Privlaka, gradine s obje strane Bosuta) bilo u širem arealu plavne zone (Otok—Gradina; gradina između Slakovaca i Laza; Retkovci-groblje), ali i u zoni Vuke (Gaboš; Ostrovo) i Drave (Herrmannov vinograd u Osijeku). Najzapadniji primjer ovakvog tipa naselja je gradina Naraj u Bedeniku kod Velike Pisanice (jugoistočno od Bjelovara); njen opkop je napajao vodom potok Račačka, jednako kao Bosut gradinu na Sopotu.

Gradina u Otoku imala je dimenzije 165 × 155 m, gradina na Sopotu 155 × 115 m — oba puta računajući od baze opkopa do baze opkopa. Gradina Herrmannov vinograd je bila pravilnijeg oblika i promjera od cca 120 × 120 m. Gradina Naraj je bila znatno manja, svega kojih 50-tak metara promjera.[52] O razlozima povlačenja u močvarne i plavljene regione i stanovanju na utvrđenim naseljima bit će govora nešto kasnije.

Sopotska naselja u pravilu sadrže nadzemne kuće, zasada nije moguće ni jedan jamski objekt u klasičnom sopotskom prostoru identificirati kao zemunicu — svi jamski ukopi su — bar zasada — pouzdano identificirani kao jame za otpatke. Najranija etapa sopotskog naseljavanja — ona na Klinovcu u Klokočeviku sadrži standardne kućne podnice (horizont B). Najstariji pojedinačni objekti pripadaju tek II stupnju sopotske kulture; oni iz dva prethodna horizonta otkriveni su na tako malenim segmentima kućnih osnova, da bi bilo vrlo nesigurno na temelju

[52] Gradine u Otoku i na Sopotu su tahimetrijski snimljene, za Otok vidi: S. Dimitrijević, 1972, sl. 4. Za Herrmannov vinograd vidi: V. Celestin, 1897, str. 104. i sl. 13. Za Naraj dugujem zahvalnost za podatke Đ. Jakšekoviću iz Drljanovca.

tako nepouzdanih parametara ići u »prepoznavanje« tipologije pojedinih objekata. Iz vremena ranog II stupnja otkrivena je 1970. god. u Otoku (horizont B) uzdužna polovina jedne 10 m duge brvnare; njena širina je mogla iznositi oko 6 m. Zidovi su joj bili načinjeni od horizontalno položenih i naslaganih hrastovih trupaca, koje su pridržavali vertikalno pobijeni bočni kolci. Faktura drveta je u času poliranja površine bila jasno vidljiva i odlično sačuvana. Kuća je imala trobrodnu podjelu unutarnje površine, te malen, otvoren trijem u pročelju. Pod od nabijene žute gline je imala samo srednja lađa, što bi ukazivalo da su bočne lađe bile »mrtav« prostor, koji nije služio za kretanje. Razlog tome su bili lako moguće dosta niski lateralni zidovi. Kuća je sadržavala veliku količinu rupa od kolaca, pravilno raspoređenu, ali očito suvišnu, što je ukazivalo na dosta slabo pouzdavanje graditelja ovog objekta u standarde onovremene građevinske statike. Kuća je bila otkrivena na koti 1,85 m i tako je imenovana; njena osnova je, međutim, bila na koti 2,05 m. Na istoj površini, a u razmaku od 6 m, bila je slijedeća kuća, jednakih dimenzija, ali uobičajene neolitske konstrukcije. Slijedeća etapa gradnje locirala je kuću u međuprostor, ona koja je slijedila ovu podizala je objekte na istom mjestu gdje su se oni nalazili u I građevnoj fazi — i onda opet na isti način. Imamo, dakle, alternativne lokacije, koje se poklapaju u svakoj drugoj fazi naselja. Kuća iz kasne II faze sopotske kulture u Otoku (horizont C-2) daleko je većih dimenzija; ona je otkrivena u dužini od 10 m, a vjerovatno je obuhvaćala oko 15 m. Imala je lagano izduženi trapezni oblik. Raspon čela kuće iznosio je svega 4,5 m, otkriveni donji dio objekta iznosio je u rasponu već 9 m, dakle, dvostruko. Otkrivene su dvije prostorije i početak treće s jasno vidljivim ulazima, manjim komorama, lokacijom peći. Ovaj je objekt bio uobičajene izvedbe (vertikalna konstrukcija od kolaca, pleter i maz). Kuća 4 a/S (kota 2,70 m) u Bapskoj, koja pripada razvijenom II stupnju sopotske kulture, otkrivena je samo u segmentu završnog dijela; taj dio je, međutim, pravilno zaobljen i ukazuje na apsidni završetak. Na taj način se, kako vidimo, u II stupnju sopotske kulture iskazuju prilične raznorodnosti u graditeljskim nastojanjima. Objekti iz vremena III stupnja ukazuju jedino na pravokutnu osnovu, no oni su vrlo loše sačuvani i mahom oštećeni u novije vrijeme (u Otoku rigoliranjem vinograda, na Sopotu šumskim pokrivačem). Svi horizonti Sopota su gorjeli, u Otoku je stradao od požara kasni stratum (kao i vinčanski u Bapskoj)[53].

Znatan dio sopotskih naselja pokazuje dugotrajniju upotrebu i osobine tellova; to su prije svega Klokočevik, Sopot, Otok, Sarvaš, Bapska i Herrmannov vinograd, da spomenemo samo ona naselja koja su istraživana. No u istim arealima, čak u znatnoj blizini tellova, naći će se i naselja

[53] S. Dimitrijević, 1968, sl. 19 (Bapska, kuća 4a/S); S. Dimitrijević, 1972, sl. 5 (Otok, kuća 1,25 m).

kratkotrajnije upotrebe. Tako je naselje kod »Marice« u Vinkovcima, jedno od kratkotrajnih naselja, bilo udaljeno od Sopota svega tri kilometra. U istočnom i sjevernom arealu Vinkovaca su registrirana čak tri jednoslojna naselja — u Ulici Veljka Vlahovića (uz potok Baricu), Ervenica uz Bosut i 1 km južno od Ervenice, također uz Bosut, naselje Ervenica-Trbušanci. Debljina stratuma je na ovim naseljima u pravilu do 1 metra. Najranije od njih je Ervenica-Trbušanci, ono će ići u vrijeme kasnog I-B stupnja ili u prijelaz I-B/II, Ervenica i maleno naselje u Vlahovićevoj ulici ići će u vrijeme ranijeg II stupnja. Ervenica je, za razliku od druga dva, sadržavala relativno veliku količinu vinčanskog importa, a odlikuje se i vrlo velikom naseobinskom površinom. Čini se da tokom II stupnja dolazi do kolebanja između tradicionalnog naseljavanja na slobodnom, neutvrđenom prostoru, te stanovanja na utvrđenim gradinama u močvarnim ili vodoplavnim prostorima. Naselja III stupnja u istočnoj Slavoniji i zapadnom Sremu su gotovo isključivo na utvrđenim prostorima. Od srednje Slavonije prema zapadu pretežno se i dalje zadržava tradicionalni oblik naseobinskog života, dok se »Wasserburgovi« pojavljuju samo iznimno. Osim uvjerljivo predočenih stratigrafskih pokazatelja, sopotski se tellovi odlikuju i vrlo velikom gustoćom pokretnih nalaza. Klasične sopotske gradine u pravilu pokazuju prisustvo samo sopotske kulture; one će kasnije nalaze dati relativno rijetko i u skromnom opsegu (Otok — sporadični vučedolski nalazi). No, jedan dio takvih gradina je naseljavan i kasnije — prije svega »osmičasta« gradina na lijevoj obali Bosuta u Privlaci, te gradina na Bosutu kod Orolika. Oba ova tella će, međutim, u keltsko-latenskom vremenu biti bitno preuređena i dobit će osobine oppiduma, tako da su im primarni oblici posve nestali. U Privlaci se zapravo radilo o tri ovalne gradine — dvije od njih su dorađene u keltski oppidum. Nije, međutim, jasan odnos između tih sopotskih naselja, a još su manje jasni razlozi ove naseobinske kompozicije u obliku vijenca. Možda će još ponajprije razloge tome trebati tražiti u društvenim parametrima (različite rodovske grupacije?).[54]

Sopotski tellovi ne iskazuju se osobitom debljinom sopotskog stratuma — u Klokočeviku on iznosi (bez prethistorijskog humusa) na bitnom segmentu naselja od 2,75 do 2,90 m, u Otoku od 2,0 do 3,0 (samo u centralnom dijelu tella; računajući prethistorijski humus mjestimično i do 4,0 m), na Sopotu do 2,0 m. Sopotski stratum u Bapskoj obuhvatio je dva metra debljine; povrh toga slijedilo je još dva metra vinčanskog stratuma, na Sarvašu samo 1,50 m u prosjeku — od ukupno 6 m (i više) debljine sarvaškog preslojavanja[55]. Ovi pokazatelji su zacijelo posljedica

[54] Tahimetrijski snimak bloka gradina u Privlaci na lijevoj ovali Bosuta načinjen je 1973. god. i još nije objavljen.

[55] S. Dimitrijević, 1968, str. 13. i 14, te sl. 1 (Bapska); 21. i sl. 2 (Otok); 26. i sl. 3 (Sopot); 29 (Klokočevik); S. Dimitrijević, 1972, str. 56 (Otok 1970). S. Dimitrijević, 1971, sl. 2 (Sarvaš).

utjecaja vinčanske kulture, a prosječna debljina od dva metra sopotskog sloja na tellovima u osnovi odgovara vinčanskom prosjeku, a ako imamo pred sobom samo sremski areal vinčanske kulture, onda i nadmašuje vinčanski prosjek.

Kako istraženi grobovi s tla sopotske kulture nisu poznati, nije moguće reći ništa određeno o ritusu pokopavanja — izuzev opće konstatacije, koja se upire na istovremene pokope u susjednim područjima (kasnovinčanski pokopi na Gomolavi, te zengevarkonjsko-lengyelski u Zengövárkonyu), da je zacijelo i ovdje bilo uobičajeno pokopavanje mrtvih u zgrčenom položaju, na boku (Hockergräber), te da je među prilozima slikana keramika morala imati vidno mjesto. Uzimajući kao polazište dosadašnje iskustvo, može se pretpostaviti da nije bilo uobičajeno pokopavanje unutar naselja. Jedan jedini pokop, koji je, na žalost, uništen, a koji je dao jednu jednostavnu bikoničnu posudu, konstatiran je na lokaciji silosa u erveničkom arealu u Vinkovcima — on se nalazio kojih 200 m istočnije od najistočnijeg segmenta prostranog erveničkog naseobinskog kompleksa[56].

MATERIJALNA KULTURA I STUPNJEVANJE SOPOTSKE KULTURE

Kao što je već ranije istaknuto, shema razvoja sopotske kulture dobijena je zahvaljujući tell-naseljima: Klokočeviku, Otoku, Sopotu i Bapskoj. Ta slika je onda nadopunjena materijalnim pokazateljima s jednoslojnih naselja, pa je na taj način ostvarena zadovoljavajuća osnova za predočavanje pojedinih razvojnih etapa ove kulturne manifestacije. Kada kažemo »zadovoljavajuća«, onda mislimo na sveukupnu sliku ove kulture iz aspekta keramografskih, litičkih i osteoloških nalaza. No, za najraniji horizont je zbir i ovih podataka još uvijek prilično ograničen. Treba osim toga reći da je pojam najranijeg horizonta jedna relativna oznaka. Taj horizont, koji poznajemo samo na temelju nalaza iz horizonata A i B u Klokočeviku, ipak već predstavlja formiranu srednjoneolitsku manifestaciju. To znači da između te etape i završne starčevačke kulture u istočnoslavonskom prostoru vjerovatno nedostaje još jedna razvojna karika.

U ovom potpoglavlju bismo izložili kronološki sistem sopotske kulture, prije svega iz aspekta keramografskih parametara; u tako prezentirani sistem bismo onda uvrstili ostale pokazatelje — nestandardnu lončarsku produkciju, plastiku, litičke i osteološke nalaze.

---

[56] N. Majnarić- Pandžić, 1973, str. 39. i 40; T. XX/4. Pokop je skeletni. Kako je u neposrednoj blizini ovog naden jedan kasnohalštatski grob s vrlo tipičnim prilozima, pripisan je i ovaj sopotski pokop istom, tj. kasnohalštatskom pogrebnom kompleksu. Sopotski grob ide u vrijeme II stupnja.

A. STUPANJ I-A ILI RANI HORIZONT RANE FAZE SOPOTSKE KULTURE

Stupanj I-A je zasada determiniran isključivo nalazima iz horizonta A (prethistorijski humus) i horizonta B naselja Klinovac u Klokočeviku (sl. 15, br. 1—9; T. XLV). Tehnologija proizvodnje sopotske lončarske robe uklapa se već u ovom horizontu potpuno u srednjoneolitske normative, odnosno u okvire tzv. horizonta crnopolirane keramike. To znači da se čitava tehnologija nalazi u znaku redukcionog paljenja. Grubo posuđe je načinjeno od slabije pročišćene gline i ima mahom primjese drobljenog ili mljevenog kalcita (vapnenca), također i pijeska. Posuđe je pretežno sive boje, nepažljivo je modelirano i u pravilu odgovara vinčanskim tehnološkim normativima za ovu kategoriju posuđa. Fino posuđe je neujednačene kvalitete. Najfiniji proizvodi su načinjeni od odlično pročišćene gline, praktično bez primjesa, redukciono paljenje je dosljedno provedeno, tako da su proizvodi maksimalno »zatamnjeni«, posuđe ima crnu, vrlo sjajno poliranu prevlaku, gotovo poput pokosti. Slijedi grupa proizvoda od gline s primjesama pijeska, ali također odlične fakture. No pored ovih dolazi i posuđe s primjesama pijeska, ali lošije fakture; zbog slabije tehnologije pečenja takvi su proizvodi jače podložni oštećenjima od vlage. Dok su najkvalitetniji proizvodi pretežno crne i vrlo tamne sive boje, lošiji su proizvodi češće sive boje — kod njih je polirana prevlaka često slabo sačuvana. Pored fine i grube kategorije mogu se naći i proizvodi očito namijenjeni boljoj upotrebi, ali bez adekvatne fakture — njih će trebati determinirati kao prelaznu kategoriju. Ovdje se mahom radi o posudama na više nogu (žrtvenici). *Grubo posuđe* je zastupljeno samo ulomcima, koji dopuštaju samo malobrojne rekonstrukcije. Prepoznatljivi oblici su trbušasti lonci i amfore s rogolikim drščicama. Oni su pretežno neukrašeni, ali su zastupljene i plastične trake s otiscima vrha prsta.

Prelazno posuđe se tipologijom oblika uklapa u asortiman fine keramike, no faktura odgovara onoj grube produkcije. Kako se čini, ova se kategorija pretežno odnosi na posude na više nogu, koje bi mogle činiti neke vrsti kompromis između takvih posuda starčevačke i vinčanske provenijencije. Međutim, dolaze i noge od kupa na nozi u ovakvoj fakturi. Jedna od nogu od maločas spomenutog tipa posuđa ukrašena je rovašenjem, dakle, u maniri finog posuđa (T. XLV, 4).

Fino posuđe se nalazi u znaku bikonično profiliranih oblika, zdjela, terina, lončića i lonaca — profilacija je identična onoj koju smo ranije susreli u inventaru spiraloid B-stupnja starčevačke kulture (Vinkovci-Tržnica). Ova kategorija oblika čini najveći dio finog posuđa i takav se odnos zadržava sve do kraja sopotske kulture (T. XLV, 1, 2, 5—7). Od vinčanskih elemenata su najuočljiviji i najistaknutiji u ranosopotskom

inventaru oblici kupa na nozi — noge su zvonaste i odgovaraju onima iz horizonta Vinče A (T. XLV, 8). Karakteristična je za vinčanski utjecaj i pojava zadebljanog ramenog pregiba kod nekih bikoničnih oblika (zadebljanje se iskazuje samo u profilu posude). Pored ovih oblika dolaze i zdjele sa zakržljalim trbuhom, koje su lokalni derivat vinčanskih trbušastih zdjela, zatim obične kupe, koje su dosta česte, ali su tipološki bez većeg značaja (T. XLV, 3).

Ukrašavanje se u ovom najranijem horizontu fine sopotske keramičke produkcije svodi na dva postupa: bradavičaste i rogolike aplikacije, kakve smo već ranije vidjeli u asortimanu kasne starčevačke kulture (T. XLV, 1, 6, 7), te *duborez* i *rovašenje*, kao nove i napose tipične pojavne oznake ovog kulturnog prostora; taj način ukrašavanja, u svom dekorativnom sustavu vrlo jednostavan (vertikalne rovašene linije, grupe od po dvije ili najviše tri linije, koje mogu biti i prelomljene), označavat će do kraja sopotske kulture bit sopotskog dekorativnog poimanja (T. XLV, 6). Sumarna oznaka fine keramike ovog horizonta jeste crnopolirana keramika, oštra bikonična profilacija (iako se sreću i zaobljenobikonični profili starčevačkog tipa — T. XLV, 7), kupe na zvonastoj nozi, te ukrašavanje duborezom i rovašenjem. Početna fizionomija, koja je kreirana u ovom horizontu, daje pečat čitavom daljem razvoju sopotske keramografije[57].

B. STUPANJ I-B ILI KASNI HORIZONT RANE FAZE SOPOTSKE KULTURE

Stupanj I-B, dakle, razvijena rana faza sopotske kulture, znatno je cjelovitije prezentiran arheološkim nalazima od prethodnog horizonta. Ova je razvojna etapa zastupljena horizontima C i D Klokočevika, horizontima A i B Bapske, horizontom prethistorijskog humusa u Otoku, kao i ranijim sopotskim horizontom u Sarvašu, a od jednoslojnih naselja onima u Gornjoj Bebrini (Topolice) i Ervenici—Trbušancima u Vinkovcima; oba ova naselja će ići u kraj ovog horizonta, a Ervenica—Trbušanci možda već i u prijelaz I-B/II.

U tehnologiji keramičke produkcije nema nikakvih promjena, ona će ostati neizmijenjena sve do kraja sopotske kulture. Kvalitet proizvoda, napose fine robe, vrlo je korektan, djelomično na nivou i najboljih vinčanskih proizvoda.

Gruba keramika zadržava ranije spomenute oblike (lonce, te amfore s rogolikim drščicama), a nastupaju i bute s rogolikim drščicama (Klokočevik — sl. 15, br. 17), za koje treba vjerovati da su bile poznate već i u

[57] S. Dimitrijević, 1968, str. 31. i d.; sl. 4; T. II; S. Dimitrijević, 1972, str. 56. i 57; str. XI.

prethodnom horizontu. Pored plastičnih traka s otiscima vrha prsta mogu se iznimno javiti i rovašeni ukrasi.

Prelazna keramika se pretežno drži oblika standardnog finog posuda, naravno u grubljoj izvedbi. Čini se da posude na više nogu nestaju ili da barem gube na značaju.

Fina keramika zadržava repertoar oblika iz prethodnog stupnja, a bikonični oblici i sada izrazito dominiraju u ukupnoj sumi nalaza (T. XLVI, 1, 2, 5). Od novih oblika i novih varijanata starih oblika treba, prije svega, spomenuti izrazitu S-profilaciju kod jednog dijela bikoničnog posuđa (zdjela, terina, lončića i lonaca — T. XLVI, 6); jako izvijeni rub daje elegantniji utisak. S-profil dolazi i kod posve zaobljenih oblika lonaca kakvi ranije nisu bili poznati (T. XLVI, 6). Pored zvonastih nogu, kod kupa na nozi (T. XLVI, 3) dolaze sada i izdužene, stubaste noge (sl. 15, br. 24). Od oblika koji su preuzeti od vinčanske kulture nastupa tradicionalni vinčanski skifos, tj. trbušasta terina s niskim prstenastim vratom, no ona ovdje dolazi u posve jednostavnoj, neukrašenoj varijanti (sl. 15, br. 14, 22). Ukrašavanje finog posuđa dobija svježije dimenzije. Prvi put se aplicira tehnika kaneliranja, dakle, opet jedan vinčanski postupak. Kaneliranje je primijenjeno u identičnom tehničkom smislu, ali suprotno vinčanskoj predmetnoj primjeni — u Klokočeviku će taj postupak, udružen s rovašenjem i plastičnom bradavicom, doći na vanjskoj strani jedne kupe, dakle, predmetu na kojemu u Vinči u pravilu nikada kaneliranje neće biti aplicirano (sl. 15, br, 23). I rovašeni ukrasi imaju nekih novih elemenata — jedan dio rovašenih ukrasa će biti zaglađen, tako da će ličiti na široki žlijeb (do 6 mm — T. XLVI, 4), no i standardni rovašeni i doređeni ukrasi (T. XLVI, 1) bit će dopunjeni inkrustiranjem smeđom pastom, koja negdje potpuno ispunjava udubljenje, a negdje liči na debeli namaz. Kod rovašeno-užlijebljenih uzoraka nastupa motiv kuke (poput udice — T. XLVI, 4) te neke vrste pojednostavljenog »Notenkopfa«, što bi čak i moglo da se objasni eventualnim dodirom s klasičnim linearnotrakastim područjem (Moravska). Pod konac ovog stupnja nastupa rovašeni cik-cak uzorak dopunjen kružnim udubljenjima (velike tačke), ukras koji se kao najtipičnija dekorativna oznaka zadržava do kraja ove kulture (T. XLVIII, 1).

Pod konac I—B i na prijelazu I—B i II stupanj pojavit će se kaneliranje u vidu »tordiranja« na rubovima kupa; taj rub još neće biti vidljivo zadebljan kao u II stupnju. U isto vrijeme nastupa prvi put i efekat glačanja, također samo na kupama, i to na unutrašnjoj strani recipijenta — no u ovom se slučaju radi o kupama na nozi. Efekat glačanja (Politurmuster) dosta je gruba imitacija adekvatnog vinčanskog ukrasa i nesumnjivo označava prodor vinčanskog utjecaja (Bapska).

Opća oznaka ovog horizonta može se svesti na obogaćivanje re-

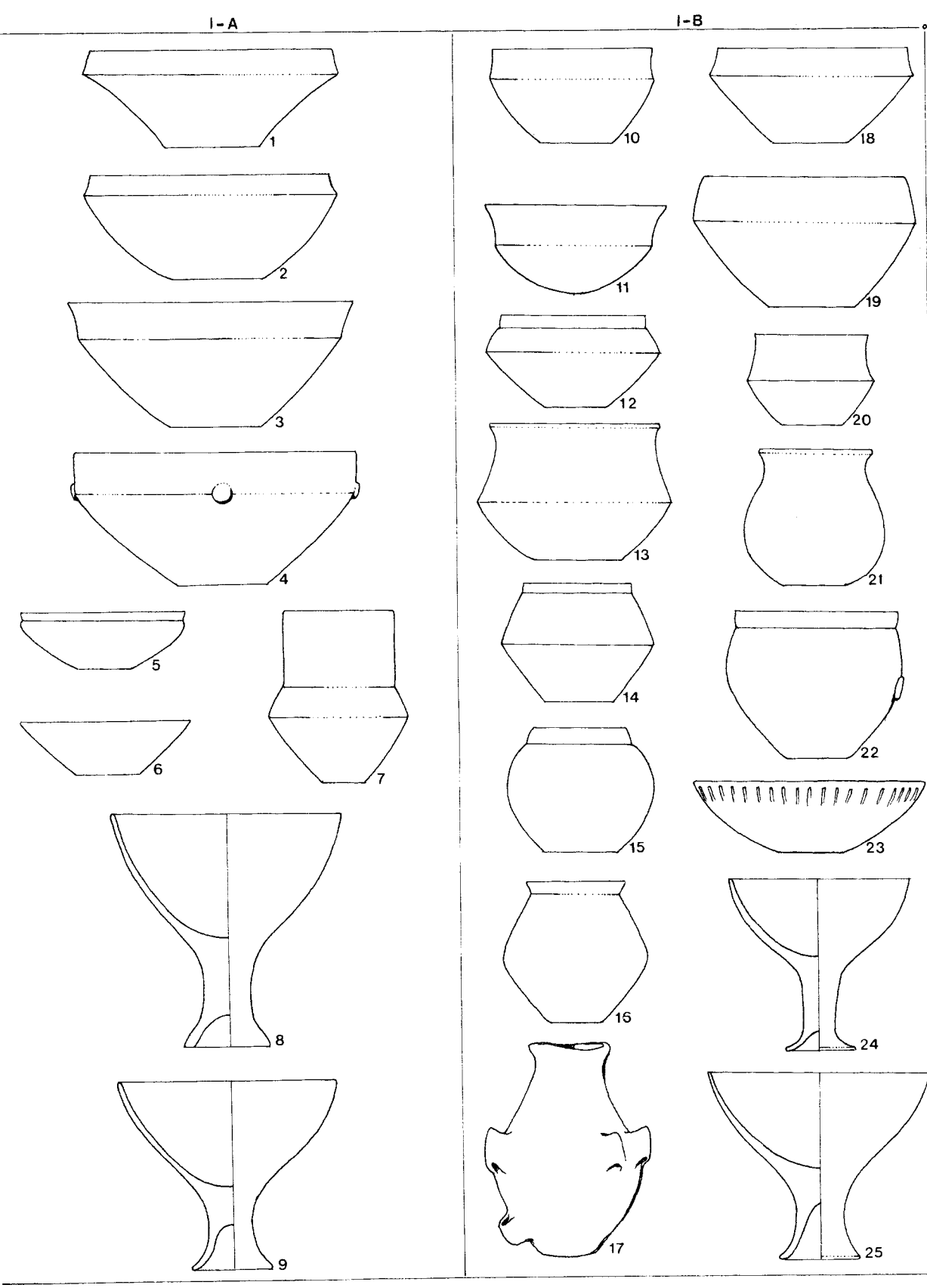

Sl. 15 — Tipološka tabela keramike sopotske kulture (I—A i I—B stupanj)

pertoara oblika i ukrasa. Signifikantni elementi bili bi S-profilacija, kaneliranje i, pod konac horizonta, politurmustra, tj. efekat glačanja, kao i složenija izvedba rovašenih ukrasa. No, u ukupnom zbiru nalaza ukrašeni proizvodi zauzimaju vrlo maleni udjel, tako da jednostavna, crnopolirana i neukrašena fina keramika čini osnovno obilježje čitave rane faze sopotske kulture[58].

C. STUPANJ II ILI SREDNJA FAZA SOPOTSKE KULTURE

Ova razvojna etapa sopotske kulture zastupljena je kod dosadašnjeg stanja poznavanja ove kulture s najviše lokaliteta, pa shodno tome i najvećom količinom nalaza lončarske produkcije. Ona je najpotpunije prezentirana horizontima B, C-1, C-2 tella u Otoku, horizontima C i D u Bapskoj, stratumom I na Sopotu, horizontom E u Klokočeviku, sopotskim stratumom u Ervenici u Vinkovcima, te Gradcem kod Pleternice (lok. Pašnjak) — da spomenemo samo ona naselja na kojima su obavljena istraživanja u posljednja dva decenija. Od ranije istraženih lokaliteta u ovu će fazu ići puni razvoj naselja u Donjem Klakaru i Donjoj Mahali u sjevernoj Bosni (no oba su naselja započela svoju egzistenciju zacijelo već pod konac I-B ili bar na prijelazu I-B na II stupanj), te vjerovatno i mladi sopotski horizont Sarvaša. I neki drugi lokaliteti, koji nisu istraživani, ali koji su sticajem okolnosti dali vrlo značajne kolekcije sopotskih nalaza, kao Samatovci i Bogdanovci, ići će u ovaj vremenski horizont (sl. 16, br. 1—17).

Tehnološki postupak ovog vremena čini manje ujednačenu sliku u odnosu na raniju fazu. Tačnije rečeno, ta slika varira od lokaliteta do lokaliteta. Sopot i Otok zadržavaju uobičajene standarde, što se može reći i za Bapsku. Ervenica pokazuje već nešto slabiji kvalitet pečenja i proizvodi su dosta podložni oštećenju od vlage i smrzavanja, čemu doprinosi i manja zaštićenost nalaza, jer su oni bliže površini. No, u usporedbi s nalazima iz gornjeg stratuma Sopota i Otoka, koji se iskazuju istom dubinom nalaza, a koji doduše pripadaju III stupnju sopotske kulture, ta se razlika u kvaliteti fakture prilično uvjerljivo iskazuje. To se isto tako odnosi i na nalaze iz Samatovaca i Bogdanovaca. Najveće odstupanje od standarda pokazuje naselje Gradac-Pašnjak u Požeškoj kotlini, vjerovatno zbog slabijeg kvaliteta gline. I gruba, a još više fina, keramika pokazuje znatno slabiji kvalitet od one sa Sopota ili iz Otoka istog tog vremena. Ne samo gruba nego i fina roba ima dosta primjesa; fina keramika ima slabije gla-

[58] S. Dimitrijević, 1968, str. 34. i d.; sl. 10 i 11; T. III; IV/1—8; V/1—6 (ostali iz Otoka koji su tom prilikom pripisani I-B stupnju idu u vrijeme II stupnja); VII/8—12; S. Dimitrijević, 1972, str. 57. — lijeva kolona (ovdje je kod korektura zabunom upao redak identičan onome kojim počinje II stupanj — lijeva kolona, redak 18); T. XII.

čanu površinu i prevlaku slabijeg kvaliteta. Možda je ta pojava općenito tipična za zapadnije areale sopotske kulture.

Gruba keramika, uz zadržavanje ranije spomenutih oblika, pokazuje i jedan novi tip bute, butu bikoničnog oblika s ušicom na ramenu i na rubu usta u istoj liniji. Klasične trbušaste bute javljaju se ne samo s rogolikim nego i sa tunelastim drščicama. Od novih, inače vrlo signifikantnih oblika, prvi se put javlja vedro s kljunastim izljevom pri vrhu (T. XLVIII, 11). Ukrašavanje plastičnim trakama s otiscima vrha prsta je znatno češće nego ranije. Od dosta čestih oblika treba spomenuti i tavu (plitku ovalnu zdelu) za »pečenje ribe« (Karapandžićev tzv. »Đuveč«), koja dolazi i u ukrašenom izdanju (otisci prsta ili poprečni zarezi na gornjem dijelu ruba usta — sl. 16, br. 8), te sitastu »kadionicu« (T. XLVIII, 7).

Prelazna keramika sadrži pretežno manje posude u gruboj izradi. U tom asortimanu se u mladem horizontu ovog stupnja prvi put javljaju lončići s ušicama na rubu usta, kao kod bodrogkeresztúrskih amfora za mlijeko — toj pojavi, naravno, ne bi trebalo pridavati kronološke značajke. Javljaju se i žrtvenici vinčanskog tipa (Bapska, Samatovci, Orolik-vinogradi); oni su u pravilu ukrašeni. Ulomak žrtvenika iz Bapske ima, međutim, duborezom izvedeni ukras, koji znatno podsjeća na korenovsku spiralnu dekoraciju (kukaste spirale); no, kako korenovska kultura nije u to vrijeme više živjela, može se u najboljem slučaju govoriti o korenovskim reminiscencijama (T. XLVIII, 10).

Fino posuđe se i dalje nalazi u znaku potpune dominacije bikoničnih oblika tradicionalnog tipa (T. XLVII, 1, 3—5; XLVIII, 1—3), također kupa na nozi. Kupe na nozi se još uvijek nalaze i sa zvonastim, dakle, arhaičnim nogama — i takve noge nisu uopće rijetka pojava (T. XLVII, 2). Pored ovog oblika dolaze i već uobičajene, visoke stubaste noge (T. XLVII, 6), kao i šuplje cilindrične noge. Kao novina dolazi ovalna, vrlo izdužena, ali i obla perforacija stubastih nogu (Bapska, Klokočevik), može doći i krstasto perforiranje, tako da je otvor vidljiv na sve četiri strane (Bapska). U kasnom horizontu ovog stupnja nastupaju već i blago trbušaste, šuplje i ovalno perforirane noge (Bapska, Otok — sl. 16, br. 16), koje će biti napose tipične za mladu fazu sopotske kulture. Stubaste i šuplje cilindrične noge mogu biti ukrašene horizontalnim kaneliranjem (Otok — sl. 16, br. 7) ili žlijebljenjem (Sopot — T. XLVII, 6).

Jedna od osnovnih oznaka ovog stupnja je vrlo jak utjecaj vinčanskog oblikovanja i ukrašavanja na sopotsko lončarstvo, napose u istočnijim oblastima sopotske kulture. Dolazi do usvajanja nekih tipičnih vinčanskih oblika, ali ne u izvornom, nego u preradenom vidu. To se, prije svega, odnosi na piriformne vaze s niskim prstenastim vratom, kakve su najbolje poznate iz Bogdanovaca — one su i ukrašene na vinčanski način (T. XLVIII, 5). Jedan dio posuđa (zdjela, terina, lonaca) s »trikoničnom« profilacijom (bikonični trbuh i niski ljevkasto-prstenasti vrat) također

su derivat vinčanskih keramičkih tipova, prije svega, skifosa slične profilacije (sl. 16, br. 5, 13). Kao značajna novina nastupa pod konac ovog stupnja i amfora s dvije trakaste drščice, koja bi prije ukazivala na utjecaj južnih oblasti vinčanske kulture, jer ovaj tip posude nećemo sresti u prostoru klasične vinčanske kulture (Otok).

Od oblika lokalnog porijekla treba, prije svega, izdvojiti lončić s bikoničnim trbuhom i cilindričnim vratom, oblik koji će postati napose signifikantan za klasičnu lengyelsku kulturu (sl. 16, br. 14). On može biti ukrašen i crvenim slikanjem (Otok), što će ove dvije manifestacije još više stilski približiti.

Ukrašavanje fine keramike ide u dva pravca. Zadržava se tradicionalno ukrašavanje duborezom (T. XLVIII, 2) i rovašenjem, s tim da rovašeni cik-cak ukras s kružnim udubljenjima u svakoj trokutastoj površini, dakle, motiv koji smo već vidjeli u prethodnom horizontu (T. XLVIII, 1), sada postaje jedan od standardnih pojavnih oblika lokalne dekoracije. »Notni ukras« se zadržava samo na početku ovog horizonta i kasnije će nestati. No, zato će kružna udubljenja, bilo pojedinačno, bilo u grupama, bilo u nizu — dobiti vrlo istaknutu ulogu u grupi rovašenih ukrasa (T. XLVIII, 3). Pod konac ovog horizonta počinju se javljati oblici arhitektonske diobe dekoriranog prostora (horizontalne i vertikalne linije — T. XLVIII, 9). Kaneliranje se zadržava u suzdržanom opsegu, te kao i ranije, dolazi mahom primijenjeno na onim predmetima na kojima neće biti primijenjeno u vinčanskoj kulturi (npr. noge od kupa na nozi — sl. 16, br. 7). Efekat glačanja pojavljuje se vrlo rijetko, a crveno crusted-slikanje poznato je u samo jednom slučaju (Otok).

Vinčanski se upliv, naravno, očitovao i u oblasti dekoracije. On se manifestira, prije svega, u apliciranju trakastog ukrašavanja. No, kao što u horizontu Vinče C trakasta dekoracija u pravilu dolazi samo na jednom određenom ansamblu posuda — na piriformnim posudama s cilindričnim ili prstenastim vratom i njima pripadajućim kapastim poklopcima — tako i u sopotskoj kulturi II stupnja taj tip ukrasa u pravilu dolazi na sličnim piriformnim posudama (T. XLVIII, 5), ali i na vanjskoj strani kupa (T. XLVIII, 4). Ukras na piriformnim posudama iskazuje se spiralnom ili meanderskom dekorativnom kompozicijom, koja neobično liči vinčanskom uzoru, ali se nekim detaljima, no i slabijom tehničkom izvedbom, ipak razlikuje od vinčanskog prototipa (sl. 16, br. 6; T. XLVIII, 5). Trakasta dekoracija na kupama iskazuje se vertikalnoradijalnim snopovima traka koje prate vanjsku stranu recipijenta — ona je u odnosu na vinčanski uzor vrlo slobodno aplicirana. Identični oblici takvog ukrašavanja na kupama konstatirani su u Bapskoj i na Sopotu. Ukrašene piriformne posude su najbolje poznate iz Bogdanovaca (T. XLVIII, 5), a u ulomcima i iz Ervenice i Samatovaca. Samatovci su dali i jedan derivat vinčanskog trakastog ukrašavanja, koji se može vrlo rijetko sresti i u vinčanskom i u sopotskom kru-

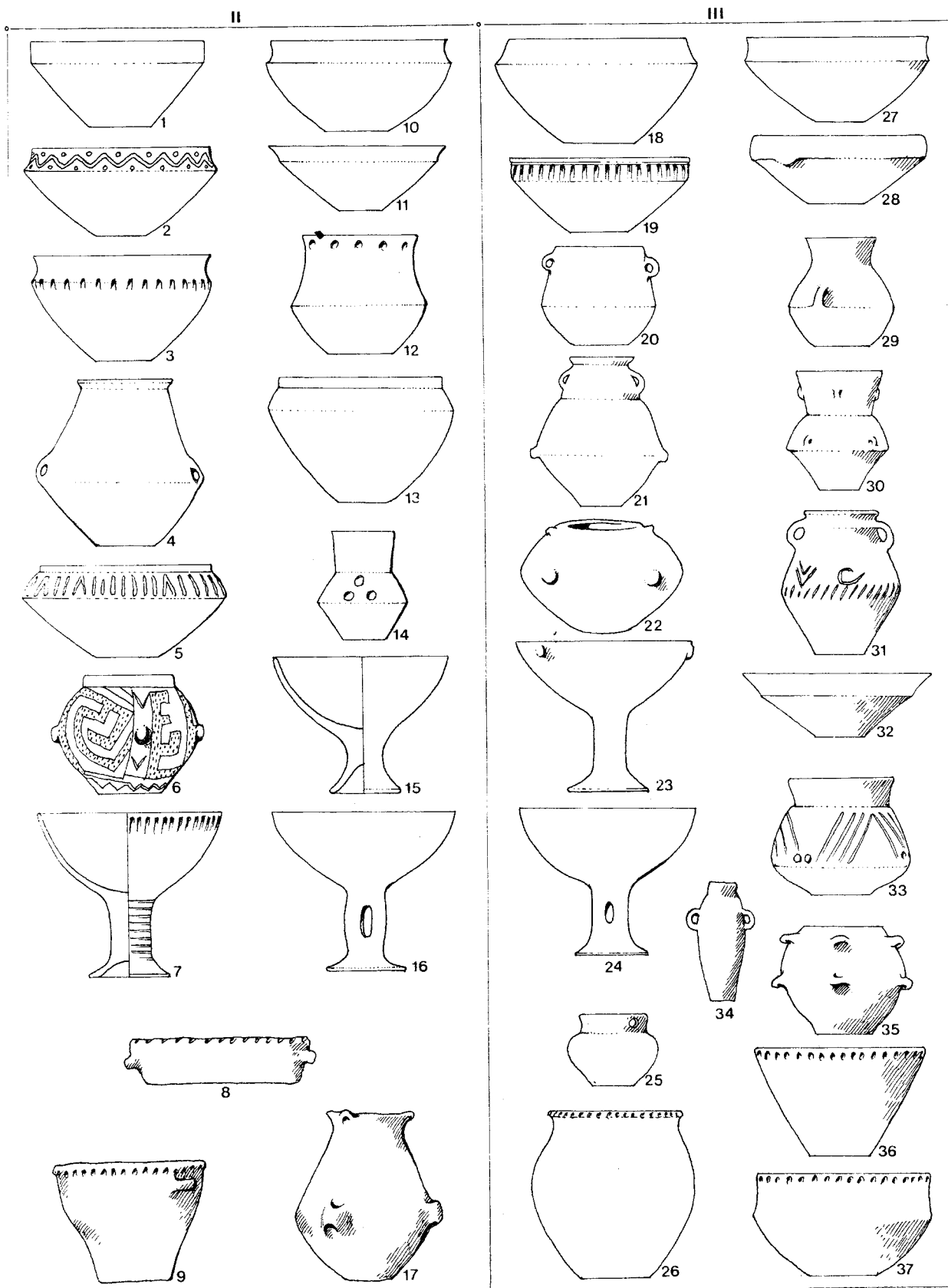

Sl. 16 — Tipološka tabela keramike sopotske kulture (II i III stupanj)

gu — umjesto da je traka izvedena urezivanjem (linearno omeđenje uzorka) i ubadanjem (popunjavanje omeđenog prostora), odnosno samo urezivanjem (Bogdanovci — stil bliži kosovskoj Vinči), u Samatovcima je spiralni uzorak izveden isključivo ubadanjem. Pored lokalnih imitacija vinčanskih posuda i ukrasa, na nekim sopotskim naseljima zabilježen je i znatan broj importiranih, dakle, autentičnih vinčanskih predmeta, prije svega u Ervenici (Vinkovci) i u Samatovcima. U Bapskoj, koja se nalazi na samoj granici prema vinčanskom teritoriju (i koja će odmah potom postati dio vinčanskog tla), to je za očekivanje, no Samatovci će biti od vinčanske granice udaljeni više od 70 km. Kako je odnos sopotske i vinčanske kulture u ovom horizontu općenito poprimio neke složenije oblike međusobnih odnosa, o tim problemima će biti govora nešto kasnije.

Opća oznaka II stupnja sopotske kulture nalazi se u znaku penetracije vinčanskog utjecaja u istočne oblasti ove kulture. Vinčanski je upliv dao više stvaralačke imaginacije sopotskom, u pravilu vrlo konzervativnom, lončarstvu. Tako je došlo do obogaćivanja repertoara oblika, a još više ukrasa. Pored rovašenja, duboreza i oskudno apliciranog efekta glačanja, sada je kaneliranje primijenjeno u nešto većem opsegu, a uvodi se i slikanje, te ukrašavanje urezivanjem i ubadanjem, no i samo urezivanjem, kao i samo ubadanjem. Pa, iako broj ukrašenih predmeta nije osobito porastao, on je barem raznovrsniji i osebujniji. Taj trend vinčanskog utjecaja dopro je samo do Samatovaca i Klokočevika, dakle, približno do linije Osijek — Sl. Brod. U zapadnijim arealima, npr. u Požeškoj kotlini, razvoj ide isključivo trasom lokalnih navika, a nalazišne skupine srednje i rane faze se gotovo i ne razlikuju (Gradac—Pašnjak kod Pleternice). Takva privrženost tradicionalnom oblikovanju, takva evolitivna statičnost, otežava umnogome preciznije atribuiranje pojedinih nalazišta smještenih u prostoru zapadnije od Sl. Broda[59].

D. STUPANJ III ILI KASNA FAZA SOPOTSKE KULTURE

Ovaj horizont označava vrijeme maksimalne rasprostranjenosti sopotske kulture klasične fizionomije. No, podunavski dio ovog područja od Iloka i Bapske do Vukovara izgubljen je u korist vinčanske kulture. Tako se sada sopotska kultura rasprostire od poteza Vukovar—Sr. Rača pa do brdskog sklopa Medvednica—Kalnik u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Najtipičnija naselja ovog stupnja su klasične sopotske gradine i s njih potječe najveći broj nalaza; to su, prije svega, eponimni lokalitet Sopot,

[59] S. Dimitrijević, 1968, str. 40; sl. 7; 9; 12; 13; T. IV/9—15; V/7—10; VI; VII/1—7; VIII—XIII; S. Dimitrijević, 1972, str. 57 (desna kolona) i 58; T. XIII i XIV; R. Dreksler-Bržić, 1956 (osim T. II/12, 13; III/16 — prva dva predmeta idu u vrijeme badenske i kostolačke kulture, treći vjerovatno u brončano doba; niske noge na T. X/61, 63 mogle bi pripadati starčevačkoj kulturi).
Trakasto ukrašavanje: R. R. Schmidt, 1945, sl. 70 1, 2; R. Dreksler-Bižić, 1956, T. I; II/9; XII/72, 73 (žrtvenici); sl. 1 (spiralna traka izvedena samo ubodima); S. Dimitrijević, 1968, sl. 12/4, 6; X/5; XI/11, 12; XII; XIII 7.

pa Otok i Herrmannov vinograd (Osijek). No, svi ranije pobrojani lokaliteti ovakvog tipa dali su veći ili manji broj nalaza ovog stupnja. U slavonsko-sremskom prostoru se naselja ovog horizonta dosta rijetko susreću u drugim topografskim uslovima. U najzapadnijim arealima nije istraživana klasična sopotska kultura; međutim, veći ili manji broj nalaza poznat je s gradine Naraj u Bedeniku kod Velike Pisanice, zatim s naselja Letičani (šuma Bukvik) i Tkalca. Gornji stratumi gotovo svih istraženih ili rekognosciranih gradina-tellova sopotske kulture pokazuju tragove uništenja u razornom požaru.

Tehnološki postupak je zadržao sve ranije karakteristike. No, znatan dio finog posuda pokazuje deblji sloj prevlake, koja se — što se napose dobro vidi kod oštećenih primjeraka — slabije veže uz tijelo posude, te se čini kao da se ljuspa. Ona je inače odlično polirana i daje visok sjaj, što kod sačuvanih primjeraka daje utisak vrlo dobre tehnološke kvalitete. Slikanje crvenom bojom nakon pečenja (crusted), koje se javilo već u II stupnju (Otok), sada postaje češće primijenjeno, tako da se sopotska kultura također uključuje u krug podunavskih kultura crusted-horizonta.

Grubo posude zadržava ranije oblike — izuzev buta, koji postupno izlaze iz upotrebe. Osim posuda za zalihe, manjih i većih lonaca i amfora, javljaju se i velike zdjele, konične posude, te kao i u prethodnom stupnju, ali učestalije — vedra s kljunastim izljevom. Grubo posude je u velikom broju ukrašeno plastičnim trakama s otiscima vrha prsta (sl. 16, br. 26, 36, 37).

Prelazno posude se drži oblika fine keramike, a od češćih pojava su lončići s ušicama uz rub usta (pseudobodrogkeresztúrski oblici — T. XLIX, 6). Žrtvenici su nestali iz upotrebe. Dolaze i tave krupnijih dimenzija s poliranom površinom (T. XLIX, 8).

Fino posude je izgubilo znatan dio vinčanskih oblika, pa je lepeza oblika jednostavnija nego u prethodnom stupnju. Fina keramika je, kao i ranije, u znaku potpune dominacije klasičnih bikoničnih oblika — zdjela, terina, lončića i lonaca (sl. 16, br. 18, 19, 27—33; T. XLIX, 1—4). Pod utjecajem Vinče D-2 je nešto češće prisutan tip bikonične zdjele s konveksno profiliranim vratom; doduše, taj je tip posude bio prisutan u sopotskoj kulturi i ranije, napose u II stupnju, ali je pomodni utjecaj koji je vršila najkasnija faza vinčanske kulture na susjedne oblasti mogao odigrati svoju ulogu. Na kasnosopotskim primjercima ovakvih zdjela možemo zamijetiti i malene jezičaste aplikacije, pa će takav oblik imati neosporni protolasinjski karakter (sl. 16, br. 28). Slijedeću, vrlo tipičnu, grupu posuda čine lončići i lonci s bikoničnim trbuhom i cilindričnim vratom, dakle, tzv. »lengyelski« oblici (sl. 16, br. 30, 33), koji se u krilu sopotske kulture javljaju već od početka II stupnja (Otok, sl. 16, br. 14). Primjerci s ušicama na pregibu vrata i trbuha imaju također protolasinjski karakter (sl. 16, br. 31). Jednostavne kupe traju i dalje u neizmijenjenom obliku i one u tipološ-

kom smislu nemaju nikakvog većeg značaja. Nasuprot tome, kupe na nozi imaju izuzetno značajno mjesto u tipologiji kasnosopotske kulture. Najtipičnije su kupe na šupljoj, izrazito trbušastoj i ovalno perforiranoj nozi (T. XLIX, 11), zatim slijede kupe na stubastoj, također perforiranoj nozi (T. XLIX, 10), dok su kupe na standardnoj stubastoj nozi, iako česte, oblik koji se ponavlja duže vremena, pa prema tome manje indikativan. (sl. 16, br. 23). Perforacija nogu pojavila se, kako je već rečeno, u II stupnju, no ona je sada znatno učestalija i vrlo je indikativna za atribuciju nalaza, ako se pojavljuje u većem broju primjeraka. Šuplje, cilindrične noge postale su još izuzetnije, rjeđe nego ranije. Pored ovih vodećih oblika, dolaze dosta često u asortimanu finog posuđa i amfore krupnijih dimenzija, s ušicama ispod ruba usta, koje u sličnim ili identičnim oblicima mogu nastupiti u svim tehnološkim izvedbama (sl. 16, br. 21). Prateći oblici, kao rezultat bočnih utjecaja, javljaju se relativno rijetko. Ovdje treba spomenuti, prije svega, sopotsku varijantu lengyelskih piriformnih vaza s uskim otvorom usta (zastupljena je samo u ulomcima — Sopot; sl. 16, br. 22 — Bapska).

Ukrašavanje finog posuđa ponavlja sve postupke koji su zapaženi u prethodnom stupnju, no dolazi do promjena u količinskim odnosima između pojedinih postupaka, kao i promjena u samoj dekoraciji. Duborez i rovašenje dolaze u klasičnim dekorativnim sklopovima (T. XLIX, 2, 3). No češća je primjena ovalnih udubljenja, nerijetko promjera i do 1 cm (T. XLIX, 1, 4). Osim pravolinijskih, dolaze i krivolinijski (kao i u II stupnju) uzorci, između ostaloga i motiv »valovnice«. Urezani i ubadani ukrasi se iskazuju kao degenerirani uzorci vinčanskog porijekla; neki od njih čak liče i na badenske ukrase (Sopot). Kaneliranje je dosta često aplicirano, mahom na »lengyeloidnim« lončićima (sl. 16, br. 33), rjeđe na zdjelama (sl. 16, br. 19). Efekat glačanja je i dalje u upotrebi, no on može biti u izvedbi reduciran na »efekat struganja« (Sopot), ali i na kombiniranje s bojenom prevlakom (Otok). Najljepša izvedba (motiv »bora«) zabilježena je na unutrašnjoj strani recipijenta jedne kupe na nozi iz Bapske (sopotski import u vinčanskom stratumu). Slikanje je zasada poznato samo u izvedbi crvenom bojom, sačuvani ulomci su maleni i ne dopuštaju pouzdaniju rekonstrukciju pojedinih uzoraka. Plastično ukrašavanje finog posuđa, dosada mahom svedeno isključivo na bradavičaste ili rogolike aplikacije, sada dobija vidniju ulogu. Uz tradicionalne oblike dolaze srcolike (vjerovatno simplificirane bukranionske pseudoprotome), osmičaste, jezičaste, nosolike i njima slične aplikacije. Ušice dobijaju, također, dekorativni smisao, napose u sedlastoj izvedbi (Sopot).

Opća oznaka ovog horizonta jeste oslobađanje od vinčanskog kulturnog pritiska i dalji razvoj autohtonog individualiteta. Zbog jačeg udjela nekih specifičnih oblika (bikonični lončići s cilindričnim vratom), kao i crvenog crusted-slikanja, ovaj stupanj sopotske kulture bio bi »naj-

lengyelskiji«; međutim, sve odnose s grupom lengyelskih kultura treba shvatiti jednim dijelom kroz prizmu protolengyelskog karaktera rane faze sopotske kulture, drugim dijelom kroz prizmu pomodnih trendova koji se iskazuju u keramografiji Karpatske kotline na vrlo širokom planu. Ukrašeno posuđe je poraslo u procentualnom smislu, ali ako izdvojimo ukrašene predmete u užem smislu, tj. one koji su dekorirani kaneliranjem, efektom glačanja, urezivanjem i ubadanjem, slikanjem, te napose duborezom i rovašenjem, a zanemarimo plastično ukrašavanje, onda taj porast nije tako značajan, ako imamo u vidu prethodni stupanj ove kulture. Ono što, međutim, ukrasne elemente čini značajnijim, to je postizanje jače izraženog individualiteta. Taj individualitet pojačava i velik procentualni udjel kupa na nozi s perforiranom nogom, oblika koji je toliko specifičan za sopotsku kulturu. No, u ukupnom zbiru proizvoda fine kategorije, tradicionalna bikonično oblikovana keramika i dalje ima apsolutnu prevlast i daje ovom, kao i svim prethodnim stupnjevima utisak jednoličnosti i statičnosti.[60]

OSTALI OBLICI MATERIJALNE KULTURE

U ovom potpoglavlju će biti prikazane pojedine kategorije proizvoda izvan standardnog lončarstva — odvojeno od ovoga. I to stoga što ovakav koncept izlaganja može jasnije prikazati evolutivne promjene unutar svake pojedine produkcione kategorije. Te promjene u nekim slučajevima imaju jednaku težinu kao i promjene u klasičnoj lončarskoj produkciji pomoću koje se gradi kronološki sistem. Sve ove grupe proizvoda nisu, međutim, jednako dobro zastupljene, a neke od njih (npr., osteološki proizvodi) neće se iskazati tipičnim obilježjima; međutim, sve te grupe su za upoznavanje sopotskog individualiteta jednako ili bar gotovo jednako — važne.

A. SOPOTSKA PLASTIKA

Idoloplastika, tj. antropomorfne statuete ne susreću se često na sopotskim naseljima. Dosada je poznato svega 8 statueta i one ne dopuštaju velike mogućnosti u stilskim analizama. Po dvije statuete su poznate s lokaliteta Ervenica-Trbušanci i Sopot (oba kod Vinkovaca), tri iz Samatovaca, a jedna iz Bapske, samo ova potonja je došla na vidjelo pri iskopavanjima, ostale su slučajni nalazi. Dvije statuete s naselja Ervenica-Trbušanci najstarije su, one idu u kraj I-B, u najgorem slučaju u prijelaz I-B na II stupanj. Obje su statuete fragmentirane. Veći primjerak pred-

[60] S. Dimitrijević, 1968, str. 46. i d.; sl. 8; sl. 15/3, 8; 16/3; 17/4, 7, 8; T. XIV—XVII;XVIII/11, 12; S. Dimitrijević, 1972, str. 58. i 59; T. XV—XVII.

stavlja valjkastu statuetu s patrljcima usmjerenim nadolje; glava nije sačuvana. Manji ulomak predstavlja prsni koš ženske statuete s vidno naznačenim ženskim atributima (prsa), statueta je nešto plosnatija i nešto bolje modelirana od prethodne, no ni jedna ni druga nema kvaliteta vinčanske plastike. Horizontu II stupnja pripada statueta iz Bapske. Ona je bolje sačuvana — nedostaje glava i jedan patrljak — i pouzdano je stratificirana (kuća 3-A, kota 2,05; kasni II stupanj). I ona je jednako grube izrade, kao i prethodne dvije, nešto je plosnatija, a ukrašena nizovima horizontalnih zareza u dvije kolone (odjeća? — T. XLVIII, 8). Na sličan način ukrašen je i donji (sačuvani) dio jedne samatovačke figure. Ni druge dvije statuete iz Samatovaca ne pružaju neke jače individualne osobine — čitava ta grupa figura može se nadovezati za najjednostavnije vinčanske idole između kota 6,5 i 4,5 m u Vinči. Vjerovatno je i nešto veći broj statueta u vremenu kasnog I-B i II stupnja (Ervenica-Trbušanci, Bapska, Samatovci) rezultat vinčanskog utjecaja.[61]

Sopotske statuete idu u vrijeme III stupnja. Jedna od njih je plosnata, bez seksualnih atributa (sačuvan je samo toraks) i predstavlja, bez sumnje, ulomak jedne vinčanske statuete s ptičjim licem, kakve su napose tipične za horizont Vinče D-2. Ona je od svih statueta sa sopotskih nalazišta daleko najsuperiornije izrađena. Druga statueta sa Sopota neznatnije je oštećena (nedostaje jedan patrljak i dio donjeg dijela figure), ona je dobro modelirana i predstavlja zasada jedini primjerak koji iskazuje sopotski individualitet u ovoj oblasti produkcije. Glava je uglato oblikovana (utjecaj ledinačkog tipa vinčanskih statueta?), dioba nos-usta riješena je jednom plastičnom, obrnutom T-gredom, oči su plastične (»žablje oči«)[62]. Malen broj, mahom atipičnih, statueta u krugu sopotske kulture čini ovu kategoriju nalaza sporednom i za bližu karakterizaciju ove kulture gotovo beznačajnom.

Osim statueta u užem smislu, koje obično tretiramo kao idoloplastiku, antropomorfna predodžba može doći i u drugim izvedbenim prilikama. Ovdje treba, prije svega, navesti ulomak jedne posude s prikazom lica iz Samatovaca, posuda je mogla biti čaša ili pehar, a izvedba lica je vrlo uvjerljiva. Iako prikaz lica na vinčanskim posudama nije ništa izuzetno, napose u fazi Vinče B-2, samatovački primjerak odudara od vinčanske tradicije.[63].

Slijedeću »antropomorfnu« kategoriju čine tzv. *amuleti*. Oni su najbolje poznati iz Samatovaca. Jedan, kroz os probušeni, primjerak ima oblik statuete sa suknjicom, a R. Dreksler-Bižić je pri tome ukazala na srodnosti s vinčanskim nalazima iz Kormadina, kao i onima iz Butmira.

---

[61] S. Dimitrijević, 1968, sl. 13/1 (Bapska); Šeper, 1944, sl. 19, 63. i 72 (Samatovci); R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 74 na T. XIII (Samatovci). Figure s naselja Ervenica-Trbušanci u Vinkovcima nisu objavljene.

[62] S. Dimitrijević, 1968, T. XIV/6, 7; S. Dimitrijević, 1972, T. XVII/5, 6 (Sopot).

[63] R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 83. na T. XIV.

»Adorant-amulet« iz Samatovaca ima na prednjoj strani urezanu i ubodenu trakastu spiralu, pa se time lako može dovesti u vezu s horizontom Vinče C, odnosno Sopota II, no u osnovi to ne bi bio vinčanski tip amuleta. I on je probušen kroz uzdužnu os. Jednostavan tip »amuleta« s dva roga, tip poznat iz Kormadina (Vinča D), prije će biti uteg za preslicu, kako zbog velikog uzdužnog otvora, tako i podobnosti za rotiranje[64].

Zoomorfna plastika u krugu sopotske kulture čini se da ima značajniju ulogu od idoloplastike. Svi poznati predmeti imaju autohtono obilježje. Od četiri figure iz Samatovaca, tri su ukrašene rovašenjem, na klasični sopotski način. Dimenzije su im različite; ako rekonstruiramo oštećene primjerke, onda bi dužina varirala od 5,5 do 12 cm. Jedna figura predstavlja svakako svinju, druga sačuvana statueta vjerovatno ovna. Herrmannov vinograd u Osijeku je, također, dao nekoliko primjeraka životinjske plastike, između ostalog i dvije sačuvane glave (ovca i jarac?), također od nešto krupnijih figura. Od dvije figurice sa Sopota (slučajni nalazi) jedna je svakako model svinje, vrlo uvjerljivo načinjen — drugi predmet je znatnije oštećen i teško je reći o kojoj se životinji radi. Prva je ukrašena nizovima kratkih zareza, druga je vrlo efektno ukrašena urezivanjem i ubadanjem. Obje su punog volumena, kao i osječke, a za razliku od pretežno plosnatih samatovačkih figura[65].

Iz Otoka (horizont D, raniji horizont III stupnja) potječe jedan oštećen predmet, koji liči na »skarabeja«, ali i na stopalo neke veće antropomorfne figure. Ukrašen je urezivanjem i vrlo dubokim ubadanjem. Kako tako duboki ubodi nisu isključivo dekorativnog, nego i funkcionalnog smisla — lako je moguće da je u rupice stavljano perje — postoji mogućnost da se radi o nekoj ptičjoj figuri (patka? — T. XLIX, 7)[66].

U ovu grupu predmeta treba ubrojati i zoomorfne protome. Jedna vrlo lijepo oblikovana protoma s ptičjom glavom potječe sa Sopota iz mladeg horizonta stratuma I (kasni horizont stupnja II) i ona će vrlo vjerovatno nastati pod vinčanskim utjecajem[67].

B. PRATEĆA KERAMIČKA PRODUKCIJA I PREDMETI ZA POSEBNE NAMJENE

Na ovom mjestu će biti prikazani nestandardni oblici lončarske produkcije; jednim dijelom se takvi predmeti mogu determinirati kao kultne posude, drugim dijelom kao utilitarni objekti, no za dio njih bilo bi posve pretenciozno ulaziti u problem faktične funkcije.

Posude na više nogu i žrtvenici kategorija su proizvoda kojima se u

---

[64] O.c. sl. 83 (ulomak posude s licem); 80 (statueta sa suknjicom); 82. i 81 (amuleti) — sve na T. XIV.
[65] O.c. sl. 75—78. V. Celestin, 1897, T. XVIII/21, 22. Figure sa Sopota nisu objavljene.
[66] S. Dimitrijević, 1968, T. XVII/4; S. Dimitrijević, 1972, T. XVII/10.
[67] S. Dimitrijević, 1968, T. XII/5; S. Dimitrijević, 1976, T. IV/5.

pravilu pripisuje kultna namjena. Već u najranijoj fazi sopotske kulture (stupanj I-A) nastupaju ulomci takvih predmeta (Klokočevik). Za jedan ulomak bi se prije moglo reći da je dio jedne trbušaste posude na niskim, čepastim nožicama, drugi nalaz — jedna noga — opet prije ukazuje na žrtvenike starčevačke tradicije (T. XLV, 4). S prodorom vinčanskog utjecaja na početku II stupnja sopotske kulture došlo je do šire primjene žrtvenika vinčanskog tipa — ulomci takvih žrtvenika; mahom su sačuvane samo noge, poznati su iz Samatovaca, Orolika (Vinogradi) i Bapske. Ulomci iz Samatovaca ukrašeni su urezivanjem i ubadanjem, dakle, u jednoj lokalnoj imitaciji vinčanskog dekorativnog stila C-stupnja; primjerak iz Bapske (kasni Sopot II) ukrašen je duborezom u neosporno lokalnom duhu (T. XLVIII, 10), u istom smislu su dekorirani i primjerci iz Orolika (tri noge). Taj tip posude posustaje nakon II stupnja sopotske kulture; zasada samo jedna fragmentirana noga sa Sopota, izvedena u tehnici fine keramike, te drugačijeg oblika, ukazuje na trajanje žrtvenika, doduše u izmijenjenom obliku. U kultne posude u pravilu se svrstavaju i ritoni. Zasada samo jedan ulomak zašiljenog donjeg dijela, jedne konične posude, ukrašene u vinčoidnoj maniri iz Samatovaca, ukazuje na mogućnost upotrebe ritona i u sopotskoj kulturi[68].

Među neuobičajene predmete treba uvrstiti i cilindrične posude na podnožju istog promjera, s vertikalnim usjecima — ulomak takve jedne posude poznat je iz Ervenice u Vinkovcima. Ona je ukrašena trakastim motivima u vinčoidnoj maniri i zasada je usamljeni nalaz ovog tipa[69].

Posebnu i vrlo čestu kategoriju sopotskih proizvoda predstavljaju ljevkaste posude s rupicama na recipijentu; taj se predmet očito upotrebljavao u položaju obrnutom od lijevka. M.M. Vasić je ovu grupu nalaza determinirao kao cjedila i sita, M. Garašanin kao kadionicu ili zapretač za žar — čini se da je ova posljednja mogućnost primjene najvjerovatnija. »Sitaste posude« ovog tipa česti su nalazi tokom II i III stupnja sopotske kulture (T. XLVIII, 7)[70].

Jedan specifičan oblik posude je i kupa na šiljastoj nozi. Ta kategorija nalaza je prvi put dobila jasni kulturni i vremenski položaj zahvaljujući istraživanjima vinčanskih tellova u sjeveroistočnoj Bosni, koja je izveo A. Benac. Kupe na šiljastoj nozi javljaju se već u horizontu Vinče B-1 u tom prostoru, a traju do zaključno s Vinčom D. U najnovije vrijeme je B. Brukner objavio i kolekciju ovakvih nalaza s naselja vinčanske kul-

---

[68] Žrtvenici i posude na nogama: S. Dimitrijević, 1968, sl. 4/6; T. II/10 (Klokočevik); sl. 13/2 (Bapska); R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 72. i 73. na T. XII (Samatovci); nalazi iz Orolika: Muzej Vinkovci S. Dimitrijević 1972, T. XVI/13 (Sopot).
Riton: R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 79. na T. XIII.

[69] S. Dimitrijević, 1968, T. XII/4.

[70] Vinča IV, str. XIX. F. Fiala-M. Hoernes, 1898, str. 33, sl. 40; M. Garašanin, 1951, str. 24; S. Dimitrijević, 1968, T. VII/1 (Otok; stupanj II). S iskopavanja na Sopotu koje je izveo M. Klajn prije rata nađen je jedan neznatno oštećeni primjerak.

ture u Sremu (od prelaza Vinče B-2/C do D-1). U sopotskoj kulturi nastupa ovaj oblik u horizontu Sopot I-B (Klokočevik) i traje do zaključno s III stupnjem (Sopot). Gustoća nalaza nije osobito česta, ali ni rijetka. Javljaju se dva oblika: šuplja, pri bazi podrezana noga, te puna, šiljasta noga. Mahom odgovaraju fakturi grubog posuđa, no puna šiljasta noga sa Sopota bi odgovarala boljoj prelaznoj keramici, dok jedna šuplja, neznatno podrezana noga ima fakturu finog posuđa (III stupanj). Bosansko-vinčanska kultura u vremenskom i kulturnom smislu ima ovdje nesumnjivi prioritet, no taj tip kupa treba tretirati ravnopravno svojstvenim, kako bosanskoj, tako i sremskoj vinčanskoj, te sopotskoj kulturi. Ona je, dakle, imanentna srednjem i kasnom neolitu na tlu sjeveroistočne Bosne, Srema i istočne Slavonije[71].

Minijaturno posuđe nalazi se dosta često, i to u svim istraženim stratumima sopotskih naselja. Ono je izrađeno pretežno u fakturi prelazne keramike, ali dolazi i u gruboj izvedbi. Najčešće su zastupljeni minijaturni lončići[72].

Kalemovi za predivo prostorno-krstastog tipa, dakle, sa šest rogova, jedan su od najtipičnijih oblika II stupnja sopotske kulture. No, oni se mogu pojaviti i već pod kraj I-B-horizonta. Iz Vinkovaca ih ima s tri sopotska naselja — Ervenice-Trbušanaca (1 primjerak), Ervenice (2 primjerka — T. XLVIII, 6) i Marice (1 primjerak), iz Samatovaca (2 primjerka) i Klakara (1 primjerak). U Vinči dolaze ovakvi kalemovi na koti 5,7 m (Vinča C). Kako nikada ne dolaze u III stupnju, u pravilu su indikativni za II stupanj sopotske kulture. Kalem je probušen kroz raskršće osovina, te je istovremeno služio i kao uteg za vreteno[73].

Utezi za tkalačke stanove i ribarske mreže nalaze se u znatnim količinama, napose ovi potonji. Manji i ljepše izvedeni primjerci obično su služili za tkalačke stanove — dolaze u koničnim, bikoničnim, pogačastim i osebujnije izvedenim primjercima, koji su nerijetko ukrašeni. Manji, krstasti ili bikonični primjerci s otvorom manjeg promjera mogli su služiti i kao utezi za preslice — i takvi su primjerci često ukrašeni. Nerijetko su kao lakši utezi služili i ulomci finog posuđa, probušeni po sredini[74]. Utezi za ribarske mreže nalaze se vrlo često, napose u kućama. U kući kota 0,70 m na Sopotu (1957) nađeno je na okupu nekoliko desetaka čitavih i polomljenih utega na podu kuće — vjerovatno ostaci ribarske mreže.

---

[71] A. Benac, 1961, str. 42. i 49. i d.; 61; 69; sl. 1/5; 2/4; 3/4; T. I/16, 17; IV/7; V/9; VI/6; VII/9; IX/10, 11, 13; X/13, 17—19; XI/7; XII/17; B. Čović, 1961, str. 90. i 95; sl. 8/c-e; 11/a; T. VII/10, 12; M. Kosorić-B. Stalio, 1967, T. VI/1, 2; Brukner, 1976, str. 51. i d.; T. I—III; S. Dimitrijević, 1968, T. IV/2; S. Dimitrijević, 1972, T. XII/16; XVI/8. U manjem broju dolaze ovakve noge i u lengyelskoj kulturi, tj. u naselju Zengővárkony — J. Dombay, 1960, T. XXII/5; XCI/5.

[72] R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 43—45; S. Dimitrijević, 1968, T. II/11; VII/5.

[73] S. Dimitrijević, 1968, T. IX/9; X/8 (Vinkovci-Ervenica; ostali vinkovački primjerci nisu objavljeni); R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 86. i 91. Truhelka 1912, T. VIII/17.

[74] R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 85, 87, 89 i 90; S. Dimitrijević, 1968, T. VII/11; XX/9.

koja je zatečena pri požaru kuće. Ovi su utezi ili kruškastog ili plosnatog, tj. pogačastog oblika[75].

Kugle za praćku od pečene gline također su čisti nalazi. Većinom su promjera 5—6 cm[76].

Tim bi pregledom najbitnije kategorije nestandardne lončarske produkcije bile u najkraćim crtama obuhvaćene i opisane. Potrebno je naglasiti da ne bi trebalo sve antropomorfne, a još manje zoomorfne, statuete determinirati kao idole. Postoji vrlo velika mogućnost da je bar jedan dio ovih predmeta imao i funkciju dječjih igračaka. To se u još većoj mjeri odnosi na minijaturno posude.

C. LITIČKI MATERIJAL

Litički nalazi se nalaze na sopotskim nalazištima u znatnom, pa čak i izuzetno velikom broju (npr. na Sopotu). Stoga je moguće prikazati dosta realnu sliku ove proizvodne oblasti.

Cijepani litički proizvodi u najvećem se broju odnose na sječiva (nožiće), strugače sa zaobljenom čeonom ivicom i — naravno — na otpadni ili polomljeni materijal. No, već u I-B stupnju nastupaju neki manje očekivani pojavni oblici, mislimo pri tome na izdužene trokutaste šiljke s dosta strmim lateralnim retušom, koji umnogome podsjećaju na jednu mezolitsku tradiciju (Klokočevik B). Takav retuš zadržava se i kasnije, ali u pravilu kod svrdala. Arhaične elemente vidimo i na jednoj strelici iz Klokočevika (horizont C, stupanj I-B), koja ima bliže bazi po jedan lateralni encoche (ankoš) sa svake strane — za privezivanje na štap. Kako se »ankoširanje« u pravilu može smatrati primarno jednom kasnogravetijenskom i mezolitskom komponentom, ova pojava je prilično neočekivana, pa bi i ona sugerirala bar minimalne kontakte s nekim mezolitskim supstratom nekog prostora gdje nije bilo ranog neolita, odnosno starčevačke kulture — možda negdje u sjevernoj ili zapadnoj Bosni, odnosno Sloveniji. Iz Donjeg Klakara potječe, također, jedan sličan šiljak, ali on ima encoche samo s jedne strane. Klakar uopće pokazuje znatno arhaičniji utisak od ostalih sopotskih litičkih kolekcija. Uz ovaj arhaični oblik vrška za strijelu dolaze i klasični srednjoneolitski oblici s trnom za usad u štap (Klokočevik), koji u istom obliku traju sve do kraja sopotske kulture. Strelice s trnom su u najvećem broju poznate iz Samatovaca i Klakara, koji su i inače dali enormnu količinu litičkih nalaza, zatim iz Štrbinaca kod Đakova (Sopot III), Gornje Bebrine (Sopot I-B), samog Sopota (Sopot III), te Herrmannovog vinograda.

---

[75] R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 92; S. Dimitrijević, 1968, T. XX/8, 10. Najljepša kolekcija utega svih tipova objavljena je iz Donjeg Klakara-Ć. Truhelka, 1912, T. VIII/1 –14.

[76] R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 88; Ć. Truhelka, 1912, T. VIII/24—27.

U asortimanu cijepane litičke produkcije posebno mjesto zauzimaju proizvodi od *opsidijana*. Najveći centar opsidijanske produkcije su nesumnjivo Samatovci, koji su dali veliku količinu jezgri i još veći broj malih opsidijanskih sječiva — očigledno za proizvodnju srpova. Opsidijanske jezgre i malena sječiva nađena su i na Sopotu, ali u vrlo skromnom opsegu. Najranija pojava opsidijana u ovom prostoru veže se inače uz spiraloid B-horizont starčevačke kulture (Vinkovci-Pjeskana i Vinkovci-Tržnica). Opsidijan je najvjerovatnije importiran kao sirovi materijal iz Erdelja[77].

Polirano kameno oruđe i oružje pokazuje dosta spor razvoj. Iz horizonta B u Klokočeviku (stupanj I-A) potječe kolekcija plosnatih trapeznih sjekira — taj tip sjekira i klinova zadržat će se u istim oblicima sve do kraja sopotske kulture i neće biti tipološki indikativan. Kalupasti klinovi javljaju se u pouzdanima stratigrafskim okolnostima tek u I-B stupnju (Klokočevik), iako se čini vjerovatnom prisutnost ovog oblika već od I-A horizonta. Kalupasti klinovi dolaze u različitim dimenzijama — od minijaturnih, svega 4 cm dugačkih primjeraka (Novoselci-Pašnjak, II stupanj), pa do standardnih egzemplara koji imaju cca 10 cm dužine. U III stupnju kalupasti klinovi nisu prisutni, pa njihova pojava uvijek indicira vrijeme ranije od III stupnja. Kalupasti klinovi su po svojoj funkciji bili blanjalice i dlijeta za površinsku obradu drveta, a nikako motike. Kod primjeraka sa posve sačuvanom oštricom u pravilu je oštećena baza, tj. ušica — očigledno od udaranja drvenim batom, dakle, na način kako se i danas rukuje dlijetom za obradu drveta. Kada bi to bile motike, onda bi bila oštećena oštrica, a baza bi bila posve sačuvana. Maleni primjerci, koji se inače nalaze češće od većih, također ukazuju na nemogućnost upotrebe takvih komada kao »motika«.

Sjekire s bušenom rupom — u pravilu jednostavnog, čekićastog tipa — dolaze tek od II stupnja (Bapska). Svi stratificirani nalazi su oštećeni (T. XLIX, 9). Kao materijal je dosta često služio bazalt. Iz Vinkovaca potječe i jedan kuglasti buzdovan, također od bazalta.

Polirano oruđe i oružje sopotske kulture mahom je manjih i srednjih (T. XLIX, 12), a nerijetko i vrlo malenih dimenzija. Primjerci duži od desetak centimetara prilično rijetko se pojavljuju. Iznimku predstavljaju samo vrlo krupni primjerci sjekira s bušenom rupom — no ni jedan nalaz nije stratificiran. Jedna masivna, gotovo 20 cm dugačka, sjekira čekićastog tipa nađena je 1956. god. u polju, ispod gradine u Otoku i ona bi mogla gotovo pouzdano pripadati sopotskoj kulturi[78].

---

[77] R. Dreksler-Bižić, 1956, str. 33; sl. 116—123, 134—153; S. Dimitrijević, 1968, str. 32; 34 i 36; 41; 47; T. XIX/4—6, 9—12, 19—21, 29; XX/34; encoche: o.c. T. XIX/9. Ć. Truhelka, 1912, T. IX—XI — iz Klakara je napose bogata kolekcija vrškova za strelice — o.c. T. XI; encoche: o.c. T. XIII/28.

[78] S. Dimitrijević, 1968, str. 32; 34; 40; 47; T. XIX/1—3, 7, 8, 16, 17, 26—28; XX/6; R. Dreksler-Bižić, 1956, str. 32. i 33; sl. 94—112, 114; V. Celestin, 1897, T. XVII/13—21; Ć. Truhelka, 1912, T. XII; XIII/1—24, 26, 27.

D. KOŠTANI PREDMETI

U cijelom sopotskom proizvodnom asortimanu koštani su predmeti najmanje tipični i pokazuju najmanje promjena, ali i ovdje ima nekih iznimki. Kada se govori o iznimkama, onda se prije svega pomišlja na *spatule*. Dvije spatule su nađene u horizontu B na Gradcu u Bapskoj i one pripadaju I-B stupnju sopotske kulture (T. XLVI, 7, 8). Ovdje se može vjerovati u trajanje starčevačke tradicije. Prisustvo spatula u krugu vinčanske kulture najvjerovatnije će također biti rezultat preuzimanja ovog tipa proizvoda od starčevačkog supstrata. Od markantnijih proizvoda treba spomenuti i dva bodeža načinjena od jelenjih parožaka (Vinkovci-Ervenica, II stupanj; Vinkovci-Sopot, III stupanj). Ovamo još treba pribrojati i nalaz harpuna iz Herrmannovog vinograda u Osijeku. Ostala koštana produkcija se odnosi na atipične kolekcije šila i standardne proizvode od jelenovih rogova. Igle s ušicom dolaze rijetko i nisu pouzdano stratificirane[79]. Neka naselja nisu dala ni jednog koštanog artefakta, npr. Klokočevik-Klinovac, unatoč obilju svih ostalih nalaznih kategorija. Da li je tome razlog nepovoljan sastav tla — ili takvih proizvoda na istraživanom sektoru uopće nije bilo, teško je decidirano reći.

E. NAKIT I NAKITNI AMULETI

Od nakita, u užem smislu, nađeno je vrlo malo primjeraka. U tu bi grupu išao jedan privjesak načinjen od barske školjke, četvrtastog oblika, s dvije rupice za provlačenje vrpce (Otok, II stupanj). Najznačajniju grupu predmeta u ovoj kategoriji nalaza čine privjesci od *spondilusa*, koji bi mogli imati funkciju *amuleta*. Spondilus općenito nije rijetka pojava na sopotskim, napose kasnosopotskim naseljima, kako to nalazi sa Sopota i iz Herrmannovog vinograda dobro pokazuju. Amuleti o kojima je riječ dolaze u dvije varijante — ovalnoj i četverokutnoj. Svi sačuvani primjerci sa Sopota su ovalnog tipa (T. XLIX, 5), od tri primjerka s Herrmannovog vinograda dva su četvrtastog tipa. Primjerak sa Strbinaca kod Đakova je četvrtasti, ali sa zaobljenim uglovima, dakle, kompromisni oblik. Svi oni imaju dvije rupice i horizontalni žlijeb za provlačenje i smještanje vrpce. U prosjeku imaju oko 3,5 × 3,5 cm dimenzija, no veći primjerak sa Sopota ima raspone 4,6 × 4,4 cm. Identični nakit-amulet šira je svojina kultura panonskog Podunavlja[80].

---

[79] S. Dimitrijević, 1968, T. XIX/13—14, 22—24, 31; XX/5; spatule: T. XX/1, 2; R. Dreksler-Bižić, 1956, sl. 124, 125, 127—133; V. Celestin, 1897, T. XVIII/1—12, 15—17; harpuni: T. XVIII/5, 10.

[80] Privjesak iz Otoka: S. Dimitrijević, 1968, T. XIX/25.
Nakit-amuleti od spondilusa: V. Celestin, 1897, T. XVIII/26; S. Dimitrijević, 1968, T. XVI/1 i XX/7 (Sopot); XIX/30 (Herrmannov vinograd); S. Dimitrijević, 1972, T. XV/5.
O nakitu od spondilusa u Podunavlju: S. Vencl, 1959 (vidi sl. 265/5).

S prikazom nakita i amuleta dekorativnog tipa završili bismo pregled materijalne ostavštine sopotske kulture.

SOPOTSKI STIL I PROBLEM PORIJEKLA I RAZVOJA SOPOTSKE KULTURE

Sopotska keramička produkcija lišena vinčanskog importa i pomodnih vinčoidnih trendova jedna je u svojoj suštini neizmjerno jednostavna i statična proizvodna kategorija. Sopotska kultura, iako pripadnik grupe kultura koje čine balkansko-anadolski kulturni kompleks, iako time blizak srodnik vinčanskoj kulturi — nema gotovo ništa od onog vinčanskog dekorativnog sjaja — izuzev sjajno uglačane vanjske površine svog jednostavnog posuđa. Ona se od početka do kraja u asortimanu finog posuđa iskazuje uvijek istim tipovima bikoničnog oblikovanja, samo povremeno pojavit će se neka skromna novina. Ukrašavanje je zastupljeno u malenom procentualnom opsegu; ono je doduše autentično (duborez i rovašenje), ali je ono previše jednostavno a da bi privuklo pažnju, a kamoli fasciniralo — kao što su to učinili vinčanski, danilski ili butmirski predmeti. Nema ni atraktivne plastike, nema ničeg što bi jednog historičara umjetnosti privuklo razmišljanju. Pa, ipak, ta skromna jednostavnost, jednostavne linije bikoničnih zdjela ili lonaca, fina krivulja profila kupa na nozi — govore da čitava ta keramografija nije rezultat odsustva mašte, nego jednog određenog htijenja.

Već je u nizu ranijih tekstova rečeno da je sopotska kultura nastala na starčevačkom supstratu, da je ona rezultat jedne — sumarno rečeno: vinčansko-starčevačke kulturne simbioze, ali da je osnovni smjer, da je duh novoj kulturi dala starčevačka kultura. Starčevačka kultura dala je sopotskom nasljedu svoj smisao za jednostavno, svoju vjernost tradicionalnim ostvarenjima. Ako se starčevačka kultura liši slikane ornamentike, ako se monohromizira — ona postaje jedna vrlo jednostavna keramografska tvorevina. Njena se razvojna linija kreće sporo od početka do kraja. Treba imati stalno na umu da je starčevačka kultura pod kraj svog života izgubila gotovo potpuno slikanu kategoriju keramike, ona je pala sa cca 20 na 2,36% i na 1% (Vinkovci-Tržnica, Gornja Tuzla VI-a), ona se, dakle — monohromizirala. U takvom jednom vremenu, kada je slikana keramika izgubila svoj smisao, kada je postala posve demodirana, nastala je na starčevačkom supstratu sopotska kultura.

Ta starčevačka kultura, iz koje je nastala sopotska kultura, dakle, više nije bila ona isključivo tradicionalna starčevačka manifestacija — jer i ona je dolaskom vinčanske populacije doživjela udare i potrese ne samo u društveno-političkom nego i u kulturnom smislu. Vinčanska je kultura bila jedan neobično vitalan i penetrantan kulturni faktor, kao i sve nove kulture — nove, naravno, u ovdašnjim uslovima. Vitalnost vinčanske po-

pulacije je posvjedočena već samim činom velike seobe: samo vitalni i snažni organizmi, kada su apsolutno ugroženi fizički, dakle, biološki — i kulturno, kreću na put u neizvjesno, da pod svaku cijenu sačuvaju svoj kulturni i etnički integritet. Manje vitalne populacije ostaju na mjestu i predaju se sudbini. Starčevačka populacija bila je samo jednim dijelom na udaru vinčanske seobe, izvan Šumadije ona je i dalje mogla živjeti na isti, svoj način. Ali prisustvo nečeg novog i snažnog ima začarujuće djelovanje i ta konzervativna starčevačka populacija, ipak, usvaja neke novine — ono što mi danas možemo vidjeti iz sačuvane ostavštine jeste samo: bikonizacija finog posuda i odumiranje slikanja. No, i to je dovoljno. Transformirana starčevačka keramografija već sama po sebi predstavlja uvod u sopotsku kulturu — ona ima neosporni protosopotski smisao. Jer, sopotska će kultura sve te starčevačke bikonične oblike u cijelosti preuzeti. Ali ne treba smetnuti s uma da je takva bikonična modelacija rezultat vinčanskog pritiska. Ako bi se išlo vremenskim slijedom događaja, onda bi takvu transformiranu starčevačku kulturu spiraloid B-horizonta trebalo determinirati kao posljedicu prvog vinčanskog udara. Takva starčevačka kultura, bez obzira na veliko prostranstvo na kojemu je bivstvovala, bila je unatoč nekim kompromisima, ipak, osuđena na odumiranje. Ona je bila biološki dotrajala i više nije imala dovoljno snage da se odupre promjenama koje su dolazile. Ponovljeni vinčanski pritisak koji je uslijedio na prijelazu A-2 na B-1 stupanj, tj. enormna vinčanska ekspanzija koja je započela u tom času i koja je bila usmjerena na sve strane svijeta, s polazištem iz primarne vinčanske teritorijalne jezgre — zahvatila je i Srem. No, vinčanski prodor je bio zaustavljen približno na liniji Ilok — Sremska Rača, ali je vinčansko prisustvo u Međuriječju imalo daleko veću snagu djelovanja od golog fizičkog prisustva. Taj drugi vinčanski udar, koji je doživio starčevački individualitet u Međuriječju, nije više ostavio mogućnosti za dalji život starčevačke kulture — ona uostalom ni u jednom prostoru nije više mogla da sačuva svoju kulturnu fizionomiju. Rezultat tog drugog vinčanskog udara bilo je stvaranje sopotske kulture. U kojoj se mjeri radilo samo o kulturnom pritisku, a u kojem se opsegu eventualno moglo raditi i o populacijskom prodoru — teško je odredenije reći, no vjerovatnije je da se radilo samo o kulturnom pritisku. Jer, za vjerovanje je da bi čak i manji populacijski prodor ovaj dio Međuriječja također integrirao u vinčansku kulturnu sferu. Sopotska kultura je, dakle, rezultat kulturne simbioze između kasnostarčevačke i ranovinčanske kulture.

Čini se da je ta prelomna tačka kulturnog zaokreta gotovo obilježena, ili bar indicirana, finalnom etapom starčevačkog života na »Tržnici« u Vinkovcima. Pojava vinčanskih žrtvenika u zemunici Z i u horizontu povrh nje, a napose prilozi u grobu 3, koje čine jedna ranovinčanska terina i ranovinčanska bikonična zdjela, te amulet od spondilusa (privjesak od spondilusa je naden i u grobu 4 — na periferiji zemunice Z) obilježavaju

nastup novih predmeta, a ne više oponašanje vinčanskih uzora. Horizont grobova u južnoj zoni »Tržnice« i horizont povrh zemunice Z predstavljaju konačni facies najmlađeg stupnja klasične starčevačke kulture (finalni spiraloid B); to će biti upravo onaj horizont koji će uz još jedan pojačani impuls iz vinčanskog areala dati ranosopotsku kulturu.

Kako je sopotska kultura baštinila osnovu keramičkog inventara jedne — uslovno rečeno — već parcijalno »vinčanizirane« starčevačke kulture, nije drugi vinčanski udar donio bitnije inovacije u oblikovanju posuda. Najvažniji novi oblik je kupa na zvonastoj nozi. No, vinčanske inovacije su, prije svega, tehnološke prirode, a to je suštinska promjena; jer, uključivanje ovog prostora u horizont crnopolirane keramike označava ujedno i bitan vremenski zaokret: nastup srednjeg neolita. Međutim, u razmatranju ovog procesa nije uopće bitno pobrojavanje komponenata bližih jednom (starčevačkom) ili drugom (vinčanskom) kulturnom izvorištu[81].

Kao što je rečeno, rani stupanj sopotske kulture ima vrlo jednostavnu fizionomiju. Ono što mu daje pečat ličnoga prije svega je *duborezni i rovašeni ukras*. Prema tome se čini prilično važnim razmatranje problema porijekla ovog ukrasa. Na nekim starčevačkim naseljima spiraloid B-horizonta, kako se čini, prije svega u vojvođanskom prostoru, javlja se u znatnijoj količini duborezni i rovašeni ukras — najznačajnije od tih nalazišta je Krstićeva humka kod Mužlje (nedaleko Zrenjanina). Motiv prepleta, kao i vertikalni ili lako zakošeni snopovi linija na neki način su starčevački refleks na vinčansko kaneliranje. Ti ukrasi ujedno imaju nesumnjiv protolinearni karakter — danas nema nikakve dvojbe da su starčevačka i köröska kultura bile »spiritus movens« u procesu stvaranja linearne keramike. U krugu finalne Körös-kulture također se javlja rovašeni ukras — u svom duhu bliži sopotskom načinu ukrašavanja. Tu mislimo na Szatmár-tip, regionalno-finalni facies Körös-kulture u sjeveroistočnoj Mađarskoj i jugoistočnoj Slovačkoj; Szatmár-manifestacija ima neosporni protolinearni karakter u kulturnom i kronološkom smislu. Zanimljivo je da ovdje pravo rovašenje dolazi na jednoj köröskoj nozi od zdjele na nozi (Nagyecsed-Péterzug), dakle, na način na koji će se pojaviti u najranijem stupnju klasične linearnotrakaste keramike. Pliće rovašeni preplet, sličan onome s Krstićeve humke, vidi se i među nalazima iz jame 3 naselja Maroslele-Pana (finalni horizont klasične Körös-kulture)[82]. To znači da rovašeni i duborezni ukrasi u krugu starčevačke i köröske kulture na

---

[81] O genezi sopotske kulture: S. Dimitrijević, 1968, str. 55. i d.; S. Dimitrijević, 1969, str. 52. i d.; S. Dimitrijević, 1972, str. 59. i 60.

[82] R. Radišić, 1968, str. 110; T. V — napose V/1—4; S. Dimitrijević, 1974, T. XIX/13—16 (Krstićeva humka). N. Kalicz-J. Makkay, 1972, sl. 2/33 — 3/16 (Nagyecsed-Péterzug). O. Trogmayer, 1964, sl. 7/2, 5, 11 (Maroslele-Pana).
Rovašenje u najranijoj keramici: H. Quitta, 1960, sl. 5/b-d; 6/a, b, e; 7/b, h — itd.; H. Quitta, 1960a, sl. 12; R. Tichý, 1960, sl. 2/1—3; 3/3; 5; 7/2; 13/1 (sic!); 17/7 (sic!); 18/1—3; 19/5, 6; 20/8 itd.

samom kraju životnog puta obje manifestacije postaju jedna od tipičnijih karakteristika. Taj je način ukrašavanja ujedno i jedna od temeljnih tipoloških karakteristika najranijeg stupnja klasične linearne keramike (stupanj I), pa čini jednu pojavu daleko šireg kulturnog i prostornog značaja na području Karpatske kotline i njenih perifernih regiona. Prisustvo rovašenja u krugu najranije sopotske kulture nije, prema tome, nikakva iznimka. Ono potječe iz istih izvora iz kojih je taj postupak preuzela i linearna keramika; međutim, dok je ova potonja taj način ukrašavanja ubrzo zaboravila, u krugu sopotske kulture bit će to temeljna karakteristika autohtonog dekorativnog postupka sve do kraja njenog kulturnog prisustva.

Ostali oblici sopotske dekoracije manje su značajni. Međutim, oni i nisu autohtonog porijekla — kaneliranje, efekat glačanja i trakasto ukrašavanje (urezivanjem i ubadanjem) vinčanskog su porijekla, dok je crusted-slikanje rezultat općeg pomodnog trenda koji je s nastupom kasnog neolita obuhvatio čitavo tlo Karpatske kotline. No, ni jedan od ovih postupaka nema onaj značaj koji imaju rovašeni ukrasi. Bliži kontakt rovašenog dekorativnog stila s linearnim kulturnim kompleksom može sugerirati i varijanta notnog ukrasa, koja se povremeno javlja tokom I-B stupnja, a može biti prisutna još i početkom slijedećeg horizonta (Klokočevik).

Na prijelazu I-B stupnja u II stupanj došlo je do ponovnog pritiska vinčanske kulture na sopotski prostor — taj pritisak bi se mogao slobodno determinirati kao treći vinčanski udar na prostoru Međuriječja. On je zahvatio samo istočne oblasti sopotske kulture, a napose dio »otvorenih« naselja, kao što su Vinkovci-Ervenica, Bogdanovci i Samatovci. Gradine u močvarama i uz rijeke taj udar nije dohvatio; ondje se količina vinčanskog importa kreće u granicama uobičajenih standarda, taman toliko da se mogu uspostaviti zadovoljavajuće kronološke relacije. Povlačenje dijelova sopotske populacije u istočnim regionima ove kulture u tzv. »Wasserburgove« moglo bi biti u vezi s ovim vinčanskim udarom i posljedica želje za održavanjem etničkog i kulturnog integriteta na svom primarnom kulturnom prostoru. Jer, nigdje u blizini se ne vidi nikakva druga ekspanzivna kultura, pa, prema tome, jedini razlog ovako radikalnoj promjeni u načinu života treba tražiti u ponovljenim pokušajima vinčanske ekspanzije. No, do faktičnog gubitka prostora došlo je tek nešto kasnije, na prelazu II u III stupanj, kada je izgubljena Bapska i podunavska zona Srema sve do Vukovara.

Rana faza sopotske kulture bila je period stabilizacije, jednako kao i kod vinčanske kulture (Vinča A). Na prelazu I-B na II, odnosno pod kraj I-B stupnja započinje i period sopotske ekspanzije. Ona je usmjerena prema sjevernoj Bosni, prema srednjoj i zapadnoj Slavoniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, te prema mađarskoj Transdanubiji. U sjevernoj Bosni je ostvarena autentična slika sopotske kulture, što indicira ili nedovoljno

razvijeni supstrat ili jače oblike ekspanzije. U zapadnijim regionima Međuriječja eliminirala je sopotska penetracija korenovsku kulturu; čini se, međutim, da ta penetracija nije bila izvedena s dovoljno populacijskog kapaciteta, jer će u ovom prostoru doći do stvaranja jedne miješane korenovsko-sopotske tvorevine — brezovljanskog tipa sopotske kulture. Ni prodor u zapadnu Mađarsku, duž Dunava, nije izveden s velikim ljudskim rezervama; međutim, izgleda da je toj populacijskoj grupaciji bilo pridruženo i nešto vinčanskih elemenata. Ovdje je formirana Sopot-Bicske-manifestacija, koja je bliža izvornoj sopotskoj manifestaciji od brezovljanskog tipa. No, ni Sopot-Bicske-tip nije bio dugog vijeka — iz sopotske komponente i starosjedilačkog Zseliz-elementa oblikovala se opet jedna miješana kultura — klasična lengyelska kultura. Sopotski prodori, kako se vidi, osim na tlu sjeverne Bosne, nisu rezultirali stvarnom kulturnom i plemenskom kolonizacijom — sva ta nastojanja dala su samo »pola« rezultata, tj. promijenila su zbivanja u tim prostorima, ali pripajanje tih prostora u korist izvorne sopotske kulture, ipak, nije ostvareno. Prisajedinjenje zapadne Slavonije i sjeverozapadne Hrvatske ostvareno je tek nastupom III stupnja, vjerovatno jednim ponovljenim naporom, ali lako moguće i uslijed ugroženosti koja se morala osjetiti u najistočnijim arealima kada je kasnovinčanska kultura uspjela osvojiti dio sopotskog životnog prostora.

Sopotska kultura kao čimbenik povijesno-umjetničkog značenja nije neka privlačna niti značajna manifestacija. Njen jednostavni pristup keramografiji čini je gotovo statičnom pojavom; za jednog historičara umjetnosti to je hendikep. Njen značaj je, međutim, daleko veći u prostornim relacijama svog vremena, jer njeni su prodori mijenjali kulturnu sliku, kako u Međuriječju, tako i u Transdanubiji. Ona se ovdje iskazuje kao zapadni eksponent balkansko-anadolskog kompleksa, kao vjesnik ideja koje je u jugoslavenski podunavski prostor donijela vinčanska kultura. Njena uloga se, prema tome, ne kreće u krugu estetskih dostignuća, nego na planu društvenih, odnosno društveno-ekonomskih tendencija.

SOPOTSKA KULTURA U SVOM VREMENU I PROSTORU

Vremenski, kulturni i prostorni odnos sopotske kulture prema svojim suvremenicima, jednako kao i prema supstratnim i suprastratnim manifestacijama, jednim je dijelom već proizišao iz dosadašnjih izlaganja. U ovom će potpoglavlju ti odnosi biti nešto jasnije i određenije prikazani.

A. SOPOTSKA KULTURA PREMA STARČEVAČKOJ I VINČANSKOJ KULTURI

Iz dosadašnjih izlaganja ovi su odnosi najopsežnije predočeni; prikazano je što u razvoju sopotske kulture znači kasnostarčevačka kultura

kao supstratna osnova, jednako kao i vinčanska kultura, kao faktor kulturnog preobražaja tog supstrata. Odnosi genetske prirode, naravno, uvjetovani su i vremenskim odnosima — na ove odnose je takoder ukazivano.

Na sopotskim naseljima u prostoru od Bapske do Klokočevika uvijek se nade dovoljno vinčanskog importa, koji odnos Vinča-Sopot zorno odražava. Svi ti elementi, tj. sav iole značajniji vinčanski import, bio je u dosadašnjim tekstovima prikazan, čak i na štetu samog, tj. izvornog sopotskog materijala[83]. Četiri stupnja sopotske kulture na ovim se osnovama mogu vrlo uvjerljivo sinhronizirati s vinčanskom kulturom od stupnja B-1 do zaključno D-2, onako kako je to prikazano u ovom tekstu. Raslojavanje Vinče D na dva podstupnja — D-1 i D-2 — stratigrafski se odražava i na sopotskim naseljima. Stratum koji odgovara III stupnju sopotske kulture u pravilu pokazuje na svim tellovima dva građevna horizonta. No, kako u samom materijalu nema promjena, nema ni potrebe za lučenjem dva podstupnja unutar ove faze. I drugi stupnjevi sopotske kulture na tell-naseljima takoder pokazuju po dva ili više horizonata (Otok, Bapska, Klokočevik, Sopot).

B. SOPOTSKA KULTURA I NJENI REGIONALNI TIPOVI

Ekspanzija sopotske kulture koja je uslijedila pod kraj I-B i na prelazu I-B/II stupanj ostvarila je veliko teritorijalno širenje. No, kako sopotska penetracija nije bila praćena dovoljnom koncentracijom populacijske mase, nije taj prodor rezultirao »očekivanim« posljedicama. Kako se zasada čini, samo je sjevernobosanski prostor pokazao izvorne oblike sopotske manifestacije, bar u razdoblju od prijelaza I-B/II do zaključno s II stupnjem. Kasna faza sopotske kulture nije, naime, u ovom prostoru dovoljno uvjerljivo dokumentirana.

Prodor prema zapadu, tj. dalje u Slavoniju i u sjeverozapadnu Hrvatsku, koji je — kako se čini — bio zaustavljen na potezu Medvednica — Kalnik, naišao je na još uvijek dovoljno snažnu korenovsku osnovu. Nedovoljno jak sopotski ekspanzioni kapacitet, ali i nedovoljno snažna korenovska osnova u vremenu kada se ona iskazuje biološki i historijski preživjelom, rezultirale su kompromisnom solucijom — kulturnom i populacijskom simbiozom, koja je ostvarila *brezovljanski tip* sopotske kulture. Tek je drugi talas sopotske infiltracije omogućio klasiciziranje i ovog areala u smislu kasnosopotskih kulturnih normativa (Sopot III).

---

[83] S. Dimitrijević, 1968, str. 66 i d. Uslijed nastojanja da se za kronologiju relevantni pokazatelji publiciraju u što punijem opsegu, površni čitalac može steći pogrešan utisak o »vinčanskijem« karakteru sopotske kulture, nego što je to ona u stvarnosti.

Prodor prema sjeveru, u mađarsku Transdanubiju, imao je kao prostorno ishodište areal oko ušća Drave u Dunav. Kako je u jugozapadnoj Bačkoj u to vrijeme egzistirala prilično snažna vinčanska kultura, razumljivo je da je taj sopotski populacijski i kulturni infiltrat bio praćen i dosta snažnim vinčanskim komponentama. Sopotska ekspanzija u zapadnomađarski prostor ostvarila je *Bicske-tip* sopotske kulture, odnosno *Sopot-Bicske-kulturu*. Taj je kulturni facies danas dobro poznat zahvaljujući radovima Jánosa Makkaya i Nándora Kalicza. U najnovije je vrijeme Juraj Pavúk protegao ovu manifestaciju i u prostor preko Dunava, tj. u najjužniju zonu zapadne Slovačke (Biňa); tom je prilikom predložio i prošireni naziv *Sopot-Bicske-Bina-horizont*. Ovom je horizontu pripisan i lužijanski facies (Lužianky), te je na taj način jasnije definiran predlengyelski horizont u širem opsegu[84]. Bicske-tip u vremenskom smislu obuhvaća prijelaz od I-B/II i raniji odsjek II stupnja. On ima vrlo dobre analogije u nalazima s naselja Ervenica-Trbušanci u Vinkovcima, horizontima A i B Otoka i horizonta D i E Klokočevika, a napose s nalazima iz Ervenice. Osim krstastih kalemova i vinčoidne, kanelirane keramike, na veze sa Ervenicom ukazuje i jedna fragmentirana cilindrična posuda, također ukrašena vinčoidnom, trakastom ornamentikom[85]. Ovakva datacija identična je onoj koju su predložili N. Kalicz, J. Makkay i J. Pavúk, pa se oko pojave i definicije Bicske-tipa dosada neće iskazivati nikakva oprečna mišljenja[86].

C. SOPOTSKA KULTURA I LENGYELSKI KULTURNI KOMPLEKS

Ranije predloženi naziv bapsko-lengyelska, pa potom sopotsko-lengyelska kultura htio je implicirati dvije bitne komponente u odnosima između ove dvije grupe: protolengyelski karakter sopotske kulture i znatnu bliskost ovih pojava u vremenu koje je slijedilo, napose u horizontu koji je odgovarao III stupnju sopotske kulture. Taj raniji naziv sopotske kulture nije se pokazao naročito sretnim i na te okolnosti su ukazali — s pravom — N. Kalicz i J. Makkay, kao i J. Pavúk u najnovije vrijeme (1976)[87]. No, otkrivanje Sopot-Bicske naselja u Transdanubiji potvrdilo je raniju pretpostavku o penetraciji sopotske kulture u taj prostor i njenu ulogu u stvaranju lengyelskih kultura[88]. Klasična lengyelska ili zengövárkonysko-lengyelska kultura nastala je, dakle, na Sopot-Bicske-

---

[84] J. Makkay, 1969; N. Kalicz-J. Makkay, 1972a, str. 95. i 96; sl. 8; N. Kalicz-J. Makkay, 1972b; J. Makkay, 1975, sl. 24—26, 34, 35, 38—40, 43; J. Pavúk, 1976, str. 38. i d.

[85] N. Kalicz-J. Makkay, 1972b, sl. 4/6, 7 (kalemovi prostornokrstastog tipa); 5/1, 2, 6; 7/1, 2 = 8/3, 5 (kanelirane zdjele); 4/3 — usporedi sa S. Dimitrijević, 1968, T. XII/4 (cilindrične posude).

[86] S. Dimitrijević, 1968, str. 66; N. Kalicz-J. Makkay, 1972b, str. 12 (14). J. Pavúk, 1976, str. 40.

[87] N. Kalicz-J. Makkay, 1972b, str. 4 (13); Pavúk, 1976, str. 38.

[88] S. Dimitrijević, 1959, str. 154; S. Dimitrijević, 1968, str. 66.

supstratu. No, kako ta sopotska osnova nije bila populacijski dovoljno snažna da eliminira Zseliz-kulturu iz cijelog njenog zapadnopanonskog prostora, došlo je već u prvoj etapi sopotske seobe do stvaranja kompromisnih solucija — jedna od takvih manifestacija je i *lužijanska kultura* (Lužianky). Ona sadrži elemente koji ukazuju na srodnost s kasnim I-B, kao i s ranijim II stupnjem sopotske kulture, te je — kao i Bicske-tip — treba u osnovi datirati u vrijeme prelaza od I-B na II stupanj (= Vinča B-2/C)[89]. Sopotska prisutnost u Transdanubiji bila je, kako se vidi, ograničena samo na podunavsku zonu — unutrašnjost Transdanubije morala je biti popunjena starosjedilačkom populacijom, tj. onom Zseliz-kulture, bez obzira na faktični kulturni facies, koji je ona nosila u tom prelomnom vremenu. Prisutnost tog faciesa je moralo uvjetovati stvaranje lengyelske kulture, kao jedne simbioze između regionalnog supstrata i Sopot-Bicske-manifestacije.

Vrijeme početka klasične lengyelske kulture nije jednostavno odrediti, pogotovo što gros publiciranih zatvorenih nalaza ide u vrijeme II stupnja Zengövárkony-Lengyel-manifestacije. Neki elementi, međutim, ukazuju da je dio naselja u samom Zengövárkonyu stariji od same nekropole. Na to bi, prije svega, ukazivala prisutnost krstastih kalemova, za koje je već ranije rečeno da u pravilu ne dolaze poslije II stupnja sopotske kulture. To znači da bi početak Zengövárkonya mogao padati u vrijeme mladeg horizonta II stupnja sopotske kulture (Sopot II-B). Na to bi ukazivala prisutnost slikane keramike u horizontu C Otoka, i to na — za lengyelsku kulturu toliko tipičnim — trikoničnim lončićima[90].

S punim intenzitetom crusted-horizonta, koji obuhvaća vrijeme odgovarajuće Vinči D, nastupa na čitavom tlu Karpatske kotline obilna upotreba slikanog posuđa, kao i neki elementi od šireg zajedništva. No, osim tih spona, lengyelsku i sopotsku kulturu približavaju i oni oblici koji su proistekli iz kulturnog nasljeđa II stupnja, bilo klasične Sopot, bilo Sopot-Bicske-kulture[91].

Preko srodnosti s klasičnom lengyelskom kulturom iskazuju se i srodnosti s moravsko-lengyelskom kulturom (moravska slikana keramika). Međutim, čini se da je bliže kontakte s ovim područjem imala brezovljansko-sopotska manifestacija negoli klasična sopotska kultura — pa će o tim odnosima biti nešto više govora pri razmatranju problema Sopot-Brezovljani-manifestacije.

Sopotska i zengövárkonysko-lengyelska kultura završile su svoj vijek u isto vrijeme — njih će i naslijediti identične kulturne manifestacije: bilo ranolasinjska, bilo ranobadenska kultura, pa će i te okolnosti doprini-

---

[89] B. Novotný, 1962; S. Dimitrijević, 1968, str. 65. i 84; J. Pavúk, 1976, str. 40.

[90] J. Dombay 1960. T. III/6; XCI/4; vidi još T. XIII/15 (jame 105 – 108) – ovdje su još izražene jake tradicije Sopot-Bicske-nasljeđa; S. Dimitrijević, 1972, T. XIII/2.

[91] Vidi opsežnije kod. S. Dimitrijević, 1968, str. 64—66; 84—86.

jeti jače izraženom jedinstvu transdanubijskog prostora i tla Međuriječja Drave i Save.

D. SOPOTSKA KULTURA PREMA DRUGIM ISTOVREMENIM POJAVAMA PANONSKOG I ZAPADNOBALKANSKOG PROSTORA

Odnos sopotske kulture prema *potiskoj kulturi* vremenski se određuje indirektnim putem, tj. preko potiskog importa na sremsko-vinčanskim naseljima. U horizontu E prema F Bapske nađen je ulomak jedne potiske čaše; horizont E prezentira raniji odsjek stupnja D-1 vinčanske kulture, koji odgovara ranijem horizontu Sopota III. U vinčanskim horizontima Bapske sopotski je import obilno zastupljen i problem sinhronizacije ne predstavlja nikakvu teškoću. Veze sopotskog i potiskog područja inače se ne pokazuju u nekom drugom, konkretnijem obliku[92].

No, sopotska je kultura, kako se čini, ipak kontaktirala sa istočnim regionima Karpatske kotline — na takvu mogućnost bi mogla ukazati prisutnost toliko tipičnih šupljih, trbušastih i ovalno probušenih nogu od kupa na nozi. Za taj tip posude je već ranije ukazano da bi on mogao biti preuzet od erdeljske Erösd-manifestacije klasične Cucuteni-kulture (Cucuteni A-2)[93]. No, kako se radi o znatnoj prostornoj distanci, a inače slaboj povezanosti s istočnopanonskim arealom, treba ovu (Erösd) komponentu u sopotskoj keramografiji uzeti kao jednu od mogućnosti. Druga je alternativa — da je taj tip kupe na nozi nastao samostalno, na lokalnom tlu, tj. bez vanjskih utjecaja. Zasada nema elemenata koji bi izričitije govorili u prilog bilo jednoj, bilo drugoj mogućnosti. Kontaktiranje sopotske kulture s prekodravskim i prekodunavskim prostorom izgleda da se odnosilo pretežno samo na veze s lengyelskom kulturom.

Prisutnost sopotske kulture u prostoru južno od Save čini sopotsku kulturu ne samo panonskom nego i — doduše samo perifernom — balkanskom manifestacijom. Veze s istočnobosanskom vinčanskom kulturom iskazuju se ovim neposrednim susjedstvom prilično uvjerljivo. Tako je istočnobosanski tip vinčanske kulture usvojio neke tipično sopotske oblike. To se, prije svega, odnosi na kupe na punoj, ovalno probušenoj nozi, koje se u sopotskoj kulturi javljaju već od II stupnja. Takve noge dolaze u Grbači (I), Matiću (II) i Varoši (II i I stratum), dakle, gotovo isključivo u horizontu Vinče D-1. Nerijetko dolazi na ovim lokalitetima i horizontalno kaneliranje nogu, pojava koja nije zapažena u Vinči, ali je zastupljena na sopotskim naseljima II i III stupnja (Otok i Sopot). U bosansko-vinčanskim tellovima vidimo i dugotrajnu prisutnost arhaičnih,

---

[92] S. Dimitrijević, 1968, str. 86; sl. 18; S. Dimitrijević, 1971, str. 146, tačka 2; T. II.

[93] Vidi opsežnije kod: S. Dimitrijević, 1968, str. 61. i 62; 81. i 82 (tačka C).

zvonastih nogu — one u samoj Vinči dolaze isključivo u vremenu Vinče A, u istočnoj Bosni sve do stupnja D-1 (Varoš II), u sopotskoj kulturi do zaključno s II stupnjem (= Vinča C)[94]. Takve podudarnosti između bosanske Vinče i Sopota čine ove dvije manifestacije u nekim aspektima čak i bližim nego što su to klasična Vinča i Sopot. Te bliskosti potvrđuje još i zajednička prisutnost kupa na šiljastim nogama o kojima je već ranije bilo govora[95].

Problem odnosa sopotske i butmirske kulture posve je neodređen — izuzev kronoloških relacija; te ralacije, međutim, određene su, prije svega, odnosom Butmira i Vinče. Zajednički oblici iskazuju se, prije svega, prisutnošću vinčoidnih oblika u Butmiru, Obrima i Nebu, dakle, onim istim oblicima koje je — na isti — način usvojila i sopotska kultura. Srodnosti u oblasti trakastog ukrašavanja iskazuju se više u slučajno postignutim rezultatima; sopotsko trakasto ukrašavanje je, naime, vinčanskog porijekla, dok butmirsko vuče svoje korijene iz jadranskog areala. Bosanska sopotska naselja su, međutim, u zoni južnije od Posavlja (u najužem smislu tog geografskog pojma) morala doći u neposredni kontakt s butmirskom kulturom, pa se u miješanju oblika iskazuju vjerovatno i neki određeniji kulturni odnosi. Zasada je moguće jedino jednu malenu piriformnu posudu iz Klakara determinirati kao butmirski ili butmiroidni proizvod[96].

Poseban je položaj sopotskih nalaza na Gomolavi u Hrtkovcima. Kao i na svim sremskim, vinčanskim tellovima i naseljima, koji su locirani bliže granici sa sopotskom kulturom, dolazi u manjoj ili većoj mjeri i importirani sopotski materijal — situacija u Bapskoj te odnose prikazuje u najjasnijem svjetlu. Pored sopotskog importa čest je zengövárkonysko-lengyelski import, vjerovatno iz jugozapadne Bačke ili nešto udaljenije Baranje. Osim ovih elemenata pojavljuje se i import kasnopotiskog Csöszhalom-Gorzsa-horizonta (Gospođinci facies). Takvu situaciju pokazuje i horizont II Gomolave. Uz nalaze Vinče D (prvenstveno D-2-stupnja) dolazi i brojni import sopotskog, lengyelskog i kasnopotiskog tipa. No, neće biti prihvatljivo atribuiranje ovog horizonta ni sopotskoj, ni prototiszapolgárskoj manifestaciji, jer nekropola, otkrivena u 1975. i 1976. god., uvjerljivo pokazuje da se radi o periferiji naselja D-vremena na kojemu je bila locirana nekropola s grobovima koji jasno pokazuju pripadnost Vinči D-1 i D-2[97].

Tim bi u najkraćim crtama bio prikazan vremenski i kulturni odnos sopotske kulture prema pojavama relevantnim za njen kulturni život. Detaljnije su ti odnosi prikazani u tekstovima koji su ovdje citirani.

---

[94] A. Benac, 1961, T. I/8; III/13; X/8, 9; XII/21 (ovalno perforirane noge); III/13; VII/4 (horizontalno kanelirane noge); V/8; VII/4, 5; X/7—9, 14 (arhaične, zvonaste noge).

[95] Vidi bilješku 37.

[96] A. Benac, 1964a, T. VIII/2.

[97] B. Brukner u B. Brukner-B. Jovanović-N. Tasić, 1974, str. 96; 102; karta — T. XI (na str. 126).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O SOPOTSKOJ KULTURI

Sopotska kultura zbog svoje evolucijske statičnosti djeluje jednolično i ponešto »dosadno«, ako promatrač ima pred očima prevashodno keramografske pokazatelje. No, ti pokazatelji, kako je već više puta rečeno, nisu relevantno mjerilo za opći udjel jedne populacije u zbivanjima svog vremena. Sopotsku kulturu treba promatrati i vrednovati iz aspekta historijsko-političkih mjerila; njenu ulogu moguće je ocijeniti tek onda kada se sagleda njena uloga u zbivanjima izvan njenog matičnog prostora. Ta će se uloga manifestirati u prostoru Međuriječja zapadnije od poteza Donji Miholjac — Našice — rijeka Orljava, isključivanjem korenovske kulture iz historijskih zbivanja, te stvaranjem regionalne sopotske manifestacije u tom prostoru — brezovljanskog tipa. Istovremeno je sopotska ekspanzija u dubinu Karpatske kotline, u Transdanubiju, dosegla nivo prvorazrednih historijskih opsega: taj je prodor rezultirao generalnom smjenom kultura i prelazom od srednjeg, odnosno ranog — u kasni neolit. Uloga sopotske kulture u stvaranju grupe lengyelskih kultura iskazuje značajnu funkciju sopotske kulture u širenju ideja balkansko-anadolskog kulturnog kompleksa. Sopotska kultura, kao »ambasador« ideja koje je u jugoslavensko Podunavlje unijela vinčanska kultura, eksponira ovu prvu kao produženu ruku vinčanske manifestacije na krajnjoj zapadnoj periferiji dometa sekundarnih vinčanskih utjecaja. Stvaranje lengyelskog kulturnog kompleksa osamostaljuje lengyelske kulture, ali taj kompleks je u krajnjoj liniji uvijek bio i ostao panonski sektor balkansko-anadolskog kompleksa, što se za Potisje u vrijeme nakon Körös-kulture nikako ne bi moglo reći, iako je Potisje bilo bliže primarnom vinčanskom zračenju. Formiranje horizonta Crusted-kultura ponovo će zbližiti sve panonske i podunavske kasnoneolitske kulturne manifestacije. Bliskost kasnovinčanske, kasnosopotske i kasnolengyelske kulture u još većoj mjeri će doći do izraza na prelazu neolita u eneolit, kada »ujedinjeni supstrati« oblikuju novu, zajedničku manifestaciju — lasinjsku kulturu. Da nije bilo tih, ranije eksponiranih bliskosti, ne bi na osvitu eneolita uopće i bila moguća jedna ovakva populacijska i kulturna integracija. Gledajući sopotsku prisutnost u svjetlu tih događaja, ukazuju se posve drugačiji obrisi dimenzija te prisutnosti: to više nije jedna prazna, konzervativna i dosadna manifestacija, nego jedna dinamična populacija, koja je u svom vremenu odigrala daleko veću ulogu nego što bi za jednu »malu« kulturu iz uobičajenih uglova gledanja uopće bilo primjerno.

KASNA VINČANSKA KULTURA U HRVATSKOM PODUNAVLJU

Vinčanska kultura je na prelazu C u D-1-stupanj doživjela neobično snažan gubitak kulturnog prostora — izgubljeno je sve osim sjeverne Šumadije, Mačve, Srema i sjeveroistočne Bosne. Uzroci ovakvog pada vinčanske kulturne i društvene superiornosti zacijelo su vrlo složeni i o njima se na ovom mjestu neće raspravljati. Za prostor koji je obuhvaćen naslovom ovog dijela publikacije relevantni su samo refleksi ovih zbivanja. Naime, fenomenalan gubitak kulturnog prostora vinčanska je kultura djelomično nadoknadila jednim manjim prodorom u Sremu, tačnije rečeno, u podunavskoj zoni Srema. Ranija granica Sopot—Vinča, koja je u vrijeme Vinče C i Sopota II bila uz Dunav locirana približno oko Iloka, sada je pomaknuta do Vukovara. Tim prodorom vinčanske kulture obuhvaćena je i Bapska. Kao što je rečeno, vinčansko prisustvo u tom novoosvojenom dijelu krajnje zapadnog dijela Srema odnosilo se isključivo na podunavsku zonu, tačnije rečeno, na obronke i izdanke Fruške gore; južnije od te zone i dalje je živjela sopotska kultura (Sopot III).

Vinčanski lokaliteti u tom novom prostoru jesu Bapska i Berendijev vinograd u Vukovaru; nalazi s ovog potonjeg ne potječu s iskopavanja, ali su brojni i vrlo tipični. Nalazi iz Bapske mahom potječu s iskopavanja iz 1964. god. (Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu, S. Dimitrijević; istražena površina: 72 m^2). Vinčanski stratum Bapske obuhvatio je dubinu od 0 do 1,95 m i preslojio je, kako je već rečeno, sopotski stratum (1,95 do 4,10 m). Vinčanski stratum je pokazao pet horizonata (E, F, G-1, G-2 i H) s pripadajućim kućnim osnovama. Kućne osnove (nivo uglačane podnice) pojavile su se na kotama 0,50, 0,75, 1,10, 1,45 i 1,60 m, podnice na dvije zadnje kote pripadaju jednoj istoj, tri puta obnavljanoj kući. Ovaj objekt — kuća 2-A (i 2-B/2-C) otkrivena je u čitavoj prednjoj polovini (u dužini od 6 m, čitav objekt je iznosio približno dvostruko), imala je oblik templuma in antis s dvije prostorije (megaron). Ulazni dio su držala tri pilona i formirala neke vrsti »antrea«, ali unutar prve prostorije. Podnica je bila uglačana. Objekt je pripadao D-1 stupnju. Kasnije kuće su bile znatno slabije sačuvane. Kuća 1-B (kota 0,75) pripadala je prelazu od D-1 u D-2 stupanj, dok je kuća 1-A (kota 0,50) pripadala D-2-vremenu.

195 cm vinčanskog stratuma Bapske odražava u cijelosti razvoj najmlađe etape vinčanske kulture, te odgovara sloju u Vinči od 4,5 do 2,5 m. Vrijeme Vinče D može se sumarno označiti kao horizont svijetlosive keramike (boje poput latenske keramičke robe), ali je to u relacijama širih podunavskih zbivanja istovremeno crusted-horizont, tj. horizont

slikanja — u ovom slučaju mahom crvenom bojom — nakon pečenja. Siva keramika se odnosi samo na kategoriju finih proizvoda.

Stupanj D-1 vinčanske kulture karakteriziran je najbolje zdjelama sa rebrastim, tj. zakržljalim trbuhom; rebrasti trbuh je u pravilu kaneliran, a pod sâm kraj ovog horizonta može biti ukrašen i ovalnim ili eliptičnim udubljenjima, koja liče na posve kratke kanelure. Vrat može, također, biti kaneliran; kod ljepše izvedenih primjeraka je to čak pravilo — tada vrat ima uske, vertikalne ili neznatno nagnute kanelure, a rebrasti trbuh široke, vrlo kose kanelure, tako da izgleda kao da je tordiran. Ne manje su tipični trbušasti lončići s cilindričnokoničnim vratom i ponešto izvijenim rubom usta; trbuh je kod ljepših primjeraka u pravilu ukrašen kaneliranjem i obično sadrži jednu S-spiralu kod koje krajevi nisu uvijeni (otvoreni S), za razliku od spirale C-stupnja. Osim ovakvih dolaze i lončići i lonci s bikoničnim trbuhom i vratom istog oblika kao kod gore opisanog tipa — nerijetko je gornji konus trbuha ukrašen kaneliranim prepletom. Četvrti po redu u nizu vodećih oblika su kupe (tanjuri) sa zadebljanim, tj. profiliranim i prema unutra izvučenim rubom usta. Prsten usta je u pravilu ukrašen kaneliranjem, recipijent je s unutrašnje strane obično ukrašen efektom glačanja (Politurmuster). Ukrašavanje ovim postupkom (efektom glačanja) općenito je u naglom porastu; na taj su način vrlo često ukrašene i zdjele, i to konični dio recipijenta (bilo s unutrašnje, bilo s obje strane). Trakasto ukrašavanje, toliko tipično za C-stupanj, može se zateći samo vrlo rijetko ili iznimno. Čini se da je uz kaneliranje u prvi plan istupio efekt glačanja, kojim se mogu ostvariti i vrlo efektna rješenja kružnih površina, napose kod zdjela (unutrašnja strana); koncept ukrasa je ili krstast ili radijalan. Bliže kraju horizonta raste udjel ovog načina ukrašavanja, dok kaneliranje postupno gubi na značaju.

Stupanj D-2 je dobro definiran najmlađim vinčanskim horizontom Bapske (H). Sudeći po stratigrafskim pokazateljima, to je razdoblje kraćeg trajanja od D-1-vremena. Vodeći oblik ovog vremena je zdjela bikoničnog, zaobljenobikoničnog ili čak zaobljenog profila — vrat je u pravilu lučno oblikovan i izbočen prema van, tj. konveksno profiliran. Ne manje su karakteristični tanjuri bikoničnog oblika s jako izvijenim rubom usta — čini se da je taj oblik nastao integracijom trikoničnih zdjela i tanjura s profiliranim ustima. Ovaj tip tanjura je često ukrašen — i to kaneliranjem vrata s unutrašnje strane, a efektom glačanja s obje strane koničnog segmenta recipijenta; no kaneliranje, kao i ukrašavanje uopće može izostati. Nedostatak ukrašavanja još je češći kod zdjela. Kada su zdjele ukrašene, onda su to češće efektom glačanja, nego kaneliranjem; međutim, apliciranо je i slikanje crvenom bojom. Slikanje je izvedeno mahom u dosta širokim trakama. Efekt glačanja poprimio je oblike tehnički vrlo grube izvedbe; on prije liči na plitko povlačenje tupim predmetom, dakle, na tvrdo upoliranje, nego na klasično ukrašavanje ovim postupkom, kakvo

se još moglo vidjeti i u C-horizontu. Slikanje crvenom bojom je češće aplicirano nego u D-1 stupnju[98].

Jedna od osobina D-faze vinčanske kulture jeste i nedostatak posuda na nozi vinčanske radioničke provenijencije. Sve kupe na nozi koje potiču sa vinčanskih naselja ovog vremena import su ili iz sopotskog ili lengyelskog ili nekog drugog kulturnog prostora[99].

Znatna količina importa na sremskim naseljima vinčanske kulture D-vremena jedna je od pozitivnih osobina ovog prostora. Bapska je u tom smislu, za kronologiju, jedan od napose značajnih lokaliteta. Ne računajući obilnu količinu sopotskog importa, koja je razumljiva s obzirom na vrlo malenu prostornu distancu koja dijeli ove dvije kulture, značajan udjel ima import iz kruga klasične lengyelske, odnosno zengövárkonysko-lengyelske kulture. Već od ranije poznate su tri piriformne vaze, jedan trikonični lončić i jedna crveno slikana noga od kupe na nozi; iskopavanjem u 1964. god. položaj lengyelskog importa je, međutim, jasnije određen. U kući 1-B (kota 0,75 m) nađena je opet jedna, doduše fragmentirana, lengyelska piriformna vaza (prelaz od D-1 u D-2 stupanj vinčanske kulture). I jedan lončić iz iste kuće bi mogao biti lengyelske provenijencije, dok će jedan drugi lonac i kupa na perforiranoj nozi biti sopotskog porijekla[100]. Na prelazu horizonta E u F nađen je jedan ulomak čaše potiskog porijekla, pa se time klasična potiska kultura može sinhronizirati još uvijek i s Vinčom D-1, što je već ranije bilo ukazano potiskim importom i u samoj Vinči[101].

Berendijev vinograd u Vukovaru dao je brojne nalaze koji odgovaraju onima iz Bapske (0—1,95 m); na žalost, to je naselje uništeno dugogodišnjim podlokavanjem obale — ovdje je Dunav učinio ono što Sava na Gomolavi još nije posve obavila.

Vrijeme Vinče D je u razvoju vinčanske kulture zapravo već vrijeme eneolitske Vinče. To, na jednoj strani, potvrđuje rudarska djelatnost (Rudna glava kod Majdanpeka), a, na drugoj, bakreni prilozi u neospornim zatvorenim nalazima (bakrena narukvica u grobu na Gomolavi)[102]. To je ono vrijeme vinčanske kulture kada južna obala Dunava i pripadajući joj pojas u prostoru od Donjeg Milanovca pa do Vukovara postaju isključivi

---

[98] S. Dimitrijević, 1971, str. 141 i d.; T. I—X (Bapska i Obrež-Beletinci), također izvori citirani u bilješkama 7—38; S. Dimitrijević, 1968, str. 18. i d. (od horizonta E nadalje, tj. do horizonta H); sl. 14—18 (Bapska); S. Dimitrijević, 1972, str. 50—52; sl. 3 i T. IX (Jakovo); VIII/5—7 (Jakovo); VIII/8, 9 (Ledinci — sve Srem).

[99] S. Dimitrijević, 1968, sl. 15/3; 16/3; 17/7, 8; T. XVIII/11, 12 (sve Sopot III); XVIII/10 (Zengövárkony-Lengyel II).

[100] S. Dimitrijević, 1968, T. XVIII/1—3, 6, 10 (lengyelski import u Bapskoj — raniji nalazi); sl. 15/4, 6 (lengyelski import u kući 1-B — sve Zengövárkony-Lengyel II); sl. 15/3, 8 (sopotski import u istoj kući — Sopot III).

[101] O.c. str. 86 (tačka F); sl. 18/1 (vidi i 18/2, taj ulomak potječe iz horizonta G, dakle, finalnog odsjeka stupnja D-1); S. Dimitrijević, 1971, str. 146 (tačka 2). Vinča II, sl. 367 = Vinča IV, sl. 151 (potiski pehar iz Vinče, 4,1—4,3 m); N. Kalicz, 1970, str. 15, sl. 2 (ista posuda).

[102] B. Jovanović, 1971; B. Jovanović, 1975; B. Jovanović, 1976.
Za uvid u kasnovinčanske pokope, koji su u ljetu 1976. god. svi bili sačuvani in situ — zahvaljujem se najtoplije rukovodiocima iskopavanja Gomolave.

nosioci života klasične vinčanske kulture. Dubina prostora od Dunava prema jugu bila je omeđena horizontalom Zapadne Morave u vrijeme D-1-stupnja, dok je u D-2 vremenu bila povučena još bliže Dunavu. Bosanska Vinča tog vremena naći će se u četverokutu omeđenom Savom, Bosnom, Sprečom i Drinom. U takvoj situaciji sremska nalazišta dobijaju prvorazredan značaj; ona su bila najmanje ugrožena i mogla su u miru njegovati izvorne vinčanske tradicije. Stoga naselja koja mogu to razdoblje prikazati adekvatno samoj Vinči, a jedno od takvih je i Bapska, napose privlače pozornost.

Vinčanska kultura u Sremu završila je svoj život na isti način kao i sopotska kultura u istočnoj Slavoniji. Nema razloga sumnji da je taj destruktivni faktor predstavljao dolazak nosilaca ranobadenske kulture (Boleráz-Fonyód-etapa). Bapska je nakon uništenja vinčanskog naselja bila samo jednim dijelom naseljena — i to u vrijeme Fonyód-horizonta ranobadenske kulture. Na Gomolavi je taj hiatus bio još veći. Bapska je bila jedno dobro utvrđeno naselje, ali ni to, kao ni sopotske gradine u močvarama nisu uspjeli sačuvati od propasti jedan svijet koji je svoj život proživio i već samim svojim dugim trajanjem bio osuđen na prirodno odumiranje. Badenska seoba se samo pojavila u vrijeme koje se iskazuje kao horizont prirodne smjene dvaju svjetova.

ZAKLJUČAK

Slavonsko-sremski prostor nalazio se u vrijeme srednjeg i kasnog neolita u znaku vinčanske i sopotske kulture. Baranja, a lako moguće i Međimurje, živjeli su na isti način kao i ostali dio Transdanubije. Baranja se već s prodorom kasnostarčevačke kulture uključila u krug balkansko-podunavskih manifestacija, no potom se priključila linearnom kulturnom kompleksu, dakle, jednoj tipičnoj srednjoevropskoj grupi kultura. S prodorom sopotske kulture, na prelazu srednjeg u kasni neolit ponovo je ovaj prostor došao u sferu balkansko-anadolskog kompleksa; no ubrzo će u čitavoj Transdanubiji prezentirati razvijeni kasni neolit zengövárkonysko-lengyelska kultura, dakle, jedna od temeljnih manifestacija lengyelskog kulturnog kompleksa. Lengyelski kulturni kompleks, unatoč svom nebalkanskom geografskom određenju, ipak je samo jedan derivat balkansko-anadolskog kompleksa i bilo bi pogrešno ova dva kompleksa tretirati kao odvojene grupe kultura. Udjel prostora koji je bio predmetom obrade u ovom poglavlju u više je navrata jasno određen u procesu formiranja lengyelskih kultura; protolengyelski karakter sopotske, odnosno Sopot-Bicske-manifestacije ujedno određuje i odnose između dva navedena kulturna kompleksa. Slavonsko-sremski prostor, kao prelazna zona na razmeđi sjevernog Balkana i Panonske nizine u užem smislu, imao je u neolitu, kao što će to imati i kasnije — svoju geografski određenu historijsku ulogu.

SREDNJI I KASNI NEOLIT U ZAPADNOJ ZONI SJEVERNE JUGOSLAVIJE

U prostor koji je ovdje determiniran kao zapadna zona sjeverne Jugoslavije u načelu bi išao dio međuriječja Save i Drave od zapadnih obronaka zapadne periferije Požeške kotline dalje prema zapadu, a to, u stvari, znači od zapadne granice Slavonije do austrijsko-jugoslavenske granice. Ovom prostoru su, međutim, iz razloga arheološke, a ne geografske prirode pridodana i područja Međimurja i Prekomurja, te čitave kontinentalne Slovenije južno od Save, kao i zapadne Hrvatske od Save do Male i Velike Kapele; ta geografska proširenja u naslovu citiranog prostora, međutim, neće, u stvari, imati nikakvog praktičnog značaja, jer je samo Ajdovska jama kod Krškog dala neolitske nalaze, a i taj se lokalitet nalazi u Posavlju. No, i ovo je bilo potrebno reći, da se ne bi stekao pogrešan dojam da neke geografske regije nisu bile predmetom obrade. Naravno, ovdje će, kao i u ranijim poglavljima ovog teksta, biti pojedine kulture prezentirane u svom punom kulturnom i prostornom opsegu, pa se eventualne praznine neće iskazivati zbog »zaborava« nekih manifestacija, nego zbog neistraženosti ili nedovoljne istraženosti pojedinih regiona; uostalom, na te okolnosti je već bilo ukazano u I poglavlju ovog dijela teksta.

Prostor o kojemu je riječ, a koji se sumarno može označiti kao sjeverozapadna Jugoslavija, nastava u ranom neolitu — u istočnoj oblasti starčevačka kultura; kulturna slika u ostalom dijelu ovog prostora je posve neizvjesna. Srednji neolit je također poznat samo u prostoru na kojem je ranije živjela starčevačka kultura — to je korenovska kultura. S nastupom korenovske kulture dolazi do zaokreta u prostornom uključivanju sjeverozapadne Hrvatske. Dok je starčevačka kultura jedna, u svojoj suštini, balkanska manifestacija anadolskih korijena, dotle je korenovska kultura jedna od kultura linearnotrakastog kompleksa, dakle, jedne tipične srednjoevropske kulturne grupacije. Korenovsku je kulturu u istom prostoru naslijedio brezovljanski tip sopotske kulture; on je rezultat simbioze korenovskog supstrata i sopotskog populacijskog i kulturnog infiltrata. Kao što je već ranije rečeno, klasična sopotska kultura prisutna je u tom području tek sa svojim III stupnjem, tj. nakon brezovljanskog tipa — vjerovatno kao rezultat drugog talasa sopotske ekspanzije. U tom horizontu je u kontinentalnoj Sloveniji, kako se čini, prisutna alpsko-lengyelska kultura, koju ne bi trebalo identificirati s alpskim faciesom lengyelske kulture (u terminologiji J. Korošeca), jer ova potonja manifestacija je lasinjska kultura, koja ide u vrijeme eneolita.

Radi se, dakle, o četiri kulturne manifestacije, koje će biti predmetom razmatranja u ovom poglavlju. Kako je o sopotskoj kulturi rečeno koliko je u okvirima ove publikacije potrebno, bit će ona ovdje samo najsumarnije dodirnuta. No, ni o alpsko-lengyelskoj kulturi se ne može mnogo

govoriti, jer malena kolekcija nalaza ne dozvoljava iscrpnije rasprave. Centralne manifestacije srednjeg i kasnog neolita ovog prostora su, prema tome, korenovska kultura i brezovljanski tip, pa će ovim manifestacijama biti i posvećena adekvatna pažnja.

Istraživanje neolita ove zone započelo je tek 1956. i 1957. god. iskopavanjem Malog Korenova, koje je izveo Stjepan Vuković — što znači da su istraživanja počela sa šest decenija zakašnjenja u odnosu na Slavoniju. Prvi pokušaj sinteze neolita (i eneolita) predložen je tek 1961. god. — drugi pokušaj 1977. god.[103]. Bilo bi stoga pogrešno očekivati na ovom mjestu neke velike rezultate, ali već sama činjenica da je na tlu sjeverozapadne Hrvatske moguće prikazati kulturni kontinuitet od starčevačke pa do finalne sopotske kulture predstavlja u ovakvim uslovima povoljan rezultat.

KORENOVSKA KULTURA

Korenovska kultura ili tip Malo Korenovo linearnotrakaste keramike nosi ime po neolitskom naselju u *Malom Korenovu* (5 km južno od Bjelovara; naselje se nalazi na oranicama »*Dabrovac*«, »*Vojvodinac*« i »*Galovac*«). Gradski muzej u Bjelovaru pozvao je 1956. god. Stjepana Vukovića da izvede jednu seriju pokusnih iskopavanja; iskopavanja su obavljena u dvije kampanje i dala su vrlo dobre rezultate. Iskopavanja 1956. god. su iznijela na vidjelo dvije zemunice, o kojima je S. Vuković objavio 1958. god. prethodni izvještaj, ali bez objavljenih arheoloških nalaza[104]. Kako je S. Vuković ostavio Muzeju u Bjelovaru opsežne izvještaje o obje kampanje, moguće je danas te, neobično korektno napisane, tekstove iskoristiti i za ovaj rad[105]. Nalazi iz Korenova objavljeni su tek 1961. god. (u stvari, 1963. god.) i tom je prilikom predložen naziv za ovaj nalazišni kompleks: trakastokeramička kultura tipa Malo Korenovo. Korenovski facies je potom opet interpretiran 1969. god. (u stvari, 1971) u okviru jedne sinteze neolita u Međuriječju, 1971. god. u jednom sumarnom prikazu, te 1977. god. opet u okviru jednog pregleda stanja istraživanja neolita na tlu sjeverozapadne Hrvatske[106]. Ovaj će prikaz biti potpuniji od ovih naprijed navedenih jer će u njega biti uključen i ranije nepoznati materijal ove kulturne manifestacije.

---

103 S. Dimitrijević, 1961, str. 5. i d.; S. Dimitrijević, 1977.

104 S. Vuković, 1958.

105 Vukovićevi izvještaji o obje kampanje načinjeni su za Bjelovarski muzej — oni su mi od strane uprave Muzeja stavljeni na dispoziciju u martu 1977. god. Upravi Gradskog muzeja u Bjelovaru dugujem stoga posebnu zahvalnost. Izvještaji će ovdje biti citirani kao: S. Vuković, 1956. i S. Vuković, 1957.

106 S. Dimitrijević, 1961, str. 6. i d.; sl. A; T. I—III; S. Dimitrijević, 1972, str. 60. i d.; T. XVIII—XX. S. Dimitrijević, Malo Korenovo près Bjelovar — site néolithique, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats, Beograd, 1971, str. 108—110; S. Dimitrijević, 1977.

Vukovićeva istraživanja u obje kampanje obuhvatila su 81 m² i dala su dva veća, vrlo dobro sačuvana, jamska (zemunična) objekta u kampanji 1956, te dva oštećena objekta u kampanji 1957. god. U 1961. god. izvela je Katedra za prethistorijsku arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, također, jedno pokusno iskopavanje. Izvedene su tri sonde na ukupnoj površini od 48 m², tako da zahvati iz sve tri kampanje obuhvaćaju 129 m². U trećoj kampanji je također otkrivena jedna zemunica, ali jednim dijelom uništena. Iskopavanja su dala bogatu kolekciju nalaza, tako da definiranje korenovskog faciesa nije predstavljalo nikakvu veću poteškoću[107].

U 1966. izvela je Dragica Iveković jedno pokusno iskopavanje na korenovskom naselju na lokalitetu »*Ravnice*« *u Tomašici*, kod Garešnice, za Muzej Moslavine u Kutini. Tom je prilikom otkrivena jedna, djelomično oštećena, zemunična jama, koja je pored standardnih nalaza dala i jedan žrtvenik posve neobičnog oblika[108]. Nekoliko lokaliteta korenovske kulture došlo je na vidjelo zahvaljujući rekognosciranju amatera-arheologa Đure Jakšekovića iz *Drljanovca* (kod Bjelovara). Najznačajniji od tih lokaliteta je u samom Drljanovcu (ograda Hanževački).[109] U 1976. godini student arheologije Vesna Klikić je otkrila korenovsko naselje u *Kaniškoj Ivi* kod Garešnice.[110] Iskopavanja na ovom naselju izvedena su u jesen 1978. god. (Katedra za prethistorijsku arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu). Dva istražena bloka obuhvaćaju površinu od 210 m². Otkriven je dio jednog tipičnog jamskog naselja, koji je uz jednu arhaičnu korenovsku fizionomiju dao i starčevačke nalaze.

Kao što je vidljivo iz ovog preglada istraživanja, radi se isključivo o zahvatima izvedenim u bjelovarskom i moslavačkom prostoru. S jedne strane, to ima pozitivne osobine, jer će svaka razlika između pojedinih nalazišnih kompleksa imati vremenske, a ne regionalne osnove. Na drugoj strani su prostori zanimljivi zbog širih kulturnih relacija, prije svega, desna obala Drave, kao i zapadna, a dijelom i srednja Slavonija, ostali su neispitani, pa će i odnose s Transdanubijom i istočnom Slavonijom biti teže zadovoljavajuće objasniti.

RASPROSTIRANJE KORENOVSKE KULTURE

Najveća koncentracija korenovskih naselja nalazi se u bjelovarskom i moslavačkom prostoru. U bjelovarskom (bilogorskom) arealu osim Malog Korenova su još dva naselja u Drljanovcu (ograda Hanževački i

[107] S. Vuković, 1956; S. Vuković, 1957; S. Vuković, 1958; S. Dimitrijević, 1977.
[108] D. Iveković, 1966; D. Iveković, 1968, str. 363–365; sl. 57–67.
[109] S. Dimitrijević, 1972, str. 61, T. XX.
[110] S. Dimitrijević, 1977, T. 3.

ograda Slavka Jakšekovića), zatim lokalitet »Tuk« u Dautanu kod Severina. U Moslavini su oba naselja kod Garešnice — Kaniška Iva i Tomašica-Ravnice. Nešto istočnije, u Pakracu, dakle, na najzapadnijoj periferiji Slavonije, mogu se naći pojedinačni nalazi (Pakrac—Gavrinica, lok. »Čimen«), pa treba pretpostaviti da se granica sa sopotskom kulturom nalazila na Psunju, a u Posavlju vjerovatno do blizine rijeke Orljave. U Podravlju se čini da je korenovska kultura prodrla znatno dublje u slavonski prostor; naselje »Ražište« u Podgoraču kod Našica iskazuje se kao jedna korenovsko-sopotska mješavina u kojoj, kako se čini, prevladavaju korenovski elementi[111]. Kako se u Samatovcima već nalazi klasična sopotska kultura, morala se granica između obje manifestacije nalaziti negdje u trokutu Našice—Miholjac—Valpovo.

Mnogo je veći problem odrediti zapadnu granicu korenovske kulture. Korenovska se manifestacija neosporno prostirala do poteza Medvednica—Kalnik; na to ukazuje i prisutnost brezovljanske varijante, koja je nesumnjivo nastala na korenovskom supstratu. Zapadnije od Medvednice i Kalnika nađen je samo jedan — bolje rečeno, sačuvan je samo jedan linearnokeramički nalaz. To je ulomak iz Budinšćine, koji je došao na vidjelo još 1885/1886. god.; međutim, on tipološki ne odgovara korenovskom faciesu, nego ranoj Alföld kulturi (ili Protobükk kulturi, odnosno istočnoslovačkoj trakastoj keramici), pa je najvjerovatnije bio import na jednom, već davno uništenom, korenovskom naselju.[112] Prema tome, ima indicija da bi i Hrvatsko zagorje moglo pripadati korenovskom kulturnom prostoru. Pretpostavke o još zapadnijem prisustvu korenovske kulture mogu biti samo predmetom nagadanja. Problem je svakako i moguće egzistiranje ove kulture u prostoru Hrvatske i eventualno zapadne Bosne — južnije od Save. Na mogućnost južnijeg prisustva korenovske kulture indirektno bi mogao ukazivati korenovski import u naselju danilske kulture Smilčić kod Zadra. Kontakti bi ovdje prije mogli ići komunikacijom koju čini dolina, odnosno kanjon rijeke Une, no u donjem Pounju bi se možda mogla očekivati korenovska naselja. To bi se isto tako moglo očekivati i u Pokuplju, bar do poteza Vrginmost—Karlovac. Međutim, ove mogućnosti treba uzeti uz potpunu rezervu, jer nema nikakvih konkretnijih pokazatelja.

[111] Lokalitete u Drljanovcu i okolini rekognoscirao je i nalaze pokupio amater-arheolog Đuro Jakšeković iz Drljanovca, kojemu dugujem zahvalnost za podatke, kao i za dispoziciju nalaza u svrhu objave. Z. Marković, 1973 (Podgorač-Ražište).

[112] S. Dimitrijević, 1961, str. 8. i 9; sl. A.

PRELIMINARNA KRONOLOŠKA SLIKA

Korenovska kultura je nastala na kasnostarčevačkom supstratu; ta zapažanja moguće je izvesti doduše samo na temelju regionalno-horizontalne stratigrafije, ali elementi starčevačkog nasljeda, prisutni u korenovskoj kulturi, ukazuju na kulturni kontinuitet u tom smislu. Korenovsku je kulturu naslijedio brezovljanski tip sopotske kulture, kao rezultat jedne korenovsko-sopotske simbioze, te će starčevačka i brezovljanska manifestacija na taj način činiti okvire vremenskog prostora u kojemu je bivstvovala korenovska kultura. To znači da se to bivstvovanje kretalo u relacijama horizonata koji bi odgovarali stupnjevima I-A i I-B sopotske kulture (= Vinča B-1 i B-2). No, brezovljanski je facies nesumnjivo počeo svoj život već tokom I-B stupnja sopotske kulture, pa je time i vremenski prostor djelomično skraćen. Prema tome je vrijeme života korenovske kulture ostalo predloženo na isti način na koji je to obrazloženo 1969/1971. god., tj. istovremeno s Vinčom B-1 i djelomično B-2[113]. Međutim, već pri prvoj objavi korenovskih nalaza sam facies Malo Korenovo označen je ujedno i kao faza Malo Korenovo ove kulturne manifestacije[114]. Malo Korenovo je, kako je to i onda pretpostavljeno, jedna — i to ne najranija, faza ove pojave. To je mišljenje jasnije definirano nešto kasnije, gdje je rečeno da početna etapa domaće linearne keramike zasada nije obuhvaćena odgovarajućim arheološkim pokazateljima. U najnovije je vrijeme položaj korenovske faze još određenije prikazan s tim da je izričito rečeno da su nepoznanice — rana i kasna faza korenovske kulture[115]. Te konstatacije je danas moguće djelomično izmijeniti s tim da se horizont Kaniške Ive može determinirati kao raniji od faze Malo Korenovo; dakle, hiatus koji je postojao u prostoru između finalne starčevačke kulture i faze Malo Korenovo djelomično je popunjen, ali još uvijek nije moguće decidirano reći da Kaniška Iva predstavlja i početnu fazu ove manifestacije. Kasni stupanj korenovske kulture i dalje ostaje potpuna nepoznanica.

Vremenski položaj korenovske kulture u srednjoevropskim relacijama raspravljen je dovoljno iscrpno u ranijim raspravama o tom problemu. Korenovski facies je tada sinhroniziran s II i III stupnjem klasične linearne keramike, odnosno s Predzseliz-horizontom i dva ranija stupnja Zseliz-kulture. J. Pavúk, međutim, ne prihvaća mogućnost sinhronizacije s II stupnjem, odnosno A-horizontom klasične linearne keramike, jer Korenovo smatra mlađim. On prihvaća istovremenost Korenova s Vinčom B-1 kao vrlo vjerovatnu, ali ne drži vjerovatnim da je Korenovo sta-

[113] S. Dimitrijević, 1972, str. 62. i 64 (tačka 11).
[114] S. Dimitrijević, 1961, str. 12.
[115] S. Dimitrijević, 1972, str. 62; S. Dimitrijević, 1977.

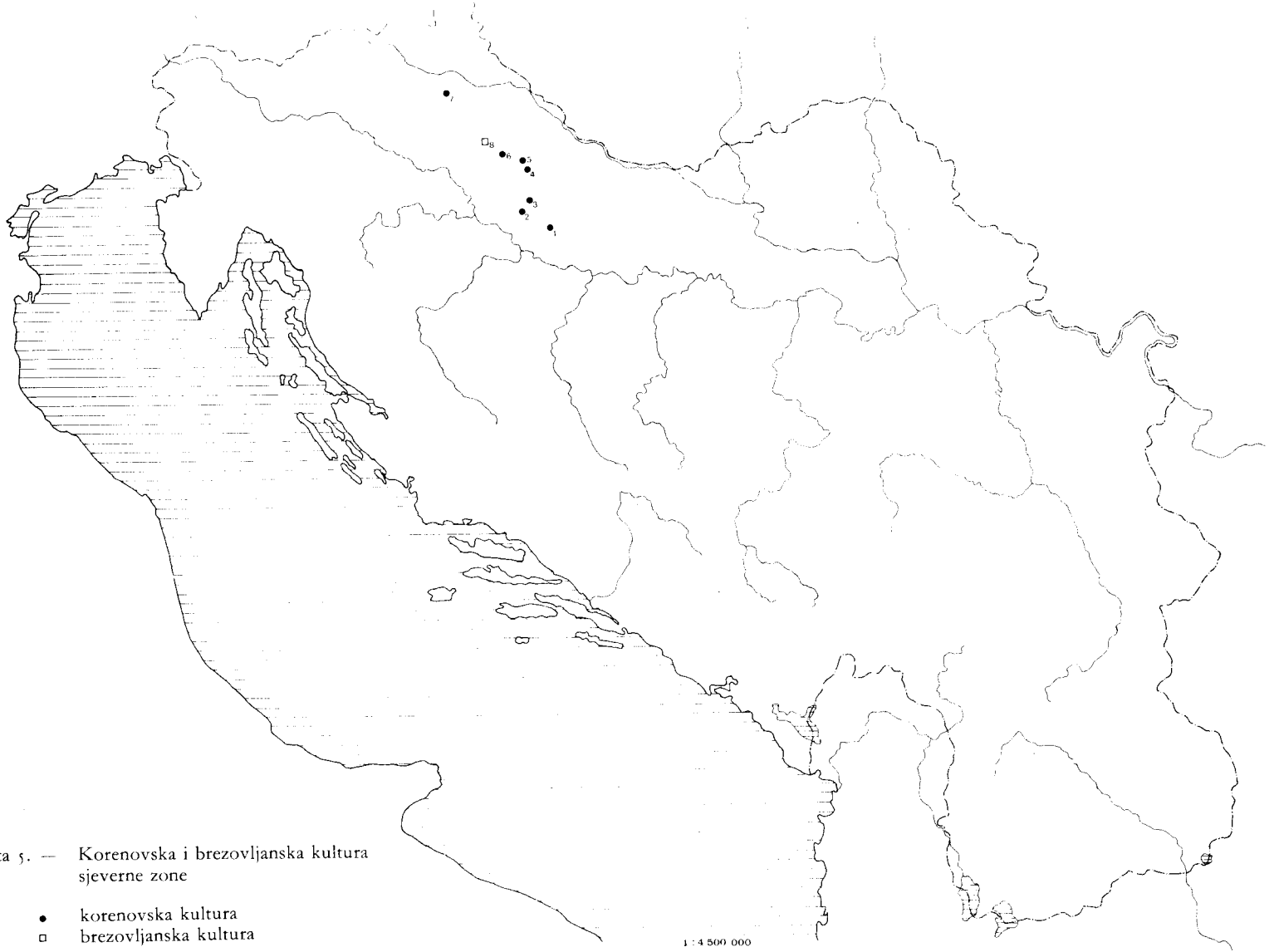

Karta 5. — Korenovska i brezovljanska kultura sjeverne zone

- • korenovska kultura
- □ brezovljanska kultura

rije od Želiezovce-grupe[116]. Nesporazumi proističu iz različitih vrednovanja ranijih etapa linearne keramike u odnosu na starčevačku i vinčansku kulturu; o tom problemu bit će više govora kasnije.

Internu kronološku shemu korenovske kulture činile bi u osnovi dvije faze: rana i razvijena. Razvijenu fazu bi trebalo podijeliti na dva stupnja — raniji, koji je najbolje determinirati kao klasični (B-1), te kasni stupanj (B-2). Klasični stupanj najbolje prezentira gro nalaza iz Malog Korenova, zatim Drljanovac i Tomašica. Ranu fazu zasada poznajemo gotovo isključivo po nalazima iz Kaniške Ive, dok bi kasni stupanj (B-2) bio indiciran jednim zatvorenim nalazom iz Malog Korenova.

NASEOBINSKI POKAZATELJI

Topografske osobine korenovskih naselja ukazuju na starčevačku naseobinsku tradiciju. Biraju se prirodna uzvišenja, terase ili padine u blizini tekuće vode ili barskih površina. Malo Korenovo leži na jednom, ne osobito visokom, grebenu (preko kojega danas ide cesta iz Korenova u Galovac), podno ovoga je potok Bjelovarčica, no ni gornji tok Čazme nije bio daleko. Danas je to potok sa mirnim vodostajem, nekada je sigurno plavio čitavu dolinu. Drljanovačko naselje (ograda Hanževački) nalazi se na prostranom platou prirodnog uzvišenja, naselje u Tomašici na blagoj padini. Naselju »Ravnice« u Tomašici je na zapadu potok Tomašica, na istoku rijeka Ilova. Naselje u Kaniškoj Ivi je, međutim, smješteno u nizini također blizu Ilove. Tlo je i danas podvodno, pa se na tim kompleksima nalaze i još uvijek proširuju veliki ribnjaci. Blato (dimenzije naselja: cca 120 × 60 m) na kojemu se nalazilo naselje izdiže se iznad okolne površine tek toliko da ne bude plavljeno; no kod visokih vodostaja je taj lokalitet bio, bez sumnje, ugrožen. Danas je nemoguće pouzdano odrediti da li se ovdje radi o trajnom ili sezonskom naselju ili zbjegu. U neposrednoj blizini ovog naselja nalazi se niz prirodnih uzvišenja i brežuljaka i glavno naselje moralo je biti negdje na tim povišenim platoima ili padinama.

Naselje u Kaniškoj Ivi pokazuje relativno tanak stratum; zajedno s humusom on iznosi 25—35 cm. Iz tog su sloja u glinastu zdravicu ukopavani jamski objekti manjih i velikih dimenzija.

Naselje u M. Korenovu pokazalo je različitu debljinu kulturnog sloja. Parcele »Vojvodinac« i »Galovac« dale su tanak stratum, prva svega 0,25 m, druga 0,35 m — s tih kota su ukopavani jamski objekti u zdravicu (žuta pjeskuljasta glina). Iskopavanje 1961. god. izvedeno je u tri bloka

[116] S. Dimitrijević, 1972, str. 64, (tačka 12 i 13), kronološka tabela na str. 65. S. Dimitrijević, 1977, sl. 12 (kronološka tabela); J. Pavúk 1976, str. 37.

(čestica Dabrovac i južno od nje) — debljina stratuma se ovdje kreće između 0,80 i 0,95 m, pa je ovim sondiranjem, vjerovatno, pogođena sredina naselja.

Naselja korenovske kulture su jamsko-zemunične konstitucije. Takva su, u ostalom, i starčevačka naselja u istočnoj Slavoniji (Vinkovci), takva su i sva ranija linearnokeramička naselja. Kaniška Iva (1978) pokazala je jedan jamski sklop koji čine veći i manji objekti. Dva veća objekta (9,60 × 6,30 i 8,90 × 6,0 m) pokazuju nepravilnu osnovu popunjenju spletom ukopanih platoa i unutrašnjih jama, s jasno uočljivim prilaznim sistemima. Oba objekta predstavljaju tipične oblike linearnotrakastih zemunicnih nastambi, no ostaci kolaca nisu registrirani. Čini se da je izuzetno kiselo tlo u tolikoj mjeri razložilo organske ostatke, da su se ovi tokom vremena posve »utopili« u boju zdravice. Takav je proces uočen i kod novijih organskih ostataka (korijenje stabala). Manji, dosta plitko ukopani objekti, mahom su ovalnog oblika, te maksimalnog promjera koji ne prelazi 3,0 m. Objekti srednje veličine su rjedi, to su jedna standardna jama izdužene, gotovo kruškaste osnove (5,0 × 2,0 m), te jedna vrlo izdužena jama oblika »cigare« (8,30 × 1,20 m). Ovaj izduženi objekt ima »bankove« za sjedenje u sredini i na oba kraja. Naselje u znatnoj mjeri liči onome u Gornjim Brezovljanima (brezovljanski tip sopotske kulture), pa bi pretpostavke za rekonstrukciju prvobitnog izgleda zemunicnih objekata za ovo naselje, mogle da se (bar djelomično) primijene i na naselje u Kaniškoj Ivi.

S. Vuković je u Malom Korenovu otkopao tri jamska objekta srednjih dimenzija. Jedan je pokazao raspon 3,50 × 2,35 m, s kotom podnice do najviše 1,35 m od površine (∪ linije). Taj objekt ima bubrežastoovalnu osnovu s koritastim presjekom (sa stepenasto izvedenim stijenama, »Galovac-1«). Drugi objekt je u donjem segmentu bio dimenzija 4,0 × 2,60 m, koritasto dno je bilo na 0,75 m od površine, dakle, dosta plitko (»Galovac-2«). Treći je objekt pokazao raspone od 4,25 × 2,25 m, te kruškasti oblik sa stepenasto oblikovanim pristupnim dijelom (vrh »kruške«), taj objekt dosta podsjeća na jamu 3 iz Kaniške Ive, iako je ova druga složenije raščlanjena. Četvrti Vukovićev objekt bio je vrlo oštećen. Svi ovi objekti se, unatoč ostacima maza, teško mogu determinirati kao zemunični, jer im prije svega nedostaju rupe od kolaca, a, osim prvog od njih, relativno su i plitki. Stepenasto izvedene stijene kod prvog objekta mogle bi nositi drvenu konstrukciju (slično kao u Brezovljanima), pa samo taj objekt može doći — uz rezerve — u obzir za atribuciju zemunicama bez rupa od kolaca. Jedna parcijalno oštećena zemunica otkrivena je iskopavanjem u 1961. god. — to je klasični bubrežasti tip zemunice dobro poznat iz Köln-Lindenthala i srodnih naselja. Zemunica je otkopana u dužini od 4,15 m, ali je njena dužina morala iznositi bar dvostruko (sjeverni dio je uništen), tako da se njen raspon kretao u približnim di-

menzijama od 8 × 6 m. Zemunica je bila raščlanjena na bubrežaste i poluovalne segmente, s podnicama na različitim niveletama (uglavnom između 1,50 i 1,85 m od površine), najniža kota je bila na 1,95 m. Unutar zemuničnog prostora nađene su rupe od kolaca, a jedna rupa i izvan jame, tako da kod ovog objekta nema dvojbe o njegovoj funkciji.[117]

U druga dva bloka Malog Korenova, izvedena 1961. god., pokazale su se plitko ukopane bubrežaste osnove gotovo ravnih površina; ovdje se vjerovatno radilo o, plitko u zdravicu ukopanim, prostorima za svakodnevne radne procese.

Malo Korenovo se, prema tome, slično kao Kaniška Iva, iskazuje kao sklop različitih jamskih sistema. Pored klasičnog tipa zemunice velikih dimenzija, javlja se i jedan tip sa stepenasto izvedenim stranama, koje su mogle nositi krovnu konstrukciju šatorskog tipa. Druga dva tipa objekata koje je otkrio Vuković vjerovatno predstavljaju uobičajene prateće naseobinske objekte. Dnevni život se jednim dijelom odvijao u takvim jamama, a dijelom u plitko ukopanim terasastim površinama. Kako se svi veći i dublji objekti iskazuju stratumom punjenja koji je drugačijeg sastava od horizonta koji je objekt preslojavao, vjerovatno su ovi objekti nakon dotrajalosti bili napušteni, a jamski prostori iskorišteni za akumuliranje otpadaka.

Ukopavanje na naselju Kaniška Iva izvedeno je iz relativno tankog stratuma (u prosjeku do 0,30 m). Jamski objekti su mahom malih i manjih, u najboljem slučaju srednjih dimenzija (u prosjeku od 1 do 2 m promjera). Za ostala naselja zasada nema podataka.

Grobovi korenovske provenijencije zasada nisu poznati, pa se o njima ni ne može govoriti.

KERAMIČKA PRODUKCIJA I PROBLEM STUPNJEVANJA KORENOVSKE KULTURE

U prostoru sjeverozapadne Hrvatske nema tellova, pa, prema tome, neće ni biti mogućnosti da se vremenske i stilske razlike unutar neke kulture iskažu vertikalnostratigrafskim parametrima. Najzapadniji, dosada poznati, neolitski tell je Klokočevik kod Sl. Broda, a Klokočevik je od Korenova udaljen 130 km (zračne linije). Mogućnosti vremenskog razlikovanja postoje na osnovi horizontalne stratigrafije, a kao treća solucija nameće se regionalno-horizontalna stratigrafija. Ona se zasniva na uspoređivanju nalazišnih fundusa različitih nalazišta, po mogućnosti u jednoj užoj geografskoj oblasti. Takvo vrednovanje zasniva se opet na isključivo tipološkim pokazateljima, koji su uvijek nesigurni, pa i rizični. No, kako nam neka četvrta ili peta — povoljnija — mogućnost, bar za-

[117] S. Vuković, 1956; S. Vuković, 1957; S. Vuković, 1958.

sada, ne stoji na dispoziciji, morat ćemo se poslužiti ovim, ne osobito zahvalnim, postupkom.

Slijedeći je problem — koji kriterij upotrijebiti pri vrednovanju nekog fundusa u smislu starijeg ili mlađeg. Odlučili smo se ovdje za najrealniju mogućnost — na količinski i tipični skup starčevačkih ili starčevoidnih elemenata, dakle, nasljeđa koje je preuzeto od supstratne kulture. Ti pokazatelji su evidentno jasni u Kaniškoj Ivi. Ovdje dolazi (u zatvorenim nalazima) ne samo starčevoidni materijal, nego i brojni starčevački import, uključujući i slikanu keramiku (napose u jami 6). Time se u kronološkom smislu dokazuje neposredno uspostavljanje kontakta ranokorenovske i starčevačke kulture. I sam linearni materijal iz Kaniške Ive pokazuje organizaciju ukrašavanja bližu arhaičnom linearnom modelu.

Tehnologija pečenja i faktura posuđa korenovske kulture čine kompromis između ranoneolitskih i srednjoneolitskih normativa. *Grubo posuđe* umjesto pljeve ima znatne primjese pijeska, rjeđe drobljenog kalcita (vapnenca) — no u ranoj fazi je i posuđe s primjesama pljeve dosta često (Kaniška Iva). Grubo je posuđe gotovo u pravilu oksidaciono pečeno; ono ima crvenociglastu ili oker boju površine, jednako kao i presjeka. No, nerijetko zna presjek biti raznobojan; unutrašnji sloj može biti tamnosiv i crn — što opet ima sličnosti sa starčevačkom keramikom. Grubo posuđe iz samog Korenova pokazuje manje ujednačenu sliku; pored crvene robe jednako je prisutna i sivooker, siva i mrljasta keramika. Prema tome je oksidaciono i redukciono pečenje na ovom naselju našlo ravnotežu. *Fino posuđe* je u pravilu sive, tamnosive ili crne boje vanjske površine — ono daje utisak redukcione tehnologije. No, to je tačno samo onda kada je i presjek siv ili (rjeđe) crn. Veći dio predmeta ima, međutim, oker presjek, a siva je samo prevlaka — to znači da je posuda oksidaciono pečena, a da je tek u završnoj fazi primijenjen redukcioni postupak. Na isti način je proizvedeno i kasnostarčevačko sivo i crno posuđe (Vinkovci). Fino posuđe u pravilu ima primjese pijeska, u pravilu ima i poliranu prevlaku, koja je pokazivala visok sjaj. No, faktura i grubog i finog posuđa ne dosiže onu starčevačke kulture, pa su proizvodi podložni jakim oštećenjima od promjene temperature i vlažnosti tla. Posljednja etapa pečenja, odnosno paljenja finog posuđa nije uvijek korektno provedena, pa je površina mrljasta i varira od okera preko sivkastooker do sive i crne boje. Korenovska tehnologija je, dakle, u principu starčevačka, a ne vinčanska ili sopotska, iako se dobija privid »crnopolirane robe«. Vinčansko-sopotska srednjoneolitska redukciona tehnologija, dosljedno primijenjena, obuhvata približno 10—15% finog posuđa. Fino korenovsko posuđe je lijepo modelirano, ponekad su i dosta veliki predmeti ostvareni s relativno tankim stijenama — no ta oblikovna elegancija ima i svoje negativne osobine: urezani ukrasi na tankim stijenama vrlo su mnogo doprinijeli lomljivosti posuđa, pa se potpunije sačuvani predmeti ne nalaze često.

Rani horizont korenovske kulture bio je prvi put indiciran nalazima iz jame »Vojvodinac« u samom Korenovu (S. Vuković). Gruba keramika ima starčevačku fakturu, a ukrašena je plastičnim aplikacijama u duhu ždralovskog faciesa. Malobrojno fino posuđe sa sivom prevlakom pokazuje prije svega oblik bikonične terine (skifosa), koja se može vezati uz oblike poznate iz A stupnja vinčanske kulture. Posuda je ukrašena na ramenu nizom malih okruglih udubljenja (Perlmuster, sl. 17, br. 1). Taj zatvoreni nalaz se s lakoćom uključuje u fizionomiju Quittine, najstarije trakaste keramike u srednjoj Evropi. U ovu grupu nalaza treba uključiti i jedan slučajni nalaz iz Malog Korenova (ulomak bombaste posude ukrašen na isti način kao i spomenuta terina, sl. 17, br. 2).[118]

Kaniška Iva potvrdila je nedvojbeno vremenski prioritet jedne stilski određene grupe nalaza. Ona je datirana brojnim starčevačkim nalazima, napose brojnim u jami (zemunici) 6. U istom je objektu nađen i jedan vinčanski tip trokutastog žrtvenika s protomama, pa je vremenski položaj ovog horizonta pouzdano određen. *Grubo posuđe* je u pravilu oksidaciono pečeno. Dominiraju bombasti i kalotasti oblici na pojačanom dnu ili niskoj nozi (T. L, 1, 2, 8). Kod primjeraka s pljevom teško je lučiti starčevačke od korenovskih nalaza, jer su u pravilu neukrašeni. Jedan dio grubog posuđa (s primjesama pijeska i drobljenog kalcita) ukrašen je otiscima vrha prsta ispod ruba usta (T. L, 1). Plastična traka s otiscima vrha prsta (i to u organiziranoj kompoziciji) dolazi samo iznimno. Vodeći oblik ukrasa kod grubog posuđa su starčevoidne plastične aplikacije (T. LI, 8). Starčevački se utjecaj očituje i na, doduše rijetkoj, primjeni kaneliranog barbotina na posuđu tipične korenovske fakture (T. L, 8).

Fino posuđe pokazuje dvije vodeće grupe oblika — zdjele S-profila, s jače naglašenim ili gotovo nenaglašenim S-izvijanjem vratnog segmenta (sl. 17, br. 4, 5, 7, 10; T. L, 3, 7), te bombaste lonce (sl. 17, br. 3, 8, 9) koji na najisturenijem segmentu trbuha često imaju ili bradavičaste aplikacije ili ušice; ta izbočenja se onda nalaze i u odgovarajućem ukrasnom sklopu (povezana u cjelinu s urezanim ukrasom, T. L, 4, 5). Ukrašavanje finog posuđa izvedeno je, u pravilu, urezivanjem. Ukrasi se mogu podijeliti u tri osnovne grupe: *trakasti ukrasi* — pri čemu traku obično čini snop od po tri paralelne linije, rjeđe je traka izvedena s dvije linije (T. L, 3, 4, 6, 7); samostalni linearni ukras, izveden samo *jednom linijom* (sl. 17, br. 3, 5); *radijalni koncept* koji čini neke vrste kompromisa između prve dvije grupe (relativno rijetko zastupljen, T. L, 5). Kao kompromis može doći i *ujedinjavanje trakastog i jednolinijskog ukrasa* u složenu kompoziciju (sl. 17, br. 7, 10), takav sklop će međutim biti mnogo tipičniji za slijedeći stupanj.

[118] Usp.: H. Quitta 1960, sl. 5/h, i; 9/a-d; 10/a-e, h; 12/e, h, w; 13/b i d.

Pravolinijski motivi su češći, no reprezentativniji predmeti obično integriraju pravolinijski i girlandni ukras u jednu skladnu cjelinu (sl. 17, br. 4). Krivolinijski ukrasi dolaze u trakastoj (girlande) i u jednolinijskoj izvedbi (na ovaj drugi način su izvedene kukaste spirale, koje se, kao i girlande, javljaju vrlo rijetko).

B. STUPANJ B-1 ILI HORIZONT MALO KORENOVO (KLASIČNI STUPANJ)

Ovaj je horizont (sl. 18) osim s Malim Korenovom prezentiran i nalazima iz Drljanovca (ograde Hanževački i Jakšeković), Dautana (Tuk — sve istočno od Bjelovara), Tomašice (Ravnice, kod Garešnice) i Pakraca (Gavrinica—Čimen, zapadna Slavonija).

U ansamblu *grubog posuda* javlja se rjeđe crvena roba, češća je ona sivooker, sive i mahom u boji neujednačene površine. Starčevoidni plastični ukrasi reteriraju, ali je ukrašavanje općenito dosta rijetko aplicirano (dolazi red otisaka vrha prsta ili plastična traka s otiscima prsta). Pretežno dolazi neukrašeno posuđe neravne površine.

Fino posuđe se i dalje nalazi u znaku dominacije zdjela S-profila (sl. 18, br. 2, 3; T. LI, 1, 3), ali uz ove dolaze i zdjele bikoničnog oblika (sl. 18, br. 11; T. LI, 6), a nešto rjeđe i klasične bikonične zdjele i terine sopotskog tipa. Od klasičnih linearnih oblika prisutni su i dalje bombasti lonci (T. LI, 2) i trbušaste amfore s cilindričnim vratom Flomborn-tipa (sl. 18, br. 10; T. LI, 8); ta je komponenta, međutim, slabije zastupljena nego u prethodnom horizontu. Od oblika podunavsko-posavskog porijekla, uz bikonične oblike — treba još spomenuti plitke i standardne kupe, te napose zdjele na zvonastim nogama srednje ili niže visine, koje se tipološki poklapaju s onima Vinče A i rane sopotske kulture (sl. 18, br. 9). Zdjela u cjelini inače predstavlja kompromis između starčevačkih i sopotskih posuda na nozi (starčevački recipijent i sopotska noga). Ukrašavanje finog posuđa izvedeno je ili običnim urezivanjem ili duborezom; ovaj drugi postupak je znatno rjeđe primijenjen. Ukrasi su aplicirani u tri dekorativne kategorije: kao *samostalne linije*, kao *trake*, izvedene u pravilu s dvije paralelne linije, te *kombinirano*, tj. udruživanjem trakastog i jednolinijskog ukrasa (sl. 18, br. 1; T. LI, 6); taj smo postupak već vidjeli i u prethodnom horizontu. Motivi su pravolinijski i krivolinijski. Najčešći pravolinijski motivi su prelomljene trake i prelomljene linije. Najtipičniji krivolinijski motivi su trakaste girlande; taj je motiv obično udružen s prelomljenom, odnosno A-trakom, koja »sjedi« u girlandi (T. LI, 1, 10), No, girlanda dolazi i u drugačijim kombinacijama, ali u takvom sklopu ima centralnu dekorativnu finkciju. Od krivolinijskih su uzoraka jednako karakteristične i još češće kukaste spirale izvedene samo jednom linijom;

međutim, i taj motiv dolazi u sklopu jedne složenije kompozicije, ali te kompozicije nemaju oblike klasično, tj. pravilno i simetrično, organiziranog dekorativnog sklopa. One u sebi nose nešto nepredvidivo, gotovo anarhično, pa po tome ponešto liče na urezani dekor hvarske kulture (T. LI, 3, 7). Klasični, pravilni linearnotrakasti uzorci su daleko rjede zastupljeni — trake (prelomljene, tj. V ili A oblika) u pravilu su izvedene sa po dvije paralelne linije (T. LI, 2, 8). Izvedba trake s tri linije, kakva se može vidjeti u Kaniškoj Ivi, rijetko je zastupljena (T. LI, 5). Trake u korenovskom faciesu nisu nikada ispunjene ubodima, zarezima ili šrafurama. Samo je u rijetkim slučajevima (Dautan) linija presječena nizom kratkih zareza, što podsjeća na Šarka-tip klasične linearne keramike.

Znatan dio posuđa nije ukrašen na gore opisani način. Tu dolaze u pravilu zdjele na nozi i veći dio bikoničnih zdjela, dakle, oblika koji pokazuju veće ili manje srodnosti sa sopotskom kulturom. Dobar dio takvog posuđa ukrašen je bradavičastim aplikacijama, kakve se u slavonsko-sremskom prostoru viđaju i u starčevačkoj i u sopotskoj kulturi (sl. 18, br. 5, 6, 8, 9). Jedan dio posuđa pokazuje mrljastu površinu za koju je već rečeno da je rezultat loše tehnologije paljenja u finalnoj fazi, no jedan manji dio zdjela pokazuje neku organiziranost u rasporedu tamnih (tamnosivih) i svjetlijih (oker) površina. Ne računajući usamljene, slučajne nalaze, dva takva ulomka nađena su u jami »Galovac-2«. Jedan ulomak je nađen u gornjem dijelu jamskog stratuma, drugi u donjem, koji možemo smatrati intaktnim.

C. STUPANJ B-2 (KASNI STUPANJ)

Ovaj horizont indiciraju nalazi iz objekta »Galovac-2« (Vuković 1957). Ovdje se pokazuju neke promjene u odnosu na klasičnu korenovsku fizionomiju, to je prije svega opadanje udjela ukrašenog posuđa (nađeno je svega nekoliko predmeta ukrašenih urezivanjem), te nastup protobrezovljanskog mrljastog ukrašavanja. U ovoj jami dominira keramika bikoničnih i vrlo blagih S-oblika, dakle oblika koje ćemo sresti u brezovljanskom horizontu. Neorganizirana mrljasta keramika klasične korenovske etape sada je, koliko je moguće zaključiti, prerasla u jedan tehnološki proces koji rezultira dekorativnim efektom. Nalazi iz tog objekta stilski su gotovo bliži Brezovljanima nego Korenovu, pa će po svemu sudeći prezentirati, ako ne finalnu, a onda nesumnjivo vrlo kasnu razvojnu etapu korenovske kulture.[119]

---

[119] S. Dimitrijević, 1961, str. 9. i d.; T. I—II; III/15—18; S. Dimitrijević, 1972, str. 61; T. XVIII—XX; D. Iveković 1966; T. IV. D. Iveković, 1968, sl. 57—67; S. Dimitrijević, 1977, sl. 4; T. 1—3.

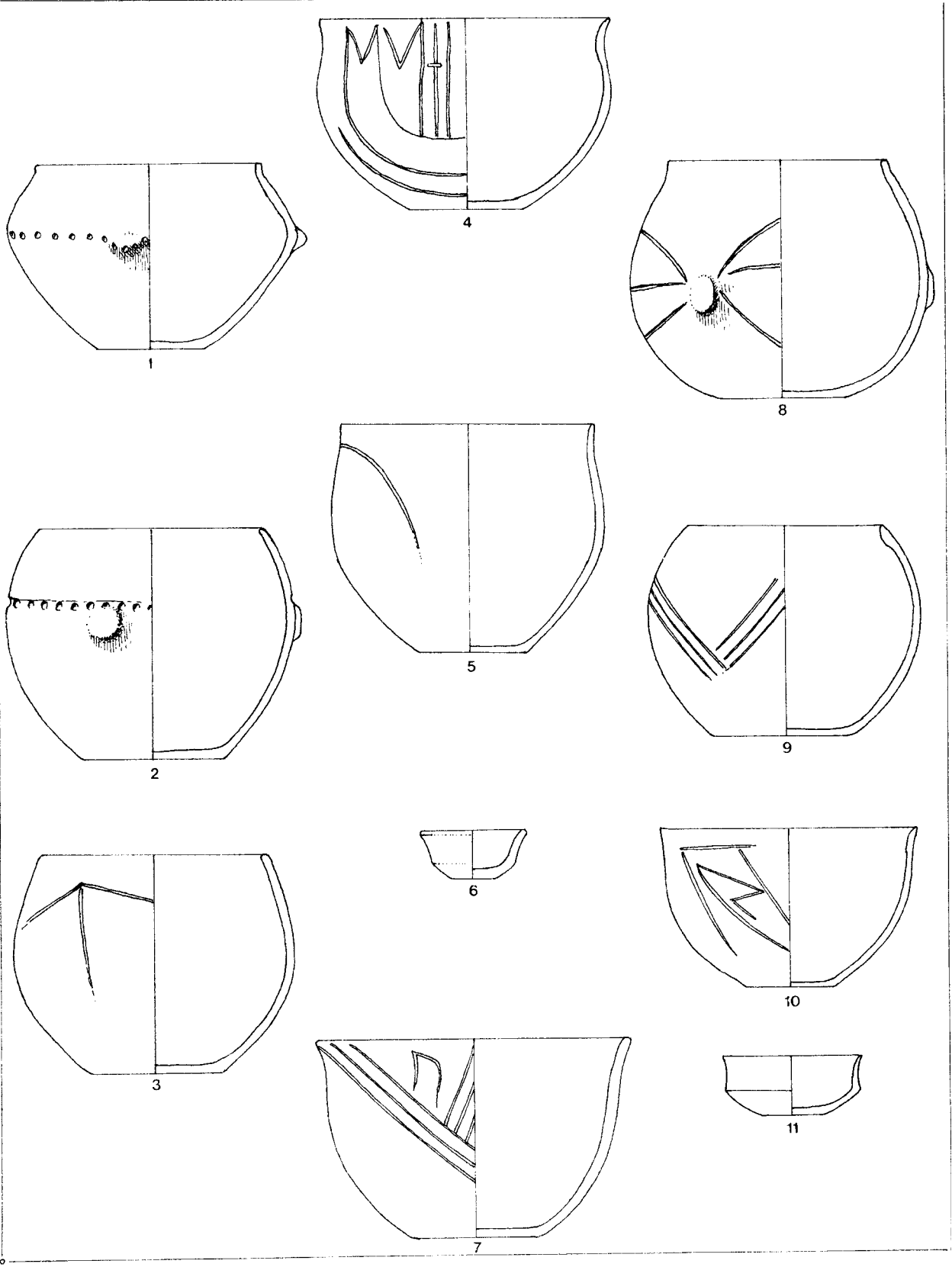

Sl. 17 — Tipološka tabela keramike korenovske kulture (stupanj A)

OSTALI OBLICI MATERIJALNE KULTURE

Među nestandardnu keramičku produkciju treba na prvom mjestu ubrojiti maleni žrtvenik iz Tomašice, pravokutnog oblika (6,3 × 4,5 cm), masivne izrade, s malim nožicama i ušicom u sredini udubljene, gornje površine. Ukrašen je sa svih pet vidljivih strana. Neće imati uvjerljivih analogija. *Plastika* se na korenovskim naseljima nalazi vrlo rijetko; zasada je poznata samo figurica svinje iz M. Korenova (1961; T. LI, 4).

Cijepani litički materijal pokazuje standardne srednjoneolitske i kasnoneolitske oblike. Osim finog kremena i opala, često je u upotrebi i krupnozrnati materijal. Tardenoazijenska trapezna mikrolitika se povremeno još uvijek može sresti (Korenovo, 1961).

Polirano kameno oruđe i oružje pokazuje dva osnovna tipa: kalupasti klin, oblikom identičan onima u sopotskoj kulturi, te pljosnate sjekirice i klinove, također oblika istih kao u ranoj fazi sopotske kulture. Gustoća litičkih nalaza nije velika u odnosu na nađeni keramički fundus. Na iskopavanjima 1956. god. nađeni su samo u objektu »Galovac-1«, a 1957. god. u jamama »Dabrovac« i gotovo posve uništenoj jami »Lemeš«; no za ovu potonju i nije sigurno da je pripadala korenovskoj kulturi. Iskopavanje 1961. god. dalo je litičke nalaze u sva tri bloka. Tomašica je dala i jednu sjekiru s rupom za nasad držala (sjekira čekićastog tipa). Kako se u sopotskoj kulturi taj tip sjekire ne pojavljuje prije II stupnja, a u Vinči samo iznimno prije C stupnja (a i u C stupnju dolazi rijetko), može taj nalaz indicirati kasniji horizont u okviru B stupnja korenovske kulture[120].

Kako nikakvi koštani nalazi nisu nađeni ni u kampanjama 1956. i 1957. ni u kampanji 1961. god., treba vjerovati da tlo u Korenovu nije po svom sastavu pogodno za konzervaciju ovakvog materijala. Ovakve okolnosti onemogućuju i bilo kakve zaključke o ekonomici mesne ishrane.

U objektu »Galovac-2« (1957) nađena je i jedna perla od kamena u obliku kotačića[121].

KORENOVSKI STIL I PROBLEM PORIJEKLA I RAZVOJA KORENOVSKE KULTURE

Korenovski kulturni individualitet zasniva se na specifičnom dekorativnom postupku, koji tu manifestaciju uvrštava u linearni kulturni kompleks. Kada J. Pavúk kaže da oblici korenovskog tipa »inkliniraju daleko više vinčanskoj i sopotskoj kulturi«, a da ga »s linearnokeramičkom

[120] S. Dimitrijević, 1961, T. III/19–21. D. Iveković, 1966, T. IV/9–11; D. Iveković, 1968, T. 23. Čekićasta sjekira: D. Iveković, 1966, T. IV/11 = D. Iveković 1968, sl. 67.
D. Srejović-B. Jovanović, 1957, str. 262. i 263; T. XV/83; XIX/128; XX/146–148 itd.

[121] Perla: S. Vuković, 1957, str. 4. rukopisa.

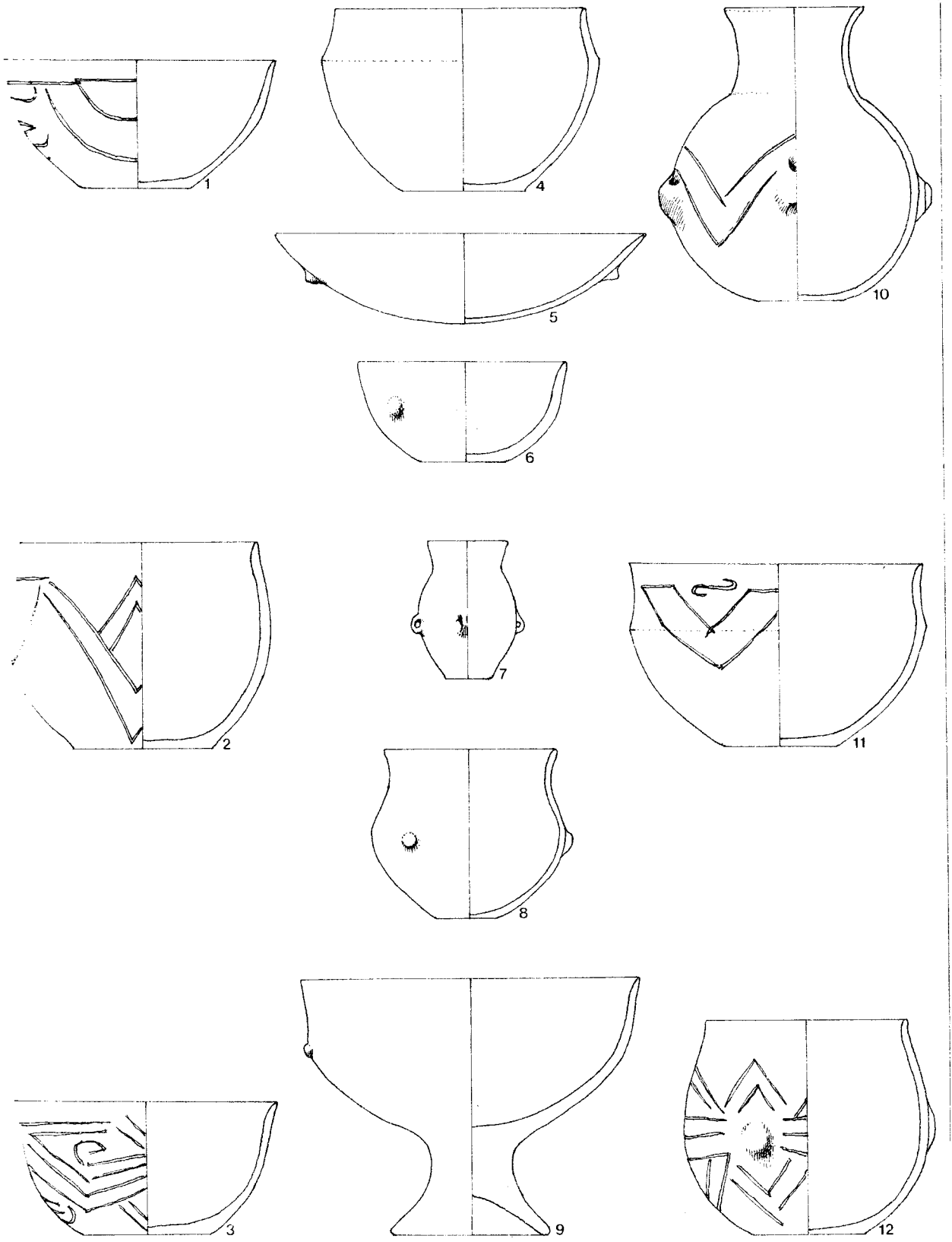

Sl. 18 — Tipološka tabela keramike korenovske kulture (stupanj B)

kulturom povezuje samo vrlo slabo linearni karakter ornamentike«[122], onda se čini da duh korenovske manifestacije nije ispravno vrednovan. Kada bi se, naime, primijenili ovakvi kriteriji vrednovanja, onda najranija linearna keramika uopće ne bi bila linearna keramika, nego regionalna varijanta köröško-starčevačke kulture. Korenovska je kultura nastala na starčevačkom supstratu i njen vodeći oblik — zdjela S-profila — može se izvesti samo iz tog nasljeđa; to nije ni vinčanski, a ni sopotski oblik. Amfore i bombasti lonci s ušicama na trbuhu (ili bez ušica) također se u korenovskoj, kao i svakoj drugoj linearnoj manifestaciji, izvode iz starčevačkog i köröškog nasljeđa. Bikonični oblici su, međutim, samo indirektno vinčanskog porijekla, njih je preuzela, kako je to u II poglavlju ovog dijela publikacije izričito rečeno, kasnostarčevačka kultura spiraloid-B-horizonta. Taj način profilacije je također svojstven najranijem stupnju klasične linearne keramike u Moravskoj i susjednim arealima, opet pod utjecajem kasne starčevačke kulture. Ako se taj oblik u slijedećoj fazi klasične linearne keramike (stupanj II) izgubio, ne znači da u nekom drugom prostoru ovog kompleksa ne bi mogao i dalje trajati[123]. Svako područje razvija svoj kulturni individualitet i razlikuje se jedno od drugoga, a primjer istočnoslovačke linearne keramike (Alföld ili Protobükk-kultura) možda će ova podvajanja najbolje predočiti. Na tlu gdje se bikonično oblikovanje od kasnostarčevačke kulture nadalje iskazuje kao keramografski normativ, dakle u Međuriječju, bilo bi neobično da je linearnokeramička manifestacija tog prostora izbjegla takvo ponašanje. No, blizina sopotske kulture, najizrazitijeg nosioca bikoničnog oblikovnog stila u jugoslavenskom Podunavlju, morala je uplivisati i na korenovski stil, te se u mlađoj fazi korenovske kulture vidi porast udjela bikoničnog posuđa. Izuzev malobrojnih predmeta, koji se mogu determinirati kao sopotski import, izvorni korenovski bikonični oblici pokazuju drugačiju profilaciju stijena;(T. LI, 6, 9); taj tip bikoničnih posuda naslijedio je kasnije i brezovljanski tip sopotske kulture. Bikonični oblici, međutim, u korenovskoj kulturi i korenovskoj fazi, kakvu danas poznajemo, nisu nikada bili dominirajući način oblikovanja. Vodeći oblici su uvijek bile zdjele S-profila, te bombaste posude (s vratom ili bez njega).

Korenovski se ukras rane faze oslanja u asortimanu grubog posuđa na starčevačku tradiciju i on dobrim dijelom ima velike srodnosti s najranijom linearnom keramikom, napose onakvom kakvu je s njemačkih naselja prikazao Hans Quitta; pri tome mislimo, prije svega, na nalaze iz Erfurta i Mittelhausena. U tu se grupu uključuju i predmeti iz objekta »Vojvodinac«, koji su dali i dva ulomka zdjela fine fakture ukrašene na ramenu redom plitkih, oblih udubljenja — na oba spomenuta lokaliteta

[122] J. Pavúk, 1976, str. 37.
[123] H. Quitta, 1960, sl. 1/g; H. Quitta, 1960a, sl. 7; R. Tichý, 1960, sl. 4/1—4.

iskazuje se identičan način ukrašavanja. Nema nikakve sumnje da horizont Kaniška Iva — Korenovo-Vojvodinac treba sinhronizirati s horizontom Erfurt-Mittelhausen[124]. Na drugoj strani, fina keramika iz Kaniške Ive pokazuje znatne srodnosti i s Gemer-hirozontom istočnoslovačke trakaste keramike. Imajući te okolnosti u vidu, neće biti ništa neobično da se u Budinšćini našao i jedan izvorni primjerak istočnoslovačke linearno-trakaste keramike.[125]

Rana faza korenovske kulture nastala je na starčevačkom supstratu ždralovskog faciesa, koji je zbog stilskih odstupanja od klasične fizionomije već ranije determiniran kao regionalno-finalni horizont starčevačke kulture[126]. Nalazi iz Ždralova, Stare Rače (kod Bjelovara) i Cerničke Šagovine (kod Nove Gradiške) pokazuju jednu, ponešto degeneriranu, starčevačku fizionomiju, koja vremenski nesumnjivo ide u horizont spiraloid-B-stupnja — kao to između ostaloga pokazuju bikonično oblikovani predmeti. Bikonična zdjela iz Stare Rače nesumnjivo je bila prototipom za neka klasična linearna oblikovanja[127]. Srodnosti između ovog starčevačkog faciesa i grubog posuđa rane faze korenovske kulture (kao i drugih ranolinearnih manifestacija) nesumnjive su. Tome treba dodati da jedan dio finog posuđa iz Ždralova ima tanku sivu pseudoprevlaku preko crvene jezgre, pa u tome vidimo i prototip korenovske tehnologije. Urezani ukrasi koji se javljaju u Ždralovima samo su refleks takvog ukrašavanja u klasičnoj starčevačkoj kulturi spiraloid B-stupnja[128]. J. Pavúk upravo stoga kaže da treba razmisliti o eventualnoj pripadnosti nalaza iz Ždralova starijoj linearnoj keramici srednjoevropskog tipa[129]. No nalazi iz Ždralova nesumnjivo pripadaju starčevačkoj kulturi. U okvirima tipa Ždralovi nesumnjivo postoje vremenske razlike između pojedinih nalazišta. Naselje u Cerničkoj Šagovini po svemu je sudeći starije od Ždralova i Stare Rače. Cernička Šagovina nije dala bikonične posude, ali dekorativni kanelirani barbotin ipak ukazuje na vrijeme spiraloid B-horizonta, u ovom se slučaju najvjerovatnije radi o samom početku ovog stupnja ili čak prijelaznoj etapi između spiraloid A- i spiraloid B-stupnja. Faktura nalaza s ovog naselja daje arhaični utisak, fino je posude crveno i ciglastocrveno, pa po fakturi podsjeća na ranoklasičnu starčevačku kulturu (linear B). Izvori ždralovskog faciesa vjerovatno leže u jednoj vrlo konzervativnoj starčevačkoj manifestaciji na tlu srednje i zapadne Slavonije, koja se teško prilagođavala tehnološkim, a i dekorativnim promjenama — za razliku od is-

[124] H. Quitta, 1960, sl. 10/a-e, g; 12 i 13.
[125] J. Lichardus, 1972, sl. 4 (Gemer-horizont); S. Dimitrijević, 1961, sl. A (Budinšćina).
[126] S. Dimitrijević, 1974, str. 90, T. XXII.
[127] S. Dimitrijević, 1977, sl. 2.
[128] Siva »prevlaka«: S. Dimitrijević 1974, T. XXII/2, 3. Urezivanje: O.c. T. XXII/5 — usporedi s T. XI/6; XVIII/5; XIX/1, 2, 11, 12.
[129] J. Pavúk, 1976, str. 36.

točne Slavonije. Takav se lokalni ukus još više zapaža na slikanim starčevačkim nalazima koji dolaze u Kaniškoj Ivi, napose u jami (zemunici) 6. Slikana keramika ima crveni pseudoslip i mahom je ranoklasičnih linearnih, dekorativnih osobina. No kako su u jami (zemunici) 6 uz ovakve starčevačke nalaze obilno zastupljeni korenovski predmeti, a čitav zatvoreni nalaz datiran jednim trokutastim žrtvenikom s protomama ranovinčanskog tipa, odredivanje kronološke pozicije ove jame (i Kaniške Ive u cjelini) nedvojbeno je jasno. To je horizont spiraloid B-stupnja starčevačke i A-stupnja vinčanske kulture.

Kada je maločas rečeno, da ranokorenovska kultura nastaje na starčevačkom supstratu, onda je to samo djelomično tačno: ona naime nastaje na tom supstratu i pored tog supstrata. Istovremenost obje manifestacije jasno je potvrdena u Kaniškoj Ivi. To znači da je u jednom času došlo do kulturnog podvajanja na tlu sjeverozapadne Hrvatske ili čak možda izvan tog areala, tj. izvan područja ždralovskog tipa. Otprilike se dogodio sličan proces kao kod formiranja kostolačke kulture: u krilu badenske kulture razvila se kostolačka manifestacija, obje pojave u jednom trenu žive u nekim područjima zajedno, ali druga nadživljava onu prvu. Ako kažemo da je ranokorenovska kultura nastala u krilu ždralovskog tipa starčevačke kulture, onda smo prema današnjim saznanjima najbliži istini. U nekim regionima će neko vrijeme obje manifestacije živjeti istovremeno. Taj period je bez sumnje kratkotrajan i on je registriran upravo u Kaniškoj Ivi. Starčevačka je kultura ubrzo odumrla, jednako kao i u istočnoj i djelomično srednjoj Slavoniji, a korenovska manifestacija je nastavila život, idući svojim vlastitim putevima. Elementi srodnosti sa srednjoevropskim faciesima smanjuju se u korist individualnih osobenosti, ali je razvojni proces u odnosu na klasičnu linearnu keramiku prilično spor. Razlog tome treba tražiti u starčevačkoj osnovi. Već je rečeno, da starčevačka kultura na tom tlu ima dosta arhaičnih osobina i da je morala vući svoje korijene iz jedne statične, dakle, konzervativne starčevačke manifestacije (zacijelo na tlu zapadne i djelomično srednje Slavonije). Ta statičnost se prenijela i na korenovsku manifestaciju. Između Kaniške Ive, koja pripada horizontu završne starčevačke kulture — i samog Korenova, koje nesumnjivo odgovara vremenu Vinče B-1 i djelomično početku Vinče B-2, stilske razlike nisu u srazmjeru s opsegom vremenske distance.

Korenovska kultura u cjelini odgovara vremenskom rasponu od mlađeg horizonta spiraloid B-stupnja starčevačke kulture, tj. od Vinče A-2, pa negdje do vremena razvijene Vinče B-2. Rana faza korenovske kulture odgovarala bi mlađem horizontu spiraloid B-stupnja starčevačke, tj. A-2 stupnju vinčanske kulture. Klasični stupanj (B-1) odgovarao bi Vinči B-1 i možda još početku Vinče B-2, dok bi kasni stupanj (B-2) vjerovatno odgovarao sredini Vinče B-2. U vrijeme kasnog horizonta Vinče B-2 moralo je doći do smjene Korenovo-Brezovljani.

Postanak korenovske kulture pripada vremenu velikih promjena koje je izazvala pojava vinčanske kulture u Podunavlju. Vinčanska seoba prouzročila je prestrojavanja unutar starčevačke kulture i unutar starčevačkog kulturnog kompleksa. Manje seobe dovode starčevačku populaciju u istočnu Slovačku, zapadnu Madarsku i sjeverozapadnu Hrvatsku. U svim tim oblastima starčevačka kultura predstavlja supstrat najranijoj linearnoj keramici. Prodor kasnoklasične starčevačke kulture u istočne oblasti karpatske kotline doveo je do nekih miješanih körösko-starčevačkih faciesa — jedan od takvih je rani stupanj Szatmár-tipa u sjeveroistočnoj Madarskoj, te Michalovce-horizont u istočnoj Slovačkoj. Obje manifestacije imaju protolinearni položaj[130]. Uočljivi su, dakle, identični procesi na sjeveroistočnoj i jugozapadnoj periferiji Karpatske kotline, i to u približno istom vremenu. Populacijski poremećaji, koji su se zbili u istočnim oblastima karpatske kotline, kao i kasnostarčevački kulturni i populacijski infiltrat u podunavsku zonu Transdanubije, rezultirali su daljim pomicanjima köröske, a manjim dijelom i starčevačke populacije prema zapadu, tj. u zapadnije prostore Srednje Evrope. Ova körösko-starčevačka populacija proizvela je neolitizaciju mezolitskog supstrata u tim prostorima i na taj način »importirala« neolitsku revoluciju sa svim njenim društvenim i proizvodnim kategorijama. Proces postanka linearne keramike u Srednjoj Evropi, kako ga je opisao Hans Quitta 1960. i 1964. god., najtemeljitije je osvijetljen iz aspekta dotadanjih saznanja. Novi su podaci samo potvrdili Quittine teze[131].

KORENOVSKA KULTURA U SVOM VREMENU I PROSTORU

A. KORENOVSKA KULTURA PREMA STARČEVAČKOJ, SOPOTSKOJ I VINČANSKOJ KULTURI

Kaniška Iva, a time i rani stupanj korenovske kulture (stupanj A), datirana je nalazima iz jame (zemunice) 6. Taj stupanj treba datirati u vrijeme mlađeg horizonta spiraloid B-stupnja starčevačke i A-2 stupnja Vinčanske kulture. Klasični stupanj korenovske kulture (B-1) već sadrži i nešto sopotskog importa (M. Korenovo, Tomašica), taj stupanj bi odgovarao Vinči B-1 i početku Vinče B-2, odnosno Sopotu I-A i početku

130 Szatmár-tip: N. Kalicz-J. Makkay, 1972, str. 78. i d.; sl. 2—8.
Mihalovce-horizont: J. Lichardus, 1972, str. 110; sl. 1; J. Lichardus, 1972a, str. 4. i d.; T. 1 i 2; sl. 1.
O procesu postanka istočne linearne keramike: Lichardus, 1972a.

131 H. Quitta, 1960a, str. 164 i d.; H. Quitta, 1964.

Sopota I-B. Kasni stupanj korenovske kulture (B-2) ima ujedno i protobrezovljanski karakter, on bi zajedno s početkom Brezovljana odgovarao mlađem razdoblju Vinče B-2, odnosno Sopota I-B. Točnije određivanje prekretnice Korenovo-Brezovljani, — osim oznake da se ona zbila u vrijeme mlađeg razdoblja Vinče B-2 — nije moguće zasada povući.

Klasična korenovska kultura poprimila je dosta utjecaja od strane sopotske kulture; sopotska kultura je, prije svega, bila onaj prijenosnik vinčanskih, srednjoneolitskih ideja — nosilac horizonta crnopolirane keramike, koji je jednim dijelom formalno, a jednim dijelom i faktično akceptiran u korenovskoj lončarskoj tehnologiji. Sopotska kultura je, dakle, bila onaj faktor koji je učinio dalju egzistenciju, već otuđene, starčevačke kulture u tom prostoru nelogičnom, ali se taj prostor nije priključio sopotskom i vinčanskom, tj. balkansko-anadolskom arealu, nego nebalkanskom srednjoevropskom linearnom svijetu. Možda je taj svijet, više privržen starčevačkom i köröskom nasljeđu, bar u početnoj razvojnoj fazi, davao više garancija vlastitom razvoju. Sopotska je kultura vršila konstantan pritisak na korenovsku kulturu, što se očitovalo postupnim preuzimanjem bikoničnog oblikovanja, koje u ovom prostoru nije bilo nepoznato ni kasnostarčevačkoj kulturi. Utjecaj sopotske kulture na tome se i zaustavio. Tek će sopotska populacijska ekspanzija dokrajčiti korenovski individualitet, ali ne u takvom opsegu da se u brezovljanskom faciesu znatan dio korenovskog nasljeđa neće sačuvati još za jedno vrijeme.

Korenovska kultura povremeno se koristi duboreznim ukrašavanjem, no taj način ukrašavanja je daleko bliži ranolinearnom nego sopotskom, pa se ni na ovom planu nije ostvario bliži dodir. Korenovska kultura ne aplicira kaneliranje ili vinčoidno trakasto ukrašavanje, pa se čini da su prodori vinčanskih utjecaja bili zaustavljeni negdje oko Samatovaca i Sl. Broda (Klokočevik). U graničnim dijelovima prema sopotskoj kulturi došlo je do jačeg kulturnog prožimanja, kako to naselje Podgorač-Ražište može sugerirati. Linearno ukrašeni nalazi s ovog naselja daju, međutim, dosta arhaičan utisak; oni se čine bližim horizontu Kaniške Ive (A) nego li Malog Korenova (B).[132]

B. KORENOVSKA KULTURA U SKLOPU LINEARNOTRAKASTOG KULTURNOG KOMPLEKSA

Korenovska kultura je jedna od ravnopravnih manifestacija kompleksa linearnotrakaste keramike (Linearbandkeramik); ona nije ništa manje »bandkeramička« od Zseliz, Alföld, Bükk ili Szakalhát-kulture, da spomenemo samo specifične panonske manifestacije ove grupe kultura.

[132] Z. Marković, 1973; vidi T. XCV/1, 3—6.

Korenovska manifestacija je ranije determinirana kao tip, a ne kao kultura. Razlog je tome bio dosta oskudan prvobitni skup pokazatelja, a zatim i sam problem dotičnog termina. Jer, ako se trakastokeramička kultura uzme kao jedna kultura, onda bi bile sve regionalne manifestacije — lokalni tipovi. Ako se ta manifestacija promatra kao kulturni kompleks — a danas se ona tako vrednuje — onda se svaka izdvojena manifestacija tretira kao samostalna kultura unutar tog kompleksa. Danas ima dovoljno elemenata za determiniranje korenovske manifestacije kao kulture; ona će odmah nakon iscrpne objave materijalnog fundusa biti jedna od bolje poznatih pojava u sklopu citiranog kompleksa.[133]

Slijedeći je problem — vremenski položaj korenovske kulture u tom kompleksu. Ranije predložena sinhronizacija korenovske manifestacije u globalu s B-1 stupnjem vinčanske kulture prihvaćena je od strane istraživača koji se van Jugoslavije bave ovom problematikom, ali nije prihvaćeno i sinhroniziranje s II stupnjem, odnosno A-horizontom klasične linearne keramike (J. Pavúk)[134]. To znači da se osnovni problem ne nalazi na relaciji Korenovo — Vinča, nego Vinča — linearni kompleks u cjelini. Nesporazumi se nalaze u vrednovanju ranije dvije faze klasične linearne keramike, radi se o dva bitno oprečna pristupa: visokoj i niskoj kronologiji ovih dviju razvojnih etapa. Na jednoj strani se nalaze zastupnici visoke kronološke pozicije; ovo mišljenje je najjasnije izrazio R. Tichý još 1960. god. — on je početak linearne keramike sinhronizirao sa Starčevom II. Sličan stav je nešto prije zauzeo B. Soudský u jednoj raspravi o problemu relativne kronologije linearne keramike u povodu kronološkog sistema E. Neustupnog[135]. Na drugoj je strani predložena sinhronizacija početaka ove kulture s Vinčom A, a trajanje kulture u cjelini paralelizirano s vinčansko-tordoškim razdobljem — prvi je jasno izrazio takav stav nakon uvjerljivih analogija Evžen Neustupný; 1956. god. Vladimir Milojčić je trajanje linearne keramike također stavio u horizont Starčevo IV i ranije vinčanske kulture (Vinča A i B). Hans Quitta je, nakon vrlo opsežne i uvjerljive analize, stavio početak linearne keramike u vrijeme Starčeva IV po Milojčićevoj shemi (= spiraloid B), dok Jan Lichardus preferira nešto viši datum — spiraloid A-stupanj starčevačke kulture. Sa strane autora ovog teksta je 1961. god. bila predložena sinhronizacija linearna keramika I (po Neustupnom) = Starčevo IV-Vinča A; isti stav je zastupljen i kasnije (spiraloid B — Vinča A)[136]. Na ovom se mjestu zastupa

---

133 U pripremi je iscrpnija obrada sveg raspoloživog materijala korenovske kulture. Vukovićevi izvještaji (S. Vuković, 1956. i 1957) omogućit će interpretaciju nalaza iz samog Korenova po zatvorenim nalazima i horizontima unutar njih. Također će biti predočeni i rezultati iskopavanja 1961. god., te noviji nalazi.

134 J. Pavúk, 1976, str. 37.

135 R. Tichý, 1960, str. 437; B. Soudský, 1956, str. 412.

136 E. Neustupný, 1956, str. 400. i d.; V. Milojčić, 1959, str. 82; H. Quitta, 1960a, str. 179; S. Dimitrijević, 1961, str. 15 (tačka a); S. Dimitrijević, 1972, kronološka tabela na str. 65.

i dalje ovo stanovište. Sinhronizacija korenovske kulture je, prema tome, prezentirana u smislu takvih odnosa.

Rana faza korenovske kulture, kako je istaknuto, ima vrlo uvjerljive analogije u fundusu koji čine nalazišta Erfurt i Mittelhausen. Napose su značajna dva ulomka zdjela linearne profilacije koje su na ramenu ukrašene nizom malih, oblih udubljenja — taj način se iskazuje napose signifikantnim za oba citirana nalazišta[137]. J. Lichardus smatra da je grupa nalaza koju je izdvojio H. Quitta (izuzev moravskog materijala), u stvari, reprezentant mlađeg horizonta najstarijeg stupnja linearne keramike, dakle, horizont I-B[138]. To mišljenje se čini posve opravdanim. To znači da bi horizont Kaniška Iva — objekt »Vojvodinac« u Malom Korenovu, korespondirao s I-B stupnjem klasične linearne keramike. Ranije je već ukazano na znatnu srodnost horizonta Kaniška Iva s fundusom Gemer-horizonta, pa se te paralele dopunjuju tvoreći kompaktan kronološki blok: linearnotrakasta I-B = Gemer = Korenovo A — Vinča A-2 — Starčevo spiraloid B/mladi horizont. U tom slučaju bi rani horizont stupnja B korenovske kulture, dakle, Korenovo B-1, korespondirao s II stupnjem linearne keramike, odnosno A-horizontom, pa slične aplikacije girlandnog ukrasa na jednoj i na drugoj strani i ne moraju biti rezultat slučaja; na te sličnosti je uostalom ukazano još 1961. god.[139].

U Malom Korenovu ima i nekoliko predmeta koji pokazuju izrazite osobine zapadne trakaste keramike. To se, prije svega, odnosi na dva primjerka ukrašena duborezom; no linije više nisu široke cca 5 mm, nego 2—3 mm, pa bi one načinom izvedbe prije odgovarale I-B-stupnju klasične linearne keramike. Međutim, oba primjerka po organizaciji ornamentike imaju više dodira s dekorativnim konceptom I-A-stupnja, napose s nekim nalazima iz Hrotovica u Moravskoj[140]. Na žalost su oba predmeta iz Korenova slučajni nalazi; ulomak bombastog lonca, kao i fragmentirana amfora Flomborn-oblika potječu iz jame-gline, kojim je uništen veći dio zemunice otkopane 1961. god. Oni se tipološki, međutim, ne vezuju za klasičnu korenovsku kulturu, pa će vjerovatno ići u prethodni, tj. A-stupanj.

Korenovska kultura klasičnog faciesa (stupnj B) paralelizirana je sa Szakálhát-kulturom u cjelini, te sa starijim odsjekom Zseliz kulture (1969). J. Pavúk, međutim, smatra da taj facies korenovske kulture ne može biti stariji od željezovačke grupe[141]. No, to nisu bitne razlike.

---

[137] H. Quitta, 1960, sl. 9/c = 10/b; 10/c; 12/e, h; 13/b.
[138] J. Lichardus, 1972a, str. 3.
[139] S. Dimitrijević, 1961, str. 11. i 12. Za A-horizont vidi: A. Stocký, 1926, T. VIII/1—13, 27, 30; B. Soudský, 1954, sl. 7—9.
[140] T. Tichý, 1960. sl. 19/4; R. Tichý, 1962, sl. 14/4.
[141] S. Dimitrijević, 1972, str. 64 (tačka 12 i 13); J. Pavúk, 1976, str. 37.

Iz izvještaja S. Vukovića vidi se da je na nekim primjercima korenovske keramike bilo tragova slikanja crvenom bojom; no Vuković kaže da se boja vrlo lako skidala. Da je upotreba crvenog okera zaista bila poznata u Korenovu, pokazalo se i na iskopavanju 1961. god. — jedan ulomak posude ležao je očito u naslazi boje, jer je bio prekriven bojom u debeloj naslazi, ali ne od slikanja, nego od ležanja u boji. Ako se pokaže da je upotreba boje — osim vjerovatno ritualnih svrha — bila aplicirana i za slikanje posuđa, onda bi to možda moglo ukazivati na neke dodire sa Zseliz-kulturom.

C. KORENOVSKA KULTURA PREMA OSTALIM POJAVAMA SVOG VREMENA

Jedini faktični korenovski import prisutan je u Smilčiću, prije svega, u hozontu danilske kulture. Od ukupno osam primjeraka jedan predstavlja gotovo čitav donji dio jedne amfore slične Flomborn-obliku, drugi zvonastu nogu uobičajenog tipa. Š. Batović pretpostavlja veze dolinom Une, koje se čine najuvjerljivijima. Kako je već ranje rečeno, možda bi taj import i ta komunikacija ukazivala i na faktičnu prisutnost korenovske kulture u donjem toku Une. No, kako je dio citiranih ulomaka nađen i u stratumu rane hvarske kulture Smilčića, proteže se sinhroniziranje korenovske kulture ne samo na kasnu fazu danilske nego i na ranu fazu hvarske kulture[142]. Već su drugi pokazatelji ukazali da se početak hvarske kulture mora vezivati uz vrijeme Vinče B-2 — Butmira I — Danila III — Gudnje (kao kulture)[143]. Prisutnost korenovskog importa i u ranohvarskom horizontu Smilčića ove odnose još jednom potvrđuje.

Veze s ostalim kulturama proisteći će iz odnosa korenovske kulture prema sopotskoj, a to znači i prema vinčanskoj kulturi — odnosa kako su objašnjeni u tački A. ovog poglavlja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O KORENOVSKOJ KULTURI

Korenovska se kultura iskazuje kao prva markantna neolitska pojava na tlu sjeverozapadne Jugoslavije — ono što su Starčevo i Vinča za Srbiju i susjedne oblasti, to će korenovska kultura biti za ovaj prostor, bez obzira što je ona faktično prisutna samo na tlu sjeverozapadne Hrvatske. Koren-

---

142 Vidi poglavlje Š. Batovića o danilskoj kulturi ove knjige.

143 Vidi poglavlje A. Benca o butmirskoj kulturi ove knjige.
Vidi poglavlje Š. Batovića o danilskoj i hvarskoj kulturi ove knjige.
Položaj Gudnja-kulture, osim stratigrafijom same Gudnje, određen je i importom u fazi Butmir I u Obrama II, prisutnošću na bazi neolitskog stratuma u Grapčevoj spilji, te miješanjem s fazom Hvar I u Veloj spilji na otoku Korčula — za ovaj potonji podatak i uvid u nalaze zahvaljujem se srdačno kolegi B. Čečuku.

ovska kultura je nastala na starčevačkom supstratu i ona vuče svoje korijene iz te osnove. No, potrebno je naglasiti da to više nije bila klasična starčevačka kultura, nego jedna periferna, regionalna i već izmijenjena starčevačka manifestacija. Uslovi koji su djelovali na preobražaj köröško-starčevačkog supstrata u Slovačkoj i istočnoj Mađarskoj — u srodne linearne manifestacije, bili su oni isti uslovi koji su ostvarili skok od ždralovskog starčevačkog faciesa u ranu korenovsku kulturu. Ishodište svim tim promjenama bilo je u Vinči samoj, jer ona je bila nosilac eksplozivnog učinka novih ideja, koje se najsumarnije mogu označiti temeljnim duhom nastupajućeg srednjeg neolita. Proces u toku kojega se iz lokalnog starčevačkog nasljeđa oblikovao korenovski individualitet nije bio buran, jer je neolitizacija ovog prostora bila izvršena već samim činom starčevačkog prisustva na kraju ranog neolita. Pa, ako su pojavom linearne keramike u nekörös kim i nestarčevačkim prostorima srednje Evrope zaista nastupile fundamentalne promjene, prije svega društvenog i ekonomskog karaktera, to se za ovaj korenovski prostor zbilja ne može reći. Promjene koje se mogu pratiti zbivaju se na keramografskom planu, pa i one idu sporo — crnopolirana keramika ima samo vanjski privid, jer ima crveni presjek, pa se oslanja na tehnologiju crne i sive starčevačke robe. Faktična crna keramika čini samo jedan manji dio proizvoda. Urezani ukras koji aplicira korenovska kultura u početku je imao srodnosti s Gemer-stilom; možda je to slučajno, a možda su to i dublje veze na planu Karpatske kotline, veze koje su potjecale još iz vremena kasne starčevačke kulture. No, ta urezana dekoracija, kao i sva dekoracija ranih etapa svih linearnih faciesa je našla svoje izvore u kasnostarčevačkom i kasnoköröskom nasljeđu. Skok ka vlastitom individualitetu prije svega je čin oslobađanja od demodirane prošlosti, čin ulaska u jedno novo vrijeme. To nije nekakav epohalni događaj, ali nije ni potrebno da on to bude. Korenovska kultura je prva kultura koja jedan dio sjevernojugoslavenskog prostora — u svojstvu matične manifestacije — uključuje u krug srednjoevropskih podunavskih manifestacija. Tu su se susrele ideje neolitskog Balkana i ideje rađajućeg se neolita srednjoevropskog Podunavlja. Na drugoj strani, u Potisju, identičan položaj ima Szakálhát-kultura; međutim, korenovska je kultura bila bliža jezgri ovog kompleksa. Korenovska je kultura jedan od punopravnih kulturnih individualiteta linearnotrakastog kulturnog kompleksa — ona to nije više, ali nije ni manje od drugih manifestacija svog vremena. J. Lichardus je korenovsku kulturu uvrstio u grupu istočne linearne keramike[144]. U stilskom smislu se to zapažanje čini djelomično opravdanim, no geografski je korenovska manifestacija morala inklinirati zapadnomađarskom prostoru, tj. Transdanubiji, pa će, kada bude jasnije određena slika linearne keramike na tom tlu, biti jasniji i položaj korenovske kulture u sferi diobe na istočnu i zapadnu

[144] J. Lichardus, 1972a, str. 2.

trakastu keramiku. No, po svom dekorativnom sustavu ima rani stupanj korenovske kulture, kako je već u više navrata istaknuto mnogo sličnosti s Gemer-stilom, dok klasična korenovska (srednja) faza u znatnoj mjeri, napose pri površnijim impresijama, podsjeća na Szakálhát-kulturu — jer u detaljima ima vidljivijih razlika. Sličnost s ovom potiskom manifestacijom zasniva se kako na jednostavnosti tako i na čestoj nepažljivosti pri izvedbi dekoracije. Dekorativni stil korenovske kulture ima u odnosu na klasičnu linearnu kulturu arhaičnu fizionomiju. Tome doprinose ukrasi koji se bez dvojbe mogu vezati uz najraniju fazu klasičnog faciesa (stupanj I), kao i girlandni i A-motivi, koji umnogome podsjećaju na A-horizont (II stupanj). Kako horizont Kaniška Iva, koji je zastupljen i na samom Korenovu, ide u vrijeme I-B stupnja klasične linearne keramike, nije prisutnost arhaičnih elemenata ništa iznenađujuće — ona je posljedica identičnih procesa. Arhaičnom utisku koji, međutim, daje razvijena korenovska kultura doprinosi statičnost u razvoju; pojava je to koja se može pratiti i u arealu szakálhátske kulture. Jedna od individualnih osobina korenovske manifestacije je, međutim, i primjena spiralnog ukrasa u vrlo jednostavnoj izvedbi — i koliko se može danas reći — samo u jednolinijskoj interpretaciji, nema, dakle, trakaste spirale. Na takvim osebujnostima se uostalom i grade kulturni individualiteti.

Korenovska kultura kao najjužniji eksponent kompleksa linearnotrakaste keramike (Linearbandkeramik) čini u životu jugoslavenskog neolita vrlo značajnu i vrlo osebujnu pojavu. Slaba istraženost prostora u kojem ona egzistira nije, međutim, dozvolila da se njeno bivstvovanje prikaže bez nekih praznina.

BREZOVLJANSKI TIP SOPOTSKE KULTURE

Brezovljanski tip sopotske kulture kulturna je pojava koja je otkrivena u najnovije vreme (1973) iskopavanjima koja su izvedena na eponimnom lokalitetu *Gornji Brezovljani kod Žabna* (općina Križevci). Samo naselje je otkriveno 1971. god. prilikom kopanja usjeka za proširenje ceste. Sakupljeni nalazi predočavali su sliku jedne nešto arhaičnije, klasične sopotske kulture s nekim manjim odstupanjima. Iskopavanjem, koje je u oktobru 1973. god. izveo Arheološki institut Sveučilišta u Zagrebu u suradnji s Gradskim muzejom u Križevcima, dobila se, međutim, znatno drugačija kulturna slika, tako da se nametnula potreba da se ovaj nalazišni kompleks izdvoji u jednu regionalnu manifestaciju u okvirima sopotske kulture, koja je interpretirana kao brezovljanski tip sopotske kulture (1977)[145].

[145] S. Dimitrijević, 1977.

RASPROSTIRANJE BREZOVLJANSKOG TIPA I NJEGOV KRONOLOŠKI POLOŽAJ

Brezovljanski tip sopotske kulture rezultat je sopotizacije korenovske kulture; on je proizvod simbioze izmedu ove dvije kulturne komponente i nastavlja život, a dobrim dijelom i tradicije korenovske kulture, živeći u istom prostoru. To znači da ova manifestacija živi na tlu sjeverozapadne Hrvatske, kao svom matičnom području, dok će jasnije odredivanje istočnih, a još više zapadnih granica moći dati samo opsežna rekognosciranja i istraživanja ovog prostora. Kada smo rekli da brezovljanski facies nasljeduje korenovsku kulturu, onda smo ujedno odredili i vrijeme njenog postanka — to se kretalo negdje nakon polovine I-B stupnja sopotske kulture (= Vinča B-2). No, kako se u istom tom prostoru, kako se to već u razmatranju o sopotskoj kulturi vidjelo, nalazi i III stupanj klasične sopotske kulture, utvrden je približno i čas završetka brezovljanske individualnosti — to je moralo biti negdje na prelazu II u III stupanj sopotske kulture (= Vinča C u D). Detaljnije obrazloženje kronološkog položaja brezovljanske manifestacije uslijedit će nešto kasnije.

NASEOBINSKI POKAZATELJI

Naselje u Gornjim Brezovljanima smješteno je na nekoliko hektara površine jednog prirodnog uzvišenja i ono predstavlja klasični oblik srednjoevropskog naselja neolitskog vremena, koje se — suprotno balkanskim tellovima — prostiralo u širinu, tj. na principu horizontalne stratigrafije. Naselje po svojim topografskim osobinama neobično podsjeća na Malo Korenovo, ali je naseljena terasa daleko prostranija. Istraženi sektor, bez sumnje, predstavlja samo jednu etapu prisutnosti brezovljanske manifestacije na ovom naselju, a za očekivanje je i pojava korenovskih segmenata naselja.

Iskopavanjem u 1973. god. otkopan je jedan blok ukupne površine od 193 m^2. Ovdje se iskazuje jednoslojno naselje s debljinom kulturnog stratuma od svega 0,40 do 0,45 m (uključujući i recentni humus), koja ukazuje na kratkotrajnu upotrebu istraženog segmenta naselja. S ovog nivoa je izvršeno ukopavanje jamskih objekata u zdravicu. Brezovljani su jedan tipičan jamsko-zemunični oblik naselja, koji ukazuje na nastavljanje linearnotrakaste naseobinske tradicije. Po namjeni ili funkciji moguće je razlikovati ove vrste objekata: jame za otpatke, radne jame (jame za radne procese), radioničke jame ili zemunice većih dimenzija, koje su pliće ukopane, te radioničke zemunice, koje su duboko ukopane i pokazuju složenu horizontalnu dispoziciju.

Centralni položaj i sadržaj u iskopanom bloku predstavlja jedan radioničkolončarski jamski kompleks. Njega čine: objekt 4 — osnovnih perifernih dimenzija (bez bočnih dodataka) od 7 × 3 m. Jamski objekt je bio ukopan u zemlju do maksimalne dubine od 2,60 m, a računajući od prvobitnog humusa cca 2,30 m duboko. Na bokovima su jasno vidljivi usjeci za polaganje greda krovne konstrukcije, pa u opredjeljenje ovog objekta kao zemunice nema nikakve sumnje. Ulaz (pristup) bio je smješten sa zapadne strane. U južnom sektoru objekta otkriveni su znatni kompleksi paljene gline, koji svojom stratigrafskom dispozicijom (profilom) ukazuju na prisustvo jedne uništene lončarske peći. Ovom se jamskom kompleksu priključuje na istočnoj strani objekt 3 — jedna osmičasta jama 3,50 × 1,15 m maksimalnih raspona, koja je na bazi pokazala dva ovalna »poda« (kote »podnica«: 1,44 i 1,64 m). Uz ovaj se objekt nadovezuju plitki, bubrežasti, ukopani prostori, te »most« koji ga vezuje uz objekt 4. Kompleksu 4/3 je na južnoj strani priključen objekt 7, koji nije organski vezan uz zemunicu 4. Manji pomoćni objekti, vezani uz ovaj kompleks nekom sporednijom funkcijom, jesu jame 2 i 9.

Južno od ovog kompleksa nalazio se objekt 8, po svojoj osnovi jedan klasični oblik bubrežaste jame ili zemunice. Objekt nije do kraja otkopan na završnoj, južnoj strani, no sam oblik se već mogao u cijelosti definirati (dimenzije: cca 7,0 m × 4,75 m). Ova je jama pliće ukopana (maksimalne kote ukopavanja: 1,66 i 1,63 m od površine). Sjeverni dio objekta čine dva ovalno ukopana prostora, manji (sjeverni) sadržao je ostatke jedne kupolaste peći, vjerovatno, također, za keramičku produkciju. Bočne strane ove jame su također stepenasto oblikovane.

U sjevernom dijelu bloka otkrivene su još tri jame manjih dimenzija — jame 1, 5 i 6, s podnicama na niveleti od 1,10 do 1,40 m[146].

Kako ni uz jedan objekt nisu konstatirane rupe od kolaca, otpada mogućnost rekonstrukcije na uobičajen način. No, to ne znači da otpada i mogućnost determinacije pojedinih objekata kao zemunica. Objekt 4 ima uz rub jame lateralne bankove, stepenasto usječene, koji su neosporno služili kao oslonac za polaganje greda, odnosno gredne konstrukcije krova. Problem je, međutim, kako su grede bile položene. Prva mogućnost bi pretpostavljala horizontalno polaganje grede do grede, dakle, ravan krov, kasnije prekrit sa zemljom. U tom bi slučaju samo objekt 4 bio zaista zemunica, a organska veza s objektom 3, kakva se iskazuje u tlocrtu, bila bi bespredmetna. Druga bi varijanta rekonstrukcije pretpostavila standardnu izvedbu krovne konstrukcije unatoč nedostatku rupa za kolce. Bankovi na bokovima objekta 4 i plitko ukopani plato uz objekt 3 bi u tom slučaju služili kao oslonci jedne sedlasto (šatorski) oblikovane krovne konstrukcije, koja bi jame 3 i 4 integrirala u jenu cjelinu, tj. »pod jedan krov«, što inače i sama

146 O.c. sl. 5 –7; T. 4.

tlocrtna osnova sugerira. Slična je rješenja za neke objekte u Zengövárkonyu predložio i J. Dombay[147]. Ova varijanta omogućava i tretman objekta 8 kao zemunice, njegovi lateralni bankovi imali bi istu funkciju kao i oni objekta 3/4[148].

Čitav ovaj dio brezovljanskog naselja dao je vrlo brojne keramičke, a i dosta litičkih nalaza; — tragova ishrane osim dvije, vjerovatno pileće, kosti, nije bilo. No, nije sačuvan ni arheološki materijal izveden od kosti. Postoji, naravno, mogućnost da se zbog sastava tla osteološki materijal nije sačuvao, kao što je to, bar se tako čini, bilo u Korenovu. Druga pretpostavka bi se opredijelila za ovaj sektor naselja — ne kao prostor za tekući, svakodnevni oblik života — nego kao jedan radionički sektor i to za produkciju lončarske robe. Na to bi ukazivala i vrlo velika gustoća keramičkih nalaza, neosporno veća, nego što odgovara tipu kratkotrajnog naselja, napose u usporedbi s Korenovom. To bi onda bio i prvi poznati slučaj u neolitu sjeverne Hrvatske o elementima koji indiciraju sektorsku specijalizaciju u naseobinskoj dispoziciji, što bi za sociologiju neolitskog vremena imalo nesumnjivu vrijednost.

Brezovljanski tip, kako se vidi, nasljeđuje životne navike korenovskog supstrata; to je dijametralno suprotan način stanovanja od onog u klasičnoj sopotskoj kulturi, koja njeguje balkanske naseobinske tradicije. Već u ovom aspektu vide se jasne razlike između brezovljanske i sopotske manifestacije.

STANDARDNA KERAMIČKA PRODUKCIJA

Iako danas još ne postoji mogućnost za sagledavanje svih elemenata brezovljanskog lončarskog stvaralaštva, mogu se, ipak, pružiti bitne informacije o ovoj produkcionoj kategoriji. Keramička se produkcija i ovdje može podijeliti na standardno posuđe, na prateću produkciju i na plastiku. Na ovom će mjestu biti interpretirana uobičajena kategorija standardnog posuđa. Ono se dijeli u četiri osnovne grupe: grubo, prelazno, fino i slikano posuđe (sl. 19).

Grubo posuđe je uobičajene fakture, tj. ima dosta primjesa (drobljeni vapnenac i pijesak) i u pravilu je redukciono paljeno. Ono, prema tome, ima sopotsku tehnologiju. Proizvodi su sive, sivooker i crne boje, no vrlo su često neujednačenog tona na vanjskoj površini. Ukrašavanje je djelomično uobičajenog tipa za područje Međurječja — to su plastične trake s otiscima vrha prsta i plastične aplikacije u vidu protoma (T. LII, 9). Veći dio ukrašavanja, međutim, odudara od te slike — radi se o organiziranom ukrašavanju tehnikom pseudoimpressa, tj. otiscima vrha prsta

[147] J. Dombay, 1960, sl. 10/2, 3; sl. 32.
[148] S. Dimitrijević, 1977, sl. 8 (prva varijanta rekonstrukcije), sl. 9 (druga varijanta).

ili nokta, mahom u jednorednim ili višerednim nizovima otisaka koji tvore »traku«, koja može pokazivati i oblike složenije kompozicije: arhitektonsku organizaciju, cik-cak uzorak ili čak oponašanje ubodnotrakastih (Stichband) dekorativnih koncepcija. Za jedan primjerak grube keramike se može smatrati da se radi o importu iz oblasti ubodnotrakaste keramike (Moravska, sl. 19, br. 7). Osim ovih »štihbandoidnih« reminiscencija, treba ukazati i na oblike identičnog ukrašavanja u ranoj fazi moravsko-lengyelske kulture (Boskovštejn)[149]. Oblici grubog posuđa vezuju se ili uz trbušaste amfore sopotskog tipa ili uz zdjele, što je dosta neuobičajeno. Primjerak, ukrašen otiscima prsta na način »Stichbandkeramike«, predstavlja ulomak jednog bikoničnog lonca izduženog oblika[150].

Prelazna keramika ujedinjava oblikovanje u duhu finog posuđa s ukrašavanjem tipičnim za grubo posuđe (otisci vrha prsta — sl. 19, br. 1, 2, 12). Kvalitet izvedbe je, međutim, nešto slabiji od onog kod finog posuđa. Najčešći oblici su zdjele[151].

Fino posuđe se jednim dijelom uklapa u sliku klasične sopotske kulture, no to neće biti onaj tipičniji i osebujniji dio brezovljanskog asortimana ove kategorije. Razlike postoje, prije svega, u oblasti tehnologije, ali i u oblikovanju, koje je, općenito rečeno — mekše, dakle, manje oštro prelomljeno u smislu bikoničnosti nego što je to uobičajeno kod klasične sopotske kulture (sl. 19, br. 3—6, 14; T. LII, 1—3). Tehnologija paljenja u brezovljanskom lončarstvu ima posebnu ulogu i o njoj će biti više govora malo kasnije. U fakturi fine keramike ima kod jednog dijela proizvoda još uvijek dosta primjesa pijeska, kao kod korenovske robe, no najkvalitetnije posuđe ima odlično pročišćenu glinu bez primjesa i prvorazredan kvalitet pečenja. Polirana prevlaka je vrlo tanka, a sjaj može biti vrlo visok. Kod jednog dijela slabije pečenog posuđa prevlaka je gotovo posve uništena, kod nekih se čak čini da je nije ni bilo; ako je to zaista bilo tako, onda bi se ti proizvodi morali svrstati u grupu prelaznog posuđa.

Oblici finog posuđa nalaze se u znaku dominacije zdjela. Zdjele su bikonične, ali mekše prelomljene od klasičnih sopotskih, tj. pod naglašenim tupim kutom (cca 130°; sl. 19, br. 3, 4, 14; T. LII, 1, 2). Vrat je neznatno konveksno ili konkavno profiliran, rame je često zaobljeno, no zaobljavanje ide do čiste S-profilacije, tj. do nastavljanja korenovskih oblika zdjela (T. LII, 3). Umekšavanje profilacije i S-profilacija karakteristični su, međutim, i za I-B stupanj sopotske kulture. Dolaze i zaobljeni profili zdjela, kod kojih se bikonitet samo naslućuje. Od klasičnih sopotskih oblika su zastupljene bikonične zdjele, terine i lonci oštrog preloma (sl.

[149] »Stichband«-ulomak: S. Dimitrijević, 1977, T. 5/7 = 6/1. Usp.: A. Stocký, 1926, T. LI/3; LII/1. Takav dekorativni koncept potječe, međutim, od klasične linearne keramike — usp. O.c. T. XI/7.

Za alanogije s moravsko-lengyelskim područjem (MBK) vidi: V. Podborský, 1970, T.XV/1, 2, 5, 7—9; XVI/11, 12.

[150] Za grubo posuđe vidi: S. Dimitrijević, 1977, T. 6/1—9.

[151] Za prelazno posuđe vidi: O.c. T. 5/2 = 7/2; 5/12 = 7/3; 7/6.

19, br. 9, 16, 17; T. LII, 5, 6). Znatan dio finog posuđa zauzimaju i posude na nogama — noge su arhaičnog, tj. zvonastog oblika, koje su izduženije od korenovskih (T. LII, 7, 11). Jedan posve sačuvan primjerak kupe na nozi ima sopotski recipijent, ali posve nisku, prstenastu nogu; taj tip mnogo podsjeća na kakanjske kupe na niskoj nozi, no vremenski ove dvije manifestacije neće korespondirati (sl. 19, br. 10). Veći dio posuda na nogama su, kako se čini, zdjele na nozi; u tome treba vidjeti korenovsku tradiciju.

Ukrašavanje najvećeg dijela finog posuđa uslovljeno je tehnologijom pečenja. Jedan dio brezovljanskog posuđa izveden je uobičajenim redukcionim postupkom i to posuđe tamnosive ili crne boje mahom se i oblikom vezuje uz klasičnu sopotsku kulturu. Jedan manji dio posuđa je oksidaciono pečen i on ne igra neku značajniju ulogu. Pretežni dio fine keramike izveden je dvojnim postupkom — to je tzv. flekava ili mrljasta keramika (Motled Ware), koja čini osnovu brezovljanskog kulturnog individualiteta. Taj tip posuđa čini zapravo nadomjestak za slikanu keramiku, jer se šarenilo, odnosno raznobojnost ne postiže slikanjem, nego specifičnom tehnologijom paljenja. Taj se postupak u usamljenim primjercima mogao zapaziti već u korenovskoj fazi istoimene kulture. On je zacijelo proistekao iz obične korenovske, mrljaste keramike, gdje je flekava površina bila rezultat loše tehnologije paljenja. Kako se taj efekat ponekad pokazao u prilično dopadljivim oblicima, prerastao je on u svjestan tehnološki postupak. Od nenamjernih, anarhičnih ili amorfnih mrljastih aglomeracija dobili smo organizirane dekorativne uzorke (sl. 19, br. 3, 5, 6, 9; T. LII, 1—3, 6). Ta vrsta robe je u osnovi oksidaciono pečena, veći dio posude, kao i presjek svijetle su boje (oker, ciglastocrvena). Na toj se svijetloj površini jasno zapažaju tamne površine plavkastosive do crne boje; one tonski variraju od rasplinutih do izrazito tamnih tonova. Te tamne površine pokazuju prepoznatljive dekorativne oblike — u pravilu krivolinijskog karaktera, no i težnja ka oblikovanju apstraktnih realizacija je vrlo prisutna. Te tamne površine ostvarene su redukcionim površinskim paljenjem; one su identične tamnoj pseudoprevlaci starčevačke ili korenovske kulture, koja je ovdje, međutim, izvedena samo na nekim dijelovima posude. Takav kombinirani postupak mogao se ostvariti samo na taj način, da se pri oksidacionom pečenju nije dozvolio pristup zraka do površina koje su se iskazale tamnim tonalitetom, a to je moglo biti ostvareno jedino pokrivanjem tih površina. To znači da su se prije pečenja na dijelove posude na kojima se htio dobiti tamni motiv morali nalijepiti »pokrivači«, vjerovatno od neke organske tvari (možda tijesta), koja se nakon pečenja mogla lako ukloniti. »Pokrivači« su svojim oblikom određivali oblik željenog dekorativnog uzorka. U toku pečenja su pokrivači spriječili kontakt površine s cirkulirajućim vrelim zrakom; taj se dio površine nije mogao propeći i nije mogao poprimiti svijetlu boju, karakterističnu za oksidacioni postupak. Taj postupak nije nov; on je prvi put

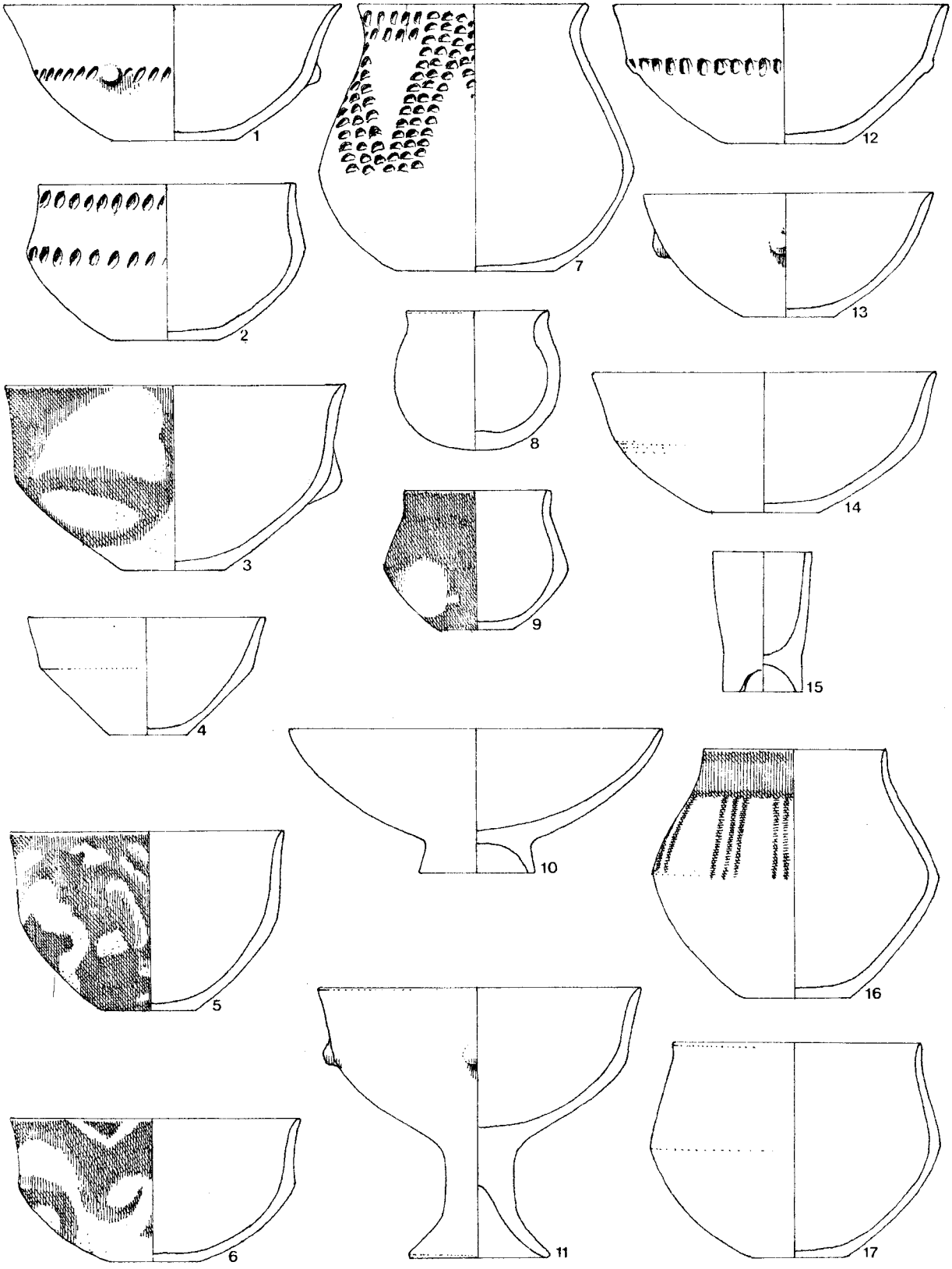

Sl. 19 — Tipološka tabela keramike brezovljanskog tipa sopotske kulture

zapažen u Vinkovcima (Tržnica) u spiraloid B-stupnju starčevačke kulture[152]. On je vjerovatno prenijet u korenovsku, a potom u brezovljansku manifestaciju, da bi se ovdje razbuktao u osebujan stil, koji možemo determinirati kao efekt pečenja[153].

Slikana keramika je relativno malobrojna, no procentualno znatno jače zastupljena nego u sopotskoj ili vinčanskoj kulturi tog vremena. Slikanje je izvedeno crusted-postupkom, dakle, nakon pečenja, pa su slikani uzorci uslijed vlage i promjene temperature slabo sačuvani, tako da su i teško prepoznatljivi. Slikanje je uvijek izvedeno crvenom bojom. Kod najbolje sačuvanog predmeta vidljiva je arhitektonska kompozicija; horizontalu čini široka crvena traka ispod usta iz koje izlaze vertikalne trake složene od po tri uske linije (T. LII, 5). To je uobičajena lengyelska dioba dekoriranog prostora. Na drugom primjerku vidljivi su ostaci spiralne dekoracije. Na oba primjerka je oslikana u vidu široke trake i unutrašnja strana vrata, uz rub posude. U sopotskoj kulturi slikanje nastupa u razvijenom II stupnju (Otok)[154].

Pored uobičajenih lončarskih proizvoda dolazi i minijaturno posuđe. Ono je pretežno zastupljeno standardnim, ali umanjenim oblicima, a od neobičnih oblika treba napose spomenuti jednu cilindričnu posudicu na malenim jezičastim nožicama — u stvari, minijaturni pehar (T. LII, 8). Cilindrične posude u krupnijim dimenzijama dolaze inače u Ervenici u Vinkovcima (II stupanj sopotske kulture) i Hidasa (Sopot-Bicske); uvijek su to pehari na nožicama[155].

OSTALI OBLICI MATERIJALNE KULTURE

Među kategorijama prateće lončarske produkcije napose se izdvaja plastika. Od jedne antropomorfne statuete nađena je samo ruka s četiri prsta (T. LII, 10) — oblik povijene ruke znatno podsjeća na ruke moravsko-lengyelskih statueta kakve se javljaju od II stupnja nadalje, ali pretežno u III i IV stupnju[156]. Od životinjskih figura nađena je jedna neobičnog oblika — ona umjesto glave ima otvor, poput Rahmani-statueta. U taj cilindrični otvor mogla se uglaviti drvena ili koštana glava. Figura je na leđima imala

---

[152] S. Dimitrijević, 1972, str. 22; T. 8/1.

[153] S. Dimitrijević, 1977, T. 5/3, 5, 6, 9 (rekonstrukcije za tipološku tabelu); 7/9, 12; 8/1, 3, 6; sl. 10/3 (efekat pečenja). Fino posuđe u cjelini: T. 5/3—6, 9—11, 14—17 (tipološka tabela); 7/6—12; T. 8; 9/1—5; sl. 10/3.

[154] O.c. sl. 10/1, 2. S. Dimitrijević, 1972, T. XIII/2 (Otok). Arhitektonska kompozicija javlja se već u najranijoj fazi lengyelskog kompleksa, u stvari, u protolengyelskoj lužijanskoj kulturi. Lužianky su, prema tome, rodonačelnik ovakve organizacije dekorativnog prostora, kakvu će aplicirati sve lengyelske kulture — usp. Novotný, 1962, sl. 4/1; 5/2; 6/2, 3; 10/2, 3 itd.

[155] Minijaturno posuđe: S. Dimitrijević, 1977, sl. 10/3, 4; cilindrični pehar: T. 8/4 — usp. S. Dimitrijević, 1968, T. XII/4 (Vinkovci-Ervenica); N. Kalicz-J. Makkay, 1972b, sl. 4/3 (Hidas).

[156] S. Dimitrijević, 1976, T. III/3 (Brezovljani); III/5 (Hluboké Mašuvky, Moravska); S. Dimitrijević, 1977, T. 9/6 (Brezovljani); V. Podborský 1970, sl. 11/13, 19; 14/6 (moravsko-lengyelska kultura).

nosač malog recipijenta (T. LII, 12) — simbioza životinjske figure i recipijenta poznata je kod nas iz danilske (Smilčić), a u Slovačkoj iz lužijanske kulture (Abraham) — u obadva prostora radi se o figuri medvjeda. Brezovljanski je primjerak, međutim, vrlo stiliziran i predstavlja lako moguće samo jedan dekorativni predmet[157].

Litički materijal je posve standardan i ne pokazuje nikakve vlastite osobine. Zastupljene su pljosnate polirane sjekire, mali kalupasti klinovi i uobičajeni asortiman cijepanih litičkih proizvoda. Kod ovih potonjih dominira krupnozrnasti kamen, dok je kvalitetni kremen slabije zastupljen. Sjekire s bušenom rupom nisu nađene[158]. Kao što je već ranije rečeno, predmeti od kosti nisu nađeni. Time bi bio iscrpljen pregled materijalne kulture brezovljanske manifestacije.

BREZOVLJANSKI STIL I PROBLEM PORIJEKLA BREZOVLJANSKOG TIPA

Opća oznaka brezovljanskog kulturnog faciesa ukazuje na pripadnost sopotskoj kulturi, ali u širem smislu. Pretežni dio oblika očito je sopotskog porijekla, ali su ti oblici pod utjecajem korenovskog supstrata prilagođeni lokalnoj tradiciji. Stoga su klasični, oštro prelomljeni bikonični oblici ovdje u manjini. Korenovski način ukrašavanja potpuno je nestao, ali ni sopotski rovašeni i duborezni stil nije ovdje uhvatio korijena. Vlastiti dekorativni izraz, zasnovan na efektu pečenja, dakle, isključivo na tehnološkom postupku, u starčevačkoj je kulturi bio apsolutno beznačajan, a u korenovskoj posve sporedan; naravno, ovdje se ne misli na rezultate loše tehnologije, nego na namjerno izazvane mrljaste efekte. Ukrašavanje grubog posuđa samo se jednim dijelom oslanja na tradicije Međuriječja, ali vlastiti izraz ima mnogo rezonanci u moravskoj oblasti, kako u moravsko-lengyelskoj kulturi, tako i ubodnotrakastoj keramici (Stichband). Crveno crusted-slikanje, također, pokazuje srednjoevropske normative. Vidimo najednom da se područje sjeverozapadne Hrvatske otvorilo drugi put prema zapadnim regionima Karpatske kotline — u tome treba tražiti razloge i već uhodanim vezama u tim relacijama, koje je uspostavila korenovska kultura, ali i sopotskoj ekspanziji u taj prostor.

Sumarno rečeno — brezovljanska je manifestacija rezultat sopotizacije korenovskog supstrata u vremenu kada je sopotska kultura započela svoje ekspanzivne pohode. No, populacijski kapacitet sopotske penetracije prema zapadu očigledno je bio preslab da to područje integrira u uniformne normative klasične sopotske kulture; ovdje je došlo do rav-

[157] Š. Batović, 1969, T. VII/3; Novotný, 1962, str. 75. i d.; sl. 9/1; prilog 1—2; T. XLII/1; XLIII — iz Abrahama potječu dvije gotovo identične figure. Brezovljani: S. Dimitrijević, 1977, T. 9/7.

[158] S. Dimitrijević, 1977, sl. 11.

noteže između obje komponente: starosjedilačke i nove. Postanak brezovljanskog faciesa bio je zacijelo jedan miran proces u kojemu nije došlo ni do sukoba dviju populacija, a ni do sukoba ideja. U vremenu kada su sve linearnokeramičke kulture bile historijski prevazidene i osuđene na odumiranje, sopotski infiltrat omogućio je dalji život korenovskoj populaciji. Odbacivši tradicionalni dekorativni, trakasti sistem, ona se oslobodila arhaičnosti i preživjelosti, ona je usvojila ono što je najlakše mogla integrirati. Nove ideje usvojene su u jednom prihvatljivom obliku, ali je s tom simbiozom, ipak, izgubljeno nešto bitno — izgubljen je linearni individualitet, koji je bio osuđen da nestane. Bez velikih, dramatičnih i burnih dogadaja dobili smo na srednjoevropskoj kulturnoj sceni jednu novu manifestaciju koja se iskazuje kao autonomna pojava u sklopu sopotske kulture. Ona je stoga i dobila adekvatnu oznaku: brezovljanski tip sopotske kulture. Ako bi se na jedan manje arheološki način htjela definirati suština nove pojave, onda bi se moglo reći da je to jedna, po svojim životnim navikama, arhaična pojava, jer ona, živeći u zemunicnim i jamskim kompleksima, živi na jedan nesuvremen način — ona živi kako je živjela i njena prethodnica: korenovska kultura. Ako bi tu pojavu trebalo opisati s keramografskih aspekata, onda bi se moglo reći da je smireni i jednostavni oblikovni i dekorativni dizajn ove manifestacije vjerovatno odraz smirenog i nedramatičnog procesa u kojemu je ta kultura nastala.

BREZOVLJANSKI TIP U SVOM VREMENU I PROSTORU

U globalnom smislu je život brezovljanskog tipa, kako je već ranije rečeno, limitiran u prostor između korenovske manifestacije i III stupnja klasične sopotske kulture. Pobliže vremenske relacije moći će se dobiti iz parametara koji će biti izloženi u slijedećem odjeljku ovog poglavlja.

A. BREZOVLJANSKI TIP PREMA KLASIČNOJ SOPOTSKOJ KULTURI

Otkopani segment brezovljanskog naselja odrazio je, kako je već istaknuto, samo jednu etapu u razvoju ove manifestacije. To nije najranija etapa, ali nije ni kasna; ni rana, ni kasna faza ovog tipa zasada nisu poznate. Datacije koje budu ovdje predložene odnose se, prije svega, na istraženi segment naselja, a on, kao i svaki jamski kompleks, nije bio dugog života.

Sopotski oblici klasičnog tipa koji se pojavljuju u Brezovljanima imaju mahom arhaičniju fizionomiju — to se odnosi na oblike nogu kod posuda na nozi, S-profilaciju kod jednog dijela bikoničnih terina i lončića,

kao i oblike protoma i protomskih aplikacija. Kada se kaže »arhaične«, onda se u ovom slučaju misli, prije svega, na vrijeme I-B-stupnja sopotske kulture, koje je očigledno bilo polazište u sopotizaciji ovog prostora. No, ima i znatnih podudarnosti i s ranijim odsjekom Sopota II (Otok B, Vinkovci-Ervenica), pa će se sam istraženi segment naselja najvjerovatnije trebati datirati u vrijeme ranog II stupnja[159]. U Brezovljanima još nema probušenih nogu, koje u klasičnoj sopotskoj kulturi dolaze u razvijenom II stupnju, no nema ni trakastih vinčoidnih ukrasa, koji bi, bez sumnje, olakšali datiranje.

Sama brezovljanska kultura počela je ranije od života istraženog segmenta naselja, egzistencija brezovljanske manifestacije zacijelo pada već pod konac I-B stupnja sopotske kulture. Život ove pojave trajao bi, prema tome, od kraja I-B-stupnja do pojave III stupnja sopotske kulture, tj. do ponovne sopotske ekspanzije u ovaj prostor. To znači da se vrijeme razvijene brezovljanske manifestacije poklapa s trajanjem II stupnja klasične sopotske kulture.

B. BREZOVLJANSKI TIP PREMA SOPOT-BICSKE-TIPU

Brezovljanski tip povezuje s Bicske-tipom nekoliko izrazitih zajedničkih osobina: mrljasta keramika, crveno slikanje, identični oblici jednog dijela zdjela i protomske aplikacije, te srodnosti, tačnije rečeno, identičnosti ne ukazuju samo na isti vremenski horizont, nego i na složeniju sliku Bicske-tipa od one koju smo dosada imali pred sobom[160]. Bicske-tip sopotske kulture nije, naime, ujedinio samo elemente klasične sopotske kulture, »obogaćene« vinčoidnim elementima (u stilu Ervenica-Samatovci) s nekim lokalnim transdanubijskim osobinama, nego i one brezovljanskog faciesa. Time se kontakti Međuriječja i Transdanubije učvršćuju, da bi nastupom eneolita i lasinjske kulture tvorili zajedništvo u kulturnom i prostornom smislu. Crveno slikanje, koje Sopot-Bicske-tip aplicira u većoj mjeri od Brezovljana, ukazuje na tradiciju preuzetu od Zseliz-kulture; prisustvo crvenog slikanja i u II stupnju klasične sopotske kulture rezultat je povratnog djelovanja u odnosu Međuriječja i Transdanubije. Brezovljani po svojoj fizionomiji, možda čak više od Bicske-tipa, nose u sebi osobine protolengyelskog karaktera. Ta se uloga, međutim, nije uspjela eksponirati na tlu Međuriječja, ali se nesumnjivo re-

---

[159] Sopot I-B: S. Dimitrijević, 1968, T. III/6, 7; IV/6; VII/9, 12.
Sopot I-B/II: o.c. sl. 11/3.
Sopot II: o.c. sl. 12/11, 12; T. V/5; VI/10–13 (ovdje vidimo vrlo dobre podudarnosti s brezovljanskom profilacijom — rani Sopot II); IX/3, 7.

[160] Sopot-Bicske: N. Kalicz-J. Makkay, 1972b; flekava keramika: o.c. sl. 3/3, 4; 4/1, 2; 5/3; protomske aplikacije: sl. 3/8; 6/20, 21 (usporedi s S. Dimitrijević, 1977, T. 6/9 i 7/11); brezovljanski način profilacije: sl. 5/8, 23, 26, 28, 6/4, 12, 13, 14.

flektirala na prostor jugozapadnog dijela Karpatske kotline. U tom svjetlu treba gledati i odnose Brezovljana s moravskim prostorom.

C. BREZOVLJANI — MORAVSKA — JUGOZAPADNA SLOVAČKA

Već su pri dosadašnjim razmatranjima spomenute neke dodirne tačke brezovljanskog faciesa s moravskim prostorom, napose u oblasti ukrašavanja grubog posuda, te povodom ruke jedne statuete. Napose je apostrofiran jedan primjerak bikonične posude grube izrade, koji načinom ukrašavanja posve odgovara normativima ubodnotrakaste keramike (Stichbandkeramik). Te relacije imaju, međutim, daleko čvršći oslonac u faktičnim kronološkim pokazateljima: u jami 3 (istočni segment zemuničnog objekta 3/4), u južnoj komori, naden je na dubini od 0,81 m od o-linije (linija pada terena) jedan ulomak importirane »Stichbandkeramike«. Fragment bi tipološki odgovarao II stupnju ove manifestacije u sistemu Marije Stekle (Steklá). V. Podborský, međutim, ističe da na većini nalazišta II faze ubodnotrakaste keramike dolazi i materijal III faze i da je tipološko razlikovanje ove dvije faze češće otežano. Po njemu se nalazi II/III faze ubodnotrakaste keramike mogu u smislu importa pratiti do u II stupanj moravsko-lengyelske kulture[161]. Na ovaj način postoje dvije mogućnosti paraleliziranja: Brezovljani—Stichband II — moravko-lengyelska I ili Brezovljani—Stichband II — protomoravski horizont (= Lužianky). Druga solucija se u današnjim okolnostima čini vjerovatnijom. No, kako je brezovljanska manifestacija nesumnjivo trajala tokom čitavog II stupnja sopotske kulture, morala je ona biti istovremena i sa I, a možda i sa početkom II stupnja moravsko-lengyelske kulture (moravska slikana keramika — MBK).

Brezovljanski je facies nesumnjivo vršio jak utjecaj i na dijelove Međuriječja, koji su ležali zapadnije od gorskog sklopa Medvednica — Kalnik, ali postoje realne mogućnosti i za očekivanje fizičkog prisustva brezovljanskog tipa u tom prostoru.

Brezovljanski tip je imao znatnih srodnosti i s panonskim prostorom iza Dunava, tj. u Slovačkoj, misli se pri tome na lužijansku kulturu, ne samo zbog arhitektonske kompozicije slikanog uzorka u Brezovljanima, koji ima znatnih podudarnosti s lužijanskim stilom, ili zbog životinjske figure s recipijentom — nego prije svega zbog podudarnosti u keramografskom oblikovanju. Lužianky su nosilac umekšane bikonične, dakle S profilacije, pa je na te okolnosti ukazano pri razmatranju odnosa klasične

[161] S. Dimitrijević, 1977, T. 7/7; M. Steklá, 1959, str. 218. i. d.; sl. 96—100; sl. 96/7 — usp. s citiranim nalazom iz Brezovljana.
V. Podborský, 1970, str. 242. i d. (za odnos II i III stupnja vidi str. 244 — lijevu kolonu); T. XIII (nalazi II stupnja) — usporedi ove nalaze s ulomkom iz Brezovljana.

sopotske kulture s tim prostorom. Lužianky, kao i Bicske, rezultat su procesa sopotizacije zapadnopanonskog prostora; to je isti talas sopotizacije koji je zahvatio i zapadnije dijelove Međuriječja: Brezovljani, Bicske i Lužianky nastali su u isto vrijeme i istim povodom. Različitosti se iskazuju kako zbog različitih supstrata, tako i zbog različitog intenziteta sopotske ekspanzije. No, srodnosti su daleko jače eksponirane od različitosti, a sve tri manifestacije ujedinjuje protolengyelski karakter u jednu širu kulturnu zajednicu[162].

Kronološke relacije s ostalim pojavama sjevernog i zapadnog Balkana, te Karpatske kotline, iskazuju se posredstvom veza koje su ovdje opisane, pa neće biti potrebe da se ulazi u detaljnije odnose s kulturama koje u životu brezovljanske populacije nisu igrale vidniju ulogu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O BREZOVLJANSKOM TIPU SOPOTSKE KULTURE

Brezovljanski tip je — jednako kao i korenovska kultura — jedna specifična pojava tla sjeverozapadne Hrvatske, tj. onog dijela Međuriječja, koji čini prelaznu zonu između srednje i zapadne zone ovog prostora. No, dok je korenovska manifestacija, bar se tako čini, bila prilično zatvorena, njene veze s ostalim prostorima linearne keramike vjerovatno su bile uslovljene prije identičnim razvojnim putevima, nego neposrednim komuniciranjem, pa se dobiva utisak da brezovljanski facies prezentira jednu vrlo komunikativnu kulturnu pojavu. Na jednoj strani se iskazuju veze s istočnijim zonama Međuriječja, tj. s klasičnom sopotskom kulturom, s kojom brezovljanski facies vezuju krvne srodnosti, na drugoj, široko komuniciranje s čitavim zapadnim prostorom Karpatske kotline. Međutim, ne treba smetnuti s uma da je to komuniciranje, prije svega, omogućila sopotska ekspanzija, koja te oblasti kulturno, bar za neko vrijeme, integrira u jednu, doduše kratkotrajnu, ali ipak — zajednicu. Veze koje je korenovska kultura imala sa zapadnopanonskim prostorom zbog svoje genetske veze s kulturama linearnog kompleksa sada dobijaju na širini i dubini; međutim, činjenica je da sopotizacija sjeverozapadne Hrvatske veze u tom pravcu nije ukočila, nego još više razmahala.

Postanak brezovljanske manifestacije treba zahvaliti jednom pomirljivom susretu dvije suprotne kulture; možda je to igra slučaja, a možda i nije. Jer, sopotska ekspanzija prema zapadu i sjeverozapadu »pogodila« je pravi čas, čas kada su lokalne trakastokeramičke kulture bile historijski i biološki iscrpljene i prevaziđene. U tako idealnom trenutku je jedna »mala«

---

[162] Lužianky: B. Novotný, 1962. O odnosu klasične sopotske i lužijanske kulture bilo je govora u poglavlju o sopotskoj kulturi. Vidi također: J. Pavúk, 1976, str. 38. i d.

kultura uspjela preobraziti jedan veliki prostor, čitav jedan svijet — tu je teško vjerovati da je riječ o pukom slučaju. Korenovsku je populaciju sopotska transfuzija spasila od umiranja, a simbioza staroga i novoga dala je jedan novi izdanak. Brezovljanski facies se pokazao vjeran tradiciji, ali neobično vitalan i komunikativan. Njegova jednostavna ostvarenja prijatna su oku, a tehnološke inovacije prijatne saznanju da se u ovom prostoru iskazuje nešto osebujno i samosvojno.

KLASIČNA SOPOTSKA KULTURA (STUPANJ III) U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ

Istraženost klasične sopotske kulture na tlu sjeverozapadne Hrvatske, unatoč tome što su prvi nalazi ove manifestacije dospjeli u Arheološki muzej u Zagrebu još 1913. god. (Tkalec), nije još ni u početnom stadiju. Fizionomija ove razvojne etape neolita sjeverozapadne Hrvatske još je manje iskazana materijalnom ostavštinom nego kod starčevačke kulture tog istog prostora. Kada bi se, naime, kasnosopotski facies morao determinirati na temelju nalaza iz tog prostora, onda bi se o njemu znalo vrlo malo. Slika sopotske kulture III stupnja iskazuje se isključivo preko nalaza iz slavonsko-sremskog područja.

Klasična sopotska kultura III stupnja smijenila je brezovljanski tip iste te kulture. To znači da je došlo do ponovne sopotizacije ovog prostora, odnosno do drugog talasa sopotske ekspanzije, kojom je regionalni sopotsko-brezovljanski facies usklađen s životnim i produkcionim normativima klasične sopotske kulture. To je zacijelo bio opet jedan miran proces, proces koji je čak mogao trajati i duže vremena, dakle, postupno. To danas nije moguće jasno odrediti, jer pokazatelja ima daleko premalo. Od nesumnjivih naselja ovog horizonta mogu se pobrojati samo *Tkalec (Ciglana)* i *Letičani* (šuma *Bukvik)*, te »Wasserburg« *Naraj u Bedeniku* (kod Velike Pisanice). Neka druga naselja, kao *Beketinec* (njiva Nikole Baburka) ili *Orovački vinogradi*, teško je na temelju malobrojnih nalaza opredijeliti bilo brezovljanskom, bilo klasičnom sopotskom faciesu. Poznavanje ovog horizonta od 1961. god. naovamo nije se zapravo gotovo uopće izmijenilo[163].

Nastupom klasične sopotske kulture u ovaj prostor dolazi do pojave šupljih i punih, ovalno perforiranih nogu od kupa na nozi, apliciranja klasičnog rovašenja, upotrebe vedra s kljunastim izljevom — te u uz ove sopotske — i do pojave oblika zdjela tipičnih za horizont Vinče D-2, kakve se inače javljaju i na samom Sopotu. Ovaj potonji oblik će potom postati vodeći oblik u keramici lasinjske kulture. Neke tradicionalne veze

[163] S. Dimitrijević, 1961, str. 18. i d.; S. Dimitrijević, 1977.

i kulturna prožimanja, koja je gajila brezovljanska manifestacija, i dalje su prisutne. Tako se na unutrašnjoj strani recipijenta od ulomka kupe na nozi iz Letičana vidi jedna lokalna varijanta »Stichband« ukrasa, nesumnjiv refleks veza s moravskim tlom[164].

Prisutnost klasične sopotske kulture u ovom prostoru ima daleko veći značaj u relacijama zbivanja koja će usloviti odumiranje sopotske, kao i svih susjednih kasnoneolitskih kultura. Sopotsku će kulturu ovdje smijeniti lasinjska kultura, ali će lasinjska kultura smijeniti i kasnovinčansku kulturu u sjeveroistočnoj Bosni, sopotsku u srednjoj i zapadnoj Slavoniji, te u centralnom dijelu sjeverne Bosne, lengyelsku kulturu u Transdanubiji, a alpsko-lengyelsku u kontinentalnoj Sloveniji. Kako je prostor sjeverozapadne Hrvatske bitan dio lasinjske jezgre, prisutnost kasnosopotske kulture na ovom tlu iskazuje je kao jednu od primarnih protolasinjskih komponenata. Stoga bi istraživanje Letičana, naselja na kojemu je prisutna i kasnosopotska i ranolasinjska kultura, možda moglo dati nekih jasnijih indikacija o karakteru tog prelaznog razdoblja, iako sam lokalitet zbog šumskog pokrivača ne bi bio osobito prikladan za istraživanje[165].

ALPSKO-LENGYELSKA KULTURA

Alpsko-lengyelska kultura posve je nova kulturna pojava; ona je u svijet arheološke literature stupila 1975. god., dakle, nešto ranije od brezovljanske manifestacije — zahvaljujući Paoli Korošec. P. Korošec je, objavljujući rezultate arheoloških istraživanja *Ajdovske jame* kod Nemške Vasi (nedaleko od Brežica, odnosno od Krškog), koja su izvedena 1967. god., prikazala i jedan napose zanimljiv skup nalaza iz najstarijeg horizonta ovog višeslojnog špiljskog staništa. Četiri stratuma ovog lokaliteta dala bi slijedeću sliku:

a. *horizont IV* — 1,90 — cca 1,70/1,60 m — alpsko-lengyelska kultura;
b. *horizont III/dolje* — 1,60 — 1,50 m — lasinjska kultura, stupanj I;
c. *horizont III/gore* — 1,35 — cca 1,25 — Lasinja II-A, raniji horizont;
d. *horizont II* — 1,20 — 1,10 m — Lasinja II-A, kasni horizont;
e. *horizont I* — 0,98 — 0,70 m — Lasinja II-B i kostolački import.[166]

Ukupan zbir nalaza koji potječu s baze kulturnog sloja u Ajdovskoj jami (kota 1,90 m) vrlo je malen, danas se raspolaže sa svega pet-šest ti-

[164] Nalazi: S. Dimitrijević, 1961, T. IV; S. Dimitrijević. 1977, T. 10.
Ulomak kupe na nozi iz Letičana: S. Dimitrijević, 1961, str. 20 (i bilješka 20); T. IV/23; S. Dimitrijević, 1977, T. 10/10.

[165] Nalazi iz Letičana sopotske i lasinjske kulture: S. Dimitrijević, 1961, T. IV; VIII/46—51.

[166] P. Korošec, 1975, str. 173 i d.; ovdje su označene samo kote baza pojedinih horizonata. Stratigrafija koju smo ovdje prikazali djelomično je modificirana varijanta one od P. Korošec. Stratigrafska slika odudara diobom stratuma III u dva horizonta — i sami nalazi, kako ih je objavila P. Korošec, grupirani su na takav način.

pičnijih predmeta, ali unatoč tome čini se prilično jasnim da pred sobom imamo jednu novu kulturnu manifestaciju na tlu sjeverozapadne Jugoslavije, manifestaciju neosporno lengyelskog duha, pa je stoga ovdje i determinirana kao alpsko-lengyelska kultura. Bio bi to terminološki pandan moravsko-lengyelskoj kulturi, s kojom će ovu našu manifestaciju, kako se čini, povezivati direktne veze, kako je to Paola Korošec ispravno konstatirala[167]. Treba, međutim, naglasiti, da se pod pojmom alpsko-lengyelska kultura, kakav će biti obrazložen na ovom mjestu, misli zaista na jednu lengyelsku manifestaciju, a ni u kojem slučaju na tzv. alpski facies lengyelske kulture pod kojim je Josip Korošec (i zastupnici njegovih stavova) mislio na pojavu koja je determinirana kao lasinjska kultura.

U maloj kolekciji nalaza IV horizonta Ajdovske jame ističu se dvije fragmentirane posude na visokoj, cilindričnoj i šupljoj nozi — u jednom je to slučaju kupa, u drugom zdjela na nozi. Jedan visoki bikonični lonac, mekane, izvijene profilacije, oblikovan je u duhu III stupnja MBK (moravske slikane, odnosno moravsko-lengyelske kulture). Glinena kašika ukazuje na klasični lengyelski oblik. Slikanje je vidljivo na dva primjerka u prepoznatljivijim oblicima. Na jednom predmetu se vide horizontalne, vrlo široke zone slikane bijelom bojom, na drugome je preko crvene, slikane osnove slikan uzorak u krem boji — uzorak je krivolinijski i pokazuje izvjesne tendencije k apstraktnoj dekoraciji. Jedna od posuda na nozi — kupa na nozi — bila je također oslikana crvenom prevlakom na kojoj se vide tragovi bijelog slikanja, zdjela na nozi je bila i s unutrašnje i s vanjske strane prevučena crvenom bojom, crvenom bojom je bila prevučena i visoka bikonična posuda. Sve su posude bile oksidaciono pečene i imaju ciglastocrven presjek, dio njih ima i poliranu prevlaku.[168] Paola Korošec je taj horizont sinhronizirala s I stupnjem MBK, no to se ne čini prihvatljivim — manje zbog oblika, koji će imati više dodira s III stupnjem MBK, koliko zbog načina slikanja. Slikanje je, naime, u Ajdovskoj jami IV pastozno izvedeno, dakle, u tipičnoj crusted-maniri, debelim namazima koji se lako skidaju. Taj način slikanja nije tipičan za prva dva stupnja MBK, nego tek za III stupanj. Nalazi Ajdovskog faciesa se mogu, prema tome, sinhronizirati s III stupnjem moravsko-lengyelske kulture (MBK)[169].

Nalazi iz IV horizonta Ajdovske jame prezentiraju jedan regionalni facies lengyelske kulture zapadnog tipa. Nalazi o kojima je riječ nemaju tipične plastične aplikacije moravsko-lengyelske kulture, a slikanje pokazuje, unatoč prisutnosti nalaza u zatvorenom (špiljskom) prostoru, koji nudi bolje uvjete prirodne konzervacije, slab tehnički kvalitet, a i odudaranje od vrlo složenog likovnog izraza moravskog tipa. Po svom geograf-

[167] O.c. str. 180 (još jasnije u rezimeu — str. 209).

[168] O.c. str. 173; keramički proizvodi: T. III/3; V/1; VI/1; IX/1; XII/1; sl. 5(?) — vidi kataloške podatke za citirane nalaze, str. 202. i d.

[169] Vidi bilješku 65. V. Podborský, 1970, str. 263, i d.; 267. i 268 (o slikanju); J. Lichardus, 1974, str. 34.

skom prisustvu nalazi iz Slovenije čine krajnju južnu periferiju lengyelskog kompleksa; oni preko rijeke Sutle i Mure zacijelo imaju srodnosti sa štajerskim prostorom Austrije, koji u tom smislu također nije jasno definiran. No sama po sebi činjenica o prisustvu jedne lengyelske ili bar lengyeloidne manifestacije tako duboko na jugu ovog kompleksa daje nade da će u doglednoj budućnosti i ta pojava — kada bude dokumentirana s više nalaza — imati svoje, jače izražene, regionalne osobenosti. Ukoliko se jednog dana pokaže da je i u slovenskom Posavlju prisutna brezovljanska manifestacija, onda će možda i postanak ove lokalne lengyelske kulture biti moguće jasnije prikazati — danas se, međutim, o tom problemu ne može reći ništa određenije.

Alpsko-lengyelska kultura je četvrta protolasinjska manifestacija; ona uz vinčansku, sopotsku i zengövárkonysko-lengyelsku kulturu čini neposrednu osnovu ranolasinjskoj kulturi; iz stratigrafije Ajdovske jame proizlazi to najuvjerljivije, pa će se to nalazište iskazati značajnim i u tom smislu.

ZAKLJUČAK

Zapadne zone sjeverne Jugoslavije, unatoč jakom zaostajanju za tempom istraživanja ostalih jugoslavenskih regiona, moguće je danas, ipak, prikazati u okvirima koji dozvoljavaju jasnije definiranje krivulje kulturnih kretanja. Kada se kaže krivulje, onda se, prije svega, misli na različita priklanjanja — jednom balkanskom, drugi put srednjoevropskom, treći put kompromisnom, četvrti put opet balkanskom ishodištu. Naravno, pri tome treba uzeti u obzir tlo sjeverozapadne Hrvatske — jer ovaj region kao da čini graničnu ili prelaznu zonu između dva neolitska svijeta, jednog balkanskog, koji se općenito naziva starčevačkim, pa onda balkansko-anadolskim kompleksom, te drugog svijeta — onog linearne keramike, pa potom lengyelskih kultura. Ali i taj drugi »svijet«, primarno vezan uz panonsko tlo, u svom je postanku u obje ključne genetske etape bio uslovljen primanjem infiltrata od strane kultura koje su bile nastale u krilu balkanskog prostora: starčevačke, zajedno sa svim što je iz njenog krila proisteklo, te vinčanske kulture i svim onim što je taj vitalni i ekspanzivni organizam unio u balkanski i panonski prostor. Jedna od osobina tla sjeverozapadne Hrvatske, kao tranzitne kulturne zone, jeste primanje noviteta bez velikih, burnih ili dramatičnih potresa. Kulture se smjenjuju na takav način da je u prelaznim etapama između dvije pojave gotovo nemoguće reći što je čije. U miješanju ideja i poimanja postupno jedan individualitet prelazi u drugi. Mirno i postupno nastaje nešto novo, raste, opada i ponovo nastaje jedno razdoblje prelaza u slijedeći kulturni skok. To je zaista jedna lagana krivulja uspona, stagnacija i padova, radanja, bivstvo-

vanja i prerastanja u nešto drugo, kao u nekoj indijskoj mitologiji, jer faktične smrti — kao da nema. Svaka kultura ovog prostora nastavlja živjeti u kulturi koja je smjenjuje. I ta krivulja života, s rađanjima, a bez stvarne smrti, bez velikih amplituda, čini nešto što djeluje smireno, kao svijet koji će živjeti vječno i nema razloga da se boji sutrašnjice. Ta smirenost ima nečeg posebnog u sebi, nečeg gotovo nestvarnog, jer ona je slika svijeta bez mržnje, a to je najnestvarniji svijet od svih svjetova.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Jedna grupa aspekata o životu neolitskih kultura ostavljena je za razmatranja na kraju ovog teksta. Dva su razloga tome: jedan je u tome što se elementi duhovnog, privrednog i društvenog života u tolikoj mjeri isprepliću, u tolikoj su mjeri jedno opće zajedništvo, da se, opisujući bilo koju od ovih kategorija za jednu kulturu, odmah javljaju i parametri za čitav skup kultura u tom prostoru. Drugi je razlog tome što je ukupan zbir realnih pokazatelja prilično oskudan, pa je besmisleno na temelju malobrojnih podataka praviti velike rasprave. Čini se stoga da će prikaz podataka o duhovnom, privrednom i društvenom životu na jednom mjestu, u obliku jedne opće sinteze — biti prihvatljiviji i razumljiviji, pogotovo što se ti elementi u prostoru Međuriječja ne mogu dijeliti od onih na sjevernom Balkanu i u Panonskoj nizini.

DUHOVNI ŽIVOT

Duhovna kultura neolitskog čovjeka u prostoru Međuriječja determinirana je iz »prve ruke« jedino statuetama, koje se mogu općenito tretirati kao idoloplastika. Broj tih statueta je izuzetno malen: starčevačka i korenovska kultura nisu dale ni jedan, brezovljanska manifestacija samo ruku jedne statuete, a sopotska je kultura dala nekolicinu statueta — od kojih je samo jedna sa sačuvanom glavom (Sopot), a dvije su nešto bolje sačuvane, ali bez glave (Bapska i Samatovci). No, i kada bi bilo više statueta, ne bi se moglo zalaziti dublje u probleme religijskog svijeta tog vremena. Jer, statuete same za sebe govore jedino to da je u upotrebi bilo

u glinenom materijalu »otjelovljeno« božanstvo koje se najopćenitije tretira kao »magna mater«, »pramajka« ili »božanstvo plodnosti«. Kod svih seoskih, primarno zemljoradničkih kultura, taj je običaj napose čest, ali u svom predočavanju — izuzev čisto likovnih osebujnosti — prilično uniforman. Sve što se još može reći, to je da sopotske statuete predstavljaju nešto primitivniju varijantu vinčanskih figura, a da brezovljanska ruka liči na moravske statuete, ali da bi od njih trebalo da bude starija.

Problem životinjskih statueta nije jednostavno objasniti, jer dio njih je zacijelo predstavljao igračke, jedan dio je mogao imati neku ulogu u animističkim obredima (nikako totemističkim, jer totemizam u ovom prostoru izgleda da nije nikada postojao), no to nije dokazivo.

Duhovni život zemljoradnika neolitskog vremena morao se kretati oko žetve, a manjim dijelom oko stoke, jer stočarstvo je u to vrijeme samo prateća proizvodna djelatnost. Kada u eneolitu i napose ranom brončanom dobu stočarstvo bude dominantna ekonomska kategorija, onda će se već iskazati i složeniji religijski život. Kako nema indicija za postojanje hramskih objekata, morao se obredni ritual odvijati na otvorenom prostoru, vjerovatno na trgu sela ili u samom polju. Na žalost, nema ni takvih ritualnih predmeta koji bi mogli sugerirati svećeničku funkciju. Možda bi jedino figurica zmije od kamena iz Malog Korenova mogla simbolizirati zvanje žreca, prije svega, kao simbol mudrosti i proničljivosti — jer zmiji se kod primitivnih naroda obično pripisuju takva svojstva.[170]

Kulture Međuriječja u duhovnom životu bez sumnje su nalazile inspiracije u krilu vinčanske kulture; to će potvrditi i vinčoidni oblici sopotskih žrtvenika. Stoga se može vjerovati da se saznanja koja crpimo s vinčanskog tla mogu dobrim dijelom primijeniti i na prostor Međuriječja.

EKONOMIKA

Sve neolitske kulture citiranog prostora su klasične zemljoradničke kulture. Uz seoska naselja nalazila su se polja, a motičarska obrada uopće nije postavljala pitanje vlasništva nad zemljom. Jer, zemlje se na taj način moglo obraditi malo, a količina posjeda je zavisila o veličini i fizičkoj snazi porodične zajednice: u vlasništvu jedne porodične zajednice je moglo biti zemlje onoliko koliko se moglo obraditi, ono što nije bilo obrađeno — nije bilo ničije. Krivo je, prema tome, vjerovati da je potreba za zemljom izazivala pokrete populacija, sukobe ili neke slične probleme. Pitanje posjeda u punom smislu tog pojma nastupit će tek s ratarskom zemljoradnjom, a ta će u Podunavlju doći tek s dolaskom keltskih popu-

[170] Vidi Š. Batović (u ovoj knjizi) o kultu zmije u hvarskoj kulturi.

lacija. To ne znači, međutim, da jedna rodovska zajednica nije imala svoj životni prostor, svoj teritorij, ali on nije uslovljen zemljoradničkom ekonomikom, nego drugim faktorima. O upotrebi pšenice ima faktičnih dokaza — iskopavanjem u Otoku 1970. god. otkriveno je ispod poda jedne kasnosopotske kuće jedno manje spremište (jama ili ambar) sa 4—5 kg ugljenisane pšenice; prema preliminarnoj analizi radilo bi se o vrsti Triticum aestivum (L.) Thell. ssp. vulgare (Vill.) MK.[171]

Na sopotskim naseljima, napose u Vinkovcima i okolini, koja je najbolje istražena, vrlo su česti nalazi žrvnjeva i ribalica. Žrvnjevi su veličine i do 0,5 m u dužinu, ovalnog oblika i sedlasto udubljeni na radnoj površini. Nalazi su najčešći na samom Sopotu i naselju Ervenica—Trbušanci, zatim u Otoku i drugim naseljima ove zone. Kao što je već ranije rečeno, treba razbiti tradicionalnu famu da su kalupasti klinovi zemljoradničko oruđe, tj. — motika. Kalupasti klinovi (Schuhleistenkeile) oruda su za površinsku obradu drveta (blanjalice i dlijeta), o čemu je već dovoljno rečeno u poglavlju o sopotskoj kulturi. Kao motike su najvjerovatnije služili pljosnati, grubo obrađeni, komadi kamena, obično škriljastog sustava, te koštani predmeti sličnog izgleda (mahom izrađeni od jelenjih rogova).

Drugu značajnu ekonomsku kategoriju čini stočarstvo. Prvi egzaktni pokazatelji za ekonomiku ishrane sa starčevačkih i vinčanskih naselja u Srbiji unijeli su značajne korekture dosada uobičajenih shvatanja. Pokazalo se da lov igra posve sporednu ulogu u prehrani, a da u stočarstvu dominira govedarstvo kao primarna komponenta. Slijedila bi grupa stoke sitnog zuba (ovca-koza), dok bi svinjogojstvo bilo od relativno malenog značaja[172].

Ovi pokazatelji će se moći zacijelo primijeniti i na područje Međuriječja — za starčevačku, vinčansku i sopotsku kulturu. Na sopotskim naseljima česti su nalazi rogova i kostiju cervida, pa nije isključeno da se lovna kategorija iskaže nešto jačom nego npr. u Divostinu. Na svim sopotskim naseljima nalaze se velike količine utega za ribarske mreže; to se napose odnosi na »Wasserburgove«, kao što su sam Sopot, Otok i srodna naselja. Mrežarski ribolov je bio pretežno usmjeren na lov ciprinidne ribe (šaran i srodne vrste). Lovilo se i harpunom i ostima, napose u barovitim plićacima — također, prije svega, šaran (Herrmannov vinograd), a velikim koštanim udicama krupnija riba (vjerovatno som).

U domaćoj proizvodnji — osim keramičkih predmeta i ostalih utilitarnih izrađevina — znatnu komponentu predstavlja i tekstilna pro-

[171] Analizu je izvršio Institut za genetiku i uzgoj biljki Kraljevskog agrikulturnog koledža u Uppsali, Švedska, na molbu dipl. ing. agronomije Antuna Mirkovića iz Vinkovaca. Izvještaj je upućen pismom od 17. XII 1976. koje je potpisao James Mac Key. Ing. A. Mirkoviću se zahvaljujem na kopiji pisma.

[172] S. Bökönyi u D. Srejović, 1969, str. 224. i 225.
McPherron-D. Srejović, 1971, str. 224, i 225. Vidi također: A. Benac, (str. 385 u ovoj knjizi).

dukcija. Pored brojnih utega za tkalačke stanove i preslice, te kalemova za predivo, potječe iz gornjeg stratuma Bapske i jedan petrificirani komadić tekstila (na sjekiri), koji pokazuje fakturu identičnu grubom seljačkom platnu (Vinča D).

Trgovina u lokalnim razmjerima pojavila se na kulturnoj sceni Međuriječja još u vrijeme paleolita; nabavljale su se različite vrste kremena kojih nema na mjestu izrade. Takav način ograničene razmjene traje tokom svih litičkih kultura i on nema nekog većeg značaja, jer se odvija unutar jedne kulturne, odnosno plemenske grupacije. Prva prisutnost jedne stijene, importirane s veće distance, jeste opsidijan, koji se u Vinkovcima nalazi na kasnostarčevačkim naseljima i staništima (Tržnica i Pjeskana). Opsidijan je vjerovatno služio za izradu srpova, a dopremljen je najvjerovatnije iz Erdelja. U sopotskoj kulturi je opsidijan dosta čest, no jedno naselje — Samatovci — iskazuje se kao regionalni centar opsidijanske produkcije. Samatovci su dali vrlo veliku količinu jezgri i — za ovaj prostor — neobično veliku količinu malih sječiva. Ta su sječiva zacijelo također upotrebljavana za produkciju srpova, ali se ni jedno tijelo srpa (jelenov parožak sa žlijebom za ulaganje sječiva) nije sačuvalo. Druga kategorija importiranog materijala koji igra značajnu ulogu u sopotskoj kulturi jeste spondilus (Spondylus). Od ove školjke izrađivani su amuleti-privjesci, problem — radi li se o tada recentnom ili fosilnom spondilusu danas još nije zadovoljavajuće riješen[173]. Treća uvozna kategorija jeste crvena boja za slikanje posuđa, koja se nalazi i u Malom Korenovu, u Brezovljanima i sopotskim naseljima. Primjerci iz ovih naselja nisu analizirani, ali primjeri iz ČSSR-a pokazuju da se u pravilu radi o hematitu[174]. Starčevačka boja također nije analizirana. Metalnih nalaza zapadnije od Gomolave zasada nema, no ono što vrijedi za kasnovinčanski stratum Gomolave, tj. Vinču D, vrijedit će i za istovremeni horizont Bapske i Berendijevog vinograda u Vukovaru. Kada se govori o razmjeni dobara, onda naravno treba imati u vidu i keramičke produkte. Takva razmjena na relaciji Vinča—Sopot i obrnuto u Sremu je bila gotovo »svakodnevna« pojava. Bapska je više od drugih naselja bila otvorena prema importu ne samo sa sopotske nego i lengyelske i potiske strane. Za kontakte brezovljanskog faciesa važan je import ubodnotrakaste keramike (Stichbandkeramik) iz Moravske, jer otvara nove komunikacijske pravce. Pouzdane kontakte s mediteranskim prostorom od svih kultura iz Međuriječja ostvarila je jedino korenovska kultura (Smilčić).

U ekonomskim odnosima unutar jedne zajednice, međutim, nije bitno pobrojati sve proizvodne i trgovinske kategorije, nego je bitno utvrditi njihove međusobne odnose. Neolitska ekonomika Međuriječja zasni-

[173] Vidi: S. Vencl, 1959.
[174] K. Draždák, 1974.

vala se prvenstveno na zemljoradnji, a ne na stočarstvu — vjerovatno je to tako bilo i na svim ostalim neolitskim naseljima ove zemlje, gdje je ekološka situacija bila, bar približno, slična. Neolitska populacija tih regiona nije samo obična sjedilačka, nego dugotrajno sjedilačka — po svojim temeljnim životnim navikama. To se iskazuje moćnošću kulturnog sloja — od Vinče do Bapske i Sarvaša, to se pokazuje dugotrajnim bivstvovanjem na jednom mjestu koje se iskazuje horizontalnom stratigrafijom, kao u Korenovu i Brezovljanima. Život tokom niza generacija na jednom mjestu iskazuje takvu populaciju kao prevashodno zemljoradničku. Jer, kulture koje budu preferirale stočarsku privredu bit će mobilne i pokazat će samo kratkotrajne boravke na jednom mjestu. Imamo pred sobom klasične seoske kulture s minimalnom akumulacijom, pošto zemljoradnja nije akumulativna, a stočarstvo nije namijenjeno trgovini, nego služi za vlastitu ishranu. To nisu kulture koje žive u izobilju, one žive tako da bi mogle da žive i prežive. Tu nema velikih razlika između bogatih i siromašnih, jer to je još uvijek društvo ravnopravnih članova zajednice.

DRUŠTVENI POKAZATELJI

Prvu grupu relevantnih pokazatelja za društvene odnose pruža naseobinska slika neolitskih razdoblja prostora o kojemu je riječ, naravno ta slika u užem smislu usko je ovisna o površini iskopavanja izvedenog na pojedinim naseljima. Zasada takve elemente u većem opsegu pružaju jedino Vinkovci, zahvaljujući otkrivenim površinama od nekoliko hiljada kvadratnih metara. Starčevački naseobinski kompleks u Vinkovcima pokazuje sliku naselja otvorenog i rasutog tipa. Jedna porodična zajednica oblikuje svoj mikrorajon sa zemunicom kao centralnim objektom, te jamama i ognjištima (i eventualno i lončarskom pećі) kao pratećim objektima. Nekoliko desetaka metara dalje bit će drugi mikrorajon. Nakon napuštanja rajona, na rubove zemunice ili u njenoj neposrednoj blizini polažu se grobovi pokojnika, a porodica negdje drugdje oblikuje slični stambeni kompleks. Takva naseobinska slika u znatnoj mjeri odudara od uobičajenog pojma neolitskog sela. Sopotska naselja unose neke promjene, tj. uvode tip klasičnog neolitskog sela. Sopotska su naselja u pravilu zbijena sela, koja se od početka II stupnja ograđuju i utvrđuju s tendencijom ka izvjesnoj kanonizaciji u osnovnom (perifernom) tlocrtu. No, primjer naselja u Ervenici u Vinkovcima pokazuje još uvijek prisutnost raštrkanog sela otvorenog tipa, koje se nadovezuje na starčevačku tradiciju. U vrijeme kasnog neolita dolazi u osnovi do polarizacije u smislu dva osnovna tipa utvrđenih naselja. Na jednoj strani se vide uobičajena naselja na rječnim terasama ili brdskim izdancima, strmih, umjetno još dotjeranih, stijena prirodnog uzvišenja, koje je bilo utvrđeno palisadama (najbolji primjeri:

Bapska i Sarvaš). Na drugoj strani će se naći specifični sopotski »Wasserburgovi«, s relativno gusto, i kako to sugerira gradina u Otoku – dosta pravilno (na redove) razmještenim kućama. Utvrđena naselja indiciraju veći homogenitet zajednice, kako zbog života na usko omeđenom prostoru, tako i zbog organiziranog, kolektivnog rada na oblikovanju utvrđenja. I jedno i drugo posljedica su vanjskih faktora (fizička ugroženost). Takva situacija jača vlast rodovske hijerarhije i u tom horizontu treba tražiti početke društvenog raslojavanja. Onda neće biti ništa iznenađujuće, kada se u kasnovinčanskom grobu na Gomolavi pojavi kao prilog masivna bakrena narukvica — za ono vrijeme zacijelo neprocjenjive vrijednosti. Društvene privilegije povele su za sobom materijalne beneficije i prvi put se naziru elementi društvenih razlika zasnovanih na materijalnim vrijednostima.

Problem je, kojemu se nije lako domisliti (jer o domišljanju je još uvijek riječ) — kakvi su odnosi izmedu rodovskih zajednica jedne iste kulture, kakva je njihova povezanost i kako se to društvo ravnopravnih rodova ponaša u situacijama kada je potrebno ujediniti ljudski potencijal. Čini se da taj faktor zapravo i nije postojao. Jer, svaka invazija, ako je bila dovoljno dobro organizirana, radikalno mijenja kulturnu sliku. Jer, odakle inače pomanjkanje snage starčevačkoj populaciji kada ona treba da se suprotstavi vinčanskoj seobi, po kapacitetu ljudstva zapravo gotovo minorne vrijednosti. To znači da je svako selo živjelo kao zaseban, apsolutno nezavisan i sebi prepušten, društveni organizam. Ako je selo imalo 500 stanovnika, a imigrantska populacija samo dva ili tri puta više, »rat« je bi izgubljen u korist jačega. To bi sugeriralo nepostojanje horizontalne organizacije na nivou plemenske zajednice, tj. kulture. Čini se da će u tome ležati bit propasti svih »jakih« kultura ovog prostora. Izgleda da će tek s nastupom eneolita doći do jačih promjena. Mogli bi to indicirati »ujedinjeni supstrati« koji su proizveli svojom integracijom lasinjsku kulturu, mislimo na kasnovinčansku, kasnosopotsku i kasnolengyelsku kulturu u onom dijelu Karpatske kotline, sjevernog Balkana i istočnoalpskog prostora koji je ostao izvan domašaja ranobadenske ekspanzije. U toj društvenoj nepovezanosti, odsustvu homogeniteta na nivou, makar primitivne — državnosti — sastojat će se temelji onih pojmova koji se mogu nazvati historijskom prevazidenošću i biološkom dotrajalošću. Historijsku zastarjelost neke manifestacije čini zastarjela vertikalna i horizontalna društvena organizacija, koja takav organizam čini nekonzistentnim i neprikladnim za obranu. Biološke starosti neke kulture de facto nema u kategoriji stvarne biologije; ta se starost očituje općom deficitarnošću obrambenog mehanizma, ona je uslovljena društvenim faktorima. No činjenica je da taj obrambeni mehanizam postaje neefikasan samo kod kultura koje su dugo živjele i preživjele svoj kulturni zenit. Primjer vinčanske i sopotske kulture o tome najrječitije govori. Vinčanska je kultura doživjela

svoj uspon tokom B-2 i početkom C stupnja, pod konac stupnja C počinje nagli pad ove kulture, da bi na prelazu stupnja C u D-1 sumrak vinčanske kulture bio više nego očit. Vinčanska kultura je tokom D stupnja živjela još samo u sjevernim oblastima Šumadije, u Mačvi, Sremu i sjeveroistočnoj Bosni. Sopotska kultura doživljava svoj maksimum na prelazu od stupnja I-B na II, dakle, u isto vrijeme kao i vinčanska kultura. To je čas sopotske ekspanzije i njenog cvata. Njen obrambeni mehanizam je besprijekoran — gradi se niz utvrdenih naselja u istočnim regionima (»Wasserburgovi«). No u isto vrijeme, kada i Vinču, zahvatila je i sopotsku kulturu neminovna propast, iako je teško odgonetnuti unutrašnje uzroke, izuzev nagoviještene činjenice da je sistem obrane funkcionirao izdvojeno, tj. na nivou svakog naselja za sebe, a ne na nivou čitave teritorije ove plemenske zajednice. Klasične zemljoradničke kulture u svom duhu nose nešto inertno, nešto fatalističko — seljak je vezan krvno uz svoju zemlju i ostaje na njoj čak i onda kada mu prijeti fizičko uništenje. Možda u tom fatalističkom prepuštanju treba gledati jedan dio uzroka laganoj propasti ranih zemljoradničkih zajednica u ovom prostoru.

Svaka rodovska zajednica imala je, još od vremena mlađeg paleolita, strukturu svoje rodovske vlasti, koja se mijenja, ali koja je stalno prisutna. Iz dosadašnjih naseobinskih rastera nije moguće odgonetnuti bilo kakve hijerarhijske prednosti ili privilegije; no fakat je da su istraženi premaleni segmenti naselja, da bi se takvi elementi mogli obuhvatiti. Nedostaju nekropole, koje bi još bolje mogle iskazati neke hijerarhijske pokazatelje. Nedostaju čak i takvi nalazi za koje bi se moglo sigurno reći da predstavljaju simbole rodovske vlasti ili ovlaštenja. No možda bi privjesci-amuleti od spondylusa, kakvi se u jednoj vrlo stereotipnoj, gotovo unificiranoj, izvedbi javljaju na sopotskim naseljima, mogli imati smisao označavanja nekih rodovskih prerogativa. Oni, naime, u svom temeljnom konceptu mnogo podsjećaju na tiszapologárske i — kasnije — bodrogkeresztúrske zlatne amulete, za koje vjerujemo da su bili simboli hijerarhijskog izdvajanja. Kako u sopotskoj kulturi nije bilo zlata, mogla je neka druga materija, po mogućnosti skupocjena u tadanjim relacijama, poslužiti za izradu ovakvih predmeta — čini se da bi spondylus to mogao da bude. U vezi sa značajem spondylusa (Spondylus gaederopus) možda bi još jednom trebalo razmotriti grob iz Vukovara, koji je J. Brunšmid objavio 1902. god. Osim bogate kolekcije nakita od spondylusa, u kojoj posebno mjesto zauzima velika i masivna narukvica neobičnog oblika, nađeni su još, navodno, i ulomak jedne bakrene masivne sjekire i tri brončane karike. Brunšmid je ove karike stavio pod znak sumnje u odnosu na pripadnost grobnoj cjelini, no čini se da bi se to moglo protegnuti i na ulomak sjekire, jer u ovakav bogat grob ne bi bila priložena fragmentirana, nego čitava sjekira. No, time ne treba a priori nijekati eneolitsku pripadnost ovog vrlo značajnog nalaza. Ono što je ovdje važno, to je činjenica

da spondylus ima veliku ulogu u označavanju društvenih distinkcija — ovdje se radi o pokopu nekog rodovskog prvaka, svejedno da li kasnosopotske ili neke eneolitske kulture, koja je naslijedila sopotsku kulturu[175]. Srednjoevropski nalazi spondylusovog nakita i amuleta potkrepljuju ovakvo stanovište[176]. Drugi grob sa spondylusovim prilozima — tri narukvice — iz Vukovara pokazuje tragove crvene boje na predmetima; no ovaj bi pokop prije mogao ići u eneolitsko vrijeme, tj. onako kako ga je i Brunšmid datirao[177]. Najranija pojava spondylusa u Međuriječju vezuje se, međutim, već za završnu fazu starčevačkog kulturnog prisustva. Grobovi 3 i 4 u južnoj naseobinskoj zoni »Tržnice« u Vinkovcima imaju kao priloge predmete od spondylusa. Grob 3 je osim primitivnog amuleta, bez sumnje najstarijeg u južnopanonskom kulturnom prostoru, kao priloge sadržavao i dvije ranovinčanske posude, najvjerovatnije importirane. Time se ovaj dječji grob dvostruko izdvaja u hijerarhijskom smislu i to dijete je zacijelo pripadalo jednoj hijerarhijski istaknutoj porodičnoj zajednici vinkovačkog naselja.

Arheološka ostavština koja danas stoji na raspolaganju previše je oskudna, a da bi se moglo ulaziti u dublje analize problema iz oblasti paleosociologije. Veća iskopavanja pružila bi neosporno više upotrebljivih podataka — primjer Gornjih Brezovljana to najbolje pokazuje. Kao što smo već ranije rekli, u Brezovljanima je sticajem slučajnih okolnosti otkriven baš taj dio naseobinskog segmenta na kojemu se iskazuje sektorska specijalizacija u horizontalnoj podjeli naseobinskih zona i radno-proizvodnih sektora. Ovaj lončarski segment naselja sa specijaliziranim i funkcionalno građenim objektima indicira postojanje sličnih sektora i drugačije namjene. No, treba imati na umu da su zemunična naselja posve drugačije konstitucije od klasičnih jugoslavenskopodunavskih naselja, a napose od zatvorenih, te vodom i palisadama omeđanih sopotskih gradina. U Brezovljanima prostor nije igrao nikakvu ulogu, naselje se protezalo u širinu i stoga su se mogle i pokazati drugačije naseobinske osobine.

Ako bi trebalo sublimirati društvene odnose na širem planu u oblasti Međuriječja koje zahvataju današnje granice Hrvatske, onda bi se mogli zamijetiti neki dosta neobični odnosi između različitih plemenskih grupa. Na starčevačkom supstratu su se razvile dvije kulture — sopotska u istočnom, a korenovska u zapadnom arealu ovog dijela Međuriječja. Obje kulture moraju, prema tome, imati nekih plemenskih bliskosti. Sopotska ekspanzija prema zapadu dovodi do oblikovanja brezovljanske manifestacije, kao korenovsko-sopotskog kulturnog kompromisa; svaki kompromis rezultat je mirnog toka događaja. Sopotska kultura je svojom

175 J. Brunšmid, 1902, str. 63 i d.; sl. 20.
176 S. Vencl, 1959.
177 J. Brunšmid, 1902, str. 64; sl. 21.

ekspanzijom uvjetovala stvaranje grupe lengyelskih kultura i sve te grupe moraju imati nešto zajedničko i sa sopotskom i sa brezovljanskom manifestacijom — sve se one na taj način integriraju u balkansko-anadolski kompleks, bolje rečeno, u njegovu zapadnu zonu. Iako povremeno dolazi do napetih odnosa između pojedinih članova kompleksa, prije svega na relaciji Vinča — Sopot, na prelazu neolita u eneolit, sve se te populacije integriraju i tako ujedinjene ostvaruju lasinjsku kulturu. To implicira dublje veze na liniji plemenskog zajedništva, tako da se pojam kulturnog kompleksa ne iskazuje kao puka fraza, uvjetovana keramografskim determinantama.

ZAKLJUČAK

Na kraju ovog prikaza neolita u centralnoj i zapadnoj zoni sjeverne Jugoslavije treba još jednom naglasiti ono što je u uvodu ovog poglavlja podvučeno: svi pokazatelji koje imamo pred sobom i iz kojih proizlaze određena saznanja uvjetovani su opsegom istraživanja. Pa, iako su na tlu sjeverne Hrvatske prva istraživanja neolita započela još prije osam decenija, pokazala su daljim razvojem događaja upravo ta istraživanja jako zaostajanje u dinamici istraživačkih tokova — kada se kao normativi uzmu standardi centralnih i istočnih oblasti jugoslavenskog prostora. Sa Slovenijom, koja čini sponu s austrijskim i moravskim oblastima, situacija je još gora, jer na raspolaganju stoji tek jedan jedini lokalitet (i to sa malo nalaza) iz oblasti koja je uključena u naslov ovog poglavlja. Nemoguće je onda popunjavati praznine nikakvim dovijanjima.

Ako se želi sabrati još jednom ono što se »zna« (jer znanje je uvijek relativno) i ono što se ne zna, onda se može reći slijedeće: u slavonsko-sremskom prostoru hrvatskog dijela Međuriječja zadovoljavajućim se može prikazati bitni kulturni razvoj od kasne starčevačke kulture do kraja neolita. Ranija razdoblja starčevačke kulture (osim Vinkovaca) jasno su indicirana, ali naselja nisu istražena (Brod-Igrač) ili nisu zadovoljavajuće publicirana (Vučedol-Gradac, Sarvaš). Idući dalje prema zapadu, nailazi se na totalne praznine, napose u oblasti između rijeke Orljave i rijeke Ilove, a u pridravskoj zoni između Podgorača kod Našica i austrijsko-slovenske granice. Sjeverozapadna Hrvatska pruža relativno zadovoljavajuće obrise kulturnog razvoja, no trebat će započeti odlučnije istraživati, prije svega, starčevačka i ranokorenovska naselja, a nastaviti istraživanje brezovljanskog naseobinskog kompleksa. Klasična sopotska kultura u ovom prostoru također nije istraživana. Zapadno od poteza Kalnik — Medvednica poznat je samo donji stratum Ajdovske jame — i to je sve.

Karakteristike kulturnog života u prostoru o kojemu je riječ mogu se označiti u nekoliko poteza:

a. Kulturni razvoj od starčevačke kulture pa do kraja neolita ide mirnim tokom, nove komponente nikada ne eliminiraju u potpunosti kulturno nasljeđe, uvijek dolazi do simbioza između staroga i novoga i uvijek će novo revitalizirati staro. U svakoj novoj kulturi živi dio stare kulture. Ti mirni kulturni tokovi, pomanjkanje netolerancije — možda će se odraziti i u duhu arheološkog nasljeđa.

b. Arheološko nasljeđe ovog prostora nakon nestanka starčevačke kulture pokazuje u vremenu srednjeg neolita dvije polarizacije: istočna zona citiranog prostora uključuje se u balkansko-anadolski, a zapadnija u kompleks linearne keramike. Nastupom kasnog neolita dolazi do eliminiranja ovih razlika i sav prostor će pripasti balkansko-anadolskom kulturnom kompleksu.

c. Arheološko nasljeđe postaje nakon prestanka života starčevačke kulture prilično neatraktivno, sopotska kultura preferira jednostavne oblike i minimalni opseg dekoracije, korenovska kultura, pored jednostavnih oblika, aplicira bogatiji ukras od sopotske, ali ni on se ne može mjeriti s onim vinčanske ili butmirske kulture. Nastup kasnog neolita označio bi neke nove aspekte u dekoraciji, prije svega slikanje. No, u naseljima se nalazi malo slikane keramike (jednako kao i u Transdanubiji, tj. u krugu klasične lengyelske kulture) i stoga se čini opravdanom pretpostavka Miloja M. Vasića da je takvo posuđe služilo »in usum mortuorum«. Primjer Zengövárkonya to odlično potvrđuje — na žalost, mi nemamo svoj Zengövárkony[178].

d. Više ili manje dekorativan izgled ne može biti mjerilo za vrijednost jedne kulturne manifestacije, pogotovo što se dekorativnost mjeri keramografskim pokazateljima. Keramičko nasljeđe je, međutim, samo dio stvaralačkog duha jedne kulture; zacijelo su tekstil i drvo apsorbirali isto toliko stvaralačkog genija koliko i keramika, tekstil zacijelo i više — no organske tvari se u uslovima ovog podneblja nisu uspjele sačuvati i naše vrednovanje kulturnog nasljeđa je samo parcijalno.

e. Kulturne pojave ovog tla treba mjeriti, prije svega, iz historijskih okvira vremena u kojima su one živjele. Iz takvih aspekata gledane, kulture Međuriječja dobijaju posve drugačije dimenzije: vidimo vrlo dinamične i snažne kulturne organizme, koji su mijenjali svoj »svijet«, oblikovali život u širim prostornim relacijama i na taj način igrali prvorazrednu ulogu u regionima Karpatske kotline. Takvo komuniciranje ima kao odjek i intenzivniju razmjenu kulturnih dobara, što je za kronološka vrednovanja od neocjenjive vrijednosti. Na taj smo način uspjeli uspostaviti neposredne kronološke veze s moravskim tlom (Brezovljani), koje se još donedavno činilo arheološki »vrlo dalekim«.

---

[178] Vinča II, str. 134. M.M. Vasić kao jedan od argumenata za takvu upotrebu (»in usum mortuorum«) navodi i nestabilnost slikanog uzorka.

SINHRONISTIČKA TABELA SJEVERNE ZONE

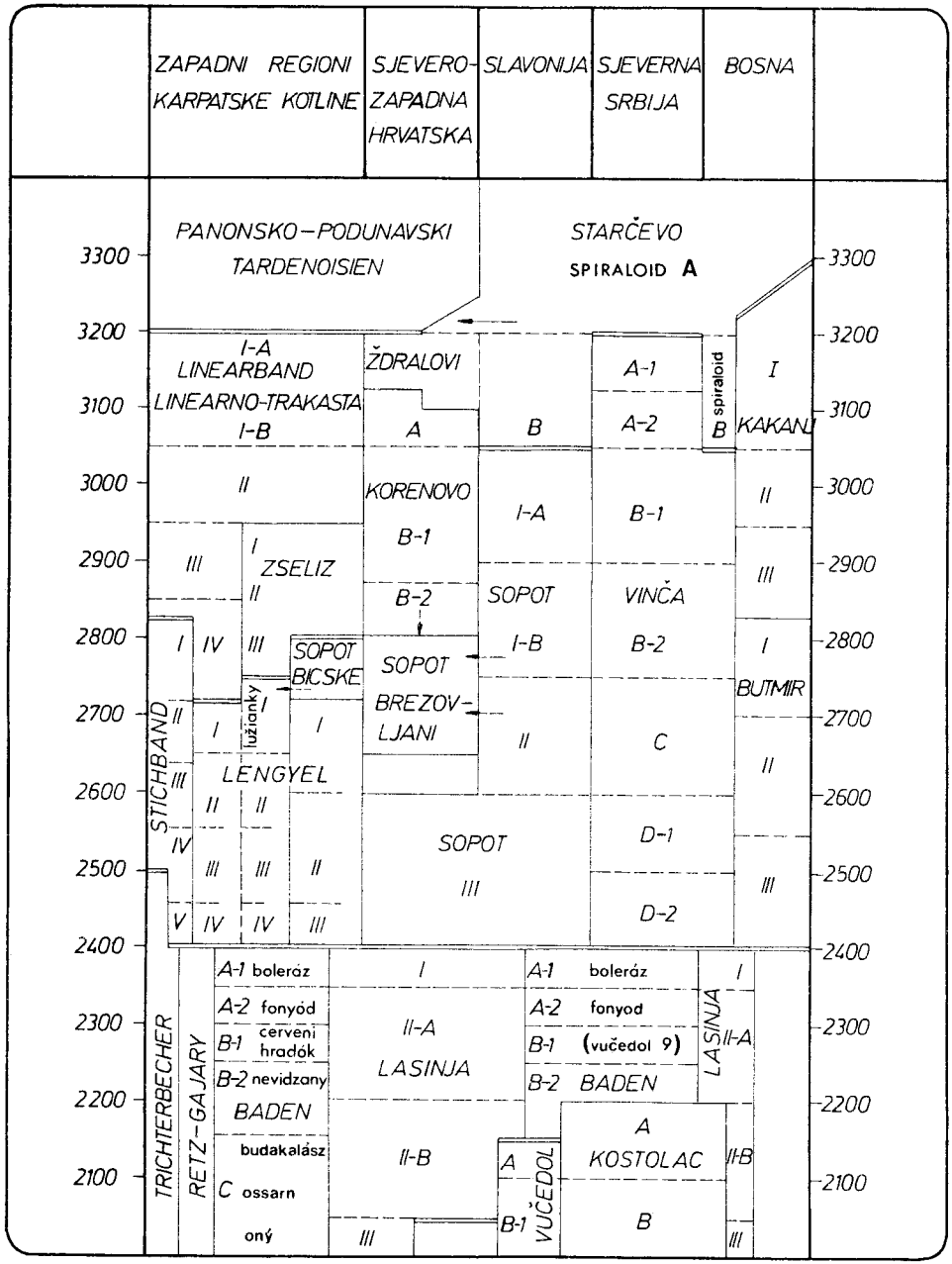

Alojz Benac, Sarajevo

PRELAZNA ZONA

UVODNE NAPOMENE

Ova neolitska zona zauzima relativno ograničenu teritoriju, ali je morala biti izdvojena u zasebnu cjelinu zbog svojih posebnih kulturnih karakteristika u tom praistorijskom periodu. Osnovna njena teritorija se pruža od sjeverozapada prema jugoistoku i ide paralelno sa istočnom obalom Jadranskog mora. Ovdje se ne radi o nekoj kompaktnoj teritorijalnoj cjelini, nego o tri sukcesivno poredane oblasti u kojima su istraživanja vršena sa različitim intenzitetom. To su: I. — oblast oko gornjeg toka rijeke Bosne ili oblast centralne Bosne, II. — južna Metohija i III. — Ohridsko jezero i južna Pelagonija.

A sada nekoliko općih podataka o svakoj od pomenutih oblasti.

I oblast se pruža između gradova Sarajeva i Zavidovića u centralnoj Bosni. Pored same doline gornjeg toka rijeke Bosne, ovoj oblasti pripadaju i doline njenih pritoka — Željeznice, Fojnice, Trstionice, Zgošće, Lašve i Bile. Najvažniji neolitski centar na ovom prostoru nalazio se u Visočkom polju, a dalji značajni centri su bili smješteni uz ušća rijeka Trstionice, Željeznice i Zgošće. Na čitavom tom području dosada je ustanovljeno 13 neolitskih lokaliteta, što je svakako jedna prilično velika koncentracija naselja u okviru neolitskog svijeta. Vjerovatno je broj ovih naselja bio i znatno veći, ali njihova identifikacija ostaje za iduća istraživanja.

Ako bismo željeli da pružimo neke od glavnih osobina prve oblasti prelazne zone, onda bismo se osvrnuli na sljedeće činjenice:

a. Ova oblast je, u jednom ograničenom smislu, otvorena prema Posavini i Panoniji dolinom rijeke Bosne, a isto tako i prema Jadranu dolinom rijeke Neretve. Naravno, rijeka Neretva svojim gornjim tokom ne

dopire do naše oblasti, ali se uz tok njene pritoke Neretvice i uz rijeku Fojnicu prelazi neposredno iz doline Neretve u Visočko polje; dakle, u sam centar ovog dijela prelazne zone. Kada se uzme u obzir ovakva geografska situacija, sasvim je očito da se neolitska oblast centralne Bosne nalazi negdje na sredini značajne praistorijske (a i kasnije!) magistrale, čija su okosnica doline rijeka Neretve i Bosne i koja je, u pravcu jug-sjever, spajala Jadransko more sa Panonijom. Zbog toga i nije ništa neobično što su se na ovom prostoru susretala i sudarala kulturna strujanja iz oba pravca. To je, u krajnjoj liniji, uslovilo i formiranje posebne neolitske oblasti, jer je ona dovoljno daleko od velikih kulturnih strujanja i neolitskih kompleksa, a ipak je s njima dolazila u dodir.

b. Neolitska oblast centralne Bosne je okružena dosta visokim planinskim vijencima i na taj način su njeni neolitski stanovnici bili predodređeni za svoj vlastiti životni put. Krug tih planina ide od južne strane sljedećim redom: Jahorina — Bjelašnica — Ivan-sedlo — Bitovnija — Vranica — Komar — Vlašić — Manjača — Zvijezda — Ozren — Romanija.

U pozadini, prema Jadranu, protežu se još viši planinski lanci (Treskavica — Visočica — Prenj — Čvrsnica — Vran — Ljubuša — Raduša — Cincar — Staretina — Vitorog — Dinara), koji potpuno sprečavaju neko šire otvaranje naše oblasti prema jadranskoj zoni. Slična je situacija i prema jugoistoku, gdje su se ispriječili planinski masivi: Lelija — Zelengora — Maglić — Volujak — Durmitor — Golija — Sinjevina — Ljubišnja, koji su predstavljali neprelazni i za neolićane neprijateljski planinski svijet. Ako ovome dodamo dalje prema jugoistoku masive Bjelasice, Komova i Prokletija, onda nam postaje jasno zašto prelazna zona u cjelini nije mogla sačinjavati jednu jedinstvenu teritoriju.

Dosta uski klanci, kojima se probija rijeka Bosna od Zenice do Zavidovića (naročito kod Vranduka), sprečavali su neko čvrsto povezivanje sa sjeverom, pa kulturni elementi iz Panonije nisu mogli u širokom valu da obuhvate ovaj dio centralne Bosne i da ga kulturno objedine sa neolitskim kompleksima u toj oblasti[1].

c. Navedena teritorija centralne Bosne odlikuje se prilično velikim brojem manjih, zatvorenih polja uz rječne tokove, što je svakako odgovaralo neolitskim društvenim zajednicama, jer im je tako bilo omogućeno stvaranje zatvorenih ekonomskih cjelina. Svojom veličinom se izdvaja samo Visočko polje, na kojem je i zabilježena veća koncentracija neolitskih naselja. Pored toga, rijeka Bosna i njene pritoke prolaze kroz krajeve bogate tvrdim kamenim materijalom, kojim su se neolitski ljudi koristili za izradu svojih oruda. Same rijeke nose taj materijal u većim količinama.

[1] Samo uz put se može spomenuti da na zapadnoj strani leži jedna dosta široka »tampon« zona, koja je, prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, bila nenastanjena u neolitskom dobu. Tu se radi o zapadnoj Bosni, sa dolinama Vrbasa, Sane i Une. Jedan od uzroka ovoj pojavi je i nedostatak rude za odgovarajuća kamena i kremena oruđa.

Slična je situacija i sa kremenom rudom uz tokove pojedinih od spomenutih rijeka.

Na ovaj način bile su osigurane neke osnovne pretpostavke za život neolitskog čovjeka pa je on navedene mogućnosti i iskoristio.

d. Klima je u ovoj oblasti svakako bila kontinentalnog karaktera. Nizovi planinskih vijenaca su onemogućavali prodor toplih mediteranskih strujanja sa Jadrana i granica mediteranske klimatske zone se podudara sa gornjim tokom rijeke Neretve. Toplotne razlike između zime i ljeta su u centralnoj Bosni morale biti dosta jako izražene, a to je, bez sumnje, značajno uticalo na sistem izgradnje kuća i naselja, kao i na čitav način života ondašnjih neolitskih zajednica. Klimatska situacija na ovom području je omogućavala uzgajanje određenih vrsta žitarica, no posebno je pogodovala razvoju neolitskog stočarstva, koje je postalo osnovna ekonomska poluga neolitskih zajednica na ovom prostoru. Prema nalazima životinjskih kostiju u nekim naseljima (što će se vidjeti kod obrade pojedinih naselja, odnosno ekonomske situacije u ovoj oblasti) nameće se neosporan zaključak da je ovaj teren bio veoma podesan i za lov, pa je i ova vrsta zanimanja uticala na cjelokupnu ekonomsku situaciju. S obzirom na pošumljenost i na bogatstvo vodom, ovo je i sasvim razumljivo.

II oblast prelazne zone je registrovana na području južne Metohije i pružala se otprilike u trouglu između gradova Đakovice, Prizrena i Suve Reke. To je tzv. Prizrenska kotlina. Ova oblast je odvojena od jadranske zone planinskim vijencima Prokletija, Paštrika i Koritnika, dok ju je sa juga zatvarala visoka i dugačka Šar-planina. Prema istoku se pružaju nešto niži planinski vijenci Dreničke oblasti, ali je, ipak, potpuno zatvaraju i sa te strane i odvajaju od Kosovskog polja.

Na ovom području su zasada konstatovana samo dva neolitska nalazišta, ali ne treba zaboraviti da su ovdje arheološka istraživanja tek započeta i da se u idućem periodu mogu očekivati mnoga nova otkrića.[2]

Svakako je zanimljivo pitanje kako je u ovoj oblasti, na izgled potpuno izdvojenoj, došlo u neolitskom dobu do miješanja kulturnih elemenata iz jadranske i centralnobalkanske zone. Čini se da se to desilo na isti način kao i u centralnoj Bosni.

a. Sa zapada se u ovom pravcu stiže dolinom rijeke Drima, koji se kod Lješa, u sjevernoj Albaniji, ulijeva u Jadransko more. Ova rijeka nastaje spajanjem Crnog Drima (sa juga) i Belog Drima (sa sjevera), a za našu oblast je važan Beli Drim. On izvire ispod Mokre gore, protiče kroz

---

[2] Napominjem ovdje da je u pripećku Odmutnjača (na ušću Vrbnice u Pivu, nedaleko od Plužina u Crnoj Gori) otkriven praistorijski sloj debeo preko 4,50 m. Najdonji stratum pripada ovdje jednoj impresso-kulturi tipa Crvene stijene III. Slijedeći stratum sadrži monohromnu, sivoglačanu keramiku, sa dosta grubom fakturom i bikoničnim oblicima. Stariji neolit ovog pripećka bi ležao negdje na granici impresso-kulture, dok bi srednji (ili mlađi!) neolit već pokazivao bliskost sa srednjobalkanskim neolitskim kulturama. Ovdje, međutim, nema nekog kulturnog miješanja, iako se radi o jednoj graničnoj zoni među planinskim vijencima (v. Č. Marković, 1976.).

čitavu Metohiju i probija se između Paštrika i Koritnika do sastava sa Crnim Drimom. Prema tome, sa ušća Drima je vodio direktan vodeni put od Jadranskog mora do Prizrenske kotline i nema nikakve sumnje da su se tim putem koristili i neolitski ljudi za prenošenje materijalnih i kulturnih dobara ili za neke migracione pokrete. — Vodeni put dolinom Drima je druga magistrala koja je vodila sa Jadrana u unutrašnjost Balkana, u ovom slučaju direktno prema centralnom Balkanu.[3]

b. Područje oko Kosovske Mitrovice (u dolini Ibra) jedan je od važnih centara kosovske varijante vinčanske kulture. Odatle je, ispod Mokre gore, prilično lagan pristup u sjeverni dio Metohije i onda dolinom Belog Drima do Prizrenske kotline. Ovo je bio sigurno i pravac kojim su se kretali jugoistočni kulturni elementi prema našoj drugoj prelaznoj oblasti. Kosovo polje je bilo nastanjeno i od strane nosilaca starčevačke kulture, ali će tek buduća istraživanja pokazati da li je u oblasti južne Metohije dolazilo do miješanja ove kulture sa elementima jadranske cardium/impresso-kulture. Za sada nema podataka o ovakavim dodirima.[4]

c. Treba ovdje zabilježiti da je Metohija izložena uticaju jadranskih vazdušnih strujanja, što je svakako uslovilo i kretanje neolitskih ljudi sa Jadrana. Tamo gdje prestaju klimatski uticaji sa zapada prestaje i širenje jadranskih kulturnih elemenata. Pod uticajem ovih klimatskih strujanja zime su u Metohiji manje oštre, a padavinska situacija i odnosi između zime i ljeta se, bar donekle, približavaju odnosima na Jadranu. Danas je Metohija, pod uticajem vlažnih zimskih strujanja sa zapada, pokrivena u zimskim mjesecima dosta debelim snježnim pokrivačem, ali je prije nekoliko hiljada godina bilo vjerovatno manje snijega. S druge strane, preko godine ima u Metohiji dosta osunčanih dana, što je bitan uslov za privlačenje maritimnih ljudi u ove krajeve.

d. Prizrenska kotlina leži na relativno maloj nadmorskoj visini (300—350 m) i prekrivena je finim i veoma plodnim diluvijalnim nanosom, a to je pogodovalo intenzivnom razvoju zemljoradnje još u neolitsko doba. Potpuno je jasno da je to bio i osnovni uzrok naseljavanja. Iznad južne Metohije dižu se postepeno terase tzv. Podgore, a ispod njih su tereni koji pružaju odlične uslove i za razvoj stočarstva pa se ovdje srećemo sa sličnim uslovima kao i na Visočkom polju u centralnoj Bosni (uzimajući, naravno, u obzir i sve pogodnosti za lovačku privredu).

III oblast je od Metohije odvojena također novim lancem visokih planinskih masiva. Ovamo, osim Šar-planine, spadaju: Rudoka, Suva gora, Bistra, Poreče, Stogovo, Buševa, Paklenska planina, Baba, Pelister i dr. Istočno od ovih planinskih vijenaca pruža se ravna Pelagonija, a na jugu ih zatvaraju Ohridsko i Prespansko jezero. Baš tu, oko ovih

[3] Vidi: J. Glišić, 1973, 1—4.
[4] J. Glišić, 1973, 84—85.

jezera i u južnoj Pelagoniji, smještena je treća oblast prelazne zone, do koje dopiru kulturni uticaji sa jadranskih obala i iz centralnog Balkana.

Sasvim je vjerovatno da su kulturni uticaji sa Jadrana dopirali do Ohridskog jezera također dolinom rijeke Drima. Iz Ohridskog jezera izlazi Crni Drim i pozadi Stogova, Dešata i Koraba dolazi do Kukesa (Albanija), gdje se sastaje sa Belim Drimom. Radi se, prema tome, o istom vodenom putu koji je vodio jadranske kulturne elemente i u južnu Metohiju. U ovom slučaju su ti elementi prodirali na jug dolinom Crnog Drima. Ova činjenica samo još jednom pokazuje koliko je Drim bio važna vodena magistrala prema unutrašnjosti Balkana.

Na samom izlasku Crnog Drima iz Ohridskog jezera (Ustie) nalazi se neolitski lokalitet sa kombinovanim jadransko-centralnobalkanskim elementima i sa svim karakteristikama prelazne zone.

Oko Struge, bolje rečeno — oko sjevernog dijela Ohridskog jezera, pruža se prilično velika ravnica, pogodna za zemljoradnju i stočarstvo. Klima je blaga i ugodna, sa dosta osunčanih dana, ali i sa relativno dostatnim oborinama. To je omogućavalo neolitskim ljudima da u potpunosti razviju svoju osnovnu ekonomiku, a jezero je pružalo i odlične uslove za ribarenje, koje je ovdje također bilo od velikog značaja.

Teže je odgovoriti na pitanje kako su jadranski kulturni elementi stigli do južne Pelagonije. Moglo bi se ovdje računati na vezu sa Ohridskim jezerom i na isti put kojim su ti elementi stigli i do sjevernog dijela Ohridskog jezera. Čini se, međutim, da se u pogledu južne Pelagonije prije radilo o trećoj velikoj vodenoj magistrali sa Jadrana u unutrašnjost Balkana. To je magistrala koja je išla dolinom rijeka Seman — Devoli, kojom se sa obala južnog Jadrana dolazilo u blizinu samog Prespanskog jezera. Uz ovo jezero, preko Resena, nije teško doprijeti do južne Pelagonije. S obzirom na to da se kulturni elementi ovog dijela prelazne zone jako naslanjaju na neka nalazišta u Albaniji (prvenstveno na nalazište Cakran), gotovo je sigurno da moramo računati sa ovom južnom vodenom magistralom[5].

Južni i centralni dio pelagonijske ravnice je, izgleda, bio veoma pogodan za život neolitskih ljudi, jer su njihova naselja ovdje gusto raspoređena. Do danas je registrovano oko 50 neolitskih tumbi, što znači da su neolitska »sela« prelazila broj današnjih sela u ovom kraju. Klimatski uslovi su svakako bili povoljni za zemljoradnju, a zemljište je pružalo sve mogućnosti za sijanje žitarica.

Do sada je istraživano svega jedno naselje koje je pružilo podatke o miješanju jadranskih i unutarbalkanskih kulturnih elemenata (Mala tumba, Trn). Sasvim je razumljivo da će buduća istraživanja većeg obima

[5] Važnost puta uz rijeku Devoli već je podvukao J. Glišić, koji smatra da se odavde lako prelazi u dolinu Haliakmona i da bi se tako uspostavljala direktna veza južni Jadran — Solunski zaljev (J. Glišić, 1973, 85).

dati i mnogo novih podataka. Pelagonija sa svojim tumbama podsjeća donekle na Tesaliju i treba očekivati da će ona za proučavanje neolitskog doba jugoistočne Evrope pružiti mnogo značajnih podataka, da će postati neki pandan Tesaliji.

S obzirom na različite geografske uslove i na različite puteve dodira, svaka oblast prelazne zone zahtijeva posebnu obradu. Daleko najviše prostora će biti posvećeno prvoj oblasti u centralnoj Bosni, jer su ovdje izvršena brojna sistematska istraživanja, rezultati su publikovani pa se pružaju i najveće mogućnosti za šira razmatranja. Ostale dvije oblasti će, zasada, ostati donekle u sjeni, ali će se u budućnosti ova slika vjerovatno znatno izmijeniti.

CENTRALNA BOSNA

Dosadašnja istraživanja neolitskih naselja u I prelaznoj oblasti, odnosno u centralnoj Bosni, mogu se podijeliti na tri faze, od kojih prva odgovara vremenu austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, druga periodu između dva svjetska rata, a treća traje od oslobođenja zemlje do danas. U svim ovim fazama najvažniji, i gotovo jedini, istraživački centar za ovu oblast ostao je Zemaljski muzej u Sarajevu. Osnovan 1888. godine, taj Muzej je odmah prišao arheološkim terenskim radovima širokih razmjera pa njegove zbirke danas predstavljaju neprocjenjivo i nezamjenjivo bogatstvo arheološkog materijala i za proučavanje neolitskih kultura u centralnoj Bosni. Tek u novije vrijeme postali su aktivni u ovom pogledu i neki drugi muzeji u Bosni i Hercegovini, kao što su oni u Tuzli, Zenici, Banjaluci, Mostaru, Doboju, Bihaću i dr.

U prvoj fazi istraživanja najznačajniji događaj bilo je otkrivanje i iskopavanje neolitskog naselja u *Butmiru* kod Sarajeva od 1893. do 1896. godine. Tokom iskopavanja otvorena je površina od 5305 m^2, što je predstavljalo ogroman istraženi prostor, ne samo u relacijama XIX vijeka nego i za današnje pojmove. U kulturnom sloju, debelom 3 m, otkrivena je masa keramičkih nalaza i značajan broj plastičnih izradevina, sa posebnim tipološkim osobinama i to je Butmiru dalo veliki publicitet u naučnom svijetu Evrope[6]. Butmir i butmirska kultura su postali pojam neolitskog

[6] W. Radimsky-M. Hoernes, 1895; F. Fiala - M. Hoernes, 1898.

doba u ovom dijelu Balkana i dugo vremena su stajali kao izolirana pojava, bez mogućnosti čvršćeg povezivanja — u prostornom i hronološkom pogledu — sa drugim neolitskim grupama. Zbog toga nije ništa neobično što je butmirska kultura postala predmet mnogobrojnih rasprava i vrlo različitih stavova o njenoj genezi i njenom karakteru.

Nešto kasnije, u vremenu 1906—1908. godine, izvršeno je istraživanje drugog neolitskog naselja u ovoj oblasti, koje je bilo locirano u *Kraljevinama* kod Novog Šehera (područje Žepča). Rezultati ovih istraživanja nisu nikada u cjelini objavljeni, ali su pojedinačni keramički nalazi ukazivali na jedan stariji period (valjda srednji neolit), dok većina keramičkih objekata pripada jednom mlađem neolitskom periodu (butmirska kultura u nešto uproštenom obliku). Velika masa kamenog oruđa otvarala je odmah problem karaktera samog naselja[7].

Druga faza istraživanja je obilježena samo sa nekoliko manjih zahvata i ona nije pružila mogućnost za bilo kakva šira, odnosno nova, razmatranja neolitske problematike u centralnoj Bosni. Prilikom izgradnje pruge za rudnik *Kakanj* 1933. godine otkriveno je novo neolitsko nalazište kod ušća Zgošćanskog potoka u rijeku Bosnu. U toku zemljanih radova sakupljena je izvjesna količina keramičkog, kamenog i koštanog materijala (M. Mandić), ali tom prilikom nije ustanovljen ni pravi karakter ove kulture niti je materijal sistematski objavljen. — Nešto kasnije su izvršena probna iskopavanja na lokalitetu *Crkvina* u Turbetu kod Travnika (1942. g. — J. Korošec) pa je ustanovljeno da je i ovdje bila naseljena jedna manja neolitska zajednica[8].

To bi bio čitav repertoar istraživanja neolitskog doba u drugoj fazi rada i on sigurno svjedoči o velikoj stagnaciji u arheološkoj nauci Bosne i Hercegovine u tom periodu.

Formiranjem posebne republike Bosne i Hercegovine stvorene su nove mogućnosti za istraživanje kulturnog nasljeđa ovih oblasti, pa i za sistematsko istraživanje neolitskog doba. Tako je došlo do treće faze rada, koja traje već 30 godina i koja se po dužini trajanja može sasvim izjednačiti sa prvom fazom. Što se tiče samih rezultata, u trećoj fazi istraživanja je prikupljena najvažnija dokumentacija za uvrštavanje centralne Bosne u posebnu — prelaznu neolitsku oblast na tlu Jugoslavije. Na taj način svi najvažniji zaključci u ovom pogledu baziraju se, zapravo, na rezultatima treće faze istraživanja.

Idući hronološkim redom, u trećoj fazi su izvršena sljedeća istraživanja:

— Od 1948. do 1951. godine izvedeno je sistematsko iskopavanje neolitskog naselja *Nebo* u dolini Bile kod Travnika. U dvije terenske kam-

[7] T. Dragićević, 1897, 161 ff; Ć. Truhelka, 1914, 53 ff.
[8] J. Korošec, 1957, 5—18.

panje otkriveni su razni stambeni i drugi objekti, a nađeni keramički materijal je prvi put jasno pokazao da Butmir nije nikakva usamljena pojava, nego da pripada jednoj široj neolitskoj grupi[9].

— Paralelno sa radovima na naselju Nebo izvršeno je malo probno iskopavanje na lokalitetu Mujevine[10], koje je bilo smješteno na samoj obali rijeke Bile. Ovo neolitsko naselje je, na žalost, gotovo sasvim uništeno zbog podrivanja obale rječnim vodama pa je zatečen samo njegov ostatak. Probno iskopavanje nije pružilo dovoljno karakterističan materijal.

— U 1954. godini izvedeno je manje sistematsko iskopavanje na neolitskom naselju u *Kaknju*. Ovim radovima je, u stvari, konačno definisana nova neolitska kultura u centralnoj Bosni, nazvana kakanjska grupa. Ona pripada srednjem neolitskom dobu i to je bilo otvaranje novih horizonata u proučavanju neolitskog svijeta u ovom području[11] (jedno manje iskopavanje izveo je na ovom lokalitetu 1968. Gene Sterud iz Los Angelesa, ali rezultati toga rada nisu do sada poznati).

— U 1963. i 1964. godini izvedeni su veći sondažni radovi na neolitskom nalazištu u *Arnautovićima* kod Visokog i tom prilikom je ustanovljeno da ovo naselje pripada kakanjskoj kulturnoj grupi[12].

— Najveći istraživački zahvat izveden je na dva neolitska naselja u selu *Obre* kod Ćatića (dolina Trstionice, nedaleko od Kaknja). Prethodna istraživanja obavljena su ovdje od 1963. do 1965. godine, dok su veća sistematska iskopavanja izvršena 1967, 1968. i 1970. godine. Ustanovljeno je da starije neolitsko naselje *(Obre I)* pripada starčevačko-impresso i kakanjskoj kulturnoj grupi, a mlađe naselje *(Obre II)* u cjelini butmirskoj kulturnoj grupi. Od posebne je važnosti što je ovdje ustanovljeno prvo nalazište starijeg neolita u centralnoj Bosni, što je riješeno pitanje geneze kakanjske kulture i što se mogla ustanoviti geneza i cjelokupan razvoj butmirske kulturne grupe. Na taj način se dobila prilično zaokružena slika o prelaznoj zoni u centralnoj Bosni i ona je definitivno izdvojena u posebnu cjelinu[13].

— U 1969. godini izvršeno je malo sondažno istraživanje na lokalitetu *Okolište* kod Moštra, okolina Visokog (A. Benac). Svi nalazi jasno pokazuju da se i ovdje radi o velikom naselju butmirske kulturne grupe, sa sličnim slojem i sličnim osobinama kao i naselje Obre II.

— U 1964. i u 1965. godini obavljena su kraća zaštitna iskopavanja na neolitskom nalazištu *Tuk* kod Zavidovića (B. Belić). Ustanovljena su dva stratuma: donji pripada jednoj degenerisanoj kakanjskoj kulturi, a gornji jednoj kulturi sa crnoglačanom keramikom. Ovdje se, dakle,

[9] A. Benac, 1952; 1953, 237—263.
[10] A. Benac, 1950, 7—12.
[11] A. Benac, 1956, 167 ff.
[12] A. Benac, 1965, 261—275.
[13] A. Benac, 1971, 5—178; 1973, 5—431; 1973a, 5—103.

može ustanoviti granična linija između kakanjske kulturne grupe i vinčanske kulturne grupe.

— Prilikom iskopavanja trase za magistralni put u dolini rijeke Bosne otkriven je u *Papratnici* kod Ćatića (opet nedaleko od Kaknja) jedno novo neolitsko naselje, koje — prema malom broju sakupljenih keramičkih fragmenata — pripada takođe kakanjskoj kulturnoj grupi (Đ. Basler).

— I najzad, prilikom sakupljanja podataka za arheološku kartu Bosne i Hercegovine prikupljeno je i nešto površinskih nalaza na lokalitetu *Brdo* u Kiseljaku kod Sarajeva (P. Anđelić). Prema karakteru keramičkog materijala, ovo malo naselje će pripadati butmirskoj kulturnoj grupi[14].

Sasvim je sigurno da ovim nabrajanjem nije iscrpljena lista neolitskih lokaliteta na području centralnobosanske prelazne oblasti. Jedan lokalitet se već nazire kod sela Moštra, a budući zemljani radovi i rekognosciranje terena će svakako dopuniti sliku o mreži neolitskih naselja u ovoj prelaznoj oblasti.

U hronološkom pogledu, u centralnoj Bosni razlikujemo tri klasične neolitske faze: stariji, srednji i mlađi neolit.

Starijem neolitskom dobu pripadaju dva donja stratuma u naselju Obre I i to je, za sada, jedini lokalitet koji se može sigurno uvrstiti u stariji neolit. U kulturnom pogledu ovi stratumi pripadaju starčevačko-impresso-kulturi (karta 6, 1).

U srednje neolitsko doba se mogu ubrojiti sljedeća nalazišta: Obre I (gornja dva stratuma), Kakanj, Arnautovići, Papratnica i Tuk. Pošto je prvo otkriveno naselje u Kaknju, a sva ova naselja ulaze u sklop iste kulturne grupe, čitava grupa je i nazvana kakanjska kulturna grupa (karta 6, 1—5).

Konačno, mlađi neolit u centralnoj Bosni je zastupljen sa ovim nalazištima: Obre II, Butmir, Brdo u Kiseljaku, Nebo, Mujevine (?), Crkvina u Turbetu, Okolište i Kraljevine. Sva ta naselja ulaze u sastav iste neolitske kulture, a po prvom otkrivenom nalazištu ona je nazvana butmirska kulturna grupa (karta 6, 6—13).

Ovo hronološko razvrstavanje pokazuje da starijem neolitu pripada, zasada, jedan lokalitet, srednjem neolitu pet lokaliteta, a mlađem neolitu osam lokaliteta na području prelazne oblasti u centralnoj Bosni. Takva statistička slika kao da nam odmah osvjetljava i postepeni porast neolitskog stanovništva u navedenom području i ukazuje na jedan normalan proces

[14] Napominjem da su paralelno sa ovim istraživanjima izvršena manja ili veća iskopavanja u Lisičićima i Zelenoj pećini u dolini Neretve (Hercegovina), zatim u Tuzli, Gornjoj Tuzli, Grbači, Matiću, Koraju, Debelom brdu, Malom brdu, Kaloševiću, i Visokom brdu u sjevernoj Bosni, te u Lugu i Popovom dolu kod Goražda u istočnoj Bosni. Na ovaj se način došlo do podataka koji su omogućavali sigurno odvajanje prelazne oblasti u centralnoj Bosni od jadranske oblasti i od starčevačkog i vinčanskog kulturnog kompleksa na sjevernoj i istočnoj strani (odnosno od Panonije i centralnog Balkana).

u neolitskom svijetu. Naravno, ovdje se radi o hronološkom razvrstavanju radi sistematske obrade pojedinih kulturnih grupa i lokaliteta, a tek će se prilikom same obrade vidjeti opravdanost ovakvog opredjeljivanja.

STARIJE NEOLITSKO DOBA (STARČEVAČKO-IMPRESSO KULTURNA GRUPA)

Naprijed je rečeno da ovom periodu pripadaju samo donji stratumi Obra I[15]. Kao što ćemo vidjeti iz materijala, ti stratumi odgovaraju poznim fazama starčevačke kulturne grupe, odnosno poznim fazama impresso-kulture na zapadu, ali je to u okviru naše prelazne oblasti najstarija neolitska stanica i — zasada — označava početak života praistorijskog čovjeka na ovom prostoru. U dosadašnjim istraživanjima nije se mogla pronaći nikakva starija neolitska stanica niti kultura iz koje bi proizašla starčevačko-impresso-kultura Obre I. Isto tako, na području centralne Bosne nisu dosada primijećeni tragovi pretkeramičkih, mezolitskih ili paleolitskih lokaliteta. Znači li to da je centralna Bosna zaista bila vrlo kasno nastanjena od strane praistorijskog čovjeka i šta bi bio uzrok takvom kasnom naseljavanju? Da li bi to bila geografska udaljenost od glavnih zona naseljavanja (Mediteran, Panonija, centralni Balkan) ili se radilo o izuzetno nepovoljnim klimatskim i prirodnim uslovima za život paleolitskog i mezolitskog čovjeka? Vjerovatno je moglo biti i jedno i drugo, no, pošto u ovoj fazi istraživanja ne smijemo isključiti nalaze neke starije praistorijske kulture, rano je ulaziti u definitivna razmatranja ovog pitanja.

Naselje *Obre I*[16] je smješteno na niskoj terasastoj obali rijeke Trstionice i udaljeno je od njenog ušća u rijeku Bosnu oko 3 km. Bliža topografska oznaka za ovo nalazište je *Raskršće*. Prirodni okvir čini jedna manja rječna dolina, pogodna za zemljoradnju, dok su obližnji brežuljci i padine pružili izvanredne pašnjake za napasanje stoke, a šumska područja na istočnoj strani doline odlične uslove za lov. Bliski izvori pitke vode, naslage vrlo dobre gline i velike mogućnosti za skupljanje kamenog i kremenog materijala su dopunjavali pogodne uslove za naseljavanje neolitskog čovjeka na ovom mjestu. Ovo naselje, dakle, spada među klasične neolitske lokalitete na obalama rijeka, samo što se ovdje radi o maloj rijeci i relativno uskoj dolini.

Prilikom borovanja zemljišta je ustanovljeno da je naselje *Obre I* imalo dosta izdužen ovalni oblik, da je zauzimalo u cjelini površinu od

[15] Kod sela Obra su locirana dva neolitska naselja, udaljena jedno od drugog svega oko 250 m. Starije smo naselje zato nazvali Obre I, a mlađe Obre II. Svako od njih ima i svoju bližu topografsku oznaku o čemu se govori kod njihove obrade.

[16] Iskopavanja na ovom lokalitetu su izvedena u okviru naučne saradnje Zemaljskog muzeja u Sarajevu i sekcije za indoevropske studije Univerziteta California iz Los Angelesa. Svim istraživačkim radovima rukovodili su A. Benac iz Sarajeva i M. Gimbutas iz Los Angelesa. A. Benac 1973a, 5—103; 1973; 327—431.

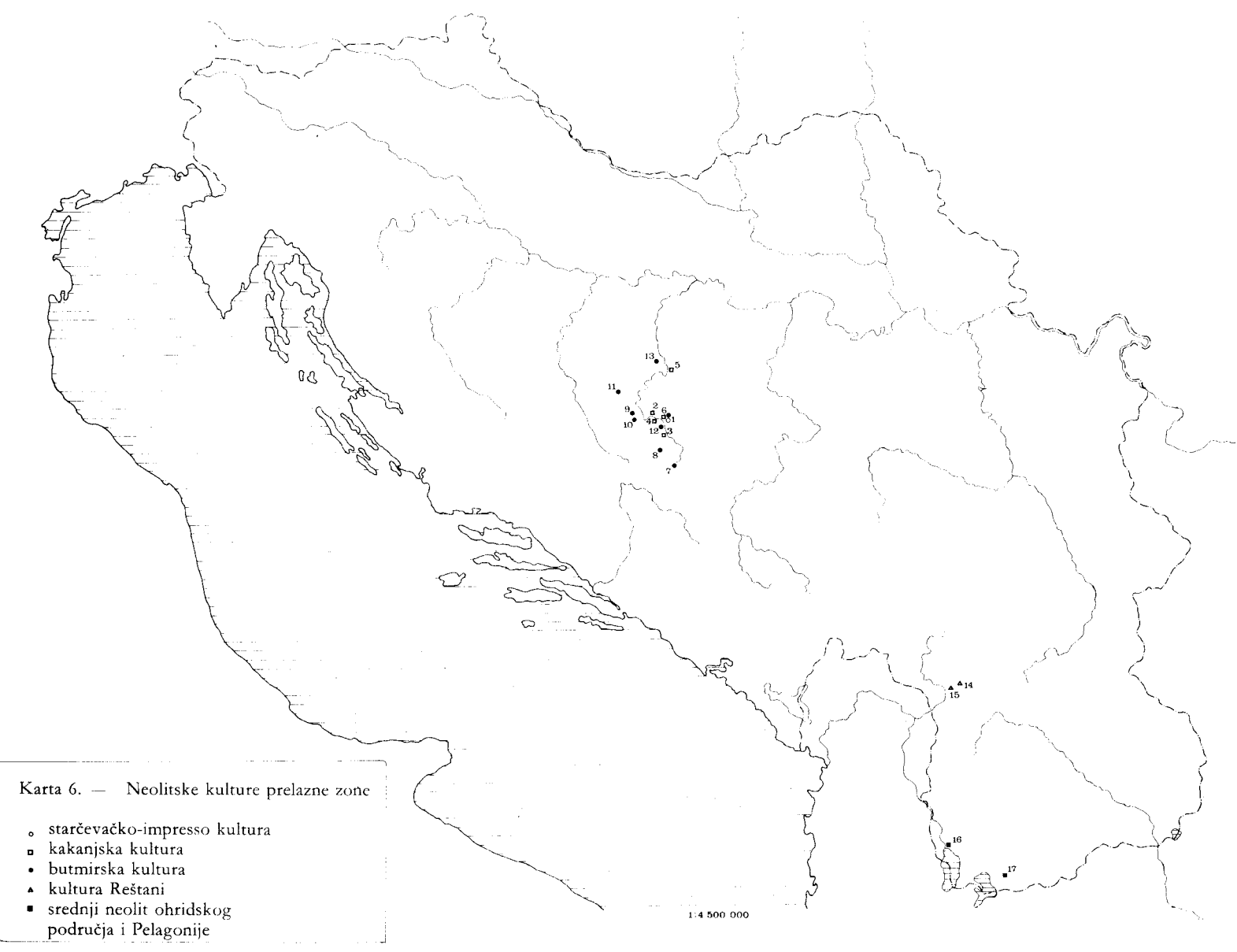

Karta 6. — Neolitske kulture prelazne zone

- starčevačko-impresso kultura
- kakanjska kultura
- butmirska kultura
- kultura Reštani
- srednji neolit ohridskog područja i Pelagonije

22.000 do 25.000 m² (dužina oko 275 m, a najveća širina oko 90 m) i da je debljina kulturnog sloja dosta različita u pojedinim dijelovima naselja. U srednjem dijelu ovaj sloj je dopirao do dubine od 2,80 m, dok je na perifernim dijelovima nestajao već na dubini od 0,60 m. Treba, osim toga, napomenuti da je recentni humus u centralnim dijelovima naselja bio debeo 40—70 cm, što je uslovilo vrlo kasno otkrivanje samog naselja. S obzirom na velike razlike u debljini kulturnog sloja, lako se nazirao centralni dio naselja, veličine oko 5.000 m², koji je bio konstantno naseljen, dok su ostali dijelovi pokazivali manji intenzitet naseljavanja. Na nekim rubovima naselja kulturni sloj je bio debeo svega 10—30 cm. Zbog toga se ne može sigurno reći da li površina od 22.000—25.000 m² odgovara stvarnoj veličini naselja ili su rubovi sadržavali samo odbačene ostatke iz naselja. U tom slučaju pravo naselje bi bilo manjih dimenzija. Tokom istraživanja u 1967, 1968. i 1970. godini otkopana je na ovom naselju površina od 606,50 m², i to pretežno u njegovom centralnom dijelu.

Prema međusobnom odnosu slojeva u centralnom dijelu Obra I i prema nađenom materijalu u tim slojevima, na ovom lokalitetu se razlikuju četiri osnovna stratuma, od kojih samo dva starija (faza I i II) ulaze u okvir starčevačko-impresso-kulture starijeg neolita, a dva mlađa stratuma već označavaju početke i razvoj kakanjske kulture. Prema tome, o ovom lokalitetu će biti govora i u obradi srednjeg neolitskog doba u ovoj prelaznoj zoni.

Na osnovu terenskih zapažanja, rezultata borovanja i provedenih iskopavanja dolazimo do gotovo sigurnog zaključka da neolitsko naselje Obre I nije bilo ničim utvrđeno, nego da je to bila potpuno otvorena stanica, kao što je, uostalom, slučaj i sa ostalim neolitskim naseljima na našem području. Glavni izvor pitke vode se nalazio na samoj periferiji naselja pa je to i uslovilo užu lokalizaciju naseljavanja.

NASEOBINSKI OBJEKTI

Vrlo je zanimljivo da se tokom iskopavanja u ova dva stratuma nisu mogli ustanoviti nikakvi sigurniji tragovi nastambi pa, onda, ne možemo ni reći ništa pouzdano o načinu izgradnje i izgledu tamošnjih kuća. Treba, možda, spomenuti samo nekoliko zapažanja:

a. Ni na jednom mjestu nisu otkriveni redovi jama za stupove, što znači da izgradnja kuća sa stupovima ukopanim u zemlju nije ovdje praktikovana.

b. Nisu primijećeni nikakvi kompaktniji ostaci od podnica.

c. Sakupljeno je nešto sitnijih komada lijepa, koji bi mogli pripadati kućnom obljepu. — I to je sve.

Tako izlazi da su najstariji stanovnici ovog naselja gradili neke slabije nastambe, bez čvrsto fiksirane podnice, dakle, više kolibe nego

čvrste nastambe. Osnovni elementi te izgradnje su evidentni u ostacima iz sljedeća dva stratuma Obra I.

U slojevima I i II stratuma, od pravih naseobinskih objekata otkriveni su samo ostaci tri ognjišta i dva žrvnjišta. Sva tri ognjišta su bila kružnog oblika, imala su supstrukciju od kamenih oblutaka i premaz od ilovače. Sasvim je očito da su ta ognjišta bila izgrađena izvan koliba, no ne može se ni naslutiti da li su služila pojedinačnim kućama ili nekoj zajedničkoj svrsi. Žrvnjišta su se sastojala od kamenih ploča ili većih oblutaka, a na njima su ostali ležati žrvnjevi i neka koštana oruđa. Jedno od ovih žrvnjišta je imalo velike dimenzije, na njemu je ostalo šest kamenih žrvnjeva pa je, vjerovatno, služilo zajedničkim potrebama. Broj žrvnjišta je, u suštini, jako ograničen, i to potvrđuje da je satiranje žitarica vršeno u sasvim ograničenom obimu.

POGREBNI RITUAL

U okviru I i II stratuma ovog naselja otkriveno je, na otkopanom prostoru, osam grobnih cjelina, od kojih su četiri groba (grobovi 1—4) sadržavala kompaktnije dijelove dječijih kostura, dojenčadi, u zgrčenom položaju, a ostala četiri rasute dječije kosti, pomiješane sa životinjskim kostima i drugim objektima.

Kod prva četiri slučaja jedan ukop je izvršen u vrlo plitkoj jami, jednom je trup opkoljen poredanim kamenom, a u dva slučaja skelet je bio prekriven ilovačom. Orijentacija je vrlo različita (istok-zapad, sjever-jug, sjeveroistok-jugozapad), nije bilo pravih grobnih priloga, čitavom pogrebnom ritusu je poklanjana veoma mala pažnja i u svemu tome nema nikakvog pravog sistema. Sva četiri navedena zgrčenca su bila položena na nivou zemlje zdravice.

Kod sljedeće četiri cjeline (grobovi 5—8) nije bilo moguće sastaviti bilo kakve kosturne dijelove, jer su sakupljene samo pojedinačne kosti trupa i lubanje. Pa ipak, neosporno je da se i ovdje radilo o dječijim ukopima i da u pogledu starosti nema nikakve razlike prema prva četiri zgrčenca. Uz ljudske kosti redovno su nalažene i životinjske kosti, pojedinačni komadi oruđa, keramike i nakita. Posebnu pažnju zaslužuju grobne cjeline označene kao grobovi 7 i 8.

Grob 7. — Po svemu izgleda da je dječiji trup bio ukopan u sjedećem položaju. Mrtvac je bio položen na podlogu od kamenih oblutaka i vjerovatno opkoljen većim, uspravnim kamenim pločama. Oko ovog uređaja zatečena je velika množina keramičkih fragmenata, jedan pravi »sunčev disk« od pečene zemlje i jedan disk od kamena.

Grob 8. — Ovo je, zapravo, najvažnije kultno postrojenje na otkopanom prostoru Obra I. Pod kultnim postrojenjem podrazumijevamo

mjesto uređeno za vršenje određenih kultnih radnji. U prvo vrijeme ovdje je bila samo uglačana podnica od ilovače na kojoj je trajnije ložena vatra, dok je kasnije dio podnice bio prekriven kamenim pločama, na kojima je nastavljeno loženje, da bi, najzad, gotovo čitav prostor bio pokriven plaštem od kamenih oblutaka. Na ovaj način je formiran jedan pravi kameni tumulus. U okviru tumulusa otkrivene su razbacane životinjske kosti i dio dječije lubanje, fino rađena impresso-vaza, nakit od jantara, gruba posuda ukopana u zemlju, dvije kamene sjekire i jelenji rog. Zbog nađenih ljudskih kostiju, ovo postrojenje je uslovno nazvano grobom. — Uz tumulus su zatečeni ostaci od još dva posebna uređaja sa uspravnim kamenim pločama; uz prvi je nađen veliki nakit od morske školjke Spondylus, a uz drugi dijelovi ukopane posude i tri kamene sjekire.

Sasvim je vjerovatno da je postrojenje »grob 8« zasuto kamenim oblucima i načinjen tumulus u vremenu kada je na ovom mjestu izvršena specijalna ljudska i životinjska žrtva, a nekim posebnim kultnim obredima su služila i pomenuta oruđa i ukopane velike posude.

Grobovi 5—8 su nešto mlađi od prva četiri groba: ležala su na prelazu iz I u II stratum starčevačko-impresso-kulture u Obrima I.

Posmatrani u cjelini, nalazi dječijih kostura i kostiju ne indiciraju nikakvu neolitsku nekropolu, jer ne postoji nikakav ustaljeni pogrebni ritual niti neki odvojen prostor u naselju za ukopavanje. Činjenica je jedino da su dječiji ukopi zatečeni u samom centru naselja (sonda VI—VIII), dakle, na onom prostoru na kojem je jedino i ustanovljen I stratum, odnosno najstarija faza naseljavanja na ovom mjestu.

Kao što se vidi iz iznesenih podataka, u Obrima I se redovno radi o dječijim kosturima, a sami ukopi se mogu podijeliti na dvije vrste: zgrčeni, koliko toliko očuvani, kosturi i pojedinačne, razbacane kosti. Postrojenja oko groba 7 i 8 upućuju neosporno na jedan poseban kult, u kojem su glavnu ulogu igrale ljudske i životinjske žrtve. Uz ove žrtve su stavljeni neki posebni i vrlo skupi predmeti, kao što su zemljani disk, nakit od jantara, morska školjka i sl. Na osnovu toga može se zaključiti da ni prva četiri groba (zgrčenci) ne označavaju nikakav redovan ukop, nego će to biti znak određenih kultnih radnji.

Treba još napomenuti dvije stvari. Prvo, svi navedeni nalazi ljudskih kostura i pojedinačnih kostiju pripadaju I, odnosno prelazu iz I u II stratum, pa su zato vezani za najstariji period života u naselju. I drugo, pošto su ljudski ostaci koncentrisani u centru naselja, čini se da je ovdje bio i glavni kultni centar njegovih stanovnika u toku starčevačko-impresso-faze. Taj kultni centar je ostao na prvobitnom mjestu naseljavanja.

POKRETNI INVENTAR

Pokretni inventar starčevačko-impresso-faze u Obrima I sastoji se, kao i obično, od oruđa, oružja i keramike. Ovamo spadaju i nakitni objekti,

iako oni ulaze i u domen duhovnog života u naselju.

Kameno i kremeno oruđe je dosta slabo zastupljeno. Od osam glačanih kamenih sjekira sedam pripada kalupastom tipu, a samo jedna je pljosnata (ali četvrtastog oblika). Kremeno oruđe je također malobrojno i zastupljeno je samo sa nedovoljno obrađenim nožićima.

Gotovo je ista slika i sa koštanim alatom i oružjem, iako je ovim predmetima poklanjana nešto veća pažnja. Malobrojna šila imaju standardne oblike, dok su glačalice dosta primitivne i izrađene su od kostiju rebara. Najljepše izrađevine od kosti su izvanredno uglačane i lijepo oblikovane spatule, koje predstavljaju posebnu specifičnost ove kulturne grupe. Ovamo treba ubrojiti i jednu vrlo dobro oblikovanu sjekiru od jelenjeg roga, koja je imala rupu za nasadivanje i u tom obliku je mogla vrlo dobro poslužiti za lov.

Na osnovu ovih podataka izlazi da je proizvodnja kamenog i kremenog oruđa u fazi starčevačko-impresso-kulture bila na relativno niskom nivou. To se posebno odnosi na kremeni alat, ali se isto to ne bi moglo reći i za koštane izrađevine. Pri tome treba ukazati na nekoliko činjenica:

a. Kod glačanog oruđa javljaju se zapravo samo tzv. kalupasti oblici sjekira. Ako se uzme u obzir da je ovaj tip oruđa vjerovatno služio za obradu zemlje, tada je jasno da se nosioci starčevačko-impresso-kulture u centralnoj Bosni nisu služili »jezičastim« sjekirama za obavljanje složenijih poslova u svakodnevnom životu i u lovu. Ovo samo za sebe govori o jednoj ekonomici nižeg ranga nego što je, npr., ona u okviru butmirske kulturne grupe.

b. Iako nalazi nisu bogati, koštano oruđe i oružje ipak pokazuje jedan relativno visok zanatski domet — znatno viši od dometa kamenog i kremenog alata. Ovo je znak da su stočarstvo i lov igrali važnu ulogu u ekonomici stanovnika Obra I, jer sigurno je da nema razvijene koštane produkcije bez odgovarajućeg intenziteta ova dva zanimanja, posebno bez razvijene lovačke privrede. To je, u neku ruku, i psihološko pitanje.

c. S obzirom na to da je kod stanovnika Obra I bila razvijena i lovna privreda, začuduje potpuni nedostatak kremenih vrhova strelica; one su ovdje, izgleda, bile zamijenjene koštanim sjekirama i drugim koštanim oruđem.

d. U činjenici da je veća pažnja poklanjana koštanom oruđu treba možda vidjeti nešto snažniji uticaj jadranske komponente u naselju. U toj oblasti su stočarstvo i lovačka privreda bili osnovna ekonomska baza tamošnjeg neolitskog stanovništva pa je i izrada koštanog oruđa i oružja bila znatnije razvijena.

Nakitni predmeti su vrlo malobrojni, ali su zato jako pažljivo obrađeni. Takav je, npr., dio jednog torquesa od kosti, koji je veoma brižljivo uglačan, ima nazubljene rubove i na krajevima rupe za vezivanje. Po obliku i obradi ovaj nakitni objekat spada u prava umjetnička djela

(T. LIII, 8). Pažnju zaslužuje i privjesak od ćilibara sa rupom za vješanje i dobro izglačanom površinom (nađena su još tri fragmenta ćilibara, no oni nisu bili obrađeni), a isto tako i poluobrađen predmet od školjke tipa Spondylus. Svi ti objekti su nađeni u okviru ili u blizini kultnih postrojenja pa ih u tom sklopu treba i posmatrati.

Keramika spada i ovdje, naravno, u najvažnije nalaze i ona određuje kulturnu pripadnost, hronološko mjesto i osobenosti Obra I, odnosno starčevačko-impresso-faze u centralnoj Bosni. U Obrima I zastupljene su sljedeće keramičke izrađevine: a) barbotinska keramika tipa Starčevo, b) ostala gruba keramika tipa Starčevo, c) obična gruba keramika, d) bojena keramika tipa Starčevo, e) impresso-keramika jadranskog tipa i f) monohromna keramika.

a. Barbotinska keramika je u starijim fazama Obra I dominantna keramička vrsta i ona ima ulogu jednog od osnovnih pokazatelja. Pri izradi ove keramičke robe upotrijebljena su tri načina: glina je miješana sa pljevom, sa pljevom i micom i samo sa micom. Od ove mješavine zavise i osobine fakture kod pojedinih sudova. Ako je glina pomiješana samo sa pljevom, unutarnja strana stijenke je tamna, a vanjska strana smeđe, tamnije oker ili crvenkastosmeđe boje. U drugim slučajevima se boja unutarnje strane stijenke i površine suda ne mijenja.

Daleko najčešći su trbušasti lonci sa malim ili nešto višim koničnim vratom i sa ravnim ili prstenastim dnom (T. LIII, 2). Uz ovo dolaze i čisti konični oblici (T. LIII, 3), kao i obične trbušaste posude (T. LV, 1), čime se, zapravo, i završava repertoar oblika ove keramičke vrste. Drške su rijetke, a radi se uglavnom o trakastim horizontalnim drškama.

Što se tiče barbotinskog ukrasa, daleko su najčešći okomiti kanelirani ornamenti, zatim slijede prskani barbotinski ukrasi, pa onda tzv. granulirani barbotine i barbotine sa naljepcima.

b. Po fakturi i načinu izrade sasvim su slični barbotinskoj keramici i nalazi posuda čija je površina ukrašena urezanim i udubljenim, kosim ili prepletenim, linijama. Ovo je također standardna roba starčevačke kulture.

Posebno mjesto među grubljom keramikom tipa Starčevo zauzimaju žrtvenici na četiri noge. Kod ovih žrtvenika noge su obično trougaonog presjeka, gornja platforma je četvrtasta, a recipijent najčešće kružnog oblika i dosta nizak. Uobičajen je sljedeći manir ukrašavanja: vanjska strana platforme je ukrašena nizom udubljenih trouglova, dok su preko nogu pružene okomite, udubljene linije. Trouglovi i ove linije su ispunjeni crvenom inkrustacijom, a samo u rijetkim slučajevima ona je zamijenjena bijelom masom. — Fragmenti ovih žrtvenika spadaju u relativno brojene nalaze, tako da se ovdje radi o često upotrebljavanoj keramičkoj formi (T. LIII, 6; LIV, 3; LV, 8).

c. U grupu obične grube keramike svrstane su one keramičke izradevine koje se, po svojoj fakturi i formalnim osobinama, mogu uvrstiti u različite kulturne grupe. Ovdje se pretežno radi o većim loncima, sa istaknutim trbušnim dijelom i donekle izvijenim obodom. Neki od ovih oblika su bliski formama barbotinske keramike; dno tih posuda je većinom ravno, ali se javljaju i prstenaste i zvonolike noge (T. LIII, 5). Među ukrasima na prvo mjesto dolaze plastične trake modelirane prstom, no i ukras tzv. ružice je prilično obilno zastupljen. Obična gruba keramika je, inače, slabije zastupljena od one barbotinskog tipa.

d. Bojena keramika tipa Starčevo ulazi u finu keramičku robu. Glina je pomiješana sa izvanredno sitnom micom, faktura je ujednačena i ima obično tamnu oker boju, a sa unutarnje i sa vanjske strane nanesen je odlično uglačan premaz na kojem su izvedeni ornamenti. Površina sudova je izvedena u raznim nijansama, ali dominira crvenkasti i crvenkastosmeđi premaz; znatno su slabije zastupljene vaze sa smeđim, oker ili krem premazom. Kod ornamentalnih motiva preovladuju dvije kombinacije: snopovi tanjih okomitih linija, uokvirenih u okvir od debelih linija i prepleti tanjih linija, u istom okviru. Nešto su rjeđi motivi izvedeni samo debelim linijama.

Daleko su najčešći nalazi vaza crvenkaste i crvenkastosmeđe uglačane površine sa tamno izvedenim motivima. Tamnoljubičasti i tamnosmeđi motivi se sreću na vazama sa površinom oker ili krem tona.

Kod bojene keramike mogla su se rekonstruisati tri osnovna oblika: konična zdjela na prstenastoj nozi, pehar na prstenastoj nozi i visoka šolja, sa naglašenim trbuhom, malo izvijenim obodom i slabije naglašenim dnom. Samo u pojedinačnim slučajevima nazire se i približavanje bikoničnim oblicima (T. LIV).

e. Prema svojim karakteristikama impresso-keramika se potpuno razlikuje od keramike tipa Starčevo. Ona pripada tipovima jadranske zone i predstavlja jedan sasvim drugi kulturni krug. Odmah treba podvući da su nalazi impresso-keramike u Obrima I brojniji od nalaza bojene keramike.

Vaze impresso-keramike imaju redovno tanje stijenke, a faktura je tamnosive boje i ujednačenog tona. Površina je obično tamne i tamnosive boje; na rjeđim primjercima površina je prevučena sjajnim sivim premazom. Po ovim osobinama se lako može zaključiti da je ta keramička roba bliža vinčanskoj nego starčevačkoj keramici, iako nema nikakve veze ni sa vinčanskom kulturom.

Oblici impresso-keramike su vrlo jednostavni. Svi nađeni komadi, koji su se mogli rekonstruisati, predstavljali su niže i više konične oblike, sa slabije naglašenim središnim dijelom i ravnim dnom, te trbušaste vaze, sa blago izvijenim obodom i neznatno naglašenim dnom. To su osnovni, ali ne i jedini oblici (T. LIII, 9; LV, 3).

Ornamenti na ovoj vrsti keramike pripadaju uglavnom tzv. tremolo (ili a tremolo)-motivima, od kojih neki na prvi pogled izgledaju kao da su izvedeni rubom morske školjke. Među njima razlikujemo više varijacija, kao što su: sitni tremolo-ukrasi koji najviše liče cardium-motivima (iako se radi o sitnim cik-cak urezima), široki tremolo-motivi, koji liče na cik-cak motive načinjene urezima školjke, tremolo-motivi sa dodatkom urezane ravne linije preko njih, motivi rađeni nekim točkićem i motivi izvedeni u obliku jelove grane. Radi se redovno o primarnim geometrijskim motivima — horizontalnim, vertikalnim, kosim i cak-cak redovima tremolo-ukrasa i njihovih kombinacija, te trouglovima, šrafiranim istim manirom (T. LVI).

f. Monohromna keramika zauzima u ovoj kulturi dosta važno mjesto, jer je ona jedan od karakterističnih elemenata koji se prenosi u protokakanjsku fazu centralne Bosne. Pri tome treba uzeti u obzir sljedeće karakteristike monohromne keramike:

— to je vrlo čvrsta roba, dobro pečena, glina je pomiješana sa vrlo sitnom micom, a ima žućkastosmeđu, crvenkastosmeđu i krem površinu i nešto tamniju unutarnju fakturu;

— površina posuda je obično osrednje uglačana;

— među oblicima dominiraju visoke, konične ili zaobljene, šolje sa ravnim i malo naglašenim dnom, a onda slijede: poluloptaste šolje, tanjiri sa prstenastim dnom, zaobljene vaze sa kratkim vratom i bikonične zdjele sa kratkim vratom (sve su to oblici koji su poznati i u danilo-kakanjskom kompleksu) — T. LV, 4—7;

— već sada se javlja poneka niska zvonolika noga, dakle, oblik nogu koji je vrlo karakterističan za kakanjsku grupu;

— ova monohromna keramika nema nikakve veze sa monohromnom keramikom starčevačke kulture (pa, naravno ni vinčanske kulture) nego se daleko više vezuje za jadransko područje.

Stratigrafskim posmatranjem keramičkih karakteristika moglo se ustanoviti da u okviru starčevačko-impresso-kulture Obra I postoje dvije faze; to su I i II faza ovog naselja.

U I fazi (sl. 20, I) preovladuje kod barbotinske keramike miješanje gline sa pljevom, dok je bijeli pijesak u manjoj upotrebi. U II fazi (sl. 20, II) ovaj tehnički postupak je sasvim iščezao, a mjesto toga glina se miješa sa pljevom i micom zajedno ili samo sa micom. Pored toga, u II fazi se mnogo više iskorištavao prskani i granulirani barbotine, kao i onaj sa naljepcima. U toj fazi barbotine djeluje razvijenije.

Važna karakteristika I faze je keramička roba sa crvenim trakastim motivima koji su izvedeni poslije pečenja; boja se, dakle, otire, U II fazi ova keramika nije poznata.

Treba naročito podvući da su neke keramičke vrste znatno razvijenije i raznovrsnije u II fazi. To se odnosi na žrtvenike starčevačkog

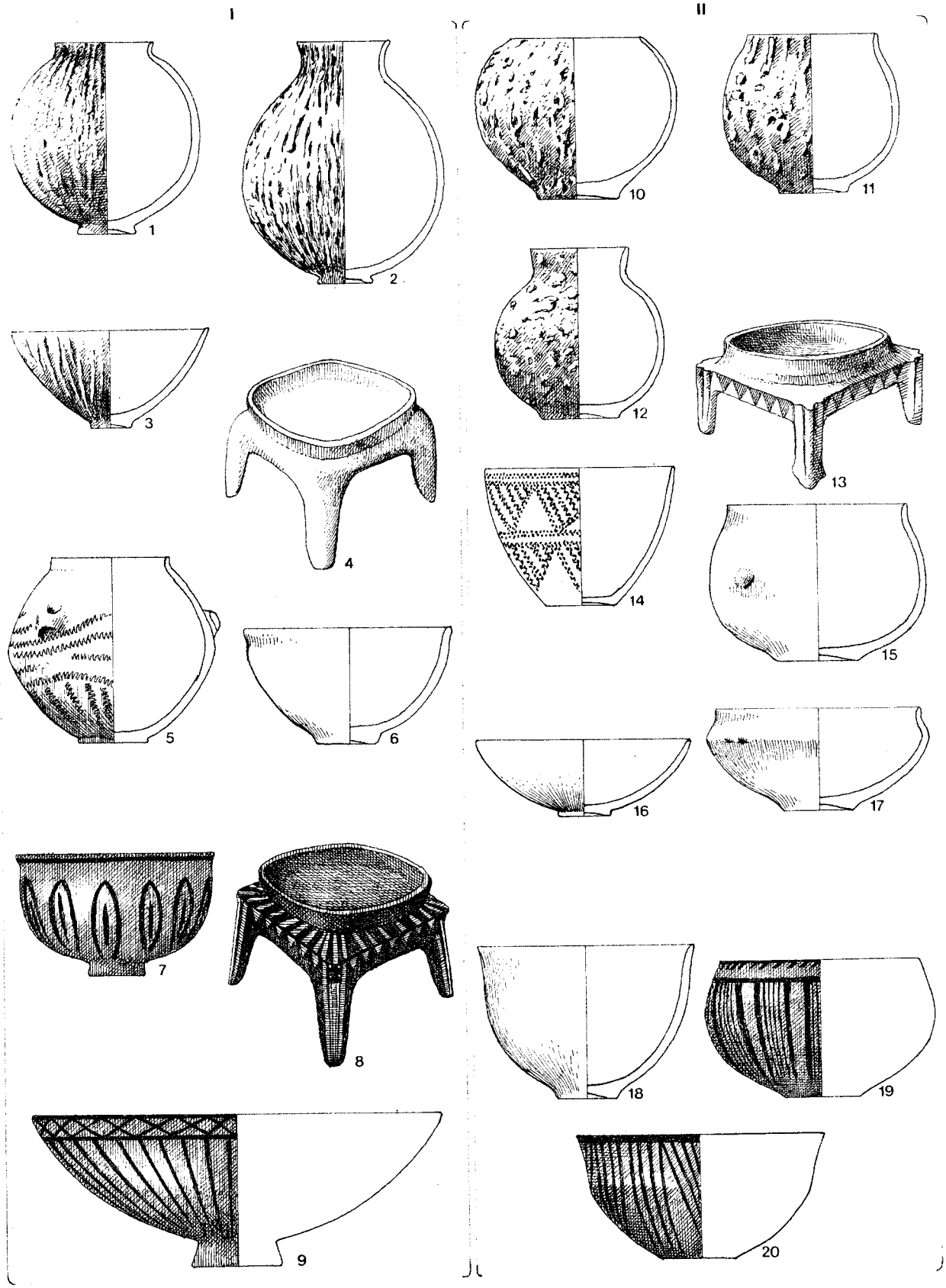

Sl. 20 — Tipološka tabela keramike starčevačko — impresso kulture (I i II faza).

tipa (posebno kada je riječ o inkrustiranim ukrasima), na impresso-keramiku, a najviše na monohromnu robu. U ovoj fazi se, zapravo, pojavljuju svi najvažniji oblici monohromne keramike koji će kasnije biti svojstveni kakanjskoj kulturi.

Naravno, obje ove faze pripadaju starčevačko-impresso-kulturi u našoj oblasti, a razlike u keramici označavaju samo njen unutarnji razvoj u Obrima I. Kada se u centralnoj Bosni pronađe još neko slično naselje, onda će se vidjeti da li su te razlike jedna opća pojava u ovoj prelaznoj zoni ili imaju lokalni značaj. Ovdje se može konstatovati da u kombinovnoj starčevačko-impresso-kulturi:

a. starčevačkoj komponenti pripadaju barbotinska, neke vrste grube i slikana keramika,

b. jadranskoj komponenti impresso i monohromna keramika.

Ostaje da se kaže još nekoliko riječi o *plastici.*

Čitav inventar plastičnih izradevina u starčevačko-impresso-kulturi Obre I (naravno, na otkopanom prostoru) svodi se na dva odvojena nalaza: jedne oštećene ljudske statuete i jednog dijela antropomorfne vaze. Pa ipak, i ovo je dovoljno za neka razmatranja iz oblasti kulturne problematike i duhovnog života u naselju.

Ljudska statueta pripada tzv. stubastim figurama i ima u osnovi ovalnovaljkast oblik (donji dio nedostaje). Nos i izdužene, horizontalne oči su plastični i vrlo istaknuti, dok drugi detalji na glavi nisu izvedeni (T. LIII, 1). U ovom obliku statueta je pravi reprezentant starčevačke kulture i ulazi u tip statueta cilindričnog oblika sa jasno označenim detaljima lica. Dio antropomorfne vaze je nedovoljan za njenu rekonstrukciju. Površina ove vaze je bila tamnosmeđa i relativno dobro uglačana, ali je unutarnja strana vrlo neravna. Sačuvana predstava lica se sastoji od vrlo istaknutog nosa i plastičnih, horizontalnih i vrlo izduženih očnih kapaka. U svojoj osnovi takva predstava lica se ne razlikuje od opisane predstave na stubastoj statueti pa se, bez poteškoća, može uvrstiti u krug starčevačke kulture.

EKONOMSKI ASPEKTI

Na ovom mjestu nas prvenstveno interesuju podaci o dva osnovna zanimanja neolitskih ljudi — zemljoradnji i stočarstvu.

Pažljivom flotacijom kulturnih slojeva na jednom ograničenom prostoru ustanovljeno je da su stanovnici Obra I poznavali pšenicu (triticum dicoccum, a samo izuzetno triticum monococcum i compactum) i da su sakupljali plodove poljskog graška i leće (pisum sativum, lens esculenta). Mora se, međutim, podvući da su ostaci pšenice u slojevima starčevačko-impresso-kulture bili vrlo malobrojni, a ostaci graška i leće jedva primjetni; nigdje na otkopanom prostoru nije primijećena neka kompak-

tivnija hrpica cerealija. Takav karakter nalaza nas upućuje na zaključak da je zemljoradnja u naselju bila relativno slabo razvijena i da vjerovatno nije igrala neku značajnu ulogu u ekonomici nosilaca starčevačko-impresso-kulture u Obrima I. Na taj zaključak bi nas upućivao i veoma ograničen broj nađenih glačanih sjekira, iako se radi gotovo jedino o kalupastim sjekirama koje su upotrebljavane u obradi zemlje. Njihov broj upravo odgovara nađenim ostacima cerealija.

S druge strane, nalazi životinjskih kostiju su bili veoma brojni u ovom naselju, odnosno u slojevima starčevačko-impresso-kulture. Tri četvrtine ostataka kostiju pripada domaćim životinjama, a jedna trećina divljim vrstama. Među kostima domaćih životinja, opet, 50—60% ostataka pripada domaćem govečetu, a drugi ostaci svjedoče uglavnom o gajenju ovce i koze; broj kostiju domaće svinje i psa su sasvim neznatni.

Na osnovu ovih podataka sasvim je jasno da je stočarstvo bilo izuzetno razvijeno kod nosilaca starčevačko-impresso-kulture i da su oni u prvom redu, i masovno, uzgajali goveče (krupnu stoku) pa tek onda ovcu i kozu (sitnu stoku). Čini se gotovo neospornim da je stočarstvo bilo njihovo glavno zanimanje i da je činilo ekonomsku osnovu u naselju.

Nalazi kostiju divljih životinja su, u apsolutnim ciframa i u procentima, vrlo značajni i to znači da je lov igrao takođe važnu ulogu u ekonomici ovog naselja i ove kulture. Stanovnici naselja su najviše lovili jelena, srnu i vepra; prema tome, krupne divlje životinje koje su davale dobro meso za ishranu, kožu i rogove za izradu oruđa i oružja.

Nema nikakve sumnje da je u ovom periodu dolazilo do razmjene dobara ili trgovine sa bližim i udaljenijim područjima. Najbolji dokaz za to su nalazi velike morske školjke tipa Spondylus i nakita od ćilibara. U prvom slučaju se očito radi o ekonomskim vezama sa jadranskim područjem, što je i prirodna veza s obzirom na jadransku kulturnu komponentu u naselju. U pogledu ćilibara ne mogu se, zasada, dati precizni podaci, jer još nisu izvršene potrebne analize, no, ako se i radi o proizvodu od domaće smole, on nije mogao biti načinjen u Obrima nego je nabavljen iz nekog susjednog područja. Može se pretpostaviti da su nosioci starčevačko-impresso-kulture u Obrima I za ove i slične nabavljene predmete davali životinjske kože i neke izrađevine od kosti. Teško je zamisliti da se radilo o nekim drugim stočarskim proizvodima.

Kada sumiramo iznesene podatke, dalo bi se izvući nekoliko, koliko-toliko, sigurnih zaključaka:

1. Glavna ekonomska baza nosilaca starčevačko-impresso-kulture u Obrima I (pa sigurno i u cijeloj ovoj prelaznoj oblasti) bilo je stočarstvo, prvenstveno uzgoj krupne domaće stoke.

2. Lov je prilično snažno dopunjavao ovu ekonomsku bazu, a zemljoradnja je bila, nekako, na sporednom kolosijeku.

3. Razmjena dobara je dopunjavala ovakvu ekonomsku sliku, ali je za stanovnike Obra I bila, kako izgleda, od interesa samo nabavka nekih »egzotičnih« materijala za ove krajeve. S obzirom na pretežno naturalnu privredu ovog doba, ne bismo mogli nešto drugo ni očekivati.

4. Ovakva ekonomska situacija uslovila je sigurno i neke naseobinske karakteristike našeg naselja. Poznato je da su stočari daleko manje vezani za kuću nego razvijeni zemljoradnici pa je, možda, ta činjenica i uslovila onako slabe naseobinske ostatke, jer je dosta stanovnika (i to muškaraca) lutalo naokolo za stokom. Zemljoradnja je bila upravo toliko razvijena koliko je bilo potrebno za trajan sesilni način života. S druge strane, odgoj stoke i razvijena lovačka privreda su bili podloga za jače naglašenu proizvodnju koštanih predmeta.

5. Izrazito razvijen uzgoj govečeta, odnosno krupne stoke, okreće našu pažnju prema starčevačkoj komponenti ove kulture, pošto je poznata stvar da je u ovoj kulturnoj grupi stočarstvo bilo vrlo razvijeno. Uzgajanje govečeta bilo je razvijeno i u mnogim oblastima istočnog Mediterana. Sasvim je sigurno da je stočarstvo bilo rano poznato i u jadranskoj zoni, kao i na čitavom zapadnom Mediteranu, jer su tamošnji kraški tereni upućivali, po prirodi stvari, na ovu vrstu privrede. No, u jadranskim krajevima, glavnu ulogu je u stočarskoj privredi igrala sitna stoka — koza i ovca, prvenstveno koza. Zbog toga, starčevačkoj komponenti u naselju treba pripisati naglašenu sklonost prema uzgoju krupne stoke.

DUHOVNI ŽIVOT

U starčevačko-impresso-fazi Obra I duhovni život stanovnika se ogleda u nekoliko vidova: kultu mrtvih, heliolatrijskom kultu, upotrebi posebnih žrtvenika, te u plastičnim i nakitnim izrađevinama.

Kult mrtvih je dokumentiran naprijed iznesenim podacima o pogrebnom ritualu. Vidjeli smo da se ovdje ne radi o nekom redovnom ukopu mrtvih, nego o kosturima sitne djece, u zgrčenom položaju ili o pojedinačnim dječijim kostima, u zajednici sa životinjskim kostima. U dva slučaja dječije kosti leže u sastavu posebnih postrojenja za kult.

Pošto se radi o redovnom sahranjivanju i pošto su u pitanju samo sitna djeca, sasvim je vjerovatno da je u naselju praktikovana jedna vrsta ljudskih (i uz to životinjskih) žrtava. Slučaj »groba 8« posebno govori o dugotrajnijem održavanju jednog kultnog postrojenja, jer se tu jasno vidi loženje vatre, polaganje ljudskih i životinjskih kostiju, polaganje većeg broja keramičkih objekata, dragocjenih nakitnih predmeta i kamenog oruđa. Pored ovog centralnog postrojenja, od koga je najzad formiran tumulus sa kamenim plaštem, nađeno je nekoliko pratećih objekata, sa uspravno položenim kamenim pločama, sa velikim sudovima, ukopa-

nim donjim dijelom u zemlju i sa dodatim kamenim i koštanim alatom. »Grob 8« je svakako bio najvažniji kultni objekat ove faze u naselju i on izrazito potvrđuje dječije žrtve. Važnost ovog mjesta dopunjuje i činjenica da su i svi zgrčeni kosturi položeni u blizini ovog postrojenja.

Naprijed izneseni podaci o horizontalnoj i vertikalnoj stratigrafiji zgrčenaca i kultnih postrojenja učvršćuju uvjerenje da je centar naselja ostao na mjestu prvobitnog naseljavanja i da je taj dio naselja imao prvenstvo u kultnim radnjama. Žrtvovanje djece na samom početku naseljavanja (prva četiri groba) moglo je biti izvršeno jedino iz uvjerenja osnivača naselja da će im ovo žrtvovanje donijeti prosperitet i dugotrajnost njihovog naselja. Žrtvene radnje, vezane za druga četiri groba, odnosno postrojenja, izvedene su, naprotiv, u fazi određene stabilizacije naselja, da bi u vrijeme druge faze starčevačko-impresso-kulture takve radnje prestale. Nema nikakve sumnje da su i kultni obredi, vezani za opisana postrojenja, imali isti karakter kao i prvobitno žrtvovanje djece. Kada je došlo do pune stabilizacije života u naselju, prestala je potreba za novim žrtvama ili je njihovo odumiranje bilo uslovljeno osamostaljenjem grupe u novom području i mijenjanjem donesenih navika (što je manje vjerovatno).

Poznata je stvar da su pojedinačni ukopi, odnosno ostaci ljudskih kostiju, zabilježeni u neolitskim naseljima na čitavom Balkanu. Oni nisu neka izrazita karakteristika ni jedne balkanske zemlje. Prema tome, Obre I se samo uklapaju u jedan široki balkanski manir u duhovnom životu neolitskog čovjeka (ne treba, naravno, zaboraviti ni neke pojedinačne nekropole, ali one su manje karakteristične za balkanski neolit). Još nije, međutim, definitivno dokazano da se svugdje radi i o ljudskim žrtvama, ali je sasvim vjerovatno da je ovaj faktor imao velikog uticaja na pogrebni ritus u neolitu Balkana i da o njemu treba ozbiljno voditi računa[17].

U okviru »groba 7« naden je jedan disk od pečene zemlje i drugi od kamena. Za te nalaze nema drugog objašnjenja nego da se radi o sunčevom kolutu, a to znači o simbolu kulta sunca. Čini nam se da će ovaj heliolatrijski kult voditi svoje porijeklo iz jadranske komponente u Obrima I. Na to nas upućuju nalazi istih kolutova u okviru danilske kulture iz jadranske zone, iako ovdje operišemo sa nešto mlađim neolitskim periodom[18].

Što se tiče žrtvenika na četiri noge, oni su izrazita svojina starčevačke kulture[19] i sigurno pripadaju toj komponenti u Obrima I. Kako su ovi žrtvenici manjih dimenzija a imaju ravnu platformu sa plitkim recipijentom, oni su sigurno služili kao »portabl-stolovi« za neki poseban

---

[17] Vidi podatke i literaturu koja se odnosi na ovu problematiku A. Benac, 1973a, 35—38; 1973; 359—361.
[18] J. Korošec, 1958, T. XLVII, 6.
[19] D. Arandelović-Garašanin, Ljubljana, 1954.

kult ili »portabl-žrtvenici«. Noge i platforma su obično ukrašeni crveno inkrustiranim motivima pa je i to jedan od indikatora za objašnjenje funkcije žrtvenika. Crvena boja je simbol života, pa su i sami žrtvenici morali, na neki način, služiti kultu koji je štitio osnovne životne funkcije.

U okvir duhovnog života spadaju, napokon, i plastične izrađevine. Pri tome ne smijemo zaboraviti da su ove izrađevine istovremeno produkat određenih umjetničkih shvatanja i određenih duhovnih preokupacija. U umjetničkom pogledu naše izradevine vjerno slijede uzore iz kruga starčevačke kulture, a to znači da imaju pretežno odlike jedne shematske umjetnosti. Kada je riječ o tumačenju njihove funkcije u duhovnom životu stanovnika našeg naselja, gotovo je sigurno da one imaju kultni karakter i, naravno, možemo samo još jednom da ponovimo konstataciju da one vjerovatno označavaju kult plodnosti, kult majke-pretka. To je jedno općenitije tumačenje za figuralnu plastiku neolitskog doba na Balkanu[20].

Vidjeli smo da su nalazi nakita malobrojni, ali su u dekorativno umjetničkom smislu stajali na visokom nivou. S obzirom da za njih nema pravih paralela kod drugih kulturnih grupa, ne bi ih trebalo ni ubrajati medu elemente neke odredene komponente.

Prema svemu ovome, nosioci starčevačko-impresso-kulture u Obrima I (i u ovoj prelaznoj oblasti) su u duhovnom životu stajali pod uticajem iz tri osnovna pravca:

— pod širim balkanskim uticajem u pogledu pogrebnog ritusa, odnosno žrtvovanja djece i životinja u posebne svrhe,

— pod uticajem starčevačke komponente u pogledu plastične umjetnosti i upotrebe žrtvenika sa platformom na četiri noge,

— pod uticajem jadranske komponente u vezi sa jednom vrstom heliolatrijskog kulta i nakita od školjke tipa Spondylus.

DRUŠTVENI ODNOSI

Pošto u starijoj fazi naselja nisu otkopani kompaktniji tragovi kuća i ne znamo njihove oblike i medusobne odnose, teško je dati neku sigurniju sliku o društvenim odnosima nosilaca starčevačko-impresso-kulture. Pa ipak, neki zaključci se mogu izvesti posrednim putem.

Prije svega, notorno je da se u ovoj fazi neolitskog doba još uvijek dosta čvrsto održavalo rodovsko društveno uredenje. Zato i nosioce naše kulture u Obrima I moramo posmatrati u tim društvenim okvirima. To je, naravno, samo primjena jednog općeg pojma u ovom posebnom slučaju, doduše, sasvim normalna i korisna primjena.

Već je rečeno da je jedno žrvnjište, velikih dimenzija, gotovo sigurno služilo zajedničkim potrebama više koliba, a u tom smislu će se

[20] D. Garašanin, 1968, 250; D. Srejović, 1968, 178 ff.

morati posmatrati i neko od vanjskih ognjišta. Kako se radi o rodovskom društvenom uređenju, ovakva upotreba pojedinih objekata je posve prirodna i samo još jednom potvrduje opće pravilo.

Za posredno razmatranje društvenih odnosa mnogo je važnija jedna druga pojava. Kod osnivanja naselja, kao i u daljem toku života u njemu, stalno su prisutne dvije kulturne komponente — starčevačka sa sjevera ili sjeveroistoka i jadranska za zapada. Svaka od ovih komponenata je trajno zadržavala neke vlastite karakteristike, naročito u okviru keramičkih izrađevina. Keramika tipa Starčevo i jadranska »impresso«-keramika su izrađivane drugačijom tehnikom pečenja i niko se ne može prevariti pri njihovom razvrstavanju. Ovo neosporno navodi na zaključak da su u Obrima I zajedno živjeli nosioci obje ove komponente i da je svaka grupa čuvala svoje kulturne osobine. Čini se da je ova pojava neosporan dokaz vrlo složenih odnosa u jednoj većoj rodovskoj organizaciji, odnosno u naselju organizovanom po principima rodovskog društva. Riječ je o principu egzogamnog braka i zabrani ženidbenih odnosa unutar istog roda. Zbog toga, u jednom većem naselju treba da žive zajedno rodovi različitog porijekla i onda se princip egzogamnog braka može odvijati bez ikakve smetnje.

Rodovske zajednice, nosioci dviju kulturnih komponenata u Obrima I, neosporno su potpuno različitog porijekla. One su pripadale posebnim kulturnim kompleksima i zato su njihovi pripadnici mogli nesmetano da stupaju u bračne odnose. Izgleda da je ovo i najprihvatljivije objašnjenje za paralelan razvoj dviju komponenata u jednom naselju. U isto vrijeme, ovo je i jedno od mogućih objašnjenja za formiranje prelaznih oblasti i prelazne zone u cjelini.

Idući ovim putem, dolazimo i do uvjerenja da u neolitskom svijetu nisu postojale rodovske i grupne suprotnosti većih razmjera, pa ni suprotnosti među velikim kulturnim i »etničkim« kompleksima. Bio je to miran svijet, kome su na umu bili prvenstveno primarni zakoni rodovskog društva i o tome su striktno vodili računa. Ti zakoni su preferirali prijateljske odnose među raznim neolitskim grupama, a otupljivali su oštricu svakog neprijateljstva.

Nema sumnje da bi ovo bio najvažniji zaključak o društvenim odnosima nosilaca starčevačko-impresso-kulture i da u tome leži značajan doprinos Obra I, i prelaznih oblasti u cjelini, rasvjetljavanju strukture neolitskog društva u ovim balkanskim oblastima. (Naravno, može se reći da je keramika jadranskog tipa stigla u Obre I i putem razmjene ili trgovine. Treba, međutim, podvući da je ova keramička roba nađena u velikim količinama, da ima svoje osobine u tehničkom pogledu i da je — gotovo sigurno — izrađivana na licu mjesta. Zato je prethodno objašnjenje u ovom slučaju daleko prirodnije.)

U prethodnom razmatranju su već označeni i putevi geneze starčevačko-impresso-kulturne grupe u centralnoj Bosni. Ona je, dakle, sastavljena od dvije kulturne i »etničke« komponente, a putevi kojim su nosioci obje komponente došli u ove krajeve osvijetljeni su u opisu same prelazne zone.

Koja je od navedenih dviju komponenata imala kulturnu prevagu? Treba li ovo pitanje postavljati ako smo naprijed pokušali da objasnimo njihovu kulturnu ravnopravnost? Možda, ipak, treba, kada se uzmu u obzir neke činjenice.

Nosioci starčevačke komponente su sa sobom donijeli sve elemente svoje izvorne kulture, izuzev crveno polirane keramike. Naročito je važno da su oni donijeli bogat repertoar barbotinske keramike, koja čini jednu od osnova starčevačke kulture. Nešto je drugačija situacija sa nosiocima jadranske komponente. Ovi su donijeli raznovrsnu monohromnu keramiku i finu impresso-robu sa, pretežno, tremolo-motivima. Nedostaje, međutim, gruba keramička roba impresso-kulture sa vrlo raznovrsnim motivima izvedenim rubom školjke, kao i gruba keramika sa pravolinijskim urezanim ornamentima. Prema tome, nedostaje temeljna keramička roba jadranske komponente i zato dajemo određenu prednost starčevačkoj komponenti. Ovaj utisak potenciraju i kultovi vezani za žrtvenike i plastične izrađevine, jer je očito da je znatan dio duhovnog života bio vezan baš za ove starčevačke tipove objekata.

U vezi sa ovakovim rasporedom kulturnih elemenata moglo bi se pomišljati na to da su nosioci starčevačkog stila imali neku prednost pri osnivanju naselja Obre I i da su zbog toga zadržali i određeni prioritet u keramičkoj proizvodnji i u kultovima. Rezultati borovanja u Obrima I su pokazali da je prvobitno naselje na ovom lokalitetu bilo vrlo malih dimenzija i da se tek u kasnijem razvoju značajno povećalo. To povećanje je bilo uslovljeno unutarnjim povećanjem stanovništva u spoju pomenute dvije grupe, jer nema nikakvih pokazatelja koji bi navodili na pomisao o nekom novom doseljavanju.

U ovoj knjizi su obrađena oba kulturna kompleksa o kojima je ovdje riječ i zato ovdje nisu potrebna neka šira razmatranja. Nužne su samo neke napomene koje se odnose na naše naselje.

Obre I se nalaze na krajnjoj granici starčevačkog i impresso/cardium-kompleksa pa zato i u jednom i u drugom slučaju predstavljaju njihovo periferno naselje, što je pogodovalo spajanju različitih kulturnih elemenata. Ovakav položaj naselja uslovio je i neke posebne karakteristike njegovih kultura. U okviru bojene keramike tipa Starčevo, na primjer, konstatovani su samo pravolinejni motivi koji su izvučeni nekom od tamnijih boja. U tom pogledu naša keramika se prilično razlikuje od one u

centralnim dijelovima starčevačke kulture gdje se prilično mnogo praktikuje, naročito u mlađim fazama, i krivolinejna ornamentika.

Ovdje je nužno spomenuti da su u većini perifernih naselja starčevačke kulture uobičajeni tamno slikani motivi (npr., Gornja Tuzla[21], Donja Branjevina I'b[22], Tečić kod Kragujevca[23], Čukar kod Vranja[24], Gladnice i Žitkovac na Kosovu polju[25]) pa Obre I ne predstavljaju u ovom pogledu nikakav izuzetak. Jedina je razlika u tome što se u većini tih naselja (izuzev Donje Branjevine) pojavljuju i spiraloidni motivi, iako ponegdje sporadično, te naše naselje, ipak, predstavlja neku posebnost. Možda se u ovom slučaju može govoriti i o jednoj varijanti starčevačke kulture, s tim više što je ona ovdje spojena sa elementima jadranske komponente, no u ovom stadiju istraživanja je još preuranjeno davati definitivan sud u tom pogledu.

Što se tiče jadranske komponente, nužno je podvući posebno dvije činjenice.

Prvo, monohromna (fina) keramika u starčevačko-impresso-kulturi nosi, po pravilu, karakteristike jadranske monohromne robe[26]. To se odnosi na fakturu, na boju površine i na oblike. Posebno izdvajamo dva oblika ove keramike — konične, malo zaobljene zdjele i bikonične šolje, jer su ti oblici vrlo tipični i za srednje neolitsko doba, odnosno za kakanjsku kulturu.

Drugo, impresso-keramika u Obrima I spada u tzv. finu keramičku robu i zato se razlikuje od odgovarajućih proizvoda u jadranskoj zoni[27]. Tamo impresso-keramika ulazi uglavnom u okvir grublje keramičke robe. Pored toga, ukrašavanje u Obrima I je svedeno na tremolo-ukrase pa se u tom pogledu osjeća određena jednostavnost i posebnost našeg nalazišta. Sasvim je vjerovatno da je ova posebnost bila uslovljena geografskim položajem naselja (ili čitave zone), u kojem je došlo do vlastitog tretmana jedne vrste jadranskog ukrašavanja. S obzirom na ovakav stil, moglo bi se, možda, i ovdje govoriti o nekoj posebnoj varijanti impresso-kulture.

Iznesene činjenice upućuju ovdje na sljedeće zaključke:

a. Stariji neolit u Obrima I, a svakako i u ovoj prelaznoj oblasti u cjelini, nastao je spajanjem dviju kulturnih komponenata: starčevačke iz centralnog Balkana i impresso iz jadranske zone. Iz toga spoja je formirana posebna starčevačko-impresso-kultura;

b. Čini se da je starčevačka komponenta imala određen prioritet, da je ta komponenta predstavljala neku vrstu primarne grupe i da se ona

---

[21] B. Čović, 1961, 85.
[22] S. Karmanski, 1968, 16.
[23] R. Galović, 1962, 31—46; isti 1964, 43—44.
[24] M. Garašanin, 1968, 304.
[25] B. Jovanović — J. Glišić, 1957, 223 ff.; N. Tasić, 1958, 13.
[26] Š. Batović, 1966, T. XXVI, 1, 2, 5, 7, 8 i dr.
[27] Ibid., T. XLV, XLVI, XLIX, LIV—LVII, LIX, LX, LXVII, LXVIII, LXXX i dr.

veoma brzo ujedinila sa drugom, jadranskom komponentom,

c. Periferni položaj i jedne i druge komponente u odnosu na matične oblasti uslovio je neke karakteristike koje ovim komponentama daju posebno mjesto u okviru njihovih kulturnih kompleksa. Sigurno je i sam spoj dviju kultura imao velik uticaj na specifičan izgled tih komponenti, ali je u isto vrijeme omogućio stvaranje jedne posebne kulturne grupe.

d. U toku zajedničkog života, svaka komponenta zadržala je svoje kulturne osobine i tek će u srednjem neolitskom dobu doći do njihovog međusobnog pretapanja. U starijem neolitskom dobu su se nosioci pomenutih komponenti samo odrekli nekih svojih kulturnih osobina u korist druge strane i to je baš davalo fizionomiju posebne starčevačko-impresso-kulture.

HRONOLOGIJA

Za određivanje relativne hronologije starčevačko-impresso-kulture u Obrima I moraju se iskoristiti obje njene komponente, mora se odrediti njihovo mjesto u sklopu odgovarajućih velikih kulturnih kompleksa. Naravno, tačnije hronološke odrednice zavise od stepena istraživanja u matičnim oblastima i od saglasnosti samih istraživača, a tu još postoje ozbiljni problemi (vidi odgovarajuće podatke u poglavljima o starčevačkoj i impresso/cardium-kulturi).

Kada uzmemo u obzir starčevačku komponentu, susrećemo se za sada sa dvije osnovne postavke o njenom hronološkom mjestu:

1. Pisac ovih redova je starčevačku komponentu u Obrima II stavio na sam kraj razvoja starčevačke kulture i iznio mišljenja da se neke njene karakteristike vezuju za fazu IIb (po D. Garašanin), odnosno fazu III (po V. Milojčiću) u matičnoj oblasti, dok druge ukazuju čak i na mladi period. Ovu postavku pisac je obrazložio sljedećim činjenicama:

— Među keramičkim izradevinama barbotinskog tipa izrazito dominira kanelirani barbotine, ali su zastupljene i sve druge tehnike ovakvog ukrašavanja. Takav razvoj barbotinske tehnike je karakterističan za mlade faze starčevačke kulture, odnosno za spiraloid-stupanj u Slavoniji (po S. Dimitrijeviću). Ista barbotinska keramika se nastavlja i u protokakanjskoj fazi (početak srednjeg neolita) pa i taj kontinuitet vezuje starčevačku komponentu u Obrima I za kraj starčevačke kulture.

— Kod slikane keramike potpuno dominiraju pravolinijski motivi izvedeni tamnom bojom. Tamno slikani motivi su osobina kasne faze starčevačke kulture u Gornjoj Tuzli, gdje su krivolinejni motivi pravi izuzetak[28], a vezuju se, dalje, za kasnu fazu ove kulture u samom Starčevu

[28] B. Čović, 1961, 83—86.

(IIb po D. Garašanin)[29], u Donjoj Branjevini (I'a, b)[30], u Tečiću kod Kragujevca[31] i sl.

— Izrada plastičnih objekata u Vojvodini počinje sa fazom IIb starčevačke kulture[32], pa onda i plastične izradevine u Obrima I moramo tako datirati.

— Između slojeva starčevačko-impresso-kulture i starije kakanjske, ili protokakanjske, kulture u Obrima I nije zapažen nikakav stratigrafski ni kulturni prekid. Zato starčevačku komponentu treba pripisati kraju starčevačke kulture.

2. S. Dimitrijević je starčevačku komponentu u Obrima I uvrstio u Linear B-stupanj svoje hronološke skale starčevačke kulture. Pri tome on ukazuje na potpuni nedostatak spiraloidnih motiva u Obrima I, što je, po njegovom shvatanju, bitna karakteristika mladih faza starčevačke kulture (on, doduše, dopušta mogućnost da ova komponenta u Obrima I ide paralelno sa njegovim Girlandoid-stupnjem, ali nikako dalje). — Prema ovoj hronološkoj koncepciji, u Obrima I je morao postojati znatan vremenski hiatus između starčevačko-impresso i kakanjske kulture, a sama starčevačka komponenta bi se morala datirati u jednu raniju fazu nego što to čini pisac ovih redova. Jer, ovdje bi nedostajao Spiraloid-A, Spiraloid-B i Final-stupanj starčevačke kulture po hronologiji S. Dimitrijevića[33].

U pogledu impresso ili jadranske komponente treba podvući ove činjenice:

— U Obrima I je vrlo skučen repertoar impresso-motiva i sve se svodi na razne varijacije tremolo, odnosno a tremolo-ukrasa. Prema nalazima u pećini Škarin samograd kod Šibenika, gdje se javljaju ukrasi ove vrste u nešto većem broju, tremolo-motivi pripadaju samom kraju impresso-kulture u Dalmaciji. Oni se tamo već miješaju sa keramičkim objektima koji se mogu pripisati danilskoj kulturi[34].

— Među primjercima impresso-keramike u Danilu kod Šibenika zapaženi su i takvi komadi koji u potpunosti odgovaraju keramičkim izradevinama u Obrima I[35]. U Danilu impresso-keramika označava sam kraj starijeg neolita i impresso-kulture, pa bi takvo datiranje trebalo primjeniti i u Obrima I.

— U mladoj fazi jadranske grupe (gruppo adriatico) u Apuliji, koja pripada srednjem neolitskom dobu Italije, pojavljuju se i urezani tremolo-motivi tipa Obre I[36]. Ova tehnika je mogla preći samo iz mlade

[29] D. Arandelović-Garašanin, 1954.
[30] S. Karmanski, 1968a, 7—8, sl. 17—21.
[31] R. Galović, 1964, 1c, 3, Abb. 1.
[32] B. Brukner, 1968, 46—48.
[33] S. Dimitrijević 1974, 79—80.
[34] Š. Batović, 1966, 87.
[35] Ibid, 92; T. LXXX; J. Korošec, 1958, sl. 16 g, h, i.
[36] A. Benac, 1973, 404.

impresso-kulture u srednje neolitsko doba, pa to mora uticati i na određivanje hronologije u Obrima I.

— Za hronologiju jadranske komponente izuzetno važnu ulogu ima monohromna keramika. Naprijed smo naveli niz oblika koji izravno prelaze u danilo-kakanjski kulturni kompleks (posebno: poluloptaste šolje, visoke zaobljene šolje, tanjiri sa prstenastim dnom, bikonične zdjele)[37]. Ti oblici odražavaju neposredan kontinuitet između starijeg i srednjeg neolita i zato bi ih u Obrima I trebalo datirati u mlađu fazu impresso-kulture. U tom pogledu prvenstveno govore pojedinačni primjerci zvonolikih nogu i pravi bikonični oblici zdjela[38].

Prema iznesenim podacima, hronologija starčevačko-impresso-kulture u Obrima I se danas kreće u rasponu od dvije osnovne interpretacije:

A. Benac: Obre I (faza I—II) — Starčevo IIb (po D. Garašanin), odnosno Starčevo III (po V. Milojčiću) — impresso/cardium III na Jadranu i odgovarajuće faze u drugim regionima (uključujući i Vorsesklo-fazu u Tesaliji);

S. Dimitrijević: Obre I (faza I—II) — Starčevo/Linear B-stupanj (eventualno Starčevo/Girlandoid-stupanj), što bi odgovaralo fazi Starčevo IIa (po D. Garašanin) ili Starčevo II (po V. Milojčiću)[39].

U tim okvirima kreće se i apsolutna hronologija ove kulture u Obrima I, dakle, u okvirima apsolutnih hronoloških cifara za starčevački i jadranski kulturni kompleks.

SREDNJE NEOLITSKO DOBA (KAKANJSKA KULTURNA GRUPA)

Od pet lokaliteta koji pripadaju kakanjskoj kulturnoj grupi, tri se nalaze u okolini samog Kaknja (Kakanj, Obre I, Papratnica), Arnautovići su udaljeni desetak kilometara prema jugu, a jedino je naselje u Tuku kod Zavidovića značajnije udaljeno prema sjeveru. Pravi centar ove kulturne grupe, prema tome, moramo tražiti na području Kaknja, a to znači u užem krugu prelazne zone u centralnoj Bosni. Lokalitet u Tuku leži izvan ove oblasti, odvojen je od nje Vranduckim klancem i tamo se vjerovatno radi samo o kulturnim uticajima ove grupe.

Zajednička crta ovih naselja ogleda se u tome što su sva ona vezana

---

[37] Š. Batović, 1966, T. XXVI.

[38] Napominjemo da se u okviru starčevačke kulture »parcijalna bikonizacija oblika« javlja tek u Spiraloid B-stupnju, prema periodizaciji S. Dimitrijevića, dakle, na kraju starčevačke kulture (S. Dimitrijević, 1974, 70).

[39] S. Dimitrijević je zastupnik veće uniformnosti starčevačkog, kulturnog kompleksa i njegovog potpunog odvajanja od vinčanske i drugih mlađih kultura, dok pisac ovih redova zagovara jače razlike među pojedinim oblastima starčevačke kulture (jače razlike među varijantama) i čvršće kulturne veze starčevačke i vinčanske, odnosno kakanjske kulture.

za obalne terase rijeke Bosne, izuzev Obra I, koje su od nje udaljene oko 3 km. Tri naselja su smještena na ušću pritoka rijeke Bosne (Kakanj — ušće Zgošće, Arnautovići — ušće Goruše, Tuk — ušće Krivaje), Obre I su smještene na terasi rijeke Trstionice, a Papratnica neposredno uz obalu Bosne. Nema sumnje da je rijeka Bosna mnogostruko privlačila pripadnike ove grupe: pružala im je pogodan kameni materijal, ravne obale su pogodne za zemljoradnju, tu je voda za stoku, bogata lovišta su u blizini itd.

U pogledu istraženosti ovih lokaliteta imamo danas sljedeću situaciju:

— veće sistematsko istraživanja izvedeno je samo na nalazištu *Obre I* (faza III—IV)[40],

— manja sistematska iskopavanja obavljena su u *Kaknju* (bliža topografska oznaka Plandište) i Arnautovićima,

— na lokalitetima Tuk i Papratnica izvršeno je samo primarno sakupljanje materijala,

— izgradnjom željezničke pruge, putne mreže i javnih objekata gotovo potpuno su uništeni lokaliteti u *Kaknju*, *Tuku* i *Papratnici*, a za dalja istraživanja stoje na raspolaganju naselja u Obrima I i u Arnautovićima.

Po svojoj veličini izdvajaju se *Obre I* (22.000—25.000 m²) i Kakanj (oko 20.000 m²), dok ostala tri naselja zauzimaju znatno manju površinu. Tako je naselje u Arnautovićima pokrivalo površinu od oko 5.000 m², a ni ostala dva lokaliteta nisu bila veća. Prema tome, naselja u *Kaknju* i *Obrima I* treba smatrati vodećim lokalitetima ove kulturne grupe.

Kada se uzmu u obzir podaci sa tri nalazišta na kojima je vršeno istraživanje, može se tvrditi da je kakanjska kultura imala tri faze razvoja, premda ni jedno od njih nije dalo potpunu stratigrafiju za takvu podjelu. Kombinacijom podataka dobivamo, u najširem smislu, ovakvu razvojnu liniju:

a) starija faza kakanjske kulture — Obre I, faza III (najstariji slojevi u Kaknju),

b) srednja faza kakanjske kulture — Obre I, faza IV, Kakanj (možda i Tuk),

c) mlada faza kakanjske kulture — Arnautovići.

Ovakva podjela će najbolje doći do izražaja kod obrade keramičkih nalaza.

NASEOBINSKI OBJEKTI

Svakako je zanimljivo da su tri nalazišta — *Kakanj*, *Obre I*, *Arnautovići* — dali drugačije podatke o kućama i drugim naseobinskim objek-

[40] To je ista površina u kojoj je bilo riječi kod obrade starčevačko-impresso-kulture (A. Benac, 1973 i 1973a).

tima. Zbog toga i nema neke uniformnosti u ovom pogledu.

U Kaknju možda treba pomišljati na zemuničke nastambe. Prilikom kopanja temelja za zgradu gimnazije na Plandištu izišli su na vidjelo ostaci jedne velike i vrlo dugačke jame. Naknadnim uvidom moglo se konstatovati da se radi o udubljenju dugačkom oko 45—50 m, širokom oko 5 m i dubokom oko 1—1,20 m. U samom udubljenju su, na odredenim mjestima, još zatečene naslage gara i pepela, lijepa sa otiscima kolja i pletera i običnog kulturnog sloja. Na prvi pogled nameće se paralela sa dugim jamama u Smilčiću kod Zadra[41] ili u Vinči[42], koji su protumačeni kao odbrambeni jarci. U slučaju Kaknja teško je, međutim, primijeniti ovakvo tumačenje, jer se dugačka jama nalazi u blizini ruba naselja koji je okrenut prema obali rijeke Bosne (obala je dosta visoka i nema opasnosti od poplave) pa nema nikakve svrhe takva odbrana. Zbog toga bi se moglo pomišljati na dugačku zemuničku jamu, koja je bila sastavni dio jedne skupne kuće. U tom slučaju bi postojali i pregradni zidovi za odvajanje pojedinih porodičnih prostora, kako je to običaj u rodovskim zajednicama. Nađeni lijep svjedoči o uobičajenoj tehnici građenja u neolitsko doba[43].

Kod izgradnje pruge i puta preko Plandišta otkriven je na ovom lokalitetu čitav niz manjih ljevkastih jama (širina gornjeg ruba 2—2,50 m, dubina 1—1,20 m), koje su bile iskopane u paralelnom nizu sa dugačkim udubljenjem. Te jame, opet, odgovaraju onima u Smilčiću[44], ali je teško reći da li su služile za bacanje otpadaka ili su to neke spremnice pojedinih porodica.

Moglo bi se, dakle, pretpostaviti da su u Kaknju izgrađivane skupne kuće, zemuničkog tipa, sa odgovarajućim ljevkastim jamama i da je to bio jedan od načina stanovanja u ovom naselju. Naravno, nema sigurne dokumentacije za tu tezu, iako je ona donekle vjerovatna. Tek će iduća istraživanja pokazati da li ovakva pretpostavka ima i neku realnu osnovu.

U obrima I su otkriveni ostaci od pet stambenih objekata sa sljedećim osnovnim karakteristikama:

— Sve kuće su bile izgradene na površini zemlje i nema apsolutno nikakvih tragova zemuničkog ukopavanja.

— Sve su to nastambe četvrtastog oblika, od kojih je samo jedna imala dvije prostorije (veličina oko 60 m^2), dok su ostale predstavljale jednodjelne kuće (veličina 12—18 m^2).

— Podnice u kućama su bile načinjene od nabijene ilovače ili od tankih kamenih ploča ili kombinacijom oba ova materijala. Temelji kuća su, po pravilu, bili izgrađeni od kamena, a zidovi od drvenih oblica ili

---

[41] Š. Batović navodi i odgovarajuće paralele u naseljima kod neolitskih grupa Molfetta, Ripoli i Stentinello u Italiji i na Siciliji, gdje jarci opasuju naselja (Š. Batović, 1966, 49).
[42] M. Vasić, 1936, 110; isti, 1936, 148.
[43] A. Benac, 1961, 101.
[44] Š. Batović, 1966, 48.

poluoblica, oblijepljenih ilovačom. Na uglovima dvodijelne kuće su zapaženi mali krugovi od kamena, kojima su učvršćivani okomiti stupovi na uglovima zgrade i to je svakako zamjena za odgovarajuće jame. Svaka kuća je imala unutarnje ognjište, izgradeno u istoj tehnici u kojoj je načinjena podnica u pojedinoj kući.

Pored ovih stambenih objekata, na otkopanom prostoru u Obrima I je otkriveno osam vanjskih ognjišta, različite veličine. Ta ognjišta su imala uglavnom kružni oblik, a izgradena su na dva načina: prvo, podloga od kamenih oblutaka i premaz od ilovače (u jednom slučaju je zatečena dvostruka kamena supstrukcija) i, drugo, naslaga ilovače, čiji su rubovi učvršćeni kamenim oblucima.

Ostaci jednog stambenog objekta u Arnautovićima svjedoče o kući izgrađenoj na površini zemlje, u čijim su temeljima otkrivene vrlo markantne jame za stupove, nosače zidne konstrukcije, duboke 30—40 cm. Poredaj jama govori o četvrtastoj kući, ali se nisu mogli ustanoviti neki podaci o izgradnji zidova. Unutar zgrade, u njenoj sredini, ležalo je veće ognjište od ilovače.

Nosioci kakanjske kulture su, prema tome, poznavali tri načina izgradnje kuća: zemunički, sa kamenim temeljima (bez jama za stupove) i sa stupovima ukopanim u jame. Jedino se za Obre I može reći da su njegovale jedan sistem građenja (sa kamenim temeljima), dok su druga dva naselja nedovoljno istražena da bi se moglo tako nešto tvrditi.

Naseobinskim objektima u Obrima I treba pribrojiti još tri vrste nalaza:

— veći broj žrvnjišta, istog karaktera, kao i ona u starčevačko-impresso-fazi,

— tri radionička mjesta za izradu keramičkih predmeta, sa hrpama prečišćene ilovače,

— jedno radioničko mjesto za glačanje koštanog alata.

Sve su to uobičajene pojave u neolitskim naseljima i ne predstavljaju nikakvu specifičnost našeg naselja[45].

POKRETNI INVENTAR

Sva tri istraživana nalazišta su dala približno istu sliku pokretnog inventara, pa nema potrebe za nekim posebnim prikazima.

U pogledu kamenog i kremenog oruđa slika se nije mnogo promijenila prema prethodnoj neolitskoj fazi. Glačane kamene sjekire su jako malobrojne i svugdje, gotovo apsolutno, preovladuje kalupasti tip sjekira. Jedini je izuzetak posljednja faza u Obrima I, u kojoj su glačane sjekire

[45] Osnovna literatura o ovim naseljima je navedena kod historijata istraživanja u centralnoj Bosni, a ona će biti iskorištena i u daljem prikazu kakanjske kulture.

nešto brojnije i u kojoj su jezičaste sjekire gotovo ravnomjerno zastupljene kao i kalupaste sjekire. S obzirom na tu situaciju, normalan je i nedostatak brusova za glačanje kamenog oruđa.

Kremeno oruđe je brojnije zastupljeno, ali su u najvećem broju nađeni primjerci nemarno ili djelimično obrađenih kremenih nožića, što je jedna od važnih karakteristika kakanjske kulture. Određene razlike se opet osjećaju u četvrtoj fazi Obra I, jer su među velikim brojem nedovoljno obrađenih nožića zapaženi i neki primjerci dugih i dobro retuširanih noževa, lijepo oblikovanih strugača i borera. Naravno, njihov procenat je relativno mali i takve nalaze treba zahvaliti samo većoj istraženosti ovog naselja. — Nužno je podvući da dosada nije pronađen nijedan primjerak kremene strelice u naseljima kakanjske kulture.

Koštani alat reprezentuju šila, glačalice i spatule. Šila su daleko najbrojnija, a među njima je posebno karakterističan tip šila sa spljoštanom, stepenastom glavom, koja ulazi u specifične izrađevine ove kulture (T. LIX, 7, 8). Glačalice su obično dosta masivne, pojavljuju se u različitim varijantama, a najbolje su zastupljene u Obrima I. Od dvije spatule iz Kaknja (a to su jedini nalazi ove vrste) jedna je vrlo dekorativna, pošto ima na prelazu iz drške u kašiku dva ukrasna okca sa strane koja joj daju nešto naglašeniji umjetnički tretman. Ove spatule su, inače, izvanredno uglačane.

U naseljima kakanjske kulture zastupljen je u lijepom broju nakit od kosti: jedan prsten, više privjesaka od veprovih zubi, razni privjesci od kosti sa rupom za vezivanje i slično. Tako se čini da su i nosioci kakanjske kulture više pažnje poklanjali obradi kosti, nego izradi kamenih i kremenih objekata, pa i ovdje vrijede isti zaključci kao i kod starčevačko-impresso-kulture.

Keramika kakanjske kulturne grupe se odlikuje prilično velikom raznovrsnošću formi, dok je ornamentalni sistem dosta jednostavan i ograničen. Na keramičkim izrađevinama se ogleda i razvoj ove kulture i njegova podjela na tri faze, pa je moramo posmatrati po već pomenutim fazama.

Starija faza (protokakanjska faza ili *Kakanj I)* — sl. 21, I.

U ovoj fazi je još uvijek dobro zastupljena barbotinska keramika u svim njenim varijacijama (T. LVII, 1—2). Pored trbušastih lonaca sa izvijenim vratom, sada su, isto tako, za ovu keramičku vrstu tipični trbušasti sudovi sa cilindričnim vratom i kupe sa izvijenim gornjim dijelom. Za protokakanjsku fazu je posebno karakterističan tzv. prskani barbotine i on je najčešće zastupljen na gruboj keramici, dok je kanelirani barbotine vrlo plitak pa više ne djeluje onako napadno kao u starčevačko-impresso-kulturi. Ovim vrstama pridružuju se granulirani i metličasti barbotine, a vrlo dekorativno djeluju izrađevine te vrste sa gustim naljepcima na površini. — Zajedno sa barbotinskom keramikom nađeno je i nekoliko frag-

menata grube keramike sa motivima izvedenim urezima noktom, koji bi se mogli pribrojiti impresso-keramici.

U protokakanjskoj fazi obična gruba keramika je daleko više zastupljena nego u starčevačko-impresso-kulturi, a odmah se pojavljuju i svi oblici koji su karakteristični za kakanjsku kulturu. To su: viši lonci zaobljenog profila, trbušaste vaze sa cilindričnim vratom i konične zdjele sa neznatno izvijenim obodom. Dno posuda je obično ravno, ali je zapažen i oblik niske prstenaste noge kod grubih posuda; trakaste drške mogu biti dvostruke, a ponekad prelaze u neku vrstu tunelaskih drški.

Monohromna keramika je najbogatija u oblicima i ona, zajedno sa ritonima, čini osnovnu karakteristiku kakanjske kulture. Treba reći da površina monohromne keramike nije nikada savršeno uglačana pa nema onaj sjaj koji se sreće kod keramike butmirske kulture. Površina je obično smeđe, sivkastosmeđe, tamnosive ili svjetlije sivkaste boje. Samo u izvjesnim slučajevima površina monohromnih vaza je prevučena crnim sjajnim premazom (neka vrsta firnisa) i to je onda najbolje uglačana monohromna keramika.

Oblici monohromne keramike idu ovim redom:

— jako zaobljene, poluloptaste šolje, sa ravnim dnom,

— visoke šolje, blaže zaobljenog profila, sa ravnim dnom (T. P. LVII, 8),

— tanjiri, sa pravim ili malo zaobljenim stijenkama, sa uvijenim ili zaravljenim obodom, sa ravnim dnom ili prstenastom nogom (T. LVII, 5, 7),

— kupe, sa izvijenim gornjim dijelom i ravnim dnom (sl. 21, br. 4),

— kupe, sa višom prstenastom nogom (ovamo spadaju i tzv. tulipanske kupe) — T. LVII, 3—4,

— zdjele zaobljenog profila (sl. 21, br. 7),

— bikonične zdjele (sl. 21, br. 3),

— razne varijante ritona na četiri noge (T. LVIII, 1—3).

Krajem ove faze dolaze do izražaja i zvonolike noge, koje u slijedećoj fazi postaju karakterističan elemenat kakanjske kulture (T. LIX, 1—2). Što se tiče drški, gotovo jedino su zastupljene razne varijante tunelaskih drški.

U ornamentalnom registru smjenjuju se plastični i urezani motivi. Plastični motivi su vrlo jednostavni — okrugla ispupčenja, ovalna, jednostruka ili višestruka ispupčenja i prstenasta ispupčenja. Nisu baš brojne varijacije ni kod urezanih motiva i sve se, uglavnom, kreće oko šrafiranih traka, trouglova i rombova. Urezivanje ovih motiva je dosta plitko pa oni djeluju donekle nježno. Jedini pravi izuzetak predstavlja fragmenat neke izvanredno ornamentisane vaze pomoću finih sitnih ureza (Obre I). Ukrasni motiv i tehnika kojom je on izveden (T. LIX, 5) potpuno izlaze iz okvira kakanjske keramografije i neobično podsjeća na odgovarajuće motive na keramici tipa Cakran-Dunavec u srednjoj Albaniji ili na Stentinello-

-kulturu na Siciliji. Zbog toga se ovdje mora računati sa importom[46].

Od samog početka kakanjske kulture, od početka protokakanjske faze, važnu ulogu u njenoj keramografiji igraju kultne vaze na četiri noge, tzv. ritoni. U ovoj fazi kakanjske kulture može se izdvojiti više varijanti ritona. To su:

— dosta primitivan tip, sa nešto savijenim, valjkastim nogama (T. LVIII, 1),

— tesalski tip, sa vrlo niskim i vrlo širokim nogama (T. LVIII, 2),

— daniloidni tip, sa lijepo zaobljenim i savijenim nogama,

— kakanjski tip, sa masivnijim koničnim nogama (T. LVIII, 3).

Recipijenti kod tesalskog i daniloidnog tipa ritona su bili dosta plitki, dok je kakanjski tip imao znatno dublji recipijent. Velika drška je redovno trougaonog presjeka. Ritoni protokakanjske faze najčešće su ukrašeni urezanim šrafiranim trakama, a u manjem broju šrafiranim trouglovima i snopovima urezanih linija. Svakako je od interesa zabilježiti da u ovoj fazi potpuno nedostaju tzv. motivi bodljikave žice, koji će, inače, postati osnovni manir ukrašavanja ritona u razvijenoj kakanjskoj kulturi.

Srednja faza *(Kakanj II)* — sl. 21. II.

Ovo je, u stvari, faza razvijene ili klasične kakanjske kulture i u njoj su došle do izražaja sve stilske osobine kakanjske kulture. Sada se istom može govoriti o čistoj, novoj neolitskoj grupi.

U srednjoj fazi kakanjske kulture nestaje, prije svega, barbotinska keramika i to je definitivno raskidanje sa starčevačkom bazom. Na mjesto barbotinske sada je naglo porasla u brojčanom pogledu obična gruba keramika. Dominiraju i dalje oblici iz prethodne faze, ali uz ravna dna i prstenaste noge, sada i kod grube keramike dolaze niske zvonolike noge. Ukrašavanje je svedeno na plastične trake, koje su poznate u svim kulturama, te na razna plastična ispupčenja.

Pravi ton kakanjskoj keramografiji daje, naravno, monohromna keramika, specijalno ona crvenkastosmeđe i sivosmeđe površine. Najoriginalniji su sljedeći njeni oblici:

— tanjiri, sa uvijenim obodom (sl. 21, II, br. 17),

— tanjiri sa zakošenim ili zaravnjenim obodom (sl. 21, II, br. 16),

— zaobljene zdjele, sa zadebljalim srednjim dijelom stijenke (T. LVIII, 6),

— isti tip zdjele, sa naglašenim rubom u maniru butmirske keramike,

— bikonične zdjele, sa oštro izraženim prelazom u gornji konus,

— visoke i niske zaobljene šolje,

— tzv. tulipanske kupe (T. LVIII, 5, 7),

---

[46] L. Bernabo-Brea, 1958, pl. 6. 8. 9; M. Korkuti-Zh. Andrea, 1972, Pl. VIII; A. Benac, 1973a, 90, T. XXXII, 15; 1973, 416, pl. XXXII, 15.

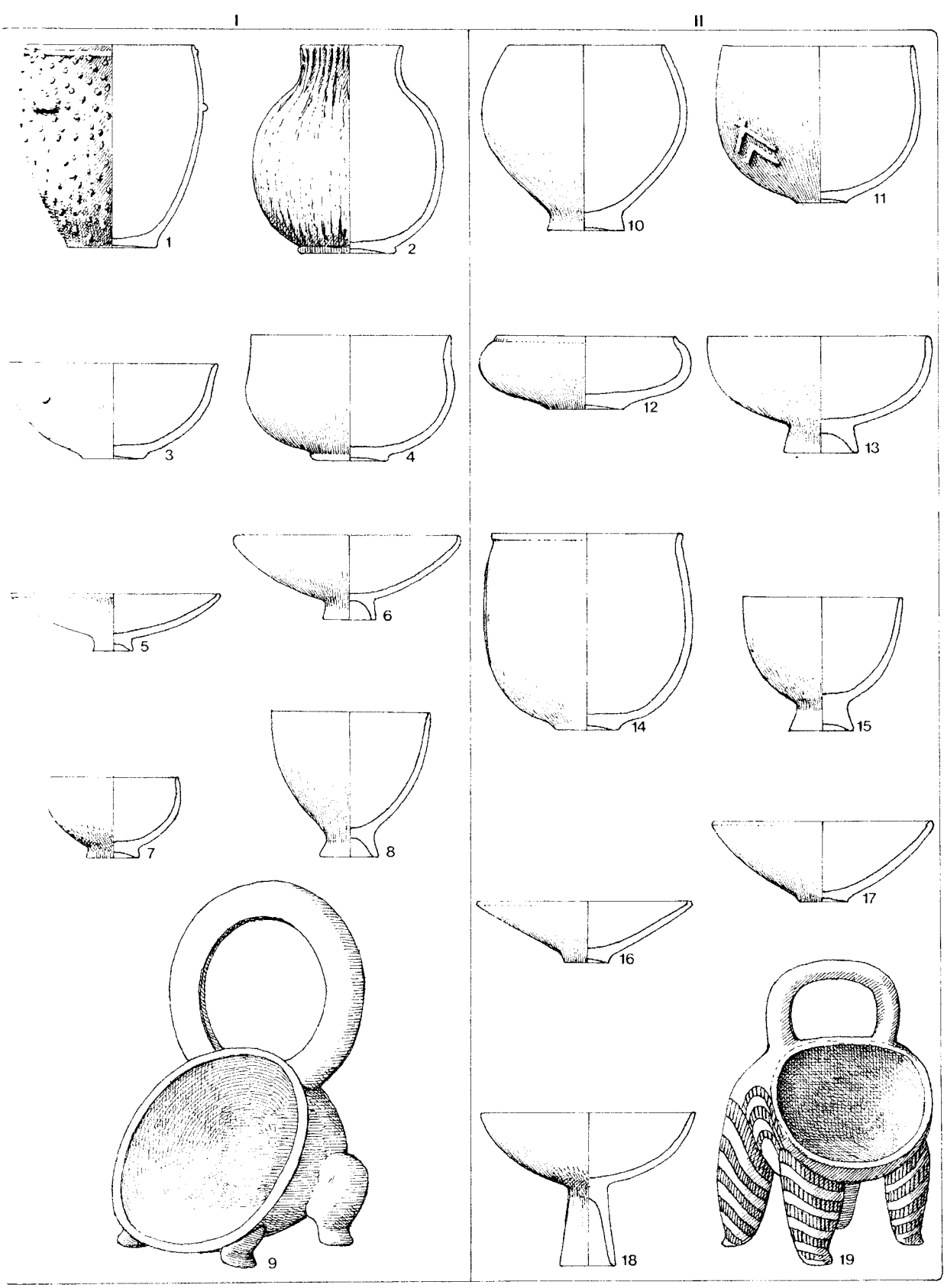

Sl. 21 — Tipološka tabela keramike kakanjske kulture (I i II faza).

— loptaste vaze sa cilindričnim vratom,
— klasični ritoni kakanjskog tipa (sl. 21, II, br. 19).

Uz ove oblike ističu se još tri karakteristike monohromne keramike koje su sada došle do pravog izražaja:

a. Jako su se umnožile zvonolike noge, raznih varijanti, od niskih do vrlo visokih (T. LIX, 3; sl. 21, II, br. 18). Niske i srednje zvonolike noge upotrebljavaju se kod zdjela, šolja i kupa, a visoke su služile jedino kao nosači svih vrsta tanjira. Naravno, ravna i prstenasta dna su i dalje u upotrebi kod svih ovih oblika.

b. Uz već pomenute urezane ornamente, u ovoj fazi su vrlo česti plastični ukrasi na monohromnoj keramici. Radi se o okomitim, jednostrukim ili višestrukim, plastičnim rebrima, dvostrukim rebrima u vidu girlandi i cik-cak motiva i sl. (T. LVIII, 8). Motivom girlandi se ukrašava vanjski gornji dio tanjira, a ostale vrste rebara obično dolaze na šoljama. Pored rebara, naročito treba spomenuti kosa ovalna ispupčenja, koja se obično upotrebljavaju kod ukrašavanja raznih vrsta šolja.

c. Sada su se pojavili i ukrasi u vidu životinjskih protoma, a to je — kao što je poznato — vrlo česta pojava na finoj keramici butmirske kulture.

U drugoj fazi kakanjske kulture ustalio se oblik masivnijeg ritona na višim koničnim nogama, već pomenuti kakanjski tip ritona. U ukrašavanju ovih kultnih posuda ustalio se, isto tako, i motiv »bodljikave žice« (urezane linije ispresijecane gustim redom crtica), koji je specifičan za ritone ove kulture; urezani geometrijski motivi i dalje ostaju u upotrebi, ali motiv »bodljikave žice« dominira. Sada su, konačno, ustanovljeni i sasvim jasni tragovi crvene boje, koja se otire i kojom su prevlačeni donji dio drški, unutrašnjost recipijenta i donje površine kultnih vaza. Na taj način, ritoni su bili višestruko ukrašeni i morali su djelovati najdekorativnije u okviru keramike kakanjske kulture.

Mlada faza *(Kakanj III)*.

Već smo rekli da je kasna faza kakanjske kulture, sa izvjesnom sigurnošću, ustanovljena jedino u Arnautovićima. Iako je kulturni sloj u ovom naselju relativno tanak (oko 0,50 m), ipak su se u njegovom gornjem dijelu javili neki keramički predmeti koji upućuju na znatnije promjene kulturne fizionomije. Pri tome prvenstveno mislimo na veći broj fragmenata crnopolirane keramike, koja je svojstvena butmirskoj kulturnoj grupi a potpuno je strana klasičnoj kakanjskoj kulturi.[47] Najzad, u Arnautovićima je nađen i jedan fragmenat sivkastosmeđe vaze sa ukrasom nekog plastičnog spiralnog motiva. Spiralni ornamenat je inače nepoznat u kakanjskoj kulturi, a vrlo je karakterističan u keramografiji butmirske kulture. Prema tome, jedino u Arnautovićima se pojavljuju keramički objekti koji su vezani

[47] Od interesa je napomenuti da se i na vrhu kulturnog sloja u Obrama I pronašao jedan fragmenat tamnoglačane keramike sa kaneliranim ukrasom butmirskog tipa.

za butmirsku kulturnu grupu. Kako se butmirska grupa razvila na bazi kakanjske kulture, sasvim je sigurno da i pomenuti keramički elementi u Arnautovićima pripadaju kraju kakanjske kulture.

Premda se ostali keramički nalazi u Arnautovićima nadovezuju na keramičke tipove iz srednje faze kakanjske kulture i naslanjaju neposredno na već ustaljenu tradiciju, ipak se mora spomenuti da je u ovom nalazištu prikupljeno i nešto keramičkih komada sa kaneliranim i prskanim barbotinskim ukrasom. To stoji u očitom raskoraku sa ostalom keramičkom robom. Čini nam se da za ovu pojavu postoje samo dva objašnjenja: ili se u Arnautovićima održala jedna stara tradicija do kraja kakanjske kulture ili u ovom naselju treba računati sa dva različita stratuma. Relativno mali iskopani prostor ne dozvoljava da se donese konačan sud u tom pogledu. Naprijed navedeni novi elementi, međutim, pružaju siguran oslonac da u Arnautovićima vidimo mlađu fazu kakanjske kulture, bez obzira da li se radi o svima ili samo o gornjem kulturnom sloju. Buduća istraživanja na ovom lokalitetu će sigurno pružiti i mnogo novih podataka za ovakvo opredjeljenje.

Plastika — Nosioci kakanjske kulture su se izuzetno slabo bavili izradom plastičnih izradevina. Raspolažemo, zapravo, samo sa jednom oštećenom statuetom iz slojeva treće faze Obra I (protokakanjska faza, Kakanj I), koja nam ne daje mogućnost za neke sigurnije zaključke.

Antropomorfna statueta iz Obra I bila je izrađena od jednog komada gline. Vrat i glava figure su izvedeni u obliku valjkastog stupca, bez naglašavanja bilo kakvih detalja[48], tako da djeluje kao nasađen stup na truplo figure. Ramena su jako naglašena, ruke nisu posebno predstavljene, a na prsima su modelovane plastične dojke. Donji dio figure je odbijen, ali je, izgleda, i taj dio bio valjkastog oblika. Radi se, dakle, o prikazu ženske ljudske figure u jednoj veoma stilizovanoj formi, sa valjkastim gornjim i donjim dijelom.

Na osnovu ove jedine plastične figure mogu se, ipak, izvesti tri — koliko toliko — vjerodostojna zaključka:

1 — plastična umjetnost je igrala neku ulogu samo u početku kakanjske kulture,

2 — figura iz Obra I ne predstavlja nikakav kontinuitet iz starčevačke faze, jer se ne radi o tzv. stubastoj figuri, nego o raščlanjenoj predstavi ljudskog lika, sa anikonično modelovanom glavom,

3 — prema svojim tipološkim karakteristikama, protokakanjska figura iz Obra I nalazi svoje tipološke paralele u Dalmaciji (Smilčić-danilska kultura[49]) i u Tesaliji[50], dakle, u područjima u kojima se javljaju i

---

[48] Teško je reći da li malu izbočinu pri vrhu valjkastog stupca treba tumačiti kao pokušaj da se predstavi nos. Možda. Vidi: A. Benac, 1973a, T. XIII, 3, 1973b, pl. XIII, 3.

[49] Š. Batović, (1964/65), 1969, pl. VII, 1, 2.

[50] A. J. B. Wace-M.S. Thompson, 1912, Fig. 25 b, c, d, 76a, b.

ritoni na četiri noge; zbog toga, ova figura ulazi u sklop jadranskih elemenata koji su učestvovali u formiranju kakanjske kulture.

EKONOMSKI ASPEKTI

Sakupljeni ostaci cerealija i životinjskih kostiju u naselju Obre I jasno svjedoče da u pogledu osnovne ekonomske baze — stočarstva i zemljoradnje — u protokakanjskoj i razvijenoj kakanjskoj fazi nije došlo ni do kakve bitne promjene. Sve ono što je rečeno za starčevačko-impresso-kulturu u Obrima I vrijedi i za mlađe faze ovog naselja, a vjerovatno i za cijelu kakanjsku kulturnu grupu. Osnovno zanimanje ostaje i dalje stočarstvo, sa prvenstvenim uzgojem krupne stoke, pa tek onda slijede lov i zemljoradnja.

Što se tiče razmjene dobara, odnosno trgovine, čini se da je u ovom periodu došlo do izvjesne stagnacije i da se uopće ne može govoriti o nekoj većoj djelatnosti u tom pogledu. Pa ipak, nekoliko nalaza svjedoče da ekonomski odnosi sa drugim regionima nisu prekinuti i da je trgovačka razmjena i dalje igrala neku ulogu u životu nosilaca ove grupe. To su:

— keramički fragment na T. LIX, 5, koji se nikako ne može pripisati domaćoj keramografiji u Obrima I, nego je morao biti uvezen sa jugozapada, možda čak i preko Jadranskog mora;

— tri komada opsidijana iz Obra I; ovaj skupocjeni materijal je sigurno uvezen sa strane i tek će analiza ovih komada pokazati da li su oni uvezeni iz srednje Evrope ili su došli morskim putem;

— jedan dugački nož iz Obra I, izrađen od bijelog kremena i izvanredno retuširan, čiji materijal i obrada prelaze standarde domaće produkcije, a dobro su poznati u Danilu i Smilčiću u Dalmaciji[51].

Čitava ova dokumentacija je dosta skromna i vezana samo za jedno naselje, ali je ne možemo mimoići. Ona je upravo dovoljna da se razbije uvjerenje o potpunom zatvaranju u sopstvenu naturalnu privredu.

DUHOVNI ŽIVOT

Po svemu izgleda da se duhovni život nosilaca kakanjske kulture najviše ogleda u značajnoj proizvodnji kultnih posuda na četiri noge — ritona. Za druge vidove duhovnog života nemamo pravih podataka, iako su i oni sigurno postojali.[52]

Prilikom iskopavanja u Kaknju, Arnautovićima i Obrima I nisu otkriveni sigurniji tragovi ukopa mrtvaca. U slojevima protokakanjske

[51] J. Korošec, 1958, T. VII—VIII; A. Benac, 1973a, T. VII, 20—21; 1973, pl. VII, 20—21.

[52] O nekom određenom kultu će, vjerovatno, govoriti nalazi velikog broja životinjskih kostiju ispod podnice jedne kuće (K-1a) i ispod ruba jednog ognjišta (0—6) u Obrima I. Treba pomišljati na životinjske žrtve u početku izgradnje kuća, odnosno ognjišta, radi prosperiteta objekata i stanovnika. To su, međutim, dva izolovana primjera i na njima je teško graditi sigurne teze (A. Benac, 1973a, 16, T. IV, 2; 1973, 339, pl. IV. 2).

faze u Obrima I sakupljeni su u običnom kulturnom sloju ostaci jedne ljudske lubanje (vjerovatno mlađe individue) i to je čitav antropološki inventar u ova tri naselja. Ostaci pomenute lubanje nisu ukazivali na neki organizovan kult ili ukop mrtvih, nego se dobivao utisak slučajnog nalaza. Naravno, ne smatramo da je ovom konstatacijom dosegnut i konačan rezultat; možda će dalja sistematska iskopavanja u Obrima I i Arnautovićima dati neke nove antropološke podatke, premda nema velikih izgleda u tom pogledu. Za sada moramo reći da uobičajeni kult mrtvih u kakanjskoj kulturnoj grupi nije bio zastupljen.

Slično je i sa plastičnom umjetnošću. Jedna jedina statueta iz Obra I nije dovoljna za razmatranje umjetničkog stila u plastici ove kulture.

Ostaju nam, dakle, kultne posude, o kojima i ovdje treba reći nekoliko riječi, bez obzira na ono što je rečeno u obradi jadranske zone. Pri tome treba upozoriti na dvije činjenice. Prvo, na jednoj masivnoj koničnoj nozi ritona iz Kaknja izveden je motiv dva koncentrična kruga. Pošto su ti krugovi načinjeni tehnikom »bodljikave žice«, oni apsolutno predstavljaju simbol sunčeva diska. Na taj način za kultne ritone u kakanjskoj kulturi je vezan i određeni heliolatrijski kult. I drugo, kod ukrašavanja ritona u kakanjskoj grupi važnu ulogu je imala i crvena boja (kao i u Dalmaciji), jer su čitave površine prevučene ovom bojom poslije pečenja. Nije li to i ovdje očit znak da je za ove kultne posude vezana i »boja života«, odnosno određen kult životne vječnosti?

Pored mišljenja J. Korošeca, koji je postavio tezu da su ritoni na četiri noge iskorišteni u kultu vode[53], sada se formirala i teza da su oni služili kao lampe, bilo u svakodnevnom životu bilo u određenim kultnim obredima. Nema nekih konkretnih dokaza za ovakva objašnjenja, ali se ona ne mogu ničim ni pobijati.

Jasno je da nema sigurnih dokaza ni za druga tumačenja, ali je neosporno da su ovi keramički produkti služili u kultne svrhe i zato se moraju svi napori usmjeriti u ovom pravcu.

Pri ocjeni kultne funkcije ritona treba stalno imati na umu činjenicu da oni imaju određenu zoomorfnu formu; potvrđuju je četiri noge i kosi otvor sa uspravnom drškom koja nas podsjeća na savijene rogove. Ovome treba dodati druge pojedinosti a posebno već spomenuti simbol sunčeva diska na nozi iz Kaknja (u istom smislu se, možda, može protumačiti i veoma česta upotreba spiralnog ukrasa na ritonima iz Danila i Smilčića).

Sve ove pojedinosti vjerovatno upućuju u istom pravcu. Neolitski stanovnici naselja u kojima su se izradivali ritoni su bili stočari i zemljoradnici. Ovi ljudi su jako zainteresirani za plodnost svoje stoke i jedna shematizirana, zoomorfna posuda, mogla je da služi u kultu posvećenom plodnosti stoke. Pošto je i crvena boja simbol krvi i života, onda bi njena veza sa

[53] J. Korošec 1958, 135.

takvim kultom plodnosti bila sasvim logična. Sunce je također izvor života i plodnosti, poglavito plodnosti na poljima, pa je i njegov simbol logična, popratna pojava na ritonima. U ovom slučaju bi se objedinjavao stočarski i zemljoradnički kult u jedan jedinstveni kult plodnosti. (Draga Garašanin smatra da zoomorfne vaze u raznim neolitskim grupama moraju imati isto značenje kao i ovi »obredni sudovi-ritoni«).[54]

Ovdje je, opet, iznesena jedna hipoteza koja predstavlja, ipak, samo neku varijantu već postavljenih i objavljenih hipoteza. Sigurno je da su neolitski ljudi bili izuzetno zainteresovani za napredak i plodnost svoje stoke i svojih polja i da su razni kultovi plodnosti bili vrlo rašireni kod svih neolitskih kulturnih grupa. Jedan oblik takvog kulta je mogao biti vezan i za kultne ritone u jadranskom i egejskom području i u njihovom zaledu.

Postavlja se sada pitanje da li su kultni ritoni u ovoj kulturnoj grupi samo zamjena za žrtvenike, portable-stolove, starčevačke komponente u Obrima I. Protokakanjska faza je, kao što smo vidjeli, dosta čvrsto vezana za starčevačku komponentu i u nekim keramičkim izrađevinama postupno nastavlja staru tradiciju. Nestalo je, međutim, žrtvenika starčevačkog tipa sa ravnom platformom i oni su zamijenjeni novom vrstom keramičkih objekata koji su služili određenom kultu. Forma je znatno modificirana; ostale su četiri noge, ali je kosi recipijent zamijenio ravnu platformu i kružni recipijent, a dodata je i visoka drška. Zajednička je ostala upotreba crvene boje.

U Kaknju je, u sloju kakanjske kulture, nađena jedna noga trougaonog presjeka, koja je sigurno pripadala nekom žrtveniku sličnom žrtvenicima starčevačkog tipa. Da li je to dokaz za kontinuitet ova dva tipa? Moguće je.[55]

U Donjoj Branjevini, Vojvodina, nađeni su primjerci nogu na osnovu kojih je S. Karmanski rekonstruirao jednu posudu, čiji oblik može služiti kao prototip našim ritonima. Ove noge u Donjoj Branjevini pripadaju sloju starčevačke kulture.[56]

Ove indicije bi, možda, upućivale na kontinuitet između starčevačkih žrtvenika i naših ritona u okviru kakanjske kulturne grupe. Nedostaju prelazni tipovi koji bi povezivali ova dva oblika kultnih objekata pa ne možemo ništa sigurno tvrditi. U svakom slučaju, kultni ritoni u okviru kakanjske grupe su neposredno zamijenili žrtvenike starčevačkog tipa, a vjerovatno je da su oni služili i istom kultnom obredu. Nezgoda je u tome što su kultni ritoni svojstveni jadransko-egejskoj oblasti, a nema ih na području gdje je ranije cvjetala starčevačka kulturna grupa, zato ih je u genetskom pogledu vrlo teško ili nemoguće vezivati za ovu grupu.

[54] D. Garašanin, 1968, 250.
[55] A. Benac, 1956, 175, sl. 2.
[56] S. Karmanski, 1968a, 26, sl. 11.

O kultnim ritonima biće još govora u odjeljku o genezi kakanjske kulturne grupe, jer je ta grupa na ovaj način povezana sa čitavim jednim kompleksom. Pitanje je samo da li je njegov centar u Dalmaciji, Albaniji, centralnoj Bosni ili u srednjoj Grčkoj.

DRUŠTVENI ODNOSI

Naseobinski i drugi nalazi u naseljima kakanjske kulturne grupe pružili su najmanje podataka za rekonstrukciju društvenih odnosa njenih nosilaca. Nema onako jasnih znakova o prisustvu različitih kulturnih elemenata kao što je slučaj u starčevačko-impresso-fazi Obra I ili butmirskoj kulturnoj grupi. Stoga je teško ovdje i ulaziti u taj problem i biće bolje da se na kakanjsku kulturnu grupu primijene one postavke u rekonstrukciji društvenih odnosa koje ćemo pokušati da izvedemo na osnovu nalaza u naseljima butmirske grupe.

Na ovom mjestu samo dvije napomene.

Prvo. — Jedna glinena statueta iz Obra I ima osobine ženske ljudske individue. Prema tome, i ovdje se radi o ženskom liku i o eventualnom ženskom kultu, što upućuje na matrijarhalne društvene odnose. Naravno, ovo nije neka posebna karakteristika nosilaca kakanjske kulturne grupe, jer je matrijarhat temeljna društvena poluga u neolitskom svijetu.

Drugo. — Neki keramički elementi pokazuju očite uticaje sa strane. Već je istaknut fragmenat na T. LIX, 5, a među te elemente treba ubrojiti tzv. tulipanske vaze i motiv »bodljikave žice« na nogama kultnih ritona. Postavlja se pitanje da li se ovdje radi o prisustvu nekih nosilaca stranog stila, odnosno o zajedničkom životu različitih gentilnih grupa, ili je to samo kulturni uticaj. Zajednički život dva ili više rodova u jednom neolitskom naselju bi morao biti uobičajeni društveni manir pa zašto to ne bi moglo biti i u okviru ove kulturne grupe.

GENEZA I KULTURNI ODNOSI

Na osnovu nedovoljnih istraživanja u ranijem periodu bilo se ustalilo mišljenje da je kakanjska kulturna grupa strana pojava u centralnoj Bosni i da su njeni nosioci, sa već razvijenim stilom, doselili u ovu oblast. Istraživanja u Obrima I bacila su na problem geneze ove grupe novo svjetlo.

Prije svega, relativno brojno prisustvo barbotinske keramike (u svim njenim varijacijama i u svim nalazištima kakanjske kulturne grupe) potvrđuje da je u formiranju kakanjske kulture veliku ulogu imala autohtona, starčevačka baza. Gotovo isto se može reći i o drugoj autohtonoj komponenti, o jadranskoj impresso-komponenti. U protokakanjskoj fazi su zapaženi svi oblici monohromne keramike iz starije jadranske kom-

ponente i oni se sada samo dalje razvijaju. Zato je danas gotovo neosporno da se geneza kakanjske kulturne grupe odvijala na autohtonoj bazi, da je njen razvoj vezan za ovu oblast i da se ne radi o novom migracionom talasu.

U protokakanjskoj fazi (Kakanj I) nestalo je bojene keramike starčevačkog tipa i impresso-keramike jadranskog tipa, ali su ostale neke bitne keramičke vrste obje ove komponente: sve jače se razvija obična gruba keramika, a monohromna roba u fazi Kakanj II doživljava svoje konačno oblikovanje.

Pomenute promjene se događaju sinhrono i u drugim susjednim oblastima: na prostoru starčevačke grupe javlja se vinčanska kulturna grupa, na Jadranu mjesto impresso-kulture dolazi danilska kulturna grupa, u Italiji impresso-kulturu zamjenjuju nove grupe sa monohromnom i bojenom keramikom itd. Prema tome, formiranje kakanjske kulturne grupe je samo jedna u nizu sličnih pojava.

U daljem razvitku kakanjske kulture izumire i barbotinska keramika i tek tada možemo govoriti o jednoj potpuno novoj kulturnoj grupi. Njene osobine smo vidjeli u obradi keramičkih nalaza. To je neolitska kulturna grupa koja u ovoj oblasti prelazne zone zauzima kulturno i hronološko mjesto između starčevačko-impresso i butmirske faze. Ova kulturna grupa ne sadrži neposredne kulturne elemente dviju susjednih zona, nego te elemente sadrži baza na kojoj je formirana ova autohtona kulturna grupa u centralnoj Bosni.

U odnosu na susjedne kulturne grupe može se navesti nekoliko značajnih detalja.

Kakanjska grupa nema nikakvih jačih kulturnih dodira sa Vinčom i vinčanskom grupom. Među keramičkim izrađevinama kakanjske grupe nema crnopolirane i sivopolirane robe sa karakterističnim kaneliranim i sličnim ukrasima, koja je svojstvena vinčanskoj keramici, nema ni klasične trakaste ornamentike, prosopomorfnih poklopaca, plastike i tome slično. Mnogi od tih elemenata nedostaju, doduše, i u vinčanskoj varijanti u sjevernoj Bosni, ali i u toj varijanti najdominantnije mjesto pripada crnopoliranoj i sivopoliranoj keramici i kaneliranim ukrasima. Granica između kakanjske i starije vinčanske kulturne grupe kretaće se negdje oko donjeg toka rijeke Bosne.

Nešto je drugačija situacija u odnosu na danilsku kulturnu grupu na Jadranu. Mnogi oblici monohromne keramike su dosta čvrsta veza sa tom grupom, ali se dobiva utisak da ni tu nema neposrednog uticaja. Kakanjska keramografija je posebno njegovala razne šolje, kupe i tanjire većih dimenzija na prstenastim i valjkastim nogama, no tu nedostaju prave terine, cilindrični nosači, tzv. plitice, loptaste vaze sa koničnim vratom, nedostaju, dakle, oblici koji su vrlo karakteristični za danilsku keramografiju. Zbog toga izgleda da su u obje kulturne grupe ovi oblici preuzeti iz

zajedničke baze, iz impresso, odnosno cardium/impresso-keramike, i dalje ih razvijale na sopstveni način.

Najčvrću vezu između ove dvije grupe predstavljaju kultni ritoni koji ih neosporno svrstavaju u jedan širi kulturni kompleks, povezan zajedničkim kultnim običajima.

S druge strane, ornamentalni sistem kakanjske keramike je daleko jednostavniji i siromašniji nego onaj na danilskoj keramici. Keramika danilske (kao i hvarske) kulturne grupe spada među najdekorativnije keramičke izrađevine u neolitskom dobu Balkana i u tome primarnu ulogu igraju vrlo različiti spiraloidni motivi, kao i bezbrojne varijacije pravolinejnih urezanih ukrasa koji obično pokrivaju čitavu vazu ili njenu veću površinu. Dekorativnost ove keramike povećava upotreba crvene i bijele inkrustacije, bojenje određenih površina crvenom bojom koja se otire itd. Svega toga nema, kao što smo naprijed vidjeli, na kakanjskoj keramici. U keramografiji kakanjske grupe potpuno nedostaje i prava bojena keramika, a ona čini važnu keramičku vrstu na danilskoj strani.

Pa ipak, jednostavni urezani motivi kakanjske keramike su bliži danilskom ornamentalnom stilu nego vinčanskim trakastim motivima. Jer, radi se isključivo o šrafiranim geometrijskim motivima. Čini se, čak, da ovaj ornamentalni manir nalazi svoje najbolje analogije u okviru grupe Cakran-Dunavec u Albaniji, koja također ulazi u široki kompleks sa kultnim ritonima.[57]

Izlazi, dakle, da kakanjsku i danilsku kulturnu grupu čvrsto vezuju kultni ritoni, da su im zajedničke neke forme monohromne keramike i neki geometrijski urezani motivi, ali da postoje razlike u ornamentalnom sistemu i u nekim keramičkim vrstama u cjelini. Zato bi bilo ispravnije reći da obje kulturne grupe pripadaju istom kompleksu sa kultnim ritonima, da su od jedne zajedničke baze prihvatili određen broj keramičkih elemenata, ali da su se u cjelini samostalno razvijale i stvorile svoj sopstveni kulturni izraz.

Posebnu notu keramici kakanjskog tipa daju ukrasi »bodljikave žice« na nekim nogama ritona. Ta vrsta ornamenta nije poznata u susjednim kulturnim grupama i kompleksima pa tamo ne treba ni tražiti njene uzore. Ostaju, zasad, dva načina na koji je moglo doći do primjene ovog motiva u kakanjskoj grupi:

— keramografi kakanjske grupe su mogli sami izmisliti motiv »bodljikave žice« i upotrijebiti ga u dekoraciji ritona nezavisno od drugih kultura, ili

— preuzeti ovaj motiv iz kruga volutove keramike u Češkoj, koja se njime obilno koristi, u nešto finijem izvođenju, pri ukrašavanju kera-

[57] M. Korkuti-Zh. Andrea, 1972, pl. VI.

mičkih posuda, odnosno iz neke druge grupe linearne keramike u kojoj je iskorišten motiv »muzičkih nota« (Notenkopfkeramik)[58].

Područja volutove, odnosno linearne keramike dosta su udaljena i još uvijek ne vidimo pravog posrednika između tih područja i centralne Bosne. Zbog toga nam zasada ostaje prirodnije rješenje da su keramičari kakanjske grupe samo nadošli na taj motiv, naravno, ukoliko se novim istraživanjima ne ustanove posrednici kod prenošenja takvog jednog kulturnog elementa do kakanjske grupe[59].

Treba reći da je u čitavom ovom nizu pitanja ostao do danas nedovoljno rasvijetljen problem geneze i širenja kultnih ritona. U vezi sa kakanjskom kulturnom grupom taj problem se ponovno postavlja u svoj svojoj težini.

Kao što je dosada ustanovljeno, ovaj tip kultnih posuda dosada je zastupljen u sljedećim područjima:

— u centralnoj Grčkoj i Tesaliji (Korint, Heroneja, Elateia, Tsangli, Larisa)[60],

— u srednjoj Albaniji (grupa Cakran-Dunavec)[61],

— u prelaznoj zoni Jugoslavije (kakanjska grupa, Reštani u južnoj Metohiji),

— u istočnoj jadranskoj oblasti (naročito Danilo, Smilčić, Markova spilja na Hvaru, pa Crvena stijena i Zelena pećina)[62],

— u sjevernoj Italiji (Caverna del Muschio, Aurisina kod Trsta) i srednjoj Italiji (dva dosada neobjavljena primjerka nogu)[63].

S obzirom na ovakvu rasprostranjenost, čini se da su M. Korkuti i Zh. Andrea sasvim u pravu kada su ovaj kultni kompleks nazvali jadransko-egejskom zajednicom. Ali, ova zajednica je prilično velika i negdje je moralo biti izvorno područje, odakle su se sam kult i uz to vezane kultne posude raširili po čitavom navedenom prostoru.

Do sada su se mišljenja kretala oko tri izvorna područja kultnih ritona: 1. Dalmacije (npr., J. Korošec, Š. Batović), 2. Grčke (npr., D. Srejović) i 3. Albanije (npr., M. Korkuti i Zh. Andrea). Osnovni argumenat za prvu oblast se sastoji u tome što su ritoni u Dalmaciji najbrojnije zastupljeni, najbogatije ukrašeni i najbolje oblikovani. U drugim oblastima je i oblikovanje i ukrašavanje ritona jednostavnije pa bi bilo logično pretpostaviti da iz centra prema periferiji opada i intenzitet izrade i način ukra-

---

[58] A. Stocký, 1926, T. 19 (17—18), 23 (6, 16).

[59] Treba upozoriti i na određene paralele sa Boian-kulturom u ovom pogledu (G. Cantacusino und S. Morintz, 1963, Abb. 12—1, 4, 7).

[60] S. S. Weinberg, 1962, 190—195, pl. 63—65.

[61] M. Korkuti, 1971, 130—132;

[62] J. Korošec, 1958, 54 ff.; G. Novak, 1967, col. T. VI: 1968, T. X; A. Benac, 1957, T. IV, 4; 1957a, T. XIII, 5—6.

[63] Arheološka zbirka u Padovi.

šavanja[64]. Ovoj tezi se bio priklonio i autor ovih redova. U vezi sa drugom oblašću polazi se od postavke da je neolit Grčke najvažnija polazna tačka za formiranje danilske grupe a preko nje i za formiranje kakanjske i butmirske grupe. U tom kretanju iz Grčke (ili još šire iz egejsko-anadolske oblasti) sa ostalim kulturnim elementima dospjeli su u Dalmaciju i u centralnu Bosnu i kultni ritoni na četiri noge[65]. Što se tiče srednje Albanije, M. Korkuti i Zh. Andrea polaze od činjenice da naselje u Cakranu pripada jednom prelaznom periodu od ranog prema srednjem neolitu i da se u tamošnjim slojevima, pored impresso i barbotinske keramike, našla keramika sa urezanim ornamentima, bojena keramika i 51 noga od kultnih ritona. Polazeći od hronološkog prioriteta naselja u Cakranu prema danilo-kakanjskom kompleksu, autori su zaključili da na tom području treba tražiti i izvorište kultnih posuda-ritona[66].

Svaka od ovih teza ima svoju logiku, no svaka ima i određene slabosti.

U Dalmaciji nema još uvijek jasnih podataka o jednoj starijoj danilskoj, ili protodanilskoj fazi, u kojoj bi se javili primarni modeli ritona. Dobiva se utisak da se ritoni u Dalmaciji izraduju već u razvijenoj, dovršenoj formi i da nedostaje jedan prethodni njihov stupanj. To, naravno, još ne znači da stariji stupanj neće biti otkriven.

Slična je situacija i u Grčkoj, jer ni tamo nema pravih hronoloških pokazatelja. Stratigrafski podaci iz naselja Elateia (jedini stratigrafski podaci) nisu dovoljni za konačne zaključke, a keramika koja je nadena zajedno sa dijelovima kultnih ritona na lokalitetu Elateia upućuje uglavnom na kasnije neolitsko doba nego što je to slučaj u Cakranu ili u protokakanjskoj fazi. Jedini pravi argumenat za prioritet Grčke je opći kulturni primat te oblasti u odnosu na jadranski bazen.

Neosporno je da su kulturni slojevi u naselju Cakran, Albanija, u kojima se sreću dijelovi kultnih ritona, obilježeni nalazima impresso-vaza i barbotinske keramike, ali i nalazima slikane keramike sa ukrasnim motivima širokih traka. Ova posljednja keramička roba će odgovarati slikanoj keramici iz južne Italije a larghe fasce, a to znači keramici srednjeg neolitskog doba. U naselju Cakran se radi o kulturnim slojevima debelim preko 3 m, ali istraživači tvrde da je to jedinstven sloj i da u njemu nema kulturnih promjena. Bez obzira na to da li se ovdje radi samo o jednoj ili više hronoloških faza, pojava kultnih ritona zajedno sa keramičkim izrađevinama impresso i barbotinskog stila potvrđuju da se oni ovdje moraju vezati za jednu prelaznu fazu iz starijeg u srednji neolit. Ostaje samo otvoreno pitanje da li u Cakranu treba pomišljati na jednu kulturnu retardaciju u daljoj

[64] J. Korošec, 1964, 60 ff; Š. Batović, 1969, 21.
[65] D. Srejović, 1964, 5.
[66] M. Korkuti-Zh. Andrea, 1972, 28–30.

pozadini Jadrana, što nije rijedak slučaj, ili se ovom i njemu bliskim naseljima u Albaniji može pripisati avangardna uloga u oblikovanju kultnih ritona.

Protokakanjska faza u Obrima I navodi na ista razmišljanja. Ova faza se neposredno naslanja, prema mišljenju istraživača, na kulturu starijeg neolita, zadržava neke njene elemente i ujedno ih objedinjuje sa nekoliko varijanti kultnih ritona. Takva stratigrafska i kulturna situacija daje hronološku prednost nalazima ovog tipa u centralnoj Bosni nad dosadašnjim nalazima ritona u Dalmaciji. S druge strane, oblast centralne Bosne nije u neolitu igrala ulogu rasadnika originalnih kulturnih tvorevina, nego se na tom prostoru susreću jadransko-mediteranska i centralnobalkanska kulturna strujanja. Neka značajnija obratna strujanja nisu dosada zapažena.

Sve brojniji nalazi kultnih ritona u zapadnom i južnom Balkanu, ipak, pružaju mogućnost za dvije grupe zaključaka.

Prvo. — Danas se sve više ocrtavaju dvije osnovne oblasti u okviru kulturnih kompleksa koji su okarakterisani ritonima na četiri noge. Jedna oblast je vezana za područje istočnog Jadrana (uglavnom Dalmacija sa otocima), dok se druga pruža od unutrašnjosti zapadnog Balkana (centralna Bosna, Hercegovina, južna Metohija i Albanija) do južnog Balkana (centralna Grčka i Tesalija). Prva oblast je obilježena brojnim nalazima i vrlo prefinjenim oblikovanjem ritona; ornamentika tamošnjih kultnih posuda daje utisak jednog baroknog dovršenog stila, u kojem glavnu ulogu igraju spiralni i meandarski motivi i upotreba crvene inkrustacije. U drugoj oblasti je obrada ritona skromnija i to se očituje u formalnom i u ornamentalnom pogledu: kod ukrašavanja najvažniju ulogu imaju primarni geometrijski motivi, šrafirane trake i trouglovi, a ponegdje i upotreba bijele inkrustacije. Zajednička je za obje oblasti upotreba crvene crusted boje za bojenje određenih površina na ritonima.

Drugo. — Hronološki i kulturni prioritet u izradi ritona pripada jednoj ili drugoj od ovih oblasti. Prva oblast se nameće velikom koncentracijom nalaza i bogatstvom ukrasa, što samo po sebi izaziva utisak izvornosti. Zbog toga se jedan broj naučnika opredijelio za tu oblast. Druga oblast za sada ima stratigrafski prioritet, pošto su ritoni iz Obra I i Cakrana nađeni u slojevima koji se neposredno nasljanjaju na stariji neolit. Tu su i neki primitivniji oblici ritona, iako takvi oblici sami po sebi ne znače i primarnost.

Danas još nemamo sasvim sigurnih dokaza ni za jednu tezu. Dalmacija je jako privlačna kao izvorni centar, ali za definitivno opredjeljenje treba ustanoviti jednu stariju, protodanilsku fazu, koja bi još nosila elemente cardium/impresso-stila i u kojoj je morao biti stvoren model ritona. Ukoliko se ne nađe takva faza, priorit izvornog centra će sve više preuzi-

mati druga oblast, bez obzira da li se radilo o sjeverozapadnom ili južnom Balkanu. Ako se potvrdi ova teza, ostaće važan zadatak da se pronadu uzori za oblik ritona i da se konačno razjasni karakter kulta koji je uslovio oblikovanje ovakvih posuda. Da li se tu, prema tome, radilo o preuzimanju i daljoj razradi jedne tradicije iz starčevačkog kompleksa ili iz neke starije neolitske kulture u Grčkoj ili o potpuno novom kulturnom izrazu, biće pitanje budućeg istraživanja u ovoj oblasti.

I sada još nekoliko riječi o hronologiji kakanjske kulturne grupe.

U centralnoj Bosni ova grupa zauzima hronološko mjesto između starčevačko-impresso i butmirske kulturne grupe. Njena pozicija je sasvim jasno obilježena nalazima u Obrima I i II. Protokakanjska faza u Obrima I stoji stratigrafski iznad slojeva tamošnjeg starijeg neolita, dok rana butmirska faza u Obrima II počiva, s druge strane, na elementima kakanjske kulturne grupe, pa zato ovdje nema nikakve sumnje o relativnom hronološkom mjestu naše kulturne grupe u centralnoj Bosni. Ona predstavlja, sasvim sigurno, srednje neolitsko doba.

S obzirom na to da je centralna Bosna jedna od neolitskih oblasti prelazne zone u Jugoslaviji, na ovom mjestu će biti dovoljno da se uspostave hronološki odnosi sa dvije susjedne zone. Dalji sinhronistički lanac se, onda, vezuje za te zone.

U centralnobalkanskoj zoni starčevačku kulturnu grupu smjenjuje, prema dosada poznatim podacima, vinčanska grupa. Naravno, ne možemo mimoići ni mišljenje V. Milojčića da između ove dvije grupe postoji jedan hiatus[67]. U svakom slučaju, hronološko mjesto kakanjske kulturne grupe se ovdje mora razmatrati u svjetlu odnosa između starčevačke i vinčanske grupe i u tom pravcu danas su se iskristalisala tri glavna mišljenja:

1. — Kakanjska, pa onda i danilska, kulturna grupa je starija od vinčanske i razvoj vinčanske grupe počinje sa krajem perioda Kakanj-Danilo. Ovo mišljenje počiva na, već pomenutoj, tezi da je između starčevačke i vinčanske kulturne grupe, na njihovom životnom prostoru, postojao jedan ozbiljan hiatus, ispunjen danas još nepoznatom kulturnom grupom, odnosno na tezi da nema prave kulturne veze između starčevačke i vinčanske kulture. U takvom sinhronističkom odnosu dobili bismo otprilike ovakvu shemu: Kakanj III — Vinča A, a paralelno sa fazama Kakanj I—II bi u centralnoj zoni ležala jedna, za sada, nepoznata kultura (V. Milojčić)[68].

2. — Početak kakanjske grupe je mladi od početka vinčanske grupe. Ta teza se oslanja na već izneseno uvjerenje da kakanjska kulturna grupa nema prave genetske veze sa starčevačko-impresso-grupom, nego

[67] V. Milojčić, 1970, 85.
[68] Ibid.

da između njih leži vremenski raspon u kojem su se razvijali spiraloid i final stilovi starčevačke kulture. U ovom slučaju dobivamo shemu: početak Kaknja—Vinča A2, odnosno Kakanj II — Vinča B1 (S. Dimitrijević[69]; uz napomenu da je to mišljenje formirano prije publikovanja materijala o protokakanjskoj fazi u Obrima I).

3. — Pošto se u protokakanjskoj (Kakanj I) fazi još uvijek javljaju u velikim količinama nalazi barbotinske keramike, početak kakanjske kulturne grupe mora biti paralelan sa kasnom starčevačkom fazom — Starčevom III (po D. Garašanin), odnosno Starčevom IV (po V. Miloj-čiću). Početna faza vinčanske kulturne grupe sadrži također barbotinsku keramiku starčevačkog tipa i zato bi morala biti paralelna sa početkom razvoja kakanjske grupe. Ovakva postavka daje sljedeću shemu: Protokakanj (Kakanj I) — Starčevo III /Vinča A1, Kakanj II — Vinča A2/B1, Kakanj III—Vinča B1/B2 (J. Korošec, D. i M. Garašanin, A. Benac)[70].

Već smo rekli da je u protokakanjskoj fazi važnu ulogu igrala monohromna keramika jadranskog tipa i da se ova prva faza kakanjske kulturne grupe naslanja neposredno na prethodnu impresso-fazu. U jadranskoj zoni još nije ustanovljena ovako jasna početna faza danilske kulturne grupe, ili protodanilska faza, kako je pretpostavio M. Garašanin. Zbog toga u ovom momentu izgleda da je protokakanjska faza u centralnoj Bosni nešto starija od početka danilske kulturne grupe. To je, sasvim vjerovatno, samo posljedica nedovoljne istraženosti na istočnom Jadranu, a kakanjska i danilska grupa će vjerovatno imati ravnomjeran hronološki odnos: Protokakanj (Kakanj I) — Protodanilo (Danilo I), Kakanj II — Danilo II, Kakanj III — Danilo III. U osnovnim linijama, kakanjska kulturna grupa je hronološki paralelna sa danilskom kulturnom grupom na Jadranu i sa starijim fazama vinčanske kulturne grupe (Vinča—Tordoš) u centralnoj zoni. Precizno usklađivanje ovih odnosa je još uvijek predmet naučnih rasprava, ali svako novo istraživanje u navedenim zonama pruža i nove podatke u tom smislu. Zato će sinhronističke tabele još dugo vremena biti podvrgnute manjim ili većim korekturama, dok se sve potrebne pojedinosti dovoljno ne usklade.

MLAĐE NEOLITSKO DOBA (BUTMIRSKA KULTURNA GRUPA)

Mlađe neolitsko doba u centralnoj Bosni obilježeno je jednom jedinom, butmirskom kulturnom grupom. Od osam nalazišta, koje smo naprijed naveli, jedino je nedovoljno jasno da li je naselje u Mujevinama

[69] S. Dimitrijević, 1974, 80 i sl. 3. (hronološka tabela).
[70] J. Korošec, 1961, 22; M. Garašanin, 1968, 311; A. Benac, 1973a, 95, sl. 22; 1973b, 421. fig. 22.

pripadalo butmirskoj kulturnoj grupi ili predstavlja nešto posebno u našoj oblasti.

Naselja butmirske kulturne grupe raspoređena su na nešto širem prostoru nego što je onaj koji je pokrivala kakanjska kulturna grupa. Početna faza ove grupe je, doduše, locirana u blizini samog Kaknja (Obre II), ali su naselja razvijene i kasne faze — osim Okolišta — podignuta dosta daleko od toga centra. Tako je sam Butmir smješten znatno južnije, u blizini izvora rijeke Bosne, a Brdo u Kiseljaku iznad rijeke Fojnice. Idući dolinom Lašve, udaljuju se prema zapadu naselja Nebo, Mujevine i Crkvina, dok je već u srednjem toku Bosne locirano naselje u Kraljevinama (to je otprilike isti geografski odnos kakav ima Tuk u odnosu na kakanjsku grupu). Prema tome, butmirska naselja se postepeno udaljuju od ranijeg neolitskog centra u srednjoj Bosni.

Položaj butmirskih naselja je također nešto drugačiji. Jedino je naselje u Okolištu smješteno uz obalu same rijeke Bosne, a sva druga su povučena u unutrašnjost, uz pritoke ove rijeke. Relativno blizu Bosne nalaze se naselja Obre II (na Trstionici) i Butmir (na Željeznici), ali su sva ostala dosta daleko od njene doline. Najviše su udaljena naselja Nebo, Mujevine (oba u dolini Bile, pritoke Lašve) i Crkvina (u dolini Lašve). Udaljenost ova tri naselja od rijeke Bosne iznosi otprilike 25—30 km.

Terensko lociranje butmirskih naselja ukazuje na izvjesne promjene koje su se desile tokom mladeg neolitskog doba na ovom prostoru. Evo podataka u tom smislu, kao i nekih podataka o veličini pojedinih naselja:

— *Obre* II su ležale na terasama uz samu rijeku Trstionicu, koje su ravnije od onih na kojima je ležalo naselje Obre I. Bliža topografska oznaka za ovo naselje je Gornje Polje, a njegova veličina iznosi 180 × 120 m (oko 19—21.000 m^2)[71].

— *Okolište* (zaselak Radinovići, u Donjim Moštrama) zaprema uzvišenu terasu kružnog oblika iznad rijeke Bosne. Rubovi ove okrugle terase su malo naglašeni pa je ona apsolutno zaštićena od svake poplave. Veličina naselja iznosi oko 400 × 350 m (oko 140.000 m^2).

— *Butmir* (bliža oznaka Poljoprivredna škola) bio je, također, smješten na pogodnoj terasi uz rijeku Željeznicu, a u pozadini se pruža šire ravno zemljište, vrlo podesno za zemljoradničku ekonomiku. S druge strane se diže šumoviti Igman. Veličina naselja iznosi oko 185 × 130 m (oko 24.000 m^2)[72].

— *Brdo* u Kiseljaku (bliža oznaka Brdo) predstavljalo je neolitsko naselje postavljeno na istaknutom uzvišenju iznad rijeke Fojnice. Ovdje je, dakle, naselje pomaknuto iz doline same rijeke na jedan nepristupačniji

---

[71] A. Benac, 1971, 16; 1973, 16.

[72] F. Fiala-M. Hoernes, 1898, Grundriss der Ausgrabungen.

teren. Pošto je ovdje izvršeno samo površinsko sakupljanje materijala, veličina naselja je nepoznata.

— *Nebo* (bliža oznaka Sikirište i Nastinice) locirano je na platou iznad ravnog terena uz rječicu Bilu (čini se da je Bila nekada tekla ispod samog lokaliteta). Naselje je ograničeno još sa dva potoka koji se ulijevaju u Bilu. Veličina naselja oko 150 × 100 m (oko 15.000 m²)[73].

— *Mujevine* (kod sela Alihodža) predstavljaju naselje podignuto na samoj obali rječice Bile, pritoke Lašve. Ova planinska rječica je mijenjala postepeno svoj tok, potkopala i odnijela kulturne slojeve naselja pa je 1948. godine bio ostao samo jedan neoštećen rub. Zbog toga je veličina naselja nepoznata.[74]

— *Crkvina* (u selu Turbetu kod Travnika) niži je brežuljak na ušću Komarske u Karaulsku Lašvu, sa slojem debljine 0,70—1,30 m. U njemu je J. Korošec ustanovio elemente vinčanske, butmirske, lengyelske, slavonske, badenske kulture, a u gornjem sloju i elemente bronzanog doba[75].

— *Kraljevine* (kod Novog Šehera, bliža oznaka za centar naselja je Kraljičino Guvno) leže na blagom uzvišenju uz rječicu Lješnicu. Ovo naselje predstavlja sigurno najveću neolitsku aglomeraciju u Bosni, pruža se i na ravnom terenu oko pomenutog uzvišenja, a — prema približno sakupljenim podacima — njegova veličina iznosi oko 500 × 400 m (oko 200.000 m²)[76].

Iz ovih podataka se vidi da je jedno naselje podignuto uz obalu glavne rijeke (Okolište), četiri su povučena u doline manjih rijeka Bosninog sliva (Obre II, Butmir, Mujevine, Kraljevine), a tri naselja su postavljena na brežuljcima iznad dolina manjih rijeka (Brdo kod Kiseljaka, Nebo, Crkvina). Odmah se može zapaziti da se najveći broj naselja butmirske kulturne grupe rasuo po manjim dolinama, od kojih su neke znatno udaljene od doline Bosne. Još je značajnije da su tri naselja locirana na brežuljcima koji su pogodni za odbranu. To je, bez sumnje, novina u načinu života ovdašnjih neolitskih ljudi, do koje je vjerovatno došlo krajem neolitskog doba kada su u te krajeve prodirale nomadske grupe sa sjevera. Sistematska istraživanja na lokalitetu Nebo su zaista potvrdila da se radi o mlađoj fazi butmirske kulturne grupe, odnosno o kraju neolitskog doba u ovoj oblasti. Promjena u lociranju naselja nije, dakle, nikakva slučajna pojava, nego je ona uslovljena promjenama koje su vodile »etničkom« preslojavanju u centralnoj Bosni.

---

[73] A. Benac, 1950, 29—31; 1952, 10—12; 1953, 237—238.

[74] A. Benac, 1950, 7—10.

[75] J. Korošec, 1957, 5—8, 10—14. Naravno, na osnovu male sonde, sa ovako miješanim elementima, nemoguće je precizirati pravi karakter i redoslijed kultura.

[76] Oko novog Šehera je, osim Kraljevina, bilo još nekoliko neolitskih lokaliteta (npr., Ponjevo-Gajevi), ali oni nisu do sada ispitivani. Vjerovatno sa Kraljevinama čine jedinstvenu grupu, no istraživanja u idućem periodu će tek dati prave podatke o tome (T. Dragičević, 1897).

Istraživanja naselja butmirske kulturne grupe su sasvim neujednačena i ona se kreću u sljedećim relacijama:

— veća sistematska iskopavanja su izvedena u Butmiru (5.305 m²) i Obrima II (1.050 m²),

— sistematska iskopavanja nešto manjeg obima obavljena su na lokalitetu Nebo (649 m²),

— sondažnim istraživanjem obuhvaćena su naselja na Kraljevinama (70 m²), Mujevinama (99 m²) i Okolištu (16 m²),

— prikupljanje površinskog materijala izvršeno je na Brdu i Crkvini.

Sva naselja butmirske kulturne grupe pružaju dobre mogućnosti za dalja istraživanja, izuzev — naravno — Mujevina, koje su uništene. Najbolji uslovi u tom pogledu vladaju u Okolištu, Obrima II i Nebu, ali i Butmir još ima sve uslove za korisno kontrolno iskopavanje.

U dosadašnjim istraživanjima nije zapaženo da je neko od butmirskih naselja bilo utvrđeno. Ostaje još da se izvrše veća istraživanja u Okolištu, gdje je rub naselja nešto uzdignut pa se mora ustanoviti da li je ovdje, možda, podignut nasip zbog zaštite od poplave ili zbog odbrane. Vjerovatnije je da se radi o prirodnoj tvorevini.

Unakrsno borovanje kulturnog sloja u Obrima II pokazalo je da se ovo naselje postepeno širilo od početnog centralnog dijela i da je tokom života zauzimalo sve veću površinu. Na ovaj način su konstatovane tri zone naseljavanja. Centralna, najstarija zona je bila velika oko 8.000 m², a to iznosi više od jedne trećine cjelokupnog naselja. Gotovo isto tako veliku površinu zapremala je druga zona, dok ostatak površine otpada na zadnju, treću zonu, odnosno na periferiju naselja. Ovo je, naravno, sasvim normalna slika razvitka jednog neolitskog naselja i sigurno je da se isti proces odvijao i u drugim naseljima.

Kombinacijom rezultata istraživanja u naseljima butmirske kulturne grupe, a naročito dobrim stratigrafskim podacima iz Obra II, definitivno je ustanovljeno da se butmirska grupa razvijala u tri osnovne hronološke faze:

a) starija faza butmirske kulture (Butmir I): Obre II/I faza (vjerovatno i starije Kraljevine),

b) srednja faza butmirske kulture (Butmir II): Obre II/II faza, Butmir, Nebo, Kraljevine, Okolište, Mujevine (?),

c) mlada faza butmirske kulture (Butmir III): Obre II/III faza, Nebo, Crkvina, Brdo.

Ovakva podjela će, opet, doći do izražaja u obradi keramičkih nalaza, iako je ona vidljiva i kod oruđa i oružja. Ovdje treba dodati da se kulturni inventar u pojedinostima razlikuje od naselja do naselja i te razlike su se najlakše mogle uočiti kod proučavanja plastičnih i nakitnih izradevina.

U samom Butmiru otkopana je najveća površina jednog naselja ove kulturne grupe, no ovo eponimno naselje nije pružilo mnogo podataka o stambenoj arhitekturi. To je sigurno posljedica načina iskopavanja krajem XIX vijeka, jer je potpuno nemoguće da su kulturni slojevi tog naselja (negdje debeli preko 3 m) sadržavali samo ostatke zemuničkih nastambi u zemlji zdravici, na samom dnu kulturnih slojeva. Morale su postojati i tzv. nadzemne kuće, jer se, inače, ne bi mogao formirati tako debeo kulturni sloj. Najbolje podatke pružilo je naselje Obre II, a neki podaci su dobiveni i na lokalitetu Nebo.

Sakupljeni podaci u sva tri pomenuta naselja vode zaključke da su nosioci butmirske kulture upotrebljavali dva tipa stambenih građevina: zemunički (ili poluzemunički) i nadzemni tip.

Najveći broj zemuničkih nastambi otkriven je u Butmiru; oko 90 zemunica. Naravno, teško je danas reći da li su sve zemuničke jame u Butmiru služile za stanovanje ili su neke (odnosno mnoge) imale drugu funkciju. U svakom slučaju, izvjestan broj zemuničkih jama je sadržavao i ognjišta pa će jedan broj ovih zemunica predstavljati neke stambene ili slične objekte. Istraživači, na žalost, nisu ostavili nikakve podatke o izgradnji krovne i zidne konstrukcije zemunica u Butmiru, ali objavljeni opći plan rasporeda zemuničkih jama upućuje, ipak, na jedan dosta siguran zaključak. Zemuničke jame su bile raspoređene u nekoliko grupa i, uglavnom, poredane oko slobodnih površina koje možemo nazvati malim »trgovima«. Istraživači su te slobodne prostore označili slovima H, L, K, M, R, S. Dobiva se utisak da su u ovim grupama živjele manje društvene zajednice u naselju, sasvim vjerovatno pojedini rodovi.

Izvan samih jama otkriven je u Butmiru takode veći broj ognjišta, koja su služila za tzv. vanjsku upotrebu. Moguće je da su pojedine zemuničke nastambe imale svoje unutarnje i vanjsko ognjište, tako da je prvo moglo biti upotrebljavano za zagrijavanje i zimsko kuhanje, a drugo za veće potrebe i za ljetno kuhanje u cjelini. Izvještaj o istraživanju u Butmiru nije pružio nikakve podatke o načinu izgradnje tamošnjih zemuničkih nastambi, jer komadi kućnog lijepa ne moraju pripadati sloju zemunica. Znamo jedino da su ognjišta bila napravljena od debljeg premaza ilovače.

Na lokalitetu Nebo u dolini Bile ustanovljena su dva građevinska stratuma, od kojih je donji bio zemuničkog tipa. Otkriveno je u svemu 6 zemuničkih jama: četiri kružne, jedna izdužena i jedna dvostruka zemunica. Ova dvostruka zemunica se sastojala od dvije prostrane, dosta nepravilne jame, koje su bile pokrivene zajedničkim dvoslivnim krovom (četiri duboke jame od stupova, nosača krovnog sljemena, očišćene su između dva zemunička udubljenja, a na suprotnim stranama su bile po dvije iste jame od stupova, nosača zidne konstrukcije). Svakako je intere-

santno da se oko ove dvostruke zemunice pružao manji čist prostor, na čijim su se rubovima redale ostale zemuničke jame. Na taj način dobivamo naseobinsku shemu: centralna građevina i oko nje krug ostalih stambenih objekata, dakle, koncentrični tip naselja. Naravno, istražen je mali prostor pa ne možemo reći da li imamo posla sa jedinstvenim kružnim sistemom ili sa nekoliko ovakvih kružnih shema. S obzirom na društvene odnose u neolitskom svijetu, vjerovatnija je druga solucija.

U naselju Nebo su zabilježena samo vanjska ognjišta, izgrađena od ilovače.

Istraživanje tamošnjih zemuničkih nastambi dalo je bolje podatke o načinu građenja ovih objekata. Prije svega, uz unutarnji rub dviju zemuničkih jama konstatovan je red rupa za tanje kočeve, što znači da je unutarnji zid bio napravljen od pletera koji je štitio od vlažnog zemljanog zida. U samim jamama zatečeno je dosta pečenog kućnog lijepa, sa otiscima debljeg kolja i pletera, a to znači uobičajen sistem gradnje u ovom periodu. Krov je morao biti izgrađen na isti način — pleter i ilovača.

Između zemuničkih nastambi u Nebu zatečeni su i ostaci od nekoliko radioničkih mjesta. Sastojala su se od veće gromade kamena koja je služila kao podloga za rad, a oko toga je ležala masa otpadaka od kremena i kamena i poneki brus za glačanje.

U naselju Obre II nije otkriven zemunički stambeni horizont, kao u Butmiru i Nebu. Na otkopanom prostoru su očišćena samo dva velika udubljenja zemuničkog tipa, od kojih je prvo (sonda C) imalo razmjer 8,50 × 6,10 m. U njegovom udubljenju je bilo izgrađeno ognjište od kamene podloge i premaza od ilovače pa je gotovo sigurno da je ova zemunička građevina imala trajniji karakter. Četiri otkrivene rupe od debljih kočeva uz unutarnji rub te zemuničke građevine svjedoče da je ovdje postojao unutarnji pleter radi izolacije. Okomite kamene ploče između ognjišta i ovog pletera navode na misao da unutarnji pletar nije bio oblijepljen ilovačom i da su kamene ploče služile za zaštitu od požara. U drugoj zemuničkoj jami (J-1) morala je biti izgrađena velika peć od ilovače, dok je zid bio napravljen od drvenog pletara. Crna linija izgorjetine o tome jasno svjedoči.

Prema ovim podacima izlazi da su zemunički objekti u Obrima II imali zid (pa onda i krovnu konstrukciju) od drvenog pletara, bez premaza ilovače. Pošto su na samom dnu kulturnog sloja, na zemlji zdravici, otkriveni ostaci pravih nadzemnih kuća, teško je pretpostaviti da su dva zemunička objekta služila za stanovanje. Prije će biti da su to bili neki pomoćni objekti. U prvoj zemunici su ležali i ostaci nekog manjeg radioničkog mjesta za kremeno oruđe pa je ovaj objekat mogao predstavljati neku radionicu na početku života u naselju. Drugi, vrlo veliki lagani objekat bi se, opet, mogao objasniti kao neka vrsta pekare za keramiku ili nešto slično.

Svi navedeni podaci omogućuju sljedeće zaključke o zemunićkim objektima:

— U Butmiru i Nebu je na početku bio u upotrebi zemunički tip nastambi i zato se ovdje može govoriti o posebnom, zemunićkom stambenom horizontu. Takav način stanovanja je i razumljiv jedino za početak podizanja tih naselja, kada su se zemuničke jame ukopavale u ilovaču, jer se zemlja zdravica sastojala od ilovače. U Obrima II zemlja zdravica se sastojala od šljunkovitog nanosa pa ovdje nisu ni postojali prirodni uslovi za taj tip stambenih objekata.

— Iz podataka koje je pružilo naselje Nebo, a posredno i Obre II, izlazi da su zemunički objekti bili sa unutarnje strane zaštićeni drvenim pletarom, dok je gornji zid bio napravljen na uobičajeni neolitski način od kolja, pletera i ilovače, a na sličan način ti objekti su bili i pokriveni.

— U butmirskom naselju su ognjišta otkrivena i u zemunićkim jamama i izvan njih, a u Nebu samo izvan zemunica.

— Raspored zemunićkih jama u Butmiru indicira niz kružnih grupa nastambi oko slobodnih prostora. Slično je i u Nebu, samo što je ovdje u centru bila podignuta centralna, dvostruka zemunica.

— U naselju Obre II zemunički objekti su, izgleda, imali ulogu pomoćnih građevina, a od samog početka se tamo podižu nadzemne četvrtaste kuće.

Nadzemne kuće su do sada vezane za naselja Nebo i Obre II.

Prilikom istraživanja gornjeg građevinskog stratuma u Nebu očišćena je podnica jedne nadzemne kuće. Ta podnica je bila načinjena od debele naslage ilovače, izgorjele prilikom požara, a preko nje je ležalo dosta drvenog gara. Čini se da je čitava građevina bila sagrađena od drvene građe, osim debelog poda. Najvažnije je ovdje zabilježiti da je ova kuća imala ovalan oblik i to je očito oponašanje zemunićkih nastambi.

Daleko najviše podataka o nadzemnim kućama dalo je naselje Obre II. Na otkopanom prostoru je odvojeno osam stambenih horizonata koji su, prema tipologiji objekata i njihovom rasporedu, ulazili u tri razvojne faze naselja (a-1 i 2 stambeni horizont, b-3 do 6 stambeni horizonti, c-7 i 8 stambeni horizont).

a. — U prva dva horizonta su nađeni ostaci od po četiri kuće. Samo u jednoj kući je bilo ognjište od kamene podloge i ilovastog premaza. Orijentacija kuća je redovno bila u pravcu sjeveroistok-jugozapad i takva orijentacija će ostati do kraja života u ovom naselju. U ovoj fazi su kuće jednodjelne, a osnovni oblik je izduženi pravougaonik.

Kuće prve faze su građene od kamena, drveta i ilovače. Glavnu konstrukciju kuće drže okomiti stubovi, čije su jame očišćene tokom istraživanja pa je ustanovljeno da su stubovi bili učvršćeni kamenim oblucima, koji su stavljeni u rupe i oko njih ili je napravljen pravi nasip u temeljima kuće. Prema sačuvanim komadima lijepa, jasno se vidi da je drvena arma-

tura bila dosta lagana, a sam obljep ilovače vrlo pažljivo rađen (debljina zidova 8 do 11 cm). Krov je morao biti načinjen od slame, a podnica od tanjeg premaza ilovače.

Uz ove kuće otkriveno je sedam vanjskih ognjišta, kružnog ili četvrtastog oblika, izrađenih od kamene podloge (obluci, ploče i prebijeni žrvnjevi) i debljeg premaza od ilovače. U prvoj fazi su vanjska ognjišta imala vrlo važnu ulogu u životu, jer su se tu vršili svi poslovi oko pripremanja hrane i drugih sličnih potreba. U prva dva stambena horizonta otkrivena su, najzad, 4 žrvnjišta, 3 radionice i 2 kremeništa. Žrvnjišta su se sastojala od kamenih ploča ili drugog kamenja, sa ravnom gornjom površinom, a na takvu podlogu su se stavljali donji komadi žrvnjeva. Na taj način se dobila čvrsta podloga za satiranje žitarica. Radionička mjesta su služila za izradu kamenog alata. Primarna obrada se vršila na tzv. kremeništima, gdje je vršeno primarno okresivanje kamenih sjekira i osnovno razbijanje nukleja. Finalna obrada kamenog i kremenog alata se vršila na mjestima sa kamenim sjedištima i odgovarajućim alatom — brusovima i slično (to su radionička mjesta).

b. — Druga razvojna faza u izgradnji naselja Obra II bi se mogla označiti »klasičnom« građevinskom fazom u ovom naselju, kao što je to slučaj i u ostalim djelatnostima. U stambenim horizontima 3—5 su otkriveni ostaci od osam kuća, a samo u 6. horizontu je bilo pet kuća. Ove kuće su pripadale jednodijelnim i dvodijelnim tipovima zgrada, orijentisane su redovno u pravcu sjeveroistok-jugozapad i poredane u određenim pravilnim redovima. Prolazi među kućama su bili relativno uski, ali su se na nekim mjestima sačuvali ostaci kamene »kaldrme«, tako da su prolazi među nekim kućama bili posebno uređeni. Zapaženo je da su izvjesni prostori među kućama ostavljeni slobodni i da se na tim mjestima odvijala radionička djelatnost, sa ognjištima, pećima, žrvnjištima i radioničkim mjestima.

Stambene zgrade ove faze su bile znatno čvršće konstrukcije nego one iz prethodne faze, dok su kao građevinski materijal bili upotrijebljeni samo drvo i glina (jedino u dva slučaja su temelji bili donekle učvršćeni kamenim pločama i drugim većim komadima kamena). Glavni nosači konstrukcije su opet vertikalni stupovi, debljine 15—25 cm. Drvena armatura zida je građena na tri načina: od horizontalnog prepleta pruća, od vertikalnog prepleta pruća i od gusto poredanih vertikalnih oblica ili poluoblica. U prva dva slučaja je premaz ilovače bio tanji (zid debeo 12—18 cm), a u trećem je taj premaz iznosio oko 10 cm sa vanjske strane (zid debeo 30—40 cm). Krovna konstrukcija je i ovdje pravljena od pruća i slame, što se jasno vidjelo po paloj izgorjetini.

Sa najvećom pažnjom izgrađene su dvodijelne kuće sa kalotnim pećima u glavnoj prostoriji. Otkrivene su u svemu četiri takove kuće i najbolje podatke su pružile kuće K-13 (3. stambeni horizont, veličina

8,60 × 4,20 m, sl. 22), i K-15 (4. stambeni horizont, veličina 5,80 × 4,00 m). Prema tim podacima se dobiva sljedeća rekonstrukcija ovih »klasičnih« dvodijelnih kuća:

— Glavna prostorija je stajala na jugozapadnoj strani kuće, sporedna na suprotnoj, sjeverozapadnoj strani. Ulaz u glavnu prostoriju je bio postavljen na istočnoj strani, a iz glavne se ulazilo u sporednu prostoriju.

— Na zapadnoj strani glavne prostorije, nasuprot ulazu, bila je izgrađena velika kalotna peć. Ova peć je imala drvenu armaturu i debeo premaz ilovače, otvor je bio ovalan, sprijeda se pružao debeo ravan ispust radi izvlačenja pepela i sličnih potreba. Uz peć se, po pravilu, nalazilo pepelište u vidu udubine u podu oplijepljene ilovačom ili sa ogradom od kamenih ploča.

— Uz kalotnu peć se nalazilo, dalje, malo žrvnjište, radionički alat (brusovi i sl.), razna oruđa od kamena, kremena i kosti i veći broj manjih posuda. Uz peć je obično ležao i jedan broj pršljenova, koji su upotrebljavani kao viskovi na stanovima za tkanje vertikalnog tipa. Prema tome, na prostoru oko peći se spremala hrana, što mu je bila osnovna funkcija, tkala se odjeća i izrađivala neka finija oruđa.

— U drugom dijelu glavne prostorije su stajale velike posude od pečene zemlje, koje su bile ispunjene žitom ili su služile za nošenje i držanje vode (bute), a u jednoj kući je uz suprotni zid bilo načinjeno veliko žrvnjište sa podlogom od ravnih ploča.

— U dvije kuće prostor ispred kalotne peći je bio pokriven drvenim daskama pa je očito da je taj prostor služio za sjedenje i spavanje. Na jednoj takvoj podnici je zatečena drvena zdjela puna životnog zrnjevlja.

— Druga prostorija, odijeljena zidom manje debljine kroz koji je bio načinjen prolaz, služila je kao spremnica (u jednoj kući je nađeno mnogo vrlo velikih posuda sa žitom) ili kao radionica (u jednoj drugoj kući je na podu bilo jako mnogo otpadaka od kresanja kamenog oruđa).

— Podnice u obje prostorije su bile prevučene nanosom ilovače i dosta pažljivo uglačane.

— Samo u jednoj kući ovog tipa je nađen komad dekorativne zidne oplate, sa motivom plastične spirale.

Izneseni podaci potvrđuju da se u ovakvim dvodijelnim kućama odvijao vrlo intenzivan svakodnevni život; u njima se stanovalo, kuvalo, vršili se različiti radionički poslovi, a u isto vrijeme te kuće su služile i kao spremnice žitarica. Sasvim je očito da se čitava djelatnost odvijala na podu, jer nije primijećen ni jedan detalj koji bi indicirao da je nešto visilo na zidu. Drvena podnica je načinjena radi ugodnijeg spavanja.

Jednodijelne kuće su ponekad imale obično ognjište od kamene podloge i premaza ilovače. Uz ovo je notirano i nekoliko građevina izgrađenih samo od drvene građe (jedna od njih se završavala apsidalnim polukrugom). Nema sumnje da su te građevine imale ulogu pomoćnih objekata.

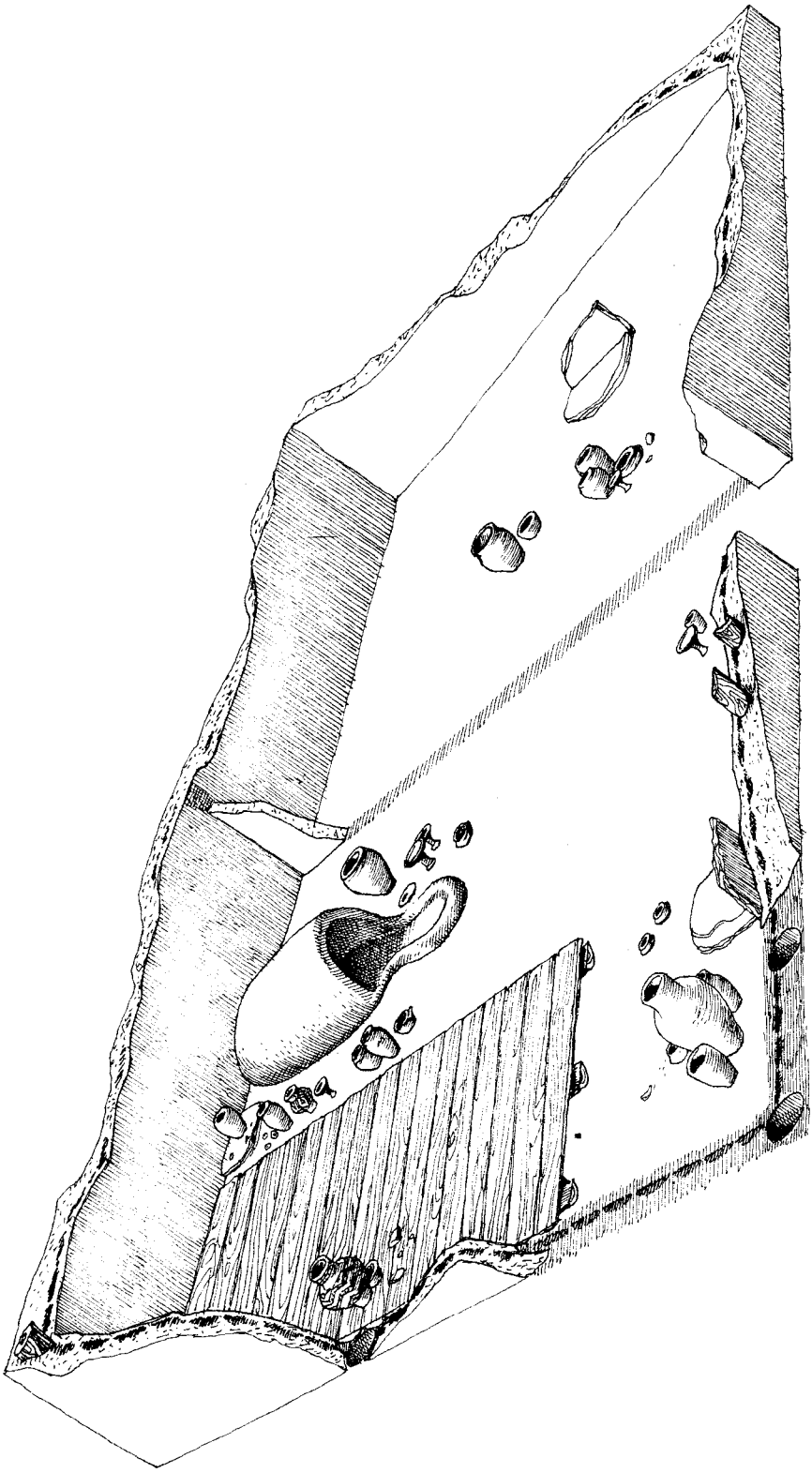

Sl. 22 — Dvodjelna kuća butmirske kulture — II faza (Obre II, kuća K-13).

Izvan kuća, u stambenim horizontima druge građevinske faze, opet su pronađena i vanjska ognjišta, žrvnjišta i radionička mjesta. Najveću pažnju je zasluživalo radioničko mjesto R-8 iz 4. stambenog horizonta, koje se sastojalo od velikog bloka pješčara, na čijoj su gornjoj strani ostala udubljenja od glačanja kamenih sjekira, te od kamenih ploča, poluizrađevina i koštanog alata.

U 5. stambenom horizontu su na većem slobodnom prostoru, između kuća, otkriveni dijelovi od tri vanjske kalotne peći. Dvije su bile izrađene samo od ilovače a treća — najveća — imala je pojačano ležište sa lijepo poredanim oblucima (ova peć je dva puta obnavljana). Koncentracija tri kalotne peći na ograničenom prostoru je vjerovatno posljedica njihovog »društvenog« značaja, njihove namjene zajedničkoj upotrebi.

c. — U trećoj građevinskoj fazi Obra II (7. i 8. stambeni horizont) došlo je, bar na otkopanom prostoru, do određene degeneracije u izgradnji stambenih i drugih objekata. Sada se nisu mogle ustanoviti rupe od stupova zidne konstrukcije niti jasno ograničeni rubovi kuća; tanji premazi podnica i svi drugi ostaci upućuju na nešto lakše građevine. U 7. stambenom horizontu se naišlo na ostatke od pet kuća, a u 8. stambenom horizontu samo na četiri stambena objekta. Jedna jedina kuća u 7. horizontu je imala deblji podni premaz. Na toj podnici je dograđeno i ognjište od ilovače, uz ognjište je bilo načinjeno specijalno pepelište u vidu ukopane veće posude sa pokrovom od kamenih ploča. Posuda je bila ispunjena vrlo čistim, finim pepelom, koji je svakako sakupljen radi pranja, odnosno iskuhavanja odjeće u lužini.

S druge strane, u ovim horizontima je naglo porastao broj vanjskih objekata. U 7. stambenom horizontu je otkriveno pet vanjskih ognjišta i devet žrvnjišta. Jedno od ovih ognjišta je bilo opkoljeno uspravnim kamenim pločama i dva puta je obnavljano (to je najbolje građeno ognjište u naselju). Žrvnjišta su bila pretežno koncentrisana na posebnom, slobodnom prostoru. U 8. stambenom horizontu, uz jedno vanjsko ognjište, očišćeni su čak ostaci od 22 žrvnjišta i radionička mjesta. Čitav južni dio otkopanog prostora u ovom naselju je, zbog toga, predstavljao jedno veliko i zajedničko radioničko mjesto.

Kada su u cjelini ocijenjeni građevinski i drugi objekti na otkopanom prostoru Obra II, izvučeni su sljedeći zaključci:

1. — Među stambenim horizontima se održavao samo djelimičan kontinuitet u lociranju stambenih objekata. U nekoliko slučajeva su kuće kroz dva i tri nivoa izgrađivane na istom mjestu. No, u cjelini, nije održavano istovetno ustrojstvo naselja, nego je položaj kuća pomjeran u manjoj ili većoj mjeri, prema novim mogućnostima i potrebama.

2. — Obre II su bile neolitsko naselje zbijenog tipa. Kuće su, po pravilu, bile podignute u redovima, prolazi među kućama široki 3—5 metara, a ostavljeni su i neki veći međuprostori za vanjske, odnosno zajed-

ničke javne objekte. U svakom horizontu se isticao po jedan veći slobodan prostor, neka vrsta trga. U 5. stambenom horizontu bio je to prostor na kojem su bile poredane tri kalotne peći.

3. Za čitavo vrijeme života u naselju održavan je približno isti način izgradnje stambenih i drugih objekata. Pa ipak, neosporno je da su u drugoj građevinskoj fazi izgradivane najbolje kuće, što se posebno odnosi na dvodijelne građevine sa kalotnim pećima, debljim podovima i drugim uređajima. Najveći kulturni razvoj se odrazio i u stambenoj arhitekturi.

4. U trećoj fazi dolazi do izvjesne degeneracije. Teško je reći da li to znači opći pad stambene kulture (taj pad se, inače, osjeća na keramici) ili se na otkopanom prostoru sada formiralo veliko radioničko mjesto, veliki trg, a stambeni objekti su pomjereni na drugo mjesto. Čini se, ipak, da je prisutna i degeneracija.

5. Čitav niz detalja upotpunjuje našu predodžbu o svakodnevnom životu stanovnika ovog naselja. To se odnosi: na unutarnje uređenje kuća, na izradu oruđa i oružja, način deponovanja i satiranja žitarica, položaj i upotrebu zajedničkih objekata, tkanje, pranje odjeće i tome slično.

6. Prema gustini kuća na otkopanom prostoru, uz rezervu da se tu radilo o centralnom dijelu naselja, moglo se realno doći do podatka da je naselje Obre II tokom jednog stambenog horizonta brojilo 50—60 stambenih objekata. To znači da se čitava populacija naselja u određenom momentu kretala negdje između 300—400 stanovnika.

POGREBNI RITUAL

Od svih lokaliteta butmirske kulturne grupe opet je samo naselje u Obrima II pružilo neke podatke o kultu mrtvih, odnosno o pogrebnom ritualu.

Na otkopanom prostoru ovog naselja otkriveno je u svemu 11 ljudskih kostura i odmah treba podvući da osam kostura pripada 1. stambenom horizontu, a tri kostura 2. stambenom horizontu. Većina ukopanih individua položena je, dakle, na početku života u naselju i vezana uz zemlju zdravicu. Preostala tri ukopa nisu, također, daleko od ove stratigrafske pozicije. Prema tome, svi ukopi pripadaju I fazi butmirske kulture i konstatovani su samo u Obrima II. — Sumaran pogled na ove ukope dao je sljedeće rezultate:

— Svi grobovi (tako ćemo ih uslovno nazvati) bili su locirani na ograničenom dijelu otkopane površine. Bio je to slobodan prostor između građevina i on je u ovom sektoru naselja služio i ritualnim potrebama, ili samo ritualnim potrebama. Sedam kostura iz 1. stambenog horizonta je bilo koncentrisano u dvije vrlo guste skupine.

— Svi otkopani osteološki nalazi pripadaju vrlo maloj djeci. Pošto je samo uz jedan kostur pronađen mali zubić, jasno je da se uglavnom radi o novorođenčadi kojoj još nisu izrasli zubi.

— Orijentacija kostura nije ujednačena i oni su podjednako orijentisani u pravcu sjever-jug i istok-zapad. Pri tome nije važilo nikakvo određeno pravilo.

— Većina dječijih individua je bila položena u zgrčenom položaju i okrenuta na lijevi bok; samo jedno od njih je položeno na desni bok. Dva djeteta su bila stavljena na leđa, sa raširenim nogama. Prema tome, dominantan je zgrčen položaj na lijevom boku. Položaj glave jako varira, ali glava nikada nije okrenuta prema istoku.

— Što se tiče načina samog ukopa, ne može se takođe sagledati jasan princip: samo dva djeteta su bila položena u plitke jame, svi ostali su ležali na poravnatom tlu. U dva groba su ispod kostura zatečeni fragmenti keramike i to bi značilo da je poravnata površina bila pokrivena keramičkim fragmentima. Glava i gornji dio tijela u dva groba su bili pokriveni polovinom grube posude. Jedan kostur je bio pokriven naslagom ilovače, a preko ove naslage su ležali fragmenti keramike. U dva slučaja grob je bio pokriven kamenom pločom. Posebno je brižljivo ukopana dječija individua u grobu 1, u kojem je kostur u zgrčenom položaju bio položen u četvrtastu jamu i sa gornje strane pokriven lijepom kamenom pločom iste veličine. Treba reći da grobovi u jamama pripadaju najstarijim ukopima u naselju.

— Teško je pretpostaviti da su grobovi bez pokrova (kamene ploče, ilovače ili posude) bili ostavljeni otvoreni, nego je vjerovatnije da je preko njih bio nabačen običan kulturni sloj pa se prilikom iskopavanja nije mogao odvojiti.

— Ni uz jedan kostur nisu nađeni prilozi. Uz neke od njih primiješćeni su ostaci pepela ili pečene zemlje pa je logična pretpostavka da se uz ukop djece vršio određen ukopni ritual.

Navedeni podaci su naročito važni u tri pravca: prvo, radi se isključivo o ukopima sitne djece, drugo, ukopi su vršeni u početku života u naselju i, treće, nema pravih grobnih postrojenja niti priloga uz kosture. Ni ovdje se, dakle, ne može uopće govoriti o nekoj nekropoli u naselju, nego samo o ukopima posebne namjene, o čemu će još kasnije biti govora.

Sasvim je prirodno da ovo ne moraju biti jedina kultna mjesta u naselju, ali je to vjerovatno s obzirom na njihov položaj u prvobitnom centru naseljavanja.

Naselja butmirske kulturne grupe su ponudila vrlo bogat i raznovrstan spektar pokretnih nalaza, iako keramika čini glavni sadržaj pojedinih slojeva.

Izrada kamenog i kremenog alata, se vršila na posebnim radioničkim mjestima u naselju, o čemu svjedoče nalazi u Butmiru, Nebu, Novom Šeheru i Obrima II. Te »radionice« su se nalazile između kuća, na širim slobodnim prostorima i njihova koncentracija na nekim mjestima govori o zajedničkim, a ne o porodičnim radioničkim postrojenjima (na ovom mjestu je nepotrebno ukazivati na tehniku rada, jer se ona kretala uobičajenim neolitskim normama).

Osnovni utisak koji se dobiva na osnovu nalaza sasvim je jasan. Kamena i kremena oruđa iz mlađeg neolitskog doba u centralnoj Bosni su daleko raznovrsnija i bolje izrađena nego u prethodnim periodima. To se odnosi i na kvantitet nalaza.

Razni rezači i retuširani noževi su najčešći nalazi među kremenim oruđem. Iza toga slijede jednostruki i dvostruki strugači, noževi-strugači i svrdla. Od kremena se još izrađuju vrhovi strelica u nekoliko oblika: širi trup sa krilcima okrenutim prema dolje, uži trup sa horizontalnim krilcima, trapezoidni oblik, strelice bez krilaca i sl.

Kamene sjekire su okresane ili uglačane, a smjenjuju se tri osnovna oblika: jezičaste sjekire, kalupaste sjekire i sjekire-čekići sa rupom za nasadivanje; pored toga, od pješčara se izrađuju brusovi, mlatovi-buzdovani (sa rupom ili žlijebom za vezivanje), satirači za žitarice i neka druga oruđa. Kamene sjekire su izradivane od kornita, kvarcita, rožnaca, kvarcnog pješčara, škriljevca, diorita, gabra, magnezita i nekih drugih vrsta kamena. Sav ovaj materijal, kao i kremena sirovina, nalazio se u nanosima rijeka uz koje su bila podignuta naselja ili u njihovoj okolini.

Iako su standardi isti, ipak se mogu zapaziti neke razlike među sistematski ispitivanim naseljima.

Naselje u Butmiru se posebno ističe množinom i raznovrsnošću kremenog oruđa i oružja, što je možda i posljedica najveće istražene površine. Butmir je naročito bogat raznovrsnim tipovima strelica, a njegova su specifičnost kremeni noževi sa usjecima za vezivanje pri donjem kraju oruđa.

Obre II imaju najraznovrsniju produkciju strugača, dok u pogledu strelica zaostaju za Butmirom. Oba se naselja, inače, odlikuju velikim brojem dugačkih, lijepo obrađenih i retuširanih kremenih noževa. Kremena oruđa u Nebu su relativno slabije obrađena; tamo nema velikih noževa, strugači su slabije dotjerani. Ne treba zaboraviti da Nebo pripada kraju butmirske kulture, dakle, njenoj degenerativnoj fazi.

U pogledu kamenih sjekira vrijedno je spomenuti samo dvije činjenice. Najviše sjekira-čekića sa rupom za nasadivanje nađeno je u Butmiru, gdje je ta produkcija bila najrazvijenija. S druge strane, neuporedivo najviše okresanih i poluobrađenih sjekira je sakupljeno u Kraljevinama kod Novog Šehera; može se govoriti o masovnim nalazima ove vrste oruđa u Kraljevinama. U ostalim naseljima je ta vrsta oruđa znatno rjeđa i ne da se usporediti sa situacijom u Kraljevinama.

I sada još nekoliko riječi o stratigrafskim odnosima u Obrima II:

I faza: dominiraju sjekire jezičastog oblika, a među kremenim alatom se ističu veliki dobro retuširani noževi;

II faza: to je apogej u načinu obrade i raznovrsnosti kamenog i kremenog oruđa;

III faza: osjeća se degeneracija u izradi kremenog oruđa, glačane sjekire se izrađuju i od laganog magnezita, to je vrijeme u kojem su pravljeni i sjekire-čekići sa rupom za nasadivanja.

Ovakav razvoj oruda u Obrima II je u potpunom skladu sa općom kulturnom slikom u pojedinim fazama naselja pa se mora smatrati sasvim normalnom pojavom.

Nalazi koštanog oruđa, za razliku od kremenog i kamenog, veoma mnogo variraju od naselja do naselja. Najviše iznenađuje situacija u samom Butmiru i Kraljevinama. Tamo se, prema navodima istraživača, pojavilo samo nekoliko malih koštanih šila i ništa više od kosti. Istraživači Butmira su pažljivo prikupljali kameni alat i sigurno ne bi ostala neprimijećena ni koštana oruđa, pa zbog toga moramo prihvatiti činjenicu da stanovnici ova dva naselja nisu praktikovali izradu i veću upotrebu koštanog alata.

Sasvim je drugačija slika u Nebu i Obrima II, jer se ovdje može govoriti o obilju koštanih nalaza. U naselju Nebo upadaju u oči brojna koštana šila, raznih, često dotjeranih, oblika, kao i veliki broj glačalica od kosti. U ovom naselju je zabilježeno i nekoliko motika sa rupom za nasadivanje.

Daleko su najbogatije koštanim alatom Obre II. I ovdje na prvom mjestu stoje mnogobrojna i vrlo raznovrsna šila, koja su i inače redovan inventar u neolitskim naseljima. Slični su šilima veliki bodeži od kosti koji na gornjem, širem dijelu imaju obično rupu za vezivanje (T. LXI, 1). Glačalice nešto malo zaostaju iza šila po broju nalaza, ali ih zato nadmašuju bogatstvom oblika (izradivane su od rebara, nožnih kostiju i od rožine). Od jelenjih rogova su pravljeni mlatovi-čekići sa rupom za nasadivanje, pljosnate, odnosno jezičaste sjekire i rogovi sa koso zasječenim krajem (možda je i to neka vrsta bodeža). Konačno od kosti se u Obri II izrađuju lijepo glačane kašike-spatule (T. LXI, 4), široke miješalice gline, udice i kultni objekti u obliku sidra. Kao što je slučaj sa kamenim i kremenim oruđem, tako su i koštane izrađevine doživjele svoj puni procvat u drugoj

fazi Obra II, dok se u trećoj fazi i ovdje osjeća prilična degeneracija u obradi i raznovrsnosti.

Koliko je u Obrima II bila razvijena produkcija koštanog alata, najbolje se vidi po sjekirama od kosti, jer one u potpunosti imitiraju jezičaste kamene sjekire. Prema tome, izrađuju se svi mogući oblici alata.

Ljubav prema koštanim izrađevinama su stanovnici Obra, pa onda i Neba, naslijedili dobrim dijelom od kakanjske baze, pošto su nosioci kakanjske kulturne grupe također njegovali ovu djelatnost (spatule vjerovatno idu do starčevačke baze). Čini se da je na ovom planu značajno uticala i jadranska komponenta u formiranju butmirske kulture, vezana za Danilo, Smilčić, Grapčevu spilju, Lisičiće, pa, dalje, i za druga naselja u zapadnom Mediteranu koja su bogata koštanim oruđima. Poznato je da su i mnoge neolitske grupe na jugoistoku Evrope također bogate koštanim izrađevinama (npr., Vinča, Turdaș, Petrești itd.). Pošto je pri formiranju butmirske kulture učestvovala i komponenta crnoglačane keramike sa Jugoistoka, sasvim je moguće da su određeni uticaji dolazili i sa te strane. Tako bi se moglo reći da su sve komponente od kojih se sastojala butmirska kultura nosile sa sobom i naklonost prema koštanim izrađevinama pa onda nije čudo što ih nalazimo u velikim količinama u pomenutim naseljima. Ostaje, za sada, tajna zašto ih nema u Butmiru.

U Obrima II otkrivena je i jedna radionica drvenog alata. Pored velike koncentracije pogodnog drvenog materijala, na ovom mjestu je nađeno više drvenih šila, glačalica, klinova i nekih nožića za rezanje gline. Većina ovih oruđa imitira koštane oblike, poglavito šila i glačalice, dok su drveni mali klinovi vjerovatno služili kod građevinske djelatnosti. Radionica pripada drugoj fazi razvoja i ona je samo još jedan dokaz da su neolitski ljudi izrađivali i drveno oruđe za svakodnevnu upotrebu. U Obrima II se slučajno održavala stalno ista vlažnost na prostoru radionice pa su se sačuvala i drvena oruđa.

Nalazi nakitnih objekata kreću se u istim relacijama kao i nalazi koštanih izrađevina. Opet su u pitanju samo Nebo i Obre II.

U naselju Nebo je inventar nakita relativno skroman i svodi se na nekoliko primjeraka od kamena i kosti, sa rupom za vješanje (rekli bismo da je ovdje bio omiljeniji nakit od kamena nego onaj od kosti).

Obre II se i ovaj put stavljaju na prvo mjesto po bogatstvu nalaza i među nakitnim predmetima razlikujemo: ukrasne igle, privjeske od veprovih zubi, privjeske i narukvice od morske školjke Spondylus i privjeske od keramike u obliku koluta i sa rupicom u sredini.

Privjesci od veprovih zubi i keramike su opća pojava u neolitskom svijetu i oni ovdje ne izazivaju neki poseban interes.

Ukrasne igle su prekrivene na gornjem dijelu dekorativnim poljima sa cik-cak urezima, a glave su im pojačane plastičnim prstenom (T. LXI,

2—3). U tri slučaja glava je posebno oblikovana, i to: u obliku vaze (T. LXI, 2) ili u vidu makove glave. Nema sumnje da su ovakve ukrasne igle služile pri odijevanju i još jednom dokazuju vještinu stanovnika Obra II u obradi kosti. Slične ili identične ukrasne igle vrlo dobro su poznate u Lisičićima na Neretvi ili u Grapčevoj spilji na Hvaru. Njihova izrada u Obrima II je vezana, u principu, uz jadransku komponentu u genezi butmirske kulture,[77] ali je moguć i obrnut uticaj na Lisičiće i Jadran u razvijenoj fazi butmirske kulture.

Najveću pažnju svakako izaziva nakit od Spondylusa, jer je to neosporan import u ovom naselju. Sakupljeno je u svemu 7 privjesaka i 21 dio narukvice, što je relativno impozantan kvantitet ovakvih nalaza. Privjesci su uglavnom kružnog oblika, za vješanje im služe dvije rupice uz rub objekta (T. LXI, 5) ili jedna rupica u njegovoj sredini. Među privjeske od Spondylusa je ubrojano i jedno dugme sa V-otvorom, čiji se oblik, inače, vezuje za neka eneolitska nalazišta u zapadnom Mediteranu. Narukvice od Spondylusa su sačuvane samo u dijelovima pa se njihov oblik nije mogao rekonstruisati (moguće je da se radi samo o polukružnim privjescima!).

S. Vencl, koji se bavio posebno nakitom od Spondylusa, nabrojio je 1959. god. u Evropi svega 111 nalazišta ovog nakita, no danas se broj lokaliteta sa ovakvim nakitom znatno povećao. Ovaj autor je citirao i tri glavne teorije o porijeklu Spondylus-nakita a) iz domaćeg fosilnog materijala, b) sa jugoistoka Evrope i c) kombinacijom oba izvora[78].

J. G. D. Clark je također obradio kartu rasprostiranja nakita od školjke Spondylus Gaederopus i utvrdio da su Dunav i Rajna glavni putevi njihova rasprostiranja. Podunavlje je, prema njegovim riječima, imalo tradicionalne navike u upotrebi nakita ove vrste[79]. J. Clark (kao i R. Pittioni[80]) traže porijeklo materijala od školjke na Jugoistoku, na Crnom, Mramornom i Egejskom moru, a trgovina je bila glavni posrednik u njegovom širenju prema južnoj i srednjoj Evropi.

Sasvim je jasno da se ovakva solucija ne bi mogla primijeniti i kod objašnjenja porijekla Spondylus-nakita u Obrama II. Školjke tipa Spondylus Gaederopus su redovan dio inventara u Danilu, Smilčiću, na Hvaru itd., pa je zbog toga više nego sigurno da je nakit od školjke u Obrima II jadranskog porijekla. On je (ili sam materijal od koga se pravio) dospio u centralnu Bosnu redovnom trgovačkom razmjenom koja je išla dolinom Neretve. Pošto su u jadranskim naseljima finalni produkti od Spondylusa dosta ograničeni, valja pomišljati na to da su majstori u Obrima II kupovali pretežno sirovinu i da su u naselju pravili nakitne predmete

[77] A. Benac, 1958, 40, T. VIII, 1—4; G. Novak, 1955.
[78] S. Vencl, 1959, 699—742.
[79] J. G. D. Clarc, 1955, Fig. 132.
[80] R. Pittioni, 1954, 138.

navedenih oblika. Vještaci u obradi kosti lako su mogli svoju vještinu primijeniti i na materijalu od školjke.

Keramika butmirske kulturne grupe je najraznovrsnija i najdekorativnija keramička roba u čitavoj prelaznoj zoni. Zbog specifičnih osobina i, često, velike umjetničke vrijednosti keramičkih izrađevina sam Butmir je dugo vremena zauzimao posebno mjesto u čitavoj južnoj Evropi. Tek je otkriće danilske kulturne grupe pokazalo da to nije usamljena pojava i da neki najvažniji dekorativni elementi butmirske keramike i nisu originalna tvorevina Butmira.

Poslije iskopavanja u Nebu i u Obrima II definitivno se dokazalo da je keramika butmirske kulture, odnosno i čitave kulturne grupe, prošla kroz tri razvojne faze. Za upoznavanje prve faze se danas mogu iskoristiti samo nalazi u Obrima II, druga faza je zastupljena u Butmiru, Nebu, Obrima II, Kraljevinama i Okolištu, a treća faza u Nebu i Obrima II.

Starija faza *(Butmir I)*

Gruba keramika je u tehničkom pogledu istovetna sa ovom vrstom keramičke robe u svim drugim neolitskim grupama. Jedina posebnost se sastoji u tome što je površina grubih posuda često premazana posebnim nanosom ilovače pa zato i primjerci djeluju dotjeranije. Oblici grube keramike se kreću od koničnih do loptastih sudova većih dimenzija; ovu skalu nadopunjuju još u široke šolje manjih dimenzija. Najveći broj posuda ima ravno dno i samo u rijetkim slučajevima je ovakvo dno zamijenjeno prstenastom nogom. Vertikalne i horizontalne trakaste drške, kao i razne plastične trake sa utiscima nokta ili nekog instrumenta, i ovdje su redovni elementi grube keramičke robe (sl. 23, I, br. 1—2).

Fina keramika u starijoj fazi butmirske kulturne grupe je dosta kompleksna i sastoji je od pet stilskih komponenata: kakanjske, danilske, lengyelsko-panonske, crnoglačane i butmiroidne. Pod tim komponentama, odnosno elementima, najlakše se i rekonstruiše geneza ove grupe.

Kakanjski keramički elementi su predstavnici temeljne baze na kojoj se dalje razvila butmirska keramografija. Među njima prvostepenu ulogu imaju dva oblika: valjkaste noge, koje pripadaju širim koničnim zdjelama na nozi (T. LX, 4), i dijelovi kultnih ritona na četiri noge (T. LX, 5). Prvi oblik je prilično čest, dok su na otkopanom prostoru nađene svega dvije noge i jedna drška od kultnih ritona. Noge su crnoglačane (!), ali njihov oblik neosporno pripada kakanjskoj tipologiji ritona. Veoma su karakteristični i brojni nalazi šolja kakanjskog tipa, tamnosmeđe, sivosmeđe i dobro glačane površine.

Danilski elementi se očituju prvenstveno u bojenoj keramici, bjelkastosive, svijetlosmeđe i žućkastosive površine, sa ornamentima izvedenim prije pečenja. Razlikuju se, zapravo, tri vrste bojene keramičke robe:

čisti primjerci tzv. Ripoli-stila (T. LX, 13), keramika sa crvenkasto bojenim ornamentima i trihromna keramika (T. LX, 12). Prva vrsta se najuže vezuje za danilsku keramiku sa Jadrana, no i oblici druge dvije vrste pripadaju nesumnjivo ovoj komponenti (plitke zdjele sa ukošenim gornjim dijelom, visoke terine, trbušaste vaze sa naglašenim obodom ili koničnim vratom). — Danilskoj keramografiji pripadaju mnogi spiraloidni motivi na finoj keramici, tamnosive i hrapave površine (to su plitko udubljeni motivi, kod kojih su meduprostori ispunjeni šrafiranim kosim linijama — T. LX, 6), zatim razni cik-cak motivi, šrafirani trouglovi i motivi šrafiranih polja. Svi ovi motivi su uglavnom inkrustirani bijelom inkrustacijom. Danilskoj komponenti će pripadati i jedna drška kultnog ritona, ukrašena jednostavnim spiraloidnim motivima i šrafiranim meduprostorima.

Lengyelsko-panonska komponenta nije naročito brojno zastupljena, ali je vrlo karakteristična. Ovoj komponenti treba, prije svega, pripisati dvije poluloptaste šolje sa žutocrvenom ornamentikom, izvedenom poslije pečenja (T. LX, 11), koja je svojstvena samo lengyelskoj kulturi. Pored tih šolja, primijećeno je i nekoliko nalaza tamnosive keramičke robe sa trakastim crvenim ornamentima, izvedenim poslije pečenja (horizontalne trake na vratu posude ili posebna vrsta urezanih i inkrustiranih traka), svojstveni istom kulturnom kompleksu.

Crnoglačana keramika je vrlo dobro zastupljena, a ona će i u klasičnoj fazi butmirske kulture ostati važna komponenta ove grupe. U tipologiji te komponente dominiraju tri oblika: zaobljene šolje i zdjele, bikonične šolje i vaze na nozi (T. LX, 1—4). Kod prva dva oblika središnji dio vaze je zadebljao i to je naročito došlo do izražaja kod bikoničnih oblika. Vaze na nozi se obično sastoje od plitke, konične zdjele i nogu sa naglašenom bazom i manje ili više proširenim srednjim dijelom. Ukoliko su izradevine ovog tipa ukrašene, tada se radi o plastičnim ispupčenjima, kružnog i ovalnog oblika ili o okruglim udubljenjima na ramenu vaze. Izuzetno su rijetki kanelirani ornamenti koji će tek kasnije postati češća pojava na crnoglačanoj keramici.

Konačno, medu butmiroidne keramičke elemente ulaze one izradevine koje se već u ovoj fazi mogu posmatrati kao standardni butmirski tipovi, iako će oni u sljedećoj fazi dobiti svoje konačne konture. U formalnom pogledu treba, možda, istaći tri oblika koji su kasnije tako karakteristični za butmirsku keramiku: loptaste vaze, (T. LX, 7), cilindrične vaze sa izvijenim obodom i kruškolike, odnosno pirimorfne vaze (T. LX, 9). Kod loptastih vaza samo u jednom slučaju je ovaj oblik kombinovan sa dugim cilindričnim vratom. — U većini slučajeva butmiroidna keramika ima lijepo uglačanu tamnu ili tamnosivu površinu.

Ova keramička komponenta se od samog početka odlikuje izvanredno dekorativnim sistemom ukrašavanja. Naravno, u tom sistemu se

već sada razlikuju krivolinejni i pravolinejni motivi, koji će ostati dominantni sve do kraja života butmirske kulturne grupe.

Među krivolinejnim motivima čelnu poziciju zauzimaju udubljeni i plastični spiraloidni motivi. Bez obzira u kojoj su tehnici rađeni, takvi motivi su već u ovoj fazi sastavljeni od velikog broja zavoja, a kombinovani su i sa bijelom inkrustacijom. Javljaju se i već poznati S i C spiralni motivi koji su tako karakteristični za butmirsku kulturnu grupu. Slobodni prostori među spiraloidnim motivima se ponekad ispunjavaju gustim ubodima, ali se češće boje crvenom bojom koja se otire. Treba reći da su spiraloidni motivi na pojedinim primjercima kombinovani sa pravolinejnim geometrijskim motivima, no to se praktikuje samo kod udubljenih spirala.

Kod pravolinejnih motiva razlikujemo tzv. trakaste i prave geometrijske motive. Trakasti su obično omeđeni urezanim linijama i najčešće su ispunjeni običnim ili žigosanim ubodima. Ponekad su urezane trake slobodne i međuprostori su ispunjeni ubodima (najinteresantniji je dio jedne vaze koja je ukrašena trakastim motivima koji se završavaju koncentričnim rombovima, jer je to čisti danilski motiv, izveden u butmirskoj tehnici). Među pravim geometrijskim motivima preovlađuju trouglovi i rombovi u raznim kombinacijama (rombovi su ponekad neomeđeni, trouglovi šrafirani crticama), pa onda i pravilna šahovska polja. Ovi motivi mogu biti kombinovani sa trakastim motivima, dok su bijela inkustracija i crveno bojenje slobodnih površina i ovdje igrali važnu ulogu; davali su ukrasima izvjesnu polihromiju.

Srednja faza *(Butmir II)*

Ovo je faza klasične butmirske kulture, u kojoj su došle do punog izražaja sve najbolje osobine keramičkih izrađevina u butmirskim naseljima.

U tehničkom pogledu nije došlo ni do kakvih promjena kod grube keramike, samo se repertoar oblika znatno povećao. Prije svega, uz obične konične forme, veoma se umnožio tip konične posude sa blago uvijenim gornjim dijelom. To je postao standardan oblik ove faze. Posude većih dimenzija imaju obično ovalnu profilaciju i ravna dna, a manje grube vaze poluloptaste i bikonične forme, sa ravnim dnom ili sa prstenastom nogom. Kod bikoničnih posuda srećemo često i manje izvijeni ili kraći cilindrični vrat. I još dva oblika grube keramike zaslužuju pažnju: vaze na nozi (sa bikoničnim ili poluloptastim recipijentom i zvonolikom, odnosno dolje proširenom nogom) i plitke grube zdjele sa valovito oblikovanim obodom. — Drške su sada brojnije i, uz trakaste, dolaze i debele tunelaske drške. Najzad, razna ispupčenja su u ovoj fazi daleko češća; ponekad su formirana i u vidu vrlo stilizovanih životinjskih glava.

Kod fine keramike je došlo do znatno većih promjena. Nestali su sasvim oni izraziti kakanjski elementi pa to znači da je definitivno preki-

nuta tradicija sa autohtonom bazom. Nestali su i glavni danilski elementi, prije svega bojena keramika tipa Ripoli, ritoni i spiralna ornamentika danilskog tipa. U klasičnoj, srednjoj, fazi butmirske kulture fina keramika se javlja u tri osnovne vrste: crnoglačana keramika, spiralno-trakasta keramika i keramika hvarsko-lisičićkog tipa.

Crnoglačana keramika je zastupljena u svim naseljima butmirske kulturne grupe, ali je poglavito zastupljena među keramičkim nalazima u Obrima II. U tom naselju ova keramička vrsta je vodeća u kvantitativnom pogledu i zato smo je i stavili na prvo mjesto.

Među oblicima crnoglačane robe i dalje razlikujemo tri osnovna oblika: bikonične šolje i zdjele (T. LXII, 4), zaobljene šolje i zdjele (sl. 23, II, br. 14), vaze na nozi. Glavna odlika vaza na nozi se očituje u brojnim varijacijama nogu; tu su valjkaste noge sa ravnim stopalom (zamjena za kakanjski tip), noge sa proširenom bazom i zadebljanjem u središnjem dijelu noge (T. LXII, 2), zvonolike noge i sl. — Najveći dio ukrasa crnoglačane keramike otpada na plastičnu dugmad, koja se najčešće javlja na ramenu bikoničnih vaza ili uz rubove ostalih oblika. Najdekorativnije djeluje dvostruki red dugmadi ili kombinacija dugmadi i životinjskih protoma. Kod bikoničnih vaza gornji konus je često dekorisan okomitim kanelurama.

Spiralno-trakasta keramika je najizrazitija karakteristika klasične butmirske grupe i u ovoj keramičkoj vrsti su ondašnji majstori dostigli najviši umjetnički domet. To je i u tehničkom pogledu najbolja roba, čija boja površine varira od crnih, tamnih, tamnosivih do raznih smeđih tonova.

Ovdje možemo, naravno, navesti samo osnovne oblike spiralno-trakaste keramike. To su: loptaste vaze u raznim varijantama (T. LXII, 5), loptaste vaze sa visokim vratom (T. LXIII, 4), bikonične zdjele i šolje (T. LXII, 3), vaze sa zaobljenim gornjim dijelom ili sa cilindričnim vratom, kruškolike vaze-kanope (T. LXII, 6), visoke šolje ovalnog profila, vaze na više nogu, žrtvenici na četiri noge (sa ravnim ili malo ugnutim gornjim dijelom; samo u Butmiru) i razno minijaturno posuđe.

Spiralni, odnosno spiraloidni motivi se izvode po pravilu na pravim loptastim vazama, a samo izuzetno na loptastim vazama sa visokim, cilindričnim ili izvijenim, vratom. Spiraloidni motivi su sada doživjeli pravi procvat (T. LXIII, 4, 6), a posebno dekorativno djeluju kombinacije plastičnih S i C motiva u jedinstvenom frizu i to se može smatrati najvećim umjetničkim dometom na butmirskoj keramici (T. LXII, 3). Neravna površina među spiralama je redovno prekrivena crvenom bojom. Ima i obrnutih slučajeva — okolna površina je fino uglačana, a spiralni motivi ispunjeni crvenom inkrustacijom. Najljepše svakako djeluje kombinacija sa bijelom inkrustacijom u spiralnom motivu i crveno obojenom okolnom površinom. — U ovoj fazi se spiraloidni motivi izvode i pomoću

običnih bockanih traka i ovdje zaseban tip predstavlja tzv. vegetabilni spiraloidni ornamenat kod kojeg se krajevi — jednostavne spirale završavaju trouglom u obliku lista. Konične vaze sa ovim ukrasom su redovno prekrivene i raznim pravolinejnim motivima; bijela inkrustacija se ovdje vrlo obilno iskorištava, pa zato imamo pravi utisak »horor vacui«.

Trakasti i pravi geometrijski motivi nastavljaju tradiciju iz prethodne faze, samo su sada međusobne kombinacije mnogo raznovrsnije i upotreba bijele inkrustacije mnogo češća. Zaslužuju, možda, da se spomenu motivi u vidu meandra, motivi »vučijih zubi« i motivi u vidu slova K (T. LXII, 5, 6; T. LXIII, 1—3, 5, 7).

Keramika jadranskog tipa je dosta obilno zastupljena u Obrima II, u Butmiru je rijetka, u Nebu je uopće nema. Pošto Obre II imaju direktnu vezu sa dolinom Neretve, preko Fojnice i Neretvice, ovakva situacija se može smatrati normalnom.

Samo je jedna zdjela u Obrima II siguran import iz Lisičića na Neretvi (ili nekog susjednog naselja), jer se po fakturi potpuno razlikuje od keramike butmirske grupe (T. LXII, 8). Svi drugi nalazi su u tehničkom pogledu isti ili sasvim bliski ostalim keramičkim izradevinama, pa su vjerovatno izrađeni u odgovarajućim butmirskim naseljima. Ovu keramičku vrstu smo nazvali jadranskom zato što se i oblici posuda i ornamentika jako razlikuju od ostale butmirske keramike, a istovetni su sa keramičkim izrađevinama hvarsko-lisičićke kulturne grupe.

Kod ove keramike se izdvajaju četiri osnovna oblika: zaobljene zdjele (sa nenaglašenim ili malo naglašenim otvorom), zaobljene šolje sa istim otvorom (T. LXII, 7), loptaste vaze sa prstenastom nogom ili ravnim dnom i vaze na nogama. Najčešći su, opet, motivi na ovim izradevinama: frizovi šrafiranih polukrugova (često kombinovanih sa kosim šrafiranim trakama), frizovi girlandi, frizovi cik-cak ureza, šrafirani motivi raznih oblika i spiralne kuke. Svi motivi su izvedeni tehnikom urezivanja, a tehnika bockanja je potpuno nepoznata.

Treba spomenuti da su u Obrima II nađeni, u okviru srednje faze, dijelovi jedne vaze, posebne fakture, sa crveno premazanom površinom, tamnim ukrasnim motivima i sa jako isturenom, krstastom drškom (T. LX, 10). Ova vaza pripada keramičkim izrađevinama tipa Serra d'Alto u južnoj Italiji i sigurno je direktan ili indirektan import iz neke oblasti južne Italije. Nalaz je odlično poslužio za određivanje hronološkog odnosa Butmir — Serra d'Alto.

Premda se radi o istoj kulturnoj grupi, ipak se pojedina naselja međusobno razlikuju u nekim keramičkim karakteristikama. Tako je neosporno da Obre II drže vodeću poziciju u crnoglačanoj keramičkoj robi, a Butmir je najdalje otišao u varijacijama pravolinejnih motiva i najviše je razvio strogi geometrijski stil. U Obrima II prilično značajno

mjesto drži keramika jadranskog stila, dok Nebo i Kraljevine uopće nisu došli u dodir sa tim stilom. Mjesto toga, u Nebu se u većoj mjeri javljaju određene stilske odlike potiske kulturne grupe iz Panonije, što je, valjda, uslovljeno geografskim položajem. Po svemu izgleda da keramička roba iz Kraljevina zaostaje u formalnom i ornamentalnom pogledu za keramikom u drugim glavnim naseljima naše grupe. To se posebno odnosi na spiraloidnu keramiku, pošto u Kraljevinama nisu dosada nađeni plastični i umjetnički kombinovani spiraloidni motivi, nego samo jednostavno urezane ili udubljene spirale. Jasno se vidi da ovo naselje leži na periferiji butmirske kulturne grupe. U naselju Nebo je možda najviše bila razvijena naklonost prema upotrebi crvene inkrustacije i prema pastoznom bojenju crvenom bojom.

Mlađa faza *(Butmir III)*

Keramika mlađe faze butmirske kulturne grupe izdvojena je sigurno jedino u Obrima II i zato se njene osobine mogu i prikazati jedino nalazima u ovom naselju.

U okviru grube keramičke robe dobila su svoje mjesto dva posebna tipa posuda, koji su vezani za poznatu varijantu vinčanske kulture u sjevernoj Bosni. To su: a) veoma grube, veće posude sa šiljastim dnom (T. LXV, 2—3) i b) plitke, velike i veoma grube »tave« sa valovitim obodom. Ovi tipovi grubog posuđa su naročito poznati iz neolitskih naselja u Tuzli i Gornjoj Tuzli.

Što se tiče fine keramike, zapažena je opća degeneracija bogatog butmirskog stila i to je glavna karakteristika III faze. Pored toga, došlo je i do jedne vrlo značajne pojedinačne promjene — u mlađoj fazi potpuno su izostali spiraloidni motivi, a mjesto njih su jako porasli nalazi keramike jadranskog tipa. Tako, onda, u trećoj fazi razlikujemo tri glavne grupe fine keramičke robe: crno i sivoglačana keramika, trakasta keramika i keramika jadranskog tipa.

Crnoglačane vaze su sada izrađivane sa mnogo manje pažnje, površina im je većinom nešto hrapavija pa zbog toga i nije čudo što sada više možemo govoriti o sivoglačanoj nego o crnoglačanoj robi. Među oblicima vrlo dokumentarno djeluju bikonične šolje sa uspravnim gornjim dijelom ili sa koso izvijenim obodom, kao i bikonične vaze sa cilindričnim vratom. Ti oblici dozvoljavaju neposredne paralele sa mlađom vinčanskom kulturom u sjevernoj Bosni (Vinča D-Varoš I). Vaze na nozi sa proširenom bazom zamijenjene su sada vazama na valjkastim ili zašiljenim nogama. U ovom obliku prije će se raditi o poklopcima sa valjkastim drškama nego o vazama na nozi (na ovako tankim nogama ne mogu da stoje široki recipijenti). U ornamentalnom sistemu nestali su gotovo potpuno redovi plastičnih dugmadi i okomito kaneliranje ostaje jedini ornamentalni manir

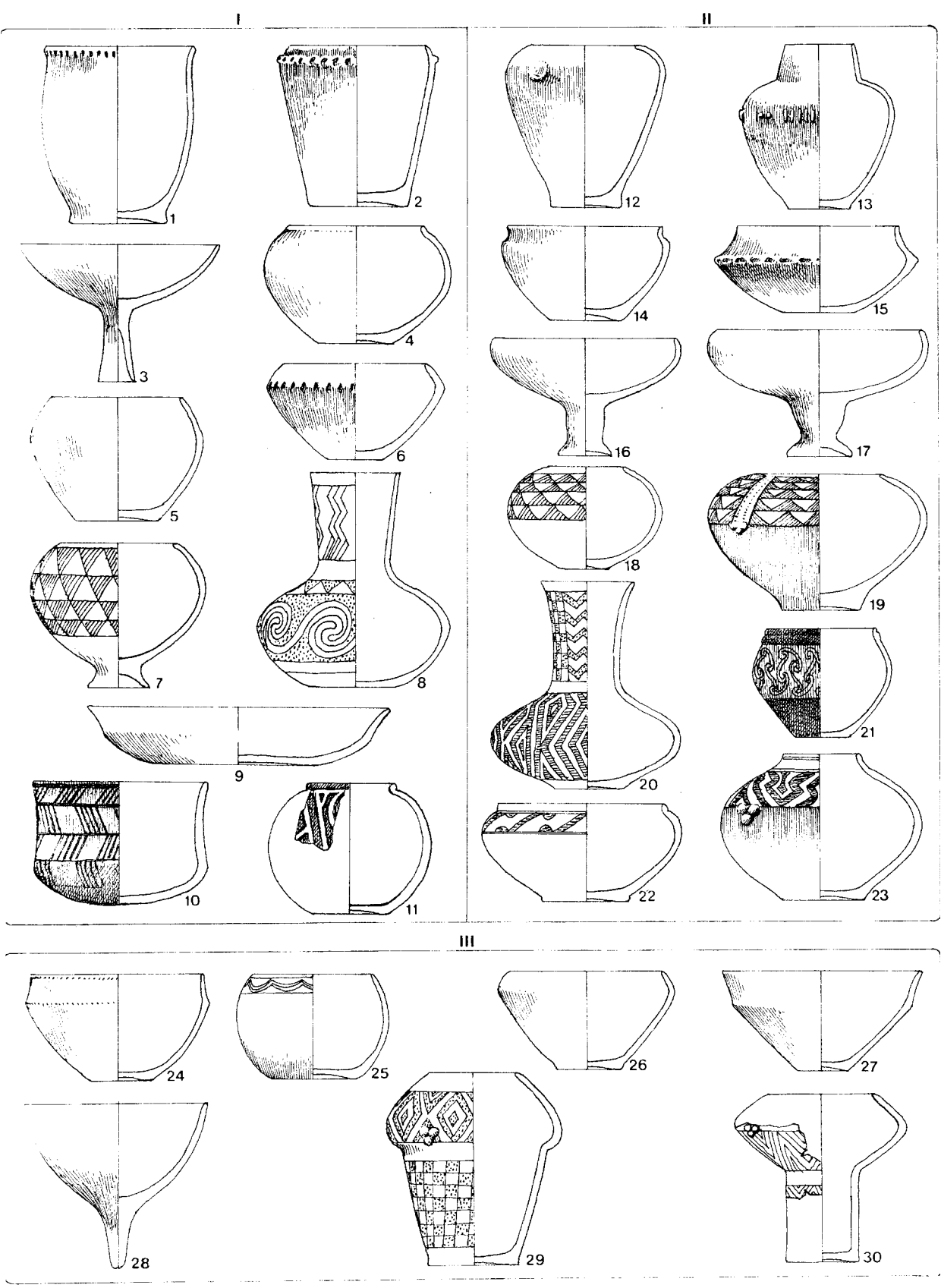

Sl. 23 — Tipološka tabela keramike butmirske kulture (I, II i III faza).

ove keramičke vrste. Taj ornamentalni sistem vezuje, opet, mlađu fazu butmirske kulture sa mlađom vinčanskom kulturom. Tunelaste drške su sve više u upotrebi.

Najvažniji oblici trakaste keramike su se zadržali i u ovoj fazi, ali su nekako pojednostavljeni i nedovoljno pažljivo oblikovani. Kanopa se javlja u dvije varijante: u prvoj je to jednostavna bikonična vaza sa vrlo suženim i nenaglašenim otvorom (sl. 23, III, br. 29; T. LXV, 7), a u drugoj je gornji dio vaze bikoničan, dok je donji prilično pravilno cilindričan (sl. 23, III, br. 30). Ornamentalni sistem je vrlo reduciran. Omeđene trake su obično ispunjene neuredno urezanim crticama ili neuredno razbacanim ubodima, a pored traka još su jedino trouglasti motivi, izvedeni na isti način, standardan ukras na ovoj keramici. Rijetki motivi šahovskih polja, meandra i sl. nadopunjuju ovu osiromašenu ornamentalnu skalu.

S druge strane, u mlađoj fazi Obra II je u relativno velikom broju zastupljena keramička roba tipa Hvar — Lisičići. Ona, tako reći, stoji u ravnopravnom položaju sa trakastom keramikom; štaviše, ova keramika jadranskog tipa je sada izrađena znatno pažljivije od trakaste i zauzima uglednije mjesto u keramografiji mlađe faze butmirske kulture. Najvažniji oblici te keramičke vrste su razne varijante zdjela i šolja, što se u potpunosti slaže sa keramičkim formama hvarsko-lisičićke kulturne grupe (T. LXV, 4—5). U ornamentalnom pogledu preovlađuju čisti lisičićki motivi: dvostruke urezane linije uz obod suda, dvostruke i široke girlande, polukružni-šrafirani segmenti, razni šrafirani frizovi, gusti cik-cak urezi i tome slično.

Teško je objasniti zašto su se ove krupne promjene desile samo u Obrima II. Zbog pojave duborezne tehnike na nekim vazama u naselju Nebo smatrao sam ranije da se baš ovdje radi o najmlađoj fazi butmirske kulturne grupe. Sada je, međutim, ustanovljeno da u mlađoj fazi butmirske kulture nestaje spiraloidni ornamenat, a to se nije desilo u Nebu. Tamo su zapažene neke vrlo lijepe kombinacije spiralnih motiva pa je sigurno da u Nebu treba računati i sa jednim dijelom klasične faze butmirske kulture.

PLASTIČNE IZRAĐEVINE

Za razliku od kakanjske kulturne grupe, plastične izradevine od pečene zemlje čine važnu kulturnu komponentu u okviru butmirske grupe. One ovoj grupi osiguravaju i posebnu individualnost u balkanskom neolitskom svijetu.

Predmeti plastične umjetnosti nađeni su u naseljima Butmir, Obre II i Nebo. Naveli smo ih ovim redom, pošto brojčana zastupljenost plastike ide otprilike u takvom redoslijedu naselja. Pa ipak, plastične izrađevine starije faze su vezane samo za Obre II, dok je Butmir pružio glavni fond nalaza za razmatranje ove umjetnosti u drugoj, klasičnoj fazi butmirske kulture.

U naselju Obre II plastične izrađevine se dijele na tri tipa: a) ljudske plastične figure, b) ljudske plastične udove i c) životinjske plastične figure.

a) Ljudske plastične figure pripadaju uglavnom I fazi naselja, odnosno starijoj fazi butmirske grupe (dvije od sedam figura su ležale na samoj zemlji zdravici). Obrada ovih figura je dosta gruba, a nema nikakvih tragova nekih urezanih detalja. Dominiraju spljoštene forme sa prilično naglašenim glutejima. Na sačuvanim gornjim dijelovima redovno su naznačene ženske grudi pa je sigurno da su ovim figurama predstavljeni ženski likovi. — Prema plastičnim ljudskim figurama iz Butmira, ove iz Obra II djeluju dosta primitivno, ali su one, u isto vrijeme, neosporan dokaz da se plastična umjetnost njegovala od početka butmirske kulturne grupe.

b) Od četiri nađena ljudska uda (dvije ruke i dvije noge), tri pripadaju II fazi naselja i one će pripadati klasičnoj fazi butmirske kulture. Ruke su prilično velikih dimenzija, no nema nikakvih dokaza u otkopanom dijelu naselja da su one pripadale cjelovitim figurama (T. LXI, 7). Isto se može reći i za plastične ljudske noge. Zbog toga je mnogo vjerovatnije da su to samostalne plastične izrađevine i da nisu činile sastavni dio nekih monumentalnih figura.

c) Izuzetno rijetke (svega dvije) i veoma sumarno modelovane životinjske figure pripadaju takođe II fazi. Na osnovu predstave rogova može se samo reći da je majstor želio da prikaže rogatu životinju, što je sasvim normalno u naselju u kojem su se goveda posebno uzgajala.

Već smo naglasili da je Butmir glavno nalazište plastičnih izrađevina (T. LXVI—LXVII) i zbog toga ove nalaze moramo ubrojiti u srednju fazu butmirske kulture (Butmir II). Većina tamošnjih nalaza pripada ljudskim figurama (72 komada) a samo mali broj životinjskim predstavama.

Vrijedno je zabilježiti nekoliko karakterističnih detalja kod ljudskih figura iz Butmira.

— Ove figure su izrađene sa velikom pažnjom i u tom pogledu se potpuno razlikuju od onih iz Obra II. Rađene su većinom u crnoglačanoj tehnici, urezima su naglašeni pojedini detalji tijela ili odjeće.

— Kod većeg broja ljudskih figura naglašene su ženske osobine tijela (grudi, gluteji) pa je očito da su najviše prikazivani ženski likovi.

— Jedan broj sačuvanih glava od ljudskih figura pokazuje određene osobine realistične umjetnosti. U crtama lica, obliku glave, nosa, čela i u predstavi kose kao da naziremo pripadnike tri rasna tipa: armenoide, negroide i europeide (alpski tip). Glave prvog tipa imaju koso, visoko čelo i jako istaknut nos koji se, zajedno sa čelom, sliva u jedinstvenu kosu liniju glave (T. LXVI, 2). Kod drugog tipa je prikazana kovrčava kosa, čelo je široko, nadočnjaci ukošeni, a široki nos odgovara pojačanim jagodicama (T. LXVI, 1). Treći tip odaje jedna glava sa vrlo pravilnim crtama

lica i lijepo zaobljenim tjemenom (T. LXVI, 4). Teško je, naravno, decidirano reći da li se ovdje radi o prikazu rasnih tipova ili o slučajnoj viziji umjetnika.

— Donji dio tijela se obično modeluje kao jedinstvena valjkasta cjelina, sa malim proširenjem na dnu (možda ženska haljina koja pada do zemlje), a samo rijetko su noge posebno naglašene. Na jednoj sačuvanoj nozi se uočava napor da se prikaže obuća na nogama, vjerovatno kožna obuća.

— U izvjesnim slučajevima se urezanim linijama i ubodima naglašavaju duga haljina, naramenice, ogrlice, pojasovi i sl. Samo na jednoj figuri su izvedena plastična rebra na leđima i ova figura je zato i nazvana »crnkinjom« (T. LXVII, 4).

— Pored realističkih figura, u Butmiru su dosta brojne shematične predstave ljudskih likova, i to u dvije varijante: prva, čije je lice plastično uokvireno ili ima potpuno neprirodan, horizontalan položaj a nos i nadočnjaci su jako naglašeni (T. LXVII 1—2) i, druga, u koju spadaju tzv. adoranti, sa uzdignutim ili na prsima prekrštenim rukama (T. LXVII, 5). Za prvu varijantu se jednostavno može reći da su predstavljeni likovi sa maskama na licu.

— Mali broj životinjskih figura prikazuje najčešće rogate domaće životinje, odnosno goveda. Neke od tih figura su dosta pažljivo rađene, ali nigdje nije zapažen smisao za realizam kao kod ljudskih figura.

Što se tiče naselja Nebo, u njemu je nađen mali broj plastičnih izradevina, što je, možda, i posljedica manje otkopane površine. Pa ipak, jedna tamošnja glava se može, bez daljeg, ubrojiti među realističke umjetničke tvorevine, jer nosi na sebi sve odlike armenoidnog rasnog tipa. Naročito je ovdje značajan nalaz donjeg dijela jedne sjedeće ljudske figure na tronu. Noge figure su vrlo kratke i shematično prikazane, a donji dio tijela je prekriven kratkom suknjom (prikazano u urezima). Ovo je jedina sjedeća figura u okviru butmirske kulturne grupe pa zato i ne spada u osnovne karakteristike njene plastične umjetnosti. U naselju Nebo zabilježen je i dio antropomorfne vaze, na kojoj su vrlo plastično predstavljene oči i nos, dok je čitav okolni prostor prekriven ubodima (brada i brkovi?).

O plastičnoj umjetnosti butmirske grupe biće još riječi kod razmatranja duhovnog života njenih pripadnika.

EKONOMSKI ASPEKTI

Nalazi u Obrima II, Butmiru i Nebu pokazuju da je osnovna ekonomska baza pojedinih naselja butmirske kulturne grupe ležala u zemljoradnji i stočarstvu; lov, sakupljačka djelatnost i trgovačka razmjena su nadopunjavali ovu ekonomsku sliku.

Velika masa ugljenisanog zrnja žitarica ostala je u ruševinama kuća u Obrima II i to je najvažniji fond za proučavanje zemljoradničke aktivnosti u okviru butmirske grupe. Analiza žitarica iz Obra II je nesumnjivo posvjedočila da je pšenica (triticum monococum) bila osnovna žitarica i da se masovno uzgajala. Mnogo manje su zastupljeni nalazi ječma (hordeum vulgare), na treće mjesto dolaze ostaci sočiva (lens esculenta). U samom Butmiru su od žitarica zastupljeni također pšenica, ječam i sočivo, ali su u tom naselju sakupljeni i neki ostaci divljih jabuka (pirus malus), lješnika (coryllus avelana), ovsik (bromus secalinus) i nekih drugih divljih sorti. Tim nalazima je najbolje dokumentovana i sakupljačka djelatnost pripadnika butmirske grupe. Brojni primjerci žrvnjeva u Nebu svjedoče, konačno, o zemljoradničkom zanimanju tamošnjeg stanovništva, iako ostaci žitarica nisu nađeni na otkopanom dijelu ovog naselja.

Zemljoradnička aktivnost u neolitskom dobu sigurno je bila daleko više razvijena u Panoniji i centralnom Balkanu nego na području Jadrana pa zato naklonost prema zemljoradnji nosilaca butmirske kulturne grupe treba pripisati uticajima iz tih područja. Jugoistočna genetska komponenta je u centralnoj Bosni prisutna još od vremena starijeg neolita, tako da su iz ovog pravca stalno išli i određeni ekonomski impulsi.

Samo uz put se može reći da u naselju Obre II, gdje su nalazi žitarica veoma brojni, nema nikakvih tragova o napuštanju lokaliteta i njegovom ponovnom zaposjedanju u određenim periodima. Prema tome, stratigrafija Obra II ne podupire tezu o cikličnom ili polumigracionom kretanju neolitskog stanovništva zbog iscrpljivanja zemljišta zemljoradnjom. Čini se da je prostor oko naselja bio dovoljno širok za ekstenzivni tip zemljoradnje u okolini samog naselja.

Za proučavanje stočarstva najviše podataka su pružili naselja Obre II i Nebo; Butmir u ovom slučaju gotovo ne dolazi u obzir.

Od ogromnog broja sakupljenih životinjskih kostiju iz Obra II nešto oko 85% nalaza pripada domaćim životinjama, a oko 15% divljim životinjskim vrstama. Više od polovine kostiju domaćih životinja otpada, opet, na domaće goveče, a ostatak na svinju, ovcu i kozu. Slična je situacija u naselju Nebo, s tim što je ovdje bio znatno veći procenat kostiju svinje nego u Obrima II.

Što se tiče Butmira, iznenađuje činjenica da su tamo životinjske kosti nađene u izuzetno malom broju. Zastupljene su, doduše, četiri vrste goveda, pa svinja i koza, što ukazuje na isti raspored kao i u Obrima II, ali bi mali broj nalaza morao indicirati sasvim sporednu ulogu stočarstva u ekonomici stanovnika Butmira.

Razvoju stočarstva kod nosilaca butmirske kulture doprinijele su sve komponente u genezi butmirske grupe. Čini se, ipak, da je autohtona baza imala presudan uticaj. Uzgoj krupne stoke bio je glavno zanimanje

nosilaca kakanjske kulture (to je nasljeđe iz starčevačke baze!) pa je ova naklonost jednostavno prenesena u mlađi neolit centralne Bosne. Ne smijemo, međutim, zaboraviti da je stočarstvo bilo dobro razvijeno u okviru danilske i hvarske kulturne grupe, što je i normalno u kraškom području, i da je jadranska komponenta u genezi butmirske grupe mogla takođe imati uticaja na razvoj stočarstva u našoj grupi. Jedino apsolutna prevlast goveđeta u nekim naseljima govori više za prevlast domaće genetske baze, odnosno za jugoistočnu komponentu u cjelini.

Stanovnici butmirskih naselja lovili su najviše krupnu divljač — jelena, srnu, divlju svinju i njihove vrste su dobro zastupljene u Obrima II, Nebu i —znatno manje — Butmiru. U odnosu na stočarstvo lov je bio sporedno zanimanje, ali su ulovljene životinje davale odlično meso za ishranu, rogove za alat i kožu za raznovrsnu upotrebu.

Trgovačka razmjena je, opet, najjasnije dokumentovana u Obrima II. U starijoj fazi je importirana bojena keramika (poglavito ona Ripoli-tipa) i neki primjerci spiraloidne keramike danilskog tipa. U drugoj fazi glavni artikl razmjene sa Jadranom bila je školjka Spondylus ili izrađevine od ove školjke. U ovoj fazi su bile uspostavljene i neke šire trgovačke veze, o čemu najbolje govori import vaze tipa Serra d'Alto ili bojenih vaza iz okvira lengyelske kulturne grupe. U trećoj fazi je razmjena dosegla još veće razmjere. Iz doline Neretve su importirani neki primjerci keramike tipa Lisičići, a iz sjeveroistočne Bosne grube posude, sa šiljatim dnom i valovitim obodom, tipa Tuzla-Gornja Tuzla.

Čista trgovačka razmjena vidi se neosporno u kupovini školjki tipa Spondylus za nakitne potrebe. Vjerovatno u tom smislu treba posmatrati i grube posude iz sjeveroistočne Bosne u kojima se mogla transportovati so iz tamošnjih solnih izvora. Nema nikakvog drugog razloga za nabavku takve keramičke vrste, koja sigurno nije proizvođena u centralnoj Bosni.

Šta su davali stanovnici butmirskih naselja u zamjenu za pomenute proizvode? Teško je reći, ali se može pretpostaviti da su to bile žitarice, životinjske kože i, možda, kremeni i kameni materijal za izradu oruđa. Po svemu izgleda da keramički proizvodi butmirskog stila nisu eksportirani u susjedne oblasti, jer nisu zapaženi u naseljima susjednih neolitskih grupa.

Na osnovu iznesenih podataka izlazi da su stočarstvo i zemljoradnja bili osnovne poluge života nosilaca butmirske kulturne grupe. S obzirom na ogroman broj nalaza kostiju domaćih životinja u Obrima II i u Nebu trebalo bi stočarstvo staviti na prvo mjesto pa tek onda zemljoradnju. Lov, sakupljanje plodova i trgovačka razmjena imaju u ovoj grupi, kao i inače u neolitskom svijetu, nešto sporedniju ulogu.

Svi nalazi u pojedinim naseljima ukazuju na to da je u ekonomskom pogledu bio dominantan naturalni tip privrede. U prilog takvoj tezi idu

i nalazi keramičkih izradevina, nalazi oruda i oružja, plastike i tome slično. Ekonomsku zatvorenost naselja i grupe razbijala je, u manjoj ili većoj mjeri, trgovačka razmjena sa nekim susjednim oblastima. Ova razmjena je bila ograničena na odredene vrste izradevina i potrepština, a zavisila je od kulturnih i drugih potreba u pojedinim fazama života. Relativno najintenzivnija trgovačka razmjena odvijala se dolinom rijeke Neretve i odnosila se na jadransko područje. Odatle su importirani neki skupocjeni predmeti i materijali, koji su davali svježinu domaćoj kulturnoj fizionomiji i ujedno odlično poslužili za hronološke komparacije Jadran-centralna Bosna. Ekonomske veze sa sjeveroistočnom Bosnom su bile slabije i vjerovatno su se ograničavale na uvoz soli u posebnim grubim posudama.[81]

DUHOVNI ŽIVOT

Kao što smo naprijed vidjeli, kult mrtvih u naselju Obre II je vezan samo uz starije doba u životu ovog naselja. Svi nadeni kosturi su ležali u centralnom dijelu naselja, a pošto se radi samo o sitnoj djeci (novorodenčadi?) i ukopima bez priloga, nema ni govora o nekoj organizovanoj nekropoli u naselju. Zbog toga i ovdje treba tražiti rješenje u okviru posebnog ritusa vezanog uz dječije ukope.

Evidentna je konkordansa sa odgovarajućim pojavama u Obrima I i na prvi pogled izgleda da je tu lokalna tradicija odigrala najvažniju ulogu. No, ovdje se ispriječila velika hronološka distanca. Izmedu starčevačko-impresso-faze u Obrima I i početka butmirske kulture leži gotovo čitavo srednje neolitsko doba centralne Bosne, odnosno gotovo tri faze kakanjske kulture. Za sada u otkopanim naseljima kakanjske kulturne grupe nisu otkriveni ljudski skeleti pa nemamo pravih dokaza o kontinuitetu ovakvog kulta. Naravno, u Kaknju su izvršena samo manja otkopavanja i nemamo sigurnih dokaza ni za suprotnu tvrdnju.

Ne smijemo zaboraviti da su u Danilu otkrivena također tri dječija kostura[82], uz stambene objekte, bez priloga (pojedinačni dječiji kosturi zabilježeni su i u Smilčiću, Pokriveniku, Grapčevoj spilji, Zelenoj pećini itd.[83]). Kako je jadranska komponenta u butmirskoj kulturi jaka, ne može iznenaditi ni poseban kult u Obrima II vezan uz dječije ukope. Poznato je, isto tako, da je sličan ritus dječijih ukopa konstatovan u naseljima moldavsko-ukrajinskog neolitskog kompleksa, kao i u Bugarskoj, Grčkoj i na Bliskom istoku[84]. S te strane je u butmirsku kulturu dospjela kompo-

[81] Danas je neodrživa teza Ć. Truhelke da su kremeno i kameno oruđe, kao i keramičke izrađevine u Butmiru dobrim dijelom pravljeni »za trgovinu i eksport u predjelu gdje nije bilo ni dovoljno podesna materijala, ni ovako vještih radnika kao u Butmiru« (Ć. Truhelka, 1914, 59). Nalazi u ostalim naseljima ove grupe i naseljima susjednih kulturnih grupa to danas definitivno demantuju.

[82] J. Korošec, 1958, 26, 136.

[83] Š. Batović, 1967, 278—279.

[84] Ibid., 282—291, (sa odgovarajućim bibliografskim podacima).

nenta sa crnoglačanom keramikom pa je mogao doći i ovaj pogrebni ritus.

Kao što se vidi, pojedinačna rješenja su mnogostruka, ali se dosta teško opredijeliti za bilo koje od tih rješenja. Ukoliko je ovaj posebni kultni ritus bio raširen na širem mediteranskom području (a to je već gotovo utvrđena činjenica), onda nije ni potrebno ulaziti u pojedinačna rješenja. Pojava dječijih kostura u Obrima II je samo posljedica pripadnosti tog naselja širem mediteranskom kulturnom krugu, dok su njegova autohtona, jadranska i jugoistočna komponenta samo dio istog, šireg mediteranskog neolitskog kompleksa.

Ostaje, ipak, činjenica da su Obre II pružile jedinstven primjer koncentracije ukopa vrlo sitne djece, jer se u drugim naseljima nadu i ostaci poneke odraslije individue. To doprinosi lakšem tumačenju ove pojave u Obrima II.

Objašnjenja pojedinačnih ukopa u neolitskim naseljima Balkana se kreću u rasponu od kulta predaka do ljudskih žrtava radi izazivanja plodnosti. Pošto se kod ovako sitne djece ne može raditi o kultu predaka, ostaje najprihvatljivija teza koju je H. Dumitrescu dala za ovaj fenomen u kompleksu Cuceteni—Tripolje: to je posljedica žrtvovanja djece radi izazivanja plodnosti[85]. Nalazi u Obrima II (kao i u Obrima I) dopunjuju tu tezu činjenicom da je ovakvo žrtvovanje vezano samo za početne stadije u životu naselja; prema tome, žrtvovanje djece trebalo je da doprinese općem prosperitetu novog naselja, što znači da pospješi prvenstveno plodnost zemlje i stoke. U daljem životu naselja ovakav ritus se napušta, vjerovatno zato što je postignuta određena ekonomska i društvena stabilizacija.

Dvije vrste nalaza u Obrima II ukazuju da je butmirska kulturna grupa naslijedila iz prethodne faze, odnosno od kakanjske kulturne grupe, dva značajna kulta: kult vezan uz ritone na četiri noge i kult sunca.

Veoma sporadični nalazi nogu od ritona na četiri noge, i to samo u starijoj fazi naselja, svjedoče o izumiranju ovog kulta u vrijeme starije butmirske kulture. Posebno ovdje treba spomenuti, ipak, nalaz jedne drške ritona koja je, po načinu izrade i ukrašavanja, siguran import sa Jadrana. Nosioci butmirske kulturne grupe su se kasnije priklonili drugom, ili drugim, kultovima, vezanim i uz plastične izrađevine, pa su zaboravili na tradicionalne obrede.

Izvanredan primjerak sunčeva koluta od pečene zemlje iz Obra II, sa crveno obojenim rombovima (T. LXI, 6), pripadao je klasičnoj butmirskoj kulturi i zato se može tvrditi da je neka vrsta heliolatrije imala nešto dužu tradiciju u ovoj kulturi. Za jednu neolitsku zajednicu to je sasvim normalno.

---

[85] H. Dumitrescu, 1954, 399 ff.

Najveće interesovanje na ovom mjestu pobuđuje, ipak, butmirska plastika, a u prvom redu nađene izrađevine u samom Butmiru. Plastične figure od pečene zemlje su, bez sumnje, odraz umjetničkih shvatanja nosilaca butmirske grupe, ali su one u isto vrijeme morale imati i određen kultni karakter. — Vidjeli smo da je ljudska plastika iz Butmira jednim svojim dijelom bila nosilac realističkih tendencija kod tamošnjih umjetnika. U tom pogledu butmirska plastična umjetnost zauzima posebno mjesto u neolitskoj umjetnosti Balkana i vidno se razlikuje od izrađevina u susjednim kulturnim grupama, naročito od vinčanske plastike. — Pretežan dio ljudskih figura iz Butmira nosi osobine ženskih likova i to je sasvim uobičajena pojava u neolitskom svijetu, u kojem su vladali matrijarhalni odnosi. Nema nikakve sumnje da su i u Butmiru ove ženske figure bile povezane sa kultom žene, odnosno neke »boginje« plodnosti. Postavlja se samo pitanje da li neke realistički izrađene ženske figure već označavaju izdiferencirano antropomorfna božanstva ili sve zajedno imaju isti značaj. Sasvim je teško u tom vremenu očekivati jedan religiozni stupanj sa antropomorfnim božanstvima i stoga je daleko sigurnije da i realističke figure predstavljaju samo jedinstven kult majke.

U Butmiru su jako zapažene figurice »sa maskom na licu« i tzv. adoranti. Figure sa uzdignutim ili prekrštenim rukama ne mogu biti ništa drugo nego predstave učesnika u određenim kultno-magijskim obredima (to je stav kod molitve ili kod mirnog predavanja nekom ritualu). Slično se mogu protumačiti i predstave ljudskih likova »sa maskom«, jer šta bi one drugo imitirale nego, opet, učesnike u nekim kultnim radnjama (plesači u ritualu izazivanja plodnosti i sl.)[86]. Neke figure su po čitavoj površini ukrašene sitnim zarezima (Furchenstich) pa se dobiva utisak da su prikazani likovi ogrnuti životinjskim kožama. Nije li i to znak oponašanja realnog lika, učesnika u nekom magijskom obredu?

Ljudske figurine iz Butmira bi, prema tome, mogle odražavati jedan vrlo bogat duhovni život njegovih stanovnika, koji bi se kretao od standardnog obožavanja majke plodnosti do složenijih kultnih radnji sa maskiranim učesnicima, možda čak sa jednom dramskom intonacijom[87]. Teško je dati sigurnu rekonstrukciju svih tih obreda, ali se oni mogu naslućivati usporedbom sa odgovarajućim radnjama kod nekih grupa paleoetnografskog karaktera.

Naselje Nebo je siromašnije u ovom pogledu i jedino sjedeća figurina nadopunjuje repertoar butmirske plastične umjetnosti.

Već kod iznošenja podataka o nalazima plastičnih izrađevina u Obrima II je rečeno da se ovo naselje znatno razlikuje od Butmira. Iako

[86] O tome ima dosta primjera kod primitivnih ljudskih grupa.

[87] U naselju Obre II nađeno je nekoliko životinjskih pršljenova koji su malim dotjerivanjem pretvoreni u groteskne maske. Zar i to ne upućuje u istom pravcu?

su u starijoj fazi butmirske kulture ovdje izradivane ljudske figure od pečene zemlje, ipak se takva tradicija nije zadržala u sljedećim fazama ovog naselja. Nadene figure u Obrima II prikazuju, doduše, ženske likove, ali se po načinu izrade i općem izrazu ne daju usporedivati sa onim iz Butmira, jer djeluju daleko primitivnije. Zbog toga više pažnje pobuduju primjerci samostalnih ljudskih udova u drugoj fazi Obra II, koji su, kako izgleda, zamijenili okruglu plastiku u ovom naselju. Neke slične izradevine ljudskih udova poznate su iz neolitskih naselja u karpatsko-podunavskoj oblasti. A. Nițu se posebno zabavio problemom ovih predstava i došao do zaključka da ovakva umjetnička djela u neolitu odražavaju istu predstavu kao i u starom Egiptu i Mezopotamiji: božije ruke i noge, kao znak odredene teofanije, božijeg prisustva. Po mišljenju ovog autora, predstave samostalnih ruku i nogu mogu biti i ex voto radi pribavljanja božije zaštite, dok bi noge mogle predstavljati i derivate antropomorfnih ritona[88]. Teško je naći neko racionalnije objašnjenje za nalaze u Obrima II, ali ovakvo tumačenje ujedno povlači misao o tome da su stanovnici Obra II (i nosioci butmirske kulture) stajali na prilično visokom intelektualnom nivou, kada su došli do takvih iracionalnih predodžaba. Istom su zaključku, uostalom, vodila i razmatranja o okrugloj plastici i Butmiru. U isto vrijeme to znači da bi ova vrsta plastike bila uslovljena kulturnim vezama sa jugoistočnim područjima.

Svakako je zagonetnije pitanje kako je došlo do ovako značajnih razlika u duhovnom životu i umjetničkom izrazu izmedu Butmira i Obra II. Čini se da se objašnjenje može tražiti u dva pravca:

a. Naselje u Butmiru je smješteno u jednom zatvorenom prostoru, izvan glavnih neolitskih komunikacija u ovom kraju. Zato su stanovnici Butmira, poslije izdvajanja iz veće zajednice, ostajali izvan dodira sa velikim neolitskim kompleksima i dosljedno njegovali onu umjetničku i duhovnu tradiciju koju su naslijedili iz starije faze i koju su donijeli sa sobom u novo naselje. Oni su tu stvorili svoj poseban umjetnički stil i dalje ga dograđivali.

b. Naselje u Butmiru je u razvijenoj, klasičnoj, fazi butmirske kulture postalo neko općenitije kultno središte ove neolitske grupe pa je onda religiozni i umjetnički život dobivao ovdje mnogo snažnije podsticaje. Naravno, nema nikakvih direktnih pokazatelja za ovakvo rješenje, ali se ono logično nameće.

Ili se radi o kombinaciji ova dva rješenja[89]

U duhovnom životu nosilaca butmirske kulturne grupe igrale su određenu ulogu još dvije vrste kulta: kult crvene boje i kult sjekire.

---

[88] A. Nițu, 1946—48, 29 ff.

[89] Ne smije se, naravno, zaboraviti da sličnih pojava ima i u drugim neolitskim kulturnim grupama, kao što su vinčanska grupa, danilska grupa i sl.

Crvena boja je vrlo obilno upotrebljavana za ukrašavanje keramičkih izrađevina u naseljima Nebo, Obre II i Okolište. Nedostatak ovakvih ukrasa na keramici iz Butmira je samo posljedica pogrešnog pranja keramičkih nalaza. Naravno, korištenje crvenom bojom u ornamentici bi se moglo protumačiti samo kao umjetnički manir, ali bi to bilo nedopustivo uprošćavanje jedne pojave. Ne treba, pri tome, zaboraviti da je crvena boja na keramici prisutna gotovo u svim neolitskim grupama na Balkanu[90] (vidi o tome kod jadranske zone).

Konačno, u Obrima II (klasična faza butmirske kulture) otkriven je jedan uređaj sa dvije veće kamene ploče, 16 lijepo poredanih sjekira, dijelovima dviju grubih posuda i nekoliko koštanih i kremenih oruđa. Sve je to bilo prekriveno intenzivnim garom. Pošto se u ovom slučaju ne radi ni o kući ni o radionici (sve je bilo lijepo poredano), ostaje da se čitav nalaz objasni kao dokaz posebnog kulta kamene sjekire. S obzirom na ulogu kamene sjekire u životu neolitskog čovjeka, takav kult bi bio sasvim normalan i odgovarao bi, u neku ruku, kultu labrisa u kasnijem vremenu. Kako ovdje vatra i sjekira idu zajedno, ne bi bila bez osnova pretpostavka da su kamene sjekire predstavljale u isto vrijeme simbol sunca i vatre.

Gledani u cjelini, podaci o duhovnom životu nosilaca butmirske kulturne grupe bi pružali sljedeću okvirnu sliku:

a. Kult mrtvih je praktično zastupljen samo u najstarijoj fazi života ove grupe (Obre II/I faza). Nađeni kosturi sitne djece najvjerovatnije svjedoče o dječijim žrtvama u početku života nove grupe.

b. Najveći domet u plastičnoj umjetnosti dostigli su majstori iz Butmira i u tom pogledu ovo naselje zauzima zasebno mjesto u okviru butmirske kulturne grupe (možda se radi o nekom zajedničkom kultnom centru; u tom pravcu bi upućivali i nalazi ljudskih figura sa maskama i predstave adoranata u ovom naselju). Naselje Obre II je, s druge strane, doseglo najveći domet u izradi koštanog nakita, nakita od školjke i drugih ukrasa.

c. Prilično naglašeni realizam u izradi nekih ljudskih figura u Butmiru su sigurno odraz i jednog originalnog umjetničkog pravca u neolitu Balkana.

d. Istovremene plastične izrađevine koje predstavljaju samostalne ljudske udove svojstvene su samo Obrima II. Sasvim je vjerovatno da su i one služile u kultne svrhe.

e. Kult sunca, crvene boje i kamene sjekire upotpunjuju skalu religioznih predstava i duhovnog života nosilaca butmirske kulture, koji

---

[90] Najveći interes i ovdje zaslužuju kultni ritoni, jer su unutrašnjost recipijenta i donji dijelovi vaze obilno natopljeni crvenom bojom. Ne radi se, dakle, o ukrasu nego o ritualnom odnosu (A. Benac, 1952, 75—76, 106).

je morao biti veoma razvijen i u kojem su pojedina naselja imala neke svoje posebnosti.

f. Potpuno je prirodno da su u neolitskoj grupi sa više kulturnih komponenata, kakva je bila butmirska grupa, došli do izražaja uticaji sa više strana. Pa ipak, u duhovnom životu ove kulturne grupe najvažniju ulogu su imali oni kultovi koji su vezani sa jadranskom i jugoistočnom komponentom. Neke od navedenih pojava imaju i općenitiji karakter u neolitskom svijetu, ali su u butmirsku grupu, po svoj prilici, došle preko ovih komponenata. U razvijenoj fazi butmirske kulture uneseni kultovi i umjetnička stremljenja su sublimirani u samostalan duhovni izraz pripadnika butmirskih naselja.

DRUŠTVENI ODNOSI

Pripadnici butmirske kulturne grupe su se sigurno kretali u okviru društvenih odnosa koji su svojstveni neolitskom svijetu u cjelini i u tom pogledu nema dileme. Ovdje treba spomenuti samo nekoliko detalja iz butmirskih naselja koji mogu sami za sebe osvijetliti izvjesne aspekte društvenih odnosa.

1. — Naselja butmirske grupe, rasporedom stambenih i drugih objekata, kao i nekim drugim pojavama, ukazuju na određene forme socijalne strukture. Skupine zemunica u Butmiru indiciraju zajednički život nekoliko rodova, što bi bilo sasvim normalno za neolitsko društvo i njegove egzogamne odnose. Teško je jedino vjerovati da je svaka od pet skupina zemunica pripadala i posebnom rodu (a otkopan je samo dio naselja), premda je njihovo grupisanje moguće objasniti jedino u ovom pravcu. Vrlo je indikativna i dvostruka zemunica naselje Nebo koja je podignuta u centru jednog naseobinskog kruga i koja je svakako služila zajedničkim potrebama okolnih stanovnika. Najvjerovatnije je da je to bio centar okupljanja pripadnika roda radi donošenja važnijih odluka. Moguće je da je to bila i tzv. muška kuća, u kojoj su dio života provodili neoženjeni mladići ili je služila sličnim potrebama pripadnika tamošnjeg roda.

U pojedinim građevinskim nivoima Obra II je redovno ostajao neki slobodan prostor, koji je mogao služiti u javne svrhe stanovnicima okolnih kuća. Na jednom takvom prostoru je izvršen i ukop, odnosno žrtvovanje male djece. S druge strane, nekoliko dvodijelnih kuća, odlično izgrađenih, svojim inventarom pokazuje da su pojedine porodice u rodu vodile potpuno odvojenu ekonomiku (spremište pšenice, žrvnjevi, peći u kući i dr.). To onda znači da je kod nosilaca butmirske kulture individualizacija porodice dosegla već visok nivo i odatle nije daleko do potpunog prelaska u patrijarhalne društvene odnose. U isto vrijeme, neki nalazi svjedoče i o kolektivnom duhu koji je vladao u rodovima. Pri tome se

misli na velike radionice kremenog oruđa, velika žrvnjišta i brusove na »trgovima« (u posljednja dva nivoa zapažena je ogromna koncentracija ovih objekata na istom prostoru), kao i na slične kalotne peći u 6. horizontu. Sasvim je jasno da su to zajednički objekti roda. Prema tome, u naselju Obre II su pripadnici rodova živjeli između individualnog i kolektivnog gazdinstva i usklađivali ta dva vida prema nekim već ustaljenim normama. Ovo naselje je, u suštini, bila jedna aglomeracija — selo zbijenog tipa u kojem su bili provedeni određeni naseobinski principi: izgradnja kuća na redove, prolazi-ulice među kućama, organizacija slobodnih prostora i sl. Rodovi u naselju su zato morali imati neku zajedničku instituciju koja će se o tome brinuti i donositi odgovarajuće odluke, npr., vijeće predstavnika rodova.

Bila je to, dakle, već jedna mnogostruko vezana i uređena društvena zajednica.

2. Čisti elementi jadranskog neolita su u prvoj fazi butmirske kulture u Obrima II bili koncentrisani uglavnom na jednom užem prostoru. Ovo navodi na pomisao da su se nosioci jadranske komponente u formiranju butmirske kulturne grupe nastanili odvojeno u naselju i da su na taj način pružali priliku za provođenje egzogamije između rodova? Naravno, ta pretpostavka je jako hipotetična i u ovim razmatranjima ona zauzima sasvim sporedno mjesto.

3. Činjenica je da je starija faza butmirske kulture otkrivena, za sada, samo u Obrima II. Ovo znači da su druga naselja formirana postepeno i da su njihovi stanovnici nosili sa sobom osnovnu tradiciju kulturnih dobara. Teško je danas reći da li su Obre II jedini centar starije faze u razvoju butmirske grupe, ali je to donekle vjerovatno. Naseljavanje drugih lokaliteta može se objasniti jedino izdvajanjem određenih grupa-rodova iz okvira prvobitnog naselja radi formiranja novog obitavališta. Nema nikakvih izgleda da bi se formiranje drugih naselja butmirske grupe, kao što su Butmir, Nebo, Okolište, moglo pripisati naseljavanju nekih neolitskih grupacija iz područja koja su ležala izvan teritorije centralne Bosne. Zbog toga je sasvim jasno da su se rodovi u jednom naselju povećavali do određene mjere i onda je moralo doći do raslojavanja, do odlaska jednog dijela stanovnika na drugi lokalitet, gdje se organizuje nova društvena zajednica. Sigurno je da je do raslojavanja rodova dolazilo prvenstveno zbog ekonomskih razloga, zbog nemogućnosti daljeg održavanja normalnog standarda. Traži se novi prostor, na kojem postoje pretpostavke za ekonomsku stabilizaciju nove grupe.

Da li su se selili cijeli rodovi ili dijelovi svih rodova iz naselja? Zapaženo je da se naselja butmirske grupe međusobno razlikuju u određenim elementima materijalne i duhovne kulture (posebno u plastičnoj umjetnosti, upotrebi koštanog alata i dr.). Ne znači li to da su se izdvajali

kompletni rodovi, da su nosili sa sobom osnovne kulturne značajke izvornog naselja (prvenstveno u keramici) i da su, onda, u novom naselju mijenjali neke navike? Naravno, mehanizam ovog rodovskog raslojavanja se može osvijetliti samo na osnovu komparacije sa paleoetnološkim podacima.

4. Statuete od pečene zemlje sa ljudskim likovima prikazuju po pravilu ženske likove pa je time bjelodano naglašena uloga žene i u neolitskim zajednicama butmirske grupe. Očito je da je matrijarhat ostavio u kultu neizbrisive tragove; tim više što se u ovom slučaju još uvijek radi o odredenoj formi matrijarhalnog društva.

U vezi sa plastičnim izradevinama, valja podvući i slijedeće opažanje. Ukoliko je Butmir bio zaista jedan kultni centar, tada je morao prethoditi jedan zajednički dogovor prije njegovog formiranja, a, uz posljedice raslojavanja prvobitnog centra, ovo bi bio drugi uzrok odredenih nejednakosti izmedu naselja butmirske grupe.

5. Svakako je interesantno da se u pogledu umjetnosti i kultova primjećuje osjetna razlika izmedu Butmira i Lisičića u dolini Neretve. Iako su ta dva lokaliteta udaljena svega oko 50 km, Lisičići pripadaju u potpunosti jadranskoj hvarsko-lisičićkoj kulturnoj grupi. U Lisičićima je gotovo nepoznata plastična umjetnost, ali se zato keramičke vaze često ukrašavaju motivima astralnih simbola, poglavito simbola sunca i mjeseca. Tamo je, dakle, bio jako razvijen solarno-lunarni kult, koji nije zahtijevao umjetnička ostvarenja tipa butmirskih figura, premda su i tamo djelovali neki zakoni matrijarhalnog društva.

Ovi podaci će nešto govoriti i o društvenim odnosima među različitim kulturnim kompleksima. U formiranju butmirske kulturne grupe učestvovala je i jedna komponenta sa Jadrana. Ona je unijela dosta svojih keramičkih karakteristika, no osnovna religiozna orijentacija (sa solarno-lunarnim kultovima) sasvim je zapostavljena, pošto je jedan sunčani disk, ipak, sporadičan nalaz. Ne znači li to da su morale postojati neke ustaljene norme u odnosima tzv. kompozitnih rodova u neolitskim zajednicama, koje su regulisale religiozni život u naselju?

To bi bili glavni pokazatelji društvenih odnosa u naseljima butmirske kulturne grupe. Oni ukazuju na sljedeće:

— Nosioci butmirske grupe su živjeli na jednom kasnom stadiju rodovskog društvenog uredenja, a njeni rodovi su se kretali negdje izmedu kolektivne i individualne ekonomike, izmedu rodovskog i porodičnog gazdinstva.

— Stanovništvo pojedinih naselja je bilo podijeljeno po rodovima, koji su — prema nekim pokazateljima — mogli čak zauzimati i posebni dio naselja. Zasebnim normama bila su, svakako, regulisana naseobinska, religiozna i druga pitanja.

— Formiranje novih naselja je bilo posljedica raslojavanja prvobitne naseobinske zajednice zbog toga što suviše velika zajednica nije mogla da održi ekonomsku ravnotežu u jednom naselju. Neki detalji bi govorili da su se u tom slučaju selili kompletniji rodovi.

— Religiozni, odnosno kultni običaji su znatno uticali i na društvene odnose (i, naravno, na umjetnička ostvarenja). Oni su uslovljavali neke norme u odnosima kompozitnih rodova, a, vjerovatno, doprinosili i stvaranju nekih zajedničkih religioznih centara.

GENEZA I KULTURNI ODNOSI

Od istraživanja u Butmiru do iskopavanja u Obrima II stalno se raspravljalo u naučnim krugovima o porijeklu butmirske kulture i o njenim odnosima sa drugim kulturnim grupama. Te rasprave su se odvijale u tri perioda: a) od iskopavanja u Butmiru do iskopavanja na Nebu, b) od radova na Nebu do istraživanja u Obrima II i c) od istraživanja u Obrima II do danas.

a. Poslije objavljivanja nalaza u Butmiru, ova neolitska kultura je ušla u evropsku arheološku nauku i veliki broj praistoričara je pokušao, na ovaj ili onaj način, da razjasni nastanak ove kulture. Sve do polovine XX vijeka nalazi iz Butmira su predstavljali usamljenu pojavu u ovom dijelu Balkana i to je povlačilo za sobom različite teze o donošenju već formirane butmirske kulture u centralnu Bosnu. U tom smislu dominirala su dva osnovna pravca gledanja na ovaj problem, odnosno sjeverna i južna koncepcija, koje su se oslanjale na proučavanje spiraloidne i trakaste dekoracije na butmirskoj keramici. Po južnoj koncepciji, spiraloidna dekoracija je nastala pod neposrednim egejskim uticajem (glavni su zastupnici G. Karo i M. Vasić[91]) pa su, prema tome, i nosioci butmirske grupe došli sa juga. Za predstavnike sjeverne teze izvorno područje butmirske kulture se nalazilo negdje u srednjoj Evropi, gdje su bile raširene linearna i trakasta keramika (glavni su predstavnici J. Boehlau i H. Schmidt[92]). S obzirom na tadanje stanje istraživanja, ovakve postavke su predstavljale jedino moguća i logična rješenja.

b. U vremenu od 1945. do 1971. godine (dok nisu bili definitivno poznati rezultati istraživanja u Obrima II) repertoar nalaza u centralnoj Bosni, kao i u okolnim područjima, znatno se proširio. Vidjelo se da Butmir nije neka izolovana pojava, pošto je u Dalmaciji otkrivena danilska grupa, a mnogo su uznapredovala i proučavanja vinčanske, odnosno sremsko-slavonske neolitske kulture. Sve je to dovelo do jedne lepeze novih teza, kao što su:

[91] G. Karo, 1930, 289 ff.; M. Vasić, 1929, 17, 21.
[92] J. Boehlau, 1928, 54—63; H. Schmidt, 1932, 117.

M. Garašanin: butmirska kulturna grupa je jedna posebna forma vinčanske kulture i ona spada u veliki vinčanski kulturni kompleks (kasnije je ovaj autor modificirao svoju tezu i došao do zaključka da iza geneze butmirske grupe stoji jedno prožimanje vinčanske i lengyelske kulture)[93];

J. Korošec: bazu za formiranje butmirske kulturne grupe predstavljala je danilska grupa u Dalmaciji, ali je pri tome uzela učešća i neka starija, nedovoljno ispitana, kulturna grupa u Bosni (lengyelska grupa je za ovog autora mješavina vinčanskih i butmirskih elemenata)[94];

M. Grbić: butmirska kultura se proširila preko čitavog Balkana, sve do Kiklada, a njeni jaki uticaji se osjećaju i u Danilu[95];

Š. Batović: danilska kulturna grupa je zauzimala jednu od najvažnijih uloga u formiranju butmirske grupe[96];

D. Srejović: porijeklo butmirske, kao i danilske i lengyelske kulture treba tražiti u starijem i srednjem halkolitiku Anatolije, a put širenja ide preko Grčke, Jadrana i Bosne do Panonije (tim redom ide, uglavnom, i hronološka skala ovih kultura)[97];

A. Benac: osnovnu bazu za formiranje butmirske kulture su činili nosioci trakaste keramike, a u njoj su učestvovali i elementi iz moldavsko -ukrajinskog i vinčanskog kompleksa[98].

Iz ovih mišljenja i teza se jasno vide dvije stvari. Prvo, pomenuti autori, kao i svi drugi, u rješavanju problema butmirske kulturne grupe polazili su od rezultata ispitivanja na svom području djelatnosti, što je i normalno i razumljivo. Drugo, kako još uvijek nije bila poznata početna faza butmirske kulture, morala je dominirati teza da su nosioci ove kulture došli u centralnu Bosnu sa već formiranom kulturnom fizionomijom.

c. Nalazi u naselju Obra II su, konačno, pružili mogućnost da se dileme oko geneze butmirske kulturne grupe razriješe na bazi nove i jasne stratigrafske slike razvoja. Ovdje je, prije svega, izašla na vidjelo početna faza butmirske kulture i tako je rješenje geneze vraćeno na područje same grupe. Izašlo je na vidjelo i to da je butmirska kultura prošla kroz tri faze razvoja i da je sam Butmir obuhvatao jedino srednju fazu ove kulturne grupe.

Prema rezultatima istraživanja u Obrima II, odnosno prema klasifikaciji tamošnjih keramičkih nalaza, u genezi butmirske grupe su učestvovali: veoma jaka autohtona baza, jadranska komponenta, jugoistočna komponenta sa crnopoliranom keramikom i kontinentalna komponenta.

Pod autohtonom bazom podrazumijevamo kakanjsku kulturu u njenoj degenerativnoj fazi. O tome svjedoče posljednji izdanci kultnih

[93] M. Garašanin, 1947, 1—12; isti, 1951, 109 ff; isti, 1958, 14.
[94] J. Korošec, 1957a, 199.
[95] M. Grbić, 1956, 244.
[96] Š. Batović, 1968, 25—26.
[97] D. Srejović, 1964, 4—6.
[98] A. Benac, 1961a, 52.

ritona, vaze na šupljim valjkastim nogama, razne šolje, te izrazita faktura i karakteristična površina sudova u kakanjskoj tradiciji. To se posebno odnosi na 1. građevinski horizont u Obrima II. Ovome treba dodati i bogati repertoar izrađevina od kosti.

Najvažniji elemenat jadranske komponente je bojena keramika Ripoli-tipa, koja je potpuno strana domaćoj tradiciji u centralnoj Bosni. Jadranskim elementima pripada, dalje, drška ritona danilske izrade i veći broj spiralnih ukrasa tipa Danilo, upotreba crvene boje i sl. Sve je to doneseno u Obre II u izvornom obliku ili su ga radili doseljenici sa Jadrana u vrijeme još sasvim svježe tradicije iz starog kraja.

Pri tome ostaje jedan problem. Masovnom izradom kultnih ritona kakanjska kulturna grupa je veoma bliska danilskoj grupi, pa se s pravom govori o danilo-kakanjskoj kulturnoj grupi. Pa ipak, na keramici kakanjske grupe je nepoznata spiralna ornamentika. S druge strane, u butmirskoj kulturi odmah na početku izumiru kultni ritoni, ali se u raskošnim formama upotrebljavaju spiralni ukrasi.

Čini se da se kod ovog mogu uzeti u obzir dvije činjenice:

Prvo. — Spirala je došla do izražaja u zapadnom Mediteranu u srednjem neolitskom dobu, pa je onda normalna njena pojava i na danilskoj keramici. Odatle je spiralni ukras stigao u centralnu Bosnu tek u vrijeme formiranja butmirske kulture (što znači da je prva faza butmirske paralelna sa kasnom fazom danilske kulture) i tu se onda dalje razvio. U kakanjskoj keramografiji bio je odlučan uticaj starčevačke baze, pa je ona ostala dominantna za sve vrijeme razvoja kakanjske kulture.

Drugo. — I možda važnije. Š. Batović je izdvojio u Smilčiću ranu fazu hvarske kulturne grupe (Hvar I) u kojoj se snažno razvio ukras plastične spirale. Pored toga, u ovoj fazi se zadržala keramika Ripoli-stila i neki drugi elementi danilske keramografije, a u izradi kultnih ritona se primjenjuju i antropomorfni oblici. Svakako je važno napomenuti da između butmirske keramike i keramike ovako izdvojene faze Hvar I u Smilčiću postoje vrlo zapažene konkordanse. Da spomenemo samo loptaste vaze sa prstenastom nogom ili loptaste vaze sa koničnim vratom. Neki motivi bojene keramike iz Smilčića su na keramici butmirske kulture izvedeni u potpuno istoj formi, ali u drugoj tehnici (motiv šahovskih polja, spirale sa floralnim završetkom i sl.). Tako izlazi da se početak butmirske kulture podudara i sa fazom Hvar I u Smilčiću. Ostaje samo problem zašto je u butmirskoj grupi naglo prestala upotreba kultnih ritona i zašto faza Hvar I nije izdvojena u većem obimu u drugim oblastima Jadrana.

Svoje bogatstvo u crnopoliranoj keramičkoj robi butmirska kultura treba da zahvali svojoj jugoistočnoj komponenti. To je posljedica jednog širokog vala sa Istoka koji je zahvatio čitav Balkan i snažno uticao

na formiranje mnogih neolitskih grupa na ovom prostoru (npr., Vinča, Turdaş, Larissa i dr.). Obično se ovaj val naziva metalizirajućim šokom, pod čijim su uticajem neolitski majstori na Balkanu pravili keramičke posude sa crnoglačanom površinom koje imitiraju metalne vaze. Majstori butmirske grupe su se ovim postupkom redukcionog pečenja posuda obilno koristili i kod izrade nekih drugih keramičkih vrsta. Ovom valu možda treba zahvaliti i neke konkordanse sa kulturnim grupama Turdaş, Petreşti i onim u okviru moldavsko-ukrajinskog kompleksa (piriformne vaze i sl.).

Konačno, kontinentalnoj komponenti se može pripisati trakasta ornamentika koja je na keramici naše grupe došla jako do izražaja i doživjela mnogostruki razvitak. Ukoliko je Podunavlje jedno od izvornih područja trakaste keramike, onda je uticaj na butmirsku grupu morao da dode iz ovog regiona. Lengyelski, odnosno sopotski elementi, povremeni i dosta sporadični, takođe potiču iz ove oblasti i svjedoče o dodirima butmirske grupe sa Podunavljem u I i II fazi razvoja.

Tako dobivamo novu i tačniju sliku o genezi butmirske kulturne grupe sa sljedećim komponentama:

1. Najvažniju »etničku« i kulturnu bazu pri formiranju butmirske kulturne grupe čine elementi domaće, kakanjske kulturne grupe.

2. Vrlo naglašenu komponentu u ovoj genezi predstavljaju jadranski, kontinentalni (podunavsko-srednjoevropski) i jugoistočni kulturni elementi.

3. Kao sekundarne kulturne elemente možemo citirati primjerke lengyelske keramike, keramike tipa Serra d'Alto i sl., što je, vjerovatno, samo znak odredenih ekonomskih veza na jednoj ili na drugoj strani.

Poslije nekog vremena, navedeni kompozitni elementi se stapaju u jedinstven izraz butmirske kulture, u kojoj glavnu ulogu imaju spiralno-trakasta i crnoglačana keramika posebnog tipa.U klasičnoj fazi butmirske kulture dolazi postepeno u prvi plan i hvarsko-lisičićka keramika.

Najzad, u III fazi se odigrava određena degeneracija klasičnog butmirskog stila, u kojoj nestaje spiralna ornamentika, trakasti motivi su veoma uprošteni, osjeća se i degeneracija crnoglačane robe, dok je keramika hvarsko-lisičićkog tipa u velikom porastu. Izgleda da je opća zakonitost u razvoju rodovskih grupa i ovdje došla do izražaja i dovela do faze opće kulturne degeneracije.

HRONOLOŠKI ODNOSI

Hronološki odnosi butmirske kulturne grupe prema drugim grupama i kompleksima idu, naravno, preko već spomenutih komponenti. Ne ulazeći ovdje u detalje (jer su oni obrađeni u monografiji o Obrima II),

spomenućemo samo nekoliko bitnih hronoloških konkordansi.

a) Pošto se početna faza butmirske grupe neposredno naslanja na kakanjske izvore, sasvim je jasno da je početak butmirske paralelan sa završnom fazom kakanjske grupe. Zato je i postavljena sasvim normalna hronološka paralela Butmir I — Kakanj III (bez obzira na to da li se radi o dužem paralelnom životu ili samo o paraleli sa krajem faze Kakanj III; ovo drugo je vjerovatnije).

b) Idući tim pravcem dobivamo i sinhronističku liniju Butmir I — Danilo III. Očito je da je butmirska grupa neke svoje važne umjetničke inspiracije crpila baš iz ovako razvijene faze danilske kulture na Jadranu ili iz kulture Hvar I u Smilčiću, koja bi — bar dobrim dijelom — bila paralelna sa fazom Danilo III na ostalom Jadranu. Vjerovatno zbog toga Butmir I treba staviti u hronološku vezu sa krajem faze Danilo III i sa fazom Hvar I (Butmir I — Danilo III/Hvar I).

c) U fazi Butmir II, medu jadranskim elementima daleko preovladuju hvarsko — lisičićki, odnosno lisičićki ornamenti pa iz toga izlazi da je razvijena faza butmirske grupe sinhrona sa Lisičići I, s razvijenom hvarskom fazom na Jadranu (Butmir II — Lisičići I — Hvar II).

d) U kasnoj fazi butmirske grupe (Obre II/faza III) dominantno mjesto imaju lisičićki keramički elementi, ali se mora naglasiti da su ti elementi osiromašeni u izrazu i da nose u sebi oznake degenerativne faze Lisičića, odnosno hvarsko-lisičićke grupe. Zbog toga je i izvedena hronološka paralela Butmir III — Lisičići II — Hvar III.

e) Preko jadranskih paralela uspostavljaju se odgovarajući hronološki odnosi sa Apeninskim poluostrvom, onako kako je to učinjeno kod obrade jadranske zone. Na ovom mjestu je od interesa spomenuti samo nekoliko činjenica.

— Medu bojenom keramikom faze Butmir I važno mjesto zauzima trihromna keramička roba. Zbog toga se sama po sebi nameće paralela sa trihromnom keramikom »stile di Capri« u Italiji (i to Capri IIb)[99]. S druge strane, polukružni bojeni ukrasi sa unutrašnje strane vaze upućuju na veze sa takvom robom iz nalazišta Scaloria u južnoj Italiji[100]. Kako su u fazi Butmir I vrlo zapaženi primjerci keramike tipa Ripoli, ostaje samo da se uspostavi jedan logičan sinhronistički lanac Capri IIb — Scaloria — Ripoli — Butmir I.

— U Obrima II su nađeni dijelovi jedne vaze tipa Serra d'Alto koja je neosporno dospjela u našu zonu putem importa. Pomenuti nalaz pripada fazi Butmir II pa je to sasvim siguran dokaz za uspostavljanje sinhronističkog lanca Butmira II — Serra d' Alto (u apulomateranskom prostoru).

---

[99] R. Peroni, 1967, 59—61.
[100] Q. Quagliati, 1936, Fig. 45.

Samim tim faza Butmir III bi se morala sinhronizirati sa kulturom tipa Diana u južnoj Italiji, na Siciliji i na Liparima (možda sa I fazom Diana-stila).

f. Sinhronistički lanac butmirske kulturne grupe prema centralnom, istočnom i južnom Balkanu ide preko veza sa vinčanskom grupom. Kulturne veze Butmir-Vinča su već mnogostruko tretirane, a mišljenja se kreću od uključivanja Butmira u vinčanski kulturni kompleks (prvobitna teza M. Garašanina) do negiranja kulturnih veza ovih dviju grupa (D. Srejović)[101]. Čini se, međutim, da crnopolirana keramička roba butmirske grupe mora imati zajedničko genetsko porijeklo sa ovom, osobito važnom, keramičkom vrstom u Vinči i vinčanskoj grupi. Taj keramički tip je zapljusnuo i istočne i južne dijelove Balkana, a butmirska grupa se javlja kao posljednja neolitska grupa do koje je ovaj stil stigao prema zapadu. Pa ipak, butmirska i vinčanska kulturna grupa su dvije zasebne neolitske cjeline, kako smo to vidjeli u prikazu genetskog procesa prve od njih.

Pri ocjeni hronoloških odnosna dviju grupa navešćemo nekoliko izrazitih pojava:

— U I fazi butmirske kulture vrlo su zapaženi trakasti motivi koji se sasvim približavaju odgovarajućim ukrasima na keramici grupe Turdaș u Transilvaniji (trake omedene linijama i ispunjene žigosanim udubljenjima). Kako je M. Garašanin stariji stupanj vinčanske grupe nazvao vinčansko-tordoškom fazom, jasno je da je I faza butmirske grupe u cjelini paralelna sa tom fazom.

— Na samom početku sloja u naselju Obre II pronađeni su fragmenti neke veće vaze Želiezovce-tipa. Primjerci keramike Želiezovce-tipa su otkriveni i u samoj Vinči na dubini od 8,10 m, dakle, u sloju koji odgovara fazi Vinča B1, odnosno prelazu Vinča B1/B2[102]. Ovim nalazima je potpuno opravdana hronološka konkordansa između faza Butmir I — Vinča B2.

— U fazi Vinča C zapaženi su i trakasti spiraloidni motivi koji su, zbog svojih stilskih osobina, mogli nastati pod uticajem jadranskog neolita, odnosno jadranske komponente II faze u Obrima II. Ovo nam još jednom daje pravo za paralelu Butmir II — Vinča C, koja je i inače veoma često naglašavana.

— Neke forme sivoglačane keramike iz III faze Obra II mogu se još uspoređivati sa odgovarajućom keramikom faze Vinča C (u prvom redu vaze sa cilindričnim vratom), ali većina nalaza ove keramičke vrste u Obrima II ulazi u krug tipova koji pripadaju fazi Vinča D1. Jasno je, prema tome, da se faza Butmir III mora sinhronizirati sa krajem faze Vinča C i sa fazom Vinča D1 u centralnom Balkanu.

---

[101] D. Srejović, 1963, 10.
[102] M. Vasić, 1936b, sl. 441.

Uzimajući u obzir ove paralele, hronološki odnosi Vinča—Butmir dobijaju slijedeće, sasvim vjerovatne, konture:

Butmir I— Vinča B1,
Butmir II — Vinča C,
Butmir III — Vinča C/D1.

Najzad, da se osvrnemo i na odnos butmirske grupe prema sopotsko-lengyelskoj, ili sopotskoj grupi u Slavoniji i Sremu i prema slovačkoj varijanti lengyelske kulture.

S. Dimitrijević je temeljito razradio kulturne i hronološke odnose sopotsko-lengyelske grupe prema Vinči i došao do slijedeće sinhronizacije: Sopot—Lengyel I—B — Vinča B2, Sopot-Lengyel II — Vinča C, Sopot—Lengyel III—Vinča D 1,2[103]. Takav odnos izmedu sopotske (novi termin za sopotsko-lengyelsku grupu) i vinčanske grupe zadržao je S. Dimitrijević i u ovoj knjizi. Prema ovoj sinhronizaciji postaje sasvim jasan i hronološki odnos butmirske grupe prema sopotsko-lengyelskoj grupi i on se može staviti u ove okvire: Butmir I — Sopot—Lengyel I—B, Butmir II— Sopot —Lengyel II, Butmir III — Sopot—Lengyel II/III.

Kada je riječ o hronološkim odnosima sa slovačkom varijantom lengyelske kulture, u pomoć nam dolaze ovi nalazi:

— nalaz keramičkih fragmenata Želiezovce-tipa, o kojima je već bilo govora,

— nalaz jedne loptaste vaze sa početka I faze u Obrima II (Butmir I), koja je ukrašena crvenim i žutim pastozno bojenim motivima, svojstvenim posljednjoj fazi Želiezovce-grupe i starijoj fazi lengyelske grupe[104],

— nalaz dijelova jedne veće vaze čiji je vrat bio ukašen horizontalnim redovima crveno bojenih traka, svojstvenim Lužianka-stilu u Slovačkoj[105] (nalaz pripada 1. stambenom horizontu u Obrima II).

Prema ovim nalazima izlazi sigurna paralela Butmir I — Želiezovce/ Lengyel-faza u Slovačkoj. Iz toga, onda, slijedi i paralela Butmir II — Lužianki/Lengyel-faza u Slovačkoj, a na osnovu takve sinhronizacije se lako uspostavljaju hronološke veze sa drugim varijantama lengyelske kulture i sa drugim kulturama Podunavlja i srednje Evrope.

Na ovom mjestu će izostati sinhronizacija butmirske grupe sa područjem istočnog i južnog Balkana, posebno sa Transilvanijom i Tesalijom, jer je teško uspostaviti neposrednu kulturnu vezu sa tim oblastima, a hronološke paralele se mogu najbolje izvesti preko vinčanske grupe.

---

103 S. Dimitrijević, 1968, 69—72.
104 J. Lichardus-J. Vladar, 1964, 79; J. Pavúk, 1963, 26; isti, 1965, 49.
105 B. Novotný, 1962, Obr. 9, 1, Pril. 1—2.

JUŽNA METOHIJA

U južnoj Metohiji su do sada otkrivena dva neolitska lokaliteta koja sigurno pripadaju prelaznoj zoni: Reštane i Hisar kod Suve Reke. Prvo nalazište je daleko važnije, jer je to jedno čisto neolitsko naselje, dok se na Hisaru sačuvao samo jedan sloj iz neolitskog doba. Zbog toga se i može govoriti mnogo više o Reštanima.

Naselje u *Reštanima* leži na jednoj rječnoj terasi (Topluge) i u tom pogledu se ne razlikuje od većine drugih neolitskih naselja. Sondažna istraživanja izvedena su ovdje 1963. godine, a sistematsko iskopavanje je obavljeno 1966. i 1967. godine pod vodstvom J. Glišića. Čitavo naselje je obuhvatalo površinu od oko 24.000 m^2, a navedenim istraživanjem zahvaćena je u svemu površina od 288 m^2. Ovo je, naravno, vrlo skroman procenat cjelokupne površine, ali je, ipak, sakupljeno sasvim dovoljno podataka za određivanje kulturne fizionomije lokaliteta.

Naseobinski objekti. — Kulturni sloj u Reštanima dopirao je pretežno do dubine od 2 m ispod površine i u njemu su se mogla odvojiti tri stambena horizonta:

a) Prvi stambeni horizont je obilježen zemuničkim jamama, od kojih su neke dosezale do 8 m po dužem prečniku. Prema dosada sakupljenim podacima, vjerovatno je da se ovdje radi o tzv. poluzemunicama, sa solidnijom nadzemnom konstrukcijom od pletera i lijepa.

Pokretni inventar u ovim objektima i oko njih je veoma slabo zastupljen pa se nije mogla ustanoviti neka razlika prema slijedećim horizontima.

b) U drugom stambenom horizontu su u dosadašnjim istraživanjima ustanovljeni ostaci samo jedne nadzemne građevine. Bila je to pravougaona građevina, dugačka oko 8 m, sa pregradnim zidom koji je dijelio unutrašnjost kuće na dva odjeljenja.

c) U trećem, najmlađem, stambenom horizontu otkriveni su do sada ostaci od pet kuća, ali nijedna nije u cjelini otkopana. Za izgradnju ovih kuća upotrijebljeni su takođe pleter i lijep i sve su propale u požaru. U jednoj od njih nađeno je in situ nekoliko deformisanih vaza, tri poklopca i jedna nedovršena sjekira. Unutarnji raspored kuća nije poznat.

Treba napomenuti da je otkriveno i nekoliko supstrukcija peći koje su, kako izgleda, bile izgrađene na otvorenom prostoru između kuća.

Na osnovu ovakvih podataka teško je reći nešto preciznije o organizaciji naselja i o izgledu kuća. Vrijedno je, ipak, podvući neke činjenice. — Izvjesni detalji iz drugog stambenog horizonta upućuju na zaključak da su neke kuće bile dvodijelnog tipa i da su imale standardnu veličinu takvih kuća (7—8 m dužine). Pored toga, valja upozoriti na peći koje su

stajale na otvorenom prostoru i koje su, sasvim vjerovatno, služile zajedničkim potrebama više kuća. Ta dva detalja jako podsjećaju na odgovarajuće paralele iz naselja Obre II u centralnoj Bosni o kojima je prethodno bilo govora. Tokom istraživanja 1966. godine u Reštanima otkriven je i jedan široki rov 15 m dužine. Njegova gornja širina je iznosila oko 3 m, što govori o značajnom odbrambenom sistemu. Odgovarajući odbrambeni rov je vrlo dobro poznat u naselju Smilčić kod Zadra [106], a i inače je to manir kojim su se koristili u neolitskom dobu s obje strane Jadrana. Prema tome, navedeni detalji neosporno upućuju na povezivanje komunalnog i stambenog sistema u Reštanima sa danilskom, odnosno sa butmirskom kulturnom grupom (i ova druga sadrži danilske elemente). Sasvim je prirodno zaključiti da su ove elemente donijeli sa sobom nosioci jadranske komponente u Reštanima.

Početak nastanjivanja u naselju Reštane vezan je za nastambe zemuničkog tipa. Ista je stvar konstatovana u naseljima Butmir i Nebo, no takav je slučaj i u mnogim drugim neolitskim naseljima u Jugoslaviji. Zbog toga se Reštani ne izdvajaju u ovom pogledu od većine drugih neolitskih naselja, bez obzira kojoj ona kulturnoj grupi pripadala[107].

Pokretni inventar. — Daleko najveći dio pokretnog inventara pripada keramičkim fragmentima; oruda od kamena, kremena i kosti su dosta rijetka. Sva ta oruda su standardnog oblika i ne izazivaju posebnu pažnju. Keramički nalazi, naprotiv, pružaju mogućnosti za mnogostruka razmatranja i zato će ovdje biti riječi samo o tim nalazima.

Keramičke izradevine u ovom naselju su relativno lošijeg kvaliteta, a to se odnosi i na grubu i na finu keramiku. Samo nekoliko primjeraka pokazuje prvorazrednu obradu i poseban ornamentalni tretman. Ovome treba dodati činjenicu da su izuzetno nađeni keramički fragmenti koji dozvoljavaju potpunu rekonstrukciju posude, sve ostalo su pojedinačni fragmenti vaza.

Kod tzv. fine keramike u Reštanima se razlikuju dvije vrlo različite vrste: prva srednjobalkanskog i druga jadranskog karaktera. Ovo nam daje pravo da naselje u Reštanima i oblast južne Metohije ubrojimo u prelaznu zonu.

Prva vrsta pripada sivoglačanoj i crnoglačanoj keramičkoj robi (T. LXVIII, 2, 4; LXIX, 7—8), dakle, keramici koja, u principu, čini osnovnu karakteristiku vinčanske kulturne grupe. Pa ipak, u Reštanima se ne radi o pravoj vinčanskoj robi, nego o keramici koja je — kao što je slučaj i u butmirskoj grupi — nastala pod jugoistočnim kulturnim impulsima. Po svojim oblicima i po ornamentalnom sistemu ova keramika u Reštanima je znatno siromašnija od vinčanske, odnosno od kosovske varijante vin-

[106] Š. Batović, 1966, 49.
[107] Svi podaci su preuzeti od J. Glišića, Službeni izvještaj sa iskopavanja u Reštanima, 1967 (rukopis).

čanske kulture. Repertoar oblika se, uglavnom, iscrpljuje u zdjelama i šoljama bikoničnog i zaobljenog profila. Čini se da su bikonični oblici znatno češći. Pri tome treba naročito istaći primjerke bikoničnih zdjela sa zadebljanjem prelaza iz donjeg u gornji konus. Gornji konus je kod takvih zdjela kratak i većinom uspravan, ali ima i slučajeva da je gornji konus napolje izvijen. Kod bikoničnih šolja gornji konus je uspravan ili usmjeren prema unutarnjoj strani. Zaobljeni oblici imaju obično malo naglašen rub. Najzad da kažemo da se gotovo čitav ornamentalni repertoar na ovoj keramičkoj vrsti iscrpljuje u okomitim kanelurama na gornjem ili srednjem dijelu posude.

Druga vrsta fine keramike u Reštanima ima odlike danilske kulturne grupe sa Jadrana. Ova vrsta se dosta jednostavno razlikuje od one prve po svojoj fakturi, koja je nešto grublja, a i po drugačijem tonalitetu površine posuda. Najvažnija je, naravno, razlika u oblicima i u ornamentalnom sistemu.

Koliko se za sada može zaključiti o nađenim fragmentima, u daniloidnoj keramici Reštana osnovnu ulogu igraju neki loptasti i poluloptasti oblici posuda, kao i vaze na raznim zvonolikim nogama. Sasvim je prirodno da će se taj repertoar poslije većih sistematskih iskopavanja povećavati, no već navedene forme jasno ukazuju na veze sa Jadranom. Posebno je ovdje važan nalaz većeg dijela kultne posude-ritona na četiri noge (neornamentisane — T. LXVIII, 6), koja — inače — predstavlja bitnu karakteristiku danilo-kakanjskog kompleksa[108].

Ornamentalni sistem je ovdje znatno bogatiji (i pored jednostavnosti) nego kod prve keramičke vrste i u njemu se smjenjuju krivolinejni i pravolinejni motivi (sa jasnom prevagom krivolinejnih ukrasa). Ovi motivi su uvijek izvedeni tehnikom urezivanja. Među krivolinejnim motivima su naročito zapažene uvijene i polukružne trake, sitno šrafirane raznim ukrštenim linijama; nema, međutim, spiraloidnih motiva, koji su jedna od bitnih karakteristika danilske grupe. Od pravolinejnih ukrasa treba spomenuti: redove šrafiranih trouglova i rombova, šrafirane trake, redove cik-cak linija, okomite cik-cak linije kombinovane sa odgovarajućim redovima uboda, motive šahovskih polja, zrakaste motive, snopove okomitih ukrštenih linija i sl. (T. LXVIII, 1, 3, 5, 7—9; LXIX, 1—6). U čitavom tom ornamentalnom sistemu su od interesa još četiri pojave:

1. dosta se upotrebljava tzv. Rahmenstil, kod kojeg se redaju plohe ukrašene istim ili sličnim motivima;

2. prostori između nekih motiva ili ukrašenih površina se ponekad prekrivaju crvenom bojom koja se otire;

3. zapažena je i bijela inkrustacija kod urezanih motiva, iako se ne stiče utisak da je njena upotreba naročito česta i

[108] Neolit centralnog Balkana, Katalog, 1968, sl. 68.

4. u Reštanima nije zastupljena keramika tipa Ripoli.

Svi navedeni podaci uvode neosporno ovu keramičku vrstu iz Reštana u krug jadranskog neolitskog kompleksa. Osjeća se, ipak, da se ovdje radi o krajnjoj periferiji toga kompleksa, što je uslovljeno geografskim položajem samog naselja. Repertoar oblika, kao i ukrasnih motiva, u Reštanima je ograničen u odnosu na danilska naselja na Jadranu; rekli bismo da je repertoar osiromašen i da su ovamo preneseni samo jednostavniji motivi. Ostaje, međutim, činjenica da se radi o čistim danilskim motivima i zato se u ovom slučaju može govoriti samo o tom dijelu danilokakanjskog kompleksa[109].

Već je M. Garašanin iznio mišljenje da nalazi u Reštanima upućuju na »jednu srazmjerno vrlo kasnu danilsku etapu« i to je sigurno tačna ocjena.[110] Pri tome treba uzeti u obzir da neki ornamentalni motivi u ovom naselju navode na paralele sa ukrasima na butmirskoj keramici, posebno na ukrase I faze butmirske kulture u Obrima II. Ove paralele se odnose na redove trouglova, ubode u vidu otiska pšeničnog zrna i na neke trakaste motive.[111] U ovu grupu, možda, spada i primjerak kultne vaze na četiri noge, koji ima fino uglačanu površinu, ali mu nedostaje uobičajena ornamentika; dijelovi takvih ritona su nađeni u Obrima II (I faza)[112]. Pošto je I faza butmirske kulture paralelna sa krajem razvoja danilske grupe, odnosno sa fazom Hvar I, sasvim je vjerovatno da neolit Reštana treba sinhronizirati sa fazama Danilo III/Hvar I. Tome nekako odgovaraju i tipovi sivoglačane, odnosno crnoglačane keramike.

J. Glišić je, u preliminarnoj obradi Reštana, iznio mišljenje da su nosioci danilske, veoma pokretljive i ekspanzivne, kulturne grupe prodrli na prostoru Prizrenske kotline u područje vinčanske grupe i protjerali njene nosioce prema sjeveru. Kasnije se pripadnici vinčanske kulturne grupe vraćaju i nastavljaju u Reštanima zajednički život sa imigrantima sa zapada, ali svaka grupa zadržava svoje kulturne osobine[113]. Ostaju, naravno, u rješavanju ovog pitanja i sve one društveno-ekonomske komponente o kojima je bilo riječi kod butmirske i drugih centralnobosanskih grupa, jer se radi o istom procesu i o sličnim kulturnim dodirima.

Situacija sa nalazištem u *Hisaru* je za sada nedovoljno rasvijetljena, no neki dijelovi nalaza sigurno indiciraju prisutnost neolitskih elemenata prelazne zone.

Ovo naselje je smješteno na jednom brežuljku, koji je poznat kao gradina Hisar. Ta gradina je locirana na sjeverozapadnoj strani prostrane

---

[109] J. Korošec, 1958, sl. 16, T. XXVI-1, XXVIII-3-7, XXIX-1, XXX-1-4, XXXII-6.
[110] M. Garašanin, 1973, I tom, 154.
[111] A. Benac, 1971, T. XXXVIII—XL.
[112] Ibid., T. XXXVI, 1—2.
[113] J. Glišić, 1973, 84—185.

visoravni Široko, nedaleko od Suve Reke. Pored gradine bili su nastanjeni južni i istočni areali, koji do sada nisu istraživani.

Sistematska iskopavanja su na Hisaru izvedena 1961—1963. godine. Tom prilikom je ustanovljeno da se naselje pružalo na gradinskom platou veličine 180 × 90 m (oko 16.000 m²), a sa dvije veće sonde otkopana je u cjelini površina od 400 m². Kao što je pokazala vertikalna stratigrafija (dubina slojeva 2,80—3,20 m, a dubina jama do 4,70 m), na ovom naselju se smjenjivalo nekoliko kulturnih formacija od neolita do željeznog doba. Samo najstarija faza (IA) pripadala je neolitskom dobu, dok se već slijedeća — IB-faza može uključiti u bubanjsko-humsku kulturnu grupu.

Na osnovu prethodno objavljenih podataka, vidi se da su u ovom neolitskom dobu bile na Hisaru izgrađivane i zemuničke i nadzemne kuće, ali o njihovom obliku za sada nemamo bližih podataka. Objavljeni fragmenti keramike, međutim, jasno pokazuju da je ova faza okarakterisana istom keramičkom robom jadranskog tipa kao i naselje u Reštanima. To se da zaključiti prvenstveno po ornamentalnom sistemu, u kojem dominiraju: motivi šrafiranih trouglova, trake sa snopovima cik-cak ureza, šrafirane trake i šrafirani zvjezdasti motivi tipa Danilo. Svi ovi motivi su poznati i u Reštanima, pa preliminarno moramo neolitsku kulturu Hisara ubrojiti u istu kulturnu grupu prelazne zone sa Reštanima, u južnometohijsku neolitsku kulturnu grupu. Prema tome, i ovaj stratum na gradini Hisar će vjerovatno pripadati jednoj kasnoj fazi danilske grupe, odnosno fazi Hvar I, iako se ovdje, po svoj prilici, radi o jednoj slabije nastanjenoj stanici u neolitskom dobu[114].

OHRIDSKO JEZERO I JUŽNA PELAGONIJA

Već je rečeno da su u ovoj oblasti prelazne zone do sada poznata dva neolitska lokaliteta: A) Ustie na Drim na Ohridskom jezeru i B) Mala tumba kod sela Trn u južnoj Pelagoniji.

A) Nalazište *Ustie na Drim* je smješteno uz sam izvor Crnog Drima na Ohridskom jezeru. Ovdje je 1962. godine izvršeno manje zaštitno iskopavanje (prilikom uređivanja obale), kojim je rukovodio S. Saržovski. Tom prilikom je ustanovljeno da se ovdje nalazilo neolitsko naselje sojeničkog tipa, pošto je otkriven velik broj drvenih stubova, nosača drvene terase u naselju. Zbog karaktera i naselja i radova nije ustanovljena nikakva

[114] J. Todorović, 1962, 31—37, Tab. IV.

stratigrafija, nego je uglavnom sakupljen materijal u sekundarnom položaju. To su: kremena, kamena i koštana oruda i keramički fragmenti[115].

Pokretni inventar. — Među kremenim orudem najviše dolaze do izražaja razni nožići uobičajenog tipa, za razliku od strugača i strugalica koji su relativno slabo zastupljeni. Male i pljosnate kamene sjekire pripadaju jadranskom kulturnom kompleksu, ali su se našle i dvije kalupaste kamene sjekire, koje se, uglavnom, ne javljaju na Jadranu; one se, bez daljeg, mogu ubrojiti u tip sjekira vinčanske i njoj srodnih grupa.

Specifičnost nalazišta Ustie na Drim se ogleda u koštanom orudu. U prvi red stavljamo krasne udice-harpune sa dva, tri ili četiri zupca (T. LXXI, 8—10), odlično obrađene i nađene u relativno velikom broju. Iza toga dolaze koštane sjekire-čekići, duge i masivne, odlično uglačane i sa rupom za nasađivanje (T. LXXI, 6—7). Tu je, najzad, i znatan broj fino obrađenih koštanih šila. Po svemu izgleda da su neolitski stanovnici naselja Ustie poklanjali veću pažnju koštanim nego kremenim i kamenim alatkama. Vjerovatno je da bi veće sistematsko istraživanje dalo pravo bogatstvo ovakvog alata.

Kao što je slučaj sa Reštanima, tako se i ovdje među keramičkim nalazima izdvajaju dvije vrste keramičke robe: a) crnoglačana, odnosno sivoglačana roba i b) keramika jadranskog tipa.

a. U prvoj vrsti preovlađuju oštro profilisani, bikonični oblici prilično dobro glačanih šolja i zdjela. Uz njih se javljaju blaže profilisane posude sa izvijenim obodom i nešto slabijom obradom (T. LXXI, 3, 5), kao i rijetke zaobljene zdjele. Svakako je zanimljivo da na ovoj keramičkoj vrsti gotovo potpuno nedostaju ornamentalni ukrasi (jedini izuzetak čine zaobljene zdjele sa okomitim kanelurama). Zbog toga ova keramika i daje utisak jednostavnosti i nedoređenosti. Ni ovdje se ne bi moglo reći da je u pitanju neka prava vinčanska roba; to je samo — da tako kažemo — vinčanoidna keramika uprošćenog izraza, nastala pod kulturnim uticajem sa Jugoistoka, odnosno iz centralnog Balkana. Zapažen je i jedan fragmenat više šolje sa izvanredno sjajnom površinom i širim okomitim kanelurama, koji se jako približava keramičkoj robi iz Vršnika. Po tome se vidi da su uticaji sa Jugoistoka i Istoka bili mnogostruki i da ovu keramičku vrstu u naselju Ustie ne treba uklapati u neku sasvim određenu kulturnu grupu.

b. Keramika jadranskog tipa ima prvenstveno odlike danilske grupe na Jadranu. Radi se o sivoj i sivosmeđoj keramičkoj robi, nešto slabije glačane površine nego što je kod prve vrste, sa urezanim, inkrustiranim i crveno bojenim (u crusted-tehnici) ornamentima. Po nađenim fragmentima dosta je teško rekonstruisati sve oblike ove keramičke vrste.

---

[115] Sve podatke o ovom naselju dugujem ljubaznoj susretljivosti direktora Muzeja u Strugi Atanasu Kostajčinovskom i Vladi Maleskom, arheologu Narodnog muzeja u Ohridu.

Čini se da su najviše izrađivane loptaste i poluloptaste vaze, a zatim — i možda još u većem broju — konične posude sa nešto izvijenim obodom. Urezani motivi su jednostavni: obično su to krivolinejne trake, dosta široke i nepravilno šrafirane. Ovi urezani motivi su redovno i crveno inkrustirani. Pored traka jedino su vrijedni pažnje redovi šrafiranih trouglova, dosta nemarno rađenih, koji se potpuno uklapaju u danilski ornamentalni sistem. Ima i pojedinačnih drugih, pa i komplikovanijih urezanih motiva, no oni su produkat momentane inspiracije majstora-lončara u ovom naselju (T. LXX, 1—9).

Crveno bojeni ukrasi se takođe iscrpljuju u trakastim (ali pravolinejnim) i trougaonim (izduženim) motivima. Primijenjena je tehnika dvostrukog glačanja: površina motiva je slabije obrađena da bi mogla prihvatiti crvenu boju, a međuprostori su pažljivije uglačani (T. LXX, 10). To je i jedna od posebnih osobina naselja Ustie.

Kod keramičke robe treba spomenuti još tri pojave.

1. Prilično su brojni nalazi tzv. tava: plitkih, ovalnih posuda, sa okomitim stijenkama i sa rupicama na dnu tave. Izrada ovakvih tava je vrlo gruba, površina im je tamnosiva ili čađava, a bile su svakako namijenjene posebnoj upotrebi.

2. Naden je i jedan primjerak tzv. sunčevog koluta od pečene zemlje, koji indicira čvršće duhovne veze sa jadranskim kulturnim područjem.

3. Jedan primjerak pintadere, sa bogato graviranom donjom površinom, upućuje, s druge strane, na čvršće veze sa Jugoistokom.

Kao što se vidi, dva pojedinačna nalaza ukazuju na sasvim različita izvorna područja i opet naglašavaju simbiozu jugoistočnih, odnosno srednjobalkanskih i jadranskih kulturnih elemenata.

Kada je riječ o ekonomskim aspektima u naselju Ustie na Drim, onda nam sasvim sigurno mogu koristiti samo dvije vrste nalaza — udice-harpuni i plitke tave od pečene zemlje. Obadvije vrste ovih nalaza indiciraju ribarski način života tamošnjih stanovnika. Udice-harpuni su služile za hvatanje ribe u jezeru i rijeci, a tave za pečenje ribe i pripremanje odgovarajuće hrane[116]. S obzirom da je sojeničko naselje bilo podignuto na jezerskom izvorištu Crnog Drima, takvo zanimanje se moglo i očekivati. Čini se, čak, da je ovo zanimanje bilo dominantno i da na lokalitetu Ustie na Drim imamo pred sobom tipično ribarsko naselje iz neolitskog doba. — Teško je reći koliko su druga zanimanja bila zastupljena i jedino bogatstvo u koštanom oruđu navodi na pomisao da je stočarstvo bilo, takođe, dobro razvijeno, jer smo vidjeli da je stočarstvo u Obrima II bilo podloga za razvijenu proizvodnju koštanog oruđa.

[116] M. Vasić, 1936b, 99, (№ 965), 130, sl. 168.

O duhovnom životu u naselju Ustie ponešto govori nalaz sunčeva koluta i bogata upotreba crvene boje. Već je u monografiji posvećenoj Obrima II rečeno da je kult sunca, čiji je vjerovatni simbol bio okrugli kolut od pečene zemlje, porijeklom sa Jadrana, gdje su ovakvi kolutovi poznati u danilskoj kulturnoj grupi.[117] Kako je jadranska komponenta u naselju Ustie dobro zasvjedočena keramičkim nalazima, ovaj kolut se javlja kao normalan sastavni dio te komponente. Kult vezan uz crvenu boju ima općenitiji karakter u neolitskom svijetu, no u konfrontaciji jadranske i srednjobalkanske zone upotreba crvene boje je znatno jače zastupljena u jadranskoj zoni. Prema tome, u jadranskoj zoni su bili znatno razvijeniji i kultovi vezani za upotrebu crvene boje, pa onda veliku upotrebu crvene boje u naselju Ustie treba zahvaliti jadranskoj komponenti u ovom naselju. Tako izlazi da je sve ono što znamo o duhovnom životu u ovom naselju vezano za jadranski kulturni kompleks, odnosno za njegovu jadransku komponentu.

U genezi neolitske grupe Ustie učestvovale su, opet, dvije komponente: jedna jadranska i druga jugoistočna ili srednjobalkanska. Prva je pripadala danilskoj kulturnoj grupi, druga nekoj vinčanoidnoj grupi sa suprotne geografske strane. Kako su pokazali nalazi keramičke robe, prevagu u ovom naselju imala je jadranska komponenta, a do istog rezultata je dovela i analiza oruda i nekih aspekata duhovnog života. Druga komponenta ima prateći karakter. Oslanjajući se na ove pokazatelje, rekli bismo da su nosioci jadranske komponente sačinjavali naseobinsku bazu u naselju Ustie na Drim, da su vjerovatno prvi i glavni naseljenici na izvoru Crnog Drima. Njima su se pridružili nosioci crnopolirane keramičke robe sa Jugoistoka, odnosno Istoka, jer se ne bi moglo pretpostaviti da se radi samo o kulturnom uticaju sa Istoka. Suviše su ostale izražene obje navedene komponente. Mehanika i proces saživljavanja ovih dviju komponenti išli su istim putem kao i u centralnoj Bosni i u južnoj Metohiji.

Najzad, nešto i o hronologiji naselja Ustie.

Na osnovu do sada sakupljenog materijala ne bi se moglo sasvim precizno odrediti hronološko mjesto grupe Ustie na Drim. Ipak, neke činjenice navode na zaključak da je ovo naselje nešto mlađe od onoga u Reštanima. U njemu nije (bar do sada) pronađen nijedan primjerak kultnog ritona, što bi značilo da je došlo do izumiranja ovog izvanredno signifikantnog objekta. U centralnoj Bosni je izumiranje ritona vezano za I fazu butmirske kulturne grupe, pošto su oni u klasičnoj butmirskoj fazi potpuno nepoznati. Tako bi se naselje Ustie na Drim moglo sinhronizirati sa krajem I faze i sa II fazom butmirske kulturne grupe. U naselju Ustie na Drim nema, kao ni u Reštanima, spiraloidnih ukrasa i kako su crveno bojene trake i trouglovi u Ustie na Drim preuzeli istaknuto mjesto u ornamentici,

[117] J. Korošec, 1958, T. XLVII, 6.

ovo se naselje i u tom pogledu više približava butmirskoj grupi. U istom pravcu su usmjereni i nalazi koštanog alata. Ovakvoj sinhronizaciji protive se jedino zvonolike noge koje odgovaraju razvijenoj kakanjsko-danilskoj fazi. Ovo je, međutim, krajnja periferija jadranskog kulturnog kompleksa i velike retardacije su sasvim moguće.

Crnoglačana keramička roba nije pružila podatke na koje bismo se mogli osloniti u određivanju hronološkog mjesta grupe Ustie na Drim. Stoga ostaje samo razmatranje vezano za jadransku komponetu. Naselje Ustie na Drim bi moglo biti mlađe za jednu fazu od Reštana i njegovi danilski elementi su samo tradicija, pa bi hronološki bili više vezani za Lisičiće nego za danilsku grupu. Bila bi to pretežno faza Butmir II—Hvar II.

B) *Mala tumba u Trnu,* južna Makedonija, najjužniji je lokalitet prelazne zone i nalazi se u okolini Bitole (zvaćemo je dalje Mala trnska tumba). Ona se uklapa, kako je na početku rečeno, u veliki sistem naselja tipa tumbe u južnoj Pelagoniji, od kojih je samo veoma mali broj arheološki istraživan i prema dosadašnjim podacima Mala trnska tumba reprezentuje jedan drugi kulturni izraz, nego što je slučaj u ostalim istraženim lokalitetima.

Zaštitna, sondažna istraživanja na Maloj trnskoj tumbi, pod vodstvom D. Simoske i V. Saneva, obavljena su, u ograničenom obimu, 1973. godine. Po svemu izgleda da ovdje postoje dva neolitska horizonta, bez direktnog kontinuiteta, ali je sondažnim istraživanjem bio obuhvaćen samo gornji horizont. Zato ćemo na ovom mjestu biti u mogućnosti da iznesemo neke podatke samo o tom horizontu[118].

Karakter iskopavanja je dozvolio jedino uvid u neke vrste pokretnog materijala; naseobinski i drugi objekti su ostali izvan domašaja istraživača. U razmatranju pokretnog materijala ograničavamo se, opet, na keramičke nalaze, koji su izvanredno dokumentarni i dozvoljavaju neke sigurnije zaključke. To se ne bi moglo reći i za nalaze oruđa i oružja.

Keramički nalazi iz Male trnske tumbe su vrlo brojni i u tom pogledu ne postoji nikakva razlika prema drugim neolitskim tumbama na ovom području. Razlika je u oblicima, a poglavito u ornamentalnom sistemu.

Među sakupljenim komadima grube keramike najveći dio otpada na običnu grubu keramiku, dok mali broj fragmenata pripada barbotinskoj keramičkoj robi, kaneliranog tipa. Veći komadi upućuju na zaobljene, veće, lonce i to će, vjerovatno, biti vodeći oblik kod grube keramike.

Najveći dio keramičkih nalaza otpada na monohromnu, osrednje glačanu keramičku robu, pretežno tamne, tamnosive i smeđe površine.

---

[118] Za sve podatke sa ovog lokaliteta najljepše zahvaljujem Dragici Simoskoj, arheologu-kustosu Narodnog muzeja u Bitoli, koja mi ih je spremno stavila na raspolaganje.

Prema dosada sakupljenim fragmentima, daleko je najvažniji oblik u ovoj vrsti bikonična zdjela sa — manje ili jače — izvijenim obodom. Neke od njih liče na terine jadranskog tipa, sa dodatkom izvijenog oboda. Ipak, faktura monohromne keramike, boja površine i čitava obrada vaza, znatno se razlikuju od keramičkog izraza monohromne keramike danilske kulturne grupe i njene paralele treba tražiti na južnijem jadranskom području. — Ovoj grupi treba pribrojiti i dvije pune, zadebljale noge, koje jako liče nogama kultnih posuda na četiri noge-ritona. Kako te dvije noge ulaze u krug monohromne keramike, eventualni ritoni iz Male trnske tumbe bi nalikovali onima iz Reštana ili iz Obra II, ali i odgovarajućim nogama ritona iz nalazišta Cakran u srednjoj Albaniji[119].

Poseban interes izazivaju u Maloj trnskoj tumbi nalazi ukrašene keramičke robe. Ove keramičke izrađevine su znatno pažljivije rađene od one prethodne, premda i ovdje odnose prevagu tamne i crnoglačane vaze. Njihova površina je samo bolje glačana.

Oblici ornamentisane keramike nisu do kraja jasni, no — sa određenom sigurnošću — može se računati na četiri forme. Čini se da najveći broj fragmenata pripada cilindričnim vazama (sa izvijenim gornjim dijelom) i bikoničnim šoljama (sa nižim donjim i višim gornjim dijelom). Pošto su nađene i valjkaste noge sa proširenom bazom, nema sumnje da su u ovoj grupi bile zastupljene i vaze na nozi (pri tome je, vjerovatno, gornji dio tih vaza imao oblik plitkih, bikoničnih ili zaobljenih zdjela). Konačno, neki veći zaobljeni komadi ukrašenih vaza indiciraju određene loptaste oblike (nije isključeno da se pojave i piriformne vaze!).

Među ornamentima apsolutno dominiraju motivi urezanih šrafiranih trouglova, u raznim kombinacijama, no, prvenstveno u vidu uspravnih i horizontalnih redova, spojenih linijom jednog kraka tih trouglova. Uz ovaj motiv upadaju u oči ornamenti izvedeni široko udubljenim linijama, kao što su: paralelne linije, koncentrični rombovi i spiralni motivi sa velikim zavojem (T. LXXII).

Efekat ovakve ornamentike pojačan je u Maloj trnskoj tumbi bogatom upotrebom bijele i crvene inkrustacije u, čini se, podijeljenoj ulozi. Bijela inkrustacija se iskorištavala kod urezanih motiva, poglavito kod urezanih trouglova, pa ovi motivi izgledaju kao fino izvedena bijela mreža na tamnom fonu. Crvenom inkrustacijom se, obično, ispunjavaju široko udubljeni ukrasi u svim navedenim kombinacijama i to pruža jedan drugi, barokniji efekat. Zapaženo je da se crvena boja (crusted) ponekad upotrebljavala i za bojenje izvjesnih međuprostora kod udubljenih motiva, što samo pojačava kolorit ove ornamentike.

Ovi podaci mogu indicirati i na izvjesna razmišljanja o duhovnom životu stanovnika Male trnske tumbe, pri čemu mislimo na obilnu upotre-

[119] M. Korkuti-Zh. Andrea, 1972, Pl. XI.

bu crvene boje i na eventualno prisustvo kultnih ritona. Naravno, o značenju upotrebe crvene boje već je sve rečeno i sva navedena tumačenja se odnose i na ovo nalazište. Mnogo će važnija biti definitivna identifikacija upotrebe kultnih ritona u ovom naselju. Geografski položaj Male tumbe i osnovne karakteristike njenih keramičkih izradevina navode na zaključak da bi ovdje morao postojati kult vezan za ritone, čime bi se ovaj lokalitet uvrstio u našu drugu oblast kulturnog kompleksa sa kultnim ritonima (onu od centralne Bosne do srednje Grčke). Njihova definitivna identifikacija bi samo još više učvrstila uvjerenje da Mala trnska tumba pripada prelaznoj neolitskoj zoni u našoj zemlji.

U proučavanju geneze ove južnopelagonijske kulture nameće se jedna osnovna dilema: da li je kultura Male trnske tumbe sastavljena od dvije različite komponente, kao što je slučaj sa ostalim kulturnim grupama u prelaznoj zoni, ili je ona jedinstvena kulturna tvorevina. Na ovom mjestu treba prvenstveno podvući činjenicu da među keramičkim nalazima Male tumbe nema izradevina koje bi ukazivale na čvršće veze sa velikim srednjobalkanskim, odnosno jugoistočnim kulturnim kompleksom crnopolirane keramike. Dobiva se utisak da je monohromna keramika sa ove tumbe relativno tuđa vinčanskoj crnopoliranoj robi, koju uzimamo kao glavnog predstavnika navedenog srednjobalkanskog kompleksa. Zbog toga će biti pravilnije, bar u ovoj fazi istraživanja, kulturi Male trnske tumbe pripisati jednosmjeran karakter. Njena pripadnost prelaznoj zoni neće, onda, biti uslovljena miješanjem dviju kulturnih komponenti, nego smještajem samog naselja među neolitskim tumbama drugog kulturnog izraza (Porodin, Veluška tumba). I ovdje će se, dakle, raditi o zoni miješanja, samo ne miješanja kulturnih elemenata u jednom naselju, nego o miješanju naselja različitog karaktera na jednom te istom području.

U vezi sa ovom osnovnom dilemom nameće se i čitav niz drugih pitanja. Da li se kultura Male trnske tumbe naslanja na nekog razvijenog prethodnika u južnoj Pelagoniji? Da li starije kulture ove oblasti sa bojenom keramikom imaju neke kulturne veze sa ovom iz Male tumbe? Zbog čega se na ovom terenu miješaju dva kulturna izraza? Itd.

U vezi sa kulturnim vezama moramo se vratiti na našu tezu o prodoru nosilaca jadranskih elemenata prema južnoj Pelagoniji. Ukoliko prihvatimo da su ovi elementi išli dolinom rijeke Seman-Devoli (a to je najlogičnija pretpostavka), sasvim je očito da paralele i izvorište kulture Male trnske tumbe treba tražiti sasvim na jugu Jadrana, odnosno u srednjoj Albaniji. Put vodi, u stvari, do neolitskog kompleksa Cakran-Dunavec.

Kada se pregledaju svi podaci o keramičkim nalazima u Cakranu[120], lako ćemo primijetiti da se tamo ponavljaju sve one osobine koje smo pripisali keramici Male trnske tumbe: isti ili slični oblici, bogata urezana

[120] Ibid., 18—20, Pl. III—XI.

i udubljena ornamentika, upotreba bijele inkrustacije. U Maloj trnskoj tumbi nema jedino prave bojene keramike, koja je prisutna u Cakranu.

S druge strane, pravac kulturnih veza produžava se prema Tesaliji i srednjoj Grčkoj, gdje se i na ritonima i na crnoglačanoj keramici sreću slični ornamentalni motivi[121]. Sigurno je, međutim, da su daleko čvršće i izvornije kulturne veze Mala trnska tumba — Cakran nego veza Mala trnska tumba — Elateia. Tako bi ovaj naš lokalitet mogao biti samo veza između južnog Jadrana i Tesalije, odnosno srednje Grčke, u srednjem neolitskom dobu. Ta veza je vjerovatno išla dolinom Haliakmona, kako je to već pretpostavio J. Glišić.

Ostaje da se kaže još nešto o hronološkom mjestu naselja u Maloj trnskoj tumbi.

Sami istraživači Male tumbe su njenu kulturu stavili u srednje neolitsko doba i vezali je za kulturu Cakrana i Danila[122]. U isto vrijeme oni u hronološkoj tabeli I fazu Male trnske tumbe stavljaju paralelno sa Sesklom, a II fazu sa Tsangli-Elateia-horizontom u Grčkoj, sa Cakranom u Albaniji i Starčevom IIb u istočnoj Makedoniji i Srbiji[123]. Ovo su samo njihove usputne napomene u obradi Veluške tumbe i treba sačekati sistematska iskopavanja da bi se potvrdilo odvajanje dviju faza u Maloj trnskoj tumbi.

M. Korkuti — Zh. Andrea su naselje u Cakranu stavili, u hronološkom pogledu, na prelaz iz starijeg u srednje neolitsko doba[124]. U Maloj trnskoj tumbi je nađeno nešto fragmenata barbotinske keramike, pa bi to opravdavalo isti hronološki tretman. Nesigurnost u tome izaziva nekoliko činjenica. Prije svega, na Maloj trnskoj tumbi su izvedena samo zaštitna iskopavanja, ne znamo odnos između ovog i, eventualno, jednog starijeg kulturnog horizonta na ovom lokalitetu, ne znamo sigurno da li sporadični nalazi barbotinske keramike ne pripadaju jednom starijem horizontu. U neposrednoj blizini Male nalazi se u Trnu i Velika tumba koja će pripadati starijem neolitskom dobu. Nije li barbotinska keramika na Maloj samo naplavina sa Velike trnske tumbe? Sve to treba sigurno utvrditi. Zapaženo je, nadalje, da se ponekad na keramici Male trnske tumbe prevlače crvenom bojom, koja se otire, površine između udubljenih i urezanih ukrasa. Takav ornamentalni manir je svojstven keramici danilske kulturne grupe, a — isto tako — i spiralno-trakastoj keramici butmirske grupe. Pa i sam način izvođenja udubljenih spiralnih ukrasa na keramici Male tumbe približava se tehnici izvođenja u starijoj butmirskoj kulturi i sve to upućuje na jedno razvijeno ili kasno srednje neolitsko doba.

---

[121] S. S. Weinberg, 1962, 190—195, Pl. 63—65.
[122] D. Simoska-V. Sanev, 1975, 82.
[123] Ibid, 78.
[124] M. Korkuti-Zh. Andrea, 1972, 29.

Uzimajući u obzir ove dileme, biće najprihvatljivije da kulturu Male trnske tumbe stavimo u srednje neolitsko doba, a samo sistematska istraživanja na licu mjesta će pružiti preciznije stratigrafske i druge podatke za bliže hronološko opredjeljivanje ove, izuzetno važne, kulturne grupe u južnoj Pelagoniji.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Sistematski pregled nalaza u pojedinim, ovdje tretiranim, oblastima opravdao je u potpunosti izdvajanje tih oblasti u jednu posebnu neolitsku zonu, koju smo nazvali prelaznom zonom Jugoslavije. Nije tu riječ o jedinstvenoj teritoriji, jer se u datim geografskim uslovima nije mogla ni formirati takva neprekinuta teritorija, nego je riječ o oblastima u kojima se odigrao isti ili sličan proces društvenih i kulturnih kretanja u neolitskom dobu. Naša prelazna zona je smještena između jadranskog neolitskog kompleksa (sa cardium/impresso, danilskom i hvarsko-lisičićkom fazom) i srednjobalkanskog neolitskog kompleksa (sa starčevačkom i vinčanskom fazom). Prirodno je da je u širenju nosilaca ova dva kompleksa prema unutrašnjosti Balkana, odnosno prema zapadu, moralo doći do dodira i taj dodir se odigravao baš u, ovdje izdvojenoj, prelaznoj zoni. Ovo u principu. Gledajući u pojedinostima, izlazi na vidjelo da posljedice širenja sa jedne ili sa druge strane nisu u svim oblastima prelazne zone jednake. O tome ćemo nešto reći u ovim zaključnim napomenama.

1. Dosta je evidentno da su elementi jadranskih kulturnih grupa dolazili u prelaznu zonu u svom, relativno, izvornom obliku. To se naročito odnosi na danilsku i hvarsko-lisičićku kulturnu grupu, u čemu se ogleda izvjesna konzervativnost i žilavost nosilaca tih grupa. Sa srednjobalkanskim kulturnim elementima je nešto drugačija situacija. Elementi starčevačke grupe prodiru gotovo čitavim spektrom u centralnu Bosnu, ali izvorne elemente vinčanske kulturne grupe gotovo i ne nalazimo u neolitskim kulturama prelazne zone. Srećemo se obično sa crnopoliranom i sivopoliranom keramičkom robom posebnog tipa, koja, uz to, varira od oblasti do oblasti. Tako je velika vinčanska kulturna grupa bila samo prenosnik jednog, vrlo raširenog, osnovnog stila i tehničkog procesa, a bogatstvo oblika i ukrasa na keramici, kao i specijalna plastična umjetnost, ostali su da karakterišu vinčansku kulturu u njenim srednjobalkanskim oblastima i njenim varijantama. Prema tome, nosioci crnoglačane keramike su u krajeve prelazne zone donosili samo osnovu jednog srednjo-

balkanskog keramičkog stila, izgubivši uz put druge važne elemente te keramičke produkcije. Ili su, na periferiji ovog kompleksa, neke domaće grupe preuzele navedenu stilsku osnovu i razvile je dalje u svojoj osiromašenoj i jednostavnijoj interpretaciji.

2. Prema svim pokazateljima, trebalo bi u nekim miješanim naseljima prelazne zone računati sa jednom primarnijom i drugom nešto sekundarnijom kulturnom i »etničkom« komponentom. U starijem neolitu Obra I starčevačka komponenta je odigrala ulogu baze, a donekle skučeni repertoar jadranske komponente ukazuje na sekundarnu ulogu nosilaca ove komponente u sklopu toga naselja. U naseljima Reštane i Ustie na Drim ulogu baze su odigrali nosioci jadranske komponente i ona se onda spojila sa srednjobalkanskom komponentom sa Istoka.

3. Što se tiče kakanjske i butmirske kulturne grupe, u njihovom formiranju najvažniju ulogu odigrala je autohtona baza, na koju su se onda naslonili sekundarni kulturni i »etnički« elementi. Koliko se može vidjeti na osnovu ograničenih podataka, jedino u Maloj trnskoj tumbi nije došlo do miješanja dviju komponenti, jer su se nosioci jadranskog stila sa Zapada u Pelagoniji smjestili među nosioce drugih stilova.

4. Sasvim je očito da stilska raznovrsnost, odnosno stilska kompletnost, opada od sjevernog prema južnom dijelu prelazne zone. U centralnoj Bosni su bogatstvo i raznovrsnost nalaza najveći, u južnoj Metohiji i na Ohridskom jezeru se to znatno smanjuje. Tamo su elementi pojednostavljeni i svedeni na manji broj njihovih varijanti. Relativna blizina srednje Dalmacije (gdje je izvorno područje cardium/impresso i danilske kulturne grupe) i jednog dijela Podunavlja (gdje je centralno područje starčevačke i vinčanske grupe) najvjerovatnije je uslovila izvjesnu stilsku punoću u centralnoj Bosni. Udaljenost i, što je naročito važno, vrlo otežana povezanost južne Metohije i Ohrida sa Jadranom uslovila je osiromašenje jadranskih elemenata u ovim oblastima. A u tim elementima se ogleda bazična kultura.

5. Mala trnska tumba je smještena na krajnjem jugu prelazne zone i ona, zapravo, već izmiče normama te zone. Možda bi se moglo reći da ovaj lokalitet predstavlja, u neku ruku, kulturnu vezu između južnog Jadrana i Tesalije, odnosno srednje Grčke, preko balkanskog kopna, jer leži na sredokraći između Cakrana i Elateie.

Ostaje da se istraživačkim poduhvatima u idućim decenijama dogradi naš pregled karakteristika prelazne zone, što bi bilo osobito važno za južne oblasti ove zone. Do tada se moramo zadovoljiti sa ovom, nešto ograničenom, rekonstrukcijom[125].

[125] Izvjesni keramički elementi danilskog stila su se pojavili i u neolitskom naselju u Grivcu, koje se nalazi kod Kragujevca u Srbiji (B. Gavela, 1958, 256, sl. 41). Trebaće u idućem periodu ispitati da li se radi o jednoj ozbiljnoj kulturnoj komponenti Danila i kojim putem je ona doprla do centralnog balkanskog područja.

SINHRONISTIČKA TABELA PRELAZNE ZONE

	ITALIJA	DALMACIJA	CENTRALNA BOSNA	PELAGONIJA	SRBIJA
ENEOLIT	ENEOLITICO	LJUBLJANA NAKOVANJ	VUČEDOL KOSTOLAC		BUBANJ–HUM
MLAĐI NEOLIT	DIANA BELLAVISTA	HVAR II/III	BUTMIR III	USTJE NA DRIM	VINČA D1
	DIANA I SERRA D'ALTO	HVAR I/II	BUTMIR II		VINČA C
	CAPRI II (RIPOLI) SCALORIA	HVAR I DANILO IV	BUTMIR I		VINČA B2
SREDNJI NEOLIT	CAPRI I SCALORIA	DANILO III	KAKANJ III	TRNSKA TUMBA REŠTANI	VINČA B1
	CAPRI (ADRIATICO) II	DANILO II	KAKANJ II		VINČA A2
	ADRIATICO II/III STENTINELLO II LA QUERCIA	DANILO I	KAKANJ I PROTOKAKANJ		VINČA A1 STARČEVO III
STARIJI NEOLIT	ADRIATICO I CARDIUM–IMPRESSO II	CARDIUM–IMPRESSO III/II	STARČEVO–IMPRESSO II	VELUŠINA PORODIN	STARČEVO IIb
			STARČEVO–IMPRESSO I		DONJA BRANJEVINA Ib

Šime Batović, Zadar

JADRANSKA ZONA

UVOD

Čitava istočna obala Jadrana u mlađe kameno doba činila je zaseban, izdvojen i zatvoren kulturni krug, jer se na cijelom tom prostoru nalaze uglavnom ista svojstva kulture, znatno različita od okolnih područja. To su prvenstveno uvjetovali isti zemljopisni činitelji: krški sastav i oblik tla, sredozemna klima i povezanost s Jadranskim morem, koji su omogućavali određene oblike gospodarstva, osobit način života i razvoj kulture. Izvjestan udio imali su svakako nasljeđe, okolna kulturna strujanja, veze, prometnice i »etnički« sastav. Zato se na cijelom prostoru, od Soče i Vipave ili Krasa na sjeverozapadu pa do prvog lanca planina u unutrašnjost, obuhvaćajući Primorsko, Istru, Hrvatsko primorje, Dalmaciju, Hercegovinu, Crnogorsko primorje do približno polovine Albanije, u neolitiku odvijao u osnovi jednak kulturni razvoj.

Mlađe kameno doba na Jadranu nije još dovoljno istraženo. Ipak je danas, naročito zahvaljujući nizu istraživanja nakon prošlog rata, istražen veći broj nalazišta razmještenih uglavnom po cijelom primorju pa je moguće dobiti okvirnu sliku razvoja neolitika na tom prostoru. Poznat je osnovni vremenski razvoj, a donekle i prostorna raširenost i podjela ovog razdoblja, što je čvrsta osnova za dobivanje takve slike.

Zbog nepotpune istraženosti, zasad nije sasvim sigurna uzdužna granica ovog kruga do unutrašnjosti, ali se po svemu može zaključiti da se ona podudara s uzdužnim lancem planina koji odvaja i zatvara primorski pojas od pozadine Balkana, što je granica dvaju različitih klimatskih i zemljopisnih područja. Ona je tekla tokom rijeka Soče, Vipave i Reke, ili uzduž planina Krasa i Ćićarije, zatim Gorskog kotara, Velebita, Dinare, a dalje granicom Hercegovine i Bosne, s razvodnicom na Ivan-planini,

odnosno vijencem planina Vitorog, Raduša, Ivan, Bjelašnica, Zelengora, Durmitor, Sinjajevina, Prokletije i dalje unutrašnjom albanskom granicom. Vjerojatno je s ovim krugom bila vezana i Lika, pa bi granica na tom dijelu išla Kapelom i Plješivicom, ali su podaci za njeno kulturno opredjeljenje još oskudni. Zato je ovo primorje oduvijek bilo kulturno najuže vezano s Jadranskim i Sredozemnim morem, a nije potpuno bilo izjednačeno s pozadinom Balkana.

Različiti elementi iste kulture u pojedinim fazama razvitka bili su rašireni i dalje u unutrašnjost, naročito dolinom Neretve, Pive, Drine, Ibra, Bojane i Drima, pa i Kupe, od sjeverne Italije, Slovenije[1], sjeverne Hrvatske, Bosne, do Kosova, Makedonije i Grčke, ali to nije bilo matično područje jadranskih kultura, već su se one širile i utjecale na razvoj tih područja i miješale se s drugim elementima iz unutrašnjosti.

Na čitavom tom prostoru dosad je sigurno ustanovljeno oko 50 neolitičkih naselja i uz to je poznato još oko 170 nedovoljno definiranih lokaliteta, što predstavlja veliku gustoću u neolitičko doba, premda ih je bilo svakako mnogo više, ali nisu još otkrivena.

Primorje je pretežno građeno od krednih vapnenaca koji tvore antiklinale usporedno s jadranskom obalom, a između njih se u sinklinalama nalaze naslage eocenskog fliša.

Širina ovog primorja je različita. Najšire je na jugoistočnom dijelu, uzduž Neretve preko Hercegovine i Crne Gore, gdje iznosi oko 70—80 km. Najuže je ispod Velebita, samo nekoliko kilometara, jer se on ruši strmo u more bez ravne obalne zone. Na južnom dijelu ravni je prostor uzak i predstavlja samo padinu planina. Najšira ravna zona je u Istri i sjevernoj Dalmaciji, a prema jugoistoku se stvaraju terase i usporedni gorski grebeni između kojih su nastala brojna polja (zagora). U primorju je mnogo jači utjecaj Sredozemnoga i Jadranskoga mora. Zagorski pojas predstavlja prelazno područje između Primorja i zaleđa u svim pojavama života, klime i kulture. Velebit dijeli Liku od mora i obale pa ona zato ima kontinentalnu klimu.

Ponešto se razlikuju međusobno i uži predjeli, a to je imalo odraza i na razvoj kulture. Na krajnjem sjeverozapadu izdvaja se veliki istarski poluotok, odijeljen od zaleđa planinama, Krasom, Ćićarijom i Učkom. Zasebnu cjelinu predstavlja uski obalni pojas Hrvatskog primorja s Kvarnerskim otocima. Sjeverna Dalmacija, u obliku velikog poluotoka produženog u more, uglavnom je zatvorena cjelina i najšire ravno i plodno područje, omeđeno rijekama Zrmanjom i Krkom. Posebno svojstvo ima, donekle, prostor između Krke i Neretve, uključujući srednju Dalmaciju i sjeverozapadnu Hercegovinu. Plodne doline i polja koja se pružaju od

[1] Š. Batović, 1975, str. 62. i d.

Neretve na jug čine poseban prostor jugoistočne Hercegovine. Inače, Hercegovina ima kao cjelina, donekle, posebna svojstva,ali je Neretva dijeli na dvije, ponešto različite, polovine. Dosta je izdvojen i zapadni dio Crne Gore. U tom smislu na Jadranu ima šest užih cjelina. Sama obala je dosta povezana, naročito morem. Presijecaju je samo planina Učka na istočnom rubu Istre, pa veće rijeke Zrmanja, Krka, Cetina, Neretva i Bojana, odnosno Drim, koji donekle omeđuju uža područja. Otoci čine tri skupine: srednjodalmatinsko, zadarsko i kvarnersko otočje. Lika predstavlja zasebno zatvoreno područje, zapravo uglavnom dugu kotlinu s poljima visine 500 do 700 m, okruženu planinama Velebitom, Plješivicom i Kapelom.

Tako zemljopisno izdvojeni uži predjeli na ovom području imali su izvjesnog odraza i na kulturna kretanja, razvoj i svojstva kulture i uvjetovali više ili manje mjesne razlike i osobitosti u kulturi, gospodarstvu i načinu života u neolitiku.

Primorje je izgrađeno od krednih, eocenskih i flišnih naslaga, a na ušćima pojedinih rijeka, naročito Neretve, ima diluvijalnih i aluvijalnih nanosa. Građeno je pretežno od taložnog, uglavnom vapnenastog, kamenja mezozojskih (trijas, jura i kreda), a manje od tercijarnih (oecen) naslaga koje se sastoje većinom od raznih vrsti vapnenaca, lapora i dolomita. To je uzrok da se ovdje razvio najljući krš. Najveći je dio izgrađen od krednih vapnenaca.

Klima je određena utjecajem mora i blizinom i položajem dinarskih planina. Primorje ima sredozemnu klimu. Dinarski planinski lanac pruža se usporedo s obalom i zaustavlja sredozemnu klimu. Ona prodire dublje u kopno samo dolinom Neretve, gdje je zaustavlja Ivan-planina, Raduša, Bjelašnica i dr. nad izvorom Neretve, pa cijela Hercegovina ima uglavnom istu klimu, kao i doline Bojane i Morače do Sinjajevine i drugih planina u zapadnoj Crnoj Gori. Zato ta područja imaju i u neolitiku istu kulturu kao i primorje, jer su imala ista zemljopisna svojstva, naročito Hercegovina, koju je Neretva odlično povezivala s Dalmacijom i u to vrijeme bila glavna prometnica s mora u unutrašnjost.

Zemljoradnja ima slabe uvjete zbog sastava zemljišta, dugih suša, poplava i krških svojstava, odnosno zbog nedostatka obradivog zemljišta, što je glavna značajka ovog prostora. Zemlja je krševita, plitka crljenica ili gnjilovača podložna suši. Najbolje uvjete za zemljoradnju ima sjeverna Dalmacija, pa je zato ona bila i najgušće naseljena u neolitsko doba. Mnogo bolje uvjete imalo je stočarstvo, što se očituje u obilju kostiju u neolitskim naseljima. Pošumljenost ovog područja bez sumnje je bila u neolitiku mnogo veća nego danas, jer je obilovalo s divljači, što dokazuje obilje životinjskih kostiju u naseljima, naročito u primorskoj, a posebno u zagorskoj zoni, gdje je lov kroz cijeli neolitik ostao glavni izvor prehrane.

Promet i veze s pozadinom otežavaju planine koje se protežu usporedo s obalom. Prometne teškoće povećava usporedna izmjena planina, udubljenih krških polja, dolina i grebena.

Povrh prometnih teškoća s pozadinom, razmjena dobara i kulturni utjecaji širili su se već u neolitiku s primorja u unutrašnjost, kao i obratno, uzduž nekoliko osnovnih poprečnih pravaca, dolinom rijeka i poprečnih lomova planinskih lanaca, što su do danas ostale glavne prirodne prometnice.

Ipak se najznačajniji promet odvijao morem. Veoma razvedena, otocima, lukama, zaljevima i tjesnacima zaštićena i za plovidbu pogodna istočna jadranska obala omogućavala je uvijek kroz prošlost veoma živ i lak promet. To je svakako uvjetovalo brzo širenje kulture i imalo glavnu ulogu u oblikovanju jedinstvenih kulturnih svojstava na cijelom primorju. Osim toga, uzduž istočne jadranske obale širili su se morem utjecaji prema jugu u Albaniju i Grčku, i obratno[2].

Pored toga, vrlo su uske bile veze preko Jadrana s Italijom, naročito s južnom, u srednjem neolitiku i sa srednjom, a u mlađem su se veze proširile i na sjever Italije. Najintenzivnije su veze bile s Apulijom, tj. s jugoistočnim dijelom južne Italije, ali su se, čini se, izravno produžavale sve do Lipara, vjerojatno oko južne Italije, u prvom redu radi nabave opsidijana koji se odatle uvozio na našu obalu od srednjeg neolitika, ali i s drugim proizvodima, jer se na Liparima nalaze vrlo uske i brojne sličnosti kulture kao na istočnoj jadranskoj obali[3].

Najbolji, najkraći i najintezivniji promet preko Jadrana odvijao se nizom otoka kao što su: Mljet, Korčula, Lastovo, Sušac, Palagruža, Pianosa, Tremiti s poluotokom Garganom i Apulijom, koji poput mosta spaja istočnu i zapadnu obalu Jadrana, što je i najprirodniji put koji povezuje obje obale i razdvaja Jadran na dva dijela. Na tom pravcu se nalaze i najbliže i najčešće sličnosti kulture na obje strane, što je sasvim razumljivo s obzirom na tu vezu.

Vjerojatno je postojala i druga prometnica, iako manje izrazita, između obje obale Jadrana preko Otrantskih vrata, odnosno najužeg dijela širine samo 73 km, koja razdvajaju Jadransko od Jonskog mora[4].

Dosadašnja istraživanja neolitičkih naselja na istočnom Jadranskom primorju mogu se podijeliti na tri razdoblja: prvo, prije prvog svjetskog rata, drugo, između dva svjetska rata i treće traje od oslobođenja do danas[5].

Istraživanje mlađeg kamenog doba na Jadranu vodile su razne ustanove i pojedinci, pretežno Arheološki muzej Istre u Puli, Arheološki muzej

[2] Š. Batović, 1969, str. 5. i d.
[3] Š. Batović, 1962; 1963; 1966, str. 125—139; 1975b.
[4] Š. Batović, 1966, str. 11—13.
[5] Pregled istraživanja u Dalmaciji usp. u: Š. Batović, 1963a; 1966, str. 14—24.

u Zadru i Splitu, Narodni (sada Arheološki) muzej te Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Filozofski fakultet u Zagrebu, Zemaljski muzej u Sarajevu, pa pojedine ustanove u Trstu, a u novije vrijeme i pojedine druge ustanove, kao npr. Dubrovački muzej, Muzej grada Šibenika, Zavod za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, Zavod za zaštitu spomenika u Cetinju, Filozofski fakultet u Beogradu.

Prve vijesti o istraživanju pećina, a i neolitika uopće, donosi A. Fortis 1774. god., ali su prva iskapanja poznata od druge polovine 19. st. (1875).

U prvoj fazi izvedeno je više manjih pokusnih istraživanja, isključivo u pećinama, ali su sva ona uglavnom nestručno izvedena, slabo dokumentirana i neobrađena, pa značajniji rezultati nisu postignuti. Sakupljena je samo veća količina pretežno kamenih predmeta.

U ovoj fazi interesantnija su jedino istraživanja u *Grapčevoj špilji* na Hvaru, izvedena 1887. godine, u kojoj je ustanovljeno 11 različitih naslaga ukupne debljine oko 3,5 m s raznim kulturnim ostacima, pa i obojena keramika, ali rezultati nisu kulturno ni vremenski određeni ni sustavno objelodanjeni[6].

Iskapanja u pećini *Tradanj* kod Zatona Šibenskoga, izvedena 1888. i 1890. godine, pružila su neku stratigrafiju i naslage debljine dva do tri metra, ali su rezultati slabo objelodanjeni i ostali nepoznati, osim nekoliko ulomaka iz mlađeg neolitika i eneolitika u Arheološkom muzeju u Splitu[7].

Nešto kasnije, od 1910. do 1919. povremeno je istraživao A. Gnirs prvo naselje na otvorenom prostoru na položaju *Javorika* (ranije Soline) na otoku Veliki Brijun u Istri, gdje je sakupljeno obilje materijala, stratigrafija, ostaci kuća i dr., s elementima od mlađeg naolitika do početka brončanog doba, što je i prvo točnije kulturno opredijeljeno naselje, ali rezultati nisu nikada cjelovitije objelodanjeni, već oskudno[8], pa su i problemi ostali nepoznati.

Druga faza istraživanja obilježena je također samo s nekoliko manjih pokusnih iskapanja, ali uglavnom ni ona nisu pružila mogućnost za šira razmatranja i upoznavanja neolitika na ovom području, jer su isto tako slabo vođena, loše dokumentirana i ostala neobrađena. Vrijedna su pažnje samo neka od njih.

Na gradini *Vrčin* kod Vodnjana u Istri od 1925. do 1929. godine izvedena su šira istraživanja brončanodobnih ostataka[9] i tom prigodom otkrivene pojedinačne posude starijeg i mlađeg neolitika, ili eneolitika, ali su ti nalazi ostali neobjelodanjeni i bez podataka o nalazu.

---

[6] R. Gasperini, 1888, suppl., str. 1; S. Rutar, 1888, str. 13.
[7] F. Scarpa, 1888; 1890.
[8] A. Gnirs, 1925, str. 9–27.
[9] D. Cannarella, 1968, str. 172. i d.

U pećini *Oporovina* iznad Medveje na Učki pokusnim iskapanjem 1929. god. ustanovljena je stratigrafija i, uz ostalo, ostaci starijeg neolitika, ali rezultati nisu nikada šire obrađeni.[10]

Najznačajnija su u drugoj fazi sustavna istraživanja *Grapčeve špilje* na Hvaru, koja je započeo G. Novak 1912. i povremeno vodio između dva rata i u njoj otkrio prvu poznatu neolitsku fazu na istočnom Jadranu, po otoku Hvaru nazvana hvarska faza ili kulturna skupina koja zahvaća mladi neolitik, a koja je tada samo okvirno osvijetljena. Dugo vremena je to bilo jedino poznato i najšire istraženo nalazište, pa je po svojoj slikanoj keramici postalo pojam neolitičke kulture na našoj obali[11].

Pokusnim iskapanjem u pećini *Rača* na Lastovu u toku prošlog rata ustanovljeni su također ostaci hvarske kulture.[12]

Nakon II svjetskog rata u Jugoslaviji stvoreni su mnogo povoljniji uvjeti za istraživanje najstarije prošlosti. U tom trećem razdoblju, koje traje do danas, došlo je do mnogo širih sustavnih istraživanja. U ovom razdoblju izvedena su najšira i najvažnija istraživanja uopće. Po njima se i može ustanoviti da je naše primorje predstavljalo posebno kulturno područje u neolitiku na tlu Jugoslavije i da se tada dijelilo na tri razvojne faze. Na taj način svi važniji zaključci temelje se na istraživanju ovog trećeg razdoblja.

Idući kronološkim redom, u trećem razdoblju su izvedena slijedeća straživanja:

— G. Novak je nakon rata nastavio i 1952. godine završio istraživanja *Grapčeve špilje* pa je time dobro osvijetljena hvarska kulturna skupina ili mladi neolitik, jer je to jedno od najšire istraženih, najbogatijih i najznačajnijih nalazišta te kulture, iako su pojedini problemi ostali nepoznati. To je ujedno jedno od rijetkih istraženih nalazišta kojih su rezultati obrađeni i objelodanjeni. Nalazi se na nadmorskoj visini 224,76 m. Istražena je ukupna površina oko 570 m^2 (dužina špilje 31,5, širina 32,75 m) i ustanovljene kulturne naslage ukupne debljine 3,5 m, koje sadrže ostatke od mlađeg neolitika do početka željeznog doba. Samom neolitiku pripada debljina naslaga od 15 do 80 cm. Neolitički sloj nalazi se na dubini od 1,55 do 3,5 m, odnosno površina se nalazi na dubini 1,55 do 2,80, a dno toga sloja ili živac na dubini 1,65 do 3,5 m.[13]

— God. 1947. i kasnije, G. Novak je izveo pokusna istraživanja pećine u uvali *Pokrivenik* na Hvaru, koja su započeli U. Girometta i Babić između dva rata, i u njoj otkrio naslage hvarske i eneolitičke kulture,

[10] M. Malez, 1974, str. 23—25.
[11] G. Novak, 1955.
[12] M. Gjivoje, 1951; A. M. Radmilli, 1956; 1963; 1969; 1970.
[13] G. Novak, 1955.

debljine 134 do 140 cm, s ostacima, vjerojatno predajama danilske kulture, ali ni ona nije do dna istražena. Nalazi se oko 20 m nad morem. Duga je 27, široka do 11 i visoka do 17,50 m.[14]

— Od 1951 do 1952. god. manja i pokusna istraživanja u *Velој špilji* na Korčuli izveo je najprije M. Gjivoje, pa G. Novak, a šira istraživanja nastavili su G. Novak i B. Čečuk 1974. i 1975. i u njoj otkrili naslage debljine oko 2 m, s naslagama od početka hvarske faze do ranog brončanog doba i s tragovima iz željeznog i rimskog doba. Dublji slojevi nisu istraženi. Nalazi se na oko 130 m nad morem. Duga je oko 50, široka do 29 i visoka do 17 m.[15]

— Od 1951 do 1952. god. G. Novak je ponovio pokusna istraživanja u *Jakasovoj špilji* na Korčuli, u kojoj je istraživanje započeto 1916, i u njoj ustanovio naslage hvarske kulture, ali nije poznata cijela stratigrafija. Nalazi se na oko 80 m nad morem. Duga je oko 70 m.[16]

— God. 1952. B. Bačić je ponovio sustavna istraživanja naselja na položaju *Javorika* na južnoj obali otoka Veliki Brijun u Istri, koja je ranije započeo A. Gnirs, i ustanovio bogate naslage od srednjeg neolitika do početka brončanog doba, što je jedini poznati primjer neprekidnog života iz neolitika u metalno doba na otvorenom na našem primorju, samo rezultati nisu obrađeni ni objelodanjeni, pa nije sasvim jasno jesu li tu zastupljeni izdvojeni slojevi srednjeg i mlađeg naolitika ili samo predaje iz tih faza.[16a]

— Od 1952. do 1954. god. A. Benac je izveo sustavno iskapanje prvog naselja hvarske kulture na otvorenom prostoru u *Lisičićima* uz srednji tok rijeke Neretve, na mjestu današnjeg akumulacionog jezera koje pokreće Hidrocentralu Jablanica, što je prvo i najznačajnije neolitičko nalazište u Hercegovini. Istraženo je okupno 810 m^2 površine, s tri građevinska sloja ukupne debljine od 0,80 do 1,20 m. Otkriveni su ostaci nastambi i drugi objekti, kao i obilna keramika koja predstvlja novu prostornu varijantu hvarske kulture, po kojoj je kasni neolit ovog prostora nazvan hvarsko-lisičićka kultura. Rezultati su sustavno obrađeni i objelodanjeni i time je uglavnom konačno određen kulturni i kronološki položaj ove kulture i faze, pa je dokazano da je ista kultura bila raširena i u Hercegovini.[17]

— U 1953. god. G. Novak je ponovio pokusna istraživanja koja je započeo A. M. Radmilli 1942. u *Rača špilji* na Lastovu, gdje su ustanovili naslage debljine 1,60 m od mlađeg neolitika hvarske kulture do rimskog razdoblja, ali dublje nije istraženo. Nalazi se na 135 m nad morem. Duga je 32, široka 15 i visoka do 10 m.[18]

---

[14] G. Novak, 1949, str. 150—157; V. Mirosavljević, 1950—51.
[15] M. Gjivoje, 1952, str. 262—264; isti, 1955; G. Novak, 1954, str. 49—50.
[16] M. Gjivoje, 1952, str. 259; G. Novak, 1954, str. 44—45.
[16a] Usp. bilj. 8; Š. Batović, 1975, str. 76.
[17] A. Benac, 1958.
[18] Sp. dj. u bilj. 12; G. Novak, 1955, str. 227—229.

— God. 1953. u pećini *Cingarela* kod Momjana u Istri B. Bačić je otkrio ostatke od kraja neolitika do srednjeg vijeka, ali su neolitski elementi vrlo oskudni i nisu nađeni u izdvojenom sloju. Sloj u cijelosti ima debljinu do 40 cm. Istražena je površina od 90 m^2.[19]

— U 1951. god. D. Rendić-Miočević je pokusnim iskapanjem u polju kod sela *Danilo* istočno od Šibenika otkrio dotada nepoznatu neolitičku kulturu koju je J. Korošec po selu nazvao danilska kulturna skupina, koja zahvaća srednji dio neolitika. 1953. i 1955. god. J. Korošec je tu izveo sustavna istraživanja i otkrio ostatke bogatog naselja sa zemunicama, velike količine keramike i drugih objekata. Istraženo je ukupno 2400 m^2. U istom naselju otkriveni su tragovi starijeg, kao i oskudni ostaci mlađeg neolitika. Rezultati su cjelovito obrađeni i objelodanjeni. Time je otkriveno i osvijetljeno prvo naselje srednjeg neolita.[20]

— God. 1953. I. Marović je izveo pokusna istraživanja *Rudelića pećine* u Cetini i ustanovio ostatke mlađeg neolitika, ali dublje nije istražena.

— Od 1953. do 1975. god. G. Novak je sustavno istraživao *Markovu špilju* na Hvaru, što je započeo G. Bučić u 19. st., a nastavili su G. i A. Novak od 1912. do 1914, i u njoj ustanovio naslage od starijeg neolitika do kasnog rimskog doba u ukupnoj debljini oko 12 do 13 m, pa je to jedno od najinteresantnijih i najznačajnijih nalazišta, jer je u njoj ustanovljen čitav, i dosada najjasniji, razvoj hvarske kulture. Pećina se nalazi na nadmorskoj visini od 57,35 m. Duga je 31,20, široka 12 m. Nije do dna istražena. U njoj je zastupljen stariji i mladi neolitik. Naslage sa ostacima II stupnja starijeg neolitika nalaze se na dubini oko 13 do 7,80 m; od 7,80 do 6,12 m naslage su sterilne, a iznad toga, oko 6 m dubine, nalazi se tanak sloj s ostacima posljednjega stupnja starijeg neolitika; od 6 do 2,50 m nalaze se naslage hvarske faze. Rezulatate su prerežno objelodanili G. Novak i B. Čečuk.[20a]

— Od 1954. do 1956. g. A. Benac je izveo istraživanje neolitičkih i mezolitičkih slojeva u pripećku *Crvena stijena* iznad gornjeg toka rijeke Trebišnjice kod sela Petrovići na granici Crne Gore prema Hercegovini. Time su prvi put otkriveni ostaci starijeg neolitika s impresso-ukrasom keramike na istočnom Jadranskom primorju, odnosno impresso-kultura, pa je tako okvirno osvjetljeno cijelo neolitičko doba na ovom području i ustanovljena njegova osnovna podjela kroz tri faze. Osim toga, kako je u toj pećini naknadno otkriven čitav slijed ranijih kultura od starijeg paleolitika do neolitika u naslagama ukupne debljine od 20,30 m, što su najdeblje poznate naslage i najznačajnija stratigrafija u Jugoslaviji, prvi put se tu mogao pratiti postanak i razvoj neolitika iz ranijih kultura u Jugosla-

---

[19] B. Bačić, 1956.

[20] J. Korošec, 1958–59; 1964.

[20a] G. Novak, 1959; 1961; 1962; 1967; 1968; 1974; B. Čečuk, 1970; 1974; 1975.

viji uopće. Od neolitika je tu zastupljen stariji (u III sloju) i srednji neolitik danilske kulture (II sloj), dok I sloj sadrži ostatke kasnijih kultura do kasnog brončanog doba. Neolitičke naslage imaju debljinu do 1,40 m. Po svemu je to jedno od najznačajnijih nalazišta iz prapovjesti Jugoslavije. Rezultati istraživanja su cjelovito i sustavno objelodanjeni.[21]

— God. 1955. A. Benac je izveo sustavno istraživanje *Zelene pećine* iznad izvora rijeke Bune, jugoistočno od Mostara, i u njoj ustanovio kulturne naslage od tri sloja debljine 70 do 90 cm, s ostacima sve tri neolitičke faze zastupljene na Primorju, odnosno ostatke od starijeg neolitika do ranog brončanog doba. Time je posebno proširio poznavanje impresso kulture starijeg neolitika.[22]

— God. 1955. oranjem je otkriveno neolitičko naselje pod vedrim nebom na položaju Barica kod *Smilčića* istočno od Zadra s bogatim ostacima sve tri neolitičke faze: impresso, danilskom i hvarskom. Š. Batović je od 1956. do 1959. i 1962. god. tu izveo sustavna istraživanja i istražio ukupnu površinu od 1148 m^2, s debljinom naslaga do oko 3,50 m. To je prvo naselje na otvorenom u kojem je ustanovljen vodoravno i okomito jasno izdvojen stratigrafski odnos sve tri faze, odnosno naselja, pa se time mogao uočiti postupni razvoj, kao i odnosi pojedinih faza. To je jedno od najznačajnijih i najbogatijih naselja na Jadranskom primorju i u Jugoslaviji. Cjelovito su objelodanjeni rezultati starije faze, a ostalih samo djelomično.[23]

— God. 1955. južno od *Nina* slučajno je otkriveno jednoslojno naselje II stupnja starijeg neolitika, 1961. god. Š. Batović je izveo manje zaštitno istraživanje ostataka toga naselja (46 m^2), jer je pretežno uništeno gradnjom solane. Time se, uz starije naselje u Smilčiću, pokazalo da se stariji neolitik dijelio najmanje na dva razvojna stupnja. Rezultati su objelodanjeni.[24]

— Kroz više godina, počevši od 1955. god., V. Mirosavljević je izveo manja sustavna istraživanja u pećini *Jami na Sredi* na otoku Cresu i u njoj otkrio slijed kulture od mlađeg paleolitika do kraja neolitika, u naslagama ukupne debljine oko 5 m. Time se pokazalo da su iste neolitičke kulture kao u Dalmaciji i Hercegovini zastupljene i na Kvarnerskim otocima. Rezultati nisu cjelovito ni sustavno objelodanjeni.[25]

— Nakon 1955. god. V. Mirosavljević je izveo manja sustavna istraživanja i u pećini *Vela špilja* na otoku Lošinju, što ih je naknadno ponovio M. Malez, i time je ustanovljen slijed kultura od srednjeg paleo-

---

[21] A. Benac, 1957; 1958.
[22] A. Benac, 1957a, str. 61—92.
[23] Š. Batović, 1960; 1962; 1963; 1966; 1967; 1968; 1969; 1970; 1973; 1975; 1975a.
[24] Š. Batović, 1965.
[25] V. Mirosavljević 1959; 1960; 1962; 1971.

litika do željeznog doba, u naslagama debljine 4,32 m s istim sadržajem neolitičkih faza. Rezultati nisu cjelovito objelodanjeni.[26]

— Istovremeno je V. Mirosavljević izveo pokusna istraživanja u pećini *Vorganska peć* na otoku Krku, ali je zasad poznato da je ustanovio naslage s ostacima impresso-kulture starijeg neolitika, jer rezultati nisu cjelovito objelodanjeni.[27]

— God. 1958. I. Marović je izveo pokusno istraživanje *Gospodske* ili *Milaševe* pećine na izvoru rijeke Cetine i u njoj ispod željeznodobnih i srednjovjekovnih ustanovio naslage s ostacima hvarske kulture.[28]

— U 1963. god. J. Korošec je izveo pokusna istraživanja neolitičkog naselja na položaju Krivače u *Bribiru* i ustanovio bogate naslage s ostacima sve tri neolitičke faze, od kojih su naročito obilni ostaci danilske i hvarske, ali stratigrafija još nije jasna.[29] Naselje je smješteno na spoju dvaju potoka Bribirčice i Srčanca, na površini oko 200 x 150 m. Kulturne naslage imaju debljinu do tri metra.

— Od 1963. do 1968. god. S. Petrak je izvela pokusna istraživanja pećine *Gudnja* kod Stona na poluotoku Pelješcu i otkrila bogate naslage s ostacima kulture od starijeg neolitika do srednjeg vijeka. Posebno je važno da je u toj pećini izdvojena prijelazna faza iz starijeg u srednji neolitik i ustanovljeni razvojni stupnjevi hvarske faze koji su još slabo poznati, jer rezultati nisu još obrađeni. Pećina nije istražena do dna. Duga je preko 20 m.[30]

— U 1968. god. R. Drechsler-Bižić izvela je pokusno istraživanje pećine *Golubinjače* kod Kosinja u Lici i u njoj ustanovila dvije posude tipične hvarske kulture, dok većina nalaza potječe iz željeznog doba pa do srednjeg vijeka. Kulturne naslage u cjelini su debljine 40 cm. Istražena je površina od 40,75 m^2.[31] Nije izdvojen neolitički sloj pa je vjerojatno da pećina nije bila stalno naseljena, ali je vrlo značajno da su to prvi opredijeljeni neolitički nalazi u Lici koji pripadaju hvarskoj kulturi. Moguće je da je to područje bilo vezano uz Primorje. Pećina se nalazi na nadmorskoj visini od 558 m. Duga je 14 i široka 13 m.

— Pokusnim istraživanjem na poluotoku *Ižula* kod Medulina u Istri, 1969. god. B. Bačić je otkrio jednoslojno naselje iz II stupnja starijeg neolitika. Poluotočić ima promjer oko 200 i visinu 6 do 8 m nad morem. Kulturni sloj ima debljinu oko 20 cm.[32]

— Od 1970. do 1974. god. G. Novak i B. Čečuk izveli su pokusna

---

[26] V. Mirosavljević, 1968.
[27] V. Mirosavljević, 1962.
[28] I. Marović 1976, str. 67.
[29] J. Korošec 1966; 1968; P. Korošec, 1973; J. — P. Korošec 1974.
[30] Š. Batović 1966, str. 96—98; N. Petrić 1976, str. 297. i d.
[31] R. Drechsler-Bižić, 1970, str. 111—113.
[32] B. Bačić, 1969.

istraživanja *Vele špilje* na Hvaru i ustanovili kulturne ostatke od hvarske faze do srednjeg vijeka, u ukupnoj debljini do 2,40 m. Pećina nije do dna istražena. Duga je 14,07, široka do 3 i visoka do 3,70 m.[33]

— Od 1972. do 1974. god. na ušću rijeke Vrbnice u Pivu kod Pližina, D. Srejović, B. Gavela i Č. Marković istraživali su pećinu *Odmutnjača* i u njoj ustanovili kulturne naslage debljine 3,80 do 4,20 m s ostacima od mezolitika do ranog brončanog doba. Pećina je duga 14 i široka 20 m. Istraženo je 65 m^2. Nalazi se na 558 metara nad morem.[34]

— God. 1973. i 1974. Z. Brusić je izveo pokusno istraživanje jednoslojnog naselja II stupnja starijeg neolitika na položaju *Vrbica u Krkoviću* kod Bribira i ustanovio kulturni sloj debljine oko 20 do 45 cm,[35] sa zemunicama dubine od 60 do 80 cm i promjera 160 do 180 cm što su novi elementi iz te faze.

— Od 1973. do 1975. god. V. Atanacković-Salčić i B. Čović izvodili su zaštitno istraživanje naselja starijeg i srednjeg neolitika iznad kojeg se nalaze ostaci brončanog i rimskog doba, na desnoj obali rijeke Bregave u *Stocu*. Neolitički ostaci nalaze se na dubini od 2,86 do 3,25 m.[36]

— God. 1974. D. Srejović i dr. istraživali su pećinu *Spila* na brdu Sv. Ilije iznad Perasta u Boki kotorskoj, na oko 300 m nad morem i ustanovili kulturne naslage od starijeg neolitika do eneolitika ukupne debljine oko 1,80 m. Pećina je duga 25 m.[37]

— U pećini *Škarin samograd* kod sela Mirlovića, sjeveroistočno od Šibenika, manja istraživanja izveo je I. Marović i u njoj ustanovio naslage ukupne debljine oko 7 m koje sadrže ostatke od starijeg neolitika do rimskog doba, i, što je posebno važno, sadrže ostatke prijelaznog stupnja iz starijeg u srednji neolitik koji je dosad vrlo slabo poznat.[38]

— God. 1976. N. Petrić i dr. izveli su pokusno istraživanje pećine *Spila* kod Nakovane na poluotoku Pelješcu i ustanovili kulturne naslage od hvarske faze do željeznog doba. Nije do dna istražena. Pećina je duga 15 m.[38a]

— God. 1976. N. Petrić izveo je pokusno istraživanje u pećini *Smokvina* na Hvaru i u njoj ustanovio keramiku hvarske kulture.[38b]

— Osim toga, slučajno je otkriveno više nalazišta rekognosciranjem, kao što su: ostaci naselja danilske kulture u *Piramatovcima* kod Bribira (J. Korošec), ostaci naselja starijeg i srednjeg neolitika na položaju Jase-

[33] B. Čečuk, 1970a, str. 23.
[34] D. Srejović i dr. 1974a; Č. Marković, 1974.
[35] Z. Brusić, 1974.
[36] V. Atanacković-Salčić, 1973.
[37] D. Srejović i dr., 1974.
[38] Š. Batović 1966, str. 86–88.
[38a] N. Petrić 1976, str. 304; isti, 1975, str. 65—66.
[38b] N. Petrić, 1976a, str. 217.

novo u *Vrsima* (Š. Batović), ostaci naselja danilske i hvarske faze u *Privlaci* (Z. Brusić), ostaci starijeg neolitika u Pećini u Ždrilu kod *Jesenica*, zatim obradom zemlje, kao što je jedno naselje u *Tinju* i jedno s bogatim ostacima danilske i hvarske kulture, naročito posljednjeg stupnja, u *Islamu Grčkom* (K. Tomić), ili raznim drugim radovima, kao što su: naselje starijeg neolitika na položaju *Verudica* kod Pule (B. Bačić), naselje danilske kulture u *Mratovu,* naselje od starijeg do mlađeg neolitika u *Benkovcu* i naselje srednjeg i mlađeg neolitika u *Lisičiću* (M. Savić).

Na istočnom Jadranu dosad je, kao što je rečeno, ukupno poznato oko 220 nalazišta s ostacima iz neolitika. Pretežno su oni poznati po slučajnim i pojedinačnim nalazima, najčešće kamenih predmeta, a nisu istraženi, pa se o njima malo zna. Više ili manje je ukupno istraženo 50 nalazišta, ali većinom u manjoj mjeri, a rezultati pretežno nisu potpunije poznati. Kulturno se mogu opredijeliti oko 45 nalazišta, a potpunije 30 nalazišta.

S obzirom na slijed razvoja na ovom području, razlikuju se tri uobičajene neolitičke faze: starija, srednja i mlađa.

U stariji neolitik zasad se može svrstati 35 naselja, od kojih 21 u pećinama i 14 na otvorenom prostoru. U kulturnom pogledu sva ta naselja pripadaju impresso-kulturi ili kulturi sa žigosanim ukrasom keramike (karta 7).

U srednji neolitik može se svrstati 37 naselja, od kojih 24 u pećinama i 13 na otvorenom. Pošto je najprije otkriveno naselje u Danilu, a sva ta naselja pripadaju istoj kulturi, čitava je skupina nazvana danilska kulturna skupina (karta 8).

U mlađi neolitik mogu se svrstati 49 naselja, od kojih su 37 u pećinama i 12 na otvorenom. Sva ta naselja sadrže ista svojstva kulture, koja je po otoku Hvaru, na kojem je otkriveno prvo naselje u Grapčevoj špilji, nazvana hvarska kulturna skupina, a kasnije se upotrebljava i termin hvarsko-lisičićka kulturna skupina (karta 9).

Većina naselja trajala je kroz sve tri faze, a neka samo u toku jedne faze ili pojedinih stupnjeva.

Svaka od triju glavnih razvojnih faza dijelila se na uža vremenska razdoblja, od kojih se u toku svake faze ocrtavaju po tri stupnja.

Pojedini pisci (J. Korošec i dr.) pretpostavili su postojanje jedne neolitičke faze koja prethodi izradi zemljanog posuda, odnosno pretkeramičkog ili beskeramičkog neolitika, ili prijelazne faze iz mezolitika u neolitik,[39] što se ne može dokazati, jer u predneolitičkim naslagama bez keramike na ovom području nema tragova proizvodnog gospodarstva,

[39] J. Korošec, 1960, str. 28; isti, 1962c, str. 146—147. Usp. V. Milojčić, 1960a; isti, 1973, str. 248. i d.; D. Berciu 1960; isti, 1966, str. 45—46; F. Leben, 1976, str. 23.

već su to isključivo ostaci lovačko-sakupljačkog načina života srednjeg kamenog doba.

Neolitička naselja na ovom području smještena su u pećinama ili na niskom i plodnom otvorenom prostoru uz izvore vode. U pećinama se često nalaze ostaci prethodnog i naknadnog življenja, a na otvorenom nema takva kontinuiteta, već se nalaze samo ostaci iz jedne do sve tri neolitičke faze, odnosno pojedini neolitički stupnjevi. Tek nakon propasti neolitika naselja se iz dolina premještaju na uzvisine radi lakše obrane. Poseban položaj naselja na otvorenom prostoru uvjetovali su razvoj proizvodnog gospodarstva i matrijarhalni društveni odnosi.

Neki su pisci doveli u sumnju upotrebu pećina za stanovanje, jer smatraju da su u njima kulturni ostaci naplavljeni (J. Korošec), odnosno da su neolitički stanovnici živjeli u okruglim kamenim kućama (bunje), dok su pećine bile namijenjene za vjerske obrede, kao svetišta (G. Novak).[40]

STARIJI NEOLITIK ILI IMPRESSO KULTURNA SKUPINA

Na osnovu podataka s kojima danas raspolažemo može se zaključiti da je kultura starijeg neolitika ili impresso-skupina bila rasprostranjena uglavnom na cijelom istočnom Jadranskom primorju. Nalazišta s izrazitim ostacima te kulture otkrivena su uzduž cijele obale, iako dosad dosta rijetko. Mjestimično je vrlo slabo poznata na unutrašnjem zagorskom dijelu, pa nije još moguće točnije odrediti njenu cijelu kopnenu granicu. Međutim, razmatrajući zemljopisne uvjete, razvoj i svojstva sve tri neolitičke faze na ovom tlu, može se zaključiti da se cijelo to razdoblje ovdje razvijalo pod sličnim ili istim uvjetima i gotovo na isti način, pa da su i sve faze uglavnom bile raširene na istom području. Osim toga, nalazišta sa samostalnom kulturom istih svojstava nalaze se samo na ovom primorju. Najdublje u unutrašnjosti nalazi se u Hercegovini i Crnoj Gori, kao u Crvenoj stijeni iznad Trebišnjice, Odmutnjači u dolini Pive i Zelenoj pećini iznad izvora Bune. Najsjevernija su nalazišta u pećinama oko Trsta, a prema jugu krajnje je poznato nalazište pećina Spila kod Perasta u Boki kotorskoj.

Sasvim slični kulturni ostaci nalaze se u srednjoj Albaniji,[41] ali je u Albaniji ova faza još slabo poznata, pa je teško sa sigurnošću zaključiti

[40] G. Novak, 1955, str. 57–58; 1958, str. 203. i d.; J. Korošec 1960, str. 6. i d.; 1962, str. 27; A. Benac, 1961a, str. 106–107; M. Malez, 1974. str. 25.

[41] M. Korkuti — Zh. Andrea, 1972; M. Korkuti, 1975.

je li se i na tom prostoru nalazila ista kultura, što se zasad može samo pretpostaviti, jer se u kasnijim fazama, koje su bolje poznate, oko srednjeg dijela Albanije susreću elementi s istočne jadranske obale s elementima iz Grčke,[42] odnosno sjeverozapadni dio Albanije kulturno je vezan s gornjim Jadranom. Međutim, u starijem neolitiku zbog slabo razvijenih proizvodnih sredstava i gospodarstva, kulturne su skupine bile još slabo izdvojene, a zbog sličnog ribarsko-sakupljačkog gospodarstva, vezanog uz more kultura je vrlo slična na cijelom primorskom pojasu oko Sredozemnog mora, pa je teško reći, dok se bolje ne istraži, nije li se ista kultura produžavala i južnije prema grčkoj obali.

Prema istoku granicu ove kulture, čini se, predstavlja dolina Pive, jer se u pećini Odmutnjača kod Plužina nalazi kultura primorskog tipa s nekim elementima starčevačke kulture iz unutrašnjosti, što znači da su se tu susretale obje kulturne skupine. To je približno u blizini istočne granice Hercegovine ili sjeverozapadne granice Crne Gore, odnosno uglavnom na granici primorskog pojasa.

Ista kultura primorskog tipa, najdalje u unutrašnjost, proširila se do Obra kod Kaknja u srednjoj Bosni, gdje se također miješa sa starčevačkom kulturom koja se širila s istoka.[43] Vjerojatno se do srednje Bosne ova kultura proširila razmjenom i utjecajima dolinom Neretve i Bosne, što je kroz cijelo neolitsko doba bila najživlja prometnica s obale u unutrašnjost. Kako se u srednjoj Bosni ta jadranska kultura ne nalazi samostalna, teško je zasad reći da se tu nalazila njena istočna granica, jer je jugozapadni dio Bosne nepoznat. S obzirom na to da prirodna granica između primorskog pojasa i kopnenog zaleđa ide granicom Hercegovine i Bosne, odnosno razvođem jadranskog i crnomorskog sliva, što se redovno podudara i s rasprostranjenošću kulturnih skupina vezanih uz različita zemljopisna svojstva, najvjerojatnije je primorska kultura starijeg neolitika bila samostalno raširena samo do granice Hercegovine i Bosne.[44]

Dosad je poznato ukupno 35 nalazišta starijeg neolitika na istočnom Jadranskom primorju. Od sjevera prema jugu ostaci te faze najprije se nalaze u nizu pećina oko Trsta. To su: Pečina na Leskovcu (tal. Grotta Azzurra di Samatorza), Grotta Gialla, Grotta della Tartaruga, Pečina pod Muzarji (ili Gabrovica-Medvedova jama — Caverna dell'Orso di Gabrovizza), Pejca v Lašci (Vlaška jama — Caverna del Pettirosso), Pečina pod Steno (ili Galerijska jama — Grotta delle Gallerie).[44a] U južnoj Istri su nalazišta: Vrčin, Šandalja i Verudica kod Pule, Ižula kod Medulina, Pradišelski rt kod Pavičine i pećina Oporovina iznad Medveje. Na Kvarner-

---

42 F. Prendi, 1972.

43 A. Benac, 1973a, str. 5 – 103.

44 Opći podaci o ovoj fazi pretežno su preuzeti iz rada: Š. Batović, 1966.

44a O pećinama u okolici Trsta usp.: J. Korošec, 1960; R. Battaglia, 1959; F. Leben, 1967; isti, 1970; isti 1976; D. Cannarella — G. Cremonesi, 1967; D. Cannarella, 1968; B. Lonza, 1973; Š. Batović. 1975.

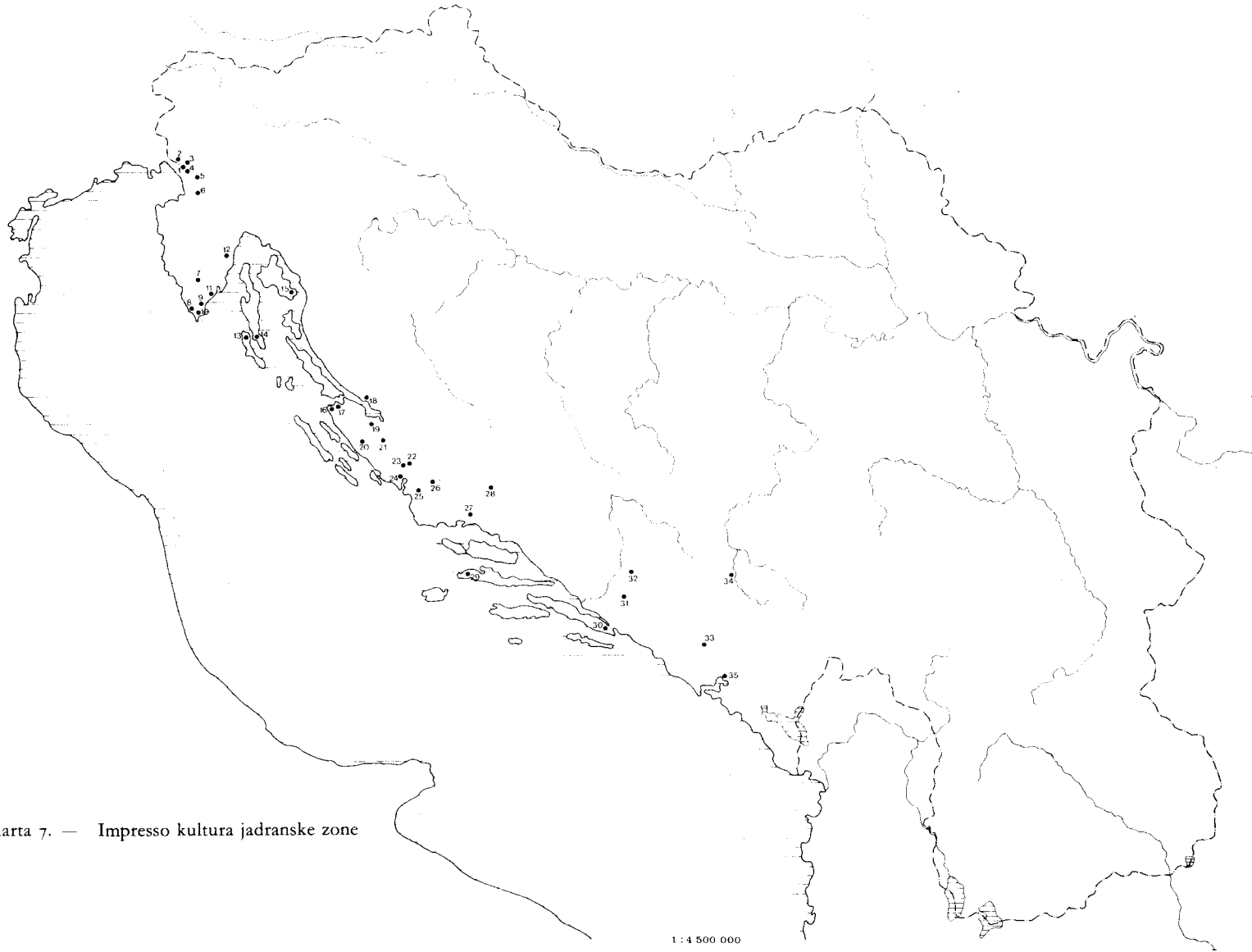

Karta 7. — Impresso kultura jadranske zone

skim otocima su Vela špilja na Lošinju, Jami na Sredi na Cresu i Vorganska peć na Krku. U sjevernoj Dalmaciji su: Nin, Vrsi, Pećina u Ždrilu kod Jesenica, Tinj, Barica kod Smilčića, Barice u Benkovcu, Krivače kod Bribira, Vrbica kod Krkovića i pećina Tradanj kod Zatona šibenskog. U srednjoj su Dalmaciji: pećina Škarin samograd, Danilo, jama Krčina kod Klisa, pećina Tamnica kod Bitelića i Markova špilja na Hvaru, a u južnoj Dalmaciji pećina Gudnja na poluotoku Pelješcu. U Boki kotorskoj je pećina Spila iznad Perasta, a u sjevernom dijelu Crne Gore, do Hercegovine, pećina Crvena stijena kod Petrovića i pećina Odmutnjača kod Plužina u dolini Pive. U Hercegovini su Zelena pećina i Stolac (karta 7).

Na otvorenom prostoru su: Vrčin, Šandalja, Verudica, Medulin, Pradišelski rt, Nin, Vrsi, Tinj, Smilčić, Benkovac, Bribir, Krković, Danilo i Stolac. Ostala nalazišta su u pećinama.

U pogledu istraženosti imamo danas slijedeću sliku:

— Veća sustavna istraživanja izvedena su samo u nalazištima Smilčić (1148 m^2) i Danilo (2400 m^2).

— Manja sustavna istraživanja izvedena su u nalazištima: Markova špilja (oko 300 m^2), Crvena stijena (oko 135 m^2), Zelena pećina (oko 300 m^2), Jami na Sredi na Cresu, Vela špilja na Lošinju, Stolac u Hercegovini (320 m^2), pećina Odmutnjača kod Plužina (65 m^2).

— Manja pokusna istraživanja izvedena su u nalazištima: Pećina na Leskovcu, Gudnja, Škarin samograd, Bribir, pećina Spila kod Perasta, Vešanska peć, Nin (46 m^2), Ižula kod Medulina, pećina Oporovina, Vorganska peć na Krku, Pradišelski rt, Vrbica kod Krkovića, pećina Tradanj.

— Na nalazištima: Tinj, Jasenovo u Vrsima, Pećina u Ždrilu, Benkovac, pećina Tamnica kod Bitelića, jama Krčina kod Klisa, Verudica kod Pule, Vrčin i Šandalja, ostaci ove faze sakupljeni su po površini ili slučajno otkriveni.

— Pretežno su istražene jedino Markova špilja, Crvena stijena i Zelena pećina. Nalazište u Ninu pretežno je uništeno izgradnjom solane, nalazište u Vrsima pretežno je otplavilo more, a ostala nalazišta omogućuju daljnja istraživanja.

U pećinskim nalazištima redovno se nalaze naslage iz više kulturnih stupnjeva, faza i razdoblja, ne samo iz neolitika nego i iz ranijih ili kasnijih razdoblja.

Općenito se u pećinama nalaze ostaci iz razdoblja od starijeg paleolitika, kao u Crvenoj stijeni, do rimskog doba, samo su mlada metalna razdoblja slabije zastupljena.

Mezolitički slojevi, na koje se neposredno nastavlja stariji neolitik, ustanovljeni su dosad u slijedećim pećinama: Crvena stijena, Odmutnjača u kanjonu Pive, Oporovina iznad Medveje, Podosojna peć u Mošćeničkoj Dragi, Vela špilja na otoku Lošinju, Jami na Sredi na Cresu, Orehova pejca, Pećina na Leskovcu, Grotta Gialla i Grotta della Tartaruga u okolici Trsta.

Najbolje je izdvojeno i najbogatije zastupljeno to razdoblje u Crvenoj stijeni i Pećini na Leskovcu. Po njima se može pratiti razvoj, postanak i odnos mladeg kamenog doba prema prethodnom mezolitičkom razdoblju, što je veoma važno radi odredivanja svojstava, uvjeta i čimbenika u tom razdoblju. U tom smislu su pećinska nalazišta mnogo interesantnija od nalazišta na otvorenom prostoru.

Naveli smo već da se danas dosta jasno ocrtava uža ili finija podjela starijeg neolitika na više razvojnih stupnjeva, od kojih se zasad mogu ustanoviti tri.

Već je A. Benac pri obradi prvih nalazišta starijeg neolitika u Crvenoj stijeni i Zelenoj pećini u Hercegovini uočio da kulturni ostaci u Crvenoj stijeni, naročito zemljano posude, sadrže jednostavnija i nešto ranija svojstva, a Zelena pećina razvijenija i složenija, pa svakako i nešto mlada svojstva.[45]

Š. Batović je najprije pretpostavio razvoj starijeg neolitika na našem primorju kroz dva stupnja ili faze: stariji s jednostavnijim svojstvima. zastupljen u Crvenoj stijeni i Zelenoj pećini, koja sadrži nešto mlada svojstva, pa mladi s razvijenijim i složenijim svojstvima, zastupljen u Smilčiću, Ninu i dr., pa jedan treći, prijelazni, stupanj iz starijeg u srednji neolitik, koji uz predaje žigosanog ukrasa zemljanog posuda starijeg neolitika sadrži i osnovne elemente srednjeg neolitika, slično kao u Castellaro Vecchio na Liparima u Italiji, koji su zastupljeni u pećinama Gudnja i Škarin samograd. To nije bilo moguće sasvim jasno ustanoviti, jer rezultati istraživanja tih dviju pećina nisu bili još objelodanjeni, a drugi podaci nisu bili poznati.[46]

A. Benac je naknadno, na osnovu novih nalaza u Obrima u srednjoj Bosni i na području Daunije u jugoistočnoj Italiji, zaključio da se stariji neolitik i na našoj obali dijeli na tri faze ili tri stupnja, s time što u III fazu ubraja i Obre, odnosno donji sloj starijeg naselja u Obrima (Obre I).[47]

Međutim, Obre se mnogo više vezuju uz starčevačku kulturu nego uz Jadran, pa je nalazište u Obrima istovremeno i dijelom vezano s trećim stupnjem starijeg neolitika na Primorju koji je zasad, izgleda, zastupljen samo u pećinama Škarin samograd i Gudnji, jer se u njima nalaze pojave mlade nego u Smilčiću, slične III fazi, odnosno stilu Masseria la Quercia u Dauniji. U Smilčiću je zastupljen samo II stupanj, koji sadrži pojedine kasnije elemente, tipične u III stupnju. Zelena pećina se ne može u potpunosti datirati u II stupanj, već pretežno u poodmakli I stupanj, jer sadrži nešto razvijenije elemente od Crvene stijene, a ipak manje razvijene od Smilčića, što posebno dokazuje naselje u Stocu, nedaleko od Zelene pećine, koje sadrži uglavnom istu kulturu kao u Smilčiću, dosta razvijeniju od Zelene pećine.

[45] A. Benac, 1957, str. 19—50; 1957a, str. 61—92; 1964a, str. 70; i d.
[46] Š. Batović, 1966, str. 143. i d.
[47] A. Benac, 1971b, str. 97—101; 1973a; 1975, str. 145—148.

U tom smislu je vjerojatno da se i na ovom primorju stariji neolitik razvijao kroz tri stupnja: I-zastupljen u *Crvenoj stijeni*, II-zastupljen u *Smilčiću*, i III-zastupljen u *Gudnji*, kako ih je nedavno označio Š. Batović.[48] I i II stupanj danas je poznat u nizu nalazišta i sasvim jasno izdvojen, tipološki i vremenski, dok je III stupanj još slabo poznat. Tako označen III stupanj najverojatnije predstavlja ujedno prijelazni stupanj iz starijeg u srednji neolitik, jer sadrži i neke osnovne elemente srednjeg neolitika.

I stupanj nalazi se dosad samo u pećinama, a II stupanj je najizrazitiji u naseljima na otvorenom, što je vezano uz postupnu primjenu zemljoradnje i stočarstva.

Š. Batović je ukazao i na izvjesnu prostornu podjelu starijeg neolitika na istočnom Jadranskom primorju, tj. da se opažaju mjesne posebnosti u kulturi ovog područja, po kojima se razlikuju dvije prostorne varijante ili podgrupe: jedna raširena na otocima i na užem obalnom pojasu, druga podalje od obale u zaledu, zasad najizrazitija u Hercegovini u toku I stupnja.[49]

NASELJA I NASTAMBE

Naseljenost ovog područja je dosta slaba, svakako je bila mnogo gušća nego što je sada poznato, ali zbog slabih uvjeta za zemljoradnju nije morala biti pregusta, a u brdovitim predjelima vjerojatno se ograničavala samo na pećinske prostore. U tom smislu je naseljenost bila gusta u brdovitim predjelima s većim brojem pećina u vezi s lovom i stočarstvom, kao oko Trsta, ili u predjelima s većim obradivim površinama, kao u južnoj Istri i naročito u sjevernoj Dalmaciji, gdje naseljenost nije ovisila o pećinskim prostorima, već su se podizala stalna naselja na otvorenom. To su i najgušće naseljeni prostori. Naročito su rijetka naselja na otocima, gdje su dosad poznata samo četiri, i to sva u pećinama, vjerojatno zbog nedostatka izvora vode i krajnje oskudnih obradivih površina, pa su osnovu života činili ribarstvo i stočarstvo, odnosno sakupljanje životnih dobara.

Pretežno su bile naseljene prave pećine, a ponekad i polupećine ili pripećci, kao, npr., Crvena stijena, Zelena pećina.

Pećine su obično smještene na padinama brežuljaka i uzvisina, na strmim i visokim obalama rijeka (Tradanj) i mora (Pećina u Ždrilu), odnosno na lomovima vapnenačkih slojeva. Naseljene pećine dosad su poznate na nadmorskoj visini oko 30 (Pećina u Ždrilu) do 700 m (Crvena stijena).

---

[48] Š. Batović, 1975a.
[49] Š. Batović, 1966, str. 149.

Neke su pećine bile trajno ili duže vremena naseljene, a neke povremeno ili sezonski. Ponekad je to ovisilo o vremenskim i kulturnim fazama. Tako se npr. pojedine pećine napuštaju razvojem zemljoradnje, jer se podižu stalna naselja na otvorenom uz polja, ili smanjenjem udjela lova u prehrani, odnosno razvojem stočarstva.

Naselja na otvorenom prostoru obično su smještena uz obradivo plodno zemljište ili usred polja, odnosno u blizini ili uz izvore vode, kao oko izvora (Smilčić), ili na ušću (Nin), ili uz obalu potoka i rijeka (Stolac), na spoju dvaju potoka (Krivače u Bribiru), možda dijelom i radi obrane. Naselje u Vrsima sada je uz morsku obalu i na prijelazu iz obradivog zemljišta u krš, dok je potok udaljen oko 1 km. Pojedina naselja smještena su na poluotočićima uz more (Medulin).

S obzirom na smještaj, naselja na otvorenom prostoru nalaze se na maloj nadmorskoj visini, od razine mora (Nin) do oko 200 m visine (Smilčić). Neolitska naselja na otvorenom prostoru, smještena na uzvisinama, dosad nisu poznata na ovom prostoru. Za pojedinačne nalaze keramike starijeg neolitika, po nesigurnim podacima, koji su vezani uz položaj Vrčin i Šandalja u Istri, na kojima se na povišenim položajima nalaze ostaci gradinskih naselja iz kasnijih metalnih razdoblja, ne zna se potječu li iz kulturnih slojeva. Vjerojatno su tu dospjeli slučajno iz nekih obližnjih naselja.

Glavna naselja na otvorenom prostoru potječu iz II stupnja starijeg neolitika, jer je njihovo osnivanje vezano uz širenje zemljoradnje i stalno naseljavanje na jednom mjestu. O obliku i veličini naselja na otvorenom prostoru iz ove faze imamo premalo podataka, jer su slabo i nedovoljno istražena. Nešto jasniji podaci poznati su jedino u naselju u Smilčiću. Naselje na položaju Krivače u Bribiru, prema kulturnim slojevima u obalama potoka, zahvaćalo je u cjelini površinu oko 200 × 150 m. Međutim, ne znamo je li na cijeloj toj površini bilo rašireno i naselje u starijem neolitiku. Naselja kroz sve tri neolitičke faze u Smilčiću zahvaćala su ukupnu površinu od 5 do 6 ha. Ali veličina naselja u svakoj je od tri faze u Smilčiću bila različita, dijelom su se nalazila na istom, a dijelom na većem ili manjem prostoru. Istraživanjem i opažanjem, traktorom izoranih, površina koje su zahvatile neolitske kulturne naslage moglo se zaključiti da je najmanju površinu zauzimalo naselje iz starijeg neolitika, mnogo veću naselje iz srednjeg, a daleko najveću naselje iz mlađeg neolitika. Naselje iz starijeg neolitika u Smilčiću bilo je ograničeno na mali prostor oko samog izvora u obliku polukruga u primjeru oko 100 m i u dužini oko 150 do 200 m, odnosno na površini oko 1,5 do 2 ha.

Po svemu se može zaključiti da je naselje u Smilčiću imalo svojstva kružno oblikovanog naselja, odnosno polukružnog oblika, određenog položajem na terasastom prostoru oko izvora potoka. Teško je zasad reći je li to bio opći oblik naselja na Jadranu. S obzirom na slično oblikovana

naselja u Apuliji i na vrlo uske veze istočne jadranske obale s tim područjem, moguće je da je to i ovdje uobičajena vrsta naselja. Moguće je da su se pojedina naselja razlikovala u pojedinostima i prilagodavala svojstvima položaja. Tako je vjerojatno bilo potpuno kružnih naselja. Takvo je možda naselje na Ižuli kod Medulina, jer je smješteno na poluotočiću kružnog oblika promjera oko 200 m. Ili, naselje u Bribirskom polju imalo je više trokutast oblik. O ostalima nema dovoljno podataka.

Naseobinski objekti vrlo su slabo poznati. Nešto šire podatke pruža samo naselje u Smilčiću.

U pećinama, osim kulturnih naslaga, često se nalaze samo vatrišta i ognjišta. I o njima imamo sigurnije podatke jedino iz Crvene stijene i Zelene pećine.

U naslagama starijeg neolitika u Crvenoj stijeni (sloj III) otkriveno je mnogo vatrišta. U ovoj fazi nema izgrađenih ognjišta. Ona se javljaju tek u kasnijim fazama (II sloj). U ovoj fazi nalaze se, samo uz neka vatrišta sa strane, veća kamenja koja su služila kao zaklon.

Ni u Zelenoj pećini nije bilo izgrađenih ognjišta, već samo vatrišta s mnogo pepela po cijelom sloju.

Podaci iz naselja na otvorenom prostoru nešto su obilniji, iako su i oni veoma oskudni. Ponešto podataka poznato je iz naselja u Medulinu, Bribiru, Krkoviću, Stocu i pretežno Smilčiću.

U naselju na Ižuli kod Medulina B. Bačić je ustanovio izdvojene, čini se, kružne komplekse kulturnog sloja, međusobno različito udaljene, što su ostaci nastambi. Takve kulturne naslage leže na živom kamenu. Sadrže dosta ulomaka zemljanih posuda, kremenih jezgri i školjaka (oštrige — Ostrea i čančice — Cardium) pa manju količinu kremenih izrađevina i životinjskih kostiju od kojih su neke nagorene. Među njima se nalaze i ulomci pečenog kućnog lijepa s otiscima granja, kao i ulomaka bez otisaka, što, navodi Bačić, potječu od ognjišta ili podova kuća. Na osnovu toga Bačić zaključuje da su kuće na Ižuli bile izrađene od šiblja i oblijepljene zemljom.

Kulturne naslage jednoslojnog naselja u Krkoviću leže na žutosivoj glini. Ispod visine kulturnog sloja otkrivene su četiri, u zdravicu ukopane, jame duboke 60 do 80 cm, promjera od 160 do 180 cm. Ispunjene su sivosmeđom zemljom s dosta kamenih oblutaka i ostalog kulturnog materijala (ulomaka zemljanih posuda, kamenih oruđa, pretežno kremenih nožića i životinjskih kostiju). Na dnu svih tih jama nađeni su ostaci paljevine i tvrda ispečena zdravica. Zato Z. Brusić te jame naziva vatrištima.

U naselju u Stocu otkrivena su dva ognjišta veličine 2 × 2 m i uz njih su nađeni kremeni predmeti i ulomci grubih i finih zemljanih posuda. Ognjišta su na prvotnom tlu od sitnog šljunka i tamno-crvenkaste zemlje, a pokrivena krupnim oblucima.

U Smilčiću su u naslagama starijeg neolitika otkriveni ostaci i tragovi više vrsta objekata, kao nastambi, jama, kućnog lijepa, zaštitnih rovova, ognjišta i vatrišta, a opažaju se i neki drugi vidovi građevinske djelatnosti. Podlogu na kojoj leži kulturni sloj u Smilčiću čini prvotna naslaga pjeskulje i pješčenjaka. Na polukružnom prostoru oko izvora potoka, promjera oko 100 m, površina zdravice je ravna i neoštećena, a nalazi se na dubini oko 40 cm ispod današnje površine. Taj prostor izvana obrubljuje rov širine oko 5,5 m, ukopan u zdravicu za 130 do 150 cm dubine ili do 210 cm dubine od današnje površine. Na daljnjih oko 50 m širine izvan toga rova zdravica se spušta do 210 cm dubine, a na tom prostoru otkrivena su još dva slična koncentrična rova, uglavnom usporedna s prvim, na udaljenosti od 18 do 26 m, ispunjena ostacima srednjeg i mladeg neolitika. To je prvotna površina na kojoj leže ostaci naselja. Ostaci starijeg neolitika nalaze se do srednjeg rova.

Na polukružnom prostoru, do potoka, otkriveno je niz izdvojenih hrpa kulturnog materijala, približno kružnog ili elipsastog tlocrta, promjera 3 do 10 m i oko desetak metara udaljenih jedna od druge. Sadrže isključivo materijal starijeg neolitika: mnogo ulomaka keramike, gomile školjaka i puževa, zatim mnogo kamenja, životinjskih kostiju, pepela i ugljena, pokoji ulomak lijepa, pa poneki kameni i koštani predmet. Između tih hrpa je sterilan humus. Leže na zdravici u dubini od 20 do 40 cm ispod površine.

Te hrpe bitno se razlikuju od ostalih kompaktnih kulturnih naslaga koje su nastale odbacivanjem kulturnih ostataka. Svi podaci ukazuju na to da su te hrpe ostaci nastambi, odnosno nadzemnih kuća, iako u njima nisu nađeni kompaktni podovi ni sačuvana ognjišta, kao ni rupe od kolja-greda. Takvi objekti nisu nađeni neporemećeni ni na ostalom prostoru naselja. Ipak je vjerojatno da je neobrađeno kamenje u tim hrpama služilo kao podloga za ognjište, a spojevi ispunjeni zemljom — lijepom, od kojih potječu ulomci, samo su naknadno poremećeni.

Prema istovremenim sličnim pojavama na drugim područjima može se pretpostaviti da su takvi rovovi služili za zaštitu naselja, ograđivali su naselje radi zaštite od životinja, onemogućavali bježanje stoke ili su služili za odvodnjavanje, odnosno zaštitu od poplava, što se posebno opaža u Dauniji u jugoistočnoj Italiji.[50] Naknadno su oni, kad im je prestala prvotna upotreba, poslužili za bacanje otpadaka. Do potoka položaj je bio povišen, pa tako prirodno zaštićen.

Po svemu se u Smilčiću, donekle, mogu sagledati svojstva naselja starijeg neolitika. Imalo je polukružan oblik, promjera oko 100 m, smješteno oko izvora potoka. Nastambe su se nalazile na vanjskom dijelu starijeg naselja, koji je okruživao prazan prostor približnog promjera 50 m,

[50] Usp. S. Tinè, 1975, str. 99. i d., T. 15 i d.

namijenjenog za razne zajedničke potrebe. Naselje je obrubljivao zaštitni rov, ukopan u zdravicu. Kuće su bile nadzemne, kružnog tlocrta, udaljene jedna od druge desetak metara, građene od drveta, granja ili šiblja, vjerojatno oblijepljenog zemljom, s ognjištima od kamene podloge povezane a možda i oblijepljene zemljom. Pokraj kuća bile su jamice, vjerojatno za kaljenje zemljanih posuda. Za građevinsku djelatnost koristili su se kopanjem zdravice — prirodnih naslaga pjeskulje na sjeveroistočnoj strani naselja, gdje je pjeskulja mekana. Zato je prvotno tlo na tom prostoru neravno i razrovano. S vremenom je rov, koji je opkoljavao naselje, izgubio prvotnu namjenu, možda radi širenja naselja, pa je iskopan drugi na većoj udaljenosti, a prvi je otada služio samo za odbacivanje otpadaka i tako do kraja trajanja naselja potpuno ispunjen. Osim toga, otpaci su se odbacivali na cijelom pojasu širine 18 m, između unutrašnjeg i srednjeg rova. Moguće je da se na tom pojasu naknadno i stanovalo. Izvan toga se nalaze ostaci mlađih faza.

Na osnovu iznijetih podataka o naseljima i nastambama mogu se uočiti neke opće pojave naseljavanja u starijem neolitiku Primorja. One se mogu sažeti u slijedećem:

— Mnogo su češća naselja u pećinama, naročito u ranom stupnju, dok se sva glavna naselja na otvorenom javljaju u drugom, mlađem stupnju, u vezi sa širenjem zemljoradnje i stočarstva, odnosno osnivanjem stalnih naselja pokraj obradivog zemljišta i izvora vode. Zato nema naselja na uzvisinama, osim pećina u krškim predjelima, u kojima je boravak pretežno vezan uz pribavljanje hrane lovom, a uz obalu i ribolovom.

— Naselja na otvorenom prostoru imala su, čini se, redovno kružan ili polukružan oblik (Smilčić, Medulin), a možda i trokutast (Bribir), s površinom oko 1,5 do 2 ha (Smilčić) ili nešto većom, kao Medulin.

— U naseljima na otvorenom prostoru uobičajene su bile nadzemne nastambe — kuće kružna tlocrta, međusobno udaljene oko desetak metara (Smilčić, Medulin), građene od šiblja ili granja, vjerojatno oblijepljene zemljom. Imale su ognjišta s izrađenom podlogom od kamenja oblijepljenog zemljom, a neke, vjerojatno, i sa slično izgrađenim podovima, ili su podovi bili od pečene zemlje. Krov je vjerojatno bio od slame. Postojanje pravokutnog tlocrta kuća ne može se još dokazati. Isto tako se ne može dokazati korištenje kružnih kamenih kuća s kupolastim krovom. Zemunice, odnosno ukopane kružne kuće — natkrivene jame s vatrištima vjerojatno su postojale zasad samo u Krkoviću.

— U neolitiku uobičajene jame za bacanje otpadaka na ovom prostoru nisu poznate, osim, možda, u Bribiru. Za bacanje otpadaka u ovoj fazi u Smilčiću služio je široki pojas izvan i oko naselja, kao i rov koji je prvotno zaštićivao naselje. Vjerojatno se slično rješavao problem otpadaka

i u drugim naseljima, što dokazuje ista pojava i u kasnijim neolitičkim fazama.

— Male ljevkaste jamice u Smilčiću vjerojatno su služile za kaljenje zemljanih posuda, a tu svrhu su mogle imati i vrste jama s ispečenim stijenkama u Vrsima.

— Opkopi, ukopani u zdravicu, koji su ograđivali naselja i zaštićivali ga od životinja, poplava i slično iz ove faze, otkriveni su samo u Smilčiću. Vjerojatno je taj način zaštićivanja naselja bio uobičajen i na ostalom području, ali zbog slabe istraženosti drugi primjerci nisu poznati, što dokazuju iste pojave u kasnijim fazama, kao i u drugim kulturnim skupinama.

POSMRTNI OSTACI

Ostaci ljudskih kostiju ili kostura iz starijeg neolitika otkriveni su u Smilčiću, Zelenoj pećini i Medulinu. Najznačajniji i najbrojniji su u Smilčiću. Oni iz Zelene pećine potječu, čini se, iz I, a iz Smilčića i Medulina iz II stupnja.[51]

U kulturnom sloju u Smilčiću nađena su dva cijela kostura i dijelovi triju lubanja. Jedan dječji kostur od 7 do 8 godina starosti nađen je u zgrčenom položaju ležeći na lijevom boku u grobnoj raki vel. 80 × 100 cm. Drugi je kostur odrasle osobe od oko 18 godina starosti, muškog spola, ležao u zgrčenom položaju na desnom boku, bez lubanje. Oko 1,5 m podalje nađena je jedna lubanja pokrivena pločom, vjerojatno pripada istom kosturu. Ulomci dviju lubanja pripadaju osobi u zreloj dobi i osobi od 25 do 30 god. Uz njih nema grobne arhitekture, ni popudbine, kao ni drugih tragova obreda. Podaci se donose po analizi Z. Dolinar, dok se podaci po Kiš-Nemeskéri razlikuju.

Prema tome, u Smilčiću se opažaju dvije vrste pogrebnih ostataka: cijeli kosturi i izdvojene lubanje. Osim toga, kosturi pripadaju mlađim osobama, odnosno djeci, a lubanje odraslim osobama. Jedan kostur se nalazi na sjevernom, a ostali ostaci na južnom rubu naselja.

U Zelenoj pećini u kulturnom sloju III na dubini od 60 cm nađene su kosti lubanje i prstiju jednog djeteta od 5 godina starosti. Uz njih nije bilo ostataka obreda.

Pokraj naselja na poluotoku Ižula kod Medulina B. Bačić je otkrio jedan kostur odrasle osobe u ispruženom položaju, položen na leđa. Uz njega je našao dva kremena predmeta: jedno četvrtasto strugalo i jedan izduženi predmet, vjerojatno položeni kao popudbina uz pokojnika.

[51] Širi pregled sahranjivanja pokojnika u neolitiku ovog područja usp. u: Š. Batović, 1966; 1967; A. Benac, 1962; 1964a.

Nije sasvim sigurno da li taj kostur potječe iz starijeg neolitika ili iz kasnijih faza, jer se prilozi ne mogu sasvim sigurno datirati. S obzirom na to da se nalazi pokraj naselja starijeg neolitika, moguće je da se s njim mogu povezati i da taj grob potječe iz ove faze. Širi podaci o tom grobu ni položaju nisu poznati.

U Smilčiću neki posebni oblici obreda oko sahranjivanja nisu ustanovljeni, osim, možda, pokrivanje jedne lubanje, što se opaža u nekim drugim nalazištima izvan ove kulturne skupine. Opaža se da su ljudske kosti u Smilčiću uglavnom u blizini ili uz ogradne rovove, što se ponavlja i u kasnijim fazama. Možda bi se po tome mogli dovesti u neku vezu, kao ljudske žrtve prigodom kopanja ili zatrpavanja tih rovova, odnosno prigodom osnivanja naselja, ali je to teško dokazati, bar za sve vrste ostataka, jer su u starijem neolitiku poznati samo dječji, a kasnije samo odrasli kosturi. Lubanje, opet, imaju posebnu svrhu. Dakle, ovdje nema izrazitih ostataka obreda, kakvi su, npr., poznati u Obrima, oko osnivanja naselja ili kuća, premda su mogli postojati i takvi oblici.

POKRETNI OSTACI MATERIJALNE KULTURE

Ovdje ćemo razmotriti proizvode od kamena, kosti, školjaka i pečene zemlje (keramika).

Kako pojedine vrste ovih proizvoda, naročito keramika, sadrže izrazita razvojna svojstva po kojima se najjasnije mogu izdvojiti pojedini razvojni stupnjevi kulture, razmotrit ćemo ih po stupnjevima. Time će se najbolje uočiti posebnost svakog stupnja, kao i razvoj cijelog starijeg neolitika.

Daleko su najčešći proizvodi od pečene zemlje, odnosno lončarstva. To su uglavnom posude koje se prvi put javljaju u ovoj fazi. Kameni proizvodi dosta su malobrojni, a proizvodi od ostalih materijala, kostiju i školjaka, vrlo su rijetki.

I stupanj predstavlja početni dio starijeg neolitika, kao i cijelog mlađeg kamenog doba, kad se na ovom području javljaju izrazite nove pojave i krupne promjene u kulturi i načinu života. Ovaj stupanj dosad je izdvojen u Crvenoj stijeni, Zelenoj pećini, Markovoj špilji, Vorganskoj peći, Jami na Sredi, Veloj špilji na Lošinju, pa u pećinama Pejca v Lašci i Pečina na Leskovcu u okolici Trsta. U nekim od ostalih nalazišta nije sigurno da li je zastupljen ovaj stupanj, jer nedostaju pouzdani stratigrafski podaci, iako se u njima nalaze pojedini izraziti elementi ovog stupnja kulture.

Kameni proizvodi — O njima se može govoriti samo na osnovu nalaza u Crvenoj stijeni, Zelenoj pećini i Markovoj špilji, jer su jedino u tim pećinama izdvojeni i podaci o njima poznati.

U najnižim naslagama s ostacima starijeg neolitika u Markovoj špilji otkriveno je ukupno samo 17 kremenih predmeta,[52] što je prema velikoj debljini kulturnih naslaga ovog stupnja premalo. Prevladavaju noževi, zatim strugala i poneki šiljci ili svrdla, a pored toga se nalazi jedna sjekirica tzv. kampinijenskog tipa i jedan dijelom obrađeni oblutak. Strugala su različitih oblika, listolikog, kružnog i elipsoidnog.

Kremena sjekirica kampinijeskog tipa jedinstven je nalaz i prvi put se javlja u starijem neolitiku na istočnom Jadranskom primorju. Ovalnodiskoidnog je oblika, bez izrazite oštrice, obrađena s obje strane s krupnim okresivanjem gotovo po cijeloj površini.[53] Takve su sjekire vrlo česte na poluotoku Gargano na suprotnoj talijanskoj obali. Razlikuje se od kasnije slične sjekire iz naslaga mlađeg neolitika u istoj pećini.

U sloju III, tj. u naslagama s ostacima starijeg neolitika u Crvenoj stijeni kameni proizvodi ponešto se razlikuju. I u njoj se nalaze samo kremena kresana oruđa (T. LXXIII, 1—17). Kao i u Markovoj špilji, razlikuju se dvije osnovne vrste oruđa: noževi i strugala, samo se ovdje nalaze u dosta većem broju. U Crvenoj stijeni su izraziti primjerci noževa sa zaobljenim udubljenjem za struganje po rubu oštrice koji su služili za obradu koštanih predmeta. Neki noževi imaju po jedno, a neki po dva takva udubljenja smještena posred ruba jedne oštrice, ili po jedno na svakoj oštrici (T. LXXIII, 8, 9). Strugala su izduženih listolikih oblika, slični noževima, zatim kružnih, pa rjede približno trokutastih i poluelipsastih oblika, redovno grubo okresani i obrađeni. Ponekad imaju zaobljeno udubljenje poput noževa (T. LXXIII, 12—17).

Prema načinu izrade i oblicima kremena oruđa iz III sloja Crvene stijene potpuno se vezuju uz ranije naslage mezolitičkog razdoblja u IV sloju, kao i u I sloju u pećini Odmutnjača, što je veoma važno jer se jasno opažaju jake predaje i neprekinuti način obrade kamenih predmeta iz ranijih razdoblja u ovom nalazištu, a time se dijelom jasno ukazuje i izvor kulture starijeg neolitika.

U sloju III u Zelenoj pećini, koji se vezuje uz ovaj stupanj, nađen je samo jedan kremeni nožić. Iz istih naslaga A. Benac spominje i jednu glačanu kamenu jezičastu sjekiru, kao i jedan čekić, ali nema sigurnih dokaza da oni potječu iz starijeg neolitika, niti se drugdje nalaze u toj fazi, već su svojstveni srednjem i mlađem neolitiku. Zato je vjerojatno da su i u ovoj pećini to mlađi predmeti koji su se naknadno pomiješali sa starijim ostacima zbog tankih naslaga. Tako mali broj kamenih predmeta u ovoj pećini može se razjasniti privremenim korištenjem pećine za stanovanje.

---

[52] G. Novak, 1974, str. 164. i d., T. XXXIX, 2, 3, XLII, 1—16; B. Čečuk, 1974, str. 234—236, T. IX, 2, 3.

[53] G. Novak, 1974, str. 164. i d., T. XXXIX, 2, 3; B. Čečuk, 1974, str. 234—236, T. IX, 2.

I u ostalim nalazištima ovog stupnja redovno se spominju sitna kremena oruda u predajama mezolitika, ali nisu jasno izdvojena ni objelodanjena pa se teško mogu razmatrati.

U ovom stupnju nema još dokaza o upotrebi strelica, glačanih sjekira, ili ostalih predmeta, kao ni predmeta od opsidijana, koji se još, čini se, nije uvozio.

Koštani proizvodi — O koštanim proizvodima može se uglavnom govoriti samo na osnovu nalaza u III sloju Crvene stijene. Nadeno je samo 5 koštanih šila ili šiljaka (T. LXXIII, 18—21). Izradeni su potpuno jednako kao u ranijem mezolitičkom razdoblju, samo u starijem neolitiku nema tolikog bogatstva ni raznih vrsta ranijih koštanih oruda. Prema tome, i koštani su predmeti ranije nasljede, ali znatno osiromašeni, što se opaža i u odnosu na kamena oruda.

U Zelenoj pećini nadena su dva koštana oruda: jedno od cjevanične kosti, vjerojatno za ukrašavanje posuda, i drugo izdužena oblika sa zaobljenim krajem koje je možda služilo kao bodež ili za obradu posuda. Medutim, nije sigurno da potječu iz starijeg neolitika, jer su bez sigurnih stratigrafskih podataka.

O ostalim nalazištima nisu poznati podaci. Jedino se zna da u Markovoj špilji nije nadeno koštanih predmeta.

Po svemu se teško može dobiti šira slika koštanih proizvoda ovog stupnja.

Izrađevine od školjaka, kao ni ukrasni predmeti nisu poznati u ovom stupnju. U prethodnim mezolitičkim i paleolitičkim naslagama, kao i u slijedećem drugom stupnju starijeg neolitika u Smilčiću nalaze se probušene školjke. Zato se može pretpostaviti da su takvi predmeti bili poznati i u ovom stupnju, ali slučajno nisu dosad otkriveni.

Lončarstvo (keramika) — Lončarstvo ovog stupnja dosta je dobro poznato i predstavlja najveći dio ostataka materijalne kulture. Sadrži isključivo ulomke posuda, jer u ovom stupnju nisu poznati drugi proizvodi od pečene zemlje. Ulomci posuda nalaze se u svim nalazištima ovog stupnja, jer se po njima najbolje mogu kulturno i vremenski opredijeliti.

Iznijet ćemo ukratko podatke o pojedinim nalazištima.

U III sloju u Crvenoj stijeni gotovo svi ulomci zemljanih posuda izradeni su u gruboj tehnici, tj. od loše zemlje miješane s krupnim kamenčićima. Pečene su u raznim pretežno smedim i tamnim tonovima. Samo je nekoliko ulomaka glačane površine, od kojih neki imaju premaz. Od oblika, ustanovljene su samo jajolike posude sa zaravnjenim dnom.

Posude su gotovo isključivo ukrašene tehnikom utiskivanja ili žigosanja, odnosno tzv. impresso tehnikom prije pečenja na mekoj površini. Ukrasni motivi pretežno su izvedeni utiscima rubom školjaka i puževa, zatim noktom i ubodima raznim predmetima. Najčešći su jednostruki otisci rubom školjke Cardium (čančica) (T. LXXIV, 2, 6) ili glatkih školjaka i puževa (T. LXXIV, 1, 3, 4, 9). Ponekad se javljaju dvostruki otisci spojeni na jednom i razmaknuti na drugom kraju (T. LXXIV, 9). Ukrasi ubodima izvodili su se različitim predmetima (T. LXXIV, 7, 8), zatim ulomkom kosti ili kremena (T. LXXIV, 5, 10, 11), a možda i drvetom. Ukras redovno prekriva bez reda cijelu vanjsku površinu posuda. Ponekad su motivi složeni u okomite, kose ili vodoravne nizove usporednih otisaka. Samo jedan ulomak ukrašen je urezanim crtama (T. LXXIV, 12).

U III sloju Zelene pećine zemljane su posude dosta raznovrsnije nego u Crvenoj stijeni, naročito u načinu ukrašavanja. I u toj pećini prevladavaju grubo izradene i žigosanjem, odnosno ubodima i utiskivanjem ukrašene posude, samo su mnogo raznovrsnije tehnike ukrašavanja kao i ukrasni motivi.

Posude su pretežno izradene u gruboj tehnici, pečene u smedem i tamnim tonovima. Oblici su stožaste zdjele i jajolike posude s ravnim dnom. Pojedine su posude glačane, a poneke i premazane površine. Neke zdjele su poluloptastog oblika s prstenastom nogom i glačane površine (T. LXXVI, 5, 6). Ukras redovno gusto prekriva cijelu površinu posude, bez reda ili često u vodoravnim nizovima. Najčešći su različiti ubodi i otisak noktom ili sličan motiv izveden rubom puževa ili školjaka. Rjeđi je motiv štipanjem (T. LXXV, 3, 6). Malobrojan je i ukras izveden školjkom Cardium ili sličnim narebrenim ili nazubljenim školjkama (T. LXXV, 2). Nema složenih motiva, osim ponekad dvostrukih na jednom kraju spojenih motiva. Izraziti su polukružni motivi (T. LXXVI, 1), motivi izvedeni u obliku slova V, ili u obliku klasa (T. LXXV, 4, 9), dijelom vjerojatno izvedeni pomoću kosti.

Markova špilja pruža, opet, po ukrasu različitu sliku zemljanih posuda (T. LXXVI, 7—9). I u njoj se nalazi, uglavnom isključivo, ukras izveden žigosanjem, ali mnogo jednostavniji i siromašniji nego u Crvenoj stijeni i Zelenoj pećini. Ukras je pretežno izveden žigosanjem rubom školjaka, a ponekad ubodima ili otiscima nekim predmetima. Ukras školjkom Cardium nije naročito čest.

Ostala nalazišta samo su djelomično poznata.

Na osnovu poznatih podataka zasad se može dobiti bar sumarna slika svojstava lončarstva u I stupnju na našoj obali:

— Najraniji proizvodi od pečene zemlje isključivo su posude, uglavnom jednolično grubo izradene od zemlje, miješane s krupnim kamenčićima, neravne i hrapave površine i debelih stijenki. Izuzetno se nalazi

finiji način izrade, bolje zaravnane ili glačane površine i od gline miješane s usitnjenim kristalnim vapnencem koji se tek počinje iskorištavati (Markova špilja). Jednobojno premazivanje posuda razrijeđenom glinom (monohromija) također se još izuzetno javlja, kao u Crvenoj stijeni i Zelenoj pećini, ali zbog tankih naslaga u tim nalazištima nije sasvim sigurno da se premazivanje uopće izvodilo u I stupnju. Po tome glačanje i premazivanje posuda nisu izrazito svojstvo ovog stupnja, već kasnijeg.

— Osim načina izrade, i oblici posuda u I stupnju uglavnom su isti na cijelom primorju. Gotovo se jedino javljaju jednostavne veće jajolike i loptaste posude, ponekad s prstenastim ručicama ili ušicama, a u manjem broju stožaste zdjele s ravnim dnom (sl. 24, br. 1, 2, 6, 9, 10). Poluloptaste glačane zdjele s prstenastom nogom, nađene jedino u Zelenoj pećini, vjerojatno se kasnije javljaju, jer nisu uobičajene u ovom stupnju, a u Zelenoj pećini podaci o njima nisu sigurni. Prema tome, oblici posuda u ovom stupnju sasvim su jednostavni i malobrojni, svode se samo na dva osnovna tipa.

— U ovom stupnju ukrašava se vrlo velika količina posuda. Ukras se izvodio, gotovo jedino, tehnikom žigosanja ili utiskivanja rubom školjaka i puževa, prstima ili ubodima raznim predmetima. Prevladavalo je ukrašavanje otiscima rubom glatkih ili narebrenih, odnosno nazubljenih školjaka, naročito školjkom Cardium, najčešće jednostrukim, a samo ponekad dvostrukim, na jednom kraju spojenim, a na drugom razmaknutim otiscima. Nema sigurnih dokaza da se u ovom stupnju vršilo ukrašavanje cik-cak motivom od povezanih otisaka rubom školjaka, već kasnije. Ukras školjkom Cardium najčešći je i najizrazitiji na Sjevernom primorju, tj. na Kvarnerskim otocima i oko Trsta. Na Južnom primorju je manje izrazit, naročito u Zelenoj pećini i u Markovoj špilji, vjerojatno zbog različite rasprostranjenosti tih školjaka. Ukras otiscima noktom nije čest ni izrazit. Sličan ukras najčešće se izvodio rubom glatkih školjaka. Ukrašavanje štipanjem s dva prsta je rijetko, nalazi se samo pojedinačno u Zelenoj pećini, Veloj špilji na Lošinju, Pećini na Leskovcu i Pejca v Lašci. Ukras s ubodima ima različite oblike jer se izvodio kamenim, drvenim i koštanim predmetima, najčešće kružnim, trokutastim, elipsastim i sličnim oblikom. Ukras s ubodima je najčešći, čini se, u Zelenoj pećini i Crvenoj stijeni, a najrjeđi u Markovoj špilji, ali je dosta rijedak i na Sjevernom primorju. Prema ukrasnom sustavu i raznolikosti ukrasa Markova špilja je najsiromašnija od svih poznatih nalazišta. Redovno je cijela vanjska površina posude jednolično prekrivena ukrasom. Često ukras bez reda prekriva posudu, ali su dosta česti i motivi složeni u vodoravne, a katkad kose ili okomite usporedne pojase. Oblik i raspored motiva uglavnom su isti na cijelom prostoru, jedino se u svim nalazištima ne javlja njihov isti broj. Nešto se više izdvaja Zelena pećina, gdje su motivi redovno vrlo gusti i mnogo gušći nego u ostalim nalazištima, a u njoj se javljaju i po-

jedini motivi, kao polukružan ili V, ili motiv sličan klasu, kojih nema u ostalim nalazištima.

— Izvođenje ukrasa tehnikom urezivanja uglavnom se još ne nalazi u ovom stupnju, osim na jednoj posudi u Crvenoj stijeni.

— Ponešto se izdvajaju nalazišta Zelena pećina i Crvena stijena, jer u njima ne prevladava ukrašavanje školjkama i dosta je čest ukras ubodima. U cjelini se ponešto razlikuje Južno od Sjevernog primorja po većoj ili manjoj količini ukrasa školjkom Cardium.

— Zato se može reći da su, s obzirom na svojstva zemljanih posuda, naročito načina ukrašavanja, na ovom prostoru postojale izvjesne mjesne razlike i osobitosti, odnosno mjesne varijante: jedna u Hercegovini i Crnoj Gori podalje od obale, jedna na južnom dijelu obale ili na Južnom primorju, a treća na sjevernom Jadranu. Te su razlike uvjetovane prvenstveno različitim zemljopisnim položajem, kao i različitim vezama i uvjetima života, a posebno različitom rasprostranjenošću pojedinih vrsti školjaka, odnosno mjesnim razlikama i razvojem, a ne toliko vremenskim razlikama, kao ni društveno-gospodarskim razlikama.

II stupanj — Tada se na ovom području sve više širi zemljoradnja i stočarstvo, kao nove neolitičke pojave. U nekim predjelima oni tada prevladavaju, a u brdovitim područjima zadržava se i dalje ili prevladava raniji način života, s lovom kao osnovom života. Pored toga, vrlo veliku ulogu ima sakupljanje životnih dobara i ribarstvo. Sve je to utjecalo na značajne promjene koje su izrazite već u ovom stupnju.

Zato se, pored stanovanja u pećinama, osniva niz novih naselja na otvorenom prostoru pokraj obradivog zemljišta. Zapravo, glavna i najbogatija naselja ovog stupnja nalaze se sada na otvorenom prostoru. Osim toga, pećine se daleko manje upotrebljavaju za stanovanje nego ranije, a mnoge su u ovom stupnju napuštene.

Zato se ovaj stupanj kulture nalazi pretežno u naseljima na otvorenom prostoru. Dosad je izdvojen u slijedećim naseljima na otvorenom: Smilčić, Nin, Stolac, Medulin, Verudica, Krković. U nekim naseljima je postojanje ovog stupnja nesigurno, kao, npr., u Bribiru, Danilu, i Vrsima, a s nekih nalazišta poznati su samo pojedinačni elementi ovog stupnja, kao sa Šandalje i Vrčina. Elementi svojstveni za ovaj stupanj nađeni su, pored toga, u pećinama: Markova špilja, Pećina u Ždrilu, Vela špilja na Lošinju, Jami na Sredi, Pejca v Lašci i Pečina na Leskovcu, a vjerojatno i Odmutnjača. Međutim, nije sigurno izdvojen sloj ovog stupnja u tim pećinama. Zasad se može pretpostaviti da je zastupljen u Veloj špilji na Lošinju i u Pečini na Leskovcu, jer je u njima nađena veća količina izrazitih elemenata ovog stupnja.

Sa sigurnošću izdvojena i ujedno jednoslojna naselja ovog stupnja predstavljaju: Stolac, Krković, Smilčić, Nin, Medulin, i Verudica. Na

osnovu njih se uglavnom i može razmatrati ovaj stupanj. Ostalo su višeslojna naselja s više faza, u kojima nije izdvojen sloj ovog stupnja, ili su iz nekih od njih poznati samo pojedini elementi.

Kameni proizvodi — O njima se može govoriti samo na osnovu nalaza u Smilčiću i Ninu, jer su oni potpuno poznati, dok iz ostalih nalazišta nalazi nisu obrađeni ili su poznati samo pojedini elementi.

Opća slika kamenih izrađevina nije se mnogo izmijenila u odnosu na prethodni stupanj.

— U starijem naselju u Smilčiću[54] kameni su proizvodi vrlo rijetki. Osim toga, daleko su rjeđi nego u kasnijim fazama. Ukupno je nađeno samo 25 kamenih predmeta koji se sastoje od kremenih noževa, strugala, rezala-oštrica, žrvnjeva, brusova i kugli. Prevladavaju noževi koji su nedovoljno obrađeni (T. LXXVII, 9, 10). Strugala su trapezasta oblika (T. LXXVII, 7, 8).

— U Ninu je razmjerno nađen mnogo veći broj kamenih izrađevina, koje su slične onima u Smilčiću. Sakupljeno je ukupno 36 kremenih predmeta: noževa, strugala, oštrica, odbitaka i jezgri, pa žrvnjeva od pješčenjaka. Noževi nisu obrađeni. Najčešći su odbici, a od izrađevina noževi. Strugala imaju kružan, pravokutan (T. LXXVII, 12) i trapezast oblik.

— Na Ižuli kod Medulina nađeno je mnogo kremenih predmeta, pretežno jezgri, zatim uglavnom neobrađenih noževa i odbitaka. Uz jedan ljudski kostur pokraj naselja nađeno je četvrtasto strugalo i izduženi kremeni predmet.

— U Krkoviću su nađeni uglavnom kremeni noževi i jedan glačani predmet, vjerojatno privjesak.

— U Stocu su osim nekih kremenih predmeta otkriveni žrvnjevi.

Prema tome, kameni proizvodi su općenito malobrojni i slabo zastupljeni. Prevladavaju noževi, a od ostalih se u malom broju javljaju strugala, žrvnjevi, brusovi, kugle i jedini glačani predmeti (privjesak) u Krkoviću. Izrazito su i dobro obrađena pravokutna i trapezasta strugala, što su uz žrvnjeve i brusove nove pojave u ovom stupnju. Međutim, može se zaključiti da u II stupnju starijeg neolitika još nema glačanih sjekira a ni drugih predmeta, pa tehnika glačanja nije ovladala u ovom stupnju. Isto tako nema još kremenih strelica, niti se uvozio opsidijan.

Koštane izrađevine također su vrlo rijetke. Nađene su samo u Smilčiću, gdje je otkriveno ukupno 10 obrađenih koštanih predmeta koji se sastoje od šiljaka, strugača-dlijeta, šila, gladilice, igle za šivanje i obrađenih dijelova rogova ili cijevi (T. LXXVII, 1—5).

Po tim nalazima u Smilčiću teško je dobiti potpuniju sliku koštanih izrađevina u ovom stupnju na cijelom primorju.

[54] Podaci o II stupnju starijeg neolitika u Smilčiću uzeti su iz: Š. Batović, 1966.

Pojava većeg broja koštanih predmeta samo u pojedinim naseljima, kao, npr., u Smilčiću, vjerojatno je vezana uz razvijeno stočarstvo u pojedinim krajevima, a novi oblici oruđa uz početak obrade životinjskih koža, odnosno izradu odjeće i obuće (strugalice, igle). Obratno, nedostatak koštanih predmeta u nekim naseljima, kao, npr., u Medulinu, odgovara slabo razvijenom stočarstvu i prevladavanju ribolova i sakupljanja životnih dobara kao osnove života.

Izrađevine od školjaka također su dosad nađene samo u Smilčiću, iako i tu u vrlo malom broju. Ukupno su otkrivene tri obrađene školjke u sloju starijeg neolitika: dvije školjke Cardium (čančica) (T. LXXVII, 6) i jedna Venus SA (ladinka). Sve tri su probušene na bulbusu. Vjerojatno su služile kao dio ogrlice, odnosno za nakit.

Prema tome, zastupljena je samo jedna vrsta predmeta od školjaka, i to vrlo rijetko i jedino u Smilčiću, premda se nalaze gomile raznih vrsti školjaka i puževa u kulturnim naslagama ne samo ovog nego i drugih naselja. U ranijem stupnju nije poznata obrada školjaka ni puževa, ali je poznat isti način bušenja i upotrebe školjke Cardium još ranije, u mezolitičkom i paleolitičkom sloju Crvene stijene.

Nakit ili predmeti koji su mogli poslužiti kao nakit vrlo su rijetki. Među takve se mogu ubrojiti jedino tri spomenute probušene školjke iz Smilčića, koje su vjerojatno služile za ogrlice. Možda je kao ukras (privjesak) mogla poslužiti i mala koštana, na jednom kraju probušena, izglačana pločica u obliku lopatice, iako je vjerojatnije služila kao gladilica ili za ukrašavanje zemljanih posuda (T. LXXVII, 5). Ukras je, prema tome, vrlo oskudan i izuzetan u ovom stupnju i mnogo rjeđi i beznačajniji nego u srednjem neolitiku. Osim toga, ako se izuzme gladilica, nema nikakvih novih pojava u odnosu na prethodna razdoblja.

Lončarstvo (keramika) — Daleko najznačajnije količine keramike sadrži Smilčić. U ostalim nalazištima zastupljene su manje količine, ili su nedovoljno poznate, a neka sadrže samo pojedine elemente keramike.

Opća svojstva keramike ovog stupnja predstavljaju, uglavnom, svi elementi iz ranijeg I stupnja uz niz novih pojava nastalih daljnjim razvojem. Kako su uglavnom osnovna svojstva ovog stupnja zastupljena u svim nalazištima, nema potrebe razmatrati ih pojedinačno. Osim lijepa i jedne kuglice iz Smilčića, keramički proizvodi predstavljaju jedino posuđe.

Keramika ovog stupnja dijeli se na: a) grubu, koja prevladava, i b) nešto manju količinu fine keramike. Oblici su malobrojni i jednostavni. Ukrasne tehnike i motivi su raznoliki i dosta bogati. Prevladava žigosanje ili ubodi, odnosno utiskivanje ili impresso tehnika ukrašavanja, dosta je često premazivanje, a rijetka tehnika udubljivanja, dok su ostale tehnike

izuzetne. Gruba keramika pekla se na otvorenoj vatri, a fina i s premazom i udubljivanjem u nekoj vrsti zatvorenih peći. Keramika ovog stupnja mnogo je raznovrsnija nego u prethodnom stupnju, a mnogo siromašnija nego u kasnijim fazama. Jedino je u ovom stupnju veća količina ukrašenih posuda nego kasnije, tj. u ovom stupnju je oko 30% ukrašenih, u odnosu na 70% neukrašenih posuda (u Smilčiću).

a) Gruba keramika zauzima pretežan dio keramike ovog stupnja. To je manje ili više po tehnici obrade, a pretežno i po drugim svojstvima, ista vrsta keramike prethodnog stupnja. Ona ima uobičajena svojstva:

— Izrađivala se većinom od obične, slabo pročišćene, zemlje crljenice ili smeđeg humusa, miješane s velikom količinom kamenčića, redovno amorfnog vapnenca, a rijetko s malom količinom usitnjenog kristalnog vapnenca. Izuzetni su primjerci primjesa pijeska, pljeve, ili bez primjesa. Pretežno su to velike posude debelih stijenki, hrapave i neravne površine, redovno tamnije boje pečenja u blagim nijansama od tamnosmeđe do crvenkaste.

— Oblici su malobrojni i jednostavni. U ovoj vrsti zastupljene su loptastojajolike posude i stožaste ili pretežno poluloptaste visoke zdjele s ravnim dnom ili pojačanom ravnom nogom. Ove posude izuzetno imaju prstenaste ručice ili ušice, odnosno rupice za vješanje (sl. 24, br. 1, 2, 6, 9, 10).

— Ukrašavale su se prije pečenja isključivo impresso tehnikom koja se izvodila pretežno žigosanjem rubom raznih školjaka i puževa, najčešće narebrenih (Cardium) (T. LXXVIII, 1—3), kao i raznih glatkih školjaka (T. LXXVIII, 4—6; LXXX, 8, 9, 10). Često se, pored toga, ukras izvodio ubodima raznim predmetima, a sasvim rijetko i otiskom nokta ili štipanjem (T. LXXVIII, 9). Školjkama su se izvodile tri vrste motiva: jednostruki otisci poredani jedan do drugog u nizove (T. LXXVIII, 3, 4), dvostruki otisci povezani na jednom kraju, a na drugom razmaknuti (T. LXXVIII, 1, 5), pa na oba kraja međusobno povezani otisci cik-cak motiva (T. LXXVIII, 2, 6; LXXX, 2, 9). Ubodima su se izvodili razni kružni, trokutasti, izduženi i drugi motivi izvedeni raznim predmetima. Tehnikom uboda ponekad su se izvodili geometrijski motivi, kao, npr., trokuti, cik-cak nizovi ili snopovi (T. LXXVIII, 7; LXXIX, 6). Ukras prekriva uglavnom cijelu vanjsku površinu posude, ponekad bez reda, a najčešće u vodoravnim nizovima ili pojasima, što se ponekad ponavlja i u drugim pravcima.

— Tehnikom urezivanja, koja je vrlo rijetka u ovom stupnju, ukrašeno je u Smilčiću samo nekoliko posuda. Time su se izvodili kratki urezi, što oponaša impresso motive, ili usporedne i cik-cak i slične crte, ili pojedinačno trokuti, ispunjeni ubodima ili otiscima rubom školjaka.

b) Svojstva fine keramike nisu jednolična, pa se više ili manje udaljuju od grubih posuda. Uglavnom se dijele na dvije osnovne vrste: 1) monohromne i 2) ukrašene udubljivanjem.

1) Po tehnici izrade monohromna keramika dijeli se na dvije vrste: jednu istu ili sličnu gruboj keramici, samo s premazanom i glačanom površinom, i drugu mnogo boljeg sastava zemlje, s mnogo sitnijim primjesama kamenčića a ponekad i s kristalnim vapnencem. Prevladava bolja tehnika izrade. Fina keramika ima veći broj oblika posuda nego gruba. U ovoj se vrsti ne nalaze velike loptastojajolike ni stožaste posude, već takve posude manje veličine, a od novih oblika poluloptaste i dvostožaste zdjele, kalotaste plitice ili tanjuri. One ponekad imaju nisku prstenastu nogu, prstenaste ručice i ušice (sl. 24, br. 3—5, 7, 8).

Monohromija se, čini se, primjenjivala iz više razloga: radi prekrivanja grubog sastava posuda i dobivanja ravnije površine, radi glačanja površine, a vjerojatno radi sprečavanja poroznosti, pa radi stvaranja pogodne podloge za ukrašavanje, naročito udubljivanjem, jer su se premazom prekrivali kamenčići po površini posude koji su otežavali izvođenje ukrasa. Osim toga, premaz je pečenjem dobivao određeni ton-boju i svojstvo ukrasa. Zato velik broj posuda ima samo monohromiju, bez drugog ukrasa, ili je velik broj, osim što je premazan, ukrašen pretežno tehnikom udubljivanja. Posude s premazom rijetko su ukrašene impresso-tehnikom, urezivanjem, ili a tremolo-tehnikom (T. LXXX, 2).

Po boji premaza posude s monohromijom dijele se na dvije vrste: 1) dobro pečene posude sa svjetlijom bojom premaza, među kojima prevladavaju razne nijanse crvene i smeđe boje, koje osim premaza obično nemaju drugog ukrasa, osim što su poneke ukrašene impresso-tehnikom, 2) slabo pečene posude, obično bolje tehnike izrade, redovno s tamnosmeđom bojom premaza s malom skalom nijansi, ukrašene tehnikom udubljivanja. Obično se premazivala i jednako obrađivala vanjska i unutrašnja površina posuda, koje su u pravilu imale istu boju.

2) Posude ukrašene tehnikom udubljivanja predstavljaju posebnu i izrazitu vrstu keramike ovog stupnja, iako nisu tako česte kao one s impresso-ukrasom ili s premazivanjem. Tom tehnikom ukrašavale su se redovno bolje izrađene posude i gotovo uvijek one s premazom na površini, a redovno i slabije pečene posude, jer su sve te tehnike povezane radi lakšeg i boljeg izvođenja udubljenog ukrasa, kao i određenog efekta pečenja. Ukras tehnikom udubljivanja izvodio se nakon premazivanja i glačanja površine, ali prije pečenja posude. Ukras se sastoji pretežno od pravilnih i plitkih snopova ravnih crta koje su se obično izvodile povlačenjem poledinom rebrastih (najčešće Cardium) školjaka, što se jasno opaža po mjestimičnim otiscima poledinom školjaka, ili kratkim isprekidanim potezima (T. LXXIX, 1, 2, 4, 5; LXXX, 3—6).

Motivi izvedeni udubljivanjem imaju uglavnom isključivo pravocrtna geometrijska svojstva. Mogu se općenito svesti na ravne crte, pojase usporednih crta, iscrtkane i mrežaste trokute i rombove, pa cik-cak crte i pojase. Prekrivaju cijelu površinu posude, kao i impresso-motivi.

Najčešće su ravne crte koje se često slažu po dvije a češće po tri i više crta usporedo u razmaknute pojase, najčešće položene vodoravno, a ponekad u okomitom i kosom položaju. Često se takvi pojasi kombiniraju s drugim motivima, kao s nizom trokuta ili snopom cik-cak crta ispod oboda posuda. Ponekad se ukras sastoji samo od niza trokuta. Ili, cik-cak snopovi prekrivaju posude, ili su odijeljeni ravnim crtama ili snopovima, a ponekad i okomito u metope.

U ovom stupnju rijetko se javlja ukras drhtavim urezanim ili udubljenim potezima (tzv. tehnika a tremolo) koji redovno oponaša cik-cak motive izvedene otiskom ruba nenazubljenom školjkom, samo su potezi ravni. Uvijek je to fino obrađena keramika s premazanom površinom (T. LXXIX, 3; LXXX, 2).

Pored toga se pojedinačno javljaju i neke druge tehnike ukrašavanja, kao, npr., pomoću metlice, a pojedini primjerci posuda iz Nina i Smilčića s premazanom površinom imaju imresso ukras ispunjen crvenom bojom, vjerojatno željeznim oksidom, što su jedini primjerci crvene inkrustacije u ovom stupnju.

Iz svega se mogu uočiti opće značajke keramike ovog stupnja:

U ovom stupnju na Jadranskom primorju ne javlja se premazivanje bojom koja se otire, ili čistom bojom nanesenom nakon pečenja. Osim toga, nije još poznato slikanje posuda, a nedostaju i krivocrtni motivi. Nisu poznate ni likovne izrađevine.

Po svemu se uočavaju znatne razlike ovog i prethodnog stupnja starijeg neolitika. Iako još prevladava gruba keramika s impresso ukrasom, nastavljena iz prethodnog stupnja, uz nju se javlja znatna količina monohromne i keramike, ukrašene udubljivanjem s geometrijskim motivima, bolje izrade i određenih svojstava pečenja. Pored ranijih žigosanih motiva školjkama, izraziti su sada cik-cak motivi. Uz to se javlja niz drugih novih pojava: poluloptaste i dvostožaste zdjele, pa tanjuri, prstenaste noge posuda, još rijetka tehnika urezivanja i nova a tremolo tehnika, pa izuzetna pojava crvene inkrustacije.

Uglavnom su sve to daljnji razvojni elementi, od kojih će se pojedini još više razviti u slijedećem stupnju, a pojedini će nastaviti razvoj i predstavljati osnovu za postanak nekih općih elemenata srednjeg neolitika, kao što su tehnika udubljivanja i urezivanja, geometrijski motivi, bolja tehnika obrade, a posebno crvena inkrustacija.

Zasad se u ovom stupnju na Jadranskom primorju ne mogu uočiti mjesne osobitosti ili varijante u razvoju keramike, kakve smo, donekle, mogli zapaziti u I stupnju. One su, donekle, moguće i sada s obzirom na izvjesne razlike u uvjetima života i na različito podneblje i veze, ali izrazitije razlike nisu još uočljive.

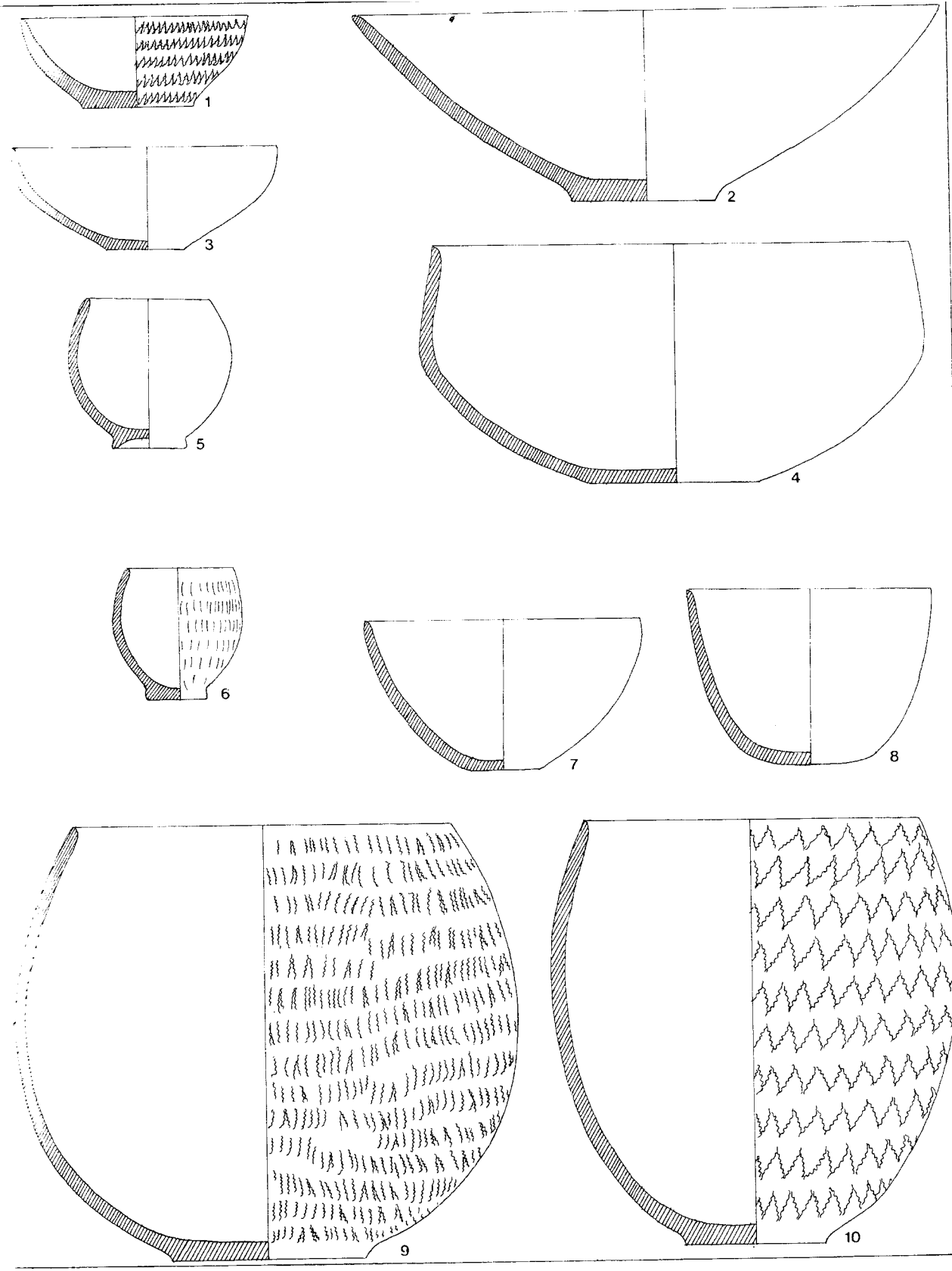

Sl. 24 — Tipološka tabela keramike starijeg neolita jadranske zone (impresso kultura)

III stupanj — Ovaj stupanj obuhvaća završni dio starijeg neolitika. Tada dolazi do sve šire primjene zemljoradnje i stočarstva, što dovodi do daljnjeg raspadanja i nestajanja izrazite kulture starijeg neolitika, odnosno do daljnjih promjena i razvoja. Život vezan uz zemljoradnju i stočarstvo odražava se sve više i u kulturi. Sve se više gubi impresso ukras vezan uz more i sakupljanje životnih dobara, a širi urezani i udubljeni geometrijski ukras s apstraktnim motivima.

Čudno je, i zasad dosta nerazumljivo, da se ovaj završni stupanj uopće ne nalazi u glavnim naseljima na otvorenom prostoru iz prethodnog II stupnja, što znači da razvoj kulture nije u potpunosti izravno nastavljen. Vjerojatno je na prijelazu iz II u III stupanj došlo do nekih važnih promjena koje su uvjetovale napuštanje dotadašnjih naselja i premještanje na nove položaje. Međutim, uzroci toga nisu sasvim jasni. Jesu li to uvjetovali novi oblici gospodarstva, naročito razvoj stočarstva, ili neki klimatski poremećaji, ili nešto drugo, teško je ustanoviti, jer je taj stupanj vrlo slabo istražen.

Zasad je, čini se, dosta jasno izdvojen ovaj stupanj samo u pećinama Gudnja i Škarin samograd, ali je i to slabo poznato jer rezultati istraživanja nisu obrađeni. Vjerojatno je ovaj stupanj zastupljen i u Markovoj špilji, u pećini Spila i u Danilu i dr., ali nema sasvim sigurnih podataka. Zato se ovaj stupanj ne može ni približno dovoljno osvijetliti.

Osnovno je, ipak, da se u Gudnji i Škarin samogradu nalaze neke razvijenije i mlađe pojave nego u nalazištima II stupnja. Ukazat ćemo samo na pojedine osnovne pojave.

O kamenim, koštanim i drugim proizvodima ovog stupnja ne može se dati ni sažeta slika.

Keramika je nešto više poznata, ali i ona relativno oskudno. Po njoj je i moguće ukazati na postojanje i izdvajanje ovog stupnja. U ovom stupnju se i dalje produžuju i razvijaju neki prijašnji elementi, naročito impresso ukrašavanje, iako postupno nestaju, pored sve izrazitijih i obilnijih osnovnih elemenata koji će kasnije postati tipični u srednjem neolitiku.

Keramika koja može odgovarati ovom stupnju u pećini Škarin samograd nalazi se u najnižim izdvojenim naslagama. U njima se, zajedno s pretežno grubo izrađenom keramikom ukrašenom impresso-tehnikom, nalazi i keramika ukrašena a tremolo-tehnikom i keramika mnogo bolje izrade, ukrašena udubljivanjem, na kojoj su pojedini motivi ispunjeni crvenom inkrustacijom. S time se često javljaju prstenaste ili odozdo udubljene noge posuda, zatim ukrasni motivi iscrtkanih trokuta, izvedeni urezivanjem ili udubljivanjem, zatim premazivanje površine posuda crvenom bojom, dobro obrađene crno glačane posude i dr. Ne nalazi se fina ni slikana keramika. Oblici su obično poluloptaste zdjele i loptaste ili jajolike posude.

U dosta debelim naslagama najnižeg sloja u pećini Gudnji ustanov-

ljen je sličan, iako oskudniji sadržaj. Taj sloj sadrži malo kulturnog materijala. Pored pojedinih ulomaka posuda s impresso ukrasom, češći su ulomci ukrašeni nizom iscrtkanih trokuta, zatim ulomci ukrašeni metlicom, pa ulomci s vrlo grubo izvedenim jednostavnim spiralnim ukrasom. U tom sloju također se ne nalazi fina ni slikana keramika.

Prema tome, u ovom stupnju, iako po oskudnim podacima, opažaju se tri vrste keramike:

a. keramika s impresso-ukrasom koja je usko povezana s prethodnim stupnjevima i predstavlja daljnji razvoj i stupanj degeneracije i nestajanja, odnosno krajnji razvoj te vrste ukrasa, kao temeljnog svojstva starijeg neolitika.

b. keramika ukrašena a tremolo-tehnikom, koja se tek počinje javljati u prethodnom, II stupnju, pojedinačno, a tek u ovom stupnju doživljava širu upotrebu i postaje izrazita pojava,

c. keramika u dobroj tehnici obrade koja se javlja još u II stupnju, ali sada ima širu upotrebu i puni razvoj. Osim toga, ona je redovno ukrašena urezivanjem i udubljivanjem, ali ne više školjkama kao u II stupnju, nego posebnim spravama i s geometrijskim motivima, od kojih su najčešći trokuti, a od novih motiva posebno je značajna pojava spirale, jer će ona, uz trokute, kasnije postati osnovno svojstvo ukrasnog sustava. Pored toga, izrazita je sada crvena inkrustacija koja se tek počinje javljati u prethodnom stupnju, a nove su tehnike ukrašavanja posebno crno glačanje, pa premazivanje posuda crvenom bojom koja se otire. Sve su to, u ovoj vrsti keramike, svojstva koja će, uz prstenaste noge, nastaviti razvoj i postati temeljem keramike srednjeg neolitika ili danilske faze.

Interesantno je da ni u Škarin samogradu ni u Gudnji zasad nije poznata slikana keramika koja je dosta česta u suvremenom stupnju Masseria la Quercia u Apuliji. Može se samo pretpostaviti da se u ovom stupnju izrađivala i slikana keramika, jer je to, s obzirom na veze naše obale s južnom Italijom, moguće.

Od sve tri vrste keramike nastavit će kasniji razvoj uglavnom samo posljednja vrsta, dok će prve dvije završiti s ovim stupnjem.

Na osnovu posuda s impresso-ukrasom zasad se ocrtavaju dvije prostorne mjesne varijante ovog stupnja: jedna uz samu obalu, u kojoj je izrazit ukras školjkama, druga u pozadini, koju predstavlja Škarin samograd, obilježenu ubodima i žigosanjem raznim spravama, a rijetko školjkama, bez cik-cak motiva, vjerojatno zbog udaljenosti od mora, slično kao i u I stupnju, što je vjerojatno dolazilo do izražaja kroz cijeli stariji neolitik.

Po svemu je ovo završni stupanj starijeg neolitika ili prijelazni stupanj iz starijeg u srednji neolitik, odnosno stupanj degeneracije i nestajanja impresso-ukrasa ili svojstava starijeg neolitika, a puni razvoj novih pojava koje postaju osnova srednjeg neolitika.

GOSPODARSTVO

Kulturni ostaci u pojedinim naseljima pokazuju da je gospodarska osnova u starijem neolitiku na Jadranu bila različita u pojedinim stupnjevima po pojedinim predjelima i užim područjima, ovisno o krajoliku i zemljopisnim uvjetima, kao i o razvoju kulture. Nalaze se ostaci i tragovi lova, ribolova, sakupljanja životnih dobara, stočarstva, zemljoradnje i razmjene dobara — trgovine. Nije uvijek moguće ustanoviti da li je i koja je od tih grana gospodarstva prevladavala u pojedinom naselju, odnosno koju su važnost imale pojedine od tih grana. U nekim neseljima je prevladavao lov, u nekima sakupljanje dobara u prirodi, a u nekima, čini se, zemljoradnja ili stočarstvo. U pojedinim naseljima zastupljene su samo pojedine grane gospodarstva, a u nekima ima ostataka svih tih grana. Dakle, slika gospodarstva u starijem neolitiku nije jednolična, već raznolika i vremenski i prostorno.

Sliku gospodarstva u I stupnju pružaju Crvena stijena, Zelena pećina i Markova špilja:

— U sloju III Crvene stijene lov je bio osnovni izvor prehrane, što se dopunjalo sakupljanjem puževa. Zastupljenost životinjskih kostiju ostala je ista kao u mezolitiku. Prevladavaju kosti jelena, zatim srne, vepra, divljeg goveda i divokoze, a rjede su kosti zeca, divlje mačke, risa i lisice. Nema još tragova zemljoradnje ni stočarstva.

— U Zelenoj pećini nalaze se, uglavnom, isti tragovi gospodarstva.

— U Markovoj špilji nadeno je malo životinjskih kostiju, a mnogo morskih školjaka i puževa, pretežno prilipaka (Patella) i ogrca (Trochidae).

Najšire podatke o gospodarstvu II stupnja pružaju naselja u Smilčiću, Ninu, Medulinu i Pečini na Leskovcu.

— U Smilčiću se nalaze ostaci zemljoradnje, stočarstva, sakupljanja hrane u prirodi, lova i ribolova, a može se pretpostaviti i razmjena. Školjke i puževi nalaze se u gomilama, naročito dagnje (Mytilus). Druge školjke nisu česte. Pretežno su se upotrebljavale za jelo, zatim za ukrašavanje keramike, poneke za nakit, kao Venus i Cardium, a Spondylus se vjerojatno izvozio do Obra u srednjoj Bosni. Najčešće su kosti ovaca ili koza (Ovis et Capra), mnogo su rjede kosti goveda (Bos taurus), a vrlo rijetke kosti psa (Canis fam. palustris), zatim svinje, a ima ponešto kosti jelena. O zemljoradnji svjedoče ostaci slame, zrnja žitarica, žrvnjevi, pravokutna strugala, vjerojatno dijelovi srpova (LXXVII, 12).

— U Ninu su nadeni, uglavnom, isti ostaci kao u Smilčiću, samo među školjkama prevladavaju čančice (Cardium).

— U Medulinu je nadeno malo životinjskih kostiju, pretežno od ovaca i koza, a mnogo morskih školjaka: pretežno oštriga (Ostrea), konjsko kopito (Spondylus) i čančica (Cardium).

— U najnižem neolitskom sloju u Pečini na Leskovcu ostaci divljih životinja upola su rjedi od domaćih. Medu domaćima su preko polovine kosti ovaca i koza, nešto rjede su kosti govečeta (Bos taurus), a najrjede svinje (Sus scrofa). Medu divljim životinjama prevladava jelen (Cervus elaphus), rjedi je srndać (Capreolus), a neke se pojedinačno javljaju, kao, npr., pas (Canis sp.), lisica (Vulpes), Putorius, Meles.

Ostaci III stupnja nisu šire poznati.

Prema tome se ocrtava slijedeća opća slika gospodarstva starijeg neolitika:

U I stupnju na otocima i uz obalu prevladavalo je sakupljanje životnih dobara u prirodi, naročito školjaka i puževa, odnosno ribarstvo, što se dopunjalo lovom, a možda i počecima stočarstva, s obzirom na značajni udio stočarstva u slijedećem stupnju. U pozadini, podalje od obale, naročito u brdovitim predjelima, lov je bio osnova gospodarstva, što se dopunjalo sakupljanjem dobara. Moguće je da su se u pojedinim predjelima i tu započele uzgajati pojedine životinje. Već u ovom stupnju ima tragova i razmjene dobara. Izravan dokaz je kremena sjekira kampinijenskog tipa iz Markove špilje, koja je nabavljena vjerojatno s poluotoka Gargano na suprotnoj talijanskoj obali, jer je to jedina sjekira iz starijeg neolitika na istočnoj obali Jadrana a u Italiji su česte. Tim pravcem preko niza otoka koji presijecaju Jadran odvijao se svakako promet već u starijem neolitiku, pa je tim putem mogla biti nabavljena i ova sjekira. Osim toga, tim pravcem su se širila i svojstva keramike, ili zamjenom ili utjecajem i dodirima, jer je keramika starijeg neolitika na istočnoj obali, posebno u I stupnju, uglavnom ista kao na otocima Tremiti, a i u obližnjoj Apuliji, jer su sličnosti sve manje što se više udaljuje od tog pravca.

Zasad u I stupnju nema tragova zemljoradnje, premda se ona ponegdje mogla početi razvijati, ali svakako nije imala šireg značaja, jer je prevladavao lov i sakupljanje dobara, a ljudi su boravili uglavnom u pećinama, a ne još na otvorenom prostoru. To dokazuje i način ukrašavanja zemljanih posuda žigosanjem školjkama, prstima i ubodima, a ne drugim tehnikama ni geometrijskim motivima.

Slično se kroz čitav stariji neolitik u južnoj Italiji navodi postojanje isključivo lova i sakupljanja hrane, a od životinja je bio udomaćen pas.[54a]

U II stupnju starijeg neolitika na Jadranu osnova života bili su stočarstvo, pored zemljoradnje u nekim područjima, a uz obalu i sakupljanje dobara iz mora — ribarstvo, što je nedostajalo u pozadini. Šira primjena zemljoradnje uvjetovala je svakako pojavu niza naselja na otvorenom prostoru uz obradivo zemljište. Lov je imao malu važnost i bio oskudan, osim u brdovitim predjelima. Razmjena dobara ili trgovina bila je izra-

[54a] R. Whitehouse, 1971, str. 241. i d.

zitija nego ranije, ne samo na užim područjima nego sve do srednje Bosne, gdje su se izvozile s Primorja, u prvom redu, školjke Spondylus, a vjerojatno i posebna vrsta fino izrađenih monohromnih posuda s impresso i a tremolo-ukrasom, koje su u većoj količini nađene u Obrima I. I u ovom stupnju opažaju se izvjesne razlike po užim područjima. Osim što se ponešto razlikovao obalni pojas od zaleđa, naročito po velikom udjelu ribolova — sakupljanju školjaka, što je uvjetovalo i druge razlike u kulturi, ponegdje su dolazile više do izražaja pojedine grane gospodarstva, kao, npr., stočarstvo, lov, ribolov, zemljoradnja, ovisno o položaju i podneblju, odnosno uvjetima života. Tako u pojedinim naseljima prevladavaju dagnje, a u drugim školjke Cardium ili druge, već prema raširenosti pojedinih vrsti školjaka u blizini naselja.

Prema tome, u II stupnju i dalje uz obalni pojas veliki značaj imalo je sakupljanje dobara, naročito iz mora. Međutim, lov je imao sve manji značaj. Stočarstvo i zemljoradnja sada su mnogo izrazitiji nego ranije i preuzimaju važno mjesto u životu. Razmjena dobara dosta je raznovrsnija i šira nego u prethodnom stupnju. To ukazuje na značajan daljnji razvoj kulture i gospodarstva, naročito osnivanjem stalnih naselja na otvorenom prostoru.

U III stupnju nisu potpuno nestala svojstva starijeg, ali su oblikovana osnovna svojstva srednjeg neolitika. Tada je još značajan udio imalo sakupljanje dobara, naročito iz mora, a samo ponešto i lova, ali sve više prevladava stočarstvo i zemljoradnja koji dovode do dubljih promjena u načinu života. Razmjena se nastavlja i proširuje i počinje izrazito utjecati na razvoj po izdvojenim užim mjesnim prostorima zbog sve manje pokretnosti stanovništva vezanog uz sjedilački način života, što se opaža još od II stupnja. Sve to dovodi do nestajanja impresso-ukrasa i drugih svojstava starijeg neolitika, a dovodi do razvoja novih elemenata koji će biti osnova srednjeg neolitika.

Na osnovu podataka o gospodarstvu starijeg neolitika moguće je izvući nekoliko općih zaključaka:

1. Glavnu osnovu života nosilaca starijeg neolitika na našem primorju imali su lov, sakupljanje životnih dobara u prirodi, naročito u moru, stočarstvo i zemljoradnja. Razmjena dobara je dopunjala tu osnovu. Međutim, pojedine od tih grana gospodarstva bile su različito zastupljene u pojedinim stupnjevima ove faze.

2. Kroz čitav stariji neolitik opažaju se razlike na užem obalnom pojasu, gdje vrlo važnu ulogu ima ribarstvo i sakupljanje školjaka i puževa, a uz to su usko vezana svojstva lončarstva, naročito ukras izveden školjkama. U zaleđu je prevladavao lov, naročito u brdovitim predjelima, a u ukrašavanju posuda, raširenih pod utjecajem s obale, zbog udaljenosti od mora, mnogo su se manje upotrebljavale školjke, a više razna druga sredstva.

3. Počeci stočarstva vjerojatno se razvijaju u I stupnju, a već od drugog stupnja stočarstvo je vrlo razvijeno, naročito uzgoj sitne stoke, ovaca i koza, jer su tome pogodovale prostrane površine krša.

4. Zemljoradnja se šire razvija od II stupnja, što dovodi do osnivanja niza stalnih naselja na otvorenom prostoru i do sjedilačkog načina života, a to, zajedno sa stočarstvom, dovodi do smanjenja važnosti lova i sakupljanja dobara, pa do postupnog napuštanja isključivog ukrašavanja posuda školjkama i impresso-tehnikom, a time i do izumiranja svojstava starijeg i nastanka srednjeg neolitika.

5. Razmjena ili trgovina sa susjednim područjima razvija se već od I stupnja. To je vrlo važno jer se radi o jednoj kremenoj sjekiri kampinijenskog tipa, nadenoj u Markovoj špilji na Hvaru, kakve su česte na poluotoku Gargano na suprotnoj talijanskoj obali, pa nema sumnje da je odatle prenijeta na Hvar, što dokazuju i kasnije veze. Međutim, to dokazuje da se nizom otoka Hvar — Palagruža — Tremiti — Gargano, koji poput mosta presijecaju Jadran, već na početku neolitika odvijao promet, što potvrđuje i keramika, koja je uglavnom istih svojstava, pa je sasvim vjerojatno da su se njena svojstva širila tim putem, možda dijelom i razmjenom dobara. Zbog razvoja zemljoradnje i sjedilačkog načina života, od II stupnja dolazi sve više do posebnog užeg zatvorenog mjesnog razvoja kulture, pa se razmjena ograničava na pojedine proizvode koji dopunjuju pojedine kulturne skupine. Tako se u II stupnju razmjena proširuje s Primorja u unutrašnjost Balkana, dolinom Neretve i Bosne do starčevačke kulture u srednjoj Bosni, gdje su se izvozile školjke Spondylus i fina monohromna i tehnikom a tremolo i žigosanjem ukrašena keramika. U posljednjem stupnju starijeg neolitika, čini se, da se razmjenom iz južne Italije proširila u srednju Dalmaciju slikana keramika.

DUHOVNI ŽIVOT

Tragovi duhovnog života i kulture starijeg neolitika na istočnom Jadranskom primorju veoma su oskudni i pružaju male mogućnosti rekonstrukcije toga vida života. Poznati su samo malobrojni ostaci kulta mrtvih i nakita.

Kult mrtvih je dokumentiran naprijed iznesenim podacima o pogrebnim ostacima iz Smilčića, Zelene pećine i Medulina. Vidjeli smo da oni ne predstavljaju redovan ukop mrtvih nego pojedinačne ukope djece u zgrčenom položaju, ili pojedine kosti, uglavnom lubanje odraslih. Izuzima se jedino jedan kostur (grob) iz Medulina u ispruženom položaju. Prema tome, na ovom području se javljaju tri vrste ljudskih ostataka: dječji i odrasli kosturi, pa lubanje odraslih. Posebni obredi opažaju se samo oko jedne lubanje prekrivene pločom iz Smilčića. Popudbinu-priloge

ima samo kostur iz Medulina. To je svakako vezano uz različite društvene i gospodarske odnose tadašnjih zajednica.

S obzirom na to da se radi o pojedinačnim ukopima djece, što se javlja i u susjednim, kao i u drugim kulturnim skupinama, gdje su ustanovljeni i dokazi da su to ostaci ljudskih žrtava prigodom osnutka naselja, pa gradnje kuća, da bi se osigurao napredak i razvoj — plodnost kuće, roda i zemlje, moguće je i na ovom području pomišljati na sličnu svrhu koju su imali takvi ukopi, iako nisu nađeni sigurni dokazi. Interesantno je da se cijeli kosturi nalaze samo u naseljima na otvorenom, a ne u pećinama, jednako kao i u kasnijim fazama. To svakako može označavati vezu s osnivanjem naselja, ali još prije vezu sa zemljoradnjom, odnosno žrtvovanje radi plodnosti zemlje; međutim, stočari koji su živjeli u pećinama nisu imali takva običaja.

Kostur iz Medulina predstavlja poseban obredni oblik. Cijeli odrasli kosturi s prilozima poznati su iz Smilčića iz kasnijih faza, ali u zgrčenom položaju. Zato je moguće da su to posebni pokopi, odnosno pojedinci s posebnim društvenim položajem koji su jedini sahranjeni u okviru nekih obreda, koji se mogao početi primjenjivati tek u starijem neolitiku. Mnogo je teže razjasniti položaj kostura iz Medulina izvan naselja, jer se sahranjivanje mrtvih u neolitiku vršilo u okviru naselja, što treba razjasniti daljnjim istraživanjem. U mezolitičkoj kulturi Lepenskog vira prevladava običaj sahranjivanja ispruženih pokojnika, što D. Srejović povezuje uz opću pojavu u ribarsko-lovačkim kulturama. Možda je i ovaj slučaj u Medulinu mezolitičko nasljeđe, za razliku od kasnijih zemljoradničkih kultura sa zgrčenim kosturima.

Nalazi izdvojenih lubanja ukazuju svakako na poseban odnos prema ljudskoj lubanji, odnosno na kult lubanje, vrlo raširen kroz cijelu prapovijest. Obično je takav kult vezan uz kult predaka da bi se sačuvala njihova duhovna moć i životna snaga. Moguće je da lubanje s ovog područja predstavljaju takav kult. Jedna prekrivena lubanja iz Smilčića možda označava parcijalno sahranjivanje, slično kao u lepenskoj kulturi.

O pravim izdvojenim grobljima u ovoj fazi, kao i u cijelom neolitiku, nema dokaza na Jadranu. Bez sumnje se pokojnici općenito nisu sahranjivali, već samo pojedini članovi zajednice, a ostali se izlagali ili slično, što je uobičajeno na tadašnjem stupnju razvitka.

Nakit je, vidjeli smo, krajnje malobrojan. To su samo tri probušene školjke i, možda, probušena koštana lopatica (T. LXXVII, 5, 6,). To je svakako, iako oskudan, također znak duhovnog života, jer je nakit imao simboličnu funkciju, kao amulet za zaštitu od raznih opasnosti.

Ovalna zemljana kuglica mogla je služiti u gađanju iz praćke pri lovačkim obredima.

O kultnoj ulozi crvene boje kao simbolu života, što je dosta raširena pojava u prapovijesti, u ovoj fazi jedva se nešto može naslutiti.

O njoj mogu govoriti samo rijetki pojedinačni primjerci posuda s crvenom inkrustacijom iz Smilčića i iz Nina, ali nije sasvim sigurno da je u tom slučaju imala obredno značenje, premda je to moguće, s obzirom na širu upotrebu na obrednim žrtvenicima starčevačke kulture s kojom se ovo područje dodirivalo u Obrima. Svakako je crvena inkrustacija, koja se ovdje nalazi tek u II stupnju, u starijem neolitiku bila vrlo rijetka. Vrlo je česta tek kasnije u danilskoj fazi.

Nema tragova ni dokaza da su nosioci ove faze na Jadranu poznavali likovne izrađevine, poput nosilaca starčevačke kulture u istočnom dijelu zemlje, iako su došli s njima u dodir na graničnom području u srednjoj Bosni. U tom se, kao i po maloj upotrebi nakita, ovo područje znatno razlikuje od te istovremene kulture, a podudara se s južnom Italijom s kojom je istočno primorje u cjelini najuže vezano.

Ovdje nema ni ostataka drugih obreda, kao, npr., poštivanja sunca, zatim raznih žrtvenika, obrednih posuda i dr., što je poznato u starčevačkoj, kao i u pojedinim drugim skupinama.

Prema tome, kultura starijeg neolitika na Jadranu u duhovnom životu bila je sasvim slična i povezivala se s južnom Italijom, a gotovo ništa nije preuzela od starčevačke kulture s kojom je imala razmjenu, a možda se i pomiješala na graničnom području u srednjoj Bosni, osim, možda, crvene inkrustacije.

DRUŠTVENI ODNOSI

Još je vrlo teško dati sigurniju sliku društvenih odnosa starijeg neolitika na jadranskom području, jer su ostaci o tome krajnje oskudni. Naročito su slabo poznata naselja, kuće i njihovi odnosi, kao i drugi naseobinski elementi. Ipak se može ukazati na neke pojave i posredno i neposredno naslutiti pojedini elementi.

U neolitiku društveni odnosi kretali su se u okviru rodovskog uređenja s matrijarhatskim zajednicama u kojima je žena-majka bila nosilac društvenih i gospodarskih odnosa (matrijarhat). U tom okviru treba gledati i stanje na ovom području. Značajnije ostatke za razmatranje društvenih odnosa pruža naselje u Smilčiću, a ostala mnogo manje i samo ponešto.

Naselja na otvorenom bila su dosta prostrana, iako često mnogo manja nego u kasnijim fazama. U njima je, prema tome, živjela velika ljudska zajednica. Isto tako u trajno naseljenim pećinama redovno se nalaze debele kulturne naslage koje također svjedoče o životu veće ljudske zajednice na istom mjestu. Te su zajednice morale živjeti u određenim ustaljenim odnosima, ili organizirano.

Naselja na otvorenom bila su redovno kružnog ili koncentričnog, a možda ponekad i trokutastog oblika zbog posebnih uvjeta smještaja (Bribir). Sudeći po Smilčiću, središnji dio naselja nije bio naseljen i bez sumnje je služio zajedničkim potrebama, možda za zajedničke obrede, ishranu, naročito lovaca i slično, ali o tome ovdje dosad nemamo izravnih podataka. Možda je u nekim naseljima na središnjem prostoru bilo zajedničko ognjište, kuća, žrvnjište i drugi objekti, što u ovoj fazi zasad nije poznato, ali su pojedini od tih objekata nadeni u kasnijim fazama ili u susjednim skupinama.

Najvjerojatnije je da su u takvim kolibama boravile manje društvene zajednice — uže obitelji, a ne rod, odnosno da se život odvijao po obiteljima. Velike zajedničke kuće za cijeli rod nisu otkrivene, a, ako su i postojale, vjerojatno su služile samo za pojedine potrebe ili dijelove zajednice, a ne za stalan zajednički život. Jedino je moguće da su u okviru prostora s kolibama postojala pojedina zajednička ognjišta, kakva su možda bila veća ognjišta u Stocu, ili veliko vatrište u Zelenoj pećini. I u pećinama niz malih vatrišta možda ukazuje na život po užim obiteljima, iako ona ukazuju i na zajednički način života u pećinskim prostorima.

Prema tome, život se odvijao redovno po obiteljima, ali su postojala zajednička ognjišta na kojima su se priredivala povremeno zajednička jela za cijelu zajednicu ili dijelove zajednice, odnosno uže proizvodne zajednice, kao lovačke, ribarske i sl. Posebno to dokazuju pojedina ognjišta u Smilčiću oko kojih se nalaze isključivo velike gomile školjaka ili puževa.

Postojali su svakako i pojedini zajednički interesi i poslovi koje je rješavala cijela zajednica, odnosno naselje, kao, npr., iskop velikih rovova koji su opkoljavali naselje, što dijelovi zajednice nisu mogli izdvojeno rješavati.

S obzirom na opće odnose u rodovskom društvu, postoji mogućnost da je svaki pojedini pojas, odijeljen rovovima, u naseljima na otvorenom, kao u Smilčiću, pripadao po jednom rodu, odnosno da su rodovi, kojih je moglo biti više u svakom naselju, živjeli odijeljeno radi egzogamnog braka, jer se pripadnici istog roda nisu smjeli međusobno ženiti, već iz drugog roda. Međutim, s obzirom na to da na vanjskom pojasu u Smilčiću nema čvrstih naseobinskih ostataka i razlikuje se od središnjeg pojasa, vjerojatnije je da je vanjski pojas služio u prvom redu za odbacivanje otpadaka, jer potrebe egzogamnog braka nisu se morale zadovoljavati u okviru istog, već među susjednim naseljima.

Po svemu izlazi da je, prema tako oskudnim podacima, ipak moguće uočiti da se u ovoj fazi Jadransko primorje po društvenim odnosima nije izdvajalo ni mnogo razlikovalo od okolnih područja, a najuže se vezivalo uz južnu Italiju, vjerojatno zbog izravnih i uskih veza s tim područjem.

PODRIJETLO I KULTURNI ODNOSI

U prethodnom razmatranju već su naznačeni poneki elementi podrijetla i odnosa, kao i putova nastanka impresso kulturne skupine na Jadranskom primorju. Oni se mogu svesti na nekoliko komponenata: nasljeđe i razvoj na domaćem tlu, pa na veze s jugoistokom preko Albanije, s Bosnom dolinom rijeka Neretve i Bosne, s južnom i srednjom Italijom preko Jadrana. Ujedno smo ranije spomenuli neke od razloga ovakvih odnosa i položaja ove skupine. Uglavnom su oni uvjetovani zemljopisnim svojstvima ovog područja.

Najznačajniju ulogu u razvoju imali su domaće nasljeđe, unutrašnji razvoj i odnosi s južnom Italijom.

Jednu od temeljnih uloga imale su prethodne mezolitičke kulture na ovom prostoru, naročito u razvoju kamenih i koštanih oruđa, u razvoju gospodarstva, načinu života, a vjerojatno i u oblikovanju društvenih odnosa i duhovne kulture, jer se oni izravno povezuju i među njima nema naglog prekida ni bitnih razlika. Nosioci ove kulturne skupine nisu se ovdje doselili s nekog drugog područja ni donijeli gotovu kulturu neolitika izvana, već su raniji stanovnici iz mezolitika nastavili život na ovom istom području i dalje, u toku neolitičkog razdoblja, zadržali staru kulturu i način života i postupno poprimali nove neolitičke tekovine kulture i života, dijelom izvana kulturnim vezama i razmjenom, a dijelom vlastitim unutrašnjim mjesnim razvojem.

Početni dio ili I stupanj neolitika ima gotovo ista svojstva kao i prethodna mezolitička faza, samo su se kao bitan novi elemenat počele upotrebljavati zemljane posude. Svi drugi elementi života i kulture zadržani su i ostali manje-više isti. Naslijeđen je pretežan dio tipova kamenih i koštanih oruđa, osnovna svojstva gospodarstva ostali su lov i sakupljanje hrane u prirodi, pretežno u moru, odnosno ribarstvo. Nastavljeno je stanovanje u pećinama, jer još nije usvojena zemljoradnja koja je uvjetovala osnivanje većine naselja na otvorenom uz obradivo zemljište. Nije se još šire razvilo ni stočarstvo, a u brdovitim predjelima o njemu još nema traga. Prema tome, u početnom stupnju starijeg neolitika nastavljen je gotovo u potpunosti lovačko-sakupljački stadij života, što će se u planinskim krajevima, kao, npr., u Crvenoj stijeni, zadržati kroz cijelu ovu fazu, pa i kasnije.

Veze sa susjednim neolitičkim kulturama uspostavljene su u toku ove faze samo dolinom Neretve i Bosne u srednjoj Bosni, pa dolinom Pive u sjevernoj Crnoj Gori, gdje se impresso-kultura s Primorja susrela i pomiješala sa starčevačkom kulturom. Osim toga, bez sumnje se kultura ovog primorja dodirivala s albanskim i dalje s grčkim primorjem. Zasad su najjasniji odnosi s Bosnom u III stupnju, poznati u Obrima I. Još se ne može potvrditi veza starčevačke i ove impresso-kulture u toku

I stupnja. U Obrima I nalazi se kasna faza starčevačke kulture pa se s njom veze uspostavljaju pri kraju II stupnja ili pretežno u završnom, III stupnju impresso-kulture.[55]

U impresso-kulturi na Jadranu, osim pojedinačnih posuda s barbotine ukrasom u srednjoj Albaniji, zasad nije moguće sa sigurnošću ustanoviti nikakve elemente koji su preuzeti iz starčevačke kulture, što je dosta interesantno, s obzirom na svojstva njihove razmjene. Zato nije poznato što su oni dobivali u zamjenu za izvezenu robu s Jadrana, osim možda nekih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, naročito goveda koja su se obilno gajila u Obrima. Jedino se može pretpostaviti da su možda preko Obra preuzeli tehniku crvene inkrustacije, jer je ona u Obrima u ovoj fazi ranija i češća, ali ni to nije sigurno. Začuduje da nisu preuzeli sjekire, jednako kao što nisu preuzeli ni slikanu keramiku, ili likovne izrađevine, što će se sve na Primorju pojaviti tek u toku srednjeg neolitika, ali ne pod utjecajem starčevačke kulture. U tom smislu se zapaža da su nosioci impresso-kulture s Jadrana mnogo jače djelovali na razvoj kulture u srednjoj Bosni, nego obratno iz srednje Bosne na Primorje, što vrijedi za cijelo razdoblje mlađeg kamenog doba.

U kulturi Cakran u srednjoj Albaniji, zajedno s drugim elementima impresso-keramike s kraja starijeg neolitika, nalaze se pojedine posude ukrašene barbotine tehnikom, preuzete iz starčevačke kulture,[56] pa je moguće da se one pojave i na ostaloj jadranskoj obali, ali najvjerojatnije neće biti česte ni predstavljati značajnu pojavu. U Albaniji zasad nisu poznati drugi stupnjevi starijeg neolitika, pa je otežano razmatranje njegovih veza s ostalim istočnim Jadranskim primorjem. Keramika Cakran-kulture pretežno odgovara i ima ista svojstva III ili posljednjeg, a samo dijelom i II stupnja u razvoju impresso-kulture na istočnoj obali, ili u južnoj Italiji.

Veze s Grčkom dosta su slabije, što je razumljivo s obzirom na veću udaljenost i teži promet izvan Jadrana. Ipak je kultura na zapadnoj grčkoj obali, naročito u ranijim stupnjevima, veoma slična onoj na Jadranskom primorju. U tom smislu se može zaključiti da se kultura na istočnoj jadranskoj obali u starijem neolitiku razvijala u vezi s Albanijom i Grčkom, zbog prostornih povezanosti, istih uvjeta života i jednakog stupnja razvoja.

Istočno Jadransko primorje imalo je u starijem neolitiku gotovo istu kulturu kao jadranski primorski pojas južne i dijela srednje Italije. Te su sličnosti najpotpunije u početku, odnosno u I stupnju ove faze, a kasnije se opažaju sve veće razlike. Najveće sličnosti nalaze se na otocima Tremiti, koji su najbliži istočnoj jadranskoj obali preko niza otoka od

[55] Usp. materijal i probleme Obra I u monografiji: A. Benac, 1973a.

[56] Usp. M. Korkuti, 1971a; isti, 1975; M. Korkuti — Zh. Andrea, 1972; H. Ceka — B. Jupani, 1975, str. 11—13.

Pelješca, Korčule do Tremita i Gargana. Sličnosti kulture umanjuju se idući dalje od Tremita i Gargana, odnosno od Daunije prema jugu ili sjeveru. Osim toga, i u Italiji se opažaju prostorne i vremenske osobitosti, odnosno mjesne razlike razvoja.

Prvi stupanj na području Daunije, nazvan Prato Don Michele po nalazištu na Tremitima, sadrži potpuno istu kulturu kao I stupanj na istočnom Jadranu. Drugi stupanj, nazvan po nalazištu Guadone u Dauniji, pretežno je, također, istog sadržaja. Značajnije razlike u tom stupnju predstavlja jedino mnogo veća količina keramike ukrašene monohromijom i udubljivanjem na istočnom Jadranskom primorju nego u Dauniji. U trećem stupnju, nazvanom po nalazištu Masseria la Quercia u Dauniji, razlike oba područja su dosta značajne, dijelom u razvijenijim oblicima, tehnici obrade, a naročito u ukrašavanju keramike slikanjem u Dauniji, što još nedostaje na istočnoj jadranskoj obali, osim, čini se, u pećini Gudnja.

Osim toga, u Dauniji se opažaju i mnoge druge slične ili iste pojave u razvoju, kao, npr., ista vrsta opkopa oko naselja radi obrane, u Dauniji posebno radi odvodnjavanja, isti način obrednog sahranjivanja pokojnika, pa i u opkopima kao u Smilčiću.[57] Interesantno je spomenuti da je ukrasni sistem slikane keramike stupnja Masseria la Quercia u Dauniji vrlo sličan slikanoj keramici danilske faze, što je svakako važno za postanak i razvoj slikane keramike na istočnoj jadranskoj obali.

Na osnovu toga izlazi zaključak da je istočna jadranska obala bila u stalnim i uskim izravnim vezama s južnom Italijom u toku starijeg neolitika, što posebno dokazuje kremena sjekira kampinijenskog tipa iz Markove špilje, prenijeta s Gargana. Međutim, iznimno ista svojstva kulture I stupnja, naročito keramike, ukazuju na razvoj u međusobnim vezama, što su osim stalnih dodira uvjetovali svakako isti način života i isto gospodarstvo na oba područja. U II stupnju dolazi do sve većih razlika naše obale i južne Italije, odnosno do mjesnog obilježja kulture, što je uvjetovala sve veća specijalizacija gospodarstva prema mjesnim uvjetima, naročito razvoj stočarstva i zemljoradnje. U II stupnju specijalizacija gospodarstva nije još izrazita, pa ni razlike u kulturi nisu velike, ali u III stupnju i kasnije nastale su značajne razlike zbog razlika u načinu života i proizvodnji.

Veze obiju obala bile su jedan od osnovnih činitelja u razvoju kulture na Jadranu, posebno od III stupnja starijeg neolitika, kad su se na oba područja prenosile kulturne i proizvodne razlike i dopunjale se. Prije toga, oba su se područja razvijala usporedo izmjenom i lančanim prenošenjem iskustava i dostignuća, naročito obrade keramike, pretežno, čini se, s istočne na zapadnu obalu. Moguće je da su se iz Italije proširili na našu

[57] Usp. Š. Batović, 1966; 1975a; L. Bernabò Brea, 1962; L. Bernabò Brea — M. Cavalier, 1956; 1957; R. Peroni, 1967, sl. 12, str. 54 i d.; R. Whitehouse, 1969; 1971; S. M. Puglisi, 1955; isti, 1975; A. M. Radmilli Discussione, Colloquio Foggia 1973, str. 180. i d.; S. Tinè, 1975; D. Lollini, 1965.

obalu, osim sjekire kampinijenskog tipa, i pojedini drugi kremeni proizvodi, kao trapezasta strugala,[58] iako je vjerojatnije da su se oni razvili iz prethodne domaće kulture srednjeg kamenog doba, što zasad potvrđuju česti takvi predmeti u predneolitičkim naslagama u pećinama oko Trsta i u pećini Odmutnjači u Crnoj Gori.[59]

Po svemu se uočava da se stariji neolitik na istočnoj jadranskoj obali razvijao uglavnom na isti način kao oko cijelog Sredozemnog mora, jer je tadašnja kultura obilježena sitnim kamenim orudem i impresso-tehnikom ukrašavanja keramike, što su uvjetovali sličan stupanj razvoja proizvodnih sredstava i način života, a to su opća nerazvijenost, sakupljanje hrane u prirodi i ribolov, odnosno jaka povezanost života uz more kao temeljni vid gospodarstva starijeg neolitika. To je uvjetovalo pojavu i svojstva impresso-tehnike ukrašavanja keramike, naročito školjkama, što je određivalo i jednolična svojstva te keramike na Sredozemnom moru. Opća jednoličnost impresso-keramike je najveća u početnom stupnju zbog jednake poluselilačko-sakupljačko-ribarske privrede, sličnih uvjeta života i stupnja društvenog razvoja. Do razlika i osobitosti u razvoju dolazi kasnije, od II stupnja, zbog posebnog razvoja i specijalizacije gospodarstva, naročito primjenom zemljoradnje i sjedilačkog načina života u pojedinim prostorima jer nestaju uvjeti za jednoličan razvoj, a time i za jedinstvenu impresso-keramiku.

Ipak su postojale izvjesne razlike i posebnosti u kulturi pojedinih područja oko Sredozemnoga mora u to doba, što je ovisilo o različitom mezolitičkom nasljeđu i zemljopisnim uvjetima, jer se oko cijelog Mediterana opaža neprekinut razvoj starijeg neolitika iz mezolitika. Tako su dosad ustanovljena tri šira područja: jedno na zapadnom, drugo na srednjem i treće na istočnom dijelu Sredozemnoga mora. Osim toga, postojale su i uže prostorne kulturne skupine u okviru tih područja. Jadransko primorje čini dio srednjomediteranskog područja.

Zbog toga se ne može ustanoviti jedinstven izvor impresso-keramike na Sredozemnom moru ni njeno širenje seobama, već mirnim postupnim razvojem na različitim područjima pod sličnim uvjetima, osim prijenosa pojedinih elemenata međusobnim dodirima. To dokazuje ne samo izravan mjesni razvoj po užim prostorima nego i uglavnom istovremeni razvoj impresso-keramike oko cijelog Mediterana.

Izneseni podaci upućuju na slijedeće zaključke:

a. Stariji neolitik na istočnom Jadranskom primorju razvijao se samostalno, a nastao je neprekidnim razvojem kulture iz srednjeg kame-

[58] D. Lollini, 1965, str. 310, T. LVII, 8, 11, 15, 16; R. Peroni, 1967, sl. 9, br. 7, 12; R. Whitehouse, 1971, str. 242. i d., sl. 3b; A. Palma di Cesnola 1975, T. 14, br. 18.

[59] D. Srejović 1974, T. I, 20, 21, T. II, 10—18; A. M. Radmilli 1963a. str. 39. i d., sl. 1; D. Cannarella-G. Cremonesi, 1967, str. 299; i d., sl. 7, br. 25—38.

nog doba na domaćem tlu, u neposrednim međusobnim dodirima i lančanom prijenosu i razmjeni kulturnih dostignuća s južnom obalom Jadrana i s južnom Italijom, što je uvjetovalo velike sličnosti kulture na tim područjima.

b. Najvjerojatnije je domaće mezolitsko stanovništvo postupnim samostalnim razvojem počelo proizvoditi keramiku i poprimati ostale neolitičke manifestacije u međusobnim dodirima i u neposrednim vezama sa susjedima, u prvom redu s jugoistoka, s obzirom na nešto napredniji razvoj istočnog Mediterana.

c. Impresso-keramika najprije se razvija na samoj obali, a naknadno se proširila na zaleđe, već u I stupnju razvoja, i zadržala pretežno isti način ukrašavanja tehnikom žigosanja.

d. U I stupnju zbog slabo razvijenog gospodarstva kultura je ista kao u južnoj Italiji s kojom su nosioci te kulture bili povezani i vršili razmjenu, kao vjerojatno i s južnim dijelom istočne jadranske obale, što je dijelom utjecalo na razvoj kulture. U II stupnju zbog posebnog mjesnog razvoja proizvodnje i primjene zemljoradnje kultura se obogaćuje i sve više izdvaja od južne Italije i južnog Jadrana. Na kraju II stupnja kultura se s Primorja proširuje u unutrašnjost do srednje Bosne, gdje se dodiruje sa starčevačkom kulturom, s kojom, pomiješana, oblikuje u srednjoj Bosni posebnu miješanu kulturu. Ta veza nije imala značajnijeg odraza na razvoj kulture na Primorju. U III stupnju nastavlja se i produbljuje izdvajanje i poseban razvoj kulture zbog pune primjene zemljoradnje i sjedilačkog života, što dovodi do izumiranja pojedinih svojstava kulture, naročito impresso-ukrasa, a nastajanja novih elemenata koji će obilježavati srednji neolitik. Veze i razmjena s Bosnom, južnom obalom i s Italijom produžuju se i dijelom proširuju, što se pretežno odražava u dopuni kulturnih dobara, a ne kao ranije u prijenosu i izmjeni dostignuća, što poprima svojstva trgovine.

DATIRANJE

Relativno datiranje starijeg neolitika na Jadranskom primorju uglavnom je već određeno u prethodnim poglavljima. Naslage ove faze u pećinskim nalazištima nalaze se neposredno iznad mezolitičkih naslaga, kako je to najbolje vidljivo u Crvenoj stijeni, pa ispod naslaga srednjeg neolitika, kao u pećinama Škarin samograd i Gudnja. Osim toga, pojedini stupnjevi zastupljeni su u jednoslojnim naseljima na otvorenom prostoru, kao i u pojedinim pećinskim naslagama u kojima pojedini stupnjevi nisu zastupljeni.

Takav vremenski položaj ove faze potvrđuju slična svojstva kultura i njihovo datiranje na susjednim područjima, prvenstveno u južnoj

Italiji, zatim Albaniji i Grčkoj, pa donekle i u srednjoj Bosni, koje su vremenski i kulturno povezane, pa, bez sumnje, imaju i usporedan razvoj. U tom okviru položaj našeg starijeg neolitika je uglavnom jasan.

Točnije vremenske usporedbe i odrednice pa moguće razlike ovise o stupnju istraživanja, a dijelom i od tumačenja pojedinih pisaca, jer su neki elementi slabije poznati, postoje izvjesne mjesne razlike i osobitosti u razvoju, pa zato i različita gledanja na pojedine probleme i izvjesna neslaganja u datiranju. Tako još nije sasvim jasno izdvojen sadržaj posljednjeg stupnja ove faze, pa ni konačne, oblikovne i vremenske usporedbe nisu moguće, već samo okvirne i opće.

Relativni vremenski položaj starijeg neolitika na istočnom Jadranu općenito je isti kao na obalnom pojasu oko cijeloga Sredozemnoga mora, jer zahvaća najstariji dio i sadrži najranije manifestacije mlađega kamenog doba. O tome svjedoči ne samo njegov stratigrafski položaj nego i sadržaj, svojstva i razvoj.

I stupanj starijeg neolitika na nešem primorju naslijedio je potpuno mezolitički način života i kulturu, naročito kamena oruđa. Čini se da se samo mjestimično počinje javljati zemljoradnja i uzgoj životinja. Nanovo je poprimio uglavnom samo izradu zemljanih posuda koje imaju najjednostavnija i najprimarnija svojstva. Potpune analogije nalaze se u I stupnju starijeg neolitika nazvanom Prato Don Michele (po S. Tinè) u južnoj Italiji, kao u istoimenom nalazištu na otocima Tremiti ili u Coppa Nevigata I u Dauniji i dr.

U II stupnju daleko su slabije mezolitičke tradicije, prevladavaju neolitička svojstva kulture i života, naročito sjedilački način života, usvaja se stočarstvo i zemljoradnja, pa se naselja pretežno smještaju uz plodno zemljište na otvorenom prostoru.

Sasvim sličan razvoj opaža se u Apuliji, samo je tamo mnogo rjeđa monohromija i ukras udubljivanjem. Najsličnija ili gotovo ista kultura nalazi se u II stupnju zvanom Guadone u Dauniji (po S. Tinè), koja također zahvaća srednji dio starijeg neolitika. S obzirom na jednaku podjelu, sadržaj i međusobne veze, vjerojatno je II stupanj na oba područja istovremen.

U III stupnju starijeg neolitika kultura se i dalje razvijala i napredovala. Zbog daljnjeg smanjenja mezolitičkih predaja i neproizvodnog, a povećanjem proizvodnog gospodarstva, dolazi do pune primjene stočarstva i zemljoradnje. To u ovom stupnju dovodi do naglog smanjenja i osiromašenja impresso-ukrašavanja keramike, što se dijelom nadomješta čestom pojavom ukrasa a tremolo-tehnikom i povećanjem udubljenog i urezanog ukrasa s geometrijskim motivima, pa obogaćivanjem oblika posuda, što će prevladati u slijedećem, I stupnju, srednjeg neolitika, jer između njih nema prekida u razvoju. To ujedno potvrđuje da je ovo završni stupanj starijeg neolitika, ili prijelazni stupanj iz starijeg u srednji neolitik,

kad još traju osiromašena svojstva starijeg i oblikuju se svojstva srednjeg neolitika, kao, npr., u pećinama Gudnji i Škarin samogradu.

Potpuno isti proces razvoja nalazi se u III ili završnom stupnju starijeg neolitika u Dauniji zvanom Masseria la Quercia (po S. Tinè), samo se u Dauniji javlja fina slikana keramika koja na istočnom Jadranu nedostaje, zbog sve većih razlika u razvoju.

Taj stupanj pretežno odgovara impresso-kulturi u Obrima I, koja je miješana sa završnim elementima starčevačke kulture pa je po tome ovaj posljednji stupanj suvremen sa završnim stupnjem razvoja starčevačke kulture.

Prema iznesenim podacima, relativna kronologija starijeg neolitika na našem primorju može se označiti na slijedeći način:

I stupanj ili tip Crvena stijena = tip Prato Don Michele (Tremiti)

II stupanj ili tip Smilčić = tip Guadone

III stupanj ili tip Gudnja = Obre I (Starčevo IIb) = tip Masseria la Quercia i odgovarajuće faze u drugim područjima.

Apsolutna kronologija starijeg neolitika na Jadranu najpouzdanije se može odrediti, također, prema istim stupnjevima u južnoj Italiji, gdje je izvršeno niz C^{14} — analiza. S istočnog jadranskog područja poznate su analize samo iz pećine Odmutnjača, gdje se ostaci ove faze datiraju od 5035. do 4950. god. I stupanj u Dauniji datiran je na kraj 7. tisućljeća (6200. god. — Coppa Nevigata), ili na prijelaz iz 7. u 6. tisućljeće, a III stupanj od oko 5000. do 4600. god. prije n.e. Prema tome, II stupanj se razvijao, bez sumnje, u toku 6. tisućljeća. Po svemu se stariji neolitik može u cjelini datirati oko 6000. do 4600. god. prije n.e. Uglavnom isti raspon dobiven je i na Prednjem istoku, u Grčkoj i na zapadnom Mediteranu.[60] S obzirom na istovremen i usporedan razvoj istočnog jadranskog područja i južne Italije, najvjerojatnije se jednako mora datirati i stariji neolitik na Primorju.

[60] Č. Marković, 1974, str. 8, 10; S. Tinè, 1975, str. 101; i d.; T. 20; 1973, str. 390; R. Whitehouse, Colloquio Foggia 1973 — Discussione, 178 i d.; J. Guilaine, Il neolitico iniziale nell' Occidente mediterraneo, isto, str. 167, i d., T. 51; M. Cipolloni-Sampò, Villaggio del Rendina..., Actes II, Beograd, 1973, str. 365; V. Milojčić 1973, str. 250; J. Guilaine — A. Calvet 1970, str. 85, i d.; S. S. Weinberg, 1965, str. 31; 1965a, str. 285. i d.; D. S. Brown, 1965, str. 339.

SREDNJE NEOLITIČKO DOBA ILI DANILSKA KULTURNA SKUPINA

Danilska kulturna skupina, koja zauzima srednje neolitičko doba, bila je raširena uglavnom na istom području kao i stariji neolitik, tj. na cijelom istočnom jadranskom području. Nalazišta te kulture otkrivena su uzduž cijelog primorja, iako su još dosta rijetka.

Pretežno ista kultura otkrivena je u srednjoj Albaniji (Cakran). Ona sadrži gotovo iste elemente, osim nekih koji nedostaju, ili se nalaze pojedini elementi kojih nema u danilskoj kulturi. Zato se može reći da se u Albaniji nalazi varijanta danilske kulture, prije nego posebna kulturna skupina. Kako se upravo oko sredine Albanije susreću kulturni utjecaji s naše obale s utjecajima iz Grčke, vjerojatno je danilska kultura bila raširena prema jugu do srednje Albanije, gdje je mogla imati mjesne osobitosti.

Izraziti elementi danilske kulture nalaze se u srednjoj Bosni u okviru mjesne kakanjske i butmirske kulture, gdje su se proširili s Jadrana dolinom Neretve i Bosne, zatim u naseljima vinčanske kulture u Metohiji, gdje su se proširili dolinom rijeke Drima, pa u jugozapadnoj Makedoniji, prošireni također dolinom Crnog Drima i rijeke Devoll u srednjoj Albaniji. Na tim područjima ne nalazi se čista jadranska kultura, pa se ne mogu potpuno uključiti u okvir danilske kulture. Oko Ohrida u Makedoniji, čini se, prevladavaju jadranski elementi nad vinčanskom kulturom, ali je to područje, ipak, teško smatrati danilskim područjem. To je sve prijelazno područje na kojem su se križali utjecaji i sa Zapada i sa Istoka.

Dosad je poznato ukupno 37 nalazišta danilske kulture. Od sjevera prema jugu ostaci te kulture nalaze se najprije u nizu pećina oko Trsta. To su: Pečina v Gmajni (tal. Grotta Gigante), Pečina na Doleh (Grotta presso Samatorza), Katrina pečina (Caverna Caterina), Pečina pod Muzarji ili Medvedova jama (Grotta dell' orso di Gabrovizza), Pečina na Leskovcu (Grotta Azzurra di Samatorza), Pejca v Lašci ili Vlaška jama (Grotta del Pettirosso), Terezijina jama (Grotta Teresiana), Pečina pod Steno ili Galerijska jama (Grotta delle Gallerie), Čotarjeva pečina (Caverna presso Sgonico), Ciganska jama (Grotta dei Zingari), Grotta dell' Edera, Roška špilja (Grotta stretta) i Fabiola. Oko Trsta je poznato i jedno naselje na otvorenom prostoru na položaju Žablje (tal. Zaule).[61] U jugoistočnoj Istri je jedno vjerojatno nalazište na otvorenom prostoru na položaju Javorika na otoku Brijunu i jedno pećinsko u Vešanskoj peći na zapadnoj Učki. Na Kvarnerskim otocima su pećine Vela špilja na Lošinju i Jami na Sredi na Cresu. U sjevernoj Dalmaciji su poznata samo nalazišta na otvorenom: Privlaka, Vrsi, Islam Grčki, Smilčić, Benkovac, Lisičić, Bribir, Piramatovci. U srednjoj su Dalmaciji: Danilo, Škarin samograd, Mratovo, Pokrivenik i Markova špilja (?) na Hvaru, pa Vela špilja na Korčuli. U južnoj je Dalmaciji pećina Gudnja kod Stona, pa pećina Spila iznad Perasta

u Boki kotorskoj, a u sjevernom dijelu Crne Gore je Crvena stijena. U Hercegovini su Zelena pećina i Stolac. (karta 8).

Prema tome, od svih poznatih nalazišta ukupno je 24 u pećinama, a samo 13 na otvorenom prostoru. Na otvorenom su: Žablje, Javorika, Privlaka. Vrsi, Islam Grčki, Smilčić, Benkovac, Lisičić, Bribir, Piramatovci, Mratovo, Danilo i Stolac, pretežno svi u sjevernoj Dalmaciji ili na srednjem primorju.

I u ovoj fazi, slično kao u prethodnoj, na otocima je otkriven mali broj, ukupno 7 nalazišta, a i od njih su svi, osim Javorike, u pećinama, što je, kako smo ranije naglasili, dijelom svakako vezano uz slabe uvjete za zemljoradnju, kao i uz uvjete za život slabije nego na kopnu.

U pogledu istraženosti ovih nalazišta imamo danas slijedeću sliku:

— veća sustavna istraživanja izvedena su samo u nalazištima Danilo (2400 m^2) i Smilčić (1148 m^2),

— manja sustavna istraživanja izvedena su u nalazištima Markova špilja (oko 300 m^2), Jami na Sredi, Vela špilja na Lošinju, Javorika, Crvena stijena (oko 135 m^2), Zelena pećina (oko 300 m^2), Vela špilja na Hvaru i Stolac u Hercegovini (320 m^2),

— manja pokusna istraživanja izvedena su u nalazištima Pokrivenik, Gudnja, Škarin samograd, Bribir, Privlaka, Vela špilja na Korčuli, Spila, Vešanska peć, Pečina na Leskovcu,

— na nalazištima Mratovo, Islam Grčki, Vrsi, Benkovac, Lisičić, Piramatovci, ostaci ove faze sakupljeni su po površini,

— pretežno su istraženi jedino Markova špilja, Crvena stijena i Zelena pećina. Nalazišta u Vrsima, Privlaci i na Brijunu pretežno je otplavilo more, od njih je ostao mali rubni dio, a ostala nalazišta omogućuju daljnja istraživanja.

Najveća su dosad zapažena naselja u Smilčiću (30—40 tisuća m^2), Islamu Grčkom, Bribiru (oko 30.000 m^2) i Danilu (oko 24—28000 m^2), dakle, sve nalazišta na otvorenom prostoru. Zato se može smatrati da su to i najrazvijenija naselja, najpogodniji položaji i vodeća nalazišta ove kulturne skupine.

Naselja na otvorenom moralo je biti mnogo više i vjerojatno je omjer tipova naselja bio povoljniji u njihovu korist, u prvom redu zbog naprednijeg načina života i proizvodnje u ovoj fazi nego ranije, ali se takva nalazišta mnogo teže otkrivaju nego u pećinama. To naročito potvrđuje činjenica što su sva poznata glavna naselja na otvorenom prostoru i što su ona mnogo bogatija nego naselja u pećinama.

Općenito se može zapaziti da su kulturne naslage i ostaci srednjeg neolitika u pećinskim nalazištima rijetki, vrlo siromašni i oskudni, kao, npr., u Crvenoj stijeni, Zelenoj pećini, Gudnji, Škarin samogradu, Pečini

[61] Usp. radove sp. u bilj. 44a.

na Leskovcu i dr., ili ta faza uopće nije zastupljena u pojedinim nalazištima u kojima se nalaze pojedine od drugih faza i stupnjeva, kao, npr., u pećini Odmutnjača, Markovoj i Grapčevoj špilji, Orehovoj pejci, Grotta del Mitreo. Po tome je očito da pećine tada nisu služile kao stalna boravišta, već naselja na otvorenom, što je i razumljivo, s obzirom na to da su tada prevladavali zemljoradnja, stočarstvo i sjedilački način života, pa su se uobičajila izgrađena naselja.

Naselja na otvorenom prostoru dijele se na jednofazna, koja su dosta rijetka, kao, npr., u Danilu, i na višefazna, u kojima su obično zastupljene sve tri neolitičke faze ili pojedini njihovi stupnjevi. Prema tome, naselja ove faze redovno su smještena na položaju ili pokraj naselja starijeg neolitika, a ponekad na novom položaju, odnosno redovno se nalaze na položaju naselja iz ostalih neolitičkih faza.

Kulturne naslage srednjeg neolitika najbogatije su i najbolje izdvojene u Smilčiću, Danilu i Bribiru. U ostalim nalazištima naslage i ostaci ove faze su siromašni ili nisu dovoljno poznati.

Na osnovu podataka iz dva najbogatija i najšire istražena nalazišta, u Danilu i Smilčiću, može se ustanoviti da se danilska kultura razvijala kroz tri stupnja.

Zasad nije moguće uočiti užu prostornu podjelu danilske skupine ni izrazite posebnosti na manjim prostorima. Opažaju se samo izvjesne razlike među pojedinim naseljima. Jače razlike ocrtavaju se u naseljima oko Trsta u odnosu na ostalo primorje, naročito po nedostatku fine slikane keramike, zvonolike plastike i dr. oko Trsta, što će vjerojatno biti uzrok neistraženosti tamošnjih naselja na otvorenom, jer su pećinska naselja u ovoj fazi dosta siromašna.

NASELJA I NASTAMBE

Kako su sva važnija naselja na otvorenom prostoru, a u pećinama su ostaci ove faze vrlo siromašni, to upućuje na zaključak da se u danilskoj fazi živjelo pretežno u naseljima na otvorenom, a u pećine su ljudi samo navraćali i u njima povremeno boravili.

Prema poznatim nalazištima na najplodnijem dijelu, može se reći da su se naselja nalazila na svakih 4 do 5 km, što je i maksimalna naseljenost.

Pretežan broj nalazišta otkriven je oko Trsta i u sjevernoj Dalmaciji, dijelom zbog bolje istraženosti, a svakako i zbog gušće naseljenosti.

Naselja na otvorenom pretežno imaju isti položaj kao i ranija naselja od II stupnja starijeg neolitika, i to redovno uz ležišta gline ili pjeskulje, ili uz obradivo plodno zemljište, usred polja, u blizini ili pored izvora vode, dakle, u dolinama i ponekad uz morsku obalu, dijelom zbog

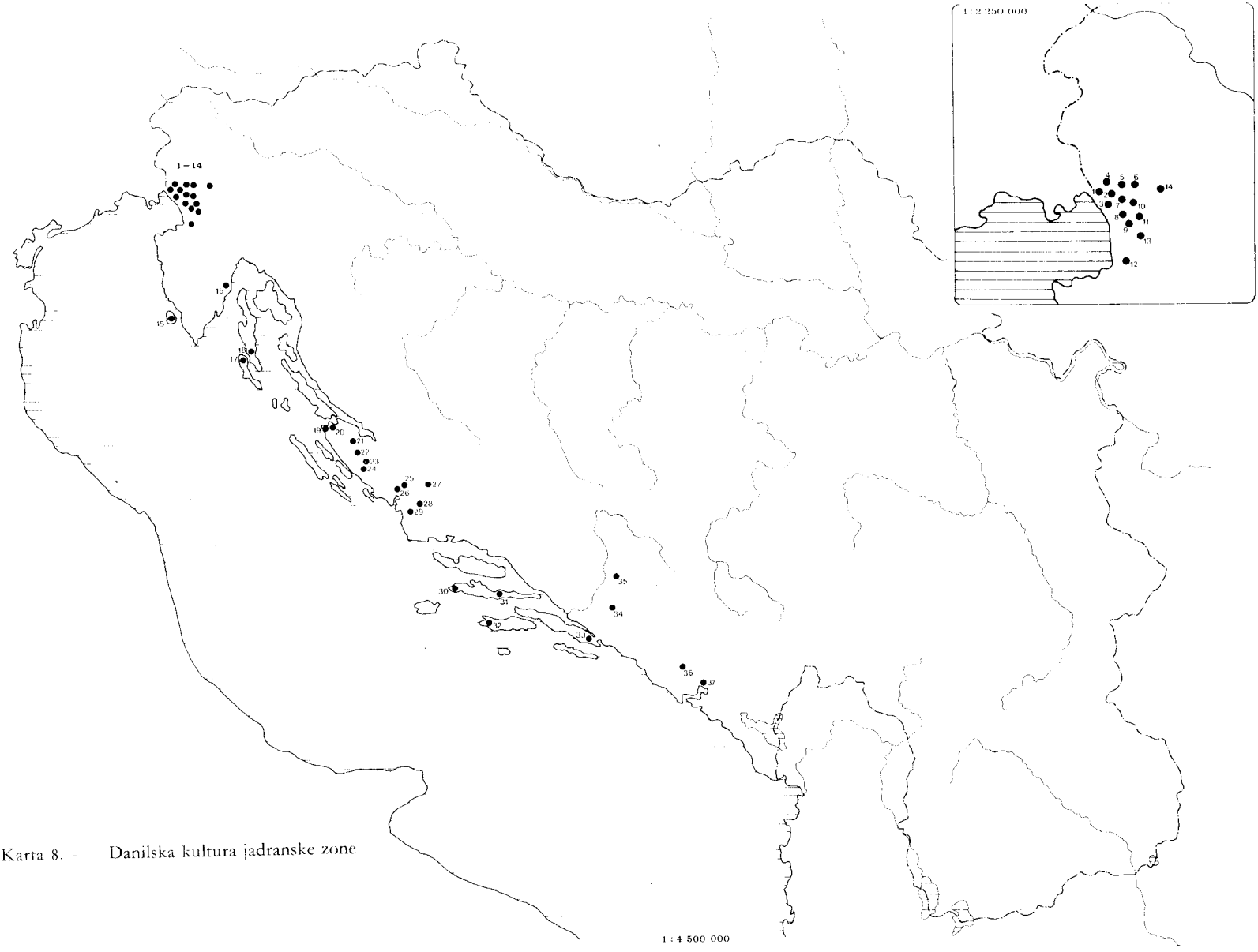

Karta 8. - Danilska kultura jadranske zone

ribarstva (Vrsi, Privlaka). Neka su uz izvore vode (Smilčić), na spoju dvaju potoka (Bribir), ili uz obalu potoka (Stolac, Žablje), ili u blizini potoka (Vrsi, Danilo, Islam Grčki, Piramatovci), a neka na otočiću (Javorika). Smještena su na najmanjoj nadmorskoj visini, od razine mora (Privlaka) do oko 200 m visine (Smilčić). Ni u ovoj fazi na Primorju nisu poznata naselja na otvorenom na uzvisinama ili brežuljcima,[62] svakako zbog određenog načina života i proizvodnje, a posebno zbog rodovskog društvenog uređenja, koji nisu dovodili do nejednakosti i sukoba.

O oblicima i veličini naselja imamo premalo podataka. Nešto širi podaci poznati su u naselju u Smilčiću i Danilu, a samo ponešto u naselju u Bribiru i na Brijunu. Ta su naselja zauzimala dosta veliku površinu.

U Smilčiću je naselje imalo približno polukružan ili potkovast oblik jer je smješteno oko izvora potoka s pojasom širine oko 60 do 80 i dužine oko 200 do 250 m. U Danilu kulturne naslage ocrtavaju približno elipsast tlocrt, a možda i kružan oblik, sličan kao i Javorika, a vjerojatno i naselje u Bribiru. Po tome su naselja srednjeg neolitika, čini se, bila kružno oblikovana. S obzirom na vrlo česta istovremena naselja kružnog oblika u Apuliji i na uske veze istočne obale s tim područjem, moguće je da je to i ovdje bio uobičajeni oblik naselja.

Naseobinski objekti još su dosta slabo poznati. Nešto šire podatke pruža naselje u Smilčiću i Danilu. Interesantno je da oba ta naselja pružaju dosta drugačije podatke.

U pećinama, osim kulturnih naslaga, često se nalaze samo vatrišta i ognjišta. Prevladavaju neizgrađena vatrišta. Ponekad se javljaju i donekle izgrađena ognjišta, kao u II sloju Crvene stijene, gdje imaju podlogu od sitnog kamenja, prevučenog nabojem pečene zemlje. Neka su imala polukružan zaklon od većeg kamenja.

Posebnu sliku pružaju naseobinski ostaci u Danilu. Tu nisu otkriveni podovi ni tlocrti ili rupe od stupova, odnosno čvrsti ostaci nadzemnih kuća, već isključivo razne vrste jama. One pružaju različite podatke:

— nađene su u velikom broju uglavnom po cijelom istraženom prostoru,

— različito su razmještene i udaljene jedna od druge, neke se dodiruju, a druge su međusobno razmaknute i oko 10 m,

— kako naselje leži na prvotnim naslagama dijelom od gline, a dijelom od taložnog kamenja, ili smeđe zemlje s kamenjem, jame su pretežno ukopane u prostor s glinom, a rijetke su na ostalom zemljištu, što

[62] J. i P. Korošec pretpostavljaju da je u prijelazno razdoblje iz neolitika u eneolitik, odnosno u V fazi danilske ili u II fazi hvarske kulture neolitičko naselje s položaja Krivače u Bribiru prenijeto na brežuljak iznad polja, gdje se kasnije nalazilo liburnsko gradinsko naselje Varvaria, jer su na padini gradine nađena dva ulomka keramike ukrašena spiralom, što se ne može dokazati jer se na gradini nalaze naslage iz željeznog doba, a ulomci su mogli biti donijeti naknadno s neolitičkog naselja u polju, usp.: J. Korošec, 1964, str. 56; isti, 1968, str. 18—19; J. — P. Korošec, 1974, str. 27 Š. Batović, 1966, str. 90; isti, 1968c, str. 88—89; isti, 1969b, str. 55—56.

je razumljivo s obzirom na to da se glina iskorištavala za izradu keramike, izgradnju kuća i dr., a u glinu su se jame mogle najlakše ukopavati; međutim, što je najvažnije, glina je nepropusna i zaštićivala je nastambe od prodora vode,

— grupirane su obično po dvije ili tri, a ponekad i do pet jama, redovno različite veličine. Po obliku se razlikuju tri osnovne vrste: pretežno kružnog, poneke jajolikog i četvrtastog tlocrta, nepravilna tlocrta i izduženog u obliku rovova,

— jame su duboke od 0,80 do 2,15 m od današnje površine, ili su za 0,25 do 1,35 m ukopane u zdravicu, na gornjem rubu imaju veličinu od 0,70 × 1,20 do 2,85 × 3,00 m, a neke dosižu promjer od 3,25 m. Nepravilne jame dosižu veličinu 7,60 × 2,20 m,

— rovovi su otkriveni na sjevernom i istočnom rubu naselja, i to na sjeveru tri usporedna nepravilna rova, a na istočnom jedan pravilan rov sa završetkom na jednom kraju. Nalaze se izvan kulturnog sloja i izvan prostora s jamama. Imaju širinu od 3 do 5,45 m i dubinu do 1,70 m od današnje površine i do 1,35 m su ukopani u zdravicu. Otkriveni su u dužini od 10 do 16 m.

Kulturni sloj i nalazi uglavnom su u jamama ili samo uz njih, pa su sve jame i jarci potpuno izolirani i okruženi sterilnim slojem.

Prema podacima istraživača, u svim jamama, čini se, da je otkriven jednoličan kulturni materijal istih svojstava bez okomite stratigrafije. Jedino se u rovovima nalazio materijal mlađe faze danilske kulture, odnosno najmlađi materijal. U jamama i rovovima redovno se nalazi dosta ulomaka keramike, lijepa, ugljena, pepela, i dr., koji su ponekad uslojeni. U nekim jamama se nalaze ostaci vatrišta. Ulomci lijepa nalazili su se u jamama ili pokraj njih. Lijep je miješan s pljevom a ponekad sadrži i snopove slame. Pojedini ulomci imaju otiske pruća ili drvenih stupova. U jamama ili izvan njih nađen je veći broj vatrišta, a samo jedno ognjište u blizini jedne izdvojene jame, koje ima promjer 0,9 do 1 m, izrađeno je od gline.

Na osnovu tih podataka je J. Korošec iznio slijedeće mišljenje o naseobinskim objektima u Danilu:

— Jame nisu služile kao zemunice za stanovanje niti za bacanje otpadaka, već dijelom za ostave, a dijelom su nastale kopanjem gline.

— Rovovi ili jarci su opkoljavali naselje i imali obrambenu namjenu a izgrađeni su u posljednjoj fazi.

— Kulturni materijal u jamama dijelom je u prvotnom položaju, a dijelom naplavljen.

— Kuće su bile u blizini jama, ali nisu otkrivene. Prema ostacima lijepa pretpostavlja da su postojale isključivo četverokutne nadzemne kuće sa stijenkama od debala drveta isprepletenih prućem i oblijepljenih glinom, a pokrivene su oblijepljenom slamom.

— Samo pojedine kuće uništene su požarom pa zato ima vrlo malo pečenog lijepa, jer ostale kuće nisu ostavile jasnih tragova.

Ti zaključci se ne mogu u potpunosti opravdati ni s obzirom na podatke u Danilu, kao ni u drugim naseljima. Pokusnim istraživanjem uglavnom su ustanovljene granice kulturnih ostataka, pa posebne ostatke nadzemnih kuća ne treba očekivati, a, osim toga, nema sigurnih dokaza postojanja četvrtastih ni nadzemnih kuća. Prema pojavama u Smilčiću, najvjerojatnije su postojale samo kružne kuće, što u Danilu dokazuju izolirane jame s uobičajenim kulturnim ostacima po kojima se Danilo razlikuje od Smilčića; slične ukopane kuće ili zemunice nađene su na Brijunu, kao i u prethodnoj fazi u nedalekom Krkoviću, ili u kakanjskoj kulturi u Kaknju i dr. Prema tome, u Danilu su svakako, bar, neke jame služile za stanovanje, naročito pravilne i izdvojene jame, jer su one uobičajenih svojstava u neolitičkom svijetu. Vjerojatno kao zemunice nisu služile najmanje jame, već za pečenje keramike i slične svrhe, a možda ni neke od nepravilnih jama, naročito gušća skupina posred naselja, koja je mogla nastati iskorištavanjem gline, a kasnije je poslužila za bacanje otpadaka. Prema tome, u Danilu su prevladavale manje obiteljske zemunice, sastavljene od jedne, a možda i više, do tri, a ponekad i do pet grupiranih jama. Pojedine najveće jame, naročito one dužine oko desetak metara, moguće je da su služile kao velike zajedničke kuće, poput sličnih u Kaknju. Rovovi, naročito onaj na istočnom rubu naselja, služili su svakako kao opkopi radi zaštite naselja, slično kao i u Smilčiću, samo nije jasno da li su u Danilu bila tri koncentrična opkopa ili samo jedan, i jesu li istovremeni, ili su se postupno radili zbog proširenja naselja, što je moguće, s obzirom na to da je vanjski jarak zatrpan. Njegov završetak pokazuje da je na toj sjeveroistočnoj strani bio jedan od ulaza u naselje. Međutim, nije sigurno da su oni nastali u posljednjoj fazi danilske kulture, već materijal u njima pokazuje da su zatrpani u toj fazi.

Slično kao u Danilu, i u Smilčiću su naseobinski ostaci oskudni. Otkriveni su ostaci nastambi, lijepa, ognjišta, vatrišta, zaštitnih rovova ili opkopa i neki drugi. Osnovna je razlika u odnosu na Danilo ta što se u Smilčiću ne nalaze jame, ili zemunice, odnosno ukopane nastambe. Ostaci toga naselja pružaju slijedeće podatke:

— Naselje srednjeg neolitika zauzimalo je širi prostor, odnosno prostire se na većoj površini od naselja starije faze, pa dijelom prekriva vanjske dijelove starijeg naselja a dijelom leži na novoj površini izvan njega.

— Kulturni sloj srednjeg neolitika ima debljinu od 0,50 do 2,10 m, a u zaštitnim opkopima do 3,30 m. Kulturni ostaci vrlo su obilni i nalaze se pretežno u opkopima i oko njih, a na ostalom prostoru su oskudni.

— Na jugoistočnom dijelu naselja nalaze se samo ostaci posljednjeg stupnja, a na ostalim dijelovima zastupljena su sva tri stupnja, jer se u posljednjem stupnju naselje proširilo prema jugoistoku.

— Ostaci nastambi u prvotnom položaju nisu otkriveni. Nedostaju podovi, ognjišta, jame, a nema ni rupa od stupova kuća. Zato se pojedini podaci o gradevinama mogu uočiti samo posrednim putem i pretpostaviti prema ostacima.

— U okviru naselja starijeg, kao i mlađeg, neolitika u Smilčiću nađeni su izdvojeni ostaci nadzemnih kružnih kuća promjera oko 3 do 10 m, pa je, s obzirom na slična svojstva kulture i načina života kroz čitav neolitik, na ovom položaju moguće da su nastambe i u srednjem neolitiku bile iste, pogotovo što se nalaze odgovarajući isti ostaci, ali poremećeni.

— Na dnu kulturnih slojeva, naročito u rovovima, redovno se nalazi vrlo mnogo kulturnog materijala, pretežno ugljena, pepela, životinjskih kostiju, keramike, raznog, često nagorenog, kamenja a dosta i pločastog, mnogo školjaka i puževa, naročito daganja, zatim lijepa i drugih proizvoda i ostataka. To je isti sadržaj kao i u okviru izdvojenih nastambi ostalih faza, samo su ovdje isključivo poremećeni i nabacani.

— Ulomaka zemljanog lijepa nađeno je vrlo malo, od kojih poneki imaju otiske pruća ili drvenih oblica.

— Kako je rečeno, u Smilčiću su nađena tri koncentrična kružna rova, od kojih je unutrašnji ispunjen ostacima starijeg, a dva vanjska ostacima srednjeg i mlađeg neolitika. Na južnoj strani naselja otkriven je prekid srednjeg rova u dužini oko 3 m, što je označavalo svakako ulaz u naselje, slično kao i u Danilu. Dva vanjska jarka imaju u vrhu širinu oko 4 i dubinu od 2 do 3,3 m od današnje površine, a ukopani u zdravicu od 1,50 do 2,50 m. Ljevkastog su presjeka s kanalom na dnu širine od 0,20 do 0,60 m. Srednji je rov otkriven u dužini oko 100 m. U njima se nalazi jasna i izdvojena stratigrafija od 3 stupnja srednjeg i 2 mlađeg neolitika. U njima su nadeni, uz ostalo, i dva cijela ljudska kostura, kao i više izdvojenih lubanja.

Na osnovu tih podataka može se reći slijedeće:

— U Smilčiću, nasuprot Danilu, nije bilo ukopanih zemunićnih koliba, već samo nadzemne kružne kuće sa stijenkama od drvenih oblica, isprepletene granjem i možda oblijepljene zemljom koja uglavnom nije bila ispečena pa se lijep nije sačuvao, ali je moguće da uopće nisu bile oblijepljene, a krov je mogao biti od slame kao i u Danilu. Ognjišta su vjerojatno imala podlogu od kamenih ploča oblijepljenih zemljom.

— Male količine lijepa s otiskom pruća moguće je da potječu od peći za pečenje fine keramike.

— Naselje je bilo okruženo s dva koncentrična opkopa najvjerojatnije radi zaštite, kao i u starijem neolitiku, s time što je vanjski naknadno iskopan i počeo se zatrpavati tek u posljednjem stupnju ove faze radi proširenja naselja. Prema sada poznatom stanju kulturnih slojeva i ostataka, čini se kao da je naselje zauzimalo pojas s vanjske i unutrašnje strane obaju rovova, a sami rovovi da su bili po sredini naselja i služili samo za bacanje

otpadaka; međutim, to je teško dokazati, jer su slični opkopi, najčešće radi obrane, vrlo česti u ovo doba, naročito u južnoj Italiji.[63]

— Prema stanju kulturnih slojeva mogu se pretpostaviti periodična seljenja i rušenje nastambi. Ti slojevi označavaju redovne građevinske periode, odnosno odbacivanje ostataka ruševnih i gradnju novih nastambi, tj. periodične promjene nastambi ili naselja, u vezi s promjenom prostora za ispašu ili iscrpljenošću zemlje.

Na osnovu iznijetih podataka o naseljavanju u danilskoj fazi mogu se sažeti slijedeće opće pojave:

— Naselja na otvorenom redovno su kružnog ili polukružnog oblika.

— Gradile su se dvije vrste kuća: ukopane kružne kolibe, kao u Danilu, a vjerojatno i na Brijunu, pa nadzemne kružne kuće, kao u Smilčiću, a vjerojatno i četvrtaste kuće s glinenim podom, kao u Bribiru. Bile su izgrađene od drvenih oblica, isprepletenih granjem, i pokrivene slamom, a uobičajeno obljepljivanje zemljom nije sigurno jer ima malo dokaza. Sve te varijante uobičajene su u neolitičkom svijetu, kao, npr., u srednjoj Bosni.

— Naselja su bila redovno opkoljena obrambenim opkopima, kao u Smilčiću i Danilu, osim onih okruženih morem ili vodom, kao u Bribiru i na Brijunu.

— Neke od jama u Danilu služile su za bacanje otpadaka. Otpaci su se pretežno odbacivali u rovove.

— Pojedine manje jame služile su vjerojatno za pečenje keramike.

POSMRTNI OSTACI

Ostaci ljudskih kostiju ili kostura iz danilske faze otkriveni su u Smilčiću i Danilu.[64]

U Smilčiću su otkrivena dva odrasla kostura i dijelovi od 8 izdvojenih lubanja.

Dva cijela kostura nađena su pri vrhu kulturnog sloja posljednjeg (III) stupnja danilske faze ležeći na desnom boku u zgrčenom položaju uz vanjski rub srednjeg zaštitnog rova, bez grobne rake. Jedan je kostur dug od 160 do 162 cm, od 18 do 25 godina starosti i muškog spola. Oko kostura je bilo dosta kulturnog materijala, između ostalog kremeni nož i trapezasto strugalo, od kojih su neki mogli biti prilozi. Drugi je kostur dug 165 cm, star od 22 do 30 godina i muškog spola. Moguće je da su

[63] Usp. G. Cremonesi, 1965, sl. 1, 3, 4; S. Tinè, 1975, T. 15 i d.
[64] Šire podatke usp. u: Š. Batović, 1967.

neki predmeti nađeni oko kostura bili popudbina, naročito jedan nož od opsidijana, 2 kremene strelice i 1 narukvica od Spondylusa, jer su to vrlo rijetki primjerci u cijelom naselju, pa je moguće da su bili u nekoj vezi s pokojnikom (kao osobni pribor, znak zanimanja i sl.).

Na osnovu analize Z. Dolinar, najvjerojatnije je da su svi ljudski ostaci u Smilčiću pripadali osobama mlađim od 30 godina, odnosno odraslim osobama između 20 i 30 godina starosti.

Svi kosturi kod kojih je to moguće ustanoviti pripadaju muškarcima.

Prema svojstvima kostiju, zaključeno je da se ovdje radi o mediteranskom tipu ljudi s gracilnim i skladnim međusobnim proporcijama.

Općenito se može reći da su ljudi bili srednje visine ili srednjeg rasta. Lubanje izražavaju brahikefalan indeks.

Analize koje su dobili Kiš-Nemeskéri razlikuju se od analiza Z. Dolinar.

Prema tome, u srednjem neolitiku, kao i ranije, u Smilčiću se opažaju dvije vrste pogrebnih ostataka: cijeli kosturi i izdvojene lubanje. Svi se nalaze u kulturnom sloju. Ni jedne ni druge ne prate određene grobne konstrukcije. Cijeli kosturi su vezani uz opkop, kao i lubanje, samo oko lubanja nisu zapaženi nikakvi ostaci obreda, dok su cijeli kosturi svakako položeni i namjerno sahranjeni, a vjerojatno je da se uz njih vezuju i pojedini predmeti kao popudbina.

U Danilu su nađena tri dječja kostura i dio lubanje: dva kostura su nađena pokraj ili iznad jedne zemunične jame na južnom dijelu naselja, a jedan kostur je ukopan u dno jedne jame posred naselja. Svi su ležali na boku u zgrčenom položaju, bez grobne rake i bez priloga. Približno su do 4 godine stari.

Prema tome, u Danilu, nasuprot Smilčiću, nalaze se isključivo dječji kosturi, a vjerojatno i lubanje, a, osim toga, oni nisu vezani uz opkope, nego uz jame, odnosno vjerojatno uz zemunične nastambe.

Izrazite su razlike u pogrebnim ostacima između Smilčića i Danila. U Smilčiću se nalaze samo kosturi i lubanje odraslih, osim možda jednog ulomka dječje lubanje, a u Danilu samo djece. Osim toga, u Smilčiću su oni vezani uz opkop — rov, a u Danilu uz jame — zemunice. U Smilčiću su, osim toga, česte lubanje, a one su u Danilu rijetke, ako i jedina, tu nađena, lubanja nije možda pripadala propalom dječjem kosturu. Uz cijele kosture vjerojatno su u Smilčiću pokojnicima predmeti priloženi kao popudbina, dok ih u Danilu nema. To sve upućuje na izvjesne razlike u vjerovanjima i obredima između ta dva naselja, a time i u danilskoj fazi u cjelini. Danilo se po tome više približuje starijem neolitiku. Možda je u danilskoj fazi u Smilčiću došlo do većih promjena u običajima i obredima nego u Danilu. Međutim, takve razlike mogu biti i posljedica slabe istraženosti, pa pojedine pojave nisu poznate.

Važno je, ipak, da su u ovoj fazi zastupljeni cijeli kosturi odraslih i djece, pa izdvojene lubanje. To ukazuje na poseban vid sahranjivanja pojedinih pokojnika, kao i na poseban odnos prema ljudskim lubanjama. Vjerojatno su to, kao i u ranijoj fazi, obredna sahranjivanja i ostaci poštivanja ljudske lubanje. U Smilčiću je osnovna razlika između starije i ove faze što se u starijoj nalaze dječji a u ovoj odrasli kosturi.

J. Korošec je pretpostavio da je u Danilu postojala nekropola izvan naselja, što se ne može dokazati. On smatra da su se ponekad djeca pokapala u blizini ili u stambenim zgradama zbog straha od pomora, kao nedorasli članovi zajednice. A. Benac je zaključio da su to ostaci kulta lubanje i obreda oko žrtvovanja djece.

Potrebno je istaći, svakako, da se cijeli kosturi u ovoj fazi, a i kroz cijeli neolitik na ovom području, zasad nalaze samo u naseljima na otvorenom prostoru, što treba dovesti u vezu s gradnjom kuća, podizanjem naselja, ili sa zemljoradnjom.

POKRETNI OSTACI KULTURE

Kako je spomenuto, danilska faza u Smilčiću pruža dosta očit razvoj kroz tri stupnja. J. Korošec je u Danilu uočio neke različite elemente razvoja. Ostala nalazišta ne pružaju pouzdanije podatke o evoluciji ove kulture. Zato ćemo najprije iznijeti podatke o stratigrafskim odnosima pokretnih nalaza u Smilčiću i Danilu, pa ćemo razmotriti opća svojstva nalaza.

Najprije u Smilčiću:

I stupanj: od kamenih predmeta javljaju se noževi, strugala, kugle, brusovi, rastirači, kamenje za tucanje crvene boje, valuci, jezgre i odbici. Među koštanim predmetima razlikuju se šila, šiljci i gladilice.

Keramiku obilježava mali broj oblika, tehnika, i motiva ukrašavanja. Po tehnici obrade razlikuje se gruba od fine keramike. Osnovni su oblici poluloptaste i dvostožaste zdjele, zvonolike i loptaste čaše, loptaste, jajolike i zvonaste veće posude s različitim nogama, od prstenastih do cjevastih, ili zaobljenog dna bez nogu, s prstenastim ručicama, ušicama ili bradavičastim izbočenjima, zatim posude na četiri noge. Posude su ukrašene tehnikom udubljivanja, urezivanja, crvenom inkrustacijom i slikanjem, premazivanjem crvenom bojom koja se otire, pa motivima trokuta i spirala. Fina keramika ukrašena je isključivo slikanjem.

II stupanj: U ovom stupnju nastavljaju se isti elementi kao u I stupnju, samo se ukrasni motivi keramike obogaćuju novim, prvenstveno meandroidnim, motivima.

III stupanj: U ovom stupnju nastavljaju se elementi I i II stupnja. Pored toga se javlja niz novih oblika, ukrasnih tehnika i motiva, pa taj stupanj predstavlja najveći domet i najviši razvoj danilske faze.

Među kamenim proizvodima u ovom stupnju nanovo se javljaju: svrdla, trapezasta strugala, strelice, sjekire, narukvice, noževi od opsidijana i dr.

Među koštanim izrađevinama nanovo se nalaze: dlijeta, cjevčice, lopatice-šila, dvostruki šiljci-udice, igle i dr.

U keramici se javlja niz novih elemenata, kao, npr.,: tanjuri-plitice, cijednjak, loptaste posude sa stožastim vratom, plastika u obliku ljudskih i životinjskih likova, pršljenovi za vretena, vrlo raznoliki meandroidni i cik-cak ukrasni motivi s trokutima i rombovima, a u manjem obimu i brojni drugi elementi i varijante, kao, npr., bijela inkrustacija, reljefni ukras i dr.

U Danilu je J. Korošec, na osnovu određenih oblikovnih razlika i vodoravne stratigrafije, ustanovio slijedeću razvojnu sliku[65]:

U I stupnju (fazi) nalaze se kremeni noževi i strugala, zatim kamene sjekire i predmeti od opsidijana. Koštani predmeti su uglavnom istih svojstava u sva tri stupnja.

Keramika uglavnom ima ista svojstva u sva tri stupnja, samo se mijenja u pojedinostima i neznatno razvija. Zato se već u ovom stupnju nalaze sva svojstva danilske faze u cjelini.

U II stupnju nastavlja se razvoj iz I stupnja s malim promjenama. Među kamenim predmetima javlja se kao novost navodno jedna vrsta strelica, što više naliče na svrdla, ili na zašiljene noževe-strugala. Među koštanim predmetima u ovom stupnju ističu se posebno cjevčice i prstenje. Keramika se neznatno razvija, a posebno se sad javljaju loptaste posude i tanjuri-plitice, pa reljefni, u prvom redu spiralni, ukras koji je u ovom stupnju najčešći, iako nije čest.

U III stupnju nema većih promjena jer je kultura pretežno ostala ista. Sada se javljaju tipične kremene strelice. U ovom stupnju nema opsidijana. Na keramici je rijedak reljefni ukras spirale. Nove su pojave neki elementi hvarske kulture, kao i jedna realistično prikazana ljudska figura, pa pojedini primjerci posuda od fine keramike sa slikanim spiralnim ukrasom. Elementi III stupnja u Danilu nađeni su samo na sjeveroistočnom dijelu naselja.

J. i P. Korošec su pretpostavili, pored ta tri stupnja, još i IV i V stupanj ili fazu danilske kulture, od kojih IV fazu smatraju istovremenom s hvarskom skupinom, a V fazu datiraju u rano brončano doba.[66]

---

[65] Osnovni podaci o Danilu donose se prema djelima: J. Korošec, 1958; 1964.

[66] J. Korošec, 1964, str. 49—56, 74; J. — P. Korošec, 1974, str. 27; Š. Batović, 1967a, str. 5. i d.; isti, 1966, str. 90; isti, 1970, str. 7—8; isti, 1973, str. 403.

T. Bregant, na osnovu stilske analize ukrašavanja keramike, danilsku grupu dijeli na sedam razvojnih faza, od kojih su posljednje tri usporedne s prve tri faze hvarske kulture, što se ne može potpuno opravdati.[67]

Zbiljski se može računati samo s tri razvojne faze ili stupnja danilske kulture, koji su najbolje dokumentirani u Smilčiću, iako ranija dva nisu svestranije poznati. Zato ćemo pokretne nalaze prikazati u cjelini i upozoriti na pojedine razvojne elemente.

Kameni proizvodi — Opća su svojstva kamenih predmeta danilske faze velika raznolikost, daleko veća nego u starijoj fazi, i po količini i po vrstama oruđa, što odražava mnogo razvijeniju proizvodnju i gospodarstvo, kao i složeniji i napredniji način života. Najbrojniji su kremeni predmeti. Glačani su predmeti rijetki. Zastupljeni su u velikom broju i razni drugi kameni predmeti. Po načinu upotrebe razlikuju se oruđa ili alat, oružje i nakit, zatim obredni i razni drugi predmeti. Najčešća su oruđa ili alat.

Predmeti su izrađeni od raznih vrsta kamena, pretežno od kremena, zatim od pješčenjaka i taložnog kamenja, u manjoj količini od opsidijana, vapnenca, raznog vulkanskog kamenja, serpentina, porfirita, tufita, amfibolita i drugih. Raspodjela oblika predmeta po vrstama kamenja je uobičajena. Od kremena su razni sitni predmeti, kao, npr., noževi, strugala, strelice i dr. Od taložnjaka su žrvnjevi, od pješčenjaka brusovi, satirači, razne pločice i dr. Od opsidijana su samo noževi, od vapnenca glačalice, privjesci i ukrasni predmeti, a od raznog tvrdog kamenja uglavnom su sjekire, dlijeta i čekić. Većinom se kamenje nalazilo u okolici naselja, a uvozio se samo opsidijan.

Među kremenim kresanim predmetima razlikuju se noževi, strugala, svrdla, šiljci, pilice, dlijeta, strelice, kugle. Najčešći su noževi. Dosta su česta i strugala raznih oblika, poput noževa ili geometrijskih oblika: pravokutnog, trapezastog, rombastog, kružnog, polukružnog i elipsoidnog (T. LXXXI, 2, 3, 4, 7—9). Ponekad imaju lučno udubljenje za struganje drvenih ili koštanih predmeta (T. LXXXI, 3).

Kremeni vrhovi strelica imaju nekoliko varijanata: pretežno su trapezoidnog oblika s izrazitim zašiljenim prijelazom iz oštrice u trn, sa zaobljenim ili uvučenim rubom. Pojedini su primjerci više elipsastog oblika (T. LXXXI, 1, 5). Nemaju krilaca. U Smilčiću i Danilu nađeno je samo po desetak primjeraka strelica, pa su one vrlo rijetke i javljaju se samo u posljednjem stupnju danilske kulture.

Predmeti od opsidijana, pretežno nožići, uz nešto odbitaka i pokoja jezgra, vrlo su rijetki u naseljima danilske kulture i javljaju se, čini se, tek

[67] T. Bregant, 1968, str. 72. i d., 145 i d.; Š. Batović, 1970, str. 11.

u posljednjem stupnju. Nađeno je samo po desetak komada u Smilčiću i Danilu. Najvjerojatnije se uvozio s liparskih (Eolskih) otoka u južnoj Italiji, prije nego s grčkih otoka ili iz Madarske, jer je po sastavu uglavnom isti kao liparski, a danilska kultura je s južnom Italijom mnogostruko vezana i po raznim drugim elementima.

Glačani su predmeti malobrojni. Zastupljeni su: sjekire, dlijeta, ili klinovi, čekići, gladilice, narukvice (T. LXXXII, 1), privjesci (T. LXXXI, 10, 11), kuglice, prstenja i razne pločice (T. LXXXII, 7). U Smilčiću je nađeno svega dvadesetak, a u Danilu tridesetak primjeraka sjekira. Sve su sjekire bez ušica za nasađivanje i malih dimenzija, dužine oko 3 do 8 cm. Razlikuju se dvije uobičajene osnovne vrste: jezičaste i kalupaste s više varijanata, ovalnog, trapezastog, trokutastog ili pravokutnog oblika (T. LXXXII, 2, 3, 5, 6).

Čekići se nalaze samo pojedinačno. Imaju stožast oblik bez rupe za nasad.

Neki probušeni glačani predmeti, u obliku sjekirice, raznih pločica i dr. vjerojatno su služili kao privjesci, za ukras, a neki u obredne svrhe.

Veće razlike u sadržaju i količini predmeta između Smilčića i Danila ne postoje.

Svojstva kamenih predmeta danilske faze vrlo su slična kao u suvremenoj kakanjskoj kulturi u Bosni, naročito po nedostatku probušenih sjekira, kao i strelica, osim u posljednjem stupnju danilske kulture, dok se sjekire u kakanjskoj javljaju ranije. Osim toga, u kakanjskoj nedostaju strugala geometrijskih oblika.[68] Pojedini danilski elementi (T. LXXXI, 1) nalaze se u mlađoj, butmirskoj kulturi u Bosni.[69]

Koštani predmeti — Koštani su proizvodi također dosta brojni u oba glavna naselja ove kulturne skupine, iako mnogo rjeđi od kamenih predmeta. Po tome su i koštani predmeti bili u širokoj upotrebi u danilskoj kulturi. Između Danila i Smilčića nema značajnijih razlika, pa zasad nije poznato jesu li one postojale u drugim naseljima ove kulture. Jedino se opaža da u Danilu nema udica, kakve su poznate u Smilčiću, svakako zbog veće blizine mora. Osim toga, koštani su predmeti mnogo raznovrsniji i brojniji u danilskoj nego u ranijoj impresso-skupini, što je svakako u skladu s mnogo razvijenijom kulturom i gospodarstvom. Pojedini su oblici naslijeđeni iz ranije faze, ali se pretežan broj nanovo javlja u danilskoj fazi.

Oblici koštanih predmeta su raznovrsni. Najbrojniji su šiljci (T. LXXXIII, 1—3, 11), šila (T. LXXXIII, 5), dlijeta, glačalice, cjevčice, pa jedna vrsta fino obrađenih sprava za ukrašavanje keramike. U manjem

[68] O kakanjskoj kulturi usp.: A. Benac, 1973a.
[69] A. Benac, 1971, str. 85, T. XV, 21, XVI, 9. usp. bilj. 109.

broju javljaju se igle, udice, prstenja (T. LXXXIII, 6, 7), zviždaljke, privjesci, pločice, narezani članci, probušeni zubi (T. LXXXIII, 10) i razni predmeti ili ulomci obradenih kostiju nepoznate namjene. Najbrižljivije je obradena jedna vrsta tankih predmeta, vrlo fino glačanih, u obliku igala koje se prema jednom kraju proširuju u lopaticu, a drugim krajem prelaze u šiljak (T. LXXXIII, 4), ili su pojedini primjerci bez šiljka. Najvjerojatnije su služili za izvodenje ukrasa na zemljanim posudama.

Ukrasne igle su izuzetne. Pojedine imaju glavicu u obliku stilizirane zmije, poput naljepaka na nekim posudama iz Danila, ili na vrhu zvonaste plastike iz Smilčića. Igle se javljaju samo na kraju danilske faze.

Udice imaju valjkast oblik, zašiljen na oba kraja, što je uobičajen oblik u najstarijim kulturama, kojim su se koristili vezivanjem po sredini. Vjerojatno su kao udice služili i pojedini šiljci sa zglobom na jednom kraju (T. LXXXIII, 8).

Koštane cjevčice su redovno jednako obradene i uglavnom jednake veličine, duge oko desetak centimetara (T. LXXXIII, 9). Uobičajena je njihova obredna upotreba, u vezi s inicijacijama, ili kao muzički instrumenti u nekim kulturama,[70] na što se može i ovdje pomišljati.

Po tome se vidi da su medu koštanim izradevinama najčešća oruda ili alat, a oružje, nakit ili obredni predmeti dosta su rjedi. Nedostaju velika oruda za obradu zemlje, kao, npr., motike i pijuci, ili sjekire. Osim toga, nema sličnih probušenih oruda, pa tako ni većih oružja od kosti, osim šiljaka koji su mogli služiti i kao bodeži.

Koštani su predmeti rijetko ukrašeni, kao što je, npr., jedna probušena gladilica iz Danila s motivom urezane mreže.

U izradi koštanih predmeta danilska se kultura neznatno razlikuje od okolnih kultura, značajnije samo po upotrebi šila-lopatica. U kakanjskoj kulturi nalaze se potpuno iste lopatice, zatim glačalice od rebara, kao i drugi slični predmeti,[71] a najznačajnije razlike između obje kulture predstavljaju veće lopatice (spatule) kojih nema u danilskoj kulturi ni u neolitiku na istočnom Jadranskom primorju. Ukrasne igle se ne nalaze u kakanjskoj, već u mladoj, butmirskoj kulturi, što se podudara s ovim područjem, jer se one javljaju na kraju danilske i izrazite su u kasnijoj, hvarskoj kulturi.

Izradevine od školjaka i puževa — Predmeti od školjaka i puževa su dosta rijetki. Najčešći su predmeti od školjke Spondylus. Ostale školjke i puževi upotrebljavali su se samo probušeni, osim što su pojedine školjke premazane crvenom bojom (T. LXXXI, 12). Ipak su mnogo češći nego u ranijoj fazi, iz koje su naslijeđene samo probušene školjke.

[70] T. Malinowski, 1974, str. 19 i d., sl. 2—7.
[71] A. Benac, 1973a, str. 42—43, T. X, 12, 13, XI, 1—3.

Izrada predmeta od Spondylusa javlja se, čini se, tek u danilskoj fazi. Uglavnom, sve obrađene školjke služile su kao ukras, što su ujedno najčešći ukrasni predmeti u danilskoj kulturi, a neki su vjerojatno imali i obredno značenje, kao, npr., kuglice i školjke premazane crvenom bojom.

Od školjaka su se izradivale narukvice (T. LXXXII, 4), prstenje, kuglice, ogrlice ili niske od izrađenih zrna ili probušenih školjaka i puževa, pa privjesci. Najbolje su izrađene narukvice i perle (zrna).

S obzirom na velike količine školjaka u kulturnim slojevima, kao i blizinu mora, ipak se nalazi mali broj obrađenih školjaka. Možda je tome dijelom uzrok trgovina tim proizvodima, naročito Spondylusom, koji se izvozio daleko u unutrašnjost, po cijeloj Evropi, a s Jadrana svakako do srednje Bosne i Slavonije, gdje se nalaze još u starčevačkoj, a naročito butmirskoj i sopotskoj kulturi.[72] Izvozile su se neprerađene, a možda i prerađevine od školjaka, jer se u Bosni nalaze predmeti kojih nema na Primorju, kao, npr., pločice od Spondylusa. Ipak, izgleda da nakit nije imao naročito široku primjenu u danilskoj kulturi, pa ni od školjaka, i da je to jedan od uzroka da nisu česti ni predmeti od školjaka, jer je nakit od drugih materijala još rjedi.

Nakit — Nakit je mnogo raznovrsniji i bogatiji nego u ranijoj fazi, iako nije naročito čest. Razmatrat ćemo ga uglavnom, također, prema nalazištima u Smilčiću i Danilu, koji su najbogatiji i gdje su i takvi predmeti najbolje izdvojeni.

Nakitni predmeti su raznoliki i izrađeni od raznih materijala: keramike, školjaka, puževa, kamena i kostiju. Nalaze se narukvice (T. LXXXII, 1, 4), prstenja (T. LXXXIII, 6, 7), privjesci (T. LXXXI, 10, 11), probušene školjke (T. LXXXI, 12) i puževi, kuglice ili zrna, vjerojatno od ogrlica, probušeni životinjski zubi (T. LXXXIII, 10), ukrasne igle, pa razni probušeni predmeti, kolutovi, pločice, i dr. Prevladava nakit od kamena i školjaka.

Od keramike su izrađene probušene kuglice ili koluti, od kojih su neki služili kao pršljenovi za otežanje vretena, ali neki svakako i kao ukras, naročito za ogrlice (T. LXXXVII, 6).

Od kamena su oblici mnogo raznovrsniji, kao, npr., glačane narukvice (T. LXXXII, 1), jajolika ili loptasta probušena zrna (T. LXXXI, 10), vjerojatno od ogrlica, neobrađeni probušeni valuci, a katkad i bezlični probušeni kamenčići, koji su mogli služiti kao privjesci i za niske, zatim privjesci u obliku sjekirice, elipsoidne ili polukružne probušene pločice.

Od kostiju su izrađeni: jedna vrsta prstena (T. LXXXIII, 6, 7), ukrasne igle, neki privjesci, pa probušeni životinjski zubi (T. LXXXIII, 10) i riblji kralješci koji su mogli poslužiti kao privjesci ili kao niske.

---

[72] A. Benac, 1973a, str. 44, T. XII, 13; isti, 1971, str. 96—98, T. XXV.

Od školjaka i puževa su se izrađivali narukvice (T. LXXXII, 4) ili prstenje, kuglice ili zrna za ogrlice, izduženi privjesci od Spondylusa, ili su se upotrebljavale samo probušene školjke (T. LXXXII, 12) i puževi.

Ukrasne igle su od kosti i dosta izuzetne u ovoj fazi. Češće su u slijedećoj hvarskoj fazi. Javljaju se tek pri kraju danilske faze. Imaju zadebljanu glavicu, ponekad oblikovanu u obliku S. ili vjerojatno zmije. Slične igle nalaze se kasnije u hvarskoj i butmirskoj kulturi, što je predaja iz danilske faze.

Uglavnom su sve to uobičajeni predmeti u razvijeno neolitičko doba. Ipak se danilska kultura ističe brojnim ukrasnim predmetima. U istovremenoj kakanjskoj kulturi u Bosni nalaze se iste kamene narukvice, slična koštana prstenja, probušeni keramički koluti, kosti, životinjski zubi. Po raznovrsnosti nakita još su bliže ovoj kulturi hvarska i butmirska kultura, naročito po upotrebi školjaka Spondylus, koje su se svakako prenosile u Bosnu s Jadrana.

Lončarstvo (keramika) — Keramika danilske skupine predstavlja najraznovrsnije i najdekorativnije proizvode od pečene zemlje na Jadranskom primorju kroz cijeli neolitik, a ide i u red najbogatijih keramičkih skupina uopće. Po keramici se i najbolje može pratiti razvoj i svojstva ove kulture, kao i njena podjela na tri razvojna stupnja, koji su, kako smo spomenuli, najbolje izdvojeni u Smilčiću. Međutim, zbog najbogatijeg razvoja najbolje je poznat posljedni stupanj dok su ostala dva još slabo osvijetljena. Zato ćemo, pored navedenog općeg stratigrafskog pregleda, ovdje prikazati samo opća svojstva keramike i ukazati na pojedine razvojne elemente. I keramiku ćemo pretežno prikazati po Danilu i Smilčiću, a poneke elemente prema ostalim nalazištima (sl. 25, T. LXXXIV—LXXXVII).

Keramika danilske faze dijeli se na pet osnovnih vrsta:

a. gruba keramika, ukrašena uglavnom urezivanjem,

b. bolje obrađena keramika, ukrašena raznim tehnikama, pretežno udubljivanjem,

c. fina slikana keramika,

d. gruba slikana keramika,

e. keramika tipa Malo Korenovo, ukrašena urezivanjem.

Prve dvije vrste prevladavaju i slične su obrade, dok se fina i gruba slikana keramika nalaze u malim količinama i izdvajaju se potpuno po načinu obrade i ukrašavanja. Slikana keramika daleko je jednostavnija po oblicima, tehnici obrade i po ukrašavanju. Keramika tipa Malo Korenovo ide u red fine keramike, samo je ukrašena urezivanjem i javlja se izuzetno. Među prve dvije vrste ukrašena je dosta velika količina keramičkih proizvoda, ukupno oko 10%, iako mnogo manje nego u prethodnoj starijoj fazi, kad se ukrašavalo oko 30% posuda. Posljednje tri vrste uglavnom su uvijek ukrašene.

Najčešće su se proizvodile posude. Ostali su keramički proizvodi dosta rijetki. Među njima se razlikuju: stalci za posude, plastika, pršljenovi za vretena ili perle, koluti, kuglice, žlice, pa razni obredni i drugi predmeti nepoznate namjene. Svi ti proizvodi izrađeni su u gruboj i bolje obrađenoj keramici. U finoj i slikanoj keramici izrađivale su se samo posude.

a. Gruba keramika obuhvaća dosta veliku količinu keramike danilske faze. To je najjednostavnije obrađen i ukrasom i oblicima najsiromašniji dio keramike te faze. Ona se najizravnije i najcjelovitije prenosi iz starije faze. Osim toga, ona je najsličnija općim svojstvima neolitičke keramike. Izrađena je od gline miješane s usitnjenim kristalnim vapnencom, pečena na otvorenoj vatri, pretežno u tamnosmeđem tonu bez većih nijansi i bez efekata pečenja. Površina je zaravnjena, ali ne glačana. Oblici su pretežno veće loptaste i jajolike posude s prstenastim ili niskim cjevastim ili šupljim stožastim masivnim nogama. Mali broj posuda je ukrašen, isključivo tehnikom urezivanja, obično nizom iscrtkanih ili mrežasto ispunjenih trokuta ispod oboda posuda (T. LXXXIV, 2), a ponekad spiralnim motivima. To su posude za svakidašnju upotrebu. U toj tehnici obrade rijetke su druge keramičke izrađevine, kao, npr., koluti, ponekad izbušeni po sredini ili po rubu.

b. Bolje obrađena keramika je isto ili vrlo slično obrađena kao prethodna, samo redovno sadrži manju količinu i mnogo sitniju primjesu kristalnog vapnenca. Redovno su posude glačane površine, poneke kategorije i do sjaja. Pečene su često u jednom tonu, pretežno u tamnosmeđem i crnom tonu. U crnom tonu su pečene naročito poluloptaste zdjele i loptaste posude ukrašene spiralom i crvenom inkrustacijom, radi kontrasta i većeg efekta (T. LXXXIV, 5, 8, 9), jer su se u ovoj vrsti redovno koristili efektom pečenja. Manja količina pečena je u svjetlijim tonovima. Po oblicima i ukrašavanju, ovo je daleko najraznovrsnija i najbogatija vrsta keramike danilske kulture. Ona je upravo glavni nosilac općih svojstava te kulture (T. LXXXIV, LXXXV, LXXXVI, LXXXVII, 1—8).

Osnovni su oblici ove vrste: dvostožaste i poluloptaste zdjele sa zaobljenim dnom, bez nogu, loptaste posude s prstenastim nogama, zvonolike čaše, visoke zvonaste zdjele, splošnjene loptaste posude s vikim stožastim vratom, tanjuri ili plitice, posude sa četiri noge i ljevkasta plastika. Oblikom se posebno izdvajaju posude na četiri noge s kosim poluloptastim recipijentom i s velikom, ispod oboda okomito položenom, prstenastom ručicom. Taj tip je nastao po ugledu na četveronožne životinje (T. LXXXV,). Druga varijanta javlja se pri kraju ove faze, rijetko je zastupljena i ima niske dvije noge poput zgrčenih ljudskih nogu pa je vjerojatno nastala po ugledu na klečeći ljudski lik (T. XCII, 4)

Velika količina posuda ove vrste nema nogu, već samo zaobljeno dno, često neznatno udubljeno. Redovno takvo dno imaju zdjele, čaše, tanjuri ili plitice, pa ponekad i veće posude (T. LXXXIV, 1, 3—8). Ima dosta posuda i s različitim nogama koje se kreću od niskih prstenastih do visokih cjevastih nogu s nizom varijanata (T. LXXXIV, 2, 9—12). Ravno dno ili noga u ovoj fazi nije uobičajena, kao što je to bilo u prethodnoj, ili u kasnijoj fazi mladeg neolitika, odnosno to nije naslijeđeno.

Ručice nisu česte. Prave prstenaste ručice su rijetke, osim na posudama na četiri ili dvije noge, na kojima se uvijek nalaze. Češće su ušice ili bradavičasta izbočenja, često u obliku životinjskih glava (T. LXXXIV, 12).

U tehnikama ukrašavanja i ukrasnim motivima ova vrsta keramike pokazuje izvanredno bogatstvo. Posude su ukrašene raznim tehnikama, najčešće udubljivanjem i crvenom inkrustacijom, zatim u manjoj mjeri premazivanjem crvenom bojom, ubodima ili žigosanjem, a pri kraju ove faze bijelom inkrustacijom,reljefnim motivima i slikanjem tamnosmeđom bojom, što se dalje i šire razvija u hvarskoj fazi. U najvećoj su količini i gotovo uvijek ukrašene upravo posude na 4 noge, kao i zvonasta plastika. Ukrašavanje se izvodilo prije pečenja, osim možda bojenja i inkrustacije. Boja se dobivala drobljenjem željeznog oksida. Inkrustacija bijelom bojom je vrlo rijetka i javlja se tek pri kraju ove faze. Izvođenje motiva žigosanjem i ubodima također je rijetko, ali nikad se na taj način nisu izvodili samostalni motivi kao u prethodnoj fazi, već su se time dopunjali ili ispunjali motivi izvedeni udubljivanjem. Obično su to razni ubodi ili otisci cjevčicom koji ispunjaju trokutaste, vrpčaste, ili spiralne motive. Zato se tehnika žigosanja u ovoj fazi potpuno razlikuje od impresso-tehnike starijeg neolitika. Sličnosti imaju samo pojedini urezani motivi, ispunjeni žigosanjem ili ubodima s kraja starije faze, pa je i to možda prenijeto iz ranije faze. Keramika se dosta često premazivala crvenom bojom koja se otire (monohromija), i to redovno na slobodnim površinama koje nisu ukrašene drugim tehnikama, kao što je donji dio ili dno, posebno udubljeni dio, ili noge posuda, naročito cjevaste noge, pa ti dijelovi zato nisu dobro glačani, već hrapavi, da se boja što bolje zadrži. Ponekad je bila premazana površina posuda, ali bez drugog ukrasa. Redovno su se premazivali samo dijelovi posuda na četiri noge, i to unutrašnji dijelovi ručica i nogu, kao i donji dijelovi tih posuda i nogu. Isto tako su obično premazani vrhovi zvonaste plastike, naročito ako su istaknuti i izbočeni.

Opća su svojstva ukrasnih motiva vrlo stroga geometrizacija. Dijele se na pravocrtne i krivocrtne u bezbroj kombinacija i varijanti, naročito u posljednjem stupnju, kad dostižu najveću raznovrsnost. Najčešći su motivi spirale i iscrtkani trokuti s mnogo varijanata. Među spiralnim kombinacijama prevladavaju u vodoravnom nizu tekuće i u obliku slova C složene spirale, a rjeđe u obliku slova S ili druge kombinacije. Vrlo su česti i pravocrtni motivi, složeni u raznim meandroidnim, cik-cak,

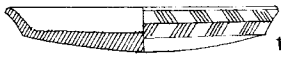

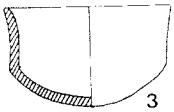

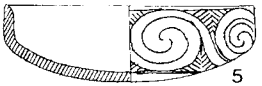

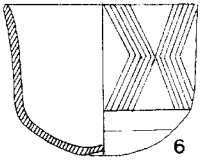

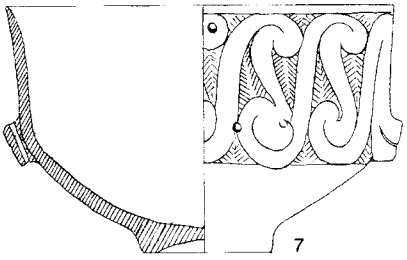

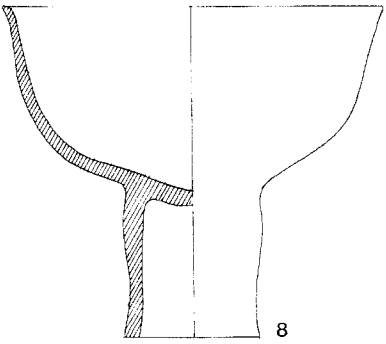

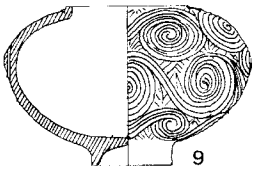

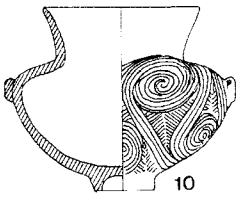

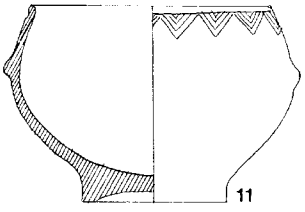

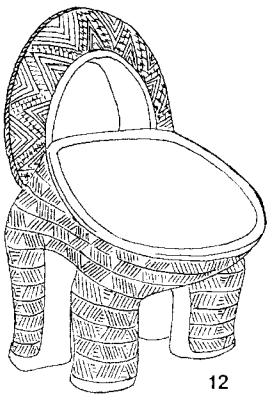

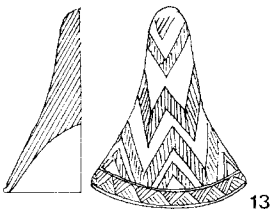

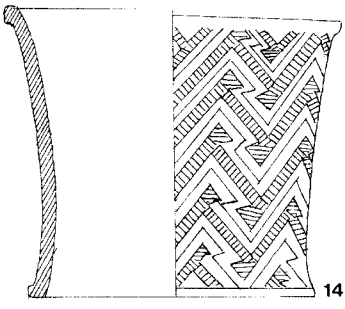

Sl 25 — Tipološka tabela keramike srednjeg neolita jadranske zone (danilska kultura)

rombastim, u obliku šahovske ploče, mreže i sličnim kombinacijama. Često se na istim posudama kombiniraju razni motivi, kao, npr., rombovi ili trokuti sa meandrima, cik-cak vrpcama i dr., ili se različiti motivi izmjenjuju u okomitim pa i vodoravnim nizovima ili metopama.

Posude na četiri noge gotovo su uvijek ukrašene po cijeloj vanjskoj površini, i to obično po ručici jednim (najčešće spiralnim), a po ostaloj površini različitim drugim motivima, a unutrašnji dijelovi ručica, nogu, kao i donji dijelovi recipijenta i nogu premazani su crvenom bojom (T. LXXXV). Poneki primjerci imaju sa strane reljefne životinjske glavice (T. LXXXV, 2)

Zvonolika plastika također je uvijek, uglavnom, ukrašena po cijeloj vanjskoj površini, najčešće pravocrtnim motivima, a rijetko spiralama, dok je izbočeni vrh redovno premazan crvenom bojom (T. LXXXVII, 1—4)

Ostala plastika (T. LXXXVI) i drugi keramički predmeti samo su ponekad bili ukrašeni.

Plastika je rijetka. O njoj ćemo osnovne podatke iznijeti posebno. Jajolike kuglice su istog oblika kao u starijem neolitiku. Neki su koluti probušeni s 4 rupe u obliku četverokuta, a neki s više rupa po rubu, pa su mogli poslužiti kao tkalačke daščice pri tkanju ili u neke druge svrhe (T. LXXXVII, 5).

Osim toga se pojedinačno nalaze kockasti predmeti ili pravokutne pločice s uzdužnim kanalom posred jedne šire strane, potpuno slične pločicama na leđima životinjskih likova (T. LXXXVI, 2: LXXXVII, 7). Što su ti predmeti predstavljali, nije poznato, osim ako nisu imali neki značaj u obredima, slično kao i životinjski likovi. Takozvani stalci za posude nisu česti (T. LXXXIV, 13).

c. Fina slikana keramika — Zastupljena je u mnogo manjoj količini nego prethodne dvije vrste. Osim toga, od njih se potpuno razlikuje po tehnici obrade, kao i po ukrašavanju. Ipak se fina keramika nalazi u znatnoj količini, pa predstavlja izrazitu pojavu u danilskoj kulturi (T. LXXXVII, 9—11). Po svemu se čini da se javlja već od početka danilske faze i nastavlja se u hvarskoj fazi (T. XCIII, 1—6). U toku danilske faze nije se bitno mijenjala.

Izradena je od potpuno čiste sivkastožute gline bez željeznog oksida ili s neznatnom količinom željeznog oksida, bez ikakvih primjesa.

Po tome se sastavom razlikuje od ostale keramike. Zato je pretežno pečena u žućkastom, žutom, blijedocrvenkastom i ciglastocrvenom jednoličnom tonu. Uvijek ima potpuno jednoličnu boju pečenja, pa je opravdano pretpostaviti da se pekla u zatvorenim pećima. U ovoj vrsti keramike izradivale su se samo posude.

Oblici fine keramike su dosta raznoliki, ali, ipak, znatno siromašniji od ostale, naročito bolje obrađene keramike. Najčešće su to dvostožaste zdjele, zvonolike i stožaste čaše, zvonaste posude (terine) i jajolike velike posude koje se produžuju u koničan vrat (T. XCVI, 5), a u manjem broju se javljaju dvostožaste i loptaste posude, pa dvostožaste čaše, a u Danilu se pojedinačno nalaze i kalotasti tanjuri ili plitice i jajolike posude sa cjevastim vratom.

Među finom keramikom potpuno nedostaju poluloptaste zdjele, kruškolike posude sa stožastim vratom, posude s prstenastom nogom, posude sa 4 noge i plitice, osim izuzetno, pa plastika i drugi predmeti, izraziti među ostalom keramikom. Posebno su svojstvo ove vrste keramike, iako nisu česte, posude sa cjevastim donjim dijelom, koje se produžuju u cjevastu nogu ili se završavaju ravnim dnom, samo se cijele posude ne mogu rekonstruirati. Takvih posuda nema u ostaloj keramici. Izrazite su u butmirskoj kulturi, samo ne u tako finoj tehnici, pa je vjerojatno da su utjecale na butmirsku kulturu.

Najčešća su zaobljena ili malo udubljena zaravnjena dna, koja se mogu vezati uz plitice, zdjele, čaše, dvostožaste, zvonaste posude i jajolike posude sa cjevastim vratom. Nalazi se i manji broj ravnih dna, što nedostaju na ostaloj keramici ove faze. Ona se mogu vezati samo uz velike jajolike posude. Česte su visoke cjevaste noge posuda kao i u ostaloj keramici, ali se u ovoj vrsti mogu vezati samo uz zvonolike posude. Osnovna je razlika ove od ostale keramike u nogama, što u finoj nedostaju prstenaste noge, a u ostaloj ravna dna.

U ovoj vrsti nema ušica ili ručica u obliku životinjskih glava.

Ova vrsta posuda ukrašena je isključivo slikanjem. Čini se da su sve posude ove vrste bile ukrašene.

Površina znatnog broja posuda premazana je bjelkastožućkastom bojom, a ostale su bez takva premaza. Ukras se nanosio na tako premazanu pozadinu ili izravno na površinu posuda koje nisu imale premaz. Ukras se izvodio redovno s dvije, a ponekad i s tri boje. Ukrasni motivi izvodili su se obično sivom, a ponekad bijelom ili crnom bojom. Motivi su redovno obrubljeni i podijeljeni širokim crveno bojenim pojasima, a često su najprije omeđeni tankim crnim crtama, pa tek iza toga crvenim pojasima. Ponekad je, osim toga, crvenom bojom premazan donji dio ili dno posude s vanjske strane. Boja je na ovim posudama postojana i ne skida se.

Ukras se sastoji od pravilnih geometrijskih pravocrtnih motiva.

Od krivocrtnih motiva nađena su u Danilu samo tri, a u Smilčiću jedna posuda ukrašena spiralnim motivima, a to su nove pojave s kraja danilske i s početka hvarske faze (T. XCIII, 1, 5, 6).

Redovito se ukrašavala uglavnom cijela vanjska površina posuda, a na zdjelama i unutrašnja površina, i to samo gornji stožasti dio, kao i na istom tipu u ostaloj keramici. Osnovni su motivi: cik-cak crte i pojasi,

šahovska ploča, nizovi trokuta, rombovi i slični motivi u nizu varijanata. Ponekad se javljaju i neki drugi motivi, kao, npr., motiv mreže s točkama u sredini, cik-cak vrpce s praznim kružićima i dr. Motivi su pretežno iscrtkani, a samo ponekad potpuno ispunjeni.

Ova je keramika najsličnija keramici Ripoli I-tipa iz srednjeg neolitika, raširenoj na jadranskom području srednje Italije, pa se često i s njom izjednačava i smatra uvozom iz Ripoli-kulture, što se ne može opravdati, osim izvjesnih veza i usporednog razvoja. O odnosima obje kulture, kao i o drugim vezama ove keramike bit će govora u poglavlju o odnosima s okolnim kulturama i o podrijetlu danilske kulture. Ovdje ćemo navesti samo osnovne podatke o odnosu ove prema ostaloj keramici danilske kulture:

— Slikana keramika po tehnici izrade i ukrašavanja potpuno se razlikuje od ostale keramike,

— u ovoj vrsti keramike izradene su samo posude, a u ostaloj i razni drugi proizvodi,

— ova vrsta sadrži mnogo manji broj i jednostavnije oblike posuda i ukrasnih motiva,

— u slikanoj keramici nedostaju slijedeći osnovni oblici posuda ostale keramike: plitice-tanjuri, poluloptaste zdjele, kruškolike posude sa stožastim vratom, posude na 4 noge, prstenaste noge,

— obratno, u ostaloj keramici nedostaju slijedeći oblici slikane keramike: stožaste i dvostožaste čaše, posude s cjevastim donjim dijelom, jajolika posuda s cjevastim vratom i ravna dna.

— Prema tome, isti su oblici posuda u slikanoj i ostaloj keramici: dvostožaste zdjele, zvonaste čaše i zdjele ili posude, loptaste i jajolike posude, posude sa cjevastim nogama, kao i posude sa zaobljenim dnom.

— Na slikanoj keramici nedostaju slijedeći osnovni motivi iz ostale keramike: spiraloidni, meandroidni i vrpčasti motivi, zatim točkasti i razni složeni motivi.

— Svi motivi slikane keramike imaju iste ili sasvim slične motive na ostaloj keramici, samo su izvedeni drugim tehnikama. To su sve jednostavniji motivi. Bitnih razlika među njima nema.

— Osnovna je i opća razlika u ukrašavanju posuda. U slikanoj keramici uglavnom su ukrašene sve posude, a u ostaloj keramici redovno su ukrašeni samo neki oblici, neki u manjem ili većem broju, dok se pojedini oblici redovno nisu ukrašavali.

d. Gruba slikana keramika — Zastupljena je u maloj količini, manje nego fina slikana keramika. Zasad je poznata samo iz Smilčića, gdje se pretežno nalazi u posljednjem stupnju te faze i u ranija dva stupnja hvarske faze, uglavnom bez ikakvih promjena (T. XCIII, 7—10). Vezana je pretežno uz hvarsku fazu. Po tehnici izrade ista je kao ostala bolje obra-

dena keramika, a po ukrašavanju se podudara s finom slikanom keramikom. U ovoj vrsti izvodile su se samo posude.

Ima redovno dosta dobro glačanu površinu. Unutrašnja strana ovih posuda obložena je tankim slojem čiste gline, vjerojatno zbog poroznosti. Pečena je gotovo u istom svijetlom tonu, pretežno u crvenkastom, ili u sličnim nijansama, što je namjerno izvedeno da bi se dobio jači kontrast s tamnoslikanim motivima.

Oblici ovih posuda su malobrojni i jednostavni. Ustanovljene su: dvostožaste zdjele, zvonolike visoke zdjele, jajolike i loptaste posude. Prevladavaju niske dvostožaste zdjele i velike jajolike posude. Zdjele su imale zaobljeno dno, a pojedine posude vjerojatno i noge, ali se ne mogu povezati. Neke su posude imale bradavičasta izbočenja, ušice ili ručice, a pojedine loptaste posude ispod oboda imaju ušice u obliku životinjskih glava.

Ove su posude ukrašene isključivo slikanjem. Boja se redovno nanosila na prirodnu površinu posude, a samo pojedine posude su bile premazane žućkastom glinom. Za razliku od fine keramike, boje kojima su se ukrašavale ove posude uvijek se lako skidaju i nisu postojane. Motivi su se izvodili isključivo tamnosmeđom do crnkastim nijansama iste boje, što je ovisilo o debljini nanosa, načinu pečenja i boji pozadine. Ukrasne kompozicije su se ograđivale, a na većim posudama i dijelile širokim vrpcama u crvenoj a ponekad u narančastoj ili smeđoj boji. Ukras redovno prekriva cijelu vanjsku površinu posuda, osim na zdjelama kojima je ukrašen samo gornji stožac, ali obično s vanjske i unutrašnje strane. Ukras je složen u vodoravne pojase, a na većim posudama i u okomite zone. Ukrasni motivi su strogo geometrijskih pravocrtnih svojstava, osim pojedinih spiraloidnih motiva, isto kao i u finoj keramici. Motivi su redovno u obliku snopova ili pojasa različito složenih crta, pretežno cik-cak ili vrpce, zatim u obliku nizova ili mreža trokuta, rombova i četverokuta ili je to motiv šahovske ploče. Motivi su iscrtkani istom bojom ili su potpuno ispunjeni. Približno dvostruko, češći su potpuno ispunjeni motivi.

Po svemu, gruba slikana keramika potpuno se podudara s finom po oblicima, ukrasnim motivima i kombinacijama motiva, posebno po nedostatku spirale i ograđivanju crvenim pojasima. Jedino je u gruboj zastupljen manji broj oblika nego u finoj slikanoj, od kojih nedostaju u ovoj vrsti stožaste i dvostožaste posude i cjevaste noge. Gruba se izrazito razlikuje od fine slikane po vrsti gline, tehnici izrade i boji motiva, zatim po nepostojanosti boje, kao i po obrubljivanju motiva crnim crtama. Osim toga, u finoj su rijetki ispunjeni motivi, a na gruboj oni prevladavaju.

Isti oblici grube slikane keramike nalaze se među ostalom neslikanom keramikom, a s njom se podudara i po tehnici izrade i vrsti gline, samo je jednolično pečena radi postizanja svjetlijeg tona.

S obzirom na stratigrafski i vremenski položaj, gruba slikana keramika se razvila kasnije od ostalih vrsta, po ugledu na finu slikanu keramiku. Zasad nije moguće razjasniti nedostatak ove vrste keramike u drugim nalazištima, ali je vjerojatno da će se ona naći.

e. Keramika tipa Malo Korenovo — U Smilčiću je nađeno 8 ulomaka zemljanih posuda koje se po načinu izrade, ukrašavanju, a uglavnom i po oblicima izdvajaju od ostale keramike. Potpuno su istih svojstava kao keramika tipa Malo Korenovo, linearno-vrpčaste kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj,[73] pa nema sumnje da su uvezene iz Slavonije, vjerojatno dolinom Une, u sjevernu Dalmaciju. Iz drugih nalazišta danilske kulture takve posude dosad nisu poznate. Izrađene su od fine, sasvim čiste, gline bez ikakvih primjesa, pečene u raznim nijansama crnkastosivog i žućkastosmeđeg tona. Od oblika mogu se rekonstruirati dva, i to pehar na šupljoj stožastoj nozi i loptaste posude s cjevastim vratom ravnog dna, ukrašene s tri vodoravne cik-cak ili valovite urezane crte po trbuhu. Po tim ulomcima može se zaključiti da se u Smilčiću javlja tri do pet osnovnih oblika i četiri osnovna ukrasna motiva kulture Malo Korenovo (sl. 26, br. 10; T. XCI, 10).

Plastične izrađevine — Plastične izrađevine čine važan dio kulture danilske skupine. One velikim dijelom određuju i osobitosti ove skupine u neolitiku jugoistočne Evrope, jer se znatno izdvajaju kao posebna kulturna pojava. Nađene su u Smilčiću, Danilu i Bribiru. Istim redom ide i njihova brojčana zastupljenost u tim naseljima. Izvjesne razlike pokazuju sva tri nalazišta. Dijele se na četiri osnovna tipa: a) ljudske zvonolike likove, b) ljudske realistične likove, c) ljudske plastične noge, d) životinjske likove. Najbrojniji je prvi tip, a ostali su rijetki.

Svi su izrađeni u tehnici bolje grube keramike, od gline miješane s kalcitom, pečene pretežno u tamnosmeđem tonu, ukrašeni pretežno tehnikom udubljivanja, kao i nekim drugim tehnikama, osim slikane.

Među keramičke plastične izrađevine treba ubrojiti i posude na 4 noge i životinjske glave na posudama, ali one ne predstavljaju punu plastiku, pa ih ovdje nećemo navoditi.

a. Ljudski zvonoliki ili ljevkasti likovi vrlo su izrazito svojstvo danilske kulture (T. LXXXVII, 1—4).[74] U Smilčiću je nađeno ukupno 130 kom., od kojih je većina iz ove faze, a neki su iz mlađe, hvarske faze; u Danilu je nađeno dvadesetak, a u Bribiru 5 komada. Najčešće imaju zvonolik oblik tijela: gornji puni valjkasti dio postupno se širi u šuplji zvonasti donji dio. Dijelovi tijela nisu posebno označeni. Na vrhu se završavaju zaobljeno, ili se različito proširuju, kao loptasto, jajoliko, ili imaju

[73] Usp. S. Dimitrijević, 1969a, str. 60. i d., T. XVIII—XX.

[74] Posebno su obrađeni u: Š. Batanović, 1968, gdje se navodi ostala literatura. Primjerci iz Bribira obrađeni su naknadno u: P. Korošec, 1973; J. — P. Korošec, 1974.

jedno ili uokolo po nekoliko bradavičastih izbočenja, ili po dva zadebljanja poput stiliziranih ramena, i slično. U Smilčiću se našao veći broj primjeraka koji se na vrhu završavaju realističnim prikazom ljudskih (T. XCII, 9) ili životinjskih glava: goveda, ptice (T. XCII, 11), žabe (T. LXXXVII, 1) i zmije (T. XCII, 5). Neki imaju oblik falusa. Po tome većina ima stilizirane ili simbolično prikazane glave, a samo manji broj stvarnije prikaze, pa i one sa životinjskim maskama. Općenito se zapaža, naročito u Smilčiću, da su stvarniji primjerci mlađi, pretežno s kraja danilske, ili iz hvarske faze (T. XCII, 5, 9, 11).

Visina ovih likova iznosila je oko 7,65 do 15 cm, a najveći promjer osnove kreće se oko 8,25 do 15, a nekima i do 23 cm.

Ove izrađevine redovno su ukrašene, pretežno udubljivanjem, crvenom inkrustacijom i premazane su crvenom bojom koja se otire. Tijelo je obično bilo ukrašeno udubljivanjem, a vrh premazan crvenom bojom, naročito ako je bio zadebljan. Redovno su ukrašeni pravocrtnim ili krivocrtnim geometrijskim motivima. Najčešći su motivi spirale, nizovi trokuta i cik-cak vrpce, a rjeđi su crte, rombovi, cik-cak crte, šahovska polja i dr.

Prema pojedinim primjercima koji naliče na falus, neki pisci smatraju da ovi likovi prikazuju i označuju falus u vezi s obredima oko plodnosti (J. Korošec, A. Benac i dr.). Možda su neki primjerci inspirirani oblikom falusa u vezi s ulogom i značenjem tih likova. S obzirom na to da niz primjeraka ima zbiljski uobličene životinjske ili ljudske glave, pored ostalih shematiziranih, kao i s obzirom na neke slične pojave u drugim kulturama i fazama, najvjerojatnije je da oni predstavljaju ljudske likove, u prvom redu muške, zvonasta tijela. Poneki imaju životinjske glave koje označavaju obredne maske. Slično značenje mogli su imati i primjerci s faloidnim svojstvima i bradavičastim izbočenjima kao muški i ženski simboli plodnosti.

b. Ljudski realistični likovi dijele se na dvije varijante: jedna ima odozgo zaravnjenu glavu, a drugoj se glava završava malom udobinom u obliku posudice (T. LXXXVI, 3).

Glava i vrat su prikazani pomoću dugog valjkastog stupića, koji je ponekad na vrhu udubljen. Na njima je istaknut velik trokutast nos, a ponekad i bademaste oči i očni lukovi u reljefu. Tijelo je spljošteno, pretežno četvrtasto oblikovano, sa zašiljenim ramenima koja označavaju ruke (T. LXXXVI, 4), istaknutim zaobljenim bokovima, a ponekad su izdvojene i noge. Po oblikovanju tijela odaju ženska svojstva. Ovi likovi obično nemaju ukrasa, osim što su pojedini primjerci, naročito lice, premazani bijelom bojom, za razliku od zvonastih likova koji su redovno ukrašeni i premazani crvenom bojom.

S obzirom na različiti oblik, ukrašavanje, pa i bojenje, koje svakako ima obredno značenje, ovi likovi su imali namjenu i značenje različito od

prethodnih zvonastih likova. Ovi su vjerojatno bili ženski simbol, nasuprot muškim zvonastim likovima, u različitim vidovima obreda oko plodnosti.

Ovi likovi, s obzirom na valjkastu glavu, imaju sličnosti s nekim likovima u Makedoniji i Grčkoj, a u susjednim kulturama s jednim primjerkom u kakanjskoj kulturi u Obrima, koji je nastao pod utjecajem danilske kulture.

c. Ljudske udove predstavljaju samo pojedini primjerci samostalno plastično oblikovanih nogu, koje su jako uvećane u odnosu na cijele likove. Nađene su u Smilčiću i Danilu. Prikazano je stopalo i donji dio potkoljenice, šuplje oblikovan. Stopalo je ukrašeno udubljenim crtama, što možda označava obuću, neku vrstu opanaka (T. XXXVI, 5). Bez sumnje je to jedan vid obrednih ili zavjetnih proizvoda.

d. Životinjski likovi dijele se na dvije varijante: jedna ima pravokutnu pločicu s uzdužnim kanalom po sredini na leđima životinja i nije ukrašena (T. LXXXVI, 2), a druga ima posudicu na leđima i prekrivena je udubljenim pravocrtnim ukrasnim motivima (T. LXXXVI, 1). Poznato je samo 5 primjeraka iz Smilčića, od kojih su dva iz ove, a tri iz hvarske faze, odnosno javljaju se tek pri kraju danilske i nastavljaju u hvarsku fazu (T. XCII, 1, 2). Mogu se prepoznati dvije vrste životinja: govedo ili svinja i medvjed. Čini se da govede i svinjske figure nose na leđima pločicu, a medvjede posudicu.

Svakako su i te figure imale određenu obrednu namjenu. Životinjski likovi s posudicom dosta su uobičajeni u neolitičkom svijetu i vezani su uz različite obrede oko stočarstva ili totemističkih vjerovanja. Likovi s pločicom na leđima, osim pojedinih primjeraka u mladoj, butmirskoj kulturi, nisu poznati u drugim kulturnim skupinama, a njihova namjena nije jasna, naročito značenje pločice.

U Smilčiću i Danilu, pa u Roškoj špilji u južnoj Sloveniji, nađene su i samostalne takve pločice (T. LXXXVII, 7), oblikovane bez životinje, a u Smilčiću su uz to nađeni i primjerci kockastih predmeta, kao i pravokutnih šupljih predmeta u obliku makete kuće (T. XCII, 3). Vjerojatno su i takvi predmeti bili značenjem povezani sa životinjskim likovima s pločicom.

Reljef životinjske glave na pojedinim oblicima posuda također označava vrstu plastičnih izrađevina, samo nisu potpuno samostalne. One su vrlo brojne i izrazito svojstvo danilske kulture. Pretežno su jako stilizirane, ali je znatan broj stvarnije oblikovan, naročito pri kraju ove i u hvarskoj fazi, a one pretežno liče na glavu govečeta, a neke i psa (T. LXXXIV, 12; LXXXV, 2; XCII, 6—8).

O plastičnoj umjetnosti danilske kulture bit će još govora pri razmatranju duhovnog života.

Iz svega se može zaključiti:

— Plastične izrađevine nisu naslijedene iz ranije faze.

— One su se razvile u toku danilske faze i dostigle najviši stupanj razvoja pri kraju ove faze, pretežno samostalnim razvojem u okviru ove kulture, a samo poneke sporedne pojave primljene su pod utjecajem okolnih kultura.

— Najizrazitiji su zvonasti ljudski likovi, posude na četiri noge i životinjske glave na posudama.

GOSPODARSTVO

Ostaci gospodarstva i prehrane u glavnim naseljima danilske faze — Danilu i Smilčiću — pokazuju da u ovoj fazi nije bitnije izmijenjena slika gospodarstva II stupnja starijeg neolitika.

Prema tome, i u danilskoj fazi osnovne su grane gospodarstva ostale: lov, ribolov, stočarstvo, zemljoradnja i sakupljanje hrane. Pojedine su se grane samo jače razvile, naročito stočarstvo i zemljoradnja, pa i razmjena, a udio pojedinih se smanjio, kao, npr., lova. I u ovoj fazi se opažaju mjesne razlike po sastavu i značaju pojedinih grana gospodarstva. U brdovitim predjelima i sada su zastupljene samo pojedine grane, pretežno lov, kao, npr., u Crvenoj stijeni, a u nizinskim i priobalnim naseljima zastupljene su razne ili sve grane gospodarstva ove faze, kao u Smilčiću i Danilu.

Ipak se može zaključiti da su u danilskoj kulturi prevladavali stočarstvo, zemljoradnja i ribarstvo, odnosno sakupljanje hrane iz mora, a lov je prevladavao samo u planinskim predjelima. Najobilnije ostatke pruža stočarstvo, pa po tome treba pomišljati da je to bilo osnovno zanimanje. Ulogu zemljoradnje je vrlo teško odrediti, jer su ostaci oskudni i teško odredivi.

U II sloju Crvene stijene ustanovljena je ista slika životinjskih kostiju kao ranije u starijem neolitiku ili u mezolitiku, što znači da je nastavljen lovački način života. Nalaze se tek tragovi, odnosno počeci stočarstva, jer su ustanovljene pojedine kosti koze. Još nema tragova zemljoradnje.

U Danilu i Smilčiću bile su razvijene sve grane zastupljene u danilskoj kulturi. Izmedu njih postoje samo izvjesne razlike:

— U Smilčiću među školjkama prevladavaju dagnje (Mytilus), koje se nalaze u gomilama jer su se dobivale iz novigradskog mora, gdje imaju pogodne uvjete za život, a u Danilu su prevladavale čančice (Cardium), koje su se dobivale s najbliže obale, ali ni one nisu obilne.

— Ostaci lova u Danilu i Smilčiću dosta su oskudni i sporedni.

— U Smilčiću su nadene riblje kosti i koštane udice, a u Danilu ih nema, što je razumljivo jer je Danilo više udaljeno od mora nego Smilčić.

— U Smilčiću prevladavaju kosti ovaca ili koza, a u Danilu goveda, pa je i sastav stočarstva vjerojatno bio donekle različit.

Stočarstvo i lov dosta su dobro poznati zbog obilja nađenih životinjskih kostiju. U oba naselja prevladavaju kosti domaćih životinja, a kosti lovnih životinja su malobrojne i u mnogo manjoj količini od kostiju domaćih životinja. Od domaćih životinja u Danilu prevladavaju kosti govečeta (Bos taurus), a brojne su i kosti koze (Capra hircus) ili ovce (Ovis aries), dok su rijetke kosti svinje (Sus scrofa) i psa (Canis familiaris). Lovne ili divlje životinje su rijetko zastupljene, i to: divlje koze (Capra aegagrus), jeleni (Cervus elaphus) i srndaći (Capreolus capreolus). U Smilčiću među analiziranim kostima prevladavaju kosti koze ili ovce, a česte su i kosti govečeta, oko jednu trećinu manje brojne od kostiju ovaca, dok su rijetke kosti svinje. Među divljim životinjama pojedinačno se javljaju kosti lisice (Vulpes vulpes). Među neanaliziranim kostima opažaju se kosti jelena, divlje koze i ptica. Interesantno je da se u Smilčiću kosti ovaca ili koza u ovoj fazi nalaze približno kao u starijoj fazi, dok su kosti govečeta mnogo brojnije nego ranije.

Prema tome, stanovnici danilskih naselja uzgajali su: koze, ovce, goveda, svinje i pse.

Lovili su: jelena, srnu, divlje koze, lisice, ptice.

Osim kostiju, o stočarstvu i lovu govore i životinjske figure od pečene zemlje, kao, npr., od govečeta, psa, medvjeda, ptice, zmije, koje su vjerojatno služile u obredima oko razmnožavanja, ili u lovačkim obredima. Kremene strelice se javljaju tek pri kraju danilske faze i vrlo su rijetke, pa sasvim vjerojatno nisu imale značajniju ulogu u lovu, već možda samo obredno značenje.

Sakupljanje hrane u prirodi, naročito iz mora, bilo je vrlo razvijeno, uglavnom kao i u prethodnoj fazi. Prevladavaju morske školjke i puževi, a ima dosta i kopnenih puževa. Najčešće su dagnje (Mytilus), zatim čančice (Cardium), konjsko kopito (Spondylus), oštrige (Ostrea), a ostale su rjeđe: ogrce (Trochus Monodonta), prilipci (Patella), volak (Murex), kunjke (Arca Noae), vretenača (Vulgo cerithium), kućica (Tapes), Venerina školjka (Cypraea), bačvaš (Dolium) i dr.

Školjke i puževi sakupljali su se pretežno radi prehrane, a pojedine vrste i radi izrade pojedinih ukrasnih predmeta i trgovine, naročito Spondylus.

Osim vađenja i sakupljanja školjaka, o ribarstvu svjedoče i drugi podaci. U Smilčiću je nađen jedan kralježak morskog psa ili mačke, upotrijebljen vjerojatno kao privjesak, zatim prastari tip koštane udice valjkasta oblika, zašiljen na oba kraja, koji se vezivao po sredini, a takvi su poznati sve do novijeg doba u zaostalih naroda. Vjerojatno su se, kako se to drži, kao udice upotrebljavali i šiljci od cjevaničnih kostiju, koji su se vezivali za zglob na jednom kraju, dok je drugi bio zašiljen, a također su poznati u Smilčiću, dok ih nema u Danilu.

Sakupljačka djelatnost svakako se nije ograničavala samo na te dokaze, već je imala mnogo širi obim.

Dokazi o postojanju zemljoradnje su mnogostruki, iako nisu obilni. Najočitije o tome govore ostaci slame, pljeve i zrnja, sačuvanih u zemljanom lijepu. U Danilu su ustanovljeni najčešće ostaci pšenice (Triticum monococcum, Triticum spec.) i pira (Triticum dicoccum), zatim ječma (Hordeum vulgare nudum), a ima znakova i za postojanje raži (Secale dalmaticum). To su uglavnom žitarice koje su raširene i na ostalom Balkanu, kao i u Italiji, naročito pšenica koja je, npr., u Obrima II bila osnovna vrsta žitarica.

Poznata su i neka zemljoradnička oruđa, kao što su žrvnjevi za mljevenje žitarica, premda su se oni upotrebljavali i za drobljenje crvene boje, a možda i za usitnjavanje kalcita, zatim pravokutna kremena strugala koja su se, nanizana na drveni ili koštani držak, upotrebljavala kao srpovi, što nam svjedoče potpuno sačuvani takvi primjerci u pojedinim drugim kulturnim skupinama. Na taj način su se mogli upotrebljavati i drugi oblici strugala, kao i noževi. Alat za obradu zemlje nije sa sigurnošću poznat. Kalupaste sjekire, za koje se općenito drži da su služile u tu svrhu kao motike ili ralo, u danilskoj su kulturi vrlo rijetke; vrlo su male i javljaju se tek pri kraju te kulture pa njihova takva namjena nije moguća. Vjerojatnije je da su se takve »sjekire« upotrebljavale kao blanjalice za obradu drveta, ili kao dlijeta za obradu kože, kakvu su svrhu imale i jezičaste sjekire. Vjerojatno se zemlja obrađivala nekim drvenim oruđima.

Razmjena dobara ima mnogo više tragova nego u prethodnoj fazi. To su slijedeći:

— Od ranije je ustanovljen izvoz školjaka ili proizvoda od školjaka, naročito Spondylusa u Bosnu i Slavoniju, posebno pri kraju ove faze u butmirsku i sopotsku kulturu.

— U kakanjsku kulturu mogle su se izvoziti određene i pojedinačne posude na 4 noge, koje su se, uz pojedine druge posude, nastavile izvoziti i u kasniju butmirsku kulturu, zatim pojedine ljudske keramičke figure s valjkastom glavom i kremeni noževi.

— Iz kakanjske kulture uvozile su se u danilsku vjerojatno velike koštane gladilice od rebara, kakve su u Obrima I poznate još od ranije starčevačke kulture, a možda i pojedini drugi slični koštani predmeti, kao i iz butmirske kulture. Međutim, dokazi o uvozu su ipak rijetki. U zamjenu, iz Bosne su stanovnici danilske kulture dobivali pretežno žitarice, u kojima je naše primorje stalno oskudijevalo.

— Trgovina s Bosnom u doba kakanjske kulture bila je dosta slaba, a mnogo šira i svestranija u vrijeme butmirske kulture.

— Posude na četiri noge prenosile su se s Primorja dolinom Drima u prelaznu zonu na područje Metohije.

— S područja korenovske kulture u sjeverozapadnoj Slavoniji uvezena je u Smilčić manja količina keramike. To su i jedini sigurno uvezeni keramički proizvodi u danilskoj kulturi. Možda su to zamjenjivali za kamen za izradu oruda i oružja.

— Pojedini elementi iz danilske kulture vjerojatno su prenijeti u Cakran-kulturu u Albaniju, kao što su posude na četiri noge, zvonasta plastika i drugi oblici keramike. Pojedini su oblici prenijeti i u Grčku, naročito posude na 4 noge. Isti elementi u Albaniji mogli su nastati i usporednim razvojem u stalnim i izravnim dodirima s danilskom kulturom.

— Najočitiji dokaz o trgovini s udaljenim područjima je opsidijan, koji se najvjerojatnije uvozio s Lipara u južnoj Italiji s kojom je danilska kultura bila u vrlo uskim dodirima.

— U Ripoli-kulturi, a mjestimično i u južnoj Italiji, nalaze se pojedine keramičke posude sa svojstvima danilske kulture iz koje su, bez sumnje, prenijete u Italiju u međusobnoj razmjeni.

Mnogi elementi širili su se, osim trgovinom, i kulturnim utjecajima, a njih je često teško razdvojiti zbog slabe istraženosti i načina širenja kulture.

Osim proizvodnje uobičajenih ostataka kulture od čvrstih i trajnih materijala, u ovoj fazi ima dokaza i o drugim djelatnostima, posebno o izradi odjeće i obuće.

Iz iznesenih podataka moguće je izvući slijedeće opće zaključke:

1. Glavna osnova života u danilskoj fazi ostala je uglavnom ista kao u ranijoj fazi, samo su mnogo veću ulogu imali zemljoradnja i stočarstvo, a smanjivala se uloga lova i sakupljanja hrane. Razmjena dobara je proširena i raznovrsnija je, iako ni sada nije bila naročito značajna, jer se nije značajnije odrazila na proizvodnju keramike, oruda i oružja.

2. Prevladavao je i sada naturalni tip gospodarstva, iako naselja, ni ova kultura u cjelini, nisu bila gospodarski potpuno zatvorena, jer se trgovalo pretežno manjim količinama i brojem skupocjenih proizvoda i materijala, koji su dopunjali domaće kulture zbog mjesnih razlika koje su već u ovoj fazi bile veoma izrazite zbog pune primjene zemljoradnje i sjedilačkog načina života i različitih mjesnih zemljopisnih uvjeta. Zato su se zadržale razlike i u pojedinim granama gospodarstva na pojedinim dijelovima ove kulture.

3. Izravna razmjena dobara danilske kulture odvijala se pretežno dolinom Neretve i Bosne, s kakanjskom i butmirskom kulturom u srednju Bosnu pa ponešto izravno ili posredno sa sopotskom kulturom u Slavoniji, a u manjoj mjeri dolinom Une sa korenovskom kulturom u sjeverozapadnoj Slavoniji, pa južnije dolinom Drima s Metohijom. S druge strane, dosta izrazite veze i razmjenu nastavila je, i dalje razvila, sa južnom i srednjom Italijom. Pojedini elementi proširili su se preko Cakran-kulture u Albaniji u Grčku, naročito posude na 4 noge. Prema tome, razmjena u ovoj fazi ostala je u ranijim okvirima, samo dosta bogatija i raznovrsnija,

a nekim proizvodima se proširila na dalja područja, na Slavoniju, Metohiju, Albaniju i Grčku.

4. Veoma značajna nova pojava u ovoj fazi je proizvodnja odjeće tkanjem, jer je to imalo vrlo velikog odraza na život i kulturu, naročito na bogat i izrazit ukras na keramici.

DUHOVNI ŽIVOT

Tragovi duhovnog života i kulture u danilskoj fazi dosta su obilniji i izrazitiji nego u prethodnoj fazi. Oni se ogledaju u raznim vidovima: kultu mrtvih, nakitu, upotrebi crvene boje, plastici, a možda i u nekim drugim vidovima koji nisu sasvim sigurni ni jasni.

Kult mrtvih je dokumentiran naprijed iznesenim podacima o pogrebnim ostacima u Smilčiću i Danilu. Vidjeli smo da oni ne predstavljaju redovan ukop mrtvih, nego pojedine ukope djece i odraslih u zgrčenom položaju, ili dijelove kostura, uglavnom lubanje.

S obzirom na tri različite vrste ostataka, vjerojatno su u danilskoj fazi postojale i tri različite vrste posmrtnih obreda.

Pojedini ukopi djece kao, npr., u Danilu, slično kao u prethodnoj fazi, u drugim kulturnim skupinama oko Sredozemnoga mora, pa i na našoj obali, vjerojatno su dokaz žrtvovanja djece prigodom gradnje kuće, ili podizanja naselja, naročito zbog toga što su redovno vezani uz zemunice. U prethodnoj fazi dječji su kosturi vezani uz rovove, što u širem smislu može imati isto značenje, samo izravno i više vezano uz osnivanje naselja, a možda neizravno i uz pojedine kuće, odnosno uz obrede za napredak kuće-roda, a u širem smislu plodnosti.

Kosturi odraslih se razlikuju ne samo po dobi već i po smještaju, jer se nalaze uz rovove, a ne uz kuće, zasada samo u Smilčiću, a razlikuju se i po prilozima.

S obzirom na sve to, kao i na posebne vrste predmeta, kao priloge u Smilčiću, koji su u naseljima danilske faze izuzetni i vjerojatno označavaju obredne predmete, naročito ogrlice i opsidijan, možda ti kosturi označavaju pokojnike izuzetnog društvenog položaja, koji su na neki način mogli biti također vezani uz rovove, odnosno uz naselje, a njihovo sahranjivanje novi pogrebni, a možda i žrtveni običaj.

Cijeli kosturi u ovoj fazi, kao i u cijelom neolitiku na ovom području, nalaze se samo u naseljima na otvorenom, a nema ih u pećinama, što je najvjerojatnije vezano uz osnivanje i podizanje naselja i gradnju kuća, a možda i uz obradu zemlje, uz obrede oko napretka i plodnosti u širem smislu.

Kod toga je interesantno usporediti slične običaje nekih današnjih zaostalih društvenih zajednica koje žive na sličnom stupnju razvoja. Tako, npr., Massai (Kenija) u Africi sahranjuju u naselju samo plemenske prvake ili poglavice i vrače, a ostale članove zajednice nose izvan naselja i ostavljaju ih da ih pojedu divlje životinje. Neki pokapaju poglavice u njihovoj kolibi.[75]

Nalazi izdvojenih lubanja i u ovoj fazi, kao i u ranijoj, ukazuju na poseban odnos prema ljudskoj lubanji, odnosno na kult lubanje veoma poznat kroz prapovijest, vezan uz kult predaka radi preuzimanja duhovne moći i životne snage. One ne pokazuju nikakve posebne znakove pokapanja, nego se nalaze razbacane u kulturnom sloju, samo vezane, također, uz rovove, možda na neki način i u određeno vrijeme odbačene. Međutim, interesantno je da se lubanje nalaze samo u Smilčiću, osim ulomka jedne dječje lubanje u Danilu, pa je moguće da se i u tome ta dva naselja razlikuju, što nije jasno.

Ni u ovoj fazi, kao ni u cijelom neolitiku na ovom području nema dokaza o pravim i izdvojenim grobljima. Najvjerojatnije je da su se i ovdje pokojnici izlagali ili slično, a ne općenito sahranjivali, što je na takvom stupnju razvoja uobičajeno.

Sličan ili uglavnom isti odnos prema pokojnicima kao u danilskoj fazi nalazi se oko čitavog Mediterana, kao i u jugoistočnoj Evropi, naročito u Italiji, pa u starčevačkoj kulturi, gdje se jednako nalaze pojedinačni kosturi djece i odraslih, kao i izdvojene lubanje, u ranijim fazama bez priloga, a u kasnijim s prilozima. Često su u starčevačkoj kulturi i jednako pokapani u zemunicama, kao u Danilu, a u južnoj Italiji i u jednakim zaštitnim jarcima,[76] kao u Smilčiću. Po tome je to šira i opća pojava. Tumačenje takvih pojava općenito, pa i na Balkanu, kreće se od kulta predaka do ljudskih žrtava radi izazivanja plodnosti, što se može prihvatiti i za ovo područje.

Nakit je, kako smo vidjeli, u ovoj fazi mnogo obilniji i raznovrsniji i pruža mnogo šire poglede i na duhovni život od ranije faze. Nađeni su razni privjesci, probušene školjke i puževi, probušeni životinjski zubi, ukrasne igle, pa razni koluti, pločice i drugi predmeti od kojih je veći broj imao različito simbolično i magično značenje, kao, npr., amuleti i sl.

Značenje amuleta imali su svakako i privjesci u obliku sjekirice, što je prenijeto i u kasnije doba (kult labrisa), a kult sjekire se može naslutiti i u butmirskoj kulturi u Obrima, gdje se može dovesti u logičnu vezu s vatrom.

Obredi u vezi s obožavanjem sunca vjerojatno su postojali, ali ih je teško sa sigurnošću dokumentirati. Nađeno je više keramičkih ne-

[75] G. Buschan, Sitten der Völker, II Band, 1922, str. 413–414; R. Biasutti, Le razze e i popoli della terra III, 1967, str. 444.

[76] Npr. D. H. Trump, str. 130 i d., T. 32; G. Cremonesi, 1965, str. 98.

probušenih i različito probušenih koluta. Možda je i spiralni ukras, vrlo izrazit u ovoj kulturi, označavao sunce, naročito zbog toga što je taj ukras povezan redovno s crvenom inkrustacijom.

Upotreba crvene boje u ovoj fazi, nasuprot prethodnoj, vrlo je česta, osim što su se ponekad bojile školjke i kuglice od Spondylusa. Ona je služila za premazivanje posuda, plastike, posuda na četiri noge ili za inkrustiranje udubljenog, pretežno spiralnog, ukrasa, pa za omeđivanje ukrasnih motiva na finoj slikanoj keramici. Upotrebljavala se kroz cijelu danilsku fazu. S obzirom na to da je crvena boja u prapovijesti redovno označavala krv i život i da je bilo rašireno vjerovanje u simboličnu i magičnu noć crvene boje, moguće je da je u izvjesnim primjerima imala obredno i vjersko značenje, naročito na posudama na četiri noge koje su se premazivale s unutrašnje, kao i s donje strane između nogu, pa na ljevkastim likovima na kojima se crvenom bojom premazivao redovno samo vrh ili stilizirana glava (T. LXXXVII, 1—4). To je moglo biti vezano uz obrede tetoviranja u stvarnom životu. Interesantan je zaključak D. Garašanin da se crvena boja u vinčanskoj kulturi javlja isključivo na obrednim objektima i da je ona vezana uz obrede oko plodnosti. To podsjeća, npr., na običaje današnjih Massaia u Keniji, koji se mažu crvenom bojom prilikom obrezivanja djevojaka.

Izvjesnu ulogu u duhovnom životu vjerojatno je imala i bijela boja. Osim što se upotrebljavala za inkrustiranje udubljenog ukrasa na posudama, s njom su se premazivali ljudski keramički likovi, naročito lice, i to samo posebna skupina realistično prikazanih likova (T. LXXXVI, 3), pa su se i po tome razlikovali od ljevkastih likova premazanih crvenom bojom. Međutim, upotreba bijele boje je vrlo rijetka i javlja se samo na kraju danilske faze. Slično tome se, npr., u današnjih Massaia u obredima oko uvođenja u zrelo doba mladići premazuju bijelom bojom. Označavaju li te dvije boje, svaka na posebnoj vrsti plastike, i razliku u spolu likova, pa time i neke razlike u namjeni i obredima, teško je ustanoviti, ali je vjerojatno. Boja je na njima vezana uz obrede i samim tim što su i likovi imali vjersko i obredno značenje.

U razmatranju duhovnog života u danilskoj kulturi naročito značajno mjesto zauzimaju plastični likovi i likovno oblikovane posude na 4 noge od pečene zemlje, koji odražavaju umjetnička shvaćanja, ali i određena obredna svojstva (T. LXXXV, LXXXVI, LXXXVII, 1—4).

Primjerci s realističnim prikazom glave među zvonastim tipovima uglavnom su iz mlađeg dijela danilske faze i iz hvarske faze (T. XCII, 9, 11). Po tome je očito da se plastika postupno razvijala od apstraktne i krajnje stilizirane do realistične, što je opća pojava u neolitičkoj umjetnosti. Vjerojatno je to pratilo proces razvoja vjerovanja od obožavanja apstraktnih prirodnih pojava do životinjskih i ljudskih likova. Takve razlike između oba tipa likova u danilskoj kulturi u oblikovanju, kao i

ukrašavanju, naročito u premazivanju crvenom ili bijelom bojom, kako je spomenuto, označavaju svakako ne samo vremenske nego i razlike u obredima i namjeni, a vjerojatno i druge razlike, kao u spolu.

Po svemu tome danilska kultura, iako se donekle povezuje sa susjednim kulturnim skupinama, dosta se razlikuje i zauzima posebno mjesto u neolitskoj umjetnosti u našoj zemlji.

Predmeti slični ljevkastim likovima danilske kulture nalaze se u manjem broju na širem prostoru jugozapadnog Balkana, ali nigdje ni približno ne pružaju takvo obilje varijanti i ukrasa kao u danilskoj kulturi.[77] Nalaze se pojedinačno u kulturi Cakran u Albaniji, zatim mjestimično u Grčkoj, Makedoniji, u kakanjskoj, a naročito u butmirskoj kulturi, pa u vinčanskoj kulturi u Bosni. Pojedini primjerci poznati su u Ripoli-kulturi. Međutim, izvan danilske kulture sasvim su jednostavnih oblika, redovno zašiljenog ili zaravnjenog vrha, a poneki primjerci se završavaju životinjskom, obično ptičjom glavom, osim nekih u butmirskoj i vinčanskoj kulturi koji su ukrašeni spiralnim brazdama, poput onih u obliku zmije u danilskoj kulturi.

Pisac ovih redaka smatra da su slični predmeti izvan danilske kulture mogli biti genetski vezani s danilskima.

S obzirom na oblik i ostala svojstva, ti predmeti u danilskoj kulturi imali su, bez sumnje, isključivo simbolično i obredno značenje, jer se ne može dokazati da su neki služili kao posude ili poklopci. Simboličnu funkciju oni su počeli gubiti u hvarskoj fazi, kad su se prema njihovu obliku počele izrađivati stožaste posude ili poklopci, kao u Lisičićima (sl. 28, br. 19, 20), pa su se takvi proširili u butmirsku i vinčansku kulturu.

Postoje dva osnovna mišljenja o značenju ove plastike. Jedno je prvi izrazio J. Korošec. On je zaključio da ovi predmeti u danilskoj kulturi predstavljaju kult falusa i muškog božanstva, odnosno kult plodnosti koji je povezan s kultnim posudama i s dječjim žrtvama. Zato po Koroščcu u danilskoj skupini nedostaju ženske likovne predstave i ženska božanstva plodnosti koji se nalaze u butmirskoj i vinčanskoj kulturi.

Po drugom mišljenju, koje je izrazio pisac ovih redaka, ne može se dokazati da ovi predmeti predstavljaju kult falusa, već poseban oblik ljudske plastike. Zato se ne može opravdati ni njihovo povezivanje s ljudskim žrtvama ili s kultnim posudama na 4 noge. S obzirom na slične uvjete života i kulture u neolitiku na širim područjima, nije moguće dokazati da je kult falusa i muškog božanstva bio zastupljen isključivo u danilskoj kulturi, nasuprot kultu ženskog božanstva plodnosti u okolnim kulturama, jer između njih nema bitnih razlika. Najvjerojatnije je da se u danilskoj skupini nalaze dvije vrste ljudskih likova, od kojih jedna predstavlja muška, a druga zenska božanstva. Životinjske glave na pojedinim

[77] Usp. bilj. 74.

zvonastim likovima predstavljaju, bez sumnje, maske u nekim obredima oko plodnosti, što je uobičajena pojava u neolitičko doba. S obzirom na premazivanje glave crvenom bojom kod jedne, ili bijelom bojom na drugoj vrsti plastike, opravdano je pomišljati na postojanje dvospolnih obrednih znakova plodnosti, što se javlja i u drugim kulturama.

D. Garašanin životinjske glave na ljudskim likovima smatra maskama u vezi s magijskim i totemističkim obredima i plodnošću, i zaključuje, kao i A. Benac u odnosu na maske u Butmiru, da životinje označuju likove predaka (totemi), a kult predaka je usko vezan uz obrede plodnosti. U današnjih zaostalih naroda često ljudski likovi općenito predstavljaju pretke.

Osim toga, zvonasti likovi vrlo su slični muškim likovima na kultnim kolicima u kasnijoj dubovačko-žutobrdskoj kulturi, što se potpuno podudara s grčkom pričom o Apolonu kao prastarom božanstvu plodnosti i raslinja — općenito sunčanom božanstvu. Premazivanje glava crvenom bojom na ovoj plastici u danilskoj kulturi vjerojatno označava upravo takvo božanstvo sunca, kao izvor života, pa se ta plastika povezuje i s obožavanjem sunca. Nasuprot tome, moguće je da premazivanje glava bijelom bojom na ostaloj ili ženskoj plastici označava mjesec ili izraziti znak ženskog božanstva plodnosti.

Time se u danilskoj kulturi ocrtava postojanje dvojnih ili dvospolnih božanstava ili znakova i obreda plodnosti.

Posude na 4 noge s kosim recipijentom (T. LXXXV), koje su vrlo izrazita pojava u danilskoj kulturi, već je J. Korošec prvi nazvao kultnim posudama i povezao uz obrede oko vode, a na kraju, kao ženski znak u kultu plodnosti, doveo u vezu s kultom falusa, što su prihvatili i neki drugi pisci.

Pojavilo se i mišljenje da su to bile svjetiljke, jer njihov oblik najbolje odgovara takvoj upotrebi. Time se ne niječe njihova obredna uloga, jer su svjetlo i vatra uvijek bili obavijeni raznim vjerovanjem. Zbog kosog recipijenta te su posude imale vrlo ograničenu mogućnost upotrebe, ne za držanje tekućina, već su bile najprikladnije kao svjetiljke-lojanice. Velike okomite ručice bile su vrlo prikladne za njihovo nošenje u ruci, možda u nekim obredima i povorkama. Njihov životinjski oblik vjerojatno se povezuje uz obrede oko plodnosti stoke i stočarstva, pa se i te posude spajaju u jedinstveni kult plodnosti, jer su obredi oko toga bili vrlo raznoliki, s obzirom na to da su ljudi bili jako zainteresirani za uspjeh svoje stoke i svojih polja. Po tome se te posude mogu donekle povezati uz životinjske likove s posudama na ledima (T. LXXXVI, 1). Varijante u ljudskom obliku (T. XCII, 4) mogu se spojiti uz treći vid kulta plodnosti, oko napretka roda i ljudskih zajednica. Time bi bila objedinjena sva tri osnovna vida života neolitičkih ljudi.

To su bile obredne svjetiljke, jer su svjetlo i vatra bili usko povezani s ognjištem, kao i sa suncem kao izvorom života. Ognjište je označavalo središte kuće, roda i napretka zajednice, pa su zato s njim najuže povezani obredi oko poštivanja predaka radi prenošenja životne snage i napretka, odnosno razmnažanja i razvoja zajednice. Kako su se preci u totemističkim vjerskim sustavima izjednačavali s određenom životinjom kao praocem roda-totema, moguće je da su se ove posude u tom smislu prvotno koncipirale u životinjskom obliku, a pri kraju ove faze, kad se sve više napuštaju apstraktni vjerski nazori, a preuzimaju stvarni oblici, te se posude počinju izrađivati i u ljudskom obliku.

Posude na 4 noge javljaju se na cijelom jugozapadnom području Balkana, od Grčke do Istre i od Jadrana do srednje Bosne. Najčešće su i najizrazitije na Jadranskom primorju, dok su na ostalim područjima mnogo siromašnije i sporednije. Uglavnom se podudaraju s raširenošću drugih jadranskih ili danilskih elemenata u okolnim kulturama. Zato je zaključeno da su one nastale u danilskoj kulturi, i njoj su svojstvene, a odatle se raširile na okolna područja. Pojavila su se i neka druga mišljenja. Neki traže njihov izvor u Grčkoj s obzirom na opći primat Grčke u razvoju neolitičkih kultura,[78] iako to još ne potvrđuju stratigrafski podaci, a ni razvoj takvih posuda u Grčkoj. Drugi pretpostavljaju njihov izvor u Cakran-kulturi s obzirom na njenu vezu sa starijim neolitikom,[79] ali se ni to ne može potvrditi jer u Albaniji nije poznat stratigrafski razvoj Cakran-kulture, a ona sadrži dugotrajne razvojne elemente. S obzirom na izravan razvoj kakanjske kulture iz starčevačke, A. Benac izražava mišljenje o mogućnosti razvoja tih posuda u srednjoj Bosni iz ranijih žrtvenika starčevačke kulture,[80] ali ni to nije moguće dokazati, jer se oblikom znatno razlikuju i ne nalaze se na ostalom području starčevačke kulture. Ne može se dokazati ni razvoj u danilskoj kulturi jer se ni u njoj ne nalaze prijelazni razvojni oblici, kao ni uzori u prethodnoj impresso-fazi. Postoji mogućnost da se oni nađu u slabo poznatoj protodanilskoj fazi, što dokazuje jedan primjerak iz Smilčića (T. LXXXV, 1). Zato za sada, ipak, treba dati prvenstvo danilskoj kulturi, u kojoj su se pojavile te posude kao novi kulturni izraz.

Od dvije vrste životinjske plastike, likovi s posudicom na leđima (T. LXXXVI, 1) donekle se povezuju s posudama na 4 noge, pa im je vjerojatno i značenje slično, ili je to totemski znak roda i zajednice. Druga vrsta likova s pločicom na leđima (T. LXXXVI, 2), u kojima se mogu prepoznati likovi svinja ili govečeta, teško se može razjasniti, osim možda u vezi s obredima oko kuće i govečeta u ulozi zaštitnika-čuvara, slično kao

[78] D. Srejović, 1964, str. 5.
[79] M. Korkuti — Zh. Andrea, 1972, str. 30.
[80] A. Benac, 1973a, str. 84–89.

i jedna maketa pravokutne keramičke kuće sa stiliziranom govedom glavom na pročelju (bukranij).

S obredima najvjerojatnije treba povezati i česte reljefne životinjske glave na posudama. Posebno oblikovane ljudske noge (T. LXXXVI, 5) u nekim kulturama se tumače kao znak prisustva božanstva u ljudskom životu radi pribavljanja zaštite, što se možda može primijeniti u danilskoj kulturi.

Na osnovu podataka o duhovnom životu nosilaca danilske kulture u cjelini, može se istaći slijedeće:

— Duhovni život je vrlo raznovrstan i složen, daleko bogatiji nego u prethodnoj fazi, što je odraz mnogo razvijenijih društvenih odnosa i načina proizvodnje, kao i kulture u cjelini.

— Iz starije faze nasljeđuju se samo probušene školjke i keramičke kuglice, pojedinačno sahranjivanje djece i kult lubanje.

— Kult mrtvih ima tri vida: dječji kosturi vjerojatno svjedoče o žrtvovanju djece pri podizanju nastambi, kosturi odraslih s prilozima vjerojatno označuju sahranjivanje istaknutih članova roda, a lubanje svjedoče o kultu lubanje.

— Najizrazitija i najsamosvojnija svojstva u duhovnom životu danilske faze predstavljaju plastične keramičke izrađevine, naročito zvonasti ljudski likovi i obredne posude na 4 noge, kao i druga vrsta realistične plastike, životinjski likovi, životinjske glave na posudama.

— Pored toga, u ovoj je kulturi vrlo izrazita obredna upotreba crvene boje, dok je bijela boja sporedna.

— Ostali ostaci obreda upotpunjuju vrlo razvijenu i bogatu sliku vjerskog života nosilaca danilske kulture.

— Danilska kultura dostigla je najviši razvoj duhovnog života, uglavnom, u posljednjem stupnju.

— Iako u duhovnom životu ova kultura ima u osnovi opća svojstva raširena u neolitičkom svijetu, ona sadrži mnoge osobitosti i na poseban način primijenjene i izražene opće pojave.

— U tom smislu se može uočiti da je danilska kultura pojedine pojave naslijedila, pojedine poprimila od okolnih kultura, a mnoge samostalno razvila zbog posebnih uvjeta i načina života.

DRUŠTVENI ODNOSI

Prema svojstvima naselja može se zaključiti da su društveni odnosi ostali gotovo isti kao u ranijoj fazi, naročito od II stupnja starijeg neolitika. U tom smislu za ovu fazu vrijedi gotovo sve ono što smo rekli u vezi s prethodnom fazom. Jedino su naselja u danilskoj fazi dosta prostranija

nego ranije, zbog boljih uvjeta života, naprednije i obilnije proizvodnje, što je omogućavalo veći prirast stanovništva. Osim toga, šira proizvodnja uvjetovala je svakako i složenije odnose.

Naselja ove faze u Smilčiću i Danilu bila su sela u kojima je živjela veća ljudska zajednica koja je morala živjeti u određenim ustaljenim međusobnim odnosima. Naselja su uglavnom zadržala približno kružan oblik sa slobodnim središnjim prostorom za zajedničke potrebe cijele zajednice. Način života i međusobne odnose najbolje osvjetljava raspored objekata u Danilu. Pojedine izdvojene zemunice ili skupine od tri do pet manjih zemunica označava stanovanje po užim obiteljskim zajednicama ili rodovima. Pojedine veće zemunice, oko desetak metara promjera, ili takve nadzemne nastambe u Smilčiću, ili više spojenih zemunica, moguće je da su označavale uobičajene zajedničke kuće, odnosno prostor za zajedničke poslove i zajednički život. Skupine zemunica mogle su označavati i strogu podijeljenost rodova u vezi s egzogamnim brakom. Prema tome, pored života u pojedinim porodicama, očiti su ostaci raznih vidova zajedničkog života, na što ukazuju zajedničke kuće, središnji zajednički prostor, zatim lov, trgovina s udaljenim krajevima, zaštitni rovovi koji su ograđivali naselje, a koji su se mogli izgraditi i održavati samo zajedničkim snagama, a vjerojatno i zajednička ognjišta ili vatrišta, peći za pečenje keramike, pojedini obredni ostaci, naročito prigodom osnutka naselja, povremenih cikličkih promjena u naselju, koje su se odvijale u točno određeno vrijeme, s obzirom na promjene i nastanak pojedinih kulturnih slojeva i stupnjeva, a to se moglo ostvariti samo istovremenim učešćem i dogovorom cijelog naselja. Naselja su bila zbijenog kružnog tipa s određenim razmakom između pojedinih nastambi ili skupina nastambi, odnosno bila su uređena po određenim komunalnim načelima.

Po tome se vidi da je to bila dobro uređena društvena zajednica u kojoj su već bila oblikovana i izdvojena pojedina porodična gospodarstva, ali su mnogi poslovi i interesi bili još zajednički, pa se život odvijao u okviru rodovskih zajednica između pojedinačnog i zajedničkog vlasništva po ustaljenim pravilima.

U okviru danilske kulture zasad nema dokaza o doseljenju, miješanju i zajedničkom životu različitih rodovskih skupina izvan ove kulture zbog egzogamnog braka ili zbog drugih razloga.

Isto tako, na ovom području nema još sigurnih potvrda da su pojedina naselja nastala u toku danilske faze izdvajanjem dijela stanovnika zbog raslojavanja, prenapučenosti i preseljenja na novi položaj radi traženja novih izvora prehrane, proširenja proizvodnje i poboljšanja uvjeta života, što je svakako bila česta pojava. To upućuje na zaključak da napučenost nije bila još prevelika, što potvrđuju i uobičajena ciklička seljenja, kao i miran način života pomoću naturalnih oblika gospodarenja u matrijarhalnim zajednicama.

Dva osnovna tipa ljudskih keramičkih likova, zvonasti i realistični, koji se obično vezuju uz obrede oko plodnosti u zemljoradničkim matrijarhalnim rodovskim zajednicama, ne označavaju u danilskoj kulturi, čini se, rodovske ili obredne razlike među rodovima u vezi s društvenim odnosima i egzogamijom, već najvjerojatnije pojedine obredne razlike u okviru istog naselja i kulture, kao i razvoj vjerovanja, obrednih oblika i umjetničkih manifestacija, na što ukazuju i dva tipa životinjskih likova, kako je rečeno, vjerojatno u vezi s obredima oko obožavanja sunca i mjeseca, odnosno dvospolnosti tih obreda, pa u vezi sa stočarstvom, lovom i dr.

PODRIJETLO I KULTURNI ODNOSI

Podrijetlo danilske kulture dosad se uglavnom samo okvirno doticalo. Mnogi problemi nisu još riješeni ni osvijetljeni. Dosadašnja mišljenja kreću se u nekoliko pravaca:

— J. Korošec je prvotno izrazio mišljenje da se danilska kultura nije razvila iz impresso-keramike starijeg neolitika, već da su se njeni nosioci naselili na ovo područje i da su se obje kulture mogle samo vremenski dodirivati, a da su samo pojedini prvotni oblici mogli prijeći iz impresso u danilsku kulturu, ali da su im nosioci narodnosno različiti. Naknadno je Korošec pretpostavio autohtono podrijetlo danilske kulture, ili njen postanak s jugoistoka.[81]

— G. Novak smatra da je slikana keramika, koju naziva tipom Ripoli, uvezena u danilsku kulturu s istočnog Sredozemlja.[82]

— A. Benac je prvotno bio zaključio da se danilska kultura sastojala od dviju komponenata: kontinentalne i mediteranske. Danilska kultura bi bila rezultat migracionih pokreta, što predstavlja i prvu seobu na ovom području. Odnosno, on je smatrao da su naselja s impresso-keramikom propala doseljenjem nosilaca danilske faze.[83] Zbog kasnijih rezultata istraživanja on je u novijim radovima promijenio to mišljenje i prihvatio činjenicu da je danilska kultura nastala postupnim mjesnim razvojem.[83a]

— M. Garašanin postanak danilske skupine nalazi dijelom u postupnoj seobi (sukcesivna migracija) s jugoistoka, a srodnost s Grčkom tumači više dodirima. Ipak, on smatra da danilska skupina pokazuje posebnosti mjesnog podrijetla.[84]

---

[81] J. Korošec, 1960, str. 18, 31—33; isti, 1964, str. 33 i d., 69—71; 1962c, str. 156—158; 1966, str. 77.
[82] G. Novak, 1962, str. 97. i d.; 1965, str. 328 i d.; 1967, str. 223. i d.
[83] A. Benac, 1961a, str. 50. i d.; 1961b, str. 78. i d.; 1964a, str. 52—55, 80—82, 93.
[83a] A. Benac, 1973a, str. 82. i d.
[84] M. Garašanin, 1956, str. 162; 1967a, str. 11.

— D. Srejović smatra da podrijetlo danilske, kao i butmirske i lengyelske skupine, treba tražiti u starijem halkolitiku Anatolije, odnosno također u postupnoj seobi s jugoistoka, a put širenja je išao preko Grčke, Jadrana i Bosne do Panonije.[85]

— T. Bregant je došla do zaključka da je danilska kultura imala mediteranski izvor i da nikako ne dolazi u obzir njeno kontinentalno podrijetlo ili jači utjecaji.[86]

— P. Korošec je zaključila da je još nejasan odnos Cardium-impresso-keramike i danilske kulture, kao i izvor danilske skupine.[87]

— Š. Batović je zaključio da se ne može dokazati postanak danilske skupine seobama, već da se ona razvila neprekidnim razvojem kulture na domaćem tlu iz starijih kultura mjesnom evolucijom, odnosno da je ona mjesnog mediteranskog podrijetla.[88]

Prema tome, s obzirom na podrijetlo danilske kulture, postoje dva osnovna mišljenja:

1. nastala je migracionim pokretima, i
2. razvila se postupno na domaćem tlu.

Svojstva danilske kulture ne mogu se razjasniti seobama, naročito ne etničkim, niti se može odrediti prostor s kojeg se ona mogla doseliti na istočno Jadransko primorje, jer se nigdje ne nalaze ni približno ista svojstva kulture. Osim toga, ona nije potpuno oblikovana na početku ove faze, već se postupno razvijala kroz više stupnjeva. Prema tome se opaža jasan razvoj danilske kulture na ovom tlu.

Njena osnovna svojstva nalaze se u prethodnoj fazi, u II, a naročito u III stupnju starijeg neolitika, kao što su tehnika izrade posuda s primjesom kalcita, oblici kamenih i koštanih predmeta, loptaste i jajolike posude s prstenastom nogom, pa poluloptaste i dvostožaste zdjele, ukrašavanje posuda urezivanjem i udubljivanjem geometrijskim motivima, naročito nizom trokuta, a po svemu se čini i spiralom, zatim crvena inkrustacija, premazivanje crvenom bojom, crno glačane posude, isti tip naselja, nastambi, ljudi, isti oblik obreda sahranjivanja pokojnika, i dr., a to su osnovni elementi danilske kulture. To potvrđuje i položaj naselja ove kulture koja se redovno nalaze na položaju naselja ranije faze ili neposredno uz njih, odnosno često se izravno nastavljaju na njih u neprekinutom razvoju, a i obje kulture su raširene na istom prostoru. Izvjesnu poteškoću čini slabo poznavanje posljednjeg stupnja starijeg neolitika, jer on, iz još ne sasvim poznatih razloga, nije izdvojen u naseljima na otvorenom prostoru, već u pećinama.

---

[85] D. Srejović, 1964, str. 5; i d.; 1968, str. 1 i d. Slično mišljenje ima i B. Jovanović, 1971a, str. 14—15.
[86] T. Bregant, 1968, str. 72. i d., 145. i d.
[87] J. — P. Korošec, 1974, str. 27.
[88] Š. Batović, 1963, str. 124—125; 1966, str. 157; i d.; 1968, str. 14—15; 1970, str. 10 i d.; 1973, str. 406; 1975, str. 81—82.

Tako je sada sasvim jasno da je temeljnu ulogu u postanku i razvitku danilske kulture imala ranija domaća kultura, koja se neprekidno razvijala, a ne strani migracioni elementi, jer je starija kultura prerasla u danilsku samostalnim postupnim i neposrednim razvojem.

Pored toga, pojedini elementi danilske kulture nastali su ili se razvili svakako preuzimanjem ili dodirima i vezama sa susjednim kulturama, usporedo s općim razvojem kulture i gospodarstva. Tako se razlikuju elementi koji se vezuju s kakanjskom, butmirskom, sopotskom, korenovskom, vinčanskom i Cakran-kulturom, pa s kulturama u južnoj i srednjoj Italiji, kao i u Grčkoj. Za neke elemente nije još sasvim jasno gdje su nastali, na kojem od tih područja, ni kada su se razvili.

Danilska kultura u odnosu na kakanjsku kulturu[89] ima dijelom zajedničku osnovu u kulturi s impresso-keramikom koja se raširila iz starijeg neolitika s Jadrana do srednje Bosne. Otuda i neke sličnosti i jednake pojave u obje kulture.

Općenito se opaža da je kakanjska kultura daleko siromašnija i manje razvijena od danilske, i da se ona više razvijala u okviru prethodnih predaja, dok se danilska mnogo šire i samostalnije razvila. Najčešću vezu obje kulture čine posude na 4 noge, samo su one u kakanjskoj kulturi mnogo manje brojne i siromašnije. Prema tome, veze danilske i kakanjske kulture nisu bile dublje ni šire, već dosta oskudne i mnogo slabije nego u početku butmirske kulture. O tome usp. i podatke koje donosi A. Benac.

Mnogo su izrazitiji danilski elementi u butmirskoj kulturi iz mlađeg neolitika, naročito u ranom stupnju te kulture, kad su se razni proizvodi, tipični u danilskoj kulturi, izvozili do srednje Bosne.

Do tako najizrazitijih i najširih veza i dodira primorskih kultura s Bosnom, odnosno širenja elemenata upravo u početnom stupnju butmirske kulture došlo je najvjerojatnije zbog najvišeg i najbogatijeg razvoja danilske kulture pri njenom kraju, u III stupnju, što je uvjetovalo vrlo intenzivnu trgovinu i razmjenu sa širokim područjima. To je sve dovelo do bitnih promjena i same danilske kulture i njena preoblikovanja u hvarsku kulturu, što je jasno vidljivo u njenu I stupnju kad su još veoma jake danilske predaje, a upravo pretežno elementi toga stupnja prenijeti su u I stupanj butmirske kulture.

Izravne i dosta iznenađujuće su veze danilske i linearne keramike tipa Malo Korenovo iz sjeverozapadne Slavonije, iz koje je poznato nekoliko uvezenih posuda u Smilčiću. To je i jedina kultura iz koje su sa sigurnošću poznati proizvodi u danilskoj kulturi uvezeni iz unutrašnjosti, jer su se utjecaji kretali pretežno s Jadrana u unutrašnjost kroz cijelo neolitičko doba. Međutim, korenovski proizvodi nisu poznati iz drugih naselja danilske kulture, pa su oni valjda slučajno dospjeli dolinom Une

[89] Usp. A. Benac, 1973a, str. 84. i d.

do sjeverne Dalmacije, kuda se pružala i najbliža prometnica između obje kulture. Danilski utjecaji u korenovskoj kulturi nisu dosad poznati, niti su poznati elementi tih kultura u međuprostoru, u dolini Une. Utjecaj uvezenih posuda na danilsku kulturu čini se da se ograničio samo na oponašanje rijetkih primjeraka pehara na nozi u Smilčiću, ali u gruboj domaćoj tehnici izrade.

Veze danilske sa sopotskom kulturom u Slavoniji vjerojatno nisu bile izravne, već najvjerojatnije preko butmirske kulture, a ni takvi elementi nisu česti, kao što su npr., proizvodi od školjaka Spondylus, zatim pojedini oblici keramike: cjevaste noge, pehar na nozi, ručice u obliku životinjskih glava.

U vinčanskoj kulturi elementi slični danilskima javljaju se samo u istočnoj Bosni, a to su pojedini primjerci koji oponašaju zvonastu plastiku i ručice u obliku životinjskih glava, što se proširilo preko butmirske kulture.

U prelaznoj zoni na području Kosova i Metohije (Reštani, Hisar) nalaze se dosta brojni oblici i uvezeni motivi s najmlađim svojstvima danilske kulture, među kojima i pojedinačne posude na 4 noge, što je svakako utjecaj s Jadrana dolinom Drima. Po pojedinim svojstvima, ti se elementi vezuju uz I stupanj butmirske kulture, pa su to danilski utjecaji s kraja srednjeg i početka mlađeg neolitika. U zapadnoj Makedoniji, na obali Ohridskog jezera (lokalitet Ustie), s vinčanoidnom keramikom se nalazi keramika danilskih svojstava, samo bez posuda na 4 noge, također s početka mlađeg neolitika ili iz I stupnja hvarske faze, koji su se širili dolinom Drima.

Dosta su česte i uske veze danilske kulture s Cakran-kulturom u južnoj Albaniji, u kojoj se nalaze iste posude na 4 noge, kao i većina drugih oblika, a i brojni motivi iz danilske faze.[90] Zapravo, pretežan dio Cakran-kulture ima ista svojstva kao i danilska kultura. Postoje i značajne razlike između obje kulture, naročito po različitoj slikanoj keramici i plastici, nedostatku pojedinih oblika u Cakran-kulturi, kao npr., loptastih posuda s cjevastim vratom, zvonastih visokih zdjela; dalje razlike su u izuzetnim primjercima zvonaste plastike i rijetkom spiralnom ukrasu, pa po dosta siromašnijem ukrasu i oblicima u Cakran-kulturi. Osim toga, Cakran-kultura je mnogo više vezana s Grčkom nego danilska kultura i predstavlja sponu između grčke i naše obale. Istraživači naselja u Cakranu, M. Korkuti i Zh. Andrea, tvrde da nisu ustanovili nikakve stratigrafske ni kulturne promjene, već jedinstven kulturni sloj sa svim navedenim elementima zajedno, iako su naslage debljine preko 3 m.

S obzirom na impresso-keramiku u Cakran-kulturi, kao i na jednostavniji i mnogo skromniji ukras u toj kulturi nego u danilskoj, ta se

[90] M. Korkuti — Zh. Andrea, 1972; M. Korkuti, 1975.

kultura datira na prijelaz iz starijeg u srednji neolitik i smatra ranijom od danilske kulture. Zato albanski pisci smatraju da su pojedini elementi nastali u Cakran-kulturi, što se odnosi i na posude na 4 noge, a odatle se rašireli u danilsku i druge skupine. To nije moguće uvjerljivo dokazati, jer nedostaju stratigrafski podaci u toj kulturi. Po tome se može pretpostaviti da sada poznata Cakran-kultura tipološki sadrži ostatke više kulturnih faza, od kojih je jedna vezana uz stariji neolitik, a druga vjerojatno uz mladi neolitik, pored ostataka srednjeg neolitika. Zato nije sigurno da ona u cjelini prethodi danilskoj kulturi, a time je nesiguran i postanak pojedinih danilskih elemenata u toj kulturi.

Odnosi danilske kulture prema Grčkoj su dosta drugačiji.[91] Nisu tako izravni, uski ni brojni kao s Albanijom ili s Italijom. Ipak se oba područja dodiruju i više ili manje približuju po mnogim pojavama koje su pretežno posredne i mogu se sagledati i shvatiti u dugom i složenom kretanju i postupnom razvoju kulture na širokom prostoru od Prednjeg istoka do Balkana i Italije. Sličnosti i veze između danilske kulture i Grčke mogu se podijeliti na dvije osnovne vrste. Jednu vrstu predstavljaju šire i opće pojave koje su manje izravne i ograničavaju se, osim po rijetkim primjercima plastike, uglavnom na slikanu keramiku koja prevladava i osnovno je svojstvo u Grčkoj. Druga su vrsta uži i mnogo više izravno, pa i neposredno vezani elementi uz izrazita svojstva danilske kulture, koji su sporadični i neudomaćeni u Grčkoj, a to su pojedini oblici i urezani motivi tipični u danilskoj kulturi.

Svakako se uvoz iz Grčke ne može dokazati na istočnoj jadranskoj obali, osim jedne posude Sesklo-tipa iz Markove špilje (T. XCVIII, 6). U Cakran-kulturi nema slikane keramike Sesklo-tipa, a ni ostali elementi ne odgovaraju srednjem neolitiku u Grčkoj, već se nalazi manja količina slikane keramike ranog Dimini-stila, kakve nema u danilskoj kulturi, ni na istočnoj jadranskoj obali uopće. U mlađem neolitiku u Albaniji, odnosno u fazi Maliq-Kamnik prevladava slikana keramika razvijenog Dimini-tipa, kakva se također ne nalazi na ovom području. I plastika u Albaniji se razlikuje od ove u danilskoj kulturi. U tom smislu se nameće zaključak da se tipični kulturni elementi iz Grčke uglavnom nisu širili preko Albanije niti je Grčka imala neposrednog utjecaja na istočnu jadransku obalu.

Po svemu izlazi da danilska kultura sadrži neke slične šire i opće elemente kao i Sesklo i Dimini-kultura u Grčkoj koje je preuzela pretežno preko Italije u postupnom širenju i razvoju s Prednjeg istoka. Izravni utjecaji iz Grčke su rijetki i ograničavaju se na ljudsku plastiku. Mnogo su izrazitiji utjecaji danilske kulture na Grčku, koji su se širili u razdoblju punog njenog razvoja, pretežno na kraju Sesklo i u početku Dimini-faze,

[91] Usp. Š. Batović, 1969; V. Milojčić, 1970.

kad su se do Peloponeza proširile posude sa 4 noge, poluloptaste i dvostožaste zdjele, s nizom tipičnih urezanih ukrasnih motiva danilske kulture, kao spiralom, meandrima, trokutima i dr. To odgovara razdoblju najšire ekspanzije danilske kulture s kraja danilske ili početka hvarske faze, slično kao u butmirskoj kulturi. Neki od ostalih elemenata nastavljaju se u hvarskoj fazi, kao i u Dimini i Larissa-fazi u Grčkoj.

Danilska kultura je vrlo usko vezana s Italijom, uglavnom na dva različita načina. Jedan predstavlja veze s Ripoli-kulturom u srednjoj Italiji, a drugi veze s južnom Italijom, jer se odnosi sa svakim od tih područja dosta razlikuju.

S Ripoli-kulturom[92] prvenstveno se dijelom podudara fina slikana keramika koja je potpuno ista kao u I fazi Ripoli-kulture, samo je ona u danilskoj kulturi mnogo raznolikija i po oblicima i po ukrasnim motivima. Po tome je Ripoli-kultura bliža danilskoj od bilo koje druge kulture u Italiji, kao i s drugog područja. Poteškoću predstavlja činjenica što se Ripoli-kultura, a s njom i fina slikana keramika, razvijala neprekidno od srednjeg neolitika do eneolitika, odnosno kroz tri faze koje nisu sasvim sigurno izdvojene, pa se u potpunosti ne mogu uspoređivati. Potpuno se podudaraju u slijedećim pojavama:

— vrsta gline, način izrade, način i ton pečenja,

— vrste i raspored boja, ukrasni motivi i kompozicije, tj. isključivo pravocrtni geometrijski motivi,

— pojedini oblici kao poluloptaste posude, loptaste posude sa cjevastim vratom, jajolike posude, jajolike velike posude koje se produžuju u vrat s ušicama ispod oboda, stožaste ili dvostožaste čaše i posude, položaj i vrste ušica i ručica, ravno i zaobljeno dno posuda, pojedinačne posude s niskom cjevastom nogom.

Postoje i izrazite razlike između slikane keramike u obje skupine. Kemijska analiza pojedinih posuda pokazuje da se po sastavu gline slikana keramika danilske i Ripoli-kulture razlikuju i da ne potječu iz iste kulture. U Ripoli-skupini nedostaju slijedeće pojave danilske keramike: dvostožaste zdjele, zvonolike čaše, zvonolike posude — visoke zdjele, loptaste posude, visoke cjevaste noge, posude s cjevastim donjim dijelom, pojedini ukrasni motivi.

Pretežno su to pojedini oblici koji su zastupljeni u ostaloj keramici danilske kulture, kao i motivi samo izvedeni udubljivanjem.

U Ripoli-kulturi ima, obratno, niz drugih pojava na slikanoj keramici kojih nema u danilskoj kulturi, kao što su pojedini oblici posuda, zatim rožaste, čovjekolike ili ručice životinjskog oblika, zatim, pored crvenih vrpci, često ograničavanje ukrasnih motiva nizom točaka između dvije crte, što su kasnije pojave iz mladeg neolitika i eneolitika.

---

[92] G. Cremonesi, 1965; 1974.

Gruba keramika u Ripoli-kulturi uglavnom se potpuno razlikuje od danilske po oblicima, a naročito po načinu ukrašavanja, jer je pretežno neukrašena, a i rijedak ukras je različit. Podudaraju se samo po nekoliko ulomaka iz Ripoli-kulture, koji su po svemu isti kao u danilskoj kulturi, pa i ukrašeni na isti način udubljenim iscrtkanim trokutima i vrpcama ili ispunjeni ubodima, kao u mlađem dijelu danilske faze, pa su vjerojatno uvezeni iz danilske kulture.

Po tome se može zaključiti da je danilska kultura imala izvjesne veze s Ripoli-kulturom, ali ne naročito jake, da je ponešto utjecala na tu kulturu, odnosno razvijala se usporedo u međusobnim vezama, a možda od nje poprimila pojedine oblike i svojstva slikane keramike koju je samostalno proizvodila i razvila, a pojedine oblike možda i uvozila. Obje kulture su se po svemu dijelom usporedo razvijale, a dijelom su sličnosti uvjetovane i jednakim načinom života.

Odnosi s južnom Italijom[93] su raznoliki i očituju se u raznim vidovima, ali drukčije nego s Ripoli-kulturom. U odnosu na keramiku dijele se u dva vida: veze u gruboj i posebno u finoj slikanoj keramici.

Interesantno je da se u toku srednjeg neolitika veze i sličnosti danilske kulture s Daunijom ograničavaju na neke opće pojave, kao, npr., na ogradivanje naselja opkopom, obredno sahranjivanje pokojnika u naselju, a posebno u opkope, jednako gospodarstvo, pretežno zemljoradnja i stočarstvo, pa neke druge pojave. Međutim, u keramici uglavnom nema užih ni izravnih veza, što je sasvim suprotno od prethodne faze, kad su veze bile vrlo široke. Tome je uzrok pretežno poseban razvoj gospodarstva u ovoj fazi.

U ovoj fazi najbliže se sličnosti nalaze u II fazi srednjeg neolitika ili u fazi Matera-Capri II u jugozapadnoj Italiji, posebno na Liparima i u Grotta delle Felci na otoku Capri kod Napulja.

Neki od motiva danilske slikane keramike javljaju se ponekad u mladoj Serra d'Alto-fazi, naročito na Liparima, kao što su trokuti, rombovi, šahovska polja, ali u smeđoj boji i ispunjeni, kao u hvarskoj fazi. U toj fazi, međutim, prevladavaju meandro-spiralni slikani motivi, motivi ograničeni cik-cak vrpcama umjesto točaka u Ripoli-kulturi, kao i drugi elementi mlađeg neolitika, slični u hvarskoj ili Dimini-kulturi, pa je Serra d'Alto-faza mlađa od danilske i ne može se s njom povezivati.

Međutim, u Matera-Capri-fazi II na Liparima se javlja manja količina grube keramike ukrašene udubljenim i urezanim, a ponekad i reljefnim meandro-spiralnim motivima, ponekad inkrustirani bijelom i crvenom bojom, zatim nizom trokuta, cik-cak crta i dr., kao u danilskoj kulturi, što se mjestimično javlja i u ostaloj južnoj Italiji (kao u Grotta della Scaloria). Kako ti elementi u južnoj Italiji nemaju prethodan razvoj,

[93] Usp. Š. Batović, 1963; 1966; 1975a.

niti predstavljaju češću pojavu, najvjerojatnije su se proširili pod utjecajem danilske kulture u kojoj su daleko izrazitiji i udomaćeni. Ti su elementi ujedno poslužili kao uzor istim motivima, samo su izvedeni slikanjem, u slijedećoj Serra d'Alto-kulturi, kao i u hvarskoj fazi, što potvrđuju posebno potpuno isti motivi kao u ranijoj danilskoj kulturi, samo u tehnici urezivanja.

U Matera-Capri na Liparima nalazi se manja količina keramike istih svojstava kao u hvarskoj kulturi, kao što su tamno glačane poluloptaste zdjele ukrašene crvenom bojom koja se otire, urezivanjem, reljefnim i drugim motivima, što ukazuje da je ta faza na Liparima nešto mlada od danilske i sadržavala jedan mlađi stupanj suvremen stupnju Scaloria alta u Dauniji i početnom stupnju hvarske faze, kad su na Lipare prenijeti pojedini elementi hvarske kulture.

U ovoj fazi nema izrazitih veza danilske kulture sa sjevernom Italijom.

Takvim sažetim sagledavanjem odnosa danilske kulture prema susjednim kulturama ne mogu se u potpunosti odrediti ni razjasniti pojedini problemi postanka i razvoja danilske kulture.

Fina slikana keramika, po svemu, nije uvezena u danilsku kulturu, osim možda pojedinih primjeraka iz Ripoli-kulture, već se razvila na domaćem tlu kao proizvod širih utjecaja s istočnog Sredozemlja, u stalnim dodirima s Italijom, gdje se slikana keramika razvila ranije, u posljednjem stupnju starijeg neolitika.

Poseban problem predstavlja postanak spiralnog ukrasa, jer je to jedna od najčešćih i najizrazitijih pojava u danilskoj kulturi. Razvoj toga ukrasa može se jasno pratiti od početka danilske do kraja hvarske faze na ovom tlu, od jednostavnih kombinacija urezivanjem i udubljivanjem, redovno crvenom inkrustacijom, do vrlo raznolikih varijanti i kombinacija u posljednjem stupnju danilske faze, kad se taj ukras počinje izvoditi i u reljefu, bijelom inkrustacijom, a na kraju i slikanjem, što se obogaćuje i prevladava, uz premazivanje bojom i izobličenim kombinacijama, razvija i nastavlja u hvarskoj fazi. Međutim, izvor spirale u danilskoj kulturi nije sasvim jasan, što je izazivalo razna mišljenja o njegovu postanku i širenju bilo iz Grčke, iz srednje Evrope ili iz Bosne. Istraživanjem Obra u Bosni i taj je problem prilično razjašnjen kronološki i genetski. Sada je jasno da se spiralni ukras u danilskoj kulturi nije raširio iz Bosne, već obratno, iz danilske kulture pojedinačno u kakanjsku kulturu, a na kraju danilske i početkom hvarske faze masovno ga je preuzela butmirska kultura, naročito u reljefu, što dokazuju izvezene posude, kao i oponašanje danilskih posuda.

Time otpada podrijetlo spiralnog ukrasa iz srednje Evrope jer je on tamo mnogo drugačiji, siromašniji i ne povezuje se s našim primorjem ni prostorno ni tipološki.

U Cakran-kulturi u Albaniji se nalaze pojedini primjerci takva ukrasa, pa se, s obzirom na rano datiranje te kulture, njegov početak također traži u toj kulturi, što je teško dokazati zbog nejasnog stratigrafskog položaja, kao i izuzetne pojave toga ukrasa u Albaniji.

U Grčkoj se spiralni ukras javlja tek od I stupnja, a često tek od III stupnja Dimini-kulture, ali na slikanoj keramici i već je tada veoma razvijen, izobličen, sličan kao u hvarskoj fazi ili Serra d'Alto-fazi u Italiji. Uglavnom, isti spiralni ukras u Grčkoj kao u danilskoj kulturi javlja se upravo na posudama sa 4 noge, od mlađeg dijela Sesklo-kulture, koje su najvjerojatnije raširene iz danilske kulture. Prema tome, spirala se nije razvila u Grčkoj niti ima prethodan razvoj.

U Italiji je spiralni ukras poznat sporadično najprije u Matera-Capri II-fazi, i to u kasnim razvojnim varijantama, u tehnici udubljivanja ili u reljefu, a raširio se, po svemu, iz danilske kulture, jer nema ni u Italiji razvojnih stupnjeva. Tek se u slijedećoj Serra d'Alto-fazi često javlja na slikanim posudama, kao u hvarskoj ili Dimini-fazi.

U tom smislu je teško dokazati da se spiralni ukras razvio izvan danilske kulture i da je naknadno preuzet. S obzirom na sve to, kao i na pojavu pojedinačnih primjeraka grubo urezanih spiralnih motiva još u III stupnju starijeg neolitika u pećini Gudnja, najvjerojatnije je da se spirala samostalno razvila na području danilske kulture, kao posebni izraz razvoja kulture u vezi s razvojem zemljoradnje, tkanja i vjerovanja.

Na osnovu iznijetih podataka može se zaključiti da se danilska kultura razvila pretežno samostalno na osnovama domaće kulture starijeg neolitika, kao i daljnjim posebnim unutrašnjim razvojem, zbog posebnih uvjeta, razvoja gospodarstva i načina života. Veze s okolnim kulturama nisu bitnije utjecale na njen razvoj. Izvana je poprimila samo neke elemente, naročito finu slikanu keramiku u vezi s Italijom, zatim opsidijan, a možda i neke druge proizvode. Mnogo je izrazitije danilska kultura djelovala na okolne kulture: na srednju i, naročito, južnu Italiju, pa na kulture od srednje Bosne do Makedonije, Albanije i Grčke.

DATIRANJE

Kako smo već iz dosadašnjeg izlaganja mogli uočiti, vremenski položaj danilske skupine je okvirno određen i zauzima mjesto između impresso i hvarske kulturne skupine. To se najbolje uočava po stratigrafskom položaju, kao i po svojstvima razvoja ove skupine, jer se nalazi iznad naslaga starijeg a ispod naslaga mladeg neolitika, kao, npr., u Smilčiću, Markovoj špilji, Gudnji i dr. Zato nema nikakve sumnje o relativnom vremenskom položaju danilske skupine. Ona sigurno predstavlja srednje neolitičko doba.

Ipak, postoje dva različita mišljenja o datiranju danilske skupine:

1. Danilska kultura se nastavlja na stariji neolitik, ali je mladim dijelom trajala uporedo sa starijim dijelom hvarske faze, odnosno od sedam razvojnih faza danilske, posljednje tri su usporedne sa starije tri faze hvarske kulture (T. Bregant)[94], ili je mladi dio danilske kulture, IV i V faza, trajao usporedo s cijelim razvojem hvarske kulture kroz njene dvije faze do ranog brončanog doba, jer je danilska kultura nastavila živjeti i nakon doseljenja nosilaca hvarske skupine, preživjela neolitik i prešla u metalno doba, ali pod drugim imenom, ili kao druga skupina (P. i J. Korošec).[95]

2. Danilska kultura vremenski se može smjestiti izmedu starijeg neolitika kao ranije faze, jer se naslanja na nju i razvija na njenoj osnovi, i mladeg neolitika, jer se ta faza izravno razvija iz danilske faze. U starijem stupnju hvarske faze nastavljaju se mnogi elementi danilske faze, što se jasno opaža po sadržaju pojedinih naslaga i njihovu stratigrafskom položaju, naročito u Smilčiću i Markovoj špilji, a što potvrduju jednaki elementi u butmirskoj kulturi u Obrima. Osim toga, ne može se dokazati usporedan razvoj danilske i hvarske kulture (Š. Batović).[96]

Izvjesnu teškoću točnijem odredivanju položaja cijele danilske kulture izaziva slabo poznavanje prijelaznog stupnja iz starijeg u srednji neolitik, odnosno III stupnja starijeg ili I stupnja srednjeg neolitika (Protodanilo), što donekle odgovara I stupnju kakanjske kulture (Protokakanj) ili stupnju Passo di Corvo u Dauniji, ili Castellaro Vecchio (Matera-Capri I) u ostaloj južnoj Italiji. Taj stupanj nije još dovoljno poznat pa je teško odrediti njegov položaj, sadržaj i odnose s okolnim kulturama. Svakako je jasno da se danilska kultura naslanja na stariji neolitik i iz njega nasljeduje osnovne elemente. Medutim, u Danilu i Smilčiću, najznačajnijim naseljima danilske kulture, početni ili prijelazni stupanj nije poznat.

Zato je danilska kultura u osnovi usporedna s kakanjskom kulturom u srednjoj Bosni, kako je to već ustanovio A. Benac.

Posljednji ili III stupanj danilske kulture dodiruje se s početkom butmirske kulture u srednjoj Bosni koja nasljeduje kakanjsku kulturu. Prvi stupanj butmirske kulture sadrži uvezene tipične elemente danilske kulture, ali zajedno s njima i pojedine elemente koji su već izraziti za I stupanj hvarske kulture. Zato se kraj III stupnja danilske kulture dodiruje s početkom butmirske kulture, odnosno danilska kultura u cijelosti prethodi butmirskoj kulturi, odnosno ranija je od nje.

Preko kakanjske i butmirske kulture jasno je odreden kronološki odnos danilske s vinčanskom i sopotskom kulturom, što ovdje nema potrebe navoditi.

---

[94] T. Bregant, 1968, str. 72. i d., 145. i d.

[95] J. Korošec, 1964, str. 69. i d.; isti 1966, str. 77; J. — P. Korošec, 1974, str. 27.

[96] Š. Batović, 1966, str. 166. i d., sl. 2; 1970, str. 10. i d.; 1973, str. 401. i d.; A. Benac, 1973a, str. 92. i d., sl. 23.

Sinhronizacija danilske kulture s južnim Balkanom, Albanijom i Grčkom može se samo okvirno odrediti, jer u Albaniji nedostaje precizna stratigrafija Cakran-kulture, kao veze izmedu istočnog primorja i Grčke. Danilska kultura usporeduje se s dijelom elemenata, sada poznate, Cakran-kulture, jer ona sadrži neke ranije, ali i neke mlade elemente koji su suvremeni s hvarskom ili isti kao u početku Dimini-kulture u Grčkoj.

Pojedini pisci danilsku kulturu različito usporeduju s Grčkom, kao A. Benac: sa Sesklo i Dimini I, II, V. Milojčić sa Dimini II—VI, S. Dimitrijević sa Dimini II—IV, što nije moguće zbiljski uskladiti.[97]

Odnos danilske kulture prema Grčkoj najbolje odgovara Sesklo-fazi, naročito po slikanoj keramici, iako nema izravnih veza, osim posuda na 4 noge danilskog tipa. U ranija dva stupnja Dimini-faze nalaze se pojedine sličnosti, a neke i kasnije, ali se tada javljaju i iste pojave kao u hvarskoj kulturi, naročito izobličen spiralni slikani ukras, kasne varijante dvostožastih i poluloptastih zdjela i dr. Zato se danilska kultura može vremenski usporediti uglavnom sa Sesklo-kulturom, jer Dimini-kultura sadrži mlade elemente, što potvrduje i situacija u Albaniji.

S Italijom se može uspostaviti dosta čvrst sinhronistički lanac.[98]

Danilska kultura vremenski odgovara stupnju Scaloria Bassa u Dauniji, iako nije izravno ni usko vezana s tim područjem, već samo stilom ukrašavanja slikane keramike i jer se taj stupanj nalazi izmedu Passo di Corvo, koji prethodi danilskoj kulturi i stoji izmedu starijeg neolitika i danilske kulture, odnosno prethodi fazi Scaloria alta, koja sadrži slikanu keramiku sa spiralno-meandarskim motivima sličnim kao u hvarskoj fazi ili I stupnju butmirske kulture, kada počinje promjena klime (oceanska), koja je uvjetovala i promjene u hvarskoj kulturi.

Najčvršće je vremenski i kulturno danilska kultura vezana s Matera-Capri II-kulturom u ostaloj južnoj Italiji, preko, uglavnom, iste slikane keramike s pravocrtnim motivima, kao i posebno preko uvezene keramike sa spiralno-meandroidnim motivima, naročito na Liparima, što je izravan utjecaj danilske kulture. Jedino se u toj kulturi na Liparima nalaze neki izraziti elementi hvarske kulture, kao što su poluloptaste zdjele s prstenastim crveno obojenim vratom, ili s crvenim motivima, što je, bez sumnje, izravan izvoz iz hvarske kulture, kao i neki drugi utjecaji te kulture, pa i mladi razvojni elementi karakteristični za kasniju Serra d'Alto-fazu. Vjerojatno su to mladi elementi u Matera-Capri II-fazi, odnosno poseban mladi stupanj koji još nije izdvojen, a koji odgovara stupnju Scaloria alta u Dauniji i prethodi fazi Serra d'Alto, a suvremeni su s hvarskom fazom. U Serra d'Alto-fazi se javlja niz sličnih ili istih elemenata kao u danilskoj fazi, ali zajedno s velikim brojem mladih elemenata. Zato da-

[97] A. Benac, 1973a, sl. 23; V. Milojčić, 1970, str. 81. i d.; S. Dimitrijević, 1970, str. 116.
[98] Š. Batović, 1966, str. 166. i d., sl. 2; 1973, str. 401. i d.; 1975a, str. 149. i d.

nilska kultura vremenski odgovara starijem dijelu Matera-Capri II, a pojedini kasniji elementi nastali su u vezi s hvarskom fazom i s daljnjim razvojem.[99]

Vremenska usporedba danilske s Ripoli-kulturom u srednjoj Italiji, iako su izmedu njih postojale izravne veze, naročito po istim svojstvima slikane keramike, strelica, izvozu danilske keramike ukrašene udubljivanjem, ne može se jasno odrediti, jer nisu sa sigurnošću izdvojeni stupnjevi ni faze razvoja Ripoli-kulture. Zasad se može reći da je, s obzirom na tipološke kulturne srodnosti, danilska kultura istovremena s I fazom Ripoli-kulture, jer se ona dalje razvijala do eneolitika.

Prema tim usporedbama, vremenski odnosi danilske kulture prema susjednim kulturama okvirno su najvjerojatnije slijedeći:

Danilska kultura — Kakanjska kultura — Malo Korenovo — Cakran — Sesklo — Scaloria bassa — Matera-Capri II a — Ripoli I.

Apsolutna kronologija danilske kulture može se također odrediti pomoću okolnih kultura koje su datirane metodom radioaktivnog ugljika C^{14}.

Kako smo spomenuli, kraj starijeg neolitika datira se oko 4600. god. pr. n. e.

Faza Scaloria bassa u Dauniji, koja odgovara danilskoj fazi, određena je od 3650. do 3530. pr.n.e.,[100] što odgovara ujedno svršetku srednjeg i početku mladeg neolitika u južnoj Italiji kao i na istočnoj obali. Prema tome, srednji neolitik, pa i danilska kultura, može se datirati okruglo u drugu polovinu 5. i prvu polovinu 4. tisućljeća prije naše ere.

KASNO NEOLITIČKO DOBA ILI HVARSKA KULTURNA SKUPINA

Hvarska kulturna skupina bila je raširena uglavnom na istom području kao i prethodna danilska skupina, pa prema tome, također, na istočnom jadranskom području. Vremenski je zauzimala mladi, odnosno kasni neolitik. Nazvana je po otoku Hvaru, gdje je prvi put otkrivena. Naknadno su ostaci te kulture ustanovljeni po cijelom primorju. Nalazišta te kulture još su, ipak, relativno rijetka.

Izraziti elementi hvarske kulture nalaze se u srednjoj Bosni u okviru

---

[99] Prema talijanskoj literaturi srednji neolitik u južnoj Italiji dijeli se na tri faze: 1) Matera — Capri I, 2) Matera — Capri II, 3) Serra d'Alto, ili u užem dijelu Apulije na 4 faze: 1) Passo di Corvo, 2) Scaloria bassa, 3) Scaloria alta i 4) Serra d'Alto. Usp.: L. Bernabò Brea, 1962, str. 70. i d.; R. Peroni, 1967, str. 47. i d.; S. Tinè, 1975, str. 99. i d.; 1973, str. 291. i d.

[100] S. Tinè, 1975, str. 102. i d., T. 20, 1973, str. 291—292.

mjesne butmirske kulture, gdje su se proširili s Jadrana dolinom Neretve i Bosne, zatim u lasinjskoj kulturi u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, koja početnim dijelom pripada završnom neolitiku a dijelom eneolitiku, gdje su se raširili preko Like, a naročito dolinom Kupe, kao i I stupnju tzv. alpske facies lengyelske kulture u Sloveniji, također s kraja neolitika, gdje su se raširili s područja Istre i Hrvatskog primorja. Dolinom Drima i preko Albanije na jugu isti elementi su se proširili na Kosovo i zapadnu Makedoniju. Na tim područjima se ne nalazi čista hvarska kultura, pa se ne mogu potpuno uključiti u okvir hvarske kulture, već su to posebne kulture s hvarskim utjecajima.

Pojedini elementi hvarske kulture nađeni su u Lici,[101] ali, kako Lika u toj fazi nije šire poznata, a ranije nikako, nije sigurno ni to je li u Lici bila raširena isključivo hvarska kultura ili neka njena varijanta, odnosno neka posebna kulturna pojava. S obzirom na to da su zasad odatle poznati samo hvarski elementi, može se pretpostaviti da je hvarska kultura obuhvaćala i Liku, što se i zemljopisno uključuje u primorski pojas, iako zbog Velebita ima uglavnom kontinentalnu klimu.

Dosad je poznato 48 nalazišta hvarske kulture, ili s jednim u Lici-ukupno 49. Slično kao i danilska kultura, ostaci hvarske kulture poznati su u nizu pećina oko Trsta. To su: Pećina pod Steno ili Galerijska jama (tal. Grotta delle Gallerie), Žirka pećina (Grotta presso Aurisina), Orehova pejca (Grotta dei Ciclami), Pećina na Doleh (Grotta presso Samatorza), Pećina pod Muzarji ili Medvedova jama (Caverna dell'Orso di Gabrovizza), Pećina na Leskovcu (Grotta Azzurra), Pejca v Lašci ili Vlaška jama (Caverna del Pettirosso), Terezina jama (Grotta Teresiana), Škocjanska jama, Grotta del Mitreo, Fabiola, Korincova jama, Ciganska jama (Grotta dei Zingari) i Grotta della Tartaruga. U južnoj Istri su tri nalazišta na otvorenom: Javorika na otoku Brijunu, Vrčin i Gradina Makadanj kod Rovinja, pa jedno pećinsko nalazište Cingarela kod Momjana. Na Kvarnerskim otocima su pećine Vela špilja na Lošinju i Jami na Sredi na Cresu. U sjevernoj Dalmaciji poznata su pretežno naselja na otvorenom: Privlaka, Islam Grčki, Smilčić, Tinj, Benkovac, Lisičić i Bribir, pa pećina Tradanj kod Zatona šibenskog. U srednjoj su Dalmaciji: Danilo, pa pećina Škarin samograd, Gospodska ili Milaševa pećina na izvoru Cetine, pećina u selu Kučine iznad Solina, Grapčeva špilja, Markova špilja, Pokrivenik, Smokvina i Vela špilja na Hvaru, Jakasova i Vela špilja na Korčuli, pa Rača špilja na Lastovu. U južnoj Dalmaciji su Grad kod Nakovane, pa pećine Spila kod Nakovane, Gudnja kod Stona i pećina Spila iznad Perasta u Boki kotorskoj, a u sjevernom dijelu Crne Gore je Odmutnjača i Crvena stijena. U Hercegovini su Lisičići i Zelena pećina. Jedino nalazište u Lici je pećina Golubinjača kod Mlakve (karta 9).

---

[101] R. Drechsler-Bižić 1970, str. 112—113, T. III, 1, 2.

Prema tome, od svih poznatih nalazišta ukupno je 37 u pećinama, a samo 12 na otvorenom prostoru. Na otvorenom su: Javorika, Vrčin, Makadanj, Privlaka, Islam Grčki, Smilčić, Tinj, Benkovac, Lisičić, Bribir, Danilo, Grad i Lisičići. Opet su pretežno sva u sjevernoj Dalmaciji.

U pogledu istraženosti ovih nalazišta imamo danas slijedeću sliku:

— Veća sustavna istraživanja izvedena su samo u naseljima Smilčić (1148 m^2), Danilo (2400 m^2), Grapčeva špilja (oko 570 m^2) i Lisičići (810 m^2).

— Manja sustavna istraživanja izvedena su u nalazištima Markova špilja (oko 300 m^2), Jami na Sredi, Vela špilja na Lošinju, Javorika, Crvena stijena (oko 135 m^2), Zelena pećina (oko 300 m^2), Vela špilja na Korčuli, Cingarela (oko 90 m^2), pećina Odmutnjača (65 m^2).

— Manja pokusna istraživanja izvedena su u naseljima: Pokrivenik, Gudnja, Škarin samograd, Bribir, Vela špilja i spilja Smokvina na Hvaru, Jakasova špilja na Korčuli, Spila kod Perasta, Spila kod Nakovane, Makadanj, Rača, Tradanj, Gospodska ili Milaševa pećina, Rudelića pećina i Golubinjača (40,75 m^2).

— U Tinju, Islamu Grčkom, Benkovcu i Lisičiću, Privlaci, pa u pećini u Kučinama ostaci ove faze sakupljeni su po površini naselja.

— Pretežno su istraženi jedino Grapčeva i Markova špilja, Crvena stijena i Zelena pećina. Naselje u Lisičićima je poplavilo umjetno jezero hidroelektrane Jablanica, a u Privlaci i na Brijunu pretežno je otplavilo more. Od njih je ostao mali rubni dio. Ostala nalazišta omogućuju daljnja istraživanja.

Najveća su dosad zapažena naselja u Smilčiću (oko 50—60000 m^2), Lisičićima (oko 10—15000 m^2), Bribiru (oko 30000 m^2) i Islamu Grčkom; prema tome, kao i u danilskoj fazi, sva nalazišta su na otvorenom prostoru. Zato se može smatrati gotovo sigurnim da su to i najrazvijenija naselja, najpogodniji položaji i vodeća nalazišta ove kulturne skupine.

Iz iznesenih podataka vidi se da je daleko veći broj nalazišta, tj. preko tri puta više u pećinama nego na otvorenom prostoru. Vjerojatno to nije stvarna slika. Naselja na otvorenom moralo je biti mnogo veći broj, u prvom redu zbog razvijenije proizvodnje i naprednijeg načina života. To naročito potvrđuje činjenica što se najbogatija i najveća poznata naselja nalaze na otvorenom prostoru. Osim toga, neka su od njih mnogo prostranija nego u ranijoj danilskoj fazi, kao naselje u Smilčiću.

Ipak se u vezi s tim u ovoj fazi opaža značajna promjena u odnosu na danilsku fazu. Dok su u prethodnoj fazi ostaci danilske kulture u pećinama redovno vrlo oskudni jer se u njima povremeno boravilo, u hvarskoj fazi opaža se ponovno intenzivno i trajno naseljavanje dosta velikog broja pećina, a neke su u neolitiku naseljene prvi put tek u ovoj fazi, kao Grapčeva špilja ili Gospodska (Milaševa) pećina. Svakako su to uvjetovali neki posebni razlozi. U vezi s tim interesantno je spomenuti da su na području

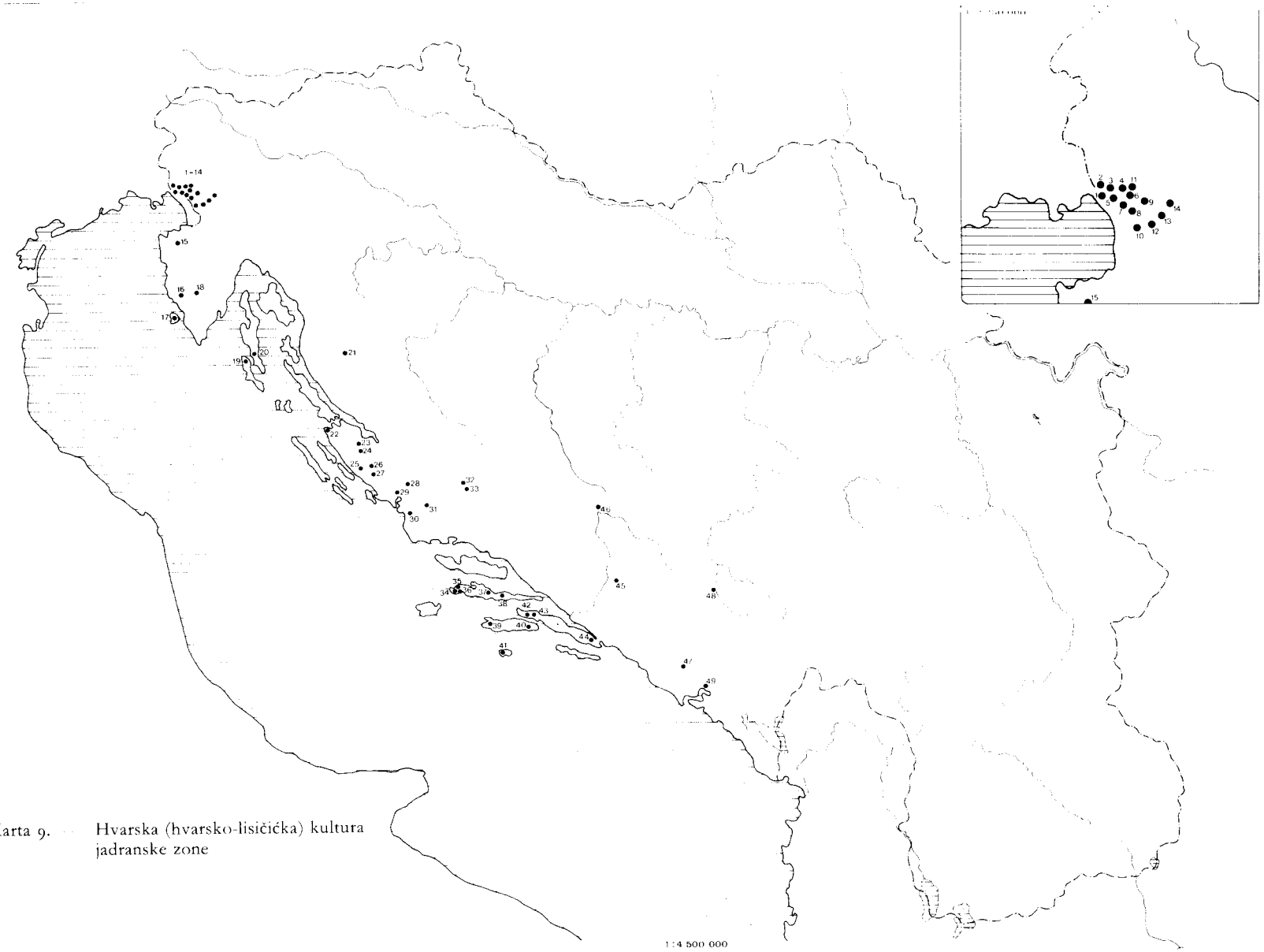

Karta 9. Hvarska (hvarsko-lisičićka) kultura jadranske zone

Daunije u južnoj Italiji na kraju srednjeg neolitika (poč. faze Scaloria Alta, oko 3500. god. pr. n. e.) nastale klimatske promjene koje su uvjetovale ekonomske promjene i osiromašenje kulture, odnosno raseljavanje toga područja u toku mladeg neolitika. Kod nas nije došlo do tako bitnih promjena, ali se osim naseljavanja velikog broja pećina i na našem području opažaju izrazite promjene i izvjesno osiromašenje kulture, pa su slične promjene svakako zahvatile i ovo područje na kraju danilske faze. Vjerojatno je tome uzrok otopljavanje klime i povećanje oborina, što je zahvatilo čitavu Evropu u razdoblju oko 4500. do 2500. (ili oko 5500. do 3000). god., kad je nastupila oceanska klima, kako je to ustanovljeno po analizama cvjetnog praha.[102]

I u ovoj fazi se razlikuju višefazna naselja s ovom kulturom, kao i naselja koja sadrže samo ovu fazu neolitika, npr., Lisičići, Milaševa pećina i Grapčeva špilja.

Prema tome, naselja ove faze redovno su smještena na položaju ili pokraj naselja srednjeg i starijeg neolitika, odnosno na položaju naselja iz ostalih neolitskih faza, a samo ponekad na novim položajima.

Periodizacija hvarske kulturne skupine nije još sasvim sigurna ni konačno osvijetljena. Zasad se ona može donekle ustanoviti po nalazištima u Smilčiću, Grapčevoj i Markovoj špilji i Lisičićima. U Lisičićima je A. Benac ustanovio tri sloja ove kulture koji pokazuju izvjesnu evoluciju. Međutim, oni odgovaraju srednjem i posljednjem stupnju u ostalim nalazištima. U Smilčiću se mladi neolitik razvijao kroz tri stupnja. U Markovoj špilji na Hvaru se uočavaju, također, tri stupnja, a u Grapčevoj špilji samo posljednja dva stupnja.[103] Po tome se može računati s tri razvojna stupnja hvarske kulture, što potvrđuju i hvarski elementi u butmirskoj kulturi u Obrima II u srednjoj Bosni.

T. Bregant je na osnovu stilske analize ukrašavanja keramike hvarsku fazu podijelila na šest razvojnih faza.[104] J. i P. Korošec hvarsku kulturu dijele na dvije faze, koje izjednačavaju s IV i V fazom danilske faze.[105]

Dosad se uočavaju četiri prostorne varijante hvarske skupine: 1) hvarska, na srednjodalmatinskim otocima, a možda i na užem obalnom pojasu srednjeg i južnog Jadrana, 2) lisičićka u zaledu, uglavnom u Hercegovini, 3) smilčićka, pretežno u sjevernoj Dalmaciji,[106] pa vjerojatno 4) na sjevernom Jadranu ili u Istri. Hvarska sadrži izrazitu slikanu keramiku sa spiralnim i meandarskim motivima, lisičićka nema slikane, već izrazitu keramiku s urezanim motivima, smilčićka sadrži i urezanu, odnosno udub-

---

[102] S. Tinè, 1975, str. 104. i d., 186. i d.; isti, 1973, str. 391—392. A. M. Radmilli, Colloquio Foggia 1973 — Discussione: R. Tringham, 1971, str. 31; K. W. Butzer, u S. Struever, 1971, str. 317.
[103] Š. Batović, 1970. str. 5. i d.
[104] T. Bregant, 1968, str. 72. i d., 145. i d.
[105] J. Korošec, 1964, str. 49—56, 74.
[106] Š. Batović, 1970, str. 5. i d.; isti, 1975, str. 90.

ljenu, kao i posebnu vrstu grube slikane keramike s pravocrtnim motivima, dok se oko Trsta, čini se, miješaju razni elementi, u cjelini dosta siromašni, ali prevladava smilčićka varijanta.

NASELJA I NASTAMBE

Prema podacima kojima raspolažemo, može se reći da je naseljenost u ovoj fazi uglavnom ostala ista kao ranije, samo je trajnije naseljen veći broj pećina.

Naselja na otvorenom uglavnom imaju isti položaj kao i u prethodnoj fazi, redovno uz ležišta gline ili pjeskulje, pokraj obradivog i plodnog zemljišta ili posred polja, u blizini ili pored izvora vode, redovno u dolinama, ponekad uz morsku obalu, dijelom i zbog ribarstva (Privlaka). Neka su naselja uz izvore vode (Smilčić), na spoju dvaju potoka (Bribir), uz obalu potoka ili rijeka (Lisičići), ili u blizini potoka (Islam Grčki, Danilo), a neka na otočićima ili u zaljevima (Javorika).

Naselja gradinskog tipa iz mladeg neolitika, kao ni naselja na uzvisinama s ovog područja nisu uopće poznata, a to nisu uvjetovali ni društveni odnosi, a ni gospodarstvo.

U ovoj fazi, kao i u prethodnim, o oblicima i veličini naselja imamo oskudne podatke, jer su nedovoljno istražena. Opširnije i najpotpunije podatke pružaju Lisičići, a mnogo skromnije podatke pružaju naselja u Smilčiću i Danilu, a samo poneke naselja u Bribiru i na Brijunu.

Naselja su i u ovoj fazi, kao i ranije, bila uglavnom kružnog oblika. Naselje u Lisičićima imalo je kružni oblik u obje ranije građevinske faze, a u posljednjoj nije sigurno jer je površina oštećena obradom zemljišta. U Smilčiću je naselje ove faze imalo približno polukružan oblik oko izvora potoka, slično ranijim naseljima, samo je u ovoj fazi, naročito u posljednjem stupnju, zauzimalo pretežno jugoistočni dio kompleksa i produžavalo se prema jugu izvan naselja danilske faze, u dužini oko 400 m.

Nešto šire podatke o naseobinskim objektima pružaju naselja u Lisičićima, Danilu i Smilčiću, ali svako pruža drugačije podatke. Najšire podatke pruža naselje u Lisičićima.

U pećinama u ovoj fazi, osim kulturnih naslaga, često se nalaze vatrišta i ognjišta. U njima su ognjišta ponekad izgrađena od kamenih ploča bez vezivanja s glinom, približno kružnog ili elipsoidnog oblika, malih (oko 70 × 35 do 120 × 150 cm) ili velikih dimenzija.

Naselja na otvorenom pružaju dosta obilnije podatke.

U naselju Javorika na Brijunu spomenuli smo nalaze stambenih jama ili zemunica s ognjištima od kamenih ploča, kao i izdvojena kružna i pločama ograđena ognjišta, od kojih se neka vjerojatno povezuju uz ovu fazu, jer nedostaju sigurniji podaci.

Naseobinske podatke u Danilu prikazali smo u okviru danilske faze. Ovdje je interesantno da je u istočnom dijelu naselja u Danilu otkriven najmladi materijal, naročito u vanjskom opkopu, koji manjim dijelom ima svojstva hvarske kulture. Po tome se može zaključiti da je naselje u Danilu trajalo bar kraće vrijeme i u hvarskoj fazi, ako veći dio naselja te posljednje faze nije naknadno uništen obradom zemljišta.

U Smilčiću su i u ovoj fazi naseobinski ostaci oskudni, slično kao u prethodnoj danilskoj fazi. Osim toga, sasvim su sličnih svojstava kao ranije, pa se opaža da se svojstva naselja u ovoj fazi nisu znatnije izmijenila. Prema tome su opća svojstva ista i zajednička, pa i za ovu fazu vrijedi pretežno ono što je već rečeno u okviru starijeg i srednjeg neolitika. Treba dodati samo neke posebnosti:

— Naselje mladeg neolitika zauzimalo je dosta veći prostor od prethodnog naselja iz starijeg i srednjeg neolitika, pa je dijelom prekrivalo ta dva prethodna naselja, a većim dijelom se prostiralo na novom prostoru prema jugu. Takvo širenje i povećanje naselja u Smilčiću u skladu je s općim razvojem neolitika.

— Kulturne naslage mladeg neolitika imaju debljinu oko 160 cm, naročito u opkopima. Kulturni ostaci su vrlo obilni.

— Ostaci nastambi ni u ovoj fazi nisu otkriveni u prvotnom položaju. Nedostaju podovi, ognjišta, jame i rupe od stupova kuća. Zato se neka svojstva gradevina mogu ustanoviti posrednim putem i prema ostalim ostacima.

— Kao i u ranijim fazama ustanovljeni su izdvojeni krugovi kulturnog sloja promjera oko desetak metara, s vrlo mnogo raznih ostataka, pretežno ugljena, pepela, prehrane — naročito životinjskih kostiju, školjaka, nagorenih kamenih ploča i drugog kamenja, keramike i drugih proizvoda s vrlo malo zemljanog lijepa. To su, kako smo i ranije ustanovili, ostaci kružnih nastambi s ognjištima i ostacima života.

— Ostaci ove faze nalaze se, uz ostalo, u dva ranije spomenuta vanjska opkopa koji su se već započeli zatrpavati u danilskoj fazi, a u ovoj fazi nastavljeni. To znači da su jarci u toku mladeg neolitika služili samo za bacanje otpadaka i da nisu imali drugu namjenu, što je razumljivo s obzirom na znatno proširenje naselja izvan njih. Nije poznato jesu li u isto vrijeme postojali drugi opkopi radi zaštite.

— I u ovoj fazi je nadeno vrlo malo ulomaka zemljanog lijepa, od kojih neki imaju otiske pruća.

Daleko najviše podataka pruža naselje u Lisičićima, pa se to naselje i najbolje može rekonstruirati, naročito zato što je otkriven velik i središnji dio naselja. A. Benac je to opširno izveo[107], pa ćemo ukratko iznijeti njegove rezultate.

[107] A. Benac, 1958.

U Lisičićima su ustanovljena tri gradevinska sloja ili faze. Od njih donji sloj sadrži zemunične nastambe, a gornja dva nadzemne pravokutne kuće. Gornja faza slabo je sačuvana jer je oštećena obradom zemljišta.

U donjoj i srednjoj fazi ustanovljen je i odredeni komunalni sustav. Zato je, po njima, moguće reći da je naselje imalo kružan oblik.

U donjoj fazi je otkriveno ukupno 16 zemuničnih jama, dvije jame za pečenje keramike, četiri vanjska ognjišta na otvorenom, kao i niz različitih drugih jama kojima je teško odrediti namjenu. Jame su ukopane oko 20 do 100 cm u prvotne slojeve gline, kao u Danilu. Sve zemunice i drugi objekti smješteni su u krugu oko većeg prostora, u središtu kojega je veliko ognjište.

Veliko ognjište (promjera 1,5 × 2 m) na središnjem prostoru jajolikog je oblika, izgradeno u jednoj izduženoj udubini od velikih rječnih valutaka. Sastojalo se od više drugih objekata. S jedne njegove strane bila je vrlo velika hrpa kostiju lovnih životinja. S druge strane je omanja kružna jama ispunjena pepelom i garom. Prema tome su se s jedne strane ognjišta odbacivale kosti nakon jela, a u jame se odbacivao pepeo i otpaci s ognjišta. To veliko ognjište se veličinom, gradom, položajem i korištenjem razlikuje od drugih izmedu zemunica, pa je A. Benac zaključio da je to bilo zajedničko središnje ognjište za spremanje jela cijele zajednice.

Zemunice su pretežno dosta nepravilne, nepravilnije nego u Danilu, ali približno jajolikog izduženog oblika, oko 2,5 do 5 m duge i oko 1 do 3 m široke. To su svakako pojedinačne obiteljske nastambe. Bile su prekrivene pleterom ili granjem, ponekad oblijepljene tankim slojem zemlje, jer je lijepa malo nadeno, a izravno krov učvršćen valucima koji su naknadno upali u jame.

U pojedinim zemunicama naden je različit broj žrvnjeva, od 2 do 7 komada u pojedinoj. Na više mjesta u sva tri sloja otkrivena su čvrsta žrvnjišta koja su izgradena od velike količine valutaka a izmedu njih do 5 žrvnjeva koji su ponekad vezani glinom.

Dvije okrugle jame, promjera oko 1,5 do 2 m i dubine 0,45 i 1,00—1,05 m, obložene su valucima spojenim pečenim lijepom. U njima je nadeno paljevine i raznih predmeta, a naokolo vrlo mnogo ulomaka keramike, pa je vjerojatno da su služile za pečenje keramike.

U drugoj gradevinskoj fazi zadržan je isti komunalni sustav naselja, samo je zajedničko ognjište nešto manje, a oko njega je niz od 7 manjih ognjišta koja su bila u odredenoj vezi. Oko njih se jelo i izradivalo orude, što potvrduju obilni ostaci. Oko tog slobodnog prostora su poredane nadzemne četvrtaste kuće od kojih su nadene rupe za stupove i lijep bez podova. To znači da je prvotno zemunično naselje porušeno, poravnano i nanovo izgradeno drugo naselje s nadzemnim kućama, ali je način života

ostao isti. Nadzemne kuće su mnogo čvršće i bolje građene. Ognjišta i žrvnjišta su izgrađena na isti načina kao u ranijoj fazi.

U III građevinskoj fazi nastaju izvjesne promjene. Nije više zadržan središnji slobodan prostor s velikim ognjištem, jer su na tom prijašnjem prostoru izgrađene nadzemne pravokutne kuće, od kojih su otkrivene dvije, kao i dva ognjišta pored njih. Moguće je da se središnji prostor pomakao s prijašnjeg mjesta, jer u ovoj fazi nema izrazitih promjena u načinu života.

Prema tome, u Lisičićima se može pratiti razvoj nastambi od zemunica do pravokutnih kuća. Naselje je imalo središnji zajednički prostor sa zajedničkim ognjištem, zajedničke lončarske peći, kao i neke druge objekte, dok su nastambe bile obiteljsko vlasništvo.

Na osnovu iznijetih podataka o naseljavanju u hvarskoj fazi, mogu se sažeti slijedeće opće pojave:

— Naselja su zadržala pretežno ista svojstva iz ranije faze, jedino se opaža daljnji napredak i razvoj kulture i proizvodnje pa se naselja povećavaju, a ponegdje se mijenjaju i poboljšavaju uvjeti stanovanja, kao u Lisičićima, gdje se u početku stanuje u zemunicama, a kasnije u nadzemnim četvrtastim kućama.

— Gradile su se dvije vrste kuća: ukopane kružne kolibe kao u Danilu i Lisičićima, a možda i na Brijunu, ili nadzemne kružne kolibe kao u Smilčiću, pa četvrtaste ili pravokutne s podovima od gline kao u Bribiru ili bez podova kao u Lisičićima. Kuće su bile građene od pletera i granja, samo ponekad oblijepljene glinom, naročito u mladem dijelu Lisičića.

— Nije poznato jesu li sva naselja imala središnje zajedničko ognjište ili samo pojedina naselja u kojima je prevladavalo lovačko gospodarstvo, kao u Lisičićima.

— Isto tako nije poznato jesu li u ovoj fazi sva naselja imala opkope ili su u nekima oni izišli iz upotrebe, a raniji služili samo za bacanje otpadaka, kao u Danilu i Smilčiću.

— Lončarske peći u obliku jama su ustanovljene samo u Lisičićima, ali su vjerojatno postojale i u nekim drugim naseljima, samo nije poznato jesu li imale isti oblik.

POSMRTNI OSTACI

Ostaci ljudskih kostiju ili kostura iz hvarske faze otkriveni su u Smilčiću, Grapčevoj špilji i u pećini Pokrivenik na Hvaru, pa u Lisičićima.

U Smilčiću se s ovom fazom može povezati malo ljudskih kostiju. Sa sigurnošću se u mladi neolitik može opredijeliti samo ulomak (krovne kosti) jedne lubanje (naden u bloku 52, na dub. 60—70 cm). Po analizi

Z. Dolinar, pripada osobi između 22 i 30 godina starosti, dok Kiš — Nemeskéri pružaju različite rezultate.

U Grapčevoj špilji na Hvaru nađena je velika količina ljudskih kostiju. Prema podacima istraživača G. Novaka, bile su razbacane po kulturnom sloju bez ikakvog reda i na različitim položajima. Međutim, ne raspolažemo potpunijim podacima da se to sve prikaže i pokušaju izvući neki zaključci. Navest ćemo samo osnovne podatke koji su poznati, i to vrste i količinu kostiju prema različitim položajima, jer točni stratigrafski podaci nisu poznati.

Ukupno je nađeno 90 kostiju. Prema tome, zastupljen je dosta velik broj dijelova ljudskog kostura: glava, čeljusti, lubanja, zubi, kralješci, grudnica, žbice, rebra, lakat, prsti, zdjelica, bedra, goljenica i noge. Prevladavaju, ipak, kosti glave ili lubanje, njih je ukupno 20 ulomaka. Ostali su dijelovi dosta rjedi, a neki pojedinačni. Pojedini dijelovi kostura nisu zastupljeni, kao cjevanične kosti ruku. Po svemu, nisu zastupljeni ni neki drugi pojedinačni dijelovi ljudskih kostiju, bez obzira od koliko osoba nađene kosti potječu.

Nije poznato ni približno koliki je broj osoba zastupljen među nađenim kosturima. Poznati su podaci samo da tri dječje lubanje predstavljaju posebne osobe. To je ulomak jedne donje čeljusti djeteta od 6 do 8 godina starosti, zatim ulomak donje čeljusti djeteta do 3 god. starosti i ulomak donje čeljusti djeteta bez određene starosti. Time je donekle određena starost samo za ta tri dječja kostura. Nikakvi podaci o starosti, kao ni o spolu nisu poznati za ostale kosti. Zato ne znamo jesu li neke kosti iz Grapčeve špilje i u kolikoj su mjeri pripadale odraslima, muškarcima ili ženama, što onemogućuje i donošenje zbiljskih i pouzdanih zaključaka o značaju i ulozi tih ostataka u hvarskoj kulturi.

Na osnovu tako razbacanih nalaza u Grapčevoj špilji nije bilo moguće ustanoviti bilo kakve pogrebne običaje i obrede. G. Novak je na osnovu tih nalaza zaključio da pećina nije služila za stanovanje već u obredne svrhe, posebno za sahranjivanje mrtvaca.

U naslagama hvarske kulture u pećini Pokrivenik na Hvaru V. Mirosavljević je ustanovio ostatke dva kostura: dijelove lubanje i nešto drugih kostiju jednog djeteta i jedne odraslije osobe. Svi su ostaci bili položeni u posebnoj pećinskoj udubini, što svjedoči o posebnom odnosu prema njima.

U Lisičićima je uz vatrište u jednoj zemunici (A-15) u naslagi pepela i kulturnog sloja nađena donja čeljust jedne odrasle oosobe. Uz nju se nije mogao opaziti nikakav grobni pribor ni poseban način sahranjivanja.

Po svemu se vidi da su u hvarskoj fazi ostaci pogrebnih obreda vrlo rijetki kao i u ranijim fazama. Sve su to dijelovi kostura i pojedinačne kosti, pretežno dijelovi glave.

Općenito se nalaze, vidjeli smo, samo dijelovi ljudskih kostura, i to djece i odraslih. Medutim, u naseljima na otvorenom nadeni su samo dijelovi lubanja odraslih, a u pećinama i razni drugi dijelovi djece i odraslih. U Smilčiću je to možda slučajnost, jer su u ranijim fazama poznati i cijeli kosturi, pa su u posljednjoj fazi mogli biti naknadno uništeni. Medutim, u Lisičićima je nadena samo jedna donja čeljust, što svakako upućuje na zbiljski nedostatak drugih kostiju u odnosu na Grapčevu špilju. Možda su te razlike vezane uz različiti način života i gospodarstva, jer je u Lisičićima lov bio osnovni izvor prehrane, a u Grapčevoj špilji stočarstvo i ribolov, pa je zbog toga mogao postojati različiti odnos prema pokojnicima u tim nalazištima, a time i u cijeloj ovoj fazi.

U odnosu na prethodne faze opažaju se neke iste pojave, naročito u poštivanju lubanje, i bar zasad, neke izrazite razlike. U impresso i danilskoj fazi, pored lubanja, poznato je i pojedinačno sahranjivanje djece i odraslih, što u hvarskoj fazi nije otkriveno; nasuprot tome, u ovoj fazi u pećinama se nalaze pojedinačne druge kosti, ali bez posebnih znakova sahranjivanja. Zato nije poznato jesu li te kosti vezane uz neke obrede ili su samo ostaci i dokazi izlaganja mrtvih.

Po svemu, ni u hvarskoj fazi pokojnici se općenito nisu sahranjivali u grobljima, već su se poštivale samo pojedinačne ljudske kosti, naročito lubanje, u vezi s odredenim obredima, a vjerojatno su postojala i pojedinačna obredna sahranjivanja, slično kao u prethodnim fazama.

POKRETNI OSTACI KULTURE

Pokretni ostaci hvarske kulturne skupine najbolje su izdvojeni u Smilčiću, Lisičićima, Grapčevoj i Markovoj špilji. To su i najbogatija nalazišta. Ona su pružila vrlo bogat i raznovrstan materijal ove kulture. Najveću količinu, kao obično, čini keramika, ali su dosta brojni i proizvodi od kamena, kostiju i školjaka.

Kameni proizvodi — Kameni predmeti pružaju uglavnom uobičajenu sliku. Dosta su raznovrsni, gotovo isto kao u prethodnoj danilskoj fazi. Najbrojniji su kremeni kresani predmeti, ali su brojni i razni drugi kameni predmeti. Glačani kameni predmeti su u nekim nalazištima vrlo oskudni, a u nekima dosta obilni, iako mnogo rjedi od kresanih.

Po načinu upotrebe razlikuju se oruda ili alat, oružje i nakit, pa obredni i drugi predmeti. Najčešća su oruda ili alat.

Po načinu obrade razlikuju se predmeti obradeni kresanjem, brušenjem i glačanjem, a brojni su i neobradeni predmeti s tragovima upotrebe. Najčešći su kresani, a česti su i neobradeni predmeti.

Predmeti su izradeni od raznih vrsta kamena, pretežno od kremena, zatim od pješčenjaka i taložnog kamenja, a u manjoj mjeri od opsidijana, vapnenca, kristalnog vapnenca i raznih vrsta tvrdog kamenja, kao od jaspisa, pješčenjaka, krečnjaka, jadaita, gabra i dr., ili od mekog kamenja, kao, npr., stive, magnetiza, opala. Od kremena su izradeni razni sitni predmeti: noževi, strugala, ulošci za srpove, vrhovi strelica, svrdla, šiljci, pilice i dr., pa pojedine sjekire kampinijskog tipa, kao i neke kugle. Od taložnog kamenja su žrvnjevi, od pješčenjaka su brusovi, satirači, razne pločice i dr. Od opsidijana su samo nožići, od vapnenca glačalice, ukrasni predmeti, privjesci i drugo, a od raznih vrsta tvrdog i mekog kamenja su sjekire, dlijeta, čekići, budaci. Većina kamenja nalazi se u okolici nalazišta, ili samo mjestimično, a neko se vjerojatno uvozilo, kao opsidijan koji nije poznat s ovog područja.

Kamene predmete razmotrit ćemo prema nalazištima u Smilčiću, Markovoj i Grapčevoj špilji i Lisičićima, gdje su najbolje izdvojeni. Medu njima postoje značajne razlike, koje ćemo također spomenuti.

Predmeti od opsidijana i u hvarskoj su fazi vrlo rijetki kao i ranije. Nadeno je samo nekoliko nožića u Smilčiću i u Markovoj špilji na Hvaru. Prema tome se općenito može reći da se opsidijan u ovoj fazi vrlo malo iskorištavao. Kako je već spomenuto, vjerojatno se opsidijan na istočno primorje uvozio s Eolskih otoka u južnoj Italiji, s kojima je istočna jadranska obala imala izravne veze i razmjenu dobara.

Strelice su brojnije jedino u Lisičićima (45 kom.), u ostalim nalazištima su rijetke (u Smilčiću desetak, u Markovoj i Grapčevoj špilji po jedna).

Sjekire se, kao obično, javljaju u dva tipa: kalupaste i jezičaste. Daleko su najbrojnije u Lisičićima, gdje ih je ukupno nadeno 183 kom. U Smilčiću se s ovom fazom može povezati samo desetak, a u Markovoj i Grapčevoj špilji pozna e su samo po 4 sjekire. U špilji u uvali Pokrivenik nadene su tri sjekire.

Čekići-sjekire su slični jezičastim sjekirama, samo su mnogo deblji jer imaju rupu za držalo. Češće se nalaze jedino u Lisičićima (ukupno 10 kom.) a iz ostalih nalazišta je poznat samo jedan primjerak iz Markove špilje.

U odnosu na prethodnu danilsku fazu pretežan broj oblika kamenih predmeta se nastavlja i u hvarskoj fazi. Nanovo se javljaju od izrazitih oblika uglavnom samo puce (T. XC, 7), pijuci-budaci, stožasti čekići i probušene sjekire-čekići, pa i tip dlijeta iz Lisičića. To su sve, osim stožastih čekića koji se nalaze samo u Smilčiću, tipovi nadeni samo u Lisičićima, uz jednu probušenu sjekiru u Markovoj špilji. Novost je i jedina kremena sjekira kampinijenskog tipa nadena u Markovoj špilji, ali se slična, samo manje izrazita, našla ranije u sloju starijeg neolitika u istoj pećini,

pa to nije potpuno nova pojava. S prethodnim razvojem najuže se vezuje Smilčić, a najviše udaljuju Lisičići.

Prema sadržaju i svojstvima kamenih proizvoda iz četiri navedena nalazišta ove faze, opažaju se značajne razlike među njima. One se, prema tome, zasad mogu podijeliti na tri uža područja: jedno predstavljaju Lisičići, drugo otok Hvar i treće sjeverna Dalmacija. Pretežno će te razlike odgovarati općim razlikama u ovoj fazi na našem primorju, jer se te razlike podudaraju i s nekim razlikama u ostalim dijelovima kulture, naročito u keramici. Nije moguće reći koliko je još postojalo sličnih užih središta s određenim posebnostima, ali je vjerojatno da je neke posebnosti imalo i Sjeverno primorje. Osnovne razlike među njima su slijedeće:

— U Smilčiću (sjev. Dalmacija) u cjelini su mnogo raznovrsniji kameni proizvodi (T. LXXXVIII), naročito strugala, a jedino tu se javljaju strugala geometrijskih oblika, kao i lučna udubljenja za struganje. Jedino u Smilčiću se nalaze stožasti čekići, narukvice, prstenja, kuglice, pločice, privjesci, kao i druge pojave, prvenstveno kamenje za mljevenje crvene boje kakvo je pojedinačno nađeno u Markovoj špilji. U odnosu na ostala dva središta, ovdje se ne nalaze sjekire kampinijenskog tipa, probušene sjekire-čekići, ni budaci. U odnosu na sjekire, Smilčić je bogatiji od hvarskih nalazišta, a dosta siromašniji od Lisičića, jednako kao i u strelicama. Osim toga, strelice i sjekire u Lisičićima se znatno razlikuju od ovih u Smilčiću, koje su iste kao na Hvaru, osim jedne probušene sjekire. Strelice u Smilčiću su ranijih svojstava (T. LXXXVIII, 5, 7, 11), a u Lisičićima pretežno mladih s krilcima (T. XC, 5, 6), slične kao u Butmiru. Podudaraju se samo po jednoj listolikoj varijanti.[108] Neke su varijante iz Smilčića iste kao u Butmiru, kao deltoidne, listolike s trnom (T. LXXXVIII, 6, 7), pa one s nesimetričnom osnovom,[109] kakvih nema u Lisičićima.

— U Markovoj i Grapčevoj špilji (Hvar) pretežno se nalaze kremeni noževi, dok su ostali proizvodi vrlo rijetki i malobrojni, daleko oskudniji nego u ostala dva nalazišta. Posebno su vrlo rijetka strugala, sjekire i strelice. Osim toga, nalaze se samo jezičaste, a ne kalupaste sjekire. Razlikuju se posebno po kremenoj sjekiri kampinijenskog tipa[110] kakve nisu poznate na ostalom području. S Lisičićima se povezuju po probušenoj sjekiri-čekiću, što ih razlikuje od Smilčića, dok se ostali predmeti podudaraju sa Smilčićem, odnosno s obalnim pojasom.

— Lisičići se znatno razlikuju od oba ostala središta (T. XC). S njima se povezuju samo po pojedinim oblicima sjekira i strelica, osim

---

[108] A. Benac, 1958, T. IV, 15; Š. Batović, 1963, T. I.

[109] Š. Batović, 1963, T. I; A. Benac, 1971, T. XV, 21, XVI, 8—10; W. Radimsky — M. Hoernes, 1895, T. XIII, 32, 44, 56, XIV, 42, 44, 55, 61, 64, 73; F. Fiala — M. Hoernes, 1898, T. XIX, 2—5, 7, 9, 23, 26, 28.

[110] B. Čečuk, 1970; 1975.

općih svojstava, ali imaju više posebnih pojava. U Lisičićima se izuzetno nalaze puce (T. XC, 7), budaci, duga dlijeta, posebne varijante strelica s krilcima (T. XC, 5, 6) kojih nema na obali, osim jedne iz Lisičića kod Benkovca, već se nalaze u butmirskoj kulturi u Bosni, pa uglavnom i probušene sjekire-čekići, osim jedne na Hvaru, kao i mnogo veća količina sjekira i strelica u cjelini. Po tome su veze Lisičića s butmirskom kulturom daleko uže i svestranije nego sa ostala dva središta, naročito po probušenim sjekirama-čekićima, budacima, strelicama, pa jezičastim sjekirama od mekog kamena kojih uopće nema u obalnim nalazištima. Tome je dijelom uzrok kasniji razvoj Lisičića. Po strelicama se najuže povezuju s II stupnjem, a po sjekirama s III stupnjem butmirske kulture u Obrima.

Nalazišta na Hvaru zbog posebnih oblika gospodarstva, pretežno ribolova, imala su vrlo siromašnu proizvodnju kamenih predmeta u predajama još od starijeg neolitika, u izvjesnim vezama s kopnom, od sjeverne Dalmacije do Lisičića, a podržavali su i veze s talijanskom obalom. U sjevernoj Dalmaciji razvijala se bogata proizvodnja s prethodnim predajama, a dijelom u vezi s ostalim primorjem i s Italijom, kao i s butmirskom kulturom. Lisičići su zbog najbližih i izravnih veza dolinom Neretve i Bosne s butmirskom kulturom preuzeli i, zamjenom za keramiku i druge proizvode, uvozili veliku količinu kamenih proizvoda iz butmirske kulture, naročito budake, sjekire i strelice, znatno više od ostalog primorja, pa se zato dosta i izdvajaju od ostalih nalazišta ovog područja.

Koštani proizvodi — Koštani su predmeti u hvarskoj kulturi također obilni, iako se nalaze u dosta manjem broju od kamenih predmeta. Najbrojniji i najraznovrsniji koštani proizvodi, slično kao i kameni, nalaze se opet u Smilčiću i Lisičićima, dok su u hvarskim nalazištima mnogo oskudniji i po broju i po oblicima, naročito u Markovoj špilji.

U Markovoj špilji prevladavaju šila i šiljci a samo pojedinačno se javljaju gladilice, dlijeta i ukrasna igla. Pojedini šiljci su mogli služiti kao udice, naročito oni sa zglobom na osnovi radi privezivanja. Ukrasna igla ima na vrhu figuru ovna s posebno istaknutom glavom, ukrašena cik-cak urezima, a ispod figure su dva odebljanja.

U Grapčevoj špilji koštani su predmeti mnogo raznovrsniji i bolje obrađeni, iako ih ima daleko manje nego u Markovoj špilji, naročito šila i šiljaka. Osim toga, nalaze se i gladilice od rebara, od kojih je jedna probušena kao u Markovoj špilji. U Grapčevoj špilji se nalaze tri tipa novih fino obrađenih predmeta kakvih nema u Markovoj špilji. To su: jedna harpuna ili osti s izdvojenim stožastim vrhom, slično jednoj u Lisičićima, zatim jedna ukrasna igla s glavom u obliku ptičje glave, ili glave ovna, slično kao na igli u Markovoj špilji, a po vratu ukrašena motivom astragala, pa jedan izdužen predmet sužen na krajevima s dva kuglasta odebljanja na jednom kraju, koji G. Novak smatra iglom za krpanje mreža.

Treba zapaziti da u hvarskim nalazištima nema oruda od rogova, nema krupnog, naročito lovačkog i zemljoradničkog, alata, kao i niza drugih predmeta iz ponekih nalazišta, što će biti vezano uz razlike u načinu života i gospodarstva. Dosta je teže razumjeti tako znatne razlike između samih hvarskih nalazišta.

Lisičići opet pružaju mnogo različitiju sliku koštanih proizvoda. Općenito su mnogo bogatiji i raznovrsniji nego na Hvaru, a znatno se razlikuju i od Smilčića, naročito po krupnim orudima. U cjelini se, ipak, Lisičići mnogo više podudaraju sa Smilčićem, nego s hvarskim nalazištima, što je dijelom drugačije nego kod kamenih proizvoda.

U Lisičićima se nalaze: šila, šiljci, gladilice, bodeži, mlatovi, nadžaci, noževi, usadnici ili držala za sjekire, nosači, udice ili harpuni-osti, ukrasne igle, privjesci, puce i dlijeta. U Lisičićima je nađeno ukupno 223 koštana predmeta. U najvećem su broju zastupljena šila i šiljci, ukupno 154, što je daleko preko polovine svih predmeta. Kao udice mogle su služiti dvije vrste predmeta, šiljci sa zglobom na osnovi za privezivanje, pa predmeti zašiljeni na oba kraja koji su se privezivali po sredini, kakvi su poznati i u Smilčiću. Harpuni ili osti imaju izdvojen zaoštren trokutasti vrh (T. XC, 2), slično kao jedan primjerak u Grapčevoj špilji. U Lisičićima se posebno ističu krupna oruđa i ukrasni predmeti. Krupna oruđa su redovno od jelenjih rogova i sastoje se od dva glavna oblika: mlat s udarnom plohom od korijena roga ili odrezanih parožaka, pa nadžak s istom plohom i s klinom ili šiljkom od jednog paroška, što je bilo dobro oružje (T. XC, 1). Od jelenjih rogova su se izrađivali i usadnici s drškom za sjekire, kakvi su dosta uobičajeni u neolitičko doba, a ovdje su poznati i u Smilčiću. Ukrasne predmete predstavljaju ukrasne igle i puce. Od 4 nađene ukrasne igle, svaka predstavlja posebnu varijantu: 1) bez glavice i prema osnovi se zadebljava (tzv. topuzaste igle), 2) s kolutastom glavicom, 3) s glavicom u obliku stilizirane zmije (T. XC, 4) i 4) s glavicom u obliku loptaste posude s prstenastim vratom i bradavičastim izbočenjima po trbuhu, a po vratu igla ima urezani cik-cak ukras (T. XC, 3). Jedna slična igla s glavicom u obliku zmije nađena je u Smilčiću (T. LXXXIX, 3), a slične, samo s glavom ptice ili ovna, u Grapčevoj i Markovoj špilji. U Lisičićima je nađena samo jedna puca od kosti, s običnom ušicom, za razliku od kamene puce. Pored toga je otkriven veći broj probušenih životinjskih zuba koji su služili kao privjesci i amuleti.

U Smilčiću koštani predmeti pružaju sličnu, ali dijelom različitu sliku od Lisičića. Vrlo su obimni, raznovrsni i uglavnom istog sastava kao u prethodnoj danilskoj fazi, odnosno proizvodnja koštanih predmeta se nastavlja bez većih promjena, osim u posljednjem stupnju, kad jako osiromašuje (T. LXXXIX). Zastupljeni su: šila (T. LXXXIX, 6), šiljci, bodeži, noževi, gladilice, dlijeta (T. LXXXIX, 2, 7—9), usadnici, držala, cjevčice, igle-lopatice (T. LXXXIX, 1, 4), žviždaljke, (T. LXXXIX, 5),

udice, motike ili pijuci, privjesci-amuleti, prstenja, narezani članci, ukrasne igle (T. LXXXIX, 3), i neki predmeti nepoznate namjene. Najčešći su šila, šiljci, gladilice, dlijeta i cjevčice, a vrlo su izrazite i igle-lopatice (T. LXXXIX, 1, 4). Ostali se nalaze u manjem broju ili pojedinačno. Udice su slične kao u Lisičićima, u obliku šiljka sa zglobom radi privezivanja za konopac i varijanta zašiljena na oba kraja koja se privezivala po sredini. Ukrasni su predmeti ograničeni na pojedinačna prstenja, ukrasne igle i privjeske od probušenih životinjskih zuba koji su imali obredno–magijsko značenje. Nadena je samo jedna ukrasna igla s glavicom u obliku stilizirane zmije, slično kao u Lisičićima (T. LXXXIX, 3). U posljednjem stupnju pojedinačno se nalaze motike ili pijuci od jelenjih rogova s rupom za nasadivanje na držak, koji su mogli služiti kao orude za obradu zemlje, a i kao oružje.

Po svemu se uočava da se sva četiri navedena nalazišta više ili manje razlikuju po svojstvima koštanih predmeta i pružaju nešto drukčiju sliku od kamenih proizvoda, iako imaju i ista opća svojstva i raspored.

Medutim, i medusobno se dosta razlikuju Grapčeva i Markova špilja. Ipak se, slično kao i po kamenim predmetima, zasad izdvajaju tri područja: jedno na Hvaru, drugo u Hercegovini i treće u sjevernoj Dalmaciji. Hvarska se nalazišta dijelom dodiruju s Lisičićima, a dijelom sa Smilčićem, ali se znatno i razlikuju, naročito po nedostatku mnogih proizvoda.

U ovoj fazi se nanovo javlja mali broj predmeta koji ranije nije bio poznat. To su uglavnom: varijanta harpuna, ili osti, ukrasne igle, puce, probušene motike, mlatovi i nadžaci. Pretežno potječu iz Lisičića.

Kako su mlatovi poznati samo u Lisičićima, a ne na ostalom Primorju, vjerojatno su u Hercegovinu prodrli iz butmirske kulture u srednjoj Bosni, isto kao i topuzaste ukrasne igle i igle s glavom u obliku posude, jer su one u Obrima II mnogo češće i istog su ili sasvim sličnog oblika i ukrasa, a upravo iz II i III stupnja butmirske kulture, otkad potječu ti, kao i drugi slični predmeti u Obrima i kad dolazi do vrlo uskih veza Lisičića i butmirske kulture, naročito do širenja keramike iz Lisičića.

Krupna oruda i oružja u Smilčiću i Lisičićima vezana su uz veću ulogu lova, odnosno zemljoradnje, kao i uz širu upotrebu krupnih kamenih oruda, što na otocima nedostaje.

Razlike izmedu pojedinih nalazišta hvarske faze u koštanim proizvodima po svemu su nastale zbog različitog nasljeda, mjesnog razvoja i različitih uvjeta života, kao i različitih veza su susjednim kulturama.

Izradevine od školjaka i puževa — Predmeti izradeni od školjaka i puževa vrlo su rijetki. Češće se nalaze jedino u Smilčiću, i to u ranija dva stupnja. Uz to su sa tri predmeta od Spondylusa zastupljeni u I stupnju u Markovoj špilji na Hvaru. U ostalim nalazištima nema obra-

denih školjaka i puževa, niti se mogu povezati s ovom fazom. Začuduju prvenstveno obalna ili otočka naselja u kojima se nalazi mnoštvo neobrađenih školjaka i puževa, a nema obrađenih, kao u Grapčevoj špilji. To se pokušava objasniti izvozom neobrađenih školjaka, naročito Spondylusa, koji se raznosio i prerađivao po cijeloj Evropi. Međutim, to ne može biti razlog da se školjke u hvarskoj kulturi nisu iskorištavale i obrađivale. Najprije će biti uzrok oskudnoj upotrebi i obradi činjenica što na ovom području nije bila uobičajena ni raširena njihova upotreba za ukras, već su se pretežno upotrebljavale za prehranu, a možda upravo zbog njihova obilja nisu bile atraktivne. Međutim, rijedak je i nakit od drugih materijala, pa se najvjerojatnije nije iskorištavao.

Uglavnom je slika obrađenih školjaka u Smilčiću u ovoj fazi ista kao i u prethodnoj danilskoj fazi. Svi su predmeti služili kao ukras, osim pojedinih, vjerojatno s obrednim značenjem, kao, npr., kuglice, privjesci i školjke premazane crvenom bojom.

Od školjaka su se izrađivali: narukvice, kuglice, ogrlice, ili niske od izrađenih zrna (perle) ili probušenih školjaka i puževa, pa privjesci. U Markovoj špilji nađeni su: jedan probušeni jajoliki izduženi privjesak premazan crvenom bojom, jedna probušena i jedna po rubu izbrušena školjka Spondylus. Ostale su nađene u Smilčiću.

Pojedine su se školjke, naročito Spondylus, izvozile u unutrašnjost, što posebno dokazuje njihova česta pojava u butmirskoj kulturi, a preko nje i u sopotskoj kulturi u Slavoniji. Izvozile su se nepreređene, a možda i preređene, jer se u Bosni i Slavoniji nalaze i oblici predmeta od Spondylusa kakvih nema na Primorju, ali i neki isti oblici.

Nakit — Izrađevine koje su mogle poslužiti kao nakit nisu česte u ovoj, kao ni u ranijim fazama. Uglavnom se zadržala slična slika kao u danilskoj fazi. Nakit se nalazi u sva četiri nalazišta u kojima je izdvojena ova faza: Smilčiću, Markovoj i Grapčevoj špilji i Lisičićima. Među njima postoje dosta izrazite razlike i po količini, kao i po raznovrsnosti oblika nakita. Najbogatije je naselje u Smilčiću. Ukras od školjaka i keramike nalazi se samo u Smilčiću i Markovoj špilji, a od kamena i kosti na sva četiri nalazišta. Probušeni zubi nalaze se u Lisičićima i u Smilčiću, puce samo u Lisičićima, ukrasne igle u svima, narukvice i koluti samo u Smilčiću, zrna za niske i privjesci u svima osim u Lisičićima, prstenje i probušeni valuci u Smilčiću i Markovoj špilji.

Prema tome, nakitni predmeti ove faze, u cjelini, izrađeni su od: keramike, školjaka, puževa, kamenja i kostiju. Nalaze se narukvice, prstenja, privjesci, probušene školjke i puževi, kuglice ili zrna vjerojatno od ogrlica ili privjesci, probušeni životinjski zubi, ukrasne igle, probušeni kolutovi, pločice, valuci i dr. U Lisičićima prevladava nakit od kosti, a u Smilčiću od školjaka i kamena.

Od keramike su izrađene probušene kuglice ili zrna i koluti koji su nanizani služili kao ogrlice, a neki vjerojatno i za otežanje vretena.

Od kamena su glačane narukvice, prstenja, jajolike ili loptaste probušene kuglice, probušeni valuci ili bezlično kamenje, valjkasti privjesci, polukružne ili elipsoidne pločice, pa puce.

Od školjaka Spondylus izrađivali su narukvice, kuglice ili zrna za ogrlice, pa izdužene privjeske, ili su se upotrebljavale samo probušene školjke i puževi. Neke kuglice, privjesci i školjke su premazani crvenom bojom.

Od kostiju su izradeni: prstenje, ukrasne igle, privjesci, posebno probušeni zubi, pa puce. U Grapčevoj špilji se izdvaja jedan dugi predmet s dva kuglasta odebljanja na jednom kraju.

Neki od tih predmeta služili su i u druge svrhe, kao amuleti, odnosno u magijskim obredima, naročito probušeni životinjski zubi, privjesci, prvenstveno oni premazani crvenom bojom, kao i probušene školjke Cardium. Keramički kolutovi i kuglice služili su i kao pršljenovi, a oni s više rupa i u druge svrhe, a neki možda i kao znak sunca.

Ukrasne igle su najizrazitiji ukrasni predmeti i posebno obilježje ove faze. Kako smo spomenuli, javljaju se najčešće u Lisičićima, a pojedinačno u Grapčevoj špilji i u Smilčiću. Razlikuje se šest varijanata: 1) topuzastog oblika, 2) s glavicom u obliku kolutića, 3) s glavicom u obliku posude (T. XC, 3), pa tri varijante s likovno oblikovanom glavicom, 4) u obliku stilizirane zmije (T. LXXXIX, 3; XC, 4), 5) u obliku ptice i 6) u obliku ovna. Likovno oblikovanje glava tih igala u skladu je s općim pojavama zbiljskih predstava života koje obilježavaju kulturu ove faze u cjelini. Dvije varijante igala, topuzasta i s glavicom u obliku posude, nalaze se samo u Lisičićima, a one su iste ili sasvim slične kao u II i III stupnju butmirske kulture u Obrima, gdje su mnogo češće, pa s obzirom na to i na činjenicu da su Lisičići tada imali vrlo široku razmjenu s butmirskom kulturom, naročito u keramici i kamenim predmetima, vjerojatno su te igle primili iz Bosne.

Većina oblika nakita ove faze nastavlja se iz prethodne danilske faze, odnosno neprekidno se razvijaju iz danilske u hvarsku fazu. Značajnije nove elemente predstavljaju samo ukrasne igle i puce, a to su općenito najmladi neolitički elementi. Moguće je da se igle pojedinačno počinju javljati na kraju danilske faze kao što je jedna sa zmijskom glavom iz Smilčića.

Prema tome, većina ukrasnih predmeta razvila se na ovom području. Vjerojatno su samo pojedine ukrasne igle preuzete iz butmirske kulture. Obratno, pojedini proizvodi, kao zrna (perle) i narukvice od Spondylusa, izvozili su se iz ove u butmirsku kulturu.

Pojedini od ovih oblika, naročito topuzaste igle i igle s glavom u obliku posude, pa puce, nastavljaju se kasnije, u eneolitiku, a iste igle naročito se izraduju u bronci sve do početka željeznog doba.

Keramika — Keramika hvarske kulturne skupine i faze nije sasvim jedinstvena na cijelom prostoru te skupine, ni po razvojnim ni po oblikovnim svojstvima, već se znatno razlikuje po pojedinim užim područjima. Zato ćemo je razmotriti po pojedinim izrazitijim predjelima s kojih ćemo posebno prikazati neka značajnija nalazišta, kao Lisičiće, Grapčevu i Markovu špilju, Smilčić, pojedina kvarnerska nalazišta i nalazišta oko Trsta. Iz nekih ostalih nalazišta spomenut ćemo samo poneke elemente, kao iz Islama, Bribira, Danila, Vele špilje na Korčuli, Gudnje, jer nisu cjelovitije poznati. Nakon toga ćemo upozoriti na zajednička i posebna svojstva svakog predjela, koliko je to na današnjem stupnju istraživanja moguće.

Na području sjeverne Dalmacije najznačajnije je naselje u Smilčiću i po velikim količinama keramike, kao i po jedino dosta dobro poznatoj stratigrafiji ili razvojnim stupnjevima. U Smilčiću su zastupljena sva tri stupnja ove faze (sl. 26; T. XCI—XCIII). Isti sadržaj posljednjeg stupnja, uz neke ranije elemente, zasad je bogato zastupljen u susjednom nalazištu u Islamu Grčkom (T. XCI, 4). U Bribiru su nadeni izraziti elementi ove faze (T. XCI, 5, 8, 12) pa se tu vjerojatno nalaze sva tri stupnja, što još nije sasvim jasno. Iz Danila su poznati samo pojedini elementi u istočnom dijelu naselja koji pretežno potječu iz I stupnja ove faze (T. XCII, 7; XCIII, 5, 6).

I stupanj najbolje je izdvojen u Smilčiću. Osnovno je svojstvo ovog stupnja da se pretežni dio svojstava danilske kulture u potpunosti izravno nastavlja (sl. 26, br. 2, 7, 8; T. XCIII, 2—4). Samo se ponešto mijenjaju pojedinosti ili količina pojedinih tipova i elemenata.

Tako se povećava količina reljefnog ukrasa, naročito spiralnog. Fina slikana keramika se nastavlja uglavnom s istim svojstvima (T. XCIII, 2—4), ali se njena količina smanjuje i poprima pojedine nove elemente, kao što je vrlo rijedak spiralni ukras ili ispunjanje motiva (T. XCIII, 1, 5, 6). Pored toga se, češće nego ranije, javlja bijela inkrustacija.

U ovom stupnju povećava se količina grube slikane keramike koja geometrijskim motivima nasljeduje finu slikanu keramiku, ali se oni izvode smeđom bojom koja se otire i pretežno se ispunjaju; samo su dijelom iscrtkani, a razlikuju se i po načinu izrade jer je ova ista kao ostala neslikana keramika s primjesama (T. XCIII, 7—10).

Uz to se javljaju pojedine nove varijante ili novi elementi koji još ne prevladavaju, kao što su čisto poluloptaste zdjele (T. XCI, 13) i bikonične čaše, poneke posude s jednobojno premazanom površinom različitim nijansama boja koje se ne otiru, pa ravno dno posuda.

Pojedini ukrasni motivi se počinju izobličavati.

U Danilu se s ovim stupnjem najvjerojatnije povezuju pojedini izobličeni motivi, reljefni ukrasi, naročito S-motivi, pa pojedini urezani motivi, kao valoviti i lučni li polukružni motivi, fine slikane posude ukra-

šene spiralom ili ispunjenim motivima, kao i pojedini motivi slikani smeđom a ispunjeni crvenom bojom (T. XCIII, 5, 6), a možda i jedan keramički ljudski lik, neke zbiljski prikazane životinjske glave u obliku ručica na posudama (T. XCII, 7), pa dva probušena kamena čekića-bata.

II stupanj je, također, najbolje izdvojen u Smilčiću. U ovom stupnju su raniji izraziti elementi sve rjeđi i izobličeni, odnosno više ili manje izmijenjeni, iako se znatna količina nastavlja. Osjetno su rjeđe i dosta rijetke: posude na 4 noge, zvonasta plastika, fina slikana keramika. Bujan i bogat prijašnji strogo geometrijski ukras jako osiromašuje i ogrubljuje, jer gubi pravilnost, pojednostavljuje se i izobličuje, naročito spiralni motivi, osim reljefnih, ali i drugi. Smanjuje se prijašnje veliko bogatstvo nogu posuda, a uz prstenaste sada su izrazita i česta ravna dna. Bijela inkrustacija je češća nego ranije. Sada je naročito čest i izrazit reljefni ukras, posebno spiralni, koji dostiže najveću množinu i raznolikost (T. XCI, 1, 6, 11; XCII, 5). Prevladava gruba slikana keramika (T. XCIII, 7—10), vrlo je česta monohromna keramika u raznim nijansama boja koje se ne otiru. Među oblicima u ovom stupnju su izrazite čisto poluloptaste — kalotaste čaše ili zdjele (sl. 26, br. 4, 5; T. XCI, 3, 7, 13), dvostožaste čaše i izobličene dvostožaste zdjele (sl. 26, br. 1, 3), često s odebljanim obodom iznutra (T. XCI, 3, 13), s monohromijom i redovno s jednostavnim ukrasom od nekoliko vodoravnih udubljenih crta (T. XCI, 3) i s kosim bademastim izbočenjima. Pojedini raniji elementi, kao ukrasni motivi, a uglavnom i sve tehnike ukrašavanja se nastavljaju, samo su različito i općenito dosta manje zastupljeni. Plastika postaje rjeđa i grublja, naročito zvonolika, ali su stvarnije predstave češće nego ranije (T. XCII, 1, 2, 5—11), a javljaju se i zbiljski motivi. Na finoj slikanoj keramici se češće nalaze motivi izvedeni bijelom bojom. Među sasvim nove pojave u ovom stupnju svrstavaju se poluloptaste zdjele s prstenastim vratom i poneki ukrasni motivi girlandi ili lučnih crta, koji su još dosta rijetki. Prema tome, dolaze do potpunog izražaja i obilježavaju II stupanj: gruba slikana keramika, reljefni ukras, monohromija tamnim bojama koje se ne otiru, oskudan ukras tehnikom urezivanja i udubljivanja, često sveden na vodoravne crte, zatim dvostožaste i poluloptaste zdjele i čaše i ravna dna posuda.

III stupanj se znatno razlikuje i izdvaja od prethodnog. U ovom stupnju pretežno nestaju izraziti danilski elementi. Naročito se smanjuje ranija velika raznovrsnost oblika, tehnika ukrašavanja, kao i bogati ukrasni sustav, posebno pravocrtni geometrijski motivi. Potpuno nestaje slikana keramika, a uglavnom i monohromija, zatim posude na 4 noge, zvonolika plastika i plastičan ukras, pa odebljanje oboda posuda iznutra. Posude su rijetko, jednostavno i vrlo nemarno ukrašene, pretežno urezivanjem ili udubljivanjem. Inkrustiranje ukrasa je rijetko. Prevladavaju krivocrtni motivi. Najčešći su ukrasni motivi: ravne ili cik-cak crte, girlande ili polukrugovi (T. XCI, 2, 4, 5, 8). Motivi trokuta i spirala su rijetki i izobli-

čeni. Oblici posuda su također dosta oskudni i jednostavni. Najčešći su: stožaste, jajolike i loptaste zdjele i posude bez prstenastog vrata ili s prstenastim ili cjevastim vratom poluloptaste visoke (T. XCI, 5) i niske zdjele, stožaste visoke zdjele i kalotasti tanjuri-plitice. Poluloptaste zdjele s prstenastim vratom, dvostožaste čaše i zdjele dosta su malobrojne. Kod niskih zdjela i tanjura prevladava zaobljeno dno, a na posudama ravno dno. Prstenaste noge su rijetke. Prevladava gruba i jednolična obrada keramike. Često su posude izrađene od slabo pročišćene gline miješane s organskim materijalom (pljevom i sl.), a ne s kalcitom, ili s krupnim kamenčićima, a poneke s mnogo kalcita. Posude su, naročito velike i neukrašene, po površini nemarno i slabo poravnane, vrlo su hrapave, a manje posude su ukrašene i pretežno glačane. Općenito, keramika, kao i kultura u cijelosti jako osiromašuju u ovom završnom stupnju mlađeg neolitika.

Keramika hvarske faze s područja sjeverne Dalmacije dijeli se na slijedeće osnovne vrste:

a. grubu, redovno neukrašenu ili rjeđe ukrašenu urezivanjem,

b. bolje izrađenu, redovno glačanu, često jednobojno premazanu i ukrašenu udubljivanjem,

c. grubu slikanu keramiku,

d. finu slikanu keramiku,

e. keramiku tipa Malo Korenovo, ukrašenu urezivanjem.

Prve dvije vrste su sasvim slične obrade i najobilnije su zastupljene. Ostale su vrste malobrojne, naročito korenovskog tipa (T. XCI, 10). Gruba slikana keramika se nalazi u maloj količini (T. XCIII, 7—10), slično kao i fina (T. XCI, 1—6), slično su ukrašene jednostavnim, uglavnom istim, pravocrtnim motivima, i gotovo su istih malobrojnih oblika, samo se razlikuju po tehnici izrade i vrstama boja. Gruba je po načinu izrade ista kao b) skupina, dok je fina različita. Posude tipa Malo Korenovo idu u red fine keramike, samo su ukrašene urezivanjem.

Najčešće su posude. Ostali su keramički proizvodi prilično rijetki, slično kao i u danilskoj fazi. Među njima se razlikuju: stalci za posude, plastika (T. XCII, 1, 2, 5, 9—11), pršljenovi za vretena, ili perle, razni koluti, kuglice, žlice, cijednjaci, pa razni obredni i drugi proizvodi nepoznate namjene (T. XCII, 3). Svi ti proizvodi izrađeni su u gruboj i bolje obrađenoj keramici. U finoj i slikanoj keramici izrađivale su se samo posude (T. XCIII, 1—6).

Osnovna svojstva keramike u sjevernoj Dalmaciji mogu se sažeti u slijedećem:

— Keramika na prostoru sjeverne Dalmacije u toku mlađeg neolitika imala je poseban samostalan i izrazit razvoj, različit od ostalog dijela istočnog primorja, iako su osnovne pojave zajedničke, kao izravan nastavak danilske faze; znatne su promjene ukusa i kulture, slobodnije i jednostav-

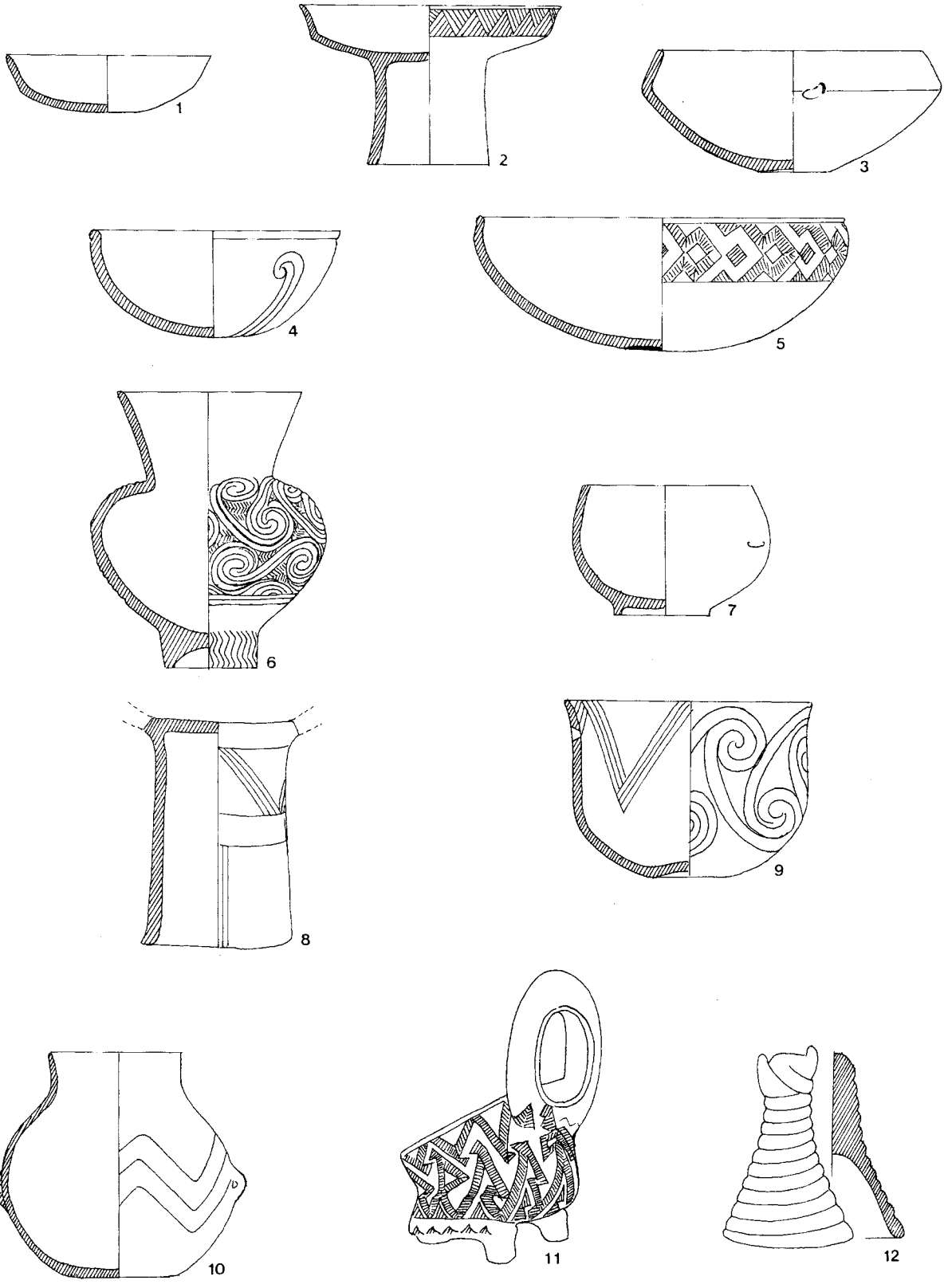

Sl. 26 — Tipološka tabela keramike mlađeg neolita jadranske zone (smilčićka varijanta)

nije je izražavanje u izradi keramike, česta je pojava monohromije, slikane grube posude, javlja se ukras jednostavnim motivima, pretežno motivima crta, girlandi i polukrugova. Slikana keramika mlađeg neolitika u potpunosti je ovdje nastavak keramike danilskog tipa, a novi tipovi se nisu razvili, kao što je to bilo na južnom dijelu ove obale.

— Na ovom području nedostaje slikana keramika koja obilježava hvarsku fazu na srednjodalmatinskim otocima, a dijelom i u Lisičićima, naročito spiraloidni motivi, izvodenje motiva crvenom bojom i kombiniranje slikanja s drugim tehnikama, osim pojedinih ulomaka s crvenim vrpcama ispod oboda, kao i slikanih crvenom bojom koja se otire, poznatih jedino u Bribiru (T. XCI, 12). Sa srednjodalmatinskim otocima povezuju se i pojedini ulomci fine slikane keramike iz Danila, kojima su motivi ispunjeni postojanom crvenom bojom (T. XCIII, 5).

— Pojedine nove pojave razvijaju se postupno od I do III stupnja. One dolaze do izražaja tek u II stupnju, kao, npr., jednobojno premazivanje posuda, poluloptaste i dvostožaste zdjele i čaše, ravno dno i jednostavan ukras od vodoravnih crta. Reljefni ukras dolazi do punog izražaja i obilježava dva ranija stupnja, kao i gruba slikana keramika. U III stupnju nestaje većina izrazitih oblika, ukrasnih tehnika i motiva vezanih uz danilsku kulturu, a obilježavaju ga vrlo oskudni i skromni elementi, kao što je gruba keramika, često bez primjesa kalcita, stožaste i poluloptaste visoke zdjele, kalotaste zdjele-tanjuri i loptaste zdjele, ukrašene pretežno urezivanjem i udubljivanjem, motivima polukrugova, girlandi, cik-cak crta i ravnih crta.

— U II stupnju dolazi do očite promjene ukusa što se očituje u slobodnijem i jednostavnijem shvaćanju izrade i ukrašavanja zemljanih posuda, a u posljednjem stupnju to prelazi u opće osiromašenje.

— Pojedine posude i u ovoj fazi uvozile su se iz kulture Malo Korenovo u Slavoniji, ali su one poznate samo u Smilčiću.

— Gruba slikana keramika, usko vezana uz finu danilskog tipa, nađena u Smilčiću, izrazita je pojava ove faze, koja zasad nije poznata u drugim nalazištima ni na ovom ni na ostalom prostoru istočnog primorja, pa je to uža mjesna pojava.

— Najznačajnije razlike sjeverne Dalmacije u odnosu na ostalo Primorje, osim nedostatka tipično hvarske slikane keramike i keramike vinčanskog tipa, označava ne samo razlika grube slikane keramike, postojanje keramike korenovskog tipa, nego i posebno velika količina reljefno ukrašene keramike, kao i mnogo duže i jače predaje iz danilske kulture.

— Očituju se pojedine razlike i među nalazištima na užem području sjeverne Dalmacije, npr., u nedostatku grube slikane keramike ili keramike korenovskog tipa izvan Smilčića, pa u pojedinim bližim vezama s Hvarom u Bribiru i Danilu, što je donekle razumljivo zbog njihove veće zemljopisne blizine.

Na Kvarnerskim otocima ne može se još dobiti šira slika ove faze. Zasad su poznati samo pojedini opći elementi (T. XCI, 2; XCII, 6).

Iz niza nalazišta, s područja Istre i Primorskog, odnosno iz okolice Trsta poznata je znatna količina keramike s izrazitim svojstvima mladeg neolitika hvarske kulture, dijelom iz izdvojenih slojeva, ili bez pouzdanijih stratigrafskih podataka. Ipak je zasad slabo poznat unutrašnji razvoj, odnosno stratigrafija same hvarske faze na tom području. U Istri se opažaju elementi iz sva tri stupnja ove faze zastupljene u Smilčiću, pa je vjerojatno da su sličan razvoj i takva podjela postojali u Istri, samo što to još nije stratigrafski potpunije potvrđeno. U nekim pećinama se nalazi jednoličan sloj mladeg neolitika, kao, npr., u Grotta del Mitreo.

Na najznačajnijem nalazištu u južnoj Istri, Javoriki na otoku Brijunu, čini se da je zastupljen poseban sloj s hvarskom kulturom, ali njegov sadržaj nije još potpunije poznat ni jasno izdvojen.

Donekle izdvojeni razvojni stupnjevi hvarske faze ustanovljeni su zasad jedino u pećini Orehova pejca, gdje zahvaćaju tri ili četiri odijeljena kulturna sloja (br. 5—8) koji se nalaze između mezolitičkih i eneolitičkih naslaga jadranskog tipa ljubljanske kulture.[111] Pojedini slojevi, prema podacima istraživača, idući odozdo prema gore, u toj pećini sadrže slijedeće osnovne elemente:

— sloj I (8): prevladavaju grube loptaste ili jajolike posude s prstenastom nogom i s 2 ručice, ukrašene pretežno urezivanjem geometrijskim motivima nemarno izvedenih iscrtkanih trokuta ili motivima grančice. Nalaze se zatim dvostožaste zdjele, poluloptaste crno premazane zdjele, ukrašene udubljenim nizovima trokuta, zatim stožaste čaše sa zaobljenim dnom, pa jajolike posude s prstenastim vratom, ukrašene s okomitim rebrima.

— sloj II (7): zastupljene su poluloptaste zdjele, jajolike i dvostožaste veće posude s dvije ušice i ravna dna, poneke s prstenastim vratom, pa posude s četvrtastim obodom.

— sloj III (6 i donji dio sloja 5): sadrži loptaste, jajolike dvostožaste zdjele, poneke s cjevastim vratom i s 2 ručice, pojedine ispod oboda ukrašene reljefnim obručem s ubodima, a pojedine s urezanim nizovima trokuta, rombova, lučnih crta i sl.

Iz svih postojećih podataka se ocrtavaju slijedeće opće pojave na sjevernom dijelu Primorja:

— Izrazito je dosta veliko siromaštvo keramike ove faze.

---

[111] F. Legnani — F. Stradi, 1963, str. 31. i d. Autori te slojeve datiraju pojedinačno odozdo prema gore: sloj 8. na početak srednjeg neolitika, sloj 7. u srednji neolitik, sloj 6. u mladi neolitik i sloj 5. u eneolitik, što se ne može opravdati, jer tri neolitička sloja, kao i donji dio eneolitičkog sloja sadrže izrazite elemente mladeg neolitika, a tek gornji dio 5. sloja ima izrazite eneolitičke ostatke. Po tome se može reći da stariji i srednji neolitik u toj pećini nedostaju.

— Nedostaju neke izrazite predaje danilske faze, kao, npr., fina slikana keramika, plastika, a pojedine pojave su rijetke.

— Nema mnogo ni izrazitih elemenata hvarske faze, kao spiraloidnog ukrasa, motiva girlandi ili lučnih crta, reljefnog ukrasa i slikane keramike.

— Ipak je to područje najbliže i najbolje kulturno vezano uz sjevernu Dalmaciju, a mnogo manje uz Južno primorje, osim po nekim općim pojavama.

— Izrazite su pojedine osobitosti ovog područja, kao npr., čest, iako jednoličan, biljni ukrasni motiv u obliku urezane stilizirane grančice. Osim toga, to je područje imalo izravne veze sa sjevernom Italijom, posebno preko uvoza ili oponašanja posuda s četvrtastim obodom i pintadera iz kulture s posudama četvrtastih oboda (a bocca quadrata), dok se, obratno, najvjerojatnije preko Istre, u sjevernu Italiju proširio spiralni ukras, motivi girlandi i dr., pa i pojedini oblici posuda, što su i prvi dodiri istočne obale sa sjevernom Italijom. Ukras brazdanjem sličan je kao i na Južnom primorju, jer na srednjem takav nije poznat, ali ima određene posebnosti, naročito u oblicima posuda koji su mjesnih svojstava, a nisu vezani s vinčanskom kulturom kao na južnom dijelu.

— Po svemu, Sjeverno primorje predstavlja posebno i donekle izdvojeno područje hvarske kulture.

Na srednjodalmatinskim otocima i uz obalu opaža se izrazit razvoj hvarske faze, iako pojedine pojave nisu sasvim jasno stratigrafski izdvojene. Najjasnije se opaža po tome što u pojedinim nalazištima nedostaje stariji stupanj, kao u Grapčevoj špilji, pa se u njoj ne nalazi niz elemenata koji su zastupljeni u tom stupnju u drugim nalazištima, kao, npr., u Markovoj špilji na Hvaru ili u Veloj špilji na Korčuli i Gudnji na Pelješcu.

Tako se u I stupnju ili u najnižim slojevima u Markovoj špilji nastavljaju izraziti elementi danilske kulture, kao što su obredne posude na 4 noge, fina slikana keramika (T. XCVI, 5), kao i u Veloj špilji, a uz to se javljaju pojedini novi elementi, kao što su posude ukrašene crnkasto-sivim crtama a meduprostor ispunjen crvenom postojanom bojom (T. XCVI, 1—4), zatim ukras slikanim motivima u crvenoj postojanoj boji, obrubljeni sivocrnkastim crtama (T. XCVI, 8), kao u fazi Scaloria alta u Dauniji, zatim motiv izveden samom crvenom postojanom bojom (T. XCVI, 7), ili motivi izvedeni smeđom ili sivocrnkastom bojom (T. XCVI, 6), pa motivi izvedeni crvenom bojom koja se otire (T. XCVIII, 1, 4). Pretežno su to meandroidni, spiraloidni, cik-cak motivi, zatim girlande, rombovi i valoviti motivi.

Ti elementi dijelom se nastavljaju u Markovoj špilji i u srednjim naslagama, ali ih nema u gornjim neolitičkim naslagama. U najniža dva istražena sloja u Veloj špilji na Korčuli zastupljeni su pretežno isti elementi, samo su rjeđi izrazito danilski elementi, pa je moguće da su oni tu

zastupljeni samo u najnižim naslagama ove faze, odnosno manje su se zadržali nego u Markovoj špilji.

Ostali izraziti ili klasični elementi hvarske faze nalaze se uglavnom kroz sve naslage te faze, a najobilniji su u II stupnju. U II stupnju javljaju se i pojedini novi elementi, kao, npr., ukras brazdanjem, koji je najčešći u posljednjem (III) stupnju pod utjecajem vinčanske kulture preko Lisičića.

U Veloj špilji na Korčuli ustanovljena su zasad tri neolitička sloja, od kojih donji sadrži elemente I stupnja hvarske faze, ali bez tipične hvarske slikane keramike, osim one vezane uz raniju danilsku fazu, srednji sadrži izrazite elemente klasične hvarske kulture, dok gornji sadrži vrlo čestu, glačanu monohromnu keramiku, a nema slikane keramike.

U Gudnji se također opaža jasan razvoj hvarske faze, gdje je u I stupnju izrazit ukras crvenom bojom. Nađena je i jedna posuda tipa Serra d'Alto s ručicom u obliku životinjske glave, kao jedna u Obrima, vjerojatno uvezena iz južne Italije.

Osnovna su svojstva keramike na srednjodalmatinskim otocima (sl. 27):

— Obilje fino glačane i slikane keramike, među kojom prevladavaju poluloptaste zdjele (T. XCVII); zatim se javlja premazivanje vrata zdjela crvenom bojom koja se otire (T. XCVII, 2, 4—7, 9—11), pa izvođenje motiva slikanjem raznim bojama (T. XCVI—XCVIII), naročito crvenom bojom koja se otire, obrubljenih urezivanjem ili udubljivanjem, kao i izmjena glačanih i neglačanih, obojenih i neobojenih površina i dijelova posuda (T. XCVII).

— Ukras u većini nema geometrijska svojstva. Prevladavaju krivocrtni motivi slobodno izvedeni slikanjem (T. XCVII, XCVIII), a manje urezivanjem i udubljivanjem (T. XCIV, XCV).

— Osnovno obilježje ukrasnog sustava predstavljaju motivi girlandi, lučnih crta ili vrpci i polukrugova, pa spiraloidni i meandroidni motivi.

— Zbiljske predstave su rijetke (T. XCIV, 1—3; XCV, 7; XCVIII, 1)

— Oblici i ukras, izveden brazdanjem, vezuju se dijelom uz vinčansku kulturu, pa su svakako preko Lisičića i butmirske kulture preuzeti iz sjeveroistočne Bosne.[112]

— U Grapčevoj špilji se nalazi najbogatijá i najraznovrsnija keramika ukrašena slikanjem, ali nedostaju izraziti danilski elementi, kao i samostalni ukrasni motivi izvedeni crvenom postojanom bojom, ili crveni motivi obrubljeni sivom što se nalazi u Markovoj i Veloj špilji.

— Najbrojnije i najizrazitije prethodne predaje iz danilske kulture nalaze se u Markovoj špilji, naročito posude na 4 noge i fina slikana kera-

[112] O keramici ukrašenoj brazdanjem posebno usp. S. Dimitrijević, 1970.

mika, kao i u Veloj špilji, a pretežno potječu iz ranijeg dijela ove faze. Brojni elementi danilske kulture nedostaju.

— Nedostaje reljefni ukras, naročito spiralni, plastika, rijedak je pravilan geometrijski ukras.

— Razlike između pojedinih nalazišta uvjetovale su pretežno vremenske razlike u njihovu naseljavanju, odnosno nedostatak I stupnja u Grapčevoj špilji.

U Lisičićima, kako naglašava A. Benac, istraživač tog naselja, nije zapažen izrazitiji razvoj keramike kroz građevinske faze. Zapažene su samo neke manje promjene od početka do kraja naselja, ali one nisu bitne. Tako se u I sloju ili u sloju zemunica nalazi najbogatije ukrašena keramika, s gotovo svim likovnim predstavama i s najizrazitijim butmirskim utjecajima. To je ujedno najveći umjetnički polet naselja. U tom sloju je naročito česta inkrustacija i premazivanje posuda crvenom bojom. Upotreba crvene boje se smanjuje u II, a izlazi iz upotrebe u III sloju. Vaze na nozi se javljaju u I i II, a nestaju u III sloju. Valoviti obodi, izrazit elemenat na grubim posudama, ne javljaju se u I, rijetki su u II, a vrlo česti u III sloju.

Simbolične predstave na keramici su dosta izrazita pojava. One prikazuju, po svemu se čini, znakove sunca i mjeseca. To su polumjesečasti i kružni motivi. Prevladavaju polumjesečasti motivi koji redovno vise o ukrasnoj vrpci i ponekad se izmjenjuju s trokutima (T. XCIX, 2, 10).

Posebnu pojavu u Lisičićima čine zbiljske predstave na zemljanim posudama, ali vrlo stilizirane. To su prizori iz života kao lovački s likovima životinja (srna-jelen) i lovci sa strelicama u obliku romba, ili krajolik (kuće sa stablima), pa pojedinačni likovi životinja (ptice, medvjed), zemunice, stabla, strelice, a vjerojatno i ljudsko lice (T. XCIX, 6, 9, 11, 12).

Po svemu se opaža da su osnovna svojstva keramike u Lisičićima (sl. 28):

— Nedostatak slikane keramike i posuda na 4 noge, kao i monohromne keramike s čvrstom bojom.

— Ukras nema strogo geometrijska svojstva. Prevladavaju slobodno izvedeni krivocrtni motivi izvedeni urezivanjem i udubljivanjem.

— Osnovno obilježje ukrasnog sustava predstavljaju motivi polukrugova i girlandi.

— Dio motiva ima simbolična svojstva, a dio predstavlja zbiljske predstave, što označava pokušaj stvarnog umjetničkog izraza.

— Pojedine posude po obliku i ukrasu potječu iz butmirske kulture (sl. 28, br. 13, 14).

— Ukras izveden brazdanjem potpuno se vezuje s vinčanskom kulturom, pa nema sumnje da je preuzet preko butmirske kulture iz sjeveroistočne Bosne (T. XCIX, 8).

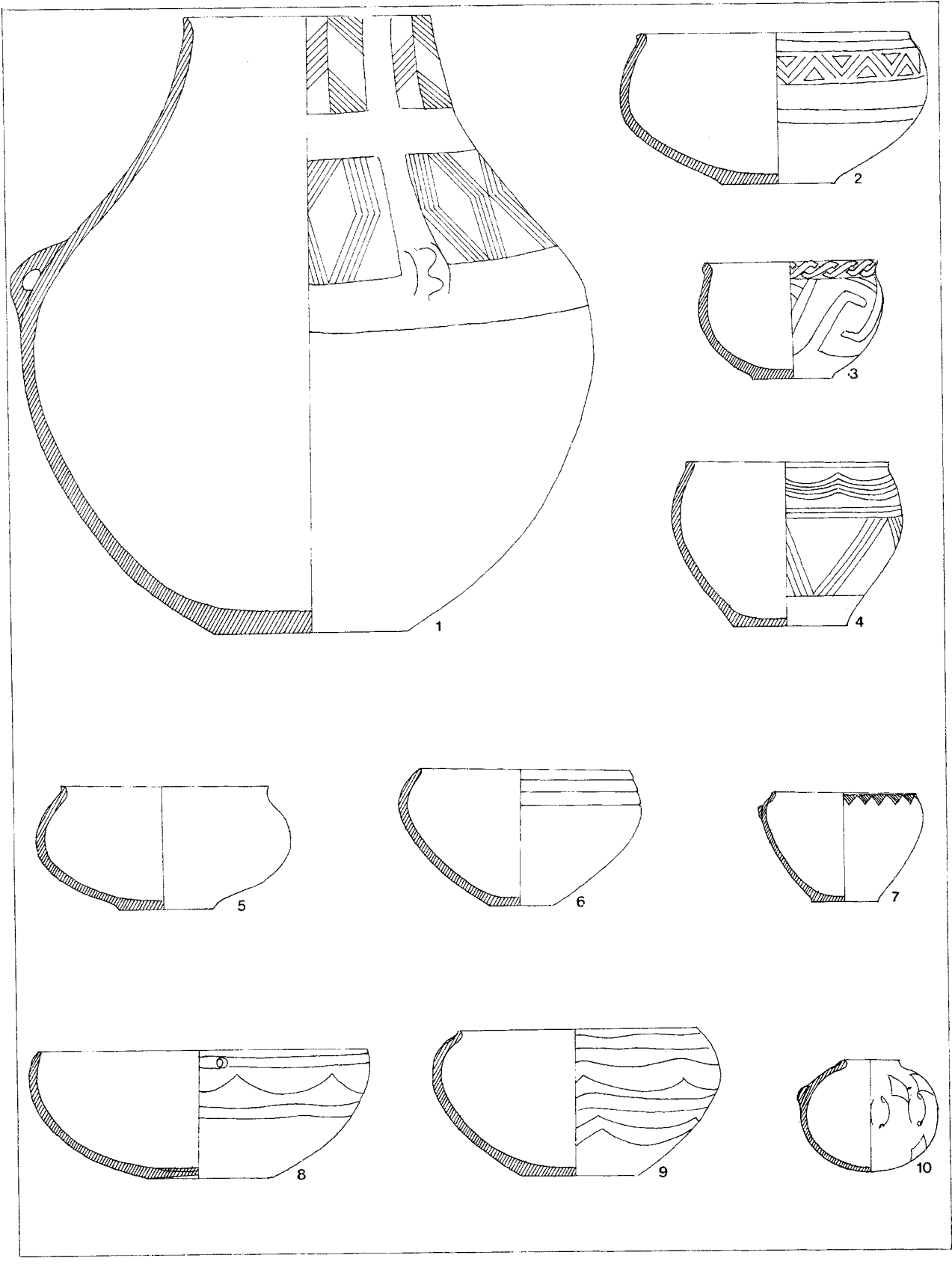

Sl. 27 — Tipološka tabela keramike mlađeg neolita jadranske zone (hvarska varijanta)

— Keramika Lisičića znatno se razlikuje od keramike danilske kulture, ne sadrži niz elemenata te kulture i nije izravno naslijedila tu kulturu.

Na osnovu razmatranja keramike hvarske faze u cjelini može se istaći slijedeće:

Keramika hvarske skupine razvijala se dijelom na poseban način po užim mjesnim zatvorenim prostorima od kojih se zasad ističu četiri veće cjeline: 1) u Hercegovini (sl. 28), 2) na srednjodalmatinskim otocima i na dijelu srednje Dalmacije (sl. 27), 3) u sjevernoj Dalmaciji (sl. 26) i 4) na Sjevernom primorju ili uglavnom na području Istre. One posjeduju osnovne zajedničke pojave, ali se znatno međusobno i razlikuju po većim ili manjim mjesnim osobitostima. Razlike su nastale zbog različitih zemljopisnih uvjeta i razlika u gospodarstvu, predajama, međusobnim vezama i vezama sa susjedima.

— U sjevernoj Dalmaciji, naročito u Smilčiću, kao najbogatijem naselju s najjasnijim razvojem, mnogo je jače i duže nego na ostalom primorju nasljede iz danilske faze, što se postupno mijenja i nestaje. Ovdje su najizrazitije pojave ove faze monohromija, reljefni ukras, naročito spiralni, gruba slikana keramika s pravocrtnim motivima, potpuno u predajama fine slikane danilskog tipa, poluloptaste i dvostožaste zdjele, čaše, plastika i dr., a tek u posljednjem stupnju girlande, lučne crte, polukrugovi itd. Ovo područje izravno je i najjače vezano uz butmirsku kulturu i utjecalo je na nju. Osim toga, jedino u Smilčiću su na cijelom primorju poznati utjecaji kulture Malo Korenovo iz Slavonije.

— Po svemu, najbogatiji, iako dosta različit, razvoj imalo je u ovoj fazi srednjodalmatinsko otočje i sjeverna Dalmacija, nešto su siromašniji Lisičići, a najsiromašnije Sjeverno primorje. Sjeverna Dalmacija se najuže razvijala u okviru prethodnih predaja, a mnogo slobodnije i samostalnije srednjodalmatinsko otočje, a dobrim dijelom i Lisičići.

— Srednjodalmatinsko otočje i obala su mnogo jače povezani s Lisičićima nego sa sjevernom Dalmacijom, a još manje sa Sjevernim primorjem. S Lisičićima se najuže povezuju po ukrasu crvenom bojom koja se otire, posebno kombinacijom slikanja i urezivanja (T. XCIX, 4), što se proširilo s otoka u Hercegovinu, pa po motivima girlandi i polukrugova, samo su u Lisičićima oni izvedeni urezivanjem ili udubljivanjem, a na otocima često i slikanjem. Povezuje ih i ukras brazdanjem, što je vinčanski utjecaj preko butmirske kulture i Lisičića, zatim uvoz iz južne Italije, koji je dospio do srednje Bosne, kao i niz drugih elemenata. Osnovne su razlike u mnogo češćem slikanom ukrasu na otocima, u pojedinim oblicima, motivima i dijelom po različitom razvoju u cjelini. Ukras brazdanjem sjevernije se nalazi tek u Istri, što se možda izravno proširio sa srednjodalmatinskih otoka, zajedno s pojedinim posudama sa spiralnim i sličnim motivima u crvenoj boji, ograničenim urezivanjem kao najizrazitijim hvarskim elementima koji se nalaze samo oko Trsta, a južnije tek od Bribira

do Hercegovine. Keramika iz Smilčića podudara se sa srednjodalmatinskim otočjem po danilskom nasljedu, pojedinim oblicima, monohromiji, pa po pojedinim motivima, naročito u posljednjem stupnju, kao i urezanim girlandama, lučnim crtama, cik-cak motivima, polukrugovima. Međutim, slikana keramika na oba područja, osim fine danilskog tipa, potpuno se razlikuje, kao i dvostožaste i poluloptaste čaše. Osim toga, reljefni ukras, plastika, isti tip grube slikane keramike nalazi se uglavnom samo u sjevernoj Dalmaciji. Obratno, u sjevernoj Dalmaciji, osim nekoliko ulomaka u Bribiru, nema izrazito slikane keramike hvarskog tipa. Isto tako nema istog tipa glačane keramike, a mnogo su rjede poluloptaste zdjele s prstenastim vratom.

Plastične izrađevine se uglavnom nastavljaju iz danilske u hvarsku fazu i traju pretežno u I stupnju hvarske faze, samo ponešto u II, a izuzetno u III stupnju. Zato se u hvarskoj fazi i javljaju u manjem broju nego u danilskoj fazi. Ipak, bar u ranijem dijelu obilježavaju i ovu fazu.

Izrađevine plastične umjetnosti ove faze nađene su u Smilčiću, Islamu Grčkom, Benkovcu, Bribiru, Danilu, Grapčevoj špilji, Markovoj špilji, Gudnji i Lisičićima. Daleko najbrojnije i najraznovrsnije su i u ovoj fazi u Smilčiću. Iz Benkovca, Bribira i Danila s ovom fazom se može povezati nekoliko komada, samo o njima nema sigurnih stratigrafskih podataka. U Islamu Grčkom, Grapčevoj i Markovoj špilji, Gudnji i Lisičićima se nalaze samo pojedinačni primjerci, osim većeg broja zvonolikoj plastici sličnih oblika u Lisičićima (sl. 28, br. 19, 20). Ostala nalazišta ne posjeduju takvih izrađevina. Prema tome, postoje značajne razlike među pojedinim nalazištima.

Općenito se izdvajaju četiri uža područja po svojstvima plastike, kao i po kulturi ove faze u cjelini: 1) sjeverna Dalmacija (Smilčić, Islam, Benkovac, Bribir i Danilo), 2) srednja Dalmacija (Markova i Grapčeva špilja, Gudnja), i 3) Hercegovina (Lisičići). Posebno područje predstavljat će Sjeverno primorje, gdje uopće nije poznata plastika.

Plastika ove faze gotovo u cijelosti je naslijedila svojstva plastike prethodne faze. Osnovne su razlike u tome što se u ovoj fazi proizvodila u mnogo manjem broju, naročito zvonasta plastika, i samo u početnom dijelu hvarske faze, zatim što mnogo više dolaze do izražaja realistička svojstva i gube se strogo ustaljeni oblici, način obrade i ukrašavanja, odnosno i ove izrađevine zahvaća u tome opći razvoj kulture.

Plastične izrađevine ove faze, slično kao i u prethodnoj, dijele se na pet osnovnih tipova: a) ljudske zvonolike likove, b) ljudske realistične likove, c) ljudske plastične noge, d) životinjske likove i e) životinjske glave. Od njih jedino samostalno oblikovane životinjske glave nisu poznate u prethodnoj fazi.

Medu plastične izrađevine treba ubrojiti i posude na 4 ili 2 noge, kao i reljefne životinjske glave na posudama, ali one ne predstavljaju punu plastiku, pa ih ovdje nećemo navoditi jer smo ih spomenuli u okviru ostale keramike.

a. *Ljudski zvonoliki likovi* najbrojniji su i najizrazitiji u Smilčiću. Nastavljaju se iz prethodne faze, pretežno u I, a ponešto i u II stupnju ove faze. U posljednjem stupnju uglavnom nestaju. Zadržavaju gotovo sva svojstva kao u danilskoj fazi, pa za njih vrijedi sve ono što smo već rekli u vezi s tom fazom. Opažaju se samo poneki razvojni elementi, osim što potpuno izlaze iz upotrebe.

U hvarskoj fazi prvenstveno, mnogo češće nego ranije, ova vrsta plastike poprima stvarne oblike, vrh im ima najčešće životinjske maske (T. XCII, 5, 11). Samo je jedan primjerak potpuno realno prikazan s oblikovanom ljudskom glavom na vrhu (T. XCII, 9).

Njihovo nazadovanje se opaža posebno u II stupnju, kad su pojedini primjerci grublje izrađeni, ukrašeni reljefnim motivima, dobivaju po dva bradavičasta izbočenja sa strane, ili su premazani tamnim bojama koje se ne skidaju kao što je slučaj kod velike količine ostale keramike. Počeli su gubiti prvotnu obrednu namjenu, a možda su se upotrebljavali i kao posude ili poklopci, slično kao u Lisičićima (sl. 28, br. 19, 20), zbog čega su i nestajali.

U Lisičićima je nađen veći broj sličnih oblika, samo su sasvim jednostavni, isključivo sa zaobljenim ili zašiljenim i zaravnjenim vrhom, odnosno valjkastim gornjim dijelom. To su, bez sumnje, pojednostavljeni i već izobličeni, u osnovi isti, oblici, ali su ovdje naknadno nastali i pretežno izgubili prvotnu namjenu i vjerojatno služili kao poklopci ili posude (sl. 28, br. 19, 20).

To dokazuju takvi predmeti u butmirskoj kulturi i u vinčanskoj kulturi u istočnoj Bosni, koji su se proširili s Primorja, a koji su u posljednjem stupnju isti kao u Lisičićima, kad su se izjednačili s poluloptastim posudama s valjkastom ili šiljastom nogom, dok u ranija dva stupnja pojedini primjerci imaju na vrhu stiliziranu glavu ptice ili su uobličeni, kao i u Smilčiću, u obliku zmije (T. XCII, 5).

b. *Ljudski likovi* s realno oblikovanim tijelom, za razliku od zvonastog tijela u prethodnih likova, vrlo su rijetki. U Smilčiću se s ovom fazom mogu povezati samo tri primjerka (T. XCII, 10), u Lisičićima 2, u Markovoj špilji 1, u Grapčevoj špilji 1, u Gudnji 1, i vjerojatno 1 primjerak iz Danila, kao i 1 iz Benkovca.

Najbolje su obrađeni primjerci iz Smilčića (T. XCII, 10). Svi su dosta shematizirani i stilizirani. Tijelo im je spljošteno i četvrtasto oblikovano. Dijelovi tijela nisu izdvojeni ni naglašeni, osim istaknutih zaob-

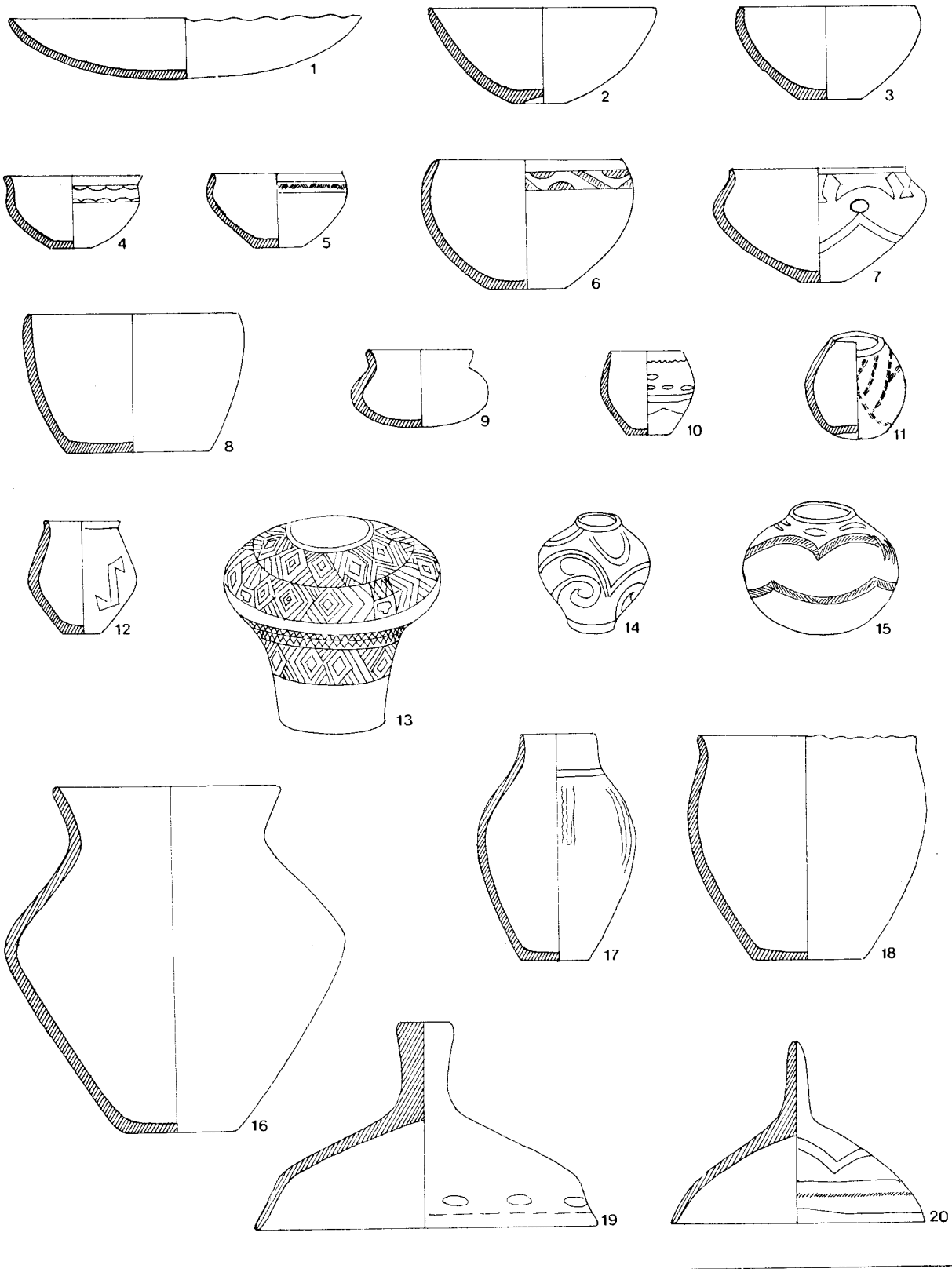

Sl. 28 — Tipološka tabela keramike mlađeg neolita jadranske zone (lisičićka varijanta)

ljenih prsiju na jednom, pa izbočenjem naznačenih ruku, posebno prstiju udubljenim crticama, savijenih i položenih na trbuhu drugoga lika. Ruke su inače označene samo istaknutim šiljastim zaobljenim ramenima (patrljcima), slično kao i bokovi zaobljenim izbočenjima. Glava i vrat su prikazani pomoću dugog valjkastog stupića, ponešto uvijenog, nesrazmjerno dugog prema tijelu. Glava se završava malom udubinom u obliku posudice. Vrat nije izdvojen od glave. Izdvojen je samo velik, vjerojatno trokutast, nos kao i na ranijim likovima, jer je na ovoj odlomljen. Ovi likovi nisu ukrašeni, osim što je glava premazana bijelom bojom za razliku od zvonastih likova koji su redovno ukrašeni i premazani crvenom bojom.

U Benkovcu je nađena jedna slična figura s reljefno označenim rukama, samo bez oznaka lica, ali s dojkama i probušena okomito po sredini.

U Danilu je nađen samo donji dio tijela jednog primjerka. On ima izdvojene i jasno prikazane noge koje se nastavljaju u srednji dio tijela s fino oblikovanim bokovima.

U Markovoj špilji nađena je jedna visoka noga (vis. 6 cm), vjerojatno od neke velike figure, što je i jedina potpuno oblikovana noga, pa se ona dosta izdvaja od ostalih figura.

U Grapčevoj špilji navodi se samo ulomak ženskog idola.

O jednoj figuri iz Gudnje zna se da je dobro glačana i s jako izraženim dojkama.

U Lisičićima su nađena samo torza dviju figura. Vrlo su shematizirane. Trup je prikazan približno u obliku valjka, a izdvojene su samo noge i na jednoj pupak. Gornji i donji dijelovi nedostaju.

Kako smo ukazali u vezi s danilskom fazom, i u hvarskoj fazi se ove figure jasno razlikuju od zvonastog tipa, po obliku, ukrašavanju, a naročito po bojenju, pa nema sumnje da su imale različitu namjenu i značenje, vjerojatno kao ženski simbol, nasuprot zvonastih muških likova, u različitim vidovima obreda oko plodnosti.[113]

c. Pojedini primjerci plastično i samostalno oblikovanih keramičkih *ljudskih nogu* nastavljaju se iz danilske u hvarsku fazu u potpuno istom obliku i s istim svojstvima.

d. *Životinjski likovi* su poznati samo iz Smilčića i vjerojatno ulomak jedne glave iz Islama Grčkog i jedne iz Benkovca. I oni se uglavnom nepromijenjeni nastavljaju iz danilske u hvarsku fazu. Iz Smilčića se s ovom fazom povezuju tri primjerka: jedna figura s posudom na leđima (T. XCII, 1), jedna s pločicom na leđima i jedna glava bez sačuvanog tijela (T. XCII, 2). Prepoznaju se dvije vrste životinja: goveče ili svinja i medvjed. S obzirom na iste pojave u danilskoj kulturi, čini se da likovi medvjeda

[113] O toj vrsti plastike posebno usp. Š. Batović, 1968.

nose posudicu, a likovi govečeta ili svinje pločicu. Dok je prvi tip s posudicom čest u raznim kulturama, drugi tip s pločicom, osim u danilskoj i hvarskoj fazi, poznat je s pojedinim primjercima jedino u butmirskoj kulturi u Butmiru[113]a, gdje se proširio s Primorja.

e. Jedna samostalno oblikovana sitna (visina 2,8 cm) *životinjska glava* (ovna) poznata je jedino iz Markove špilje na Hvaru (T. XCVIII, 7). To je i jedina sasvim nova pojava u ovoj fazi. Predstavlja dosta zbiljski prikazanu glavu ovna sa stožastom osnovom, premazana je crvenom bojom. Takve glave nisu poznate na ovom području, osim sličnih u funkciji ručica na posudama u ovoj i ranije u danilskoj fazi, pa na koštanoj igli iz Markove špilje. Nema ih ni u susjednim kulturama, osim sličnih na ručicama posuda iz mlađeg neolitika (faza Serra d'Alto) u južnoj Italiji, pod čijim utjecajem je vjerojatno nastala.

U ovoj fazi nasljeđuju se iz danilske često plastično oblikovane životinjske glave na posudama. Pretežno se javljaju u I i II stupnju ove faze, najčešće u Smilčiću (T. XCII, 6—8).

Iz svega se može zaključiti slijedeće:

— Prema plastičnim izrađevinama razlikuju se tri uža područja u okviru hvarske kulture: jedno u sjevernoj Dalmaciji, drugo u srednjoj Dalmaciji, treće u Lisičićima (Hercegovini). U sjevernoj Dalmaciji javljaju se sve vrste osim samostalnih životinjskih glava. Na Hvaru se nalaze samo posude na 4 noge, dvije ljudske figure i jedna samostalna životinjska glava. Jedna figura poznata je iz Gudnje. U Lisičićima se javljaju realistično oblikovani ljudski likovi, izrađevine slične zvonolikim likovima i životinjske glave na posudama.

— U posljednjem dijelu hvarske faze, naročito u III stupnju, uglavnom nestaju plastične izradevine u skladu s nazadovanjem i propadanjem cijele kulture.

— Opća su svojstva plastičnih izrađevina ove faze mnogo stvarnije oblikovanje nego ranije, slobodnije i manje pravilan ukras, veća raznovrsnost, ali često lošija tehnika izrade.

— Najveća raznovrsnost i količina plastike, naročito čovjekolike, u Smilčiću i u sjevernoj Dalmaciji vjerojatno je vezana uz mnogo veću ulogu zemljoradnje nego u Lisičićima i uz srednjedalmatinsku obalu.

GOSPODARSTVO

Ostaci gospodarstva u glavnim naseljima hvarske faze — Smilčiću, Markovoj i Grapčevoj špilji i Lisičićima — pokazuju da se osnovna slika gospodarstva u odnosu na danilsku fazu nije mnogo izmijenila. I u ovoj

---

[113]a F. Fiala — M. Hoernes, 1898, T. V, 2, 4.

fazi ostale su osnovne grane gospodarstva: lov, ribolov, stočarstvo, zemljoradnja i sakupljanje dobara u prirodi. Samo su one nešto drukčije zastupljene u pojedinim nalazištima.

Može se zaključiti da su u hvarskoj fazi prevladavali zemljoradnja, stočarstvo i ribarstvo, a u brdovitim predjelima lov. Najobimnije ostatke pruža stočarstvo i lov, a zemljoradnja raznolike, ali oskudne ostatke, pa je njenu ulogu teško odrediti.

Općenito se ocrtava slijedeće:

— Ostaci zemljoradnje najizrazitiji su u Smilčiću i u Lisičićima, gdje je ustanovljena pšenica, ječam i raž, zatim žrvnjevi za mljevenje, kao i kremeni dijelovi srpova, naročito u Smilčiću, pa pojedina oruda, kao što su kamene motike-sjekire u Lisičićima, ili koštane motike u Smilčiću; dok su u Markovoj špilji poznati samo žrvnjevi, u Grapčevoj špilji nisu ustanovljeni nikakvi izraziti tragovi. Po tome se može zaključiti da su zemljoradnja i uzgoj žitarica više ili manje bili razvijeni na cijelom području ove faze, uglavnom jednako kao u prethodnoj danilskoj fazi. Jedino je po svemu vjerojatno da je ona imala najveću važnost u plodnim područjima (Smilčiću), a mnogo manju na otocima (Hvar) i u planinskim predjelima, kao što su Lisičići, gdje je glavni izvor života bio lov. Jedino u nekim planinskim predjelima u prethodnoj fazi zemljoradnja još nije bila uopće zastupljena (Crvena stijena). Teško je dokazati jesu li se žitarice uvozile u neplodnim područjima, a što je moguće.

— Stočarstvo je bilo vrlo razvijeno u nizinskim područjima, samo je u krškim i otočkim predjelima (Hvar) imalo glavnu ulogu u prehrani, a u plodnim područjima jednu od najvažnijih. U planinskim predjelima stočarstvo uopće nije bilo razvijeno, ili je bilo tek u počecima (Lisičići). Takvo stanje i različita uloga stočarstva naslijedeni su iz danilske kulture. Jednako kao u Lisičićima u ovoj fazi, nedostatak stočarstva i isključivo lovačka privreda očituju se na području Hercegovine u srednjem neolitiku, kao i u susjednoj Crvenoj stijeni. Uzgajale su se pretežno ovce ili koze, a rjede goveče, svinja i pas.

— Lov je imao glavnu ulogu u životu i prehrani u planinskim predjelima (Lisičići), gdje su ostale grane imale daleko manju važnost. U nizinskim i plodnim predjelima (Smilčić), kao i na otocima (Hvar, Lastovo) bio je sasvim sporedan. Taj značaj se odražava i u lovačkom orudu, koje je u Lisičićima vrlo često i raznoliko (strelice, sjekire, mlatovi, bodeži, nadžaci, buzdovani, kameni ili koštani), u Smilčiću je dosta rjede, a na otocima tipična lovačka oruda nedostaju, osim samo pojedinih sjekira-čekića i strelica, pa po koji bodež. U skladu s važnošću lova je i proizvodnja koštanog oruda u cjelini. Zato je u Lisičićima ono vrlo obilno i raznoliko, manje brojno u Smilčiću, samo su oblici raznolikiji, s manje lovačkog oruda, a više raznih drugih oblika vezanih uz različite vidove kulture, dok su na otocima oblici mnogo jednostavniji i oskudniji.

Lovili su se: jelen, srna, košuta, divlje goveče, vepar (divlje svinje), divokoza, medvjed, jazavac, vuk, kuna, lisica, divlja mačka, zec i ptice ili perad.

— U otočkim i priobalnim naseljima bio je vrlo razvijen ribolov ili sakupljanje školjaka i puževa, pretežno iz mora radi prehrane. Ostaci riba su izuzetni. Morske školjke i puževi pružaju istu sliku kao u danilskoj kulturi. U Lisičićima nema morskih školjaka ni puževa zbog udaljenosti od mora, niti su se donosili s obale, pa nisu ni preradivani. Razne vrste školjaka i puževa upotrebljavane su probušene za nakit, kao, npr., Spondylus, Cerithium, Patella, Dolium, koji su se uglavnom našli u Smilčiću, ili se nakit izradivao od školjke Spondylus, kao, npr., perle, narukvice, privjesci, kuglice. Sve je to pretežno nađeno u Smilčiću, a samo privjesci i probušene školjke u Markovoj špilji.

Bez sumnje su se sakupljali i drugi plodovi i izvori hrane u prirodi, samo se njihovi ostaci nisu sačuvali.

Prema tome, obim i sadržaj sakupljanja hrane u prirodi je potpuno naslijeden iz prethodne faze.

— Razmjena dobara sa susjednim područjima bila je dosta razvijena i mnogo šira nego u prethodnoj fazi. Mnogo više se proizvoda izvozilo nego uvozilo. Najviše uvezenih proizvoda se nalazi u Lisičićima jer su bili najbliži i izravno trgovali s butmirskom kulturom u Bosni. Obim i vrste razmjene su se razlikovali prema pojedinim prostorima i stupnjevima ove kulture, ovisno o zemljopisnim uvjetima i gospodarstvu. Najživlja trgovina se odvijala dolinom Neretve s butmirskom, a dalje s vinčanskom i sopotskom kulturom. Osim toga, srednja Dalmacija je najuže trgovala s južnom Italijom. Sjeverna Dalmacija je imala manje veza s Italijom, dok je područje Istre u ovoj fazi razmjenjivalo robu sa sjevernom Italijom. Manji broj keramičkih posuda tipa Malo Korenovo uvezen je u sjevernu Dalmaciju iz sjeverozapadne Slavonije dolinom Une. Izvjesna razmjena se odvijala zapravo uzduž cijele granice ove kulture prema unutrašnjosti.

Iz prvog stupnja (I) izvozile su se u butmirsku kulturu razne posude, pretežno u predajama danilske kulture, kao, npr., loptaste posude ukrašene najčešće reljefnim spiralnim ukrasom, zatim posude na četiri noge, slikane fine posude i dr. U II i III stupnju izvozila se mlada roba, pretežno posude lisičićkog tipa, ali se u to vrijeme dosta i uvozilo, posebno u Lisičiće, kao, npr., sjekire, strelice, ukrasne igle, pa i poneke posude (sl. 28, br. 13, 14), od kojih su se probušene sjekire proširile sve do Hvara. Osim toga, izvozile su se u butmirsku i sopotsku kulturu školjke Spondylus. Iz vinčanske kulture preko Bosne istim putem su se proširile do Jadrana pojedine posude ukrašene brazdanjem, kakve su zasad poznate u Lisičićima i na Hvaru.

Razmjena manjeg obima odvijala se dolinom Drima s prelaznom zonom na Kosovu, pa preko Albanije sa zapadnom Makedonijom i Grčkom.

S otoka Lipara iz južne Italije se vjerojatno uvozio opsidijan. U vezi s tim je, bez sumnje, izvoz pojedinih posuda hvarske kulture, naročito zdjela ukrašenih crvenom bojom, raširenih sve do Lipara. Osim toga, izrazit uvoz s područja Gargana predstavlja kremena sjekira, kampinijenskog tipa, u Markovoj špilji. Pojedinačno su se vjerojatno uvozile i keramičke posude, što dokazuje jedna slikana iz pećine Gudnja i jedna nađena u II stupnju butmirske kulture u Obrima, koje potječu iz Serra d'Alto-kulture.

Razmjena sa sjevernom Italijom tek je ustanovljena u ovoj fazi. Iz Istre su se izvozile pojedine posude, naročito poluloptaste zdjele sa spiralnim ukrasom, a iz kulture u sjeveroistočnoj Italiji uvozile su se posude s četvrtastim otvorom, pintadere i neki drugi proizvodi.

Razmjena i trgovina bile su svakako mnogo šire i raznovrsnije, ali se tragovi nisu sačuvali, ili nisu otkriveni.

Na osnovi iznijetih podataka može se zaključiti slijedeće:

1. Glavna osnova života u hvarskoj fazi uglavnom je ostala ista kao u prethodnoj fazi, samo je stočarstvo, čini se, imalo sve veću važnost, naročito u kasnijem dijelu ove faze, zbog klimatskih promjena, osim u planinskim predjelima, gdje je lov ostao glavni izvor prehrane.

2. Osnovna slika gospodarstva u ovoj fazi nije jedinstvena, već očituje znatne razlike u pojedinim predjelima, prema različitim predajama i zemljopisnim činiteljima, odnosno različitim uvjetima.

Prema svojstvima gospodarstva, zasad se mogu uočiti tri uža područja ove kulture, što je uglavnom u skladu s kulturom u cjelini: 1) Lisičići, što se vjerojatno odnosi na veći dio, ako ne na cijelu Hercegovinu, gdje prevladava lovačko gospodarstvo, 2) Smilčić, odnosno sjeverna Dalmacija, a vjerojatno to vrijedi za veći dio primorskog pojasa, gdje su više ili manje zastupljene sve grane gospodarstava, i 3) otok Hvar, odnosno pretežno otočko i krško područje, gdje su prevladavali stočarstvo i ribarstvo. To zapravo odgovara trima klimatskim i zemljopisnim zonama: a) otočko-krškoj, s oskudnim površinama ili bez obradivih površina, b) posredna priobalna zona s većim obradivim površinama i c) brdska ili planinska zona, s vrlo slabim uvjetima za zemljoradnju i stočarstvo, a s obiljem divljači za lov. Srednja ili priobalna zona je najbogatija i najraznovrsnija (Smilčić, pećine oko Trsta) jer se koristi uvjetima obiju ostalih zona.

3. Takvo stanje uvjetovalo je sličnost Smilčića sa Lisičićima, naročito u vezi s lovom (koštana oruđa, strelice, sjekire, bodeži), a veće razlike s Hvarom, kao i obratno u vezi s ribarstvom i stočarstvom-velike sličnosti Smilčića i Hvara, a znatne razlike s Lisičićima, dok je trgovina dolinom Neretve, kao i neposredna veza Hvara i Lisičića uvjetovala neke iste pojave na Hvaru i u Lisičićima (probušene sjekire, vinčanska keramika), kojih nema u Smilčiću, zatim mnogo veći import iz butmirske kulture u Lisičićima nego na ostalom Primorju. Isto tako, zbog kretanja razmjene

dolinom Une keramika korenovskog tipa nalazi se samo u sjevernoj Dalmaciji (Smilčić).

4. Treba istaći da se razmjena naše obale sa sjevernom Italijom uspostavlja tek u ovoj fazi i ona je bila ograničena na istarsko područje.

5. U planinskim predjelima zadržao se, prema tome, lov kao osnovni izvor života i najranija grana gospodarstva sve do kraja neolitika na ovom području, što je imalo jakog odraza ne samo na proizvodnju nego i na društvene odnose, jer se zadržala kolektivna ishrana, kao i na komunalno uređenje naselja. Po tome Lisičići zauzimaju posebno mjesto u ovoj fazi. Sličan način života nalazi se mjestimično i u okolnim kulturama kao, npr., u naselju Molino Casarotto kod Vicenze u sjeveroistočnoj Italiji, gdje prevladavaju ostaci lova, ribolova i sakupljanja divljih plodova.[114]

6. Zbog klimatskih promjena nastale su znatne promjene i u proizvodnji i u gospodarstvu ove faze, što se u Lisičićima posebno odrazilo na promjeni vrsta lovnih životinja, kao i oruđa, a na Primorju dolazi do osiromašenja, naročito u posljednjem stupnju.

DUHOVNI ŽIVOT

Tragovi i ostaci duhovnog života u hvarskoj fazi dosta su obilni i raznovrsni. Oni se ogledaju u raznim vidovima: kultu mrtvih, nakitu, upotrebi crvene boje, plastici, kao i u drugim vidovima koji nisu sasvim jasni.

Kult mrtvih je dokumentiran naprijed iznesenim podacima o pogrebnim ostacima u Smilčiću, Grapčevoj špilji, pećini Pokrivenik i u Lisičićima. Vidjeli smo da oni ne predstavljaju redovan ukop mrtvih, nego pojedinačne dijelove kostura, pretežno lubanje u vezi s određenim obredima.

Slična situacija, kao u našim pećinama u ovoj fazi, nalazi se u pojedinim pećinama u Italiji, naročito u Arene Candide u Liguriji, gdje je, pored cijelih kostura djece i odraslih, nađena razasuta bez reda u kulturnim naslagama veća količina ljudskih kostiju, najvećim dijelom lubanja, pretežno djece ili veoma mladih osoba. Na jednoj od tih kostiju se vide tragovi rezanja kremenim nožem, pa je vjerojatno da se radi o posebnom odnosu prema dječjim kosturima, naročito lubanjama, što se također može dovesti u vezu s jednim vidom kulta lubanje.[115]

Nakit u ovoj fazi naročito čest, ali je dosta raznovrstan i interesantan, pa pruža i dosta podataka o duhovnom životu. Nađeni su, slično kao u danilskoj fazi, razni privjesci, probušene školjke i puževi, probušeni

[114] L. H. Barfield, 1973, str. 396.
[115] L. Bernabò Brea, 1956, str. 44–45.

životinjski zubi, ukrasne igle, pa razni koluti, pločice i drugi predmeti, od kojih je veći broj imao različito simbolično i obredno značenje, kao, npr., amuleti i sl.

Ukrasne igle s glavicom u obliku životinjskog lika bez sumnje su imale i simboličnu ulogu. One s glavicom u obliku zmije iz Lisičića i Smilčića moguće je da su bile vezane uz neku obrednu ulogu zmije ili kult zmije kao podzemnog božanstva, koji je bio razvijen u kasnijim razdobljima, naročito u Ilira. Primjerak s ptičjom glavom iz Grapčeve špilje možda je bio vezan uz neke obrede obožavanja sunca ili božanstva plodnosti, što će se odraziti dosta jasno nešto kasnije uz prastare zvonolike oblike »Apolona«, koga prate ptice. Možda su slično božanstvo označavali zvonasti ljudski likovi iz danilske i hvarske faze, pogotovo što im je glava premazana crvenom bojom, u značenju muškog božanstva plodnosti. Neki od njih su oblikovani u obliku zmije, što također može označavati masku ili simbol zmije.

Obredi u vezi s obožavanjem sunca moguće je da su postojali već od danilske faze. Oni se mogu naslutiti ne samo u vezi s iglom sa ptičjom glavom nego i u vezi s kuglicama od Spondylusa, obojenih crvenom bojom, zatim u vezi s keramičkim probušenim ili neprobušenim kolutima, kakve su mogućnosti ustanovljene u butmirskoj kulturi u Obrima. S tim se može donekle povezati obredno značenje pojedinih sjekira, naročito vrlo malih koje nisu mogle imati praktičnu svrhu, a kakve prevladavaju, osim u Lisičićima, ili sjekira od laganih i mekih vrsta kamenja, kakve su poznate samo u Lisičićima, jer su, bez sumnje, preuzete iz butmirske kulture, a koje se mogu povezati s vatrom, odnosno sa suncem, slično kasnijem obrednom značenju sjekire (kult labrisa u Grčkoj). Među ukrasnim motivima na keramici u Lisičićima Benac je ustanovio astralne motive, prvenstveno mjeseca, ali i motiv sunčanog koluta pa je zaključio da su tada bili veoma razvijeni astralni kultovi. U Grapčevoj i Markovoj špilji i u Lisičićima ponekad se javlja ukrasni motiv polovine svastike sa zaobljenim kukama u obliku slova S, ili s pravocrtnim kukama u obliku slova Z, što je, bez sumnje, znak sunca i u vezi s obožavanjem sunca. Možda je sunce označavao i spiralni ukras, čest i u ovoj fazi, jer je spirala u prapovijesti često vezana uz znak sunca.

Upotreba crvene boje vrlo je česta i u ovoj, kao i u danilskoj fazi, pretežno na istim objektima, iako u nešto manjoj količini, naročito u posljednjem stupnju ove faze, ali i u nekim novim oblicima.

Izvjesnu ulogu u duhovnom životu imala je, bez sumnje, i bijela boja, naročito na rijetkoj vrsti ljudskih, zbiljski prikazanih, likova na kojima je bijelom bojom premazano lice, za razliku od zvonastih likova kojima je glava premazana crvenom bojom. U odnosu na zvonaste s crvenom bojom i s muškim značenjem sunca i plodnosti, druga vrsta, s bijelom

bojom, označava žensko božanstvo vezano uz obrede plodnosti, označavajući mjesec.

U ovoj fazi su izrazitije zastupljene dvije vrste *ljudske plastike:* 1) zvonaste i 2) realistične. Zvonaste su dijelom, kao i ranije, sa stiliziranim vrhom, ili imaju zvonasto tijelo, a stvarno oblikovanu glavu, ili ljudsku na jednom primjerku (T. XCII, 9), ili na više primjeraka životinjske maske u obliku glave govečeta, ptice, žabe ili zmije (T. XCII, 5, 11), ili su cijele oblikovane u obliku reljefno prikazane savijene zmije (T. XCII, 5). Pretežno se nalaze u Smilčiću. U Lisičićima su sasvim jednostavne, odnosno pretežno izobličene, pa je moguće da im je dijelom izmijenjena namjena i u Lisičićima su upotrijebljene kao poklopci ili posude (sl. 28, br. 19, 20). Takve su pod utjecajem Lisičića prenijete i u butmirsku kulturu. To upućuje na činjenicu da su u hvarskoj fazi počele gubiti prvotnu funkciju i simboličnu namjenu, pa zato i nestajati, ili gubiti prvotan oblik. Kako smo već naveli, nije moguće dokazati da ovi predmeti predstavljaju kult phalusa povezan s kultnim posudama na 4 noge i s ljudskim žrtvama, što neki pisci pretpostavljaju, već muška božanstva vezana uz kult predaka, a možda i uz obožavanje sunca odnosno uz obrede oko plodnosti.

Druga vrsta plastike vrlo je rijetka. Ima stilizirano tijelo, ali sa jasno izraženim konturama, a glava joj je duga, valjkasta, ponekad se završava u obliku posudice (T. XCII, 10). Ta je plastika obično neukrašena, samo joj je lice premazano bijelom bojom. Po svemu je zato moguće da ova stvarnija vrsta plastike označava žensko božanstvo vezano uz obožavanje mjeseca, što dokazuju i dojke prikazane na nekim primjercima. Time se i u hvarskoj fazi nastavljaju simboli dvospolnih ili dvojnih božanstava i obreda plodnosti.

U okviru danilske kulture bilo je govora o *posudama na 4 i 2 noge,* pa to ovdje nije potrebno ponavljati (T. XCII, 4).

U Smilčiću su, iako rijetke, nađene i dvije vrste *životinjske plastike* (T. XCII, 1, 2). Prvoj pripadaju životinjski likovi sa posudicom na leđima, koji se vjerovatno svojim značenjem vezuju uz posude na 4 noge, samo je kod ovih likova posuda reducirana, a životinja je stvarnija (T. XCII, 1). Drugoj pripadaju životinjski likovi s pravokutnom pločicom na leđima koja ima uzdužni kanalić po sredini; oni su se pojedinačno proširili u butmirsku kulturu, ali im je značenje i obrednu funkciju teško ustanoviti.

U Markovoj špilji na Hvaru nađena je jedna samostalna keramička *glava ovna* (T. XCVIII, 7), slična glavama u funkciji ručica na posudama u ovoj (T. XCII, 6—8) i danilskoj kulturi, zatim glavama na ručicama posuda u Ripoli II, Serra d'Alto i Diana fazama u Italiji, pod čijim je utjecajem vjerovatno nastala. To je na ovom području jedini primjerak. Vjerovatno je i ona imala neko obredno značenje, posebno u vezi sa stočarstvom, kao i ukrasna igla s figurom ovna iz Markove špilje. Slično značenje je imala svakako i jedna keramička maketa kuće iz Smilčića sa stiliziranom

govedom glavom (bukranij) na pročelju, što je odraz uobičajenog stvarnog značenja govede glave kao zaštitnika kuće neolitičkog doba, koje su u pojedinim kulturnim skupinama i nađene na kućama.

Izvjesno obredno značenje imaju vjerojatno i stilizirane reljefne životinjske glave, redovno govečeta, umjesto ručica ili u obliku ručica na posudama koje se nastavljaju iz danilske faze, samo u hvarskoj često imaju stvarnija svojstva (T. XCII, 6—8), ali i one nestaju u mlađem dijelu hvarske faze. Češće su jedino u Smilčiću.

Iz danilske kulture prenose se i pojedinačne posebno oblikovane *ljudske noge* nađene u Smilčiću, kakve se tumače kao zaštitni znak božanstva.

Izvjesno simbolično značenje nalazi se i u nekim zbiljskim prizorima i *likovima na keramici* koji su naročito izraziti u Lisičićima (T. XCIX, 2, 6, 9—12), a ponekad i u Grapčevoj špilji (T. XCIV, 1—3; XCVIII, 1) i u Markovoj špilji (T. XCV, 7) na Hvaru. Osim znakova sunca i mjeseca, koji su najčešći u Lisičićima, nalaze se i stilizirane ljudske maske, kao i pojedine životinjske figure, a pokraj njih i strelice koje su mogle imati vezu s obrednom upotrebom posuda, odnosno s lovačkim obredima.

Na osnovu podataka o duhovnom životu nosilaca hvarske kulture u cjelini može se zaključiti slijedeće:

— Duhovni život u hvarskoj fazi vrlo je raznovrstan i složen, uglavnom isto kao u prethodnoj danilskoj fazi, što označava i sličan način života i proizvodnje.

— Međutim, u II stupnju hvarske faze smanjuju se ili nestaju pojedini elementi, a naročito u posljednjem ili III stupnju, kad se gubi pretežan dio ranijih elemenata duhovnog života, što dovodi do temeljnih promjena i osiromašenja kulture u cjelini. Vjerojatno su to uvjetovale klimatske promjene, odnosno povećanje oborina i zato dolazi do povlačenja u pećine i time se smanjuje uloga zemljoradnje, a povećava uloga stočarstva, lova i ribolova.

— Kult mrtvih se očituje u tri vida: 1) u naseljima na otvorenom lubanje odraslih svjedoče o kultu lubanje, koji je u nekim naseljima isključivo zastupljen, kao u Lisičićima, vjerojatno u vezi s lovačkim gospodarstvom kao glavnim izvorom života, 2) sahranjivanje pojedinih odraslih kostura ili istaknutih članova zajednice, kao vjerojatno u Smilčiću, u vezi s osnivanjem naselja, 3) razni dijelovi kostura, djece i odraslih, pretežno lubanja, bez tragova pokapanja, u pećinama, što je vjerojatno vezano uz poseban način izlaganja pokojnika u pećinskim naseljima. U ovoj fazi nedostaju pokopi cijelih dječjih kostura.

— Nove pojave u odnosu na prethodnu fazu nisu brojne, niti su promjene temeljite. Većina novih pojava se javlja na kraju danilske faze, a u hvarskoj se one proširuju i prevladavaju, kao, npr., mnogo realnije

prikazivanje simboličnih predstava, naročito na ljudskoj i životinjskoj plastici, zatim prikazivanje pojedinih obrednih pojava, kao, npr., sunca, mjeseca, zmije, ptica i drugih životinja, ili kao maski, totema, božanstava, predaka i dr. Nova su pojava, posebno, ukrasne igle sa životinjskom glavom (T. LXXXIX,3; XC, 4), zatim sjekire od laganog kamena, vjerojatno s obrednom namjenom, pa prikaz samostalnih životinjskih glava (T. XCVIII, 7).

— Postoje izrazite razlike među pojedinim nalazištima. Daleko najbogatije i najraznovrsnije ostatke duhovnog života sadrži naselje u Smilčiću, gdje su zastupljene gotovo sve pojave ove faze, osim sjekira od laganog kamena, pa pojedinih realnih prikaza na keramici i samostalnih životinjskih glava. Takvo bogatstvo u Smilčiću dijelom je ranije nasljedstvo, a dijelom vezano uz raznovrsnije gospodarstvo, naročito zemljoradnju. U ostalim nalazištima nedostaje veći broj elemenata ili su neki rijetki. Lisičići, opet, pružaju drugačiju sliku, što je dijelom uzrok nedostatak I stupnja, a dijelom prevladavanje lovačkog načina života, kao i najuža veza s butmirskom kulturom, odakle potječu pojedini elementi, kao, npr., sjekire i strelice.

— Po svemu se i u duhovnom životu na ovom području ocrtavaju tri različita uža mjesna središta: 1) u sjevernoj Dalmaciji 2) na Hvaru, 3) u Hercegovini, što će odgovarati općenito trima mjesnim varijantama hvarske kulture, uvjetovane različitim predajama, uvjetima života i oblicima gospodarstva.

— Najizrazitija svojstva duhovne kulture hvarske faze u njenom I stupnju predstavljaju ljudska i životinjska plastika, posude na 4 noge i obredna upotreba crvene boje. U II stupnju, uz upotrebu crvene boje, najviše dolazi do izražaja realistični prikaz na keramici, naročito mjeseca, sunca, zmije, zatim ukrasne igle, sjekire i strelice. U III stupnju i duhovni život, uporedo s kulturom u cjelini, naglo opada i osiromašuje, pa su i njegovi tragovi rijetki.

— U tom smislu se može uočiti da je hvarska kultura pojedine pojave naslijedila, a pojedine poprimila od okolnih kultura, naročito u Hercegovini iz butmirske, a mnoge su se razvile samostalno u okviru hvarske kulture zbog posebnih uvjeta i načina života.

DRUŠTVENI ODNOSI

Po svemu se može zaključiti da su društveni odnosi u ovoj skupini bili sasvim slični kao u prethodnoj fazi, a dosta kao i u okolnim skupinama, pa se pojedine pojave time mogu upotpuniti. Najznačajnije ostatke pružaju naselja u Lisičićima i u Smilčiću, a samo ponešto neka od ostalih naselja.

Život u pećinama, koje su u ovoj fazi ponovno naseljene u velikom broju, ne pokazuje značajnije promjene u odnosu na ranije faze.

Naselja na otvorenom su ostala na istim položajima i zadržala ista svojstva kao u danilskoj fazi, pa su najvjerojatnije i ljudske zajednice u njima zadržale iste odnose, naročito zbog toga što je gospodarstvo ostalo gotovo potpuno istih oblika. Jedino su neka naselja u hvarskoj fazi dosta prostranija i zapremala su još veću površinu nego ranije, bez sumnje zbog daljnjeg napredovanja i povećanja proizvodnje, kao i poboljšanja načina života (npr., u Lisičićima, gdje se najprije stanovalo u zemunicama, a kasnije u nadzemnim kućama), što je omogućavalo veći prirast stanovništva. To najizrazitije dokazuje naglo povećanje i proširenje trgovine i razmjene na mnogo šire prostore i u mnogo većim količinama nego ikad ranije. Dovoljno je spomenuti vrlo obimnu razmjenu i izvoz u butmirsku kulturu, a to više ili manje vrijedi za sve okolne kulture, pa i oko cijelog Jadrana. Tek u posljednjem stupnju ove faze naselje u Smilčiću se jako smanjuje, što se odražava u osiromašenju gospodarstva, proizvodnje u cijelosti, kao i u propadanju ove faze.

Naselja su i u ovoj fazi uglavnom zadržala kružan ili polukružan oblik sa slobodnim središnjim prostorom za zajedničke potrebe cijele zajednice, slično kao i u ranijim fazama.

Način života i međusobne odnose najbolje osvjetljava raspored objekata u Lisičićima. Manje nastambe su bile poredane oko središnjeg praznog prostora usred kojeg je bilo veliko zajedničko ognjište. Oko tog ognjišta nađena je ogromna količina kostiju isključivo divljih životinja. Manja vatrišta i ognjišta bila su po kućama ili pokraj kuća. Isto tako su u kućama bili pojedini žrvnjevi, a među kućama se nalazilo više čvrstih žrvnjišta s većim brojem žrvnjeva. Pojedine jame izvan nastambi služile su za pečenje keramike, a neke kao spremišta hrane. Pojedine građevine vjerojatno su služile za zajedničke obrede.

Po tome se može jasno zaključiti da je u Lisičićima postojalo zajedničko i pojedinačno vlasništvo. Život se odvijao po pojedinim obiteljima u okviru pojedinih nastambi. U zajedničkom vlasništvu bilo je središnje veliko ognjište, lončarske peći, obredna građevina, a vjerojatno i spremišta i žrvnjišta izvan kuće. Kad znamo da je lov bio glavna osnova života u Lisičićima, zajedničko ognjište je u lovačkim zajednicama sasvim razumljivo. Lov, naročito na krupne životinje i zvijeri, bio je zajednički posao cijelog naselja ili cijele jedne zajednice, jer se pojedinačno nije mogao obavljati. Zato je razumljiva zajednička ishrana oko središnjeg ognjišta, gdje su se pripravljale ulovljene životinje, što je još prastari običaj. To je ujedno jasan primjer uvjetovanosti društvenih odnosa načinom proizvodnje. Isti oblik zajedničke ishrane bez sumnje je ograničen u mlađem neolitiku u ovoj fazi samo na unutrašnje planinske predjele gdje su se zadržale jake lovačke predaje.

Na cijelom prostoru ove kulture ocrtavaju se razni oblici zajedničkog života koji su se naknadno razvili i koji predstavljaju mlađe pojave u društvenim odnosima od onih uvjetovanih lovom, kao što su život po rodovima i rodovski odnosi, posebno radi egzogamnog braka, središnji zajednički prostor u naselju za održavanje raznih obreda i razne druge zajedničke poslove, postojanje zajedničkih kuća, kao u Smilčiću. Na zajednički život posebno upućuju ista svojstva kulture i obreda, naročito odnos prema pokojnicima, pojedini zajednički poslovi, kao, npr., izgradnja zaštitnih rovova oko naselja, zatim cikličko seljenje i promjene u naseljima, zbog iscrpljenosti zemlje ili prostora za ispašu i dr., što je sve zahtijevalo ustaljene običaje i dobru organiziranost cijele zajednice. To posebno potvrđuju i određena komunalna načela u uređenju naselja.

Ni u ovoj fazi nema dokaza o doseljenju, miješanju i zajedničkom životu različitih rodovskih skupina zbog egzogamije ili drugih razloga.

Pojedina naselja bez punog kontinuiteta u toku hvarske faze vjerojatno su nastala izdvajanjem dijela stanovništva zbog rodovskog raslojavanja ili prenapučenosti pojedinih naselja preseljenjem na nove položaje radi proširenja proizvodnje i traženja novih izvora hrane, kao, npr., u Grapčevoj špilji i Lisičićima.

Znatne razlike između četiri uža predjela hvarske kulture, kao i izvjesne razlike među pojedinim naseljima, u količini pojedinih proizvoda, vrstama objekata i predmeta, običajima i obredima, ne mogu uvjerljivo potvrditi rasne ni etničke razlike u hvarskoj kulturi, već samo neke društvene, gospodarske, a donekle i izvjesne vjerske razlike koje su uvjetovane različitim stupnjem razvoja, zemljopisnim činiteljima, uvjetima i načinom života i proizvodnje, odnosno različitim oblicima gospodarstva u pojedinim predjelima. To posebno potvrđuju ista fizička i rasna svojstva ljudskih kostura ove faze, koji su potpuno istih svojstava kao u prethodnoj fazi, kao i jednaka osnovna svojstva cijele hvarske kulture.

PODRIJETLO I KULTURNI ODNOSI

Dosadašnja mišljenja pojedinih pisaca o podrijetlu hvarske kulture nisu jedinstvena i sastoje se od nekoliko različitih gledišta. Kako je hvarska kultura otkrivena mnogo ranije od prethodnih kulturnih skupina i faza na našem primorju, tumačenja njena podrijetla kretala su se ranije oko njena doseljenja kao gotove i potpuno oblikovane kulture, jer njena domaća osnova nije bila poznata. Ona se, osim toga, razmatrala kao odjednom oblikovana statička kultura bez razvojnog procesa, jer nije bila poznata njena stratigrafija ni razvoj. Zbog toga postoje različita gledanja na njeno podrijetlo. Evo najosnovnijih:

— G. Novak, otkrivač i prvi tumač ove kulture, zaključio je da je hvarska kultura podrijetlom pretežno s istočnog Sredozemlja, naročito slikana keramika i spiralni ukras. Za neke posude tvrdi da su uvezene iz Tesalije, a ostali elementi da su se proširili s egejskog područja. Osim toga, on je naknadno zaključio da je hvarska kultura dijelom bila istovremena s danilskom kulturom.[116]

— Postanak hvarsko-lisičićke kulture A. Benac tumači isključivo dužim doseljavanjem stanovništva na početku mladeg neolitika, dijelom sa zapadnog (Malta, Sicilija, Eolski otoci), a dijelom sa srednjeg Sredozemlja ili s egejskog područja. Zato se u hvarskoj kulturi nalazi zapadnomediteranska i egejska komponenta. Po njegovu mišljenju, hvarska kultura se dodiruje s danilskom samo po nekoliko elemenata, jer je hvarska naslijedila danilsku, a nije proizišla iz danilske kulture.[117]

— J. Korošec je našao vrlo skromne veze i utjecaje danilske na hvarsku kulturu i zaključio da imaju različite nosioce, a da je između te skupine postojala jedna treća skupina. Odnosno, po njemu se hvarska nije razvila iz danilske skupine ni na domaćem tlu na nekoj starijoj osnovi, već su njeni nosioci doseljenici s jugoistoka, koji su nakon doseljenja preuzeli neke izobličene elemente danilske skupine jer su obje skupine neko vrijeme živjele istovremeno. Naknadno je Korošec došao do zaključka da hvarska skupina nije nastala ni uvezena seobom, već se razvila iz starijih domaćih skupina, ali je zadržao mišljenje da hvarska nije uništila danilsku skupinu koja je živjela dalje usporedo s hvarskom, ali pod drugim imenom.[118]

— M. Garašanin smatra da se hvarska samo neznatno dodirivala s danilskom skupinom, što se ograničava na spiralni ukras. Ipak, po njemu hvarska skupina pokazuje osobitosti mjesnog podrijetla a razvila se mjesnom evolucijom.[119]

— T. Bregant smatra da je osnovni činitelj u stvaranju hvarske bila danilska kultura koja joj je služila kao uzor i prevladavala sve do polovine trajanja i razvoja hvarske faze. Prema tome je hvarska nastavak danilske kulture.[120]

— P. Korošec je zaključila da se hvarska skupina izravno razvila iz III faze danilske skupine, odnosno nosioci hvarske kulture nisu se doselili na Jadran, nego predstavljaju starosjedioce, tj. nosioce danilske skupine. Lisičići predstavljaju međučlan u razvojnom procesu hvarske kulture koji stoji između danilske i izrazite hvarske kulture.[121]

---

[116] G. Novak, 1955, str. 50—55; 1958, str. 200, i d.; 1962, str. 97—99; 1965, str. 331; 1967, str. 224. i d.
[117] A. Benac, 1958, str. 69. i d.; 76—78; 1961a, str. 81. i d.; 1964a, str. 86. i d.
[118] J. Korošec, 1958—59, str. 104—106; 1960, str. 18, 31—33; 1962, str. 25—27; 1962c, str. 158; 1964, str. 49—56, 69—71, 74; 1966, str. 77.
[119] M. Garašanin, 1956, str. 162.
[120] T. Bregant, 1968, str. 72. i d., 145. i d.
[121] P. Korošec, 1974, str. 27.

— Po Schachermeyru su Kikladi utjecali na postanak hvarske skupine, jer je otok Hvar tada bio jedna od kikladskih stanica, s obzirom na to da se geometrijski ukras, naročito spirala, širio, po njemu, pravcem Lengyel-Butmir-Hvar-Kikladi, što je obratno prema G. Novaku. Naknadno je on prihvatio mišljenje da je danilska kultura služila kao osnova za razvoj hvarske kulture, iako računa s uzajamnom razmjenom s egejskim područjem.[122]

— Š. Batović je zaključio da se ne može dokazati postanak hvarske skupine seobom, već se ona razvila postupno i izravno iz prethodne danilske faze i skupine mjesnom evolucijom, jer je danilska bila osnovni činitelj u postanku i razvoju hvarske skupine.[123]

Iz toga su vidljiva dva osnovna mišljenja o postanku hvarske kulturne skupine: 1) nastala je pod utjecajem vanjskih činitelja, ili u postupnom širenju ili seobi s jugoistoka, ili s jugozapada, tj. migracionim pokretima, i 2) razvila se postupno na domaćem tlu iz prethodne danilske kulture.

Mišljenja o postanku ove kulture seobom u posljednje se vrijeme sve više napuštaju, kako se novim istraživanjima postupno upotpunjuje razvoj kulture na domaćem tlu. Sve dok je na ovom području bila poznata jedino hvarska kultura, a ona se povezivala s butmirskom kulturom, također najranije otkrivenom i dugo jedino poznatom u Bosni, mišljenja o stranom podrijetlu ovih kultura bila su uglavnom razumljiva, jer su to bila osamljena nalazišta na cijelom sjeverozapadnom Balkanu. Kako obje te kulture obilježavaju neki slični osnovni elementi, posebno spiraloidni ukras, tražio im se i nalazio isti izvor. Prevladavala su dva gledanja na taj problem, ili tzv. južna ili sjeverna koncepcija, a osnivale su se na geometrijskom, posebno spiraloidnom i vrpčastom ukrasu.

Po južnoj koncepciji, geometrijski i spiraloidni ukras nastao je pod egejskim utjecajem (glavni su zastupnici G. Karo, M. Vasić, G. Novak, D. Srejović).[124] G. Novak zastupa pravac egejsko područje-Hvar-Butmir. Izvorno područje toga ukrasa, a time i butmirske, pa dijelom i hvarske kulture, za predstavnike sjeverne koncepcije nalazilo se u srednjoj Evropi, gdje su bile raširene linearna, trakasta ili lengyelska kultura (glavni su predstavnici J. Boehlau, H. Schmidt, M. Grbić, A. Benac, F. Schachermeyr).[125] M. Grbić je kao polaznu stanicu smatrao Butmir, a odatle se kultura jednim krakom širila prema Grčkoj kopnom preko Balkana, a drugim prema Jadranu. A. Benac je držao da se na ovo primorje geometrijski ukras i spirala proširio ranije nego u butmirsku kulturu, tj. u toku

---

122 F. Schachermeyr, 1954, str. 1422—1423; 1955, str. 145—146; 1976, str. 99—100.

123 Š. Batović, 1963, str. 117, 124—125; 1968, str. 14—15; 1970, str. 10. i d.; 1975, str. 91.

124 M. Vasić, 1929, str. 17, 21; G. Karo, 1930, str. 289. i d.; G. Novak, 1955, str. 53; D. Srejović, 1964, str. 5. i d. Usp. i bilj. 85.

125 J. Boehlau, 1928, str. 54—63; H. Schmidt, 1932, str. 117; A. Benac, 1952, str. 113. i d.; isti, 1963; isti, 1964a, str. 55—56; M. Grbić, 1955, str. 18—19; isti, 1956, str. 237. i d.; F. Schachermeyr, 1954, str. 1422—1423; isti, 1955, str. 145—146; isti, 1976, str. 96. i d.

danilske faze, i nezavisno od butmirske, a ona se nije povezivala s hvarskom kulturom koja potpuno potječe sa Sredozemlja.

Otkrićem danilske kulture, nakon 1951. god. J. Korošec je uvjerljivo upozorio da je danilska učestvovala u postanku butmirske kulture koja je odatle poprimila i spiralni ukras.[126] Daljnjim otkrićima, naročito u Smilčiću (Š. Batović) i u Obrima II (A. Benac), to se pokazalo točnim, što je naknadno prihvatio i A. Benac. Zato je danas nužno sve to stvarnije i drukčije gledati.

Postanak i izvor spiralnog ukrasa, kako smo spomenuli, nije još potpuno razjašnjen ni osvijetljen, ali se može zaključiti da je on na ovom području raniji nego u okolnim kulturama, kao i posebnih svojstava, a može se pratiti njegov neprekinuti razvoj od kraja starijeg do kraja mladeg neolitika na ovom tlu. Njegova ista slika se ne može naći na nekom drugom prostoru, pa on nije preuzet izvana, nego je, najvjerojatnije, nastao i razvio se na ovom tlu. To, uz ostalo, vrijedi i za hvarsku skupinu.

Danas se za hvarsku kulturu u cijelosti može reći da se njena svojstva ne mogu razjasniti seobama, niti se može sa sigurnošću ustanoviti prostor s kojega se ona mogla doseliti na naše primorje, jer se nigdje drugdje ne nalaze njena cjelovitija svojstva. Nalaze se samo pojedine sličnosti i iste pojave, kao posljedice međusobnih veza, sličnog načina i uvjeta života, kao i istog vremena života i razvitka. Osim toga, hvarska kultura nije bila potpuno oblikovana na početku ove faze, već se postupno razvijala kroz više stupnjeva. Isto tako, ona nije ni prostorno potpuno jedinstvena, već se dijeli na više užih prostornih varijanata s nekim mjesnim osobitostima, opet zbog različitih uvjeta života i razvitka. Po svemu tome se jasno opaža razvoj hvarske skupine na ovom tlu.

Osnovna svojstva hvarske skupine nalaze se u prethodnoj danilskoj fazi, naročito u njenu posljednjem stupnju, tj. III stupnju, razvoj kojeg se potpuno nastavlja u I stupnju hvarske faze, uz daljnju razradu, preradu i izmjenu ili nestajanje pojedinih ranijih elemenata. To je naročito vidljivo u Smilčiću, gdje je izravan razvoj najočitiji i najjasniji i gdje nije bilo naglih ni naročito velikih promjena u razvoju. U I stupnju dolazi samo do manjih i rijetkih promjena. Tek u II stupnju promjene su veće i značajnije, i tek tada se ocrtavaju jasni obrisi jedne nove kulturne skupine u odnosu na danilsku skupinu, što je dovodilo do zabuna u traženju izvora hvarske kulture, jer se tada dovršava oblikovanje niza novih elemenata, koji se prividno i izravno nisu uvijek mogli razvojno povezati s prethodnom fazom. Posebno je važno da se mnogi elementi danilske kulture ipak nastavljaju sve do kraja hvarske kulture, dijelom više ili manje izmijenjeni, naročito u njenu posljednjem stupnju, što je sasvim razumljivo i uobičajeno.

[126] J. Korošec, 1955, str. 5. i d.; 1958—59, str. 98. i d; 1964, str. 63. i d.

Neke od ostalih novih pojava manje su vezane i više su udaljene od izvornih predaja danilske daze, ali su, ipak, proizišle iz njih ili se donekle s njima dodiruju, kao što su ravna dna posuda, što je pojednostavljivanje ranijih nogu jer su oblici uglavnom zadržani, zatim slikana keramika hvarskog tipa, koja je promijenila tehniku obrade, ali je zadržala u jednoj varijanti ranije iskorištavanu crvenu boju koja se otire, samo sada za izvođenje motiva koji su u drugoj i najčešćoj varijanti kombinirani s urezivanjem, ili je izmijenjena i vrsta boja koje se ne skidaju. Prema tome, samo su se neki elementi samostalno i nanovo razvili u toku hvarske kulture, kao, npr., monohromija.

Novi elementi različito su se razvijali u pojedinim užim prostorima hvarske kulture. Zato su i izrazite mjesne zasebnosti, kao hvarske, lisičićke, smilčićke.

Pored toga, pojedini elementi hvarske kulture nastali su ili se razvili u dodirima i vezama sa susjednim kulturama, kao, npr., sa butmirskom, vinčanskom, korenovskom, s kulturama u Grčkoj, južnoj, srednjoj i sjevernoj Italiji. Ta su područja djelovala više neizravno na razvoj općih svojstava kulture zbog sličnog razvoja na širim područjima, a njihov izravan udio u postanku i razvoju odredenih svojstava hvarske kulture nije velik ni naročito značaian.

Hvarska kultura medu okolnim kulturama imala je najšire veze i sličnosti s butmirskom kulturom u Bosni. Dijelom su one nastavak prijašnjih veza kakanjske i danilske kulture. Veze Primorja s Bosnom u hvarskoj fazi osim toga mnogo su raznovrsnije i dublje nego ranije u vrijeme danilske faze. One su naglo pojačane pri kraju danilske faze, zbog razvoja i širenja danilske kulture, i nastavljene kroz cijelu hvarsku fazu. U starijem dijelu butmirske kulture nastavlja se pretežno širenje danilskih elemenata jer su oni nastavili razvoj i uglavnom još prevladavali u toku I stupnja hvarske faze. Tek u II, a naročito u III stupnju butmirske kulture šire se s Primorja izraziti elementi hvarske kulture, naročito lisičićka varijanta. Zato u I stupnju butmirske kulture prevladava uvoz raznih proizvoda izrazitih za danilsku kulturu, kao što su obredne posude sa 4 noge, zatim česte loptaste posude sa spiralnim udubljenim ili reljefnim ukrasom, ili ukrašene raznim drugim motivima, kao, npr., trokutom, meandrom, cik-cak crtama i vrpcama, šahovskim poljima i dr., pa fina slikana keramika. Te su se pojave, osim slikane keramike, oponašale u butmirskoj kulturi, ili su pojedini oblici i drugi elementi butmirske keramike nastali pod utjecajem danilskih elemenata. Pored toga, u butmirsku kulturu su se širili i izmijenjeni danilski elementi s početka hvarske faze, naročito na finoj slikanoj keramici.[127] Istovremeno se šire i pojedini potpuno novi elementi

[127] A. Benac, 1971, str. 109. i d., T. XXXI, 1–4, XLI, XLII, 1–3.

oblikovani na početku hvarske faze, naročito crno glačane i tamnosmeđe pečene posude, često ukrašene crvenom bojom koja se otire. S obzirom na to da se takva keramika ne nalazi na okolnom području, osim pojedinih posuda u III stupnju sopotske kulture,[128] i da se ona javlja ranije u hvarskoj kulturi, čini se da se ta vrsta može najprije vezati uz hvarsku kulturu, kao i takva vrsta keramike u zapadnoj Makedoniji.

Na taj je način hvarska kultura bila važan čimbenik u razvoju butmirske kulture.

Međutim, utjecaji butmirske na hvarsku kulturu daleko su slabiji. Oni su se ograničavali uglavnom samo na Lisičiće, a pojedini elementi proširili su se do srednjodalmatinskih otoka, i to u II i III stupnju. Najčešće veze Lisičića s butmirskom kulturom ogledaju se u oblicima i velikom broju strelica, budaka, dugih dlijeta i probušenih sjekira-čekića, jezičastih sjekira od mekog kamena i puca (T. XC, 7), kakvih nema na ostalom primorju, osim jedne sjekire-čekića na Hvaru i dvije u Danilu. Zato je sasvim vjerojatno da su se ti predmeti proširili u Lisičiće iz butmirske kulture, kao i koštani mlatovi, nadžaci, topuzaste ukrasne igle i igle s glavom u obliku posude (T. XC, 3), koji su na Primorju također ograničeni samo na Lisičiće Pojedine keramičke kruškolike i loptaste posude butmirskog tipa, ukrašene nemarno urezanim motivima III stupnja, proširile su se isto tako samo do Lisičića (sl. 26, br. 14). Preko butmirske kulture u Lisičiće su se raširili i pojedini oblici zdjela ukrašenih brazdanjem (T. XCIX, 8), kakve su dolinom Neretve dospjele i na srednjodalmatinske otoke i pojedinačno sve do izvora Cetine (Gospodska i Rudelića pećina).

Zbog izravne veze dolinom Neretve i Bosne, razumljiva je veoma razvijena neposredna razmjena Lisičića s butmirskom kulturom nakon osnutka naselja u Lisičićima, dok su se prije toga, u I stupnju, utjecaji kretali uglavnom s obale u unutrašnjost, i to pretežno sa srednjodalmatinskih otoka i iz sjeverne i srednje Dalmacije.

Prema tome, butmirska je kultura imala jakog udjela u oblikovanju kulture u Lisičićima, što je velikim dijelom i uzrok osobitosti lisičićke varijante, naročito u kamenom i koštanom orudu, dok je na ostalom primorju njen utjecaj neznatan.

Izvjesne veze s vinčanskom kulturom u istočnoj Bosni uspostavljene su u toku danilske faze, a nastavljaju se i u vrijeme hvarske faze.

U ovoj fazi prvi put se na Primorju susreću obratni utjecaji iz vinčanske kulture, i to u II i III stupnju, češće u Lisičićima (T. XCIX, 8), a sporadično do srednjodalmatinskih otoka (Gudnja, Markova i Grapčeva špilja i dr.) i do izvora Cetine. To su zdjele ukrašene brazdanjem, istih svojstava kao u fazi C i D vinčanske kulture, koje su se vjerojatno uvozile preko

[128] A. Benac, 1971, str. 113–154, sl. 17, T. XXXII, 1, XL, 2; S. Dimitrijević, 1968, str. 62, T. XVI, 7.

butmirske kulture, a možda i izravno iz vinčanske kulture dolinom Drine i njenih pritoka.

U I stupnju hvarske kulture nastavljaju se, također, utjecaji s Jadrana dolinom Drima na području prelazne zone na Kosovu (nalazišta Reštani i Hisar), gdje se susreću i slični elementi kao u I stupnju butmirske kulture.

Elementi s početka hvarske faze susreću se i u zapadnoj Makedoniji oko Ohridskog jezera (Ustie na Drim), posebno tehnika dvostrukog glačanja i ukras crvenom bojom. Tamo su se širili, također, dolinom Drima i miješali s tadašnjom vinčanoidnom kulturom, a izraziti hvarski elementi nalaze se i u Pelagoniji, kao u Maloj trnskoj tumbi (bojenje međuprostora urezanih motiva) i u Veluškoj tumbi, naročito u III i IV fazi toga naselja, u oblicima posuda.[129] Zasad nema dokaza da su se s područja Kosova i Makedonije širili vinčanski ili mjesni elementi prema Jadranu, ali će se vjerojatno naći.

Izravne veze hvarske sa sopotskom kulturom u Slavoniji teško je zasad ustanoviti. Pojedini slični elementi najvjerojatnije su se širili posredno preko butmirske kulture, a naročito u II i III stupnju te kulture, kao što su pojedine posude slikane crvenom bojom koja se otire iz III stupnja, jer su one mlađe nego u butmirskoj i hvarskoj kulturi, pa se nisu mogle obratno širiti iz varijanti lengyelske kulture u Mađarskoj i Čehoslovačkoj, pogotovo s obzirom na vremensko prvenstvo sopotske u okviru lengyelskih kultura.

Iz kulture s linearnom keramikom tipa Malo Korenovo u sjeverozapadnoj Slavoniji nastavljen je uvoz pojedinih posuda i u ovoj fazi, također dolinom Une, jer su nađene samo u I i II stupnju u Smilčiću (T. XCI, 10), a nisu poznate na ostalom području hvarske faze.

U zasad najranijoj poznatoj kulturi na području sjeverozapadne Hrvatske, nazvanoj lasinjska kultura, koja se pretežno datira u eneolitik, a njen početni dio svakako se vezuje uz mladi neolitik, nalaze se i slični ili isti oblici i ukrasni motivi keramike kao u hvarskoj fazi, koji su se širili preko Like i Hrvatskog primorja dolinom Kupe i njenih potoka.

U I stupnju istovremene i sasvim slične kulture na području Slovenije, koju je J. Korošec nazvao alpska facies lengyelske kulture, a S. Dimitrijević je obuhvatio lasinjskom kulturom, također s kraja neolitika, isto je tako jaka jadranska komponenta, samo se ona tu očituje pretežno u oblicima, a mnogo manje u ukrašavanju nego u lasinjskoj kulturi. I tu je uglavnom zastupljena smilčićka varijanta hvarske faze. Bez sumnje su se elementi hvarske kulture širili u Sloveniju preko Istre, kao i dolinom Kupe, dijelom preko lasinjske kulture, jer su se oba područja dodirivala.

---

[129] D. Simoska — V. Sanev, 1975, str. 25. i d., T. VI, VII, VIII, X, 1, 2, XIII, XVII.

Obratan utjecaj iz alpske facies ili iz lasinjske kulture na Primorje u ovoj fazi zasad nije moguće ustanoviti.

Na području Albanije mladi neolitik, jednako kao i ostale faze, poznat je jedino u njenu južnom dijelu. Kako je već spomenuto u vezi sa srednjim neolitikom, ne može se opravdati datiranje najranije Cakran-kulture na prijelaz iz starijeg u srednji neolitik. Ta kultura sadrži velik dio, uz ostalo, istih elemenata kao u I, a samo manjim dijelom u II stupnju hvarske faze, pretežno smilčićkog tipa. Manjim dijelom keramika tu ima mjesna svojstva, ili je vezana s Grčkom, posebno mala količina slikanih posuda, ukrašenih valovitim cik-cak ili ravnim vrpcama istih svojstava kao u ranijem dijelu Dimini-kulture I i II (Arapi-stupanj). Po motivima, ta je slikana keramika slična onoj u I stupnju hvarske faze na Hvaru i u Obrima.

Cakran-kulturu nasljeđuje kultura Maliq-Kamnik, koja pripada završnom dijelu neolitika, jer sadrži uglavnom sve elemente mladeg dijela Dimini-kulture (stupanj III i IV), koja je iz Tesalije prodrla do Jadrana, prekinula daljnji razvoj Cakran-kulture i prevladala.[130] Time su prekinute i uže veze hvarske kulture s južnom Albanijom, a to je uvjetovalo i promjene veza s Grčkom u cjelini. Naime, kultura Maliq-Kamnik nema nikakvih užih ni izravnih veza s ostalim istočnim primorjem, osim općih formalnih sličnosti spiralno-meandroidnog slikanog ukrasa i užih sličnosti pojedinih trobojno ukrašenih posuda.

O vezama s Grčkom već je bilo riječi pri razmatranju srednjeg neolitika. Tamo je napomenuto da uže i izravne veze nisu česte i svode se pretežno na opće i šire sličnosti, naročito u slikanoj keramici, što vrijedi i za ovu fazu. Hvarska faza vremenski i tipološki uglavnom se uspoređuje s mladim neolitikom u Grčkoj. Izrazitije veze očituju se u toku starijeg dijela te faze ili u toku I i II stupnja Dimini-kulture, kad su se utjecaji pretežno širili sa Jadranskog primorja do Grčke. U slikanom ukrasu sličnosti se svode na pojedine motive, neke iste vrste boja i općenitije elemente svojstvene za razvoj širih područja, kao što je spiralno-meandroidni ukras, ali su oblici, ukrasni sustav u cjelini, u osnovi različiti i nemaju bližih veza. U I stupnju Dimini-kulture slični su slikani motivi valovitih crta ili niza točaka između crta, u II stupnju motivi cik-cak crta, ograničeni ravnim crtama, zatim motivi lučnih crta i pojedini spiralni motivi, a u III stupnju pojedini spiralno-meandroidni motivi.[131]

Najizrazitije i izravne veze s Grčkom predstavljaju danilske predaje koje su se širile dijelom preko Albanije (Cakran-kultura), a dijelom vjerojatno morem do zapadne grčke obale i proširile se pretežno u srednju i južnu Grčku, još od kraja srednjeg (Sesklo) i u ranijem dijelu mladeg

[130] F. Prendi, 1972.

[131] V. Milojčić, 1960, sl. 13, br. 1, 2, 9. sl. 14, br. 1, 3, 8, sl. 16, br. 13; F. Schachermeyr, 1976, str. 39. i d.

(Dimini) neolitika, odnosno nastavljeni su u toku I stupnja hvarske faze, kao što su obredne posude na 4 noge, poluloptaste i dvostožaste zdjele, koje su redovno ukrašene nemarno izvedenim urezanim ili reljefnim motivima trokuta, meandra i spirala. To su strane i rijetke pojave u Grčkoj, koje se zadržavaju sve do Larissa-faze, a neki elementi nastavljaju se i kasnije. Posebno uske veze s hvarskom fazom nalaze se na zapadnoj grčkoj obali, naročito na otocima Leukasu i Krfu,[132] gdje je keramika ukrašena izrazitim motivima hvarske kulture. Izravne utjecaje iz Grčke predstavlja jedan ulomak posude s kraja Sesklo kulture ukrašen crvenom bojom (T. XCVIII, 6) i jedna zdjela crno i crveno glačana s udobljenim girlandama, kao u Dimini kulturi (Arapi stupanj) (T. XCV, 9).

Hvarska kultura, slično kao i danilska, vrlo je usko vezana s kulturama u Italiji. U nekim vidovima te su veze još šire i dublje nego ranije u toku srednjeg neolitika. Sada se dodiri ne ograničavaju samo na južnu i srednju, već se proširuju i na sjevernu Italiju, ali su odnosi hvarske kulture sa svakim od tih predjela različiti. Najšire i najraznovrsnije su veze s južnom Italijom.

Sličnosti i veze s Ripoli-kulturom u srednjoj Italiji u toku ove faze se, s jedne strane, svode na slične predaje iz srednjeg neolitika u finoj slikanoj keramici, a, s druge strane, na daljnje dodire i razmjenu. Posebno se dodiruju po motivu vrpci od niza točaka izmedu dvije crte (T. XCVIII, 1; XCIX, 7), kakav se ponekad javlja u Grčkoj, ili u Quinzano u sjevernoj Italiji, što se u hvarsku fazu proširilo vjerojatno iz Ripoli-kulture preko otoka Tremiti. U ovoj fazi vrlo su izraziti daljnji utjecaji i izvoz keramike hvarske faze s urezanim ukrasom, naročito motivima spirale, trokuta, i dr., u Ripoli-kulturu, koji se nalaze u pojedinim kolibama u Ripoli zajedno s elementima II i III stupnja, kao i s uvezenim posudama iz kulture posuda sa četvrtastim obodom i iz Lagozza-kulture. Tada se u Ripoli-kulturi nalaze vrlo često visoke poluloptaste i stožaste zdjele s ravnim dnom,[133] kakve su vjerojatno preuzete odatle u III stupnju hvarske faze, naročito u smilčićkoj varijanti (T. XCI, 5).

Sa hvarskom fazom u južnoj Italiji se tipološki i stilski, a bez sumnje i vremenski, podudaraju tri posljednje neolitičke faze ili stupnja: Scaloria alta ili mlađi dio Matera-Capri II, zatim Serra d'Alto i Diana.[134] Najčešće, najraznovrsnije i najuže su sličnosti između hvarske varijante i Apulije, a dijelom i Lipara u južnoj Italiji. Već smo spomenuli da se u fazi Matera-Capri II na Liparima, pored izrazitih sličnih pojava kao u danilskoj

---

[132] H. Bulle, 1934, str. 176. i d., sl. 7, 10, 12, T. XIII.

[133] Usp. G. Cremonesi, 1965, sl. 6, br. 4, 6, 10, 11, 14, 17, sl. 8, br. 3, 4, 7, 9, 13. sl. 9, br. 5, 6, sl. 16, br. 1, 2, 8, 11—14; isti, 1974, str. 90. i d.; D. Lollini, 1965, str. 311. i d., T. CXXV—CXXVII; B. E. Barich 1971, str. 77. i d.; M. O. Acanfora 1956.

[134] Kako je spomenuto u bilj. 99, u talijanskoj literaturi se faze Scaloria alta ili Matera-Capri i Serra d'Alto datiraju u srednji, a samo Diana faza u mlađi neolitik, usp. radove u bilj. 99.

kulturi, nalazi i niz istih osnovnih pojava kao u hvarskoj fazi, kao što su pojedini oblici, motivi i tehnike ukrašavanja, naročito tamno glačane zdjele, često ukrašene crvenom bojom koja se otire.[135] Takav stupanj s početnim hvarskim elementima odgovara stupnju Scaloria alta u Dauniji, u kojem se nalaze neki osnovni elementi fine slikane keramike I stupnja hvarske faze na srednjodalmatinskim otocima i u I stupnju butmirske kulture, naročito motivi izvedeni crvenom postojanom bojom (T. XCVI, 1—4, 6—8), gdje su se vjerojatno proširili iz hvarske kulture.

Pojedini elementi, kakvi su izraziti u hvarskoj kulturi, naročito ukrasni motivi, kao, npr., girlande, polukrugovi, lučne crte, nalaze se i na Malti, koja nema širih ni izravnih veza s našim područjem.

U I stupnju ove faze posebno je izrazit izvoz mnogih proizvoda hvarske kulture na Lipare, naročito keramike ukrašene urezivanjem i udubljivanjem, pa glačanih posuda ukrašenih crvenom bojom koja se otire, vjerojatno pretežno u zamjenu za opsidijan, što se dovozio s Lipara.

Širenje elemenata hvarske keramike, naročito danilskih predaja, opaža se po cijeloj južnoj Italiji.

S Gargana su prenijete na Hvar pojedine kremene sjekire kampinijenskog tipa.

Može se pomišljati da su utjecaji s istočne jadranske obale, naročito keramika danilskog tipa, ukrašena urezivanjem i udubljivanjem, bili jedna od osnova za razvoj bogate slikane keramike tipa Serra d'Alto, ukrašene pretežno spiralno-meandroidnim motivima u cijeloj južnoj Italiji, naročito na Liparima. Siguran uvoz iz te kulture na istočnoj obali predstavljaju, zasad jedino poznata, jedna slikana posuda s ručicom u obliku životinjske glave iz Obra i jedna iz Gudnje.

Utjecaji hvarske kulture na južnu Italiju nastavljaju se do kraja neolitika, samo se u posljednjoj, Diana-fazi svode na pojedine elemente, naročito poluloptaste zdjele, zbog općeg osiromašenja kulture.

Iz iznijetih podataka izlazi da je hvarska kultura više dala nego primila iz južne Italije. Primila je uglavnom samo pojedine elemente fine slikane keramike, pa pojedine sjekire kampinijenskog tipa, a i to je sve ograničeno na srednjodalmatinske otoke i uže primorje, a dijelom prenijeto u butmirsku kulturu. Prema tome, to područje, iako vrlo usko vezano s istočnom obalom, nije značajnije učestvovalo u razvoju hvarske kulture. Međusobne veze više su utjecale neizravno na opći razvoj nekih svojstava kulture, kao na često izvođenje slikanih spiraloidnih i meandroidnih motiva u ovoj fazi, što se opet, zbog najdubljih veza, uglavnom ograničava na srednjodalmatinske otoke, iako je to šira i opća pojava.

Veze istočnog Jadranskog primorja sa sjevernom Italijom uspostavljaju se, zasad se čini, tek u toku hvarske faze, jer se tamo nalaze

[135] L. Bernabò Brea, 1962, str. 73. i d.; isti, 1956, str. 18. i d.; R. Peroni, 1967, str. 47 i d.

redovno kasni i razvijeni danilski elementi zajedno s izrazito hvarskim elementima, pa se utjecaji s istočne obale ne mogu sa sigurnošću povezati s danilskom fazom, kao što to čine pojedini pisci (L. H. Barfield), već s hvarskom fazom, kad se ujedno prvi put mogu ustanoviti i obratni utjecaji. Najčešće i najuže su bile veze s kulturom posuda četvrtastog oboda (a bocca quadrata), naročito s njenom varijantom u sjeveroistočnom dijelu Italije, kojoj je ustanovljen razvoj kroz tri stupnja: I Quinzano, II Rivoli-Chiozza i III Rivoli-Castelnovo. Čini se da se tek u II stupnju pojedini elementi iz sjeverne Italije preuzimaju i prenose na istočno primorje, u prvom redu posude s četvrtastim obodom i pintadere, poznati zasad samo iz okolice Trsta, a pojedinačno i iz ostale Istre, što znači da su se veze ograničavale pretežno na Sjeverno primorje. Isti elementi hvarske faze proširili su se pojedinačno po cijeloj sjevernoj Italiji, na zapad sve do pećine Arene Candide u Liguriji, kao, npr., loptaste posude, stožaste noge s raznim, pa i s reljefnim spiralnim ukrasom,[136] a pojedini oblici, naročito poluloptaste i dvostožaste zdjele, pa ukrasni motivi, raširili su se i u kulture Chassey i Bize u Švicarskoj i južnoj Francuskoj.

Na osnovu razmatranja kulturnih odnosa hvarske faze u cjelini može se zaključiti da se hvarska kultura razvijala i oblikovala pretežno samostalno na osnovama domaće danilske kulture srednjeg neolitika, kao i posebnim unutrašnjim razvojem. Veze s okolnim kulturama nisu temeljitije utjecale na njen razvoj i predstavljaju sporedne komponente.

DATIRANJE

Vremenski položaj hvarske skupine već je određen u dosadašnjem izlaganju. Ona zauzima završni ili mladi dio neolitičkog doba. To se jasno uočava po stratigrafskom položaju i po svojstvima razvoja kulture ove skupine, jer se ona nalazi iznad naslaga srednjeg neolitika, a u pećinskim nalazištima ispod bakarnodobnih naslaga, dok u nalazištima na otvorenom s naslagama ove skupine redovno se završava kulturni razvoj tih naselja, jer se nastupom eneolitika naselja premještaju na prirodno branjene povišene položaje. Zato je relativan vremenski položaj hvarske skupine sasvim siguran.

Takav vremenski položaj određuju i spomenuti kulturni odnosi i veze s okolnim kulturama. Zato ćemo spomenuti samo neke bitne vremenske usporedbe:

---

[136] L. H. Barfield — A. Broglio, 1971; L. H. Barfield, 1973; R. Perini, 1971, str. 7. i d., sl. 16, 33, br. 1, sl. 44; B. Bagolini — P. Biagi, 1975; G. A. Mansuelli, — R. Scarani, 1961, T. 4, 6; R. Battaglia, 1958—59, sl. 79, 94; P. Biagi, 1972, str. 415. i d., sl. 2. br. 2, 5, 9, sl. 10. br. 2 i dr.; H. Müller-Karpe, 1968, T. 250, br. 43—45, 50—52, T. 253, br. 2, 5, 6, 12, 14, 15, 26, 32, T. 257, br. 14. Kultura posuda s četvrtastim obodom općenito se datira u srednji i mladi neolitik.

— Kako se hvarska skupina neposredno i izravno nastavlja na danilsku osnovu, sasvim je jasno da je početak hvarske usporedan sa završetkom danilske faze, odnosno I stupanj hvarske nastavlja se na III stupanj danilske faze.

— U I stupnju butmirske kulture nalaze se brojni elementi uvezeni iz I stupnja hvarske faze, kao što su loptaste posude ukrašene spiralnim urezanim ili reljefnim ukrasom, posude na 4 noge, slikana keramika i drugi elementi danilskog tipa, koji se nastavljaju iz ranije faze zajedno s novim elementima izrazitim za I stupanj hvarske faze, kao, npr., fina slikana keramika ukrašena crvenom bojom, krivocrtnim i meandroidnim motivima, fino glačana keramika ukrašena crvenom bojom koja se otire, poluloptaste zdjele s prstenastim vratom, pretežno hvarskog tipa (Markova špilja I). Zato je očito da je I stupanj hvarske kulture imao izravne veze s I stupnjem butmirske kulture i da su bili suvremeni.

— U II stupnju butmirske kulture nastavljaju se jadranski utjecaji, dijelom na osnovu I stupnja, a pretežno iz II stupnja hvarske skupine lisičićkog tipa s urezanim ukrasom. Zato je II stupanj hvarske (Lisičići I) istovremen s II stupnjem butmirske kulture.

— U III stupnju butmirske kulture vrlo su česti i uglavnom isključivo zastupljeni uvezeni elementi lisičićkog tipa s Jadrana, kakvi su izraziti u posljednjem stupnju naselja u Lisičićima, a u isto vrijeme u Lisičiće se izvozila manja količina keramike, kao i drugih proizvoda butmirske kulture. Zato je sasvim sigurna usporedba III stupnja butmirske sa završnim III stupnjem hvarske kulture (Lisičići II).

Po tome se hvarska skupina u potpunosti vremenski uspoređuje s butmirskom skupinom.

Preko butmirske kulture jasno je određen vremenski odnos hvarske prema vinčanskoj i sopotskoj kulturi, pa to ovdje nema potrebe navoditi.

— Sinhronizacija hvarske kulture s Albanijom i Grčkom moguća je samo okvirno, jer u Albaniji nedostaje sigurna stratigrafija, kao veza s Grčkom. Među elementima starijeg i srednjeg neolitika u Cakran-kulturi u južnoj Albaniji nalaze se i izraziti elementi s početka hvarske faze, pretežno iz I, a neki i iz II stupnja, kao razni oblici, nemarno izveden ukras, monohromija i dr., pa slikana keramika tipa Dimini-kulture I i II, koja je slična I i II stupnju hvarske kulture. Zato je sasvim vjerojatno da je najmlađi dio Cakran-kulture suvremen s početkom hvarske kulture.

— Maliq—Kamnik kultura, koja nasljeđuje Cakran-kulturu u Albaniji, sadrži uglavnom elemente Dimini III i IV-kulture, što donekle odgovara mlađem dijelu hvarske faze, jer ona nema izravnih veza s našim primorjem, a prodrla je iz Tesalije u Albaniju i prekinula daljnji razvoj Cakran-kulture.

— Hvarska skupina odgovara vremenski, a dijelom i kulturno, mlađem neolitiku u Grčkoj, pretežno Dimini-fazi, a završnim dijelom vjerojatno je suvremena s Larissa-fazom. Zato je moguće da je I stupanj hvarske istovremen s Dimini I i II, stupanj II s Dimini III i IV, a stupanj III s Larissa-fazom.[137]

Postoje i različita druga mišljenja, kao usporedba hvarske faze isključivo sa Larissa i Rachmani fazama (V. Milojčić), ili sa razdobljem od Larissa do ranog brončanog doba II (S. Dimitrijević), ili sa Dimini II do Rachmani (A. Benac).[138]

— Sasvim čvrste vremenske usporedbe mogu se uspostaviti s Italijom, naročito s južnom, što je moguće i preko izvoza u butmirsku kulturu, a donekle i preko Grčke.

I stupanj hvarske faze izravno se vezuje sa stupnjem Scaloria alta ili mlađim dijelom faze Matera-Capri II u južnoj Italiji, jer je hvarska iz te faze poprimila finu slikanu keramiku ukrašenu čvrstom crvenom bojom i krivocrtnim i meandroidnim motivima, kao i pojedine druge elemente koji su prešli u I stupanj butmirske, a izvozila, posebno na Lipare, glačane posude ukrašene crvenom bojom koja se otire, iste urezane i reljefne motive, kao i druge proizvode. Zato nema sumnje u usporedbu tih skupina, samo još nije jasna podjela ni razvoj Matera-Capri-faze, jer ona, uz elemente svojstvene za mladi neolitik, sadrži i iste elemente danilske faze srednjeg neolitika, pa je vjerojatno dijelom usporedna s hvarskom fazom.

II stupanj hvarske faze uglavnom odgovara stupnju Serra D'Alto u južnoj Italiji, naročito po prevladavanju spiralno-meandroidnog slikanog ukrasa, kao u hvarskoj varijanti, samo su bliže veze rijetke. Dosta su bliže veze sa smilčićkom varijantom, jer je keramika Serra d'Alto zadržala pretežno osnovne elemente fine slikane keramike danilskog tipa, a poprimila i osnovne elemente spiralno-meandroidnog urezanog ukrasa danilskog tipa,[139] slično kao i hvarska varijanta, samo je u njoj taj ukras više izobličen i izveden na grubljoj keramici. Potpuno izravnu vezu predstavlja jedna uvezena slikana posuda Serra d'Alto-tipa, nađena u II stupnju u Obrima, kao i jedna u Gudnji, pa je vremenska veza II stupnja hvarske i II stupnja butmirske kulture sa Serra d'Alto nesumnjiva.[140]

III stupanj hvarske faze vremenski odgovara Diana-fazi u južnoj Italiji, s jedne strane, po mnogim sličnim ili istim elementima, od kojih su većina nasljeđe ili su preuzeti iz hvarske kulture, a, s druge strane, po stratigrafskom položaju s kraja neolitika, pa po vrlo jakom pojednostavljivanju i osiromašenju kulture, što se podudara s Larissa-fazom u Grčkoj.[141]

---

137 V. Milojčić, 1959.

138 A. Benac, 1971, str. 173; S. Dimitrijević, 1970, str. 113; V. Milojčić, 1970, str. 85.

139 R. Whitehouse, 1969, str. 287. i d., sl. 9, i dr.

140 A. Benac, 1971, str. 131—132, 142. i d., sl. 18, T. XLII, 8.

141 Usp. bilj. 99 i 134.

— U srednjoj Italiji sa starijim dijelom hvarske faze usporeduje se Ripoli II-kultura, posebno po pojedinim elementima na slikanoj keramici, kao što su motivi nizova točaka izmedu crta, zatim po izravnom nasljedu fine slikane keramike i pravocrtnog ukrasnog sustava, i poluloptastim i dvostožastim zdjelama i dr., čestima u izoliranom sloju s kraja neolitika u Attiggio di Fabriano, koji su se raširili utjecajem sjeverne Dalmacije. Naročito je evidentna veza ove dvije kulture u toku Ripoli III stupnja po izvozu hvarske urezane keramike i pojedinih oblika koji se nalaze u izdvojenim cjelinama sa elementima kulture posuda sa četvrtastim obodom i Lagozza-kulture, kao i s proizvodima uvezenim iz područja Serra d'Alto i Diana kulture. Obje kulture posebno povezuju poluloptaste i stožaste visoke zdjele, koje obilježavaju III stupanj u sjevernoj Dalmaciji, vjerojatno prenijete iz Ripoli-kulture.[142]

— U sjevernoj Italiji hvarska se faza usporeduje pretežno s kulturom posuda s četvrtastim obodom, naročito u njenom sjeveroistočnom dijelu.

Tako I stupanj hvarske odgovara I stupnju te kulture nazvane Quinzano, kad se na području te kulture iz hvarske prenose razni elementi, kao što su urezani geometrijski ukras, spirala, trokut i dr.

II stupanj hvarske uglavnom odgovara II stupnju te kulture ili Rivoli-Chiozza, kad se u sjevernu Italiju prenosi najveća količina osnovnih hvarskih elemenata, kao što su motivi spirale, girlanda, polukrugova, poluloptastih i loptastih posuda. Iz Rivoli-Chiozza u hvarsku kulturu u Istri uvoze se pojedini proizvodi, kao, npr. posude s četvrtastim obodom i pintadere, pa je njihova usporedba sigurna.

U III stupnju hvarske kulture dolazi do smanjenja veza sa završnim stupnjem ili Rivoli-Castelnovo, ali se mogu povezati s pojedinim elementima i predajama, kao i po sličnom razvoju.[143]

Posljednji stupnjevi navedenih kultura podudaraju se medusobno i po počecima upotrebe bakra, koga su se tragovi našli u većini tih kultura, što također označava završetak neolitika.

Prema tim usporedbama, vremenski odnosi hvarske kulture prema susjednim kulturama okvirno su najvjerojatnije slijedeći:

hvarska kultura I — butmirska I — Cakran III — Dimini I, II — Scaloria alta (Matera-Capri IIb) — Ripoli IIa — Quinzano,

hvarska kultura II — butmirska II — Maliq-Kamnik I — Dimini III, IV — Serra d'Alto — Ripoli IIb — Rivoli-Chiozza,

hvarska kultura III — butmirska III — Larissa — Diana — Ripoli III (Atiggio di Fabriano I) — Rivoli-Castelnovo — Lagozza.

---

[142] Usp. bilj. 133.

[143] Usp. bilj. 136.

Apsolutna kronologija hvarske kulture može se također odrediti pomoću okolnih kultura koje su datirane metodom radioaktivnog ugljika C^{14}, naročito preko Italije.

Kako što je rečeno, kraj srednjeg neolitika datira se oko 3500. godina, kad u južnoj Italiji počinju klimatske promjene i kulturni stupanj Scaloria alta, što ujedno odgovara početku mladeg neolitika. Početni stupanj kulture posuda sa četvrtastim obodom ili stupanj Quinzano datira se oko 3870. do 3485. godine pr. n. e., što odgovara približno početku hvarske faze. Posljednji stupnjevi neolitičkih kultura u pojedinim dijelovima Italije, kao Diana, Ripoli II i Lagozza, što odgovara posljednjem stupnju hvarske faze, datiraju se između 3150. do 2600. godine pr. n. e.[144] Prema tome se završetak neolitika u Italiji, a i na okolnim područjima, datira oko 2500. godine. Zato se hvarska faza može okruglo datirati u II polovinu četvrtog i u I polovinu trećeg tisućljeća pr. n. e. — naravno, prema datumima dobivenim C^{14}-metodom.

ZAKLJUČAK

Sustavni pregled nalaza na ovom području potpuno je opravdao izdvajanje Jadranskog primorja u posebnu neolitičku oblast, jer se na tom području, zbog istih zemljopisnih uvjeta, odvijao uglavnom jednak i osobit proces društvenih i kulturnih kretanja u neolitičko doba, pa je zato ovdje oblikovana zasebna kultura. Ova je oblast smještena između Jadranskog mora i prelazne zone (sa starčevačko-impresso, kakanjskom, butmirskom i vinčanskom fazom). Zato je razumljivo da je došlo do veza i dodira s tom zonom u unutrašnjosti Balkana i uzduž obale, a posebno s Italijom preko Jadrana, što je znatno utjecalo na razvoj ovog područja. Zbog izvjesnih zemljopisnih razlika i uvjeta, razvoj ove oblasti nije tekao potpuno jednolično.

Zato se ovo područje dijeli uzdužno na tri osnovna dijela koji obuhvaćaju uglavnom južni, srednji i sjeverni dio istočne jadranske obale. Isto tako se poprečno dijeli na tri dijela koji obuhvataju otočje, uži obalni pojas i zaleđe. To je uvjetovalo mjesne osobitosti u razvoju kulture prema tim dijelovima.

Istočno jadransko primorje se najuže razvijalo u vezi s razvojem na Sredozemnom moru, naročito na Jadranu u cjelini, već od početka neolitika. Veze s unutrašnjošću najranije se uspostavljaju pri kraju starijeg neolitika dolinom Neretve sa srednjom Bosnom. U srednjem neolitiku se one šire do Slavonije, Kosova i Makedonije, a u mladem neolitiku su naj-

---

[144] S. Tinè, 1975, T. 20; 1973, str. 391—392; L. H. Barfield — A. Broglio, 1971, str. 38—40; L. H. Barfield, 1973, str. 393; G. Cremonesi, 1974, str. 88 i d.; R. Whitehouse, 1972, sl. 3; D. F. Brown, 1965, str. 339.

šire, kad se proširuju na sjeverozapadnu Hrvatsku i Sloveniju, odnosno na čitavu prelaznu zonu, pa na Grčku i Italiju.

Osnovne činitelje u razvoju južnog dijela Primorja predstavljali su srednjodalmatinsko otočje, proširena primorska zona u Hercegovini, i najbolja prometnica dolinom Neretve i Bosne prema unutrašnjosti, a preko Jadrana niz otoka do južne i srednje Italije. To je uvjetovalo najranije, a i najživlje veze toga dijela sa srednjom Bosnom već od II stupnja starijeg neolitika, koje su pojačane u srednjem, a naročito u mlađem neolitiku, kad su se one proširile do Slovenije, a južnije dolinom Drima i preko Albanije do Kosova i Makedonije. Tim pravcem butmirska, a ponešto i vinčanska kultura, imala je izvjesnog udjela u oblikovanju kulture u Hercegovini (lisičićka varijanta), naročito u II i III stupnju hvarske faze, što se mnogo manje odrazilo na obali. Neposredne veze s južnom i srednjom Italijom utjecale su naročito na razvoj slikane keramike, posebno na srednjodalmatinskom otočju. Zato se kultura na tom dijelu razvijala različitije, brže — naglije i manje vezana s predajama nego na ostalom Primorju.

Srednje primorje, pretežno u okviru sjeverne Dalmacije, razvijalo se mnogo jednoličnije, jedinstvenije i samostalnije, naročito u mlađem neolitiku, jer je i zemljopisno jedinstveno i nema lakih prometnica kao Južno primorje. Mnoge iste pojave u kulturi kao u srednjoj Bosni, od starijeg do mlađeg neolitika, dijelom su svakako plod posrednih veza dolinom Neretve, ali s obzirom na vrlo jake utjecaje, posebno smilčićke varijante, za razliku od hvarske, u starijem dijelu butmirske kulture treba pomišljati i na neposrednu vezu sjeverne Dalmacije s Bosnom drugim pravcem, možda preko zapadne Hercegovine i Bosne. Neznatan utjecaj na ovo područje imala je iznimno korenovska kultura dolinom Une. Veze s Italijom najšire su u starijem neolitiku, i to s južnom, a u srednjem i mlađem se ograničavaju na pojedine elemente, naročito na slikanu keramiku Ripoli-tipa u srednjoj Italiji, s kojom se zadržava neposredna razmjena i u mlađem neolitiku, jer su mnogo jače veze Južnog primorja s južnom Italijom.

Sjeverno primorje, uglavnom područje Istre, imalo je mnogo siromašniji i manje samostalan razvoj nego ostalo primorje. Pretežno se razvijalo u vezi i pod utjecajem Srednjeg primorja. Izvjesne posebnosti doživjelo je u mlađem neolitiku kad je tek došlo do veza sa sjevernom Italijom, odakle su preuzeti neki elementi, kao posude s četvrtastim obodom i pintadere. Odatle se ujedno u toku hvarske faze počinju širiti utjecaji s Jadrana u Sloveniju.

U cjelini se dolazi do saznanja da se neolitik u jadranskoj zoni razvijao pretežno na osnovu domaćeg nasljeda, dok su veze i strani utjecaji iz okolnih kultura imali sporedan udio. Od vanjskih činitelja najznačajniji je sredozemni, preuzet pretežno preko Italije, a dijelom i Grčke, odnosno Albanije. Od kultura u unutrašnjosti značajan udio imali su butmirski elementi na lisičićku varijantu.

U starijoj, impresso-fazi osnovna svojstva kulture uvjetovao je sakupljačko-ribarski način života, a u danilskoj i hvarskoj fazi zemljoradnja i stočarstvo, što je dopunjala razmjena ili trgovina. U zaleđu, naročito u Hercegovini, temeljnu ulogu u razvoju kroz čitav neolitik imao je lov. Izvjesne razlike u gospodarstvu zadržale su se kroz sve tri neolitičke faze u pojedinim predjelima, što je imalo udjela u oblikovanju mjesnih razlika kulture. Tako je na otocima prevladavalo ribarstvo i stočarstvo, uz obalu je postojalo najraznovrsnije gospodarstvo, a u zaleđu ili u brdovitim predjelima je prevladavao lov.

Razvoj neolitika na ovom području nije izravno nastavljen. On je naglo prekinut, iako je proživio duže razdoblje slabljenja i siromašenja, zbog klimatskih, a time i gospodarskih i drugih promjena, a dijelom i zbog prodora novih etničkih indoevropskih skupina koje donose i nove odnose i oblike života. Zato se život neolitičkih naselja na otvorenom prostoru ne nastavlja, već potpuno prekida, osim u nekim pećinama, pretežno kao naseobinski položaj, a naselja se općenito premještaju na prirodno branjene uzvisine. Zadržavaju se i nastavljaju dalje u eneolitik samo pojedine pojave, zbog nastavka života dijela ranijeg stanovništva koje se postupno stapalo s pridošlim elementima.

Zato se pojedine neolitičke predaje nastavljaju i nalaze u bakarnodobnim i ranobrončanodobnim naseljima, kao što su kremeni noževi, strugala, strelice, svrdla, kamene probušene sjekire, kalupaste sjekire, batovi, ukrasne igle, puce, pa i pojedina svojstva lončarstva, koje se npr., nalaze u naselju u Benkovcu, na gradini kod Varvare u Hercegovini, na Gradu kod Nakovane na Pelješcu, Vrčinu i Makadonskom vrhu u Istri, pa i u grobnim humcima oko vrela Cetine.

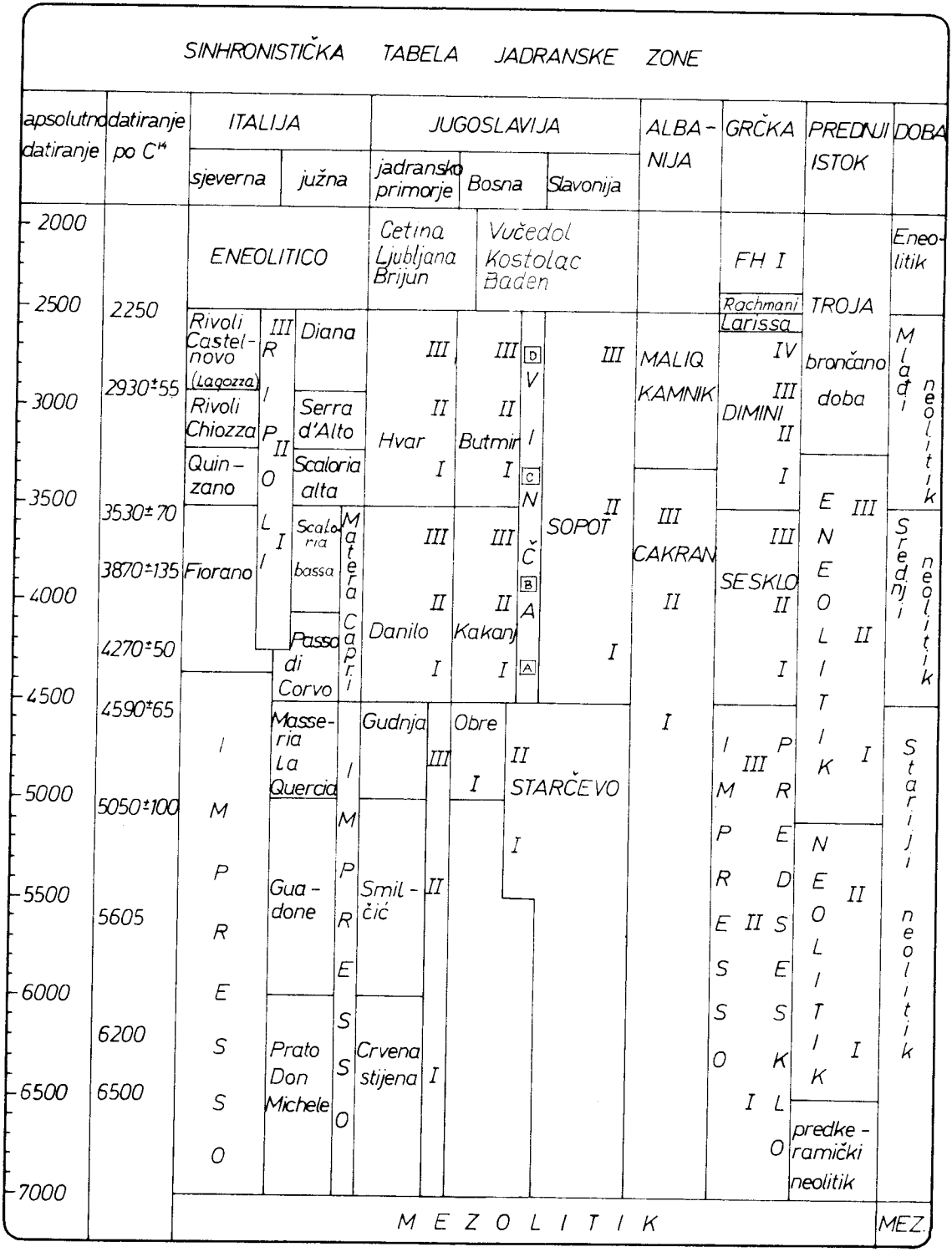

SINHRONISTIČKA TABELA JADRANSKE ZONE

apsolutno datiranje	datiranje po C^{14}	ITALIJA sjeverna	ITALIJA južna	JUGOSLAVIJA jadransko primorje	JUGOSLAVIJA Bosna	JUGOSLAVIJA Slavonija	ALBANIJA	GRČKA	PREDNJI ISTOK	DOBA
2000		ENEOLITICO		Cetina Ljubljana Brijun	Vučedol Kostolac Baden			FH I		Eneolitik
2500	2250	Rivoli Castelnovo (Lagozza) III	Diana	III	III	III	MALIQ KAMNIK	Rachmani Larissa IV	TROJA brončano doba	Mlađi neolitik
3000	2930±55	Rivoli Chiozza II	Serra d'Alto	II Hvar	II Butmir	D VIČA		III DIMINI II		
		Quinzano I	Scaloria alta	I	I	C NČA		I		
3500	3530±70	Fiorano	Scaloria bassa	III	III	II SOPOT	III CAKRAN	III SESKLO	III ENEOLITIK	Srednji neolitik
4000	3870±135		Passo di Corvo	II Danilo	II Kakanj	B A	II	II	II	
	4270±50			I	I	I		I		
4500	4590±65	I IMPRESSO	Masseria La Quercia	Gudnja III	Obre I	II STARČEVO	I	I IMPRESSO III	I PREDSESKLO	Stariji neolitik
5000	5050±100		Guadone	Smilčić II		I		II	NEOLITIK II	
5500	5605									
6000	6200		Prato Don Michele	Crvena stijena I				I	I	
6500	6500								predkeramički neolitik	
7000		MEZOLITIK								MEZ.

Alojz Benac, Sarajevo
Milutin Garašanin, Beograd
Dragoslav Srejović, Beograd

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

HRONOLOGIJA

Apsolutna hronologija neolitskih kultura na tlu Jugoslavije i cijele jugoistočne Evrope još uvjek je glavni predmet brojnih diskusija. Osnovni je problem da li se stvarni datumi za pojedine neolitske kulture ovog prostranog područja mogu tačnije odrediti na osnovu analognih pojava u onim oblastima gdje se apsolutna hronologija zasniva na pisanim izvorima ili pomoću mjerenja izotopa radioaktivnog ugljenika (C-14), tj. jednom fizičko-hemijskom metodom čija se egzaktnost često dovodi u pitanje.

Prvi metod određivanja apsolutne hronologije, tzv. istorijsko-komparativni, ima dugu istoriju. Važno je istaći da je ovaj metod tek 40-tih i 50-tih godina ovog vijeka postavljen na solidne naučne osnove tako da i danas, ako se pravilno njime koristimo, predstavlja najpouzdaniji instrument za utvrđivanje apsolutnih datuma praistorijskih kultura. Primjenom ovog metoda na praistoriju Balkanskog poluostrva najprije su određeni pouzdani datumi za početak bronzanog doba Egeje (oko 2700. god. st. ere), a zatim je, na osnovu analogija, pretpostavljeno da su kulture mlađeg neolita jugoslovenskih zemalja istovremene sa kulturama ranog bronzanog doba Grčke, Kikladskih ostrva i Troade. Tako je, na primjer, vinčanska kultura datovana u III milenij (2700—2000. god. st. ere), a starčevačka, koja joj prethodi, u drugu polovinu IV i prva stoljeća III milenija (3300—2700. st. ere). Kako se starčevačka i vinčanska kultura prožimaju sa gotovo svim ostalim neolitskim kulturama jugoistočne Evrope, a kulture ranog bronzanog doba Egeje — sa kulturama Egipta i prednje Azije, to je već krajem 40-tih godina ovog vijeka ostvaren hronološki sistem koji određuje apsolutne datume svim kulturama od srednje

Evrope do Mesopotamije. Tokom posljednjih dvadeset godina u ovaj sistem unijete su sasvim neznatne korekture, uglavnom dopune kojima se preciziraju datumi za razvojne faze pojedinih kultura. U 1963. godini — objavljivanjem glinenih tablica iz Tartarije — obnovljena je vjera u ispravnost ovog hronološkog sistema, koja je, inače, već krajem 50-tih godina bila ozbiljno poljuljana publikovanjem radiokarbonskih datuma. Mada je u brojnim i živim diskusijama doveden u sumnju stratigrafski položaj tablica iz Tartarije, ipak i danas veliki broj stručnjaka određuje apsolutnu hronologiju neolitskih kultura jugoistočne Evrope pomoću istorijsko — komparativnog metoda.

Ispravnost hronološkog sistema koji se zasniva na ovoj metodi doveden je u pitanje rezultatima mjerenja radioaktivnog ugljenika u uzorcima koji su prikupljeni sa brojnih neolitskih nalazišta u Evropi, Egiptu i na Bliskom istoku. Uporedeni sa tradicionalnim datumima, C—14--datumi se u izvjesnim slučajevima sa njima podudaraju (na primjer, za kulture ranog bronzanog doba Egeje), ali se od njih osjetno razlikuju kada je u pitanju apsolutna hronologija neolitskih kultura jugoistočne Evrope. Protivurječnosti su velike i u ocjeni starosti neolitskih kultura koje su se razvijale na teritoriji jugoslovenskih zemalja. Tako se metodom C—14 starčevačka i njoj srodne kulture danas datuju u posljednja stoljeća VI i u prvu polovinu V milenija (oko 5300—4500. god. st. ere), a vinčanska — u drugu polovinu V i IV milenija (oko 4400—3200. god. st. ere). Ako se navedeni konvencionalni C—14-datumi preračunaju u tzv. vjerovatne istorijske datume, onda se starost ovih kultura uvećava za još oko 500 godina. Razumljivo je da se isti datumi prenose i na sve ostale istovremene kulture jugoistočne Evrope. Ovim radikalnim izmjenama tradicionalne hronologije dovedena su u pitanje i sva ranija shvatanja o genezi neolitskih kultura na tlu Jugoslavije, kao i njihovi odnosi prema kulturama Egeje i Bliskog istoka. Iz tih razloga, već od početka 60-tih godina u raspravama o hronologiji neolita jasno se polariziraju dva shvatanja, odnosno i u nas i u svijetu stručnjaci se dijele na one koji zastupaju tzv. nisku i one koji se zalažu za tzv. visoku hronologiju. Ova oprečna shvatanja nisu izmirena ni do danas jer je, s jedne strane, sve veći broj argumenata koji ukazuju na nedostatke i ograničenja metoda C—14, a, s druge, i u jugoistočnoj Evropi i na Bliskom istoku stalno se otkriva nova arheološka građa koja potkrepljuje visoku hronologiju neolitskih kultura.

Danas se raspolaže brojnim C—14-datumima za predneolitske i neolitske kulture jugoslovenskih zemalja, posebno za starčevačku i vinčansku kulturu. Na ovom mjestu biće prodiskutovane samo one serije C—14-datuma koje su dobijene analizom uzoraka prikupljenih sa pojedinih nalazišta prema stratigrafskom redoslijedu jer je dokazano da pojedinačni radiokarbonski datumi u velikom broju slučajeva nemaju nikakvu vrijednost. Serija C—14-datuma za tri predneolitska nalazišta (Odmut, Vlasac,

Lepenski vir) i šest neolitskih nalazišta (Anzabegovo, Grivac, Divostin, Obre I, Obre II, Selevac), pokazuje da razvoj predneolitskih kultura počinje u preborealu (Odmut Ia — oko 8000. god. st. ere) i da kulminira u razdoblju poznog boreala (Vlasac I—III, Protolepenski vir, Lepenski vir Ia — između 6000. i 5500. god. st. ere), da počeci starijeg neolita padaju u vrijeme klimatskog optimuma (Anzabegovo Ia, Divostin I, Grivac I — oko 5300. st. ere), a da mladi neolit obuhvata period između 4500. i 3300. god. st. ere. Iako ova hronologija odstupa od tradicionalne niske hronologije za oko 1500 godina, C—14-datumi, ipak, ne mijenjaju već ranije utvrđenu relativnu hronologiju neolitskih kultura na teritoriji jugoslovenskih zemalja.

Sumnju u ispravnost C—14-datuma pobuđuje činjenica da se oni često ne usaglašavaju sa hronologijom koju pouzdano utvrđuje vertikalna stratigrafija pojedinih nalazišta. Ako se analizira serija C—14-datuma za predneolitska naselja Vlasac I—III, odmah pada u oči da su datumi za najstarije naselje na Vlascu (Vlasac I — oko 4900. god. st. ere) za 1000 godina mlađi od datuma za realno kasnija naselja (Vlasac II — oko 5900. i Vlasac III — oko 5500. god. st. ere). S druge strane, neprihvatljivi C—14-datumi za najstarije naselje na Vlascu potpuno se podudaraju sa radiokarbonskim datumima za susjedna naselja na Lepenskom viru (Lepenski vir I c-d-II), koja su, inače, sudeći prema cjelokupnom arheološkom materijalu, istovremena sa Vlascem II-III. Prije upoznavanja sa serijom C—14-datuma za predneolitska naselja na Vlascu još se i moglo diskutovati o ispravnosti serije radiokarbonskih datuma za Lepenski vir, serije koja je nekim stručnjacima poslužila kao »egzaktna činjenica« za zaključak da je kultura Lepenskog vira (Lepenski vir I—II) istovremena sa starčevačkom kulturom. Iako su ovakva tumačenja kulture Lepenskog vira bila zasnovana jedino na fetišizaciji radiokarbonskih datuma, sada ih jasno opovrgava i serija C—14-datuma za Vlasac.

Nepouzdanost datovanja metodom C—14 jasno dolazi do izražaja i kad je u pitanju određivanje hronologije finalnog neolita, posebno sopotsko — lengyelske grupe i najmlađih faza vinčanske kulture. Tako se najveći broj C—14-datuma za finalni razvoj vinčanske kulture (Vinča D) kreće između 4100. i 3800. god. st. ere, dok su, s druge strane, radiokarbonski datumi za one kulturne grupe koje neposredno slijede vinčanskoj kulturi mlađi za oko 1000 godina.

Ovi primjeri pokazuju da metoda mjerenja izotopa radioaktivnog ugljenika još nije dovoljno egzaktna. Njen značaj ne treba ni potcjenjivati ni precjenjivati; radiokarbonski datumi su ozbiljno upozorenje da je tradicionalna apsolutna hronologija neolitskih kultura jugoistočne Evrope podložna reviziji, ali je isto tako i činjenica da se ova revizija može temeljno izvršiti jedino pravilnom primjenom komparativno — istorijskog metoda. Na osnovu arheološke građe koja je tokom posljednje dvije decenije

prikupljena na Balkanskom poluostrvu i Bliskom istoku može se pretpostaviti veća starost neolitskih kultura ovih područja i bez oslanjanja na C—14-datume. Ovo se prvenstveno odnosi na vinčansku i danilsku kulturu koje se, zahvaljujući svojoj prodornosti, vezuju za brojne kulture evro-azijskog područja. Tako se starije faze vinčanske kulture (Vinča A—B 1) mogu, na osnovu brojnih analogija, dosta pouzdano paralelisati sa Veselinovo-kulturom u Trakiji, sa počecima Dimini-kulture u Tesaliji (faza Otzaki) i poznim halkolitom Anadolije (Can Hasan, slojevi 3 i 2 B), tj. sa kulturama koje sigurno prethode počecima ranog bronzanog doba Egeje. Već je i ovaj primjer dovoljan da ukaže na nove mogućnosti u određivanju apsolutne hronologije neolitskih kultura jugoslovenskih zemalja, i to pomoću tradicionalnog, komparativno — istorijskog metoda.

PROBLEM GENEZE NEOLITSKIH GRUPA NA TLU JUGOSLAVIJE

U okviru obrade geneze neolitskih grupa na tlu jugoslavenskih zemalja, u metodskom smislu, nužno je obratiti pažnju na sljedeće probleme.

1. Opći karakter određenih neolitskih kultura (kulturne grupe, kompleksi i kulturne regije). Pri tome je posebno značajno konfrontiranje odlika kulture jednog užeg regiona sa odgovarajućim i srodnim pojavama susjednih oblasti. Jasno je, na primjer da, kod uske povezanosti pojedinih kulturnih grupa, značajnu ulogu igra i njihov međusobni hronološki položaj. Ako su, na primjer, dvije kulturne grupe usko vezane u genetskom smislu svojim općim odlikama i karakterom, pa se može pretpostaviti u formiranju jedne od tih grupa uticaj druge grupe, treba, sigurno, odrediti njihov međusobni vremenski odnos. Pojava, fiksirana kao starija, može imati u takvom slučaju i značaj jedne osnovne komponente u nastanku mlađe grupe;

2. Određivanje mehanizma nastanka svake neolitske kulture. Kod rješavanja ovog pitanja nužno je uzeti u obzir osim općeg karaktera kulture i njene hronologije, još i druge odlučujuće momente, a prije svega, ekonomski faktor. Ovaj faktor je zavisan od opće strukture neolitskog perioda, u koju se uklapaju nove, za neolit vodeće forme ekonomike: primitivna zemljoradnja i počeci stočarstva, uz, još uvijek prisutne, ranije oblike — lov i ribolov, koji su vezani za skupljačko-lovačku privredu iz perioda koji prethodi neolitskom dobu;

3. Jasno je da se mora voditi računa i o općoj periodizaciji neolita, u okvirima triju postojećih etapa: ranog, srednjeg i kasnog neolita sa njihovim općim i užim odlikama i osnovnom hronološkom podjelom

(u kojoj se može računati i sa izvjesnim odstupanjima). Ovo pitanje posebno je tretirano u vezi sa periodizacijom neolita u Jugoslaviji.

U praistorijskoj nauci Jugoslavije, kao i u praistorijskoj nauci Evrope uopće, danas se postojeći stavovi polarizuju oko dvije osnovne teorije, i to:

a. Migracione teorije, koja nastanak neolita i njegov dalji razvoj na Balkanu, u Panoniji, a samim tim i na teritoriji Jugoslavije, posmatra kao proces vezan za prodor novih ljudskih grupa i manifestacija iz vanbalkanskog područja, zavisnih u prvom redu od pojave novih formi ekonomike, zemljoradnje i stočarstva. Ova teorija zasnovana je, prije svega, na staroj koncepciji »Ex Oriente lux«. U utvrdivanju geneze neolita na Balkanu, u jugoistočnoj Evropi i u Jugoslaviji, ovo je gledište bilo vodeće već od početka ovog vijeka. Na ovaj način tumačen je često nastanak i porijeklo pojedinih kulturnih grupa jugoslovenskih zemalja. Primjera radi, može se spomenuti slučaj ranijih tumačenja porijekla vinčanske grupe. Ovaj stav nalazio je svoje opravdanje u povezivanju vinčanske grupe sa jednim širim, balkansko-anadolskim kompleksom mlađeg neolita, pri čemu su kulturne grupe ovog kompleksa u području koje leži jugoistočno od oblasti rasprostranjenosti vinčanske grupe u hronološkom smislu svakako starije od pomenute grupe (M. Garašanin);

b. Teorije autohtonizma, u kojoj se nastanak pojedinih kulturnih kompleksa i grupa u okviru širih kulturnih regija posmatra kao interni proces, zavisan, prije svega, od unutrašnje ekonomske i kulturne evolucije, a ne od uticaja i prenošenja sa strane. Na ovaj način, nešto kasnije od postavki iznijetih u ovom tekstu pod tačkom »a«, tumačena je pojava niza neolitskih grupa i njihova opća periodizacija. Primjera radi treba navesti slučaj ranog neolita u jadranskoj zoni. Karakter materijalne kulture i ekonomike ove oblasti na početku klasičnog neolita opravdava, bez sumnje, ovakvo tumačenje određenih genetskih procesa u toj oblasti (A. Benac). U istom smislu valja konačno pomenuti i dostignuća novijih istraživanja na Đerdapu. Tamo se u toku mezolita, posebno u epohi koja neposredno prethodi neolitu, nalaze i impulsi za nove oblike ekonomike, tipične za neolitsko doba, primitivnu zemljoradnju i stočarstvo (D. Srejović). U poglavlju o periodizaciji neolita bilo je posebno govora i o ovim problemima.

Ovako izraženi, u osnovi sasvim suprotni stavovi, usklađeni su u izvjesnoj mjeri tokom intenzivnih proučavanja neolita na tlu Jugoslavije. Pri tome je nužno istaći da ovo približavanje i djelimično uskladivanje suprotnih gledišta ne treba nikako shvatiti kao pokušaj formalnog kompromisa. Naprotiv, ublažavanje suprotnosti rezultat je dugogodišnjih istraživanja i dostignuća u raznim područjima i dugotrajnog rada na tom problemu.

Na osnovu tako vođenih proučavanja danas je, izgleda, sigurno da se u formiranju i genezi neolita na prostoru jugoslavenskih zemalja, kao i u drugim geografskim područjima (što znači i u okviru pojedinih izdvojenih kulturnih regija jugoslavenske teritorije) mora računati sa obje, u ranijem izlaganju izdvojene, komponente:

a. autohtonom komponentom i

b. stranom komponentom.

Jasno je da su od slučaja do slučaja, od jedne do druge kulturne regije, kulturnog kompleksa ili odgovarajuće grupe, obje komponente mogle igrati vodeću ulogu. Pri tome je jasno da je u datom momentu, i pod postojećim regionalnim uslovima, jedna od njih mogla biti dominantna, gotovo čak i isključiva, a druga recesivna, u formalnom smislu gotovo neuhvatljiva. U današnjem stanju arheološkog istraživanja neolitskog doba u Jugoslaviji, uprkos velikom napretku ovih proučavanja, nekada je gotovo nemoguće donijeti sasvim određeni sud o tim problemima.

Radi boljeg objašnjenja ovako postavljenog pitanja, nužno je ukazati i na sljedeće momente:

— Autohtona komponenta u formiranju neolitske kulture može se manifestovati daljim aktivnim djelovanjem autohtonog elementa. To znači da se njena prisutnost manifestuje uhvatljivim pojavama (materijalna kultura, oblici ekonomike, uključujući tu i forme skupljačko-lovačke privrede starijih epoha);

— S druge strane, autohtoni element, pod uticajem novih pojava materijalne kulture i ekonomike preuzetih sa strane, može postati u toj mjeri recesivan da se sredstvima arheološkog istraživanja ne može sigurnije sagledati i bliže definisati.

— Uticaj stranog elementa u genezi pojedinih neolitskih pojava može biti posljedica izvjesnih kretanja i pomjeranja ljudskih grupa, koje sa sobom donose i nove oblike kulture i ekonomike;

— S druge strane, može se raditi o preuzimanju novih tekovina ekonomike i propratnih elemenata materijalne kulture, adaptiranih lokalnim, regionalnim uslovima u širem ili užem smislu.

Sredstva kojima danas raspolaže arheologija i suviše često ne dopuštaju donošenje definitivnog rješenja u jednom ili drugom smislu. Otuda će i nadalje u području Jugoslavije, a isto tako i u širim kulturnim regijama Evrope, ovaj problem zasada morati da ostane dijelom otvoren, osim u posebno jasnim slučajevima. S druge strane, moguće je već sada reći da ovako postavljena formulacija otvara mogućnost bližeg sagledavanja definitivnijih rješenja.

Sigurno je da, pored ovih osnovnih postavki, postoji mogućnost izdvajanja i drugih komponenata koje u genezi neolita mogu imati značajnu ulogu. Kada je riječ o autohtonoj komponenti, treba, bez sumnje, ukazati na tumačenja vezana za derdapsko područje. Kako je u ranijim

izlaganjima već pokazano, ovdje se u protoneolitskom periodu sagledaju prvi impulsi ka formiranju novih oblika ekonomike (zemljoradnje i stočarstva) koji, međutim, nisu našli dubljeg odjeka u samoj đerdapskoj mikroregiji. U tome smislu iznijeto je mišljenje (D. Srejović) da se visoko razvijena, predneolitska kultura pomenute mikroregije zatvara u sebe, odbacujući sve ono što bi poremetilo i izmijenilo njen stalni utvrđeni poredak. Nasuprot tome, neke susjedne društvene zajednice, koje nisu sputane ovakvim okovima jedne zatvorene kulturne i društveno-ekonomske cjeline, preuzimaju i razvijaju dalje ova nova, u matičnoj oblasti, kasnije neiskorišćena i nerazradivana dostignuća.

Kada je riječ o stranoj komponenti i mehanizmu njenog širenja u okviru zajednica neolitskog doba, potrebno je voditi računa i o međurodovskim odnosima i institucijama. Tako izgleda da je eksogamija morala igrati značajnu ulogu. Klasični primjer u tome smislu predstavlja tzv. »monumentalni pitos« iz Vinče, otkriven u jednoj zgradi ovog naselja koja se sigurno može pripisati fazi Vinča-Tordoš II. Oblikom, tehnikom izrade i ornamentikom ovaj je sud stran vinčanskoj kulturi i najuže je vezan za susjednu potisku grupu u sjevernom Banatu i istočnoj Madarskoj. Njegova veličina i slaba tehnika izrade čine sasvim nemogućom pretpostavku da bi se radilo o importiranom predmetu. Zbog toga je najvjerovatnije rješenje da je sud izradila na licu mjesta osoba koja je svojim porijeklom i kulturom vezana za drugu kulturnu oblast. Čini se s toga da bi ovaj nalaz najjasnije potvrdivao postojanje strane komponente u nastanku i genezi pojedinih neolitskih grupa.

Potrebno je, najzad, istaći da se sa osnovnim principima iznijetim u prednjem izlaganju može, u osnovi, uskladiti i definicija M. Garašanina o tzv. sukcesivnoj migraciji, kako ju je ovaj autor, ispravljajući svoje ranije stavove u vezi sa migracionim teorijama, kasnije formulisao (M. Garašanin — I. Nestor). Ovdje se ne radi o masovnim migracijama i brzim kretanjima već sasvim odredenih etničkih grupa, već o sporom i postepenom prodiranju primitivnih zemljoradnika u potrazi za novim obradivim zemljištem. Pri tome je sigurno bilo i jednostavnog prenošenja (bez kretanja ljudskih grupa) novih oblika kulture i ekonomike, a autohtono stanovništvo je nove tekovine preuzimalo u neposrednom dodiru i razmjeni sa svojim susjedima. Isti proces — sa manjim razlikama u definiciji — sagledao je i B. Jovanović, nazvavši ga gradacionom migracijom i ukazujući u većoj mjeri na značaj i ulogu autohtonog elementa i međurodovskih odnosa. Jasno je da se u obje navedene definicije ne izražava u potpunosti uloga autohtonog, domaćeg elementa i da sâm upotrijebljeni termin »migracija« stvara izvjesnu zabunu kod njihovog prihvaćanja. S druge strane, na ovaj način je jače podvučena uloga stranog elementa u genezi neolitskih kultura Balkana, na čiju je važnost posebno nužno ukazati.

Poslije ovih, neophodnih metodskih napomena, može se pristupiti

problemu geneze neolitskih kulturnih grupa na tlu jugoslavenskih zemalja. Pri tome je jasno da, imajući u vidu opću periodizaciju neolita i izdvajanje pojedinih kulturnih regija na tlu Jugoslavije, ovo izlaganje mora biti određeno velikim općim etapama neolita (rani, srednji i kasni neolit), a u tom okviru kulturnim kompleksima i grupama vezanim za odredene kulturne regije.

Najprije o ranom neolitu. U okviru kulturnih regija na teritoriji Jugoslavije ovdje treba prvo govoriti o ranom neolitu istočne regije sa balkansko-anadolskim kompleksom ranog neolita (grupe Anzabegovo--Vršnik I i Gura Baciului) i o sjevernobalkansko-panonskom kompleksu sa grupama Starčevo I i Körös.

Relativno kasna datacija grupa balkansko-anadolskog kompleksa ranog neolita na području Jugoslavije nameće potrebu da se kod proučavanja njihove geneze najprije razmotri situacija ranijih grupa na teritoriji Balkana. To znači da se, prije svega, valja osvrnuti na Tesaliju. Kultura balkansko-anadolskog kompleksa u ovoj oblasti nastala je nesumnjivo na osnovama tamošnjeg pretkeramičkog neolita i u tom smislu se može smatrati autohtonom. S druge, pak, strane, sigurno je da je u formiranju pretkeramičkog neolita u Tesaliji osnovna strana komponenta. Na to ukazuje nedostatak kontinuiteta izmedu mezolita i pretkeramičkog neolita, kao i nove pojave u ekonomici. Bez obzira na znatno pretezanje zemljoradnje i stočarstva kao novih grana privredne delatnosti u Tesaliji, značajno je da među žitaricama prvo mjesto pripada vrsti triticum dicoccum, dok je triticum monococcum daleko slabije zastupljen. U stočarstvu prvo mjesto pripada kozi i ovci, ispred govečeta i svinje. Gledišta stručnjaka slažu se u tome da se triticum dicoccum ne nalazi u divljoj formi na Balkanskom poluostrvu, dok je triticum monococcum rasprostranjen od Peloponeza do Trakije i Makedonije. Isto tako, koza i ovca nemaju svoje divlje pretke na Balkanu, već na Bliskom istoku i donekle (koza) na Egejskim ostrvima. Sve ovo upućuje na zaključak da je osnovna komponenta pretkeramičkog neolita strana Balkanskom poluostrvu, što naravno ne isključuje mogućnost i izvjesnog, sekundarnog i recesivnog učešća autohtone komponente u njegovoj genezi. Keramički neolit Tesalije (Protosesklo--grupa) povezan je, međutim, sa pretkeramičkim neolitom karakteristikama tesanih oruđa i gotovo identičnom ekonomikom. Nova je, naravno, pojava keramike koja se svim svojim odlikama (monohromna i rana slikana keramika) uže vezuje za Malu Aziju. To znači da je u formiranju klasičnog ranog neolita Tesalije izvjesnu ulogu igrala i strana komponenta, ali je teško utvrditi da li se radi o preuzimanju novih pojava sa strane ili o eventualnim pomjeranjima nekih ljudskih grupa.

Grupe Anzabegovo-Vršnik I i Gura Baciului (dalje na sjeveru) nastaju srazmjerno kasno u okviru ranog neolita balkansko-anadolskog

kompleksa, što i čini teškoću kod praćenja njihove geneze. U ekonomici i u karakteru materijalne kulture I faze grupe Anzabegovo—Vršnik u velikoj mjeri se poklapa sa Protoseskło-grupom, iako je u vremenskom pogledu kasnija. Ako bi se, prema tome, moglo pretpostaviti u jugoslovenskom dijelu Makedonije postojanje jedne ranije i još nepoznate grupe ranog neolita istog kompleksa ili, eventualno, jedan pretkeramički neolit, mogla bi se i grupa Anzabegovo—Vršnik tretirati kao autohtona. U protivnom, ako se ona u Makedoniji pojavljuje kao već sasvim formirana kultura, mora se računati sa njenim dolaskom sa strane, tj. sa osnovnom migracionom komponentom u njenoj genezi. Ocjenu geneze grupe Gura Baciului još je teže dati, pogotovu s toga što o njenoj ekonomici nema sigurnih podataka. Kod objavljivanja grade vezane za stočarstvo u Divostinu, ili u slojevima Lepenskog vira III nisu izdvojeni elementi vezani za ovu grupu od onih koji se odnose na razvijene faze starčevačke grupe (Starčevo II—III po D. Arandelović-Garašanin), koje već pripadaju srednjem neolitu. Siromaštvo i primitivnost keramike grupe Gura Baciului u odnosu na Anzabegovo—Vršnik I i Protoseskło-grupu mogu se tumačiti kao preuzimanje stranih pojava od strane autohtonog stanovništva, ali se ne može isključiti ni degeneracija u jednoj perifernoj zoni kod nosilaca ove grupe koji su mogli doći sa strane, iz matičnog područja na jugu Balkanskog poluostrva. Činjenica da na Lepenskom viru III a nema traga o postojanju zemljoradnje možda bi mogla ići u prilog osnovne autohtone komponente koja sa strane, a bez migracije, preuzima nove tekovine neolitske kulture.

U sjevernobalkansko-panonskom kompleksu, sa grupama Starčevo i Körös, autohtona komponenta je jače izražena. Ona je osobito naglašena u Körös-grupi. Kontinuitet u oblicima kremenog oruđa na nalazištima rane faze ove grupe, izuzetna zastupljenost ostataka divljih životinja (oko ± 50%) na njenim nalazištima u Mađarskoj nesumnjivo govore u prilog ovakvom tumačenju. S druge strane, keramika Körös-grupe i faze Starčevo I se ne može dovesti u vezu sa balkansko-anadolskim kompleksom ranog neolita. Nesumnjiva je, međutim, srodnost sa impresso-keramikom jadranske regije, koja se manifestuje u oblicima i u ornamentici. U detaljima, međutim, a posebno u pojavi barbotine ornamentike u starčevačkoj grupi, ovdje postoje i bitne razlike, te se ne može isključiti i konvergentni razvoj pod sličnim uslovima u raznim oblastima. Činjenica da među vrstama domaćih životinja u Körös-grupi pretežu ovca i koza upućuje i na jednu stranu, balkansko-anadolsku komponentu. U svakom slučaju, osnovna komponenta u formiranju grupa ovog kompleksa i njihovoj genezi bila bi autohtona.

Još jače je autohtona komponenta izražena u ranom neolitu jadranske regije. Ona se odražava u kontinuitetu kulture i ekonomike između predneolitskog i neolitskog perioda, na koji je ukazano kako u odgovara-

jućem poglavlju ove knjige tako i u onom o periodizaciji. Povezanost u oblicima i ornamentici impresso-keramike sa širokim zapadnim ili circummediteranskim kompleksom može se smatrati posljedicom međusobnih kontakata ljudskih grupa ovog kompleksa, a da pri tome ne treba računati na znatnija kretanja ljudskih grupa.

Konačno, u prelaznoj regiji, u početnoj fazi Obra I, nesumnjivo su u formiranju prve poznate neolitske kulture ove oblasti učestvovale dvije komponente: starčevačka, u već razvijenom obliku, i jedna kasna, po svemu sudeći, retardirajuća forma ranog neolita priobalskog područja. Ukoliko se u ovim oblastima ne može računati sa dosada nepoznatim ranijim etapama neolita, ovdje je strani elemenat, u vezi sa migracijama, igrao dominantnu ulogu.

Geneza srednjeg neolita i njegovih raznih grupa u pojedinim regijama uslovljena je procesima istorijskih zbivanja, kako su oni kratko definisani u poglavlju o periodizaciji: na osnovama najprije formiranog ranog neolita dolazi do međusobnog prožimanja i sažimanja raznih elemenata, a uporedo sa tim i do jasnijeg izdvajanja lokalnih varijanata. To znači da se srednji neolit uglavnom razvijao na autohtonoj bazi, pri čemu je uticaj stranih elemenata (vjerovatno kontaktima i preuzimanjem kulturnih manifestacija te manjim pomjeranjima i migracijama) igrao vidnu ulogu. U odnosu prema fazama Anzabegovo—Vršnik II—IV i Starčevo II—III ova je situacija naročito jasno uočljiva. Jer, u starčevačkoj grupi znatan porast gajenja krupne stoke (govečeta) na račun ovce i koze (Mc. Pherron-Srejović) ukazuje na specifičnu, lokalnu evoluciju, nezavisnu od one u susjednim grupama i kompleksima. Na sličan način ocijenjena je i pojava srednjeg neolita u jadranskoj regiji, koja je obuhvaćena pod zbirnim imenom danilske grupe. U ovoj grupi, međutim, postoje lokalne varijante, a vidni su i kontakti sa obalama Apeninskog poluostrva, na kome se u to doba može pratiti sličan proces, bez obzira da li se radi samo o prenošenju kulturnih elemenata ili eventualno o manjim pokretima ljudskih grupa. U prelaznoj regiji pojava srednjeg neolita (kakanjska grupa) takođe se tumači internom, autohtonom evolucijom u kojoj se veze sa istočnom regijom prekidaju, dok jačaju one sa srednjim neolitom jadranske regije.

U razvoju kasnog neolita postoje u pogledu geneze pojedinih grupa i kompleksa nešto jače razlike. Teškoću u rješavanju ovog problema čini još uvijek nedovoljna mogućnost sagledavanja novina u ekonomskim odnosima i načinu života ovog doba. Sigurno je, kako je podvučeno i u poglavlju o periodizaciji i odgovarajućim poglavljima o kasnom neolitu u ovoj knjizi, da u tom smislu treba računati sa znatnim promjenama. To je, prije svega, definitivni prelaz na pretežno gajenje krupne stoke (govečeta) koji se zapaža, npr., u vinčanskoj grupi ili u periodu Obra II. Pored toga, važno je stvaranje većih i dugotrajnijih naselja koja ukazuju na jako izraženu stabilizaciju zavisnu od izgrađene neolitske ekonomike.

Kako je pokazano u slučaju Obra II, sigurno se radi o stabilizaciji u naselju sa više rodova i formiranom individualnom svojinom. Ipak se ove novine ne mogu svuda i u svim detaljima sagledati u cjelini. Otuda smo još uvijek kod rješavanja problema geneze kulture kasnog neolita upućeni, prije svega, na ostatke materijalne kulture i njihovu interpretaciju.

Pitanje geneze kasnog neolita u istočnoj regiji vezano je, prije svega, za vinčansku grupu. Svojim karakterom ona se nesumnjivo uklapa u veliki balkansko-anadolski kompleks kasnog neolita. Istom kompleksu pripada i sopotsko-lengyelska grupa u zapadnom dijelu panonske regije. U svojoj kulturi ovaj kompleks okarakterisan je nizom potpuno novih pojava, kao što su tamna monohromna keramika, nove i raznovrsne forme grnčarije i ornamentike, intenzivni razvoj plastike. Svi ovi elementi najjasnije su izraženi u vinčanskoj grupi. Posmatrana u cjelini, ona se prema tome jasno odvaja od srednjoneolitske starčevačke evolucije, što je naravno i uslovilo njeno tumačenje kao potpuno nove, u istočnoj regiji strane, pojave koja je objašnjena migracijom. Nesumnjivo je da u vinčanskoj grupi strana komponenta igra vodeću ulogu. Ipak, treba ukazati na činjenicu da se već u kasnom razvoju starčevačke grupe u keramici pokazuje težnja ka bikoničnim oblicima koji kasnije postaju potpuno dominantni. Nije sigurno da bi se ova pojava morala tumačiti uticajima jedne rane faze vinčanske grupe na kasno Starčevo, već se naprotiv može govoriti i o izvjesnoj internoj evoluciji. S druge strane, treba podvući činjenicu da vinčanska grupa, iako usko vezana sa pomenutim kompleksom i drugim njegovim grupama, pokazuje u nizu detalja, u oblicima keramike, nekim ornamentalnim tehnikama (npr., urezani ornamenti), raznovrsnosti i bogatstvu plastike niz lokalnih, specifičnih odlika. One su osobito vidljive ako vinčansku grupu uporedimo sa Karanovom II—III. Otuda se ne bi moglo reći da je vinčanska grupa nastala direktnim preseljenjem nosilaca neke druge grupe istog kompleksa. Naprotiv, prije se može govoriti o primanju i lokalnom adaptiranju i razvijanju stranih elemenata, što naravno ne isključuje i izvjesna migraciona, regionalna kretanja. Bez obzira na to, jasno je da je u genezi vinčanske grupe kao dominantan strani elemenat, iako se uloga domaćeg, starijeg i autohtonog supstrata mora ozbiljno uzeti u obzir.

Ovakva situacija još je jasnija u slučaju sopotsko-lengyelske grupe, u čijem formiranju dominantnu ulogu igraju vinčanski elementi, iako je autohtoni, starčevački elemenat uvijek prisutan.

U jadranskoj i prelaznoj regiji se susrećemo sa sličnom situacijom, iako je ovdje autohtoni element daleko prisutniji, u osnovi dominantan. To je došlo do izražaja pri formiranju hvarske, odnosno hvarsko-lisičićke kulturne grupe (na autohtonoj osnovi danilske kulture), ali je naročito jasno izraženo u slučaju butmirske kulturne grupe, čiji nastanak na bazi srednjoneolitske kakanjske kulture ne podliježe nikakvoj sumnji. No

ovdje, prema vinčanskoj grupi i grupama balkansko-anadolskog kompleksa, u užem smislu, postoji još jedna bitna razlika. Vinčanska i sopotsko-lengyelska grupa, jednom formirane iz simbioze dominantnog stranog (bez obzira na mehanizam njegovog širenja) i domaćeg-autohtonog elementa, zatvaraju se u sebe, ne primajući jake uticaje sa strane. Jedino se na prelasku iz vinčansko-tordoške u vinčansko-pločničku fazu i u gradačkoj fazi zapažaju neki novi impulsi (pojava keramike se žigosanim ornamentima a u gradačkoj fazi Pomoravlja i Kosova neke pojave vezane za Karanovo IV susjedne Trakije). U butmirskoj grupi, naprotiv, u kojoj je autohtona baza daleko jača, postoji veća otvorenost prema stranim uticajima. Tako je ovdje, pored vrlo evidentnih jadranskih elemenata, znatan uticaj balkansko-anadolskog kompleksa koji se manifestuje u pojavi tamne (»crne«) monohromne keramike, bez obzira na pitanje da li se radi o uticajima iz vinčanske oblasti ili iz drugih balkanskih područja obuhvaćenih valom širenja kulture ovog kompleksa i ove keramičke vrste. Uz to se ovdje osjeća i izvjestan upliv drugih, dijelom i udaljenijih pojava i regija: lengyelske grupe, trakaste grnčarije, pa čak i pojava iz Transilvanije, koje se donekle manifestuju već i u srednjem neolitu. U svojoj osnovi domaća, ova kultura bila je otvorenija prema stranim uticajima od, u svojoj osnovi jače vezanog za strane komponente, balkansko-anadolskog kompleksa. — Hvarska kultura (glavni dio hvarsko-lisičićke grupe) na Jadranu je još jasnije njegovala autohtonu osnovu, ali je i ona bila otvorena prema recipročnim uticajima iz južnog Balkana, iz unutrašnjosti i iz južne Italije.

Samo uzgred i sasvim kratko potrebno se osvrnuti na genezu nekih perifernih grupa jugoslovenskog neolita: potiske, za koju se arheolozi uglavnom slažu da njene osnove treba tražiti u Körös-grupi, i grupe Korenovo u zapadnom dijelu panonske regije, u kojoj, uprkos naglašavanju autohtone starčevačke komponente, presudnu ulogu igraju pojave srednjoevropskog kompleksa sa trakastom grnčarijom u jednoj srazmjerno kasnoj etapi.

Problem geneze neolitskih kulturnih grupa na teritoriji jugoslavenskih zemalja pojavljuje se, prema tome, kao složeno pitanje čije je rješenje nemoguće tražiti linearno. U genezi neolitskih grupa ovih oblasti prisutne su, naprotiv, razne komponente pri čemu nekada dominiraju jedne, a nekada druge. Izgleda sigurno da su oblasti, bliže području visokih civilizacija istočnog Mediterana i Bliskog istoka, bile u jačoj mjeri podložne uticaju stranih komponenti, iako se mehanizam njihovog širenja ne može uvijek sagledati. Svakako da ni taj mehanizam nije bio jednostavan i da su često, manje ili jače izraženi, učestvovali u njemu razni vidovi širenja kulturnih elemenata i tekovina nove ekonomike. Što dalje od ovih centara, uticaj stranog elementa postaje, u principu, sve slabiji, a autohtona komponenta sve dominantnija. Ipak je sigurno da se nijedna od kultura ne može smatrati kao apsolutno »čista«, U stvaranju svake od njih učestvovalo je

nekoliko komponenata. Pretezanje jedne ili druge, način i stepen njihovog sažimanja, dali su pojedinim kulturnim grupama i njihov određeni specifični karakter.

DUHOVNI ŽIVOT

Arheološka građa koja dokumentuje religijska shvatanja i umjetničko stvaralaštvo neolitskih zajednica na tlu Jugoslavije raznovrsna je i bogata, ali je njena interpretacija veoma teška i u mnogim pojedinostima hipotetična. U neolitskoj epohi umjetnost je u potpunosti zavisna od religije koja, iako iskrivljuje stvarnost, ipak uvijek zavisi od konkretnih, ekonomskih, društvenih i psiholoških zbivanja. Kako ekonomski i društveni odnosi nisu bili jednoobrazni u svim neolitskim kulturama i kako su se vremenom stalno mijenjali, to se i u religiji i u umjetnosti ove dugotrajne epohe zapaža ne samo raznolikost već i odredeni razvoj.

Donedavno se smatralo da se jasno uobličene religijske predstave i od njih nadahnuti umjetnički stilovi konstituišu na tlu Jugoslavije tek početkom neolitske epohe, u vremenu formiranja prvih zemljoradničko-stočarskih kultura. Novija istraživanja pokazala su, međutim, da se religija i umjetnost neolitske epohe temelje dijelom i na lokalnim tradicijama, na stvaralaštvu lovačko — skupljačkih zajednica koje su u predneolitskom periodu živjele u pojedinim regijama jugoslovenskih zemalja. Tako se već od početka ranog holocena može pratiti kontinuirani razvoj religije i umjetnosti u derdapskom području (Cuina Turcului, Vlasac, Lepenski vir, Schela Cladovei), a, dijelom, i u dolini Trebišnice (Crvena stijena) i kanjonu Pive (Odmut). Za prvu etapu ovog razvoja, za razdoblje 8. i 7. milenija, ne raspolaže se dovoljnim brojem dokumenata; na osnovu oblutaka prevučenih crvenom bojom (vjerovatno objekti kulta) i graviranih koštanih i kamenih predmeta (vjerovatno kultni instrumenti) može se zaključiti da religija i umjetnost ovog razdoblja još nemaju osobene karakteristike. Jednostavni, strogo geometrijski motivi (snopovi zareza, mreže, šrafirani trougli, romboidi ili trake) kojima su ukrašeni ovi najstariji sakralni objekti gotovo su istovetni ornamentici koja karakteriše umjetnost kulture mediteranskog tardigravetijena. Istoj kulturnoj sferi pripadaju i bojeni obluci.

Vremenom, vjerovatno već od posljednjih stoljeća sedmog milenija, otpočinje ubrzan proces dezintegracije kulture mediteranskog tardigravetijena i na teritoriji jugoslovenskih zemalja. Tako se u zapadnim i jugozapadnim regijama, u primorskom pojasu i njegovom zaledu, formira tokom boreala jedan posebni kulturni facijes, dok se u derdapskom području, zbog izuzetno povoljnih ekoloških uslova, tradicionalna kultura preobražava u kulturu Lepenskog vira. Ova diferencijacija tradicionalne

kulture najjasnije se manifestuje u arheološkoj građi koja dokumentuje religiju i umjetnost u pomenutim područjima. Dok iz zapadnih i jugozapadnih regija nije poznat gotovo nijedan sakralni ni umjetnički oblikovani predmet, u derdapskom području su otkriveni grobovi koji dokumentuju složene pogrebne rituale i brojna svetilišta sa monumentalnim kamenim skulpturama. Tako se na tlu Jugoslavije već u praskozorje neolitske epohe jasno uočavaju dvije posebne kulturne regije: zapadna, u kojoj zamire tradicionalna kultura lovačko-skupljačkih zajednica (Crvena stijena IV b, Odmut I b) i podunavska, u kojoj se uspostavlja jedna od najsloženijih religija praistorije i rađa prva monumentalna umjetnost jugoistočne Evrope (mlađa etapa kulture Lepenskog vira). Ove duboke razlike sigurno su prouzrokovali brojni faktori privredno — društvenog života. U primorskom pojasu i njegovom širem zaledu živjelo se i dalje po pećinama, u malenim zajednicama koje nisu bile prisiljene da mijenjaju tradicionalni način privređivanja i društvene odnose, a time ni predačke običaje. U širem derdapskom području, međutim, uspostavlja se u ovo vrijeme sjedilački život u naseljima pod vedrim nebom, zajednice postaju mnogoljudne i dolazi do svojevrsne podjele rada. Ovi novi faktori privredno-društvenog života uslovili su brz preobražaj tradicionalnih religijskih koncepcija, kao i od njih zavisne umjetnosti. Činjenica da su zajednice derdapskog područja sahranjivale neke od svojih članova u okvirima staništa ili svetilišta rječito govori o razvijenom kultu predaka. Ovaj kult postaje, s jedne strane, važan faktor kohezije cijele zajednice, a, s druge, on usmjerava religijsku misao na ono što je vanzemaljsko i konstituiše mit, kao i vjeru u natprirodne sile. U mlađoj fazi kulture Lepenskog vira tradicionalni kultni predmeti uključuju se u određeni ritualni kontekst. Tako se oblutak, glavni tradicionalni predmet poštovanja, postavlja pokraj ognjišta, ugrađuje se u platforme za žrtvovanje ili se polaže uz pokojnika, da bi pred kraj kulture Lepenskog vira — oblikovan u vidu skulptura — postao žiža svetilišta, a vjerovatno, i glavna okosnica mitske priče. Ovi obluci — na kojima su najčešće prikazivane ribolike ljudske glave, jelen, riba, ili zagonetne arabeske — bili su za sve članove zajednice najveće svetinje jer su simbolisali osnovne elemente neproizvođačke ekonomike (kamen, voda, riba, divljač).

Na početku neolitske epohe, u vrijeme uspostavljanja proizvođačke, zemljoradničko-stočarske ekonomike, u svim regijama jugoslovenskih zemalja kultura se tako osjetno mijenja da se čini da su i religija i umjetnost ovog razdoblja nezavisni od tradicije. Novine su brojne; one se ne manifestuju samo na planu privređivanja, već i u svim drugim oblastima života — u načinu sahranjivanja pokojnika, u veličini i izgledu naselja, u načinu obrade i iskorištavanja novih sirovina.

Uprkos ovim dubokim promjenama, temeljitija analiza, ipak, otkriva da su religija i umjetnost ranog neolita dijelom determinisane i lokalnim tradicijama. To pokazuju dvije činjenice: prva — da i tokom sta-

rijeg neolita kultura u primorskom pojasu i njegovom širem zaleđu pokazuje u odnosu na religiju i umjetnost ono isto siromaštvo koje je karakterisalo i predneolitsku kulturu ove regije, i druga — da se u ranoneolitskoj kulturi Podunavlja sreće niz elemenata koji su odlikovali i religiju i umjetnost predneolitske kulture Lepenskog vira.

Na nalazištima u jadranskoj zoni i njenom zaleđu nije otkrivena arheološka građa na osnovu koje bi se mogla cjelovitije sagledati religija i umjetnost starijeneolitske kulture ove regije (kultura Crvena stijena III — Smilčić). Kako se u najstarijoj fazi ove kulture i dalje uglavnom njeguje lovačko-skupljačka ekonomika, to je religijska praksa ostala vezana za tradicije, tj. vjerovatno se ograničavala na magijske obrede za uspješan lov ili ribolov.

Teško je reći kakvo mjesto u ovoj općoj postavci zauzimaju pojedinačni ukopi dječijih i odraslih individua u Smilčiću i Medulinu ili ukopi ljudskih lubanja u Smilčiću i Zelenoj pećini. Moguće je da su i neke od ukopanih individua u naseljima pripadale nosiocima tih magijskih obreda.

U ovim krševitim i pošumljenim predjelima, gdje se plodna zemljišta pojavljuju samo kao malene oaze, nikada nije mogla da se uspostavi vjera u zemlju kao svestvoriteljicu i svehraniteljicu, kao opštu veliku majku. Iz tih se razloga religija i umjetnost ove regije duboko razlikuju od religije i umjetnosti neolitskih kultura Podunavlja i Vardarsko-moravske oblasti, gdje su pitomi pejzaži i velike površine plodnog zemljišta vezali sve ljudske aktivnosti za zemlju i razvile vjeru u njenu blagonaklonost. U okvirima starijeneolitske kulture primorskog pojasa i njegovog zaleđa zemlja nije mogla da zadovolji sve ljudske potrebe. Ona je i kasnije obrađivana s velikim trudom i u ograničenoj mjeri, a kao sirovina je služila za izradu posuđa. Oblikovanje keramičkih posuda u svim razvojnim fazama kulture Crvena stijena III — Smilčić sasvim je jednostavno (sferične i hemisferične vaze, konične zdjele), a ukrašavanje je skromno i najčešće svedeno na pokrivanje površina otiscima ruba školjke, ubodima različitog oblika, a, izuzetno, i urezima. Kako su sve forme funkcionalne, a ukrasi na njima jednolični, teško je bilo koji keramički objekt vezati za kult. Neizvjesno je da li ukrasni motivi na starijeneolitskoj keramici jadranskog područja i njegovog zaleđa imaju samo dekorativan ili i neki dublji, simbolično-religijski smisao. Na osnovu činjenice da je keramika često ukrašavana otiscima ruba nazubljenih i nenazubljenih školjki, odnosno da su na površinama posuda formirani ukrasi u vidu talasaste linije, plamenastih jezičaka ili polumjeseca (ukoliko bi se neki od motiva izvedenih rubom školjke mogli i ovako protumačiti), moglo bi se pretpostaviti da su neolitske zajednice ove prostrane regije prikazivale i na predmetima za svakodnevnu upotrebu određene elemente kojima su ukazivali najveće poštovanje: more, odnosno vodu (tremolirane linije), Sunce (plamenasti motiv), i Mjesec (polumjesečasti motivi). Ovoj pretpostavci bi išla u prilog činjenica

da su voda, Sunce i Mjesec glavni elementi prirodne sredine ove regije i da je njihovo poštovanje ovdje posvjedočeno kasnije, tokom srednjeg i poznog neolita.

Religija i umjetnost u okvirima ranoneolitske kulture istočnih regija (centralnobalkanska zona), u jugoslovenskom Podunavlju i Moravsko — vardarskoj oblasti, imaju drugojačiju genezu, razvoj i sadržaj. Brojna i raznovrsna arheološka građa otkriva da starijeneolitsku religiju i umjetnost u ovim regijama određuju tri komponente: lokalna tradicija, svojevrsna proizvodačka ekonomika i etno-kulturna strujanja sa juga i jugoistoka. Dok nov način privređivanja daje osnovni ton religiji i umjetnosti cijelog ovog razdoblja, djelovanja ostale dvije komponente jasnije dolaze do izražaja ili na određenim područjima ili u pojedinim vremenskim odsjecima.

Starijeneolitska kultura Moravsko — vardarske oblasti i jugoistočnog dijela Panonske nizije pokazuje u svojoj najranijoj fazi (Anzabegovo--Vršnik I, Divostin I, Lepenski vir III a, Donja Branjevina) gotovo jednoobrazne karakteristike jer su sve regije ove prostrane teritorije međusobno povezane ne samo brojnim prirodnim komunikacijama već i istim odlikama tla. Pitomi pejsaži sa zatravnjenim površinama kraj velikih rijeka i plodnim zemljištima na zatalasanim terenima oslobodili su tradicionalne zajednice ranije grčevite vezanosti za izolovane, zaklonjene terene i uputile ih na slobodna kretanja i korišćenje raznovrsnim bogatstvima zemlje. U ovim predjelima, već od početka neolita, zemlja postaje osnovna sirovina, sveopšta hraniteljica i veliki, višeznačni simbol; u nju se baca sjeme da donese plodove i sahranjuju se pokojnici u zgrčenom, embrionalnom položaju u nadi da će se iz njenog krila opet roditi; njome se oblažu kolibe i od nje se oblikuju najraznovrsniji predmeti, a za nju su vezane i ispaše, drvo, kamen i minerali — jednom riječi, sve ono od čega zavisi život ratara i stočara. Ove opšte životne okolnosti uslovile su konstituisanje zemljoradničko — stočarske religije i umjetnosti, koje, iako ostaju mahom u granicama magije i primijenjene umjetnosti, imaju, ipak, sasvim posebne karakteristike i određen razvoj.

Arheološka građa koja dokumentuje razvoj starijeneolitske religije i umjetnosti u istočnim regijama jugoslovenskih zemalja najbrojnije je zastupljena u okvirima starčevačke kulture, posebno na teritoriji koja je ranije bila zahvaćena predneolitskom kulturom Lepenskog vira. U religiji i umjetnosti najstarije faze starčevačke kulture opaža se niz pojava koje se mogu vezati za lokalne tradicije. Najstarija dekoracija na posudu, bilo da je izvedena urezivanjem ili bijelom bojom, sastoji se od onih istih motiva kojima su ukrašavani kameni i koštani predmeti kulture Lepenskog vira (mrežasti motiv, snopovi ukošenih zareza, viseći trougli, šrafirane trake). Čak i jedini novi motiv na slikanoj keramici — linija oivičena tačkama — nije preuzet sa strane, već je tvorevina nosilaca starčevačke kulture.

To se isto može reći i za figurine govečeta, možda i za amulete u vidu stilizovane glave bika, koji su otkriveni u najstarijim neolitskim naseljima ovog područja.

Osim pojava koje se vezuju za lokalnu tradiciju i stvaralaštvo, u religiji i umjetnosti rane faze starčevačke kulture zapažaju se i forme čije je porijeklo teško utvrditi jer karakterišu i ostale srodne kulture u jugoistočnim regijama jugoslovenskih zemalja (istočna i zapadna Makedonija) i sjeveroistočne Grčke (Tesalija, Egejska Makedonija). Tako se od istočnih dijelova Panonske nizije pa do Tesalije pojavljuju amuleti u vidu klina, keramički predmeti u obliku pšeničnog zrna, stilizovane steatopigne figurine i antropomorfne vaze.

U okviru starijeg neolita istočnih regija površine slikanih vaza, vjerovatno namijenjenih kultu, najprije se ukrašavaju pravolinijskim motivima (linearni stil), zatim kombinacijom pravolinijskih i krivolinijskih motiva (girlandoidni stil) i, najzad, izrazitim krivolinijskim motivima (spiraloidni stil). Ovaj stilski razvoj, koji stroge i nepokretne forme postupno preobražava u slobodne i pokretne, karakteriše i antropomorfne figurine ovog razdoblja. Tako se tradicionalni stil, koji je u dekoraciji keramike (pravolinijski motivi) i u predstavi ljudske figure (stubasta forma) težio statičnim oblicima i jasnoći, u finalnoj fazi starčevačke kulture preobražava u nov, složeniji stil koji izražava slobodno, prostorno kretanje (spiraloidna dekoracija) i veći smisao za prirodne oblike (figurine sa raščlanjenim tijelom).

Nalazi starčevačke kulture u sjevernoj zoni (u Međuriječju) ne mijenjaju, u suštini, ove opće postavke. Rijetka plastika ima iste osobine kao i u ostalim regionima starčevačke kulture, a određene osobenosti stila u mlađim fazama ove kulture samo ukazuju na određene regionalne varijacije stila i podvlači svu složenost stila u ovim fazama.

Kako antropomorfne figurine starijeg neolita nisu individualizovane niti okarakterisane posebnim atributima, i kako u dekoraciji keramike nema motiva koji bi imali neki dublji, simbolični smisao, izvjesno je da se tokom ovog razdoblja nije razvio ni osobeni mit ni složenija religija. Vjerovatno se vjerovalo da izvjesne sile prirode u pojedinim važnim situacijama (porođaj, bolest, smrt), pri obavljanju određenih poslova (sjetva, žetva) ili prilikom elementarnih pojava (grad, suša), zadobijaju ljudski lik i da se baš tada na njih može djelovati mađijskim postupcima. Pošto su antropomorfne figurine starijeg neolita sasvim impersonalne, one su mogle bez smetnji da budu upotrijebljene u najrazličitijim prilikama, tj. njihov religiozni smisao i funkciju određivala je tek konkretna praksa. Činjenica da su ove figurine nalažene zajedno sa predmetima za svakodnevnu upotrebu, često polomljene i odbačene, jasno pokazuje da su one gubile vrijednost čim bi ritual bio završen, tj. kad je pomoću njih otklonjeno neko zlo ili postignut određen cilj.

Ovdje treba napomenuti da i u istočnim i sjevernim regijama nema pravih nekropola iz starijeg neolitskog doba, ali su poznati pojedinačni ukopi u naseljima tamošnjih kulturnih grupa. Prema tome, u obadvije osnovne neolitske zone na jugoslovenskom tlu vladao je isti odnos prema kultu mrtvih, što ukazuje na neko jedinstvo neolitskog svijeta u ovom dijelu jugoistočne Evrope — barem u ovom sektoru duhovnog života.

Teritorijalnim širenjem starčevačke kulture ka jugozapadu i kulture tipa Crvena stijena III — Smilčić prema sjeveroistoku i istoku formira se u prelaznoj zoni, naročito na području centralne Bosne, jedna osobena starijeneolitska kultura u kojoj su objedinjene religijske i umjetničke koncepcije ostvarene u Moravsko-vardarskoj i primorskoj oblasti. Na lokalitetu Obre I, u najstarijem naselju (I a), uz forme koje odlikuju starčevačku religiju i umjetnost (stubaste antropomorfne figurine, vaze dekorisane u linearnom stilu, žrtvenici) otkriveni su i objekti koji se povezuju sa religijskim i umjetničkim koncepcijama jadranskog područja (diskoidni glineni predmeti, posude ukrašeno cardium — impresso-dekoracijom).

Važno je naglasiti da je u naselju Obre I otkriveno osam ukopa dječijih individua, od kojih je jedna individua pripadala širem kultnom postrojenju (žrtveno mjesto ili neka vrsta oltara) sa brojnim i dosta dragocjenim prilozima. Ako se prihvati tumačenje da ovi ukopi predstavljaju ostatke žrtvovane djece zbog prosperiteta naselja — što je vrlo vjerovatno — onda bi i pojedinačni nalazi dječijih kostura u naseljima pomenutih dviju zona imali isto značenje. Na taj način bi se još više pojačavalo jedinstvo neolitskih grupa na planu duhovnog života.

Moglo bi se reći, na osnovu iznesenih podataka, da se tokom mlađe etape starijeg neolita (kojoj pripada naselje Obre I) na teritorijama jugoslovenskih zemalja jasno uočavaju tri posebne religijske i umjetničke koncepcije koje korespondiraju sa tri posebna privredno — društvena sistema. Osnovni sadržaji religije i umjetnosti zajednica istočnih i sjevernih regija vezani su za plodnu zemlju i ispaše, zajednica u primorskom pojasu — za prirodne elemente i fenomene, a zajednica u prelaznoj zoni — za obje ove kategorije, za zemlju, vodu i astralna tijela.

Religija i umjetnost srednjeg i mlađeg neolita dalje razvija one iste koncepcije koje su u Moravsko — vardarskoj oblasti, primorskom pojasu i prelaznoj zoni utvrđene već tokom starijeg neolita. Nove pojave koje u svim neolitskim grupama jugoslovenskih zemalja označavaju početak srednjeg, odnosno mlađeg neolita (siva i crna dobro uglačana i profilisana keramika u centralnobalkanskoj i sjevernoj zoni) ne mijenjaju tradicionalne privredno-društvene odnose, a time ni suštinu stare religioznosti. Čak i u primorskom pojasu, gdje je prelom u tradicionalnoj kulturi nešto jače izražen (formiranje danilske kulturne grupe), religijska misao i praksa ostaje vezana za neke tradicionalne kultove (četvoronožni ritoni u danilskoj kulturi — kult vatre ili vode?) i za nebeska tijela (astralni simboli na

keramici kulture Hvar—Lisičići). Novinu predstavlja pojava antropomorfnih i zoomorfnih figurina u okvirima danilske kulture. Karakteristično je, međutim, da figuralne predstave u jadranskoj zoni nikada nisu postale neka dominantna pojava kao što je slučaj u vinčanskoj kulturnoj grupi.

U jadranskoj zoni je tokom danilske faze duhovni život, ipak, mnogo obogaćen, što se vidi po arheološkim nalazima koji to ilustruju. Ovdje, prije svega, treba spomenuti ukrašenu keramičku robu, koja spada među najdekorativnije proizvode ove vrste na čitavom mediteranskom području. Već sama ova činjenica jasno pokazuje koliko se razvio umjetnički smisao kod nosilaca danilske kulture, što je bitan elemenat duhovnog života i kod praistorijskih zajednica. Teško je sasvim decidirano reći šta u ovoj bogatoj dekoraciji pripada religijskoj sferi a što ulazi u okvir obične ornamentike. Čini se, ipak, da ukrasi u vidu spirala, vrlo različito oblikovani, i masovna upotreba crvene boje mogu označavati određena religijska shvaćanja. Spiralni ukrasi se obično vezuju uz astralne kultove i za neka shvatanja o zagrobnom životu, dok je crvena boja od vajkada znak života i životnih sokova. Sasvim je vjerovatno da i neki drugi ukrasi na ovoj keramici imaju simbolično značenje, ali se oni u isto vrijeme uklapaju u jedan izvanredno komponovan ornamentalni sistem koji sam po sebi predstavlja vrlo značajan umjetnički domet.

Iako nije tako brojna i izrazita kao u vinčanskoj kulturnoj grupi, plastika je — kako je već naglašeno — zapažen fenomen i u danilskoj grupi. Na ljudskim figurinama se osjeća jedan normalan razvoj od čisto stilizovanih figura do figura gradenih sa nešto više realizma. Najviše pažnje izazivaju, međutim, tzv. zvonolike figure. One su brojnije od ostalih izradevina ove vrste, ali nema još sasvim jedinstvenog stava u tumačenju njihova karaktera. Mišljenja se kreću između teze da se ovdje radi o specijalnim simbolima kulta falusa i teze da se radi o posebno oblikovanim ljudskim figurama (ženskim i muškim), dakle, o plastičnoj umjetnosti koja je bila poznata općenito u neolitskom svijetu. U ovoj knjizi je došlo do izražaja ovo drugo tumačenje. S obzirom da je na svim figurama mnogo iskorištavana crvena, a i bijela boja i da one nisu mogle imati neku upotrebnu vrijednost, sigurno je da te figure pripadaju religioznoj sferi u životu pripadnika ove grupe. Pa ipak, daleko najizrazitiji predstavnici religioznih shvatanja u danilskoj grupi su ritoni na četiri noge, koji svojom obradom predstavljaju i značajna umjetnička ostvarenja. Bilo je mišljenja da ovi ritoni simbolizuju kult vode, no svi elementi na tim tvorevinama — spiralni i drugi ukrasi, obilna upotreba crvene boje, sunčevi koluti i drugo — daleko više govore o simbolima života i plodnosti, u što treba ubrojiti i kult životvorne sunčeve snage. Možda je daleko najvažnija činjenica što se danas može pretpostaviti da je Jadran centar jednog vrlo raširenog kulta (čiji su izraz ovi ritoni) koji je obuhvatao zapadni Jadran, dio centralne Bosne, dio Grčke, a pojedinačno je dopirao i na Apeninsko poluostrvo.

Taj kult je vjerovatno imao daleko šire poimanje života i plodnosti nego što su to mogle izražavati ženske figure u nekim drugim neolitskim grupama.

U kultu mrtvih nije se u ovom periodu desila nikakva promjena. Radi se opet o pojedinačnim ukopima djece i odraslih (ili lubanja) u otvorenim naseljima, samo što se sada mogu primijetiti i neki popudbeni darovi. Održava se, u suštini, jedna tradicija iz starijeg neolitskog doba na ovom terenu.

U mladem neolitu jadranske zone nisu se desile nikakve bitne promjene kod kulta mrtvih, jer hvarsko-lisičićka grupa poznaje opet samo pojedinačne ukope u okviru samih naselja. Jedino se može konstatovati da su ovakvi ukopi poznati i u nizu pećinskih naselja, što je u skladu i sa veoma povećanom upotrebom pećinskih lokacija za stanovanje u odnosu na prethodnu neolitsku fazu.

Iako je danas jasno da hvarsko-lisičićka kultura neposredno proizlazi iz danilske kulture, ipak su se tokom mladeg neolita u ovoj zoni desile i neke značajnije promjene. To su:

— Kultni ritoni igraju svoju ulogu u religijskim obredima samo u početnim fazama mladeg neolita. Kasnije oni izlaze iz upotrebe, i to je vjerovatno posljedica mijenjanja uslova života i jačeg dodira sa nekim drugim neolitskim grupama.

— U hvarsko-lisičićkoj grupi je zapažen kult zmije, dakle, kult odredenog hitonskog božanstva koji je u kasnijim praistorijskim periodima na sjeverozapadnom Balkanu bio vrlo izražen. Može se gotovo sigurno tvrditi da je taj kult posljedica održavanja ustaljene tradicije na ovom terenu iz mladeg neolitskog doba.

— Kod figuralne plastike se dogada isti proces kao i kod ritona na četiri noge. Zvonolike figure doživljavaju punu degeneraciju i postepeno nestaju. Mjesto toga, izgleda da je u porastu životinjska plastika, i to ona koja spada u sferu duhovnog života.

— Konačno, u Lisičićima su vrlo izrazite realistične urezane predstave na keramičkim izradevinama, kao što su scena lova, likovi ptica, predstava zemunice i tome slično. Ove predstave imaju i veliku dokumentarnu vrijednost. Najveću pažnju, medutim, izazivaju vrlo izraziti solarno-lunarni simboli medu keramičkim ukrasima, kao što su predstave sunčeva koluta i polumjeseca. Može se sigurno konstatovati da su ovi simboli iz Lisičića daleko najizrazitiji pokazatelji astralnih kultova u neolitu Jugoslavije, pa i Balkana u cjelini. Ostaje još uvijek otvoreno pitanje zbog čega je ovaj umjetnički manir došao toliko do izražaja samo u Lisičićima. Možda je to posljedica veoma izražene lovačke komponente u ekonomici ovog naselja i u nešto čvršćoj vezi sa zapadnim Mediteranom i tamošnjom tradicijom astralnih kultova.

U istočnim regijama jugoslovenskih zemalja, odnosno u centralno-balkanskoj zoni, tradicionalne forme duhovnog života se tokom mladeg

neolita samo bogate i dalje razvijaju. To najpotpunije ilustruje raznovrsno keramičko posude i brojne antropomorfne figurine sa ovog područja, na prvom mjestu sa teritorije vinčanske kulture. Ove dvije velike grupe arheoloških nalaza, kroz koje je i na ovom području često ispoljen i visoko razvijeni smisao za umjetničko oblikovanje, krajnje osjetljivo odražavaju sve životne situacije brojnih generacija koje su tokom mladeg neolita živjele u Moravsko — vardarskoj oblasti.

Ako se izuzmu izvjesni novi elementi, vjerovatno stranog porijekla (profilisano posude uglačanih crnih i sivih površina), svi kultni predmeti iz rane faze vinčanske kulture neposredno se nadovezuju na tradicionalne forme. Najstarije antropomorfne figurine ove kulture označavaju samo dalju razvojnu etapu starčevačkih stubastih figurina, a i žrtvenici i plastične vaze koje se izraduju početkom mladeg neolita u Moravsko — vardarskoj oblasti imaju odgovarajuće prototipove u mladoj etapi starčevačke kulture. Najprisniju vezu s lokalnim tradicijama otkriva i činjenica da se sva vinčanska naselja u kojima je naden veći broj antropomorfnih figurina, žrtvenika i plastičnih vaza nalaze na područjima gdje su i tokom starijeg neolita izradivane ove iste vrste kultnih predmeta, tj. izmedu linija Vinča—Gladnice i Starčevo—Pavlovac. Ukoliko je jedan vinčanski lokalitet udaljeniji od naznačenog pojasa, utoliko je siromašniji kultnim predmetima. U perifernim oblastima rasprostranjenosti vinčanske kulture, na primjer, u sjeveroistočnoj Bosni, sjevernom Banatu, Olteniji i sjeverozapadnoj Bugarskoj, antropomorfna plastika ili nije poznata ili je njen broj sveden na minimum. Pošto sa ovih istih teritorija nije poznata starčevačka plastika, ovim je jasno istaknuta uloga lokalne tradicije u nastanku antropomorfnih figurina vinčanske kulture.

Brz privredno — društveni uspon vinčanske kulture, koji je vjerovatno omogućen uvodenjem novih postupaka pri obradi zemlje i gajenju stoke, specijalizovanim djelatnostima i širokom razmjenom dobara, doveo je i do naglog bogaćenja starih religioznih koncepcija i daljeg razgranavanja tradicionalne religijsko — magijske prakse. To pokazuje kvantitativan porast i tematska raznolikost antropomorfnih i zoomorfnih figurina, kao i pojava novih kultnih ili magijskih predmeta, na primjer, prosopomorfnih poklopaca. Zanimljivo je da se u najstarijoj fazi vinčanske kulture antropomorfne figurine još uvijek ne pojavljuju u odredenom ritualnom kontekstu, mada se njihova ikonografija i stil tokom ovog razdoblja postepeno udaljavaju od tradicija. Figurine iz faze formiranja vinčanske kulture stilski su eklektične; s jedne strane, one zadržavaju glavna obilježja tradicionalnog stila (stubasti oblik, detalji izvedeni tehnikom urezivanja), a, s druge, pokazuju težnju da se naslijedena forma što više organski raščlani i obogati realistički modelovanim detaljima (izdvajanje glave i površine lica iz osnovne mase, predstava ruku, nogu, dojki, trbuha, gluteja i genitalija). Svi realistički detalji najprije su nevješto aplicirani na naslijedenu

stubastu formu i stoga najstarije vinčanske statuete često karakteriše haotičnost u rasporedu detalja (dojke postavljene ispod brade, gluteji podignuti u visinu grudi). Već pri kraju faze Vinča—Tordoš I modeluju se figurine na kojima se ove dvije oprečne stilske koncepcije — tradicionalna i realistička — sažimaju: da bi novi elementi organski srasli za tradicionalnu formu zatvoreni stubasti volumen se prostorno razbija, ali se pri tom i realistički detalji do izvjesne mjere shematizuju. Kao rezultat ovog stilskog sažimanja pojavljuju se figurine »kikladskog tipa«, koje prikazuju ljudsku figuru sa svim pojedinostima i u prirodnim proporcijama, ali još uvijek stilizovano. Realistički oblici koji su u fazi formiranja vinčanske kulture samo dopunjavali naslijedenu stubastu formu, a u kasnijoj fazi stabilizacije sliveni s njom dali prirodnu organsku cjelinu, postaju, medutim, tek u razdoblju Vinča—Tordoš II oslobodeni tradicije. Na antropomorfnim figurinama iz ovog razdoblja predstavlja se niz novih detalja (usta, uši, prsti, stopala, zjenice, prepone, odijelo), a neke od njih pokazuju ljudsku figuru u sjedećem stavu ili u pokretu (ruke pružene naprijed, dignute uvis ili postavljene na trbuh, iskoračena noga), pa čak i sa individualnim obilježjima (figure grbavaca, gravidne figure, hermafroditske figure).

Ista sloboda karakteriše i oblikovanje, odnosno ukrašavanje vaza; u ovom razdoblju izrađuju se ritoni u vidu ptica, četvoronožnih životinja ili fantastičnih bića, obodi pehara ili žrtvenika ukrašavaju se ljudskim i životinjskim glavama. Ornamentika, iako je u osnovi geometrijska, slobodno se razvija na površinama vaza; omiljeni su motivi koje odlikuje vitalnost i pokretljivost (meandar i njegovi derivati). U svim ovim slučajevima usko su povezani kultni i umjetnički karakter ovih izradevina.

Pronalazak i iskorištavanje prvih metala (bakra i zlata) u oblasti karpatsko-balkanskog planinskog luka izazvali su etno-kulturna kretanja koja su prouzrokovala duboku krizu u neolitskoj kulturi istočnih regija jugoslovenskih zemalja i bitno uticali na dalji razvoj religije i umjetnosti u ovim oblastima. Samo u jezgru vinčanske kulture bitnije se ne mijenja tradicionalni način privredivanja; stoga Pomoravlje postaje tokom finalnog neolita zbjeg za sve one grupacije koje su ostale privržene agrarnoj privredi. Mada se tokom vinčansko — pločničke faze i dalje nastavlja lokalna proizvodnja svih tradicionalnih vrsta oruđa i keramičkih proizvoda, ipak se zapaža da je broj importovanih objekata sve veći i da se sve češće podražavaju uzori iz tudinskih kultura.

Na figuralnoj plastici se sada primjenjuje jedan dosta složeni ornamentalni sistem. Znatno se povećavaju urezani motivi, ali je u isto vrijeme primijenjeno i bojenje odredenih dijelova glave ili tijela, što sve treba da doprinese naglašavanju pikturalnosti novog stila.

Nasuprot figurinama, posude je često neukrašeno. Sada se njeguje samo slikana dekoracija, izvedena pastoznom bojom ili inkrustacijom,

dok su druge ornamentalne tehnike uglavnom zanemarene. Više se ne primjenjuju neprekinuti ukrasni motivi (tekuća spirala, meandar), već su svi ornamenti ili prostorno ograničeni (metopski stil) ili vezani za pojedine dijelove vaza.

U novonastaloj životnoj situaciji, kada snažno prodiru uticaji sa strane, bilo je potrebno ranije kultove i religijske predstave što više uzdići i suprotstaviti ih stranačkim. Figurine koje prikazuju ženu s djetetom u rukama ili ženu koja u majestetičnoj pozi sjedi na prijestolju, s jedne strane, i kultne odaje kakve su otkrivene u najpoznijim vinčanskim naseljima (Jakovo—Kormadin, Vinča, Divostin), s druge, pokazuju da se tokom finalnog neolita formirala jedna viša religioznost u kojoj je centralna ideja personificirana figurom žene sa djetetom u naručju.

Antropomorfne figurine ostalih kulturnih grupa u istočnim regijama jugoslovenskih zemalja (najmlađi slojevi u Anzabegovu, Vršniku, Zelenikovu i Porodinu) veoma su slične vinčanskim, ali su proizvođene u daleko manjem broju. Na područjima južnije od Skopske kotline tradicionalne forme se održavaju kroz cio mladi neolit (na primjer, u Zelenikovu i Porodinu), a sporadična pojava figurina modelovanih u realističkom stilu (na primjer, u Porodinu) vjerovatno je povezana sa kulturnim impulsima koji dolaze sa strane, dijelom iz Pomoravlja i sa Kosova, a dijelom iz Tesalije. Tokom finalnog neolita ove oblasti većim dijelom zaposjedaju nosioci bubanjsko — humske kulture, koju karakteriše odbojnost prema antropomorfnim predstavama, odnosno religija i umjetnost bliže nomadskim nego zemljoradničkim zajednicama.

Potrebno je podvući da je u okviru vinčanske grupe sahranjivanju mrtvih posvećeno nešto više pažnje nego u neolitskim grupama jadranske zone. Prije svega, pored određenog broja ukopa u samim naseljima, dosada su ustanovljene i dvije prave nekropole sa skeletnim grobovima: jedna u Botošu a druga u Gomolavi. Obje te nekropole su locirane u ravničarskom području vinčanske grupe i njihovo formiranje je možda vezano uz kulturne i kultne uticaje iz Panonije i srednje Evrope. Tim uticajima bi teško bilo pripisati i neke pojave incineracije u naseljima. — U svakom slučaju, kult mrtvih je u kasnijim fazama vinčanske kulturne grupe dobio na intenzitetu, u čemu treba vidjeti i određeno mijenjanje stava prema zagrobnom životu umrlih srodnika.

Sasvim posebne odlike ima religija i umjetnost kulture koja se tokom srednjeg, odnosno mladeg i finalnog neolita razvijala u prelaznoj zoni, prvenstveno u dolini rijeke Bosne. Ona se temelji na kontinentalnoj — starčevačkoj — i primorskoj — Crvena stijena III/Smilčić — kulturi. Tokom srednjeg neolita (kakanjska kultura) ove dvije komponente su gotovo ravnopravno zastupljene, ali početkom mladeg neolita (butmirska kultura) jadranska komponenta postaje dominantna i daje osnovni ton religiji i umjetnosti u ovoj oblasti. Religijske koncepcije kulture primorske

zone — kult Sunca i kult vode — prožimaju se u butmirskoj kulturi sa ritualima vezanim za plodnost zemlje koji karakterišu religiju kulturnih grupa Moravsko-vardarske oblasti. Tako se u naselju Obre II pojavljuju keramičke diskoidne ploče (solarni kult) zajedno s antropomorfnim figurinama (kult zemlje i plodnosti). Iz sprege ove dvije koncepcije razvija se osobena religija i umjetnost ne samo u dolini rijeke Bosne već i u ostalim regijama prelazne zone — u sjeveroistočnim oblastima Crne Gore (Beran-krš), u Metohiji (Reštani) i zapadnoj Makedoniji (Ustie na Drim, Trn kod Bitolja). Ove oblasti postaju tokom mladeg neolita neka vrsta »egzotičnih« zona jer se u svakoj od njih pojavljuju sasvim neuobičajene keramičke forme, specifično slaganje dekorativnih motiva i osobeni oblici antropomorfne i zoomorfne plastike. Pod uticajem ovih stilova vjerovatno nastaju i regionalni stilovi na zapadnoj periferiji vinčanske kulture, na primjer, u okvirima kosovske varijante vinčanske grupe (neobična dekoracija na keramici, antropomorfne figurine sa zvonastom »suknjom«), kao i pojedine forme porodinske grupe (modeli kuća, čudni ukrasi na žrtvenicima). Za razliku od zajednica primorskog pojasa i Moravsko-vardarske oblasti, zajednice koje su tokom mladeg neolita naseljavale pomenute regije prelazne zone bile su nesputane tradicijama; zahvaljujući ovoj okolnosti, one su slobodno preuzimale sva dobra iz susjedstva i dalje ih slobodno razvijale. Iz tih razloga pojedine forme butmirske kulture — na primjer, realistički modelovane antropomorfne figurine ili vaze ukrašene plastičnom spiralnom dekoracijom — predstavljaju vrhunske domete neolitske umjetnosti ne samo na tlu Jugoslavije već i u cijeloj jugoistočnoj Evropi.

Centralna i zapadna zona sjeverne Jugoslavije nije pružila neke značajnije podatke za proučavanje duhovnog života. Tamo zasada nisu otkriveni neolitski grobovi na osnovu kojih bi se mogao posmatrati kult mrtvih, a i glinena plastika je zastupljena sa vrlo skromnim brojem primjeraka. Nešto više pažnje zaslužuje zoomorfna plastika u okviru sopotske kulture, jer ona ukazuje na jedan poseban odnos prema životinjskom svijetu, bez obzira što to ne mora u ovom slučaju odražavati neki totemistički kult.

Struktura neolitske religije i umjetnosti, zasnovana na zemljoradničko-stočarskoj ekonomici i osobenom mentalitetu, raspada se u trenutku kad teritorije jugoslovenskih zemalja zahvataju kulture čiji su nosioci bili pretežno nomadi, bez stalnog mjesta boravka, kojima najviša dobra nisu bila dom, okućnica i predačka zemlja, već predmeti od zlata i bakra, kola, krupna stoka i tuđe ispaše. Ove nove težnje i ciljevi konstituisali su nove društveno-privredne odnose i nov mentalitet; suprotstavljeni težnjama i ciljevima mirnih zemljoradničko-stočarskih zajednica, oni su prevagnuli, odnijeli pobjedu i prouzrokovali brzu dezintegraciju neolitske religije i umjetnosti na teritoriji jugoslovenskih zemalja.

Ako bi trebalo izdvojiti neke posebne karakteristike duhovnog (a to znači i umjetničkog) života neolitskih grupa na tlu jugoslavenskih zemalja, onda bi se to svelo na slijedeća glavna opažanja.

a. osnovne karakteristike duhovne kulture neolitskog stanovništva u ovim područjima mogu se posmatrati na keramičkim izradevinama, plastičnoj umjetnosti, nakitnim predmetima od kosti i kamena i u okviru kulta mrtvih;

b. u duhovnoj sferi postoje, također, vidne razlike izmedu jadranske i centralnobalkanske zone, što je svakako posljedica veza sa zapadnim, odnosno istočnim Mediteranom (prelazna zona se koristi dostignućima obje zone);

c. u zapadnim regionima je jako izražena bujna ornamentika na keramičkom posudu (često sa simboličnim značenjem), a viši oblici kultova u srednjem i mladem neolitskom dobu su vezani uz upotrebu kultnih ritona ili uz jasno označene astralne simbole; u istočnim regionima je daleko više došla do izražaja figuralna plastika (kult majke plodnosti), te obilnija upotreba antropomorfnih i zoomorfnih vaza;

d. poseban interes izaziva figuralna plastika iz Butmira sa svojim realističkim portretima, jer ona nema odgovarajućih paralela i ukazuje svakako na originalan umjetnički stil i na specifičan kultni značaj tih figurina;

e. u kultu mrtvih ne postoji neka velika razlika izmedu ovih zona; pojedinačni ukopi djece i odraslih u samim naseljima su možda vezani uz odredena žrtvovanja ili zaseban tretman nekih članova grupe, a tek u mladim fazama vinčanske grupe dolazi do izvjesne promjene u ovom pogledu (posebne pojave u Lepenskom viru, odnosno derdapskom području, dovoljno su istaknute);

f. svi podaci o duhovnom životu neolitskih grupa na tlu Jugoslavije ukazuju na to da se duhovne manifestacije pripadnika ovih grupa kreću u općim normama mediteranskog neolitskog svijeta (uz izvjesne dodire sa sjevernijim područjima), što je potpuno normalno i što odgovara geografskom položaju ovih zemalja i ekonomskim uslovima života ovdašnjih neolitskih zajednica.

ISTORIJSKA INTERPRETACIJA

U istorijskoj interpretaciji neolitskih grupa i neolitskog svijeta na teritoriji jugoslovenskih zemalja može se govoriti općenito, tj. iz aspekta uklapanja ovdašnjih grupa u opća društveno-ekonomska kretanja u neolitskom dobu ili posebno, odnosno sa naglaskom na one elemente koji karakterišu ovo područje i koji sa svoje strane doprinose sagledavanju neolitskog

svijeta na širem prostoru. Ovdje je, uglavnom, uzet u obzir ovaj drugi vid interpretacije, jer knjiga nije namijenjena općim razmatranjima.

Na početku treba naglasiti da je prilično velik, da se ne kaže najizrazitiji, dio prostora drugog toma »Praistorije jugoslavenskih zemalja« posvećen analizi keramičkih nalaza u pojedinim nalazištima i grupama. Nestručnjak će ovo teško prihvatiti, ali će zato stručnjak među podacima o keramičkom materijalu naći veliku masu podataka za neophodne komparacije i razne interpretacije kulturnih i drugih odnosa između neolitskih grupa. Ostaci keramičkih izrađevina su daleko najčešći i na neolitskim lokalitetima u Jugoslaviji i onda je normalno što je na njih usmjerena glavna pažnja. Osim toga, keramički proizvodi predstavljaju svojevrsnu i autentičnu (»arhivsku«) dokumentaciju, bez koje je nemoguća bilo kakva rekonstrukcija geneze, kulturnih odnosa, pa i istorijske interpretacije pojedine grupe, kompleksa ili neolitske faze. Prema tome, obrada neolitskog doba na tlu jugoslavenskih zemalja se kreće u okviru standardnog metodološkog postupka.

Sasvim je prirodno da je istorijska interpretacija lišena svih jezičkih elemenata, bilo da se radi o toponomastičkim ili antroponimijskim pokazateljima pa se i na ovom prostoru radi o anonimnim društvenim, odnosno »etničkim« grupama. Te grupe su najčešće dobile svoje ime po prvom ili reprezentativnom nalazištu i tako su, u suštini, postale nosioci savremenih naziva. Pod tim nazivima one su ušle u istoriju neolitskog svijeta na tlu jugoslavenskih zemalja, pa nije čudno što i poneka interpretacija stoji pod uticajem pogleda na savremena kretanja u društvu. I to je, konačno, u okviru evropskih i svjetskih standarda.

Premda se radi o jednom jedinstvenom neolitskom dobu, ipak se ne može govoriti i o jedinstvenim karakteristikama neolitskih grupa na prostoru Jugoslavije. To je evidentno već na prvi pogled. Sve te grupe su uklopljene u opšti okvir neolitskog svijeta, o kojem je bilo riječi u uvodu ove knjige, ali u pojedinostima one se međusobno znatno razlikuju. Tako se i na ovom primjeru potvrđuje teza da se jedinstvo može sagledavati samo kroz određene različitosti i da u istorijskoj interpretaciji društveno-ekonomskih kretanja svaka strogo ukalupljena shema donosi više štete nego koristi. To, naravno, ne znači negiranje općih okvira (naprotiv!), niti negiranje idejnih i drugih pogleda na kretanja u društvu, pa i na kretanje u neolitskim društvenim zajednicama. To je, u suštini, preduslov za svaku istorijsku interpretaciju.

Najveći dio razlika među neolitskim kulturnim grupama na tlu Jugoslavije uslovljen je svakako geografskim faktorima. Ti faktori se reljefno odražavaju i u podjeli neolitskog svijeta ovog prostora na nekoliko zona, od kojih je svaka zahtijevala posebnu obradu. Različite geografske sredine su utjecale na ekonomiku neolitskih grupa; ekonomika je, opet,

uslovljavala sistem života, društvena i kulturna kretanja, odnose sa susjednim i drugim grupama.

Jadranska zona je kulturno vezana za zapadni Mediteran, ali su geografski uslovi diktirali određen sistem života tamošnjih neolitskih grupa. Tako je kraški teren pogodovao formiranju pećinskih stanica, pa je daleko najveći broj ovakvih stanica lociran baš u ovoj zoni. U drugim zonama su to izolirani i samo pojedinačni slučajevi. S druge strane, u vremenu kada je ovdje zemljoradnja postala jedna od dominantnih grana privređivanja (u danilskoj fazi) broj pećinskih stanica se naglo smanjio i većina naselja je bila smještena na otvorenom prostoru, u zatvorenim dolinama pogodnim za zemljoradnju. U mladoj, hvarskoj fazi jadranske zone ponovno se javlja veći broj pećinskih stanica. Na ovu promjenu su mogli uticati klimatski faktori, ali isto tako i saznanje da je za stočarstvo, pogotovo za uzgajanje sitne stoke, kraški teren jadranske zone izuzetno pogodan i da je vraćanje ovoj privrednoj grani sasvim normalna pojava. Isto tako je karakteristično da se u toku hvarske faze, ipak, mogu izdvojiti tri područja: ostrva sa pravom stočarskom proizvodnjom, obalski dio sa jačom zemljoradničkom proizvodnjom u zatvorenim dolinama i planinsko područje u pozadini sa vrlo jakom lovnom privredom. Najveća (otvorena) naselja ustanovljena su na obalnom području; ona su u svakom pogledu i najrazvijenija i najbogatija. Prema tome, tip naselja, veličina grupe, kao i njeno bogatstvo i organizacija direktno zavise od privrede, odnosno od materijalne baze. U jadranskoj zoni se radi i o tipičnim sesilnim grupama uz obalu, vezanim za obradu okolne zemlje (npr., Smilčić, Danilo) i o pokretnim stočarskim grupama, koje se zadovoljavaju primitivnijim, pećinskim staništima.

Koliko klimatski uslovi djeluju na način života, vidi se i po tome što su u otvorenim naseljima jadranske zone ostaci nastambi veoma slabi. Nema, dakle, čvrsto građenih kuća, sa debljim zidovima, jer to klima na Jadranu nije ni zahtijevala.

Suprotno tome, ostaci neolitskih kuća u centralnoj Bosni pokazuju mnogo solidniju gradu (npr., Obre II), jer su ovdje uslovi života mnogo teži. Trebalo se bolje zaštititi od zimske hladnoće. U ovom području prelazne zone i nema drugih osim otvorenih naselja, što je u očitoj oprečnosti sa jadranskom zonom. Zemljoradnja je ovdje stalno prisutna i važna grana privređivanja, a u stočarskoj privredi preovladava uzgoj krupne stoke, koji ne zahtijeva veću pokretljivost. Zbog toga se u centralnoj Bosni i sreću višeslojna naselja jedne ili dvije kulture, bez ikakvih znakova sezonskog ili višegodišnjeg napuštanja naselja.

Dalje prema sjeveru, u posavskom i panonskom prostoru se dosta često sreću i naselja tipa tela, koja također indiciraju dugotrajan život na jednom mjestu, uslovljen svakako zemljoradničkom proizvodnjom.

Centralnobalkanski prostor ima neke svoje specifičnosti. Većina naselja je smještena na rječnim terasama i u tom pogledu se ovdje očituje prava zakonomjernost. Zemljoradnja i uzgajanje krupne stoke su osnovna zanimanja i ona uslovljavaju sve ostale pojave. Od interesa je napomenuti da su naselja starčevačke grupe uglavnom jednoslojna, što se može tumačiti vrlo ekstenzivnom zemljoradnjom i jačom stočarskom komponentom. Naselja vinčanske faze mogu biti vrlo dugotrajna (klasičan primjer je sama Vinča) pa nema nikakve sumnje da se ovdje radi o drugačijem tipu zemljoradničke proizvodnje. U ovakvim naseljima se redovno grade i vrlo solidni stambeni objekti, što je također znak stabilnosti života na jednom mjestu.

Izvan svake je sumnje da su geografski uslovi na Đerdapu doveli do podizanja niza naselja sa posebnim specifičnostima; svako naselje u ovom regionu bi predstavljalo jedno mikroekološko stanište. Uz stalna naselja bilo je ovdje i sezonskih logora, a to je odraz ribarsko-lovačke privrede ovdašnjih stanovnika. Od ovakvog načina privređivanja zavisili su i društveni, kulturni i religiozni aspekti života na ovom području.

Navedeni primjeri sasvim jasno pokazuju koliko geografske i klimatske osobine područja utiču na način života neolitskih grupa i kako se stvaraju razlike među kulturnim grupama i kompleksima. U tom pogledu područje Jugoslavije pruža klasične primjere.*

Sasvim je prirodno da i neki vanjski faktori mogu u značajnoj mjeri da utiču na izgradnju naselja, privredu i čitav način života pojedinih neolitskih zajednica. Najbolji primjer za to su neka nova naselja mlađe neolitske faze u centralnobalkanskoj, sjevernoj ili prelaznoj zoni. Neolitske zajednice su i na ovom prostoru, u vrijeme cvjetanja neolitske civilizacije, živjele relativno mirnim životom, bez potrebe za utvrđivanjem naselja i za drugim odbrambenim sredstvima. Čini se da za neke sukobe nije postojala ni ekonomska potreba. Krajem neolita na ovom prostoru se pojavljuju nove, pokretne i bolje organizovane grupe, koje opasno ugrožavaju mirno neolitsko stanovništvo. Ti prodori su pokrenuli ovo mirno stanovništvo i neke zajednice se sada povlače na uzvišene i zavučene položaje ili u močvarne predjele. Tako nastaju naselja nekog protogradinskog tipa na brežuljcima i na vodi (npr., Gradac kod Zlokučana, Beran-krš, Naraj kod Velike Pisanice, Nebo u dolini Bile i dr.). Ovi vanjski faktori će, uz unutarnji degenerativni proces, dovesti i do propasti neolitske civilizacije na ovim područjima.

Istraživanja neolitskih naselja i grupa na području jugoslavenskih zemalja dovela su do zaključka da je u ovom dijelu neolitskog svijeta vladala uglavnom naturalna privreda. Upoznavanje velikog broja naselja i

* Na ovom mjestu se ne navode brojniji pojedinačni primjeri i detalji, pošto se oni mogu naći u odgovarajućim odjeljcima, odnosno kod obrade svake zone i svake grupe. Tako je i kod razmatranja ostalih pitanja o kojima se ovdje govori.

proučavanje pokretnog materijala na njima pokazalo je da je svaka zajednica u tim naseljima proizvodila samostalno potrebna dobra i da nije bila zavisna od proizvodnje u drugim naseljima. Pretežan dio jugoslavenskih stručnjaka je napustio tezu o specijaliziranim neolitskim naseljima i o razmjeni čitavih kategorija proizvoda medu naseljima (teza je prvo nastala u vezi sa istraživanjima u Butmiru). Nigdje nisu zapaženi detalji koji bi upućivali na takvu razmjenu, a to ne bi odgovaralo ni općim ekonomskim normama u neolitskom svijetu.

Pa ipak, neolitske zajednice na ovom prostoru nisu bile izolovane i zatvorene cjeline. Naprotiv, bilo je i odredene trgovačke razmjene sa bližim i daljim područjima, a to se odnosi prvenstveno na razmjenu izmedu neolitskih grupa u jadranskoj zoni i onih u prelaznoj i drugim zonama. Izrazit pokazatelj takve razmjene su predmeti od školjke Spondylus u ovim vanjadranskim zonama. Medu takve pokazatelje spada i opsidijan, naden u mnogim neolitskim naseljima u Jugoslaviji, iako na ovoj teritoriji nema naslaga opsidijana. Na relaciji jadranska — prelazna zona ili jadranska — sjeverna zona primijećena je i razmjena nekih keramičkih objekata (primjerci bojene i neke druge jadranske keramike u Obrima II, keramika korenovskog tipa u Smilčiću). Sasvim je vjerovatno da je u okvir trgovačke razmjene spadao i eksport soli u posebnim grubim posudama iz tuzlanskog bazena i tome slično.

Pomenuta trgovačka razmjena nije mijenjala suštinu naturalne proizvodnje. Ona je predstavljala dopunsku privrednu granu, unosila odredenu svježinu u ekonomsku zatvorenost neolitskih grupa ili označavala medurodovske odnose na relaciji pojedinih naselja, grupa ili regiona. Ne radi se nikako o serijama stranih objekata, o masovnom uvozu, nego o pojedinačnim ili malobrojnim objektima. Najvažnija posljedica takvih dodira su kulturni uticaji koji se itekako osjećaju u zonama dodira kulturnih grupa i kulturnih kompleksa, ali i na većim udaljenostima. Teško je reći da li se pri svemu tome radilo o tzv. putujućim trgovcima ili o složenijim medurodovskim odnosima. Možda je ova druga solucija imala veći značaj od one prve.

Nema nikakve sumnje da je društvena organizacija zajednica u ovdašnjim neolitskim naseljima počivala na principima rodovskog društvenog uredenja. To je opća pojava u neolitskom svijetu. Otvoreno je pitanje koliko su još u okviru takvih društvenih normi vladali matrijarhalni odnosi. U svakom slučaju, kraj neolitske civilizacije označavao je i puno zamiranje takvih odnosa. Možda jedini stvarni indikator u tom pogledu predstavljaju plastične ljudske figure, koje su naročito brojne u vinčanskoj, a individualno su oblikovane u butmirskoj kulturnoj grupi. Puna dominacija figura sa ženskim tjelesnim osobinama u ovim, kao i u drugim slučajevima, nije nikada izmakla oku posmatrača, a objašnjenje te pojave se obično tražilo u matrijarhalnom sistemu u kojem su živjele ove neolitske zajednice. Takvo

tumačenje je vrlo logično pa ima svoje mjesto i u ovim zaključnim razmatranjima, naravno, uz određene dopune. Prije svega, ženska figuralna plastika je razvijena izvan kraških područja i mogla bi se, onda, vezati za neolitske grupe koje su intenzivnije njegovale zemljoradnju (naravno, ovdje smeta nedostatak figura u sjevernoj zoni!). Obilje plastičnih proizvoda u okviru vinčanske grupe može biti vezano i za jugoistočne uticaje, može, dakle, biti samo odraz umjetničkog manira u jednom neolitskom regionu. I najzad, karakteristično je izumiranje ženske plastike u kasnoj butmirskoj kulturi i u fazi Vinča-Pločnik II.

U svakom slučaju, ova ženska plastika mora biti odraz ili barem vrlo bliska reminiscencija na položaj žene u društvu, na njenu ulogu u obnavljanju roda i plodnosti. Krajem neolitskog doba, degenerišu se neolitske zajednice, ruši se jedan društveni poredak, a samim tim i uloga žene u njemu. Posljedica svega toga je i nestajanje ženske plastike. Pri tome se (uz prilične rezerve) mora uzeti u obzir i činjenica da je žena i na izmaku matrijarhalnog sistema, pa i kasnije, zadržala neke važne funkcije u oblasti kulta. Da li i izrazito bogatstvo ženske plastike u razvijenom neolitskom dobu centralnobalkanske i prelazne zone ne znači i odraz ovakve uloge žene? To je samo oprezno postavljeno pitanje.

U Lepenskom viru su vrlo istaknute ribolike plastične predstave. Ako pretpostavimo da je ovdje umjetnik želio da prikaže totemske pretke svoje zajednice, onda je to svakako arhaičnija pojava od pomenute ženske plastike. U Lepenskom viru i kulturi Lepenskog vira bila bi onda i rodovska organizacija čvršća, a o tome bi govorili i neki ukopi starijih vremena. Izgleda da bi ovakva solucija bila vrlo prihvatljiva i iz aspekta privredne strukture i iz hronološkog aspekta.

Veličina neolitskih zajednica je u pojedinim naseljima vrlo različita. U naseljima Đerdapa živi oko 150 žitelja, u Obrima II 300—400 stanovnika, u Vinči je moglo biti i više, dok je u pećinskim staništima taj broj bio vrlo ograničen. Iz samog broja žitelja se ne bi mogli izvoditi neki zaključci o društvenoj strukturi, no neki drugi elementi, zapaženi na većim neolitskim naseljima u Jugoslaviji, ipak pružaju podatke za izvjesna društveno-istorijska razmatranja. To su sljedeći elementi:

a. U mnogim naseljima je u središtu naseljenog prostora ostavljen slobodan »trg« koji je sigurno služio zajedničkim potrebama. Takav je slučaj u naseljima na Đerdapu, gdje kuće u potkovičastom nizu okružuju istovetan slobodan prostor (npr., u Lepenskom viru). U naselju Obre II su čvrsto građene četvrtaste kuće, poređane oko slobodnog »trga«, na kojem su zatečeni i neki zajednički objekti. Kružno naselje u svim neolitskim fazama Smilčića je također opkoljavalo slobodan prostor, a to je došlo do punog izražaja u Lisičićima u dolini Neretve. Svjesno formiranje slobodnog prostora — »trga« u naseljima nije samo rezultat principa po

kojem se izgrađivalo jedno neolitsko naselje, nego i posljedica potrebe sasvim određene društvene strukture u naselju.

b. Prednju konstataciju potvrđuju i nalazi u nekim naseljima. Tako je na »trgu« u Lisičićima bilo izgrađeno veliko centralno ognjište ili centralni ognjišni kompleks, a pored njega se nalazila velika masa životinjskih kostiju od zajedničke ishrane. U srednjoj fazi Obra II na jednom »trgu« su otkrivene tri kalotne peći koje su očigledno služile zajedničkim potrebama; na drugom su zatečeni ukopi sitne djece, a u Obrima I i centralni kultni objekat. (U ovom smislu treba posmatrati i dvostruku zemunicu u Nebu, kao i jednu veliku zgradu u Smilčiću).

c. U neolitskim naseljima se i van »trga« često sreću objekti za zajedničku upotrebu: razna radionička mjesta za izradu oruđa i oružja, lončarske peći, gliništa i sl. I ovo je svakako odraz kolektivnog duha u naselju.

d. U nekim naseljima se uočava podjela naselja na dva ili više dijelova. Tako se naselja na Đerdapu, po pravilu, dijele na dva dijela i to je tipičan primjer dihotomije, odnosno dualne podjele jedne rodovske zajednice. Zemunične nastambe u Danilu ili u Butmiru su poredane u grupama, što također može da indicira rodovsku podjelu. Kuće na redove u Vinči ili nekim drugim naseljima su građene po određenom planu i u skupinama. Objašnjenja treba tražiti i u ovom smjeru.

e. Kuće u Vinči su često građene sa dvije prostorije, sa namještajem za život jedne porodice. Jedna kuća u Kormadinu-Jakovu ima tri prostorije, a u srednjoj je izrađena posebna peć za potrebe porodice. Odličan primjer porodične kuće su građevine sa dvije prostorije u Obrima II, sa svim namještajem, spremištem i radionicom za potrebe jedne porodice. Tipičan je slučaj i u Lisičićima, gdje su u zemuničnim nastambama nađeni žrvnjevi za satiranje žita, upotrebljavani u individualne svrhe.

Ovi podaci jasno govore da je u mnogim neolitskim naseljima u Jugoslaviji, pored objekata za zajedničku upotrebu, podignutih naporima čitavog roda, uočeno i određeno odvajanje porodične ekonomije (upravo začuđuje takva situacija u Lisičićima, gdje je dominirala lovačka privreda). Prema tome, struktura neolitskog društva na području jugoslavenskih zemalja je rodovskog karaktera, ali sa već jako naglašenom individualizacijom porodičnih zajednica u okviru rodova. Radi se, dakle, o posljednjem stadiju gentilnog društva. — U pećinskim staništima nisu bila moguća ovakva zapažanja zbog skučenog prostora stanovanja. U svakom slučaju, ovdje je individualizacija porodica morala biti slabije naglašena.

U ovakvom sklopu se kreće i razmatranje nekih kultnih i religioznih pojava. U samoj Vinči, kao i u nekim drugim naseljima vinčanske grupe, ustanovljene su građevine obilježene bukranionima. Da li tu treba gledati zajedničke kultne građevine u naselju? Sasvim je moguće tako rješenje. Isto tako je komplikovano pitanje tzv. kultnih centara. Pri tome se misli

na Valač u okviru vinčanske ili na Butmir u okviru butmirske kulturne grupe, u kojima je nadena izuzetno brojna, a u Valaču i monumentalna plastika. Sasvim je mogućno da su to bili izvjesni kultni centri, pa se onda u tom slučaju vidi jedna čvršća veza u okviru regionalnih grupa i šire sporazumijevanje među srodnim naseljima. Naselje Lepenski vir na Đerdapu ima sasvim izuzetne osobine, obilježene kultnim postrojenjima i monumentalnom kamenom plastikom, pa se i tu može pomišljati na jedan poseban kultni centar.

U zasebna društvena i istorijska posmatranja spada i pitanje postepenog širenja neolitskih grupa na jugoslavenskom prostoru. U jadranskoj zoni su naselja danilske grupe mnogo brojnija od onih iz impresso-faze, a takav je i odnos starčevačkih i vinčanskih naselja. U centralnoj Bosni stariji neolit je za sada zastupljen samo sa jednim lokalitetom, dok se u srednjem i kasnom neolitu ovaj broj naglo povećava. Neka naselja pripadaju samo jednoj neolitskoj fazi, a to je naročito uočljivo kod naselja iz mladeg neolita. I najzad, nije mali broj onih naselja koja pokazuju elemente samo jednog stupnja neke kulture (npr., hvarske, butmirske, vinčanske kulture), što znači da su nastala u određenom periodu razvoja jedne kulture.

Bilo je pokušaja da se te pojave protumače kao posljedica migracionih pokreta. Danas je očito da se time ne rješava vrlo komplikovano pitanje raslojavanja neolitskih kulturnih grupa, pogotovo u momentu kada autohtoni genetski procesi izbijaju u prvi plan. Zbog toga ovu pojavu treba posmatrati i iz aspekta društveno-ekonomskih kretanja u ovdašnjim neolitskim zajednicama. Nivo proizvodnje u ovom dobu je dozvoljavao zajednički život ograničenom broju ljudi, bez obzira da li se radilo o 150 ili 300 lica. Dalje širenje rodova i naselja je stvaralo ogromne probleme, naročito zbog vrlo ekstenzivne zemljoradnje. U takvoj situaciji nije preostajalo ništa drugo nego dijeljenje naselja i odlazak nekog roda, nekih rodova ili dijela rodova na drugu lokaciju. Na taj način su sigurno odvajani dijelovi stanovnika u Smilčiću, Obrima II, Vinči i drugim višeslojnim naseljima. Čini se da je intenzivno proučavanje nekih neolitskih grupa na tlu jugoslavenskih zemalja dalo u tom pogledu dragocjene podatke i da danas o takvom procesu treba ozbiljno voditi računa. On se, inače, uklapa u normalne pojave rodovskog društva. — U krajnjoj liniji, to je put kojim se mora ići i u objašnjenju varijanti nekih kulturnih grupa, kao što su one u okviru hvarske ili vinčanske grupe. Prirodno, na to su uticali geografski i drugi faktori, ali je i periodično dijeljenje naseobinskih zajednica davalo u tom pogledu svoj doprinos.

Na ovaj način bi, uglavnom, bili iscrpljeni osnovni podaci i elementi koje su do sada pružila neolitska naselja na tlu Jugoslavije za istorijsku interpretaciju neolitskog doba na ovom prostoru. Svako od ovdje pokrenutih pitanja je detaljnije tretirano kod obrade pojedinih neolitskih zona u Jugoslaviji, a ovdje je na njih ukazano samo u jednom sumarnom obliku.

U cjelini se može reći da je proučavanje neolitskih naselja i grupa u jugoslavenskim zemljama pokazalo da su u razvoju neolitske civilizacije na tlu Jugoslavije igrali veoma važnu ulogu geografski uslovi, pa onda ekonomski i najzad i neki vanjski faktori. Geografski i ekonomski faktori su međusobno usko povezani i oni su igrali odlučnu ulogu pri formiranju fizionomije pojedine kulturne grupe. Pri tome je dosta sigurno utvrđeno da su se neolitske zajednice u pojedinim naseljima kretale uglavnom u okviru naturalne privrede, a da je trgovačka razmjena samo do određene mjere razbijala ovakav način privređivanja.

Razni pokazatelji u jugoslavenskim neolitskim naseljima su znatno doprinijeli uvjerenju da se ovdje radilo o rodovskom društvenom uređenju, sa — još uvijek — nekim elementima matrijarhalnih odnosa unutar roda. Značaj individualne porodice je na kraju neolitskog doba veoma porastao i to je normalan proces raslojavanja gentilne društvene zajednice. Zakoni rodovskog društva, i u ekonomskom i u porodičnom smislu, doprinosili su dualnoj organizaciji naselja, ali i dijeljenju zajednice, kada u naselju broj stanovnika pređe određen i dozvoljen obim. Ovo je uslovljavalo osnivanje nekih novih naselja, a doprinosilo je i formiranju varijanti u nekim kulturnim grupama.

Pokazalo se, najzad, da u toku neolitskog doba na ovom prostoru nije bilo velikih migracionih pokreta. Ako se i dozvole neke migracije, ipak većina pojava je bila uslovljena unutarnjim društveno-ekonomskim procesima u pojedinim kulturnim grupama. Svaka od kultura je imala svoj apogej u razvoju i to također spada u normalan hod ovih zajednica. Na kraju se svugdje javljaju znaci degeneracije, uslovljeni vjerovatno raslojavanjem rodovskih zajednica i odstupanjem od strogo njegovanih egzogamnih i drugih principa u rodovskim zajednicama. Kada su se, uz to, pojavile na jugoslavenskom teritoriju nove grupe, prethodnice velikih pokreta sa Istoka, pokretno i dobro organizovane, na jednom višem stupnju društvenog razvoja, degenerisani i miroljubivi predstavnici neolitske civilizacije nisu mogli da izdrže taj pritisak i oni dosta brzo silaze sa istorijske pozornice ovih krajeva.

POPIS NALAZIŠTA NA KARTAMA

Karta 1. — Ranoholocenska nalazišta đerdapskog područja

1. Padina, 2. Lepenski vir, 3. Vlasac, 4. Hajdučka vodenica, 5. Alibeg, 6. Cuina Turcului, 7. Veterani terasa, 8. Climente I, 9. Climente II, 10. Razvrata, 11. Icoana, 12. Ostrovul Banului, 13. Schela Cladovei, 14. Ostrovul Corbului.

Karta 2. — Kulture starijeg neolita centralnobalkanske i sjeverne zone

1. Anzabegovo, 2. Vršnik, 3. Rug Bair, 4. Zelenikovo, 5. Porodin, 6. Velušina, 7. Živojno, 8. Grgur Tumba, 9. Karamani, 10. Optičare, 11. Dobromiri, 12. Trn, 13. Starčevo, 14. Vinča, 15. Zemun, 16. Kozluk, 17. Krstićeva humka, 18. Iđoš, 19. Sarvaš, 20. Ždralovi, 21. Stara Rača, 22. Gornja Šagovina, 23. Našice, 24. Podgorač, 25. Igrač, 26. Vinkovci (Tržnica Ervenica), 27. Vukovar, 28. Vučedol, 29. Lipovac, 30. Donje Branjevine, 31. Baštine, 32. Gornja Tuzla, 33. Višesava, 34. Grabovac, 35. Zvečka, 36. Banja, 37. Grivac, 38. Divostin, 39. Tečić, 40. Saraorci, 41. Padina, 42. Lepenski vir, 43. Drenovac, 44. Crnokalačka bara, 45. Bubanj, 46. Velika Grabovnica, 47. Pavlovac, 48. Gladnice, 49. Madžari, 50. Rudnik, 51. Petnjik, 52. Ludoš, 53. Nosa—Biserna obala, 54. Srpski Krstur, 55. Novi Kneževac, 56. Banatsko Aranđelovo, 57. Čoka, 58. Sajan—Domboš, 59. Gospođinci, 60. Bač—Tvrđava.

Karta 3. — Kulture mlađeg naolita centralnobalkanske zone

1. Vinča. 2. Banjica, 3. Žarkovo, 4. Čaršija, 5. Šuplja stena, 6. Ostrovo, 7. Potporanj, 8. Vršac, 9. Baranda, 10. Botoš, 11. Aradac, 12. Iđoš, 13. Bogojevo, 14. Karavukovo, 15. Odžaci, 16. Deronje, 17. Petrovaradin, 18. Sremski Karlovci, 19. Jakovo, 20. Beletinci, 21. Gomolava, 22. Koraj, 23. Tuzla, 24. Gornja Tuzla, 25. Šabac—Jela, 26. Čučuge, 27. Stubline, 28. Jablanica, 29. Mali drum, 30. Lipovac, 31. Grivac, 32. Divostin, 33. Višesava, 34. Stapari, 35. Lug, 36. Radojinja, 37. Beran-krš, 38. Valač, 39. Fafos (Kosovska Mitrovica), 40. Pločnik, 41. Reštani, 42. Predionica, 43. Anzabegovo, 44. Vršnik, 45.

Nadpadina — Tabanovce, 46. Pavlovac, 47. Mala Grabovnica, 48. Gradac, 49. Malča, 50 Katun, 51. Crnokalačka bara, 52. Vitoševac, 53. Supska, 54. Rudna glava, 55. Matejski brod, 56. Čoka, 57. Crna bara, 58. Nivu Kneževac, 59. Srpski Krstur, 60. Zelenikovo.

Karta 4. – Sopotska kultura sjeverne zone

1. Sot, 2. Bapska, 3. Lovas, 4. Vučedol, 5. Vukovar, bivša ciglana Eltz, 6. Vukovar, Vuka, 7. Vukovar, Puklešin vinograd, 8. Slakovci, 9. Bogdanovci, 10. Otok, 11 – 14. Vinkovci (Trbušanci, Ervenica, Pjeskana, Marica), 15. Sopot, 16. Dalj, Banjkas, 17. Sarvaš, 18. Osijek, Herrmannov vinograd, 19. Samatovci, 20. Štrbinci, 21. Gorjani, 22. Gornja Bebrina, 23. Klokočevik, 24. Letčani, 25. Tkalec, 26. Beketinec, 27. Donji Klakar, 28. Donja Mahala, 29. Ljupljanica, 30. Gradac, 31. Novoselci, 32. Bedenik, 33. Orovac.

Karta 5. – Korenovska i brezovljanska kultura sjeverne zone

1. Pakrac, 2. Kaniška Iva, 3. Tomašica, 4. Drljanovac, 5. Dautan, 6. Malo Korenovo, 7. Budinščina, 8. Gornji Brezovljani.

Karta 6. — Neolitske kulture prelazne zone

1. Obre I, 2. Kakanj, 3. Arnautovići, 4. Papratnica, 5. Tuk, 6. Obre II, 7. Butmir, 8. Brdo u Kiseljaku, 9. Nebo, 10. Mujevine, 11. Crkvina u Turbetu, 12. Okolište, 13. Kraljevine, 14. Reštani, 15. Hisar, 16. Ustie na Drim, 17. Mala tumba u Trnu.

Karta 7. – Impresso—kultura jadranske zone

1. Pejca v Lašci (ili Vlaška jama — tal. Caverna del Pettirosso), 2. Grotta Gialla, 3. Pečina na Leskovcu (Grotta Azzurra di Samatorza), 4. Pečina pod Muzarji (ili Gabrovica – Medvedova jama — Caverna dell' Orso di Gabrovizza), 5. Grotta della Tartaruga, 6. Pečina pod Steno (ili Galerijska jama — Grotta delle Gallerie), 7. Vrčin, 8. Verudica kod Pule, 9. Šandalja, 10. Ižula kod Medulina, 11. Pradišelski rt kod Pavičine, 12. Oporovina iznad Medveje (pećina), 13. Vela špilja na Lošinju, 14. Jami na Sredi na otoku Cresu, 15. Vorganska peć na Krku, 16. Nin, 17. Vrsi, 18. Pećina u Ždrilu kod Jesenica, 19. Barica kod Smilčića, 20. Tinj, 21. Benkovac, 22. Krivače kod Bribira, 23. Vrbica kod Krkovića, 24. Tradanj kod Zatona šibenskog (pećina), 25. Danilo, 26. Škarin samograd kod Mirlovića (pećina), 27. Krčina jama kod Klisa, 28. Tamnica kod Bitelića (pećina), 29. Markova špilja na Hvaru, 30. Gudnja kod Stona (pećina), 31. Stolac, 32. Zelena pećina iznad izvora Bune, 33. Crvena stijena kod Petrovića, 34. Odmutnjača kod Plužina (pećina), 35. Spila iznad Perasta (pećina).

Karta 8. — Danilska kultura jadranske zone

1. Terezijina jama (tal. Grotta Teresiana), 2. Pejca v Lašci ili Vlaška jama (Caverna del Pettirosso), 3. Katrina pečina (Caverna Caterina), 4. Grotta dell'Edera, 5. Pečina na Leskovcu (Grotta Azzurra di Samatorza), 6. Pečina na Doleh (Grotta presso Samatorza), 7. Pečina pod Muzarji ili Medvedova jama (Grotta dell'Orso di Gabrovizza), 8. Ciganska jama (Grotta dei Zingari), 9. Pečina v Gmajni (Grotta Gigante), 10. Čotarjeva pečina (Caverna

presso Sgonico), 11. Fabiola pećina, 12. Žablje (Zaulc), 13. Pećina pod steno ili Galerijska jama (Grotta delle Gallerie), 14. Roška špilja (Grotta stretta), 15. Javorika na Brijunu, 16. Vešanska peć na Učki, 17. Vela špilja na Lošinju, 18. Jami na Sredi na Cresu, 19. Privlaka, 20. Vrsi, 21. Islam Grčki, 22. Barica kod Smilčića, 23. Benkovac, 24. Lisičić, 25. Krivače kod Bribira, 26. Piramatovci, 27. Mratovo, 28. Škarin samograd pećina kod Mirlovića, 29. Danilo, 30. Markova špilja na Hvaru, 31. Pokrivenik pećina na Hvaru, 32. Vela špilja na Korčuli, 33. Gudnja pećina kod Stona, 34. Stolac, 35. Zelena pećina, 36. Crvena stijena, 37. Spila pećina iznad Perasta.

Karta 9. — Hvarska (hvarsko-lisičićka) kultura jadranske zone

1. Grotta del Mitreo, 2. Terezijina jama (tal. Grotta Teresiana), 3. Pejca v Lašci ili Vlaška jama (Caverna del Pettirosso), 4. Pećina na Leskovcu (Grotta Azzurra), 5. Žirka pećina (Grotta presso Aurisina), 6. Pećina pod Muzarji ili Medvedova jama (Caverna dell'Orso di Gabrovizza), 7. Ciganska jama (Grotta dei Zingari), 8. Grotta della Tartaruga, 9. Orehova Pejca (Grotta dei Ciclami), 10. Fabiola pećina, 11. Pećina na Doleh (Grotta presso Samatorza), 12. Pećina pod steno ili Galerijska jama (Grotta delle Galllerie), 13. Korincova jama, 14. Škocjanska jama, 15. Cingarela pećina kod Momjana, 16. Gradina Makadanj kod Rovinja, 17. Javorika na Brijunu, 18. Vrčin, 19. Vela špilja na Lošinju, 20. Jami na Sredi na Cresu, 21. Golubinjača pećina kod Mlakve, 22. Privlaka, 23. Islam Grčki, 24. Barica kod Smilčića, 25. Tinj, 26. Benkovac, 27. Lisičić, 28. Krivače kod Bribira, 29. Tradanj pećina kod Zatona šibenskog, 30. Danilo, 31. Škarin samograd pećina kod Mirlovića, 32. Gospodska ili Milaševa pećina, 33. Rudelića pećina u Cetini, 34. Markova špilja na Hvaru, 35. Vela špilja na Hvaru, 36. Smokvina špilja na Hvaru, 37. Grapčeva špilja na Hvaru, 38. Pokrivenik pećina na Hvaru, 39. Vela špilja na Korčuli, 40. Jakasova špilja na Korčuli, 41. Rača špilja na Lastovu, 42. Spila pećina kod Nakovane (Pelješac), 43. Grad kod Nakovane (Pelješac), 44. Gudnja pećina kod Stona, 45. Zelena pećina, 46. Lisičići, 47. Crvena stijena, 48. Odmutnjača pećina kod Plužina, 49. Spila pećina iznad Perasta.

SKRAĆENICE

AACarp	— Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
AAHung	— Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AAus	— Archaeologia Austriaca, Wien
Actes I—III	— Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques I—III, Beograd
AÉ	— Archaeologia Értesitö, Budapest
AF	— Archaeologische Forschungen, Budapest
AfA	— Archiv für Anthropologie, Braunschweig
AH	— Archaeologia Hungarica, Budapest
AI	— Archaeologia Iugoslavica, Beograd
Alba Regia	— Az István Király Muzeum Közlemenyei, Székesfehérvár (Alba Regia)
AMN	— Acta Musei Napocensis, Cluj
AP	— Arheološki pregled, Beograd
Apulum	— Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, Alba Iulia
AR	— Archeologické rozhledy, Praha
Argo	— Argo, informativno glasilo za arheologijo, zgodovino umetnosti in muzeologijo, Narodni muzej Ljubljana.
ARR	— Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
Arheologija Sofia	— Arheologija, Arheologičeski institut i Muzej, Sofia
ASt	— Anatolian Studies, London
AthAA	— Athens Annals of Archaeology, Athen
AV	— Arheološki vestnik, Ljubljana
BAM	— Beiträge zur ur- u. frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, Bonn
BASPR	— Bulletin of the American School of Prehistoric Research, Old Lyme
BPI	— Bulletino di paletnologia italiana, Roma
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a/M — Berlin

Bull. dalm.	— Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split — nastavak = VAHD
Colloquio Foggia 1973	— Atti del Colloquio internazionale Foggia 1973, Firenze 1975.
ČGT	— Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
Dacia	— Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucareşt
DissMon SADJ	— Dissertationes et monographiae Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd
FA	— Folia archaeologica, Budapest
GCBJ	— Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Germania	— Germania, Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a/M — Berlin
GID	— Glasnik Istorijskog društva Novi Sad
GMGB	— Godišnjak Muzeja grada Beograda, Beograd
GMKM	— Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Priština
GNIS	— Glasnik na institutot za nacionalna istorija, Skopje
GPNM	— Godišnik na Narodnija Arheologičeski Muzej v Plovdiv, Plovdiv
GSKA	— Glas Srpske kraljevske Akademije, Beograd
GZM	— Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
IstMitt	— Istambuler Mitteilungen, Istambul
Istraživanja	— Istraživanja, Institut za istoriju Vojvodine, Novi Sad
IHAD	— Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Split
JbRGZM	— Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JMV	— Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle/S
JPMÉ	— A János Pannonius Múzeum Évkönyvéből, Pecs
JZ	— Jadranski zbornik, Rijeka
Közleményei Veszprém	— A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
KS	— Kratkie soobščenija o dokladah i polevyh issledovanijah Instituta arheologii, Moskva
LjJAZU	— Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
MacAA	— Macedoniae acta archaeologica, Prilep
Materijali SADJ	— Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd
MAG	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien
MDrS	— Muzejsko društvo Slovenije, Ljubljana
MEMÉ	— A Mára Ferenc Muzeum Évkönyve, Szeged
Musaica	— Musaica, Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, Bratislava
NZMS	— Naučni zbornik Matice Srpske, Novi Sad
OA	— Opuscula Archaeologica, Zagreb
OZ	— Osječki zbornik, Osijek
PA	— Památky Archeologické, Praha
PPS	— Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
PZ	— Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RF	— Régészeti Füzetek, Budapest
RFFZ	— Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
RIZ	— Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Zadar
RivScPr	— Rivista di Scienze Preistoriche, Firenze
RJAZU	— Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
RM	— Rivista Muzeolor, Bucureşti
RS	— Raskopki i proučvanija, Sofia
RVM	— Rad vojvođanskih muzeja, Novi Sad
SA	— Sovjetskaja arheologija, Moskva
SbFF	— Sbornik prací Filozofické fakulty brněnské university, Brno
SCIA	— Studii şi cercetari de istoria artei, Bucureşti

SCIV	— Studii şi cercetari de istorie veche, Bucureşti
SlA	— Slovenska archeologia, Bratislava
Simpozijum, Sarajevo	— Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1964.
Simpozijum Zenica	— Materijali simpozijuma »Rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini od praistorije do početka XX vijeka«, Zenica (u štampi)
StAlb	— Studia albanica, Tirana
Światowit	— Światowit, rocznik katedry archeologii prvotnej i wczesnośredniowiecznej Universitety Warszawskiego, Warszawa
Symposium, Bratislava	— Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973.
Symposium Prague	— Actes du Symposium consacré aux problèmes du néolithique européen, Prague 1959 (1961)
Symposium Varna	— Prvi simposium po istorii na minnoto delo vo jugoistočna Evropa, e Zbornik dokladi, Varna 1975.
ŠZ	— Študijné zvesti Archeologickeho ustavu Slovenske akademie vied, Nitra
Thracia	— Thracia, Godišnik na Trakološki institut, Sofia
TRÉ	— Történelmi és Régeszeti Értesitö
VA	— Varia Archaeologica (Unverzagt-Festschrift), Berlin, 1964
VAHD	— Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	— Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
VjHAD	— Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
WMBHL	— Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums, Sarajevo
WPZ	— Wiener prähistorische Zeitschrift, Wien
WZML	— Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg
ZfA	— Zeitschrift für Archäologie, Berlin
ZfMuA	— Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Stuttgart
ZgČ	— Zgodovinski časopis, Ljubljana
ZFFB	— Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd
ZFFLj	— Zbornik Filozofskog fakulteta, Ljubljana
ZM	— Zbornik Moslavine, Kutina
ZMS	— Zbornik Matice srpske, Novi Sad
ZŠNM	— Zbornik na štipskiot Naroden muzej, Štip
ZRNM	— Zbornik radova Narodnog muzeja, Beograd

BIBLIOGRAFIJA

ACANFORA M. O., 1956 — Fontanela Mantovana e la cultura di Remedello, BPI 65, Roma 1956.

ALEXANDER J., 1972 — Yugoslavia Before the Roman Conquest, London 1972.

ARANĐELOVIĆ-GARAŠANIN D., 1954 — Starčevačka kultura, Ljubljana 1954.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ V., 1973 — Stolac, »Čairi«, Hercegovina, AP 15. Beograd 1973.

BAČIĆ B., 1956 — Arheološko iskopavanje spilje Cingarele kod Momjana, JZ I, Rijeka 1956.

BAČIĆ B., 1969 — Medulin, Ižula, AP 11, Beograd 1969.

BAGOLINI B. — BIAGI P., 1975 — L'insediamento di Garniga (Trento) e considerationi sul neolitico della Valle dell'Adige nell'ambito dell' Italia settentrionale, Preistoria alpina 11, Trento 1975.

BANNER J., 1937 — Die Ethnologie der Körös-Kultur, Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Regiségtudományi Intézetéből XIII, Szeged 1937.

BANNER J., 1942 — Das Tisza-Maros-Körös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit, Szeged Leipzig 1942.

BANNER J., 1960 — The Neolithic Settlement of the Kremenjak Hill at Čoka, AAHung 12, Budapest 1960.

BARFIELD L. H., 1971 — Nothern Italy Before Rome, London 1971.

BARFIELD L. H. 1973 — The Square-mouthed Pottery Culture in the Veneto and Its Adriatic Connections, Actes II, Beograd 1973.

BARFIELD L. H. — BROGLIO A., 1971 — Osservazioni sulle culture neolitiche del Veneto e del Trentino nel quadro del neolitico padano, Origini V. Roma 1971.

BARICH B. E., 1971 — Il complesso industriale della stazione di Polada alla luce dei piu recenti dati, BPI 80, Roma 1971.

BATOVIĆ Š., 1960 — Neolitsko naselje u Smilčiću, Diadora 1, Zadar 1960.

BATOVIĆ Š., 1962 — Neolitsko naselje u Smilčiću, Diadora 2, Zadar 1962.

BATOVIĆ Š., 1963 — Neolitsko nalazište Smilčić, RJZ X, 2, Zadar 1963.

BATOVIĆ Š., 1963a — Razvoj istraživanja prapovijesti u Dalmaciji, RFFZ 2, Zadar 1963.
BATOVIĆ Š., 1965 — Neolitski ostaci iz Nina i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu, Diadora 3, Zadar 1965.
BATOVIĆ Š., 1965a — Bibliografija mlađeg kamenog doba u Dalmaciji, Diadora 3, Zadar 1965.
BATOVIĆ Š., 1966 — Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar 1966.
BATOVIĆ Š., 1967 — Pokapanje pokojnika u Smilčiću i kult mrtvih u neolitu Dalmacije, ARR IV—V, Zagreb 1967.
BATOVIĆ Š., 1967a — J. Korošec: Danilo in danilska kultura, Argo IV—VI (1965—1967), Ljubljana 1967.
BATOVIĆ Š., 1968 — Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi, Diadora 4, Zadar 1968.
BATOVIĆ Š., 1968a — Nin u prapovijesti, Nin—Zadar 1968.
BATOVIĆ Š., 1968b — A. Benac: Studien zur Stein- und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan; Studije o kamenom i bakrenom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Diadora 4, Zadar 1968.
BATOVIĆ Š., 1968c — Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. god., Diadova 4, Zadar 1968.
BATOVIĆ Š., 1969 — Odnosi Grčke i Dalmacije u neolitu, RFFZ 6 (1964—1965), Zadar 1969.
BATOVIĆ Š., 1969a — Nin u prapovijesno doba (Povijest grada Nina), RIZ Zadar 1969.
BATOVIĆ Š., 1969b — Varvaria (Bribirska glavica), Bribir, AP 11, Beograd 1969.
BATOVIĆ Š., 1970 — Odnos danilske i hvarske kulturne skupine, Diadora 5, Zadar 1970.
BATOVIĆ Š., 1971 — Barice, Smilčić près Zadar, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, UISPP—VIIIe Congrès, Beograd 1971.
BATOVIĆ Š., 1973 — Le néolithique moyen dans les Balkans du nord-ouest et ses relations avec les régions voisines, Actes II, Beograd 1973.
BATOVIĆ Š., 1975 — Odnos jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu, AV XXIV (1973), Ljubljana 1975.
BATOVIĆ Š., 1975a — Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico, Civiltà preistorica e protostorica della Daunia, Colloquio Foggia 1973, Firenze 1975.
BATTAGLIA R. 1959 — Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia, BPI 67—68 (1958—1959), Roma 1959.
BENAC A., 1950 — Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, GZM n. s. V, Sarajevo 1950.
BENAC A., 1952 — Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952.
BENAC A., 1953 — Neolitsko naselje u dolini Bile, GZM n. s. VIII, Sarajevo 1953.
BENAC A., 1954 — Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima, GZM n. s. IX, Sarajevo 1954.
BENAC A., 1955 — Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, GZM n. s. X, Sarajevo 1955.
BENAC A., 1956 — Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, GZM n. s. XI, Sarajevo 1956.
BENAC A., 1957 — Crvena stijena - 1955 (I -IV stratum) GZM n. s. XII, Sarajevo 1957.
BENAC A., 1957a — Zelena pećina, GZM n. s. XII, Sarajevo 1957.

BENAC A., 1957b — G. Novak, Predhistorijski Hvar, Grabčeva spilja, GZM n. s. XII, Sarajevo 1957.

BENAC A., 1958 — Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela X, Sarajevo 1958.

BENAC A., 1958a — Crvena stijena — 1956, GZM n. s. XIII, Sarajevo 1958.

BENAC A., 1961 — Neolitski telovi u sjeverozapadnoj Bosni GZM n. s. XV—XVI (1960—1961) Sarajevo 1961.

BENAC A., 1961a — Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, 42 BRGK, Frankfurt a/M 1961.

BENAC A., 1961b — Les influences méditerranéennes sur le néolithique des Balkans du nord-ouest, Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, Berlin 1961.

BENAC A., 1962 — Tragovi kultnog sahranjivanja u neolitu jadranske oblasti, Diadora 2, Zadar 1962.

BENAC A., 1963 — Odnosi Bosne sa srednjom Evropom u neolitskom dobu, GZM n. s. XVIII, Sarajevo 1963.

BENAC A., 1964 — Prilog za proučavanje neolita u sjevernoj Bosni, GZM n. s. XIX, Sarajevo 1964.

BENAC A., 1964a — Studije o kamenom i bakrenom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Sarajevo 1964.

BENAC A., 1964b — Neke karakteristične pojave na zapadnom Balkanu pri proučavanju kulturnih i etničkih kretanja, IV kongres Arheološkog društva Jugoslavije, Ljubljana 1963 I, Beograd 1964.

BENAC A., 1965 — Prilozi za proučavanje neolita u dolini rijeke Bosne, GZM n. s. XX, Sarajevo 1965.

BENAC A., 1970 — Uz problem starijeg neolita na Mediteranu, Adriatica praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.

BENAC A., 1971 — Obre II — Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju, GZM n. s. XXVI, Sarajevo 1971.

BENAC A., 1971a — Néolithique, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, UISPP—VIIIe Congrès, Beograd 1971.

BENAC A., 1971b — Le néolithique ancien dans les Balkans du nord-ouest et ses relations avec les régions voisines, Actes I, Beograd 1971.

BENAC A., 1971c — Lisičići, Konjic, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, UISPP—VIIIe Congrès, Beograd 1971.

BENAC A., 1973 — Obre II — Obre I, WMBHL III, Sarajevo 1973.

BENAC A., 1973a — Obre I — Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskršću, GZM n.s. XXVII-XXVIII, Sarajevo 1973.

BENAC A., 1973b — Širenje neolitskih kultura dolinom Neretve, VAHD LXVIII, Split 1973.

BENAC A., 1975 — Qualche parallele tra la Daunia e la Bosnia durante il neolitico, Civiltà preistorica e protostorica della Daunia, Colloquio Foggia 1973, Firenze 1975.

BENAC A. — GARAŠANIN M., 1971 — Civilisations pré- et protohistoriques en Yougoslavie, UISPP — VIIIe Congrès (Epoque préhistorique en Yougoslavie), Beograd 1971.

BERCIU D., 1960 — Asupra protoneoliticului europei sudestire, Omagiului C. Daicoviciu, Bucureşti 1960.

BERCIU D., 1966 — Cultura Hamangia I, Bucureşti 1966.
BERNABO BREA L., 1956 — Gli scavi nella caverna delle Arene Candide 2., Bordighera 1956.
BERNABO BREA L., 1958 — La Sicilia prima dei Greci, Milano 1958.
BERNABO BREA L., 1960 — La Sicilia prima dei Greci, 2a edizione, Milano 1960.
BERNABO BREA L., 1962 — Il neolitico e la prima civiltà dei metalli nell' Italia meridionale, Atti del I Convegno di studi sulla Magna Grecia (1961), Napoli 1962.
BERNABO BREA L. CAVALIER M., 1956 — Civiltà preistoriche delle Isole Eolie e del territorio di Milazzo, BPI n. s. X (65), Roma 1957.
BERNABO BREA L. — CAVALIER M., 1957 — Stazioni preistoriche delle Isole Eolie, BPI n. s. XI (66), Roma 1957.
BIAGI P., 1972 — Il neolitico di Quinzano Veronese, Memorie del Museo civico di storia naturale XX, Verona 1972.
BIANCOFIORE F., 1971 — Dati linguistici e documentazione archeologica sui rapporti apulobalcanici durante il neolitico, Oblatio in onore del prof. A. Calderini, Como 1971.
BIANCOFIORE F., 1975 — Sui rapporti tra le regione italica sudorientale e la regione illirica in età preclassica, St. alb XII, Tirana 1975.
BOEHLAU J., 1928 — Die Spirale und die Bandkeramik, PZ XIX, Berlin 1928.
BOGNAR-KUTZIAN I., 1947 — The Körös Culture I-II, Dissertationes Pannonicae ser. II 23 (1944), Budapest 1947.
BÖKÖNYI S., 1974 — History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe, Budapest 1974.
BOLOMEY A., 1973 — An Outline of the Late Epipaleolithic Economy at Iron Gates, the Evidence on Bones, Dacia 17, Bucarest 1973.
BORONEANŢ V., 1968 — Descoperiri gravetiene in pestra lui Climente, RM 5, Bucureşti 1968.
BORONEANŢ V., 1969 — Découverte d'objects d'art épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer du Danube, Ri Sc Pr 24/2, Firenze 1968.
BORONEANŢ V., 1970 — Un mormînt din perioada de trecere de la paleoliticul superior, la epipaleolitic, SCIV 21, Bucureşti 1970.
BORONEANŢ V., 1970a — La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube, PZ 45, Berlin 1970.
BORONEANŢ V., 1972 — Noi date despre cele mai vechi manifestări di arte plastica pe teritoriul Romaniei, SCJA 19, Bucureşti 1972.
BORONEANŢ V., 1973 — Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone de »Portes de Fer«, Dacia 17, Bucarest 1973.
BOŠKOVIĆ Đ., 1971 — Hajdučka vodenica kao jedan od predstavnika lepenske kulture, Starinar n. s. XXII, Beograd 1971.
BRAY W., 1966 — Neolithic Painted Ware in the Adriatic, Antiquity XL, Cambridge 1966.
BREGANT T., 1968 — Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslaviji, Ljubljana 1968.
BREGANT T., 1972 — Elemente der adriatischen Mittelmeerkulturgruppe im Alpenfazies der Lengyelkultur, Sympozium 1970, Alba Regia XII, Szekesfehérvár 1972.
BREGANT T., 1974 — Elementi jadransko-mediteranske kulturne skupine v alpskem faciesu lengyelske kulture, Situla 14/15, Ljubljana 1974.
BROWN D. S., 1965 — The Chronology of the Northwestern Mediterra-

nean, Chronologies in Old World Archaeology, Chicago 1965.

BRUKNER B., 1960 — Rezultati zaštitnog iskopavanja lokaliteta Baštine kod sela Obreža, RVM 9, Novi Sad 1960.

BRUKNER B., 1962 — Praistorijsko naselje Beletinci kod Obreža, RVM 12, Novi Sad 1962.

BRUKNER B., 1968 — Neolit u Vojvodini, Novi Sad 1968.

BRUKNER B., 1976 — Prilog proučavanju veza Bosne i jugoslavenskog Podunavlja u neolitu, GCBI XIII — Alojz Benac sexagenario dicatum, Sarajevo 1976.

BRUKNER B, JOVANOVIĆ B, TASIĆ N., 1974 — Praistorija Vojvodine, Monumenta Archaeologica 1, Novi Sad 1974.

BRUNŠMID J., 1902 — Nahođaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja VjHAD n. s. VI, Zagreb 1902.

BRUSIĆ Z., 1973 — Privlaka kod Zadra, arheološko-topografski podaci, RIZ 20, Zadar 1973.

BRUSIĆ Z., 1974 — Vrbica, Krković, AP 16, Beograd 1974.

BUTTLER W., 1938 — Beiträge zur Frage des neolithischen Handels, Marburger Studien 1, Marburg 1938.

BULLE H., 1934 — Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, Mitteilungen des Deutschen archäologischen Institut, Athenische Abteilung 59, Berlin 1934.

CANNARELLA D., 1962 — La Grotta Azzurea di Samatorza, Archeographia Triestina 73, Trieste 1962.

CANNARELLA D., 1968 — Il Carso, Trieste 1968.

CANNARELLA D., 1975 — Il neo-eneolitico del Carso Triestino, AV XXV, Ljubljana 1975.

CANTACUSINO G., MORINTZ S., 1963 — Die jungsteinzeitlichen Funde in Cernica, Dacia n.s. VII, Bucarest 1963.

CARCIUMARU M., 1973 — Analyses polliniques des coprolithes livres par quelques stations archéologiques des deux bords du Danube dans la zone des »Portes de Fer«, Dacia 17, Bucarest 1973.

CEKA H. — JUPANI B., 1975 — Fouilles archéologiques 1970—1971 en Albanie, Bulletin d'archéologie sud-est européenne 3, Bucarest 1975.

CELESTIN V., 1897 — Neolitska naseobina kod Osijeka, Vj. HAD n. s. II (1896—1897), Zagreb 1897.

CHILDE V. G., 1957 — Down of European Civilization, 6th Edition London 1957.

CLARK J. G. D., 1936 — The Mesolithic Settlement of Northern Europe, Cambridge 1936.

CLARK J. G. D., 1955 — L'Europe préhistorique, les fondements de son économie, Paris 1955.

COMŞA E., 1959 — La civilisation Criş sur le territoire de la R. P. Roumanie, AACarp. I/2, Kraków 1959.

COMŞA E., 1969 — Données concernant la civilisation Vinča de Sud-Ouest de la Roumanie, Dacia n. s. XIII, Bucarest 1969.

COMŞA E., 1973 — La périodisation de la civilisation Dudeşti, Actes II, Beograd 1973.

COMŞA E., 1974 — Istoria Comunitatilor culturii Boian, Bucureşti 1974.

CREMONESI G., 1965 — Il villaggio di Ripoli alla luce dei recenti scavi, Riv Sc Pr XX 1, Firenze 1965.

CREMONESI G., 1974 — Osservazioni sulla cultura di Ripoli, Annali dell'Università de Lecce VI, Galatina 1974.

ČEČUK B., 1968 — Kamene i koštane rukotvorine Markove špilje, ARR VI, Zagreb 1968.

ČEČUK B., 1968a — Jadran u prethistoriji, Pomorski zbornik 6, Zadar 1968.

ČEČUK B., 1970 — Kampinijen na istočnoj jadranskoj obali, Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.

ČEČUK B., 1970a — Vela spilja, Hvar, AP 12, Beograd 1970.

ČEČUK B., 1974 — Kamene i koštane rukotvorine Markove špilje II, ARR VII, Zagreb 1974.

ČEČUK B., 1975 — Alcuni »tranchets« nella Grotta di Marco nell'isola di Hvar (Jugoslavija), Colloquio Foggia 1973, Firenze 1975.

ČERŠKOV E., 1969 — Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.

ČOVIĆ B., 1961 — Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZM n. s. XV—XVI, Sarajevo 1961.

DETEV P., 1960 — Raskopki na selišnata mogila Jasa Tape, GPNM IV, Plovdiv 1960.

DOMBAI J., 1960 — Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengövárkony, AH n. s. XXXVII, Budapest 1960.

DIMITRIJEVIĆ S., 1959 — Problem neolita u Slavoniji i Srijemu, doktorska disertacija (rukopis), Zagreb 1959.

DIMITRIJEVIĆ S., 1961 — Problem neolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji, OA V (1961), Zagreb 1963.

DIMITRIJEVIĆ S., 1968 — Sopotsko-lengyelska kultura, Monographiae archaeologicae I, Zagreb 1968.

DIMITRIJEVIĆ S., 1969 — Starčevačka kultura u slavonsko-sremskom prostoru i problem prijelaska ranog u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju, Simposium »Neolit i eneolit Slavonije«, Vukovar 1969.

DIMITRIJEVIĆ S., 1970 — Zur Frage der kannelierten Keramik in der Hvar-Kultur, Adriatica praehistorica et antiqua G. Novak dicata, Zagreb 1970.

DIMITRIJEVIĆ S., 1971 — Zu einigen Fragen des Spätneolithikums und Frühäneolithikums in Nordjugoslawien, Actes I, Beograd 1971.

DIMITRIJEVIĆ S., 1972 — Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien Einführung in der Stand der Forschung, AJ X (1969), Beograd 1972.

DIMITRIJEVIĆ S., 1974 — Problem stupnjevanja starčevačke kulture, Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju, Simpozijum Subotica 1972, Beograd 1974.

DIMITRIJEVIĆ S., 1974a — Problem stupnjevanja stačevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovog problema, Materijali SADJ X, Beograd 1974.

DIMITRIJEVIĆ S., 1976 — Idoloplastika u lasinjskoj kulturi, GCBI XIII Alojz Benac sexagenario dicatum, Sarajevo 1976.

DIMITRIJEVIĆ S., 1977 — Neolit u sjeverozapadnoj Hrvatskoj — pregled stanja istraživanja do 1975. godine. Sjeverna Hrvatska, IHAD 2, Varaždin—Čakovec 1977.

DRAGIČEVIĆ T., 1897 — Nalazište iz neolitskog doba u Kraljevinama kod Novog Šehera, GZM IX, Sarajevo 1897.

DRAŽDÁK K., 1974 — Mineralogicka analýza červeného a žlutého barviva neolitické keramiky (MMK) z Tešetic—Kujovic,

Ohres Znojmo, SbFF E 18—19 (1973—1974), Brno 1974.

DRECHSLER-BIŽIĆ R., 1956 — Samatovci – neolitsko naselje kod Osijeka, ZMS 12, Novi Sad 1956.

DRECHSLER-BIŽIĆ R. 1970 — Zaščitna iskopavanja pećine Golubinjače kod Kosinja, VAMZ IV, Zagreb 1970.

DUMITRESCU H., 1954 — Une découverte ayant trait au rite d'enterrement dans l'aire de la culture de la céramique Cucuteni – Tripolye, SCIV V, Bucureşti 1954.

DUMITRESCU V., 1951 — Raport asupra activitatea santierului Rast, SCIV II, Bucureşti 1951.

ECSEDY I., 1972 — Neolithische Siedlung in Dévávanya, Katanaföldek, Mitteilungen des Archäologischen Instituts, Budapest 1972.

EHRICH R. W., 1965 — Geographical and Chronological Patterns in East Central Europe, Chronologies in Old World Archaeology Chicago 1965.

EHRICH R. W., 1970 — On the Yugoslavian Adriatic Drainge as a Culture Area through Time, Adriatica praehistorica et antica, Zbornik radova posvećen G. Navaku., Zagreb 1970.

FEUSTEL R., 1975 — Urgesellschaft, Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, Weimer 1975.

FALKENSTEIN A., 1965 — Zu den Tontafeln von Tartaria, Germania 43, Frankfurt a/M 1965.

FEWEKS V. J. — GOLDMAN H., 1933 — Excavations at Yugoslavia, Seasons 1931—1932, BASPR 9, New Hawen/Conn. 1933.

FEWKES V. J. i dr. 1933a — Excavations at Starčevo, Yugoslavia, BASPR 9, Old Lyme 1933.

FEWKES V. J., 1936 — Neolithic Sites in the Moravo-Danubian Area, BASPR 12, New Haven/Conn. 1936.

FIALA F. — HOERNES M., 1898 — Die neolithische Station von Butmir, Theil II, Wien 1898.

GÁBORI M., 1956 — Mesolithische Funde von Szödliget, AE 83, 1—2, Budapest 1956.

GÁBORI M., 1968 — Mesolithische Zeltgrundriss von Ságvár, AAHung XX, Budapest 1968.

GALLIS K., 1976 — Kauseis nekron apo ten arhaioteran neolithiken epohen eis ten Thessalian, AthAA VIII, 2, Athen 1976.

GALOVIĆ R., 1959 — Predionica, neolitsko naselje kod Priština, Priština 1959.

GALOVIĆ R., 1960 — Crnokalačka bara – Rujište, AP 2, Beograd 1960.

GALOVIĆ R., 1962 — Neolitsko naselje u Tečiću kod Rekavca, ZRNM III, Beograd 1962.

GALOVIĆ R., 1964 — Neue Funde der Starčevo-Kultur in Mittelserbien und Makedonien, BRGK 43—44 (1962—1963). Frankfurt a/M 1964.

GALOVIĆ R., 1964a — Die Starčevokultur in Jugoslawien, Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Nordeuropa II, Fundamenta A—3, Köln 1968.

GALOVIĆ R., 1967 — Zelenikovo, ZRNM V, Beograd 1967.

GARAŠANIN D., 1951 — Neolitska kamena plastika u Srbiji, Starinar n. s. II, Beograd 1951.

GARAŠANIN D., 1959 — Nosa, Biserna obala, AP 1, Beograd 1959.

GARAŠANIN D., 1961 — Die Siedlung der Starčevo-Kultur in Nosa bei Subotica und das Problem der neolithischen

Lehmscheunen, Berichte über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg 1958, Berlin 1961.

GARAŠANIN D., 1968 — Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu, Neolit centralnog Balkana, Narodni muzej, Beograd 1968.

GARAŠANIN M., 1947 — Položaj Butmira prema preistorijskim nalazištima u Srbiji, GZM n. s. II, Sarajevo 1947.

GARAŠANIN M., 1950 — Die Theiss-Kultur im jugoslawischen Banat, BRGK 33 (1943—1950), Frankfurt a/M 1950.

GARAŠANIN M., 1951 — Hronologija vinčanske grupe, Ljubljana 1951.

GARAŠANIN M., 1954 — Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni, GZM n. s. IX, Sarajevo 1954.

GARAŠANIN M., 1956 — Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita, GZM n. s. XI, Sarajevo 1956.

GARAŠANIN M., 1956a — G. Novak, Grapčeva spilja 1955, Germania 34, 1—2, Frankfurt a/M — Berlin 1956.

GARAŠANIN M., 1958 — Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, BRGK 39, Frankfurt a/M 1958.

GARAŠANIN M., 1961 — Zur relativen Chronologie der Lengyel-Gruppe, PA LII, Praha 1961.

GARAŠANIN M., 1967 — Praistorija Crne Gore, Materijali IV (VII Kongres arheologa Jugoslavije Hercegnovi 1966), Beograd 1967.

GARAŠANIN M., 1968 — Eden osvrt na praistorijata na Makedonija GNIS XII, Skopje 1968.

GARAŠANIN M., 1968a — Položaj centralnog Balkana u hronologiji neolita jugoistočne Evrope, Neolit centralnog Balkana, Narodni muzej, Beograd 1968.

GARAŠANIN M., 1971 — Genetische und chronologische Probleme des frühkeramischen Neolithikums auf dem mittleren Balkan, Actes I, Beograd 1971.

GARAŠANIN M., 1971a — Considérations sur la chronologie du néolithique adriatique, Crónica del XI Congresso Nacional de Arquelogia, Saragosa 1971.

GARAŠANIN M., 1973 — Praistorija na tlu Srbije, Beograd 1973.

GARAŠANIN M., 1974 — Les rapports entre le Sud-est européen et la Méditerrannée orientale à l'époque préhistorique, III Congrès international des études du Sud-est européen Bucureşti 1974.

GARAŠANIN M., 1974a — Die Grabung Anzabegovo und das Problem der Zugehörigkeit der jungsteinzeitlichen Bevölkerung des Balkans, Thracia III, Sofia 1974.

GARAŠANIN M., 1976 — H. Milojčić — v. Zumbusch — V. Milojčić: Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien, PZ 51—1, Berlin 1976.

GARAŠANIN M. — GARAŠANIN D., 1954 — Neolitsko naselje u Žarkovu, Starinar n. s. III—IV (1953—1954), Beograd 1954.

GARAŠANIN M. — GARAŠANIN D., 1961 — Neolitska naselba Vršnik kaj selo Tarinci, Zbornik na štipskiot Naroden muzej II (1960—1961), Štip 1961.

GARAŠANIN M. — GARAŠANIN D., 1967 — Praistorija Crne Gore: Istorija Crne Gore I, Titograd 1967.

GARAŠANIN M. — GARAŠANIN D., 1978 — Supska, neolitsko naselje vinčanske grupe (u štampi)

GARAŠANIN M. — IVANOVIĆ V., 1958 — Praistorija leskovačkog kraja, Leskovac 1958.

GARAŠANIN M. — SPASOVSKA G. 1976 — Novi iskopuvanja vo Zelenikovo kaj Skopje, MacAA 2, Prilep 1976.
GARAŠANIN M. — SANEV V. i dr. 1971 — Praistoriski kulturi vo Makedonija, Katalog, Štip 1971.
GARAŠANIN M. i dr. 1971 — Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije, Katalog, Niš 1971.
GASPERINI R., 1888 — Relazioni sugli scavi fatti nella spelonca di Grabak sull'isola di Lesina, Bull. dalm. XI, Split 1888.
GAVELA B., 1958 — Eneolitska naselja na Grivcu, Starinar n. s. VII—VIII (1956—1957), Beograd 1958.
GEORGIEV G. Il., 1961 — Kulturgruppen der Jungsteinzeit und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien: Symposium Prague—Liblice 1959, Praha 1961.
GEORGIEV G. Il., 1973 — Die neolithische Kultur in Čavdar und ihre Stellung im Balkanneolithikum, Actes II, Beograd 1973.
GEORGIEV G. Il., 1974 — Stratigrafija i periodizacija na neolita i halkolita v dnešnite b'lgarski zemi, Arheologia XVI/4, Sofia 1974.
GEORGIEV G. Il., 1975 — Stratigrafija i harakter na praistorisko selište v selo Kremikovci sofisko, Arheologia XVII/2, Sofia 1975
GIMBUTAS M., 1974 — Achhilleion, A Neolithic Mound in Thessaly — Preliminary Rapport on 1973—1974 Excavations, Journal of Field Archaology I, Boston 1974.
GIMBUTAS M. i dr. 1976 — Neolithic Macedonia I, 1976.
GIRIĆ M., 1974 — Körös-Starčevo nalazišta u severnom Banatu, Materijali SADJ X, Beograd 1974.
GJIVOJE M., 1951 — Spilja Rača na otoku Lastovu, Naše planine III/6, Zagreb 1951.
GJIVOJE M., 1952 — U podzemnom svijetu otoka Korčule, Naše planine IV/9—10, Zagreb 1952.
GJIVOJE M., 1955 — Vela spilja na otoku Korčuli novo predhistorijsko nalazište, Speleolog III/1—2, Zagreb 1955.
GJIVOJE M., 1968 — Otok Korčula, Zagreb 1968
GLIŠIĆ J., 1959 — Iskopavanja na lokalitetu Gladnice kod Gračanice, AP 1, Beograd 1959.
GLIŠIĆ., 1963 — Stratigrafija vinčanskog naselja kod predionice u Prištini, GMKM VII—VIII (1962—1963), Priština 1963.
GLIŠIĆ J., 1965 — Kosovsko-južnomoravska varijanta starčevačke grupe, Disertacija, Beograd 1965. (u rukopisu)
GLIŠIĆ J., 1973 — Praistorija Kosova, Kosovo nekad i sad, Beograd 1973.
GNIRS A., 1925 — Die spätneolithische Siedlung auf Isola Saline (Insel Brioni maggiore bei Pola), Istria praeromana, Karlsbad 1925.
GRAZIOSI P., 1973 — L'arte preistorica in Italia, Firenze 1973.
GRBIĆ M., 1929 — Pločnik, aeneolitische Ansiedlung, Beograd 1929.
GRBIĆ M., 1930 — Bemalte Keramik aus Starčevo im Banater Donaugelände, Jugoslawien, Ksiega Pamiatkowa prof. W. Demetrykiewicza, Poznán 1930.
GRBIĆ M., 1939 — Praistorijsko doba Vojvodine, Vojvodina I, Novi Sad 1939.
GRBIĆ M., 1955 — Preklasična grnčarija srednjeg Balkana, Starinar n. s. V—VI, Beograd 1955.
GRBIĆ M., 1956 — Butmirska ekspanzija, GZM n. s. XI, Sarajevo 1956.

GRBIĆ M. i dr., 1960 — Porodin, kasnoneolitsko naselje kod Bitolja, Bitolj 1960.

GUILAINE J. — CALVET A., 1970 — Nouveaux points de chronologie absolue pour le néolithique ancien de la Mediterranée occidentale, L'Anthropologie 74. 1—2, Paris 1970.

HAUPTMANN H., 1967 — Zum Neolithikum in Makedonien, Ist Mitt 17, Istanbul 1967.

HAUPTMANN H. — 1969 — Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula — Thessalien, BAM IX, Bonn 1969.

HÄUSLER A. 1962 — Die Grabsitten der mesolithischen und neolithischen Jager- und Fischer-gruppen auf dem Gebiet der USSR, WZML 11/10, Halle-Wittenberg 1962.

HIGGS E. S. — JARMAN M. R., 1973 — The Origins of Animal and Plant Husbandry, Papers in Economic Prehistory, Cambridge 1972.

HIGGS E. S. — VITA-FINZI C. 1972 — Prehistoric Economies; a Teritorial Aproach, Papers in Economic Prehistory (Edit. by E. S. Higgs), Cambridge 1972.

HÖCKMANN O., 1968 — Frühe Schiffart im Adriatischen Meer, Atti e memorie del I Congresso internazionale di Micenologia, Roma 1967, Roma 1968.

HÖCKMANN O., 1975 — Das Neolithikum Südosteuropas und des südöstlichen Mitteleuropa, Handbuch der Urgeschichte II, 1975.

HOLSTE F., 1939 — Zur chronologischen Stellung der Vinča-Keramik, WPZ XXVI, Wien 1939.

HOPF M., 1974 — Pflanzenreste aus Siedlungen der Vinča-Kultur im Jugoslawien, JbRGZM 21, Mainz 1974.

IVANOV I., 1975 — Raskopki na varnenski eneolitski nekropol, Izvestia na Nar. muzei XI (XXVI), Varna 1975.

IVEKOVIĆ D., 1966 — Ravnice, Tomašica, Garešnica, AP 8, Beograd 1966.

IVEKOVIĆ D., 1968 — Rezultati sondažnih arheoloških istraživanja na području Moslavine, ZM I, Kutina 1968.

JACOBSEN T. W., 1969 — Excavation at Porto Cheli and Vicinity Prel. Raport II; The Franchthi Cave 1967—1968, Hesperia 38/3, Cambridge/Mass. 1969.

JARMAN M. R., 1972 — European Economies and the Advent of the Neolithic, Papers in Economic Prehistory (Edit. by E. S. Higgs), Cambridge 1972.

JARMAN M. R. — 1972 — Criteria of the Animal Domestiation, Papers in Economic Prehistory (Edit. by E. S. Higgs), Cambridge 1972.

JOVANOVIĆ B., 1960 — Stratigrafska podela vinčanskog naselja, Starinar n. s. XI, Beograd 1960.

JOVANOVIĆ B., 1961 — Stratigrafija naselja vinčanske grupe kod Kosovske Mitrovice, GMKM VI, Priština 1961.

JOVANOVIĆ B., 1965 — Starija vinčanska grupa u južnom Banatu, RVM 14, Novi Sad 1965.

JOVANOVIĆ B., 1966 — Sculptures de la nécropole de l'âge du fer ancien à Hajdučka Vodenica, AI VII, Beograd 1966.

JOVANOVIĆ B., 1967 — La nécropole de l'âge du fer ancien de Hajdučka Vodenica, Starinar XVIII, Beograd 1967.

JOVANOVIĆ B., 1967a — Značaj nekih kulturnih elemenata starčevačke grupe, Starinar n. s. XVIII, Beograd 1967.

JOVANOVIĆ B., 1968 — Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gorge and their Functions, AI IX, Beograd 1968.

JOVANOVIĆ B., 1968a — Istorijat keramičke industrije u neolitu i eneolitu Centralnog Balkana, Neolit Centralnog Balkana, Beograd 1968.

JOVANOVIĆ B., 1969 — Chronological Frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic Period, AI X, Beograd 1969.

JOVANOVIĆ B., 1969a — Teritorijalni i hronološki odnos jadranskog i kontinentalnog neolita, Starinar n. s. XIX, Beograd 1969.

JOVANOVIĆ B., 1971 — Early Copper Metallurgy of the Central Balkans, Actes I, Beograd 1971.

JOVANOVIĆ B., 1971a — Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, Beograd 1971.

JOVANOVIĆ B., 1972 — Relativnohronološki odnos starijeg neolita Đerdapa i Vojvodine, Materijali SADJ X, Beograd 1972.

JOVANOVIĆ B., 1974 — Tehnologija rudarstva u ranom eneolitu Jugoslavije, Starinar n. s. XXIII, Beograd 1974.

JOVANOVIĆ B., 1976 — Rudna Glava and the Beginning of Metallurgy in the Central Balkans, Bollettino del Centro Camuni di Studi Preistorici XIII—XIV, Capo di Ponte (Brescia) 1976.

JOVANOVIĆ B. — GLIŠIĆ J., 1957 — Praistorijsko naselje na Gladnicama kod Gračanice, GMKM II, Priština 1957.

JOVANOVIĆ B. — GLIŠIĆ J., 1960 — Eneolitsko naselje u Jakovu-Kormadinu, Starinar n. s. XI, Beograd 1960.

JOVANOVIĆ B. — OTTAWAY A., 1976 — Copper Mining and Metallurgy in the Vinča-Group, Antiquity 198, Cambridge 1976.

JURIŠIĆ A., 1959 — Zaštitna iskopavanja u selu Radoinji, Starinar n.s. IX—X (1958—1959), Beograd 1959.

KALICZ N., 1970 — Über die Probleme der Beziehung der Theiss- und der Lengyel-Kultur, AAHung 22, Budapest 1970.

KALICZ N., 1970a — Clay Gods, the Neolithic Period and Copper Age in Hungary, Budapest 1970.

KALICZ N. — MAKKAY J., 1972 — Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene, die aktuellen Fragen der Bandkeramik, Akten der Pannonia Konferenzen I (Alba Regia 12), Székesféhervár 1972.

KALICZ N. — MAKKAY J., 1972a — Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikum Transdanubiens, die aktuellen Fragen der Bandkeramik, Akten der Pannonia Konferenzen I (Alba Regia 12), Székesféhervár 1972.

KALICZ N. — MAKKAY J., 1972b — A neolitikus Sopot-Bicske kultúra, AÉ 99, Budapest 1972.

KARMANSKI S., 1968 — Neolitski lokaliteti jugozapadne Bačke — Pregled materijala sa lokaliteta okoline Odžaka, Odžaci 1968.

KARMANSKI S., Slikana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci 168.

KARMANSKI S., 1968b — Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci 1968.

KARMANSKI S., 1975 — Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci 1975.

KARMANSKI S., 1975a — Rani neolit — Donja Branjevina, Katalog izložbe, Odžaci 1975.

KARO G., 1930 — Schachtgräber von Mykenai 2, Berlin 1930.

KNČEV M., 1973 — Kulturnata grupa Karanovo IV v Novo zagorsko. Arheologia XV, 3, Sofia 1973.

KOREK J., 1973 — Prähistorische Idolkunst, Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssamlung I, München 1973.

KORKUTI M., 1971 — Fouilles archéologiques 1967—1969 en Albanie, St. alb, VIII, Tirana 1971.

KORKUTI M., 1971a — Vendbanimi neolitik i Dunavecit, Buletin arkeologjik, Tiranë 1971.

KORKUTI M., 1975 — Uno sguardo sui rapporti fra la cultura neolitica di Cakrani e di Velça con le limitrofe culture, Civiltà preistorica e protostorica della Daunia, Colloquio Foggia 1973, Firenze 1975.

KORKUTI M. — ANDREA ZH., 1972 — Fouilles 1969—1970 dans l'agglomération néolithique de Cakran (Fieri), St. alb. IX—I, Tirana 1972.

KOROŠEC J., 1952 — Nova neolitska kulturna grupa na području Jugoslavije, VAHD LIV, Split 1952.

KOROŠEC J., 1953 — Delitev vinčanske kulturne plasti, AV IV, Ljubljana 1953.

KOROŠEC J., 1955 — Nekaj pripomb k izvoru butmirske kulturne skupine, AV VI/1, Ljubljana 1955.

KOROŠEC J., 1956 — Ceramica dipinta della costa dalmata, BPI 65, Roma 1956.

KOROŠEC J., 1957 — Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika, GZM n. s. XII, Sarajevo 1957.

KOROŠEC J., 1957a — Lengyelska kulturna skupina u Bosni, Sremu i Slavoniji, AV VIII, Ljubljana 1957.

KOROŠEC J., 1957b — Zanimive upodobitve na keramičnih fragmentih iz »Grabčeve spilje« na Hvaru, AV VIII, Ljubljana 1957.

KOROŠEC J., 1958 — Neolitska naseobina u Danilu-Bitinju, Zagreb 1958.

KOROŠEC J., 1959 — Prahistorijska glinena plastika u Jugoslaviji, ARR I, Zagreb 1959.

KOROŠEC J., 1959a — Nastavak iskopavanja u Danilu kod Šibenika u 1955. godini, Ljetopis JAZU 63, Zagreb 1959.

KOROŠEC J., 1960 — Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju, ZgČ XIV, Ljubljana 1960.

KOROŠEC J., 1962 — Neka pitanja oko neolita u Dalmaciji, Diadora 2, Zadar 1962.

KOROŠEC J., 1962a — Prahistorijska glinena plastika u Jugoslaviji, ARR II, Zagreb 1962.

KOROŠEC J., 1962b — Nekaj neolitskih in eneolitskih problemov v okolici Križevcev na Hrvatskem, ZFFLJ IV/1, Ljubljana 1962.

KOROŠEC J., 1962c — Alcuni problemi del neolitico balcano-danubiano, Atti del VI Congresso internazionale della UISPP I, Roma 1962.

KOROŠEC J., 1963 — Relative Chronologie der Danilo Kulturgruppe, Munera archaeologica I. Kostrzevsky, Poznan 1963.

KOROŠEC J., 1964 — Danilo in danilska kultura, Ljubljana 1964.

KOROŠEC J., 1966 — Zanimivi kultni predmeti v neolitu jadranskega kulturnega kroga, ZgČ XIX—XX (1965—1966), Ljubljana 1966.

KOROŠEC J., 1967 — Praistorijska glinena plastika u Jugoslaviji, ARR IV—V, Zagreb 1967.

KOROŠEC J., 1968 — Bribir u prahistoriji, Kolokvij o Bribiru, Starohrvatska prosvjeta III/10, Zagreb 1968.

KOROŠEC J. — KOROŠEC P., 1974 — Bribir i njegova okolica u prapovijesno doba, Diadora 7, Zadar 1974.

KOROŠEC P., 1973 — Interesantan nalaz iz danilsko-hvarskog kulturnog kruga, Diadora 6, Zadar 1973.

KOROŠEC P., 1975 — Poročilo o raziskovanju neolita v Ajdovski jami (Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji IV), Ljubljana 1975.

KOROŠEC P. — GARAŠANIN M., 1971 — Anzabegovo, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, VIII Congrès de l'UISPP, Beograd 1971.

KOROŠEC P. — KOROŠEC J., 1973 — Predistoriska naselba Barutnica, Diss. Mon. SADJ, Beograd 1973.

KOSORIĆ M. — STALIO B., 1967 — Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine, ČG VII, Tuzla 1967.

KOSTUŘIK P., 1973 — Die Lengyel-Kultur in Mähren, Studien AUČSAV v Brne I, 1972—6, Praha 1973.

KRSTIĆ D., 1964 — Neolitsko naselje u Vitaševcu kod Ražnja, ZRNM IV, Beograd 1964.

KULIŠIĆ Š., 1972 — Etnološka razmatranja o Lepenskom viru, GCBI IX, Sarajevo 1972.

LAZAROVICI Gh., 1969 — Cultura Starčevo-Criş in Banat, AMN VI, Cluj 1969.

LAZAROVICI Gh., 1971 — Faza A IV-A A culturii Starčevo-Criş in Banat, AMN VIII, Cluj 1971.

LAZAROVICI Gh., 1973 — Tipologia şi cronologia culturi Vinča in Banat, Banatica II, Reşiţa 1973.

LAZAROVICI Gh., 1976 — Fragen der neolithischen Keramik im Banat, Festschrift R. Pittioni, Wien 1976.

LEBEN F., 1967 — Stratigrafija in časovna uvrstitev jamskih najdb na tržaškem Krasu, AV XVIII, Ljubljana 1967.

LEBEN F., 1970 — Značilnosti in pomen nekaterih arheoloških jamskih najdišč na področju jugovzhodnih Alp, Adriatica praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.

LEBEN F., 1975 — Opredelitev neolitske in eneolitske keramike iz jamskih najdišč jugovzhodnoga alpskega prostora, AV XXIV 1973, Ljubljana 1975.

LEBEN F., 1976 — Ein Abriss der Jungsteinzeit auf dem Karst, JMV 60, Berlin 1976.

LEGNANI F. — STRADI F., 1963 — Gli scavi nella Caverna dei Ciclami nel Carso Triestino, Atti della VIIa riunione scientifica dello Istituto italiano di preistoria e protostoria, Firenze 1963.

LEROI GOURHAN A., 1965 — Préhistoire de l'art occidental, Paris 1965.

LETICA Z., 1968 — Starčevo and Körös-Culture at Vinča, AI IX, Beograd 1968.

LETICA Z., 1969 — Vlasac — nouvel habitat de la culture de Lepenski vir, AI X, Beograd 1969.

LETICA Z., 1975 — Ensevelissement et les rites funéraires dans la culture de Lepenski vir, Valcamonica Symposium 72; Les religions de la préhistoire, Capo di Ponte 1975.

LICHARDUS J., 1964 — Beitrag zur Linearbandkeramik in der Ostslowakei, AR XVI/6, Praha 1964.

LICHARDUS J., 1972 — Beitrag zur chronologischen Stellung der östlichen Linearbandkeramik, Akten der Pannonia Konferenzen I, Alba Regia 12, Székesfehérvár 1972.

LICHARDUS J., 1972a — Zur Enstehung der Linearbandkeramik, Germania 50/1—2, Berlin 1972.

LICHARDUS J., 1974 — Die Bedeutung der Lengyel-Kultur für das frühe Äneolithikum in Mittel- und Süddeutschland, Bayerische Vorgeschichtsblätter 39, München 1974.

LICHARDUS J. — VLADAR J. 1964 — Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowa-

kei, SIA XII/1, Bratislava 1964.

LOLLINI D., 1965 — Il neolitico nelle Marche alla luce delle recenti scoperte, Atti del VI Congresso internazionale dell'UISPP (Roma 1962) II, Roma 1965.

LONZA B., 1973 — Il villaggio protoveneto presso Cattinara di Trieste, Trieste 1973.

LÜNING J., 1976 — Ein neues Modell der Siedlungsweise der Bandkeramik, IX Congrès de l'UISPP, Résumés des communications, Nice 1976.

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ N., 1973 — Vinkovci kod Silosa — kasnohalštatski grobovi, AP 15, Beograd 1973.

MAKKAY J. — TROGMAYER O., 1960 — Die bemalte Keramik der Körös-Gruppe, Evkönyve 1964/65—1, Szeged 1966.

MAKKAY J., 1969 — Die neolithische Funde von Bicske, ŠZ 17, Nitra 1969.

MAKKAY J., 1975 — A Bicske neolithikus telep és temetö Székesféhervár 1975.

MALEZ M., 1974 — Istraživanja paleolitika i mezolitika na području Liburnije, Liburniske teme, Opatija 1974.

MALINOWSKI T., 1974 — Problem pogranicza prasloviańsko-prailiryjskiego, Slavia antiqua XXI, Warszawa—Poznań, 1974.

MANSUELLI G. A. — SCARANI G., 1961 — L'Emilia prima dei Romani, Milano 1961.

MARKEVIČ V., 1974 — Bugo-dnestrovskaja kultura na territorii Moldavii, Kišenev 1974.

MARKOVIĆ Č., 1974 — The Stratigraphy and Chronology of the Odmut Cave, AI XV, Beograd 1974.

MARKOVIĆ Z., 1971 — Breške (Gaj), Podgorač, Našice — naselje starčevačke kulture, AP 13, Beograd 1971.

MARKOVIĆ Z., 1973 — Podgorač, Našice, — tri lokaliteta sopotske kulture, AP 15, Beograd 1973.

MAROVIĆ I., 1976 — Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine, Materijali SADJ XII, Beograd 1976.

McPHERRON A. — SREJOVIĆ D. 1971 — Early Farming Cultures in Central Serbia (eastern Yugoslavia), Kragujevac 1971.

MELLAART J., 1975 — The Neolithic of the Near East, London 1975.

MILLEKER F., 1938 — Vorgeschichte des Banats II, Das Neolithikum, Starinar III s. XIII, Beograd 1938.

MILOJČIĆ V., 1943 — Das vorgeschichtliche Bergwerk Šuplja stena am Avala-Berg in Serbien, WPZ XXX, Wien 1943.

MILOJČIĆ V., 1949 — Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin 1949.

MILOJČIĆ V., 1950 — Körös—Starčevo—Vinča, Reinecke Festschrift, Mainz 1950.

MILOJČIĆ V., 1959 — Zur Chronologie der jüngeren Stein- und Bronzezeit Südost- und Mitteleuropas, Germania 37, Berlin 1959.

MILOJČIĆ V., 1960 — Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953—1958), JbRGZM, Mainz 1960.

MILOJČIĆ V., 1960a — Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel Germania 38,3—4, Frankfurt a/M — Berlin 1960.

MILOJČIĆ V., 1963 — J. Korošec: Neolitska naseobina u Danilu Bitinju 1958—1959, Germania 41/2, Berlin 1963.

MILOJČIĆ V., 1964 — Zur Frage der Herkunft des Mäanders und der

Spirale bei der Keramik Mitteleuropas, JbRGZM 11, Mainz 1964.

MILOJČIĆ V., 1965 — Die Tontafeln von Tartaria und die absolute Chronologie des mitteleuropäschen Neolithikums, Germania 43, Frankfurt a/M — Berlin 1965.

MILOJČIĆ V., 1967 — Die wichtigsten Fragen der Körös—Starčevo Periode — Eine Entgegung auf den gleichbetitelten Aufsatz von J. Makkay in Acta Antiqua et Archaeologica VIII (1965), Szeged 1967.

MILOJČIĆ V., 1970 — Die Kulturbeziehungen zwischen Griechenland und Dalmatien während der jüngeren Steinzeit, Adriatica prehistorica et antiqua, Zagreb 1970.

MILOJČIĆ V., 1973 — Zur Frage eines präkeramischen Neolithikums in Mitteleuropa, Actes II, Beograd 1973.

MIROSAVLJEVIĆ V., 1951 — Nalaz heladske kulture u špilji Pokrivenik na Hvaru, VAHD LIII, Split 1951.

MIROSAVLJEVIĆ V., 1959 — »Jamina Sredi«, prilog prethistorijskoj kulturi na otoku Cresu, ARR I, Zagreb 1959.

MIROSAVLJEVIĆ V., 1960 — Prethistorijski objekti na otoku Cresu, LjJAZU 64, Zagreb 1960.

MIROSAVLJEVIĆ V., 1962 — Impresso-cardium keramika na otocima Cresa, Lošinja i Krka, ARR II, Zagreb 1962.

MIROSAVLJEVIĆ V., 1968 — Vela spilja, prethistorijsko nalazište na otoku Lošinju, ARR VI, Zagreb 1968.

MIROSAVLJEVIĆ V., 1971 — Jamina Sredí dans l'île de Cres, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Beograd 1971.

MOSER K., 1899 — Der Karst und seine Höhlen, Triest 1899.

MÜLLER-KARPE H., 1968 — Handbuch der Vorgeschichte II, Jungsteinzeit, München 1968.

NAĐ Š., 1961 — Tvrđava Bač, rezultati arheoloških istraživanja 1958. i 1959, RVM 10, Novi Sad 1961.

NAĐ A., 1975 — Paleolitsko-mezolitski lokalitet »Dunav—Bačka Palanka«, bilten Amatersko-muzeološke sekcije jugozapadne Bačke 3, 1—11, Bačka Palanka 1975.

NEUSTUPNY E., 1956 — K relativni chronologii volutové keramiky, AR VIII/3, Praha 1956.

NICA M., 1976 — Circea, cea mai veche aşezare neolitica de la Sud de Carpaţi, SCIV 27, 4, Bucureşti 1976.

NICA M., 1977 — Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Oltenie, Dacia n.s. XXI, Bucureşti 1977.

NIŢU A., 1948 — Despre reprezentarea piciorului în plastica neoeneolitica Carpato-Duneneana, Apulum III/1, Alba Iulia 1946—1948.

NOVAK G., 1949 — Izvještaj o prethistorijskim istraživanjima otoka Hvara, LjJAZU 55, Zagreb 1949.

NOVAK G., 1950 — Nuovi ritrovamenti di ceramica dipinta nell'isola Hvar (Lesina) nell'Adriatico, Atti del I° Congresso internazionale di preistoria e protostoria medeterranea, Firenze—Roma—Napoli 1950.

NOVAK G., 1951 — Najstarija slika lađe u Evropi, nađena na Hvaru, Jugoslavenski mornar 9, Split 1951.

NOVAK G., 1954 — Arheološka istraživanja na otoku Korčuli i Hvaru, LjJAZU 59, Zagreb 1954.

NOVAK G., 1955 — Arheološka istraživanja na otocima Lastovu i Korčuli u 1953. godini, LjJAZU 60, Zagreb 1955.

NOVAK G., 1955 — Prethistorijski Hvar, Grapčeva spilja, Zagreb 1955.

NOVAK G., 1958 — Le grotte della costa adriatica jugoslava come abitazioni umane, Actes du Congrès international de spéléologie II, Bari—Lecce—Salerno 1958.

NOVAK G., 1959 — Markova spilja na otoku Hvaru, novo nalazište neolitske bojene keramike, ARR I, Zagreb 1959.

NOVAK G., 1959a — Problems and Chronology of the Finds in the Cave of Grabak, AI III, Beograd 1959.

NOVAK G., 1961 — Markushöhle auf der Insel Hvar, ein neuer Fundort neolithischer bemalter Keramik, Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor-und Frühgeschichte (Hamburg 1958), Berlin 1961.

NOVAK G., 1962 — Markova spilja na otoku Hvaru II, ARR II, Zagreb 1962.

NOVAK G., 1965 — Le nuovissime scoperte delle relazioni fra la costa orientale dell' Adriatico ed il mondo medeterraneo nel Neolitico, Atti del VI Congresso dell' UISPP (Roma 1962), Roma 1965.

NOVAK G., 1967 — Markova spilja na otoku Hvaru III, ARR IV—V, Zagreb 1967.

NOVAK G., 1968 — Markova spilja na otoku Hvaru IV, ARR VI, Zagreb 1968.

NOVAK G., 1971 — Markova spilja dans l'île de Hvar, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Beograd 1971.

NOVAK G., 1972 — Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1972.

NOVAK G., 1974 — Markova spilja na otoku Hvaru V, ARR VII, Zagreb 1974.

NOVOTNY B., 1962 — Lužianska skupina a počiatky mal'ovanej keramiky na Slovensku, Bratislava 1962.

OSVIT CIVILIZACIJE 1969 — Osvit civilizacija — opšti pregled starih kultura (prevod s engleskog izdanja 1965), Beograd 1969.

PALMA DI CESNOLA A., 1965 — Gli scavi di Francesco Zorzi a Cala Tramontana (S. Domino), Atti dela Xa riunione scientifica in memoria di F. Zorzi, Verona 1965.

PALMA DI CESNOLA A., 1967 — Il neolitico medio e superiore di San Domino (Arcipelago delle Tremiti), RivScPr XXII, 2, Firenze 1967.

PALMA DI CESNOLA A., 1975 — L'età paleolitica della Daunia, Colloquio Foggia 1973, Firenze 1975.

PAUNESCU Al., 1970 — Epipaleoliticul de la Cuina Turcului, SCIV 21, Bucureşti 1970.

PAVÚK J., 1963 — K otàzke synchronizázcie lengyelskoj kultúry na Slovensku i na Morave, Sbirnik II F. Vildomcovi, Brno 1963.

PAVÚK J., 1965 — Neue Funde der Lengyel-Kultur in der Slowakei, SlA XIII, Bratislava 1965.

PAVÚK J., 1976 — Über die Kontakte zwischen Balkan und Mitteleuropa in Neolithikum, GCBI XIII — Alojz Benac sexagenario dicatum, Sarajevo 1976.

PERROT J., 1966 — Le gisement natoufien de Mallaha (Eynan), L'anthropologie 70, Paris 1966.

PERINI R., 1971 — I depositi preistorici di Romagnano — Loc (Trento), Preistoria alpina 7, Trento 1971.

PERONI R., 1967 — Archaeologia della Puglia preistorica, Roma 1967.

PETRIĆ N., 1975 — Spila kod Nakovane, AP 17, Beograd 1975.

PETRIĆ N., 1976 — Prethistorijske kulture pelješca, Pelješki zbornik 1, Zagreb 1976.

PETRIĆ N., 1976a — Arheološke bilješke o Hvaru, Hvarski zbornik 4, Hvar 1976.

PETROVIĆ J., 1925 — Izvještaj o neolitskom naselju u Donjoj Mahali kod Orašja na Savi, GZM XXXVII, Sarajevo 1925.

PITTIONI R., 1954 — Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954.

PODBORSKY V., 1970 — Současný stav výzkumu kultury s moravskou malovanou keramikou, SlA XVIII/2, Bratislava 1970.

PRENDI F., 1972 — Traits du néolithique récent en Albanie, StAlb 1, Tirana 1972.

PRENDI F., — ALIU S., 1971 — Vendabanimi neolitik në fshatin Kamnik të rrethin Kolonjës, Illiria I, Tirana 1971.

PUGLISI S. M., 1955 — Industria microlitica nei livelli a ceramica impressa di Copa Nevigata, RivScPr X, Firenze 1955

PUGLISI S. M., 1975 — Lo stato neolitico di Coppa Nevigata, Civiltà preistorica e protostorica della Daunia (Foggia 1973), Firenze 1975.

PUŠ I., 1957 — Neolitsko naselje u Tuzli, ČGT I, Tuzla 1957.

QUAGLIATI Q., 1936 — La Puglia prehistorica, Trani 1936.

QUITTA H., 1960 — Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa I, PZ XXXVIII/1—2, Berlin 1960.

QUITTA H., 1960a — Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa II, PZ XXXVIII/3—4, Berlin 1960.

QUITTA H., 1964 — Zur Herkunft des frühen Neolithikums in Mitteleuropa, VA 16, Berlin 1964.

QUITTA H. — KOHL G., 1969 — Neue Radiokarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südost-Europas und der Sowietunion, ZfA, Berlin 1969.

RADIMSKY W. — HORNES M., 1895 — Die neolithische Station von Butmir, Theil I, Wien 1895.

RADIŠIĆ R., 1968 — Iskopavanje na lokalitetu Krstićeva humka kod Mužlje, RVM 15 14, (1966—1968), Novi Sad 1968.

RADMILLI A. M., 1956 — L'isola di Lagosta nella preistoria, In memoria di F. Malavolti, Modena 1956.

RADMILLI A. M.. 1963 — Venezia Giulia e Dalmazia, La preistoria d'Italia, Firenze 1963.

RADMILLI A. M., 1963a — Il mesolitico nel Carso Triestino, AHi della VII riunione scientifica, Firenze 1973.

RADMILLI A. M., 1970 — The Island of Lastovo (Lagosta) from Prehistory to the Roman Era, Adriatica et antiqua, Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb 1970.

RENFREW C., 1970 — The Place of the Vinča Culture in European Prehistory, ZRNM VI, Beograd 1970.

RENFREW J., 1973 — Agriculture u »Neolithic Greece«, National Banc of Greece, Athen 1973.

RODDEN R., 1964 — A European Link with Çatal Hüyük: Uncovering a VIIth Millenium Settlement in Macedonia, Illustrated London News 11 April 1964, 18 April 1964.

RODDEN R. i dr., 1962 — Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia, PPS XXVIII, Cambridge 1962.

ROSKA M., 1941 — Die Sammlung Zsofia v. Torma in der numismatisch-archäologischen Abteilung des siebenbürgischen Nationalmuseums, Cluj 1941.

RUTAR S., 1888 — Najnovija predhistorička otkrića na Hvaru, Bull. dalm. XI, Split 1888.

SANEV V., 1976 — Neolitskata naselba Rug Bair kaj s. Gorobinci,

ZŠNM IV—V, Štip 1976.
SANEV V., 1977 — Rug Bair, MacAA 3, Prilep 1977.
SANEV V. — SIMOSKA D. i dr., 1976 — Praistorija vo Makedonija, Katalog Skopje 1976.
SCARPA F., 1888 — Predhistorička špilja Tradan pokraj Zatona Šibenskog, Bull. dalm. XI, Split 1888.
SCHACHERMEYR F., 1954 — Prähistorische Kulturen Griechenlands, Realencyklopädie 44, XXII/2, Stuttgart 1954.
SCHACHERMEYR F., 1955 — Die ältesten Kulturen Griechenlands, Stuttgart 1955.
SCHACHERMEYR F., 1976 — Die ägäische Frühzeit 1, Wien 1976.
SCHMIDT H., 1932 — Cucuteni, Berlin—Leipzig 1932.
SCHMIDT R. R., 1945 — Die Burg Vučedol, Zagreb 1945.
SEKEREŠ L., 1976 — Ludoš-Budžak, ranoneolitsko naselje, AP 9, Beograd 1967.
SEKEREŠ L., 1974 — Neki aspekti istraživanja ranog neolita u severoistočnoj Bačkoj, Materijali SADJ X, Beograd 1974.
SIMOSKA D. — SANEV V., 1975 — Neolitska naselba Veluška tumba kaj Bitola MacAA, Prilep 1975.
SIMOSKA D. — SANEV V., 1976 — Praistorija vo centralna Pelagonija, Katalog, Bitola 1976.
SIMOSKA D. — SANEV V., 1977 — Neolitska naselba na Mala tumba kaj s. Trn, MacAA 3, Prilep 1977.
SLAVKOVIĆ-ĐURIĆ N., 1963 — Tri nove statuete u zbirci Muzeja Kosova i Metohije, GMKM VII—VIII (1962—1963), Priština 1963.
SOUDSKÝ B., 1954 — K methodica třideni volutové keramiky, PA XLV/1—2, Praha 1954.
SOUDSKÝ B., 1956 — K relativni chronologii volutové keramiky, AR VIII/3, Praha 1956.
SREJOVIĆ D., 1963 — Versuch einer historischen Wertung der Vinča-Gruppe, AI VI, Beograd 1963.
SREJOVIĆ D., 1964 — Versuch einer geschichtlichen Wertung der Butmir-Gruppe, AI V, Beograd 1964.
SREJOVIĆ D., 1967 — Danilo-Butmir-Lendel, Starinar n. s. XVIII, Beograd 1967.
SREJOVIĆ D., 1968 — Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, Neolit centralnog Balkana, Narodni muzej, Beograd 1968.
SREJOVIĆ D., 1969 — Lepenski vir — Nova praistorijska kultura u Podunavlju, Beograd 1969.
SREJOVIĆ D., 1969a — The Roots of the Lepenski Vir Culture, AI X, Beograd 1969.
SREJOVIĆ D., 1971 — Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an der mittleren Donau, Fundamenta, Reihe A 3/II, Köln 1971.
SREJOVIĆ D., 1972 — Kulturen der frühen Postglazials im südlichen Donauraum, Balcanica 3, Beograd 1972.
SREJOVIĆ D., 1972a — Die Lepenski Vir-Kultur und der Beginn der Jungsteinzeit an mittleren Donau, Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa II, Fundamenta 4—3, Köln 1972.
SREJOVIĆ D., 1973 — Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Donauraums, Actes II, Beograd 1973.
SREJOVIĆ D., 1973a — Lepenski Vir. Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur, Bergisch Gladbach 1973.
SREJOVIĆ D., 1974 — Lepenski Vir, the First Planned Settlement in Europe, Ecistics 38, no. 228, 1974.
SREJOVIĆ D., 1974a — The Odmut Cave — a New Facet of the Mesolithic

Culture of the Balkan peninsula AI XV, Beograd 1974.
SREJOVIĆ D., 1975 — La religion de la culture de Lepenski Vir, Valcamonica Symposium 72, Les religions de la préhistoire, Capo di Ponte 1975.
SREJOVIĆ D. — JOVANOVIĆ B., 1957 — Pregled kamenog oruđa i oružja iz Vinče, AV VIII, Ljubljana 1957.
SREJOVIĆ D., 1959 — Oružje i oruđe od kosti i nakit iz Vinče, Starinar n. s. IX—X (1958—1959), Beograd 1959.
SREJOVIĆ D. i dr., 1969 — Lepenski vir, Beograd 1969.
SREJOVIĆ D. — LETICA Z., 1971 — Epipaleolitska naselja na Vlascu, Starinar n. s. XXII, Beograd 1971.
SREJOVIĆ D. i dr., 1974 — Pećina Spila, Perast. AP 16, Beograd 1974.
SREJOVIĆ D. i dr., 1974a — Pećina Odmutnjača, Plužine, AP 16, Beograd 1974.
STACUL G., 1972 — Scavo nella Grotta del Mitreo presso San Giovanni al Timovo, Atti dei Civici musei di storia ed atie di Trieste (1971—1972), Trieste 1972.
STALIO B., 1955 — Gradac, Narodni muzej Beograd, Praistorija II, Katalog keramike I 1955.
STALIO B., 1964 — Novi metalni nalaz iz Pločnika kod Prokuplja, ZRNM IV, Beograd 1964.
STALIO B., 1968 — Naselje i stan neolitskog perioda, Neolit centralnog Balkana, Beograd 1968.
STALIO B., 1972 — Gradac, praistorijsko naselje, Beograd 1972.
STALIO B., 1973 — Četvrti nalaz bakrenih i kamenih oruđa iz Pločnika kod Prokuplja, ZRNM VII, Beograd 1973.
STEKELIS M., — 1963 — Excavations at Nahal Oren, Izrael Exploration Journal 13/1, Jerusalem 1963.
STEKLÁ M., 1959 — Trideni vypichané keramiky, AR XI/2, Praha 1959.
STIPČEVIĆ A., 1962 — O nalazu spondylusa iz Ražanca uz problem porijekla podunavskog spondylusa, RIZ 9, Zadar 1962.
STOCKÝ A., 1926 — Pravek země České I, Prag 1926.
STRUEVER S., 1971 — Prehistoric Agriculture, New York 1971.
TASIĆ N., 1957 — Neolitsko naselje u Valaču, GMKM II, Priština 1957.
TASIĆ N., 1958 — Žitkovac i neki problemi relativno-hronološkog odnosa neolitskih i eneolitskih naselja na Kosovu i u dolini Ibra, GMKM III, Priština 1958.
TASIĆ N., 1960 — Završna istraživanja na praistorijskom lokalitetu Valač, GMKM IV—V (1959—1960), Priština 1960.
TASIĆ N. — TOMIĆ E., 1969 — Crnokalačka Bara, naselje starčevačke i vinčanske grupe, Diss. Mon. SADJ VIII, Beograd 1969.
THEOCHARIS D., 1967 — Avgi tes protoistorikes Thessalias, Volos 1967.
THEOCHARIS D. i dr., 1973 — Neolithic Greece, National Bank of Greece, Athen 1973.
TICHÝ R., 1960 — K nejstarši volutové keramice na Moravě, PA LI/2, Praha 1960.
TICHÝ R., 1962 — Osidleni s volutovou keramikou na Moravě, PA LIII/2, Praha 1962.
TINÈ S., 1973 — I villaggi neolitici nel territorio di Foggia (Puglia), Actes II 1971, Beograd 1973.
TINÈ S., 1975 — La civiltà neolitica del Tavoliere — Civiltà preistorica e protostorica della Daunia, Colloqui Foggia 1973, Firenze 1975.
TODOROVA H., 1975 — Praistoričeskoto izkustvo na našite zemii izložba Sofia 4—31 maj 1975, Sofia 1975.
TODOROVA H., 1976 — Ovčarovo 1976.

TODOROVA H. i dr., 1975 — Selišnata mogila pri Goljamo Delčevo, RS V, Sofia 1975.

TODOROVIĆ J., 1962 — Hisar, Suva Reka, višeslojno naselje AP 4, Beograd 1962.

TODOROVIĆ J., 1966 — Lug, Zvečka, Obrenovac — naselje starčevačke kulture, AP 8, Beograd 1966.

TODOROVIĆ J., 1969 — Selo Dobanovci, Srem — naselje starčevačke kulture, AP 11, Beograd 1969.

TODOROVIĆ J. — CERMANOVIĆ A., 1961 — Banjica, naselje vinčanske grupe, Beograd 1961.

TOMPA F., 1935 — 25 Jahre Uhrgeschichtsforschung in Ungarn 1912 — —1936, BRGK 24—25, Frankfurt a/M — Berlin 1937.

TOMPA F., 1940 — Neolithische Kulturen in der Draugegend, VjHAD n. s. XVIII—XXI, Zagreb 1940.

TRBUHOVIĆ V. — VASILJEVIĆ M., 1974 — Obrovci, poseban tip neolitskih naselja u zapadnoj Srbiji, Starinar n. s. XXIV—XXV (1973—1974), Beograd 1974.

TRINGHAM R., 1971 — Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000—3000 B. C., London 1971.

TROGMAYER O., 1964 — Megjegyzéseka Körös csoport relatív idörendjéhez, AÉ 91/1, Budapest 1964.

TROGMAYER O., 1968 — A Körös-csoport barbotin Kerámikáról, AÉ 95/1, Budapest 1968.

TRUHELKA Ć., 1906 — Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Donjem Klakaru, GZM XVIII, Sarajevo 1906.

TRUHELKA Ć., 1914 — Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, GZM XXVI, Sarajevo 1914.

TRUMP D. H., 1965 — Vecchi scavi nel villaggio neolitico di Passo do Corvo (Foggia), Colloquio Foggia 1973, Firence 1975.

VALOCH K., 1970 — Oeuvres d'art et objets en os du magdalénien de Moravie, Bulletin de la Société Préhistorique de l'Ariège XXV, Tarascon -sur -Ariège 1970.

VASIĆ M., 1902 — Die neolithische Station Jablanica bei Međulužje in Serbien, AfA, Braunschweig 1902.

VASIĆ M., 1906 — Prilozi ka rešavanju trojanskih problema, GSKA LXX, Beograd 1906.

VASIĆ M., 1910 — Die Hauptergebnisse der prähistorischen Ausgrabung in Vinča im Jahre 1908, PZ II, Berlin 1910.

VASIĆ M., 1911 — Gradac, praistorijsko nalazište latenskog doba, GSKA LXXXVI, Beograd 1911.

VASIĆ M., 1929 — Datovanje Butmira, Zbornik u čast Bogdana Popovića, Beograd 1929.

VASIĆ M., 1932 — Praistorijska Vinča I, Beograd 1932.

VASIĆ M., 1936 — Praistorijska Vinča II, Beograd 1936.

VASIĆ M., 1936a — Praistorijska Vinča III, Beograd 1936.

VASIĆ M., 1936b — Praistorijska Vinča IV, Beograd 1936.

VAUX R., 1966 — Palestine during the Neolithic and Chalcolithic Periods, The Cambridge Ancient History I (Revised edition), Cambridge 1966.

VENCL S., 1959 — Spondilové šperku v podunajském neolitu, AR XI/5, Praha 1959.

VETNIĆ S., 1972 — Počeci rada na ispitivanju kulture prvih neolitskih zemljoradnika u srednjem Podunavlju, Materijali SADJ X, Beograd 1972.

VICTOR J., 1870 — Le pèlerin Slave, Essek 1870.

VLASSA N., 1963 — Chronology of the Neolithic in Transilvania in the Light of the Tartaria Settlement, Dacia n. s. VII, Bucureşti 1963.

VLASSA N., 1972 — Cea mao vechefeza a complixului cultural Starčevo Criş in România, Acta Musei Napocensis IX, Cluj 1972.

VLASSA N., 1972a — Eine frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor—Starčevo—Körös—Zeit in Cluj-Gura Baciului, Siebenbürgen PZ 47/2, Berlin 1972.

VLASSA N., 1974 — Eine frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor- Starčevo — Zeit in Siebenbürgen, PZ 47/2, Berlin 1974.

VUKOVIĆ S., 1956 — Izvještaj o pokusnom arheološkom iskopavanju (rekognosciranju) na teritoriju mjesta Malo Korenovo, kod Bjelovara, NR Hrvatska, izvršenom u vremenu od 12. XI — 19. XI 1956. god. (rukopis)

VUKOVIĆ S., 1957 — Izvještaj o II pokusnom istraživanju (rekognosciranju) neolitskog nalazišta Malo Korenovo, izvršenom u međuvremenu od 11. X. 1957. do 20. X. 1957. godine (rukopis)

VUKOVIĆ S., 1958 — Pokusno istraživanje neolitskog nalazišta Malo Korenovo, Starinar n. s. VII—VIII, Beograd 1958.

VULIĆ N. — GRBIĆ M., 1937 — Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie, Fasc. 3, Musée du Prince Paul à Belgrade, Beograd 1937.

WACE A. J. B. — THOMPSON M. S., 1912 — Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912.

WEINBERG S. S., 1962 — Excavations at Prehistoric Elateia, Hesperia XXXI, 2, Princeton 1962.

WEINBERG S. S., 1965 — The Stone Age in the Aegean, The Cambridge Ancient History I, Cambridge 1965.

WEINBERG S. S., 1965a — The Relative Chronology of the Aegean in the Stone and Early Bronze Ages, Chronologies in Old World Archaeology, Chicago 1965.

WHITEHOUSE R., 1969 — The Neolithic Pottery Sequence in Southern Italy, PPS, Cambridge 1969.

WHITEHOUSE R., 1971 — The Last Hunter-gatherers in Southern Italy, World Archaeology 2, 3, London 1971.

WHITEHOUSE R., 1972 — The Rock-Cut-Tombs of the Central Mediterranean, Antiquity XLVI, Cambridge 1972.

ZAHARIA E., 1962 — Considérations sur la civilisation de Criş à la lumière des nouvelles fouilles de Leţ, Dacia n. s. VI, Bucarest 1952.

ZUMBUSCH J. — MILOJČIĆ V. 1971 — Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magoula, BAM 10—11, Bonn 1971.

ŽIVKOVIĆ S., 1975 — A Note on the Anthropological Characteristics of the Padina Population, ZfMuA 66/2, Stuttgart 1975.

LJEPOSAVA VEKIĆ-ČOVIĆ, Sarajevo

REGISTAR KULTURA (KULTURNIH GRUPA)

ANZABEGOVO-VRŠNIK KULTURA: 26, 27, 30, 80, 81, 84—106, 108, 110, 113, 114, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 142, 143, 149, 206, 643, 644, 650;
BADENSKA KULTURA: 205, 307, 326, 355, 370, 397;
BAPSKO-LENGYELSKA KULTURA: 233;
BODROGKERESZTÚR KULTURA: 206;
BUBANJ-HUM KULTURA: 180, 189, 204, 205, 206, 462, 659;
BUBANJ-SALCUȚA-KRIVODOL KULTURA (kulturni kompleks): 189, 205;
BUTMIRSKA KULTURA: 12, 29, 30, 191, 331, 359, 368, 369, 371, 400, 401, 405, 406, 409, 412—455, 457, 459, 463, 464, 467, 469, 524, 537, 538, 539, 540, 553, 554, 558, 564, 565, 566, 568, 570, 572, 573, 574, 578, 587, 589, 590, 591, 599, 600, 602, 604, 607, 609, 610, 612, 613, 616, 619, 620, 621, 622, 623, 626, 628, 629, 630, 631, 632, 645, 646, 657, 658, 663, 662;
CARDIUM-IMPRESSO, vidi: impresso;
CERNAVODA KULTURA: 205;
DANILSKA KULTURA: 29, 30, 331, 341, 385, 391, 401, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 429, 430, 431, 432, 440, 449, 450, 451, 453, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 467, 468, 469, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 509, 515, 524—574, 576, 578, 580, 584, 585, 588, 590, 591, 592, 593, 594, 596, 598, 599, 600, 601, 604, 606, 607, 608, 609, 612, 613, 614, 616, 618, 619, 620, 621, 625, 626, 627, 628, 633, 638, 644, 645, 652, 653, 661, 666;
GUMELNIȚA KULTURA: 204;
GURA BACIULUI KULTURA: 34, 75, 84, 119, 127, 132, 133, 137, 139—142;
HVARSKA KULTURA: 14, 30, 331, 407, 451, 453, 459, 460, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 535, 540, 542, 544, 546, 548, 549, 550, 557, 558, 565, 568, 570, 571, 572, 573, 574,—633, 645, 646, 661, 666;
HVARSKO-LISIČIĆKA KULTURA: 432, 433, 448, 452, 453, 468, 479, 484, 645, 653, 654;
IMPRESSO KULTURA: 29, 366, 372, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 405, 406, 407, 410, 468, 469, 480, 481, 482, 484, 485—523, 560, 563, 564, 565, 566, 571, 633, 644, 649, 652, 666;
KAKANJSKA KULTURA: 29, 30, 143, 338, 370, 371, 374, 382, 389, 390, 391, 392, 412, 413, 427, 429, 431, 440, 441, 442, 450, 452, 453, 469, 537, 538, 540, 550, 553, 554, 558, 560, 563, 565, 570, 572, 574, 644, 645, 657;
KORENOVSKA KULTURA: 234, 306—331, 332, 336, 338, 340, 344, 348, 351, 355, 357, 540, 548, 554, 565, 566, 574, 594, 596, 611, 621, 632, 646, 663;
KÖRÖS KULTURA: 22, 23, 28, 83, 116, 120, 122, 138, 142, 148, 213—226, 242, 259, 324, 327, 332, 642, 643, 646;
KOSTOLAČKA KULTURA: 326, 347;
LASINJSKA KULTURA: 232, 346, 347, 355, 358, 359, 575, 623, 624;
LENGYELSKA KULTURA: 231, 235, 263, 306, 308, 347, 348, 355, 349, 358, 429, 430, 440, 450, 452, 455, 564, 575, 619, 623, 637;

LEPENSKI VIR KULTURA: 15, 19, 33—76, 122, 137, 514, 637, 647, 648, 649, 650, 664;
LINEARNO-KERAMIČKA KULTURA (kultura linearno-trakaste keramike): 231, 233, 240, 253, 308—333, 342, 349, 359, 548, 565, 619, 623, 646;
LJUBLJANSKA KULTURA: 597;
PORODINSKA KULTURA: 95, 658;
POTISKA KULTURA: 23, 26, 28, 203, 213, 231, 232, 434, 641, 646;
SALCUȚA KULTURA: 180, 204;
SMILČIĆ KULTURA, vidi: impresso kultura;
SOPOTSKA KULTURA: 26, 28, 30, 146, 231, 232, 235, 258, 259, 260, 262, 263—303, 304, 306, 307, 308, 312, 315, 319, 322, 324, 327, 333—347, 352, 350, 351, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 452, 455, 539, 553, 554, 565, 566, 572, 609, 622, 623, 628, 637, 658;
SOPOTSKO-LENGYELSKA KULTURA: 12, 15, 183, 191, 202, 455, 645, 646;
SREMSKO-SLAVONSKA KULTURA (v. također sopotska kultura): 449;
STARČEVAČKA KULTURA: 13, 15, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 72, 75, 81, 82, 83, 84, 94, 103, 104, 105, 106, 115—143, 146, 148, 149, 153, 156, 165, 168, 197, 200, 202, 203, 213, 214, 218, 220, 221, 224, 225, 232, 233, 234, 235—260, 262, 307, 308, 312, 314, 315, 317, 318, 319, 324, 325, 326, 327, 329, 332, 338, 340, 349, 352, 353, 354, 355, 357, 358, 359, 366, 372, 379, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 398, 404, 405, 406, 411, 412, 427, 440, 468, 469, 486, 489, 515, 517, 518, 523, 539, 553, 556, 560, 635, 636, 642, 643, 644, 650, 651, 652, 655, 657, 662, 666;
STARČEVAČKO-IMPRESSO KULTURA: 371, 372—392, 402, 406, 411, 441, 631;
TISZAPOLGÁR KULTURA: 162, 204, 206;
TRAKASTOKERAMIČKA KULTURA, vidi: linearnokeramička kultura;
VELUŠKO-PORODINSKA KULTURA: 82, 107—114;
VINČANSKA KULTURA: 12, 15, 23, 26, 28, 30, 31, 81, 82, 83, 96, 97, 106, 118, 121, 123, 126, 130, 143, 144—211, 213, 214, 220, 225, 226, 231, 232, 241, 254, 259, 260, 262, 263, 304, 305, 306, 307, 312, 314, 318, 322, 324, 327, 329, 331, 332, 340, 343, 347, 352, 351, 353, 355, 356, 359, 366, 371, 379, 406, 407, 411, 412, 434, 436, 449, 450, 452, 454, 455, 457, 461, 463, 466, 468, 469, 524, 556, 558, 565, 566, 572, 596, 599, 600, 602, 604, 609, 610, 621, 622, 623, 628, 631, 632, 635, 636, 637, 638, 639, 641, 644, 645, 646, 653, 655, 657, 658, 662, 663, 664, 665, 666;

LJEPOSAVA VEKIĆ-ČOVIĆ

REGISTAR NALAZIŠTA

AJDOVSKA JAMA: 230, 235, 308, 347, 348, 358;
ALIBEG: 33, 36, 47, 68, 75, 76;
ANZABEGOVO: 15, 19, 75, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 108, 122, 133, 143, 145, 163, 186, 199, 245, 637, 643, 657;
ARADAC: 144, 157, 168;
ARNAUTOVIĆI: 370, 371, 393, 395, 400, 401, 402, 403;
BAČ: 214;
BAČKA PALANKA: 34;
BAČKI MONOŠTOR: 214, 222, 263;
BAČKO GRADIŠTE: 214;
BANATSKI MONOŠTOR: 214;
BANJCA: 155, 156, 157, 159, 181, 197, 199;
BAPSKA: 207, 231, 232, 233, 264, 304, 305, 306, 307, 350, 353, 354, 355;
BARICA, vidi: Smilčić;
BAŠTINE KOD OBREŽA: 115, 119, 121, 135, 138;
BEKETINEC: 246;
BELETINCI U SREMU: 130, 145, 146, 157, 158, 184;
BENKOVAC: 484, 488, 524, 575, 576, 603, 604, 606, 633;
BEOGRADSKA TVRĐAVA: 154, 199;
BERAN-KRŠ KOD IVANGRADA: 145, 146, 154, 658, 662;
BERENDIJEV VINOGRAD U VUKOVARU: 304, 353;
BERILJEVO: 191;
BISERNA OBALA KOD SUBOTICE: 26, 116, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 223;
BAGDANOVCI: 232;
BOGOJEVO: 146, 214, 218, 222;
BOTOŠ: 14, 144, 160, 657;
BRDO U KISELJAKU KOD SARAJEVA: 371, 413, 414, 415;
BREŠKE U PODGORAČU: 248;
BREZOVLJANI: 235, 320, 342, 353, 354;
BRIBIR, vidi: Krivače;
BUBANJ: 115; 121, 130, 189;
BUKOVAC: 146;
BUTMIR: 13, 368, 370, 371, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 425, 426, 427, 429, 432, 433, 436, 437, 438, 439, 440, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 457, 559, 586, 607, 619, 659, 663, 665, 666;
CERNIČKA ŠEGOVINA: 233, 236, 252, 253, 260, 325;
CIGANSKA JAMA: 524, 575, 576;
CINGARELA PEĆINA KOD MOMJANA: 480, 575, 576;
CRKVINA U TURBETU: 369, 371, 413, 414, 415;
CRNOKALAČKA BARA: 115, 119, 121, 128, 130, 135, 144, 162, 182, 183, 188, 258, 259;
CRVENA STIJENA: 15, 25, 72, 73, 215, 221, 408, 480, 485, 488, 489, 490, 492, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 503, 510, 517, 521, 523, 525, 528, 551, 575, 576, 608, 647, 648;
ČAKOVAC U RATKOVCU: 171, 182;
ČARŠIJA KOD RIPNJA: 144, 176, 178, 181, 183, 199;
ČAVDAR: 107;
ČOKA: 148, 206, 214, 217;

ČOTARJEVA PEĆINA: 524;
ČUČUGE: 183;
ČUKAR KOD VRANJA: 115, 119, 136, 389;
DALJ: 231;
DANILO KOD ŠIBENIKA: 14, 29, 391, 402, 403, 408, 427, 428, 441, 480, 488, 501, 508, 524, 525, 526, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 545, 548, 550, 551, 552, 553, 555, 556, 575, 576, 579, 580, 581, 582, 592, 596, 603, 604, 606, 622, 661, 665;
DERONJE: 146, 218, 222;
DIVOSTIN: 19, 75, 103, 104, 119, 132, 138, 144, 154, 162, 181, 184, 197, 245, 352, 637, 643, 650, 657;
DOBANOVCI: 225;
DOBROMIRSKA TUMBA: 107;
DOMBOŠ KOD SAJANA: 220;
DONJA BRANJEVINA: 34, 103, 104, 115, 119, 132, 133, 140, 141, 214, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 225, 243, 245, 257, 389, 391, 404, 650;
DONJA MAHALA: 14, 234;
DONJI KLAKAR: 234;
DRENOVAC: 115, 127;
DRLJANOVAC: 310, 314, 319;
DUGE NJVE, VIDI: Odžaci;
ERVENICA: 233, 265, 352;
FAFOS (Fabrika fosfata kod Kosovske Mitrovice): 15, 145, 152, 153, 159, 162, 189, 190, 210;
GLADNICE NA KOSOVU: 119, 121, 130, 131, 135, 136, 137, 389, 655;
GOLUBNJAČA PEĆINA KOD KOSINJA: 482, 575, 576;
GOMOLAVA: 145, 146, 160, 162, 183, 231, 306, 307, 353, 355, 659;
GORJAN-TOMOŠANCI: 237;
GORNJA BEBRINA: 233, 334;
GORNJA BRANJEVINA: 244, 245;
GORNJA TUZLA: 115, 120, 128, 135, 137, 138, 145, 146, 152, 153, 156, 162, 191, 192, 197, 252, 253, 389, 390, 434, 440;
GORNJI BREZOVLJANI: 233, 215, 333, 357;
GOSPODSKA (MILAŠEVA) PEĆINA U CETINI: 482, 575, 576, 578, 622;
GRAD KOD NAKOVANE: 575, 576, 633;
GRADAC NA VUČEDOLU: 231, 238, 243;
GRADAC KOD PLETERNICE: 233;
GRADAC KOD ZLOKUĆANA: 144, 145, 152, 154, 168, 174, 175, 186, 187, 662;
GRADINA MAKADANJ KOD ROVINJA: 575, 576;
GRAPČEVA ŠPILJA: 14, 427, 428, 441, 477, 478, 526, 575, 576, 578, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 598, 599, 600, 603, 604, 606, 607, 608, 611, 612, 614, 617, 622;
GRGUR TUMBA U BITOLJU: 107;
GRIVAC: 19, 103, 119, 130, 132, 133, 144, 158, 162, 183, 637;
GUDNJA PEĆINA NA PELJEŠCU: 482, 488, 489, 490, 508, 509, 519, 521, 525, 571, 575, 576, 592, 598, 599, 603, 604, 606, 607, 610, 622, 626;
GUMNIŠTE: 115, 119;
HAJDUČKA VODICA U ĐERDAPU: 33, 36, 38, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 63;
HERRMANNOV VINOGRAD U OSIJEKU: 231, 263, 265;
HISAR KOD SUVE REKE: 456, 459, 566, 623;
HRTKOVCI: 231;
IGRAČ KOD SLAVONSKOG BRODA: 236, 237, 242;
IDJOŠ: 116, 145;
ISLAM GRČKI: 484, 524, 525, 528, 575, 576, 579, 592, 603, 606;
JABLANICA-MEDJULUŽJE: 144, 173, 180, 183;
JAKASOVA ŠPILJA NA KORČULI: 479, 575, 576;
JAKOVO-KORMADIN: 145, 146, 154, 155, 157, 158, 183, 184, 231, 657, 665;
JAMI NA SREDI, PEĆINA NA CRESU: 481, 488, 496, 501, 524, 525, 575, 576;
JASENOVO-VRSI: 483, 491, 501, 524, 525, 528;
JAVORIKA (SOLINE) NA OTOKU V. BRIONI: 477, 479, 524, 525, 528, 530, 532, 575, 576, 579, 582, 597;
JELA U ŠAPCU: 146;
KAKANJ: 14, 369, 370, 371, 392, 393, 394, 396, 402, 403, 404, 413, 441, 530;
KANIŠKA IVA: 310, 314, 315, 316, 317, 318, 325, 326, 327, 328, 330, 333;
KARAŠ U SREMSKIM KARLOVCIMA: 146;
KARAVUKOVO: 146;
KATRINA PEĆINA: 524;
KLOKOČEVIK (KLINOVAC): 233, 265, 316, 328;
KOMPOLJE U LICI: 12;
KORAJ: 146;
KORINCOVA JAMA: 575, 576;
KORMADIN, vidi: Jakovo-Kormadin;
KOZLUK KOD VRŠCA: 115, 122, 131, 222;
KRALJEVINE KOD NOVOG ŠEHERA: 369, 371, 413, 414, 415, 425, 426, 429, 434;
KRČINA KOD KLISA: 488;
KREMENJAK U ČOKI: 203;
KRIVAČE U BRIBIRU: 482, 488, 491, 492, 494, 501, 516, 524, 525, 526, 528, 532, 548, 575, 576, 579, 582, 592, 596, 602, 603;
KRKOVIĆ, vidi: Vrbica;
KRSTIČEVA HUMKA (Mužlja): 115, 119, 128, 135;
KRSTUR »BAJIR«: 214;
KUČINE KOD SOLINA: 575, 576;

LEDINCI: 146, 231;
LEPENSKI VIR: 15, 25, 33, 34, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 103, 104, 115, 119, 121, 122, 123, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 216, 217, 225, 245, 257, 637, 642, 647, 650, 659, 664, 666;
LETIČANI: 346, 347;
LIPOVAC KOD ARANĐELOVCA: 144, 183;
LIPOVAC KOD VINKOVACA: 237;
LISIČIĆ KOD BENKOVCA: 484, 524, 575, 576;
LISIČIĆI: 14, 29, 427, 428, 433, 448, 464, 479, 558, 575, 576, 578, 579, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 596, 599, 600, 601, 602, 604, 606, 607, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 622, 628, 654, 664, 665;
LUDOŠ: 28, 116, 214, 218, 219, 220, 221, 223;
LUG-ZVEČKA: 243;
MADŽAR KOD SKOPLJA: 85, 115;
MAGDALENSKA GORA U SLOVENIJI: 12;
MAKADONSKI VRH U ISTRI; 633;
MAKRŠNA: 121;
MALA GRABOVNICA: 136, 144, 153, 186, 188;
MALA KOPAŠNICA: 115;
MALA TRNSKA TUMBA: 83, 105, 367, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 623;
MALI DRUM KOD BEOGRADA: 181, 183, 199;
MALI DRUM KOD POPOVIĆA: 144, 176;
MALO KORENOVO: 116, 233, 240, 309, 310, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 326, 328, 330, 331, 333, 351, 353, 354, 602, 609, 611, 623;
MARKOVA ŠPILJA NA HVARU: 14, 408, 480, 488, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 508, 510, 511, 513, 524, 525, 536, 567, 571, 572, 575, 576, 578, 584, 585, 586, 587, 589, 590, 592, 598, 599, 603, 604, 606, 607, 608, 609, 610, 612, 613, 614, 622, 628;
MOSTONGA IV, vidi: Odžaci;
MRATOVO: 484, 524, 525;
MUJEVINE: 370, 371, 413, 414, 415;
NARAJ U BEDENIKU: 346, 662;
NAŠICE-CIGLANA: 237;
NEBO: 369, 371, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 425, 426, 427, 428, 433, 434, 436, 438, 439, 443, 445, 446, 447, 449, 457, 662, 665;
NIN: 14, 481, 488, 489, 491, 501, 502, 506, 510, 515;
NOVI ŠEHER, vidi: Kraljevine;
OBRE I: 14, 23, 29, 116, 143, 244, 245, 370, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 395, 396, 397, 401, 402, 403, 404, 405, 410, 411, 441, 442, 469, 486, 489, 496, 510, 512, 515, 517, 518, 523, 550, 553, 637, 652, 665;
OBRE II: 14, 23, 191, 370, 371, 411, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 432, 433, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 453, 454, 455, 457, 459, 462, 463, 553, 556, 570, 572, 578, 587, 589, 591, 599, 610, 612, 620, 624, 626, 637, 644, 645, 658, 661, 663, 664, 665, 666;
OBREŽ: 122, 123, 139, 145, 247;
OBROVAC: 155;
ODMUT (PEĆINA Odmutnjača) u Plužinama: 15, 72, 118, 483, 485, 486, 488, 497, 501, 520, 523, 526, 575, 576, 637, 647;
ODŽACI: 146;
OKOLIŠTE (U MOŠTRAMA KOD VISOKOG): 370, 371, 413, 414, 415, 429, 445, 447;
OPOROVINA NA UČKI: 478, 486, 488;
OPTIČARSKA TUMBA: 107;
OREHOVA PEJCA: 488, 526, 575, 576, 597;
OROVAČKI VINOGRADI: 346;
OSTROV: 183;
OTOK KOD VINKOVACA: 233, 265, 340, 343, 352;
PADINA: 33, 34, 36, 38, 43, 47, 49, 50, 63, 75, 76, 97, 115, 122, 123, 137, 216, 217;
PAKRAC: 311, 319;
PAPRATNICA KOD ĆATIĆA: 371, 392, 393;
PAVLOVAC KOD VRANJA: 115, 119, 126, 130, 136, 144, 153, 186, 188, 189, 655;
PEĆINA NA DOLEH: 524, 575, 576;
PEĆINA NA LESKOVCU: 486, 488, 489, 496, 500, 501, 510, 511, 524, 525, 575, 575, 576;
PEĆINA POD MUZARJI: 486, 524, 575, 576;
PEĆINA POD STENO: 486, 524, 575, 576;
PEJCA V LAŠCI: 486, 496, 500, 501, 524, 575, 576;
PEĆINA V GMAJNI: 524;
PETNJIK KOD IVANGRADA: 116;
PETROVARADIN (TVRĐAVA): 146;
PIRAMATOVCI KOD BRIBIRA: 483, 524, 525, 528;
PLOČNIK: 14, 144, 145, 150, 151, 153, 162, 186, 188, 189, 198, 204, 206;
PLJOSNA STIJENA U RADOINJI: 145, 154, 157, 179, 184;
PODGORAČ KOD NAŠICA: 237, 248, 328;
PODOSOJNA PEĆ U MOŠĆENIČKOJ DRAGI: 488;
POKRIVENIK, PEĆINA NA HVARU: 441, 478, 524, 525, 575, 576, 582, 583, 585, 611;
PORODIN: 15, 97, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 466, 657;
POTPORANJ: 161, 167, 182, 183;
PRADIŠELSKI RT: 486, 488;

PREDIONICA: 145, 152, 153, 157, 189, 190, 191, 197;
PRIVLAKA: 484, 524, 525, 528, 575, 576, 579;
PROZOR KOD OTOČCA: 12;
RAČA PEĆINA NA LASTOVU: 478, 479, 575, 576;
RASKRŠĆE, vidi: Obre I;
RAVNICE U TOMAŠICI: 310;
RAŽIŠTE U PODGORAČU: 311;
REŠTANE: 83, 146, 408, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 463, 465, 469, 566, 623, 658;
ROŠKA ŠPILJA: 524, 550;
RT KOD ŽELEZNIKA: 154;
RUDELIĆA PEĆINA U CETINI: 480, 622;
RUDNA GLAVA KOD MAJDANPEKA: 162, 188, 198, 204, 306;
RUDNIK U METOHIJI: 82, 104, 119, 120, 128, 132, 135, 136, 138, 139, 140;
RUG-BAIR U GORUBINCIMA: 84, 85, 86, 96, 108, 114;
SAMATOVCI: 231, 311, 350, 353;
SARAORCI KOD SMEDEREVA: 122;
SARVAŠ: 14, 115, 116, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 243, 245, 246, 255, 354, 355, 358;
SELEVAC KOD SMEDEREVSKE PALANKE: 197, 637;
SMILČIĆ: 14, 29, 30, 311, 331, 341, 353, 394, 401, 402, 403, 428, 441, 451, 453, 457, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 498, 501, 502, 503, 506, 510, 513, 514, 515, 516, 519, 523, 524, 525, 526, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 545, 546, 548, 549, 550, 551, 552, 555, 556, 560, 565, 571, 572, 575, 576, 578, 579, 580, 582, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 596, 602, 603, 604, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 620, 623, 649, 661, 663, 664, 665, 666;
SMOKVINA PEĆINA NA HVARU: 483, 575, 576;
SOPOT: 14, 233, 352;
SPILA KOD NAKOVANE: 483, 575, 576;
SPILA KOD PERASTA: 483, 485, 488, 525, 575, 576;
SREDNJA BILA (STROJKOVAC) KOD LESKOVCA: 121;
STAPARI KOD TITOVOG UŽICA: 145, 162;
STARA RAČA KOD BJELOVARA: 236, 251, 252, 253, 325;
STARČEVO: 13, 84, 105, 115, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 127, 128, 130, 134, 135, 138, 139, 142, 143, 217, 221, 225, 245, 247, 251, 390, 655;
STARI BEČEJ: 214, 219;
STOLAC: 483, 488, 491, 492, 501, 502, 516, 525, 528;
SUPSKA KOD ĆUPRIJE: 144, 152, 153, 163, 164, 167, 168, 173, 174, 175, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 192, 203;
ŠANDALJA KOD PULE: 486, 488, 491, 501;
ŠETKA KOD RAŽNJA: 183;
ŠKARIN SAMOGRAD U MIRILOVIĆU: 391, 483, 488, 489, 508, 509, 521, 523, 524, 525, 575, 576;
ŠKOCJANSKA JAMA: 575, 576;
ŠUPLJA STENA POD AVALOM: 162;
TAMNICA KOD BITELIĆA: 488;
TEČIĆ: 122, 124, 126, 134, 135, 255, 389;
TEREZIJINA JAMA: 524, 575, 576;
TINJ: 484, 488, 575, 576;
TKALEC: 346;
TRADANJA PEĆINA KOD ŠIBENIKA: 477, 488, 490, 575, 576;
TRN KOD BITOLJA: 658;
TRNOVAČA-BARANDA: 158,
TRNSKA TUMBA, vidi: Mala trnska tumba;
TOMAŠICA: 233, 311, 314, 319, 322;
TOPLICA: 233;
TUK U DAUTANU: 311, 319, 320;
TUK KOD ZAVIDOVIĆA: 370, 371, 392, 393;
TUZLA (RUDARSKA ULICA): 157, 434, 440;
USTIE NA DRIM: 82, 105, 367, 460, 461, 462, 463, 464, 469, 566, 623, 658;
VAČE: 12;
VALAČ: 145, 154, 156, 157, 162, 190, 191, 204, 207, 666;
VAROŠ KOD KORAJA: 145, 152, 153, 191, 192, 434;
VARVARA KOD PROZORA U HERCEGOVINI: 633;
VELA ŠPILJA NA HVARU: 482, 525, 575, 576;
VELA ŠPILJA NA KORČULI: 479, 524, 525, 575, 576, 592, 598, 599;
VELA ŠPILJA NA LOŠINJU: 481, 488, 496, 500, 501, 524, 525, 575, 576;
VELUŠKA TUMBA: 15, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 466, 467, 423;
VERUDICA KOD PULE: 484, 486, 488, 501;
VEŠANSKA PEĆ: 488, 524, 525;
VINČA: 13, 106, 115, 120, 121, 130, 131, 137, 143, 144, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 188, 190, 192, 197, 198, 199, 202, 203, 205, 206, 207, 210, 215, 222, 225, 306, 307, 319, 322, 326, 328, 346, 354, 358, 394, 427, 454, 641, 655, 656, 657, 665, 666;
VINKOVCI (TRŽNICA I OSTALI LOKALITETI): 14, 115, 116, 119, 128, 135, 232, 233, 236, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 264, 265, 317, 340, 343, 352, 353, 354, 357, 358;
VINOGRAD KARASOVIĆ (VUČEDOL): 237, 238;
VINOGRAD STREIM (VUČEDOL): 236;
VISOKO BRDO U LUPLJANICI: 234;

VIŠESAVA KOD BAJINE BAŠTE: 123, 146, 160;
VITOŠEVAC: 144, 182;
VLAKA KOD ŽIVOJNA: 107, 108;
VLASAC: 15, 33, 34, 35, 38, 40, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 637, 647;
VORGANSKA PEĆ, PEĆINA NA KRKU: 482, 488, 496;
VRANJE-RAŠKA: 188;
VRBICA U KRKOVIĆU: 483, 488, 492, 501, 502, 530;
VRČIN KOD VODNJANA: 477, 486, 488, 491, 501, 575, 576, 633;
VRSI, vidi: Jasenovo;
VRŠNIK: 85, 86, 87, 92, 93, 96, 97, 98, 130, 140, 145, 163, 186, 221, 461, 642, 657;
VUČEDOL: 115, 116, 120, 121, 126, 231, 235, 236, 238, 356;
VUKOVAR: 231, 235, 265, 353, 356, 357;
ZELENA PEĆINA: 14, 408, 441, 481, 485, 488, 490, 492, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 510, 513, 516, 525, 575, 576, 649;
ZELENIKOVO: 15, 80, 84, 85, 86, 96, 97, 130, 207, 208, 657;
ZEMUN: 183, 231, 262;
ŽABLJE KOD TRSTA: 524, 525, 528;
ŽARKOVO: 15, 153, 156, 157, 159, 183, 197, 199, 203, 234;
ŽDRALOVI: 116, 119, 120, 137, 236, 238, 252, 253, 256, 258, 259, 325;
ŽDRILO, PEĆINA KOD JESENICA: 484, 488, 490, 501;
ŽIRKA PEĆINA KOD TRSTA: 575, 576;
ŽITKOVAC NA KOSOVU POLJU: 389;

LJEPOSAVA VEKIĆ-ČOVIĆ

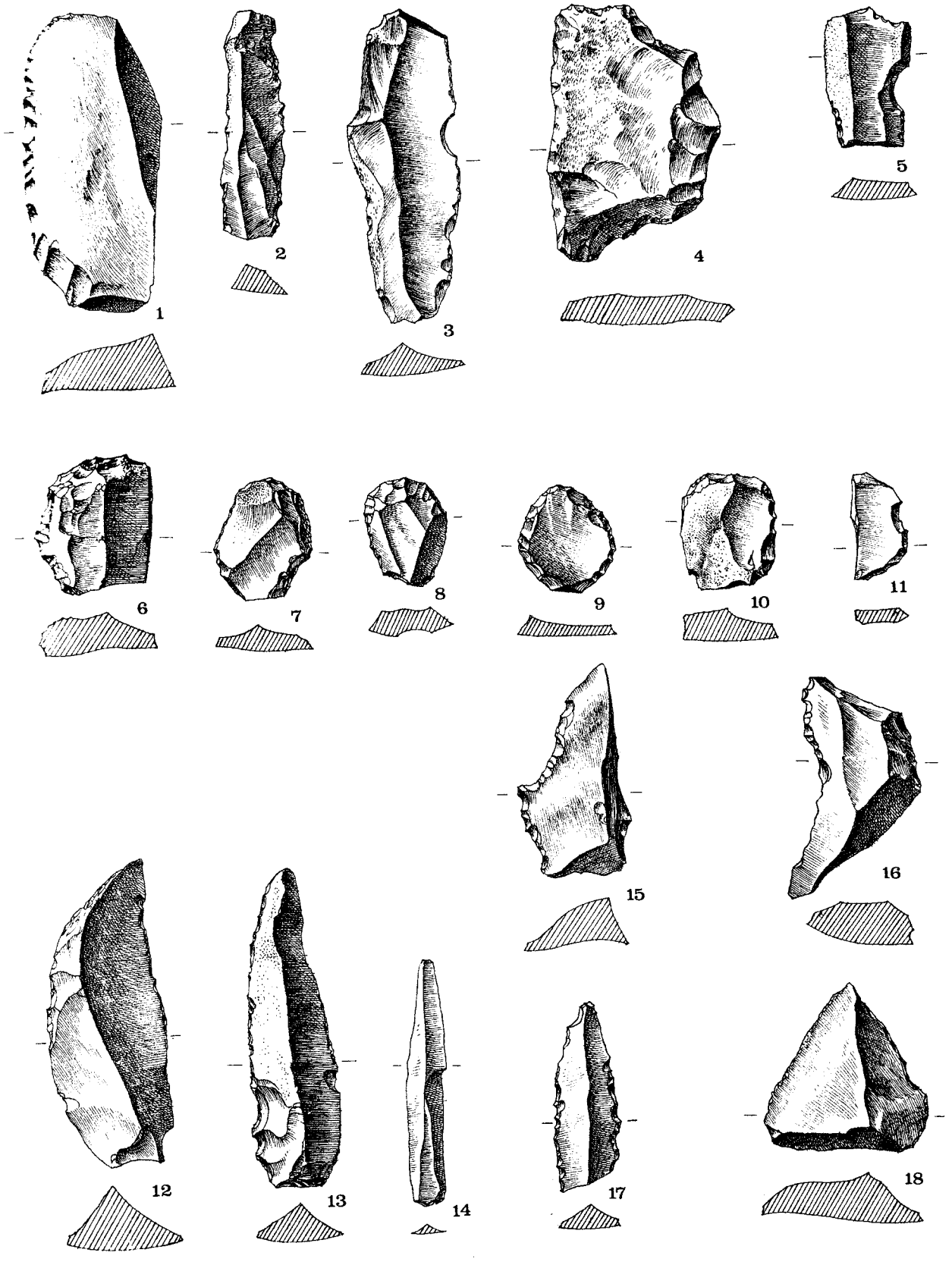

Kultura Lepenskog vira (1—18: Vlasac); R — 1 — 18 = 1 : 1

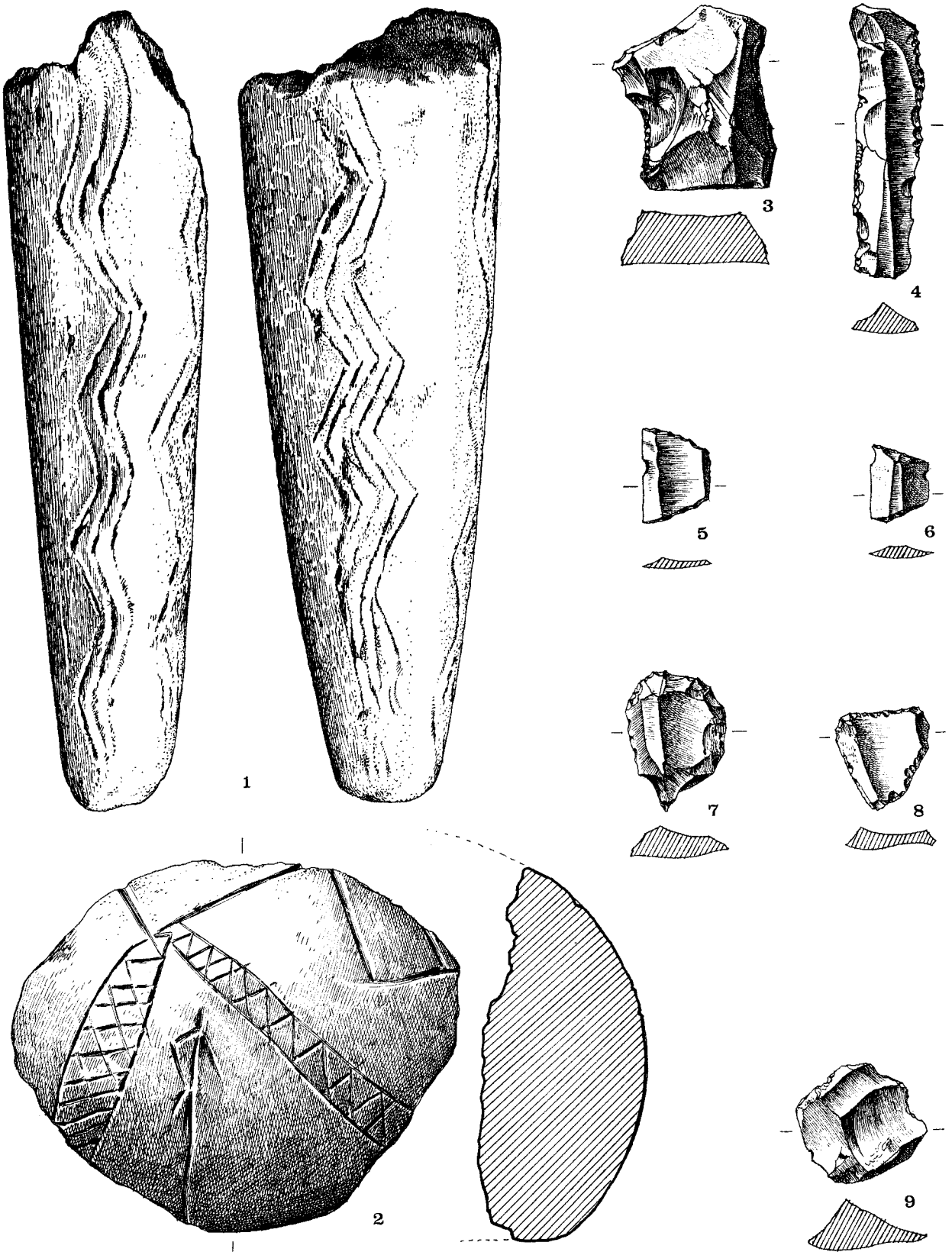

Kultura Lepenskog vira (1—9: Vlasac); R — 1 — 9 = 1 : 1

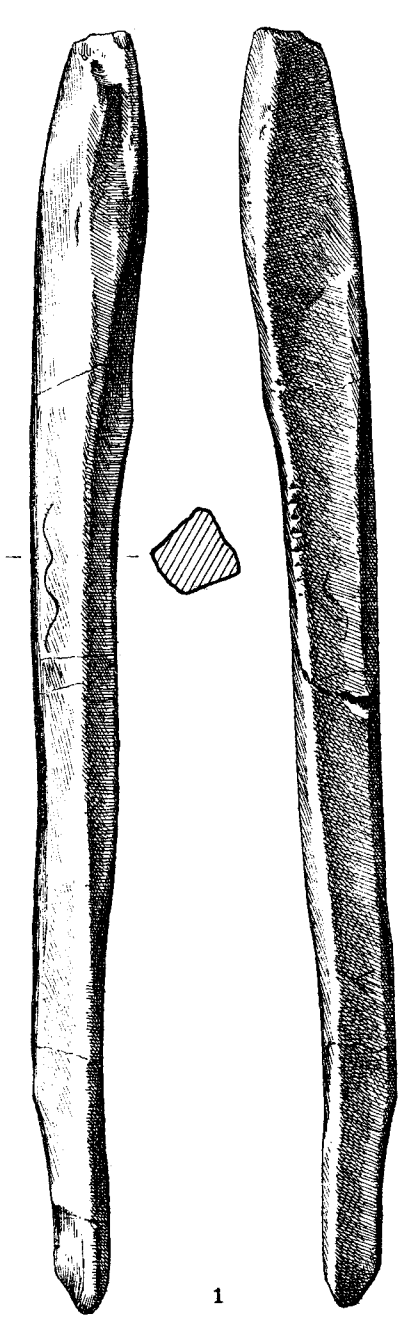

1

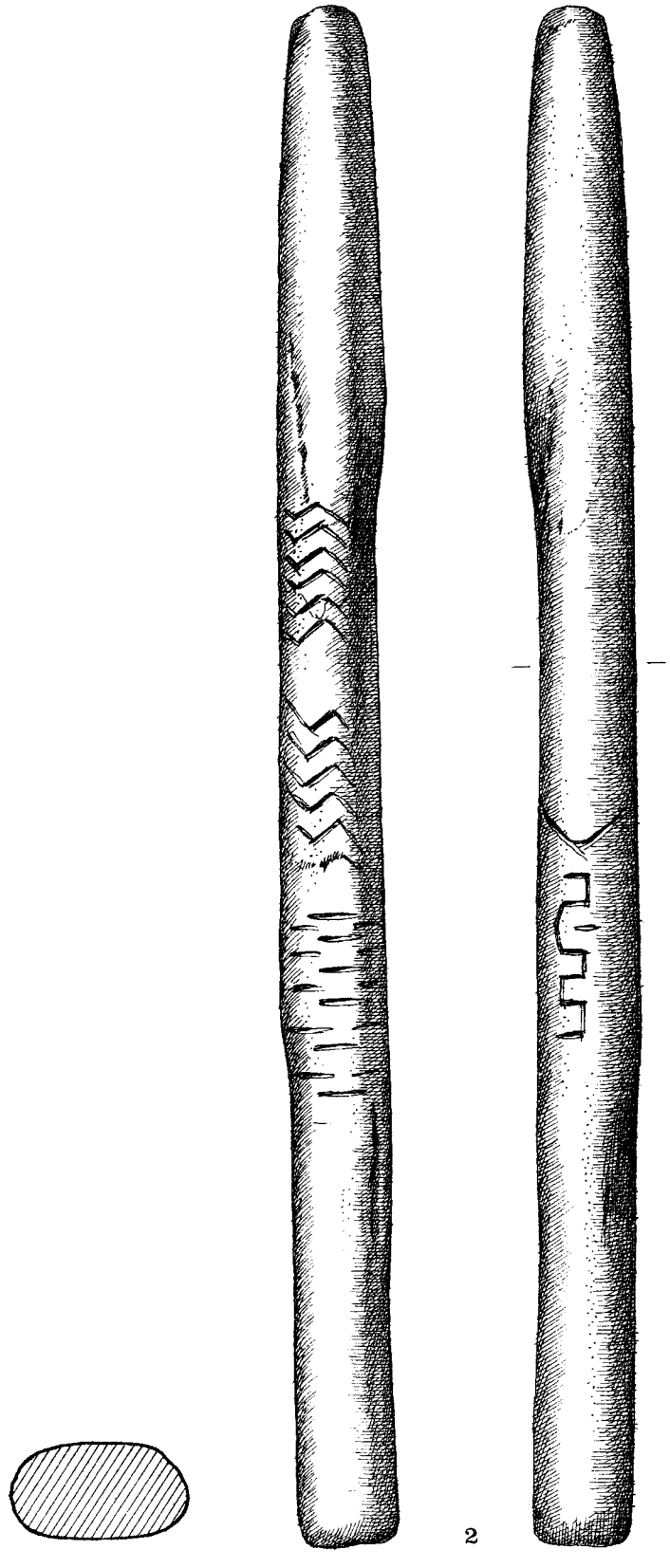

2

Kultura Lepenskog vira (1 — 2: Lepenski vir); R — 1, 2 = 1 : 2

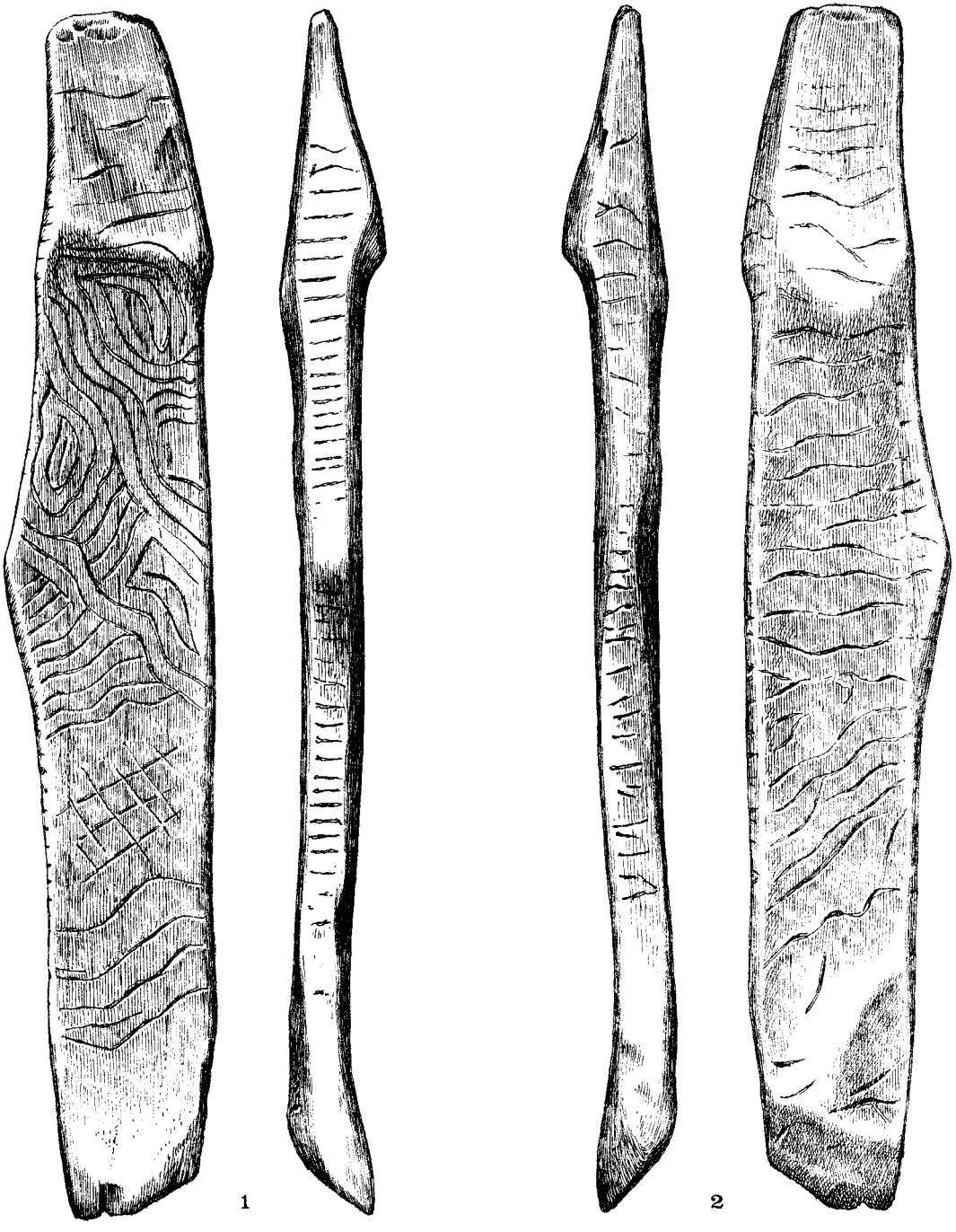

Kultura Lepenskog vira (1—2: Lepenski vir); R — 1, 2 = 1 : 2

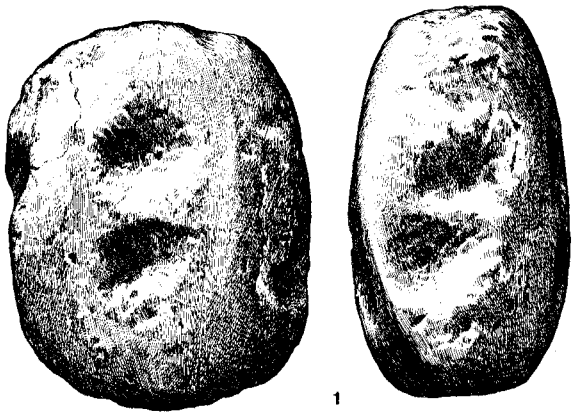

1

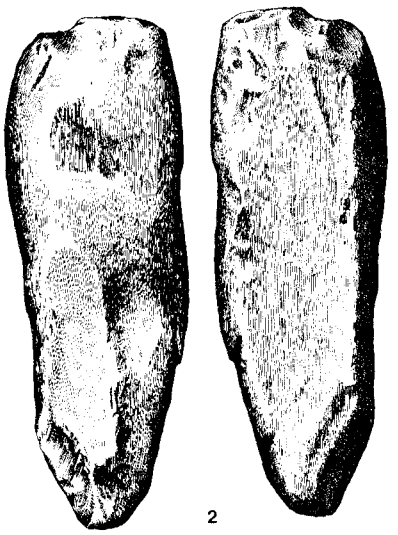

2

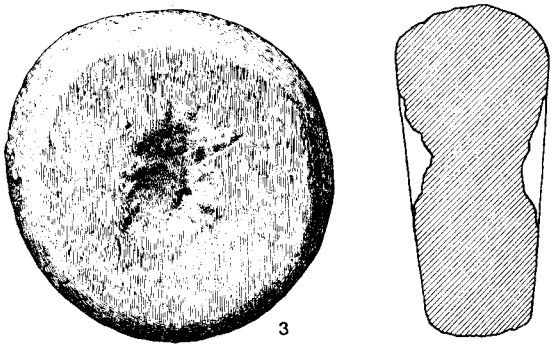

3

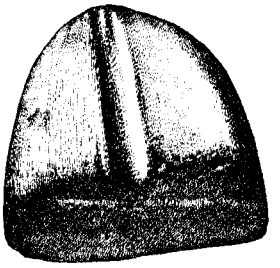

4

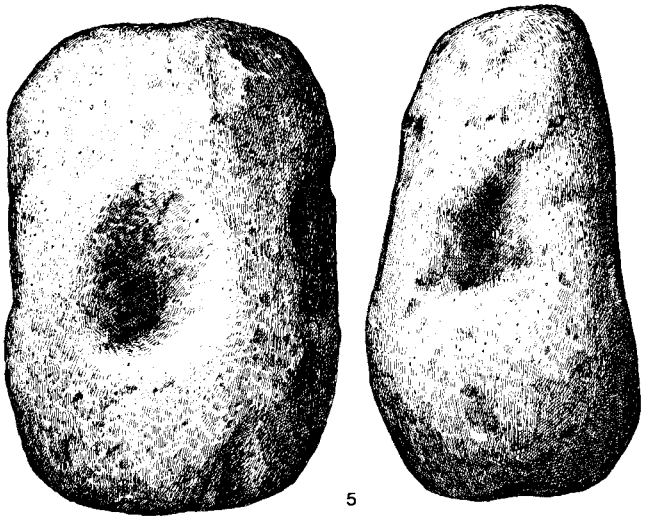

5

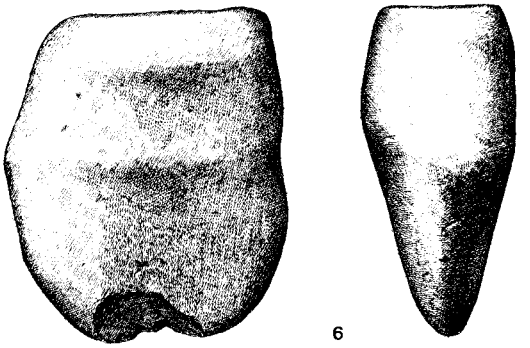

6

Kultura Lepenskog vira (1 — 6: Vlasac); R — 1 — 5 = 1 : 2; 6 = 1 : 4

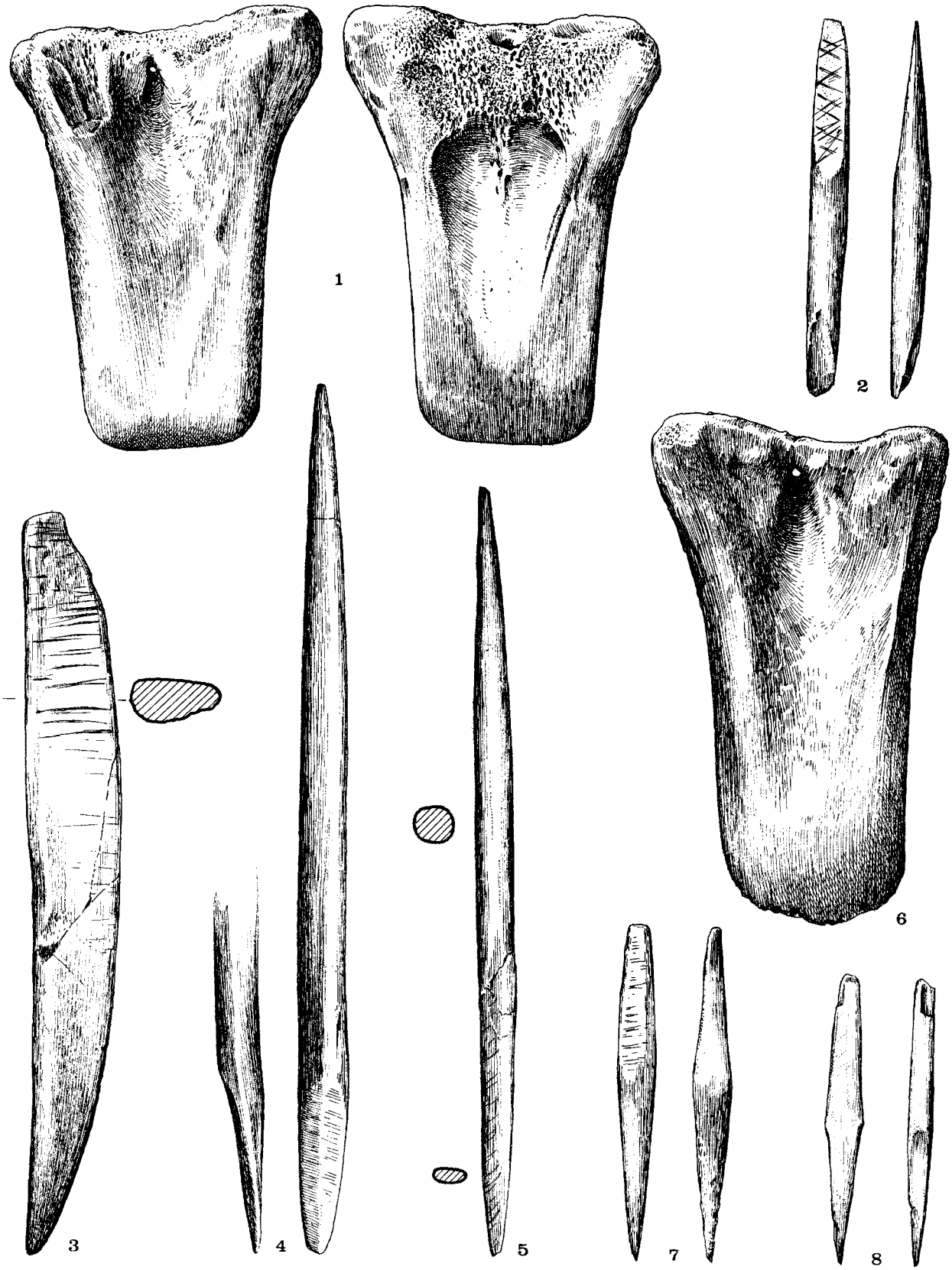

Kultura Lepenskog vira (1 — 8: Vlasac); R — 1 — 8 = 1 : 1

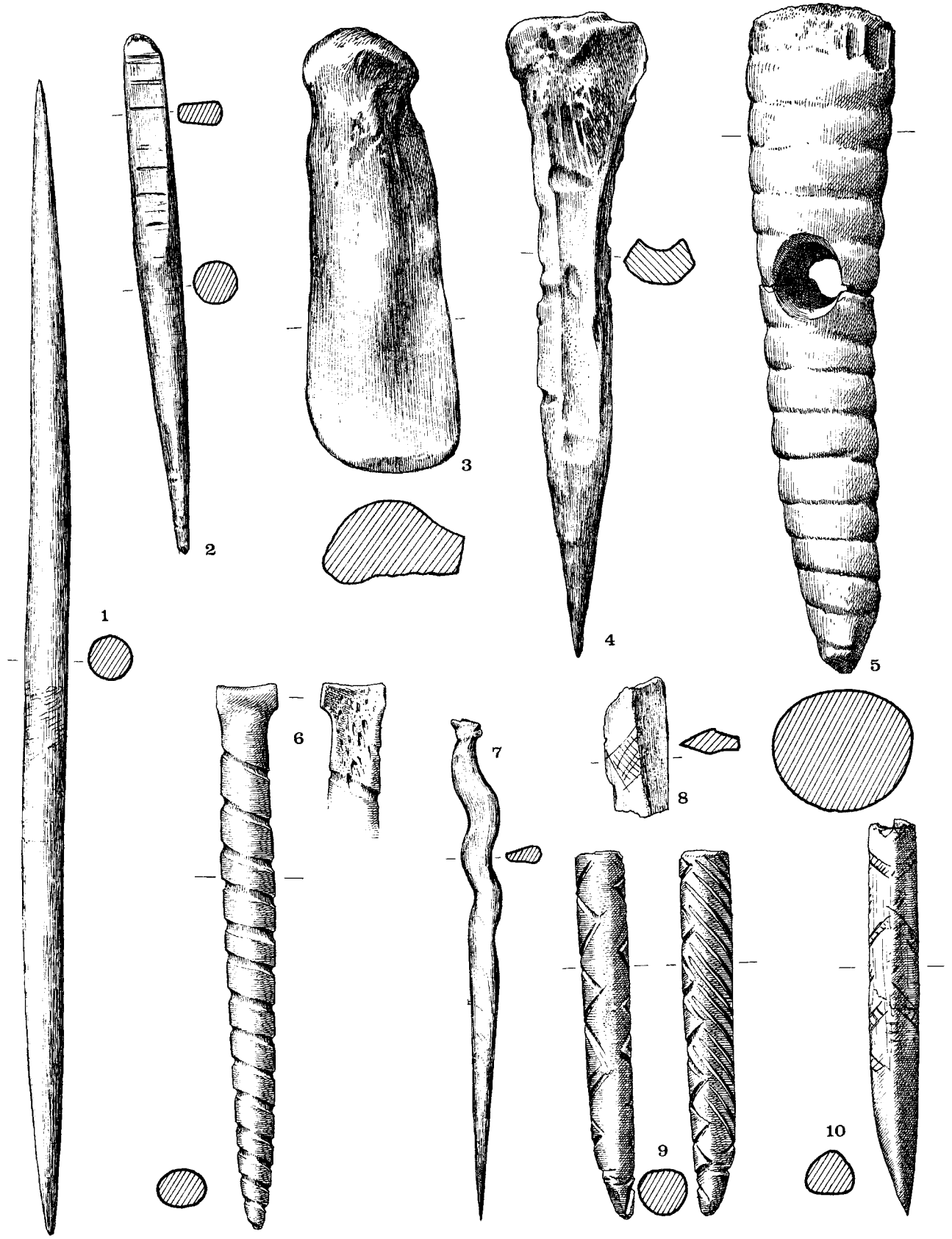

Kultura Lepenskog vira (1 — 4: Vlasac; 5 — 10: Lepenski vir); R — 1 — 10 = 1 : 1

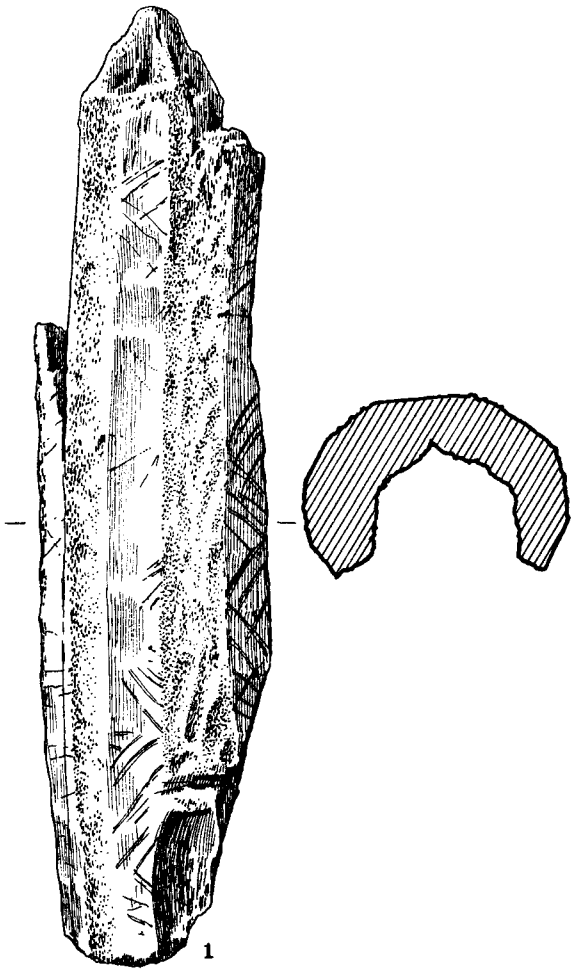

1

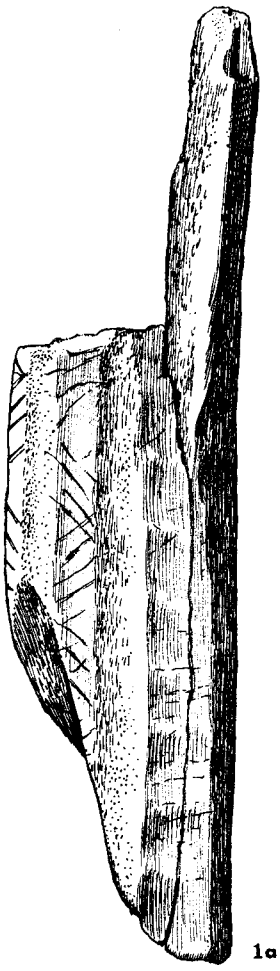

1a

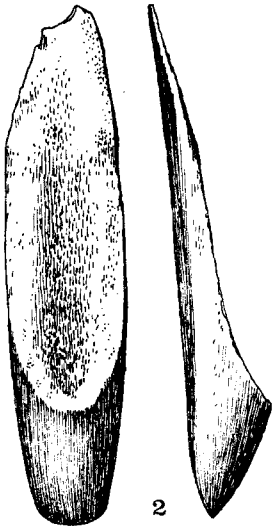

2

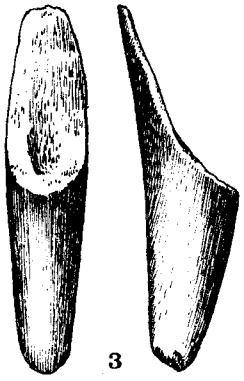

3

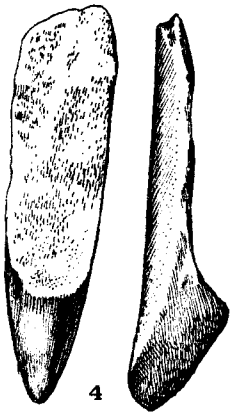

4

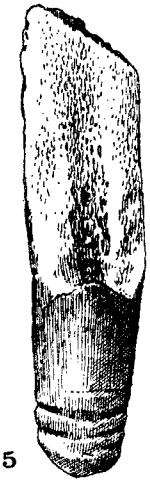

5

Kultura Lepenskog vira (1 — 5: Vlasac); R — 1 — 5 = 1 : 1

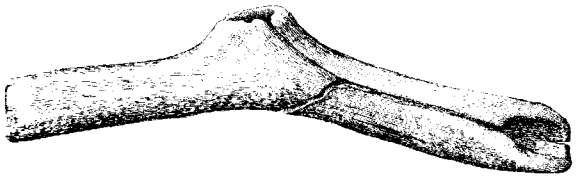

1

2

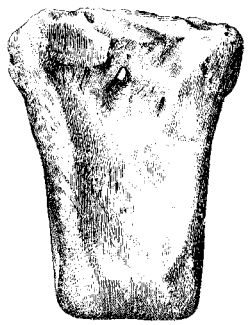

3

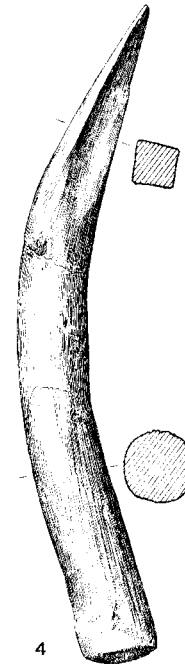

4

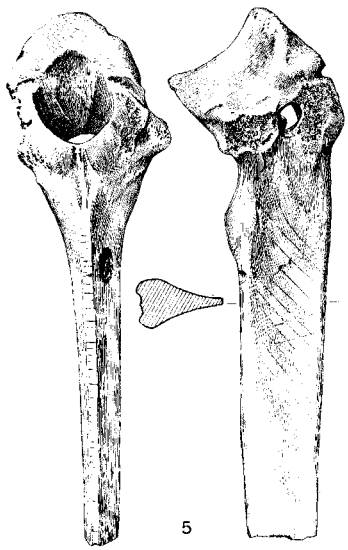

5

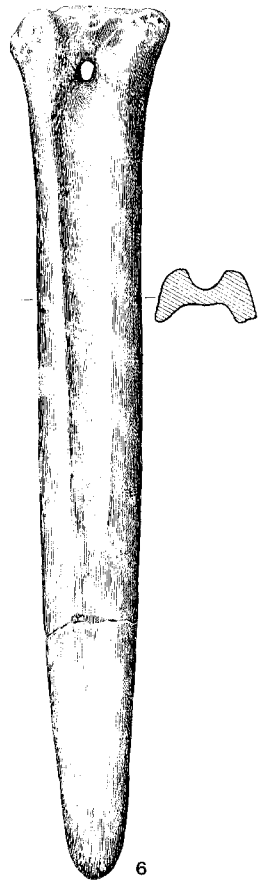

6

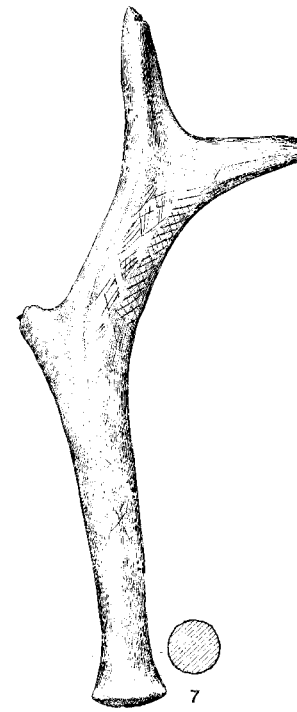

7

Kultura Lepenskog vira (1: Lepenski vir; 2 — 7: Vlasac); R — 1 = 1 : 4; 2 — 7 = 1 : 2

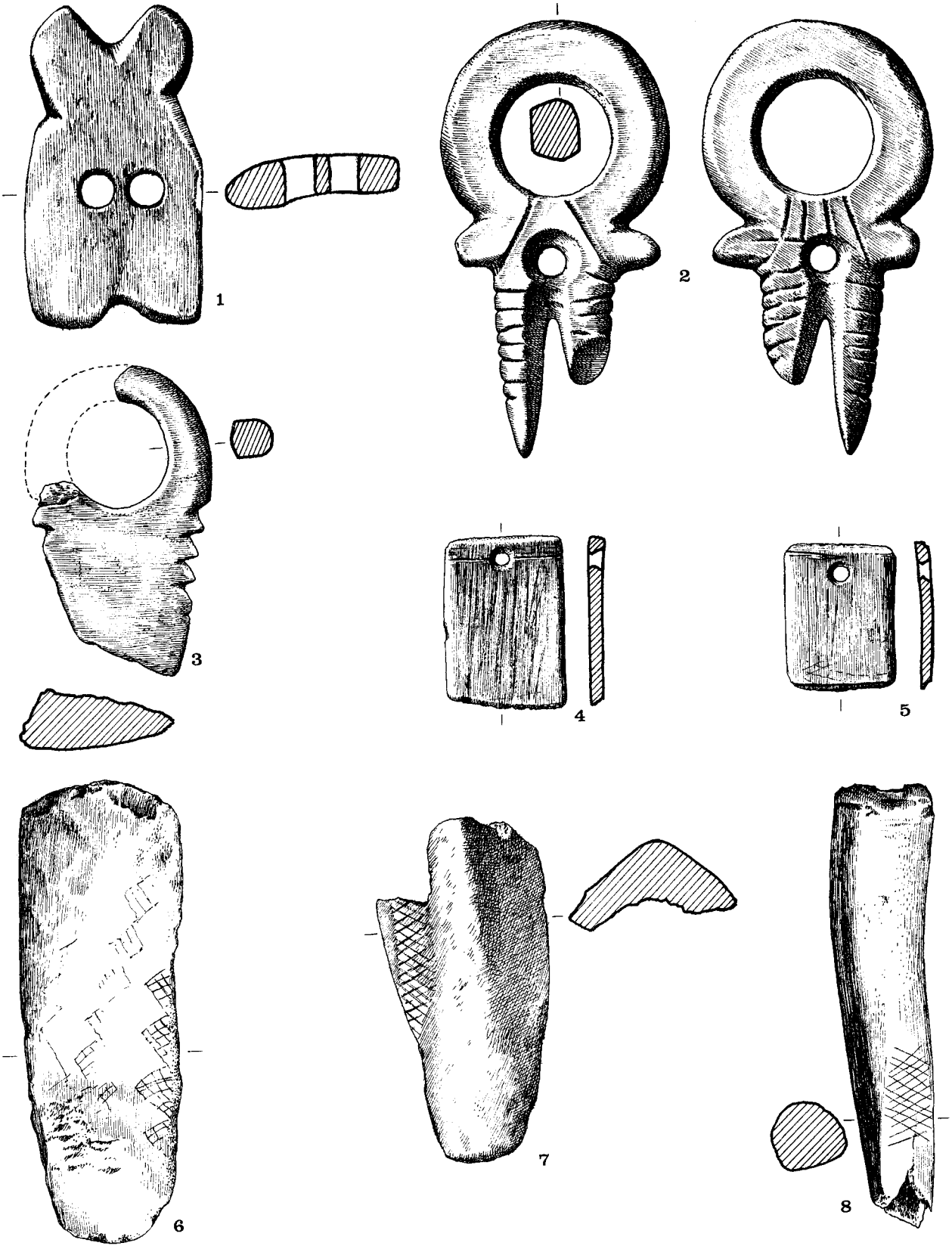

Kultura Lepenskog vira (1—3: Lepenski vir; 4 — 8; Vlasac); R — 1 — 8 = 1 : 1

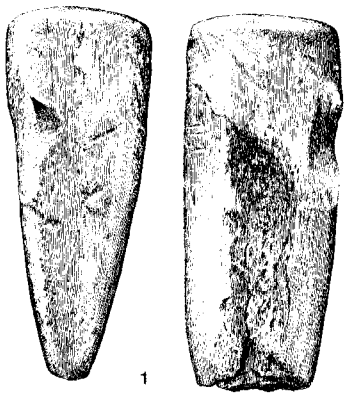

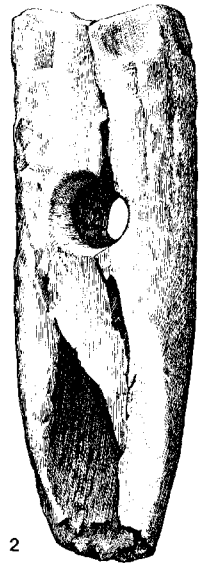

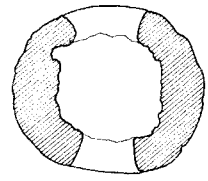

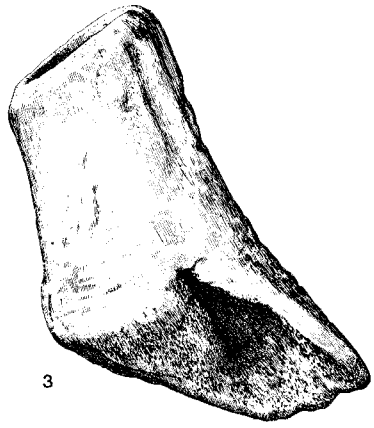

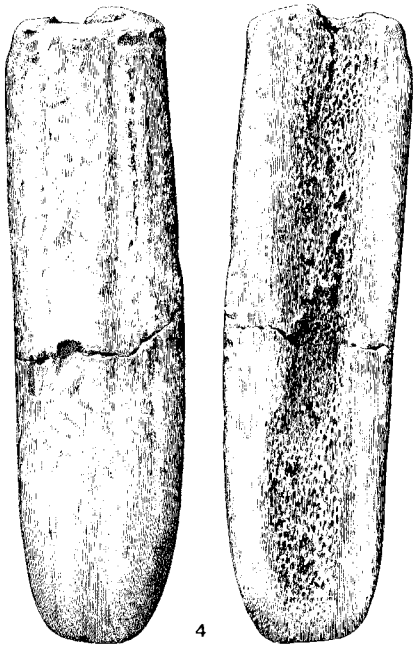

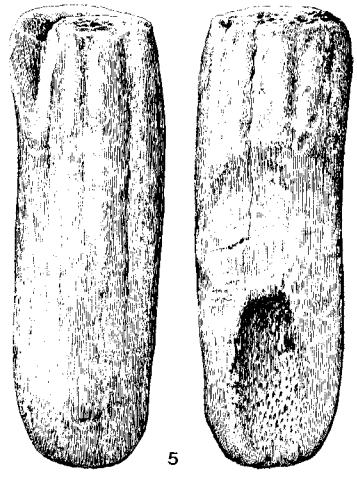

Kultura Lepenskog vira (1 — 5: Vlasac); R — 1 — 5 = 1 : 2

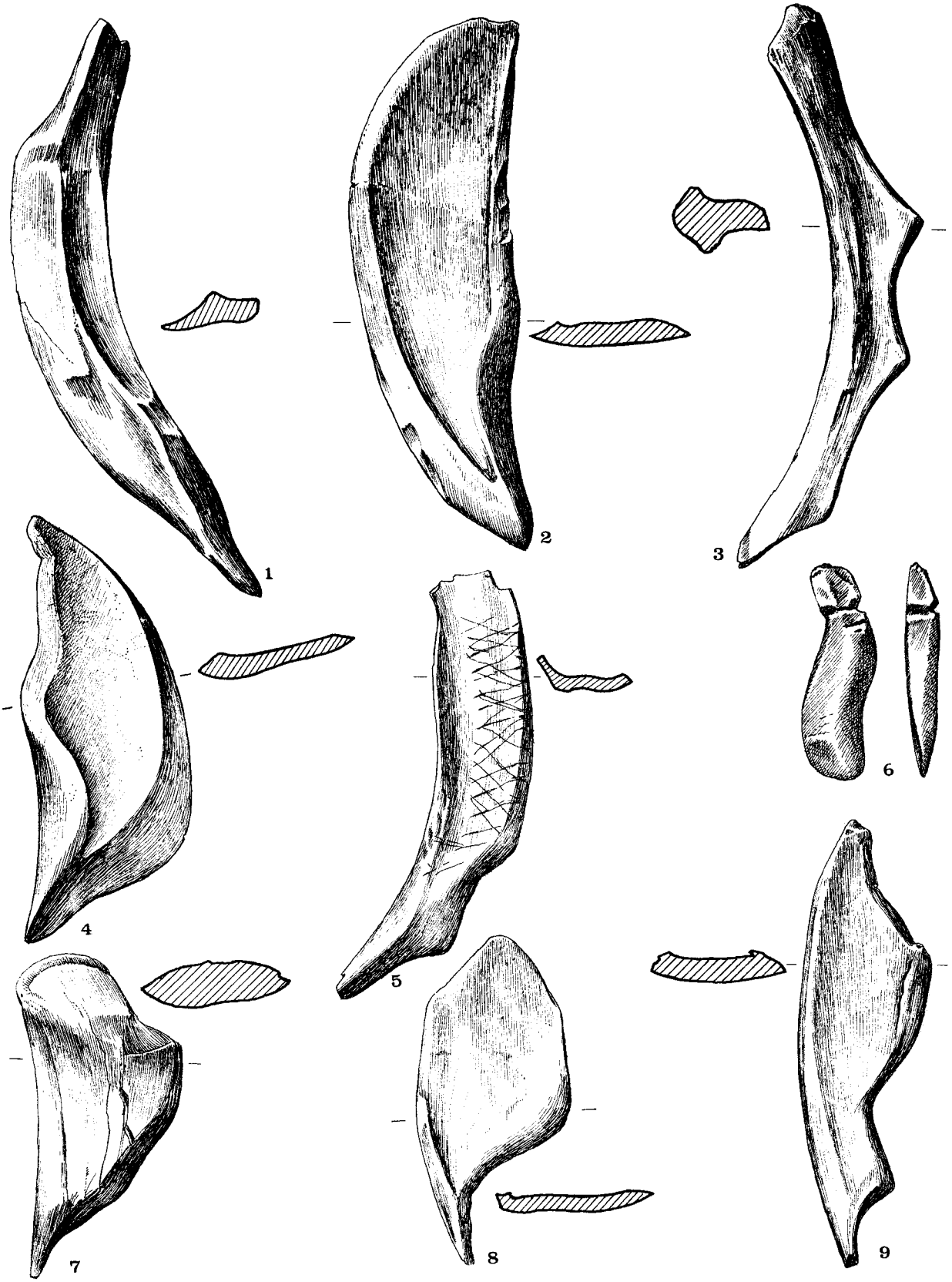

Kultura Lepenskog vira (1—9: Vlasac); R — 1 — 9 = 1 : 1

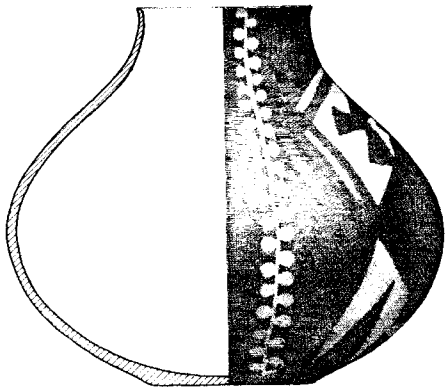

1

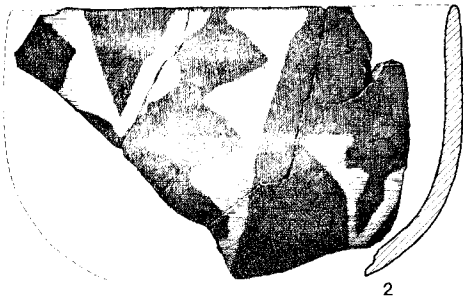

2

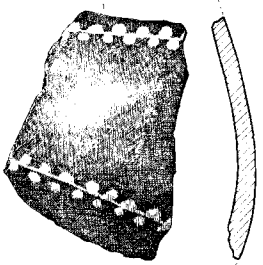

4

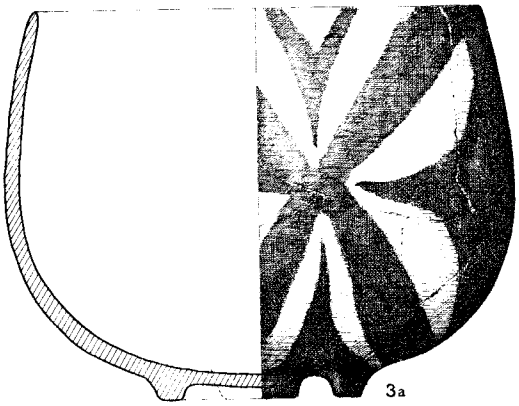

3a

3b

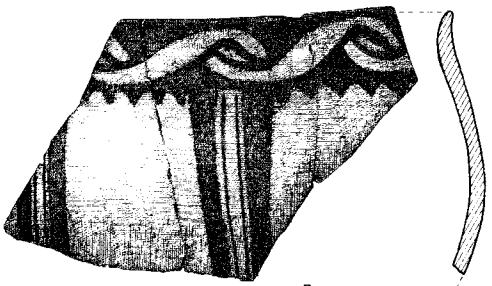

5

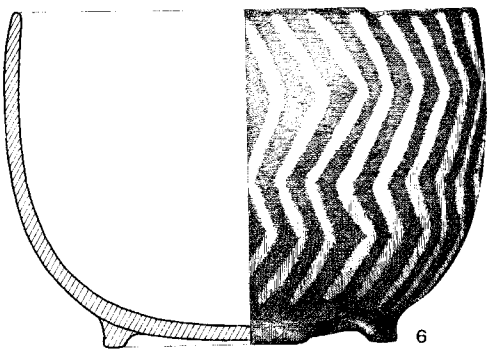

6

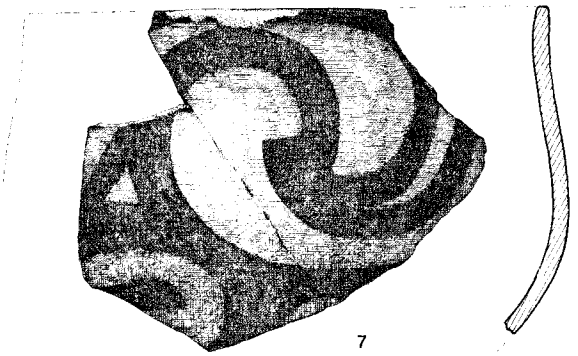

7

Grupa Anzabegovo-Vršnik (1—7: Anzabegovo); R — 2, 3a, 4—7 = 1 : 2; 1, 3b = 1 : 4.

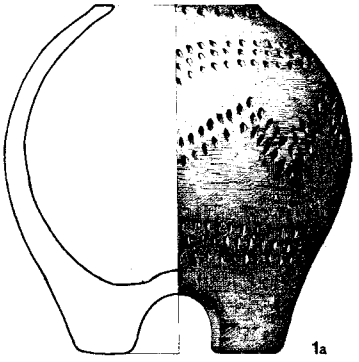

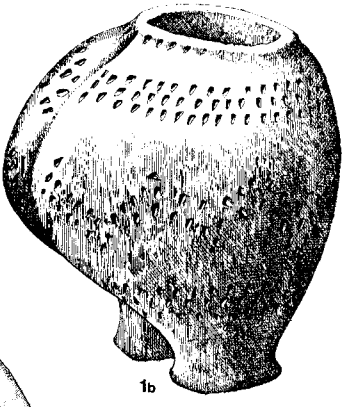

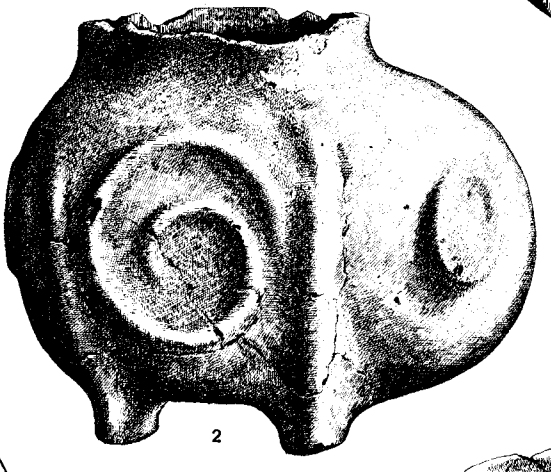

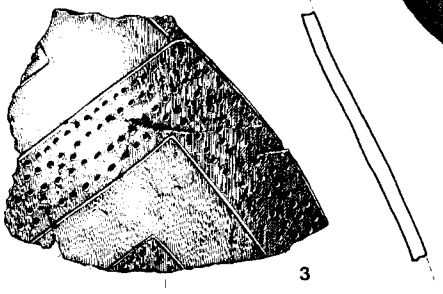

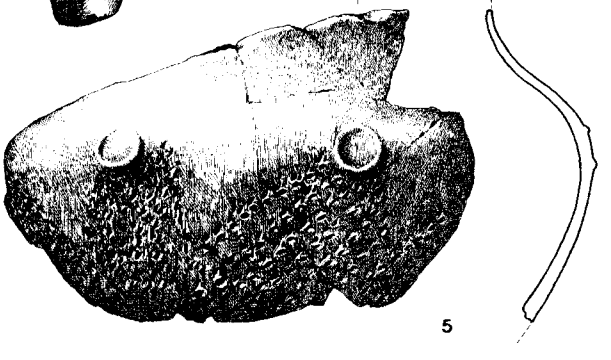

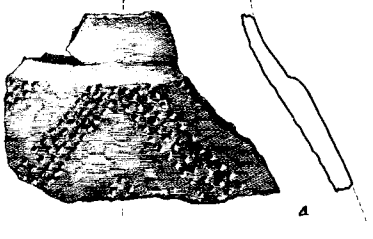

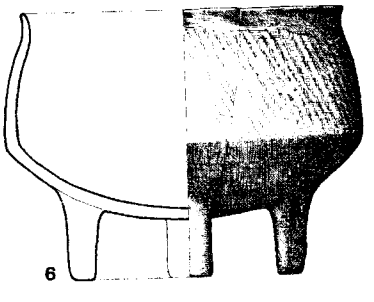

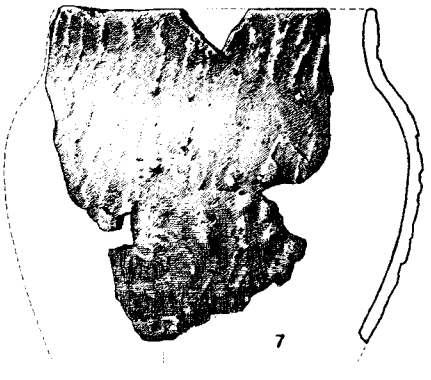

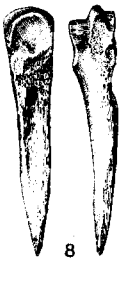

Grupa Anzabegovo-Vršnik (3 — 5, 7 — 9: Anzabegovo; 2: Rudnik; 1,-6: Vršnik); R — 1a — b, 2, 8, 9 = 1 : 2; 3—7 = 1 : 4.

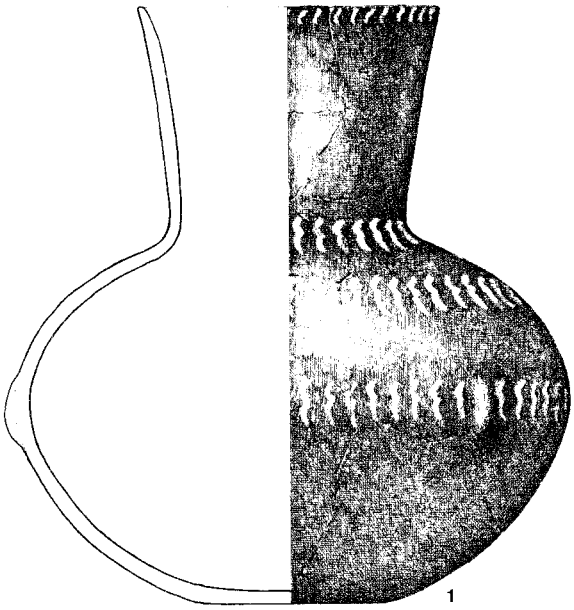
1

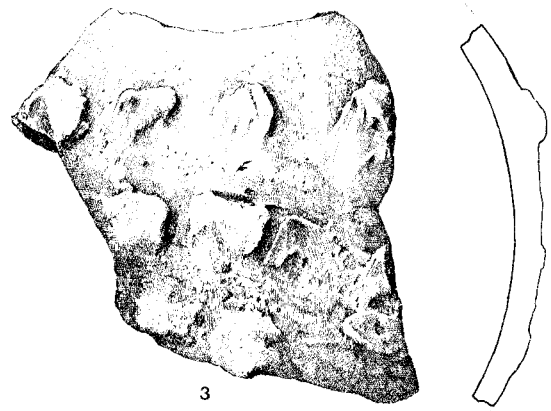
3

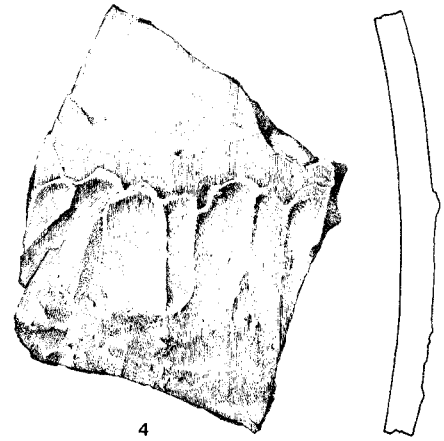
4

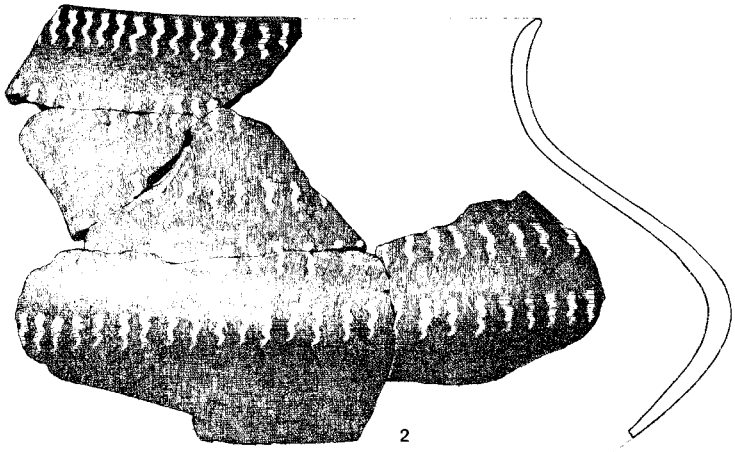
2

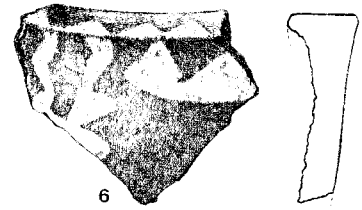
6

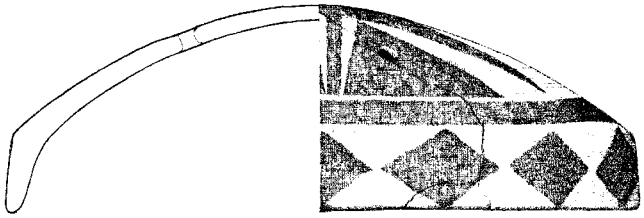
5

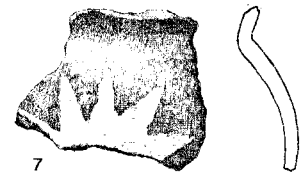
7

Veluško-Porodinska grupa (1, 2, 7: Veluška tumba; 3—6: Porodin); R — 1 — 7 = 1 : 2

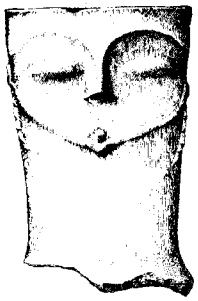
1a

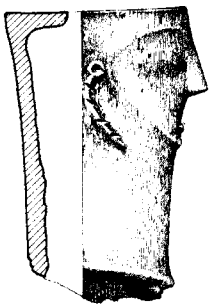
1b

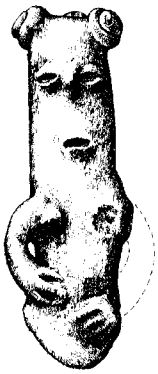
2a

2b

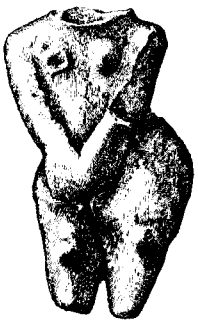
3

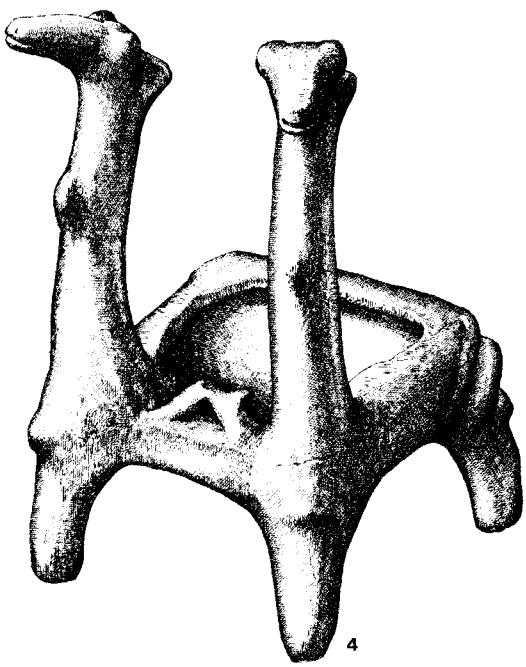
4

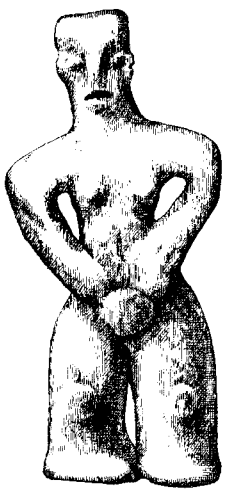
5a

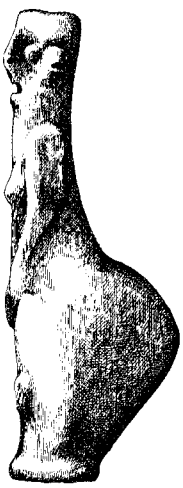
5b

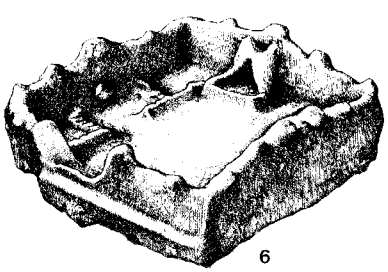
6

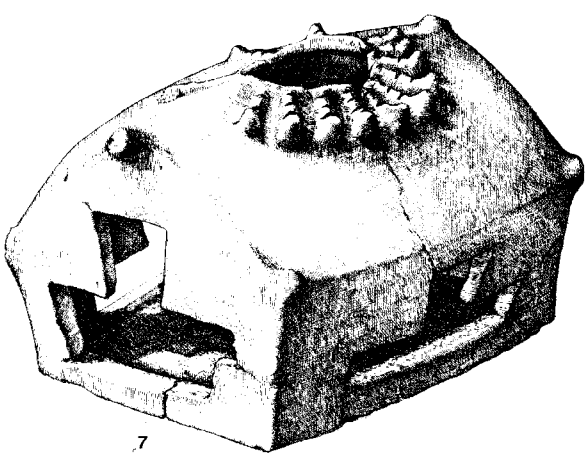
7

Veluško-Porodinska grupa (1—7: Porodin); R — 2—5 = 1 : 2; 1, 6, 7 = 1 : 4.

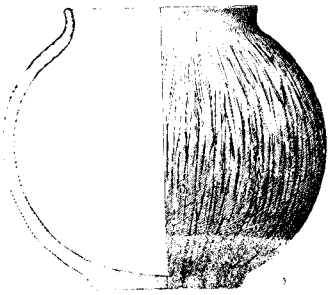

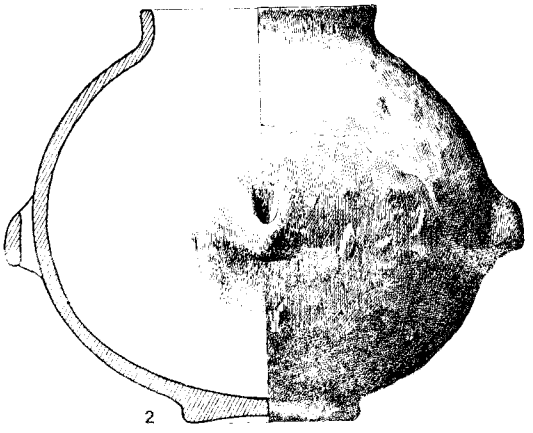

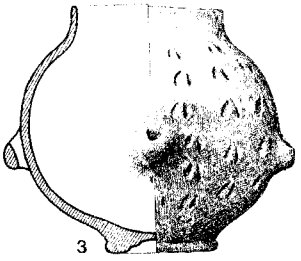

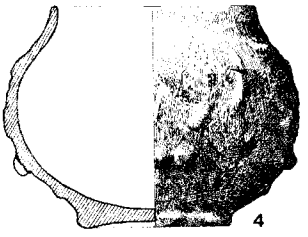

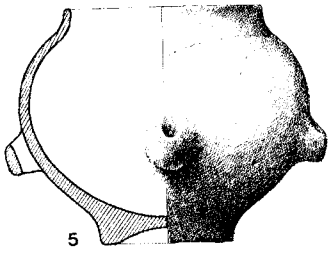

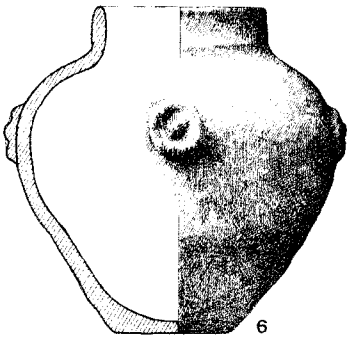

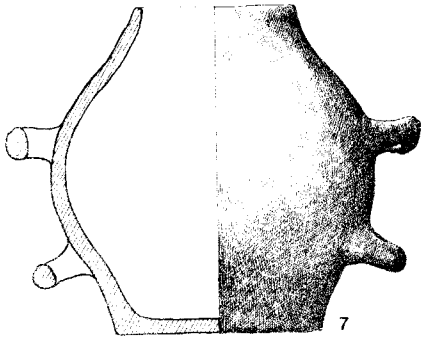

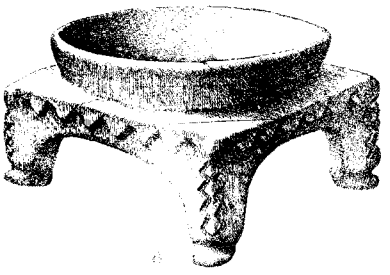

Starčevačka grupa (1—8: Starčevo); R — 1 — 8 = 1 : 4

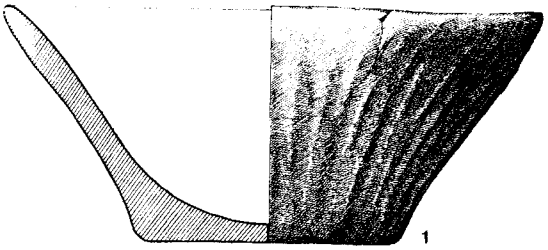
1

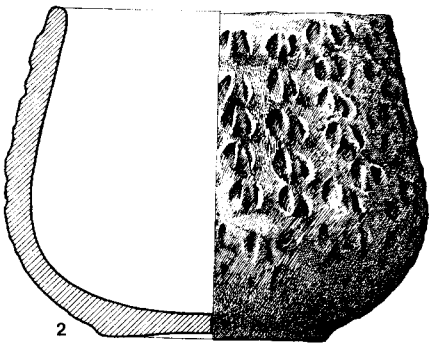
2

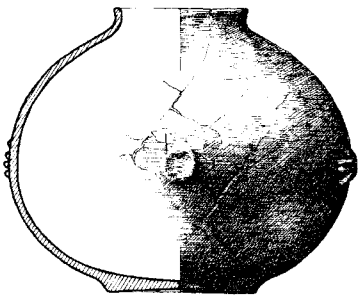
3a

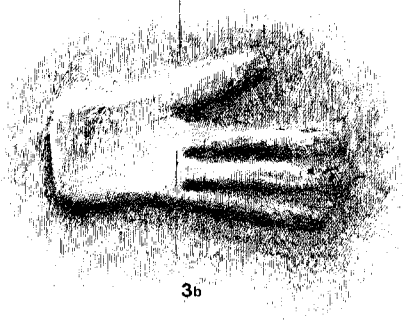
3b

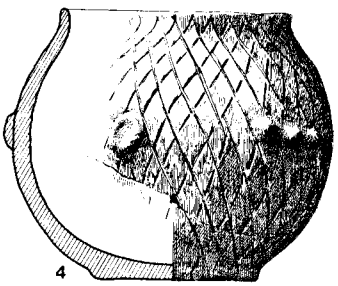
4

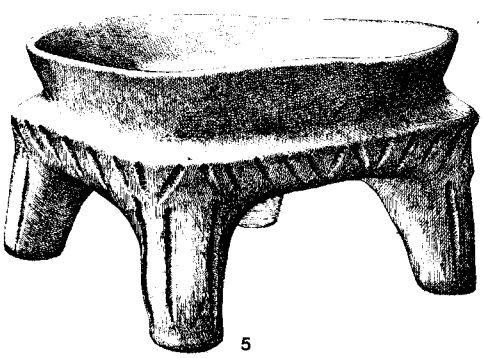
5

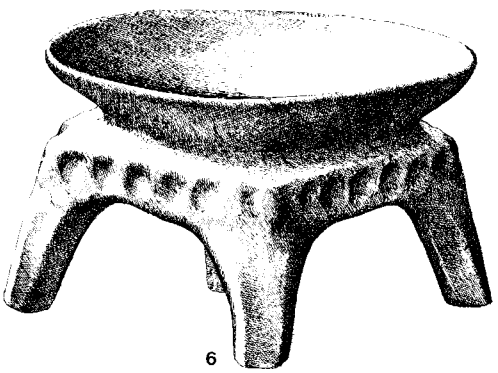
6

Starčevačka grupa (1, 2, 4—6: Starčevo; 3: Lepenski vir); R — 1, 2, 3b, 4—6 = 1 : 2; 3a = 1 : 8.

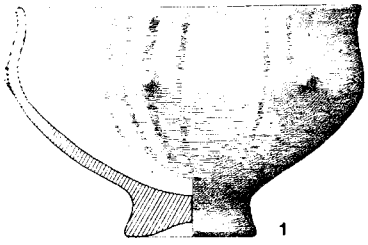

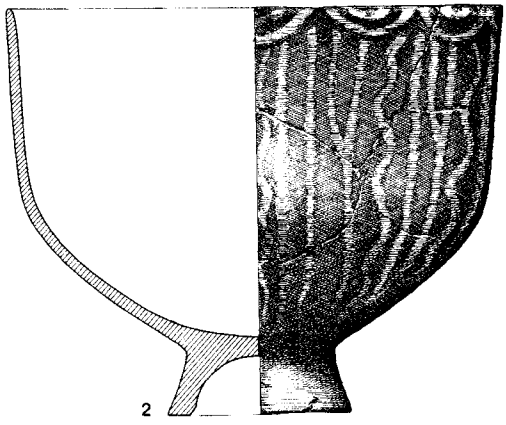

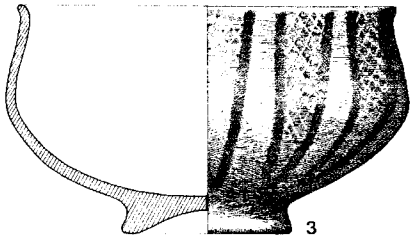

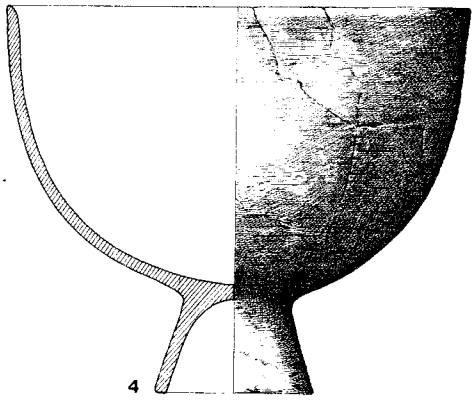

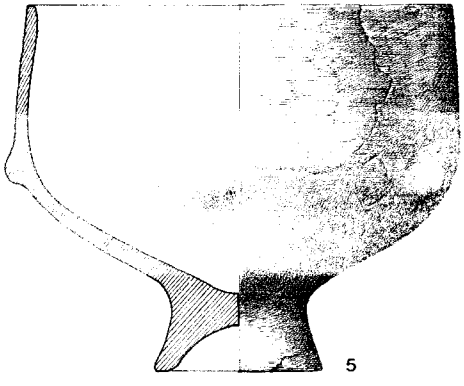

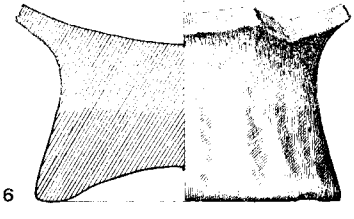

Starčevačka grupa (2, 4—6: Starčevo; 1, 3: Tečić); R — 6 = 1 : 2; 1 — 5 = 1 : 4.

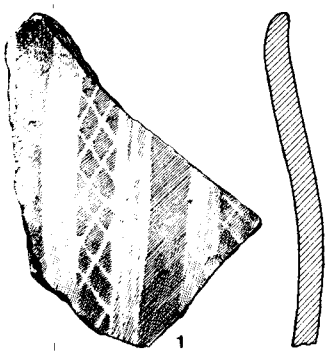

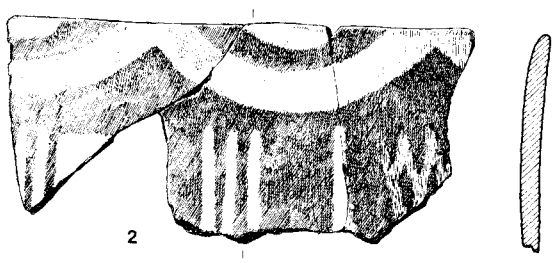

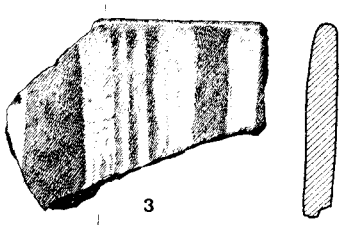

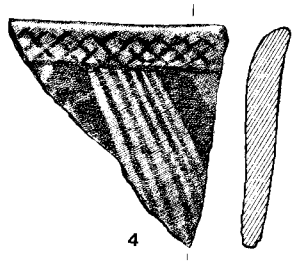

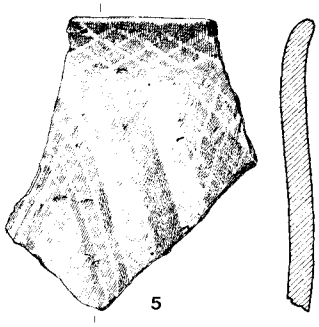

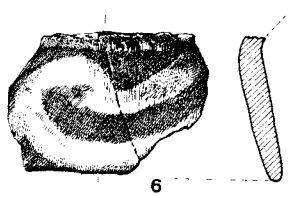

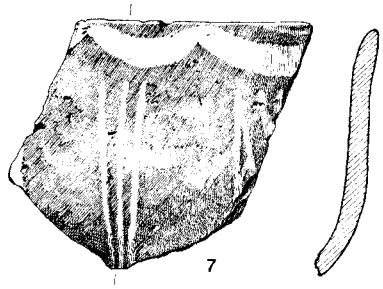

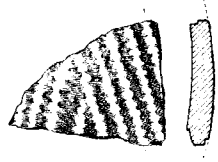

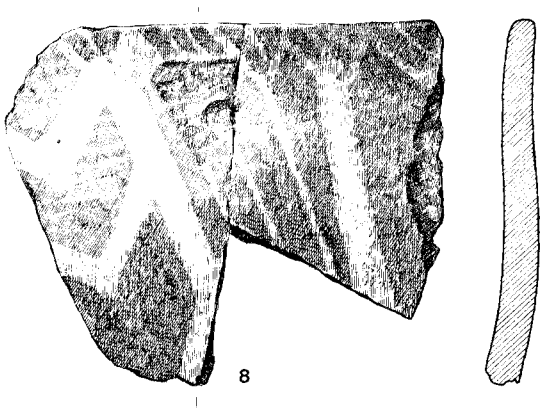

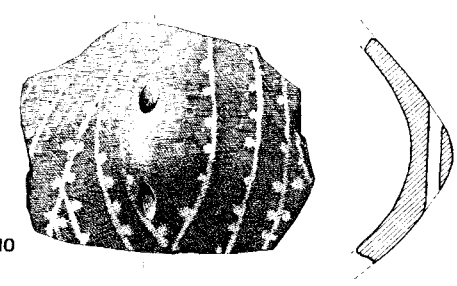

Starčevačka grupa (1—8: Starčevo); Grupa Gura Baciului (9, 10: Grivac); R—1 — 10 = 1 : 2

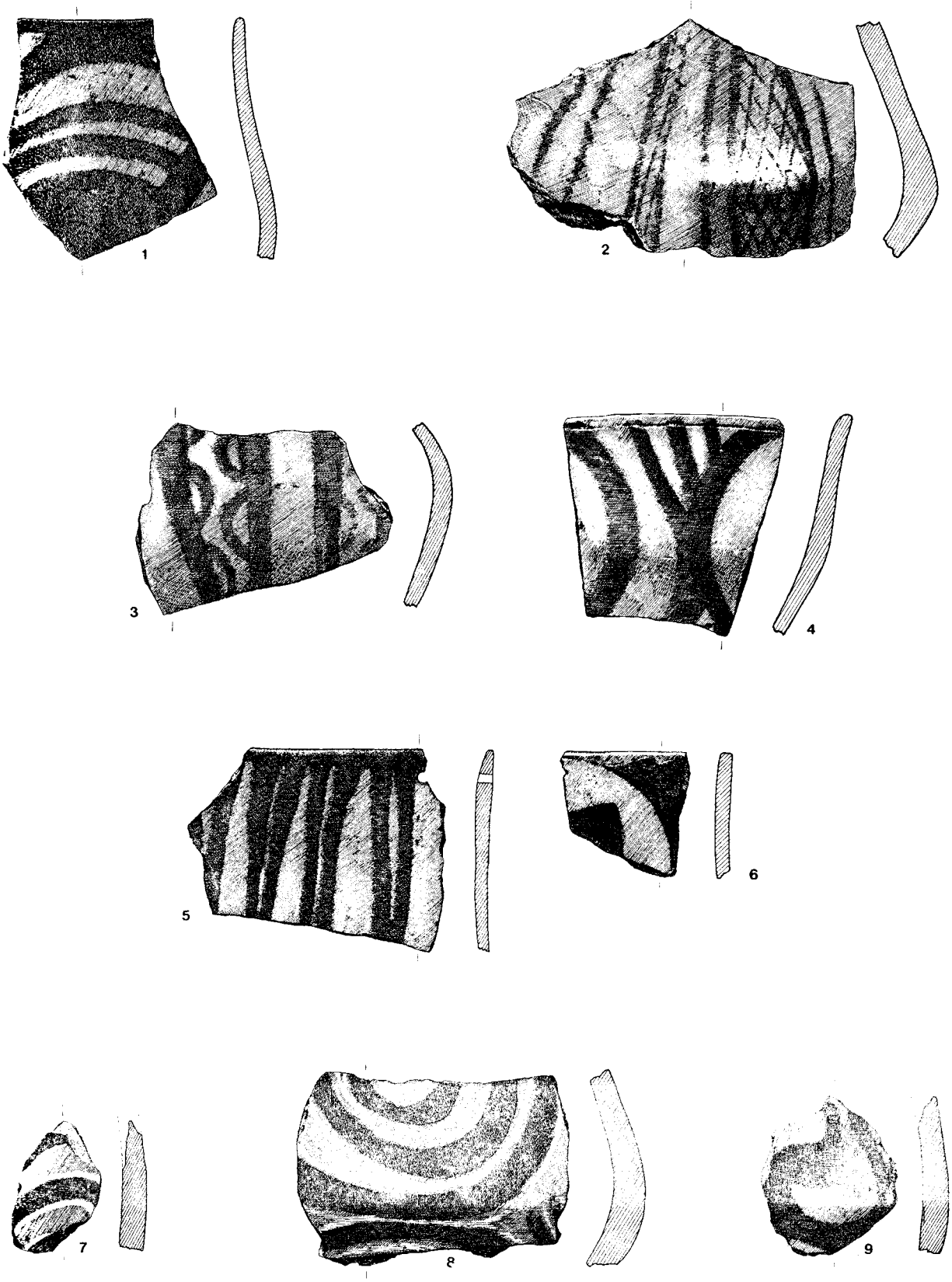

Starčevačka grupa (1—5,7: Starčevo; 6, 8, 9: Crnokalačka bara); R — 1 — 9 = 1 : 2.

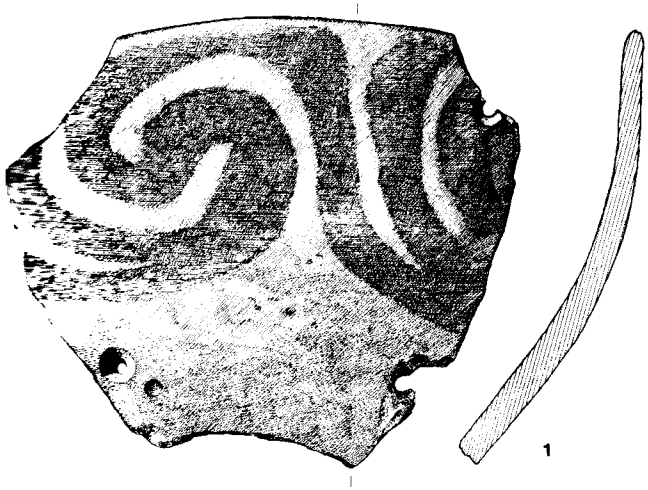

1

2

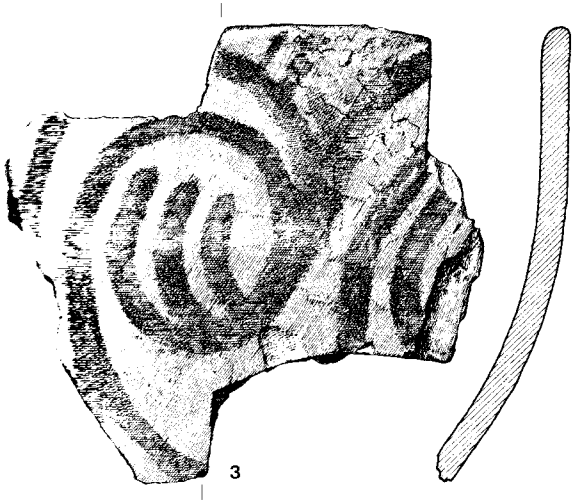

3

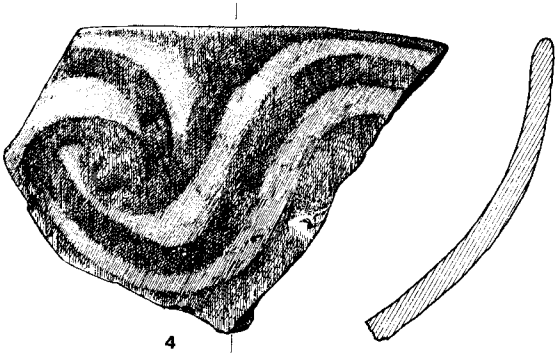

4

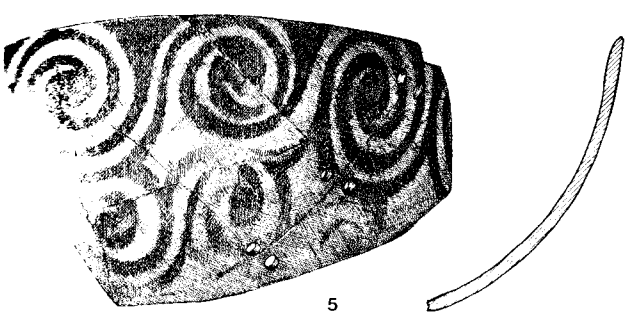

5

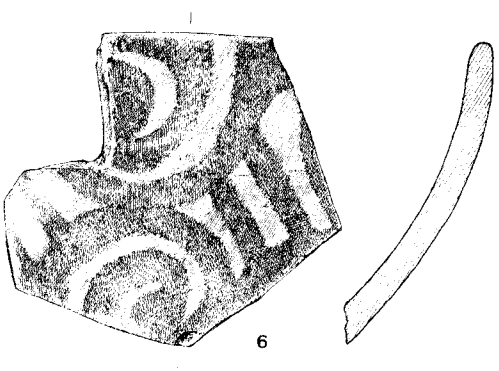

6

Starčevačka grupa (1: Crnokalačka bara; 2—6: Starčevo); R — 1 — 4, 6 = 1 : 2; 5 = 1 : 4.

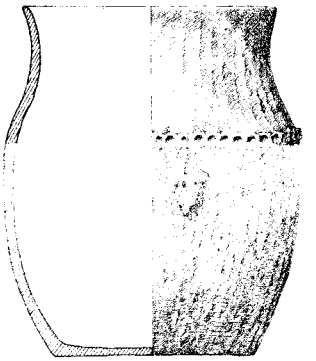
2

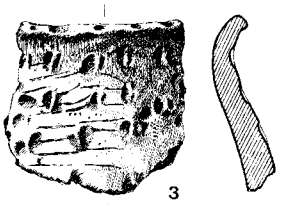
3

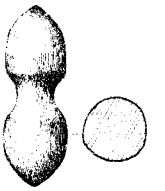
5

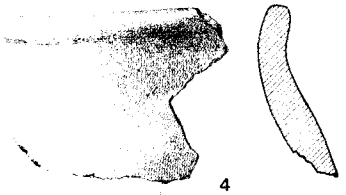
4

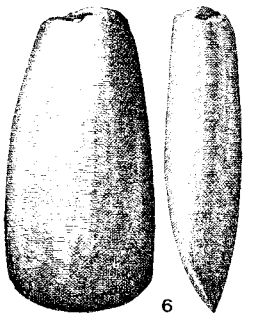
6

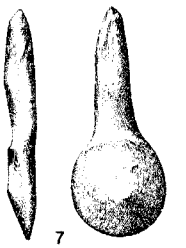
7

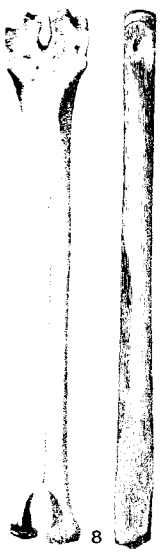
8

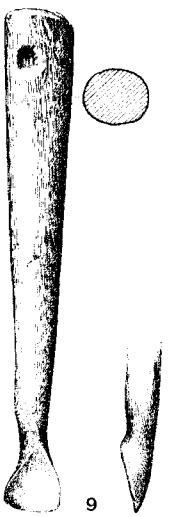
9

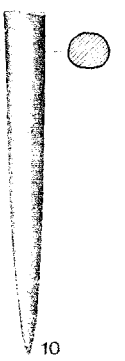
10

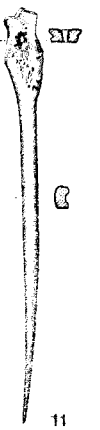
11

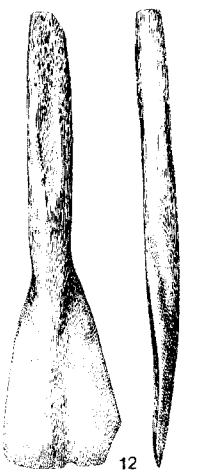
12

Starčevačka grupa (1—12: Starčevo); R — 4—12 = 1 : 2; 1, 3 — 1 : 4; 2 = 1 : 8.

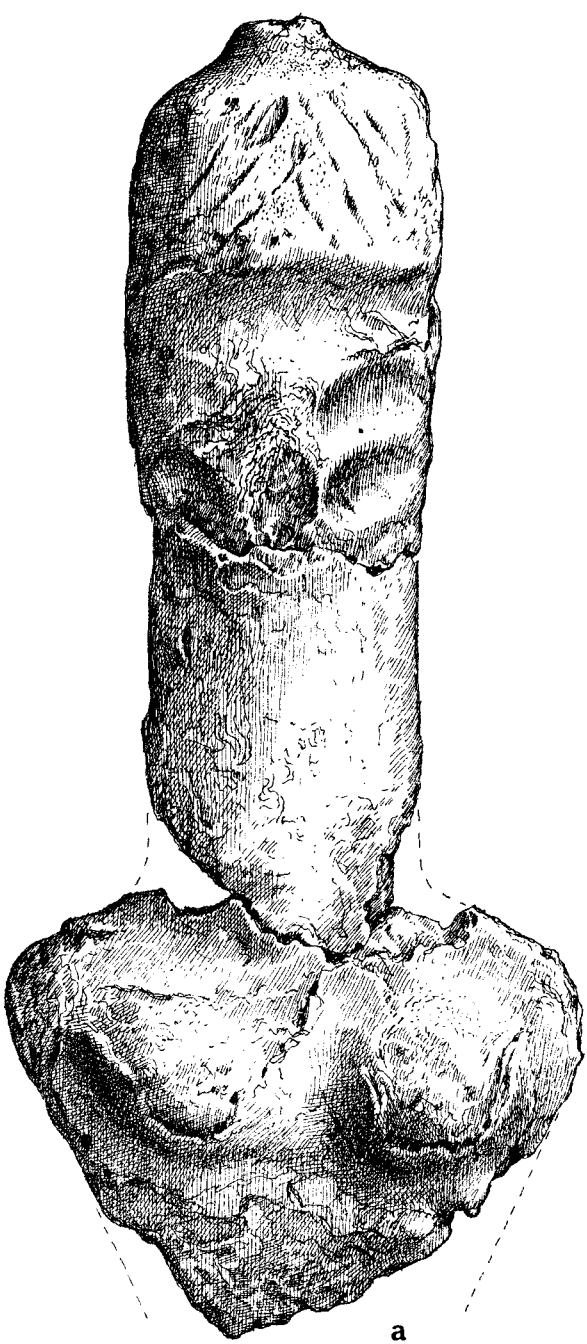

Starčevačka grupa (Gladnice); R = 1 : 2.

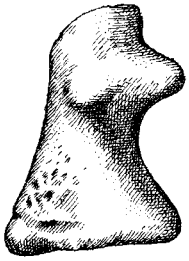

1

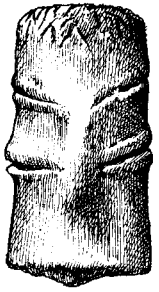

2a

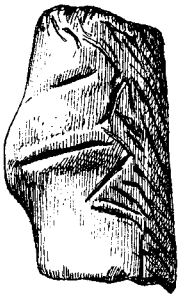

2b

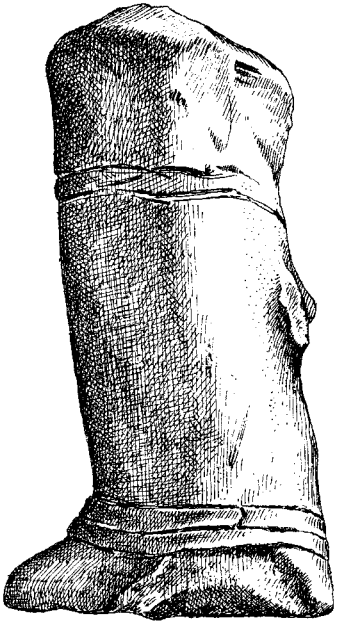

3a

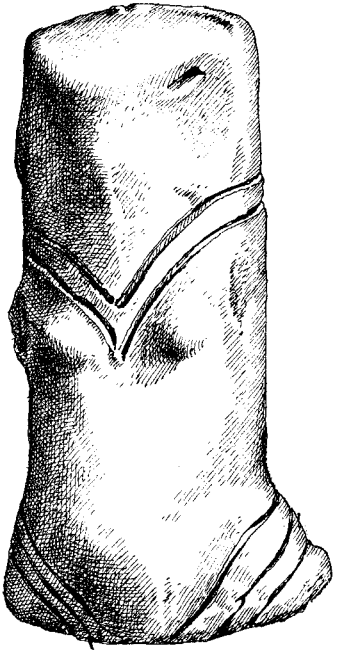

3b

Starčevačka grupa (1: Pavlovac; 2—3: Starčevo); R — 1 — 3 = 1 : 1.

1

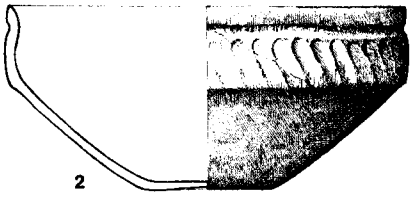
2

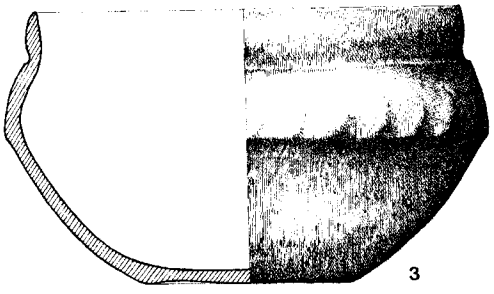
3

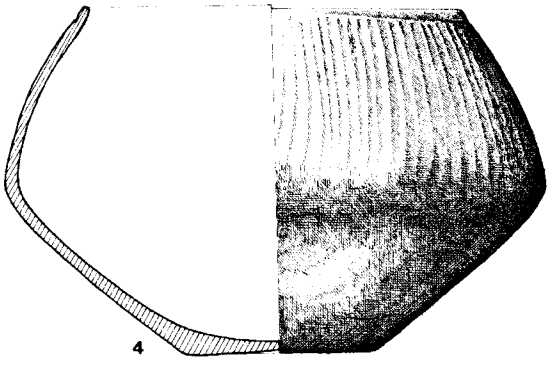
4

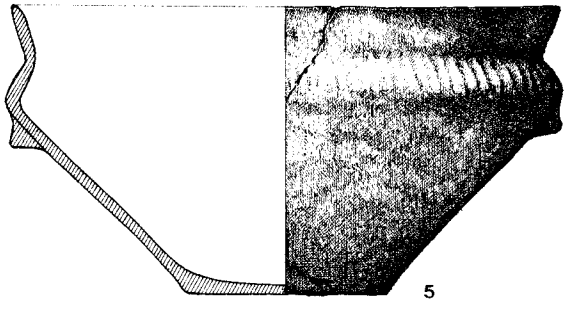
5

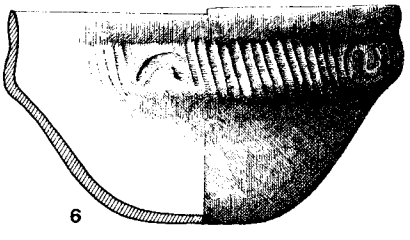
6

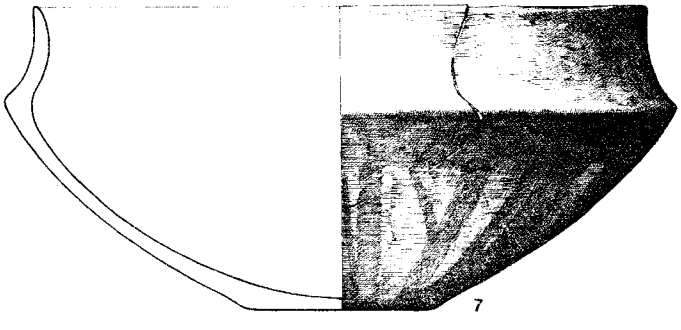
7

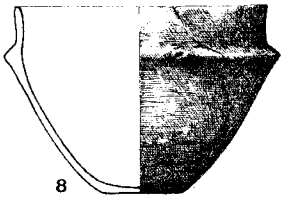
8

Vinčanska grupa (1—8: Vinča); R — 3, 4, 7 = 1 : 2; 1, 2, 5, 6, 8 = 1 : 4.

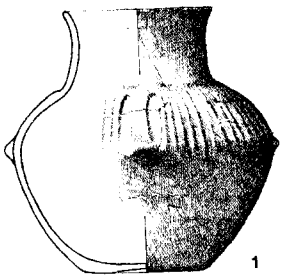

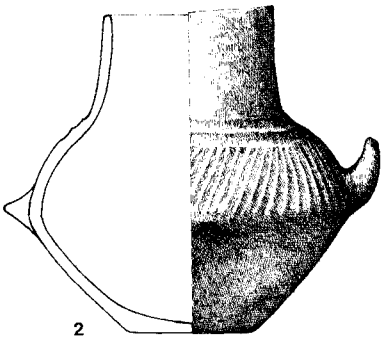

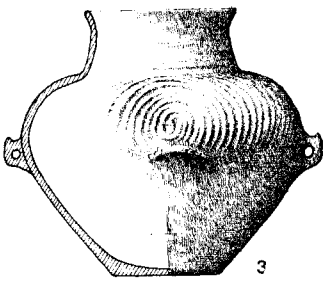

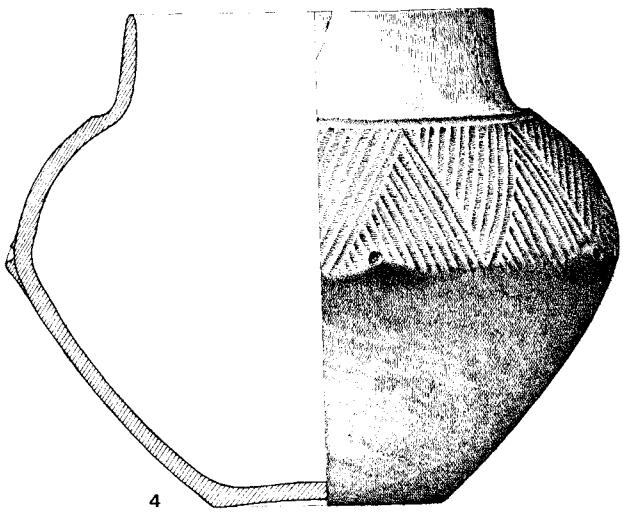

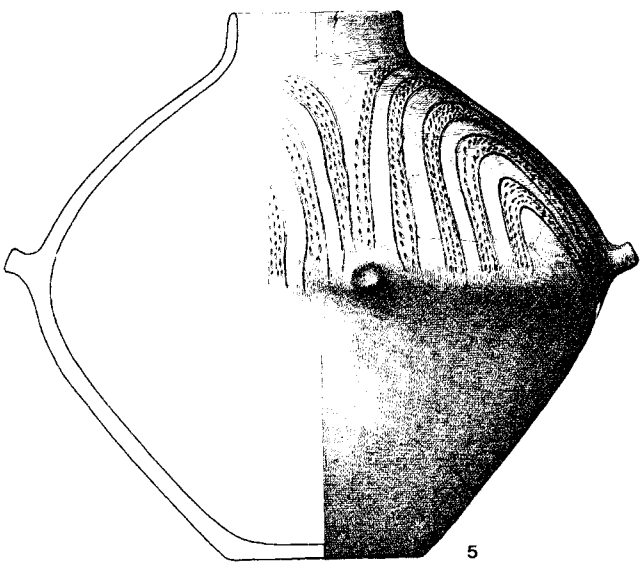

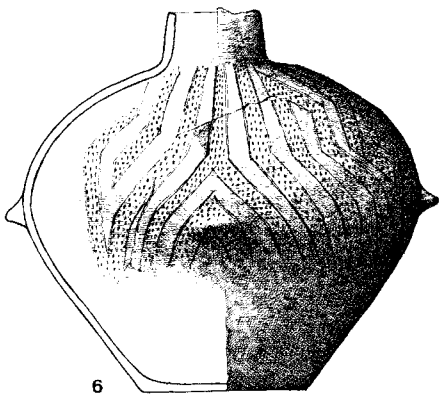

Vinčanska grupa (1—4, 6: Vinča; 5: Fafos); R — 1, 4 = 1 : 2; 2, 3, 5 = 1 : 4; 6 = 1 : 8.

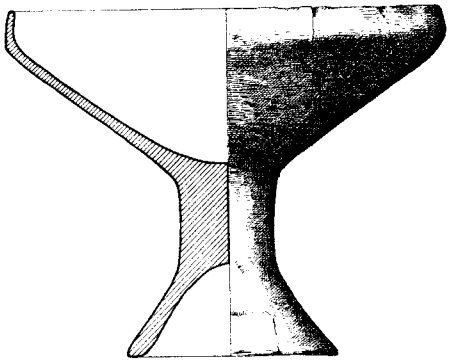

1

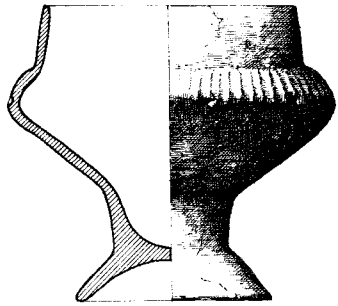

2

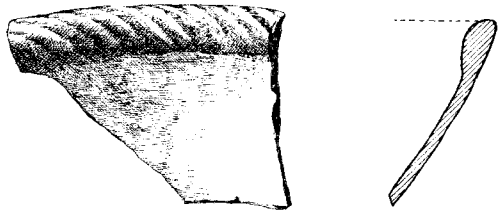

4

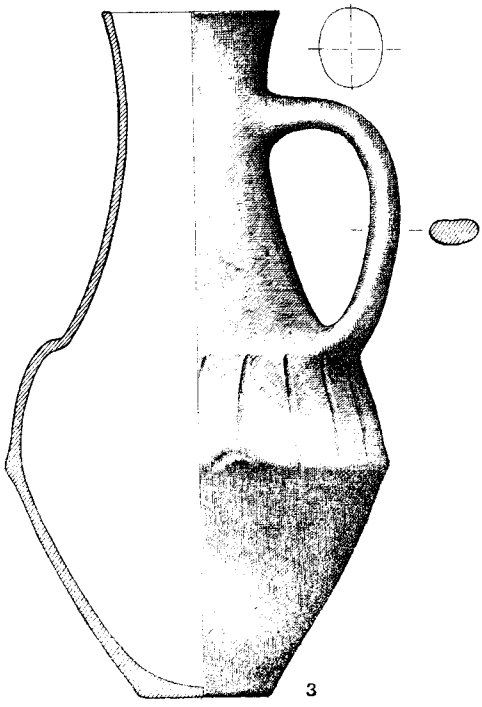

3

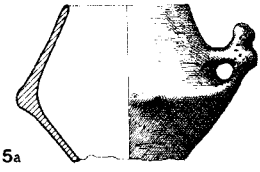

5a

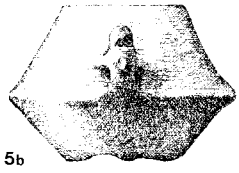

5b

Vinčanska grupa (1, 2: Vinča; 3: Crnokalačka bara; 4: Vitoševac; 5: Pavlovac); R — 1 — 5 = 1 : 4.

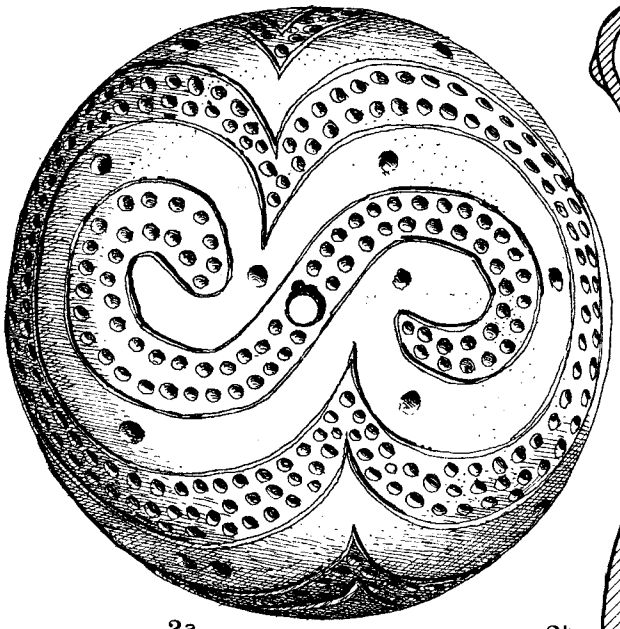

2a

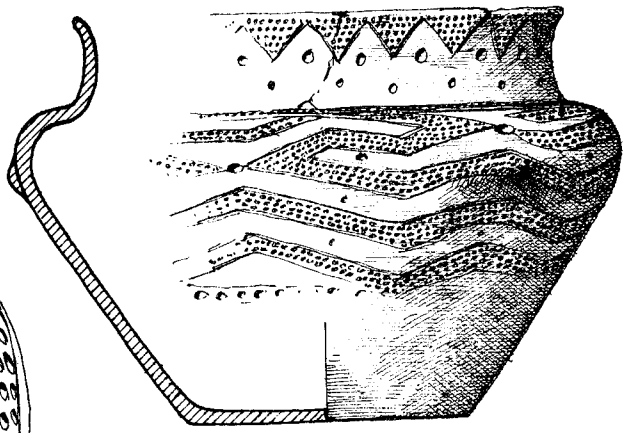

1

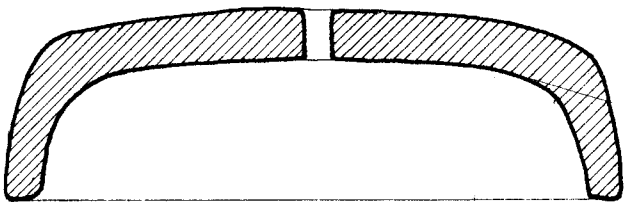

2b

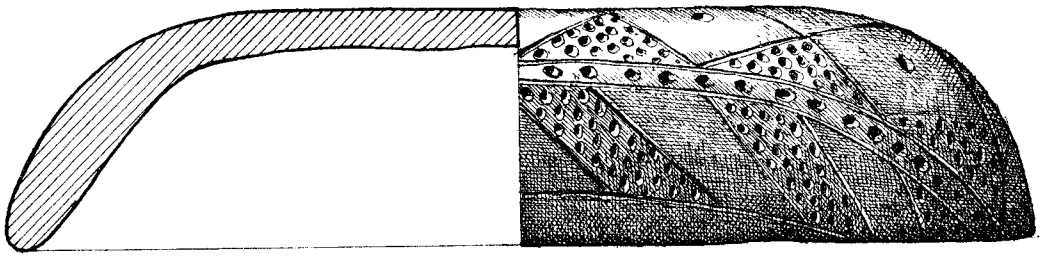

3

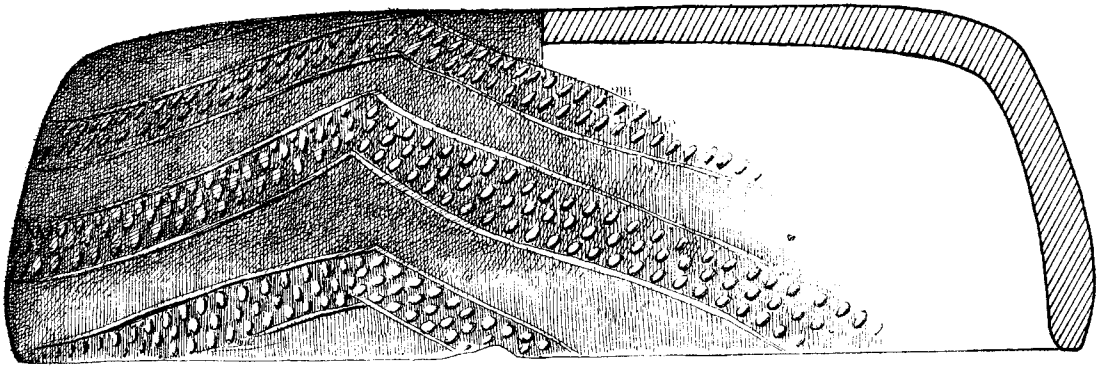

4

Vinčanska grupa (1—4: Vinča); R — 2, 3, 4 = 1 : 1; 1 = 1 : 2.

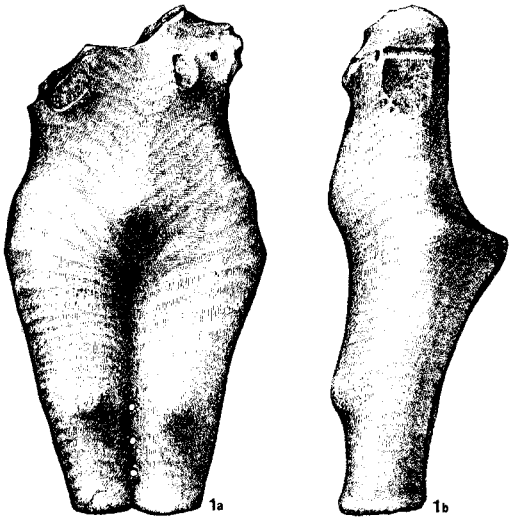

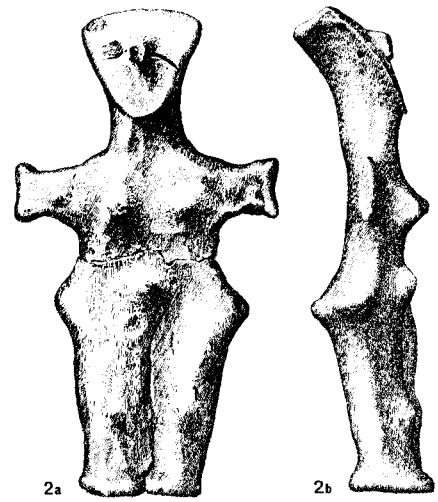

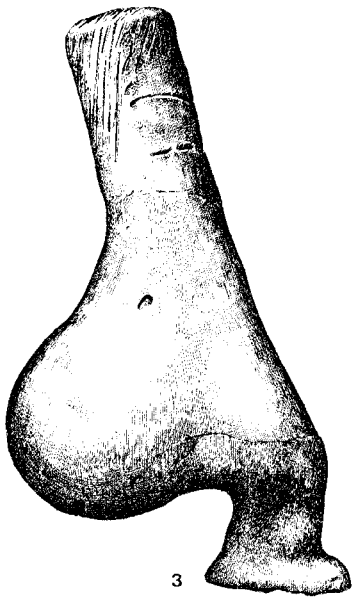

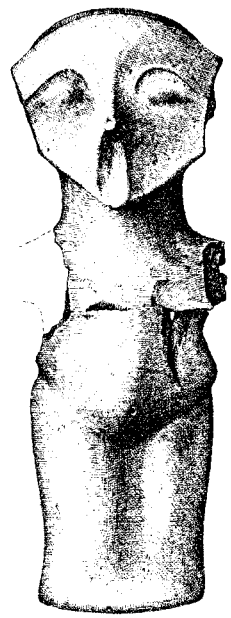

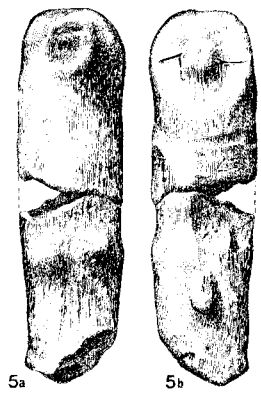

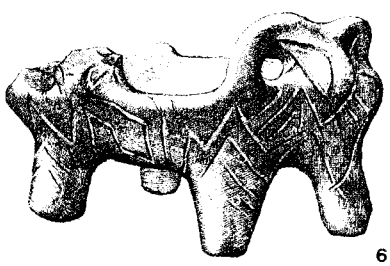

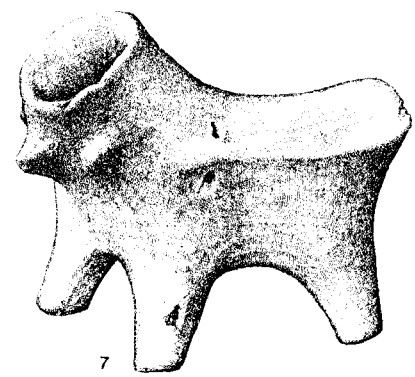

Vinčanska grupa (1—2, 4—7: Vinča); Starčevačka grupa (3: Vinča); R — 1 — 3, 5—7 = 1 : 2; 4 = 1 : 4.

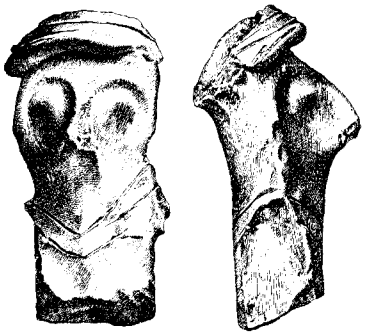

1a 1b

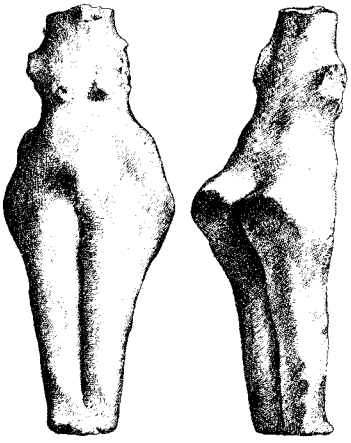

2a 2b

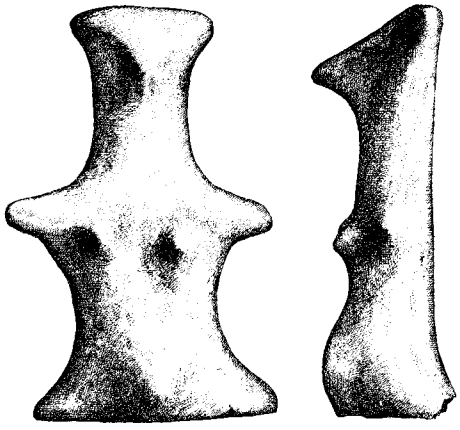

3a 3b

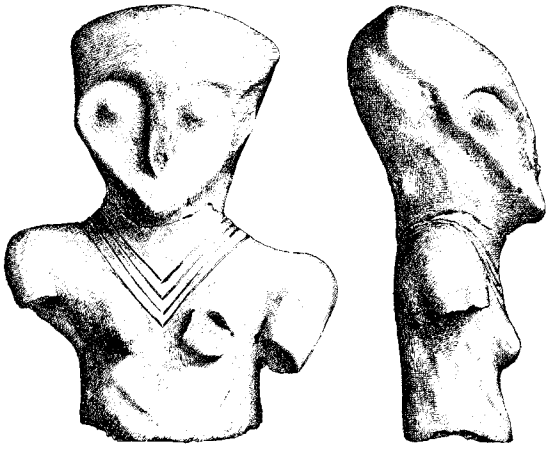

4a 4b

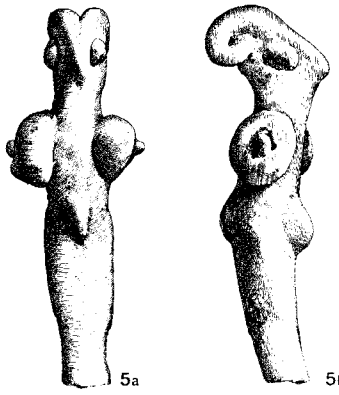

5a 5b

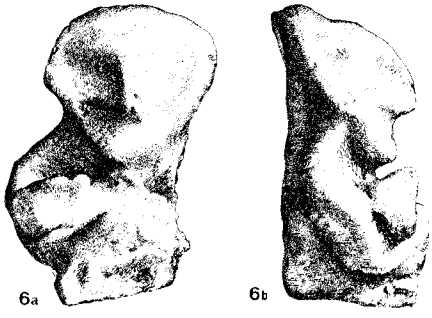

6a 6b

Vinčanska grupa — kosovska varijanta (1—6: Kosovska Mitrovica — Fafos I); R — 5 = 1 : 1; 1—4, 6 = 1 : 2.

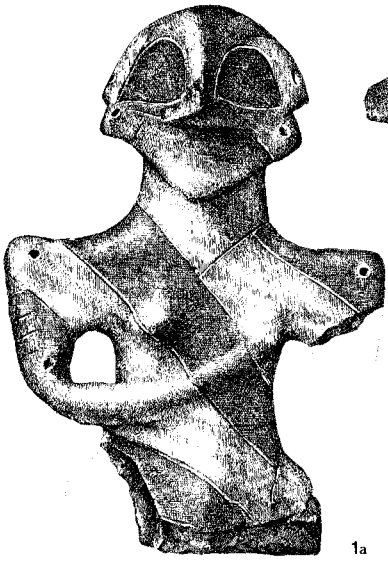

1a

1b

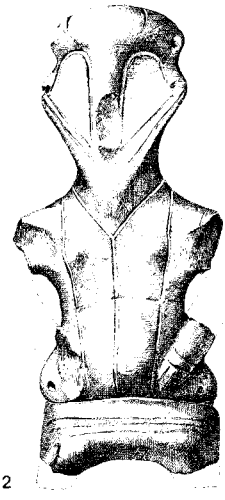

2

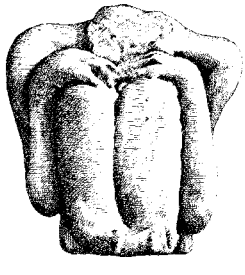

3a

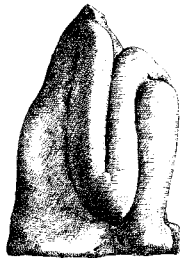

3b

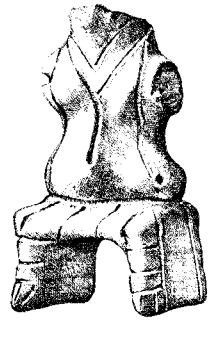

4

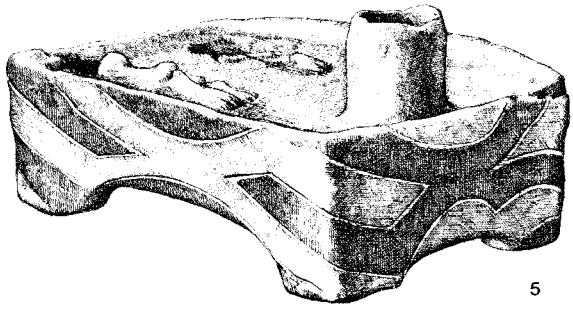

5

6a

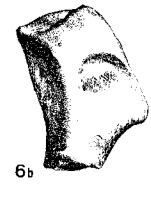

6b

Vinčanska grupa (1, 2, 4—6: Vinča; 3: Fafos); R — 1 — 6 = 1 : 2.

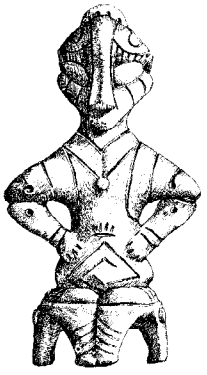

1a

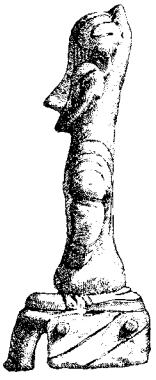

1b

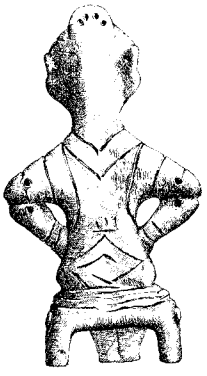

1c

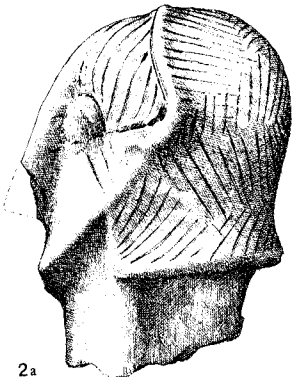

2a

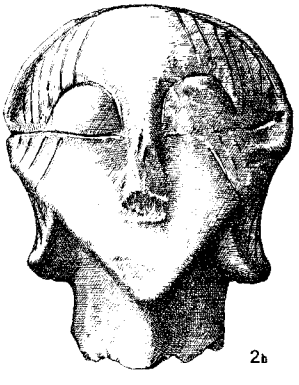

2b

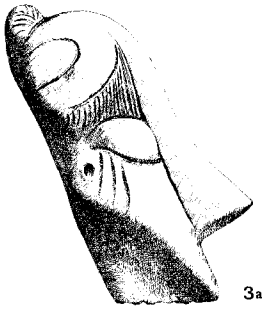

3a

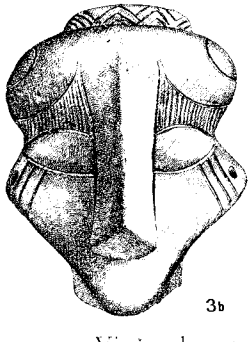

3b

4

Vinčanska grupa (1: Bariljevo; 2: Pavlovac; 3: Predionica; 4: Fafos); R — 2, 4 = 1 : 2; 1, 3 = 1 : 4

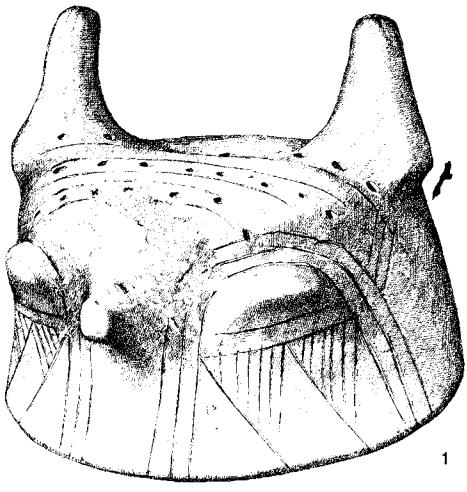

1

2

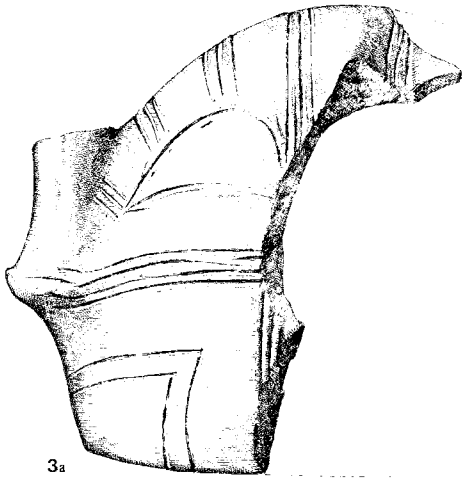

3a

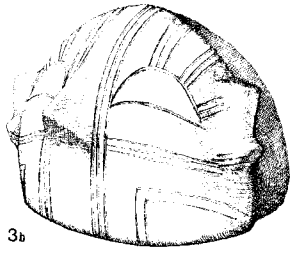

3b

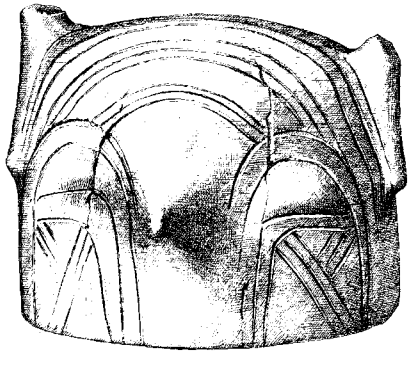

4

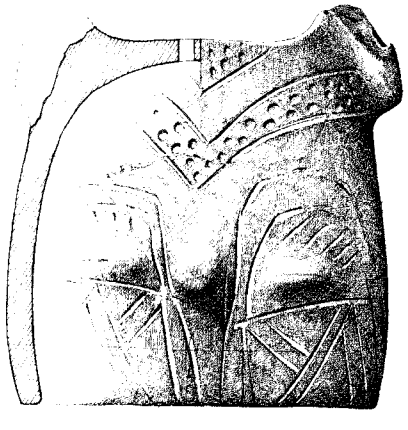

5

Vinčanska grupa (1 — 5: Vinča); R — 1, 2, 3a, 4, 5 — 1 : 2; 3b — 1 : 4.

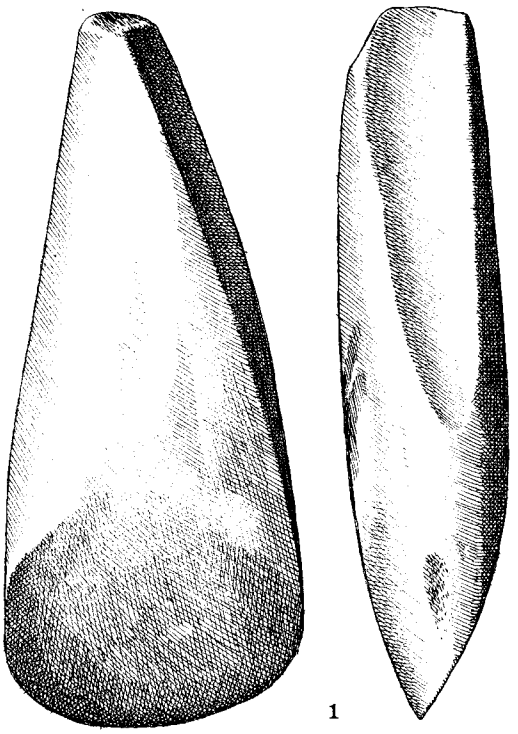

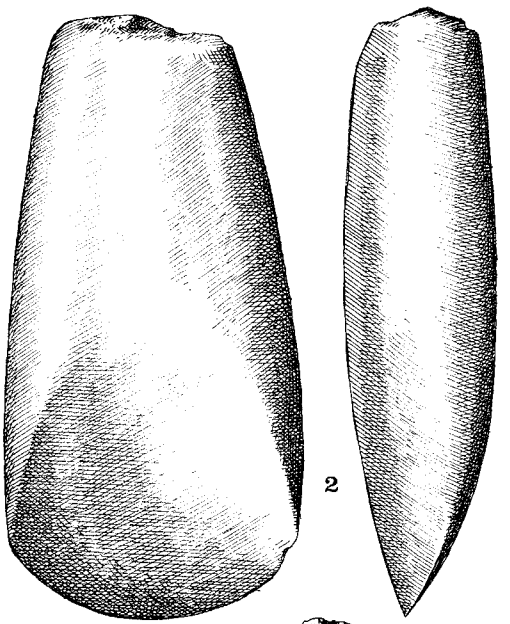

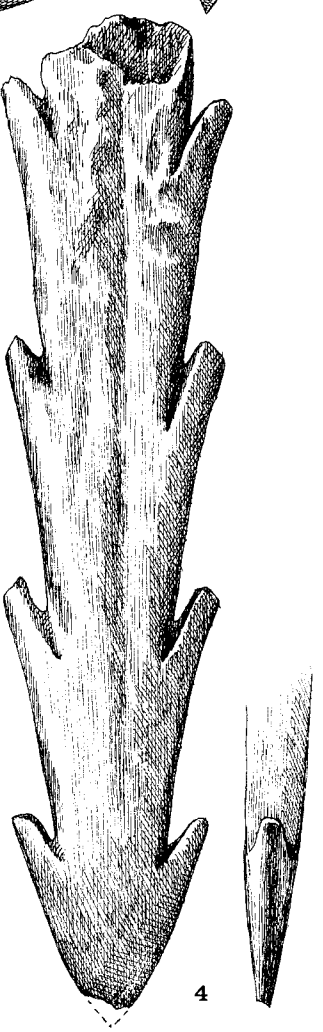

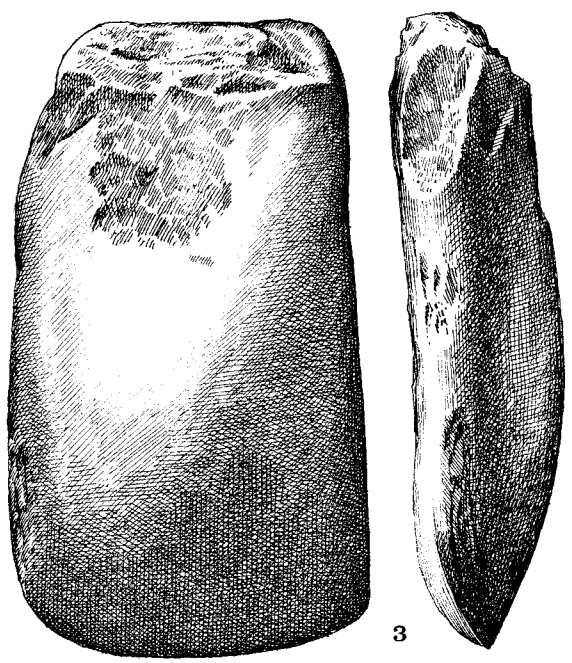

Vinčanska grupa (1 — 3: Vinča; 4: Aradac); R — 1 — 4 = 1 : 1.

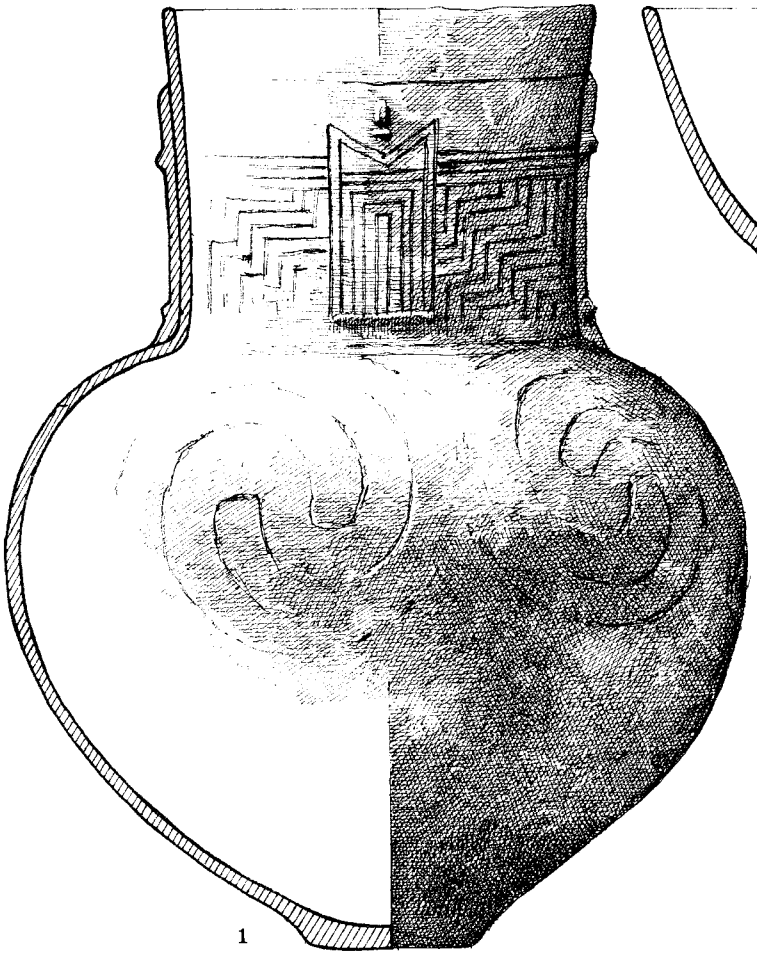

1

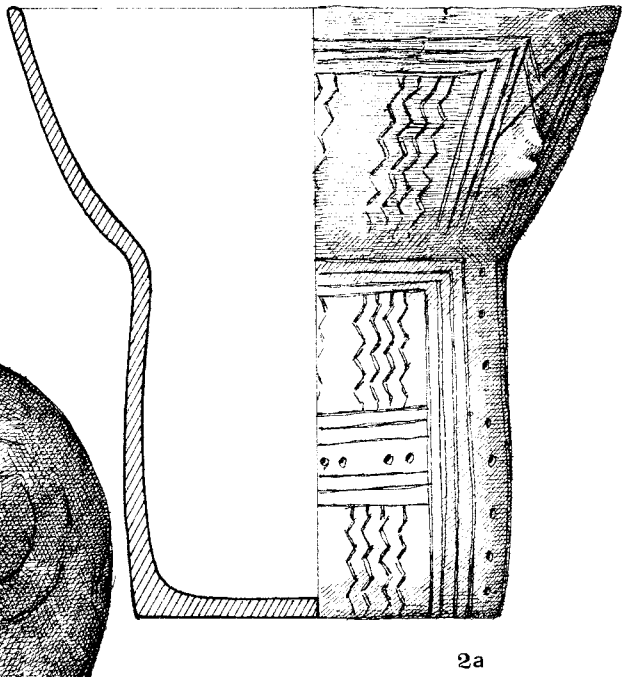

2a

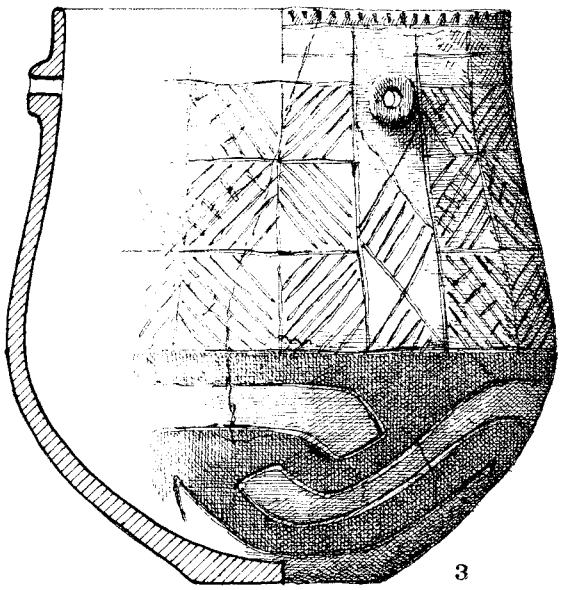

3

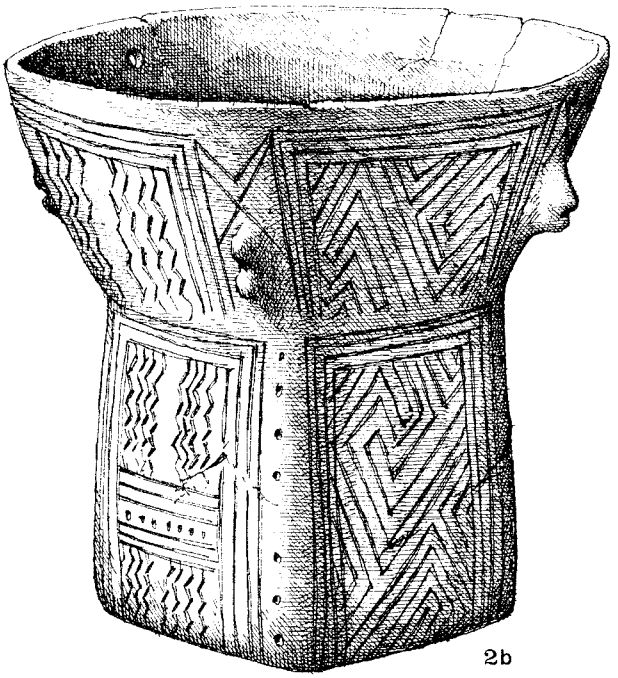

2b

Vinčanska grupa (1—3: Vinča); R — 2, 3 — 1 : 2; 1 — 1 : 10.

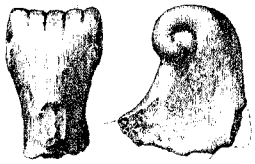

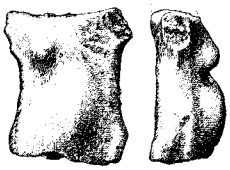

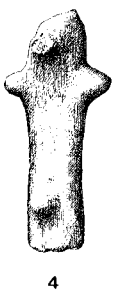

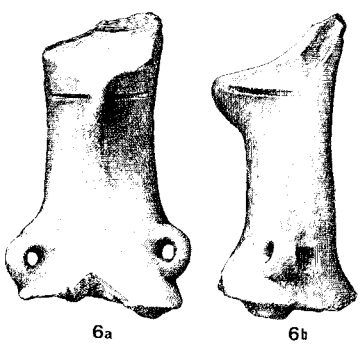

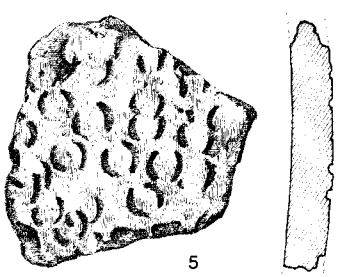

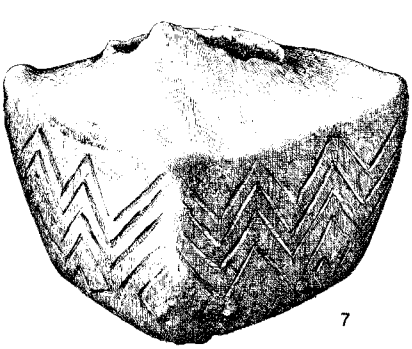

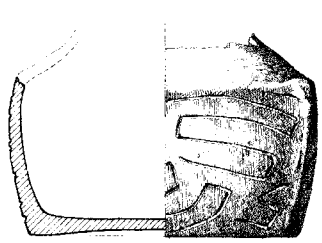

Grupa Zelenikovo II (1—5, 7—8: Zelenikovo); Grupa Anzabegovo — Vršnik (6: Zelenikovo); R — 1 — 7 = 1 : 2; 8 = 1 : 4.

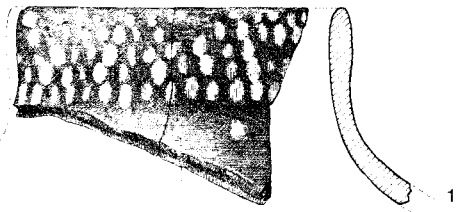

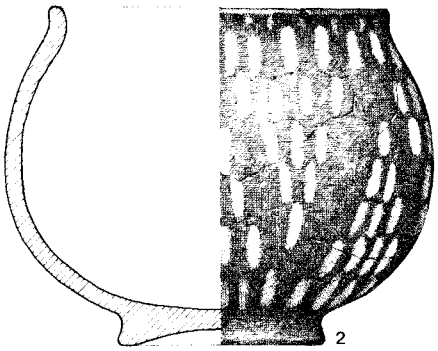

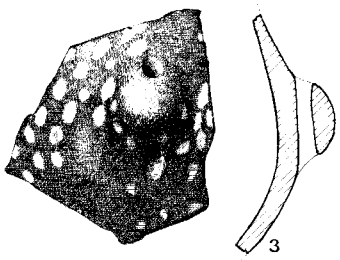

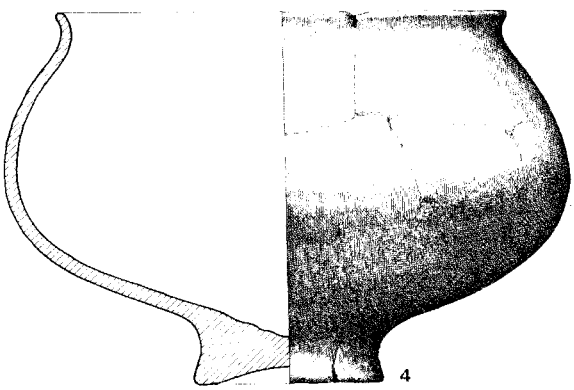

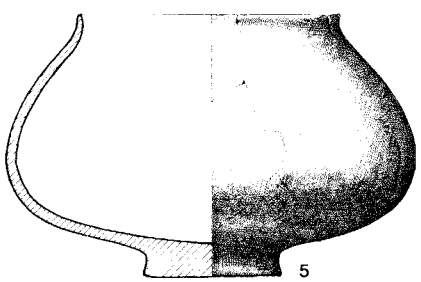

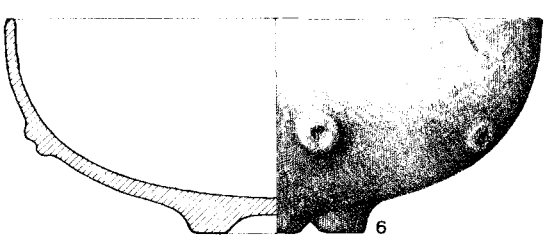

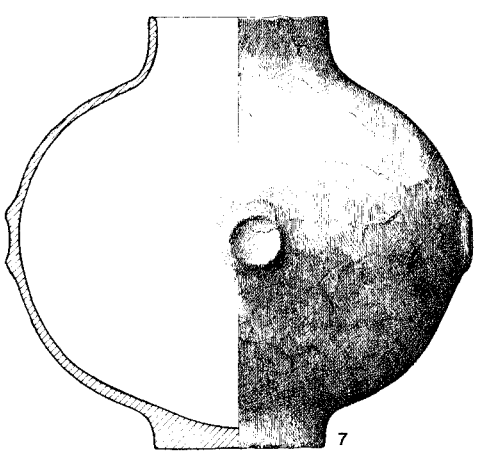

Körös grupa (1—3: Donja Branjevina; 4: Nosa, Biserna obala; 5—7: Ludoš); R — 1—3 = 1 : 2; 4—6 = 1 : 4; 7 = 1 : 8

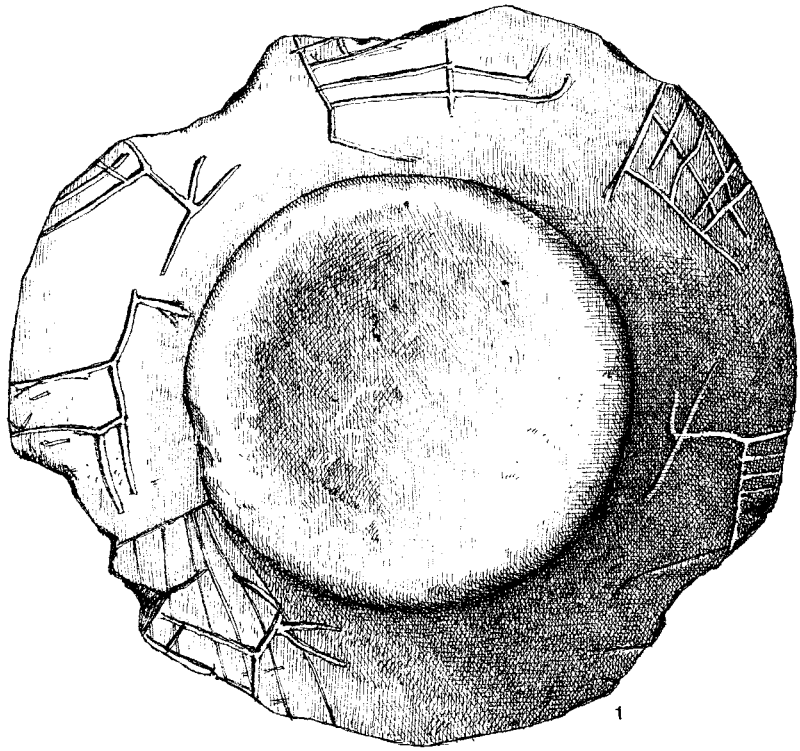

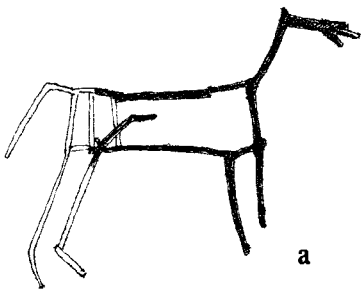

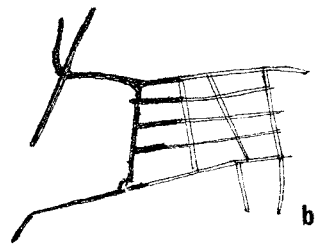

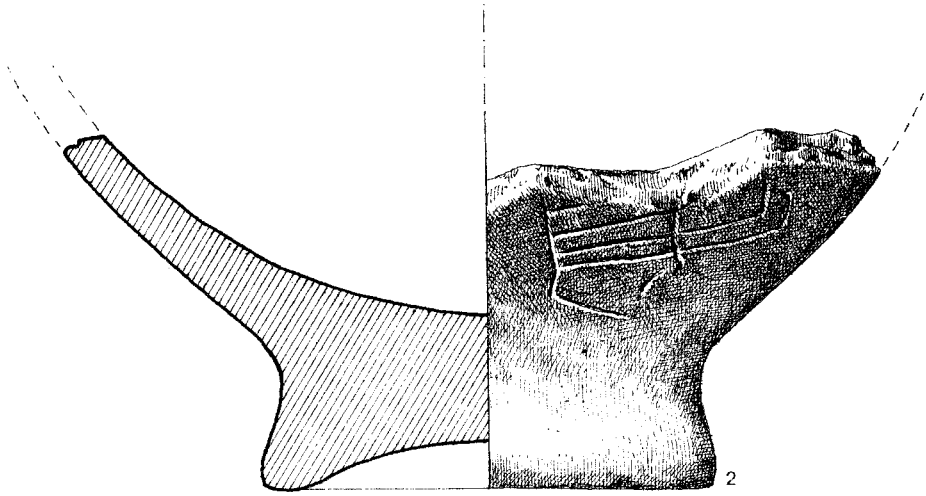

Körös grupa (1—2: Donja Branjevina); R – 1—2 = 1 : 1

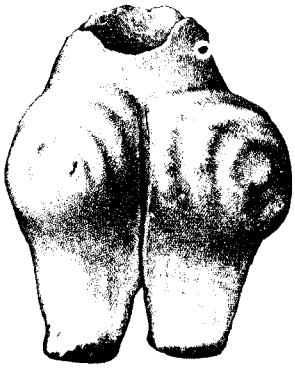

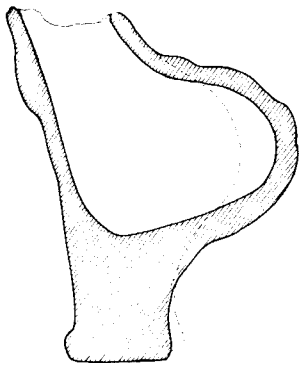

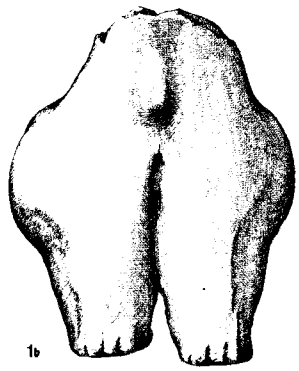

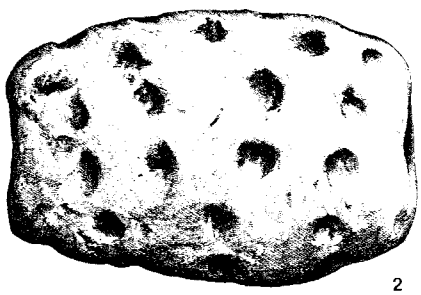

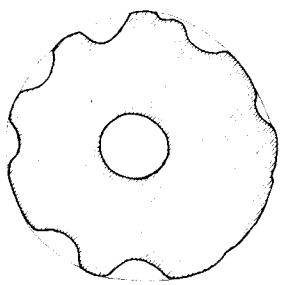

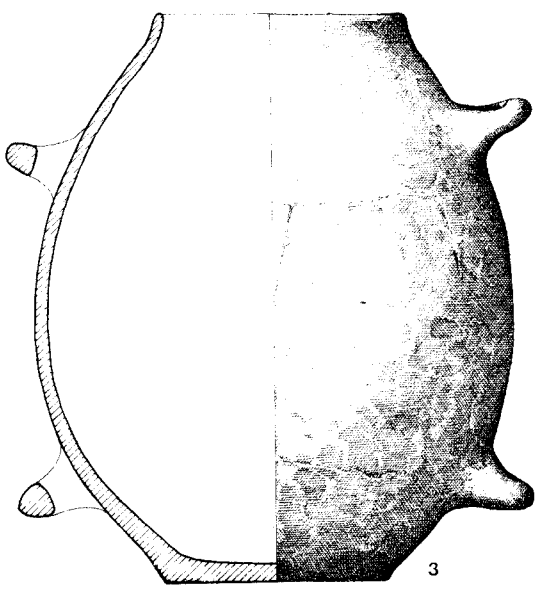

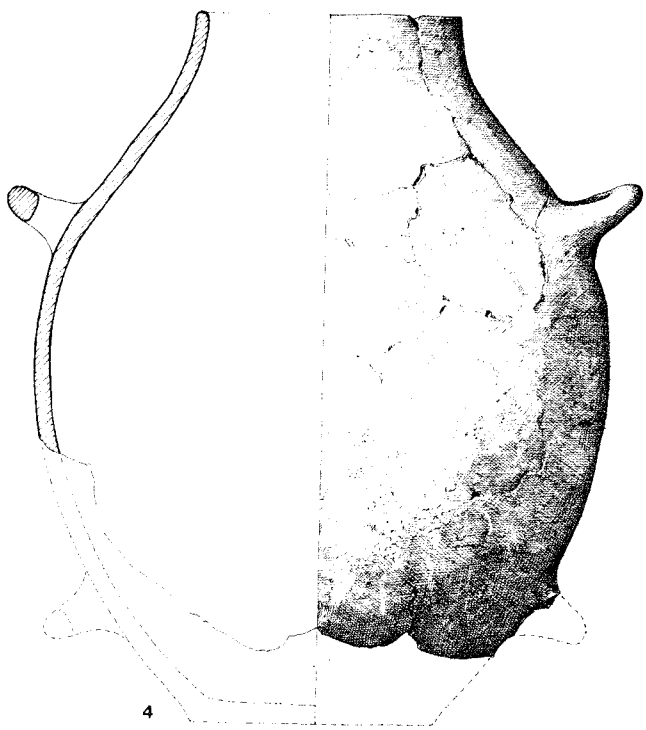

Körös grupa (1 — 1b: Deronje — Mostonga I; 2: Donja Branjevina; 3, 4: Bač); R — 1 — 2 = 1 : 2; 3, 4 = 1 : 4.

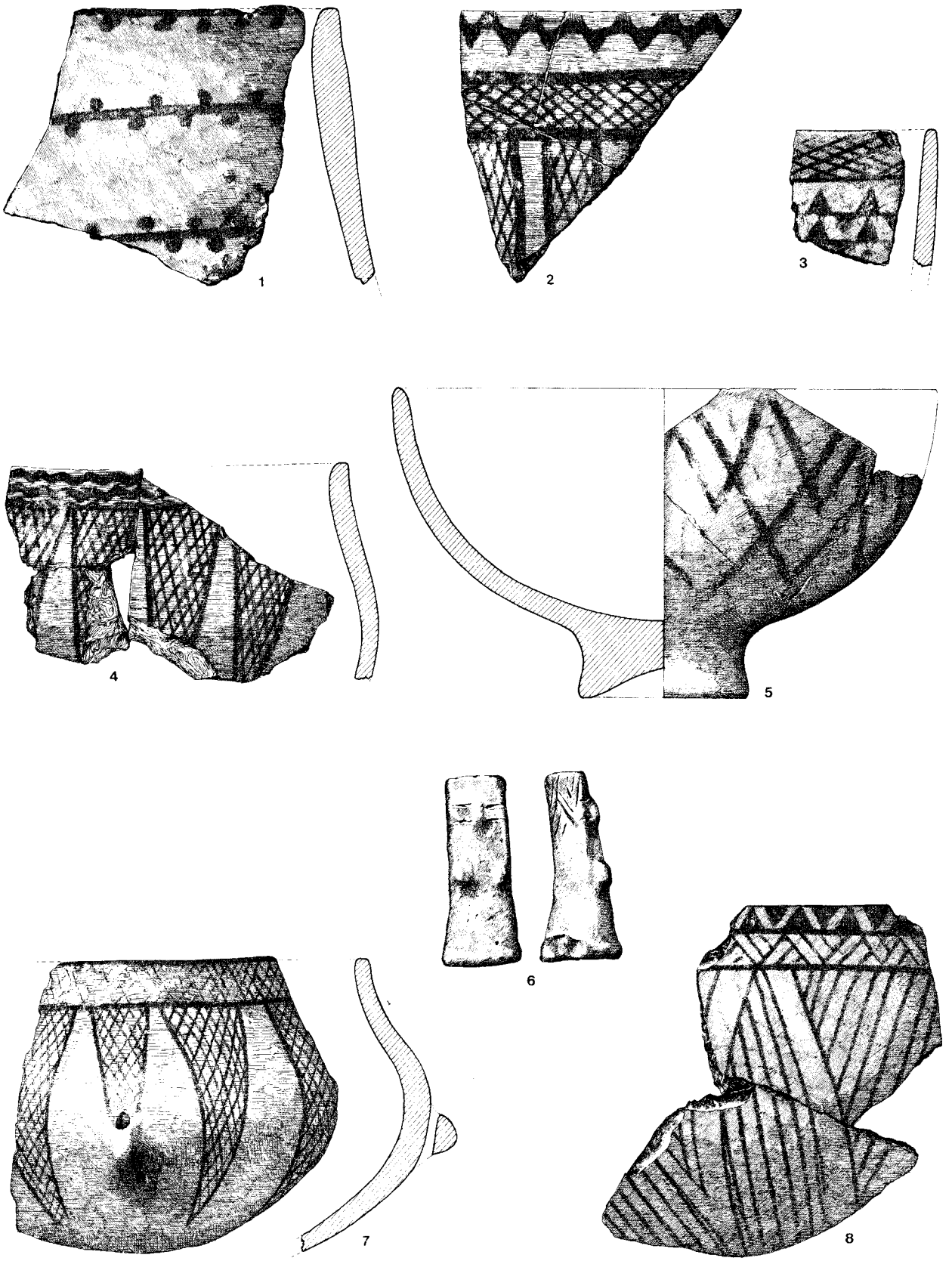

Starčevačka kultura u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije, linear B stupanj (1—8: Vinkovci, »Tržnica«); R — 1—8 = 1 : 2.

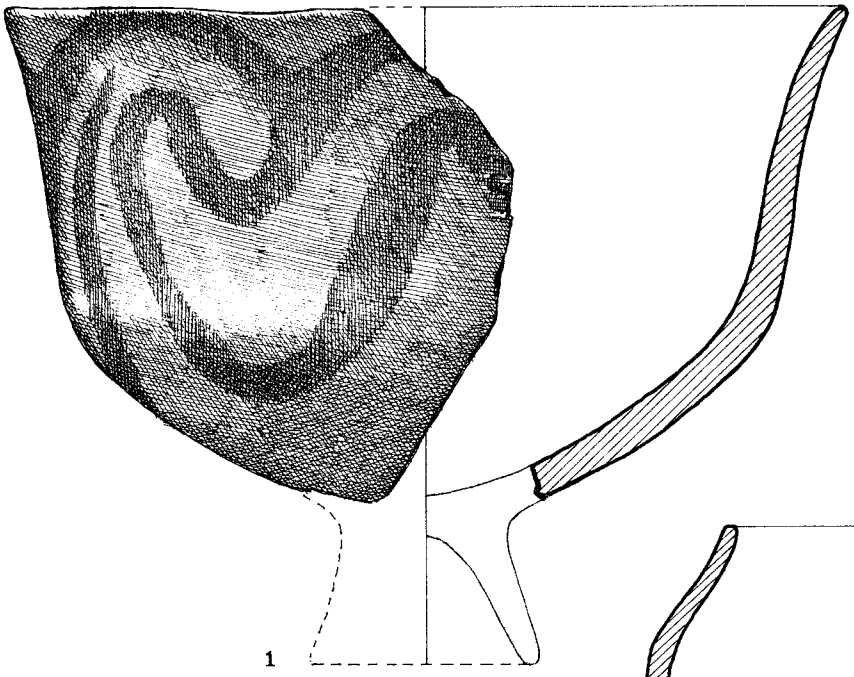

1

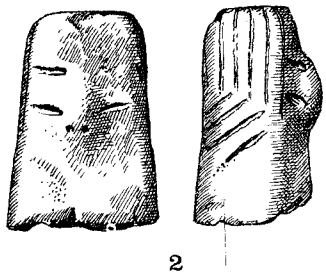

2

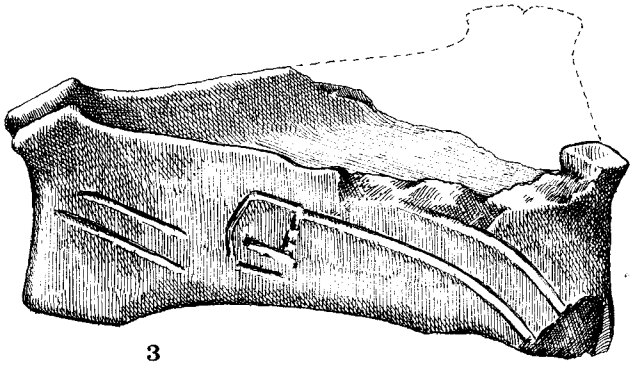

3

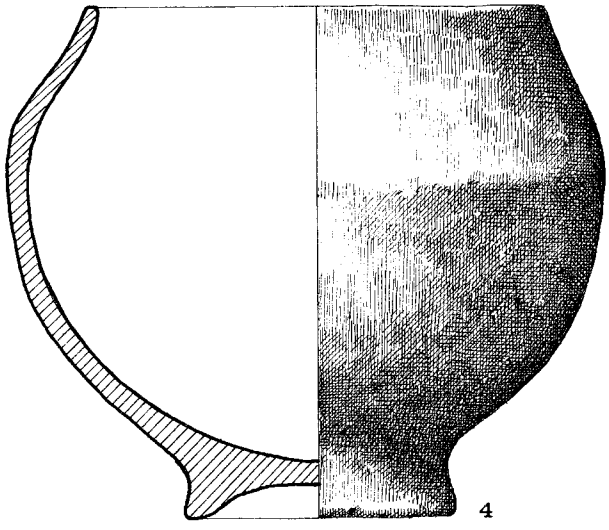

4

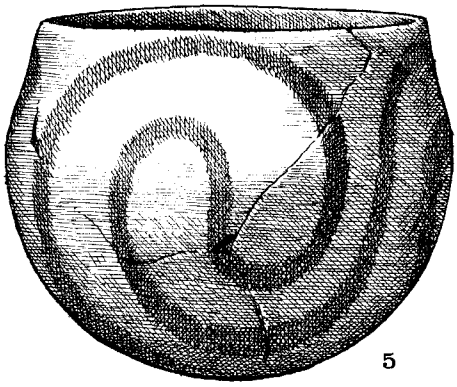

5

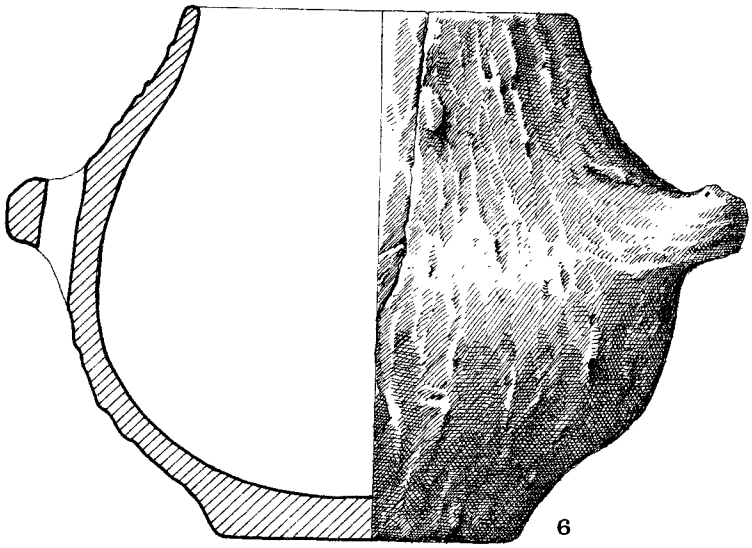

6

Starčevačka kultura u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije, spiraloid B stupanj (1—6: Vinkovci, »Tržnica«); R — 1—6 = 1 : 2.

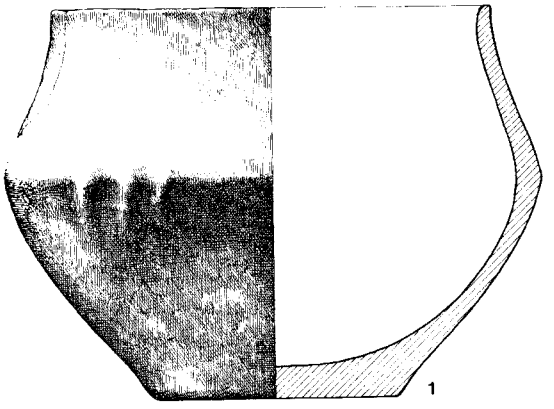
1

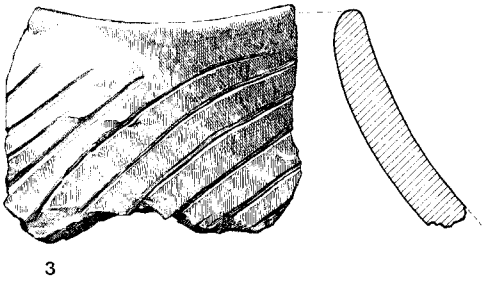
3

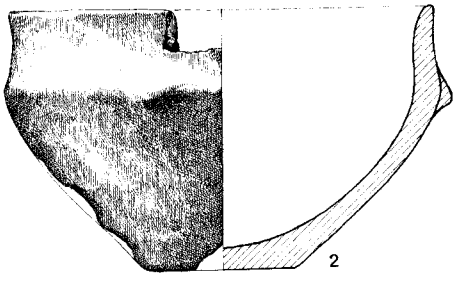
2

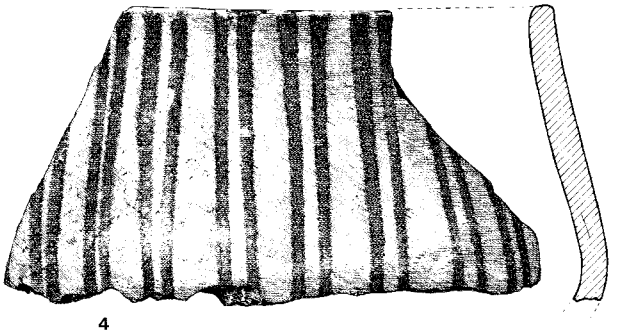
4

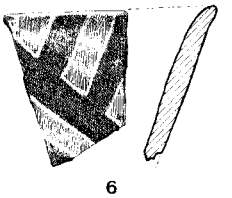
6

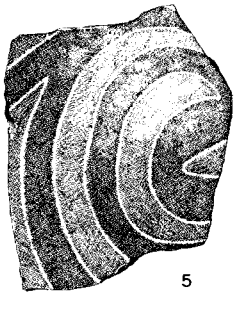
5

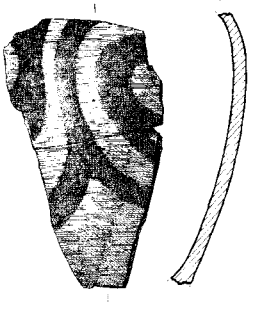
8

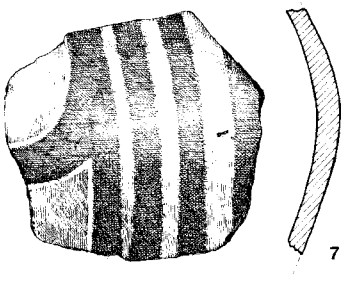
7

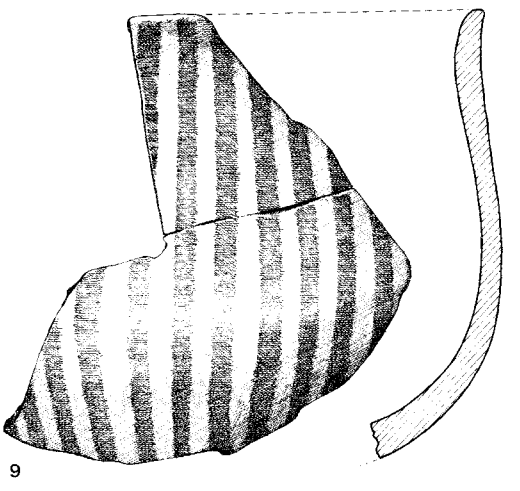
9

Starčevačka kultura u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije, spiraloid B stupanj (1—9: Vinkovci, »Tržnica«); R — 1—9 — 1 : 2.

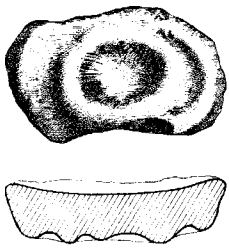
1

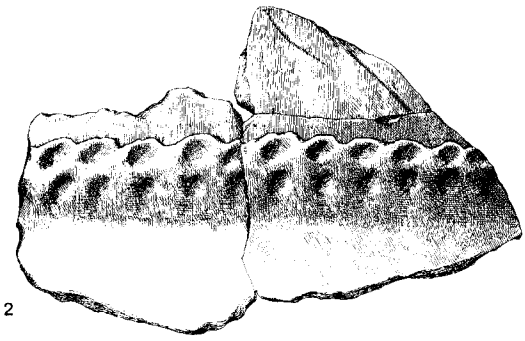
2

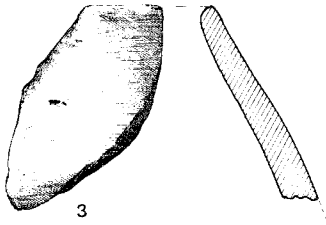
3

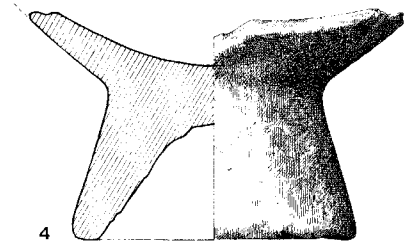
4

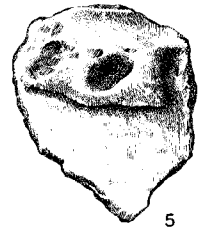
5

6

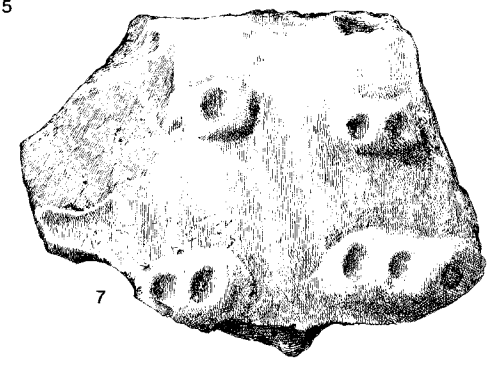
7

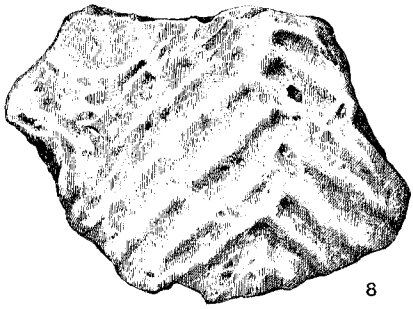
8

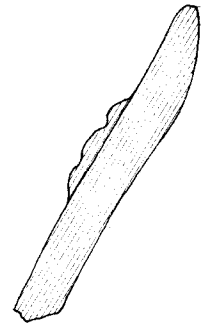

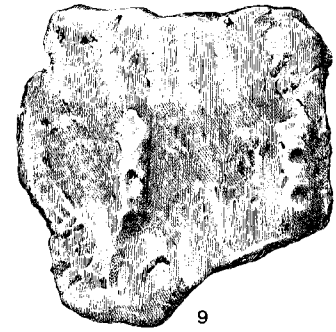
9

Starčevačka kultura u centralnom i zapadnom dijelu sjeverne Jugoslavije, tip Ždralovi (1—4: Ždralovi; 5—9: Cerknička Šagovina); R — 1—9 = 1 : 2.

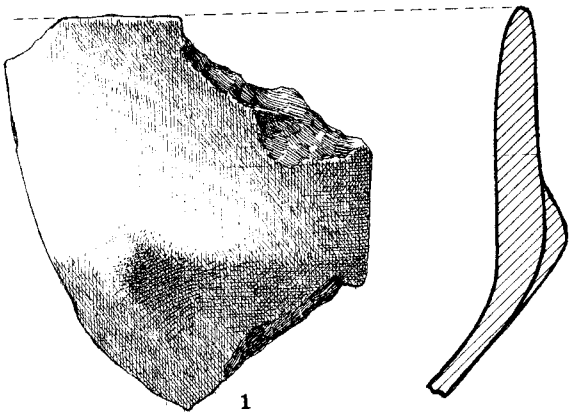

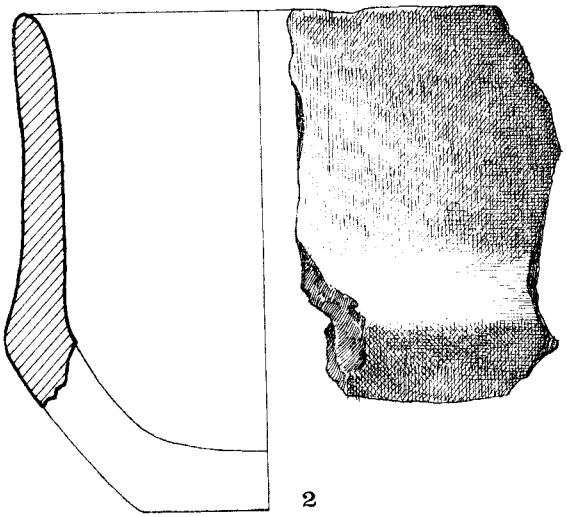

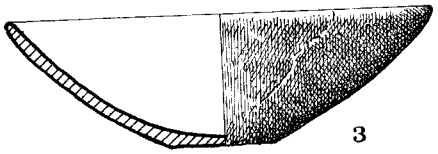

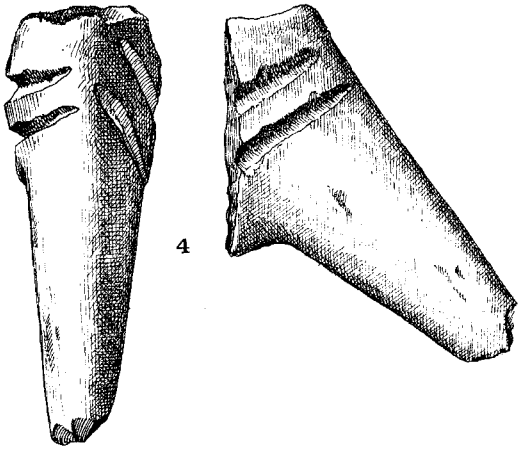

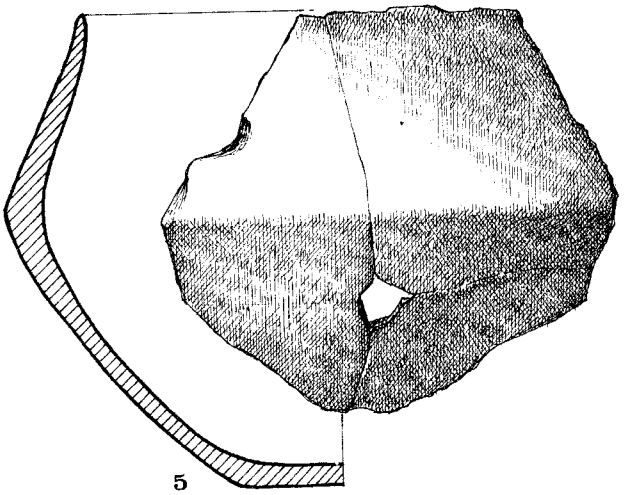

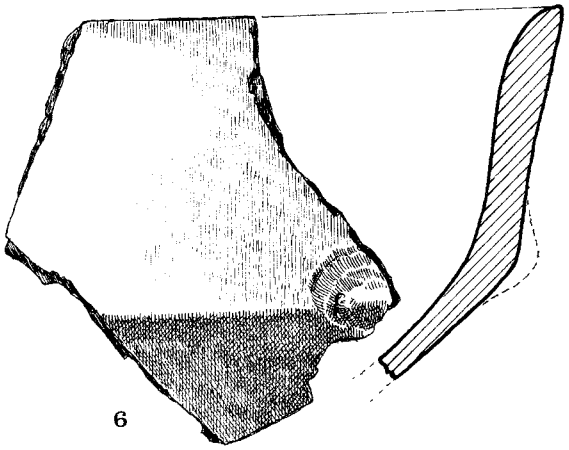

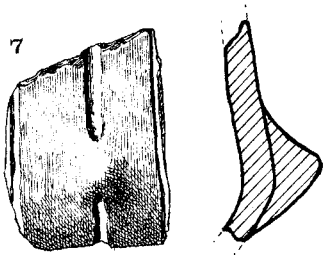

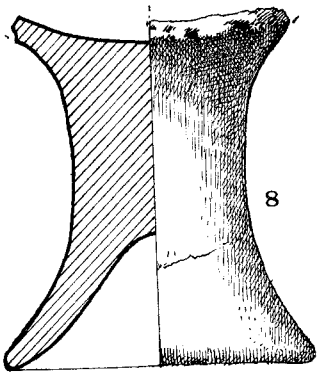

Sopotska kultura, stupanj I — A (1—8: Klokočevik, Klinovac); R — 1, 4—8 = 1 : 2; 2, 3 = 1 : 4.

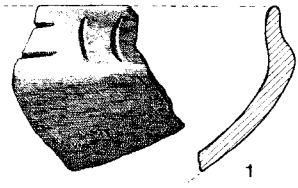
1

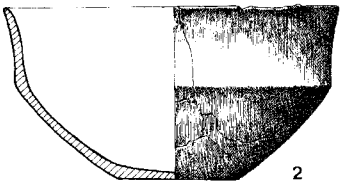
2

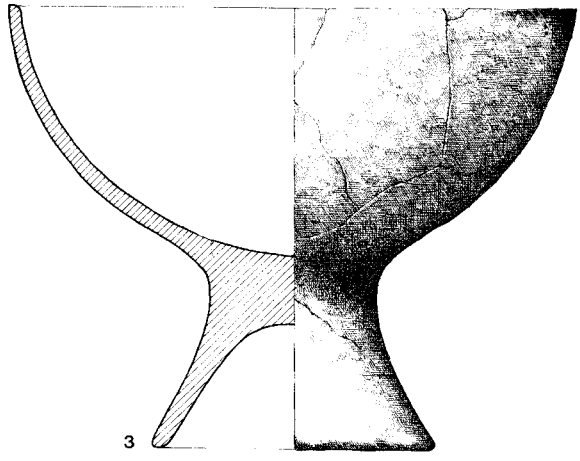
3

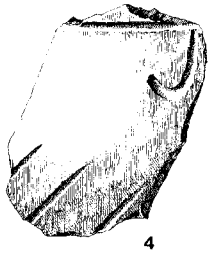
4

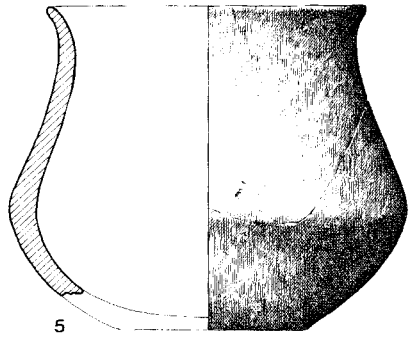
5

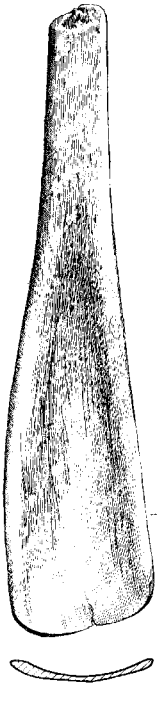
7

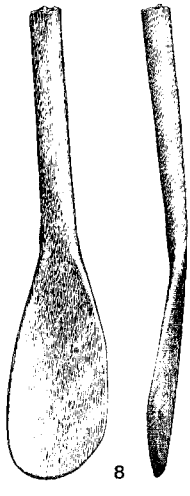
8

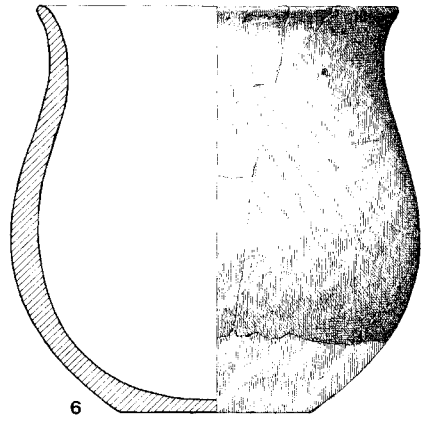
6

Sopotska kultura, stupanj I — B (1, 7, 8: Bapska, Gradac; 2—6: Klokočevik, Klinovac); R — 1, 4—8 = 1 : 2; 2, 3 = 1 : 4

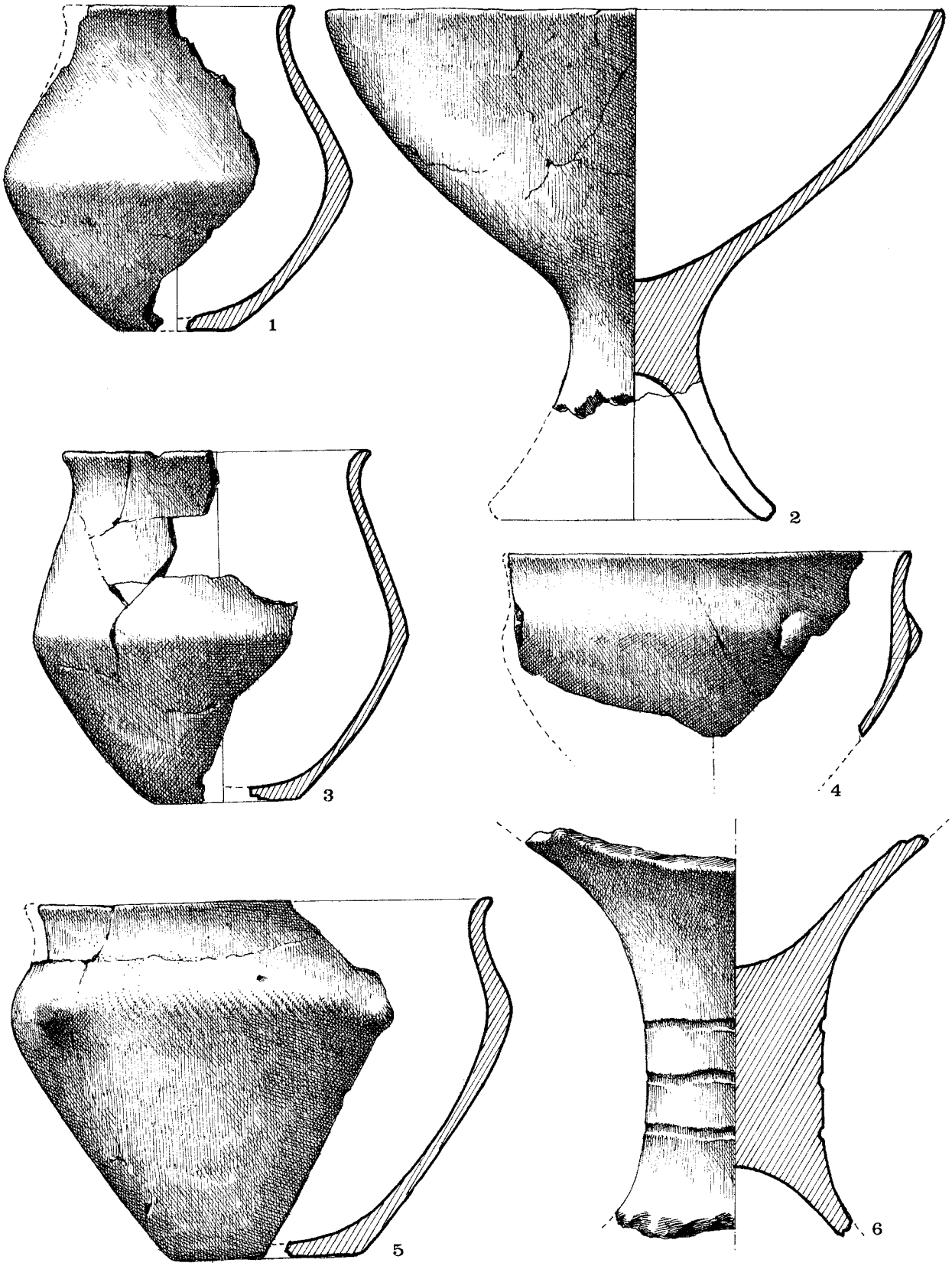

Sopotska kultura, stupanj II (1 – 4: Otok, gradina; 5: Vinkovci, Ervenica; 6: Sopot); R 1, 3—6 = 1 : 2; 2 — 1 : 3.

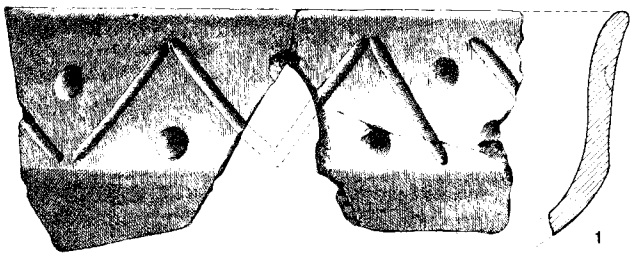

1

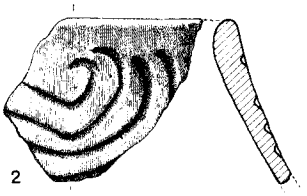

2

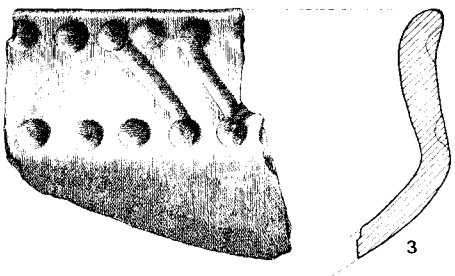

3

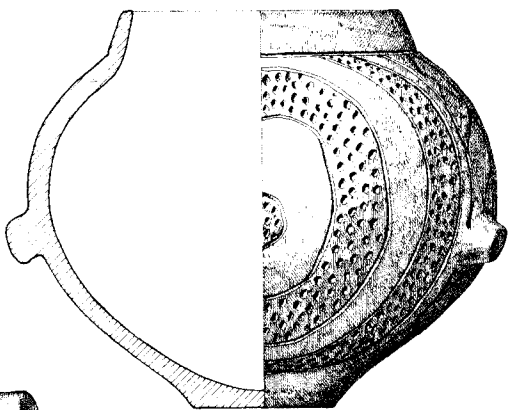

5

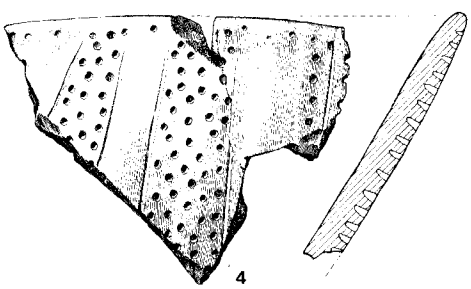

4

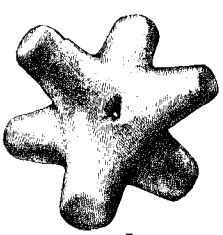

6

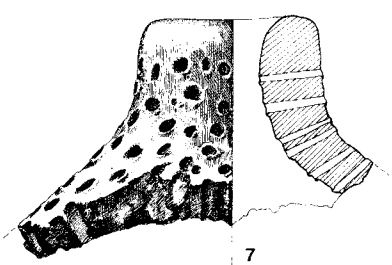

7

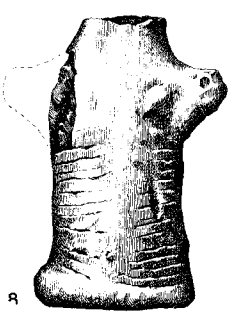

8

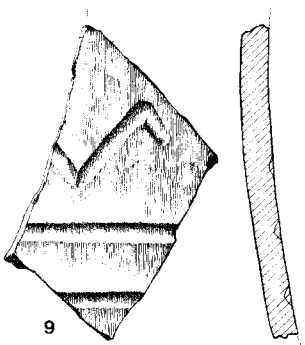

9

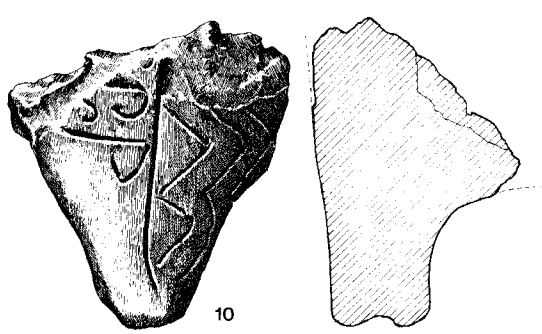

10

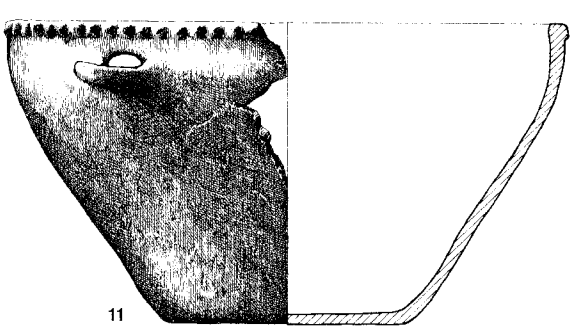

11

Sopotska kultura, stupanj II (1, 3, 4, 8, 10: Bapska, Gradac; 2, 7: Otok, gradina; 5, 6: Bogdanovci; 9, 11: Sopot); R — 1 — 10 = 1 : 2; 11 = 1 : 4.

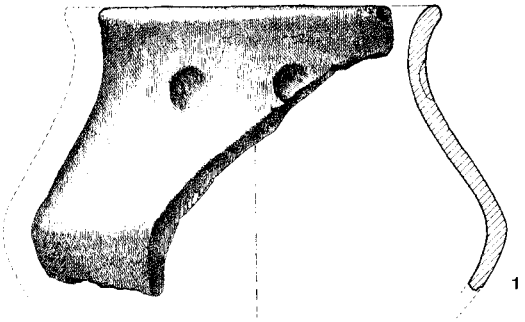
1

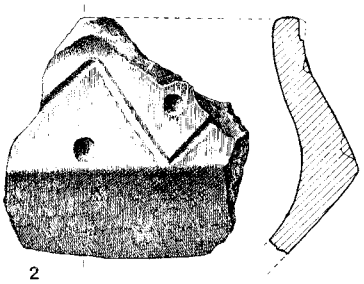
2

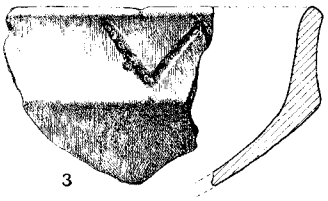
3

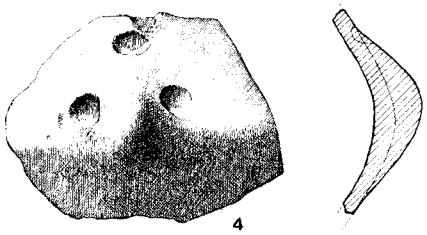
4

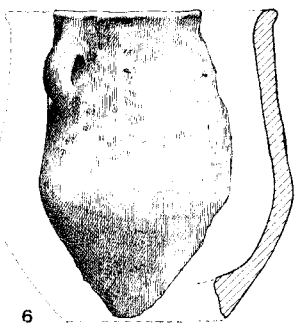
6

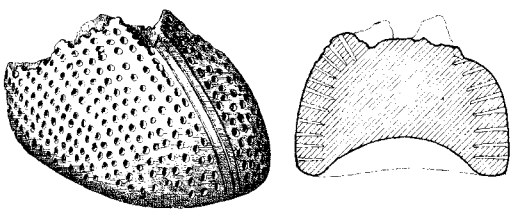
7

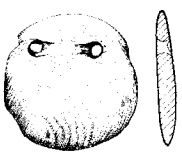
5

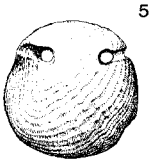

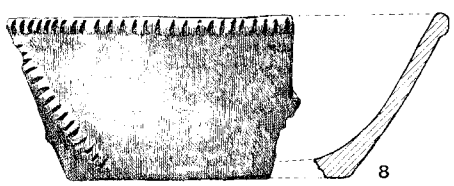
8

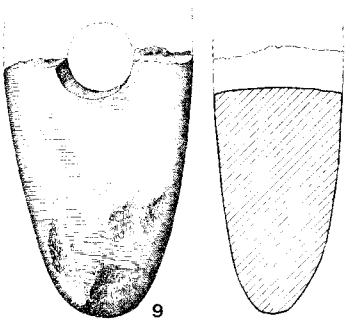
9

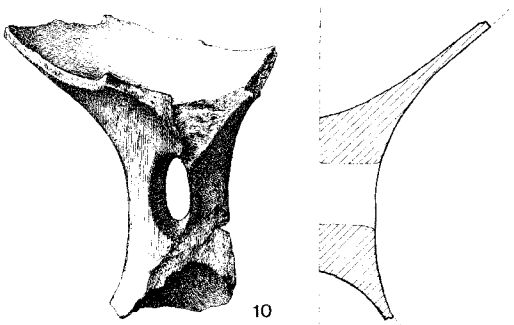
10

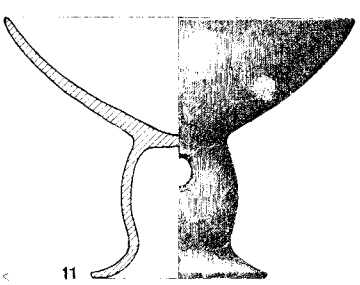
11

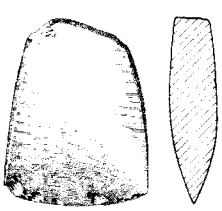
12

Sopotska kultura, stupanj III (1, 4—6, 10, 12: Sopot; 2, 3, 11: Bapska, Gradac; 7—9: Otok, gradina); R — 1—3, 5—7, 9, 12 = 1 : 2; 4, 8, 10 = 1 : 4; 11 = 1 : 6.

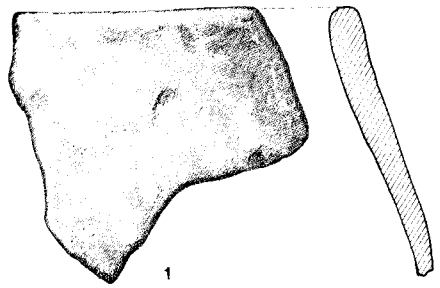

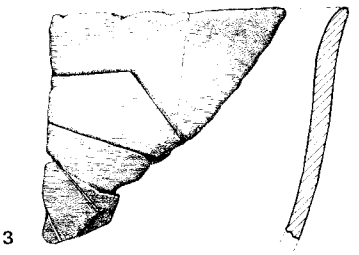

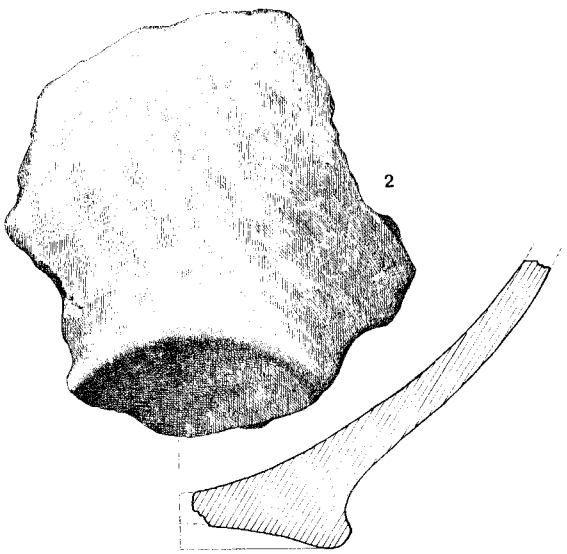

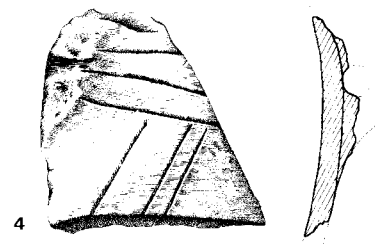

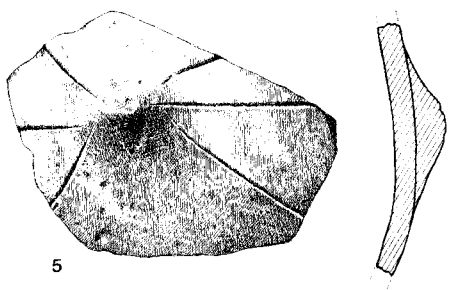

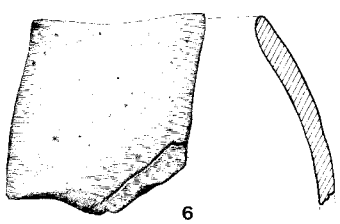

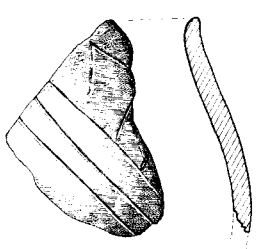

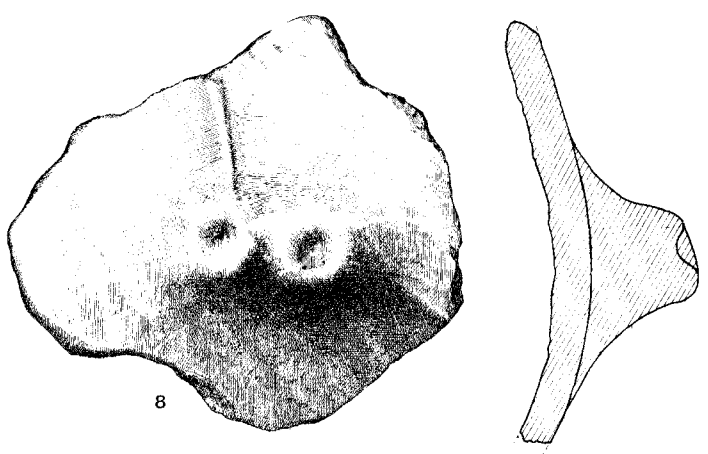

Korenovska kultura, stupanj A (1—8: Kaniška Iva, Osušak); R — 1—8 = 1 : 2.

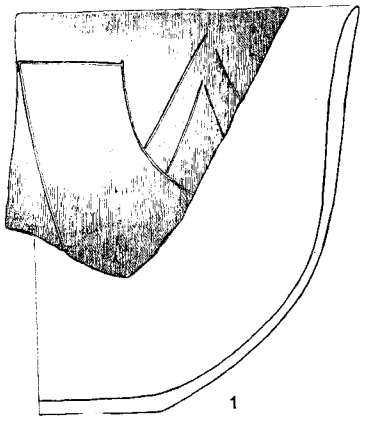

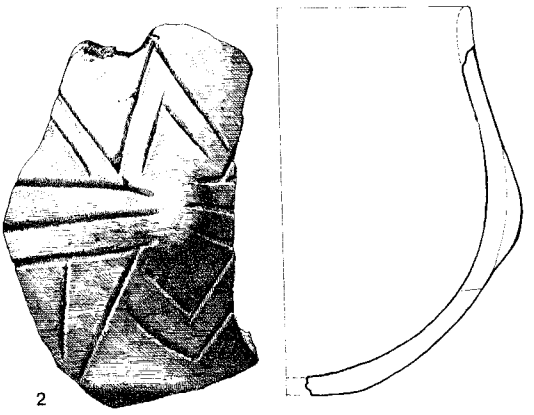

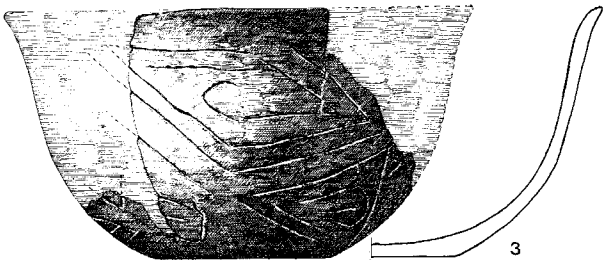

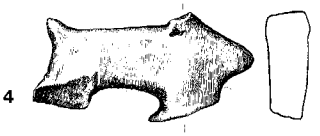

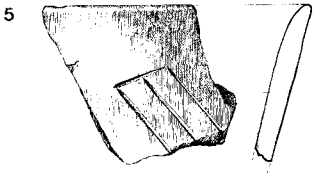

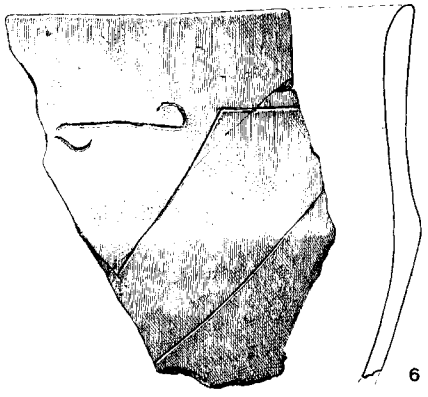

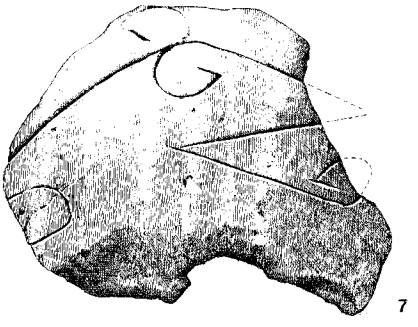

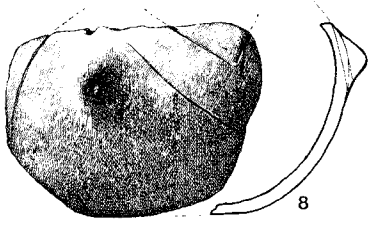

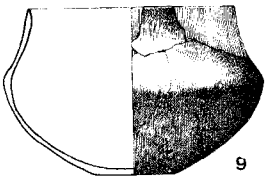

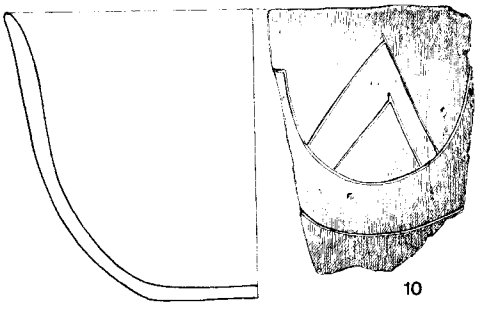

Korenovska kultura, stupanj B — 1 (1—8: Malo Korenovo; 9, 10: Kaniška Iva); R — 1 — —7, 10 = 1 : 2; 8, 9 = 1 : 4.

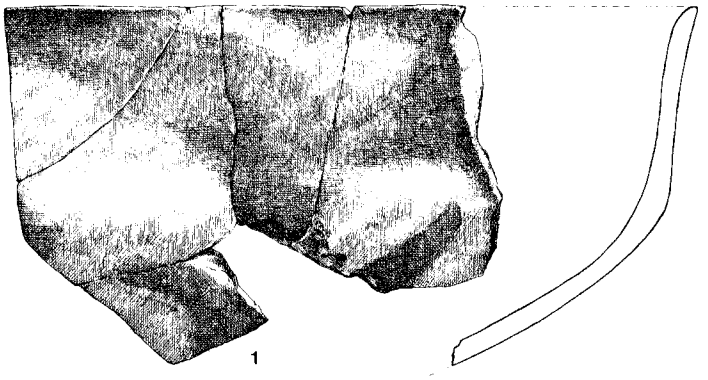
1

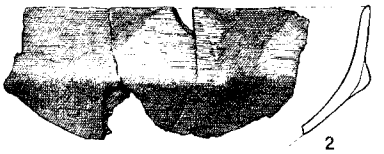
2

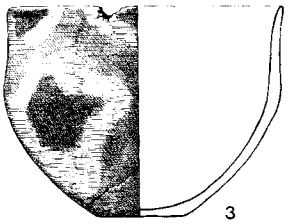
3

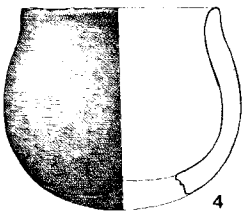
4

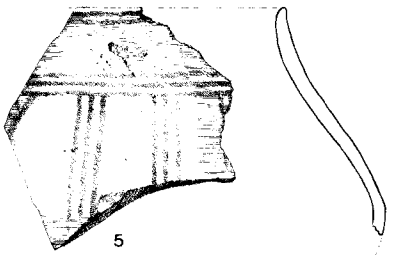
5

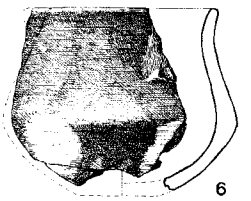
6

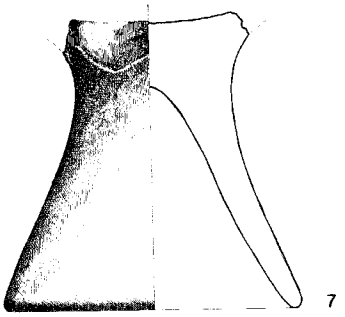
7

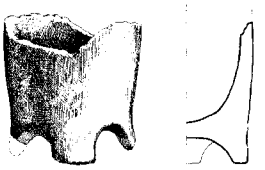
8

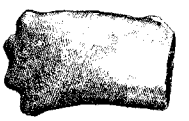
10

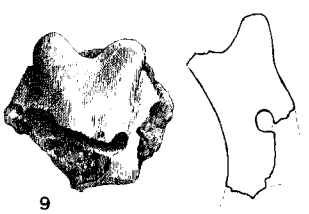
9

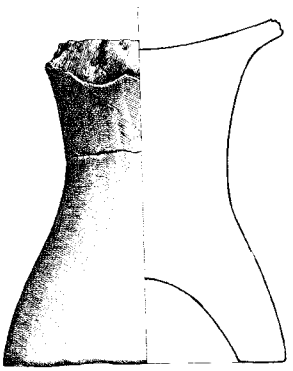
11

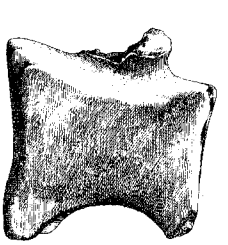

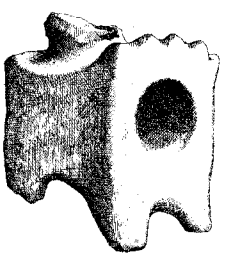
12

Sopotska kultura, brezovljanski tip (1—12: Gornji Brezovljani); R — 1, 4—12 = 1 : 2; 2, 3 = 1 : 4.

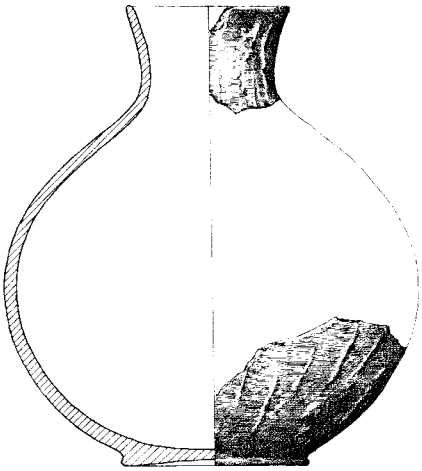

2

1

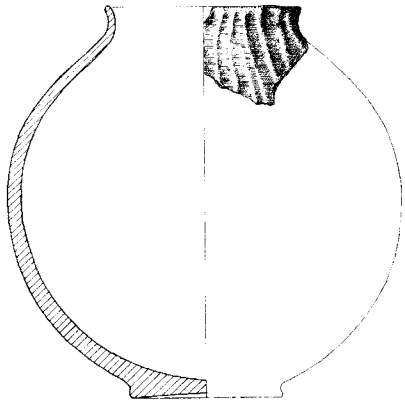

3

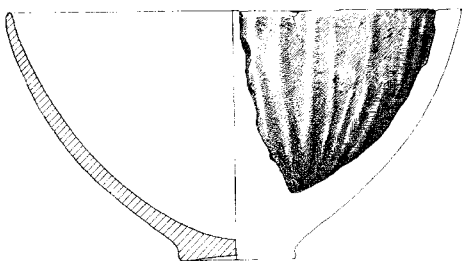

4

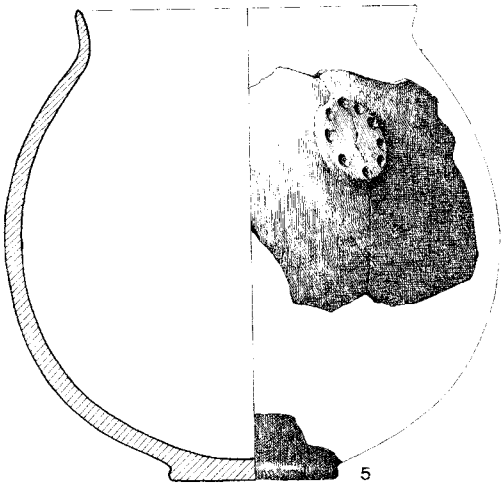

5

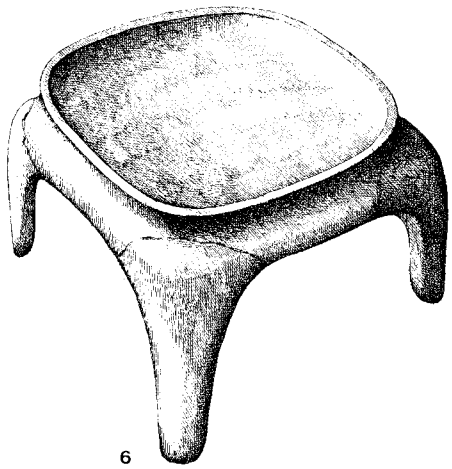

6

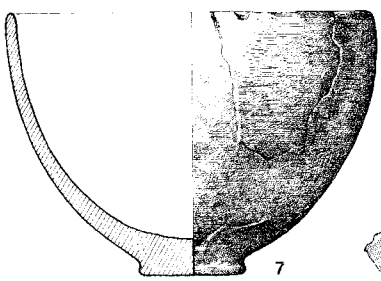

7

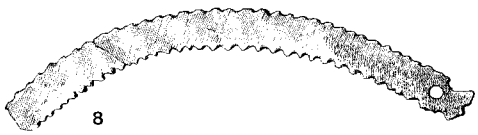

8

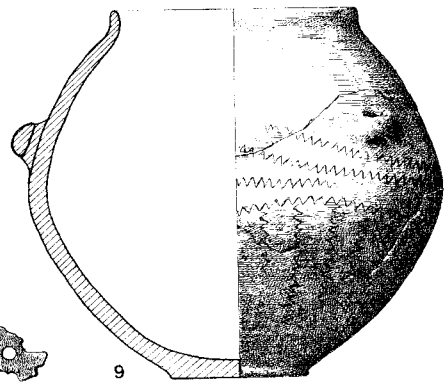

9

Starčevačko-impresso kultura — I faza (1 — 9: Obre I); R — 1 — 9 = 1 : 4.

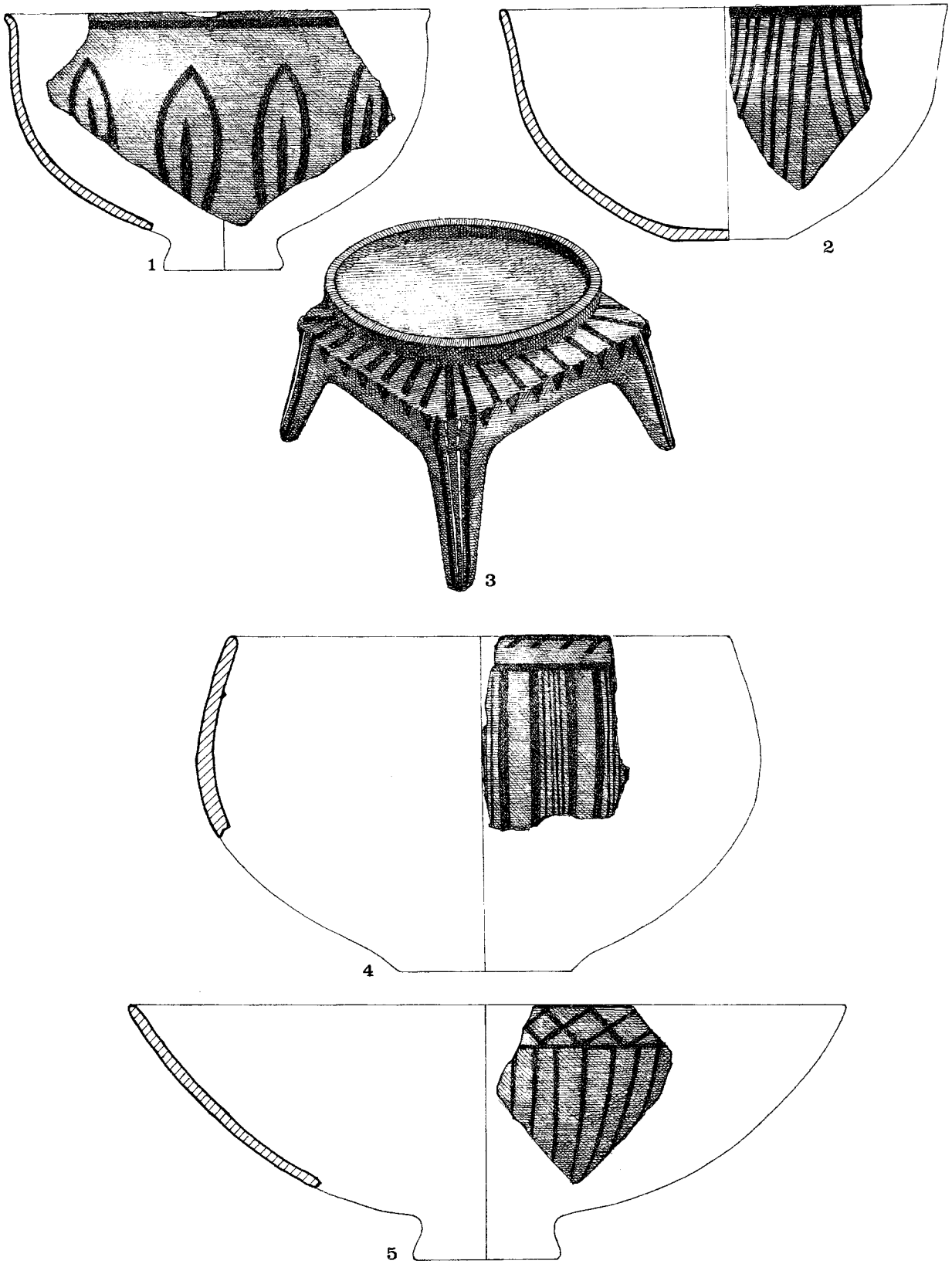

Starčevačko-impresso kultura — I faza: 1, 3, 5; II faza: 2, 4 (1—5: Obre I); R — 1 — 5 = 1 : 2.

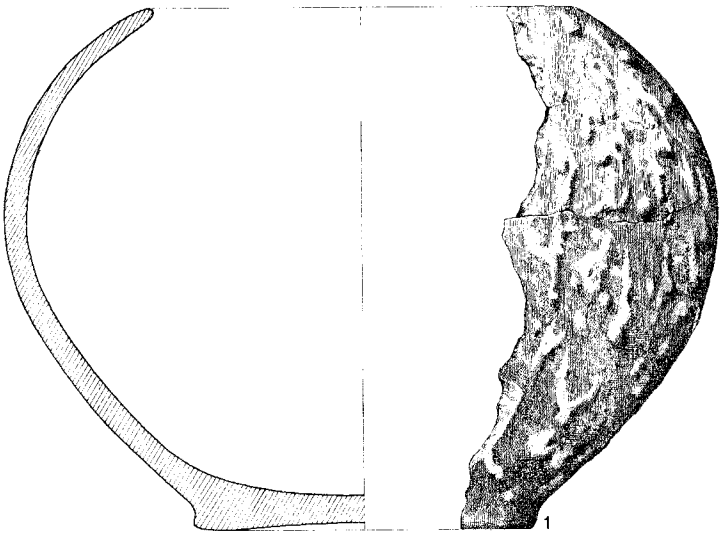

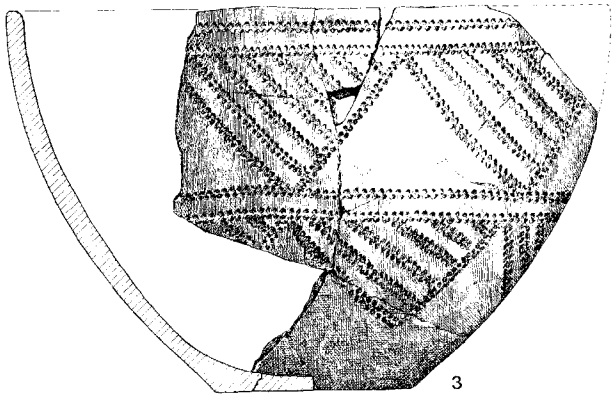

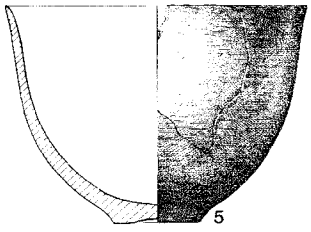

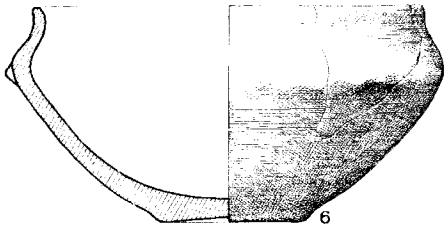

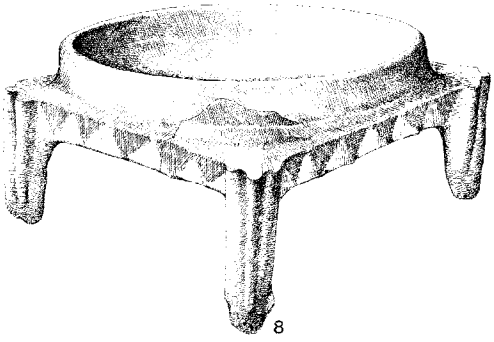

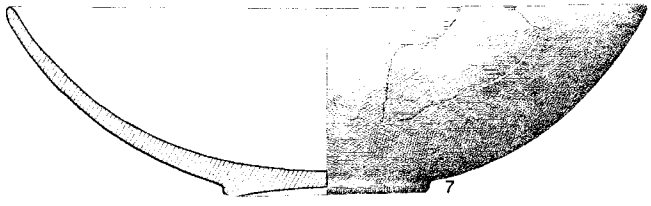

Starčevačko-impresso kultura — II faza (1 – 8: Obre I); R — 2 — 1 : 2; 1, 3 — 8 — 1 : 4.

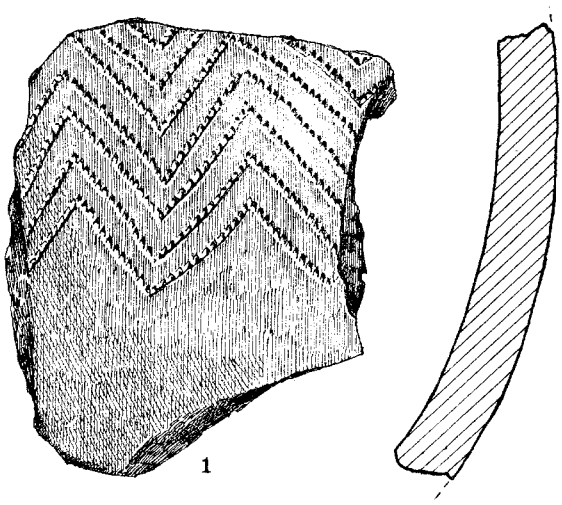

1

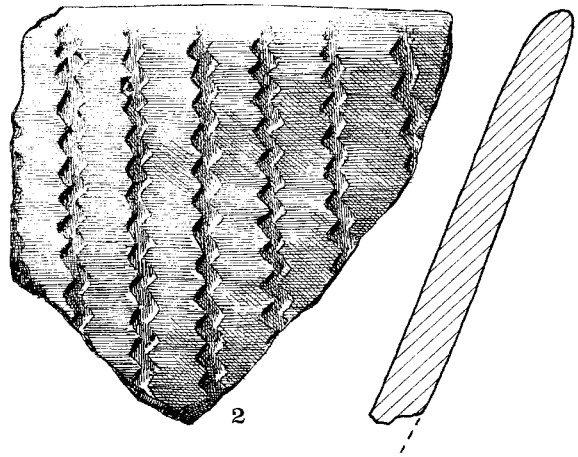

2

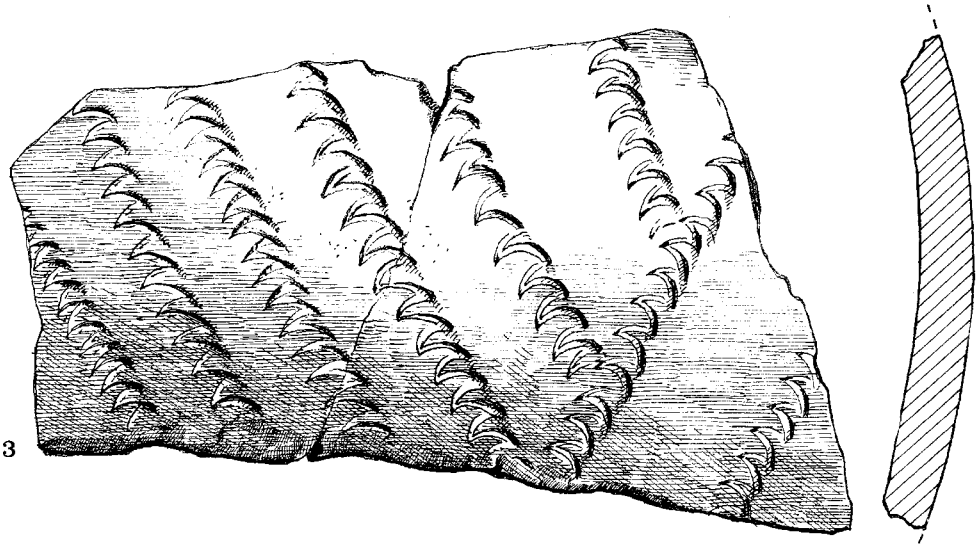

3

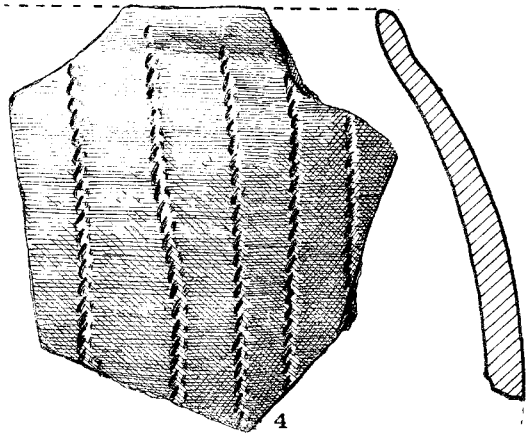

4

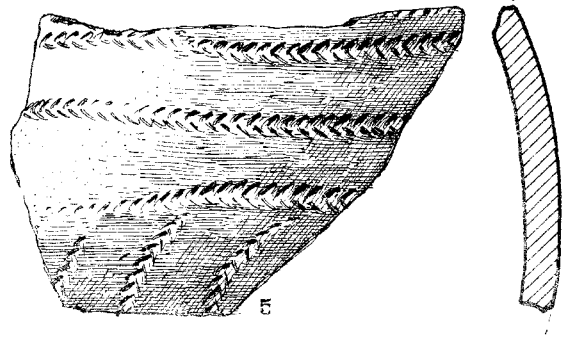

5

Starčevačko-impresso kultura — II faza (1—5. Obre I); R — 1 — 5 — 1 : 1.

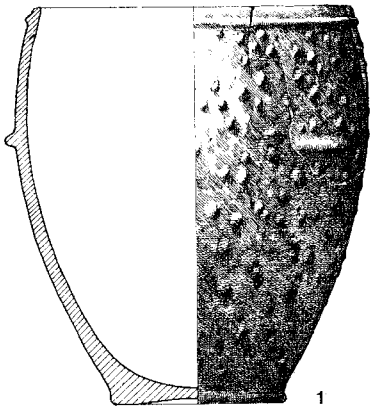

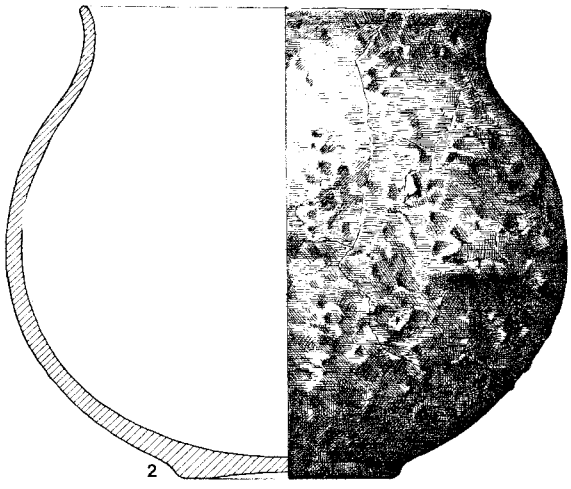

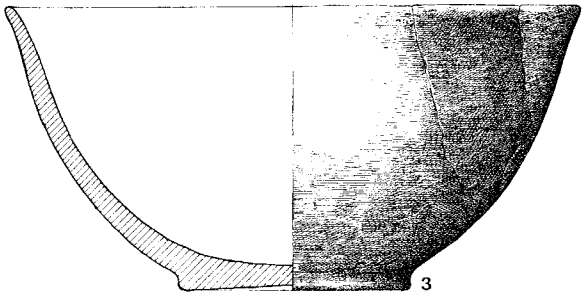

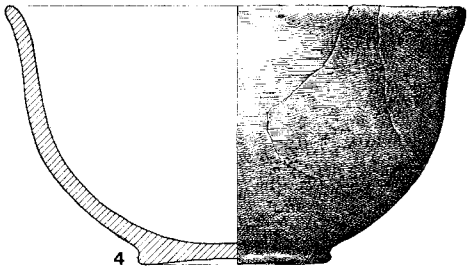

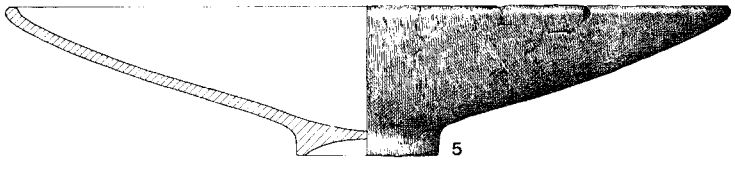

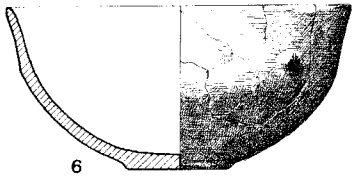

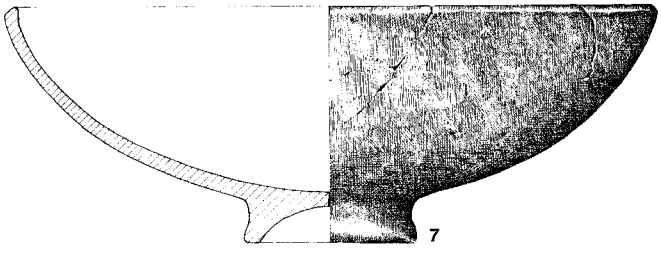

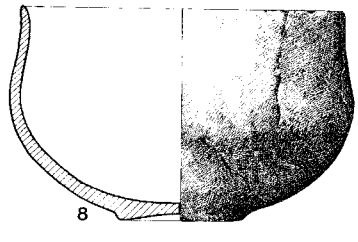

Protokakanjska faza – Kakanj I (1—8: Obre I); R — 2—8 = 1 : 4; 1 = 1 : 8.

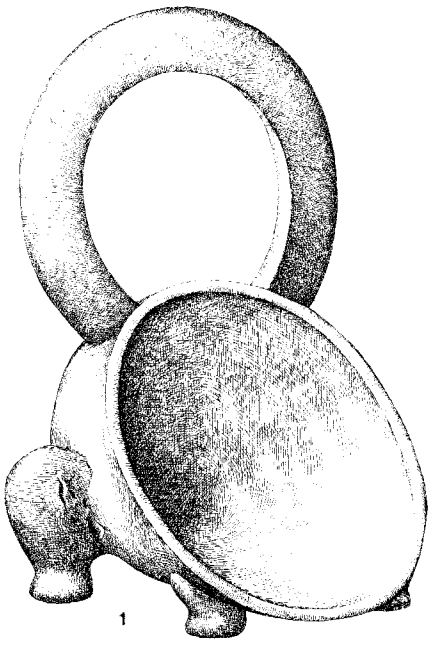
1

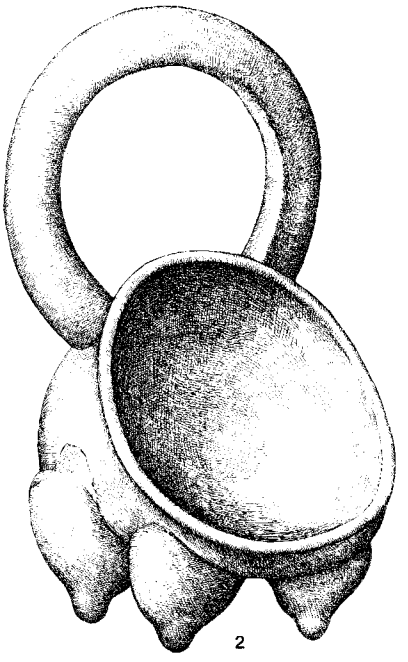
2

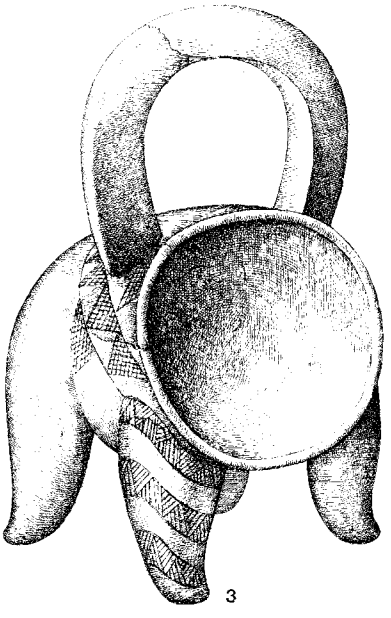
3

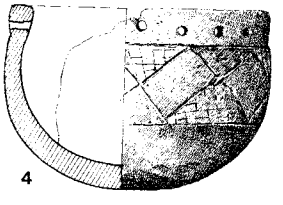
4

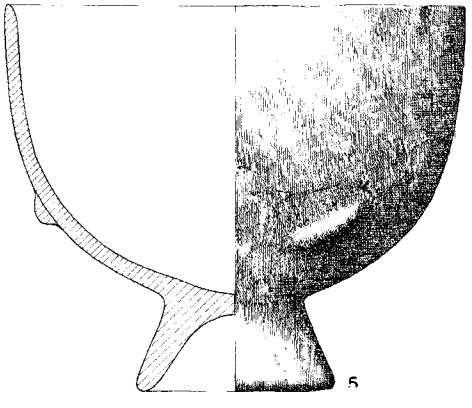
5

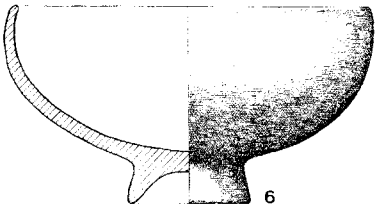
6

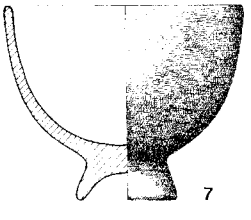
7

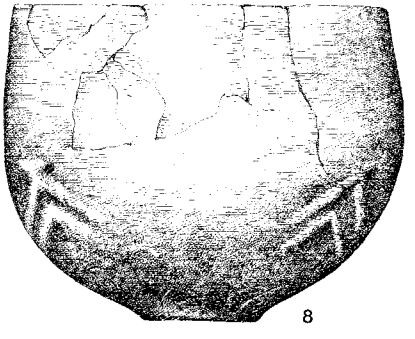
8

Protokakanjska faza — Kakanj I: 1—4; Kakanjska kultura — Kakanj II: 5—8 (1—3, 5—8: Obre I; 4: Kakanj); R = 4, 5 = 1 : 2; 1, 3, 6—8 = 1 : 4.

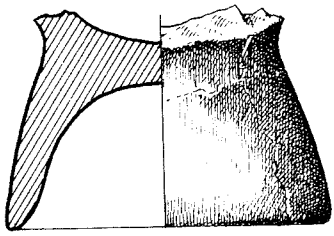

1

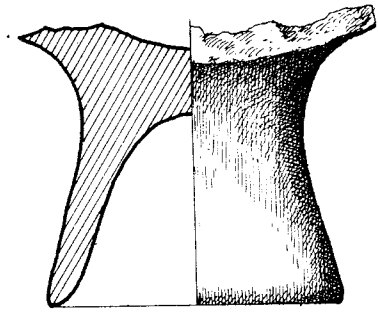

2

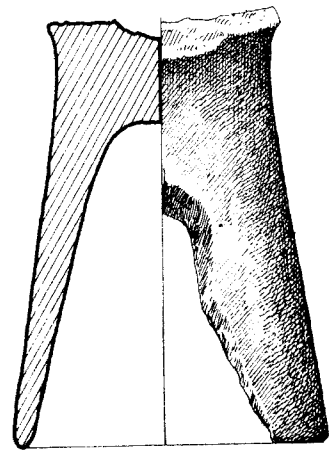

3

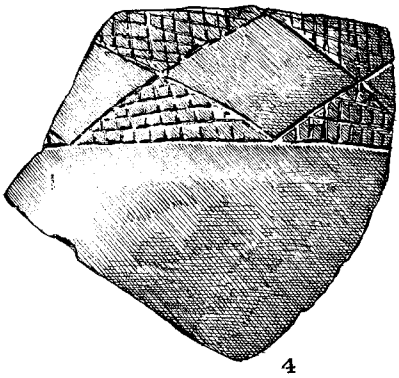

4

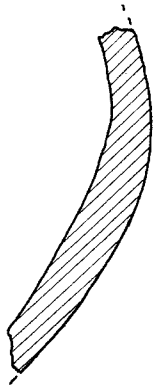

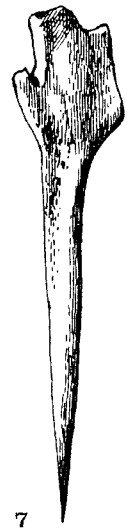

7

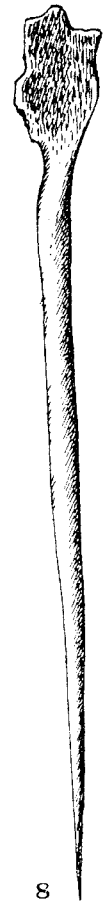

8

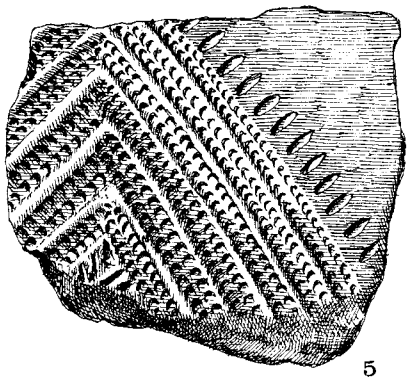

5

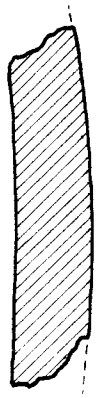

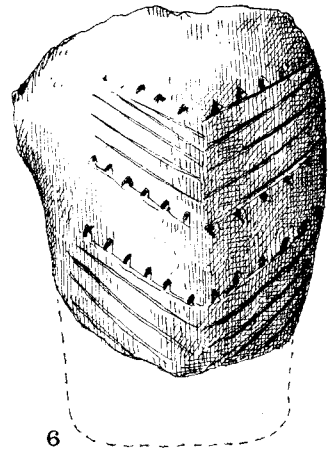

6

Protokakanjska faza — Kakanj I: 1, 2, 4—8; Kakanj II: 3 (1—8: Obre I); R — 1 — 8 = 1 : 1.

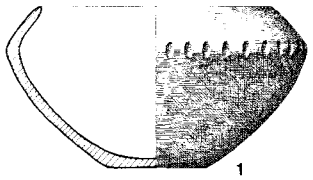
1

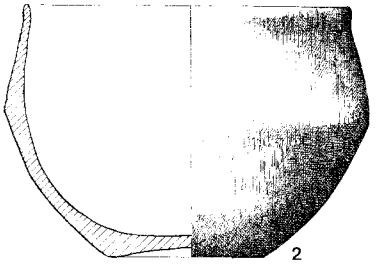
2

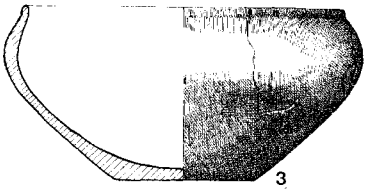
3

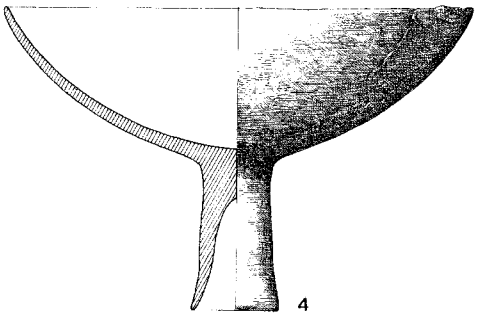
4

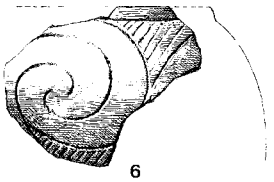
6

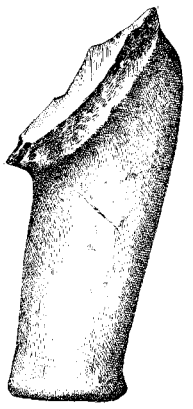
5

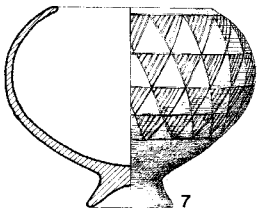
7

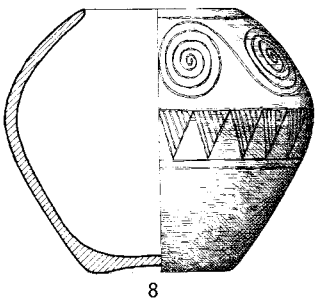
8

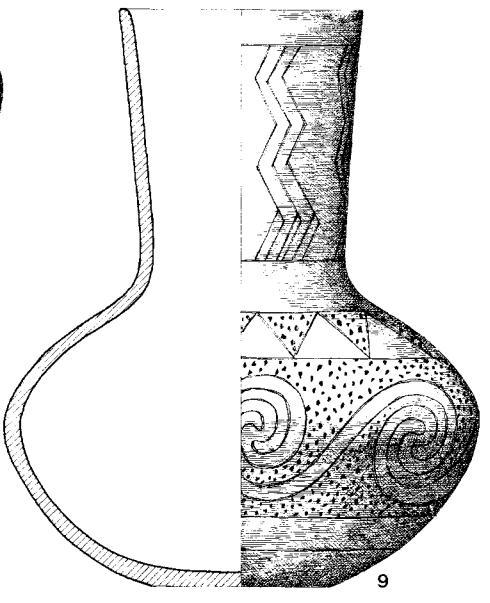
9

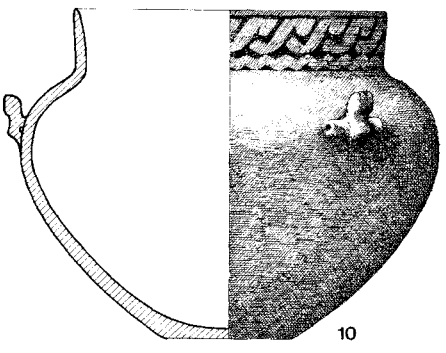
10

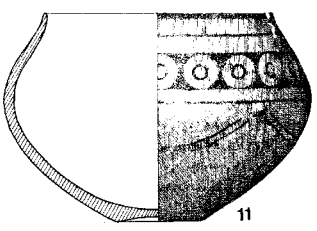
11

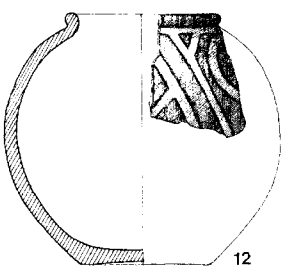
12

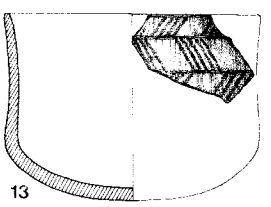
13

Butmirska kultura — Butmir I (1 — 9; 11 — 13: Obre II); Butmir II (10: Obre II); R — 5, 6 = 1 : 2; 1 — 4, 7 — 13 = 1 : 4.

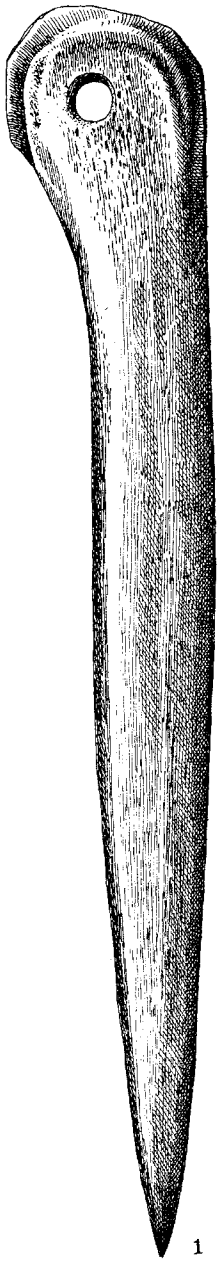

1

2

3

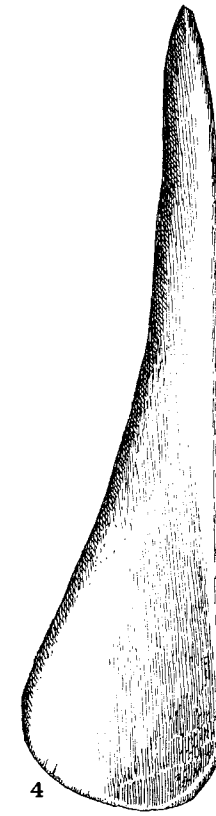

4

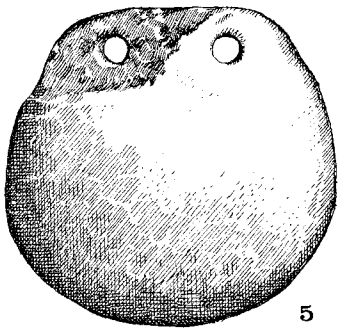

5

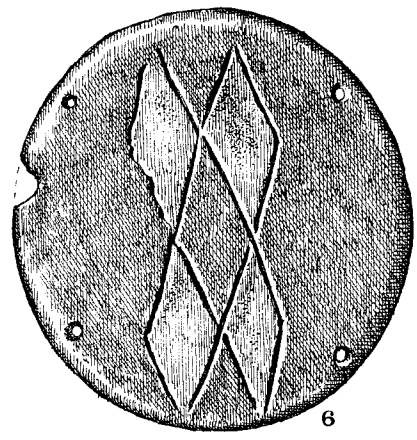

6

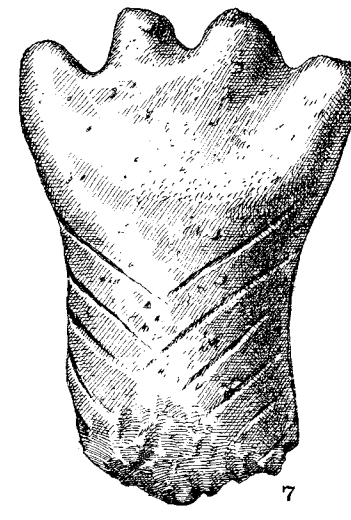

7

Butmirska kultura — Butmir II (1—7: Obre II); R — 1 — 7 = 1 : 1.

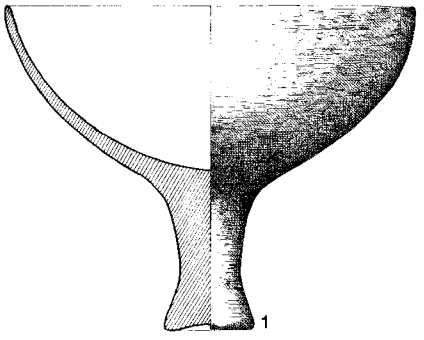

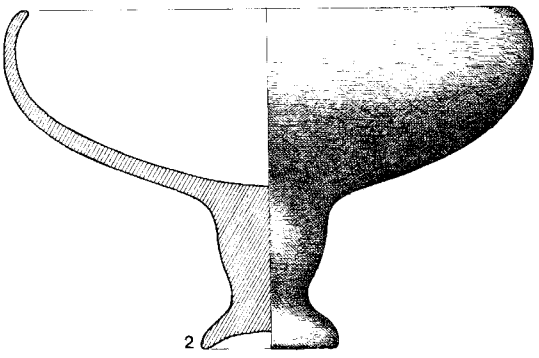

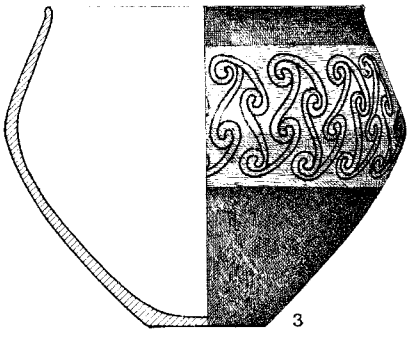

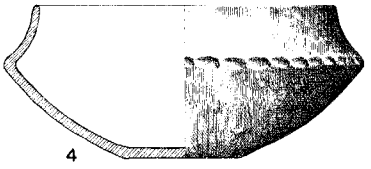

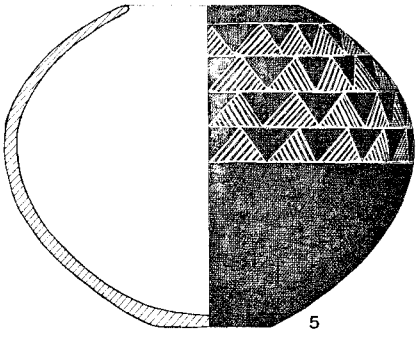

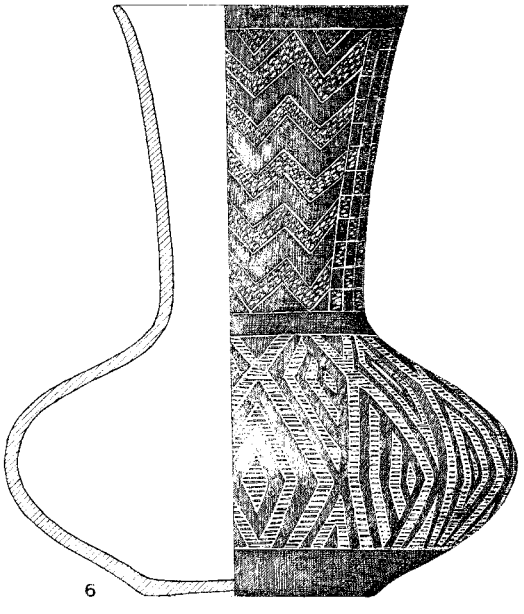

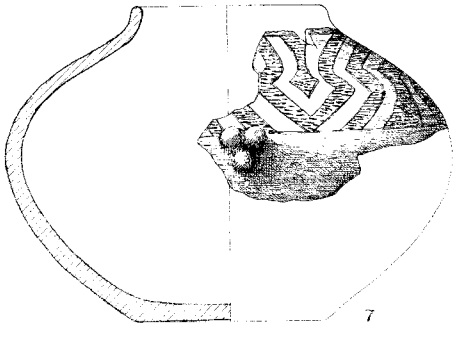

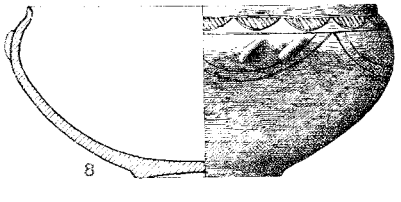

Burmirska kultura — Burmir II (1—8; Obre II); R — 1 — 8 = 1 : 4.

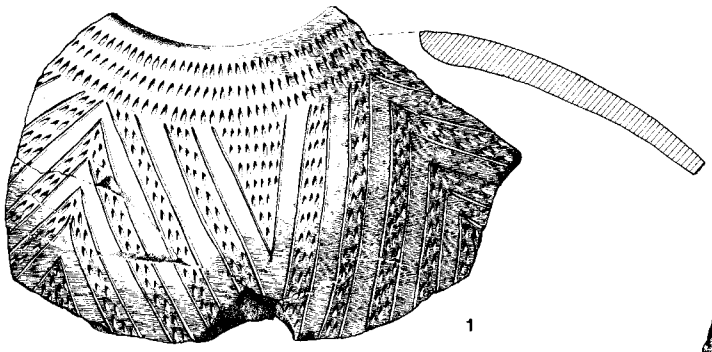
1

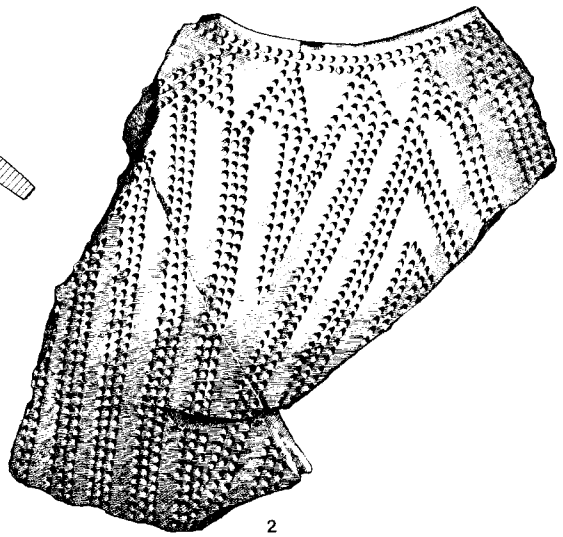
2

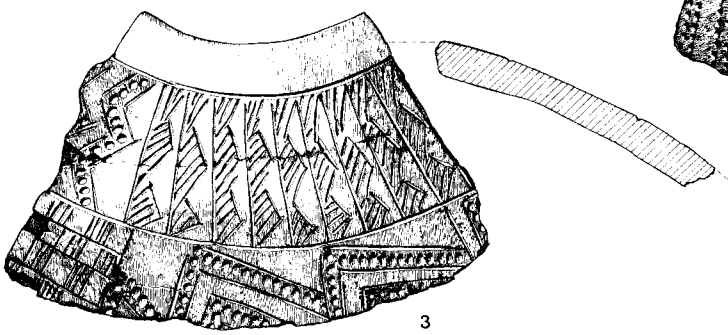
3

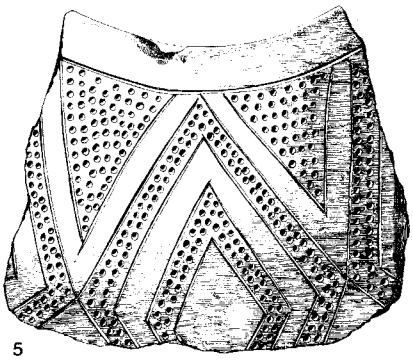
5

4

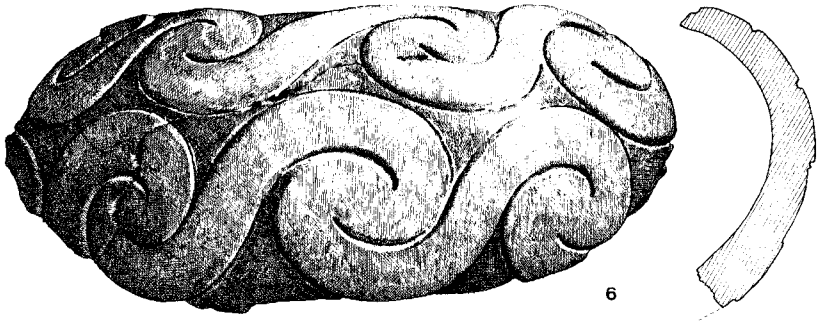
6

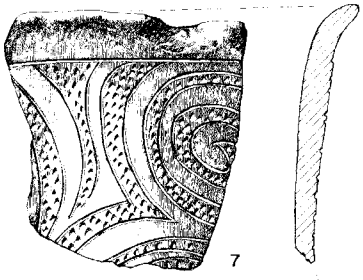
7

Butmirska kultura — Butmir II (1 – 7: Butmir); R — 1 — 7 = 1 : 2.

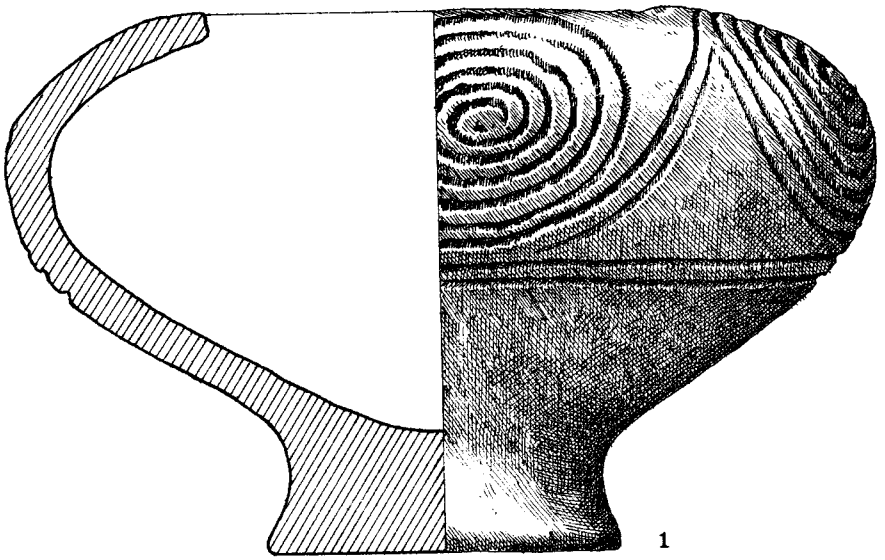

1

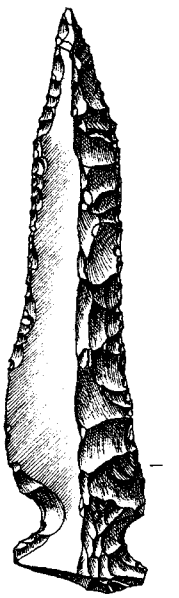

3

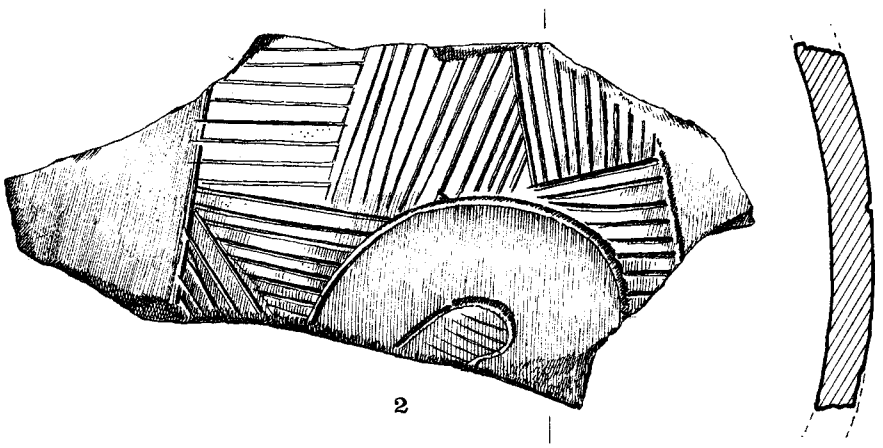

2

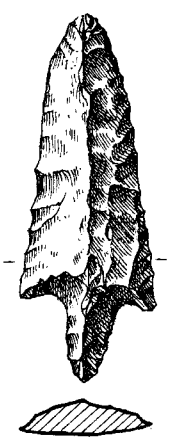

4

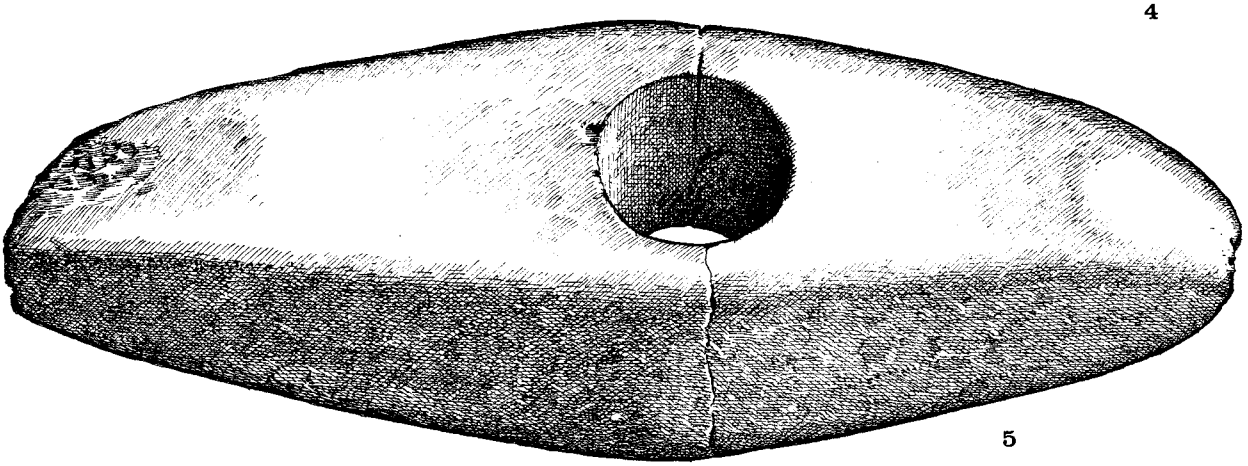

5

Butmirska kultura — Butmir II (1—5: Butmir); R — 1 — 5 = 1 : 1.

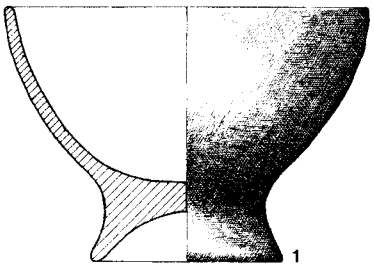

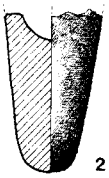

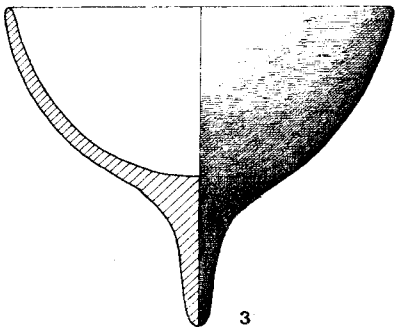

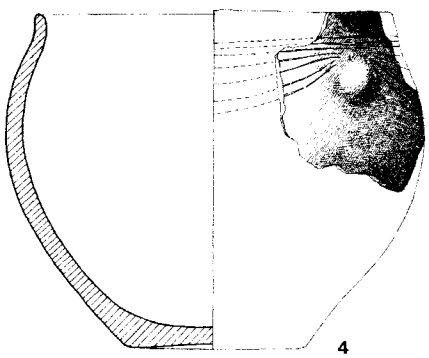

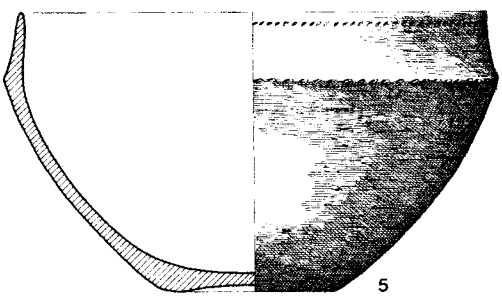

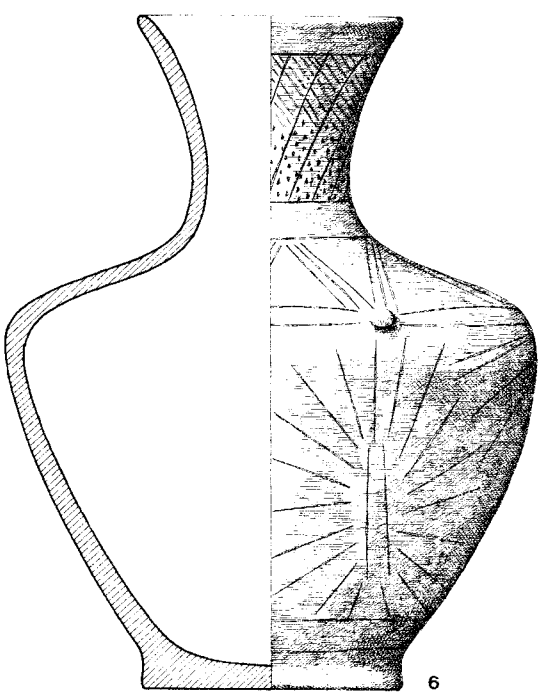

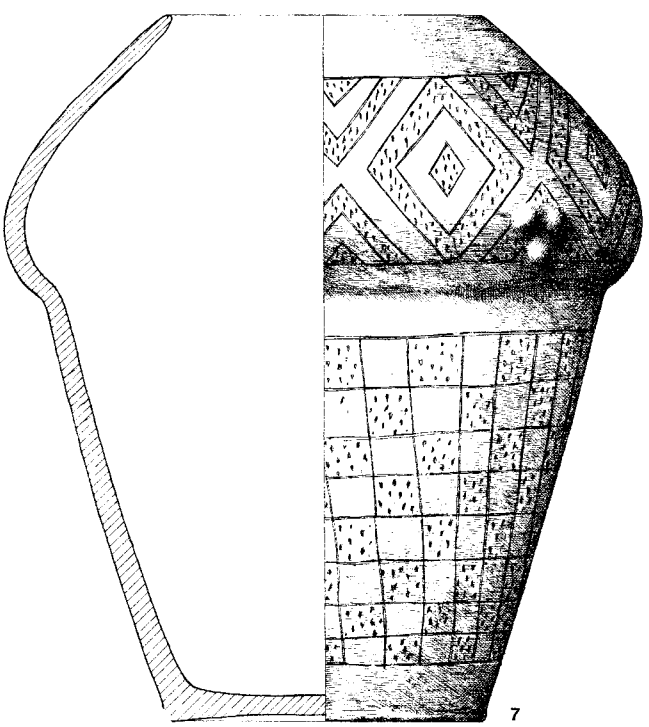

Butmirska kultura — Butmir III (1—7: Obre II); R — 1 — 7 = 1 : 4.

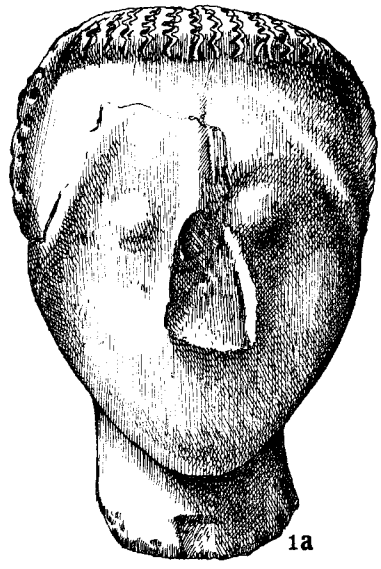
1a

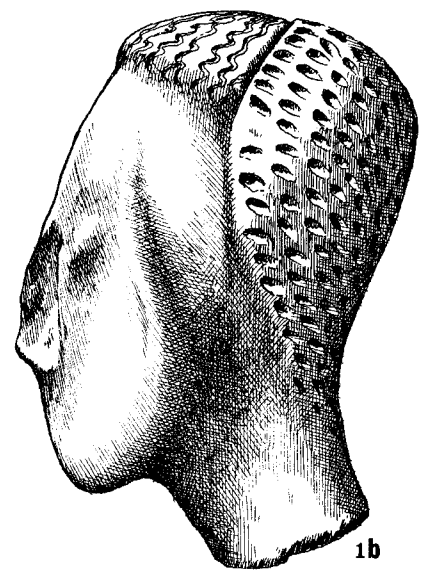
1b

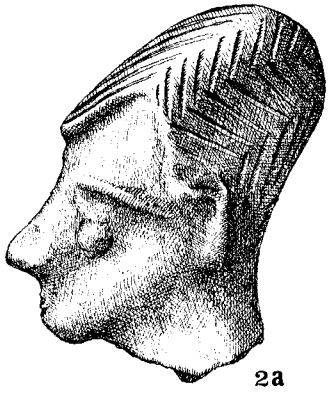
2a

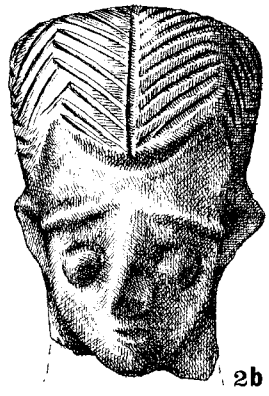
2b

4a

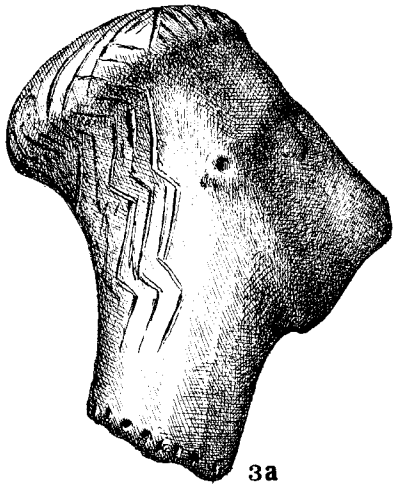
3a

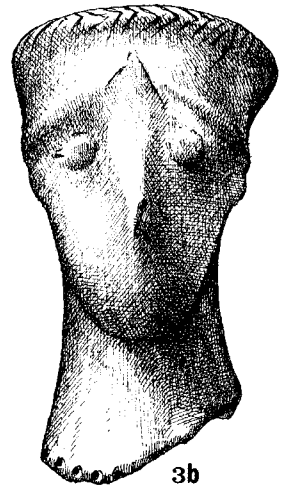
3b

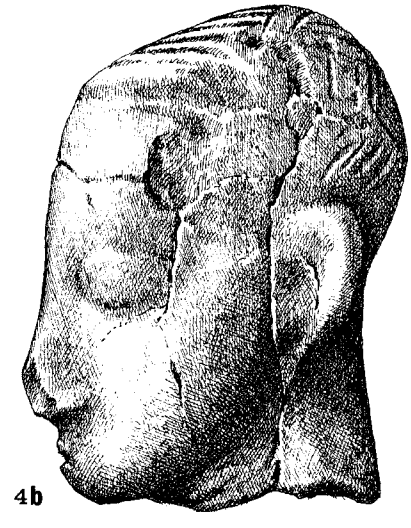
4b

Plastika butmirske kulture — Butmir II (1—4: Butmir); R = 1 — 4 = 1 : 1.

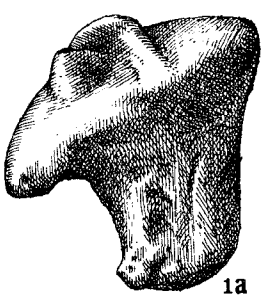
1a

1b

2a

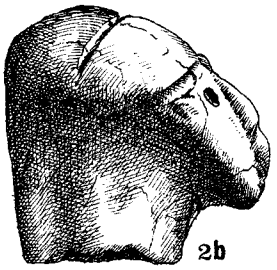
2b

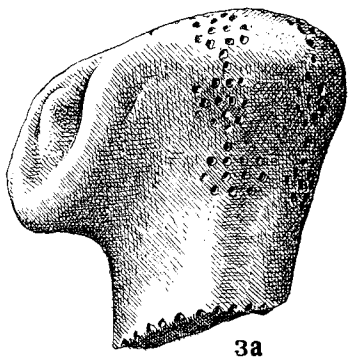
3a

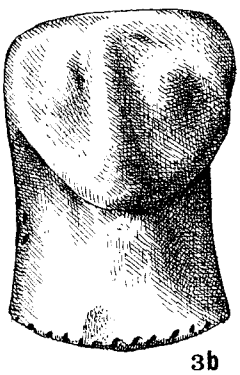
3b

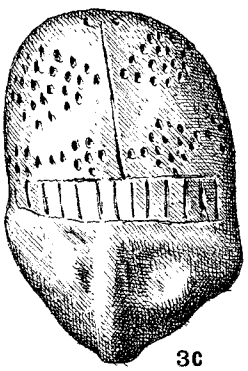
3c

5a

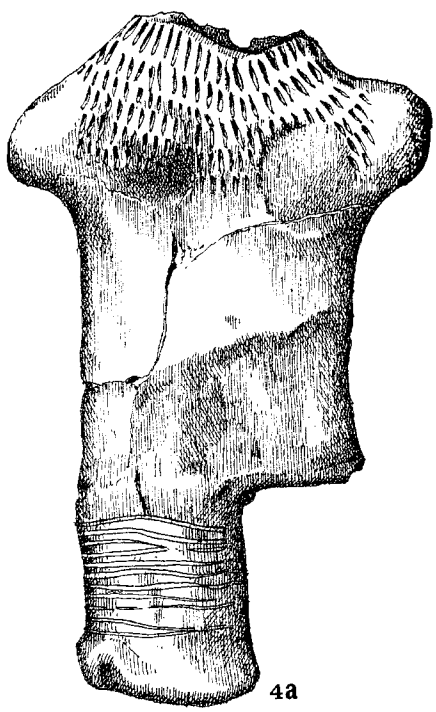
4a

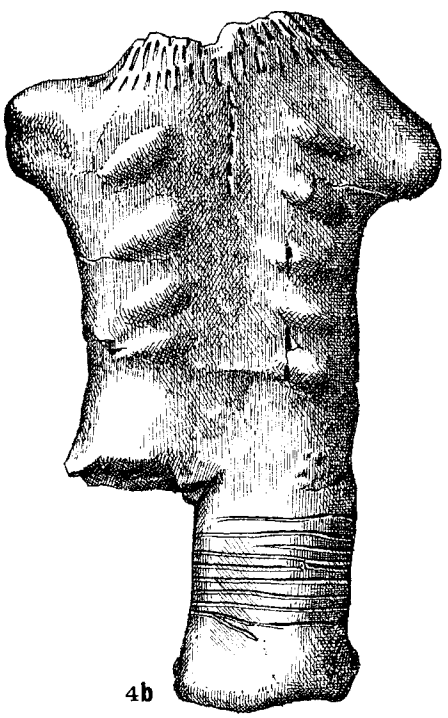
4b

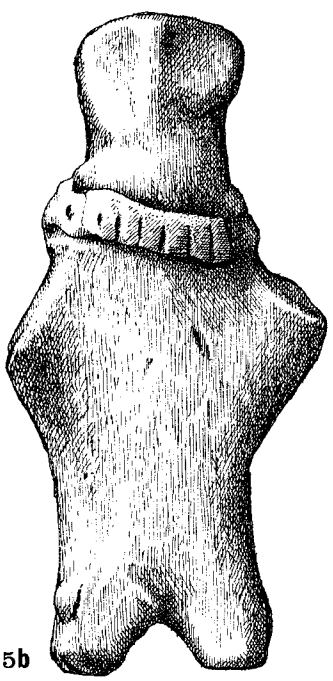
5b

Plastika butmirske kulture — Butmir II: 1, 2, 4, 5; Butmir III: 3 (1, 2, 4, 5: Butmir; 3: Nebo); R — 1 — 5 = 1 : 1.

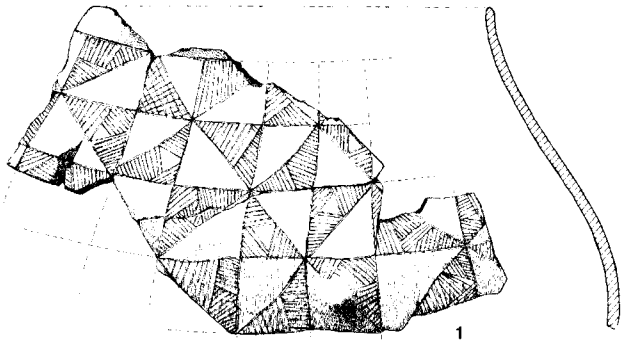
1

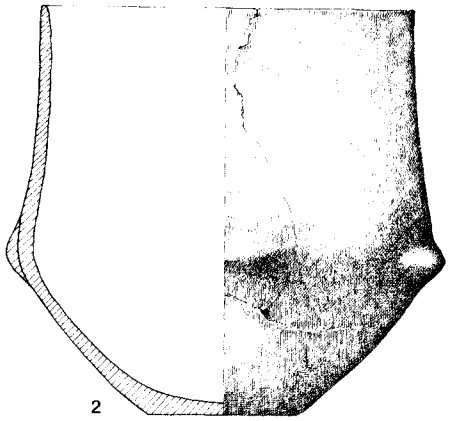
2

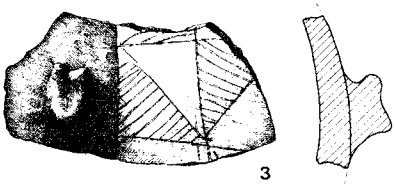
3

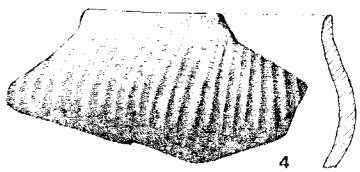
4

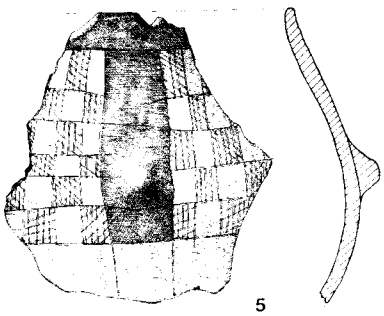
5

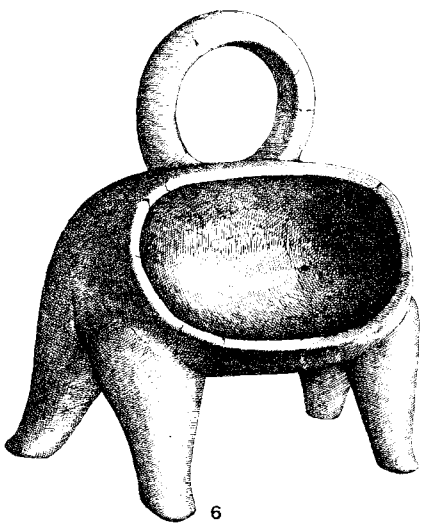
6

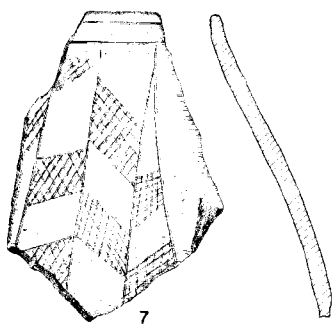
7

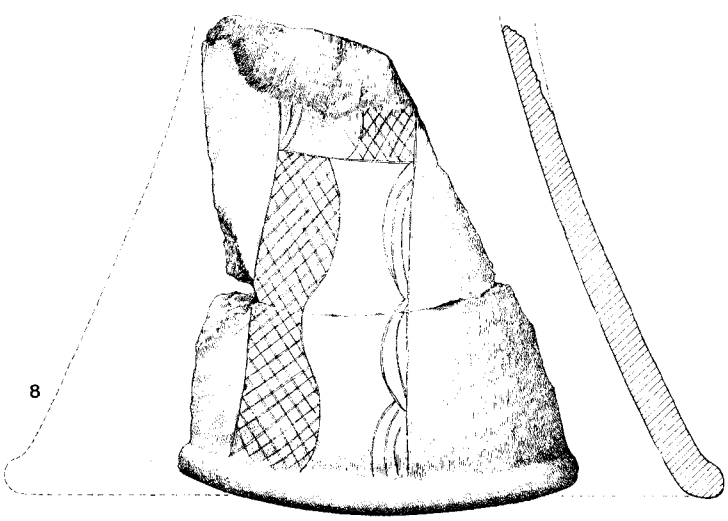
8

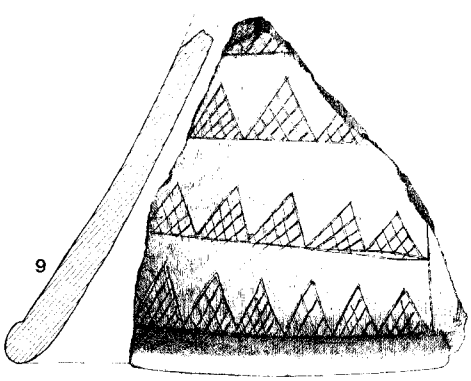
9

Kultura Reštani (1—9: Reštani); R — 2—5, 8, 9 = 1 : 2; 1, 6, 7 = 1 : 4.

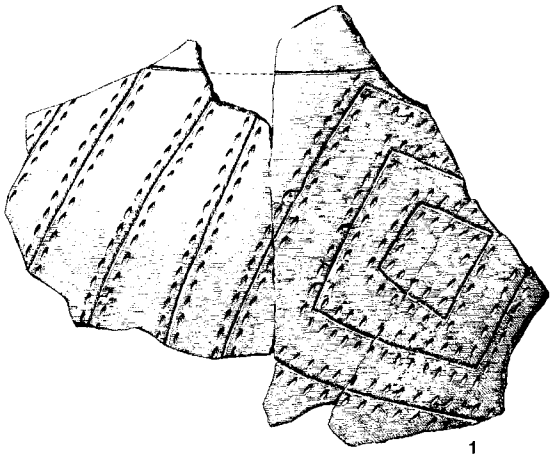
1

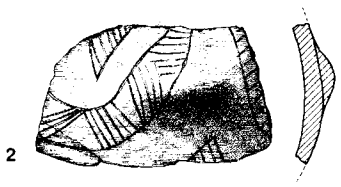
2

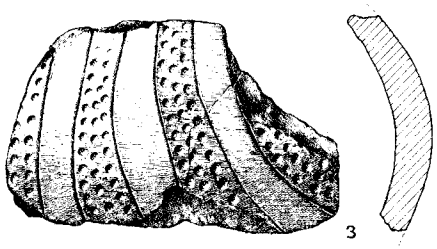
3

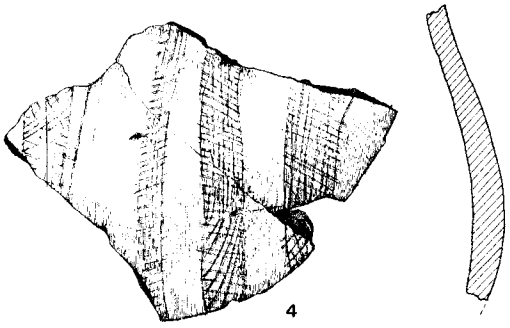
4

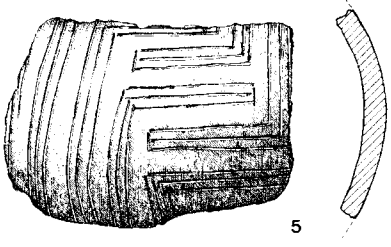
5

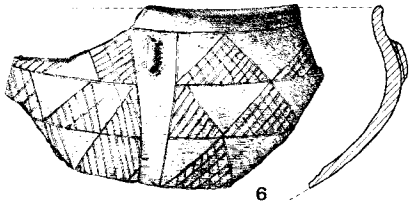
6

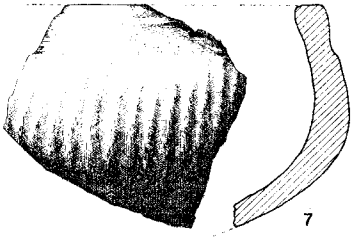
7

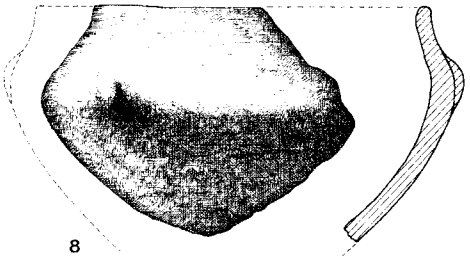
8

Kultura Reštani (1—8: Reštani); R — 1—5, 7, 8 = 1 : 2; 6 = 1 : 4.

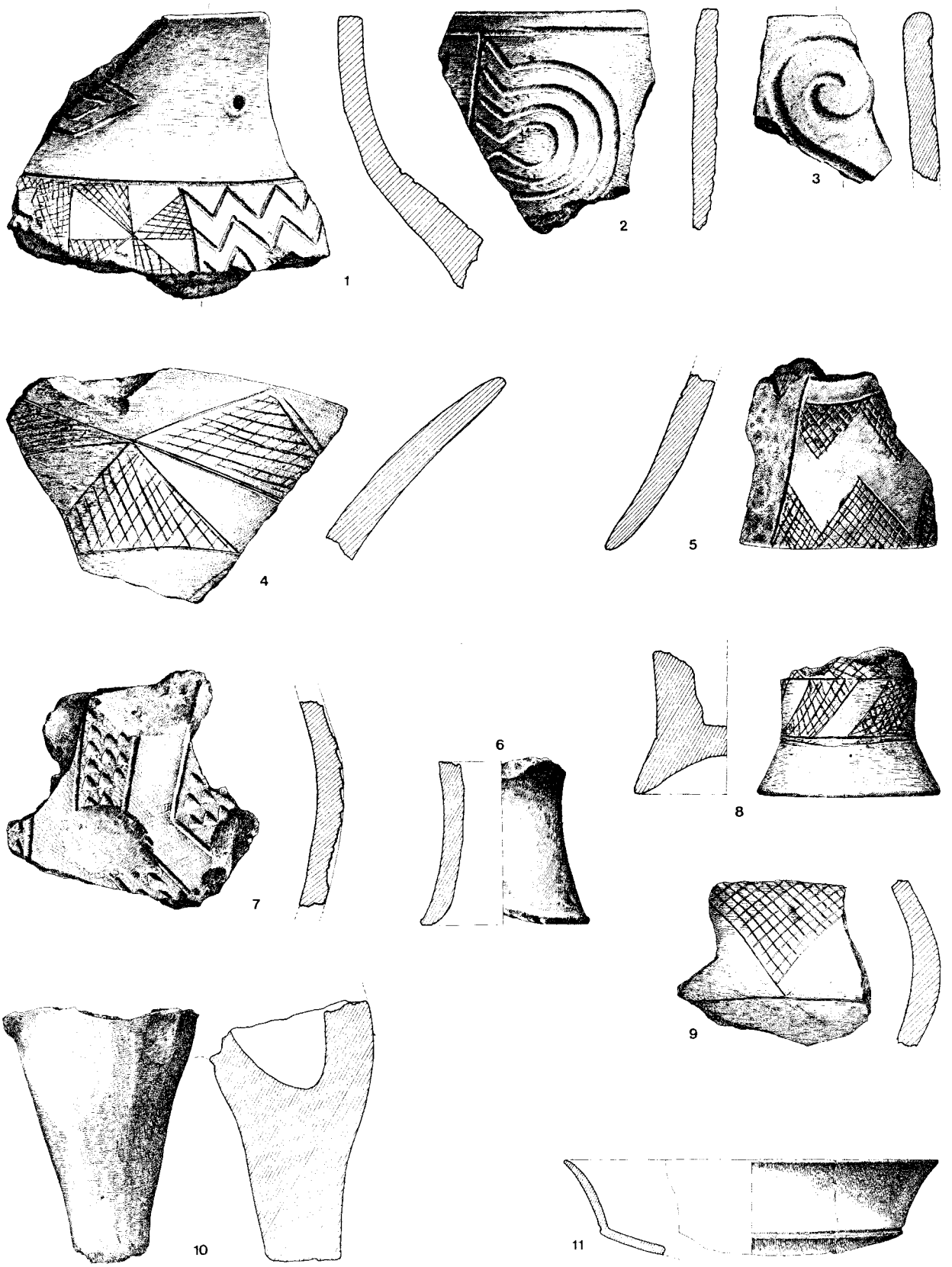

Srednji neolit ohridskog područja (1—11: Ustie na Drim): R — 1 — 11 = 1 : 2.

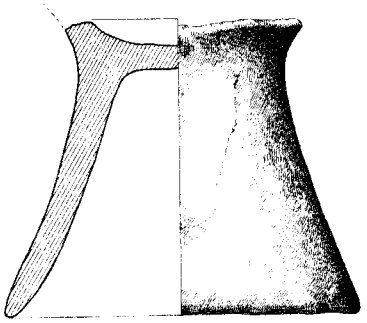

1

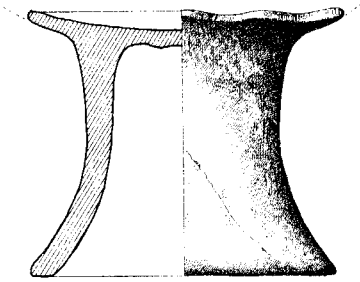

2

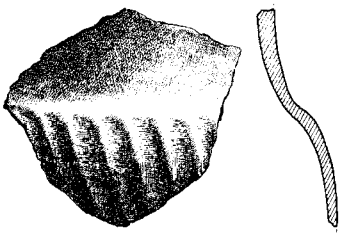

3

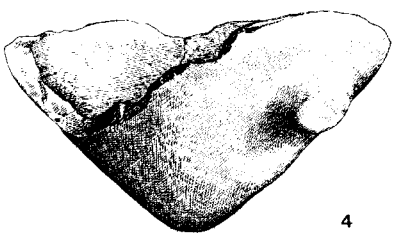

4

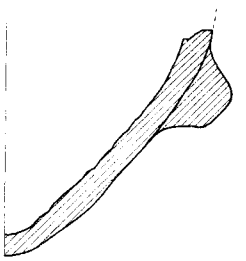

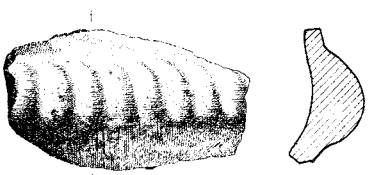

5

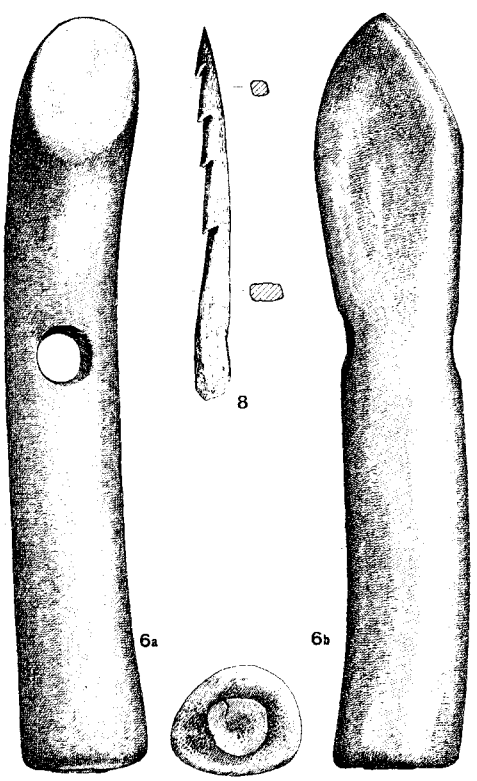

6a

6b

8

9

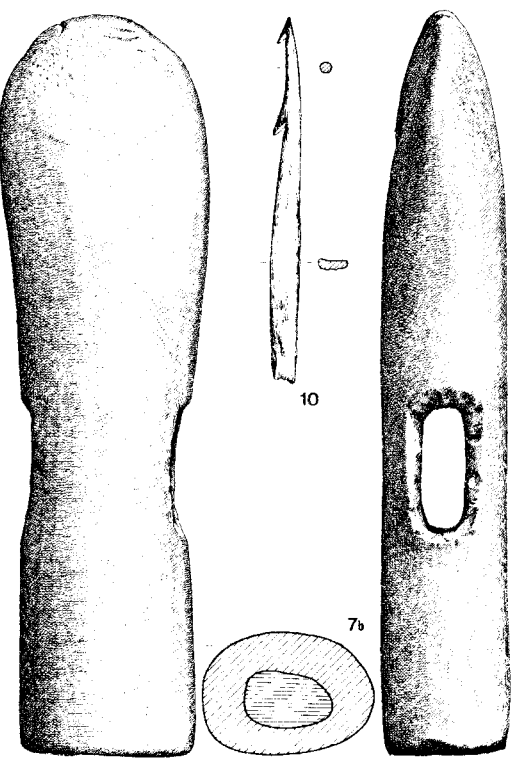

7a

7b

10

Srednji neolit ohridskog područja (1—10: Ustie na Drim); R — 1—7 = 1 : 2; 8—10 = 1 : 4.

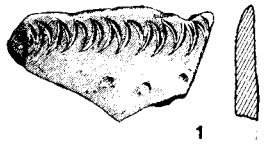
1

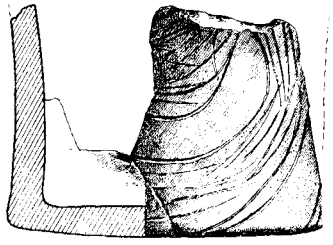
2

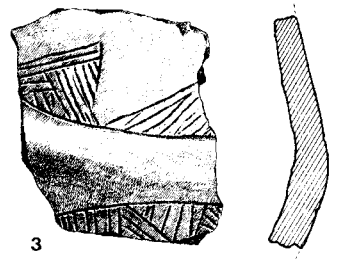
3

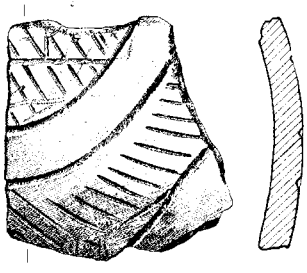

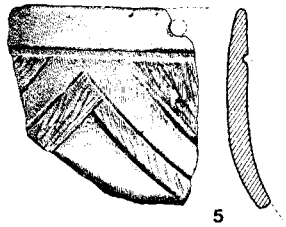
5

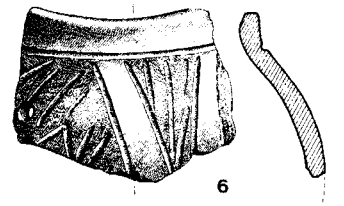
6

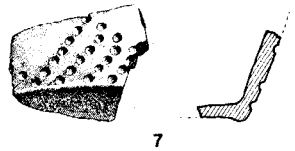
7

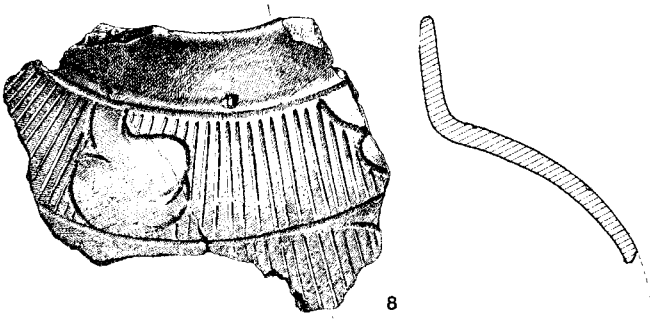
8

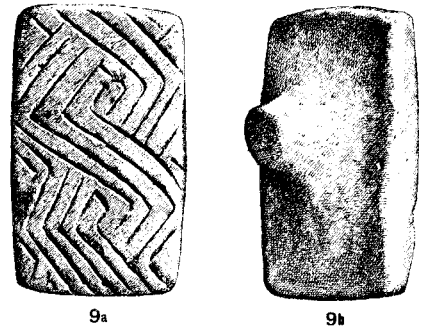
9a 9b

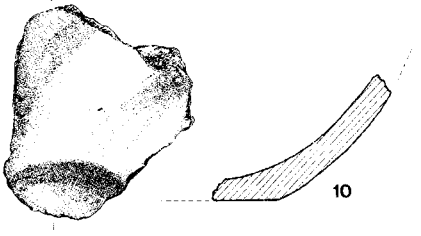
10

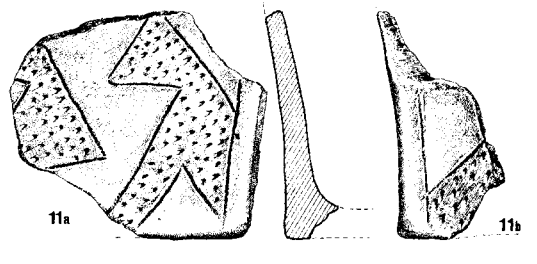
11a 11b

Srednji neolit u Pelagoniji (1—11: Trnska tumba); R — 1—11 = 1 : 2.

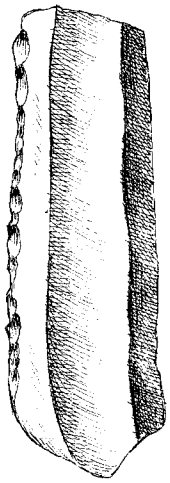
1

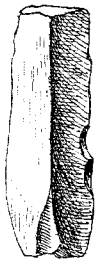
2

3

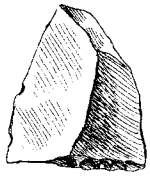
7

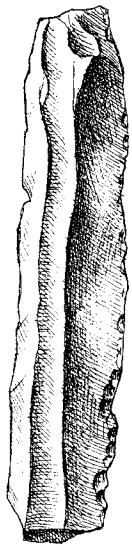
4

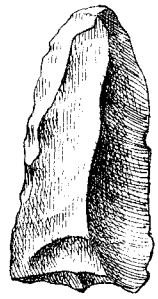
5

8

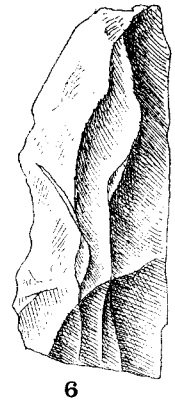
6

9

10

11

12

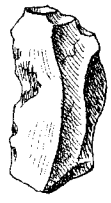
13

14

15

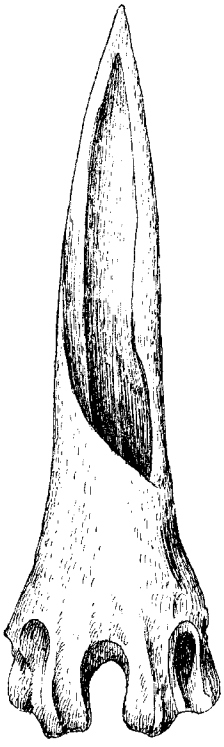
18

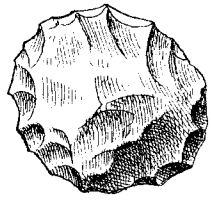
16

19

20

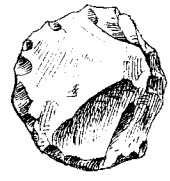
17

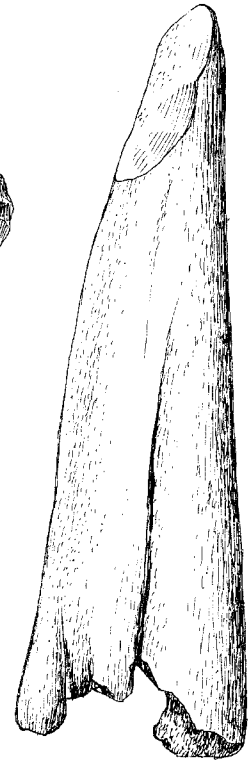
21

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—21: Crvena stijena); R — 1—21 = 1 : 1

1

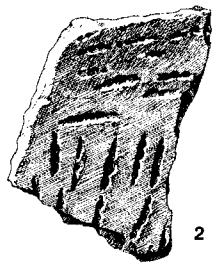
2

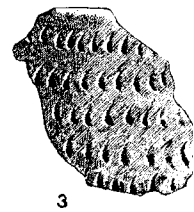
3

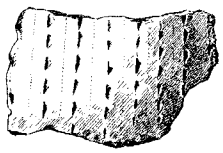
4

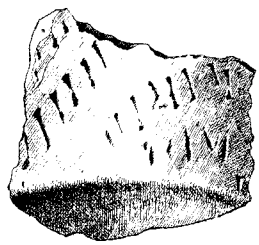
5

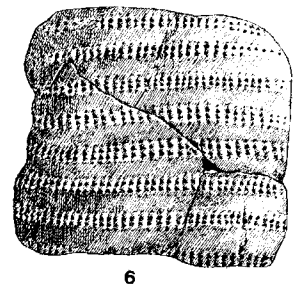
6

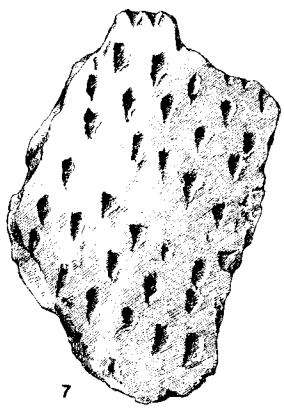
7

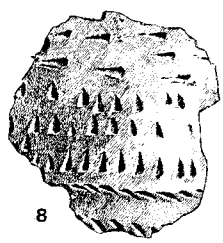
8

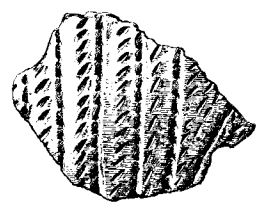
9

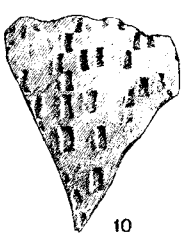
10

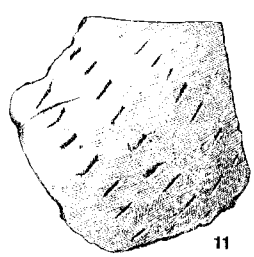
11

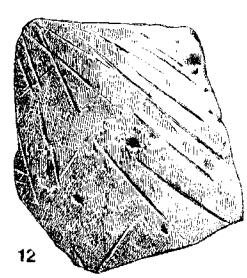
12

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—12: Crvena stijena); R — 1—12 = 1 : 2.

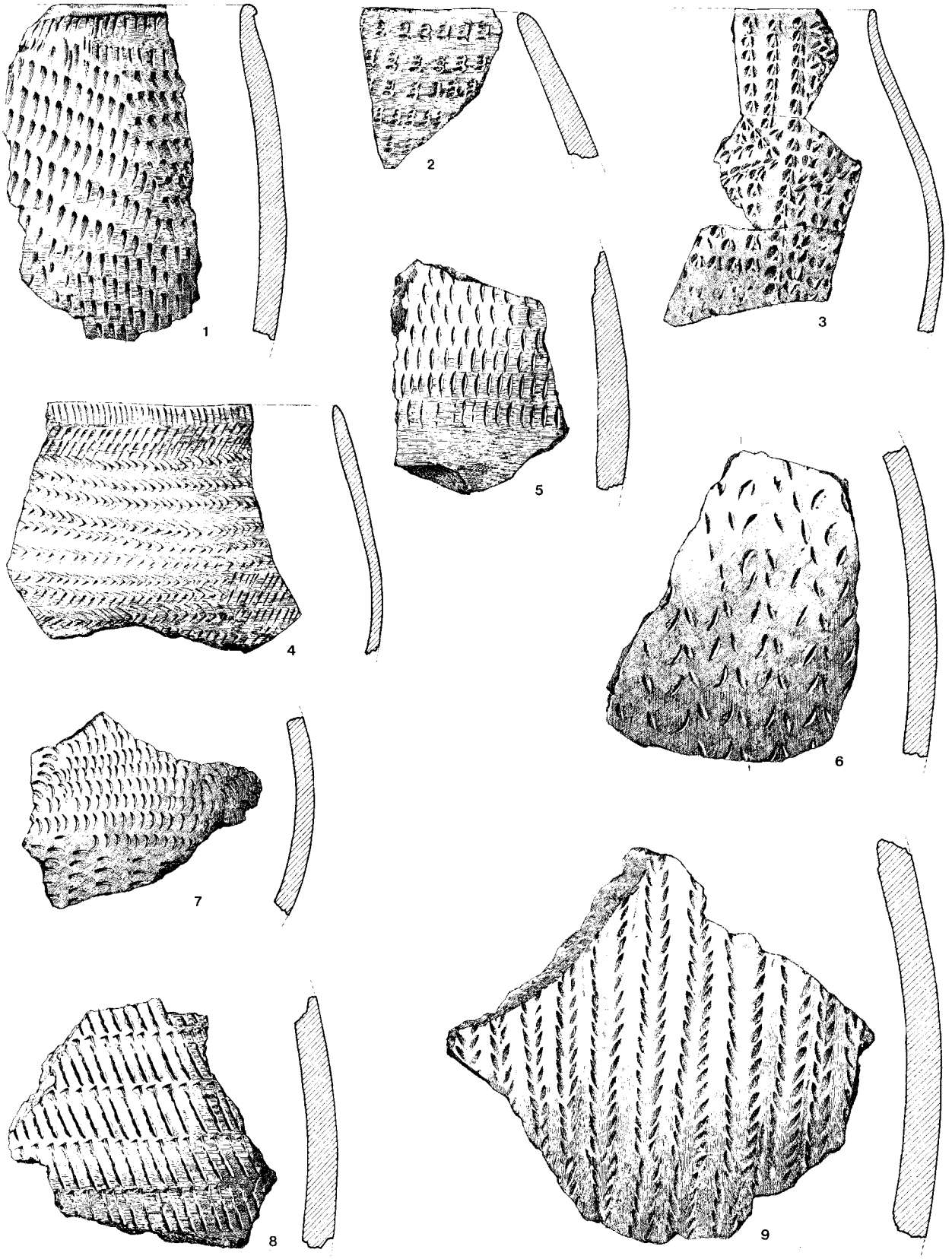

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—9: Zelena pećina); R — 1, 2, 5—9 = 1 : 2; 3, 4 = 1 : 4.

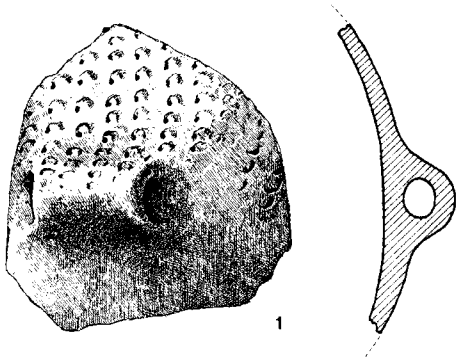

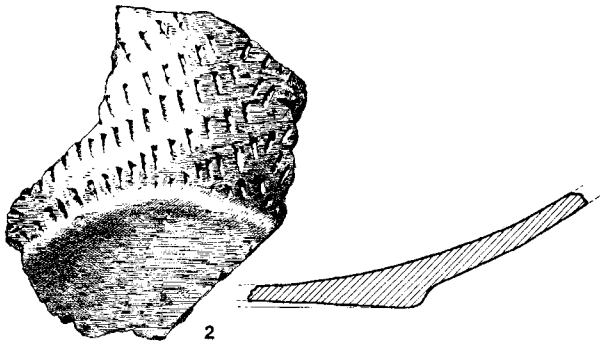

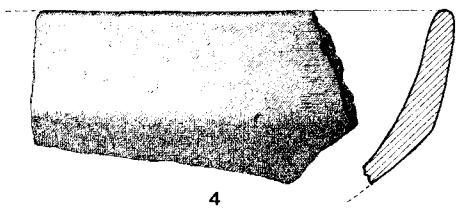

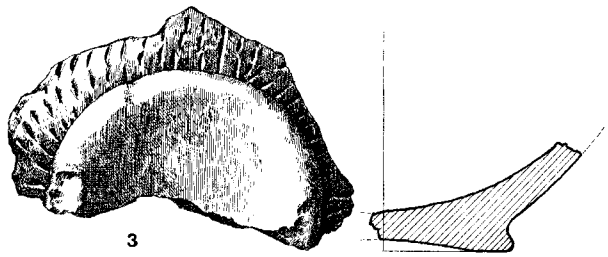

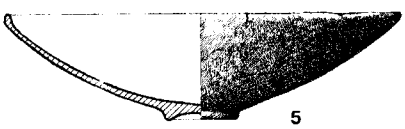

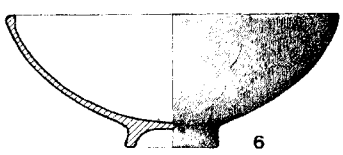

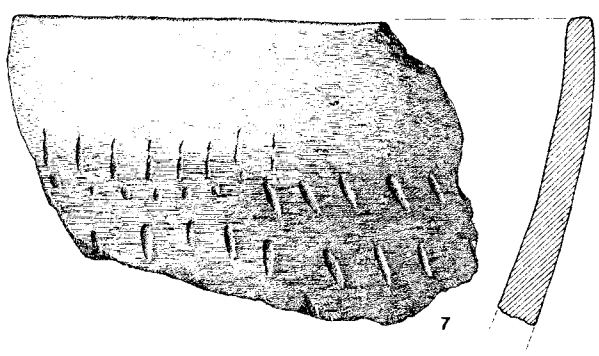

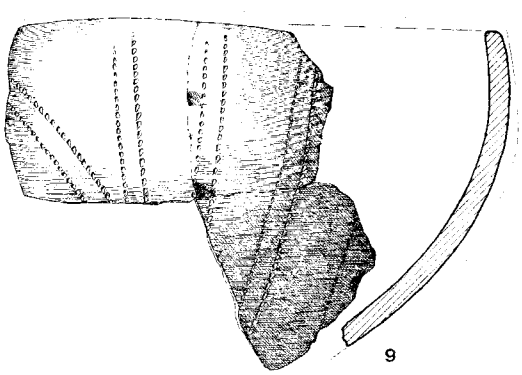

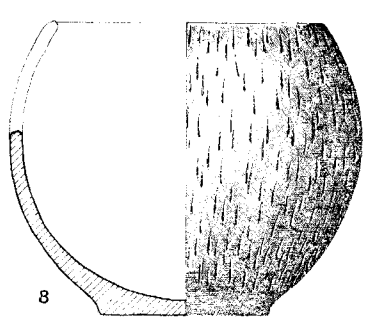

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—6: Zelena pećina; 7—9: Markova špilja); R — 2, 3, 4, 7, 9 = 1 : 2; 1, 8 = 1 : 4; 5, 6 = 1 : 4.

1

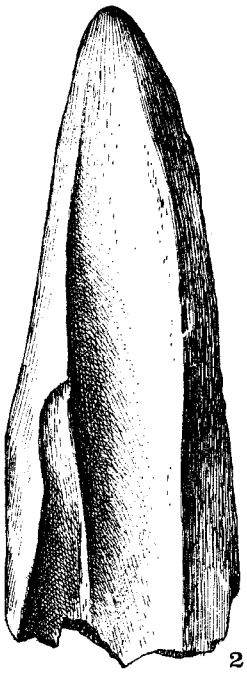

2

3

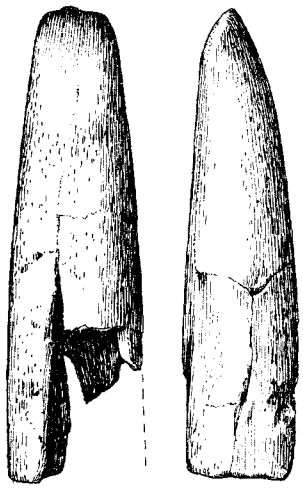

4

8

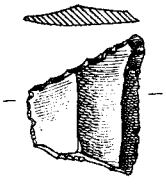

7

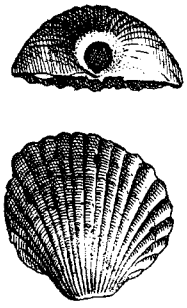

6

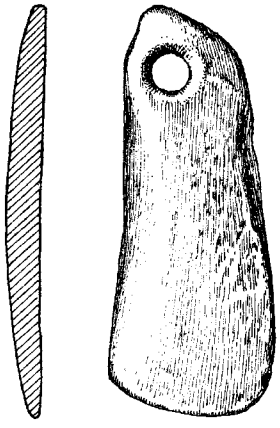

5

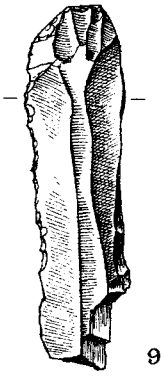

9

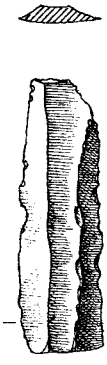

10

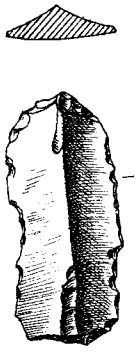

11

12

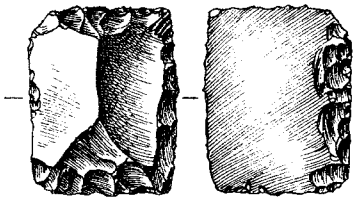

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—10: Smilčić; 11—12: Nin); R — 1—12 = 1 : 1.

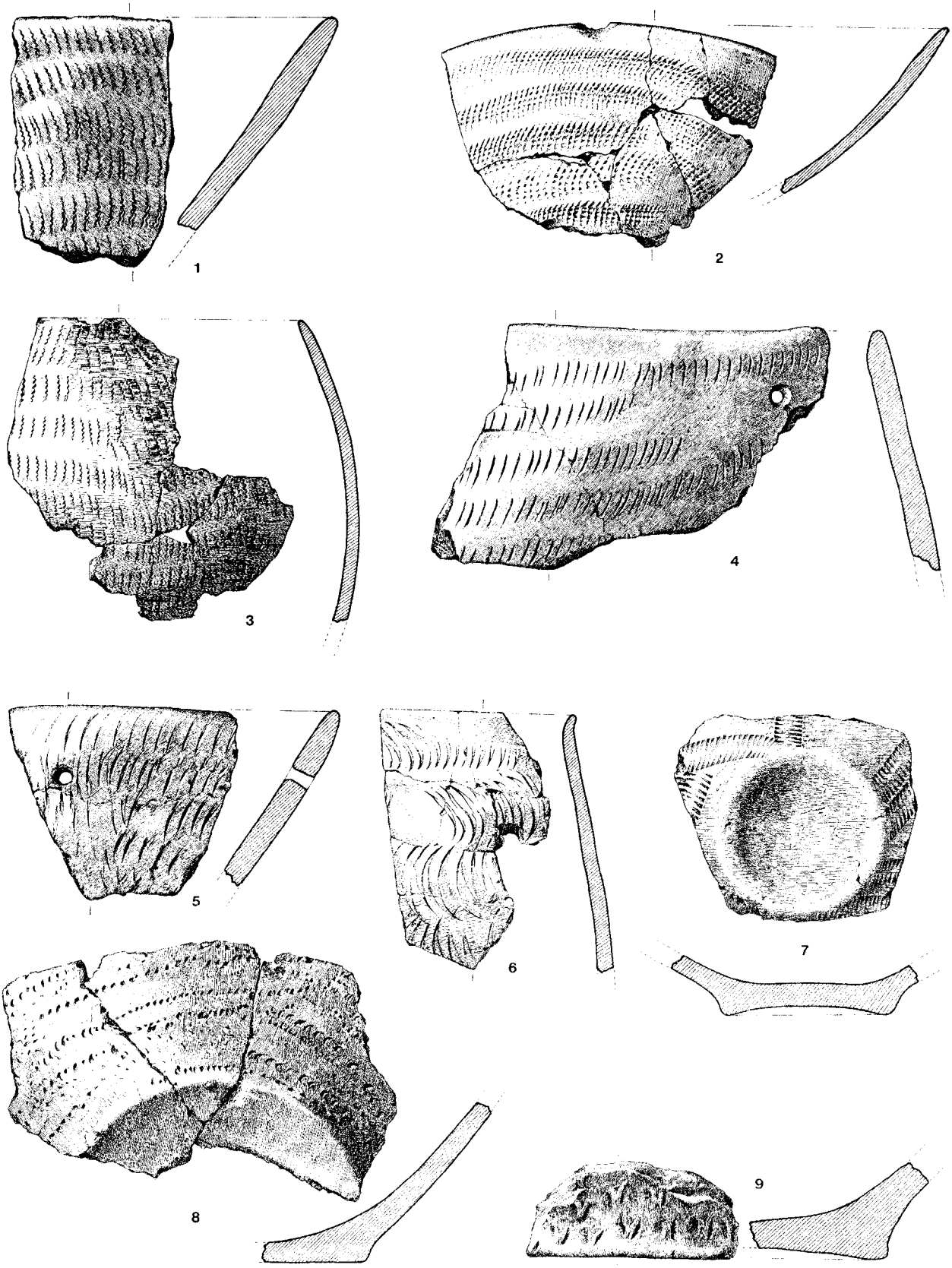

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—9: Smilčić); R — 1, 4, 5, 7—9 = 1 : 2; 2, 3, 6 = 1 : 4.

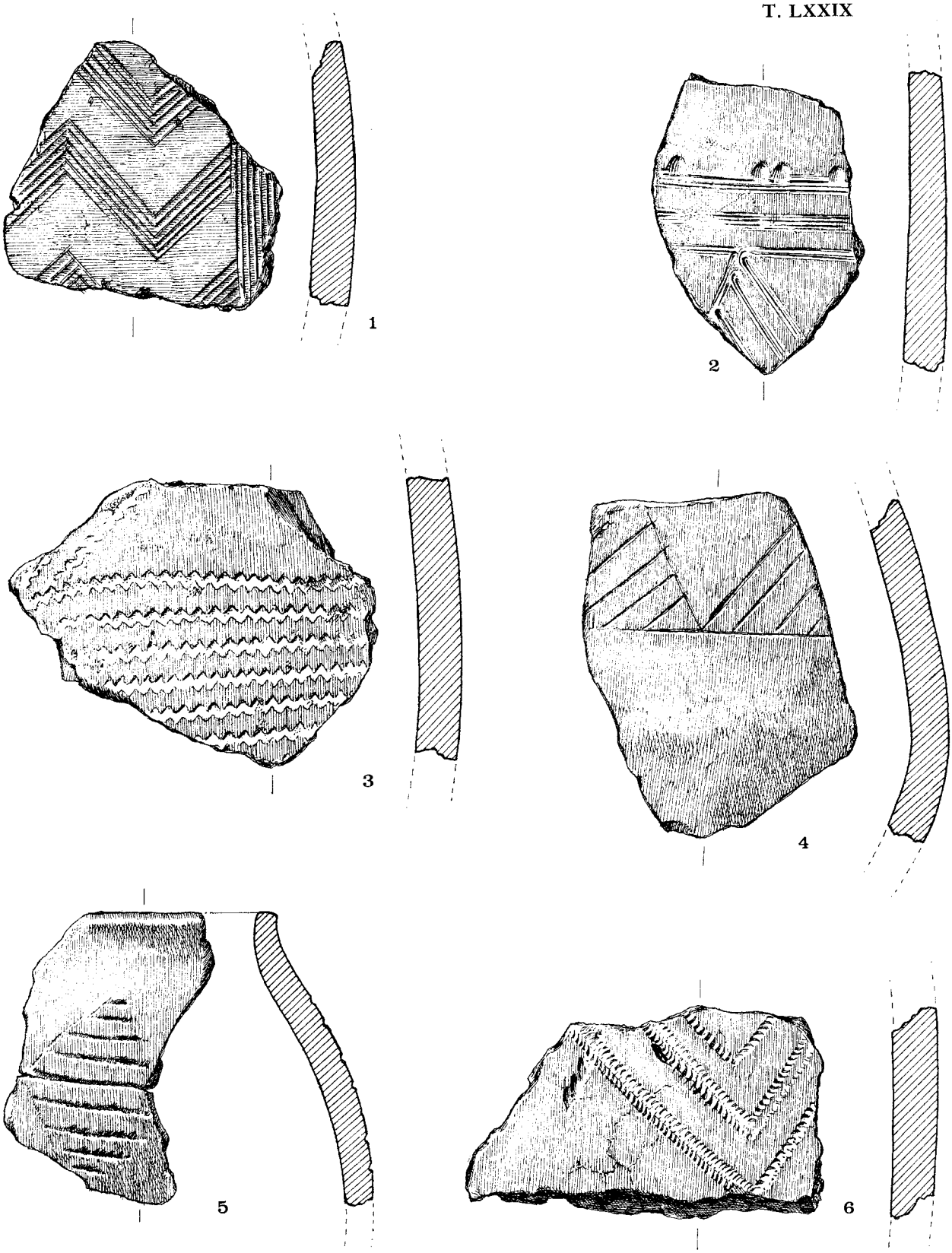

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—4: Smilčić; 5, 6: Nin); R — 1—6 = 1 : 1.

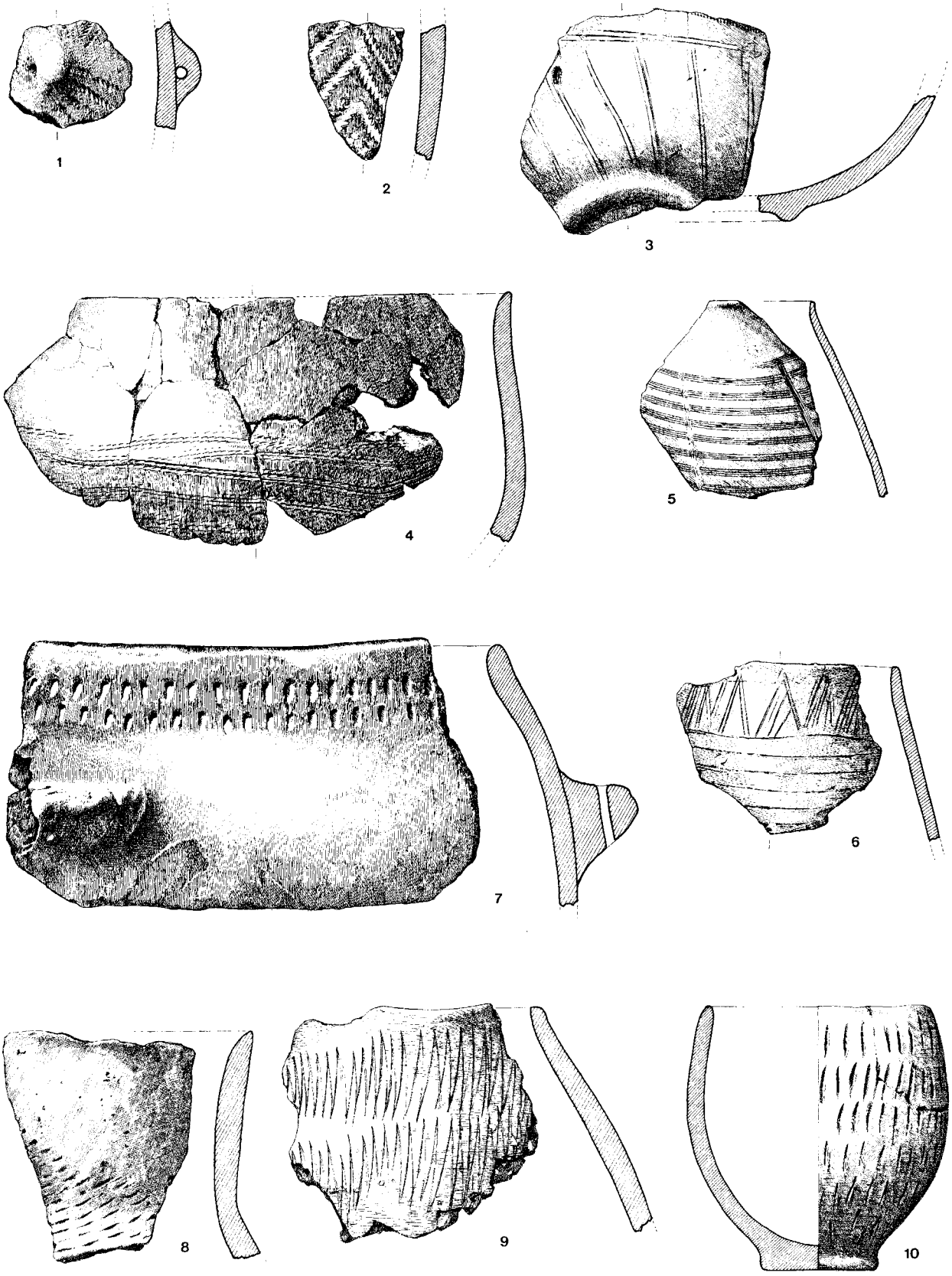

Stariji neolitik jadranske zone — impresso kulturna skupina (1—6: Smilčić; 7–9: Jami na Sredi; 10: Tinj); R — 1—4, 6—10 = 1 : 2; 5 = 1 : 4.

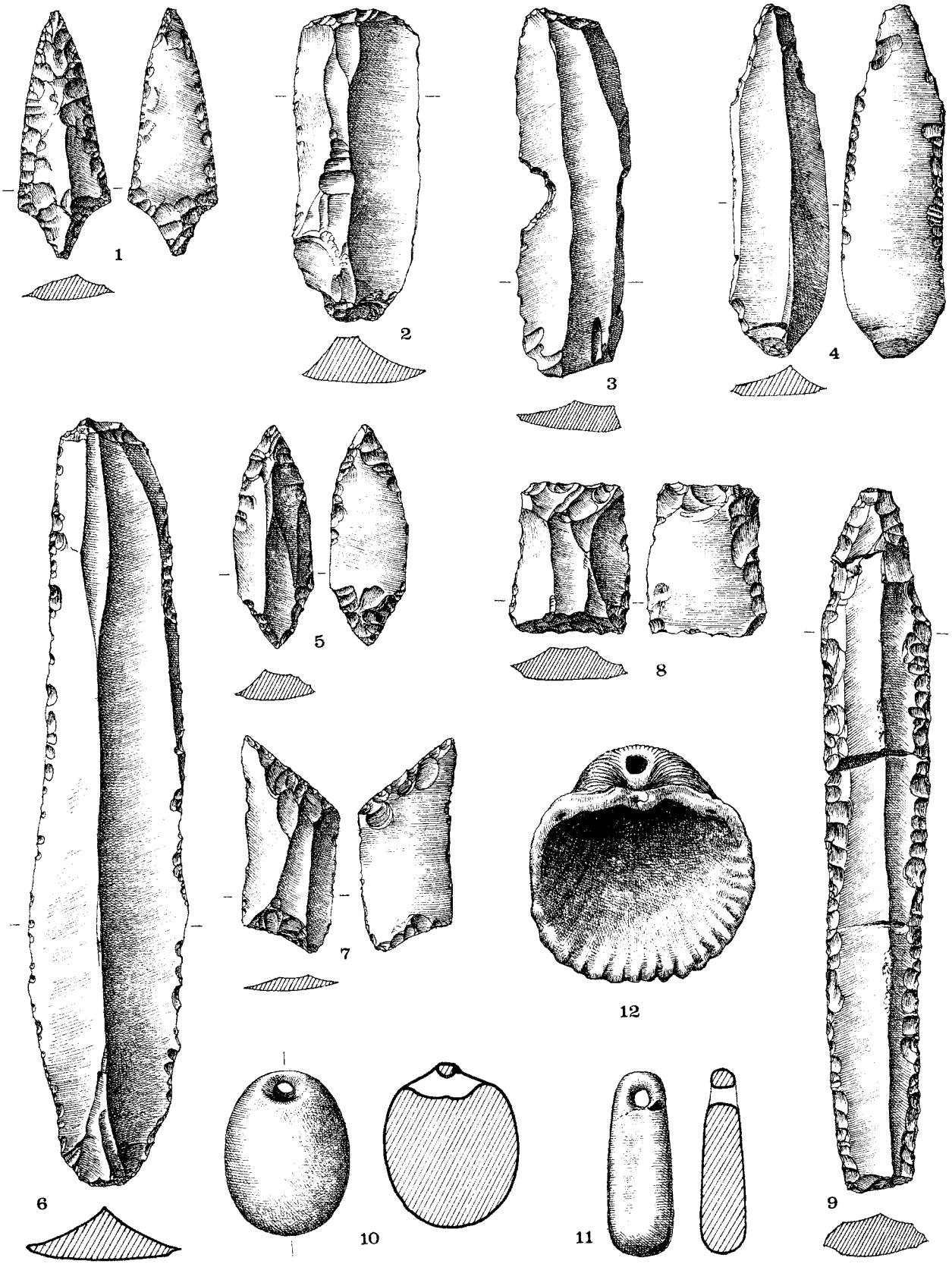

Srednji neolitik jadranske zone — danilska kulturna skupina (1—5, 7—10, 12: Smilčić; 6, 11: Danilo); R — 1—11 = 1:1.

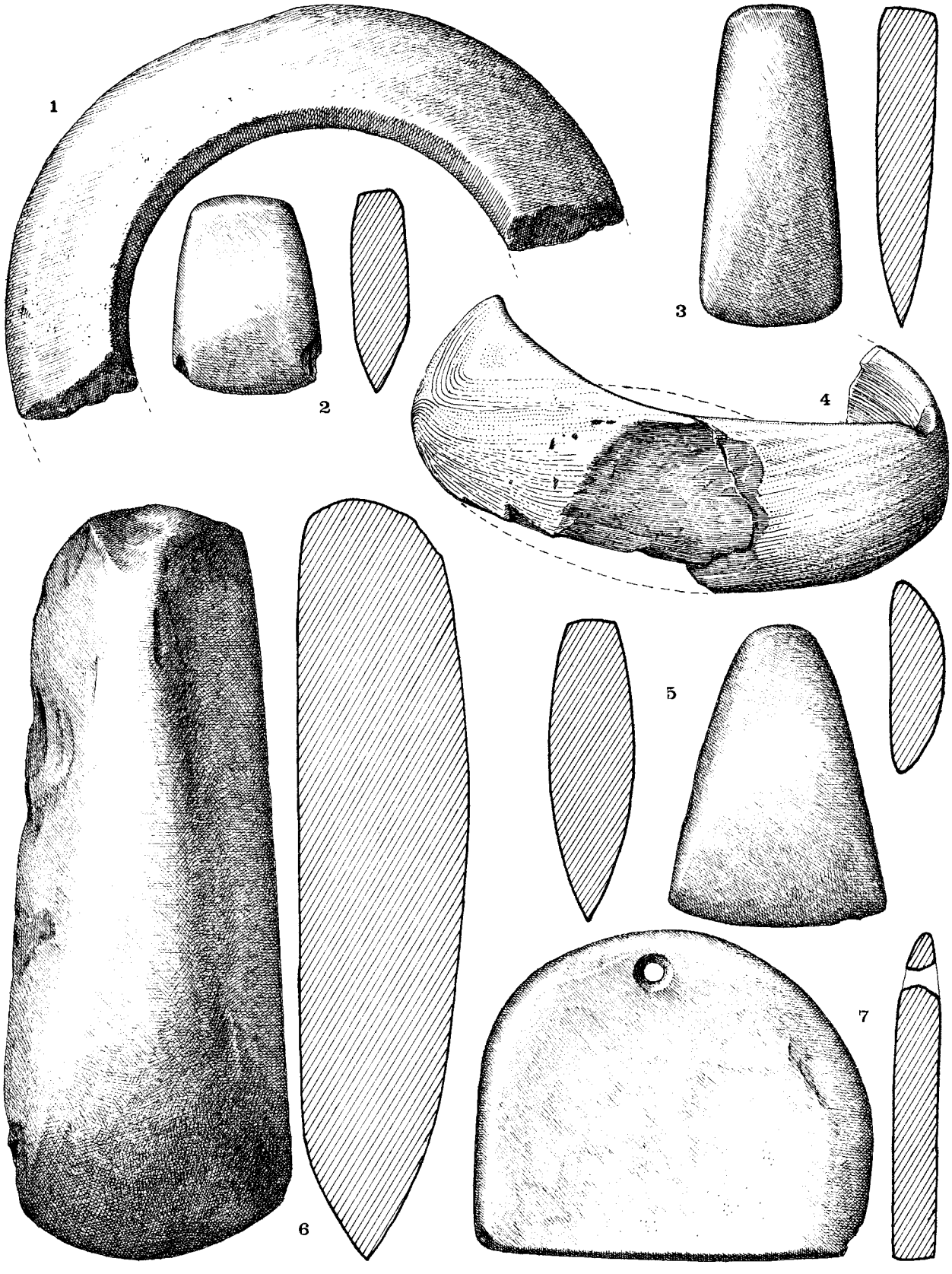

Srednji neolitik jadranske zone — danilska kulturna skupina (1—4, 6, 7: Danilo; 5: Smilčić); R — 1—7 = 1 : 1.

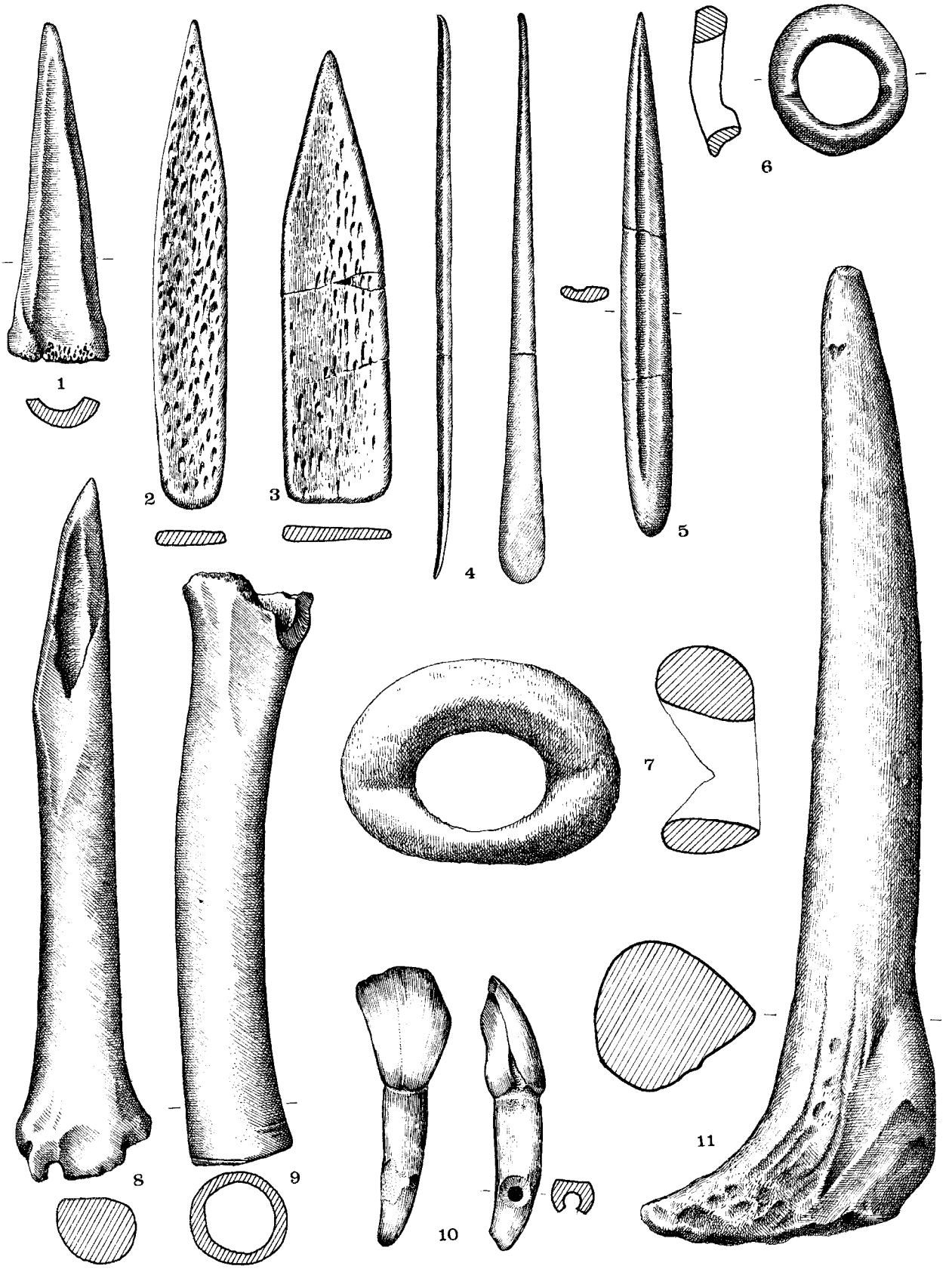

Srednji neolitik jadranske zone — danilska kulturna skupina (1—6, 8—11: Smilčić; 7: Danilo); R — 1—11 = 1 : 1.

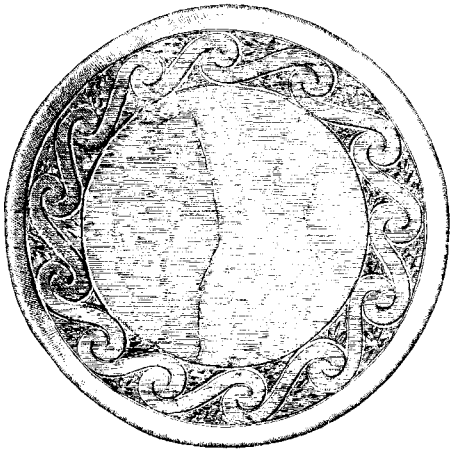
1

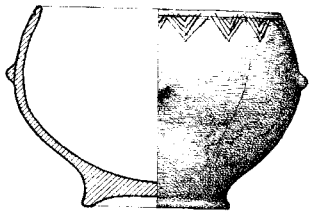
2

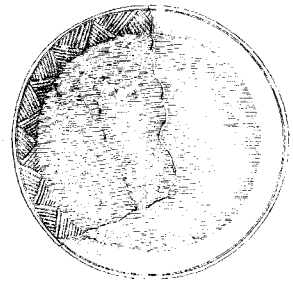
3

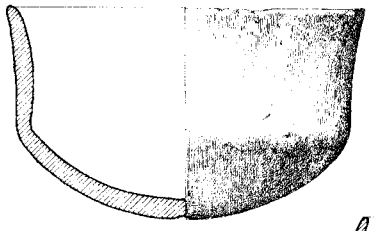
4

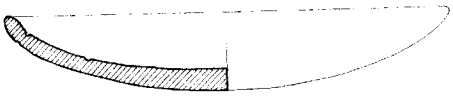

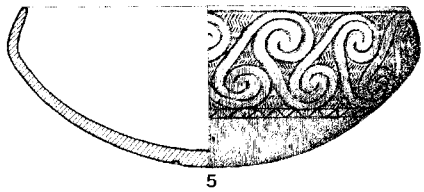
5

7

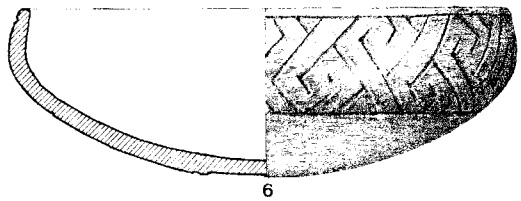
6

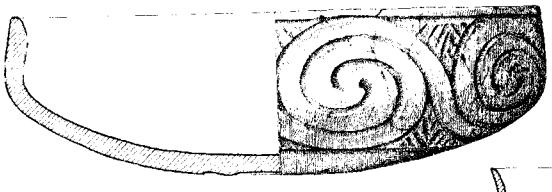
8

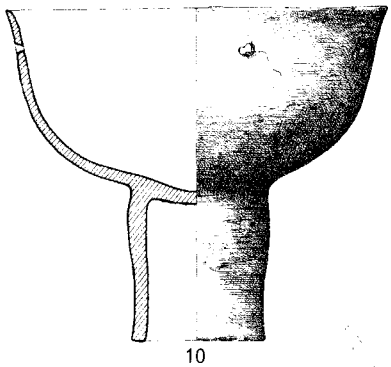
10

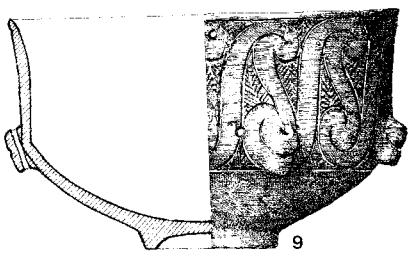
9

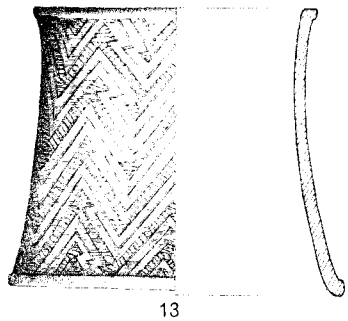
13

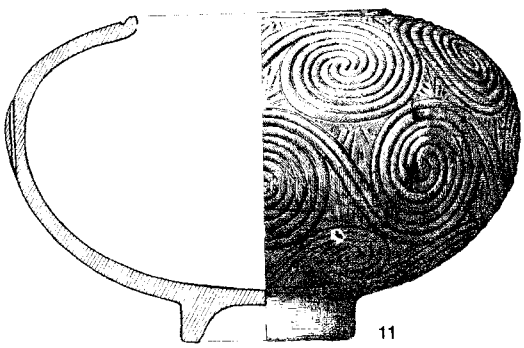
11

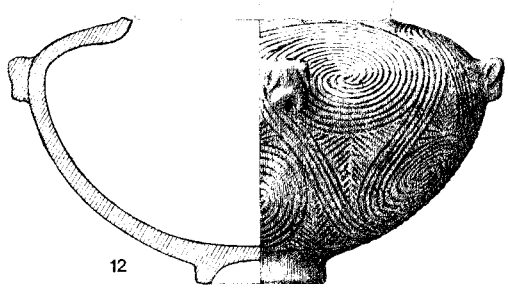
12

Srednji neolitik jadranske zone — danilska kulturna skupina (1 — 12: Smilčić; 13: Danilo); R — 1, 4, 5, 6, 8, 11, 12 = 1 : 2; 2, 3, 7, 9, 10, 13 = 1 : 4.

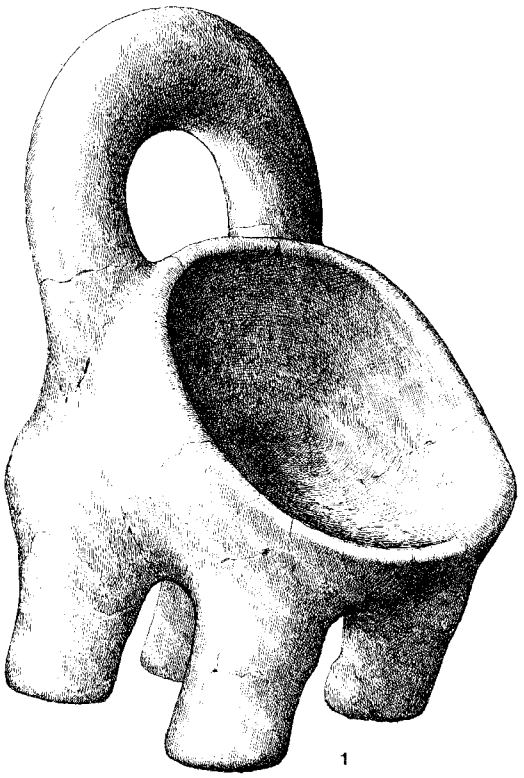

1

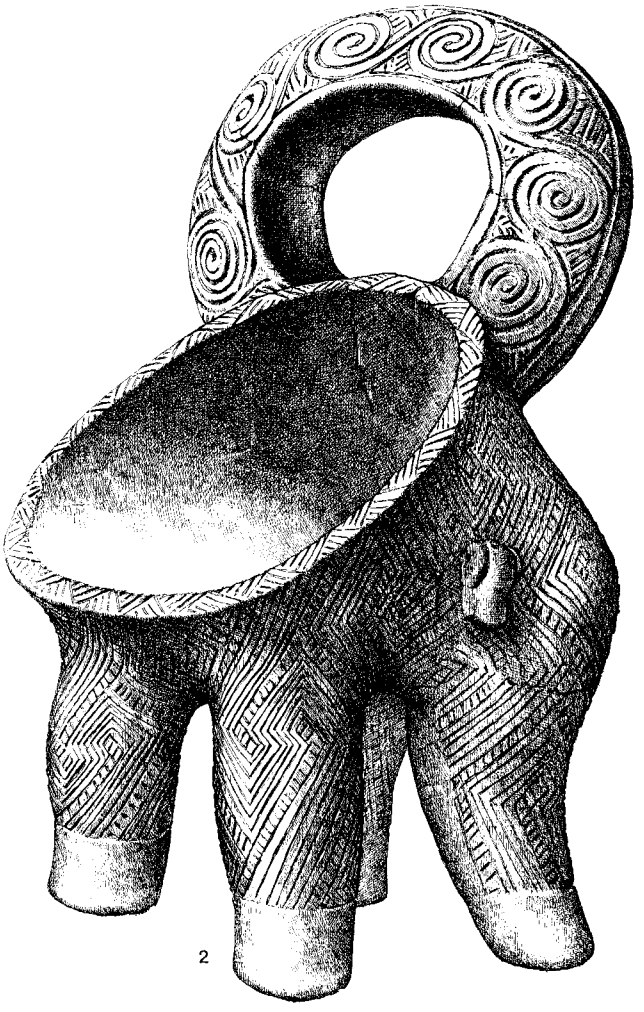

2

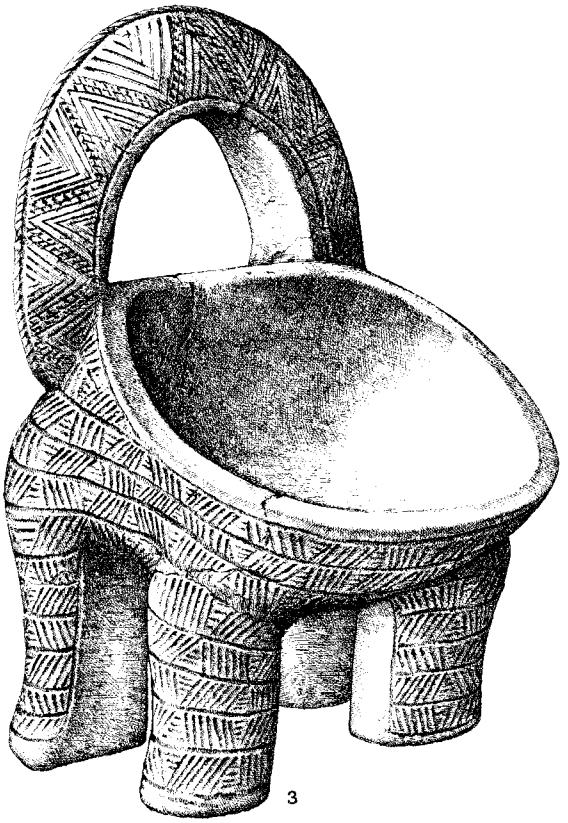

3

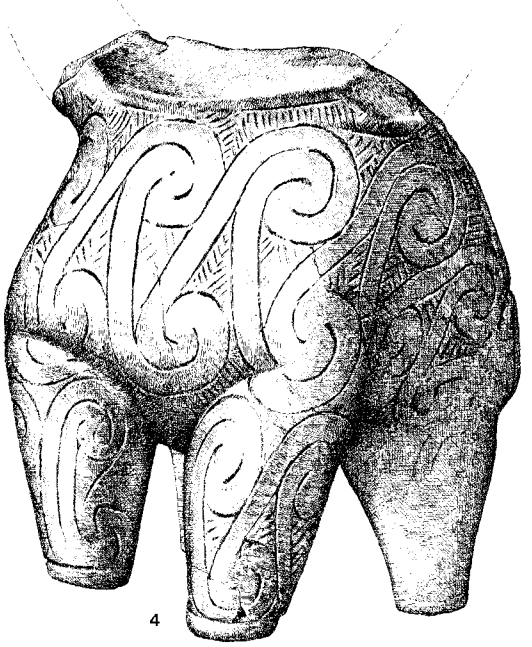

4

Srednji neolitik jadranske zone — danilska kulturna skupina (1—3: Smilčić; 4: Bribir); R — 1—4 = 1 : 2.

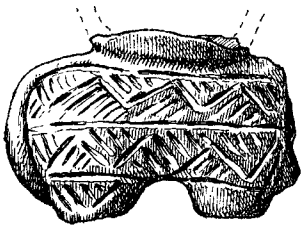

1

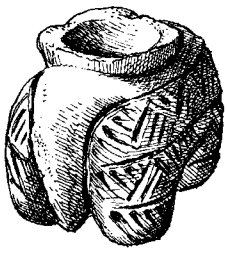

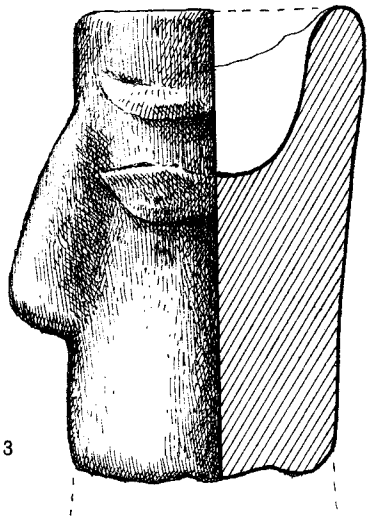

3

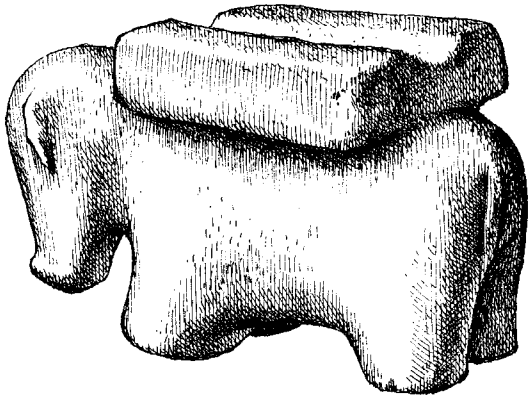

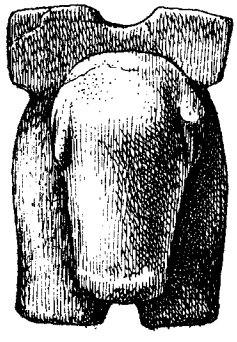

2

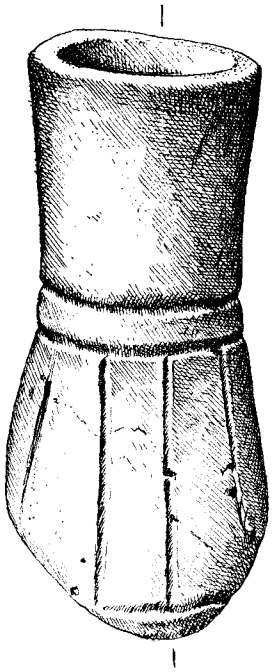

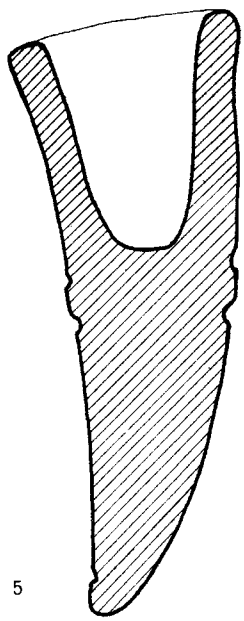

5

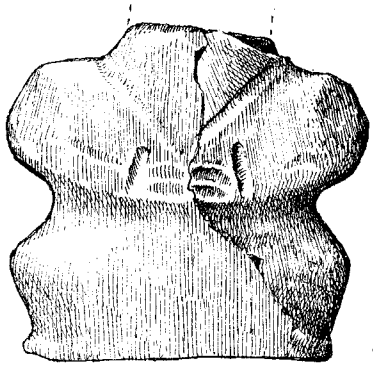

4

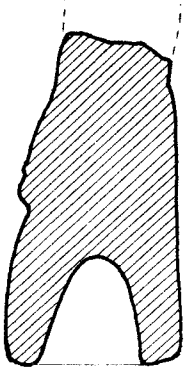

Srednji neolitik jadranske zone — danilska kulturna skupina (1—5: Smilčić); R — 1—5 = 1 : 1.

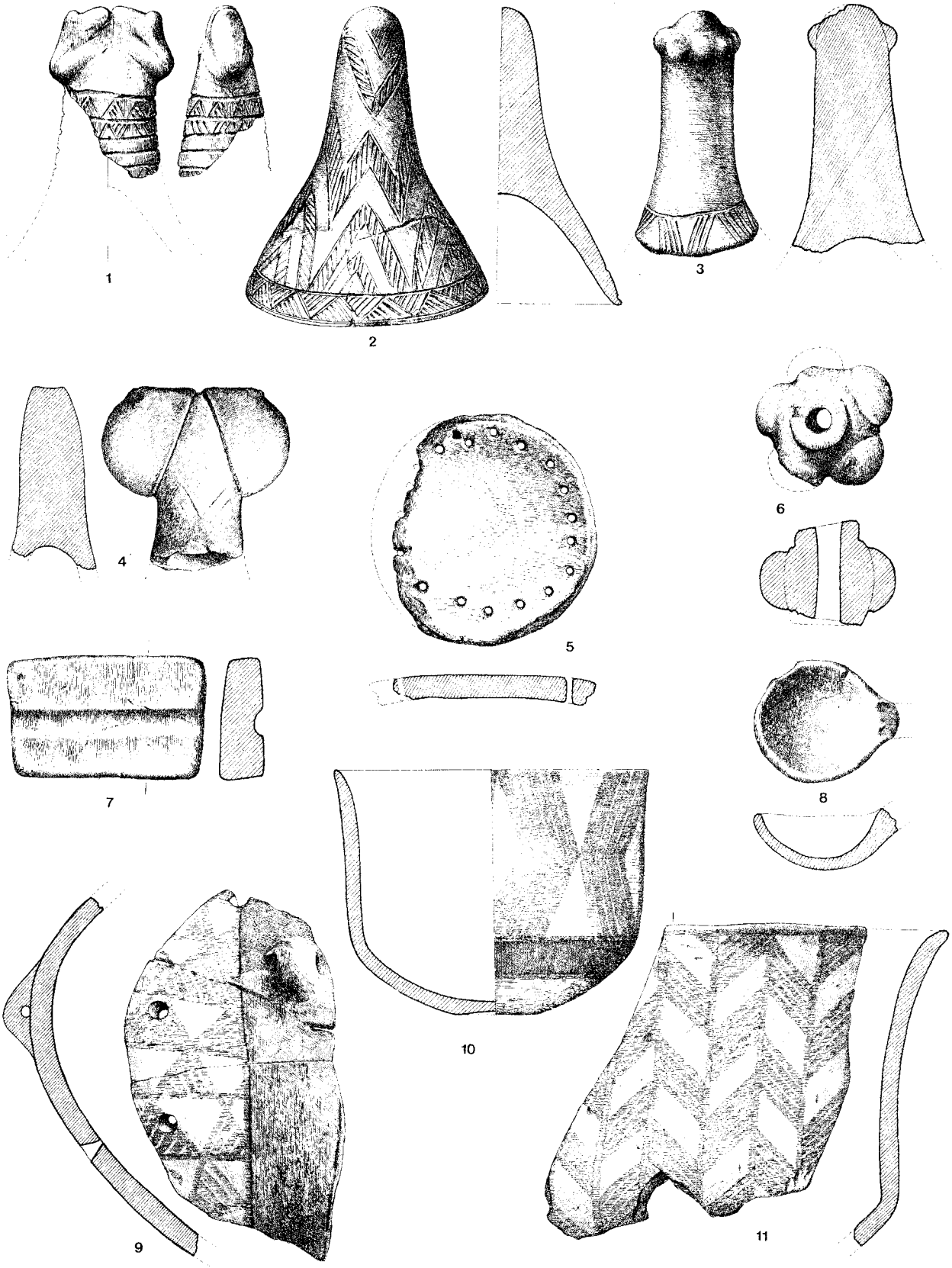

Srednji neolitik jadranske zone — danilska kulturna skupina (1—3, 6, 7, 9—11: Smilčić; 4, 5, 8: Danilo); R — 1 — 11 = 1 : 2.

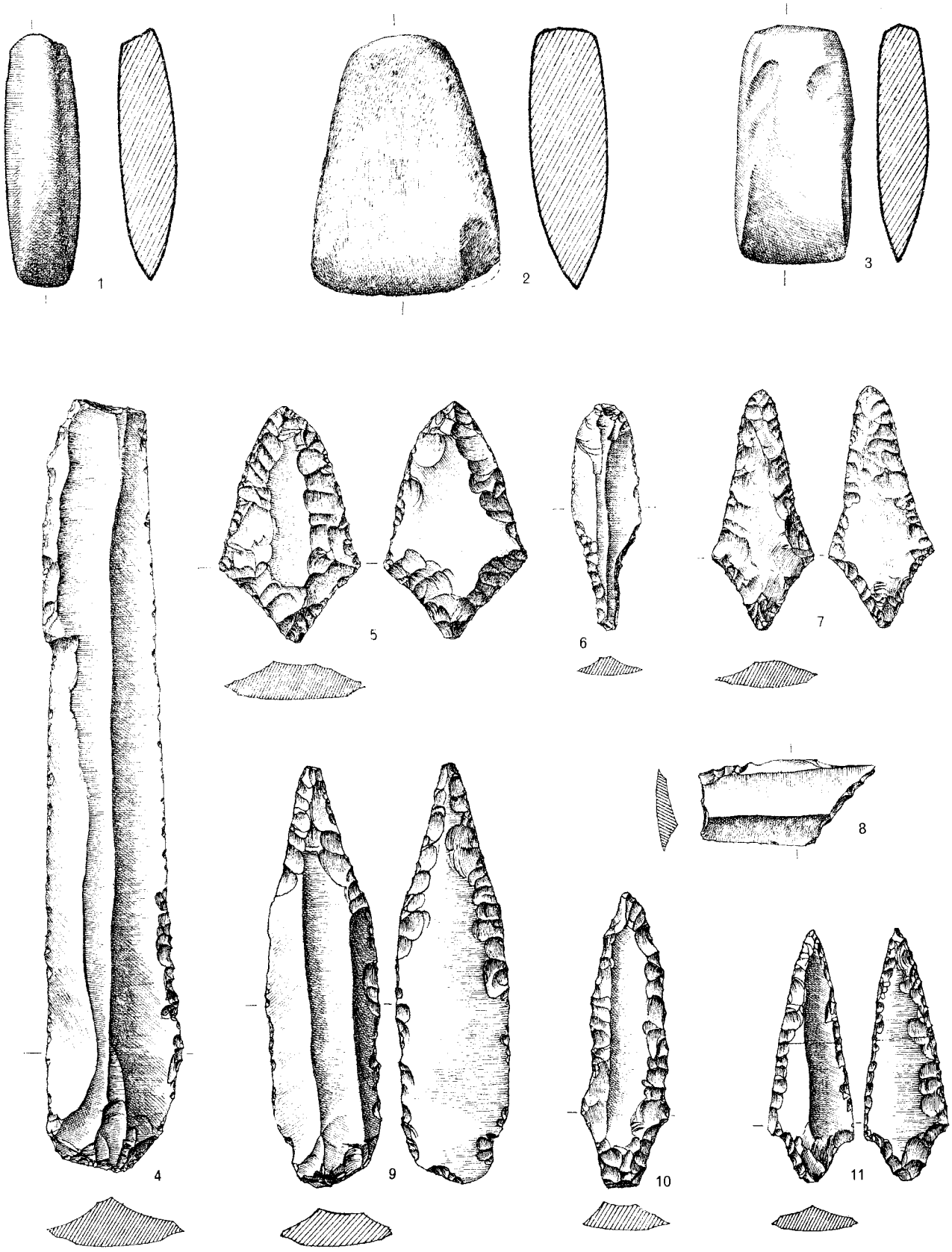

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—11: Smilčić); R — 1—11 = 1 : 1.

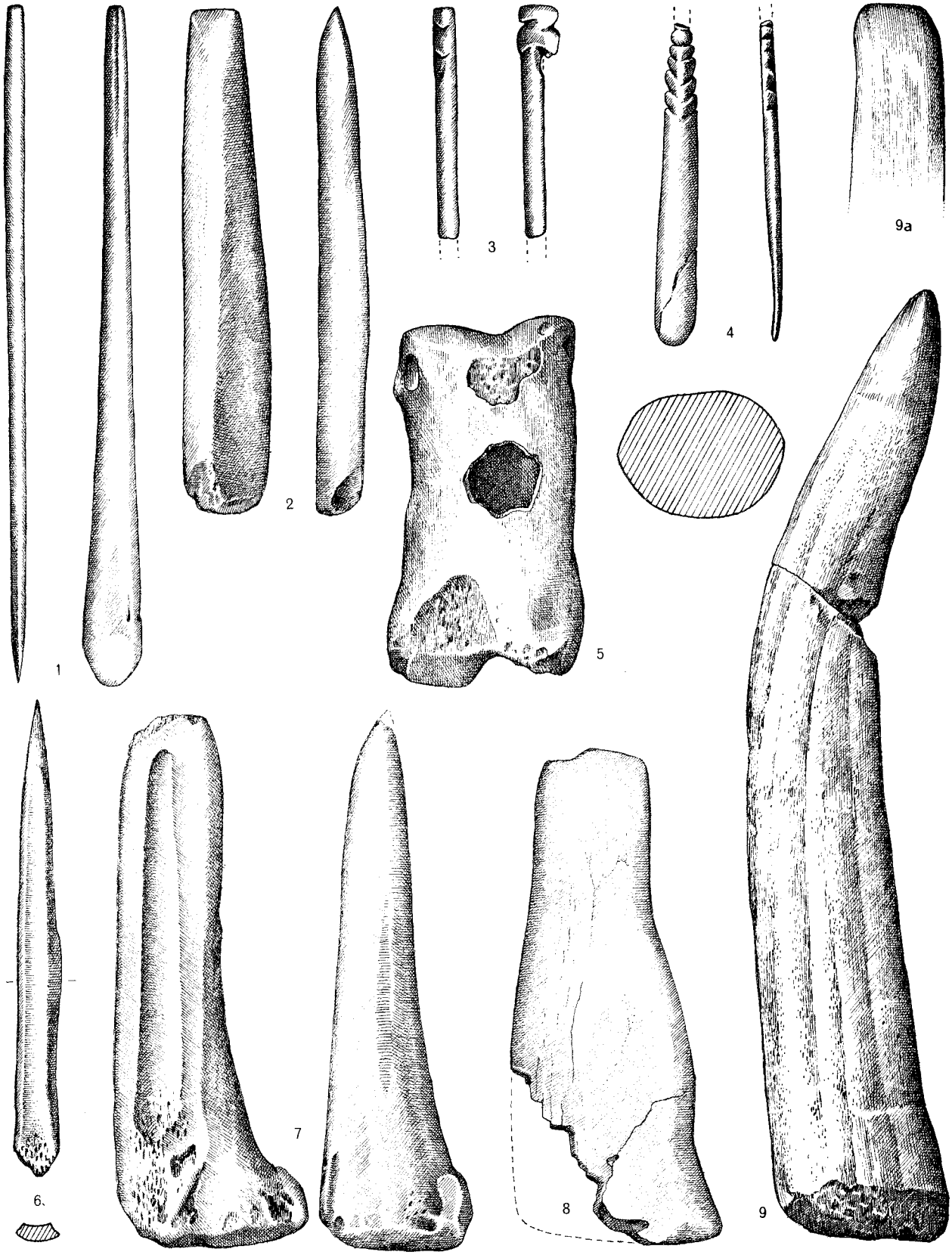

Mladi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—9: Smilčić); R — 1—9 = 1 : 1.

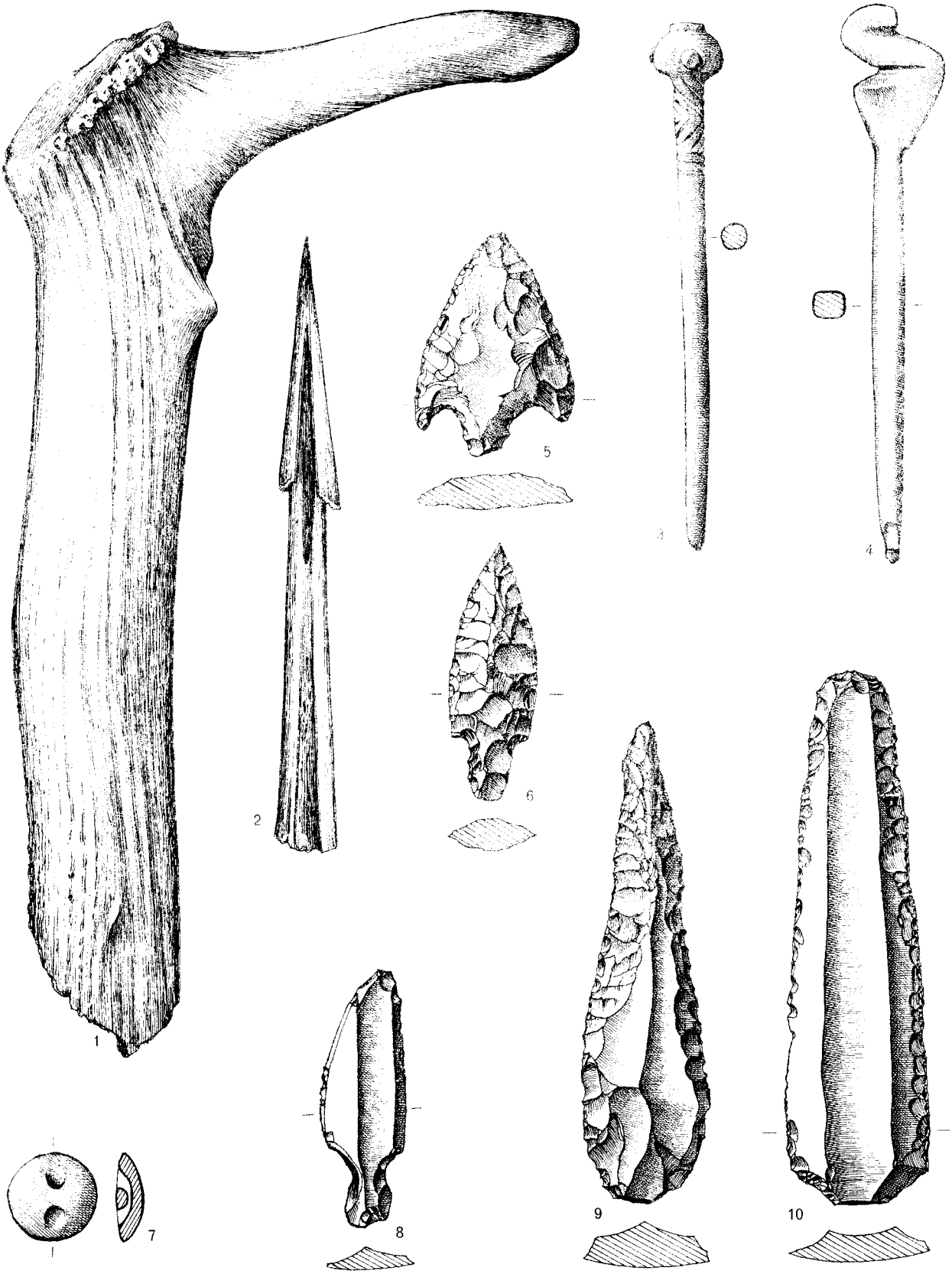

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—10: Lisičići); R — 1—10 = 1 : 1.

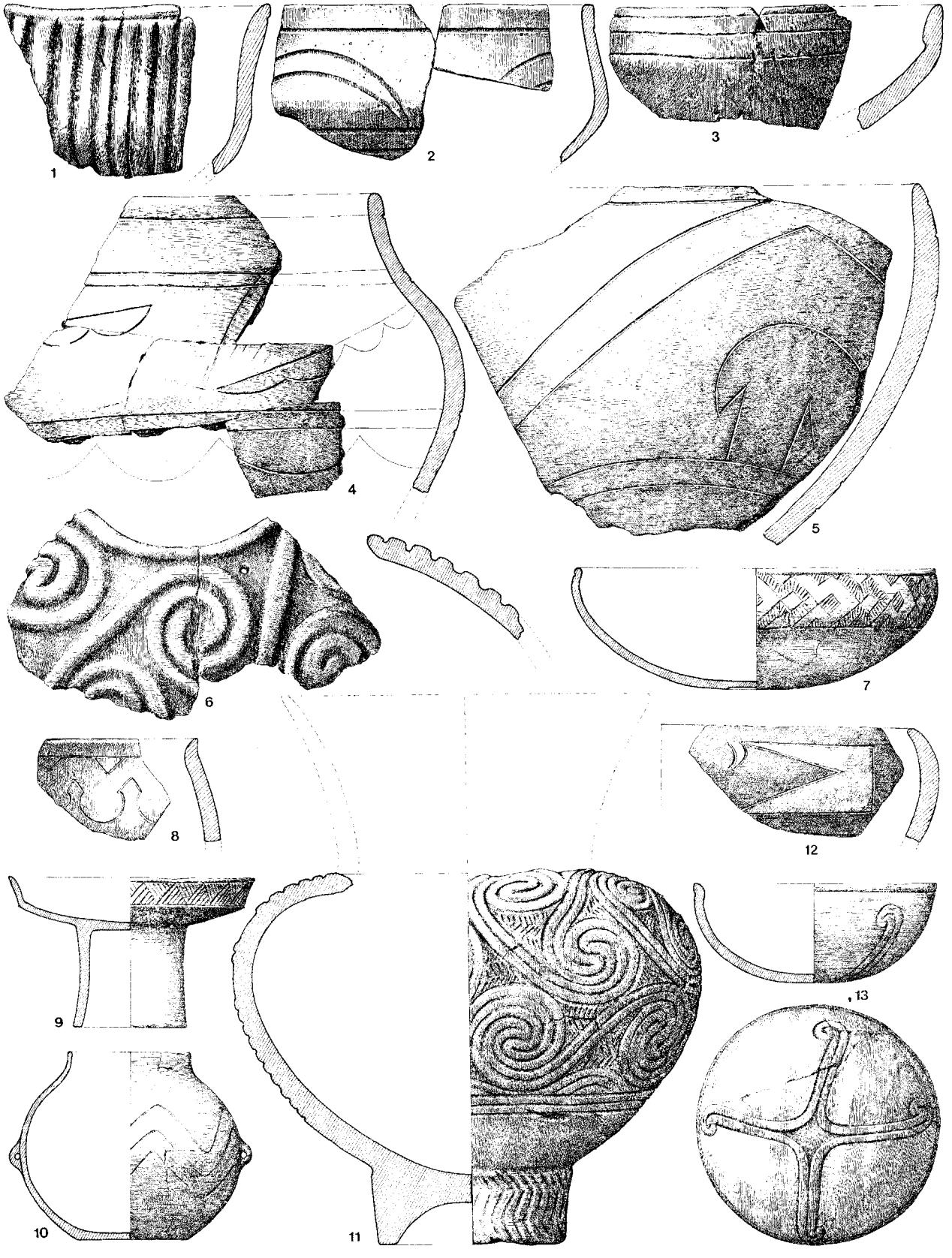

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1, 3, 6, 7, 9—11, 13: Smilčić; 2: Jami na Sredi; 4: Islam Grčki; 5, 8, 12: Bribir); R — 1—6, 8, 11, 12 = 1 : 2; 7, 9, 10, 13 = 1 : 4.

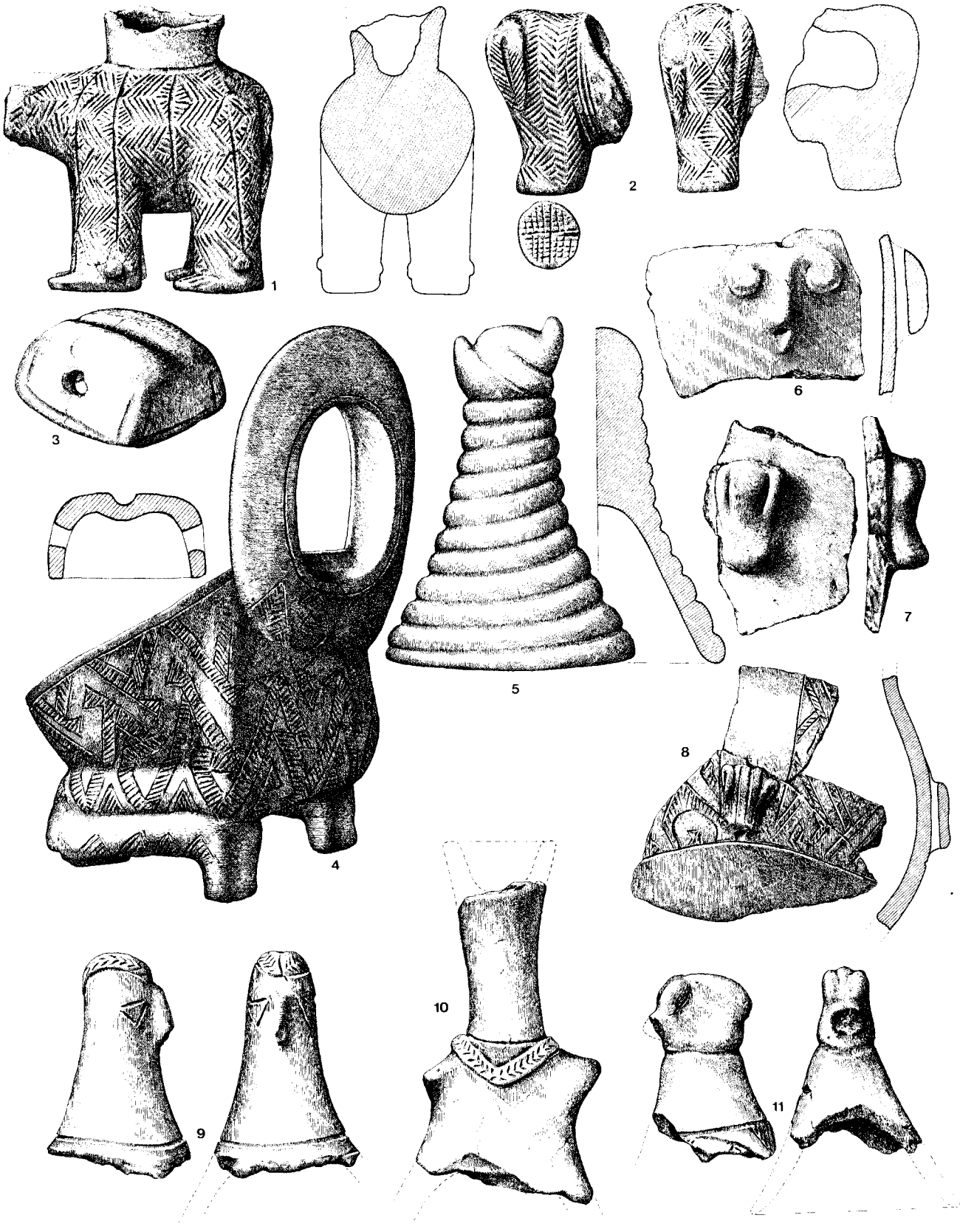

Mladi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—5, 8—11: Smilčić; 6: Jami na Sredi; 7: Danilo); R—1—11 = 1 : 2

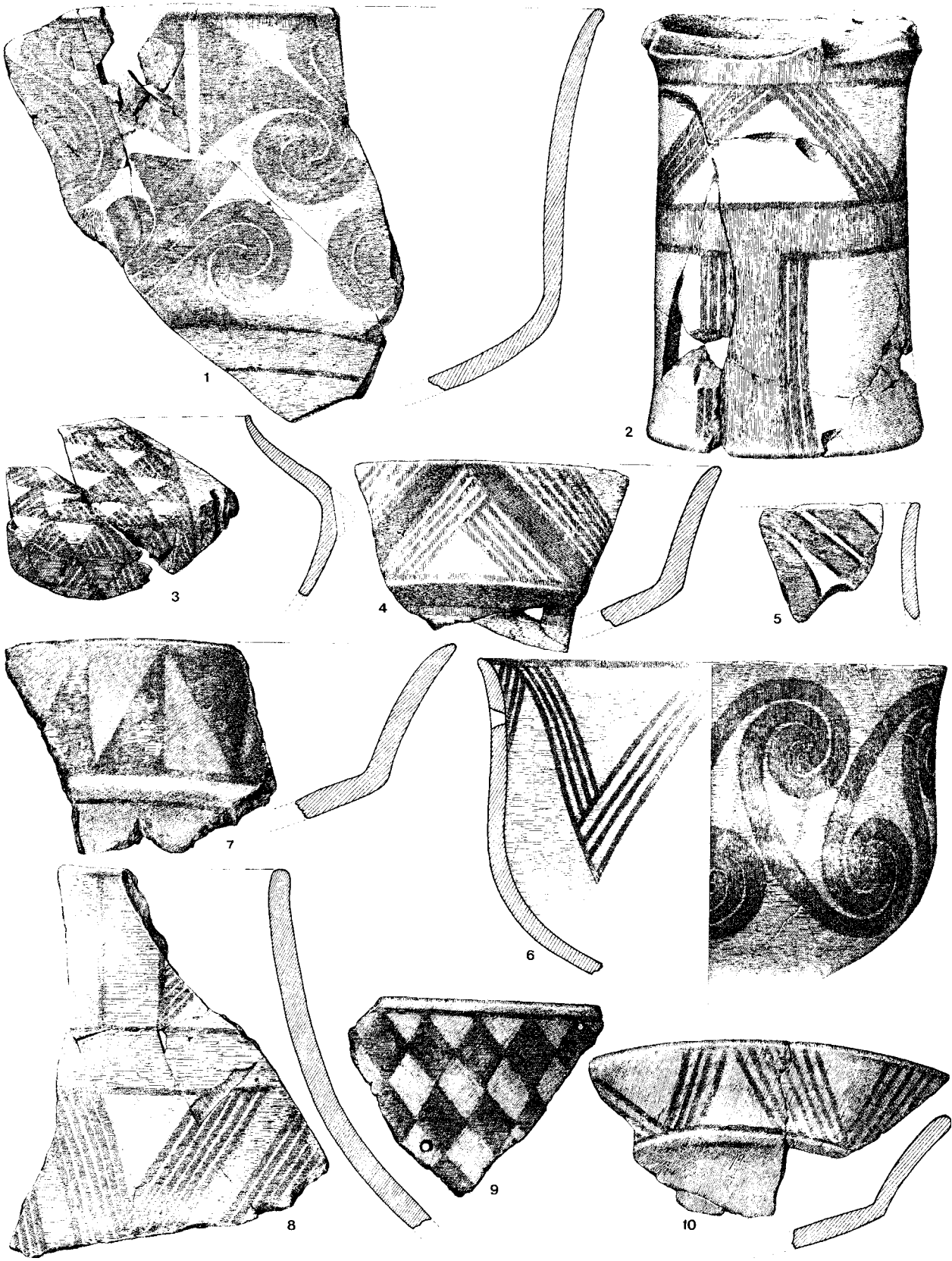

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—4, 7—10: Smilčić; 5, 6: Danilo); R — 1—10 = 1 : 2.

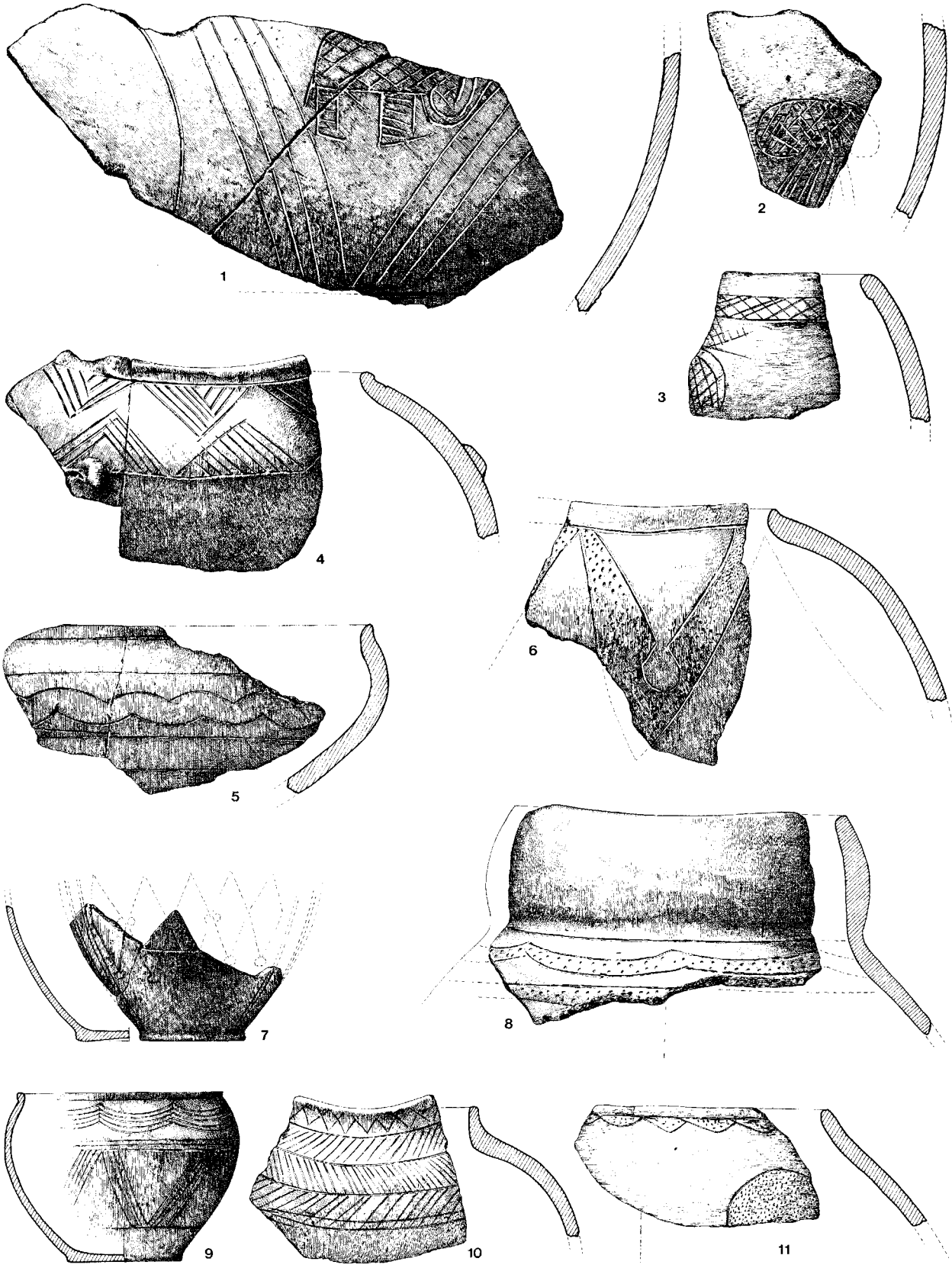

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—11: Grapčeva špilja); R — 1—6, 8, 10 = 1 : 2; 7, 9, 11 = 1 : 4

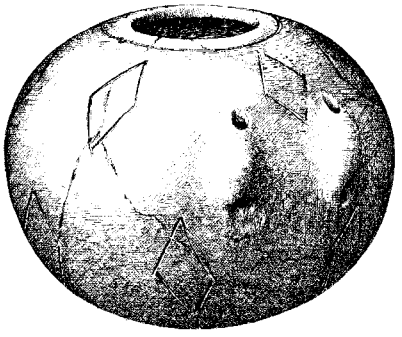

1

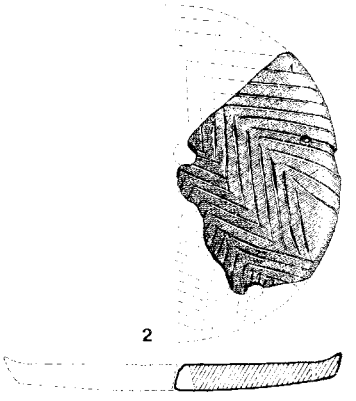

2

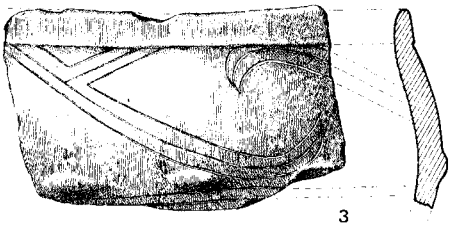

3

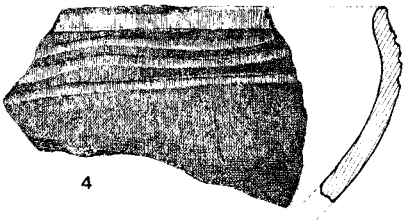

4

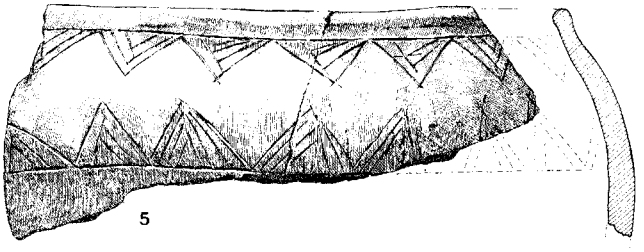

5

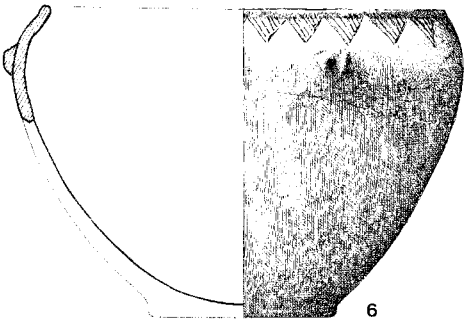

6

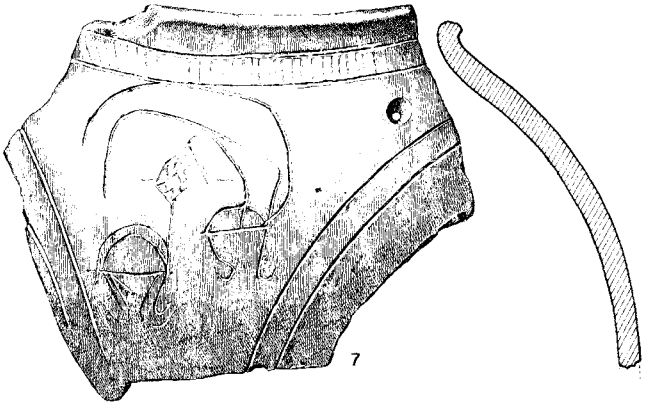

7

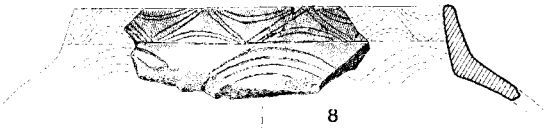

8

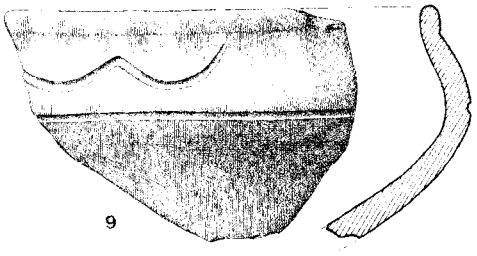

9

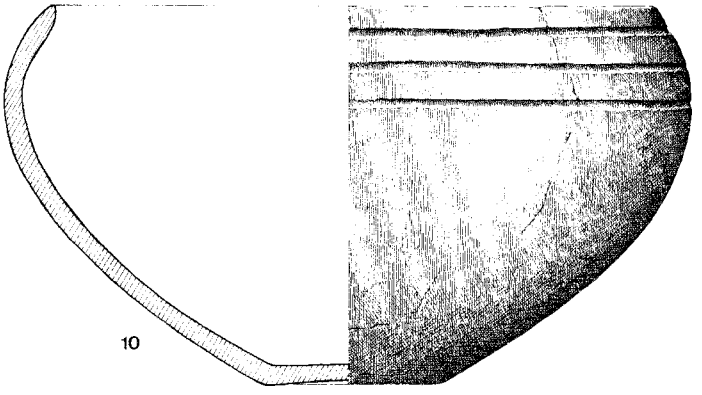

10

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—5: Grapčeva špilja; 6—10: Markova špilja); R — 1—5, 7, 9, 10 = 1 : 2; 6, 8 = 1 : 4

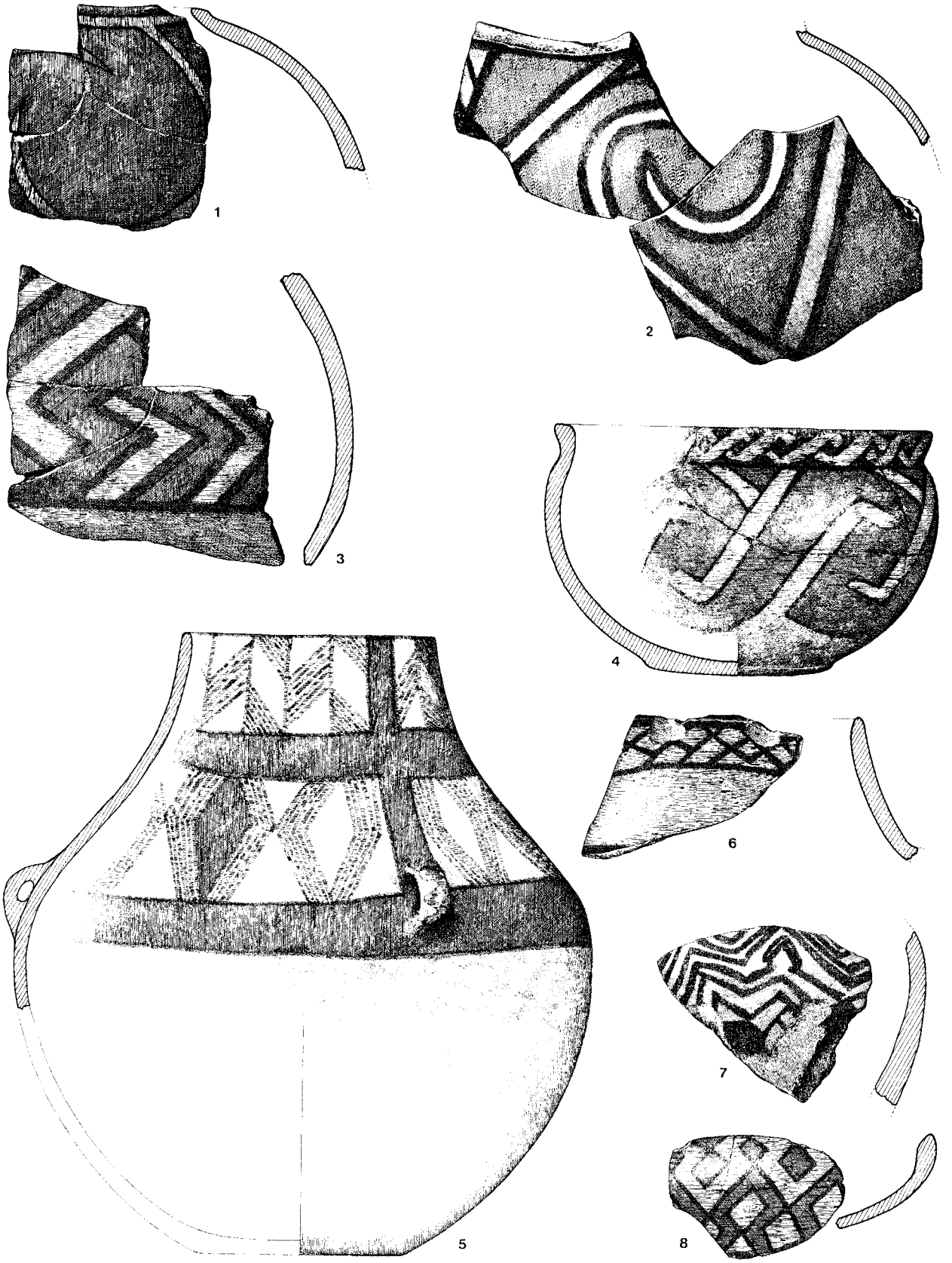

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1, 4—6, 8: Markova špilja, 2, 3: Grapčeva špilja; 7: špilja Pokrivenik); R — 1—4, 6—8 = 1 : 2; 5 = 1 : 4

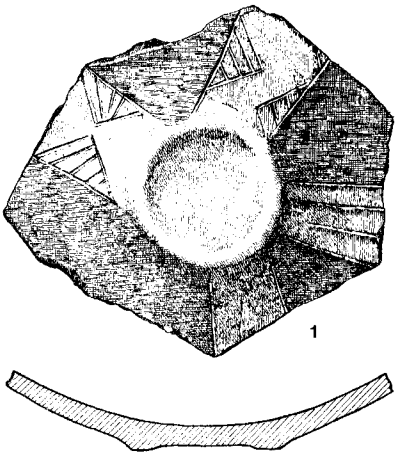

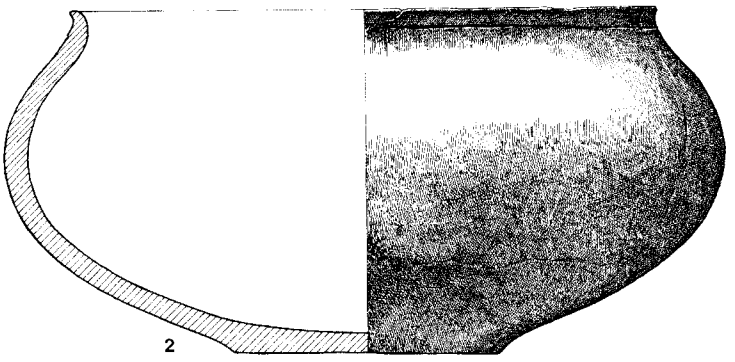

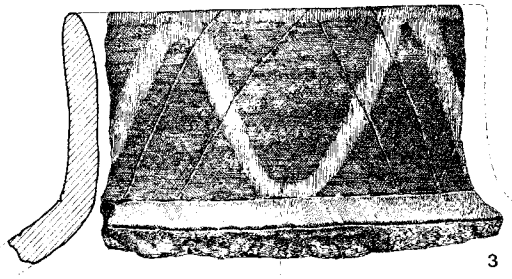

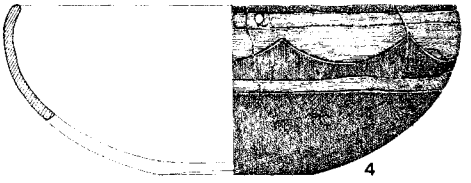

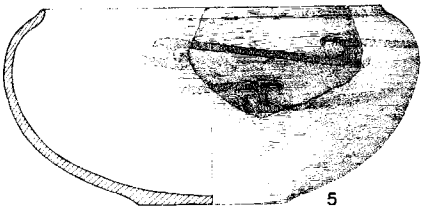

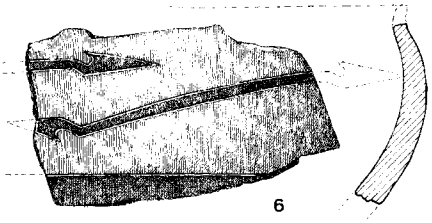

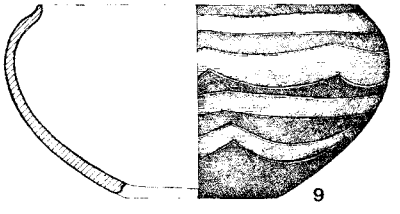

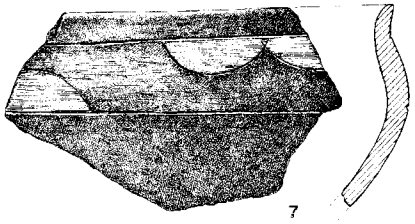

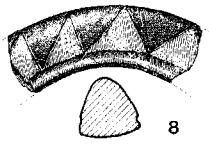

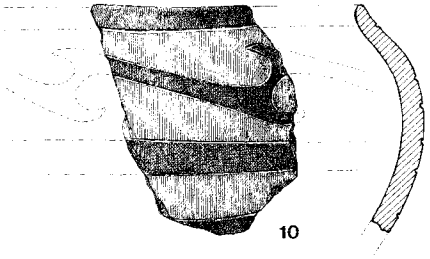

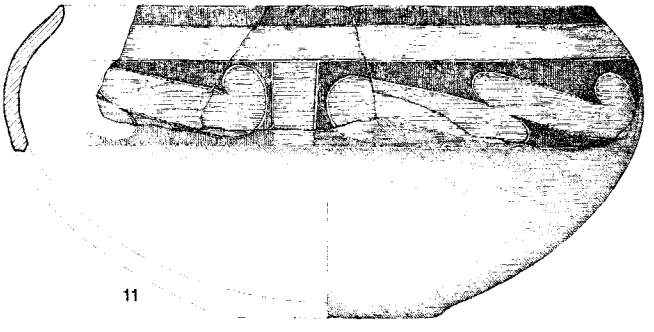

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1, 2, 4, 6, 10, 11: Grapčeva špilja, 3, 5, 7—9: Markova špilja); R — 1—3, 6—8, 10, 11 = 1 : 2; 4, 5, 9 = 1 : 4.

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—3, 5: Grapčeva špilja; 4, 6, 7: Markova špilja); R — 2, 3, 5—7 = 1 : 1; 1, 4 = 1 : 2.

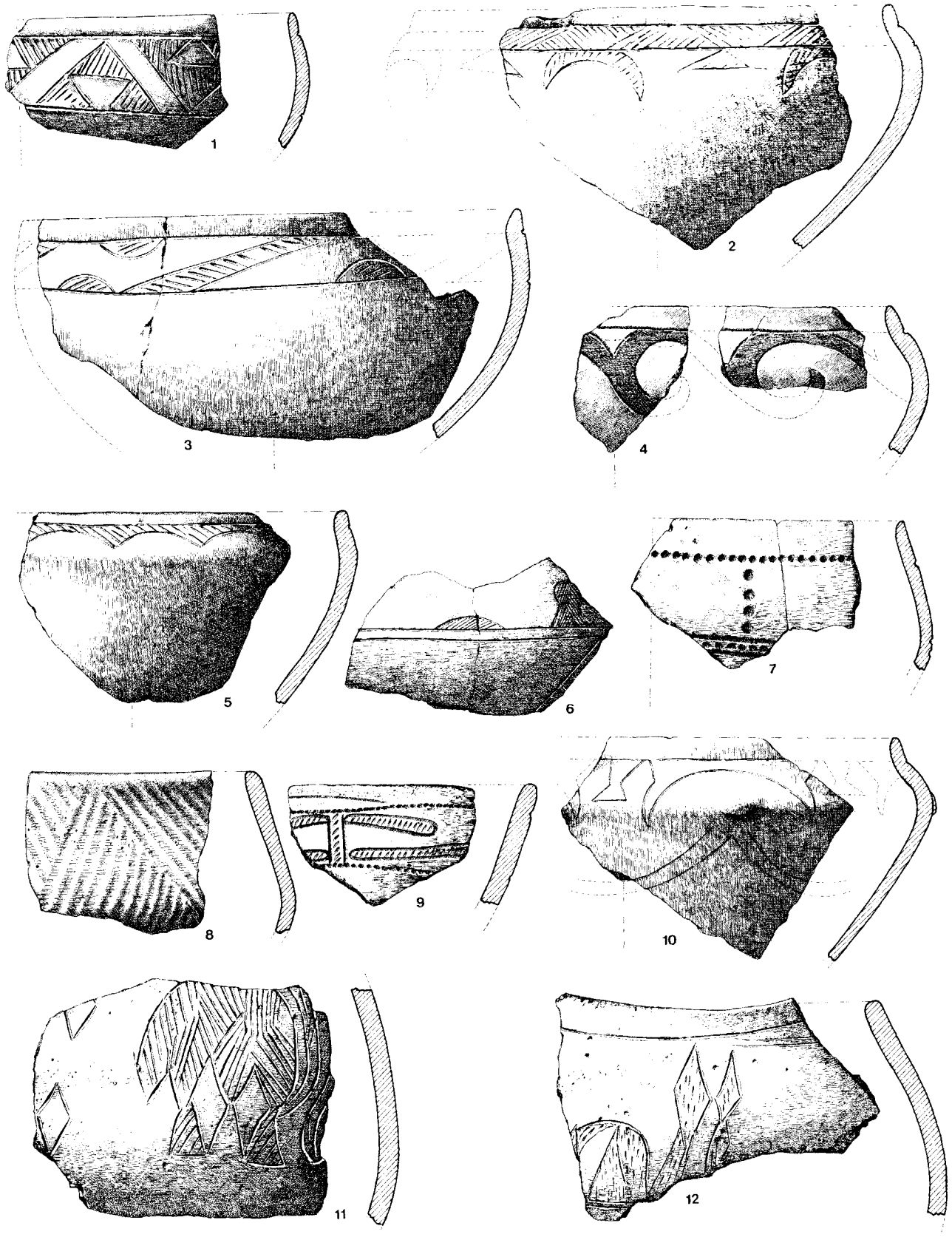

Mlađi neolitik jadranske zone — hvarska kulturna skupina (1—12: Lisičići); R — 1—12 = 1 : 2